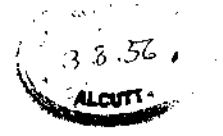
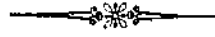

श्रीगणेशाय नमः
अष्टांगसंग्रहः

श्रीमद्वाग्भटाचार्यनिर्मितः॥

पद्भिः सूत्रादिभिः स्थानैरायुर्वेदप्रकाशकः ॥

भिषग्वर्यशिरोरत्नबालशास्त्रिपदांबुजे ॥
मिलिंदायितचित्तेन जनस्थाननिवासिना ॥
तर्देइत्युपनाम्ना च भिषक्पदभृता गुरोः ॥
सखारामतनूजेन गणेशेन प्रयत्नतः ॥
देवधरकुलोत्पन्नभिषजः कृष्णशास्त्रिणः ॥
साद्येनायं यथाबुद्धि शोधितश्च प्रकाशितः ॥

मुंबापुरस्थगणपतकृष्णाजीमुद्रणालयेऽशेन ॥
कान्होबातनुजात्मारामेण स्वीयमुद्रणायंत्रे ॥
आकाशचंद्रवसुभूमित १८१० शकसंवत्सरे शुचौ मासे ॥
पक्षेऽसिते तृतीयातिथौ गुरोर्वासरेऽकितश्चापि ॥

हा ग्रंथ १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणे रजिस्टरकरत याजवर प्रकाशित करणाराने
आपला हक्क ठेविला आहे.

धीशं बदे

उपोद्घातः

अस्तीदं वस्तुमतीमंडलैकदेशवार्ति भरतखंडं नाम ॥ अत्र वेदवेदांगपारयासैकालिक-
ज्ञानिनो महर्षयः संबभूवुः ॥ तैल्लोकानुपहृकांक्षयाऽनेकानि शाखाणि रचितानि ॥ पूर्व-
धिमार्गानुयार्यिनोऽत्रत्याः पंडितनवर्धास्तत्तच्छास्त्रेषु विस्तीर्णान् ग्रंथान् रचयामासुः ॥

तथावैद्यकेऽप्यायुर्वेदानुसारेणानेषधन्वंतरिमभृतयोमहर्षयोऽभिवेषस्तुभृतममुखास्त-
च्छिन्नाश्च त्वनाममसिद्धान्यनेकानि तंत्राणि तेनिरे ॥ तानि सर्वाण्यालोच्य वैद्यवर्धधिरो-
मुकुटालंकारहीरकःश्रीमद्वाग्भटाचार्योऽपिवैद्यशास्त्रे सर्वलोकोपयोगायाष्टांगसंपहाष्टांगकृष्-
णरसरत्नसमुच्चयादीनतिमगुरुभयंथान् रचयामास ॥

अयं ग्रंथकारस्तु सिंधुदेशेऽजनि तत्पितृनाम सिंहगुप्तइति तत्पितामहनाम वाग्भट्ट-
वासीतः॥एतच्चानेन तंत्रकृताऽस्मिन्नेवाष्टांगसंपहे प्रकटीकृतम् ॥ तद्यथा ॥ भिषग्वरोवाग्भट
इत्यभूमे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ॥ सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधु
लब्धजन्मेति ॥

बुद्धाय तस्मै नमः इत्याद्युक्तत्वाद्वाग्भटो बौद्धमतानुयाय्यासीदिति केनां शिष्यमतम्
तनु नसंशयकृत्यतः अर्चयेद्देवगोविप्रबुद्धवैद्यनृपालिधीन्॥अथर्वविहिता शांतिःप्रतिकूलमहा-
र्षनम् ॥ मातरं पितरं देवान् वैद्याप्स्विमान् हूरं हरिं ॥ पूजयेच्छ्रील्लवेदानदमसत्यदया-
र्जवान् ॥ इत्यादिविवाग्भटवचनानुरोधतः बुद्धशब्दस्य ज्ञानवानित्यर्थपरत्वाच्च वाग्भटो
वैदिकधर्मानुयायी ब्राह्मणआसीन्नबौद्धमतानुयायीत्यधिगम्यते ॥

वाग्भटः कस्मिन्काले समजनीति सम्यग् ज्ञायते ॥ तथाप्यस्य प्राचीनत्वं सर्वैर-
प्युरीकृतं

आयुर्वेदस्याष्टावंगानि कायबालपहोर्ध्वांगशल्यविषरसायनवाजीकरणानीति ॥
तानि सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पोत्तरस्थानेषु षट्सु व्याख्यातानि ग्रंथकारेण ॥ तत्र
बहुधा पंचस्थानस्यापि कायांगमुत्तरस्थानं चैतरांगसंपाहकं ॥ अष्टांगानां कल्पना शरी-
रावस्थाविशेषनिबंधनाऽस्ति ॥ कायशब्देनात्र सर्वावस्थं सर्वावयवं च शरीरं गृह्यते ॥
बालशब्देन प्राथमिकवयस्थं शरीरं । पक्षशब्देनभूतारिभरार्त्तशरीरं । ऊर्ध्वांगशब्देन शिरः
शल्यशब्देन व्रणार्त्तत्वं । शेषं स्पष्टं ॥

१ तत्र प्रथमं सूत्रस्थानं चत्वारिंशदध्यायात्मकं ग्रंथकर्तुराचार्यस्यातीव शास्त्ररचना-
चातुर्यं प्रकटीकरोति ॥ अस्मिन् स्थाने सर्वतंत्रस्थापिनो निखिलशास्त्राणां सूत्रिकः ॥
आरोग्यरक्षणोपायास्तत्तदनुजनितदोषवैषम्यविशुद्धयर्थं मर्यादापरणं देगरोऽपि विद्वान्-
मानित्वापयोगिनामन्त्रपानाविद्रव्याणां गुणा विषयश्च द्रव्याणां गणा गुणाश्च शेषस्तु-
मलानां विकृताविकृतानां लक्षणानि विकृतानां शनोत्तयश्च रोमशां सामान्यवर्जकानि
दाः प्रतिविधाश्च स्नेहसर्वदेवजनविरेचकस्तिनस्पृहकर्मजाशब्दोत्तयविधियश्च सूत्रिकीति

निरूपिताः ॥ तथाच यंत्राणां शस्त्राणां च निरूपणं संगोपांगं कृतं ॥ किंच सिराणां व्यधः कथं कर्तव्यः शल्यानामाहरणं कथं कार्यं शस्त्रक्षाराधिकर्माणि कथं विधेयानि तदहारीगाः के इत्येतत्सर्वं सविस्तरं कथितम् ॥

२ द्वितीयं शारीरस्थानं द्वादशाध्यायात्मकं ॥ अत्र शुद्धाशुद्धयोः शुक्रार्त्तवधोर्लक्षणानि तद्दोषास्तत्प्रतीकाराश्च तत्संयोगाद्गर्भोत्पत्तिः गर्भिणीलक्षणानि सा पुत्रं कन्यां तृतीयप्रकृतिं वा जनयिष्यतीति सूचकान्यव्यभिचारीणि लक्षणानि मासिमासि गर्भः कथं जायते गर्भसंगे जाते सति किं कर्तव्यं गर्भस्य व्यापदः कास्तस्य निष्कामणे काव्यपत्तयः संभवंति मूढगर्भादीनां निष्कामणं कथं कार्यं तेषु शस्त्रावचारणं कथं विधेयमित्येतत्सकलं सूतिकाशास्त्रं विवर्णितम् ॥ अपिच अंगप्रत्यंगविभागः अस्थिसिराधमनीस्रोतसां वर्णनं स्यात् न निर्देशश्च भ्रमर्णां स्थानानि नामानि प्रमाणानि च तद्विघातजानि लक्षणानि तेषां सद्यःप्राणहरत्वं कालान्तरप्राणहरत्वं विकृतांगकारकत्वं चेत्यादि यच्चिकित्सोपयोगि शारीरवर्णनमावश्यकं तत्सर्वं कात्स्न्येन निर्दिशितं मरणख्यापकानि रिष्टानि च कथितानि ॥

३ तृतीयं निदानस्थानं षोडशाध्यायात्मकं ॥ अत्र ज्वरादीनां हेतवः पूर्वरूपाणि लिङ्गानि उपशयः संसामिश्रैति रोगज्ञानोपायाः कथिताः ॥

४ चतुर्थं चिकित्सास्थानं चतुर्विंशत्यध्यायात्मकं ॥ अत्र पूर्वोक्तज्वरादिव्याधिषु दोषावस्थानुरोधेनौषधप्रयोगाः कथिताः प्रतिरोगं विशिष्टान्यन्वपानानि सूचितानि शस्त्रावचारणार्हेषु व्याधिषु पक्वशोफोदराशौश्मरीषञ्जिषु शस्त्रक्रिया साकल्येन प्रदर्शिता क्षारायिसाध्येषु क्षारायिकर्म च ॥

५ पंचमं कल्पस्थानमष्टाध्यायात्मकं ॥ अत्र वमनविरेचनवस्तीनां कल्पा वमनादीनां व्यापत्तयस्तत्प्रतीकाराश्च ॥ ओषधीनां काथादिकल्पना मानं च कथितं ॥

६ षष्ठमुत्तरस्थानं पंचाशदध्यायात्मकं ॥ अत्र षड्विंशत्यायैर्बालचिकित्सितं द्वितीयमंगं व्याख्यातं ॥ चतुर्भिर्भूतविद्यानाम तृतीयमंगं ॥ अष्टादशभिः शास्त्राव्यापपर्यायमूर्ध्वगंगनाम चतुर्थमंगं कथितं ॥ यत्र नेत्रकर्णनासामुखमूर्धा रोगास्तल्लक्षणानि चिकित्सा च निरवशेषं व्याख्याता ॥ एकादशभिः शल्यतंत्रं पंचममंगं कथितं ॥ अस्मिन् व्रणभेदा अस्थिभंगलक्षणानि भग्नशालिलक्षणानि योनिमैदूरोगास्तच्चिकित्सा चानवभिविषतंत्रं नाम षष्ठमंगं ॥ यत्र स्थावरजंगमभेदेन द्विविधं विधं सविस्तरं निरूपितं ॥ एकेनाध्यायेन समभं रसायनमंगं ॥ यत्रोक्तप्रयोगैर्जरावलीपलितनाशो भवति बलाधानं स्मृत्युद्वेकश्च भवति ॥ पंचाशत्तमेनाधिधेनाध्यायेन वाजीकरणमष्टममंगं व्याख्यातं यदीयोषधप्रयोगाः शुक्रवृद्धिं स्त्रीरूपे च शक्तिं ददति ॥ एवं षड्विंशः स्थानैः पंचाशदधिकशताध्यायात्मकमष्टांगसंग्रहं नाम तंत्रं समुल्लसति ॥

यथस्यास्य संशोधनार्थं वेदशास्त्रसंपन्नानां मटे इत्युपाह्वानां बालशास्त्रिणां समग्रमेकं संग्रहपुस्तकं पुण्यपत्तनादानीतम् ॥ तथा परलोकनिवासिनां निरंतरोपाह्वानां

उपोद्धानः

गोविंदास्त्रिणां समग्रं पुस्तकं जनस्थानादानीतम् तयोर्बहूपयोगीजातः तथाच सर्वांगसुंदराख्यासहितस्याष्टांगद्वयस्य तथा हेमाद्रिव्याख्यायास्तथा चरकसुश्रुतयो श्रोपयोगीजातः ॥ पुस्तकसंशोधनसमये देवधरकुलोत्पन्नस्य भिषजः कृष्णशास्त्रिणस्तथा देवोपनाम्नो विदुषो मनोहरशर्मणो ऽपि सम्यक्साहाय्यं जातं ॥ राजदत्तरावबहादुरपदवीनामधारिणां फ० छा० स० जज्जइत्यधिकारवतां उमयाशंकरतनुजानां लालशंकरशर्मणां । तथा राजदत्तरावसाहेब इति पदव्या सी. एस. आयूइति पदव्या च विराजमानानां मंडलिकोपाह्वानां नारायणसूनुविश्वनाथशर्मणां महताऽऽश्रेयण रूपया चैतद्ग्रंथमुद्घरणं समाप्तिमगमत् ॥ पुस्तकग्राहकाणामपि महत्साहाय्यं जातं तेषां नामावलिरपि लिखिताऽस्त्वय्ये ॥

अस्मिन् ग्रंथेऽन्यपुस्तकदृष्टपाठांतराणि तत्पत्राधो लिखितानि ॥ क्वचित्क्वचित्स्थले ऽरुणदत्तहेमाद्रिव्याख्यानुरोधेनामरमेदिनीकारकोशाद्यनुरोधेन च संक्षिप्तदृष्ट्यापि लिखिता ऽस्ति तथा यत्र क्वचित्स्थले ग्रंथसंगतिः समीचीना न दृष्टा तत्रैव* चिह्नं कृतमस्ति ॥ अत्र प्रमादादिनायद्यशुद्धादिकं क्वचित्स्यात्तत्सुधियः क्षंतुमर्हति ॥ संति हि सर्वसहाः सूरयइत्यलं विस्तरणेति शम् ॥

गणेशशर्मा

श्री

अष्टांगसंग्रहपूर्वभागस्यानुक्रमणिका

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः	अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
१ सूत्रस्थाने					
१	आयुष्कामीयाध्यायः	१	२५	स्नेहविध्यध्यायः	१२८
२	शिश्योपननीयाध्यायः	५	२६	त्वैदविध्यध्यायः	१३२
३	दिनचर्याध्यायः	७	२७	वमनविरचनविध्यध्यायः	१३६
४	ऋतुचर्याध्यायः	१४	२८	अस्तिविध्यध्यायः	१४४
५	रोगानुत्पादनीयाध्यायः	१८	२९	नस्यविध्यध्यायः	१५१
६	ब्रह्मविज्ञानीयाध्यायः	२०	३०	ब्रूमपानविध्यध्यायः	१५८
७	अन्तरूपविज्ञानीयाध्यायः	२९	३१	भंडूषादिविध्यध्यायः	१६०
८	अन्नरक्षाविध्यध्यायः	३३	३२	आश्वीतनाशनविध्यध्यायः	१६३
९	विरुद्धान्विज्ञानीयाध्यायः	५५	३३	तर्पणपुटपाकविध्यध्यायः	१६५
१०	अन्नपानविध्यध्यायः	६४	३४	यंत्रशस्त्रविध्यध्यायः	१६७
११	मात्राशितोयाध्यायः	६९	३५	जलौकोविध्यध्यायः	१७३
१२	विविधोषधविज्ञानीयाध्यायः	७४	३६	सिराव्यवधिध्यायः	१७५
१३	अध्यसंप्रहाध्यायः	८०	३७	शल्याहरणविध्यध्यायः	१८०
१४	शोषनादिगणसंप्रहाध्यायः	८३	३८	शस्त्रकर्मविध्यध्यायः	१८४
१५	महाकषायसंप्रहाध्यायः	८६	३९	क्षारकर्मविध्यध्यायः	१८९
१६	विविधगणसंप्रहाध्यायः	८९	४०	अग्निर्कर्मविध्यध्यायः	१९३
१७	इध्यादिविज्ञानीयाध्यायः	९३	२ शारीरस्थाने		
१८	रसभेदीयाध्यायः	९६	१	पुत्रकामीयशारीराध्यायः	१९५
१९	दोषादिविज्ञानीयाध्यायः	१००	२	गर्भावक्रान्तिशारीराध्यायः	२०१
२०	दोषभेदीयाध्यायः	१०५	३	गर्भोपचरणीयशारीराध्यायः	२०७
२१	दोषोपक्रमणीयाध्यायः	११०	४	गर्भव्यापच्छारीराध्यायः	२१३
२२	रोगभेदीयाध्यायः	११४	५	अंगविभागशारीराध्यायः	२१९
२३	भेषजावचारणीयाध्यायः	११९	६	सिराविभागशारीराध्यायः	२२७
२४	विविधोपक्रमणीयाध्यायः	१२४			

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः	अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
७	मर्मविभागशारीराध्यायः	२३३	२	जीर्णज्वरचिकित्सिताध्यायः	७
८	प्रकृतिभेदीयशारीराध्यायः	२३७	३	रक्तपित्तचिकित्सिताध्यायः	१५
९	विकृतांगविज्ञानीयशारीराध्यायः	२४२	४	कासचिकित्सिताध्यायः	१९
१०	विकृतेहाविज्ञानीयशारीराध्यायः	२४५	५	क्षतक्षयकासचिकित्सिताध्यायः	२४
११	{ विकृतव्याधिविज्ञानीयशारीरा- ध्यायः	२४७	६	श्वासहिष्माचिकित्सिताध्यायः	३२
१२	दूतादिविज्ञानीयशारीराध्यायः	२५०	७	राजयक्ष्मचिकित्सिताध्यायः	३६
३ निदानस्थाने			८	{ छादिहृद्द्रोगनृष्णाचिकित्सिता- ध्यायः	४३
१	सर्वरोगनिदानाध्यायः	२५६	९	मदात्ययादिचिकित्सिताध्यायः	४८
२	ज्वरनिदानाध्यायः	२६०	१०	अर्शसांचिकित्सिताध्यायः	५६
३	रक्तपित्तकासनिदानाध्यायः	२६६	११	अतिसारचिकित्सिताध्यायः	६६
४	श्वासहिष्मानिदानाध्यायः	२६९	१२	ग्रहणीदोषचिकित्सिताध्यायः	७२
५	राजयक्ष्मादिनिदानाध्यायः	२७०	१३	मूत्राघातचिकित्सिताध्यायः	७७
६	मदात्ययादिनिदानाध्यायः	२७४	१४	प्रमेहचिकित्सिताध्यायः	८२
७	अर्शानिदानाध्यायः	२७६	१५	विद्रुधिवृद्धिचिकित्सिताध्यायः	८६
८	{ अतीसारग्रहणीरोगनिदाना- ध्यायः	२८९	१६	गुल्मचिकित्सिताध्यायः	८९
९	मूत्राघातनिदानाध्यायः	२८१	१७	उदरचिकित्सिताध्यायः	९५
१०	प्रमेहनिदानाध्यायः	२८३	१८	पांडुरोगचिकित्सिताध्यायः	१०१
११	विद्रुधिवृद्धिगुल्मनिदानाध्यायः	२८६	१९	श्वयथुचिकित्सिताध्यायः	१०६
१२	उदरनिदानाध्यायः	२९०	२०	विसर्पचिकित्सिताध्यायः	१०८
१३	{ पांडुरोगकामलाशोफविसर्पनिदाना- ध्यायः	२९३	२१	कुष्ठचिकित्सिताध्यायः	११०
१४	कुष्ठरुमिनिदानाध्यायः	२९६	२२	श्वित्ररुमिचिकित्सिताध्यायः	१२१
१५	वातव्याधिनिदानाध्यायः	२९९	२३	वातव्याधिचिकित्सिताध्यायः	१२४
१६	वातशोणितनिदानाध्यायः	३०३	२४	वातशोणितचिकित्सिताध्यायः	१३२
अष्टांगसंग्रहोत्तरभागस्या नुक्रमणिका			५ कल्पस्थाने		
४ चिकित्सास्थाने			१	वमनकल्पाध्यायः	१३७
ज्वरचिकित्सिताध्यायः	१		२	विरेचनकल्पाध्यायः	१४१
			३	वमनविरेचनव्यापत्सिद्धयध्यायः	१४६
			४	वस्तिकल्पाध्यायः	१५०
			५	सिद्धवस्तिकल्पाध्यायः	१५४

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः	अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
६	वस्तिव्यापत्तिद्विकल्पाध्यायः	१५८	२३	नासारोगविज्ञानाध्यायः	२६३
७	स्रोहव्यापदिकासिद्ध्यध्यायः	१६३	२४	नासारोगप्रतिषेधाध्यायः	२६४
८	भेषजकल्पाध्यायः	१६६	२५	मुखरोगविज्ञानाध्यायः	२६८
६ उत्तरस्थाने			२६	मुखरोगप्रतिषेधाध्यायः	२७२
१	बालोपचारणीयाध्यायः	१५०	२७	शिरोरोगविज्ञानाध्यायः	२७९
२	बालामयप्रतिषेधाध्यायः	१७७	२८	शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः	२८१
३	बालग्रहविज्ञानाध्यायः	१८७	२९	व्रणविभक्तिविज्ञानीयाध्यायः	२८७
४	बालग्रहप्रतिषेधाध्यायः	१८९	३०	व्रणप्रतिषेधाध्यायः	२९१
५	रूपनविध्यध्यायः	१९४	३१	सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	२९६
६	प्रत्येकग्रहप्रतिषेधाध्यायः	१९७	३२	भंगविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३००
७	भूतविज्ञानाध्यायः	२०३	३३	भंगदरविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३०५
८	भूतप्रतिषेधाध्यायः	२०८	३४	ग्रंथ्यबुद्दश्लोपदापचीनादीवि०	३०८
९	उन्मादप्रतिषेधाध्यायः	२१२	३५	ग्रंथ्यादिप्रतिषेधाध्यायः	३१०
१०	अपस्मारप्रतिषेधाध्यायः	२१६	३६	क्षुद्ररोगविज्ञानाध्यायः	३१४
११	वर्त्मरोगविज्ञानाध्यायः	२२०	३७	क्षुद्ररोगप्रतिषेधाध्यायः	३१७
१२	वर्त्मरोगप्रतिषेधाध्यायः	२२२	३८	गुह्यरोगविज्ञानाध्यायः	३१९
१३	संधिसितासितरोगविज्ञानाध्यायः	२२५	३९	गुह्यरोगप्रतिषेधाध्यायः	३२२
१४	{ संधिसितासितरोगप्रतिषेधाध्या- यः	२२७	४०	विषप्रतिषेधाध्यायः	३२९
१५	दृष्टिरोगविज्ञानाध्यायः	२३२	४१	सर्पविषविज्ञानाध्यायः	३४१
१६	तिमिरप्रतिषेधाध्यायः	२३४	४२	सर्पविषप्रतिषेधाध्यायः	३४६
१७	लिंगनाशप्रतिषेधाध्यायः	२४०	४३	कीटविषविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३५२
१८	सर्वगतक्षिरोगविज्ञानाध्यायः	२४३	४४	लूताविषविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३५८
१९	अभिष्यंदप्रतिषेधाध्यायः	२४५	४५	प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधाध्यायः	३६२
२०	आक्षिपाकपित्तप्रतिषेधाध्यायः	२५१	४६	{ मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषेधा- ध्यायः	३६६
२१	कर्णरोगविज्ञानाध्यायः	२५४	४७	विषोपद्रवप्रतिषेधाध्यायः	३७०
२२	कर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः	२५५	४८	विषोपयोगीयाध्यायः	३७५
			४९	रसायनाध्यायः	३७९
			५०	वाजीकूरणाध्यायः	४०९

श्री ॥
अष्टांगसंग्रहे

सूत्रस्थानम् १

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीधन्वंतरये नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ श्रीशं वंदे ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ तृष्णादीर्घमसद्विकल्पशिरसं प्रहे-
पचंचत्फणं कामक्रोधविषं वितर्कदशनं रागप्रचंडेक्षणं ॥ मोहास्यं
स्वशरीरकोटरशयं चित्तोरगं दारुणं प्रज्ञामंत्रबलेन यः शमितवान्बु-
द्धाय तस्मै नमः ॥ रागादिरोगाः सहजाः समूला येनाशु सर्वे जगतोऽ-
प्यपास्ताः ॥ तमेकवैद्यं शिरसा नमामि वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीन्
॥ अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माद्गुरात्रे
यादयो महर्षयः ॥ आयुःकामयमानेन धर्मार्थमुखसाधनं ॥ आयुर्वे-
दोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ आयुर्वेदामृतं सार्धं ब्रह्मा बुद्ध्या सना-
तनं ॥ ददौ दक्षाय^१ सोऽश्विभ्यां^२ तौ शतक्रतवे^३ ततः ॥ धर्मार्थकाममो-
क्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः ॥ नरेषु पीडयमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्वसुं ॥
धन्वंतरिभरहाजनिमिकाश्यपकश्यपाः ॥ महर्षयो महात्मानस्तथाऽ
लंबायनादयः ॥ शतक्रनुमुपाजग्मुः शरण्यममरेश्वरं^४ ॥ तान्दृष्ट्वैष
सहस्राक्षो निजगाद यथागमं ॥ आयुषः पालकं वेदमुपवेदमथर्वणः ॥
कापबालमहोर्ध्वीगशंल्यदंघ्राजराह्वैः ॥ गतमष्टांगतां^५ पुण्यं बुबुधे
यं पितामहः^६ ॥ गृहीत्वा ते तमाज्ञायं प्रकाश्य च परस्परं ॥ आयुषु-
र्मानुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः^७ ॥ स्थित्यर्थमायुर्वेदस्य ते ऽथ तंत्रा-
णि चक्रे^८ ॥ कृत्वा ऽभिवेशाद्वारीतमेढमाढव्यसुश्रुताम् ॥ करालार्क-

१ आश्विनं २ ३ शल्पवंदहाश्वी ४ प्रणवित्तामोपलक्षणी ५ स्त्रीपसंगित्वा

भ्र सच्छिष्यान् ग्राहयामामुरादताः^१ ॥ स्वंस्वं तंत्रं ततस्तेऽपि चकुस्ता-
 मि कृतानि च ॥ गुरुन् संश्रावयामासुः सूर्यिसंघान्सुमेधसः ॥ तैः प्रश-
 स्तानि तान्येषां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे^२ ॥ तेषामेकैकमव्यापि समस्तव्या-
 धिसाधने ॥ प्रतितंत्राभियोगे तु पुरुषायुषसंक्षयः ॥ सवत्यध्ययनेनैव
 यस्मात्प्रोक्तः पुनःपुनः ॥ तंत्रकारैः स एवार्थः क्वचित्कश्चिद्विशेषतः
 ॥ तेऽर्थप्रत्यायनपरा वचने यच्चनादताः^३ ॥ सर्वतंत्राप्यतः प्राधः सं-
 हृत्याष्टांगसंग्रहः ॥ अस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्तादिर्वर्जितः ॥ हे-
 तुलिङ्गौषधस्कर्षत्रयमात्रनिबंधनः ॥ विनिगूढार्थतत्त्वानां प्रदेशानां प्र-
 काशकः ॥ स्वान्यतंत्रविरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः ॥ युगानुरूप-
 संदर्भो विभागेन करिष्यते^४ ॥ नित्योपयोगेऽदुर्बोधं सर्वांगव्यापि भा-
 वतः ॥ संगृहीतं विशेषेण यत्र कायचिकित्सितं ॥ न मात्रामात्र
 मप्यत्र किंचिदागमवर्जितं ॥ तेषां स ग्रंथबंधश्च संक्षेपाथ
 क्रमोऽन्यथा^५ ॥ वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः समासतः ॥ प्रत्येकं
 ते त्रिधा वृद्धिक्षयसाम्यविभेदतः ॥ उत्कृष्टमध्याऽल्पतया त्रिधा वृ-
 द्धिक्षयावपि ॥ विकृताविकृता देहं ग्रंथि ते वृद्धयंति च ॥ ते व्यापिनो-
 ऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेषाम-
 ध्यादिगाः क्रमान् ॥ तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णोमंदश्चाग्निः समैः समः ॥
 क्रोष्टः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ॥ शुक्रार्तवस्थे र्जन्मादौ
 विषेणेव विषक्रमेः ॥ तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥
 समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निंदा द्विदोषजाः^६ ॥ तत्र रुक्षो लघुः शी-
 तः खरः सूक्ष्मश्चलो ऽनिलः ॥ पित्तं संस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विश्वं सर-
 द्रवं ॥ स्निग्धः शीतो गुरुर्मदः श्लक्ष्णो मृत्स्वः स्थिरः कफः ॥ संसर्कः
 सन्निपातश्च तद्विनिक्षयकोपतः ॥ ती षोढा दशधा चोक्तानुत्कर्षा-
 दिविकल्पनात्^७ ॥ रसासृग्धांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥ सप्त

दूष्णा' मला मूत्रशकत्वेदादयोऽपि च ॥ रसादिस्थेषु दोषेषु व्याध-
 यः संभवन्ति ये ॥ तस्मानित्युपचारेण तानाहुर्षृतदाहवत्' ॥ प्रीणनं जी-
 वनं' लेपः स्नेहो धारणपूरणे ॥ गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां क्रमशो
 विदुः ॥ शरीरं धारयत्येते धात्वाहाराश्च सर्वदा ॥ वृद्धिः समानैः
 सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥ रसाः स्वाहम्ललवणतिक्तोषणकषाय-
 काः ॥ पट् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥ तत्राप्या मारुतं
 घ्नन्ति श्रयस्तिक्तादयः कफं ॥ कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्व-
 ते ॥ शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ उष्णशीतगुणो-
 त्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतं ॥ त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाहम्लक-
 दुकात्मकः ॥ गुरुमंदहिमस्निग्धश्लक्ष्णसांद्रमृदुस्थिराः ॥ गुणाः
 तसूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ इंद्रियार्था व्यव्यापी च विकार-
 षी चापरे गुणाः ॥ व्यव्यापी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥
 विकारि विकषत्रेषु संधिबंधान्बिभुञ्चति ॥ सस्तीक्ष्णप्रकर्षी तु कैश्चि-
 सौ परिकल्पितौ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः ॥
 कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ॥ सम्यग्योगश्च विज्ञे-
 यो रोगारोग्यैककारणं ॥ रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ॥
 निजामंतुविभागेन रोगाश्च द्विविधा मताः ॥ तेषां कायमनोभेदादधि-
 ह्वानमपि द्विधा ॥ रजस्तमश्च मनसो हौ च दोषावुदाहृतौ ॥ द-
 र्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणं ॥ रोगं निदानप्राप्त्युपलक्ष-
 ण्योपशयाप्तिभिः ॥ भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ जांगलं वा-
 तभूपिष्टमनूपं तु कफोल्बणं ॥ साधारणं सममलं त्रिधा सूदेशना-
 दिशेन ॥ क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भैषज्ययोगकृतः ॥ शौच-
 नं शमनं चेति समासप्रदोषधं द्विधा ॥ शरीरजातां दोषाणां क्रमेण

१ तिक्तः किरातिकादिः (कपूरतिमापाया) २ उष्णः मरीचिकः (तिस्रः १० भाग)
 ३ लघुतीक्ष्णोष्णकृसाक्षरद्रवकठिनसरस्वर्लाभ्रिभ्रज्ज इति दण्डं कफादिप्रतिघ्नः

परमौषधं ॥ वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ धीर्धियात्मादि-
 विज्ञानं मनोदोषौषधं परं ॥ तंत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यते ऽध्यायसं-
 ग्रहः ॥ आयुष्कामीयशिष्यार्थदिनर्तुव्याध्यसंभवाः ॥ द्रवाज्ज्ञान
 संरक्षाविरुद्धाज्जपानिकाः ॥ मात्राशितौषधज्ञानश्रेष्ठशुष्यादिसं-
 ग्रहाः ॥ महाकषायविविधद्रव्यादिरसभेदकाः ॥ दोषविज्ञानत-
 द्भेदतत्कियारोगभेषजं ॥ चिकित्सास्नेहनस्वेदशुष्यास्थापनभावनं
 ॥ धूमगंडूषट्कसेकतृसिपत्रजलौकसः ॥ सिराविधिः शल्पविधिः
 शस्त्रक्षारान्निकर्मकाः ॥ चत्वारिंशदिमेऽध्यायाः सूत्रं शारीरमुच्यते ॥
 पुत्रार्थगर्भाधिक्रान्तिचर्याव्यापच्छरीरजाः ॥ सिरामर्मभक्त्याख्यावि-
 कृतांगेहितामयाः ॥ सद्रूता द्वादशाध्याया' निदानं सार्वरोगिकं ॥
 ज्वरानृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यशोऽतिसारिणां ॥ सूत्राघातप्रमेहाणां
 विद्रध्याद्युदरस्य च ॥ पांडुकुष्ठानिलार्तानां वातासस्य च षोडश' ॥
 चिकित्सा च ज्वरस्यास्रकासयोः श्वासयक्ष्मणोः ॥ वमौ मदात्ययेऽर्शः
 सुविशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥ विद्रधौ गुल्मजठरपांडुशोफविसर्पिषु ॥
 कुष्ठभिवत्रानिलध्याधिवातासेषु चिकित्सितं ॥ चतुर्विंशतिरध्यायाः'
 कल्पसिद्धिरतःपरं ॥ कल्पो वमोर्विरेकस्य तत्सिद्धि र्बस्तिकल्पना ॥
 कल्पसिद्धिश्च बस्तीनां सिद्धिर्बस्त्यनुवासयोः ॥ द्रव्यकल्पो ऽष्टमः' स्था
 नमतउत्तरमुत्तरं ॥ बालोपचरणे व्याधिग्रहज्ञाननिषेधने ॥ स्नाने पृथ-
 ग्ग्रहे भूते हावुन्मादे स्मृतिक्षये ॥ वर्त्मसंधिगतौ द्वौ द्वौ दृक्तमोर्लि-
 गनाशिषु ॥ सर्वदृक्स्पंददृक्पाके कर्णनासामुखेषु च ॥ मूर्ध्नि व्रणे
 तथा द्वौ द्वौ सघोभंगे भगंदरे ॥ ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुक्षरोगे पृथ-
 क्हर्यं ॥ विषे द्वौ भुजगे कीटे द्वौ च सूतासु मूषके ॥ विषे विषोष
 योगे च तथा ऽध्यायो रसायने ॥ वाजीकरणमुद्दिश्य पंचांशोऽष्टा-
 गपूरणः ॥ पञ्चाशदध्यायशतं वद्विः स्थानैः समीरितं ॥ इत्यायुष्का-
 मीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ गुरुम-
 क्तो ऽभियुक्तो ऽतिपुक्तो धीस्मृतिपाटवैः ॥ ऋज्वास्यनासानयनस्त-
 नुस्त्रिग्वनखच्छविः ॥ ब्रह्मचारी जितहंद्दी धीरः सुचरितः स्थिरः ॥
 षण्मासानुषितः शक्तो लज्जाशौचकलान्वितः ॥ शिष्योऽध्याप्यो ग-
 तो यावदंतं तंत्रार्थकर्मणां ॥ नाकालविद्युस्तनिते भूकपे राहुदर्श-
 ने ॥ पंचदश्यामचंद्रायां परोक्षे वा गुरोः पठेत् ॥ नाधिच्छिन्नपदं
 नातिमंदं नात्युच्चनीचकैः ॥ हितान्यतममाचार्यं पर्युपासीत राजव-
 त् ॥ शयीत सुप्तएवास्मिन्नुत्तिष्ठेनास्य पूर्वतः ॥ न ब्रूयात्केवलं ना-
 म न साध्वपि विनोदयेत् ॥ अभेद्योऽनुद्धतः स्तब्धः सूरतः प्रियव-
 र्शनः ॥ बहुश्रुतः कालवेदी ज्ञातग्रंथो ऽर्थशास्त्रवित् ॥ अनाथान्
 रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत् ॥ गुरुणा समनुज्ञातः स सिष्यकृश-
 ब्दमश्रुते ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥ स मुद्यत्यानु-
 रं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाह्वं ॥ यः पुनः कुरुते कर्म धाष्टर्धाच्छास्त्र-
 विवर्जितः ॥ स सत्तु गौर्हामामोति वधं चर्च्छति राजतः ॥ हेतौ लिं
 मे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ॥ ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो सि-
 षक्तमः ॥ शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ॥ पात्राग्ने
 क्षीण्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन बृंहयेत् ॥ प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं वि-
 पुला मतिः ॥ ताभ्यामतः सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ आ-
 हूतएव यो याति सुषेवः सुनिमित्ततः ॥ गत्वा ऽऽतुरार्थादन्यत्र न नि-
 षक्ते मनः क्वचिन् ॥ व्याधीन्परीक्षते सम्यङ्निदानादिविशेषतः ॥
 श्रेयणीयां च तद्दार्तां न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च तस्वाऽ
 वि किमाकालमहापयन् ॥ जानाति शोकवरितुं स वैयः स्थितिच-
 क्षुते ॥ नाददीतार्थिभं स्त्रीभ्यस्तदभ्यक्षे पराकुल्ये ॥ तागिभ्य रह-

१ कपालः सूरतः समदत्यमरः २ युद्धं ३ निर्दिष्टं ४ न कच्छतीति ५ शक्यं ६ शिष्याया
 मितिपाठः ७ आदिषं भोग्यवस्तुनीति कोकः ८

सि स्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥ आर्तं च नृपसद्वैद्यैर्हिंस्रं तद्देवि-
 णं द्विषं ॥ चंडं शोकानुरं मीरुं कृतग्रं वैद्यमानिनं ॥ हीनोपकरणं व्य-
 ग्रमविधेयं गतायुषं ॥ जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् ॥
 क्रियाविक्रयिणो वैद्यान्मृत्योरग्रेसरा हि ते' ॥ भिषक् द्रव्याण्युपस्था-
 ता रोगी पादचतुष्टयं ॥ चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणं ॥
 दक्षस्तीर्थान्तिशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ॥ बहुकल्पं बहुगुणं संप-
 न्नं योग्यमौषधं ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्परिचारकः ॥ आ-
 ढ्यो रोगी भिषग्बन्धो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गु-
 णवन्तोऽप्यनर्थकाः ॥ सपादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥
 चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः' ॥ साध्योऽसाध्यइति
 व्याधिर्हिंसा तौ तु पुनर्हिंसा ॥ मुसाध्यः रुच्छ्रसाध्यश्च याप्यो यश्चा-
 नुपक्रमः ॥ सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जिवात्मनः ॥ असर्मगोऽ-
 ल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥ अनुल्यदूष्यदेशानुप्रकृतिः पादसंपदि ॥
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ सुखसाध्यः सुखोपायः का-
 लेनाल्पेन साध्यते ॥ रुच्छैरुपायैः रुच्छस्तु महद्भिश्च चिरेण च ॥
 असाध्यलिंगसंकीर्णस्तथा शस्त्रादिसाधनः ॥ शेषत्वादायुषः पथ्यैर्या-
 प्यः प्रायो विपर्यये ॥ दत्त्वाऽल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ॥ या-
 ति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव विष्कंभैर्धार्यतेऽ-
 त्रातुरो हितैः ॥ परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयो ऽतिवर्तते ॥
 तस्मादुपेक्ष्यल्लासौ स्थितोऽत्यंतविपर्यये ॥ भ्रममोहारतिकरो दृष्ट-
 रिष्टोऽक्षनाशनः' ॥ व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियां ॥
 स्वार्थविधायशोहानिमन्यथा ध्रुवमामुयात् ॥ साध्ययोरपि संपोक्तो
 ऽबलिनो यात्यसाध्यतां ॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमाग-
 मं ॥ नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यतां ॥ पादाप-

आराद्द्विषाच्च घात्यवस्थांतरं गदाः ॥ वरमाशीविषविषं द्वीक्षमभिम-
योऽपि वा ॥ उपयुंजीत न त्वार्तादामिषं कृषणाञ्जनात् ॥ परो-
मृतदेवाधर्म इत्यार्त्तेषु भिषग्वरः ॥ वर्त्तते यस्तु सिद्धार्थः स सर्वम-
तिवर्त्तते ॥ इति शिष्योपनयनीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ब्रौह्मे मुहूर्त्तउत्तिष्ठेज्जी-
र्णाजार्णे निरूपयन् ॥ रक्षार्थमायुषः स्वस्थो जातवेगः समुत्सृजे-
त् ॥ उदङ्मुखो मूत्रशकृदक्षिणाभिमुखो निशि ॥ वाचं नियम्य
मगतः संवीतांगोऽवगुंठितः ॥ प्रवर्त्तयेत्प्रचलितं ननु यत्नादुदीरये-
त् ॥ नामेध्यमार्गमृद्गस्मगोस्थानाकीर्णगोमये ॥ पुरांतिकादिब-
स्मीकरम्योत्कृष्टचितिद्रुमे ॥ न नारीपूज्यगोकेंदुवाय्वन्नाभिजलं प्र-
ति ॥ न चातिरस्कृत्य महीं मयाशक्त्योस्तु कामतः ॥ न वेगितोऽ-
न्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयं ॥ निःशल्यादुष्टमृत्पिंडीपरिमृ-
ष्टमलायनः ॥ अभ्युत्थताभिः शुचिभिरग्निर्मृद्भिश्च योजयेत् ॥
लेपमंधापहं शौचमनुत्पतितविंदुभिः^१ ॥ स्पृष्ट्वा धातून्मलानश्च द-
शं केशनखांश्रुतान् ॥ स्नात्वा भोक्तुमना भुक्त्वा सुप्त्वा क्षुत्वा सु-
राचने ॥ रथ्यामाक्रम्य चाचामेदुपविष्टउदङ्मुखः ॥ प्राङ्मुखो वा
विविक्तस्थो न बहिर्जानु नान्यदृक् ॥ अजल्पन्नुत्तरासंगी स्वच्छैरं-
गुष्ठमूलगैः ॥ नोद्धतैर्नानतो नोर्ध्वं नाभिपक्वैर्नपूतिभिः ॥ न फेनबु-
द्बुदक्षारिणैकहस्तापितैर्जलैः ॥ नार्द्रैकपाणिनामिध्यहस्तपादो न शब्द-
बत्^२ ॥ वटासनार्कषदिरकरंजकरवीरजं ॥ सर्जारिमेदापामार्गमा-
लतीककुभोद्भवं ॥ कषायतिक्तकदुकं मूलमन्यदपीदृशं ॥ विहा-
तदृक्षं क्षुण्णाग्रमृज्वयंयि सुभूमिजं ॥ कनीन्यग्रसमस्थौल्यं मुक्-
चं द्वादशांगुलं ॥ प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्मस्येदंतधावनं ॥ व्यो-
प्यभिषर्गाञ्जितयज्ञीद्राक्तेन च वर्षयेत् ॥ शमिस्तेन ततो ईतान्

१ सर्पविषं २ दीनात् ३ रात्रेरुपांश्वोपूरतोऽत्राहस्तस्तिम्बन् ४ नवापरिष्कृत्येतिपाठः
५ व्यास्यं कुडं त्रिवर्गत्रितयं विकदुषिफलेत्रिज्जातकानि

दंतमांसान्यबाधयन् ॥ लिखेदनुमुखं जिह्वां जिह्वानिलेखनेन
 च ॥ तथाऽस्य मलवैरस्यजिह्वागंधाऽऽस्यदंतजाः ॥ रुचिवैश-
 षलपुता न भवंति भवंति च ॥ नाद्यादजीर्णवमधुश्वासकासज्वरा-
 र्दिती ॥ नृष्णाऽऽस्यपाकहृत्त्रिशिरःकर्णामयी च तत् ॥ नैवश्लेष्मा-
 तकारिष्टबिभीतधवधन्वजान् ॥ बिल्वबभ्रुमुलनिर्गुडीशिथुतिल्वक-
 तिंदुकान् ॥ कोविदारशमीपीलुपिप्पलेंगुदगुग्गुलून् ॥ पारिभद्रक-
 मन्टीकामोचकयौ शाल्मली शणं ॥ स्वाहृम्ललवणं शुष्कं सुषिरं
 पूतिपिच्छिलं ॥ पालाशमासनं दंतधावनं पादुके त्यजेत् ॥ दंतान्यूर्ध्व-
 मधो धर्पेत्प्रातः सिंचेच्च लोचने ॥ तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीत-
 वारिणा ॥ प्रणम्य देवानृद्धांश्च मंगलाष्टशतं शुभं ॥ शृण्वन्कां
 घनविन्यस्तं सर्पिः पश्येदनंतरं ॥ सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्त-
 नो भजेत् ॥ लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ व्यक्तत्रिवर्णे
 विमले सुस्निग्धघनपक्ष्मणी ॥ चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात्श्लेष्मतो
 भयं ॥ योजयेत्समरात्रेऽस्मात्स्नावणार्थं रसांजनं ॥ अणुतैलं ततो
 नस्यं ततो गंडूषधारणं ॥ घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवाऽऽस्थवंक्षसः ॥
 सुगंधिवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेंद्रियाः ॥ निर्बलीपलितव्यंगा भ-
 वयुर्नस्यशीलिनः ॥ ओष्ठस्फुटनपारुष्यमुखशोषद्विजामयाः ॥ न
 स्युः स्वरोपघाताश्च स्नेहगंडूषधारणात् ॥ खदिरक्षीरिदक्षारिमेदांबुक-
 वलग्रहः ॥ अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ सुखोष्णोद-
 कगंडूषैर्जायते वक्त्रलाघवं ॥ प्रायोगिकं ततो धूमं गंधमाल्यादि चा-
 धरेत् ॥ धूमादस्योर्ध्वजत्रूत्था न स्युर्वातकफामयाः ॥ अंजनोत्कृ-
 शितं नस्यैः कवलैर्नारिवेरितं ॥ धूमेन कवलोत्कृष्टं क्रमाद्वातकफंजये-
 त् गंधमाल्यादिकं दृष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रसाधनं ॥ वासो न धारयेज्जीर्णं

१ मलवैरस्यादयो न भवति हृष्यादयो भवति चेतिसंबंधः २ दूतादिविज्ञानीयशरीरोक्तं
 दधिमधुघृतादि

मलिनं रक्तमुल्बणं ॥ माल्यं न लंबं न बहिर्न रक्तं जलजादने ॥ नैव
 चान्येन विधृतं वस्त्रं पुष्पमुपानहौ ॥ रुचिवैशद्यसौगंध्यमिच्छन्वक्त्रेण
 धारयेत् ॥ जातीलवंगकपूरकंकोलकदुकैः सह ॥ तांबूलीनां किसलयं हृ-
 द्यं पूगफलान्वितं ॥ रक्तपित्तक्षतक्षीणरुक्षोत्कुपितचक्षुषां ॥ विषमूर्च्छा-
 भदातानामपथ्यं शोषिणां च तत् ॥ पथ्यं सुसोत्थिते भुक्ते स्नाने वांते
 च मानवे ॥ द्विपत्रमेकं पूगं च सचूर्णखदिरं चतत् ॥ उत्तिष्ठेत् ततोऽस्यर्थ
 मर्थेष्वर्थानुबंधिषु ॥ निर्दिष्टं दीर्घमप्यापुरसन्निहितसाधनं ॥ रुषिं व-
 णिज्यां गोरक्षामुपायैर्गुणिनं नृपं ॥ लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थी संश्रये-
 त्किष्यां ॥ मुक्तवेगश्च गमनस्वमाहारसमास्त्रियः ॥ पाणिनाऽऽलम्य नि-
 ष्कामेद्रत्नपूज्याज्यमंगलं ॥ सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक् ॥
 निशि चात्ययिके कार्ये दंडी मौली सहायवान् ॥ प्रावृत्य पर्यट्टेद्रा-
 त्रौ न प्रावृत्य शिरो ऽहनि ॥ चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभ्रस्मनुषा-
 शुचीन् ॥ नाक्रमेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवो न च ॥ मध्यान्हे सं-
 ध्ययोरात्रावर्द्धरात्रे चतुष्पथं ॥ न सेवेत न शर्वप्यां वृक्षचैत्यान्न च-
 त्वरं ॥ सूनाटवीशून्यगृहशमशानानि दिवाऽपि न ॥ न हुंकुर्याच्छिवं
 पूज्यं प्रशस्तान्मंगलानि च ॥ नापसव्यं परिक्रामेत्त्रेतराण्यनुदक्षिणं ॥
 चतुष्पथं नमस्कुर्यात्प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ न व्यालव्याधिताशस्त्रैर्ना-
 दांतक्षुत्पिपासितैः ॥ न छिन्नपुच्छैर्नैकाक्षैर्गोपृष्टेन च न व्रजेत् ॥ ना-
 तिप्रगेऽनिसायं वा न नभोमध्यगे रबी ॥ नासन्निहितपानीयो नातिनू-
 र्णं न संततं ॥ न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैः सह ॥ दद्याद्दत्ताऽऽ-
 र्त्तद्वस्त्रीभारिचैक्रिहिजन्मने ॥ स्नानभोजनपानानि वाशेभ्यो नाच-
 रेत्युरः ॥ नदीं तरेन्नबाहुभ्यां नाभिस्कंधमभिः व्रजेत् ॥ नारोहेद्विषयं

१ मार्क्यं कुसुमतत्सजोरितिभेरिनी ॥ २ अर्धो विषयां र्थनघोर्धनकारणवस्तुष्विति-
 भेदिनी ॥ ३ प्राणिदधस्नानं ४ मन्वातकाले ५ रथी

शीलं नावं संशयितां तहं ॥ निपातयेन्नलोष्टेन न फलेन फलं द्रुमा-
 न् ॥ न वार्यमाणः प्रविशेन्नाहारेण न चासने ॥ स्वयं तिष्ठेत्परगृहे यु-
 क्तनिद्रं न बोधयेत् ॥ नाचरेत्याणिवाक्पाददृङ्मोदोदरचापलं ॥ त्रिः
 पक्षस्य कचस्मश्रुनखरोमाणि वर्द्धयेत् ॥ न खहस्तेन दतैर्वा' स्नानं
 चानुसमाचरेत् ॥ अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः सुगंधिभिः ॥ यथ-
 तुंसस्पर्शसुखैस्तैलैरभ्यंगमाचरेत् ॥ अभ्यंगो धातहा पुष्टिस्वमर्दाढ्य-
 दृहत्वकृत् ॥ दग्धभक्षतरुजाक्लमश्रमजरापहः ॥ रथाक्षचर्मघटव-
 द्भवंत्यभ्यंगतो गुणाः ॥ स्पर्शने ऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगा-
 श्रयं ॥ त्वच्यश्च परमभ्यंगो यस्मात्तं शीलयेदतः ॥ शिरःश्रवणपादे-
 षु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ स केश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ॥
 हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणं ॥ पादाभ्यंगस्तु तत्स्वैर्यनिद्रादृ-
 ष्टिप्रसादकृत् ॥ पादसुप्तिश्रमस्तंभसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ ब्रज्योऽ-
 भ्यंगः कफप्रस्वङ्गतसंशुत्थ्यजीर्णिभिः ॥ शरीरायासजननं कर्म व्या-
 यामउच्यते ॥ लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तो ऽभि मेदसः क्षयः ॥ वि-
 भक्तघनगात्रत्वं व्यापासादुपजायते ॥ धातपित्तामयी बालो दृद्धोऽ-
 जीर्णी च तं त्यजेत् ॥ अर्द्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभो-
 जिभिः ॥ शीतकाले वसंते च मंदमेव ततोऽन्यदा ॥ तं कृत्वाऽनुसु-
 खं देहंमर्दयेच्च समंततः ॥ नृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः ॥
 अतिव्यायामवः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ व्यायामजागरा-
 ध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसं ॥ गज सिंहइवाकर्षन् भ्रजन्नति विनश्य-
 ति ॥ उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनं ॥ स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्र-
 सादकरं परं ॥ दीपनं घृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदं ॥ कंदूमलश्रम-
 स्वेदतंत्रातृद्दाहपाप्मजिन् ॥ उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बला-
 वहः ॥ तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषां ॥ नानाशुत्य शिरः

स्नायान्नजले ऽल्पे न शीतले ॥ स्नानोदकावतरणस्वभाच्चप्रो न चाच-
 रेत् ॥ पंच पिंडाननुधृत्य न स्नायात्परवारिणि ॥ नात्मानमीक्षेत जले न-
 तदस्थो जलाशयं ॥ न प्रतिस्फालयेदंबु पाणिना चरणेन वा ॥ स्नात्वा
 न मृज्याद्वात्राणि धुनुयाच्च शिरोरुहान् ॥ न वसीताद्र्दृष्याशु सोष्णीषे
 धौतवाससी ॥ न त्वंबरं पूर्वधृतं न च तैलवसे स्पृशेत् ॥ वासोऽन्य
 दन्यच्छेद्यने निर्गमे देवतार्चने ॥ स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसा-
 रिषु ॥ आध्मानपीनसाजीर्णमुक्तवत्सु च गर्हितं ॥ अन्नपानविधा-
 नेन भुंजीतान्नं विनात्ययात् ॥ अभिनंद्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्त्वा च
 शक्तितः ॥ पाकं सजलमेकांते यथासुखमविब्रुवन् ॥ प्रयच्छेत्सर्व-
 मुद्दिश्य पाचयेन्नान्नमात्मने ॥ नान्नमद्यान्मुर्षूणां मृतानां दुःख-
 जीविनां ॥ स्त्रीजितक्लीबपतितकूरदुष्कृतकारिणां ॥ गणारिगणिका-
 सत्रधूर्तानां पाणिकं च न ॥ नोत्संगे भक्षयेद्भक्ष्यान्जलं नांजलिना
 पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न मुक्तमात्रआ-
 यस्येन्ननिषिद्धं भजेत्सुखं ॥ धर्मोत्तराभिरर्ध्याभिः कथाभिस्त्रिगु-
 णात्मभिः ॥ मध्यं दिनस्य गमयेदिष्टशिष्टसहायवान् ॥ न लोकभू-
 पविद्भिश्चैर्न संगच्छेत नास्तिकैः ॥ कलिवैररुचिर्नस्याद्दीरः संपद्भि-
 पत्तिषु ॥ श्रुतादन्यत्र संतुष्टस्तत्रैव च कुतूहली ॥ क्षांतिमान् द-
 क्षिणो दक्षः सुसमीक्षितकार्यकृत् ॥ ऋमान् धीमान्महोत्साहः संवि-
 भागी प्रियातिथिः ॥ अक्षुद्रवृत्तिर्गभीरः साधुराश्रितवत्सलः ॥ दाता
 पितृभ्यः पिंडस्य यद्या होता कृपात्मकः ॥ अनुज्ञाता सुवार्तानां
 दीनानामनुकंपकः ॥ आश्वासकारी भीतानां क्रुद्धानामनुनायकः ॥
 पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः पूज्यपूजकः ॥ वित्तबंधुवयोविद्या-
 दत्तैः पूज्या यथोत्तरं ॥ आत्मद्रुहममर्यादं मूढमुद्दिक्षतसत्यधं ॥ सुत-
 रामभ्युपेक्षेत नरकार्षिष्मर्दिचनं ॥ धर्म्यमर्थ्यं प्रियं तथ्यं मितं पथ्यं
 वदेद्द्वचः ॥ नात्मानमवजानीयाच्च स्तूयाच्च च पीठयेत् ॥ न हीना

नवमन्येत इत्यर्थांगबलश्रुतैः ॥ नारुंतुदःस्यान्न कूरो न तीक्ष्णो नोप-
 तापवान् ॥ हेतावीर्षेन्न तु फले पापं पापेऽपि नाचरेत् ॥ परस्य दंढं
 नोद्यच्छेत्कुद्धानैनं निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वाशासना-
 र्हाद्विदाय सः ॥ नृत्यवादित्रगीतादिनोल्बणां नाचरेत्क्रियां ॥
 प्रसिद्धकेशवाग्वेषशमसांत्वपरायणः ॥ ऊर्ध्वं नाभेः शरीरस्य स्पृशे-
 न्नाधरवाससा ॥ न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचंप्रति विलंबनं ॥ नासंवृत-
 मुखो हास्यक्षवोद्गारविजृम्भणं ॥ पाणिद्वयेन युगपत्कंदूयेन्नात्मनः
 शिरः ॥ बहेन्न भारं शिरसा युगपच्चाग्निवारिणी ॥ नासिकां न विकु-
 ष्णीयाद्दशनाच्च विघट्टयेत् ॥ कुर्याद्विलेखनच्छेदभेदास्फोटनमर्दनं ॥
 नाकार्यं न च कार्येऽपि मुखांगनखवादनं ॥ पादं पादेन नाक्रामेन्न कंदू-
 येन्न शौचयेत् ॥ न कांस्यभाजने तौ च नोपविष्टः प्रसारयेत् ॥ अ-
 भीक्षुं निर्मलान् दध्यान्नखपादमलाशयान् ॥ नासमिद्धमुपासीत
 द्रुताशं नैव चाशुचिः ॥ नानुवातं न विवृतो न क्लृप्तो नान्यमानसः ॥
 धमेन्नास्येन न स्कंदेन्नाधःकुर्यान्न पादतः ॥ सततं न निरीक्षेत चल-
 सूक्ष्माप्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न विण्मूत्रं न दर्पणममार्जितं ॥ उ-
 द्यंतमस्तमायांतं तपंतं प्रतिमागतं ॥ उपरक्तं च मास्वंतं वाससा वा
 तिरोहितं ॥ नान्यदप्यतितेजस्वि न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं ॥ स्त्रियं स्त्र-
 वंतीं नोदक्यां न नग्नां नान्यसंगतां ॥ न पानभोजनस्वभक्षुतजृम्भासु-
 खासने ॥ शयीत नैकशयने न चाश्रीयात्तया सह ॥ तामनीर्ष्यश्च
 गोपायेत्स्त्रैरिणी नाशयेद्गृहं ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुनुहिनांशुदिवा-
 करान् ॥ पश्येन्न यायाच्च पठेन्न स्त्रप्यान्न स्पृशेच्छिरः ॥ पाय-
 यंतीं चरंतीं वा नान्यस्मै गां निषेदयेत् ॥ अर्केन्दुपरिवेपोल्काशतक्र-
 तुधनूषि च ॥ नान्यद्देवार्चने कर्म कुर्याद्वावेन्न वर्षति ॥ तिथिं प-

१ पातकिनि २ गीतादिना उल्बणामितिपदच्छेदः ३ नविकरेत् ४ चैतिपादः
 ५ अथरजःस्वला ॥ स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयीमलीनी पुष्पवन्ध्या ॥ ऋतुमत्पुद्गक्यापीत्यमरः

क्षस्य न ब्रूयात्क्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ नात्मनो जन्मलप्रक्ष-
धनसारं गृहे मलं ॥ प्रकाशयेन्नावमानं न च निःश्रेहतां प्रभोः ॥ पु-
रोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ॥ अनृजुः क्षवधूद्वारकासस्वमात्रमै-
धुनं ॥ सशब्दमनिलं हस्तभूनेत्रोत्क्षेपवादितां ॥ कूर्लच्छायां सुरापानं
व्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ॥ हीनानार्यातिनिपुणसेवां विप्रहृमुत्तमैः ॥ सं-
ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वमाध्ययनचिंतनं ॥ आरोग्यजीवितैश्वर्यविद्यासु-
स्थितिमानितां ॥ तोयाभिपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयं ॥ मद्या-
तिसक्तिं विस्त्रंभस्वातंत्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥ नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तु
तच्छास्त्रगर्हितं ॥ न देशं व्याधिबहुलं नावैद्यं नाप्यनायकं ॥ नार्थिभि
जनभूयिष्ठं नोपसृष्टं न पर्वतं ॥ वसेत्प्राज्यांबुभैषज्यसमित्पुष्पतृणै-
धने ॥ सुभिक्षक्षेमरम्यांते पंडितैर्मंडिते पुरो ॥ नसमसणां सिद्धयानां शा-
स्त्राणां चाजिगुप्तकः ॥ आराधकस्त्रिवर्गस्य यथायोग्यं जनस्य च ॥
द्रश धर्मपथान् रक्षन् जयेन्नाभ्यंतरानरीन् ॥ हिंसांस्तेयान्यथाकामं पै-
शून्यं परुषानृतं ॥ संभिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययं ॥ पापं
कर्मैति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ परोपघातक्रियया वर्जयेदर्जनं
श्रियः ॥ अर्थानां बद्धनर्थानामदाताऽपि ह्यसंभवात् ॥ स्वर्गापवर्गविभ-
वानयत्नेनाधितिष्ठति ॥ सायं भुक्त्वा लघु हितं समाहितमनाः शुचिः ॥
शास्तारमनुसंस्मृत्य स्वशय्यां चाथ संविशेत् ॥ देशे शुचावनाकीर्णे
द्वित्रासपरिचारकः ॥ युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविषमं सुखं ॥
जानुतुल्यं मृदु शुभं सेवेत शयनासनं ॥ प्राग्दक्षिणशिराः पादावकु-
र्वाणा गुरुन् प्रति ॥ पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचिंतयेत् ॥ आददीत
सदा देहादित्थं सारमसारतः ॥ विभ्यत्यतिक्षणं मृत्योरयथातथचेष्टि-
तात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रियावतः ॥ सुखमायुर्हितं चोक्तं

१ कूर्लरोधस्तच्छायां २ कलहमितियावत् ३ प्राणिवधः । चौर्यं । अगम्यागमनं । प
रस्यामत्यक्षां तद्वेषकीर्तनं । परस्यमत्यक्षंतद्वेषकीर्तनं । असत्यं । असत्यलपः । परानिश्चि-
तनं । परस्वापहरिच्छा । आमवाक्येष्वभमाषुबिदिति हिंसाहीनां क्रमात्पर्यायाः ॥

विपरीतं विपर्यये ॥ सर्वतेजोनिधानं हि नृपइत्युच्यते भुवि ॥ अदू-
षयन्मनस्तस्माद्भक्तिमांस्तमुपाचरेत् ॥ पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहास-
विवादनिष्ठीवनजृम्भणानि ॥ सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च चेष्टास्तत्सञ्चि-
धाने परिवर्जयेत्तु ॥ सर्वाण्यवस्था विविधाश्च तास्ताः सम्यक् स-
मीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ॥ अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति मार्गो
हितोपदेशेषु भजेत तं च ॥ इति चरितमुपेतः सर्वजीवोपजी-
व्यः प्रथितपृथुगुणीषो रक्षितो देवताभिः ॥ समधिकशतजीवी नि-
र्वृतः पुण्यकर्मा व्रजति सुगतिनिम्नो देहभेदेऽपि तुष्टिं ॥ इति दि-
नचर्यानाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ कालो हि नाम भगवा-
ननादिनिधनो यथोपचितकर्मानुसारी यदनुरोधादादित्यादयः खादय
श्च महाभूतविशेषास्तथा विपरिणमन्तो जन्मवतां जन्ममरणस्यर्तु-
रसवीर्यदोषदेहबलव्यापत्संपदां च कारणत्वं प्रत्ययनां प्रतिपद्यन्ते ॥
स मात्राकाष्ठाकलानाडिका मुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासत्र्वयनवर्षभेदे-
न द्वादशधा विभज्यते ॥ तत्राक्षिनिमेषो मात्रा ॥ ताः पञ्चदश का-
ष्ठा ॥ तार्क्षिशत्कला ॥ ताः सदशभागा विंशतिर्नाडिका ॥ नाडिका-
द्वयं मुहूर्तश्च ॥ ते तुल्यरात्रिदिवे राशिभागे चत्वारः पादोना यामः ॥
तैश्चतुर्भिरहो रात्रिश्च ॥ पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः ॥ पक्षद्वयं मासः ॥
स शुक्लान्तः ॥ तैर्मार्गशीर्षादिभिर्द्विसंख्यैः क्रमाद्धेमन्तशिशिरवसन्तग्री-
ष्मवर्षाशरदाख्याः षड्रतवो भवति ॥ तेषु शिशिरादयस्त्रयो स्वेरुद-
गयनमादानं च शेषा दक्षिणायनं विसर्गश्च ॥ तावादानत्रिसर्गौ वर्षं ॥
तयोरादानमाप्रेयं ॥ तस्मिन् खलु कालस्वभावमार्गपरिगृहीतोऽत्यर्थो-
ष्णगमस्तिजालमंडलोऽर्कस्तत्संपर्काद्वायवश्च तीव्ररूक्षाः सोमजं गु-
णमुपशोषयन्तो जगतः स्नेहमाददाना ऋतुक्रमेणोपजनितरौक्ष्याद्दू-

क्षान् रसांस्तिक्तकषायकटुकानभिप्रबल्यंतो नृणां दौर्बल्यमावहंति
 ॥ विसर्गस्तु सौम्यः ॥ तस्मिन्नपि कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रभा-
 वे दक्षिणायनगेऽर्के शशिनि चाव्याहतबले शिशिरामिर्भाभिः शश्वदा-
 प्यायमानेमाहेंद्रसलिलप्रशांतसंतापे जगत्यरूक्षा रसाःप्रवर्द्धतेऽम्ल-
 लवणमधुरा यथाक्रमं बलं चोपचीयते नृणामिति ॥ भवति चात्र ॥ हे-
 मन्ते शिशिरे चाप्यं विसर्गादानयोर्बलं ॥ शरद्वसंतयोर्मध्यं हीनं वर्षानिदा
 घयोः ॥ धूमधूम्रा रजोमंदास्तुषाराविलमंडलाः ॥ दिगादित्या मरुच्छै-
 त्यादुत्तरे रोमहर्षणः ॥ रोध्रमियंगुपुत्रागलवल्यः कुसुमोज्वलाः ॥ दृ-
 ष्ठा गजाजमहिषवाजिवायससूकराः ॥ हिमांनीपटलच्छन्ना लीनमनि-
 विहंगमाः ॥ नद्यः सबाष्पाः सोष्माणः कूपापश्च हिमगमे ॥ देहोष्मा-
 णो विशंतोऽतः शीते शीतानिलाहताः ॥ जठरे पिंडितोष्माणं प्रबलं कुर्वते
 ऽनलं ॥ विसर्गे बलिनां प्रायः स्वभावादिगुरु क्षमं ॥ वृंहणान्यन्नपा-
 नानि योजयेत्तस्य युक्तये ॥ अनिधनोऽन्यथा सीदेदत्युदीर्णतयाऽ
 थवा ॥ धानूनपि पचेदस्य ततस्तेषां क्षयान्मरुत् ॥ तेजःसहचरः कु-
 प्येच्छीतः शीते विशेषतः ॥ अतो हिमे भजेत्स्निग्धान्स्वादम्ललव-
 णान् रसान् ॥ विलेशयौदकानूपप्रसहानां भृतानि च ॥ मांसानि गुढापि-
 ष्ठोत्थमद्यान्यभिनवानि च ॥ माषेषुक्षीरविरुतिवसातैलनवौदनान् ॥
 व्यायामोद्धर्तनाभ्यंगस्वेदधूमांजनातपान् ॥ सुखोदकं शौचविधौ भू-
 मिगर्भगृहाणि च ॥ सांगारयानां शय्यां च कुथकंबलसंस्कृतां ॥ कुं-
 कुमेनानुदिग्धांगोऽगुरुणा गुरुणाऽपि वा ॥ लघूष्णैः प्राहतः स्वप्यात्का-
 लेधूपाधिवासितः ॥ पीनांगनांगसंसर्गनिवारिताहिमानिलः ॥ शिशिरे
 शीतमधिकं मेघमारुतवर्षजं ॥ रौक्ष्यं चादानजं तस्मात्कार्यः पूर्वोऽधिकं
 विधिः ॥ वसंते दक्षिणो वायुराताम्रकिरणो रविः ॥ नवप्रवालस्वप्न-
 चाः पादपाः कर्कुभोऽमलाः ॥ किंशुकाशोकचूतादिवनराजिबिराजि-

ताः॥ कोकिलालिकुलालापकलकोलाहलाकुलाः॥ शिशिरे संचितः श्ले-
ष्मा दिनकृद्गाभिरीरितः ॥ तदा प्रवाधमानोऽग्निं रोगान्प्रकुरुते बहून् ॥
अतोऽस्मिंस्तीक्ष्णवमनधूमगंदूषणावनं ॥ व्यायामोद्धर्तनक्षौद्रयवगो-
धूमजांगलान् ॥ सेवेत सुहृद्दुद्यानयुवतीश्च मनोरमाः ॥ स्नातः स्वलं-
कृतः स्रग्वी चंदनागुरुरूपितः ॥ विचित्रामन्नविन्यस्तान् सहकारो-
त्पलांकितान् ॥ निर्गदांश्चासवारिष्ठसीधुमार्दीकमाधवान् ॥ कथितंमु-
स्तशुंठ्यंबु सारांभः क्षौद्रवारि वा ॥ गुरुशीतदिवास्वभस्त्रिग्धामुमधुरां-
स्त्यजेत् ॥ ग्रीष्मे ऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दावदीपिताः ॥ दिशो
ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतः सुखः ॥ पवनात्पतंस्रैर्जैर्जतवो ज्वरि-
ताइव ॥ तापार्ततुंगमातंगमहिषैः कलुषीकृताः ॥ दिवाकरकरांगारानि-
करक्षपितांभसः ॥ प्रवृद्धरोधसो नद्यश्छायाहीना महीरुहाः ॥ विशी-
र्णजीर्णपर्णाश्च शुष्कवल्कलतांकिताः॥ आदत्ते जगतः स्नेहांस्तदादि-
त्यो भृशं यतः ॥ व्यायामात्पकट्टम्ललवणोष्णं त्यजेदतः ॥ मद्यं न
सेव्यं स्वल्पं वा सेव्यं सुबबहुवारि वा ॥ अन्यथा शोषशैथिल्यदाहमोहा
न्करोति तन् ॥ नवमृद्गाजनस्थानि तृद्यानि सुरभीणि च ॥ पानका-
नि समंथानि सिताढयानि हिमानि च ॥ स्वादुशीतं द्रवं चान्नं जां-
गलान्मृगपक्षिणः ॥ शालिक्षीरघृतद्राक्षानारिकेरांबुशर्कराः ॥ तालहं-
तानिलान् हारान् स्रजः सकमलोत्पलाः ॥ तन्वीर्मृणालवलयः कां-
ताश्वंदनरूपिताः ॥ सरांसि वापीः सरितः काननानि हिमानि च ॥ सु-
रभीणि निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ निष्पतद्यंत्रसलिले स्वप्या
द्द्वारागृहे दिवा ॥ रात्रौ चाकाशतलके सुगंधिकुमुमास्तृते ॥ कर्पूरचं-
दनार्द्रांगो विरलानंगसंगमः ॥ वर्षासु वारुणो वायुः सर्वसस्यसमुद्गमः ॥
भिर्चंद्रनीलनीलाभ्रदंडमंदाविलं नभः ॥ दीर्घिका नववार्यौधमभसो-
पानपंक्तयः ॥ वारिधाराभृशापातविकाशितसरोरुहाः ॥ सरितः सां-

१ अरण्याग्निप्रकाशिताः ॥ २ संश्लेषैरितिपाठः ३ कूलं रोधश्च तौरं चेत्यमरः

गराकारा भूरव्यक्तजलस्थला ॥ मंद्रस्नानितजीमूतशिखिर्दुरनादिता ॥
 इंद्रगोपधनुःखंडविद्युद्बुधोतदीपिता ॥ परितः श्यामलनृणा शिल्पिधकु
 टजोज्ज्वला ॥ तदाऽऽदानाबले देहे मंदेऽप्रौ बाधिते पुनः ॥ वृष्टिभूवा-
 ष्यतोयाम्लपाकदुष्टैश्चलादिभिः ॥ बस्तिकर्म निषेवेत कृतसंशोधनक्रमः ॥
 पुराणशालिगोधूमयवान् यूपरसैः कृतैः ॥ निर्गदं मदिरारिष्टमार्हीकं
 स्वल्पमंबु वा ॥ दिव्यं कथितकूपोत्थं चौड्यं सारसमेववा ॥ वृष्टि-
 वाताकुले त्वन्हि भोजनं क्लेदवातजित् ॥ परिशुष्कं लघु क्षिग्धमुष्णा-
 म्ललवणं भजेत् ॥ प्रायोन्नपानं सक्षौद्रं संस्कृतं च घनोदये ॥ असरी-
 सृपभूवाष्यशीतमारुतशीकरं ॥ साधियानं च भवनं निर्दशमशकौदुरं ॥
 प्रथर्षाहर्त्तनखानधूमगंधागुरुप्रियः ॥ धायात्करेणुमुख्याभिश्चित्रस्त्र-
 ग्वस्त्रभूषितः ॥ नदीजलोदमंथाहःस्वभातिद्रवमैथुनं ॥ तुषारपादचरण-
 व्याधामार्ककरांस्यजेत् ॥ शरदि न्योम शुभ्राभं किंचित्पंकांकिना
 मही ॥ प्रकाशकाशसप्ताहकुमुदा शालिशालिनी ॥ विक्षिप्त-
 तीक्ष्णकिरणो मेघौषविगमाद्रविः ॥ बभ्रुवर्णोऽतिविमलाः कौंचमा-
 लाकुला दिशः ॥ कमलांतरसल्लीनमीनहंसांसचट्टनैः ॥ तरंगभंगतुंगा-
 नि सरांसि विमलानि च ॥ वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मि-
 भिः ॥ तमानां संचितं पूर्वं तदा पित्तं प्रकुप्यति ॥ शस्तं तिक्तहविः-
 पानं घिरेकोऽस्त्रश्रुतिः सदा ॥ शीतं लघ्वन्नपानं च कषायस्वादुतिक्त-
 कं ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गसितामधु ॥ पटोलामलकं द्राक्षा जां-
 गलं क्षुद्रतां भृशं ॥ दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ॥ संतप्तं लहा-
 दितं तोपमगस्तेनाविषीकृतं ॥ निर्मलं शुचि कालेन पक्वं पात्रेऽमृतोपमं
 ॥ हंसैषपक्षविक्षेपभ्रमद्भ्रमरपंक्तिषु ॥ सुसरोरुहसेव्यासु सरसीषु प्लवते
 च ॥ लघुशुद्धांबरलम्बी शीतोशीरविलेपनः ॥ सेप्रेत चंद्रकिरणान्मदोषैः

१ हंसांगकट्टनैरितिपाठः २ कृष्णविकिरितगोक्तं ।

सौधमाश्रितः ॥ तृप्तिदध्यातपक्षारवसातैलपुरोनिलान् ॥ तीक्ष्णमद्यदि-
वास्वमनुषारांश्च विवर्जयेत् ॥ नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृ-
ताहतौ ॥ ऋत्वोरंत्यादिसप्ताहादनुसंधिरिति स्मृतः ॥ तत्र पूर्वा विधि-
स्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमान् ॥ असात्स्यजा हि रोगाः स्युः सह-
सा त्यागशीलान् ॥ ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्ये च देहिनां ॥
निर्दिश्यतेऽन्यरूपेषु विरुद्धज्ञानिको विधिः ॥ मासराशित्वरूपास्वमृ-
तोर्यज्ञक्षणत्रयं ॥ यथोत्तरं भजेच्चर्यां तत्र तस्य बलादिति ॥ इति ऋतु-
चर्यानाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वेगान्न धारयेद्वा-
तविण्मूत्रक्षवतृक्षुधां ॥ निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छादिरितसां ॥ अ-
धोवातस्यरोधेन गुल्मोदावर्तरुक्लृमाः ॥ वातमूत्रशरुत्संगदृष्टयप्रिवध-
द्वद्वाः ॥ स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ॥ पानानि वस्तयश्चै-
व शस्तं वातानुलोमनं ॥ शकतः पिंडिकोद्वेषप्रतिश्यायशिरोरुजः ॥ उर्ध्व-
वायुः पैरीकर्तो हृदयस्योपरोधनं ॥ मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्वा-
मयाः स्मृताः ॥ अंगभंगाश्मरीवस्तिमेंद्रवंक्षणवेदनाः ॥ स्युर्मूत्ररो-
धात्पूर्वं च प्रायो रोगास्तदौषधं ॥ कर्त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म
च ॥ अन्नपानं च विद्वेदि विद्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ॥ मूत्रजेषु तु पा-
ने च प्राग्भक्ताच्छस्यते घृतं ॥ जीर्णांतिकं चोत्तमया मात्रया यो-
जनाद्वयं ॥ अवपीडकमेतच्च संज्ञितं धारणात्पुनः ॥ उद्गारस्यारुचिः कं-
पो विबंधो हृदयोरसोः ॥ आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावन्तत्र भेषजं ॥
शिरोतीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभार्दितं क्षुतेः ॥ तीक्ष्णधूमांजनाप्राणनाव-
नार्कविलोकनैः ॥ प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्वेदाभ्यंगौ च शीलयेत् ॥ यो-
ज्यं वातघ्नमन्नं च घृतं चोत्तरभक्तकं ॥ शोपांगसादबाधिर्यसंमोहश्च-

१ जंघायाःपार्श्वमे भागे पिंडिकाकृति मांसं पिंडिका तस्याउद्वेष्ट्यमानाम् इव दुःखं

२ गुदे परिकर्तवत्यांदा

महद्गदाः ॥ तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥ अंगभंगा-
 रुचिग्लानिकार्ष्यशूलभ्रमाः क्षुधः ॥ तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं
 च भोजनं ॥ निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥ अंगमर्दश्च
 तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥ कासस्य रोधात्तद्द्विः श्वासा रुचिहृदा-
 मयाः ॥ शोषो हिष्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः ॥ गुल्महृद्रोग-
 संमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितान् ॥ हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रि-
 याक्रमः ॥ जृम्भायाः क्षवद्वोगाः सर्वश्चानिलजिह्विधिः ॥ पीनसाक्षि-
 शिरोहृद्रुद्धन्यास्तंभारुचिभ्रमाः ॥ सगुल्मा वाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रि-
 याः कथाः ॥ विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकंठूपांद्वाभयज्वराः ॥ सकासश्वासह-
 ल्लासव्यंगश्वयथवो वमेः ॥ गंडूषधूमावाहारं रुक्षं भुक्त्वा तदुद्धमः ॥
 व्यायामः स्रुतिरस्त्रस्य शस्तं चात्र विरेचनं ॥ सक्षारत्वणं तैलमभ्यंगार्थं
 च शस्यते ॥ शुक्रात्त्वणं गुह्यवेदनाश्वयथुज्वराः ॥ हृद्ग्रथामूत्रसं-
 गोगंमंरुत्थयश्मपंडताः ॥ ताम्रचूडसुराशालिवस्त्यभ्यंगावगाहनं ॥ वस्ति
 शुद्धिकरैः सिद्धं मजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः^१ ॥ तृट्शूलार्त्तं त्यजेत्क्षीणं
 विद्धमं वेगरोचिनं ॥ रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥ नि-
 दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान्प्रति ॥ तैतश्चानेकधा प्रायः पवनो
 यत्प्रकुप्यति ॥ अन्नपानौषधं तस्य युंजीतानोऽनुलोमनं ॥ तेषु तेषु
 विकारेषु यथास्वं च चिकित्सितं ॥ क्रमादपंकेऽपि मणौ पंकोऽ-
 वश्यं भवेद्यतः ॥ उत्तिष्ठेत यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ॥ च-
 यकाष्ठामुपारुह्य कुर्वते ते स्युपेक्षिताः ॥ प्रायशः सुचिरेणापि शेष-
 जद्वेषिणो गदान् ॥ अतिस्थौल्माप्रिसदनकुष्ठमेहहृत्तौजसः ॥ स्रो-
 त्तोरोधाक्षविभ्रंशश्वासश्वयथुपांडुताः ॥ आमोरुस्तंभजठरकच्छालस-
 कदंडकान् ॥ तृप्तिप्रमीलकालस्यग्रहण्यशोभगंदरान् ॥ ह्रीह-
 विद्रधिदीसर्पमदसंन्यासपीनसान् ॥ छर्दिगंडरुमिग्रंभितंद्रावुःस्वम-

दर्शनं ॥ कंठामयान्मूर्द्धरुजं प्रणाशं बुद्धिनिद्रयोः ॥ तेजोवर्ण-
बलानां च तृप्यतो बृंहणैरपि ॥ उचितैरपि चाहारैर्यस्मादस्य व-
हन्ति न ॥ दोषोपलिसवदना रसं रसवहाः शिराः ॥ वमनार्दानतो
युंज्यात्स्वस्थस्यैव यथाविधि ॥ दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता
लंघनपाचनैः ॥ ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ य-
थाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ रसायनानि सिद्धानि दृष्य-
योगांश्च कालवित् ॥ भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं कमात् ॥ शालि-
षष्टिकगोधूममुद्गमांसघृतादिभिः ॥ हृद्यदीपनभेषज्यसंयोगाद्बुचिप-
क्तिदैः ॥ साभ्यंगोद्वर्तनस्नाननिरुहस्त्रेहवस्तिभिः ॥ तथा स लभ-
ते शर्म सर्वपावकपाटवं ॥ धीवर्णोद्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥
ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ॥ कामक्रोधभयाद्याश्च ते
स्युरागंतवो गदाः ॥ त्यागः प्रज्ञापराधानार्मिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ॥
देशकालात्मविज्ञानं सदृत्तस्थानुवर्त्तनं ॥ अथर्वविहिता शांतिः प्र-
तिकूलग्रहार्चनं ॥ भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक्पृथक् ॥
अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेषः प्रदर्शितः ॥ निजागंतुविकाराणामुत्पन्ना-
नां च शांतये ॥ शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् ग्रीष्मजम-
भ्रकाले ॥ घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजात्र
जातु ॥ नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ॥ दाता
समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ अर्थेष्वलभ्येष्व
कृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ॥ जितेन्द्रियं नानुत्पन्ति रोगास्तत्का-
लयुक्तं यदि नास्ति दैवं ॥ कालोऽनुकूलो विषया मनोज्ञाधर्म्याः क्रियाः
कर्म सुखानुबंधि ॥ सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिर्भवन्ति धीरस्य सदा
सुखाय ॥ इति रोगानुत्पादनीयो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ जीवनं तर्ष-

णं हृद्यं लहादि बुद्धिप्रबोधनं ॥ तन्व्यक्तसरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोष
 मं ॥ सूर्योद्भूतप्रमुक्तत्वाल्लघु वातकफापहं ॥ शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पि-
 त्तरक्तविषात्तिजित् ॥ गंगांबु नभसो अष्टं स्पृष्टं त्वर्केदुमारुतैः ॥ हिता-
 हितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राज-
 तस्थितं ॥ अक्लिन्नमविवर्णं वा तत्तोयं गंगमन्यथा ॥ सामुद्रं तन्न
 पातव्यं मासादाश्वयुजादिना ॥ खान्धौतशिलापृष्ठवत्त्वादिभ्यः स्मृतं
 जलं ॥ हेममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ तदभावे च भू-
 मिष्टमांतरिक्षानुकारि यत् ॥ श्वेते कषायं तत्त्वादु कृष्णे तिक्तं च
 पांडुरो ॥ नीले कषायमधुरं देशे लवणमूषरो ॥ सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रे-
 ऽथांबुगुणाधिके ॥ मधुरं लवणाम्लं तु भवेद्भूमिगुणाधिके ॥ तेजोधि-
 के तिक्तकटु कषायं पवनाधिके ॥ दिव्यानुकारित्वव्यक्तरसत्वा-
 स्वगुणाधिके ॥ शुचिपृथ्वसितश्वेते देशे चार्कानिलाहतं ॥
 कौपसारसताडागचौड्यप्रास्रवणौद्भिदं ॥ वापीनदीतोयमिति
 तत् पुनः स्मृतमष्टधा ॥ सक्षारं पित्तकृत्कौषं दीपनं नातिवा-
 तलं ॥ सारसं स्वादु लघु च ताडागं गुरु वातलं ॥ चौड्यं तु
 पित्तलं दोषहरं प्रस्रवणोदकं ॥ औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं स्वादु
 वापीजलं लघु ॥ नादेयं वातलं रुक्षं कटुकं च तथाऽऽदिशेत् ॥
 धन्वानूपमर्हीघ्राणां सामिप्याद्गुरुलाघवं ॥ पश्चिमोदधिगाः शीघ्रबहा
 पाश्चामलोदकाः ॥ पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥
 उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ हिमवन्मलयोद्भूताः प-
 थ्यास्ताण्ड च स्थिराः ॥ कृमिश्लीपदहृत्कंठशिरोरोगान्प्रकुर्वते ॥ प्रा-
 ष्याबुंत्यपरांतोत्था दुर्नामानि महेंद्रजाः ॥ उदरश्लीपदातंकान् सस्र-
 विष्यभवाः पुनः ॥ कुष्ठपांडुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ॥ बल-
 पौरुषकारिण्यः सागरांबु त्रिदोषहन् ॥ कीटाहिमूत्रविट्कोयतृणजा-

लोत्कराविलं ॥ पंकपंकजशैवालहतपर्णादिसंस्तृतं ॥ सूर्यदुपवनादृष्टं
जुष्टं च क्षुद्रजंतुभिः ॥ अभिवृष्टं विवर्णं च कलुषं स्थूलफेनिलं ॥ विरसं
गंधवत्तसं दंतग्राह्यतिशैत्यतः ॥ अनार्त्तवं च यदिद्व्यमार्त्तवं प्रथमं च
यत् ॥ लूतादितं नुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितं ॥ तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृ-
ष्णाऽऽध्मानोदरज्वरान् ॥ कासाग्रिसादाभिष्यंदकंदूगंडादिकानतः ॥
तद्द्वर्जयेदभावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते ॥ घनवस्त्रपरिस्त्रावैः क्षुद्रजंतव-
भिरक्षणं ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसर्पिडकैः ॥ पर्णामूलवि-
सग्रंथिमुक्ताकतकशैवलैः ॥ वज्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनं ॥
पाटलाकरवीरादिकुमुमैर्गंधनाशनं ॥ पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्य-
प्रदेशजे ॥ अजीर्णं कथितं चामे पके जीर्णेऽपि नेतरत् ॥ शीते विधरथं
तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ॥ पानीयं प्राणानां प्राणा दिश्वमेव
च तन्मयं ॥ अतोऽत्यंतनिषेधेऽपि न क्वचिद्द्वारि वार्यते ॥ तरथ
शोषांगसादाद्या मृत्युर्वा स्यादलाभतः ॥ न हि तोयाद्दिना वृत्तिः
स्वस्थस्य व्याधितस्य च ॥ केवलं सौषधं पक्वमाममुष्णं हितं
च तत् ॥ समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विषमन्यथा ॥ अतियोगेन
सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितं ॥ प्रयाति पित्तश्लेष्मत्वं ज्वरित-
स्य विशेषतः ॥ वर्द्धयत्यामृतृग्निद्रातंद्राऽऽध्मानांगौरवं ॥ कासा-
ग्रिसादहृष्टासप्रसेकश्वासपीनसान् ॥ पाके स्वादु हिमं वीर्यं तदु-
ष्णमपि योजितं ॥ तस्मादयोगपानेन लाघवान्न वियोजयेत् ॥ आ-
मविष्टब्धयोः कोष्णं निष्पपासोप्यपः पिबेत् ॥ यावत्पयः क्लेदयं-
त्यन्नमतिक्लेदोऽग्निनाशनः ॥ विबद्धः कफवाताभ्यां मुक्तामाशय-
बंधनः ॥ पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयद्रवीकृतः ॥ अनवृत्ति-
तदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च ॥ नाल्पमध्याममुदकं हितं त-
द्धि त्रिदोषकृत् ॥ तेजसः प्रतिपक्षत्वान्भंदाभिर्वर्जयेज्जलं ॥ सर्व-

मेव तथा स्यंदशीहविद्रधिगुल्मिनः ॥ पांडूदरातिसाराशौग्रहणीशोष-
शोफिनः ॥ काममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतं ॥ ऋते शर-
न्निदांघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ भक्तस्यादौ जलं पीतम-
ग्निसादं कृशांगतां ॥ अंते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्क-
फं ॥ मध्ये मध्यांगतां साम्यं धातूनां जरणं सुखं ॥ शीतं मदा-
त्यग्रंलानिमृच्छाच्छादंश्रमश्रमान् ॥ तृष्णोष्मदाहपित्तास्रविषाण्यं-
बु निहंति तत् ॥ क्षीणपादत्रिभागाद्धं देशर्तुगुरुलाघवात् ॥ कथि-
तं फेनरहितमवेगममलं हितं ॥ हिध्माऽऽध्मानानिलश्लेष्मतृट्कास-
श्वासपीनसे ॥ पार्श्वश्लाममेदःसु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥ दीपनं पा-
चनं कंठ्यं लघु वस्तिविशोधनं ॥ पाषाणरूप्यमृद्धेमजनुतापार्कता-
पितं ॥ पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृड्ढतिजित् ॥ लघ्वरुक्षं कृ-
मघ्नं च तोयं कथितशीतलं ॥ संसर्गं पित्तकफयोः सन्निपाते च श-
स्यते ॥ तोयं बन्धिगुणभ्रष्टं पाकेऽम्लं सर्वदोषरुत् ॥ भवेत्पर्युषितं
तद्वतोयं तु करकोद्भवं ॥ अतिशैत्यगुरुस्थैर्यसंधातैः कफवातकृत् ॥
चंद्रकांतभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहं ॥ दृष्टिमेधावपुःस्थैर्यकरं स्वादु
हिमं लघु ॥ नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ॥ तृष्णापि-
त्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनं ॥ वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ॥
इति तोयवर्गः ॥ गव्यं माहिषमाजं च कारभं खैणमाधिकं ॥ ऐभमैकशफं
चेति क्षीरमष्टविधं स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनं ॥
धातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ प्रायः पयोऽन्नगव्यं तु जी-
वनीयं रसायनं ॥ क्षतक्षीणहितं मेध्यं वण्यं स्तन्यकरं सरं ॥ श्रमश्रम-
मदालक्ष्मीश्वासकासाधितृक्षुधः ॥ जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च
नाशयत् ॥ हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमं ॥ अल्पांबुपा-
नव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु ॥ आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसार-
जित् ॥ ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ॥ शस्तं वातकफानाहकमि-

शोफोदराशंसां ॥ मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ॥ तर्पणाश्वो-
 तनैर्नस्यैरदृश्यं नूष्णमाविकं ॥ वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्र-
 दं ॥ हस्तिन्याः स्थैर्यरूढाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ शाखावातहरं सांम्ल-
 लवणं जडताकरं ॥ पयोऽभिष्यंदि गुर्वामं युक्त्या श्रुतमतोऽन्यथा ॥
 विनां तु वनितास्तन्यमाममेव तु तद्धितं ॥ भवेद्गरीयोऽतिश्रुतं धारो-
 ष्णममृतोपमं ॥ पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वाभिष्यंदि तद्भृशं ॥ अ-
 चेष्टया च प्रादोषाद्गरीयः स्मृतमौषसं ॥ व्याख्यातस्तेन लधिमा चे-
 ष्टावत्प्रकृतिष्वपि ॥ ऋस्वेषु चातिदेहेभ्यो मांसेष्वप्येवमादिशोत् ॥
 अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ मेदःशुक्रबलश्ले-
 ष्मरक्तपित्ताग्निशोकृत् ॥ रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्व-
 रे ॥ पीनसे मूत्ररुच्छे च रुक्षं तु ग्रहणीगदे ॥ नैवाद्यान्निभि नैवोष्णं
 वसंतोष्णशरत्सु न ॥ नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं तत्रापृतसितोपलं ॥ न
 चानामलकं नापि मंदं नो नित्यमन्यथा ॥ ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपां-
 दुभ्रमप्रदं ॥ तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ शोफो-
 दराशोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥ गुल्मह्रीहृषृतव्यापद्गरपांडामयान्
 जयेत् ॥ तद्दन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टंभजिल्लघु ॥ शीतं स्वादु क-
 षायाम्लं नवनीतं नवोद्धृतं ॥ यक्ष्माऽशीर्दितपित्तासृग्वातजिद्ग्राहि दी-
 पनं ॥ क्षीरोद्धवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ शस्तं धीस्मृतिमे-
 धाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषां ॥ बालदृढप्रजाकांतिसौकुमार्यस्वर्गार्थिनां ॥
 क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनां ॥ वातपित्तविषोन्मादशोषाल-
 क्ष्मीज्वरापहं ॥ स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परं ॥ सहस्रवीर्य-
 विधिभिर्घृतं कर्मसहस्ररुत् ॥ मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षितोनि-
 जान् ॥ पुराणं जयति व्याधीन्व्रणशोधनरोपणं ॥ पूर्वोक्तांश्चाधिका-

१ सम्यगनिष्पन्नं (आदमुरं इति भाषायां) २ नैव तक्रं क्षते दद्यान्तोष्णकाले न
 दुर्बले ॥ न मूर्च्छाभ्रमराहेषु न रोगे रक्तपैतिकइति हेमाद्रावधिकःश्लोकः ३ दशवर्षस्थितं

न्कुर्याद्गुणांस्तदमृतोपमं ॥ तद्वच्च घृतमंडोऽपि रूक्षस्तीक्ष्णस्तनुश्च
 सः ॥ बल्याः किलाटकूचीकातर्कपिंडकमोरणाः ॥ सक्षीरशाकर्पायूषा
 रोचनां बन्धिसादनाः ॥ शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंभिगुरुदोषलाः ॥
 विद्याद्विधिवृतादीनां गुणदोषान्यथापयः ॥ गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे
 निंदिते चाविसंभवे ॥ इति क्षीरवर्गः ॥ इक्षोरसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः
 कफमूत्ररुत् ॥ वृष्यः शीतः पवनजिद्भुक्ते वातप्रकोपनः ॥ रक्त
 पित्तप्रशमनः स्वादुपाकरसः सरः ॥ सोऽग्रे सलवणो दंतपीडितः
 शर्करासमः ॥ मूलाग्रजंतुजुष्टादिपीडनान्मलसंकरात् ॥ किंचित्क्वा-
 लविधृत्या च विकृतिं याति यांत्रिकः ॥ विदाही गुरुविष्टंभी ते-
 नासौ तत्र पौंड्रकः ॥ शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनु वांशिकः ॥ शतप
 र्बककांतारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ॥ सक्षाराः सकपायाश्च सोष्णाः
 किंचिद्विदाहिनः ॥ फाणितं गुर्वभिष्यंदि चयकृन्मूत्रशोधनं ॥ ना-
 तिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ प्रभूतकृमिमज्जासृङ्गोदोमां-
 सकफोऽपरैः ॥ हृद्यःपुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माधिसादरुत् ॥ वृष्याः
 क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाः ॥ मत्स्यंडिकाखंडसिताः क्रमेण
 गुणवत्तमाः ॥ तद्गुणा तिक्तमधुरा सैकषाया हिमालयुः ॥ त्रिदोष
 ग्नी सिता काशोपुदर्मच्छदसंभवा ॥ दाहवृद्धिर्दिमूर्च्छासृक्पित्तद्वयः
 सर्वशर्कराः ॥ शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥ इतीक्षुवर्गः ॥
 चक्षुष्यं छेदि तृद्श्लेष्मविषहिध्माऽसृक्पित्तनुत् ॥ कुष्ठमेहकृमिच्छ-
 दिश्वासकासातिसारजित् ॥ ऋणशोधनसंधानरोपणं धातलं मधु ॥

१ दध्ना तत्रेण वा सहपाकात्पृथक्भूतघनद्रवभागं क्षीरं कूचीका ॥ सै-
 ष पाकदिना क्षीरशाकः ॥ तयोर्घनभागः पृथगुद्धतः किलाटः ॥ द्रवभागोमोरणः ॥
 मसूतिदिनादारभ्ययावन्मलिनं घनं क्षीरं तावत्पीयूषः ॥ घनवत्त्वचं त्वयं सुतद्रव-
 भागं पिंडीभूतं तत्रं तर्कपिंडकइतिहेमाद्रिः २ अधौतगुडः ३ कषाया यासशर्करेति-
 पादः । यासो दुस्पर्शः (धमासा)

मधुरं कटुकं पाके तत्तुल्या मधुशर्करा ॥ उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं
 चोष्णैर्निहन्ति तत् ॥ विषान्वयत्वेन विषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु ॥ कु-
 र्वन्ते ते स्वयं यच्च सविषा भ्रमरादयः ॥ प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं
 न निवार्यते ॥ अलब्धपाकमाश्वेष तयोर्यस्मान्निवर्तते ॥ गुरुरुक्षक-
 पायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु ॥ न हि कष्टतमं किञ्चित्तदजीर्णा-
 द्यतो नरं ॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा विषं ॥ नाना-
 द्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥ वृष्ययोगैस्तोयुक्तं वृषतामनु-
 वर्तते ॥ आमरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरं ॥ वरं जीर्णं च
 तेष्वन्त्ये द्वे एव स्युपयोजयेत् ॥ इति मधुवर्गः ॥ तैलं स्वयोनिवत्तत्र
 मुख्यं तीक्ष्णं व्यायि च ॥ त्वग्दोषरुदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफरुन्न
 च ॥ रुशानां बृंहणायलं स्थूलानां कर्शनाय च ॥ बद्धविट्कं रुमिघ्नं
 च संस्कारात्सर्वरोगजित् ॥ तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ॥
 आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥ सत्तिकोपणमैरंडं तैलं स्वादु
 सरं गुरु ॥ वर्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरं ॥ रुक्षशोफी च कटी
 गुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयो जयेत् ॥ तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विरुंरत्तैरंडोद्भवं भृ-
 शं ॥ कटूष्णं सार्पपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं ॥ उमाकुसुंभजं सोष्णं
 त्वग्दोषकफपित्तकृत् ॥ दंतीमूलकरक्षोन्नकरंजारिष्टशिपुजं ॥ सुव
 र्चलेंगुदीपीलुशंखिनीनीपसंभवं ॥ सरलागुरुदेवान्दृशिंशुपासारजन्म
 च ॥ तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कट्वस्त्रापित्तकृत् ॥ अशःकुष्टकृमि-
 श्लेष्मशुक्रमेदो निलापहं ॥ करंजनिंबजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दि-
 शेत् ॥ कपायतिक्तकटुकं सारलं व्रणशोधनं ॥ भृशोष्णतीक्ष्णकटुनी

१ सविषपुष्पेभ्य इति पाठः २ वरं स्याद्भ्रमरं शुक्लं घृतवर्णं तु पौत्तिकं ॥ क्षौद्रं
 तु कपिलं मोक्तं तैलाभे माक्षिकं स्पृष्टं ॥ विशेषाद्दूर्वाभिष्यदि आमरं त्वादु त-
 र्पणं ॥ क्षौद्रं सत्तिकमधरं लघु रुक्षं विशोधनं ॥ पौत्तिकं बृंहणं रुक्षं कफव्रणहितं
 रुष्विति हेमाद्रावाधिकः पाठः ३ मंडः पुराणो विशदस्तीक्ष्णो रुक्षो लघुस्तनुरिति च
 ४ लघु पित्तासक्तकोरुक्षशोत्रणजंतुजिदित्यष्टांगतदयेऽधिकः पाठः

तौवैरारुष्करोद्भवे ॥ विशेषात्कमिकुष्ठे तयोर्ध्वाधोविरचने ॥ अ-
 क्षातिमुक्तकाक्षोडनालिकेरमधूकजं ॥ त्रपुसैर्वाहकूष्मांडश्लेष्मातक-
 पियालजं ॥ वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ पित्तश्लेष्म-
 प्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवं ॥ तिलतैलं वरं तेषु कौसुंभमवरं परं ॥
 वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकरप्रदौ ॥ मांसानुगस्वरूपौ च वि-
 द्यान्मैदोऽपि ताविव ॥ औलूकी शौकरी पाकहंसजा कुकुटोद्भवा ॥
 वसा श्रेष्ठा स्वर्गेषु कुंभीरमहिषोद्भवा ॥ काकमद्गुवसा तद्वत्कारंडोत्था
 च निर्दिता ॥ शाखादमेदसां छागं हास्तिनं च वरावरं ॥ इति तैल-
 वर्गः ॥ दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदं ॥ सखादु तित्तकटुक-
 मस्तपाकरसं सरं ॥ सकषायं स्वरोग्यप्रतिभावर्यकृद्गु ॥ नष्टनिद्रा-
 तिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणं ॥ क्वास्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतो-
 विशोधनं ॥ वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ गुरु तदोषज-
 ननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ॥
 नातितीक्ष्णमृदुस्वच्छघनं व्यापन्नमेव वा ॥ गुल्मोदराशौग्रहणीशोषह-
 त्त्रेहनी गुरुः ॥ सुराऽनिलघ्नी मैदोसूक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ तद्रुणा-
 वारुणी तृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहंति च ॥ शूलकासवमिश्वासविबंधा-
 ध्मानपीनसान् ॥ शूलप्रवाहिकाशोफतृष्णाऽऽतोपार्शसां हितः ॥ जैगलः
 पाचनो ग्राही रुक्षस्तद्वच्च मेदकः ॥ बैकसो तृत्तसारत्वाद्द्विष्टंभी दो-
 षकोपनः ॥ नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बैभीतकी सुरा ॥ वणे-
 पांड्वामये कुष्टे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ विष्टंभिनी यवसुरा गुर्वी
 रुक्षा त्रिदोषला ॥ कौहली हंघ्नी गुर्वी श्लेष्मलस्तु मधूलकः ॥
 यथाद्भ्यगुणोऽरिष्टैः सर्वमद्यगुणाधिकः ॥ ग्रहणीपांडुकुष्टार्शःशोष-

१ शालिपिष्टकर्तं मद्यं २ श्वेतसुरा सा च श्वेतपुष्पवादिमूलयुक्तं शालिपिष्टेन
 क्रियते ३ मद्याधःस्थितद्रवभागः ४ मद्याधःस्थितघनभागः ५ (बाकुसहिते भस्मसां)
 ६ कथितौषधैः कर्तं मद्यं

शोफोदरज्वरान् ॥ हंति गुल्मकृमिप्लीहः कषायकदुवातलः ॥
 मार्दीकं लेखनं दृढं नात्युष्णं मधुरं सरं ॥ अल्पपित्तानिलं पांडुमे-
 हार्शःकृमिनाशनं ॥ अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ शा-
 कंरः सुरभिः स्वादुर्दृढो नातिमदो लघुः ॥ सृष्टमूत्रशकृद्दातो गौ-
 डस्तर्पणदीपनः ॥ वातपित्तकरः शीघ्रः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ मेदः
 शोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पक्वसो वरः ॥ छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो ॥ मे-
 हूपीनसकासजित् ॥ सुरासवस्तीक्ष्णमदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलाप-
 हः ॥ मेरेयो मधुरो वृष्यः सरः संतर्पणो गुरुः ॥ धातक्यभिषुतो जी-
 र्णो रूक्षो रोचनदीपनः ॥ द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः ॥
 मार्दीकसदृशः प्रोक्तो मृद्दीकेशुरसासवः ॥ समासादासवो तृद्यो वा
 तलः स्वौषधानुगः ॥ द्राक्षेशुर्माक्षिकं शालिरुत्तमा व्रीहिपंचमाः ॥
 मद्याकरा यदेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकं ॥ गुणैर्यथोल्बणैर्विद्यान्म-
 द्याकरसंकरात् ॥ रक्तपित्तकफोत्केदि शुकं वातानुलोमनं ॥ विदा-
 हि भृशतीक्ष्णोष्णं दृढं रुचिकरं सरं ॥ दीपनं शिशिरस्पर्शं पांडुदृक्कृ-
 मिनाशनं ॥ गुडेषुमद्यमार्दीकशुकं लघु यथोत्तरं ॥ कंदमूलफलाद्यं
 च तद्विद्यात्तदासुतं ॥ शांडाकी चासुतं चान्यैकालाम्लं रोचनं
 लघु ॥ धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलं ॥ श्रमकूमहरं
 रुच्यं दीपनं बस्तिशूलजित् ॥ शस्तमास्थापने दृढं लघु वातकफा-
 पहं ॥ एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ॥ कृमिद्वेगगुल्मार्शःपां-
 दुरोगनिवर्हणे ॥ ते क्रमादितुषैर्विद्यात्सनुषैश्च यवैः कृते ॥ इति मद्यवर्गः ॥
 मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवं ॥ पित्तलं रूक्षतीक्ष्णो
 ष्णं लवणानुरसं कटु ॥ कृमिशोफोदरानाहशूलपांडुकफानिलान् ॥

१ अकथितौषधैः कृतं मद्यं २ उत्तमा मद्याकरा इति योजना ३ कंदमूलफलादीनि
 सस्नेहलवणानि च ॥ यत्र इवेऽभिषुयंते तच्छुक्तमभिधीयत इति ४ शाकमुद्गादिवटकसंधा-
 नं शांडाकी ५ शुकशांडाकाभ्यामितरत्तच्च पिण्याकाविरुते

गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठाशांसि जयेल्लघु ॥ विरेकास्थापनालेपस्वेदा-
दिषु च पूजितं ॥ दीपनं पाचनं भेदि तेषु गोमूत्रमुत्तमं ॥ श्वासका-
सहरं छागं पूरणात्कर्णशूलजित् ॥ दद्यात्क्षारे किलासे च गजवा-
जिसमुद्भवं ॥ हंत्युन्मादमपस्मारं कृमीन्मेहं च रासभं ॥ कषाय-
तिक्तमतेषां हिध्माश्वासहरं शकृत् ॥ मार्गमोजःक्षयहरं वैष्किरं वा-
तरोगनुत् ॥ प्रसहानामपस्मारमुन्मादं च नियच्छति ॥ महामृगसमुद्भूतं
कुष्ठद्वज्जलचारिणां ॥ नेत्ररोगहरं पित्तं प्रवृद्धं च नियच्छति ॥ पित्तं
तिक्तं कृमिहरं रोचनं कफवातजित् ॥ तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु
विषापहं ॥ इति मूत्रवर्गः ॥ तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गेर्मद्यस्य च क्रमान् ॥
इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ इति द्रवद्रव्यविज्ञानीयो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रक्तोमहान्
सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ॥ सारामुखो दीर्घशूको रोधशूकः सुगंध-
कः ॥ पुंड्रः पांडुः पुंड्ररीकः प्रमोदो गौरशारिवौ ॥ कांचनो महिषः शूको
दूषकः कुसुमांडकः ॥ लांगला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः ॥
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ स्वादुपाकरसाः स्नि-
ग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला
हिमाः ॥ शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ महांस्तस्यानु-
कलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ तस्मादल्पांतरगुणाः क्रमशः शालयो
ऽवराः ॥ यवका हायनाः पांशुवाप्यनैषधकादयः ॥ स्वादूष्णा गु-
रवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥ सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं
पूर्वं च निर्दिताः ॥ स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ॥
षष्टिकं व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ततः क्रमान्महाव्रीहिरूष्ण-

१ दद्यात्क्षये इति सर्वांगसुंदरायां पाठः २ कंठनेन पिना शुक्ला हेमंताः शालयः
सृष्टा इति भावप्रकाशे ३ वार्षिकाः कंठिताः शुक्ला ब्रीहयधिरपाकिन इति च ॥ सर्वांग-
सुंदरायां तु । क्षुण्णः सितः सृष्टः शालीरकोव्रीहिरुत्तम इति ।

व्रीहिजतुमुखाः ॥ कुकुटांडकलावाख्यपारावतकसूकराः ॥ वर-
 कोडालकोज्वालचीनशारददुर्दुराः ॥ गंधनाः कुरुविंदाश्च ॥ गुणैर-
 ल्यांतराः स्मृताः ॥ स्वादुरम्लविपाकोन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥
 बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ कंगुकोद्रवजूर्णाण्डगर्मू-
 टीचूर्णयादिकाः ॥ श्यामाकतोयश्यामाकहस्तिश्यामाकशिविराः ॥
 शिविरो दारुनीवारवल्कूबरकोत्कटाः ॥ मधूली शांतनुः संडिर्वेणु-
 पर्णो प्रशांतिका ॥ गवेधुकांडलौहित्यतोदपर्णीमुकुंदकाः ॥ कफपि-
 त्तहरा रूक्षाः कषायमधुरा हिमाः ॥ वातला बद्धविण्मूत्रा लघवो ले-
 खनात्मकाः ॥ भ्रमसंधानरुतत्र प्रियंगुर्बृहणी गुरुः ॥ कोरदूषः परं ग्राही
 स्पर्शशीतो विपापहः ॥ उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्द्धनः
 ॥ शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा वृष्या मधूलिका ॥ रूक्षः शीतो
 गुरुः स्वादुः सरो विद्वानरुच्यवः ॥ वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्त-
 कफान् जयेत् ॥ पीनसश्वासकासोरुस्तंभकंठत्वगामयान् ॥ गुं-
 णैर्न्यूनतरा ज्ञेया यवादेव यवान्हयाः ॥ उष्णाः सरा वेणुयवाः क-
 षाया वातपित्तला- ॥ वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्त-
 हा ॥ संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥ पथ्या नंदीमुखी शी-
 ता कषाया मधुरा लघुः ॥ इति शूकधान्यवर्गः ॥ शिविजा मुद्गमंग-
 ल्यवनमुद्गमकुष्ठकाः ॥ मसूरचवलाढक्यश्रणकाश्च पृथग्विधाः ॥ कषा-
 यस्वादुलघवो विबंधाध्मानकारिणः ॥ रूक्षा बद्धमलाः शीता विपाके
 कटुका हिताः ॥ पित्तासृक्कफमेदस्सु सूपातेपादियोजनात् ॥ सूप्या-
 नामुतमा मुद्गा लघीयांसोऽल्पमारुताः ॥ हरितास्नेष्वपि वरा मकुष्ठाः
 कृमिकारिणः ॥ वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशं ॥ राजमाषो
 गुरुर्मरिशकूद्रूक्षोऽतिवातलः ॥ कषायस्वादुरुक्षोष्णाः कुलत्था रक्त-
 पित्तलाः ॥ पीनसश्वासकासाशोहिष्माऽऽनाहकफानिलान् ॥ व्रंति

शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तयोदरं ॥ ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा
विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥ निष्पावस्तु सरो रूक्षः कषायमधुरो
गुरुः ॥ पाकेऽम्लो वातविष्टंभी स्तन्यमूत्राखपित्तकृत् ॥ उष्णो
विदाही दृक्शुक्रकफशोफविपापहः ॥ माषः स्निग्धो बलश्ले
ष्ममलपित्तकरः सरः ॥ गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविककृत् ॥
फलानि माषवद्विद्यात्काकांडोलात्मगुप्तयोः ॥ कुशाग्रशिंबी मधुरा
वातपित्तहरा हिमा ॥ मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्न्यो रूक्षणात्मि
काः ॥ स्नेहादद्या बलिभिर्भोज्या विविधाः शिंबिजातयः ॥ स्निग्धो-
ष्णतिक्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः ॥ मेध्यः केश्यो गुरुर्वर्ण्यः स्पर्श-
शीतोऽनिलापहः ॥ अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निकरुपित्तकृत् ॥
कृष्णाः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः ॥ स्निग्धोर्मा स्वादुति-
क्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥ दृक्शुक्रदृत्कटुः पाके तद्वद्दीजं कुमुं-
भजं ॥ माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेपु च ॥ नवं धान्यमभिष्यं
दि सेक्यं केदारजं च यत् ॥ लघु वर्षोपितं दग्धभूमिजं स्थलसं-
भवं ॥ शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिर्भर्जितं ॥ इति शिंबी
धान्यवर्गः ॥ मंडपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवं ॥ यथापूर्वं शि-
वस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥ तृङ्गलानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातु-
साम्यकृत् ॥ स्रोतोमार्द्वकृत्स्वेदी संधुक्षयति चानलं ॥ क्षुत्त-
ष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ मलानुलोमनी पथ्या पेया
दीपनपाचनी ॥ विलेपी ग्राहिणी दृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ॥
व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनां ॥ सुधौतः प्रसृतः स्त्रिन्नो-
ऽत्यक्तोष्मा चौदनोऽलघुः ॥ यश्चाग्नेयौषधकायसाधितो मृष्टतंदुलः ॥
विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ॥ इतिसंयोगसंस्कारै-

१ निःशुका कपिकच्छुः २ सशुका कपिकच्छुः (कवुचबीज) ३ उमा अतसी
४ सिक्थौर्विरहितो मंत्रः पेया सिक्थसमन्विता ॥ वनसिक्था विलेपी स्यादिति

रत्नान्यन्यानि चादिशेत् ॥ शुष्यतां व्याधियुक्तानां शुद्धानां शुद्धि-
कांक्षिणां ॥ क्वाक्षामक्षनोस्कक्षीणधात्विन्द्रियौजसां ॥ दृष्टिश्रव-
णबन्ध्यायुर्वलवर्णस्वरार्थिनां ॥ भ्रमविश्लिष्टसंधीनां मणिनां वातरो-
गिणां ॥ हृद्यः पथ्यः परं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो रसः ॥ मौद्गस्तु पथ्यः
संशुद्धव्रणकंठाक्षिरोगिणां ॥ वातानुलोमी कौलत्थोगुल्मतूनीप्रतूनि-
जित् ॥ प्रभूताभ्यंतरमलो माषयूषः परं स्मृतः ॥ खलकांबलिकौ
हृद्यौ छेदिनौ स्त्रीषधानुगौ ॥ पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः
फलैः ॥ मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांबलिकः स्मृतः ॥ ज्ञेया कृता
कृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः ॥ अल्पमांसादयः स्वच्छा दकलाव-
णिकाः स्मृताः ॥ विद्याद्यूपे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरं ॥ गौरवं तनु-
सांद्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक् तथा ॥ तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं
विरूढकं ॥ शांढाकीवटकं दृष्टं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥ पर्पटा लघवो-
रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ॥ हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागैर्खां-
डवाः ॥ प्रीणना भ्रमतृच्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः ॥ तृच्छर्दिश्रमनुन्मं-
थैः शीतः सद्यो बलप्रदः ॥ प्रभेहक्षयकुष्ठानि न च स्युर्मथपायिनः ॥
रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ श्रमक्षुत्तृक्लमहरं
पानकं प्रीणनं गुरु ॥ विष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥
लाजास्तृच्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ॥ कासपित्तोपशमना दीप-
ना लघवो हिमाः ॥ पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टंभकारिणः ॥
धानौ विष्टंभिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ कंठनेत्रामयक्षुत्तृश्रम-
च्छर्दिब्रणापहा ॥ सक्तवो लघवः पानात्सद्यएव बलप्रदाः ॥ निचया-
त्काटिना गुर्भी प्रोक्ता पिंडी मृदुर्लघुः ॥ सक्तूनां द्रवतायोगाहृषीय-

१ अंकुरितधान्यं २ सितामध्वादिमधुरा रागास्तत्राच्छकांतयः ॥ ते साम्लाः खांडवा
लेह्याः पेयाभ्यांशुकगालिताइतितंत्रांतरे ३ द्रवालोहिताः सप्तपिष्काः सक्तवो मथः ४ शिख-
रिणी ५ भृष्टयवादिधान्यं ६ भृष्टानां निस्तृषाणां यवानां चूर्णः

स्यवलेहिका ॥ शङ्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैव च कल्पना ॥ नो-
 दकांतरिताच्च द्विर्न निशायां न केवलान् ॥ न भुवदत्रा न द्विर्जैश्छि-
 त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥ कर्कधुवदरादीनां श्रमतृष्णाक्लमच्छि-
 दः ॥ सक्तवोऽम्लरसा हृद्या यथाद्रव्यगुणाश्च ते ॥ पिण्याको म्लपनो
 रुक्षो विष्टंभी दृष्टिदूषणः ॥ वेसंबारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥
 मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥ कुंकूलखर्परभ्राष्ट्रकटुंगार-
 विपाचितान् ॥ एकयोर्नीलघून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरं ॥ घारीकैडरि-
 काद्याश्च गुरवश्च यथोत्तरं ॥ इति कृताञ्चवर्गः ॥ हरिणैणकुसुंशर्ष्य-
 गोकर्णमृगमातृकाः ॥ कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरेणाः ॥ श्वदंष्ट्र-
 रामशरभकोहकारकशंबराः ॥ करालकृतमालौ च पृपतश्च मृगाः स्मृ-
 ताः ॥ लाववर्तीकवार्तीररक्तवर्त्मकककुभाः ॥ कपिजलोपचक्रा
 स्यचकोरकुरुवाहवः ॥ वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरः क्रकरः शिखी ॥
 ताम्रचूडास्यवरकगोनर्दगिरिवर्तिकाः ॥ तथा सारपदेन्द्राभवरटाश्रेति
 विंक्किराः ॥ शलपत्रो भृंगराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ॥ खंजरी-
 टकहारीतदुर्नामारिक्शा गृहाः ॥ लद्दा लडूषो बटहा गोक्षेडो डिं-
 डिमाणवः ॥ जटी दुंदुभिपाकीरलोहपृष्ठकुलिंगकाः ॥ सारिकाशुक-
 शाङ्गीस्यचिरीटीककुयष्टिकाः ॥ मंजूलीयकदात्यूहगोपापुत्रप्रियात्म-
 जाः ॥ कलाविकः परभूतः कपोतोऽंगारचूडकः ॥ पारावतः पाण-
 धिक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः
 काकुली मृगः ॥ भेकचिल्लटकूचीकागोधाशल्लकशंडकाः ॥ वृषाहिकद-
 लीश्वविन्नकुलाद्या बिलेशयाः ॥ गोखराश्वतरोष्ट्राऽश्वहीपिसिंह-

१ नामरथान्यकाजाजिह्वगुपृतादिसंस्कृतं कृद्धितं मांसं २ श्वन्नाकारमुत्तानं घृन्म-
 यपात्रं कुंकूलं ॥ तदेव न्यञ्जं खर्परं ॥ तदेव सच्छिद्रं भ्राष्ट्रं ॥ लोहमयं न्युञ्जं कटुं ॥ अंगार-
 शब्देन अंगारपूर्णं पात्रं हसंत्यादि ३ विकीर्य भक्षयति ते विंक्किराः ४ प्रतुषा भक्षयति ते
 प्रतुषाः ५ बिले शेरते वसति ते बिलेशयाः

क्षीरानराः ॥ मार्जारमूषकव्याघ्रकबभ्रुतरक्षवः ॥ लोपाकजंबुक-
 श्येनचापोलूकश्ववायसाः ॥ शशघ्नीभासकुररगृध्रवेश्यकुलिङ्गकाः ॥
 धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ महिषः न्यंकुरोहीतधराह-
 रुवारणाः ॥ सुमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ॥ हंससारस-
 कादंबवककारंडवप्लवाः ॥ मृणालकंठचक्राब्धबलाकारक्तशीर्षकाः ॥
 उक्रोशपुंडरीकाक्षशरारीमणितुंडिकाः ॥ काकतुंडघनारावमद्भुक्रौंचां-
 बुकुकुटाः ॥ नद्यास्यमल्लिकाद्याश्च पक्षिणो जलचाः स्निग्धः ॥ मत्स्या
 रोहितपाठीनकूर्मकुंभीरककटाः ॥ शुक्तिशंखोद्रशंभूकशफरीवर्मि-
 चंद्रिकाः ॥ चुल्लकीनक्रमकरशिशुमारनिमिङ्गिलाः ॥ राजीचिलिचि-
 माद्याश्च मांसमित्याहुरष्टधा ॥ योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वाद-
 निश्चिन्ते ॥ आद्यांत्या जांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ विकी-
 र्यादिक्रियायोगैर्भक्षणाद्दृष्टिकरादयः ॥ तत्र बद्धमला रुच्या मांसा-
 नामुत्तमा हिमाः ॥ कषायस्वादुविशदा लघवो जांगला हिताः ॥
 पित्तोत्तरे वानमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्ण-
 स्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषजित् ॥ लघीयान् पद्मसश्वासौ प्राही रुक्षो हि-
 मः शशः ॥ कटुपाकोऽग्निरुत्पथ्यः सन्निपातेऽनिलावरे ॥ तद्-
 छावोऽप्यरुक्षस्तु किंचिद्रूक्षः कपिजलः ॥ पारावताः कपोता-
 श्च तद्दहन्वाः सुपूजिताः ॥ ईषदुष्णगुरुस्त्रिग्धा बृंहणा वर्त्तकाद-
 यः ॥ तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाऽग्निबलशुक्ररुत् ॥ प्राही वण्यो
 ऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परं ॥ धन्वानूपविचारित्वात्स्त्रिग्धोष्णगुरुबृं-
 हणः ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां ॥ तद्दृच्च
 कुकुटो वृष्यो ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ मेधानलकरा लृद्याः
 ककराः सोपचक्रकाः ॥ गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषरुत् ॥
 गुरुष्णस्त्रिग्धमधुरा वर्गाश्वातो यथोत्तरं ॥ मूत्रशुक्ररुतो बल्या वा-

तघ्नाः कफपित्तलाः^१ ॥ शीता महामृगास्तेषु^२ कृम्यादाः प्रसहाः पुनः ॥
 चक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रा मांसलाः कटुपाकिनः ॥ जीर्णशीघ्रह-
 णीदोषशोषार्त्तानां परं हिताः ॥ गोधा नियच्छति विषं मूषकः शु-
 क्रवर्द्धनः ॥ शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ काश्यं
 केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ॥ चटकाः श्लेष्मलाः स्नि-
 ग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परं ॥ गुरुष्णो महिषः स्निग्धः स्वमदा-
 ढ्यर्धवृहत्वक्त् ॥ तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रवल्प्रदः ॥ हंसः स्वरकरः
 पित्तरक्तजिग्मधुरो हिमः ॥ कफपित्तकरा मत्स्याः परं पवननाशनाः ॥
 प्रतिस्नोतोविचारित्वादाकाशप्रवनेन च ॥ रोहितः प्रवरत्तेषां परं चि-
 ल्चिमोऽवरः ॥ अंगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि सः ॥ कुलीरः
 पस्मं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो गुरुः ॥ नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमा
 जमदोषलं ॥ शरीरधानुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणं ॥ विपरीतमतो
 ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ अतिमेघं त्यजेन्मांसं हतं व्याधिविषो-
 दकैः ॥ स्वयं मृतं धूमपूर्णमगोचरमृतं कुरां ॥ सद्योहतं वयस्थं च
 शुद्धं सुरभि शस्यते ॥ एणः कुरंगो हरिणः शशो लावः कपिजलः ॥
 तित्तिरिः ककरो गोधा श्वाविद्वधो मृगाधिपः ॥ बर्हिणः सारिका-
 न्यंकुर्हसो रोहितकच्छपौ ॥ वर्मा चाध्यः स्वर्गेषु^३ प्रवरास्तेष्वपि
 स्मृताः ॥ लावैणगोधाः सिंहश्च^४ निन्दितो गौः सददुरः ॥ ऋष्यः काण-
 कपोतश्च^५ शेषमुक्तं यथायथं ॥ गुरुष्ण्यंढानि^६ बालानां कपायलवणं
 पलं ॥ वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु दोषलं ॥ पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चा-
 द्भे^७ गुरुणी^८ गर्भिणी गुरुः ॥ लघुर्योषिच्चतुष्पात्सु विहंगेषु पुनः पुमान् ॥
 शिरःस्कंशोरुपृष्ठस्य कट्याः सकशोश्च गौरवं ॥ तथाऽऽमपकाशय-
 योर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥ शोणितप्रभृतीनां तु धातूनामुत्तरोत्तरं ॥
 मांसाद्द्वारीयो वृषणमेद्वृक्षकयकद्रुवं ॥ इति मांसवर्गः ॥ शाकं पाठा-

१ मांसभक्षकाः २ नित्यशैवालभक्षत्वावितिपाठः ३ अत्यंतपुष्ट

शठी सूषा मुनिपण्णसतीनजं ॥ त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराज-
 क्षववास्तुकं ॥ मुनिपण्णो ऽग्निरूदृष्यस्नेषु' राजक्षवः परं ॥ ग्रह-
 ण्यशो'विकारघ्नो' वर्चोभेदि तु वास्तुकं' ॥ हंति दोषत्रयं' कुष्ठं
 वृष्या सोष्णा रसायनी ॥ काकमाची सरा स्वर्षा' चांगैर्यम्ला ऽ
 ग्निदीपनी ॥ ग्रहण्यशो'ऽतिलः' श्लेष्महिनी' णा ग्राहिणी लघुः ॥
 पटोलसप्तलारिष्टशार्ङ्गघ्ना' वल्गुजा' ऽमृताः ॥ वेत्राग्रहृतीवासाकुंतली-
 तिलपर्णिका ॥ मंडूकपर्णी' कर्कोटकार' वेहक' पर्पटाः ॥ नाडीकलाय-
 गोजिह्वावार्ताकं वनतिक्तकं ॥ करीरं कुलकं नंदी कुक्षैला शकु-
 लादनी ॥ कटिलं केंबुकं शीतं सकोशातक' कर्कशं ॥ तिक्तं पाके
 कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥ हृद्यं पटोलं कृमिनुत्स्वादुपाकं
 रुचिप्रदं ॥ पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं हृती' हृद्यं ॥ वृषं तु वमि-
 कासघ्नं रक्तपित्तहरं परं ॥ कारवेलं सकटुकं दीपनं कफजित्परं ॥
 वार्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवार्ताजित् ॥ सक्षारमग्निजननं
 हृद्यं रुच्यमपित्तलं ॥ करीरमाध्मानकरं कपायं स्वादु तिक्तकं ॥
 कोशातकावल्गुजकौ भेदनावग्निदीपनौ' ॥ श्यामाशालमलिकाशर्मर्यफं-
 जीकर्णकयूथिकाः ॥ वृक्षादनीक्षीरिवृक्षाविंबीतनिकवृक्षकाः ॥ लोधः
 शणः कर्बुदारः ससेलुर्विषमुष्टिका ॥ भल्लातकः कोविदारः कमलो-
 त्पलाकिंशुकं ॥ पटोलादिगुणं स्वादु कपायं पित्तजित्परं ॥ बद्धमूत्रं
 सरा फंजी करीरं स्यादभीरुजं ॥ सतिक्तं लघु चक्षुष्यं वृष्यं दोष-
 त्रयप्रणुत् ॥ तंडुलीयो हिमो रुक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ मदपित्त
 विषासृग्घ्नो मुंजातं वातपित्तजित् ॥ स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु वृंहणं-
 शुक्ररुत्परं ॥ पालं' वया पिच्छिला गुर्बी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ॥
 मदप्युपोदका चंचुर्ग्राही तौ पूर्ववत्तथा ॥ विदारी वातपित्तघ्नी मू-
 त्रला स्वादुशीतला ॥ जीवनी वृंहणी कंठ्या गुर्बी वृष्या रसायनी ॥

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥ शाकानां प्रदरा न्यूना
 द्वितीया किञ्चिदेव तु ॥ वातपित्तहरा भंडी पर्वणी पर्वपुष्पिका ॥ कू-
 ष्मांडतुंबकालिंगकर्कर्वीरुतिडिशं ॥ तथा त्रपुसचिनाकचिर्भटं
 कफवातहृत् ॥ भेदि विष्टंभ्यभिष्यंदि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ व-
 ह्नीफलानां प्रवरं कूष्मांडं वातपित्तजित् ॥ बस्तिशुद्धिकरं वृष्यं अ-
 पुसं त्वित्मूत्रलं ॥ तुंबं रुक्षतरं ग्राहि कालिगैर्वाहचिर्भटं ॥ बालं
 पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोऽन्यथा ॥ शीर्णवृत्तं तु सत्सारं पि-
 त्तलं कफवातजित् ॥ रोचनं दीपनं तृद्यमधीलाऽऽनाहनुल्लघुं ॥ मृ-
 णालाबिसशालूकशृंगाटककसेरुकाः ॥ नंदीमाषककेलूटकौघादन
 कलोड्यकं ॥ सतहठं कदंबं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ कलंबनाटिका
 भार्पकुटिंजरकुतुंबकं ॥ चिल्लीनिष्पावलट्टाककुरुढकगवेधुकाः ॥ जा-
 तुका सालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ कुमारजीवलोणीका-
 यवशाकं सुवर्चला ॥ कुकुंडनलिनीमुष्टकधूमकलक्ष्मणं ॥ आलु
 कानि च सर्वाणि तथा सूष्यानि रालकः ॥ जीवन्तकश्चुपर्णी प्रपु-
 त्राटकठेरकं ॥ स्वादु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ शीतलं मृ-
 ष्टविषमूत्रं प्रायो विष्टंभ्य जीर्यति ॥ स्त्रिन्नं निष्पीडितरसं श्लेहाढ्यं
 नातिदोषलं ॥ लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ॥ तर्का-
 रीवरुणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ वर्षाभवौ कालशाकं च स-
 क्षारं कटुतिक्तकं ॥ दीपनं भेदनं हंति गरशोफकफानिलान् ॥ दी-
 पनाः कफवातघ्नाश्चिरबिल्वांकुराः सराः । लघुरुष्णा सरा तिक्ता सो-
 रुबूका च लांगली ॥ वातलौ कटुतिक्ताम्लौ भेदिनौ तिलवेतसौ ॥
 तद्वत्पंचांगुलो वंशकरीरास्तु विदाहिनः ॥ वातपित्तकरा रुक्षाः कटु-
 पाकाः कफापहाः ॥ बिल्वरास्त्राबलाशाकं वातघ्नमतिसारजित् ॥
 वायुं बत्सादनी हन्यात्कफं कंजीरचित्रकौ ॥ पत्तूरो दीपनस्तिक्तः
 शीहार्शः कफवातजित् ॥ कृमिकासकफोत्केदनासमर्वा जयेत्सरः ॥

रूक्षोष्णमम्लं कौमुभं गुरु पित्तकरं सरं ॥ सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं
 गुरु च सार्षपं ॥ शाकानामवरं बद्धविष्मूत्रं सर्वदोषकृत् ॥ यद्बालम-
 व्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकं ॥ तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं
 नियच्छति ॥ गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान् ॥ स्वराग्रिसा-
 दोदावर्तपीनसांश्च महत्पुनः ॥ रूक्षोष्णं कदुकं स्वादु विपाके सर्व-
 दोषकृत् ॥ गुर्वभिष्यंदि च स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित् ॥ वान्श्ले-
 ष्महरं शुष्कं सर्वमामं तु दोषलं ॥ कटूष्णो वातकफहा पिंडालुः पि-
 त्तवर्द्धनः ॥ कुठरशिग्रुसुरससुमुखाऽऽसुरिभूस्तृणाः ॥ धान्यतुंबुरशैलेय
 यवानीशुंगबेरिकाः ॥ पर्णाशो गृजनोऽजाजी कंडीरो जलपिप्पली ॥
 फणिज्जार्जकजंबीरखराश्वाकालमालिकाः ॥ दीप्यकक्षवकहीपिब-
 स्तगंधादि बद्धविद् ॥ रसे पाके च कदुकं दोषोत्क्लेशकरं लघु ॥ विदाहि
 रूक्षं तीक्ष्णोष्णं टकशुक्रकृमिनाशनं ॥ वर्गो हरितकार्श्योऽयमुप-
 दंशेषु युज्यते ॥ वासनो भ्यंजनानां च तृद्यो दीपनरोचनः ॥ हिध्मा-
 कासविषश्वासपार्श्वरूकपूतिगंधहा ॥ सुरसः सुमुखः शोफगरहा धा-
 नका पुनः ॥ कषायतिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ॥ स्वराश्वा
 बस्तिशूलघ्नी चित्रको दीपनः परः ॥ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये म-
 धुरपिच्छिलः ॥ तीक्ष्णोष्णो लशुनः कंदे कदुपाकरसः सरः ॥ ह-
 द्यः केश्यो गुरुर्हृद्यः स्निग्धो दीपनपाचनः ॥ भद्रसंधानरूद्वलयो
 रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ किलासकुष्ठगुल्मार्शोमहकृमिकफानिलान् ॥ सद्दि-
 ध्मापीनसश्वासकासान्हंति रसायनं ॥ पलांडुस्तद्रुणैर्न्यूनो विपाके म-
 धुरस्तु सः ॥ कफं करोति नो पित्तं केवलानिलनाशनः ॥ दीपनः सूर-
 णो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ विशेषादर्शासां पथ्यो भूकंदस्त्वति-
 दोषलः ॥ पुष्पे पत्रे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् ॥ वस शाकेषु
 जीवन्ती सार्षपं त्वरं परं ॥ इति शाकवर्मः ॥ इति शाकलोत्तमा

वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविद् ॥ स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषायां
 हिमा गुरुः ॥ निहंत्यनिलपित्तासतिक्तास्यत्वमदात्ययान् ॥ तृष्णा-
 कासऽवरश्वासस्वरभेदक्षयान् ॥ उद्विक्तपित्तान् जयति त्रीन् दो-
 षान्स्वादु दाडिमं ॥ पित्ताविरोधि नाऽयुष्णमम्लं वातकफापहं ॥ स-
 र्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनं ॥ मोचखर्जूरपनसनारिकेल
 परूषकं ॥ आभ्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजं ॥ सौवीरबदरां-
 कोल्लफल्गुश्लेष्मातकोद्भवं ॥ वातामाभिषुकाक्षोडमुकूलकनिकोच-
 कं ॥ उरुमाणं पियालं च बृंहणं गुरु शीतलं ॥ दाहक्षतक्षयहरं र-
 क्तपित्तप्रसादनं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुकृत् ॥ ना-
 रिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलं ॥ बटमांसकरं हृद्यं बृंह-
 णं वास्तिशोधनं ॥ मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलं ॥ र-
 क्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ स्निग्धं स्वादु कषायं च राजा-
 दनफलं गुरु ॥ फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमं ॥ शकृन्मू-
 त्रविबंधघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनं ॥ मधूकजमहृद्यं तु बदरं सरणात्म-
 कं ॥ वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरं ॥ परं वातहरं स्निग्धमनु-
 ष्णं तु पियालजं ॥ पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ कोल-
 मज्जा गुणैस्तद्वृत्तार्दिनृत्कासजिच्च सः ॥ तिदुकाश्मंतकासीनफलनी-
 बिंबतोदनं ॥ टंकाश्वकर्णबकुलगागेरुधवधन्वनं ॥ श्वेतपाकं कपित्था-
 नि सिंचनीभन्यजांबवं ॥ क्षीरिवृक्षफलं बीजं पौष्करं कफपित्तजि-
 त् ॥ कषायमधुरं रुक्षं शीतलं गुरु लेखनं ॥ बिंबधाध्मानजननं स्नं
 जनं वातकोपनं ॥ कपित्थयामं कंठघ्नं कषायाम्लं त्रिदोषकृत् ॥ प-
 कं रुच्यं कषायाम्लं स्वादु द्विध्मावमिप्रणुत् ॥ दोषघ्नं त्वांडवारिष्ट-
 रागयुक्तिषु पूजितं ॥ विषघ्नमुभयं ग्राहि कपित्थाघोषमादिशेत् ॥ बृं
 हणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिंचनिकाफलं ॥ भन्यं विशदमम्लं च जां-

वनं त्वनिषातलं ॥ विष्टंभरुदकंठ्यं च साम्लं तु क्षीरिद्वजं ॥ पि-
 त्तश्लेष्मग्रमम्लं च वातलं चाक्षकीफलं ॥ बालं कषायकटुम्लं रू-
 क्षं वातास्रपित्तकृत् ॥ संपूर्णमाग्नमम्लं तु रक्तपित्तकफप्रदं ॥ स्वादु
 साम्लं गुरु क्षिग्धं माहृतग्रमपित्तलं ॥ हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांसशु-
 क्रबलप्रदं ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः क्षिग्धरोचनः ॥ दीपनः पित्त-
 वातघ्नः शुक्रशोणितशुद्धिकृत् ॥ कषायं रोचनं हृद्यं वातलं लवलीफलं ॥
 गुर्वधिसादकद्विल्वं दोषलं प्रतिमारुतं ॥ पक्वं बालं पुनस्तीक्ष्णं पि-
 त्तलं लघु दीपनं ॥ वातश्लेष्मग्रमुष्णं च क्षिग्धं ग्राह्युभयं प-
 रं ॥ वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचनदीपनं ॥ वातश्लेष्महरं
 किंचिदूनं कोशाग्नजं ततः ॥ फलं करंजं विष्टंभि पित्तश्लेष्मा
 विरोधि च ॥ गुरूष्णमधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमीफलं ॥ कटुपा
 करसं पीलु तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तलं ॥ कृमिगुल्मोदरगरप्तीहारः
 कफवातजित् ॥ सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तद्विदोषजित् ॥
 नीपं शताक्षिकं प्राचीनामलं तृणशूल्यकं ॥ अस्मादल्पान्तरगुण-
 मैंगुदं सविकंकनं ॥ त्वक् तिक्ता कटुका क्षिग्धा मातुलुंगस्य वा-
 तजित् ॥ बृहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥ लघु तःकेसरं का-
 सश्वासहिष्मामदात्ययान् ॥ आस्यशोपानिलश्लेष्मविष्वधच्छर्द्य-
 रोचकान् ॥ गुल्मोदरार्शःशूलानि मंदाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ भल्ला-
 तकस्य त्वङ्मांसं बृहणं स्वादु शीतलं ॥ तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवात-
 हरं परं ॥ स्वाहृम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवनं गुरु ॥ रुच्यमत्य-
 ग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकं ॥ पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दो-
 षलं ॥ द्राक्षापरुषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदं ॥ गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं
 सरं सकरमर्दकं ॥ तथाऽम्लं कोलककैशुलिकुचाघ्रातकारुकं ॥ ऐरा
 वनं दंतशटं सतूदं मृगलिङ्गिकं ॥ नाति पित्तकरं पक्वं शुष्कं च करम-

र्दकं ॥ दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाकोलयोः फलं ॥ नृष्णाश्रम
 क्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ फलानामवरं तत्र लिक्वुचं सर्व-
 दोषकृत् ॥ हिमानलोष्णदुर्वातव्याललालादिदूषितं ॥ जंतुजुष्टं
 जले मग्नमभूमिजमनार्तवं ॥ अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि
 च ॥ धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलं ॥ असंजातरसं
 तद्दृच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ प्रायेण फलमप्येवं तथाऽऽमं वि-
 ल्ववर्जितं ॥ इति फलवर्गः ॥ शूकरशिबिजपक्वान्मंसशाकफ-
 लाश्रयैः ॥ वर्गैरत्रैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान् ॥ निर्दिष्टो रसवी-
 र्याद्यैर्यथास्वं कर्मसाधने ॥ न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा ॥
 हिताहितत्वेऽध्येकांतनियमोऽस्मादनिश्चितः ॥ मात्रायोगक्रियादे-
 शकालावस्थादिभेदतः ॥ ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा
 तथा ॥ मात्रया सेवितं मद्यं हंति रोगांस्तदुद्भवान् ॥ निषेव्यमाणं
 तिलशो विषमप्यमृतायते ॥ हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयको-
 पनं ॥ भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिणी ॥ क्षारोऽम्लरससंयो-
 गे मधुरी भवति क्षणात् ॥ उत्तुंडक्यास्तिदुकेन तिक्तता मधुरायते ॥
 हिंगुगैरिकसिंधूत्थं गंधवर्णरसाधिकं ॥ पूगतांबूलशंखेभ्यो वर्णगंधरसो-
 द्भवः ॥ कोद्रवो हंत्यमृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥ कुष्ठं तत्कार्यपि
 तिलो हंति भल्लातकैः सह ॥ गुडः कर्ताऽधिसादस्य स हिनस्त्यभया-
 दिभिः ॥ तृष्यत्यग्नौ सैमदनं सर्पिरप्युपदिश्यते ॥ जीवनीयमपि क्षीरं
 विषलेशेन मृत्यवे ॥ तुल्ये अपि हृतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजंगमे ॥ स-
 क्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयंति तु ॥ विनाऽपि चोपयोगेन म-
 णिमंत्रादि कार्यकृत् ॥ आर्द्रकाज्जायते शुंठी संस्कारेण लघीयसी ॥

१ सर्पादिसविषपाणी ध्यालः

२ तिलस्य कुष्ठकारित्वमभ्यवहारविषये

३ सप्तिकथक

लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सिद्धपिंडिकाः ॥ मृष्टः क्षुण्णोऽपि
 पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि
 गच्छति ॥ लघुपित्तहरा लाजा ग्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥ संग्रा-
 हिणो लघोर्मुद्गात्कुल्माषो भेदनो गुरुः ॥ आमं ग्राहितरं तक्रं तत्त्व-
 लीकृतमन्यथा ॥ गुडात्तोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुरु पानकं ॥ गरीयो
 गुडदध्मुक्तं रसाला चातिशुक्ला ॥ दंडाभिमथनाद्घ्नो गुरुणश्चा-
 तिशोफदात् ॥ अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥ सर्पिः स्नि-
 ग्धतरं हंति नार्दितं नवनीतवत् ॥ चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलप-
 कस्तु दृष्टिहा ॥ मूलकं दोषजननं स्निग्धसिद्धं त्वदोषलं ॥ उष्णं वि-
 धीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकं ॥ दुर्भाजनस्था द्राक्षाऽभ्ला दोषला-
 च प्रजायते ॥ श्लक्ष्णशुष्कघनोलेपश्चंदनस्यापि दाहकत् ॥ त्वग्ग-
 तस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्वन्यथाऽगुरोः ॥ मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो
 ऽमेध्यं तैलं खलोऽहिमः ॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खल-
 स्यवा ॥ दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥ भूमिसात्म्यं द-
 धिक्षीरकरीरं मरुवासिषु ॥ क्षारः प्राच्येषु मत्स्यास्तु संधवेष्वश्मके-
 षु तु ॥ तैलाम्लं कंदमूलादि मलये कोंकणे पुनः ॥ पेया मंथउदी-
 च्येषु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ॥ बाल्हीका बाल्हवाश्चीना शूलीका य-
 वनाः शकाः ॥ मांसगोधूममार्दीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥ देहसात्म्यं
 घृतं क्षीरं मद्यं मांसं च कस्यचित् ॥ पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधू-
 मोऽन्यस्य शालयः ॥ अहितैरपि तेषां च तैरबोपहितं हितं ॥ अ-
 न्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥ सात्म्यं साशु बलं धत्ते
 नातिदोषं च बद्धपि ॥ संसनं सत् पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्य-
 चित् ॥ मंदोऽग्निर्भवति प्रायः कफवातोत्तरे हिमे ॥ विषघ्नेनापि प-
 यसा देहेऽर्द्धेर्द्धते विषं ॥ स्थूलस्थविस्वालादौ वमनादि निषिध्यते ॥

१ अर्द्धस्निग्धं मुद्गादिधान्यं कुरुमाषः २ सिद्धं तु तददोषलमितिपाठः

तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कंठे करोति तु ॥ वातहृत्वेऽपि मृद्दीका-
 खर्जूरं कोष्ठवातरुत् ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां ॥
 दृष्टेः स्पर्शाहिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितं ॥ पयः स्वादु सहं
 शीतं विपरीतं ततो दधि ॥ कालेन जायते तस्मात्क्षीरवच्च पुनर्घृ-
 तं ॥ पयो दधि च वातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥ तक्रं ग्राहि कषा-
 याम्लमम्लमेव तु भेदनं ॥ धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यसुक्त-
 योः ॥ शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ॥ उदमंधदिवा-
 स्वमौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥ समयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहे-
 तवः ॥ ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रूक्षस्रोहबलक्रमः ॥ रसायनी-
 काकमाची सद्यः पर्युषिता विषं ॥ मूलकं दोषजिह्वालं विपरीतं तु
 कंदवत् ॥ ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनं ॥ षडहं षडहं
 पुंज्याहीक्ष्य रोगबलाबलं ॥ छर्दिहृद्भोगगुल्मार्ते वमनं च चिकित्ति-
 तं ॥ निषिद्धमपि निर्दिष्टं ॥ बस्तिरर्शसकुष्ठिनोः ॥ ज्वरे तुल्यर्तु-
 दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ॥ रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेत-
 वः ॥ आश्रोतनमभिष्यंदे पुंजीतोर्ध्वं दिनत्रयात् ॥ अंजनं पक्वदो-
 षस्य प्रतिश्याये च नावनं ॥ नातिप्रवृद्धे तिमिरे सिरामोक्षो वि-
 धीयते ॥ दुष्टालसंभवेऽपीष्टो नास्त्रपित्ते सिरान्यधः ॥ अपथ्यं
 पथ्यमप्यन्नं निशायां नेत्ररोगिणां ॥ अहिताः सक्तवः शुष्का
 हिता स्ते तु प्रमेहिणः ॥ गुल्मिनः क्षीरदध्यादि हपुषाद्यैर्युतं हि-
 तं ॥ वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥ तदेव मद्यं मद्यस्य
 विषस्य तु विषांतरं ॥ घृतमानूपदेशोत्थं हेमते च बलाधिकं ॥ आ-
 लस्यगौरवे रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुरः ॥ स्वेदीर्याति शमं दाहः प्रायो-
 लशुनपाकजः ॥ दिवास्वमाज्जरां याति भुक्तमन्येधुरद्य न ॥ को-
 ष्ठे रुद्धो ऽधिकहायुर्मेदसाऽर्शोभिरभिहृत् ॥ पुष्पानं कुर्जं सर्पिर्दी-

पनं च पयोऽन्यथा ॥ सर्पादिशिवकोथेभ्यो वृश्चिकानां समुद्भवः ॥ ते तैरेव पुनर्दृष्टाः सद्यो मुंचंति जीवितं ॥ स्वयमेवविषं तीव्रं तान्पुनर्नातिबाधते ॥ सर्वांगव्यापि तेषां च शुक्रवत्संसृतं विषं ॥ तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दिघ्नी मक्षिकाविद् च मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ कफे लंघनसाध्येऽपि कर्तारि ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्येऽपि देशकालादौ लंघनं न समंजसं ॥ सर्वथा दोषजित्कं प्रहण्यां दोषरुद्रणे ॥ पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥ इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ कर्म वैचित्र्यभावेषु किञ्चित्तेषां निदर्शितं ॥ दिशाऽनया शेषमपि स्वयमूहेत वुद्धिमान् ॥ न शास्त्रमात्रशरणो न चानालोचितागमः ॥ इति मात्रादिप्रकरणं ॥ इत्यन्त्रस्वरूपविज्ञानीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथानोऽक्षरक्षाविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु भूभुजां प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भवंति ॥ ततस्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनो ऽन्नपानादिषु विषं प्रयच्छन्ति ॥ स्त्रियश्च तत्प्रैणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन ॥ तस्माद्राजा कुलीनं स्त्रियमासमास्तिकमार्यमार्यपरिग्रहं दक्षं दक्षिणं निभृतं शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनिनमनहंरुतमकोपनमसाहसिकं वाक्यार्थावबोधकुशलं निष्णातमष्टांगे यथाऽऽन्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदादियोगं सात्म्यज्ञं च प्राणाचार्यं परिगृहीतम् ॥ तमर्थमानाभ्यां यथाकालं गुरुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत् ॥ प्रतिकूलमपि तद्वचः सांप्रतं मतमिति प्रति मन्येत ॥ न हि भद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्लाघनीयो जनस्य ॥ तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मानं कुर्यात् ॥ उपान्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमयमधितिष्ठति ॥ अपिच ॥ बहुपरिग्रहा भरपतयः संति चाशुकारिणः शूलसंन्यासादयः प्र-

१ धर्माविविचित्रभागेष्वितिपाठः २ (गुमहेर) ३ परिग्रहः परिजने पत्न्यामिति मेदिनी

तिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो विशेषेण राजानः ॥ ते हि प्रमादपरिगता दुःखासहिष्णवश्च स्वयमप्यपथ्यरुचयः सन्निहिता हितप्रियवचनप्राथपरिवाराश्च ॥ तस्माद्भिषजो राजा राजगृहासन्ने निवेशनं कारयेत् ॥ तथाहि ॥ सर्वौषकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगिष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति ॥ स सम्यक्संपन्नमन्नं सुपरीक्षितं विशुद्धमग्न्यादिवु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टमभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः पुरस्थितो राजानं हस्त्वद्भौषधिरत्नं भोजयेत् ॥ भुंजानस्यास्य दुंदुभीनगदप्रलिप्तान्वादयेत् ॥ तत्र सविषमन्नं स्नान्यमानमविस्त्राव्यं भवति चिरेणपच्यते पक्वं च सद्यः पर्युषितमिव निरूष्मस्तब्धं च जायते यथास्ववर्णगंधरसैर्व्यापद्यते प्रक्लिद्यते चंद्रिकाचितं च भवति ॥ व्यंजनानामाशु शुष्कत्वं भवति काथस्य ध्यामता हीनातिरिक्तविकृतानां चात्र छायाणां दर्शनमदर्शनमेव वा फेनपटलसीमंतकोर्ध्वविविधराजितंतुबुद्बुदप्रादुर्भावः ॥ विशेषेण लवणोल्बणे फेनमाला ॥ रसस्य मध्ये नीला राजी ॥ पयसस्ताम्रा ॥ मद्यतोययोः काली ॥ दध्नः श्यावा ॥ तक्रस्याऽऽनीलपीता ॥ मस्तुनः कपोताभा ॥ धान्याम्लस्य कृष्णा ॥ द्रवौषधस्य कपिला ॥ घृतस्य सलिलाभा ॥ क्षौद्रस्य हरिता ॥ तैलस्यारुणा वसागंधश्च ॥ फलानामामानां पाकः ॥ पकानां प्रकोथः ॥ द्रव्याणामाद्राणां सहसा म्लानत्वमन्यत्वभावः ॥ शुष्काणां श्यावता वैवर्ण्यंच ॥ कठिनानां श्रदिमा ॥ मृदूनां कठिनत्वं ॥ माल्यस्य म्लानता गंधनाशः स्फुटिताग्रत्वं ॥ आस्तरणप्रावरणानां ध्याममंडलता तंतुरोमपक्ष्मसदनं च ॥ लोहमणिमयानां पंकमलोपदेहः स्नेहरागौरवप्रभावरणस्पर्शनाशश्च ॥ विषदस्तु स्वदोषशंकया चस्तो भीतः स्वेदव्रेपथुमान् शुष्कश्याववक्त्रः समंतात्सोद्देगं विलक्षोऽभिषीक्षते ॥ यत्र चानेन विषं प्रयुक्तं तद्विशेषेण ॥ तथा सस्तोत्तरीयः स्तंभकुड्या-

१ प्रोक्षणमंत्रैः २ दानार्काशीनि दधिनक्रदादिमादिसंस्कारानि ३ मन्त्रिता

दिभिरात्मानमंतर्धत्ते सबलितगतिर्दीनो लज्जावानस्थानगामी पृष्टोऽ-
 संबद्धमुत्तरं ददाति नैव वा विषक्षुर्मुह्यत्यंगुलीः स्फोटयति ग्रीवामा-
 लभते शिरःकंडूयत्योष्ठौ परिलेदि जृभते भुवं लिखति क्रियासु त्वरते-
 विपरीतमाचरति स्वभूमौ च नावतिष्ठते ॥ नृपाज्ञया त्वरयाऽपि केचिद-
 पराधांतराद्वाऽनवस्थितसत्त्वाः समाचरन्त्येवं ॥ तस्मादभ्यादिष्वपि
 परीक्षेत ॥ बन्दिस्तु सविषमन्त्रं प्राप्यैकावर्तो रूक्षमंदार्चिर्द्रा-
 युधषदनेकवर्णज्वालो भृशं चटचटायते ॥ कुणपगंधी धूमध्रांस्य
 मूर्च्छाप्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्याकुलताः जनयति ॥ तत्र
 नलदकुष्ठलामज्जकैः क्षौद्रद्रुतैर्नस्यमंजनं च कुर्यात् ॥ धूममेव वा
 ऽपामार्गविडंगबलाह्वयचित्रकमेषशृंगीपुष्पसुंमनःक्षारकद्राक्षाघृतगुड-
 कृतं पिबेत् ॥ स्नेहलवणयोगादपि चाग्निरित्थं स्यात् ॥ अतो बयोभिः
 परीक्षेत ॥ तत्र विषजुष्टाहासाभ्यवहारात्काकाः क्षामस्वरा भवन्ति ॥
 मक्षिकाः सविषाच्चे न निलीयन्ते ॥ निलीना वा विपद्यन्ते ॥ दृष्टएव
 चास्मिंश्चकोरस्याक्षिणीविरज्येते ॥ कोकिलस्य स्वरो विकृतिमेति ॥
 हंसस्य गतिः स्खलति ॥ कूजति भृंगराजः ॥ माद्यति क्रींचः ॥
 विरौति रुकवाकुः ॥ विकोशाति शुकः ॥ सारिका च छर्दयति ॥
 चामीकरोऽन्यतो याति ॥ कारंडवो म्रियते ॥ जीवंजीवको ग्लायति ॥ दृ-
 ष्टरोमा भवति नकुलः ॥ शरुद्विसृजति वानरो रोदिति पृषलो दृष्यति
 मयूरो दर्शनादेव चास्य विषं मंदतामुपैति ॥ विषदूषितस्य पुनरा-
 हारस्थोष्मा मयूरकंठाभोऽभ्युदेति ॥ तद्वाभ्येण धूमवन्मूर्च्छा-
 दयः ॥ तेषां तद्देव साधनं ॥ हस्तेन स्पृष्टमन्त्रं विषवहाहशो-
 फखापनखशातान्करोति ॥ तत्र श्यामैर्द्रगोपसोमोत्पलैर्लेपः ॥ अ-
 भ्यवह्नियमाणं त्वोष्ठचिभिचिमांतर्धक्नदाहजिह्वामूलगौरवहनुस्तं-

१ सविषान्वयुक्तवन्धेः २ सुमना मालती जातिरित्यमरः ३ क्षारको जालकं स्त्री-
 वे कलिका कोरकः पुमानिति च ४ पक्षिभिः ५ शूलेतिपाठः

मदंतहर्षलालाः करोति रसापरिज्ञानं च ॥ तत्र धूमोक्तं दंतकाष्ठो-
 क्तं च कर्म ॥ आमाशयगतं स्वेदमदमूर्च्छाच्छर्दिवैवर्ण्याध्मानरोम-
 हर्षदाहारुचिदृष्टिदृढदयोपरोधान् विंदुभिश्चात्रयमंगानां करोति ॥
 तत्र मदनफलालाबुबिंबीकोशातकीफलैर्दधिमधुयुक्तमाशु वमनं
 दद्यान्निष्पावांबुभिर्वा ॥ ततः स्निग्धशरीरं विरेचयेत् ॥ त्रिफला-
 त्रिकटुनागपुष्पमधुकर्बहिणपर्णीबृहतीद्वयचूर्णं सिंहव्याघ्रकतरक्ष-
 क्षीदीपिमाज्जीरशृगालमृगगोधानामन्यतमपित्तयुक्तं सक्षौद्रं पानमेष
 जीवनो नामाऽगदः परं सर्वविषौषधं ॥ तस्मिन् जीर्णे व्योपानिषि-
 षासिद्धां पयसा घृतेन चोपस्तंभितां यवागूं पाययेत् ॥ परिणतायां
 च तस्यां त्रिकटुकसिद्धेन मुद्गयूषेण किंचिल्लवणेन ससर्पिष्केण मृ-
 दुमोदनं भोजयेत् ॥ मधुकशिरीषचंदनैश्चैनमालिपेत् ॥ पक्काश-
 यगतं तृड्दाहमदमूर्च्छातीसाराटोपतर्द्रेन्द्रियविकृतिबलभ्रंशकार्श्यपां-
 दुत्वोदराणि जनयति ॥ तत्र नीलिनीफलयुक्तेन सर्पिषा विरेचनं ॥
 समाक्षिकं च दूषीविपारिं दग्ना पाययेत् ॥ दंतकाष्ठप्रयुक्ते तु विषे
 कूर्चकविशरणमौषधगंधो रूक्षता जिह्वादंतौष्ठमांसशोफश्च ॥ तत्र
 प्रच्छाय धातकीपुष्पजांबवास्थिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रैः सप्तच्छदक-
 ल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् ॥ दाडिमकरमर्दभव्याघ्राघातककोलब-
 दररसं क्षौद्रयुतं गंडुषं ॥ अनेन जिह्वानिलैरुखनकवलंगंडूषा व्या-
 ख्याताः ॥ अंजनप्रयुक्तेऽश्रुदूषिकोपदेहदाहरागवेदनादृष्टिविभ्रमा
 भवत्यांध्यं च ॥ तत्र सर्पिःपानं योज्यं ॥ शृतेन पयसा सप्तकर्षः
 पिप्पलीर्भावयेत् ॥ ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विपक्वं नेत्रतर्पणं ॥ कपि-
 स्थमेषशृंगीमल्लतकानां पुष्पैर्वरणनिर्यासेन चांजनं ॥ बृहतीशिरीष-
 बीजप्रपौढरीकनागबलाचूर्णं सप्तकर्षो मधुना भावयेत् ॥ तच्च सो-
 त्तोजनसुवर्णचूर्णयुक्तमंजनं ॥ अस्यधूमप्रयुक्ते शिरोरूक्षफालावः स्वे-

१ विद्राकारैः स्फोटैः २ मच्छानं कृत्वा (फासण्याटाकृत्वा) ३ दूषिका नेत्रमलः

भ्योरुधिरागमनमिन्द्रियवैकृतं च ॥ तत्रातिषिषाश्वेताकाकमाचीमदयं-
 तिकाकल्कक्षीरसिद्धं सर्पिनस्ये पाने च विदध्यात् ॥ अभ्यंगप्रयुक्ते
 त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि ॥ तत्र शीतांबुपरिषिक्तस्य चंदनत-
 गरोशीरकुष्ठवेणुपत्रिकाऽमृतासोमवल्लीश्वेतापद्मकालेयकैरनुलेपनं ॥
 एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानं ॥ गिरिकर्णिकाश्वेतमूलप्रियं-
 गुसारिवामधुकसर्पसुगंधामृगैर्वारुमूलानि शेलुक्काथपिष्टानि प्रलेपः ॥ अ-
 नेनोद्धर्त्तनोद्धर्षणपरिषेकानुलेपनभूपणयानशय्याऽऽस्तरणवस्त्रकवचर-
 थपादुकोपानत्पादपीठा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्त्वाप्तरणकृते विकारे
 ऽश्वगंधाऽपामार्गकिणिहीखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तप्रयुक्तैः प्रदेहः ॥
 पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगंधाकल्को मधुयुक्तः ॥ छत्रप्रयुक्ते स्फो-
 टानां क्षिप्रपाकानां पक्वजांबवप्रकाशानां प्रादुर्भावः ॥ तत्र मधुकपाट-
 लाकसेरुकरोधांजनकुष्ठसर्पसुगंधाखदिरशिरीषकल्कैः सर्वगात्रप्रदेहः ॥
 अनेन चामरव्यजने व्याख्याते ॥ शिरोभ्यंगप्रयुक्ते वेदना ग्रंथिज-
 न्म केशच्यवनं च ॥ तत्र श्यामापालिंदीतंदुलीयकचूर्णघृतक्षीपित्तैः
 सुभावितरुष्णमृत्प्रलेपः ॥ गोमयमालतीमूषिककर्ण्यन्यतमकल्को र-
 सो वाऽगारधूमो वा ॥ श्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमधुकहरिद्राद्वयै-
 रजाक्षीरालोडितैः परिषेकः ॥ अनेन शिरःस्नानस्नपनोदककंकतकस्र-
 गुष्णीपा व्याख्याताः ॥ कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफशूलपाकाः श्रोत्रवै-
 गुण्यं च ॥ तत्र बहुपत्रास्वरसो घृतक्षौद्रयुक्तः प्रतिपूरणं सोमव-
 ल्करसो वा सुशीतः ॥ मुखालेपप्रयुक्ते मुखस्य श्यावता पद्मकंट-
 काश्च भवंत्यभ्यंगजाश्च विकाराः ॥ तत्र मधुकपयस्यांबंधुजीवक-
 फंजीपुनर्नवाचंदनैः सघृतैर्लेपः सर्पिषः पानं च ॥ सविषपुष्पाघ्राणा
 च्छिरोव्यथा साश्रुनेत्रत्वं गंधाज्ञानं च ॥ तत्रानंतरोक्तो विधिर्बाष्पो-
 दिनश्चेति ॥ भवति चात्र ॥ फलमूलच्छदादीनां दद्यात्प्रक्षालनोद-

१ कंकतकं तु मसाधनमित्यमरमाला (फणो कंगवा) २ मधुसर्पिषोः पानंचेति पाठः

कं ॥ भाजनव्यंजनानां च तथा कुर्यादतंद्रितः ॥ त्रेयाणि प्रापयि-
त्वा तु स्पृश्यान्संस्पृश्य तानपि ॥ प्रतिवापं ततो दत्त्वा प्रतीक्ष्यैवै-
कनादिकां ॥ ततो विज्ञाय शुद्धिं च भाजनस्योदकस्य च ॥ आ-
हारमुपयुंजीत यथावद्दुग्धाधिपः ॥ मंदं तीक्ष्णविषाभ्याशाद्विषमु-
त्क्षीयते मृशं ॥ तस्मात्तीक्ष्णविषं हस्ते बध्नीयात्कुशलो भिषक् ॥
विषसंधारणं धन्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ॥ अपिच ॥ सापधानघटी-
भूषाफलकस्थापितौषधं ॥ प्रागुदिच्योर्दिशोर्गुप्तं शैषज्यागारमिष्यते ॥
उच्चैः प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत् ॥ महानसं सुसंमृष्टं विश्वा-
स्यजनसेवितं ॥ सद्वाःस्थाधिष्ठितद्वारं कक्ष्यावत्सवितानकं ॥ सुधौ-
तदृढकुंभादिपरिशुद्धजलेधनं ॥ स्वकर्मकुशला दक्षाः सूदास्तत्राप्रमा-
दिनः ॥ रुक्तेकेशनखाः पित्र्या राज्ञः कृत्यैरसंगताः ॥ तेषामधिपति-
र्विषः कुलजः सुपरीक्षितः ॥ संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशानुगः ॥
सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः संततमीदृशाः ॥ मिथोविग्रहसंघातरहि-
ता भूभृते हिताः ॥ तान्वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजागृयात् ॥ भूभृद्वे-
होपकरणसंरक्षणसमुद्यतः ॥ अर्थाभ्यमिष्यं ब्रजतो । जगीषोर्वैद्यः
सुसज्जौषधशस्त्रयंत्रः ॥ तुंगध्वजारव्यातनिवासभूमिर्धुद्वागतं योधजनं
चिकित्सेत् ॥ पंधानमुदकं छायां भक्तं यवसर्मिधनं ॥ दूषयंत्यरयो य-
स्मात्तद्विद्याच्छोधयेत् च ॥ प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविज्ञाय प्रयोजये-
त् ॥ भूषारितृणकाष्ठाश्ममार्गान्मार्गवनस्पतीन् ॥ विषेणोपहता भूमिः
कचिद्गधेव लक्ष्यते ॥ प्रम्लानतृणगुल्मादिमृतकीटसरीसृपा ॥ विशी-
र्यते खुरनखा दाहकंदूरुजान्विताः ॥ छर्दिर्मूर्च्छा ज्वरो मोहः शिरो-
दुःखं च आयते ॥ तत्र शोभाजमान्मूलं सौमवल्लीमुशीरकं ॥ मानुः

१ सप्तमिभ्यात् २ कक्ष्यागृहप्रकीर्षेत्यादिति कोशः ३ यो गच्छत्यलंविधिपदः इति ॥
द्वीऽभ्यमिष्य इत्यमरः

लुंगरसं हिंशु पाययेद्दधि मात्रया ॥ मूत्राण्यजाविहस्तिभ्यो मांसानि-
 रुधिराणि च ॥ सर्वगंधैः समाधोज्य पचेत्पके च निक्षिपेत् ॥ सोमरा-
 र्जां सुनंदाख्यां सरलां गंधनाकुलीं ॥ चारटीं त्रय्यमाणां च प्रोक्षयेत्तेन
 तांभुवं ॥ सविषं विरसं तोयं कवोष्णं राजिभिश्चितं ॥ फेनिलं गुरु वि-
 च्छिन्नं खगैरनभिनंदिवं ॥ मृत्प्रकुलितमत्स्यं च स्पर्शाद्रुक्शोफकं
 दुरुत् ॥ ओदनः साधितस्तेन भुक्तमात्रो विदह्यते ॥ विदग्धः पच्य-
 ते कृच्छ्रात्पको मूर्च्छाज्वरप्रदः ॥ दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतलोहितकर्बुरं
 ॥ तत्र शिष्वादिमगदं भूमिदोषोदितं पिबेत् ॥ अजशृंगीं विशा-
 लाख्यां विषघ्नीमुत्तमारणीं ॥ फणिज्जकं प्रतिविषां दग्ध्वा तद्भस्म
 गालयेत् ॥ बहुशो गालितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥ कल्कायि
 त्वा प्रतीवापं सरलां रजनीद्वयं ॥ एलामुदीच्यं मंजिष्ठां सुनंदां बाकु-
 चीमपि ॥ पात्यंते बिंदवस्तस्माद्यत्र तन्निर्विषी भवेत् ॥ पाटलापा-
 रिभद्राश्वकर्णशाम्याकशिशुकान् ॥ कलशांतर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्स-
 विषेऽभसि ॥ शीते घर्मे हिमश्रोष्णे मारुतो विषसंयुतः ॥ भ्रममू-
 र्च्छादिकारी च शिष्वादिस्तत्र चेष्यते ॥ देवदारुनतानंतामधुकांजन-
 गैरिकं ॥ वज्रकंदं लतां लोधं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ वृक्षाग्रेषु
 पताकासु दूष्येषु सुमहत्सु च ॥ सर्वतश्चूर्णसंपर्कात्त्रिविषो जायते
 ऽनिलः ॥ विकृता भवति च्छाया पादपे विषदूषिते ॥ निर्गंधमतिगंधं
 वा तत्पुष्पं हृच्छिरोरुजं ॥ कुर्यात् फलपलाशादि कंडूपाकातिसार-
 रुत् ॥ भूमीमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते ॥ न च कन्यामवि-
 दितं संस्पृशेदपरीक्षितां ॥ विविधान्कुर्वते योगान्कुशलाः खलु-
 मानवाः ॥ आजन्मविषसंयोगात्कन्या विषमयी कृता ॥ स्पर्शाच्छ्वा-
 सादिभिर्हीति तस्यास्त्वेतत्परीक्षणं ॥ तन्मस्तकस्य संस्पर्शान्मुायेते पु-
 ष्यपल्लवौ ॥ शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रे यूकाभिः स्नानवारिणा ॥ अंबुभि-

१ दूष्याद्यं वस्त्रवेशमनीत्यपरः ॥ (तंबूइति लोके) २ तद्वस्त्रकेशसंस्पर्शादिति पाठः

ध्रियते ज्ञात्वा तामेवं दूरतं स्तयजेत् ॥ नाप्रोक्षितं नाविदितं भिष-
 जा नानवेक्षितं ॥ नाप्राशितं च सूदाद्यैः किञ्चिदाहास्येन्नृपं ॥ ध-
 न्यं सर्वार्थसिद्धाख्यं पापरक्षोविषापहं ॥ परं चक्षुष्यमायुष्यं शत्रुघ्नं व-
 क्ष्यतेऽजन् ॥ अथ शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशि-
 रःश्रवणरेवतीशतभिषक्प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमु-
 पगते भगवत्यौषधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिंधुस्रोतः समुत्थं स्निग्धं सप्रभं
 गंधवर्णच्छेदैर्नीलोत्पलाभर्मजनमाहरेत् ॥ तस्याद्यौ भागाः कनकरज-
 तोदुंबराणामेकैको भागस्तत्सर्वं मूषायां प्रक्षिप्य बलिमंगलपूर्वकमग्नि-
 मुपसमाधाय खदिरकदरधवस्यंदनान्यतमदारुभिर्गोभयैर्वा प्रज्वाल-
 येत् ॥ ततश्चार्यावलोकितेश्वरमार्यताराब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रादित्यसो-
 मवरुणवैश्वानस्वायुषिष्णुजनकभरद्वाजधन्वंतरिसुश्रुतभव्यसुकन्या-
 स्कंदचवनवैनतेयानन्यांश्च यथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलाजस्व-
 स्तिकसंयावनिस्तुषयवसंस्कृतगुडघृतमिश्रपायसैरर्चयित्वा दृढवैद्य-
 ब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो महतीभिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा तस्मि-
 न्नग्नौ तदंजनं ध्मालं ध्मातमावर्त्य पृथक् पृथक्पिपेचयेद्गोशकृद्-
 समूत्रघृतदधिक्षौद्रवसामज्जतैलमद्यसर्वगंधांबुशर्करोदकेक्षुरसेषु तथा
 हरीतक्यामलकबिभीतककाश्मर्यमृद्धीकाशृंगाटककसेरुकोत्पलनलि-
 नसौगंधिकमृणालिकाकाथेषु तथा लावकर्पिजलैणशशहरिणकुलीर-
 रसेषु तथा मधुकचंदनकालानुसार्पनलदपद्मकोशीरमंजिष्ठाऽनंतागै-
 रिककुंकुमोदकेषु ॥ ततः शुक्लवाससि बध्वा द्वादशसत्रमांतरि-
 क्षेऽभसि वासयेत् ॥ ततश्छायावां विशोष्य स्फटिकमुक्तापवा-
 लकालानुसार्पप्रतिवारपं पुनरपि बलिमंगलपूर्वकं महद्वाससा कम्पन्ना
 दृषदिपेषयित्वा सुवर्णरजनताम्रशंखशैलद्विरदरदनगर्वलवैदूर्पस्फटि-
 कपेयशृंगासनसाराभ्यतमपट्टिवायार्जजसिकावां विधापयेत् ॥ ३४४

पुनरपि पूर्ववत्कृतस्वस्त्ययनं सावित्रेण कर्मणा सर्वविद्विजन्मा
विधिवत्तदङ्गितंस्क्रुयात् ॥ ततो गजस्कंधमारोप्य पांडुरच्छत्रचा-
मरवालव्यजनैरनुगतं तथा शंखदुंदुभिस्वर्नैर्द्विजातिवरप्रयुक्तैश्च वेद-
वादमिश्रैः पुण्याहघोषैः कृतपुष्पोपहारं वैद्यगृहान्नायकगृहमनुप्रवेश-
येत् ॥ अनंतरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनाजनेन अ-
थोक्तानामेवांजनभाजनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोब्राह्मणपूजा
पूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारणीमिमां विद्यामधीयानः पूतः पूर्वं-
मक्षि दक्षिणमंजयेत् ॥ नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते स-
म्यक्संबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐ चक्षुःप्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्वि-
शोधय स्वाहा ॥ ततः परं तामेव धारणीमनुसंस्मरन् सायं प्रातः
प्रत्यहं ॥ एतत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविघ्नहरमंजनम-
श्विभ्यामिंद्रस्य वृत्रवधाभ्युदितस्य प्राक् प्रकल्पितं ॥ तस्मादेत-
द्गङ्गां राजमहामात्राणां च महीं विजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां च
वेदाध्ययनमन्यद्वा महच्छास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमना भिषक्
प्रकल्पयेदिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ अथ योगाः प्रवक्ष्यन्ते बृहस्पति-
कृताः शिवाः ॥ यान्सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो वैति वंचनां ॥ वि-
ल्वाढकीयवक्षारपाटलीबाल्हिकोषणाः ॥ श्रीपर्णीशाल्मलीयुक्ता-
निःकाथः प्रोक्षणं परं ॥ सविषं प्रोक्षयेत्तेन सद्यो भवति निर्विषं ॥
पषसेधनपानीयवस्त्रशय्यासनौदनं ॥ कवचाभरणच्छत्रवालव्यजनवे-
श्मच ॥ सेलुपाटल्यतिविषाशिपुगोपीपुनर्वं ॥ समंगाविषमूलत्वक्कपि
त्यवृषशोणितं ॥ सहदंतशठं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनं ॥ लाक्षा-
प्रियंगुमंजिष्ठासमंगाऽलहरेणुकाः ॥ सयवृषाह्वामधुयुता बभ्रुपित्तैव
कल्किताः ॥ निखनेद्रोविषाणस्थाः सप्तरात्रं महीतले ॥ ततः
कृत्वा नर्णि हेम्ना वज्रं हस्तेन धारयेत् ॥ तत्सहस्रं सविषं केन

सद्यो भवति निर्विषं ॥ मनोन्हाऽलशमीपुष्पत्वङ्निशाश्वेतसर्षपाः ॥
 कपित्थकुष्ठमंजिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्कताः ॥ शुनो गोः क-
 पिलायाश्च सौम्याख्योऽयं वरोऽगदः ॥ विषजित्पस्मं कार्पो मणि-
 रत्र च पूर्ववत् ॥ मूषकाजरुहा वा ऽपि हस्ते बद्धा विषापहा ॥
 ह्येणुमांसीमंजिष्ठारजनीमधुकं मधु ॥ अक्षत्वक् सुरसं लाक्षा श्व-
 पित्तं पूर्ववन्मणिः ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेभिश्च लेपिताः ॥
 श्रुत्वा दृष्ट्वा समाश्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥ त्र्यूषणं पंचलवणं मं-
 जिष्ठां रजनीद्वयं ॥ मूक्षमैलां त्रिद्वतां पत्रं विडंगार्नाद्रवारुणी ॥
 मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत् ॥ तस्मादुष्णांबुना मात्रां
 प्राग्भक्तं योजयेत्तथा ॥ विषं भुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि
 न दोषकृत् ॥ जनुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रवालकैः ॥ संवेद्धारुष्कर-
 पुरैः कुसुमैर्जुनस्य च ॥ धूपो वासगृहे हंति विषं स्थावरजंगमं ॥ न
 कीटाः सविषास्तत्र नोदुरा न सरीसृपाः ॥ न कृत्याः कार्मणाद्याश्च
 धूपोऽयं यत्र दहते ॥ शिखिपिच्छं बलाकास्थि सर्षपाश्वंदनं घृतं
 धूपो विषघ्नः शयनवसनासनगेहगः ॥ विशालाव्योषमंजिष्ठायष्टीलवण-
 पंचकं ॥ द्विनिशापत्रवेहैलात्रिदृचूर्णं समाक्षिकं ॥ पूर्वोक्तं त्र्यूष-
 णादिं च स्नानीयेऽभसि योजयेत् ॥ काथोऽथवाऽर्ककुसुमश्वे-
 तापामार्गसर्षपैः ॥ सदध्याज्यः कृतो पुक्तैः समाचीनाकुलीयकैः ॥
 कल्को वा चंदनक्षीरिपलाशद्रुमबल्कलैः ॥ मूर्खैलवालुसुरसनाकुली-
 संदुलीयकैः ॥ काथः सर्वोदकार्येषु काकमाचीपुतैर्हितः ॥ रोच-
 नापत्रनेपांलीकुंकुमैस्तिलकान्बहून् ॥ विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारी-
 वरनृपयियः ॥ चूर्णेर्हैरिद्रामंजिष्ठाकिष्किहीकणनिंबजैः ॥ दिग्धं नि-
 र्मिषतामेति श्मन्नमित्सह गौतमः ॥ नस्यपानांजनालैर्पुंज्मान्
 संजीवनादिकान् ॥ अगद्वान्निभजरपस्मः श्लक्ष्णानि वसतानि च ॥

पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेशुरसैः सह ॥ द्विनिशापत्रवेल्लैलात्रिष्ट
 चूर्णं समाक्षिकं ॥ विरेचनं सिरामोक्षं प्राप्तं विलावणं यदि ॥
 हृदयावरणं कार्यं प्रागेव हितमिच्छता ॥ पिबेद्वृतमजेयाख्यम-
 मृतं चाप्यभुक्तवान् ॥ सर्पिः क्षौद्रं दधि क्षीरमंजलः शीतलं
 जलं ॥ सितामधुकपालिंदीकल्कवन्मांसमिष्यते ॥ गोधाङ्गुरि-
 णबभ्रूणां सकणाशुंठि पार्षतं ॥ सनागरं सातिविषं शिखिनः स-
 सितोपलं ॥ सुशीताः सघृताश्रैषां यथास्वं कल्पिता रसाः ॥ विषपी-
 ताय दद्याच्च शुद्धाद्योर्ध्वमथस्तथा ॥ सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौ-
 द्रं हृद्दिशोधनं ॥ शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ न
 सज्जते हेमपागे पद्मपत्रैर्बुबहिषं ॥ जायते विपुलं चायुर्गरेप्येष
 विधिः स्मृतः ॥ इत्थं विषगरादिभ्यो रक्षेद्द्वैद्यो नरेश्वरं ॥ स्यात्तदु-
 च्छेदउच्छेदः प्रजानां सर्वकर्मणां ॥ आज्ञाधैर्यक्षमात्यगता मानु-
 षत्वेऽप्यमानुषाः ॥ यद्वाज्ञः कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावर्तीद्वियैः ॥
 यत्र साक्षान्भूषस्तत्र विज्ञातः प्रविशेद्विषक् ॥ न संमतोप्यनुचितं
 यानस्थानासनं भजेत् ॥ उचितं पुरतो राज्ञस्तिष्ठेद्वाक्यं न चाक्षि-
 पेत् ॥ अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ॥ देशे काले प-
 रार्थं च वदेद्भार्थसंहितं ॥ नानुशिष्यादपृच्छंतं महदेतद्धि सा-
 हसं ॥ नाचरेदहितेनैनं मूलच्छेदकरं हितम् ॥ अनुकूलं हितं वाच्यमहि-
 ताद्वारयेन्मिथः ॥ उदारैः सांत्वयन्वाक्यैर्दोषश्चेत्तदुपेक्षया ॥ नूर्ण्णां वा प्र-
 तिवाक्ये स्याद्दर्जयेत् द्वेषसंकथां ॥ विषश्चिदप्यचित्तज्ञो बालिशोऽपि
 तु भावयित् ॥ अतिप्रियोपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीततां ॥ निवेद्य
 राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ॥ न यायान्चिरं तिष्ठेत्कोशस्था-
 नाबरोधयोः ॥ स्वल्पेऽपि दर्शयेत्तुष्टिं लाभेऽनुद्धतमानसः ॥ मिथः कथ-
 नमन्येन कौलीनं हंद्वादितां ॥ बस्त्रादि राज्ञः सदृशं राजलीली

१ यद्वाजा कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावर्तीद्वितैरिति पाठः २ लोकापवादं कुकर्म वा

च वर्जयेत् ॥ दत्तं यत्तु नृपेणैव तद्धार्यं तुष्टिरुद्धये ॥ हसितज्ये स्मितं
 कुर्यात्प्रभोरेवानुवृत्तितः ॥ उच्यमानेऽवलंबेत परमर्मणि मूकतां ॥
 स्वमर्मणि तु बाधिर्यधैर्यमाधुर्यसौष्टवं ॥ अत्यायासेन नात्मानं
 कुर्यादतिसमुच्छ्रितं ॥ पातो यथा हि दुःखाय नोच्छ्रायः सुखकृत्त-
 था ॥ आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडा शस्त्राहिपावकैः ॥ कौशले-
 नातिमहता विनीतैः सा निर्हस्यते ॥ प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहु-
 मानं च भूपतेः ॥ यथोपभुंजीत चिरं तथा स्यादप्रमादवान् ॥
 विदध्यात्परितः शय्यां रक्षामंत्राभिमंत्रितान् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकान्
 भूतिमक्षतैरन्वितां शुचिं ॥ रक्षाशक्तिं तथोच्छीर्षे सयवां-
 कुर्यावकां ॥ सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवं ॥ उपहारं च सं-
 ध्यायां भुक्त्वाचांते निशासु च ॥ एतत्स्वस्त्ययनं कर्म कर्तव्यं शु-
 चिनाऽऽशु च ॥ आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकार्मणपाप्मजित् ॥ सं-
 क्षेप एष विषपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुनरुत्तरेषु ॥
 आलोक्य सम्यगरखिलं मतिपूर्वकारी युंजीत तं परिकलय्य वि-
 कारचिन्हं ॥ इति विषगररक्षोरक्षणायोपदेशं भजति नरपतिर्यो नि-
 त्यमेवाप्रमत्तः ॥ निजपुररिपुद्वैरप्रवृष्यो महात्मा जनयति स ज-
 नानां क्षेमयोगौ चिराय ॥ इत्यन्नरक्षा० नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो विरुद्धान्निविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रा-
 म्यान्पौदकपिशितानिमधुगुडतिलपयोमाषमूलकविसैर्विरुद्धान्यैश्च
 नैकध्यमद्यात् ॥ विशेषतः पयसा मत्स्यान् ॥ उभयं ह्येतन्मधुर-
 रसविपाकत्वादत्यभिष्यंदि शीतोष्णवीर्यत्वात्परस्परं विरुद्धं ॥ ते-
 ष्वपि विशेषेण चिलिचिमः ॥ स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो
 लोहितराजिः प्रायो भूमौ विचरति ॥ सोऽत्यभिष्यंदिमत्वात्सुतरा-
 न्नाधीनुपजनयत्यामषिषं च ॥ सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं पयसैकध्यं विरु-

द्वं ततउत्तरं वा विरुद्धं फलं च ॥ कंगुवरकमकुष्ठकुलत्थभाषनिष्पावा
 श्व ॥ न मूलकादि हरितकं मक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्टाबाधमयात् ॥
 पौष्करं रोहिणीकं जातुकं वा शाकं सह मधुपयोभ्यां नाभ्यवहरेत् ॥
 ताभ्यां च सह कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान् ॥ तथा सर्षपतैलभृष्टा-
 नां मत्स्यवराहाणां मांसानि ॥ बदराणि श्वाविहाराहमांसानि चै-
 कर्ष्यं ॥ पित्तेनाममांसानि ॥ दध्ना कुक्कुटं पृषतं च ॥ कुमुंमशाके-
 नौरभ्रं ॥ सौबीरकेण तिलशष्कुलीः ॥ क्षीरेण लवणं ॥ मूलकेन माष-
 सूपं ॥ नवनीतेन मूलशाकं ॥ उपोदकां भैरयमार्द्धीकाभ्यां ॥ पीलूनि
 करीरैः ॥ बिसैर्विरुद्धकानि ॥ दध्ना माषसूपेन गुडेन मधुना घृतेन वा
 लकुचफलं ॥ दध्ना तकेण तालफलेन वा कदलीफलं ॥ पिप्पलीम-
 रिचाभ्यां मधुना गुडेन वा काकमार्ची ॥ तामेव मत्स्यपत्रने शृंगबे-
 रपत्रने वा भाजने सिद्धामन्यत्र नाभ्यवहरेत् ॥ ताभ्यां वा सिद्धां
 रात्रिमुषितां ॥ कांस्यभाजने दशरात्रोषितंसर्पिः ॥ मद्यदधिमधुमज्जा
 तकेषु चोष्णं ॥ तक्रसिद्धः कांपिल्लको विरुद्धः ॥ अंगारशूल्यो भासः
 ॥ सुराक्षरापायसाश्चैकर्ष्यं विरुद्धाः ॥ मधुसर्पिर्वसातैलोदकानि स-
 मघृतानि द्विशस्त्रिशः समस्तानि वा ॥ मधुघृते वादिव्योदकानुपाने-
 ॥ मधुपुष्करबीजं ॥ पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो भैरयो मधु च सहो-
 पयुक्तं सर्वं विरुद्धं वातं चातिकोपयति ॥ हारिद्रकः सर्षपतैलभृष्टो-
 विरुद्धः पित्तं चातिकोपयति ॥ पायसो मथानुपानो विरुद्धः श्लेष्मा-
 णं चातिकोपयति ॥ उपोदका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतिसारस्य ॥ ब-
 लाका वारुण्या कुल्माषैश्च विरुद्धा ॥ सैव वराहवसापरिभृष्टा स-
 घो व्यापादयति ॥ गोधालावतित्तिरिमयूरकर्पिजलाश्चैरंबदार्धभ्रिसि-
 द्धा ऐरंडतैलसंमूर्च्छिताः ॥ हारीतमांसं हारिद्रशूलकावसक्तं हरिद्रा-
 प्रिष्ठुष्टं च ॥ तदेव मत्स्यपांशुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं च ॥ तथा मत्स्यपि

१ नवनीतेन शाकमिति क्वचित्पाठः

२ रंजनद्रव्यविशेषः

स्नलनसिद्धाः पिप्पलयः ॥ शीतोष्णं नवपुराणमामपक्वं च नैकंध्य-
मघात् ॥ सलिलाऽभ्यवगाहः सहस्रोष्णाभितप्तस्य त्वग्दृष्टयोरुप-
घाताय तृष्णाऽभिदृद्धये च ॥ तथैव च पयःपानं रक्तपित्ताय ॥ श-
रीरेणायस्तस्य सहसाऽभ्यवहारश्छादिपे गुल्माय वा ॥ वाचा त्वाय-
स्तस्य स्वरसादाय ॥ इत्यन्नपानद्रव्यविरोधैकदेशो बाहुल्येनोपयो-
गी कथितः ॥ भेषजद्रव्याणां तु यथोपदेशमेव प्रयोगो व्याध्यतरः ॥
तद्विरोधः पुनरतिप्रसंगभयान्नोक्तः ॥ न च तद्विज्ञानमेकांतभद्रकं ॥
अपिच ॥ उत्केश्य दोषान्नहरेद्रव्यं यत्तत्समासतः ॥ विरुद्धं तद्वि-
धातूनां प्रत्यनीकतया स्थितं ॥ बलिनां मिथोगुणानां विषमतया स-
मतयाऽप्युभयथाऽपि ॥ संस्कारादिवशादपि भवति निसर्गादपि
विरोधः ॥ क्षीरं कुल्लथैः पनसेन मत्स्यैस्तप्तं दधि क्षौद्रघृते समांशे ॥
धार्यूखरे रात्रिषु सक्तवश्च तोयांतरास्ने यवकास्तथैव ॥ कुशाग्रीय-
धियामेतदुदाहरणमात्रकं ॥ उपनीतबलं विद्वान्सर्वत्र क्रमते यतः ॥
विस्फोटशोफमदविद्रधिगुल्मयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमनीन्द्रियचित्तनाशा-
न् ॥ कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्रपित्तर्मण्डौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युं ॥
तेष्वासु कुर्यात्संशुद्धिं शमं वा तद्विरोधिभिः ॥ द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरी-
रस्याभिसंस्कृतिं ॥ व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयस्थबलशालिनां ॥ विरो-
ध्यपि न पिडायै सात्म्यमल्पं च भोजनं ॥ दोषादिवैपरीत्येन हरंती रो-
गिणो रुजं ॥ ऐक्यं दधिदुग्धाद्रियोजना न विरुध्यते ॥ योगादिभे-
दाद्यद्यद्वा पथ्यानामप्यपथ्यता ॥ तद्भेदांतरतस्तद्विरोधोऽपि नि-
वर्तते ॥ पादांशेन त्यजेत्सात्म्यमहितं हितमाचरेत् ॥ एकांतरं त-
तश्चोर्ध्वं द्वान्तरं व्यन्तरं तथा ॥ क्रमेणात्मेन संत्यक्त्वा दोषाः सर्वादि-

१ वातभ्याभ्यशरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ॥ अर्शासि पद्मणीत्पष्टौ महारोगाः प्रको-
सिताइति

ता गुणाः ॥ प्रभवंति न पीढायै प्रामुवंति स्थिरात्मतां ॥ त्रितयं
 चेदमुपपृच्छंनमाहारः स्वमोऽब्रह्मचर्यं च ॥ एभिर्युक्तियुक्तैरुपपृच्छमुप-
 स्तंभैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुषः संस्कारः ॥
 तत्राहार उक्तो वक्ष्यते च ॥ कालादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोम-
 यी ॥ बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥ श्लेष्माङ्गुलेषु
 स्रोतःसु श्रमादुपरतेषु च ॥ इंद्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्राऽऽविशति
 देहिनं ॥ सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरत्वं यदा ॥ विषयेभ्यस्तदा
 स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥ निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं ब-
 लाबलं ॥ वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ अकालेऽ-
 तिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ॥ सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रि-
 रिवापरा ॥ सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ॥ योगाभियोगि-
 नां बुद्धिर्निर्मला तपसा यथा ॥ रात्रौ जागरणं रूक्षं श्लिग्धं प्रस्व-
 पनं दिवा ॥ अरूक्षमनभिष्यंदित्वासीनप्रचलायितं ॥ ग्रीष्मे वायु-
 चयादानरौक्ष्यराज्यल्पभावतः ॥ दिवास्वमो हिनोऽन्यस्मिन्कफपित्त
 करो हि सः ॥ मुक्त्वा तु साष्ययानाष्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥ क्रोधशो-
 कभयैः क्लान्तान् श्वासहिष्माऽतिसारिणः ॥ वृद्धबालाबलक्षीणक्षु-
 त्तृशूलप्रपीडितान् ॥ अजीर्ण्यभिहनोन्मत्तान्दिवास्वमोचितानपि ॥
 धानुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चांगानि पुण्यति ॥ बहुमेदःकफाः
 स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ॥ विषार्तः कंठरोगी च नैव जातु निशा-
 स्वपि ॥ ह्रौमकशिरोजाड्यस्तैमित्यगुरुगात्रताः ॥ ज्वरभ्रममति-
 भ्रंशस्रोतारोधाप्रिमंदताः ॥ शोफारोचकट्टलासपीनसाद्वाविभेदकाः ॥
 कंबूरुक्कोठपिटकाकासतंद्रागलामयाः ॥ विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहितनि-
 द्रया ॥ अपच्यमानो बाहुल्यात्स्रोतांस्थारुणते कफः ॥ ततः स्रोतःसु
 रुद्धेषु जायते गात्रगौरवं ॥ गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्यादतिनिद्रता ॥

विरेकः कायशिरसोर्बमनं रक्तमोक्षणं ॥ धूमक्षुत्तृद्व्यथाहर्षशोक-
 मैथुनमीकुधः ॥ चितोत्कंठाऽसुखा शय्या सत्वौदार्यं तमोजयः ॥
 रुक्षान्नं चाहितां निद्रां वास्प्यंति प्रसंगिणीः ॥ एत एव च विज्ञेयाः
 निद्रानाशस्य हेतवः ॥ कालशीलक्षयो व्याधिर्वृद्धिश्चानिलपित्तयोः ॥
 निद्रानाशादंगमर्दशिरोगौरवजृम्भिकाः ॥ जाड्यग्लानिभ्रमापक्तितंद्रा-
 रोगाश्च वातजाः ॥ कफोऽल्पो वायुनोद्धृतो धमनीः संनिरुध्य तु ॥
 कुर्यात्संज्ञापहां तंद्रां दारुणां मोहकारिणीं ॥ उन्मीलितविनिर्भुमे
 परिवर्तिततारके ॥ भवतस्तत्र नयने स्तुते लुलितपक्ष्मणी ॥ अर्द्धत्रि-
 रात्रात्सा साध्या न सा साध्या ततःपरं ॥ यथाकालमतो निद्रां सत्रौ-
 सेवेत सात्म्यतः ॥ असात्म्याज्जागरादर्द्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥
 शीलयेन्मंदनिद्रस्तु क्षीरमिक्षुरसं स्सं ॥ आनूपौदकमांसानां भक्ष्यान्
 गौहिकपैष्टिकान् ॥ शालीन्मद्यानि माषांश्च किलाटान्माहिषं दधि ॥
 अभ्यंगोद्धर्तनस्नानमूर्द्धश्रवणपूरणं ॥ चक्षुषस्तर्पणं लेपं शिरसो बदन-
 स्य च ॥ प्रवाते मुश्नौ देशे मुखां शय्यां यथोचिते ॥ संवाहनं स्पर्श-
 सुखं चित्तज्ञैरनुजीविभिः ॥ सर्पिः क्षीरानुपाप्तं च जीवनीयैः शृतं पिबेत् ॥
 कांताबाहुलताऽऽश्लेषो निर्दृष्टिः कृतकृत्यता ॥ मनोनुकूला विषयाः
 कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ ब्रह्मचर्यस्तेर्प्राप्त्यसुखनिस्पृहचेतसः ॥ निद्रा
 संतोषतृप्तस्य स्वकालं नातिवर्तते ॥ एतान्येव च भूयिष्ठं निद्रालुः प-
 रिवर्जयेत् ॥ कालस्वभावाऽऽमयचित्तदेहस्वेदैः कफागंतुतमोभवा-
 च ॥ निद्रा विभर्ति प्रथमा शरीरं पापात्मिका व्याधिनिमित्तमन्या ॥
 ग्राम्यधर्मप्रवृत्तौ तु रजस्वलामनिष्टाचारामशस्तामतिस्थूलामतिकशा-
 र्गिणीं सूतिकामनुत्तानां विकृतांगीं गणिकामप्रजसं दुष्टयोनि-
 मन्ययोनिमन्यस्त्रियं विशेषाच्च वयोवर्णवृद्धां सगोत्रां गुरुमित्रबंधुस-
 त्यपत्नीं वर्णिनीं तथा चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनसालिलौ-
 षधिद्विजगुरुमुरमृपालयेष्वहनि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्द्धरात्रे पर्वदिने-

प्वनमे पिपासुरप्रणीतसंकल्पो वा न गच्छेत् ॥ विशेषेण चातिव्य-
 वायितां गर्भिणीं नवप्रसूतामनुमतीं संवृतयोनिं च न विपरीतव्य-
 वाये योजयेत् ॥ मूर्द्धादिघातं च परिहेरेत् ॥ न च निषेकाभिमु-
 खं शुक्रं धारयेत् ॥ मनःशरीरस्थितिमात्रमेव सेवेद्यवायं न च त-
 त्परः स्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ विश्रब्धदृष्टो रहसि तत्कामस्तृणः
 पुमान् ॥ समस्थितांगः सुरभिर्मुक्तमूत्रादिरव्यथः ॥ नानाशितो नात्य-
 शितो वृष्याणां तर्पितस्त्र्यहान् ॥ नारीं नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत्
 द्यंहाद्वसंतशरदोः पक्षादृष्टिनिदाघयोः ॥ सेवेत कामतः कामं हेमंते
 शिशिरे बली ॥ स्नानांगरागव्यजनेंदुपादमांसासवक्षीररसान् रसालां ॥
 भक्ष्यान्सिताढयान्सलिलं मुशीतं सेवेत निद्रां च रतांततांतः ॥ स्त्रीसं-
 संसर्गाद्धि सद्यः स्यात्क्लीबता बलिनामपि ॥ एवं त्वाप्याध्यते शीघ्रं
 तेषां शुक्रं च धाम च ॥ दृष्ट्वाऽयुरोजःशुक्राणां क्षयं मेंद्राश्रया-
 न्गदान् ॥ वायोः कोपमधर्मं च मूढः प्राप्नोत्यतोऽन्यथा ॥ उत्तानो
 वेगरोधी वा वृद्धिमेहाश्मशर्कराः ॥ तिमिरादिगदोत्पत्तिं मूर्द्धाघा-
 हननात्ध्रुवं ॥ भ्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयाः ॥ अपर्वमरणं
 च स्याद्विशेषेणातिमैथुनात् ॥ न चर्तेषोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न
 च ॥ आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ अतिबालो
 ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् ॥ उपतप्येत सहसा तडागमिव का-
 जलं ॥ शुक्रं रूक्षं यथा काष्ठं जंतुजग्धं विजर्जरं ॥ स्पृष्टमाशु
 विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन् ॥ कायस्य तेजः परमं हि शुक्र-
 माहारसारादपि सारभूतं ॥ जितात्मना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः
 संततिरप्युदारा ॥ अप्रमत्तो सजेद्भावांस्तदात्वसुखसंज्ञकान् ॥ सु-
 खोदकेषु सजेत देहस्यैतद्वलं हितं ॥ प्रज्ञापराधोऽसात्म्यार्थसंयोगः
 कालवैकल्यं ॥ हितेऽपि स्तमाहारे योजयंत्यामयैर्नरं ॥ नापथ्यसेविनं

सद्यः प्रवाधते तदा मलाः ॥ प्रकोपं प्रतिबध्मन्ति भिन्नैर्दूष्यादिभि-
 र्यदा ॥ न च सर्वोपचारोऽपि सर्वदा सर्वदोषहृत् ॥ न हि सर्वा-
 ण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि नैव च ॥ सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि
 बभूवुः च ॥ व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ॥ गच्छत्यप-
 थ्यत्समतां तुल्यदूष्यादिर्विद्वितं ॥ त एव च पुनर्दोषा हेतुभिर्बहुभि-
 श्चिताः ॥ मिथो विरुद्धा बलिनो दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ सर्वे समं
 प्रकुप्यन्ति प्राप्याल्पमपि कारणं ॥ प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः स-
 र्वमार्गगाः ॥ देहे हितोचिते ते स्युश्चिरादप्याशुकारिणः ॥ अहि-
 तान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेस्ते ॥ दोषाश्चैषां क्षयं यांति कर्म
 वातातपादिभिः ॥ भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् ॥
 एको विकृतवाय्वादियुगपत्सेवनाद्बदः ॥ वातादीनां तु विकृति-
 र्विकृताद्बह्वारतः ॥ भौमांतरिक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते ॥
 संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात् ॥ दृष्टो वायुरभिध्यंती
 स्तिमितोऽत्युष्णशीतलः ॥ कुंडली भैरवरवः परुषोऽनार्तवो बली ॥
 अन्योन्यव्याहतगतिः पांसुबाष्पविषान्वितः ॥ रसवर्णादिविकृतम-
 पक्रांतविहंगमं ॥ निंदितप्रभवं तोयमुपक्षीणजलाशयं ॥ मक्षिका-
 मूषिकाव्यालबहूत्पातप्रदूषितः ॥ देशोऽपथ्यान्नबहुलो नष्टधर्म-
 महोषधिः ॥ कालश्च विपरीतोऽतिहीनर्लिंगो यथायथं ॥ एते दुष्परि-
 हारत्वादहितायोत्तरोत्तरं ॥ येषामनियतं कर्म तस्मिन्काले सुदारुणे ॥
 कर्म पंचविधं तेषां योज्यं तद्दृश्यायनं ॥ शस्यते देहदृष्टिश्च भेषजैः
 पूर्वमुद्धृतैः ॥ ब्रह्मचर्यं दया दानं सदाचाररतिः शमः ॥ सद्धर्मः सत्क-
 या पूजा देवयीणां जितात्मनां ॥ देशानामविपन्नानां साधूनां च निषे-
 वणं ॥ देवव्यपाश्रयं चेष्टं कर्म जीवितरक्षणं ॥ हेमंतादिषु कुर्वीत स्वं
 स्वं चाकालिकेष्वपि ॥ विधिं तच्छीलनं पस्माच्छीतादिहृद्भकारितं ॥

ऋतुचर्या हि शीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया ॥ अनएषतुचर्यायां हेमंत-
 शिशिरौसमौ ॥ सर्वप्राणभृतां नित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते ॥ दैवे पुरुष-
 कारे च स्थितं स्यस्य बलाबलं ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुष-
 मैहिकं ॥ विघाते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्नतः ॥ तयोरुदारयो-
 र्युक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च ॥ नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चाप-
 रा ॥ मध्या मध्यस्य मिश्रस्य संकीर्णा शृणु चापरं ॥ दैवं पुरुषका-
 रेण दुर्बलं सुपहन्यते ॥ तथा दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलं ॥
 दृष्ट्वा तदेके मन्यन्तेऽनियतं मानमायुषः ॥ कर्म किंचित्काचित्काले विपा-
 के नियतं महत् ॥ किंचिच्च कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥
 एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः ॥ उपदिष्टस्ततश्चैष हि-
 ताहितविधिक्रमः ॥ एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः ॥ तत्रैकः
 कालसंयुक्तः शेषास्त्वांगंतवः स्मृताः ॥ श्येनाजिरादियागेन भ्रातृ-
 व्यस्य तथाच तैः ॥ दैर्घ्यश्रवससांमाद्यैर्विहितः स्वात्मनो वधः ॥ आयु-
 ष्कामस्य तत्प्राप्तिस्तथेष्ट्या मित्रविदया ॥ सर्वस्मादेवचात्मानं गोपाये-
 दीदृशी स्मृतिः ॥ तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधं ॥ विषमाप-
 रिहारेण जायते नियतायुषां ॥ ध्रुवं रोगित्वमन्येषां मृत्युरेव त्वपर्वणि ॥
 अकांडशस्त्रघाताद्यैः प्रत्यक्षो मृत्युरन्यथा ॥ उद्धांतचंड्रमातंगतु-
 रंगादिसमागमं ॥ अरातिदुष्टवाय्वादिसाहसाहितभोजनं ॥ वर्जयेदिति
 न ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः ॥ दैवव्यपाश्रयादींश्च रसायनविधिं
 नैवा ॥ न वा तेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमामुषुः ॥ अहिसिंह-
 गजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत् ॥ मिथ्या प्राकारदुर्गाणि मिथ्या
 मारणरक्षणं ॥ आयुष्कामस्य मिथ्यैव परदारादिवर्जनं ॥ मंत्रदे-

१ अथाकालमृत्युमाह २ किंचित्नेतिपाठः ३ भ्रातृव्यस्य भ्रात्रोः भ्रातृभ्यो भ्रातृजद्वि-
 षावित्यमरः ॥ ४ सोमाद्यैर्विहितस्त्वात्मनोवधइतिपाठः ५ भ्रुतिरितिपाठः ६ विने-
 तिपाठः

बतयाऽऽहूता नाचक्षीरन्महाहयः ॥ विषसुप्तप्रबुद्धस्याभावभावो
 तदायुषः ॥ संन्यासरोहिणीकादिग्रस्तस्य सहसा भवेत् ॥ उपे
 क्षया न मरणं जीवितं वा चिकित्साया ॥ प्रत्यहं नृसहस्रस्य युद्धेऽ-
 न्योन्यमभिघ्नतः ॥ साधुवृत्तस्य चातुल्या न भवेदायुषः स्थितिः ॥
 पाशुधैर्हिषमिन्द्राद्या नौषधैरार्तमश्विनौ ॥ उपक्रमेरन्न भवेदकालमरणं
 यदि ॥ घटानामामपकानां पालनापरिपालनैः ॥ चिराशुकालव
 र्तित्वं चित्रस्थानां च दृश्यते ॥ इत्यत्यंतप्रसिद्धेऽपि सिद्धे सर्वा
 गमैरपि ॥ दृष्टेऽप्यकालमरणे विचिकित्सेत्कथंबुधः ॥ गुणवद्भि
 षगादीनां संभवे संभवेत्तु यः ॥ मृत्युस्तं कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्य
 ये ॥ यथा रथो बाह्यमानो न्यायेन क्रमशः क्षयं ॥ यायादात्मवता-
 मायुस्तथाऽन्येषां विपर्ययः ॥ शुचितैलदशो दीपः कीटवाताद्यपीडितः ॥
 दीप्तिमान्वर्त्तते सम्यक् यथैवास्त्रेहसंक्षयात् ॥ स एवातो यथा च स्या-
 द्विपरीतो विपर्यये ॥ हिताहितोपचारेण तथैव पुरुषो ध्रुवं ॥ सर्व-
 मन्यत्परित्यज्य शरीरं पालयेदतः ॥ तदभावे हि भावानां सर्वाभा-
 वः शरीरेणां ॥ नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ॥ स्वशरीरस्य
 मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतून्स्वभावादीन्वि-
 शेषतः ॥ समीक्ष्य हितमश्रीयाद्देहो व्याहारसंभवः ॥ मीलज्जायं-
 च्छणालोभर्षशोकवशंगतः ॥ न जानु धारयेद्देगांस्तद्धि सर्वापदां प-
 दं ॥ हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रया ॥ संजायते पराम-
 शो बलोत्साहेन्द्रियायुषां ॥ अहितानि च संत्यज्य दोषमप्यामुया-
 द्यदि ॥ तथाप्यान्वृण्यमायानि साधूनामात्मवानिति ॥ यच्च रोगसमु-
 स्थानं न शक्यमिह केन चित् ॥ परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितन्व्यं मनी-
 पिणा ॥ हिताहारविहाराणां सदाचारनिषेविषां ॥ लोकहयव्यपेक्षाणां
 जीवितं ह्यमृतायते ॥ मृद्गुर्याम्यसुखे वश्यः क्लेशानां हतसत्ययः ॥ मूढो

जीवत्यनर्थाय दुर्गतिं परिहृंहयन् ॥ विदुषांऽतःशरीरस्थान्नित्यं सन्नि-
हितानरीन् ॥ जित्वा वज्र्यानि वज्र्यानि चिरं जीवितुमिच्छता ॥ तदात्वे
चानुबन्धे वा तस्मात्कर्माशुभोदयं ॥ स्मरन्नात्रेयवचसो न धीमान्कर्तु-
मर्हति ॥ ॥ इति विरुद्धान्नविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विधिविहितमन्न-
पानमिष्टेन्द्रियार्थमायतनमायुषो ब्रुवते ॥ यत्तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधा-
त्विन्द्रियबलनुष्टिपुष्टिप्रतिभारोग्यादीनि ॥ तर्दिधना चांतरग्रेःस्थितिः ॥
अग्निमूलं च देहधारणमिति ॥ अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कार-
मात्रादेशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वास्थ्या-
स्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत ॥ तत्र स्वभाव-
तो दिव्योदकरक्तशालिपष्टिकमुद्गैणलावादयो लघवः ॥ क्षीरैक्षुमीहि-
माषानूपामिषादयो गुरुव इति ॥ ते खल्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं
प्रतिपद्यन्ते ॥ तत्र संयोगो नाम हयोर्वहूनां वा संहतीभावः ॥ स वि-
शेषमारभते यन्नैकशो नैकदोषाणि द्रव्याणि ॥ संस्कारस्तु तोयाग्नि-
सन्निकर्षशौचमथनदेशकालभावनाभाजनादिभिरुपजन्यते ॥ मात्रा
पुनः पिंडपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः ॥ देशो
द्रव्यस्योपयोक्तुश्चोत्पत्त्यवस्थाने ॥ तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थानुस्त्वतः
प्रकृतिमेदतश्च परीक्ष्यः ॥ कालस्तु ऋतुव्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षण-
श्च ॥ अजीर्णं हि पूर्वस्याहारस्यापरिणतो रस उत्तरेण संसृज्यमानः सर्वा-
न्दोषान्प्रकोपयत्याशु ॥ जीर्णे तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलो-
म्यात्सृष्टेषु मूत्रपुरीषवेगेषु विशुद्धेषूद्गारहृदयस्रोतोमुखेषु विशद-
करणे लघुनि शरीरेऽभावादीर्णे जातायां बुभुक्षायामभ्यवहृतम-
न्नमप्रदूषयद्दोषानापुर्वलवर्णानभिवर्द्धयति ॥ केवलमयमेव का-
लो भोजनस्य ॥ अतीतकालं पुनस्तद्वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्य-

ते कर्शयत्यन्नरुचिं च पुनरुपहंति ॥ उपयोगव्यवस्था तु नास्ना-
तो न दिग्वासा नैकवस्त्रधृक् न मलिनवसनो नाहुत्वा नाजपित्वा
नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो नादत्त्वाग्रमग्रये न गुरुभ्यो
नातिथये नाभ्यागतेभ्यो न श्ववयःश्वपचेभ्यः प्रत्यवेक्ष्य चाश्रि-
ताःपि तिरश्चः परिगृहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तः स्वर्गी
विभूषितः सुगंधिरार्द्रपाणिपादः सुविशुद्धवदनोऽभिमनसहायः केश
मक्षिकाद्यजुष्टमनिद्यमनिदन्न निर्दितं पुनर्नोष्णीकृतं नात्युष्णमनुप-
दग्धं सुसिद्धमलोलो नासात्म्यं नाविदितं नाविदितागमं नातिसायं
नातिप्रगे नाकाशे नातपे नांधकारे नाधो वृक्षस्य न शय्यास्थो नोन्न-
म्य प्रदेशिनीं न पात्रे भिन्ने नासंरुते न मलिने भावदूषिते वा न चा-
सनस्थितेन हस्तेन प्राङ्मुखः सुमनाः शुचिभक्ताक्षुधितानुकूलजनो-
पहितं हितमन्नमश्रीयात् ॥ न पर्युषितमन्यत्र मांसोपदंशमक्ष्ये-
भ्यः ॥ नाशेषमन्यत्र दधिमधुघृतसलिलसक्तुशुक्तपायसेभ्यः ॥ अ-
पिच ॥ स्निग्धं लघूष्णमविलंबितमनतिद्रुतमजल्पन्नहसंस्तन्मनाः
समीक्ष्य सम्यगात्मानं ॥ स्निग्धलघूष्णानि हि बन्धिर्मौदर्यमुदी-
र्यन्ति कोष्ठं परिशोधयन्ति धातून् विकुर्वन्ते क्षिप्रं जीर्यत्यनिलम-
नुलोमयन्ति ॥ तथा स्निग्धं दृढीकरोतीन्द्रियाण्युपचिनोति शरी-
रमपचिनोति जरसं बलमभिवर्द्धयति वर्णप्रसादमग्निनिर्वर्त्तय-
ति ॥ लघु च पुनः स्वभावादिभिरन्नमप्रतिपीडयद्दोषानव्यथमानं
परिणाममेति ॥ विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति ॥ उष्णं पुनर्जनय-
ति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणं ॥ विलंबितं तु भुंजानो न तृप्तिम-
धिगच्छति बहु च भुंक्ते शीती भवति चान्नजातं विषमपाकं च भव-
ति ॥ अतिद्रुतं तु भुंजानस्य जल्पतो हसतो ऽन्यमनसो वा भवे-
दुत्सोह्नमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणदोषाविभावनं च ॥ समीक्ष्य

सम्यग्जातानमिति ॥ ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति च नित्यमप्रमत्तः
 प्रत्यवेक्षेत ॥ तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवत्यतस्तदौचित्यादुपशेत
 इत्येके ॥ सात्म्यविपरीतमनुपशयादसात्म्यं ॥ अन्ये पुनः प्रकृतवयो-
 देशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छन्ति ॥ ते ह्युपशय-
 मात्रमंगीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते ॥ तुल्यशृणुं
 चानुपशयादसात्म्यं ॥ सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधं ॥
 तत्र सर्वरसं प्रवरमेकरसमवरं मध्यं तु मध्यममेव ॥ तेषु प्रवरं समदो-
 षस्योपदिशन्तीति ॥ तेषामपि क्रमेण सात्म्यमपि चाहितं धादेन
 पादांशेन वा विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् ॥ तत्र यदाहारजातं समान्वातू-
 ननुवर्त्तन्ति विषमांश्च समीकरोति तत्समासतो हितं ॥ विपरीतग-
 हितं ॥ तत्पुनर्मात्राद्योपादिवैचित्र्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभू-
 यिष्ठं च शीलित्वेत्परिहरेच्च ॥ तथा विशेषतः समशानमध्यशानममात्रा-
 शानं विषमाशानं च वर्जयेत् ॥ तत्र पथ्यापथ्यमेकत्र भुक्तं समशानं ॥
 भुक्तस्योपरि भुक्तमध्यशानं ॥ अमात्राशानं पुनः पृथगोवोपदेक्ष्यते ॥
 अप्रासानीतकालं तु भुक्तंविषमाशानमिति ॥ भुंजानस्तु पेयायूपरसा-
 न्व्यंजनानि राजतेषु पात्रेषु निदध्यात् ॥ परिशुष्कप्रदिग्धानत्युष्णं च
 पयः सौवर्णेषु ॥ खलकैर्गुरुकैर्बलिकान्कांस्येषु ॥ रागखांडवसंस्कान्
 वन्नैवैर्दूर्यविचित्रेषु ॥ घृतमापसे ॥ पयः सुशीतं ताश्रमये ॥ पानीय-
 पानकानि च मृद्धेभस्फाटिकमयेषु ॥ ओदनं च विस्तीर्णे मनोरमे स्था-
 ने ॥ अन्यथा हिवर्णगंधरसान्यत्वादहितं स्यात् ॥ अपिच ॥ दक्षिणपार्श्वे
 भक्ष्यं स्थापयेत् ॥ सत्ये पये मुखोद्वर्षणपिंडीं च ॥ मध्ये भोज्यमिति ॥
 यथाऽग्निसात्म्यं तु प्राक् द्रवमुपशुष्कं वाऽश्नीयात् ॥ प्रागेव तु गुरु स्वादु
 स्निग्धं च ॥ मध्येऽम्ललवणं ॥ अंते रुक्षं द्रवमितररसयुक्तं च ॥ तत्र

१ दधिसंतानिका २ त्रिकटुजीरकदाहिमशर्करायुक्तं मथितं दधि सदृकः ३ द्रव्य
 मितिपाठः

मंदाग्नेर्द्रव्येण समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदुपयुक्तं सम्यक्पाकमेति ॥
 अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीव-
 नादिगुणयोगाच्च ॥ तच्छीतं दधिमधुगोधूममद्यविशेषेषु सर्वेषु च विदा-
 ह्निषु शरद्वीष्मयोश्च ॥ उष्णं पिष्टमयेष्वन्येषु च दुजरेषु हेमन्ते च
 ॥ द्रवद्रव्यविज्ञानीयं चेक्षेत ॥ क्षीरं शालिपिष्टिकयोस्तूपवासा-
 ध्वभाष्यस्त्रीऽयायामङ्गान्बालवृद्धेषु ॥ मांसरसः शोषादिषु ॥ वाते
 त्वम्लानि च ॥ पित्ते शर्करादकं ॥ त्रिकलोदकं तु ससौंश्च श्लेष्मणि
 प्रायशश्चाक्षिगलरोगेषु ॥ मस्त्वेव वा दधनि कृष्णिकाकिलाटयोश्च ॥
 धान्याम्लं मस्तु तक्रं वा शाकावरान्नेषु ॥ मद्यं मांसेषु फलाम्ल-
 मंबुवाऽऽसवांश्च विविधान् विभज्य प्रयोजयेत् ॥ विशेषतस्तु
 मध्वासवान् ग्राम्येषु ॥ तीक्ष्णान् फलासवान्वन्येषु ॥ न्यग्रोधा-
 दिफलासवान्विष्किरेषु ॥ अर्कसेलुशिरीषकफिथासबादितेशयेषु
 दिग्धहनेषु च ॥ अम्लफलासवान्प्रसहेषु ॥ काशेक्षुपद्मबीजशृं-
 गाटककसेरुकमृद्दीकामदिरासवान् क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुदकमुदश्वि-
 हा महामृगेष्वादेकेषु च ॥ सुरां प्रतुदेषु तथा श्रमार्तेषु रुशेषु च ॥
 मधूदकं स्थूलेषु ॥ मद्यं मद्यमांससात्म्यात्पाणिषु ॥ अपिच ॥ स-
 मासेनान्नविपरीतमविरोधि च ॥ अनुपानं खलु तर्पयति प्रीणय-
 त्पूजयति रुंहयति देहस्य पर्याप्तिमभिवर्द्धयति भुक्तमवसादय-
 त्यन्नसंधातं भिनत्ति मार्दवमापादति क्लेदयति सुखपरिणामितामा-
 शुष्यवायितां चाहारमुपनयति ॥ वर्ज्यं तूर्ध्वजन्नुगदश्वासकासप्रसेक-
 हिध्मास्वरभेदोरक्षतिभिर्गीतभाष्यप्रसक्तैश्च ॥ तेषां हि प्रदूध्यामा-
 शयमुरःकंठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्य तदभिष्विन्द्याग्निसादच्छर्द्यादी-
 नामयान्विदध्यात् ॥ पीत्वा च भाष्यगेयाध्वस्वमात्र शीलयेत् ॥
 पानं तु प्रक्लिन्नदेहमेहकंठाक्षिरोगव्रणिनर्हति ॥ ततः पाणिगतमन्न-

१ तक्रं सुरभिःसमयितं पादावन्नदीबु निर्जलमित्यमरः २ तिपिदानुपानानां

मन्येनापनीय दंतांतरस्थं च शनैः शोधनेन विशोध्य विधाय लेपगंध-
 श्रेहापनोदमाचांतोऽगुल्यग्रगलितांबुपरिपिक्तनेत्रस्तांबूलादिकृतवदन-
 वैशद्यो धूमपानादिद्वतोर्ध्वकफवेगः पदशतमात्रं गत्वा वामपाश्वेन
 संविशेत् ॥ द्रवोत्तरभोजनस्तु शय्यां नातिसेवेत् ॥ यानप्लवनवाहना-
 ध्यातपांश्च मुक्तवान्वर्जयेत् ॥ आहारपरिणामकराः पुनरूष्मा वायुः
 क्लेदः स्नेहः कालः समयोगश्च ॥ तत्रोष्मा पाचयति वायुरपकर्षति
 क्लेदः शैथिल्यमापादयति स्नेहो मार्दवं जनयति कालः सर्ववपुर्व्या-
 मिमभिनिर्वर्त्तयति ॥ समयोगस्त्वेपां परिणामधातुसाम्यकरः संप-
 द्यते ॥ समयोगस्य पुनः कारणान्युचितो हितश्च देहसंस्कारोऽभ्य-
 वहारश्चेष्टा शयनं सौमनस्यं च ॥ परिणामतस्त्वाहारगुणाः शरीरज-
 गुणभावमापद्यते यथास्वमविरुद्धाः ॥ विरुद्धास्तु विहिताश्च विरो-
 धिभिर्विहन्युः शरीरमिति ॥ भवंति चात्र ॥ कुकूलभृष्टपृथुका-
 न्मुपिष्टकृततंतुलान् ॥ न जातु भुक्तवानद्यान्मात्रयाऽद्यात्सुकां
 क्षितः ॥ शाकावरात्रकद्वम्लकपायलवणोत्कटं ॥ त्यजेदेकरसासात्म्यं
 गुरु शुष्कं च भोजनं ॥ वक्ष्यते यन्निदानादौ सर्वरोगप्रकोप
 नं ॥ अत्यभिष्यंदि विष्टंभि विदाहि हिमरुक्षणं ॥ किलाटदधि-
 कूचीकामत्स्यशुष्काममूलकं ॥ क्षारपिष्टविरुद्धाद्यं तत्समस्तं न शी-
 लयेत् ॥ शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्ठिकजांगलं ॥ सुनिषण्णकजी-
 वंतीबालमूलकवास्तुकं ॥ पथ्याऽऽमलकमृहीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥
 घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाढिमसैधवं॥त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्र-
 बलाय च ॥ स्वास्थ्यानुवृत्तिरुद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥ स्व-
 भावमात्रायोगादिपरस्परविपर्ययैः ॥ भोजनानि विरुध्यन्ते तानि विहा-
 न् विवर्जयेत् ॥ त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ॥ विषमा
 नानुब्रंति जायन्ते धातवः समाः ॥ अग्नेन कुक्षेर्द्वांशौ पानेनैकं

प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पबनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ मंदानलबला-
 रोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु ॥ योज्यः क्रमोऽयं सततं नावश्यमितरेषु
 च ॥ करोति रूक्षं बलवर्णनाशं त्वग्रूक्षतां घातशकृन्निरोधं ॥ स्नि-
 ग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकद्वैरवालस्यरुचिप्रणाशान् ॥ अत्युष्णम-
 न्नं मददाहतृष्णाबलप्रणाशभ्रमरक्तपित्तं ॥ शीतं तु सादारुचिव
 न्दिनाशं दृष्टासविष्टंभनरोमहर्षान् ॥ अतिस्थिरं मूत्रशकृद्विबंधम-
 तृप्तिमव्याप्तिमशीघ्रपक्तिं ॥ अतिद्रवं पीनसमेहकासस्यंदाङ्करोत्य-
 म्ब्रिचलं च हंति ॥ अतिमधुरमनलशामनं भुक्तमसात्म्यं न पुष्ट-
 ये वपुषः ॥ अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णात्यम्लं जरा साक्षात् ॥
 इति विधिमवलंब्य योऽन्नपानं बलमिव विग्रहवर्त्सदोपधुंक्ते ॥ त-
 नुमपि तनुजां रुजं त्वनाप्य ब्रजति नरः स समाशतस्य पारं ॥
 इत्यन्नपानविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो मात्राशित्तीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशी स्या-
 त् ॥ मात्रा पुनरग्निबलाहारद्रव्यापेक्षिणी ॥ कुक्षेरप्रतिपीडनमाहा-
 रेण हृदयस्यासंरोधः पार्श्वयोरधिपाटनमनतिगौरवमुदरस्य प्री-
 णनमिंद्रियाणां क्षुत्पिपासोपरतिः स्वस्थानासनशयनगमनोच्छ्वा-
 सप्रश्वासहास्यसंकथासु सुत्वानुवृत्तिः सायं प्रातश्च सुखेन प-
 रिणमनं बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्राया लक्षणं ॥ त्रिभा-
 गसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरूणां समुपादिश्यते ॥ लघूनाम-
 पि च नातिसौहित्यं ॥ अनिलानलगुणबहुलानि हि लघूनि तुल्यगु-
 णत्वादभिसंधुक्षणान्यविधिना चाल्यदोषाणि ॥ इतराणि तु पृथिवी-
 सलिलगुणबहुलान्यसामान्याद्विपरीतान्यन्यत्र व्यायामाग्निबलान् ॥
 अमात्रा पुनरशनस्य हीनता ऽऽधिक्यं च ॥ तत्र हीनमात्रमशनं
 बलवर्णोपचयमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं विबंधरुदृष्ट्यमनायुष्यमनौ-

जस्य सारविध्मापनमलक्ष्मीजननमशीतेश्च वातविकाराणामायतनं ॥
 अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपनमाहुः ॥ तेन हि प्रपीड्यमाना वा-
 तादयो युगपत्प्रकुपिताः कुक्ष्यैकदेशस्थास्तदेवापरिपक्माविश्य वि-
 घ्नंभयतोऽलस्रकृमिनिर्वर्तयन्ति सहसा वाऽधरोत्तराभ्यां मार्गाभ्यां
 प्रच्यावयन्तो विसूचीकां ॥ अपिच ॥ प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाह्ला-
 रो न च पच्यते ॥ आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलस्रकः स्मृतः ॥
 विविधैर्वेदनोद्धेदवादिभृशकोपतः ॥ सूचीभिरिव गात्राणि विध्य-
 तीति विसूचिका ॥ तत्र वातः शूलानाहांगमर्दमुखशोषप्रलापकंप-
 मूच्छाश्रमजृम्भोद्वेष्टनाऽक्षिप्रवेशशिरोद्वेष्टयातिरुक्शिराकुंचनस्तभना
 नि करोति ॥ पित्तं पुनर्ज्वरातिसारांतर्दाहवैवर्ण्यतृष्णामदश्रमप्र-
 लपनानि ॥ श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकप्रसेकांगसादाविपाकशीतज्व-
 रगात्रगौरवाणि ॥ विशेषतस्तु दुर्बलस्याल्पाग्नेर्वहुश्लेष्मणो वात-
 मूत्रपुरेपवेगविधारिणोऽन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा विबद्धमा-
 गमलसत्वाद्बहिर्मुखी भवेत् ॥ छर्द्यतीसारवर्जानियथोक्तानि शु-
 लादीन्युपजनयत्यतिमात्राणि ॥ अतिमात्रदुष्टास्तु दोषा प्रदुष्टा-
 मत्र द्रव्यानांस्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदस्य शरीरं दंडवत्स्तंभयन्ति
 ततस्तमलस्रकप्रसाध्यं ब्रुवते ॥ विरुद्धाध्यजीर्णाशनशीलिनः
 पुनराप्रदोषनामविषमामनन्ति विषसदृशलिंगत्वात्तत्परमसाध्यमाशुका-
 रितना विरुद्धोपक्रमत्वाच्च ॥ न च केवलं मात्रयैव कृत्स्नमाहारफलम-
 वाप्तुं शक्यं स्वभावादीनां भिन्नफलत्वात् ॥ तथाहि ॥ गुरुरूक्षशुष्कशी-
 तद्विघ्नविघ्नंभिविदाह्यशुचिविरुद्धात्यंनुपानद्रवमकाले वा कामक्रोध-
 लोभेर्ष्यान्दीशोकोद्देगभयक्षुद्रुपतप्तेन वा यदन्नपानमुषयुज्यते तदप्या-
 ममेव प्रदूषयति ॥ तत्र साध्यमामं दुष्टमलसीभूतमुल्लिखेत्पाययित्वा
 सलवणपुष्पं वारि ॥ तथा त्वच्छर्दयन्तमतिनीनदोषं कृष्णानागदन्तीक-

लक्युक्तं पाययेत् ॥ मदनफलकपायं वा पिप्पलीसिद्धार्थककल्कयु-
 क्तं ॥ दंतीमागधिकाऽवचूर्णितं वा कोशातकीरसं ॥ अवस्थापेक्षी वा
 वमनकल्पोक्तानि तीक्ष्णवमनानि ॥ ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्या-
 मुपाचरेत् ॥ अपिच ॥ सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्भन्ति तदुदद्रवाः ॥
 शूले निरञ्जकोष्ठेऽग्निः कोष्णाभिश्चूर्णिताः पिबेत् ॥ हिंगुप्रतिविषा
 व्योषसौवर्चलवचाभयाः ॥ अथवा पिप्पलीमूलत्रिततादाससैधवं ॥
 शुंठीसुकुक्षीरलवणपिप्पलीमरिचानि च ॥ पाठाम्लवेतसक्षारयवा-
 नीपौष्कराणि च ॥ द्विरुत्तरं हिंगुवचाऽद्रिकुष्ठहृवचिकाक्षारविडाज-
 मोदं ॥ शूलोदरानाहविसूचिकार्शोद्ध्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नं ॥ मुस्ता-
 जमोदपूतीकवचाशुंठीघ्नप्रधान्यकैः ॥ सवालकसठीबिल्वैः काथं तृद्-
 शूलवान् पिबेत् ॥ पिबेद्विपकं समृताकषयं कदंबानिंबार्जुनवृक्षकाणां ॥
 काथं मुखोष्णं लवणप्रगाढं विसूचिकाऽजीर्णविषादमर्दिनं ॥ राम्नाक-
 टफलपद्मं यथावृद्धतीक्ष्णजोगकैः ॥ गुग्गुल्वतिविपात्रुष्टपत्रव्याघ्रनखां-
 बुदैः ॥ कुर्याच्छुष्कैः समृत्रैर्वा लेपोद्वर्तनधूपनं ॥ सरुक् चानद्धमुदरम-
 म्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ दारुहैमवनीकृष्टशताव्हादिः सैधवैः ॥ यदचूर्ण-
 श्च सक्षारतक्रः कोष्ठार्तिजित्परं ॥ योजयेत् सैधवांस्तैश्च तत्र विष्मूत्र-
 संग्रहे ॥ नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विचानि वेष्टयेत् ॥ विसूच्या-
 मतिवृद्धायां पाण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ द्विक्षारजीर्णपिण्याकवृष्टारु-
 ष्करपत्रकैः ॥ सगुक्तसैधवैस्तैलं पक्वमभ्यंजने हितं ॥ सुच्छर्दितविरि-
 क्तस्य गात्रायामेऽतिदारुणे ॥ मल्लानकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याकनाग-
 रैः ॥ घृततैलं पचेत्साम्लैस्तच्च खलीघ्नमुत्तमं ॥ त्वक्पत्रराम्नाऽगुरुशि-
 गुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताव्हाः ॥ उद्वर्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं तैलं
 विपकं च तदर्थकारि ॥ तदहश्चोपवास्येनं विरिक्तं वाऽुपाचरेत् ॥ सामा-
 न्येनेति सिद्धोक्ता विसूच्यलसकक्रिया ॥ आमदोषेषु त्वन्नकाले जी-

र्णाहारं दोषोपल्लिङ्गामाशयस्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नामिल्लापमभिसमी-
क्ष्य पाययेत् ॥ दोषशेषपाचनार्थमौषधं बन्दिहसंधुक्षणहेतोश्च ॥ अजीर्णा-
हारं पुनर्न पाययेत् ॥ यत आमसन्न आमदोषमौषधमाहारजातं चा-
शक्तः पक्तुमग्निः ॥ इत्येषां विश्रमोऽतिबलत्वादुपरतानलमसद्रूलमातुरं
सहसा निपातयेत् ॥ आमदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवौष-
धमो भवति ॥ तन्तु त्रिविधं ॥ लंघनं लंघनपाचनमवसेचनं च ॥ तत्र
लंघनमल्पदोषाणां ॥ तेन ह्यनिलानलदृढ्या वातातपपरीत इवाल्प-
सल्लिलाशयोऽल्पो दोषः शोषमापद्यते ॥ लंघनपाचनाभ्यां मध्यम-
लो वातातपाभ्यां पांसुभस्मावकिरणैस्त्रि चानतिमहान्सल्लिलाशयः ॥
बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं ॥ न ह्यस्त्राविते पल्वलोदकौघे
शाल्यादिपुष्टिर्भवति ॥ तस्मात्संतर्पणनिमित्तानां नांतरेणापतर्पणम-
स्ति शांतिः ॥ अपतर्पणनिमित्तानां नांतरेण संतर्पणमिति ॥ एवम-
न्येषामपि व्याधीनां यथास्वं निदानविपरीतमौषधमवचास्येत् ॥ सति
त्वनुबंधे निदानविपरीतमपास्य व्याधिविपरीतमेव तदर्थकारि वा ॥
विमुक्तामदोषस्य पुनः परिपक्वमदोषशेषस्य दिसे चाप्रावभ्यंगास्था-
पनानुधासनं विधिवत्त्रेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषौ-
षधादीन्यनंतराणीति ॥ भवति चात्र ॥ यः श्वावदंतोष्ठनखोऽल्प-
संज्ञो घम्यर्दितोऽभ्यंतस्यातनेत्रः ॥ क्षामखरः सर्वविमुक्तसंधिर्याया-
न्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ व्याधं करंजस्य फलं हरिद्रे मूलं समावा-
प्य च मातुलुंग्याः ॥ छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विहृ-
र्ची नयनांजनेन ॥ शिरीषनक्ताब्धफणिज्जबीजत्रायंत्यपामार्गफलानि
वर्तिः ॥ बस्तस्य मूत्रेण विमुचिकाग्री प्रलेपधूपांजनत्रस्ययोगैः ॥
अजीर्णं च कफादामं विष्टब्धमनिलाद्भवेत् ॥ विदग्धं पित्तदोषेण
त्रिप्रकारमिति स्मृतं ॥ तत्रामे गुरुनोत्क्लेदः शोफो गंडाक्षिकूटयोः ॥
उद्गारश्च यथाभुक्तमंविदग्धः प्रवर्तते ॥ विष्टब्धे शूलमाध्मानं विवि-

धा वातवेदनाः ॥ मलनातामृत्तिश्च स्तंभो मोहोऽगपीडनं ॥ वि-
दग्धे भ्रमतृणमूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ॥ उद्गारश्च सधृमा-
म्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ लघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं
भृशं ॥ विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ गरी-
यसो भवेद्भीनादामादेव विलंबिका ॥ कफवातानुविद्धामलि-
गा तत्समसाधना ॥ रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ॥ त-
न्नाशुक्त्वा दिवास्वप्यास्तुद्धानद्यान्मितं लघु ॥ यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां
च भोज्यभैषज्ययोः समे ॥ पाकोऽग्नी युक्तयोर्द्राक्च तीक्ष्णे मंदे
पुनश्चिरात् ॥ सभक्तमौषधं तस्मान्मंदाग्रेखचारयेत् ॥ पूर्वाण्हे भो
जनं सात्स्थं लघुदीपनबृंहणं ॥ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो
न दुष्यति ॥ अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥
दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् ॥ तस्मिन्विबुद्धे त्रो-
तांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः ॥ ज्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चे-
तसः ॥ न क्लेदमुपगच्छंति दिवा तेनास्य धातवः ॥ अक्लिन्ने
ष्वन्नमासक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति ॥ अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्संमि-
श्रितं पयः ॥ रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषुच ॥ यांति कोष्ठे
परिक्लेदं संवृते सर्वधातवः ॥ क्लिन्नेष्वन्यदपकेषु तेष्वासक्तं प्रदुष्य-
ति ॥ विदग्धेषु पयःस्वन्यत्ययस्तप्तेष्विवार्पितं ॥ नैशे तस्मादजीर्णे-
ऽन्ने नान्यद्भुंजीत भोजनं ॥ उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ॥
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणं ॥ प्रायः प्रज्ञापराधेन
रोगग्रामः प्रजायते ॥ नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विसूचिका ॥
दोषोपनद्धं यदि लीनमन्नं पित्तोल्बणस्यावृणुयाच्च वरिंह ॥ जायेत
दुष्टा तु ततो बुभुक्षा या मंदबुद्धीन्विषवन्निहंति ॥ इति मात्राशि-
तीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो विविधौषधविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥द्विविधमौषधमूर्जस्करं रोगघ्नं च ॥ उभयमपि चोभयात्मकं ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसायनं वाजीकरणं च ॥ रोगघ्नमपि द्विविधं ॥ रोगस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च ॥ पुनश्च द्विविधं ॥ द्रव्यमद्रव्यं च ॥ तत्र द्रव्यं त्रिविधं ॥ भौमभौद्धिदं जंगममिति ॥ तेषु वक्ष्यमाणहेमादिलवणांतं प्रायेण भौमं ॥ औद्धिदं तु पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदौषधिभेदेन चतुर्विधं भवति ॥ तत्र फलिनो वनस्पतिः ॥ पुष्पफलवान्वानस्पत्यः ॥ बल्लीगुल्मं वीरुन् फलपाकांतात्वौषधिरिति ॥ जंगमोद्भवं तु मधुघृतादि जंगमं द्रव्यमाहुः ॥ अद्रव्यं पुनरुपवासानिलातपच्छायासंत्रसांत्वदानभयोत्रासक्षोभणहर्षणमर्त्सनस्वप्नजागरणसंवाहनादि ॥ तथा त्रिविधमौषधं दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्वावजयश्च ॥ तत्र दैवव्यपाश्रयं मंत्रौषधिमणिमंगलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि ॥ युक्तिव्यपाश्रयमाहारौषधयोजनादि ॥ सत्वावजयः पुनरहितात्मनोनिग्रहः ॥ पुनरपि च त्रिविधं ॥ अपकर्षणं प्रकृतिविधानं निदानत्यागश्च ॥ ते पुनस्पकर्षणादयो द्विविधाः बाह्याभ्यंतरभेदेन ॥ तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रंथ्यर्बुदोषपक्ष्मरुमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयंत्रादिभिः ॥ अभ्यंतरं पुनर्वमनविरचनादिभिः ॥ प्रकृतिविधानं संशमनं ॥ तद्बाह्यमभ्यंगस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यं ॥ अभ्यंतरं यदंतरमनुप्रविश्याविक्षोभयद्दोषान् शमयति ॥ निदानत्यागो यथादोषं शीतोष्णासन्नव्यायामादीनां वर्जनं स्निग्धरूक्षाद्यनभ्यवहारश्च ॥ तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमनुक्रमते न तु भेषजसाध्ये शस्त्रादि ॥ पुनरपि त्रिविधं हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च तत्र हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरुक्षोष्णादि तथेतरस्मिन्नतरत् ॥ व्याधिविपरीतं द्वौ मूलोपक्रमौ तौ च स्नेहस्वेदौ लंघनबहणे पंचकर्माणि वमनादी-

नि सधूपधूमांजनादीनि च ॥ तथा विम्लापनोपनाहनपाटनादीनि ॥ यच्च
दोषशमनत्वे सत्यपि ज्वरे विशेषतोऽभिहितं मुस्तापर्पटकं यवाग्वश्च
प्रमेहे रजनी यवाञ्चं चेत्यादि ॥ रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनं ॥
उभयार्थकारि पुनर्देवव्यपाश्रयमौषधं ॥ तथा छर्द्या छर्दनमतिसारेऽ-
नुलोमनं मदात्यये मद्यपानं तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनं पित्तंऽतर्गूढे विमार्ग-
गे वा स्वेदः कटुम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिःप्रवर्तनाय स्वमा-
र्गपादनाय च ॥ श्लेष्मणि चांतर्निगूढे स्तब्धे बहिः शीतोपचारस्त-
त्पीडितस्योष्मणोऽतःप्रवेशेन कफविलयनायेति ॥ एवंविधं ह्यविपरीत-
मेव सङ्गेषजं हेतुव्याधिविपरीतमर्थं करोति ॥ अनौषधं पुनर्द्विविधमे-
व ॥ बाधनमनुवायनं च ॥ तत्र सद्यःप्राणहरं बाधनं ॥ कालांतरेणानु-
बाधनमिति ॥ परं चातो रसवीर्यादिभेदेन यथास्थूलमौषधैकदेश उप-
दिश्यते ॥ सुवर्णं वृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ॥ विषदोषहरं शीतं-
सकषायं रसायनं ॥ रूष्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरं ॥ वय-
सःस्थापनं शीतं लेखनं घातपित्तजित् ॥ ताश्रं सतिक्तमधुरं कषायं
लेखनं लघु ॥ कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् ॥ कांस्थं
कषायानुरसं विशदं लेखनं लघु ॥ दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तक-
फापहं ॥ सतिक्तलवणं भेदि पांडुत्वकमिघातनुत् ॥ लेखनं पित्तलं
किंचिन्नैपु सीसं च तद्गुणं ॥ चक्षुष्यं रुष्णलोहं च कषायं स्वादुति-
क्तकं ॥ लेखनं वातलं शीतं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ गात्रशैथिल्यपा-
लित्यपांडुघ्नं शोषशोकजित् ॥ तद्वृत्तीक्षणं विशेषेण तद्विकाषि सुदु-
र्जरं ॥ पद्मरागमहानीलपुष्परागविदूरकाः ॥ मुक्ताविद्रुमवज्रैर्द्रवैर्दूर्ध-
स्फटिकादिकं ॥ मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनं ॥ चक्षुष्यं-
धारणात्तत्तु पापालक्ष्मीविषापहं ॥ धन्यमाधुष्यमोजस्यं हर्षोत्साह-
करं शिवं ॥ सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदंजनात् ॥ शंखोदधि-

मलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ॥ तुत्थकं कटु सक्षारं कषायं विशदं-
लघु॥लेखनं भेदि चक्षुष्यं कंडूकमिविषापहं ॥विशदो गैरिकः स्निग्धः
कषायमधुरो हिमः ॥ कफघ्नी तिक्तकटुका मनोव्हा लेखनी सरा ॥
स्निग्धं कषायकटुकं हरितालं विषघ्नणुत् ॥ कषायं मधुरं शीतं लेख-
नं स्निग्धमंजनं ॥ रक्तपित्तविषछर्दिहिध्माघ्नं दृक्प्रसादनं ॥ स्रोतो-
जनं वरं तत्र ततः सौविरकांजनं॥कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि सोष्णं रसां
जनं ॥ स्वादु हिध्माप्रशमनं कासमेहक्षयापहं ॥ कफघ्नमुष्णं कटुकं
शिलाजनु रसायनं ॥ तिक्तं च च्छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् ॥
विशेषात्कृष्णमेहार्शः पांडुशोफकफापहं ॥ कषाया मधुरा रुक्षा कासघ्नी
वंशरोचना ॥ तवक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥ विष्यंदि ल-
घणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदु ॥ घातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफ-
पित्तकृत् ॥ सैंधवं तत्र सस्वादु दृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ लघ्वनुष्णं
दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनं ॥ लघु सौषर्चलं हृद्यं सुगंध्युद्गारशो-
धनं ॥ कटुपाकं विबंधघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदं ॥ ऊर्ध्वाधःकफघातानु-
लोमनं दीपनं विडं ॥ विबंधानाहविष्टंशूलगौरवनाशनं ॥ विपाके
स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्द्धनं ॥ सतिक्तकटुकं क्षारं तीक्ष्णमुच्छेदि
चौद्धिदं ॥ कृष्णे सौषर्चलगुणा लवणे गंधवर्जिताः ॥ रोमकं लघु पां-
सूत्थं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु॥लवणानां प्रयोगे तु सैंधवादि प्रयोजयेत्॥
गुल्महृद्गृहणीपांडुघ्नीहानाहगलामयान् ॥ श्वासारःकफकासांश्च शम-
येद्यवशूकजः ॥ सर्जिका तद्गुणाभ्यूना क्षारेण तु ततोऽधिका ॥
क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिह्वुः ॥ पित्तासृग्दूषणः पा-
की छेद्यो हृद्यो विदारणः ॥ अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशच-
क्षुषां ॥ पथ्या कषायभूयिष्ठा स्वादुः पाके रसात्यये ॥ रसैः पंचभि-
रायुक्ता रुक्षा विलवणा लघुः ॥ दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्था-
पनी परं ॥ उष्णवीर्या सराऽऽयुष्या बृद्धीद्रियवलप्रदा ॥ कुष्ठवैषर्ष्यवै-

स्वर्ष पुराणविषमज्वरान् ॥ शिरोक्षिपांडुहृद्द्रोगकामलाग्रहणीगदान् ॥
सशोषशोफातीसारमेहमोहवमिक्रमीन् ॥ श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहाना-
हगरोदरं ॥ विबंधं स्रोतसां गुल्ममूर्खस्तंभमरोचकं ॥ हरीतकी जये-
द्भार्गीस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ तद्ददामलकं शीतं माधुर्यापित्त-
जित्परं ॥ कफं कटुविपाकित्वादम्लत्वान्मारुतं जयेत् ॥ परं च कंठ्यं
चक्षुष्यं हृद्यं दाहज्वरापहं ॥ आक्षं तु तद्गुणन्यूनं कषायमधुरं
द्विमं ॥ कासश्वासगलश्लेष्मपित्तशुक्रहरं लघु ॥ परं केश्यस्तु
तन्मज्जा शुक्रघ्नं च ततोऽजनं ॥ इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्षयामघा-
पहा ॥ रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित् ॥ पत्रकं कफवातघ्नं
त्रिसुंगधि त्रिजातकं ॥ केसरं रक्तगुदजविषपित्तकफापहं ॥ तद्युक्तं
तच्चतुर्जातं नातिशीतोष्णमुच्यते ॥ पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं
रोचनदीपनं ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ श्ले-
ष्मला स्वादुशीताऽऽर्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ सा शुष्का विप-
रीताऽतः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ॥ स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मकास-
श्वासापहा सरा ॥ न तामत्युपयुंजीत रसायनविधिं विना ॥ नागरं
दीपनं हृद्यं ग्राहि हृद्यं विबंधनुत् ॥ रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं
कफवातजित् ॥ तद्ददार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ स्थौल्या-
ग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ॥ चर्विकापिप्पलीमूलं मरिचा-
ल्पांतरं गुणैः ॥ चित्रकोऽग्निसमःपाके शोफार्शःक्रमिकुष्ठहा ॥ पंच-
कोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतं ॥ गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दी-
पनं परं ॥ बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाट्टिदुकैर्महत् ॥ जयेत्कषायं
तिक्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ ॥ ह्रस्वं बृहत्पंशुमतीहृद्यगोक्षुरकैः
स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ॥ बलापुनर्न-
वैरैः शूर्पणीद्वयेन च ॥ मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं लघु ॥
अमीहवीराजीवंतीजीवकर्षभकैः स्मृतं ॥ जीवनास्वर्षं तु चक्षुष्यं

वृष्यं पित्तानिलापहं ॥ तृणाख्यं शरदर्भक्षुशालिकाशैस्तु पित्तजि-
 त् ॥ अजशृंगी हरिद्रा च विदारी सारिवाऽमृता ॥ बल्याख्यं कं-
 टकारव्यं तु श्वदंष्ट्राऽभीरुसैर्यकैः ॥ सहिन्नाकरमदीकैः सर्वदोषह-
 रे च ते ॥ कारवीकुञ्जिकाऽजाजीकवरीधान्धतुंबुरु ॥ अन्नगंधहरं
 रुच्यं दीपनं कफवातजित् ॥ बाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्ले-
 ष्महरा परं ॥ तद्वच्च राजिका विघ्नसादेनी दीपनी परं ॥ शूलादो-
 पहरा रुच्या दीप्यकः कोष्ठशूलजित् ॥ अतृद्याः सर्षपाः स्निग्धा-
 बाष्पिकावच्चकीर्तिताः ॥ हिंगु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनं ॥
 कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ॥ पित्तास्रकोपि तच्चैव श्रे-
 ष्ठं बोष्काणदेशजं ॥ ततो न्यूनगुणं त्वन्यद्भव्यव्यंजनधूपनं ॥ शता-
 व्हाकृतगरसुरदारुहरेणवः ॥ एलेलवालुसरलत्वग्ब्याघनखचोरकाः ॥
 लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिवर्हणाः ॥ सैर्यकस्तिक्तमधुरः
 स्निग्धोष्णः कफवातजित् ॥ बस्तिमृत्रविबंधघ्नो वृष्यो गोक्षुरको
 हिमः ॥ पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाहृद्यं ॥ कफघ्नं तिक्तक-
 टुकं मुस्नं संग्राहि पाचकं ॥ तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा
 रसायनी ॥ दीपनी ज्वरतृद्दाहकामलावातरक्तनुत् ॥ तिक्तशीतौ
 ज्वरहरौ लघू भूनिबर्पटौ ॥ निवस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्त-
 कफापहः ॥ महानिब्रः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः ॥ गुग्गुलुः
 पिच्छिलस्पर्शी विशदोऽभ्यवहारतः ॥ सखादुः सकटुस्तिक्तः स-
 कषायो रसायनं ॥ वण्यः स्वर्यः कटुः पाके रूक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः ॥
 क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मगंडमेहापचीरुमीन् ॥ पिटकाग्रंथिशोफांश्च हंत्यु-
 ष्णः खंसनो लघुः ॥ शंखपुष्पी सरा तिक्ता मेध्या कृमिविषाप-
 हा ॥ कटुतिक्तोष्णमगुरु स्निग्धं वातकफापहं ॥ पित्तास्रविष-
 तृद्दाहकृमघ्नं गुरु रूक्षणं ॥ सर्वं सतिक्तमधुरं चंदनं शिशिरं प-

रं ॥ लघु रक्तं तथोशीरं बालकं पाचनं च तत् ॥ ज्वरातिसार-
 रवमधुरक्तपित्तक्षतापहं ॥ मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणं ॥
 गुरु स्वादु हिमं दृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णरुत् ॥ कटुतिक्ते निशे मेहकुष्ठ-
 पित्तफापहे ॥ प्रलेपाज्जयतः कंडूं शोफं दुष्टव्रणं विषं ॥ प्रपौं-
 ढरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणं ॥ कपायतिक्तमधुरं रक्तपित्तप्र-
 सादनं ॥ बलात्रयं स्वादु दृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदं ॥ तत्र ना-
 गबला बल्या क्षतक्षीणहिता गुरुः ॥ तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमु-
 ष्यं कफप्रणुत् ॥ भेदि संमोहकृत्पूगं कपायं स्वादु रोचकं ॥ जा-
 तिपत्री कटुफलं कंकोलकलबंगकं ॥ लघु तृष्णापहं दृढं वक्रदौ-
 र्गध्यनाशनं ॥ सखादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः ॥ लताक-
 स्नूरिका तद्दन्मुखशोपहरा परं ॥ कपायमधुरं शीतं पद्मं पित्तक-
 फालजित् ॥ तद्द्वकुलपुत्रागकुमुदोत्पलपाटलं ॥ सचंपकं ततो न्यू-
 नं गुणैः कोरंटाकिंशुकं ॥ मालतीमह्लिकादुष्यं तिक्तं जयति मारुतं ॥
 विषपित्तकफान्नागं सिंधुवारं च तद्गुणं ॥ कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरी-
 षं विषहारि च ॥ वातलं पुष्पमागस्त्यं कपायं कफपित्तजित् ॥ चा-
 तुर्थिकज्जरहरं नावनेनोपयोजितं ॥ बंधूकं श्लेष्मलं ग्राहि तद्देव-
 च धूथिका ॥ कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुंकुमं व्रणशोधनं ॥ अवल्गुजैडगज-
 जं बीजं वातकफप्रणुत् ॥ आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यरुदन्यथा ॥
 अतोऽध्वाऽग्निबलायुषि कुर्याच्चक्रमणं सुखं ॥ मारुतस्यानुलोम्यं च
 खुडस्तंभश्रमापहं ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक्शुक्ररक्षणं ॥ वण्थं
 नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहं ॥ प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तंभकहाहृद्-
 श्रमान् ॥ श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेदप्रवातस्ततोऽन्यथा ॥ प्राग्वायु-
 रुष्णोऽभिष्यंदी त्वग्दोषाशौविषकृमां ॥ सन्निपातज्वरश्वासमाम-
 वायुं च कोपयेत् ॥ पश्चिमः शिशिरो हंति मूर्च्छां दाहं तृषं विषं ॥

दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठो नेत्र्योऽगबलवर्द्धनः ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न
च वातप्रकोपनः ॥ उत्तरो मारुतः क्षिग्धो मृदुर्मधुर एव च ॥ कषा-
यानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपनः ॥ आतपो भ्रमनृदस्वेददाहमूर्च्छा-
विवर्णताः ॥ कुर्यात् पित्तास्रवन्दींश्च छायात्वेतानपोहति ॥ तमः
कषायकटुकं ज्योत्स्ना मधुरशीतला ॥ भवति चात्र ॥ रसादिभेदे-
रिति भेषजानां दिङ्मात्रमुक्तं नयतोऽस्ति किञ्चित् ॥ अनौषधं द्र-
व्यमिहावबोधो रूपस्य तेषां वनगोचरेभ्यः ॥ इति विविधौषध-
विज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातोऽष्टांगसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ श्रेष्ठमुदकमाश्वा-
सनस्तंसनहृदयानां ॥ स्नानं सुरा च श्रमहराणां ॥ क्षीरं जीवनीयानां ॥
मांसं बृंहणीयानां ॥ रसः प्रीणनानां ॥ लक्षणमन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥
तिदुकमनन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥ अम्लं हृद्यानां ॥ कुकुटो बल्यानां ॥ तैलं
वातश्लेष्मप्रशमनानां ॥ सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां ॥ मधु श्ले-
ष्मपित्तप्रशमनानां ॥ स्वेदो मार्दवकराणां ॥ व्यामामः स्थैर्य-
कराणां ॥ क्षारः पुंस्त्वोषघातिनां ॥ आमं कपित्थमकंठघानां ॥
आषिकं सर्पिरहृद्यानां ॥ महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां ॥ मंद
कं दध्यभिष्यंदकराणां ॥ इक्षुर्मूत्रजननानां ॥ यवाः पुरीषजननानां ॥
जांबवं वातजननानां ॥ कुलत्था अम्लपित्तजननानां ॥ माषाः शङ्कु-
ल्योऽविक्षीरं च पित्तश्लेष्मजननानां ॥ दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशो-
षणानां ॥ उपवासो ज्वरहराणां ॥ वृषो रक्तपित्तप्रशमनानां ॥ कंटका-
रिका कासघ्नानां ॥ लाक्षा सद्यःक्षतघ्नानां ॥ नागबलाभ्यासः
क्षयक्षतघ्नानां ॥ पुष्करमूलं हिध्माश्वासकासपार्श्वशूलहराणां ॥
अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानां ॥ मृदृष्टलो-
ष्ठप्रसादश्छर्दितृष्णातियोगप्रशमनानां ॥ अरुष्करश्चित्रकमूलं च
शुष्कार्शः प्रशमनानां ॥ कुटजो रक्तार्शः प्रशमनानां ॥ लाजा-

२छर्दिघ्नानां ॥ यावशुकः खंसनीयपाचनीयाशौघ्नानां ॥ तक्राभ्या-
 सोऽर्शःश्वययुग्रहणीदोषवृतव्यापत्प्रशमनानां ॥ कञ्जान्मांसाभ्या-
 सोऽर्शःशोषग्रहणीदोषघ्नानां ॥ मुत्तं संग्रहणीयदीपनीयपाचनीया-
 नां ॥ अतिविषा संग्रहणीयपाचनीयसर्वदोषहराणां ॥ बिल्वं सं-
 ग्रहणीयदीपनीयवातकफप्रशमनानां ॥ उदीच्यं निर्वापणदी-
 पनीयछर्द्यतीसारहराणां ॥ कडुंगं संग्रहणीयदीपनीयानां ॥ कुट
 जत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशोषणानां ॥ उत्पलकुमुदकिंज-
 लकोऽनंता च संग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ काश्मर्यफलं रक्तसं-
 ग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ गंधप्रियंगुः शोणितपित्तातिवेगप्रश-
 मनानां ॥ पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवातहर-
 वृष्याणां ॥ शालिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां ॥ बला संग्रहणी-
 यबल्यवातहराणां ॥ पिप्पलीमूलं पाचनीयदीपनीयानाहहराणां ॥
 चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोफशूलहराणां ॥ गोक्षुरको मूत्र-
 कच्छानिलहराणां ॥ हरिद्रा प्रमेहहराणां ॥ रक्तावसेको विद्रधिक्सि-
 र्पिपटिकागंडमालापहराणां ॥ एरंडतैलाभ्यासो बध्मगुल्मानिलशूलह-
 राणां ॥ लशुनो गुल्मानिलहराणां ॥ हिंगुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीया-
 नुलोमिकवातकफप्रशमनानां ॥ अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलो-
 मिकवातश्लेष्महराणां ॥ उष्ट्रीक्षीरमुदरश्वयथुघ्नानां ॥ अयोरजः पां-
 डुरोगघ्नानां ॥ खदीरः कुष्ठघ्नानां ॥ विडंगं कर्मघ्नानां ॥ राम्ना वात-
 हाराणां ॥ एरंडमूलं वृष्यवातहराणां ॥ गुग्गुलुर्मेदोऽनिलहराणां ॥
 अमृता संग्रहणीयदीपनीयवातश्लेष्मशोणितविबंधप्रशमनानां ॥ म-
 दनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां ॥ त्रिवृत्सुखविरेचनानां ॥
 चतुरंगुलो मृदुविरेचनानां ॥ शुकूपयस्तीक्ष्णविरेचनानां ॥ प्रत्यक्पु-
 ष्पी शिरोविरेचनानां ॥ त्रिफला तिमिरघ्नानां ॥ त्रिफलागुग्गुलु व-

प्यानां ॥ शिरीषो विषघ्नानां ॥ आमलकं वयःस्थापनानां ॥ हरीतकी
 पथ्यानां ॥ क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां ॥ समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो
 वृष्योदावर्तहराणां ॥ संकल्पो नकरेश्च वृष्याणां ॥ दौर्मनस्यमद्व-
 ष्याणां ॥ तैलगंडूषाभ्यासो दंतबलरुचिकराणां ॥ चंदनोदुंबरं निर्वा-
 पणालेपनानां ॥ राम्नाऽगुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां ॥ लामज्जको-
 शीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां ॥ कुष्ठं वानहराभ्यंगोपनाहो-
 पयोगिनां ॥ मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकंठघवर्ष्यविरंजनीयरोपणीया-
 नां ॥ अजीर्णाशनं ग्रहणीदूषणानां ॥ विरुद्धवीर्याशनं निंदितव्या-
 धिकराणां ॥ गुरुभोजनं दुर्विपाकानां ॥ अतिमात्राशनमामदोष-
 हेतूनां ॥ यथाग्न्यभ्यवहारोऽधिसंधुक्षणानां ॥ यथासात्म्यमाहार-
 विहारौ सेव्यानां ॥ एकासनशयनभोजनं सुखपरिणामकराणां ॥
 विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां ॥ काले भोजनमारोग्यकराणां ॥ सुद-
 र्शनमन्नं श्रद्धाजननानां ॥ वेगधारणमनारोग्यकराणां ॥ तृप्तिराहारगुणा-
 नां ॥ अनशनमायुषो न्हासकराणां ॥ प्रमिताशनं गवेधुकात्रं च क-
 र्शनीयानां उद्दालकात्रं रूक्षणीयानां ॥ मद्यं सौमनस्यजननानां ॥
 मद्याक्षेपो धीघृतिस्मृतिहराणां ॥ स्त्रीष्वनिप्रसंगः शोषद्वाराणां ॥ शुक्र-
 वेगनिग्रहः पांढ्यकराणां ॥ पादाभ्यामुद्वर्तनमन्नश्रद्धाजननानां ॥
 सूनादर्शनमन्नाश्रद्धाजननानां ॥ मिथ्यायोगो व्याधिमुखानां ॥ रज-
 स्वलागमनमलक्ष्मीमुखानां ॥ ब्रह्मचर्यमायुष्याणां ॥ परदारगमनम-
 नायुष्याणां ॥ अयथाप्राणमारंभः प्राणोपरोधिनां ॥ विषादो रोगवर्द्ध-
 नानां ॥ हर्षः प्रीणनानां ॥ शोकः शोषणानां ॥ निर्द्वेतिः पुष्टि-
 काराणां ॥ आश्वासो बलकराणां ॥ पुष्टिः स्वप्नकराणां ॥ स्वप्नस्तं-
 द्राकराणां ॥ सर्वरसाभ्यासो बलकराणां ॥ एकरसाभ्यासो दौ-
 र्बल्यारोचकान्यतमदोषप्रकोपकराणां ॥ अग्निरामस्तंभशीतशूलो-
 द्वेष्टकप्रशमनानां ॥ गर्भशल्यमाहार्याणां ॥ अजीर्णमुद्धार्याणां ॥

बालो मृदुभेषजार्हाणां ॥ वृद्धो घाप्यानां ॥ गर्भिणी तीक्ष्णौषध-
 व्यवायव्यायामवर्जनीयानां ॥ सौमनस्यं गर्भधारणानां ॥ सन्निपा-
 तो दुश्चिकित्सयानां ॥ आमविषमचिकित्सयानां ॥ ज्वरः शीघ्ररोगा-
 णां ॥ कुष्ठं दीर्घरोगाणां ॥ राजयक्ष्मा रोगसमूहानां ॥ प्रमेहोऽनुष-
 म्भिणां ॥ जलौकसोऽनुशस्त्राणां ॥ बस्तिर्धत्राणां ॥ हिमवानौषधिभू-
 मीनां ॥ सोम ओषधीनां ॥ मरुभूमिरारोग्यदेशानां ॥ आनूपभूमिर-
 हितदेशानां ॥ निर्देशकारित्वमातुरगुणानां ॥ अनिर्देशकारित्वं रिष्टा-
 नां ॥ भिषक् चिकित्सांगानां ॥ सिद्धिर्वैद्यगुणानां ॥ नास्ति को व-
 ज्यानां ॥ लौल्यं क्लेशकराणां ॥ आत्मवत्तोपकारिणां ॥ शास्त्रसहित-
 स्तर्कः साधकानां ॥ दृष्टकर्मता निःसंशयकराणां ॥ असमर्थता
 भयकराणां ॥ तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्द्धनानां ॥ आचार्यः शास्त्रा-
 धिगमहेतूनां ॥ सद्द्वैद्यद्वेषः प्राणत्यागहेतूनां ॥ आयुर्वेदोऽमृतानां ॥
 सद्वचनमनुष्ठेयानां ॥ वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनां ॥ सर्वसंन्यासः
 सुखानामिति ॥ तत्रोदकाभिमृद्ध्युष्टोष्टप्रसादतकाभ्यासरक्तावसेकै-
 रंडतैलाभ्यासोष्ठीक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकरसाभ्यासगर्भिणीनामेकैक-
 स्मात्समुदायाच्च निर्धारणं ॥ पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेवेति ॥
 अंध्याणां शतमुद्दिष्टं पंचपंचाशदुत्तरं ॥ अल्पमेतद्विजानीयाद्विता-
 हितविनिश्चये ॥ इत्यय्यसंग्रहो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मदनजी-
 मूतकेक्ष्माकुकोशातकीद्वयफलपुष्पपत्राणि ॥ कुटजकरंजत्रपुससर्षप-
 पिप्पिलीविडंगैलाप्रत्यक्पुष्पाहरेणुपृथ्वीकाकुस्तुंबरुप्रपुत्रादानां फ-
 लानि शारदानि च ॥ हस्तिपर्णीकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगंधानीपविदु-
 लर्षिबीबंधुजीवकश्वेताशानपुष्पीसदापुष्पीबचाचित्राचित्रकमृगेंद्रवा-

१ अस्मिन् अध्याये पञ्चपञ्चाशदधिकं शतमध्याणामुक्तं गणनायां कृत्यामेको-
 नशतधिकशतवापाति तद्विषयं ॥

रुणीसुखधीचतुरंगुलस्वादुकंटकपाठापाटलीशार्ङ्गामधुकमूर्वाससपर्ण-
 सोमबल्कद्वीपिशिशुसुमनःसौमनस्यायवानीवृश्चीवपुनर्नवामहासहाक्षु
 द्रसहेक्षुकांडकालवृंतपिप्पलीमूलचविकानलदोशीरन्हीबेरमूलानि ॥
 शाल्मलीशाल्मलुकाभद्रपण्यैरावण्युपोदकोदालकधन्वरसांजनराजाद
 नोपचित्रागोपशृंगाटिकापिच्छाः॥प्रियंगुपुष्पं॥तालीसपत्रं॥हरिद्राशृंग-
 बेरकंदौ॥मधूकदारुहरिद्रासारौ ॥ तगरगुडूचीमधुफाणितक्षीरक्षारलव-
 णानि चेति वमनोपयोगीनि ॥ त्रिवृत्श्यामादंतीद्रवंतीशंखिनीसहला-
 ऽजगंधाऽजशृंगीवचागवाक्षीछगलांत्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीह-
 स्वपंचमूलवृश्चीवपुनर्नवावास्तुकशाकसालमूलानि ॥ तिल्वकरम्यक-
 कांपिल्लकपाटलीत्वचः ॥ त्रिफलापीलुपियालकुवलवदरकैर्कधुकाश्म-
 र्यपरूषकक्षानीलिनीक्लीतनिकोदकीर्याविडंगपूगपंचांगुलफलानि ॥
 चतुरंगुलफलपत्राणि॥पूतिकत्वक्फलपत्राणि ॥ महावृक्षससपर्णज्यो-
 तिष्मतीक्षीराणि ॥ क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणिचेति विरेचनो-
 पयोगीनि ॥ कोशातकीदेवदालीससलाकारवेह्निकास्वरसा अर्क-
 क्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानि ॥ बस्तिपु तु तेषु तेष्ववस्थां-
 तरेषु यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि तान्येवासंख्येयत्वाच्चोपदिश्यन्ते ॥
 रसस्कंधेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं च विभजेत् ॥ सर्वेषु तु प्रायो
 मदनकुटजजीमूतकेक्षाकुकोशातकीहयत्रपुससिद्धार्थकशताब्दाफ-
 लानि॥बलादशमूलैरंडत्रिवृद्वायष्टद्याह्वकुष्ठरास्नापुनर्नवकतृणमूला-
 नि ॥ सरलदेवदारुहपुषार्हिगुरसांजनव्योपपत्रैलाऽमृतायवकोलकुल-
 त्थगुडलवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्त्रेहक्षीद्रक्षीराणिचेति निरूहोपयोगी-
 नि ॥ अपामार्गविडंगमरिचपिप्पलीशिरीषबिल्वाजाज्यजमोदवार्ता-
 कपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि ॥ तालीसतमालतकारीहरितकवर्गपत्राणि॥
 सर्पफलपत्राणि ॥ शिशुफलपत्रत्वचः॥ हरिद्रामूलकलशुननागरकंद-
 पत्राणि॥अनिविषाकंदाः॥ कुष्ठवचाभार्ङ्गीश्वेताकिणिहीनागदंतीज्यो-

तिष्मनीगवाक्षीवयस्थाष्टश्रिकालीर्षिबीकरंजमूलानि ॥ अर्कालकंपु-
 ष्पमूलानि ॥ रोधमदनसप्तपर्णनिंबधीलुबीजानि ॥ मुरंगीमातुलुंगील-
 वंगपुष्पाणि ॥ अगुरुसुरदारुसरलसहकीर्जिगिण्यसनरसांजनार्हिंगुला-
 क्षानिर्यासः ॥ तमालशालतालमधुकदार्यासाराः ॥ तेजस्विनीभेष-
 श्रुंभीवरांगेगुदीवृहतीद्वयत्वचः ॥ राजादनमज्जसौद्रलवणानि मद्यानि
 गवादिशकृद्रसमूत्रपित्तान्येवंविधानि चैन्द्रियोपशमनान्यन्यान्यपि तथा
 खेदाः क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचनोपयोगी-
 नि ॥ मधुकपद्रकमंजिष्ठासारिवामुस्तापुन्नागकेसरैलवालुकमुषणत्व-
 क्तमालपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाशतपुष्पासहकीर्करामदनकमरुबकन्य-
 ग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कृष्टत-
 गरवज्यानि प्रायोगिकधूमोपयोगीनि ॥ अगुरुगुग्गुलुसहकीशैलेयक-
 नलदन्हीवैरहरेणुशीरमुस्ताध्यामकवरांगश्रीवेष्टकस्थौणेयकपरिपेत्तै-
 लवालुककुंदुरुकसर्जरसयष्ट्याव्हफलसारस्त्रेहमधूच्छिष्टाबल्वफलम-
 ज्जयवतिलमाषकुंकुमानि भेदोमज्जवसासर्पीपि च स्नैहिकधूमोपयो-
 गीनि॥शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोव्हाहरिता-
 लं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि॥भद्रदारुकृष्टतगरवरुणबलातिबलार्तग-
 लकच्छुराष्टकीकुंबराक्षीवत्सादन्यर्कालककतकभाईकार्पासीष्टश्रिकाल-
 लीवत्तूरप्रभृतीनि विदार्यादिगणो क्षीरतरादिस्तृणारुखज्यानि षट्पंच-
 मूलानि चेति वातशमनानि॥दूर्वाऽनंतामोचरसमंजिष्ठापरिपेत्तवकान्ता-
 कालीयकदलीकंदलीपयस्याऽऽत्मगुप्तानालिकेरखजूरद्राक्षाविदारीव-
 दरीबलानागबलानागपुष्पाशताबरीशीतपाकयोदनपाकीतृणशूल्यांशु-
 मतीद्वयारिष्टकारिष्टाटरूपकेत्कटप्रियंगुधातकीधवधन्वनस्पंदनखदि-
 रकदरपियालतालशालसर्जतिनिशाश्वकर्णगुंडावानोरपद्यापद्रकपद्म-
 बीजमृणालकुमुदनलिनसौगंधिकपुंदरीकशतपत्रसेवालकल्हारेत्पल-
 काकोल्पुत्पलिकाशालूकभृंगाटककसेरुककौंचादनप्रभृतीनि शीतवी

र्याणि सारिवादिः पद्मकादिः पटोलादिर्न्यग्रोधादिर्दाहहरो महाकषाय-
 स्तृणपंचमूलं चेति पित्तशमनानि॥शीतशिवशतपुष्पासरलसुरदारु-
 र्क्षेणुदीसातलामुमनःकाकादनीलांगलीहस्तिकर्णमुंजातलामज्जकप्रभृ
 तीन्यारग्वधादिरसनादिरर्कादिः सुरसादिर्मुष्ककादिर्वत्सकादिर्मुस्ता-
 दिः शीतघ्नश्च महाकषायो बह्नीकंटकपंचमूले च श्लेष्मशमनानीति॥
 भवति चात्र ॥ समीक्ष्य दोषद्रूष्यादीनमी वर्गाः सुयोजिताः ॥ सर्वामय-
 जयायालं जायंते नियतात्मनां ॥ ॥ इति शोधनादिगणसंग्रहो नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो महाकषायसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ आनंत्यादौष-
 धानाममयानां चानंता एव कषायाः॥ये तु सुरामुपयोगवन्तः प्रकर्ष-
 वर्तिनो वा ते जीवनीयादिसंज्ञाः प्रत्येकं दशकषायसंयोगात्पंचचत्वारिं-
 शन्महाकषाया वक्ष्यंते॥र्यत्प्रतिबोधार्थमेव मंदबुद्धीनां बुद्धिमतामुदा-
 हरणमात्रदर्शनार्थं॥शक्यं हि बुद्धिमद्भिः स्वादुशीतस्निग्धादीन् जी-
 वंत्यादिषु साधारणान् गुणानालोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षाऽक्षोडविदारीकंदा-
 दिष्वपि तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं॥यथोक्तानुसरणमेव तु श्रे-
 यो मंदबुद्धेरिति ॥ व्यस्ताश्च ते चत्वारिशतानि पंचाशदधिकानि तद-
 भिधानान्येव॥यद्यपि तानि तान्येव द्रव्याणीति द्रव्यसंकरः कषायेषु
 तथापि न संज्ञाविरोधः ॥ एकस्यापि बहुकार्यनिर्वर्तनात् ॥ तत्र लव-
 णवर्जा रसाः कल्पनायां कषाया इत्युच्यंते ॥ तद्योनित्वात् ॥ लवणे
 तु निर्यासादिकल्पनानामसंभवः ॥ पृथगुपयोगोपकाररहितत्वाच्च नैर-
 र्थक्यमिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ जीवंतिकाकोल्यौ द्वे मेदे मुद्गमाषप-
 र्ण्यौ च ॥ ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ बाट्या
 बला पयस्या काकोल्याविक्षुवाजिगंधे च ॥ क्षीरिणिराजक्षबके सार-
 द्वाजी च बृहणीयो ऽयं ॥ हैमवती चिरविल्वं मुस्ता कुष्ठं वचा

हरिद्रे च ॥ चित्रककटुकाऽतिविषा वर्गोऽयं लेखनीयाख्यः ॥ अ-
 कैरंडौ चित्राचित्रकचिरबिल्वशंखिनीसरलाः ॥ हेमक्षीरी कटुका बन्धि-
 मुखी भेदनीयानि ॥ मधुमधुकपृश्निपर्णीकटुफललोध्रप्रियंगुधातक्यः ॥
 अंबष्टकीसमंगा मोचरसश्चेति संधानः ॥ हिगुमरिचाम्लवेतसदीप्यक-
 भलातकास्थिसंयोगान् ॥ वर्गः सपंचकोलो निर्दिष्टो दीपनीयोऽयं ॥
 ऐंद्र्यतिरसापयस्या ऋष्यप्रोक्तास्थिराबलाऽतिबलाः ॥ इति बल्यो
 दशकोऽयं ह्यगंधा रोहिणी ऋषभः ॥ चंदनतुंगपयस्यासितालताम-
 धुकपद्मकोशीरं ॥ वर्ण्यो गणोऽयमुदितो मंजिष्ठासारिवासाहितः ॥ हं-
 सपदीवृहतीद्वयमृद्धीकासारिवेक्षुमूलानि ॥ कैडर्यमधुकृष्णाः सवि-
 दार्यः कंठजननानि ॥ वृक्षाम्लवदरदाडिमकुवलाभ्राघ्रातलिकुच-
 करमर्दं ॥ हृद्यं समातुलुंगाम्लवेतसं विद्धि वर्गमिमं ॥ नागरच-
 विकाचित्रकविडंगमूर्धाऽमृतावचामुस्ताः ॥ सहपिप्पलीपटोलास्तृ-
 तिघ्नोऽयं गणः प्रथितः ॥ कुटजफलबिल्वचित्रकमहौषधप्रतिविषा-
 वचाचविकाः ॥ धन्वयवासं पथ्या दारुहरिद्रा गणोऽशौघ्नः ॥ खदि-
 रामलकारुष्करनिशाऽभयासप्तपर्णकरवीराः ॥ कुष्ठघ्राश्वतुरंगुलविडंग-
 जातिप्रवालाश्च ॥ नलदकृतमालचंदनसर्षपघननिंबकुटजमधुकानि ॥
 कंडूं दारुहरिद्रा सनक्तमालानि निघ्नंति ॥ अक्षीवमरिचकैंबुकविडंग-
 कांडीरकिणिह्निर्गुड्यः ॥ घ्नंति रुमीन् श्वदंघ्राविषाखुपर्ण्यस्तथा न
 चिरात् ॥ मंजिष्ठाश्लेष्मातकरजनीसुवहाशिरीषपालिंघः ॥ सैलाचं-
 दनकतकाः ससिंदुवारा विषं घ्नंति ॥ शालिकुशकाशषष्टिकवीरण-
 दर्भेक्षुबालिकेशूणां ॥ तद्दुद्रुद्रोत्कटयोर्मूलमलं स्तन्यजननाथ ॥ पाठा
 नागरसुरतरुधनाऽमृतासारिवेद्र्यवमूर्धाः ॥ कटुकाकिरातक्तं वर्गोऽयं
 स्तन्यशुद्धिकरः ॥ भेदाकाकोलीद्वयवृक्षरुहाजीवकर्षभकुलिंगाः ॥
 शुक्रजननो गणोऽयं सहजटिलाशूर्पपर्णीभिः ॥ कुष्ठैलवालुककटुफलकां
 देक्षिवक्ष्वन्धिफेनकोशीरैः ॥ बसुकेसुरकैः शुक्रं शूत्थ्येत्सकदंबनिर्धा-

सैः ॥ द्राक्षाकाकोलीहृयमधुपर्णीमधुकजीवकविदार्यः ॥ स्नेहोपगाः स-
मेदाजीवंतीशालिपर्णीकाः ॥ सौभांजनकपुनर्नवदृश्वीवकुलत्थमापव-
दराणि ॥ स्वेदोपगानि विद्यात्सयवतिलार्कोरुबूकानि ॥ लाजाम्रबद-
रदाडिमयवषष्टिकमातुलुंगसेव्यानि ॥ जंब्वाघ्रपल्लवानि वमिनिग्रह-
णानि मृत्स्ना च ॥ नागरधन्वयवासकवालकपर्पटकचंदनगुडूच्यः ॥ भू-
निंबघनपटोलीकुस्नुंब रसुनृषं घ्नति ॥ बहतीहृयदृक्षरुहापुष्करमूलाभ-
याकणाशुंग्यः ॥ हिध्मां निघ्नति शठी वुरालभा बदरबीजं च ॥ श्यामा-
ऽनंता पद्मा कटुंगः पद्मकेसरं लोधं ॥ धातुकिकुसुमसमंगामोचरसा-
म्नास्थि विट्ग्रहणं ॥ जंबूसल्लकिमधुकं नीलोत्पलकच्छुरातिलश्र्याब्धं ॥
भृष्टा च मृत्ययस्या सशाल्मली विड्विरजनानि ॥ जंब्वाघ्रोदुंबरबट-
कपीतनरुक्षपिप्पलाशमंतं ॥ मल्लतसोमबल्कं मूत्रग्रहणाय निर्दिष्टं ॥
कमलनलिनकुमुदमधुकसौगंधिकधातकीलताकुसुमं ॥ मूत्रं नपति
विरागं सोत्पलशतपत्रपुंडरीकं च ॥ वृक्षादनीश्वदंघ्रादभैत्कटवसुकवशि-
रकुशकाशाः ॥ मूत्रं विरेचयेद्युर्गुद्रा पाषाणभेदश्च ॥ द्राक्षाऽऽमलकपु-
नर्नवदृश्वीवदुरालभाऽभयाकणाः ॥ कासं घ्नति सशुंगी तामलकी
कंठकारी च ॥ चंडाऽम्लवेतसशठीतामलकीमुरसाहिंगुजीवंत्यः ॥ पुष्क-
रमूलैलाऽगुरु वर्गोऽयं श्वासशमनाय ॥ द्राक्षापीलुपरूषकमंजिष्ठासारि-
वाऽमृतापाठाः ॥ त्रिफला चेति गणोऽयं ज्वरस्य शमनाय निर्दिष्टः ॥
दाडिमफल्गुपरूषकपियालयवषष्टिकेक्षुबदराणि ॥ श्रमनाशनानि वि-
द्याद्द्राक्षाखर्जूरसहितानि ॥ पद्मकलाजोशीरं मधुकोत्पलसारिवासि-
तोदीच्यं ॥ काश्मर्यफलं चंदनमेष गणो दाहहा प्रोक्तः ॥ नतनागरा-
गुरुवचाधान्यकभूतीकपिप्पलीव्याड्यः ॥ शीतं शमयंत्यचिरात्स्योनाकः
साग्निमंथश्च ॥ तिंदुकपियालबीजकसप्तच्छदखदिरकदरबदराणि ॥
अरिमेदवाजिकर्णौ कंकुभश्चोदर्वशमनानि ॥ काकोल्येलासेव्यं नि-

द्विग्विके शालिपृश्निपर्ण्यौ च ॥ ग्रन्थंगमर्दमचिराच्चंदनमधुकोरुबूकं
 च ॥ दीप्यकमरिचाजाजीगंडीरं साजगंधमथ शूलं ॥ शमयति
 सपंचकोलं शोफं दशमूलमाढ्यं च ॥ मधुमधुकलाजगैरिकफलि-
 नीमोचरसमृत्कपालानि ॥ संस्थापयति रुधिरं रुधिरं च सशर्करं
 रोधं ॥ शैलैलवालुकट्फलमोचरसाशोकपद्मकशिरीषं ॥ स्थापयति
 वेदनामथ सहतुंगकदंबविदुलं च ॥ कैडर्यहिंगुचोरकपलंकषाऽशो-
 करोहिणिवधस्थाः ॥ पूत्यरिमेदो जटिलागोलोमिवचाश्च संज्ञा-
 दाः ॥ ऐंद्री दूर्वाऽमोघा विष्वक्सेनाऽव्यथा शिवा ऽरिष्टा ॥ ब्रा-
 ह्मी सवाट्यपुष्पी शनवीर्या स्थापयेद्भूर्भ ॥ अमृता पथ्या धात्री
 जीवन्ती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ मंडूकपर्ण्यतिरसा स्थापयति पुन-
 र्नवा च वयः ॥ इति नानाविधव्याधिविघातार्थमुदाहृताः ॥ योगा
 रोगानुरवशात्कल्पयेत्तान्यथायथं ॥ ॥ इति महाकषायसंग्रहो नाम
 पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो विविधगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विदारिपंचां-
 गुलवृश्चिकालीवृक्षीवदेवाद्द्वयशूर्पपर्ण्यः ॥ द्वे पंचमूले लघुजीवनाख्ये
 कंडूकरी गोपसूता त्रिपादी ॥ विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्त-
 हा ॥ शोषगुल्मांगमर्दाध्वश्वासकासहरो गणः ॥ सारिवोशीरकाश्म-
 र्यमधूकशिशिरहृद्यं ॥ यष्टीपरूषकं हंति दाहपित्तास्रतृद्गदान् ॥ प-
 यकपुंड्रौ वृद्धितुगर्ध्यः शृंग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ॥ स्तन्यकरा ग्रन्ती-
 र्णपित्तं प्रीणनबृंहणजीवनवृध्याः ॥ परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं क-
 तकात्फलं ॥ राजवृंहं दाडिमं शाकं तृणमूत्रामयवातजित् ॥ अंजनं फलि
 नीमांसीपद्मोत्पलरसांजनं ॥ सैलामधुकनागावृंहं विषांतदाहपित्तनु-
 त् ॥ पटोलकटुरोहिणीचंदनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितं ॥ निर्हति कफ-

१ आरुच्यमूरुस्तंभं

२ देवावृह्यशूर्पपर्ण्यइतिपाठः

३ ईरणोवायुः

पित्तकुष्ठज्वराश्विषं वमिमरोचकं कामलां ॥ गुदूचीपद्मकारिष्ठधान्यकारक्तचंदनं ॥ पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहवृष्णाघ्नमयिरुत् ॥ आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकनित्तानिबामृतामधुरसामुवक्षपाठाः ॥ भूर्निबसैर्यकपटोलकरंजयुग्मसप्तच्छदाग्निमुषवीफलबाणघोंटाः ॥ आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ॥ कफं कंडूं प्रमेहं च दुष्टत्रणविशोधनः ॥ असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः खदिरकदरभंडीशिशिपामेषशृंग्यः ॥ त्रिहिमसलपलाशा जोंगकः शाकशालौ धक्कमुक्ककलिंगच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफरुमीन् ॥ पांडुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिबर्हणः ॥ वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहनमोरटबिल्वविषाणिकाः ॥ द्विवृहतीद्विकरंजयाद्वयं बहलपल्लवधर्मरुजाकराः ॥ वरणादिः कफं मेदो मंदोभित्वं नियच्छति ॥ आढ्यवातं शिरःशूलं गुल्मं चांतः सविद्रधिं ॥ ऊपकस्तुत्थकं हिंगु कासीसद्वयसैंधवं ॥ सशिलाजनु रुच्छाश्मगुल्ममेदःकफापहं ॥ वीरतरोऽरणि को नलगुंठौ मोरटटुंदुकसैर्यकयुग्मं ॥ मुस्तकमंजरिकर्कशपार्था मूत्रविरेककरो दशकश्च ॥ वर्गो वीरतराद्योऽयं हंति वासकतानुगदान् ॥ अश्मरीशर्करामूत्ररुच्छ्राघातरुजाहरः ॥ रोध्रशावरकरोध्रपलाशा जिगिणीसरलकट्फलयुक्ताः ॥ कुत्सितांबकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेलवभोचाः ॥ एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ॥ योनिदोषहरः स्तंभी वण्यो विषविनाशनः ॥ अर्कालकौ नागदंती विशल्या भाईर्नी राखा वृश्चिकाली प्रकीर्या ॥ प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥ अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ॥ कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥ सुरसयुगफणिज्जं कालमाला विडंगं खरबुकवृषकर्णीकट्फलं कासमर्दः ॥ क्षक्कसरसिमाईर्नीकार्मुकाः काकमाची कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी ॥ सुरसादिर्गणः श्ले-

भ्रममेदःकृमिनिपूदनः ॥ प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो वणशोधनः
 ॥ मुष्ककलुग्वराहीपिपलाशधवर्शिशिपाः ॥ गुल्ममेहाश्मरीपांडुमे-
 दोर्शःकफशुक्रजित् ॥ बत्सको मधुरसा त्रुटिर्वचा दीर्घवंतफलवे-
 ल्लसर्षपाः ॥ रोहिणी स्थपनिर्हिगुभाङ्गयः शूलघाति दशकं घुणप्रिया ॥
 बत्सकायोऽनिलश्लेष्ममेदोऽरोचकपीनसान् ॥ शूलशोऽज्वरगुल्मांश्च
 हंति दीपनपाचनः ॥ वचाजलददेवान्हनगरातिविषाऽभयाः ॥ हरि-
 द्राह्वययष्ट्यावृहकलशीकुटजोद्भवाः ॥ वचाहरिद्रादिगणावामाती-
 सारपाचनौ ॥ मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ प्रियंगुपु-
 ष्यांजनपुग्मपद्माः पद्माद्रजो योजनबल्यनंता ॥ मानद्रुमो मोचरसः
 समंगा पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥ अंबष्ठा मधुकं नमस्करी नंदी-
 वृक्षपलाशकच्छुराः ॥ रोधं धानुकिबिल्वपेशिके कटुंगः कमलोद्भ-
 वं रजः ॥ गणौ प्रियंग्वंबष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ॥ संधानीयौ
 हिनौ पित्ते वणानामपि रोपणौ ॥ मुस्तावचाभिदिनिशादितिका
 भल्लातपाठात्रिफलाविषाख्याः ॥ कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनिस्त-
 न्याभयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोधयुग्मजंबू-
 ह्यार्जुनकपीतनसोमबल्काः ॥ प्रुक्षाम्रवंजुलपियालपलाशनंदीको-
 ल्प्रेकदंबविरलामधुकं मधुकं ॥ न्यग्रोधादिर्गणो वण्यः संग्राही भय-
 साधनः ॥ मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिवर्हणः ॥ एलायुग्मनुरुष्ककु-
 ष्टफालिनीमांसीजलध्यामकस्पृक्काचोरकचोचपत्रनगरस्थौणेयजातीर-
 साः ॥ शुक्तिर्व्याघ्रनखो ऽमराव्हमगुरुः श्रीवासकः कुंकुमं चंडा
 गुग्गुलुदेवधूपरवपुराः पुन्नागनागाव्ह्यौ ॥ एलादिको वातकफौ विषं
 च विनियच्छति ॥ वर्णप्रसादनः कंदूपिटिकाकोठनाशनः ॥ श्यामा-
 दंतीद्रवतीकमुककुठरणाशंखिनीचर्मसाव्हास्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरि-
 जमकच्छिभरोहाकरंजाः ॥ बस्तांत्री व्याधिघातो बहलबहुरस-

स्तीक्ष्णवृक्षात्फलानि श्यामाद्यो हन्ति कुष्ठं विषमरुचिकफौ तद्गुणं
 मूत्रकृच्छ्रं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलचर्वाचित्रकशृंगबेरमरिचहस्तिपि-
 प्पलीहरेणुकैलाऽजमोदेंद्रयवपाठाजीरकसर्षपमहार्निबफल्गुर्हिंगुभाङ्गी
 वचामुस्तामधुरसाऽतिविषाविडंगानि कटुरोहिणीचेति ॥ पिप्पल्यादिः
 कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ॥ निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्वा-
 मपाचनः ॥ पंचविंशतिरित्युक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ॥ युञ्ज्यात्त-
 द्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकं ॥ एते वर्गा दोषदृष्याद्यपेक्ष्य क-
 ल्ककायस्त्रेहलेहादियुक्ताः ॥ पाने नस्येऽन्वासनेऽतर्बहिर्वा लेपाभ्यं-
 गैर्गति रोगान्मुकृच्छ्रान् ॥ इति विविधगणसंग्रहो नाम षोडशो-
 ऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इह हि द्रव्यं
 पंचमहाभूतात्मकं ॥ तस्याधिष्ठानं पृथिवी योनिरुदकं खानिलानल-
 समवायान्निर्द्वैतविशेषौ ॥ उत्कर्षेण तु व्यपदेशः ॥ तस्माद्भूतसम-
 वायसंभवान्नैकरसं द्रव्यं ॥ ततश्च नैकदोषा व्याधयः ॥ तत्र
 व्यक्तो रसः ॥ अनुरसस्तु रसेनाभिभूतत्वादव्यक्तो व्यक्तो वा किं-
 चिदन्ते ॥ रसस्य तु छेदनोपशमने द्वे कर्मणी हिताहितौ प्र-
 भावौ ॥ तदाश्रयेषु च द्रव्यसंज्ञकेषु पृथिव्यादिषु गुणाः
 प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाद्गुणादयो रसेषूपचर्यते ॥ तत्र द्रव्यं
 गुरुकठिनविशदमंदसांद्रस्थूलस्थिरगंधगुणबहुलं पार्थिवमुपचयगौरव-
 संघातस्थैर्यकरं ॥ द्रवस्निग्धशीतगुरुमंदसांद्रसरमृदुपिच्छिलरसगुणब-
 ह्वलमौदकमुपप्लेदस्त्रेहबंधविष्यंदमार्दवप्रल्हादकरं ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्ष-
 सूक्ष्मलघुविशदरूपगुणबहुलमाग्नेयं दाहपाकप्रकाशप्रभाषर्णकरं ॥
 रूक्षसूक्ष्मलघुविशदविकापिन्यवायिशीतखरस्पर्शगुणबहुलं वायव्यं
 रौक्ष्यलाघववैशद्यग्लानिविचारकरं ॥ मृदुसूक्ष्मलघुविशदरूक्षव्यवा-

१ गुल्ममितिपात्रोऽष्टांगतदये २ आचार्येणास्मिन्ध्यायेपंचविंशतिर्गणसंग्रहाक-
 थिता गणनायांरुतायांविंशतिर्गणाआयांति तच्चित्त्यं॥ममत्रुपिप्पल्यादिगणोऽधिक्येभाति-

विविपक्तिशब्दगुणबहुलमाकाशात्मकं मार्दवसौषिर्पलाघवकरं ॥ इत्थं
 च नानौषधभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्ति विविधार्थप्रयोगवशात् ॥
 वस्त्राग्निमारुतात्मकं प्रायेणोर्ध्वभागं ॥ तयोर्हि लाघवादूर्ध्वगतित्वाच्चा-
 ग्रेः प्लवनत्वाच्च मारुतस्य ॥ भूम्यौदकात्मकं तु प्रायेणाधोभागं तयोर्हि
 मौरवान्निम्नगत्वाच्च तोयस्य ॥ व्यामिश्रात्मकमुभयतो भागं ॥ शमनं
 तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् ॥ तत्संकरे च यतो बाहुल्येन व्यपदे-
 शः ॥ तथाऽनिलात्मकं ग्राहि ॥ अनलात्मकं दीपनपाचनं ॥ उभया-
 त्मकं लेखनं ॥ भूम्युदकात्मकं बृंहणं ॥ तत्र कटुम्ललवणा वीर्येण
 यथोत्तरमुष्णाः ॥ तिक्तकषायमधुराः शीताः ॥ तिक्तकटुकषाया रक्षा
 बद्धविण्मूत्रमारुताः ॥ लवणाम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारु-
 ताः ॥ लवणकषायमधुरा गुरवः ॥ तद्दृढम्लकटुतिक्ता लघवः ॥ अ-
 न्ये पुनर्गुरुलघुस्निग्धरूक्षसाधारणं लवणमिच्छन्ति ॥ वीर्यं तु केचि-
 द्गुरुलघुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णमंदशीतोष्णमेदेनाष्टविधमाहुः ॥ अपरे पुनः
 पठन्ति ॥ वीर्यं द्रव्यस्य तज्ज्ञेयं यद्योगात्क्रियते क्रिया ॥ नावीर्यं क्रि-
 यते किञ्चित्सर्वा वीर्यरूता हि सा ॥ धैर्यविधं तैरपि चैवमतिप्रकृष्ट-
 शक्तियुक्तानामशेषौषधगुणसारभूतानामष्टानामेव गुर्वादीनां वीर्यसं-
 ज्ञा विशिष्टाऽऽम्नायविहितापि लौकिकीति समुद्भाष्यते ॥ तथाहि
 रसविषाकगुणांतरविजयिन्या भूयांसश्च वरिष्ठाश्च गुणाः संगृहीताः ॥
 विशेषवृत्त्या च तत्र तत्र द्रव्यस्वरूपकथने व्यवहारः प्रवर्तितो भवति ॥
 अतएव च सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावः प्रभाव इत्याम्नातः ॥ सत्यपि
 च क्रियानिर्वर्तनसाम्ये विपरीता रसादपो वीर्यास्त्यया प्रभावसंज्ञया
 वा न परिमुश्यन्ते ॥ अन्ये तु गुर्वादीनामश्रीषोभात्मकवादादानवि-
 सर्गाभिभावेन कालस्योष्णशीतात्मकं द्विविधमेवामनन्ति ॥ एवं चा-
 हुः ॥ नानात्मकमपि द्रव्यमश्रीषोभौ महाबलौ ॥ व्यक्ताव्यक्तं जग-

दिव नातिक्रामति जातुचित् ॥ तत्रोष्णं दहनपचनस्वेदनविलयनाबि-
लकफशमनानि करोति ॥ शीतं ल्हादनस्तंभनजीवनरक्तपित्तप्रसाद-
नादीनि ॥ विपाकस्तु प्रायः स्वादुः स्वादुलवणयोःस्म्लोऽस्म्लस्य कटु-
रितरेषां ॥ रसैरसौ तुल्यफलः ॥ द्रव्यगुणविशेषेण चास्याल्पमध्य-
भूयस्त्वमुपलक्षयेत् ॥ पराशरस्तु पठति ॥ पाकास्त्रयो रसानामस्म्लोऽ-
स्म्लं पच्यते कटुः कटुकं ॥ चत्वारोऽन्ये मधुरं संसृष्टरसास्तु संसृष्टं ॥
कटुतिक्तकपायाणां कटुको येषां विपाक इति पक्ष स्तेषां पित्तविघाते
तिक्तषायौ कथं भवतः ॥ तत्र यन्मधुरं रसविपाकयोः शीतवीर्यं च
द्रव्यं यच्चास्म्लं तयोरुष्णवीर्यं च यद्वा कटुकं तेषां यथास्वं रसादि-
भ्यः प्रायो गुणान् दोषकोपशमनत्वं च विद्यात् ॥ तद्यथा ॥ क्षीरमदिरा-
मरिचादीनां रसादिसंकरेण त्वन्यथात्वं ॥ यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं शम-
यति कटुपाकतया स्रकषायत्वाद्गौरक्ष्याच्च वातं जनयति शीतवीर्यत्वाच्च ॥
तथा यषोऽपि ॥ आनूपौदकपिशितं शीतमपि पित्तं करोत्युष्णवीर्यत्वा-
त्तथा तैलं कटुविपाकतया च विपाकतएव बद्धविण्मूत्रं ॥ अस्म्लं
कांजिकं कफं जयति रुक्षोष्णत्वात् ॥ कपित्थं तु रौक्ष्यात् पित्तं च
शीतवीर्यत्वात् ॥ आमलकं पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च
कफं रौक्ष्याल्लाघवाच्च शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातं ॥ लवणं सैधवं स्वादु-
पाकतया पित्तं जयति लाघवात्कफं जयति ॥ कटुकाऽपि शुंठी स्नेहौ-
ष्ण्यस्वादुपाकैर्वातं क्षययति पिप्पली च ॥ लशुनोऽपि स्नेहौष्ण्य-
गौरवैः ॥ पलांडुश्च ॥ स तु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्माणं वृद्धं च
मूलकं स्वादुपाकतया ॥ तिक्तानि व्याघ्रीविशल्याऽर्कागुरूष्णयुष्णवी-
र्यत्वात् पित्तं जनयति ॥ कषायतिक्तं महत्पंचमूलं वातं जयति
न तु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् ॥ कषायश्च कुलत्थोऽस्म्लपाकतया च ॥
इत्येतन्निदर्शनमात्रमुक्तं ॥ तस्मात् ॥ किञ्चिद्ग्रेसेन कुरुते कर्म
वीर्येण चापरं ॥ द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेणैव किञ्चन ॥ यद्यद्रव्ये

रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ॥ अभिभूयेतरांस्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥
 विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते ॥ रसं विपाकस्तौ वीर्यं
 प्रभावस्तान्यपोहति ॥ बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलं ॥
 विरुद्धा अपि चान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने ॥ नावश्यं स्युर्वि-
 धाताय गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः ॥
 एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिशेते ॥ माधुर्यशैत्यपैच्छिल्यस्ने-
 हगौरवमंदताः ॥ सहृद्यत्वा स्थिताः क्षीरे नत्वानूपौदकामिषे ॥ गुणा
 द्रव्येषु ये चोक्तास्तएव तनुदोषयोः ॥ स्थितिरुद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां
 हि द्रव्यहेतुकाः ॥ रसं विद्यान्निपातेन तेनाधिवसनेन च ॥ वीर्यं वि-
 पाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया ॥ मधुरस्कंदनिर्दिष्टघृततैलगुडा-
 दिषु ॥ गुणाः स्वाहादिभेदेन रसषट्कं न युज्यते ॥ अस्तु भेदादसं-
 ख्यत्वमैक्यं वा स्वादुलक्षणात् ॥ भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो यो ऽ-
 स्येन कल्प्यते ॥ संकीर्णत्वात्फले चासौ तुल्यत्वान्न विवक्ष्यते ॥
 गुर्वादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥ संख्याभेदो यथा नास्ति
 रसानामपि स क्रमः ॥ दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ न
 च तद्वादिमाद्येषु षड्वातो रसाः स्मृताः ॥ आनंत्यैकत्वयोश्च स्यान्न
 विचित्रार्थतंत्रणं ॥ गुर्वाद्या वीर्यमुच्यन्ते शक्तिमंतो ऽन्यथा गुणाः ॥
 परसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ॥ यथारसं जगुःपाकाः षट्कचि-
 त्तदसांप्रतं ॥ यत्त्वादुर्ग्रीहिरम्लत्वं न चाम्लमपि दाडिमं ॥ याति तैलं
 च कटुतां कटुकाऽपि न पिप्पली ॥ यथारसत्वे पाकानां न स्यादेवं
 विपर्ययः ॥ यस्माद्दृष्टो यवः स्वादुर्गुरुरूपनिलप्रदः ॥ दीपनं शी-
 तमप्याज्यं वसोष्णाप्यभिसादिनी ॥ कटुपाकोपि पित्तघ्नोऽमुद्रो मा-
 वस्तु पित्तलः ॥ स्वादुपाकोऽपि चलकृत्स्निग्धोष्णं गुरु फाणितं ॥ रसः
 स्वादुर्यथा चैतत्तथाऽन्येष्वपि दृश्यते ॥ वातलं कफपित्तघ्नमम्लमप्या-
 सकीफलं ॥ कुरुते दधि गुर्वेष बन्धिं पालेवत् तु न ॥ कषित्थं दाडिमं चा-

म्लं ग्राहि नामलकीफलं ॥ कषाया ग्राहिणी शीता धातुकी न
हरीतकी ॥ अप्रधानाः पृथक् तस्माद्रसाद्याः संसृतास्तु ते ॥
प्रभावस्तु यतो द्रव्ये द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतं ॥ रसादिसाम्ये यत्क
र्म विशिष्टं तत्प्रभावजं ॥ दंती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरे-
चनी ॥ मधुकस्य च मृद्धीका घृतं क्षीरस्य दीपनं ॥ कटुपाकरसस्त्रि-
ग्धगुरुत्वैः कफवातजित् ॥ लशुनो वातकफरुन्नुतु तैरेव यद्गुणैः ॥
मिथोविरुद्धान्वातादीन्लोहिताद्या जयति घृत् ॥ कुर्वति यवकाद्याश्च
तत्प्रभावविजृम्भितं ॥ शिरीषादि विषादिघ्नं स्वभाद्यं तद्विद्वद्भये ॥ म-
णिमंत्रौषधीनां च यत्कर्म विविधात्मकं ॥ शल्याकर्षणपुंजन्मरक्षा-
पुर्ध्वीवशादिकं ॥ दर्शनाद्यैरपि विषं यन्नियच्छति चागदः ॥ विरेचय-
ति यद्दृष्यमाशु शुक्रं करोति वा ॥ ऊर्ध्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यद्दम-
नादिकं ॥ मात्रादि प्राप्य तत्तच्च यत्प्रपंचेन वर्णितं ॥ तच्च प्रभावजं-
सर्वमतोऽचित्यः स उच्यते ॥ रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म द्रव्यं विपाकेन
च यद्विदध्यात् ॥ सद्योऽन्यथा तत्कुरुते प्रभावाद्धेतोरतस्तत्र न गोच-
रोऽस्ति ॥ इति द्रव्यादिविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रसः खल्वाप्यः प्रा-
गव्यक्तश्च ॥ स षडनुकत्वात्कालस्य महामूलगुणानामूनातिरेकविशेषेण
संमृष्टो विषमं विदग्धः षोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन ॥ तत्र
भूजलयोर्बाहुल्यान्मधुरो रसः ॥ श्रूतेजसोरम्लः ॥ जलतेजसोर्लवणः ॥
बाष्वाकाशयोस्तिक्तः ॥ वायुतेजसोः कटुकः ॥ वायूर्योः कषायः ॥
तेषां स्वादुरास्वाद्यमानो मुखमुपलिपतीन्द्रियाणि प्रसादयति देहं प्र-
ल्हादयति षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः ॥ अम्लस्तु जिह्वामुहे-
जयत्युरःकंठं विदहति मुखं स्वापयत्यक्षिभ्रुवं संकोचयति दर्शनाद्धर्ष-
यति रोमाणि च ॥ लवणो मुखं विष्यंदयति कंठकपोलं विदहत्यञ्जं

१ संमृष्टविषमविदग्धइतिपाठः

२ षट्पदभ्रमरालयइत्यमरः

प्ररोचयति ॥ तिक्तो विशदयति वदनं विशोधयति कंठं प्रतिहंति रस-
 नं ॥ कटुको भृशमुद्देजयति जिह्वाग्रं चिमिचिमायति कंठकपोलं
 स्त्रावयति मुखाक्षिनासिकं विदहति देहं ॥ कषायस्तु जडयति जिह्वां
 बध्नाति कंठं पीडयति हृदयं ॥ तत्र मधुरो रसो जन्मप्रभृति सात्म्या-
 त्सर्वधातुविवर्द्धन आयुष्यो बालवृद्धक्षतक्षीणबलवर्णोद्वियत्वक्केशकंठ-
 हितः प्रीणनो वृंहणो जीवनस्तर्पणः स्थैर्यसंधानस्तन्यकरो वातपित्त-
 विषदाहमूर्च्छातृष्णाप्रशमनः स्निग्धः शीतो मृदुर्गुरुश्च ॥ एवंगुणोऽपि
 स सदाऽत्युपयुज्यमानः स्थौल्याघिसादगुरुताऽलसकानिनिद्राः ॥ श्वा-
 सप्रमेहगलरोगविसंज्ञताऽऽस्यमाधुर्यलोचनगदार्बुदगंडमालाः ॥ छर्द्यु-
 दर्वमूर्द्धरुक्कासपीनसरुमीन् ॥ श्त्रीपदज्वरोदरघ्नीवनानि चावहेत् ॥ अ-
 म्लोऽनिलनिबर्हणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही रक्तपित्तकृदुष्णवीर्यः शी-
 तस्पर्शो बोधयतीन्द्रियाणि रोचनः पाचनो दीपनो वृंहणस्तर्पणः प्रीणनः
 क्लेदनो व्यवायी लघुः स्निग्धो हृद्यश्च ॥ जनयति शिथिलः खं सेवितः
 सोऽति देहे कफविलयनकंडूपांडुतारुग्विघातान् ॥ क्षतविहितविसर्प-
 रक्तपित्तं पिपासां श्वयथुमपि ह्रशानां तैजसत्वाद्भ्रमं च ॥ लवणः
 स्तंभबंधसंघातविध्मापनः सर्वरसप्रत्यनीको दीपनो रोचनः पाचनः
 क्लेदनः शोषणः स्नेहनः स्वेदनो भेदनश्छेदनः सरो व्यवायी विका-
 षी हरति पवनं विष्यंदयति कफं विशोधयति स्रोतांसि नानिगु-
 रुः स्निग्धतीक्ष्णोष्णश्च ॥ खलतिपलिततृष्णातापमूर्च्छाविसर्पश्वयथु-
 किटिभकोठाऽऽक्षेपरोधास्रपित्तं ॥ क्षतविषमदृष्टिं वातरक्तं क-
 रोति क्षपयति बलमोजः सोऽति वा सेवनेन ॥ तिक्तः स्वयमरोचिष्णुर-
 रुचिविषकृमिमूर्च्छोत्क्लेदज्वरदाहतृट्कुष्ठकंडूहरः क्लेदमेदोषसामज्जवि-
 ष्णुमूत्रपित्तश्लेष्मोपशोषणो दीपनः पाचनो लेवनः स्तन्यकंठशोधनो
 मेघ्यो नातिरूक्षः शीतो लघुश्च ॥ धातुबलक्षयमूर्च्छाग्लानिभ्रमबा-

नरोगपरुषत्वं ॥ खरविशदरौक्ष्यभावैः सोऽतिसमासेवितः कुर्यात् ॥ कटु-
 कोऽलसकश्वयथूददस्थौल्याभिष्यंदकमिवकरोगविपकुष्ठकंदूप्रशमनो
 व्रणावसादनः स्नेहक्लेदशोषणो रोचनः पाचनो दीपनो लेखनः शोध-
 नः शोषयत्यन्नं स्फुटयतीन्द्रियाणि भिनत्ति शोणितसंघातं छिनत्ति
 बंधान् विवृणोति स्रोतांसि क्षपयति श्लेष्माणं लघुरुक्षतीक्ष्णोष्ण-
 श्व ॥ कुरुतेऽतिनिषेवितः स तृष्णामदमूर्च्छादवमोहदेहसादान् ॥ बल-
 शुक्रग्लोपशोषकंपन्नमतापग्लपनानिकर्शनानि ॥ करचरणपार्श्वपृष्ठ-
 प्रभृतिष्वनिलस्य कोपमति तीव्रं ॥ संकोचतोदभेदैर्वाय्वग्निगुणाधिक-
 त्वेन ॥ कषायो बलासं सपित्तं सरक्तं निहंत्याशु बध्नाति वर्चोऽतिरुक्षः ॥
 गुरुस्त्वक्सवर्णत्वक्कृत् क्लेदशोषी हिमः प्रीणनो रोपणो लेखनश्च ॥ अ-
 त्यभ्यासात्सोऽपि शुक्रोपरोधं तृष्णाऽऽध्मानस्तंभविष्टंभकार्श्यं ॥ स्रोतो-
 बंधं वानविण्मूत्रसंगं पक्षाघाताक्षेपकर्दांश्च कुर्यात् ॥ अथ मधुरद्रव्य-
 स्कंधो घृतमधुतैलक्षीरमेदोमज्जेक्षुविकृतिद्राक्षाऽक्षोढखर्जूरमोचचोच-
 पनसंसिंचितिकापियालराजादनखर्जूरीतालमस्तककाश्मर्यमधूकपरुष
 कतामलकीवीराविदारीशतावरीतवक्षीरीक्षीरर्षभीक्षीरशुक्लामधूलिका-
 ऽऽत्मगुसाबलाऽतिबलाविश्वेदेवासहदेवीशालिपर्णीपृश्निपर्णीमहासहा
 क्षुद्रसर्हिद्विद्विश्वावणीमहाश्रावणीछत्राऽतिछत्रर्ष्यप्रोक्तर्ष्यगंधाश्वऽ-
 गंधाश्वंदष्टामृणालिकापुष्करबीजशृंगाटककसेरुकतककनकाविंबीप्रपौं
 डरीकप्रभृतीनि जीवनीयोगणस्तृणपंचमूलं च ॥ अम्लद्रव्यस्कंधो दा-
 ङिमामलकाघ्राघ्रातककोशाघ्रमातुलुंगवृक्षाम्लालीकाम्लवेतसकुल-
 लकुचपालेवतभव्यकरमर्दधन्वधन्वनकोलवदरैरावतकपित्यदंतशठप्रा-
 चीनामलकतिलकंटकरूप्यदधिमस्तुतक्रधान्याम्लमद्यशुक्तप्रभृतीनि
 ॥ लवणद्रव्यस्कंधः सैधवादीनि क्षारांतानि त्रपुसीसकप्रभृतीनि च ॥
 तिक्तद्रव्यस्कंधोऽगुरुतगरोशीरवालकचंदननलदकृतमालनक्तमालापा
 मार्गहरिद्राद्वयमुस्तमूर्वामदनफलाजशृंगीत्रायमाणाकटुकाकिरानति-

क्तककरबीरविशालामुष्यतिविपायवासकज्योतिष्मतीपाठाविकंक-
 तार्ककाकमाचीवचावरणवत्सकवैजयंतीवितससपर्णसोमवल्कमुमनः
 कांस्यलोहप्रभृतीनि पटोलादिश्च शाकवर्गः॥कटुकद्रव्यस्कंधो मरिच-
 हिंगुनेजोवनीहस्तिपिप्पलीविडंगभल्लातकास्थिमूलकसर्पपलशुनपलां-
 दुकरंजमनःशिलाऽलदेवदारुकुष्ठैलामुरसुरसचोरकहरेणुकामूत्रपित्तप्र-
 भृतीनि कुठेरादिश्च हरितवर्गः पंचकोलं च ॥ कषायद्रव्यस्कंधो ह-
 रीतकीप्रियंग्वनंताक्षौद्रलोधकद्वंगकटुफलधवधन्वनधात्रीफलधातुकी-
 पुष्पपद्मापद्मकपद्मपुष्पनागकेसरकुमुदोत्पलतुंगतिंदुककदंबोदुंबरजं-
 ब्वाभ्रप्लक्षवटविभीतकविकंकतजंब्याग्रास्थ्यामकपित्थाश्वत्थमोचरस-
 समंगासोमवल्कससपर्णस्यंदनासनसलकीशालनालपियालैलवालुक-
 परिपेलवर्जिगिणीबदरीखदिरकदरारिमेदकाशकसेरुकवंशाशमंतकाशो-
 कशिरीषशिशपापलाशशमीशणशंखनाभिमेषशृंगीवरुणखजूरस्फूर्ज-
 कसर्जभूर्जार्जुनाजकर्णवरुणप्रवालमुक्तांजनगैरिकविसमृणालप्रभृती-
 नि ॥ तत्रप्रायो मधुरं श्लेष्मलमन्यत्र पुराणशालियवगोधूम-
 मुद्गमधुशर्कराजांगलमांसात् ॥ प्रायोऽम्लं पित्तलमन्यत्र दाडिमा-
 मलकान् ॥ प्रायो लवणमचक्षुष्यमन्यत्र सैधवान् ॥ प्रायस्ति-
 क्तकटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्रामृतापटोलनागरपिप्पलीलशुनान् ॥
 प्रायः कषायं शीतं स्तंभनं चान्यत्र हरीतक्याः ॥ इति यथास्थू-
 लं नित्योपयोगिनां प्रधानतमानां चोपसंग्रहः ॥ घृतामलकसिंधू-
 त्थपटोलीमगधाऽभयाः ॥ श्रेष्ठा यथास्वं स्कंधेषु रसदेशस्तु क-
 थ्यते ॥ अथ यः शिशिरपवनधरणीधरविविधवनगहननदीतडागपल्ल-
 लोदपानकमलकुमदकुबलयाकीर्णो रम्योऽतिस्थिरस्निग्धभूमिर्भूरिह-
 रिततृणोऽतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवालोपसंच्छन्नपादपः सैस्यसरीसृप-
 खगबहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वौषधिसलिलः श्लीपदगलरोगाप-

चीज्वराद्यामयोपद्रुनजनपदः सोऽनूपो मधुररसयोनिः ॥ यस्तु विष-
मविपुलसिकतास्थलबहुलोऽतिदूरावगाढविरससलिलः कठिनः क्ले-
शासहारोगशरीरदीर्घायुःप्रायजनपदोऽनूपविपरीतश्च स जांगलः क-
टुकरसयोनिः ॥ अत एव चानूपसाधारणो जांगलसाधारणश्चेति वि-
कल्पः ॥ तयोराद्यो लवणाम्लयोर्योनिस्तिरश्चेतरयोः ॥ संयोगास्त्रे-
षां सप्तपंचाशद्भवंतीति ॥ भवंति चात्र ॥ स्वादुर्द्विकेषु पंचाम्लश्चतुरो
लवणस्रयं ॥ द्वौ तिक्तः कटुकश्चैकं याति पंचदशेति ते ॥ त्रिकेषु
मधुरः साम्लश्चतुरो लवणान्वितः ॥ त्रीन्युक्तस्तिक्तकेन द्वौ कटुनैकं
निषेवते ॥ स्वादुर्दशैवमम्लः षट् त्र्यादिसंख्यातु पूर्ववत् ॥ लवण-
स्त्रीन्मजत्येकं तिक्त एषोऽत्र विंशतिः ॥ स्वादुः साम्लश्चतुष्केषु षट्
त्रयं लवणानुगः ॥ एकं तिक्तयुतो याति दशैव मधुरो रसः ॥ चतु-
रोऽम्लः षटुश्चैकं भेदाः पंचदशेति च ॥ एकैकस्य परित्यागे विद्या-
त्पंचरसाश्च षट् ॥ एकं च षट्सं षट् च पृथगेवं त्रिषष्टिधा ॥ ते रसानुर-
सतो रसभेदास्तास्तम्यपरिकल्पनया च ॥ संभवन्ति गणनां सम-
तीता दोषभेदजवशादुपयोज्याः ॥ ॥ इति रसभेदीयो नामाष्टाद-
शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषधा-
तुमलमूलो हि देहः ॥ तमुच्छ्वासनिश्वासोत्साहप्रस्पन्देन्द्रियपाटववे-
गप्रवर्तनाभिर्वायुरनुगृह्णाति ॥ पक्तयूष्माभिलाषक्षुत्पिपासाप्रभाप्रसा-
ददर्शनमेधाशौर्यमार्दवादिभिः पित्तं ॥ स्थैर्यस्नेहसंधिवंधवृषताक्षमा-
धीबलालौल्यादिभिः श्लेष्मा ॥ तुष्टिप्रीणनरक्तपुष्टिभिस्तु रसः ॥
जीवनवर्णप्रसादनमांसपोषणैरसृक् ॥ देहश्लेपमलमेदःपुष्टिभिर्मांसं ॥
नेत्रगात्रस्निग्धतास्नेहदाढर्चास्थिपुष्टिभिर्मेदः ॥ देहोर्ध्वताधारणम-
ज्जपोषणाभ्यामस्थि ॥ स्नेहबलास्थिपूरणशुक्रपुष्टिभिर्मज्जा ॥
हृष्यबलगर्भोत्पादनैः शुक्रं ॥ अबष्टमानिलानलधारणैः शरूत् ॥

अन्नक्रेदनिर्वाहणेन मूत्रं ॥ क्रेदत्वक्श्रेहरोमधारणैः स्वेद इति ॥
 कार्श्यकाष्ण्यगात्रकंपस्फुरणोष्णकामितासंज्ञानिद्रानाशबलेन्द्रियोप-
 षातास्थिशूलमज्जाशोषमलसंगाध्मानाटोपमोहदैन्यभयशोकप्रलापा-
 दिभिर्दृढो वायुः पीडयति ॥ पीतत्वग्लानीन्द्रियदौर्बल्यौजोविस्त्रंसशी-
 ताभिलाषदाहृत्तिकास्यतातृष्णमूर्च्छाऽल्पनिद्रताक्रोधादिभिः पित्तं ॥
 श्वैत्यशैत्यस्थौल्यालस्यगौरवांगसादस्रोतःपिधानमूर्च्छानिद्रातंद्राश्वा-
 सकासप्रसेकदृह्लासाग्निसादसंधिविश्लेषादिभिः श्लेष्मा ॥ प्रसेकारो-
 चकास्यवैरस्यदृह्लासस्रोतोरोधस्वादुद्देपांगमर्दादिभिरन्यैश्च श्लेष्मवि-
 कारप्रपैरसः ॥ कुष्ठविसर्पपिटिकासृग्दराक्षिमुखमेंद्गुदपाकङ्गीहगुल्म-
 विद्रधिर्व्यंगकामलाऽग्निनाशतमःप्रवेशरक्तगनेत्रतावातरक्तैरेभिरन्यैश्च
 पित्तविकारप्रपैरसृक् ॥ गलगंडगंडमालाऽर्बुदप्रंथितालुजिब्हाकंठरोग-
 स्फिग्गंडौष्ठबाहूदरोरुजंघागौरवदृद्धिभिः श्लेष्मरक्तविकारप्रपैश्च मां-
 सं ॥ प्रमेहपूर्वरूपैः स्थौल्योपद्रवैश्चान्यैरपि श्लेष्मरक्तमांसविकारप्रा-
 यैमदः ॥ अध्यस्थिभिरधिदंतैश्चास्थि ॥ नेत्रांगरक्तगौरवैः पर्वसु च
 स्थूलमूलार्भिर्मज्जा ॥ अतिस्त्रीकामताशुक्राश्मरीसंभवाभ्यां शुक्रं ॥
 आधिक्यकुक्षिशुलाटोपगौरवैः शकृत् ॥ आधिक्यवस्तितोदाध्मानै-
 र्मूत्रं ॥ आधिक्यकंदूदौर्गध्यैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च दूषिकादिमला बा-
 हुल्यद्रवताकंदूगौरवैः ॥ प्रसेकारुचिदृह्लाससंज्ञामोहाल्पवाक्चेष्टताप्र-
 हर्षांगसादाग्निवैषम्यादिभिः क्षीणो वायुः पीडयति ॥ स्तंभशैत्यानि-
 यततोददाहारोचकाविपाकांगपारुष्यकंपगौरवनखनयनशौक्यादिभिः
 पित्तं ॥ भ्रमोद्देष्टनानिद्रांगमर्दपरिशोषतोददबदाहस्फोटनवेपनधूमाय-
 नसंधिशैथिल्यदृढयद्रवश्लेष्माशयशून्यतादिभिः श्लेष्मा ॥ शब्दासहत्व-
 दृढयद्रवकंपशोषशूलशून्यतास्पंदनपट्टनैरल्पयाऽपि च चेष्टया श्रमत्-
 र्वाभ्यां रसः ॥ त्वग्रौक्ष्याम्लशीतानिलाषशिराशैथिल्यैरसृक् ॥ स्फिग्ग-
 ङादिशुष्कनातोदरोक्ष्याक्षग्लानिसंधिस्फोटनध्वनीशैथिल्यैर्मांसं ॥ हृ-

वृद्धिद्विकटीस्वापसंधिशून्यतांऽगरुक्षताकाश्र्यश्रमशोषमेदुरमांसाभि-
 लाषैर्मांसक्षयोक्तैश्च मेदः ॥ दंतनखरोमकेशशातनरौक्ष्यपारुष्यसंधिशौ-
 थिल्यास्थितोदास्थिबद्धमांसाभिलाषैरस्थि ॥ अस्थिसौषिर्यनिस्तो-
 ददौर्बल्यश्रमतमोदर्शनैर्मज्जा ॥ श्रमदौर्बल्यास्यशोषातिमिरदर्शनांगपां-
 दुरासदनक्लेश्यमुष्कतोदमैर्द्रुधुमायनैश्चिराच्च निषेकेण सरक्तनिषेकेण
 वा शुक्रं ॥ सशब्दस्य बायोः कुक्षौ तिर्यगूर्ध्वं च श्रमणेनांत्रवेष्टनेन पा-
 र्श्वद्वयपीडनेनाल्पतया च शक्यत् ॥ वस्तिनिस्तोदमुखशोषरुच्छ्र-
 ल्यविवर्णमूत्रतादिभिः सरुधिरमूत्रतया वा मूत्रं ॥ स्तब्धरोमतारोमच्य-
 वनत्वक्परिपाटनस्वापपारुष्यस्वेदनाशैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च मला य-
 थायथं मलायनदोषतोदशोषशून्यत्वलाघवैः ॥ विपरीतगुणक्षयवृद्धि-
 भ्यां च वृद्धिक्षयावुपलक्षयेत् ॥ मलानां त्वतिसंगोत्सर्गाभ्यां च तद्वृ-
 द्धिक्षयौ ॥ वृद्धेस्तु मलानां क्षयः पीडयति सुतरामनौचित्यात् ॥ तत्रा-
 स्त्रि स्थितो वायुरसृक्स्वेदयोः पित्तं शोषेषु तु श्लेष्मा ॥ तस्मादेकवृद्धि-
 क्षयसाधनत्वमेषां न त्वेवमस्थिवाध्वोः ॥ सर्वैव हि वृद्धिः प्रायोऽतिसंतर्प-
 णनिमित्तत्वाच्छ्लेष्मणाऽनुगता ॥ तद्विपर्ययाच्च क्षयो वायुना ॥ त-
 स्माहंघनवृंहणाभ्यां वृद्धिक्षयजान्विकारानुपाचरेत् ॥ पवने तु वृंहण
 लंघनाभ्यां ॥ सर्वत्र च द्रव्यगुणकर्मविपर्ययतुल्यभावेनाविरुद्धे-
 न ॥ धातवः खलु शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाऽऽहार-
 विहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिमामुवंति ॥ ज्ञासं तु विपरीतैर्विपरीतगु-
 णभूयिष्ठैर्वा ॥ तथाहि देहे धातवो ये गुस्वस्तेगुरुभिरैवयकारि-
 तयोपचीयंते ॥ लघवस्तु लघुभिः ॥ तद्विपरीतैस्तु पृथक्त्वका-
 रिभिरपचीयंते ॥ तस्मादन्येभ्यो द्रव्येभ्योऽपि सुतरां रक्तमाप्या-
 य्यते रक्तेन मांसं मांसेन मेदो मेदसा मज्जा मज्जा शुक्रं शुक्रेणामर्भ-
 णमर्भः ॥ यत्र त्वेवं लक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविहारणा-
 मसान्निध्यं स्यात् सन्निहितानां चाभ्यवहरणमशक्यं विरुद्धत्वात् ॥

णित्वाद्गुरुचिरन्यरमाद्वा कारणांतरान् ॥ तत्र समानगुणभूयिष्ठानाम-
 न्यप्रकृतीनामाहारविहाराणामभ्यवहारः श्रेयान् ॥ तद्यथा ॥ शुक्र-
 क्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धशीतानामपरेषां च द्रव्याणां ॥
 कर्मापि यद्यस्य धातोः समानक्रियतया वृद्धिकरं तस्यतस्य वृद्धिम-
 भिलषता तत्तदासेव्यं ॥ तथैव चातुल्यक्रियतया ऋसकरं भेदार्थेनेति ॥
 अपिच ॥ विशेषतो रक्तवृद्धिजान् रक्तनिबर्हणप्रसादनकार्याधिरेचनैः ॥
 मांसवृद्धिजान् संशोधनशस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ मेदोजान्स्थौल्य-
 कार्श्याक्रियाक्रमेण ॥ रसक्षयजान्मांसरसमद्यक्षीरैः ॥ अस्थिक्षय-
 जान् वस्तिभिस्तिक्तोपाहितैश्च क्षीरसर्पिभिः ॥ शकृद्वृद्धिजानती-
 सारसाधनेन ॥ शकृदक्षयजान् यवमाषकुल्माषाजमेषमद्यादिभिः ॥ भू-
 त्रवृद्धिक्षयजान् मेहकृच्छ्रचिकित्सया ॥ स्वेदक्षयजान्भ्यंगव्याया-
 ममद्यस्वप्ननिवातशरणस्वेदैरिति ॥ भवति चात्र ॥ ये पाचकांशा धा-
 तुस्थास्तेषां मांद्यातितैक्ष्ण्यतः ॥ वृद्धिः क्षयश्च धातूनां जायते शृणु-
 चापरं ॥ पांस्पयेऽपि दावाग्नेस्तत्तत्प्राप्येधनं शिखा ॥ वृद्धिक्षयौ
 यथा याति तथा धातुपरंपरा ॥ द्रव्यं तुल्यं विशिष्टं हि स्वं स्वं वृ-
 त्त्यै क्षयाय च ॥ प्रत्यात्मबीजनैर्षस्मान्द्रुशमाशु च जायते ॥ पूर्वं
 धातुः परं कुर्याद्दृढः क्षीणश्च तद्विधं ॥ दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयं-
 त्युभये मलान् ॥ अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ॥
 मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥ वक्ष्यते वातजास्तत्र
 निदाने वातरोगिके ॥ पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकमसू-
 रिकाः ॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे मांसावकोथनं ॥ सदाहान्मेदसि
 ग्रंथीन् स्वेदतृड्मनं भृशं ॥ अस्निग्धदाहं भृशं मज्जि हारिद्रनखने-
 त्रतां ॥ पूति पीतावभासं च शुक्रं श्रुक्लसमाश्रितं ॥ शिरामतं क्रो-
 धेतापप्रलापं स्नायुगं तृषं ॥ क्रोष्ठं मदतृड्दाहान् व्यापिनोऽन्यांश्च

यक्ष्मणः ॥ श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्स्तंभं श्वेतावभासतां ॥ पां-
 गुामयं शोणितगो मांससंस्थोऽर्बुदापचीः ॥ आर्द्रचर्मावनद्वाभगा-
 त्रतां चातिगौरवं ॥ मेदोगः स्थूलतां मेहमस्त्रां स्तब्धत्वमस्थिगः ॥
 मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्लस्थः शुक्लसंचयं ॥ विबंधं गौरवं चाति शिरस्थः
 स्तब्धगात्रतां ॥ स्नायुगः संधिशून्यत्वं कोप्लगो जठरोन्नतिं ॥ अरोचर्का-
 धिपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदान् ॥ विष्मूत्रयोः साश्रययोस्तत्र
 तत्रोपदेक्ष्यते ॥ उपतापोपघातौ तु स्वाश्रयेन्द्रियैर्गर्भैः ॥ व्यायामादूष्म-
 णस्त्रैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ॥ कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मा-
 रुतस्य च ॥ दोषा यांति तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ॥ वृद्ध्याभि-
 ष्यंदनात्माकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहान् ॥ तत्रस्थाश्च विलंबेन भूयो हेनु-
 प्रतीक्षिणः ॥ ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपि ॥ तत्रान्य-
 स्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ॥ कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्या-
 मिभाविषु ॥ आगंतुं शमयेदोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ॥ तेजो यत्सर्व-
 धातूनामोजस्तत्समुच्यते ॥ मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकं ॥
 यत्सार आदौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ॥ संवर्तमानं हृदयं समाश्रय-
 ति यत्पुरा ॥ यच्छरीररसस्रोहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ यस्यानाशा-
 च नाशोऽस्ति प्रीणिता येन देहिनः ॥ हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं
 जीवितास्पदं ॥ ओजः क्षीयेत कोपक्षुत्थ्यानशोकश्रमादिभिः ॥ वि-
 भेति दुर्बलोऽक्षीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ॥ दुश्छायो दुर्मना
 रूक्षो भवत्क्षामश्च तत्क्षये ॥ जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजं ॥
 ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयाः ॥ यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थ-
 येताविराधि तु ॥ तत्तत्त्यजन् समश्रंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥
 कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ॥ वृद्धाः क्षिणाश्च भूयिष्ठं ल-
 क्षपंत्यबुधास्तु न ॥ यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ॥ रू-

पाणि हीनाः प्रोङ्गन्ति समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ यएव देहस्य समा
विवृत्यै त एव दोषा विषमा वधाय ॥ यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्ष-
याद्विद्वद्देशि व रक्षणीयाः ॥ ॥ इति दोषादिविज्ञानीयो नामैकोनविं-
शोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाय्वाकाशधा-
तुभ्यांवायुः ॥ आग्नेयं पित्तं ॥ अंभःपृथिवीभ्यां श्लेष्मा ॥ तत्र प-
क्काशयः कटिः सक्थिनी पादावस्थि श्रोत्रं स्पर्शनं च वातस्थाना-
नि ॥ अत्र पक्काशयो विशेषेण ॥ नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका
रसो रुधिरं चक्षुः स्पर्शनं च पित्तस्थानानि ॥ अत्र नाभिर्विशेषेण ॥ उरः
कंठः शिरः क्लोम पर्वाण्यामाशयो रसो मेदो घ्राणं रसनं च श्लेष्म-
स्थानानि ॥ अत्राप्युरो विशेषेण ॥ इत्थमधोमध्योर्ध्वसन्निवेशिना
दोषत्रयेण शरीरमागारमिव स्थूणात्रितयेन स्थिरीकृतं ॥ अतश्च दोषा
देहं स्थेमानमानयंतः स्थूणा इत्युच्यन्ते ॥ धारणाद्धातवः ॥ मलिनी-
करणादाहारमलत्वान्मलाः ॥ दूषणस्वभात्वादोषा इति ॥ त एते प्र-
त्येकं पंचधा भिद्यन्ते ॥ तद्यथा ॥ प्राणोदानव्यानसमानापानभेदैर्वा-
युः ॥ तत्र प्राणो मूर्द्धन्यवस्थितः कंठोरश्वरो बुद्धीन्द्रियहृदयमनोध-
नीधारणघृविनक्षवधूद्धारश्वासोच्छ्वासाच्चप्रवेशादिक्रियः ॥ उदान-
रस्यवस्थितः कंठनासिकानाभिचरो वाक्प्रवृत्तिप्रपत्नोर्जाबलवर्ण-
स्रोतःप्रीणनधीधृतिस्मृतिमनोविबोधनादिक्रियः ॥ व्यानो हृद्यव-
स्थितः कृत्स्नदेहचरः ॥ शीघ्रतरगतिर्गतिप्रसारणकुंचनोत्क्षेपावक्षेपनि-
मिषोन्मेषणजृम्भणाच्चत्वादनस्रोतोविशोधनस्वेदासृक्सावणादिक्रियो
योनौ च शुक्रप्रतिपादनो विभज्य चान्नस्व किंदात्सारं तेन क्रमशो-
भान्स्तर्पयति ॥ समानोऽतरमिसमीपस्थितस्तत्संधुक्षणः पक्कामा-
शयदोषमलशुकार्तवांबुबहुत्वोतोविचारी तदवलंबनाप्रधारणपाचन-

विवेचनकिट्टाधोनयनक्रियः ॥ अपानोऽपानेऽवस्थितो बस्तिश्रो-
 णिमेंद्रुपणवंक्षणोरुचरो विण्मूत्रशुक्रार्तवगर्भनिष्क्रमणादिक्रियः ॥
 पाचकरंजकसाधकालोचकभ्राजकत्वभेदैः पित्तं ॥ तत्र यदाम-
 पकाशयमध्यस्थं पंचमहाभूतात्मकत्वेऽपि तेजोगुणोत्कर्षाक्षपित्त-
 सोमगुणं ततश्च त्यक्तद्रवस्वभावं सहकारिकारणैर्वायुक्लेदादिभिर्-
 नुग्रहाद्दहनपाचनादिक्रियया लब्धाग्निशब्दं पित्तमन्नं पचति सार-
 क्रिष्टौ विभजति शेषाणि च पित्तस्थानानि तत्रस्थमेवानुगृह्णाति त-
 त्याचकमित्युच्यते ॥ आमाशयस्थं तु रसस्य रंजनाद्रंजकं ॥ हृदय-
 स्थं बुद्धिमेधाभिमानोत्साहैरभिप्रेतार्थसाधनात्साधकं दृष्टिस्थं रूपा-
 लोचनाच्चालोचकं ॥ त्वक्स्थं त्वचो भ्राजनाद्भ्राजकं ॥ तदभ्यंगपरि-
 षेकालेपादीन्याचयति छायाश्च प्रकाशयति ॥ अवलंबकक्लेदकबोध-
 कतर्पकश्लेषकत्वभेदैः श्लेष्मा ॥ सतूरस्थः स्ववीर्येण त्रिकस्यान्न-
 वीर्येण च सह हृदयस्य च शेषाणां च श्लेष्मस्थानानां तत्रस्थ एवो
 दककर्मणाऽवलंबनादवलंबक इत्युच्यते ॥ आमाशयस्थितोऽन्नसंधा-
 तस्य क्लेदनात्क्लेदकः ॥ रसनस्थः सम्यग्रसबोधनाद्बोधकः ॥ शिरस्थ-
 श्वक्षुस्तादिन्द्रियतर्पणतर्पकः ॥ पर्वस्थोऽस्थिसंधिश्लेषात् श्लेषकइति ॥
 एवममीषु स्थानेषु भूयिष्ठमविकृताः सकलशरीरव्यापिनोऽपि वातपि-
 त्तश्लेष्माणो वर्तन्ते ॥ तेषां वृद्धिहेतुर्वक्ष्यते निदानेषु ॥ समासतश्च
 वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तं पूर्वाध्याये ॥ वृद्धिर्हि द्वेधा चयकोपभेदेन ॥ त-
 न्नोष्णगुणोपहिता रूक्षादयो वायोः संचयमापादयन्ति शीतगुणोपहि-
 ताः प्रकोपमुष्णगुणोपहिताः स्निग्धादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहिता-
 स्तीक्ष्णादयः पित्तस्य चयमुष्णगुणोपहिताः कोपं शीतगुणोपहिता
 मेदादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहिताः स्निग्धादयः कफस्य चयमुष्ण-
 गुणोपहिताः कोपं तथा तु रूक्षादयः प्रशमं ॥ तत्र ॥ चयो वृद्धिः स्व-
 धाम्न्येव प्रहेषो वृद्धिहेतुषु ॥ विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तून्मार्गगा-

मिता ॥ लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥ सूत्रस्थानस्थस्य
समता विकारासंभवः शमः ॥ देहे कुट्टोऽनिलवशात्कृत्स्नोऽर्द्धोऽवयवोऽपि
वा ॥ दोषो विकारं कुरुते स्वे वर्षमिव तोयदः ॥ अथ प्रकुपिता
वातादधो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥ आविष्कृततमास्तु
क्षयोरशीतिर्विकाराश्चत्वारिंशत्पित्तस्य विंशतिः श्लेष्मणः ॥ तत्र
वातविकाराः ॥ तद्यथा ॥ नखभेदो विपादिका पादशूलं पादभ्रंशः
सुप्तपादता वातखुडता गुल्फग्रहः पिंडिकोद्द्वेषनं गृध्रसी जानुभेदो
जानुविश्लेषऊरुसादऊरुस्तंभः पंगुत्वं गुदभ्रंशो गुदातिर्वृषणाक्षेपो
मैद्वस्तंभो वक्षणाहाहः श्रोणिभेदो विद्धेदउदावर्तः खंजत्वं कुब्जत्वं
वामनत्वं त्रिकग्रहः पृष्ठग्रहः पार्श्वविमर्दउदरावेद्यो हृन्मोहो हृद्भवो
वक्षोद्वर्षस्तथा वक्षोपरोधो वक्षस्तोदो बाहुशोषस्तथा ग्रीवास्तंभो
मन्यास्तंभः कंठध्वंसो हनुस्तंभस्ताल्बोष्ठभेदो दंतभेदो दंतशैथिल्यं
मूकत्वं वाक्संगः प्रलापः कषायास्यता मुखशोषो रसाज्ञत्वं घ्राणनाशः
कर्णशूलमशब्दश्रुतिरुच्चैःश्रुतिर्वाधिर्धर्मवर्त्मस्तंभो वर्त्मसंकोचस्तिमिर-
मक्षिशूलमक्षिव्युदासो भ्रूव्युदासः शंखभेदो ललाटभेदः शिरोरुक्केश-
भूमिस्फुटनमर्दितमेकांगरोगः सर्वांगरोग आक्षेपको दंडकः श्रमो भ्रमो
वेषथुर्जृम्भाग्लानिर्विपादो रौक्ष्यं पारुष्यं श्यावारुणावभासत्वमस्त्वमो-
ऽनवस्थितचित्तता च ॥ पित्तविकाराः पुनः ॥ ओषः श्लोषो द्रवो द्रवधु-
र्विदाहोऽतर्दाहस्त्वग्दाहोऽसदाहो धूमकोऽम्लकऊष्माधिक्यमतिस्वे-
दो गंधोऽवपवसदनं शोणितक्लेदो मांसक्लेदस्त्वङ्मांसदस्यं चर्मदर-
णं रक्तकोठो रक्तविस्फोटो रक्तमंडलानि रक्तपित्तं हरितत्वं हारिद्रत्वं
नीलिका कक्ष्या कामला तिक्तास्यता लोहितगंधास्यता पूतिमुखत्वं
तृष्णाधिक्यमतृप्तिरास्यपाको गलपाको ऽक्षिपाकः पापुपाको मैद्वपाको
जीवादानं तमः प्रवेशो हरितहारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्वं च ॥ श्लेष्मविकारा-

स्तु ॥ तृप्तिस्तंद्रा निद्राऽऽधिक्यं स्तैमित्यं गुरुगात्रताऽऽलस्यं मुखमा-
धुर्यं प्रसेकः श्लेष्मोद्विरणं मलाधिक्यं बलासो हृदयोपलेपः कंठोप-
लेपो धमनीप्रतिचयो गलगंडोऽतिस्थौल्यं शीताघित्वमुदरदः श्वेताव-
भासता श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्वं च ॥ तत्र सर्वांगीणस्तीव्रो दाहः स्वेदार-
तिमानोषः ॥ प्रादेशिकः स्वेदरहितोऽग्न्यर्चिषेव दाहः श्लोषः ॥ मुखो-
ष्ठतालुषु दाहो दवः ॥ चक्षुरादीन्द्रियेषु दाहो दवधुः ॥ पाणिपादांसमू-
लेषु विविधः संतापो विदाहः ॥ कोष्ठे दाहोऽतर्दाहः ॥ शिरोग्रीवाकंठ-
तालुषु धूमायनं धूमकः ॥ सांतर्दाहहृदयशूलोद्गारोऽम्लकः ॥ शोणि-
तस्य कृष्णतादौर्गन्ध्यतनुत्वानि क्लेदः ॥ मांसस्यतु कृष्णतादौर्गन्ध्यं च ॥
बाह्यत्वक्संहतिश्रमं ॥ कोष्ठगौरवादाहारास्पृहा तृप्तिः ॥ अन्ये पुनराहुः ॥
अन्नानभिनंदना तृप्तिरिव तृप्तिरोचकः ॥ निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणं
तंद्रा ॥ स्तैमित्यं तु प्रमीलक इत्यन्यैः पठितं ॥ उपलेप इवोपलेपः ॥
तदतिशयः प्रतिचयो ऽतिपूरणं ॥ अग्नरतिमंदता शैत्यं ॥ उरोऽभिष्यंद-
उदरदः ॥ केषांचिच्छीतवेपथुरुदरदः ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ शीतपानीय-
संस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः ॥ सरागकंडूः शोफः स्यादुदरदः स कफो
द्भव इति ॥ महाविकारास्तु यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ क्षुद्रविकाराः पु-
नर्यदेवांगमाविशंति तदुपपदमेव नाम लभंते ॥ यथा ॥ नखशंखल-
लाटमेदाः सांतर्दाहकंठहृदयोपलेपादयः ॥ तेषां हि तथैव स्वरूपमुप-
दिष्टं भवति ॥ सर्वेषु तेषु तेष्वनुक्तेषु चान्येष्वसंख्येयत्वाद्द्विकारेष्वि-
मान्येव दोषाणामात्मलिंगानि सकलशरीरव्यापीन्यव्यभिचारीणि च ॥
तथा तत्कर्माण्युपक्रमश्च ॥ तत्रात्मलिंगान्यायुष्कामीये निर्दिष्टानि ॥
कर्माणि तु बायोः संस्रव्याससंगसादभेदतोदहर्षतर्षवर्तमर्दकंठव्यथवे-
ष्टभंगशूलशोषत्वापपारुष्यसौषिर्बसंकोचस्पंदनानि कषायरसत्वं श्या-
वारुणवर्णता च ॥ पित्तस्य दाहोष्मपाकस्वेदक्लेदकोथखावरागाः कट्ट-
म्लरसत्वं शुक्लारुणवर्ज्यवर्णता च ॥ श्लेष्मणः कट्टस्थैर्यगौरवोप्रदेहस्रो

हृशैत्यबंधचिरकारित्वानि मधुरलवणरसत्वं श्वेतवर्णता चेति ॥ कपिलस्त्वेषां स्वलक्षणानि रसतो निर्दिदेश ॥ कटुम्ललवणं पित्तं स्वादुम्ललवणः कफः ॥ कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ सुश्रुतः पुनः पठति ॥ पित्तं विदग्धमम्लतामुपैति ॥ श्लेष्मा लवणतां ॥ तदेवमेतानि बाध्वादिरूपकर्माण्यवहितः सम्यगुपलक्षयेदागमप्रत्यक्षानुमानैः ॥ अनंतरं च देशकालमात्रादीन्प्रमाणीकृत्याश्वेवोपक्रमेतेति ॥ भवन्ति चात्र ॥ वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ पृथक् त्रीन्विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ॥ त्रीनेवसमया वृद्ध्या षडेकस्यातिशयने ॥ त्रयोदश सस्तेषु षड्भेदातिशयेन तु ॥ एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ पंचविंशतिरित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ॥ एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ॥ एकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते ॥ भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टास्त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणं ॥ रोगावस्थामु युगपद्वृद्धिसाम्यक्षयानुगं ॥ षट्कं हि दुर्बोधतरं विकारैरिति दर्शयते ॥ प्रकृतिस्थं यदापित्तं वृद्धो वायुः कफक्षये ॥ स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्रतत्रानवस्थितौ ॥ गात्रोद्देशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥ प्रकृतिस्थं कफं क्षीणे पित्ते बायुर्यदा बली ॥ कर्षेत्कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तंभगौरवं ॥ प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ॥ संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्थोपजायते ॥ प्रकृतिस्थं कफं वृद्धं पित्तं वायुक्षये यदा ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्यात्सतंद्रागौरवं ज्वरं ॥ प्रकृतिस्थं यदा वायुं वृद्धः पित्तक्षये कफः ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं रुजं ॥ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धः श्लेष्माऽनिलक्षये ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्यान्मंदाग्निस्थं शिरोग्रहं ॥ निद्रातंद्रोपलेपांश्च वृद्धोऽगं गात्रगौरवं ॥ वृषीवनं पित्तकफयोर्नखादीनां च पीततां ॥ ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकाराः कीर्तिताः षट् ॥ शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तद्यथायथं ॥ संसर्गाद्रससहधिरादि-

मिस्तथैषां दोषांस्तु क्षयसमताविष्टद्विभैदैः ॥ आनंत्यं तरतमयोगत-
श्च धातान् जानीयादवहितमानसो यथास्वं ॥ इति दोषभेदीयो नाम
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वातस्योपक्र-
मः स्नेहः स्वेदो मृदूनि स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणानि संशोधनान्यभ्य-
वहार्याणि चाभ्यंगपूर्वमुपनाहनोपवेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहसंवाहन-
पीडनानि विद्यासनविस्मापनविस्मरणानि सुरासवविधानं स्नेहाश्वाने-
क्योनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरचनीयद्रव्योपहितास्तथा शत
पाकसहस्रपाकाः सर्वशः प्रयोगार्था बस्तयो बस्तिनियमो विशेषतस्तैलं
मांसरसोऽनुवासनानि सुखशीलता स्त्रीसंपर्कवर्जनश्च हैमंतो विधिः ॥
पित्तस्य सर्पिःपानं सर्पिषा स्नेहनमधोदोषहरणं मधुरतिक्तकषायाणा-
मौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगो मृदुसुरभिशीतद्व्यानां गंधानामुपसेवा
परमशिशिरसुरभिसलिलमज्जनं मनोनुकूलसंस्पर्शसुरवानां मुक्तामणि-
वैदूर्याभ्रगर्भशंखशिलापद्मरागचंद्रकांतकांततरतस्तावलीनां चामरत्रा-
सितसहस्रपत्रोत्पलकदलीदलनवमालिक्कुकुंदमल्लिकादिविधिवर्णप्र-
सूनविरचितानां स्रजां च धारणमुरसा ॥ क्षणे क्षणे चाप्यचंदनप्रियंगु-
कालीयकमृणालकर्पूरसुगंधिशीतस्वच्छगंधवारिभिः सकमलकुमुदकुव-
लयैर्भूमितलकवाटवातायनहर्म्यभितीनामभिप्रोक्षणं ॥ श्रुतिमुखद-
मृदुमधुरमनोगानां गीतवादित्राणामभ्युदयानां च श्रवणं ॥ अयं त्र-
णैः समानवेषचरितैरुत्सवोत्तरान्योन्यदर्शनैः सुहृद्भिः सहासनं ॥ अमृ-
तवचनविहारस्वभावसुरभितरवदनकुड्मलानां नातिस्पष्टाभिधायिना-
मनुपचारमधुरकोमलोद्भाषानां प्रियाणामपत्यकानां सद्यमाश्लेषः ॥ वि-
दयं च तनुमृदुसुरभिनिवसनाभिर्मालिकामुकुलानुकारिमुक्ताफलप्राय-

१ अश्रमगर्भोपक्रमणः (पाचइतिलोके) गार्हमंतपरकतमश्रमगर्भोहरिभणित्यमरः

२ तरलोहारमध्यगइत्यमरः ३ अमरत्रासितेतिपाठोभाति

विभूषणाभिः सहचरीनिनादसंकल्पोपजनितौत्सुक्यकलहंसानुनादि-
 तनूपुररशनाकलापसिंजितानुगमसंमुखमुग्धमृदुवचनाभिर्निजजघननि
 बिडकुचपुगुलालंकारभारोद्गहनश्रमश्वसनकंप्रमध्यमुकुलितलोचनो-
 त्यलाभिः किंचिद्दिगलितनवधौवनाभिः प्रियांगसंगमात्रातिमात्रसुखा
 स्वादविसंस्थमानांशुकैककालोपजातव्रीढावैलक्ष्यप्रगल्भतावैक्य-
 हर्षविषादविस्मयस्मितकोपप्रसादसाध्वसस्रस्तस्विन्नसर्वांगद्रवीकृत-
 हिमांगरागाभिः समस्तदेहहृदयप्रल्हादकारिणीभिर्विलासवतीभिश्च-
 तुरंगमिवानंगबलमंगैस्तनुभिरपि समुद्गृह्णीभिर्गर्नाभिः॥सकलरजनी-
 करकरनिकरावकीरणाशिशिरतराणि भवनतलसलिलपुलिनानि ॥सित
 सिकतनोयसूततलमनेककायपत्रप्रवृत्तविमलसलिलधारं धारागृहं ॥
 सागरानुकारितोयाशयोपतीरमुनिविष्टकुमुमितबहुविटपपृथुतुंगविवि-
 धतरतरुनिवहबहलच्छायोपसंच्छन्नं धवलरक्तनीलनीरजरजोव्यासस-
 मस्तजलविपुलसिकतिलोपकल्पितं दोलायमानगलदुदककलशशर-
 णकरकस्रवदुदकप्रवाहाहितमृत्सौरभमूतलैकदेशं प्रलंबमानाश्रजंबू-
 कदंबविदुलनिचुलादिकिसलयमंजरीफलस्तबकप्रत्युत्पटालिकं मु-
 द्गुर्मुद्गुः पुरुषप्रयत्नप्रेरितघटमुखोद्गीर्णोशीरचंदनानुविद्धावलप्रपतित-
 शेषमुक्ताफलायमानजललवमुच्छ्रायविस्तारवदनिषिद्धदूरविस्तृतशी-
 तवातप्रवेशमत्यर्थसततांबुशीतशीकराभिषेकप्रतिहतसंतापदाहमोह-
 श्रमक्लमपिपासमतिशयप्रासरामणीयकं हिमाचलस्पर्दिशैत्यमंबुधर-
 काललीलाविडंबि कायमानं ॥ प्रफुल्लपद्मोत्पलपुंडरीकसौगंधिकको-
 कनदशतपत्रपरागरागानुरंजितजलचरविहंगगणकलनिनदरम्या दी-
 र्घिकाः ॥ मधुपानलोभनिलीयमानालिकुलचलितलताप्रताननिपति-
 तविविधकुमुनिचयशयनरचनासव्यापारमृदुपवनान्युपवनानि ॥ वि-
 शेषतस्तु घृतं पयो विरेचनानि सौम्याः सर्वे भावा दिवास्त्रभवर्ज्य-

१) अंगनाभिर्निर्दयमाश्लेषइतिपूर्वेणसंबंधः २) वेष्वादिर्निमित्तगृहविशेषः (मांडव१० भा०)

श्व ग्रैष्मो विधिः ॥ श्लेष्मणः पुनर्विधिविहितानि तीक्ष्णानि संशो-
 धनानि विरुक्षप्रायाण्यभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि ती-
 क्ष्णानि दीर्घकालस्थितानि हृद्यानि मद्यानि ॥ धावनलंपनप्लवन-
 जागरणनियुद्धसंन्यवायव्यायामरुक्षोन्मर्दनस्थानोच्छादनानि ॥ वि-
 शेषतः क्षौद्रं यूषो वमनानि सर्वशश्रोपवासः सधूमगंडूषः सुखद-
 तिवेषः सुरबार्थं वासंतो विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ उपक्रमः पृ-
 थग्दोषान् धोऽयमुद्दिश्य कल्पितः ॥ संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं
 विकल्पयेत् ॥ ग्रैष्मः प्रायो मरुपित्ते वासंतः कफमारुते ॥ मरुतो
 पोगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥ योज्याः पटुम्लमधुरा वायौ कुद्धे र-
 साः क्रमात् ॥ पित्ते तिक्तस्ततः स्वादुः कषायश्च रसो हितः ॥ कटुकः प्राक्
 ततस्तिक्तः कषायोऽते कफामये ॥ चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादि-
 षु त्रिषु ॥ वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ चीयते ल-
 घुरुक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ॥ तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्थौष्ण्याच्च
 कुप्यति ॥ अद्भिस्त्वविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशं ॥ पित्तं याति
 चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ चीयते क्षिग्धशीताभिरु-
 दकौषधिभिः कफः ॥ तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वा-
 च्च प्रकुप्यति ॥ इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः ॥ चया-
 दीन् यांति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥ व्याप्नोति सहसा
 देहमापादतलमस्तकं ॥ निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौषवत् ॥
 चयएव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ॥ सर्वकोपे बलीयांसं शेषदो-
 षाविरोधतः ॥ क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले ॥ वातादीनां
 यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलं ॥ ऊचे पराशरोप्यर्थममुमेव प्रमा-
 णयन् ॥ यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषमिषग्विजतं ॥ नेतृमंगेन
 दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः ॥ स्थानतः केचिदिच्छंति प्राक् ता-
 वन् श्लेष्मणो बधं ॥ शिरस्थुरति कंठे च प्रलिप्तेऽन्नहृदिः कु-

तः ॥ तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावचारणं ॥ असत्यभ्यवहारे
 च कुतो दोषविनिग्रहः ॥ तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारा-
 ग्लेव सः ॥ मध्यस्थाधि घतः पित्तमाशुकारि च चिंत्यते ॥ अतो
 वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रहं ॥ अतएव च पित्तादिः कफांतो-
 ऽन्धैः क्रमः स्मृतः ॥ सुश्रुतश्च न सर्वत्र मनमेतद्वधीति तु ॥ ज-
 येज्ज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् ॥ प्रायेण तापात्मतया
 ज्वरे तेजो विशिष्यते ॥ विशश्च सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता ॥
 तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यकृत् ॥ वायुश्च वर्द्धतेऽ-
 वश्यं यस्त्वहःसु तयोः क्षये ॥ ज्वरातिसारयोस्तस्मादेपदोषजये
 क्रमः ॥ कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाद्दुस्तयोरपि ॥ यस्मादात्मा-
 शयोत्क्लेशाद्भ्रूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रदुष्टान् स्वा-
 शये स्थितान् ॥ स्वाशये तु प्रदुष्टानां स्थितैवं द्याशुकारिता ॥
 विज्ञाय कर्मभिः स्वैस्वैर्दोषोद्रेकं यथावत् ॥ भेषजं योजयेत्तत्र तंत्री-
 कुर्यान्नतु क्रमं ॥ प्रयोगः शमयेद्भ्याधि ॥ योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ॥
 नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ कुट्टं मलमलं
 जेतुं नाल्पभावादुभावपि ॥ दोषा दोषात्मकत्वाच्च न साम्येऽपि
 परस्परं ॥ शीतद्रवास्तलवणकटादिगुणतुल्यता ॥ दृष्टा मिथश्च दो-
 षेषु नातोऽन्योन्यं जयंति ते ॥ आरंभकं विरोधेऽपि मिथो यद्दु-
 णत्रयं ॥ विश्वस्य दृष्टं युगपद्वाधेर्दोषत्रयं तथा ॥ वायुरामान्वयः
 सार्तिराध्मानरुदसंचरः ॥ दुर्गंधमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु ॥
 आविलस्तनुमांस्त्यानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः ॥ विपर्यये तु पक्त्वं
 तथा ताम्रं समेचकं ॥ पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माऽच्छः पिंडितो-
 ऽथवा ॥ विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रसे ॥ उष्मणो ऽल्पबल-

१ तंत्रं प्रधानेनिर्द्वातद्वयमरः ॥ सर्वाःगसुंदरायांतु भेषजं योजयेत्तु स्वीकुर्यान्न क्र-
 मंभिषगितिप्राठःसन्निपातज्वरचिकित्साप्रकरणे

त्वेन धातुमाद्यमपाचितं ॥ दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
 अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ॥ कोद्रवेभ्यो वि-
 पस्येव वदंत्यामस्य संभवं ॥ सर्वदेहप्रविस्तान् सामान्दोषान्न नि-
 हरेत् ॥ लीनान्धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ आश्रयस्य
 हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ॥ पाचनैर्दिपनैः स्नेहैस्तान्स्वेदैश्च प-
 रिष्कृतान् ॥ शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथाबलं ॥ हंत्याशु
 युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ प्राणेन चोर्ध्वजत्रून्थान् प-
 काधानाद्गुदेन च ॥ उत्क्लिष्टानथ ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयं ॥
 धारयेदौषधेर्दोषान्विधुनास्तेऽपि कुर्वते ॥ रोगानुत्पादनिर्दिष्टानति-
 स्थौल्यादिकान् गदान् ॥ प्रवृत्तान्प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ॥
 विविधान् पाचनैस्त्वैस्तैः पाचयन्निहरेत् वा ॥ इति दोषोपक्रमणी-
 यो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथातो रोगभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सप्तविधाः खलु रोगा
 भवंति सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः ॥ ते तु पृथक् द्विवि-
 धाः ॥ तत्र सहजाः शुकार्तवदोषान्वयाः क्रुष्टाशीमेहादयः पितृजा मा-
 तृजाश्च ॥ गर्भजा जनन्यपचारात्कौञ्च्यपांगुल्यपैंगल्यकिलासादयोन्न-
 रसजा दौढदक्मिमानजाश्च ॥ जातजाः स्वापचारात्संतर्पणजा अपतर्प-
 णजाश्च ॥ पीडाकृताः क्षतभंगप्रहारक्रोधशोकभयादयः शारीरा मान-
 साश्च ॥ कालजाः शीतादिकृता ज्वरादयो व्यापन्नजा असंरक्षणजा-
 श्च ॥ प्रभावजा देवगुरूलंघनशापार्थवर्णादिकृता ज्वरादयः पिशा-
 चादयश्च ॥ स्वभावजाः क्षुत्पिपासाजरादयः कालजा अकालजा-
 श्च ॥ तत्र कालजा रक्षणकृताः अरक्षणजा अकालजाः ॥ तएते
 समासतः पुनर्द्विविधा भवंति प्रत्युत्पन्नकर्मजाः पूर्वकर्मजाश्च ॥ तत्र
 रोगोत्पत्तिं प्रत्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं चोद्दिश्यामोप-
 दिष्टानां विहितानां प्रतिपिद्धानामननुष्ठानमनुष्ठानं वा ॥ जन्मांतरा-

तीतेन तु पूर्वं ॥ तत्तु पुनर्देवाख्यमुक्तं च नियतानियतभेदेन प्राक् ॥
 तस्मात् दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः ॥ विपरीता देवजन्मानः ॥
 अल्पनिदाना महारुजश्रोभयात्मकाः ॥ तत्र यथास्वं प्रतिपक्षशील-
 नात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः ॥ सत्येव विपक्षशीलने निर्दिष्टकर्मक्षया-
 द्वैविकानां ॥ दोषकर्मक्षयादन्येषां ॥ अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृ-
 तमपि वर्णयन्ति ॥ तच्च पराभिसंस्कारमाचक्षते ॥ एवं चाहुः ॥ यदि
 स्वयं कृतादेव कर्मणः कार्यनिर्वृत्तिः स्यात् न दृष्टं पुरुषांतरकृता-
 त्किमिति विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधा-
 त्तोषरोषौ प्रतिकर्तव्यचिंतां वा प्रतिपद्यते ॥ एवमेते व्याधयो द्वि-
 विधाः संतस्त्रिविधा जायन्ते ॥ ततश्च दोषविशेषतो भूयः सप्तविधाः ॥
 सकलोऽपि चायं रोगसमूहः प्रतीकारवानापुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते ॥
 यस्मान्नियतहेतुकोऽप्यामयः सम्यग्निषगादेशानुष्ठानादुपात्तायुःसं-
 स्कारापरिक्षये सद्यवेदनतां प्रतिपद्यते ॥ अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व-
 एव प्रायशो भनक्त्यकांडे ॥ स्वयमपि च देवान्निदानाल्यतया वा नि-
 वर्तमानः षोडशगुणसमुदितक्रियोपलंभादाशुतरमपरिच्छिष्टस्य चाप-
 गच्छति ॥ अनियतफलदायिनि तु देवै हिताभ्यासस्तस्यावकाशमेव
 न लभते व्याधिः ॥ तस्मान्न कस्यांचिदवस्थायामात्मवान् हिताहि-
 तयोस्तुल्यदर्शी स्यात् ॥ त्रिविधाश्च पुनर्व्याधयो मृदुमध्याधिमात्र-
 भेदेन ॥ तत्राल्यलक्षणा मृदवो मध्यलक्षणा मध्याः संपूर्णलक्षणा-
 स्त्वधिमात्राः ॥ ते पुनः सुखसाध्यादिबिशेषेण चतुर्विधाः प्रागुपदि-
 ष्टाः ॥ सुबहुशोऽपि च मिद्यमाना व्याधयो निजागंतुतां न व्यभिचरं-
 ति ॥ तत्र निजास्तु दोषोत्थाः ॥ तेषु पूर्व वातादयो वैषम्यमापद्यन्ते ततो
 व्यथाऽग्निनिर्वर्तते ॥ बाह्यहेतुजास्त्वागंतवः ॥ तेषु व्यथा पूर्वमुपजा-
 यन्ते ततो दोषवैषम्यं ॥ दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रुगनुबध्यन्ते प्रव-

द्धते च ॥ एवंच कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण रोगानुबंधः ॥ केवलं पौर्वापर्ये विशेषः ॥ तस्मादेकाकाराएव रोगास्तथा रुक्सामान्यादसंख्यभेदा वा प्रत्येकं समुत्थानस्थानसंस्थानधर्मनामवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषान्ते यथास्थूलं यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ असंख्येयत्वाच्च दोषलिङ्गैरेवरोगानुक्रमं च विभजेत् ॥ दोषा एव हि सर्वरोगैककारणं ॥ यथैव शकुनिः सर्वतः परिपतन् दिवसं स्वां छायां नातिवर्तते ॥ यथा वा कृत्स्नं विकारजातं वैश्वरूप्येण व्यवस्थितं गुणत्रयमव्यतिरिच्य वर्तते ॥ तथैवेदमपि कृत्स्नं विकारजातं दोषत्रयमिति ॥ यथा च विद्युद्दृषादयो नभसि भवंति न त्ववश्यं निमित्ततस्त्ववश्यमपि ॥ तरंगबुद्बुदादयश्चांभसः ॥ तथा दोषेषु रोगाः ॥ त्रिविधं तु निमित्तमेषामसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च ॥ ते पुनः प्रत्येकमतियोगायोगमिथ्यायोगभेदात्रिविधा भिद्यंते ॥ तत्र यथास्वं चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिभिरर्थैरतिसंसर्गोऽतियोगः ॥ अल्पशो नैव वा संसर्गस्त्वयोगः ॥ सूक्ष्मातिदूरांतिकस्थानिभास्वद्भैरवाप्रियविकृतादिदर्शनं द्विष्टात्युच्चपरुषभीषणादिश्रवणं पूत्यमेध्यातितीक्ष्णोग्रप्रतिकूलाद्याघ्राणं स्वभावादिभिराहारकल्पनाविशोषायतनैरपथ्यानां रसानामभ्यवहारस्तथा स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामयथावदुपसेवनमशुचिभूताभिघातविषवातादिसंस्पर्शश्च मिथ्यायोगः ॥ कायवाङ्मनोभेदेन तु त्रिविधमप्यहितं कर्म प्रज्ञापराधः ॥ तत्र कायादिकर्मणोऽतिप्रवृत्तिरतियोगः ॥ अल्पशो नैव वा प्रवृत्तिरयोगः ॥ वेगोदीरणधारणविषमांगचेष्टनस्खलनकंडूयनप्रहारघ्राणायामादि तथा क्षुत्पिपासाऽद्धुक्तभाषणादि भयशोकेर्ष्यामात्सर्ष्यादि दशविधं चाकुशलं कर्म यथास्वं मिथ्यायोगः ॥ परिणामः पुनः कालउच्यते ॥ सोऽपि शीतोष्णवर्षभेदात्रिविधा तत्रातिमात्रस्खलक्षणः कालोऽतियोगः ॥

१ समुत्थानं रोगकारणं

२ संस्थानं रोगलक्षणं

३ वर्णइतिपाठः

हीनस्त्वलक्षणस्त्वयोगः ॥ विपरीतो मिथ्यायोगः ॥ त एतेऽतियोगा-
दयः सामान्यतोऽनुपशयलक्षणाः ॥ सर्वा वा प्रज्ञापराधएवायं यदे-
षामविवर्जनं ॥ अर्थकर्मकालाः पुनः सम्यग्योगेनोपशयान्द्रूधिष्ठं स्वा-
स्थ्यहेतवः ॥ तत्रापि रसवर्जा विषया यथायथमिन्द्रियं बाधते ऽनु-
गृण्णति च शेषा रसकर्मकालास्तु सर्वं देहं ॥ अपिच ॥ सर्वभावानां
भावाभावौ नांतरेण योगातियोगादीन् व्यवस्येत् ॥ सर्वाणां पुनर्विकारा-
णां निदानदोषदृष्यविशेषेभ्यो भावाभावविशेषा भवन्ति ॥ यदा ह्ये-
ते त्रयोनिदानादिविशेषान्नान्योन्यमनुब्रंतीषद्वाऽनुब्रंत्यबला वा न
तदाऽभिनिवर्तते व्याधयश्चिराद्वा ऽभिनिवर्तते तनवो वा भवंत्यसंपूर्ण-
लिंगा वा ॥ विपर्यये तु विपरीताः ॥ त्रयश्च रोगाणां मार्गा बाह्यम-
ध्याभ्यंतराः ॥ तत्र बाह्यो रक्तादिधातवस्त्वक् स पुनः शाखात्यः ॥
तदाश्रया गंडपिटिकालज्यपचीचर्मकीलाबुदाधिमांसमषट्पंगदयो ब-
हिर्भागाश्च शोथाशोर्गुल्मविसर्पविद्रध्यादयः ॥ मध्यो मूर्द्धहृदयवस्त्या
दीनि मर्माण्यस्थिसंधयः ॥ तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुशिराकंठरादयः ॥
तदाश्रयाः पक्षवधग्रहापतानकार्दितराजयक्ष्मास्थिसंधिशूलगुदभ्रंशा-
दयो मूर्द्धादिरोगाश्च ॥ आभ्यंतरो महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमाम-
पक्काशयाश्रयः कोष्ठोऽतारिति पर्यायाः ॥ तदाश्रया ज्वरातिसारच्छर्द्य-
लसकविमूचिकाश्वासकासहिष्माऽऽनाहोदरप्लीहादयोऽतर्भागाश्च शो-
फाशोर्विद्रधिगुल्मादयः ॥ ते च रोगाः स्वप्रधाना भवंत्यन्यपरिवारा वा
क्रमादननुबंधानुबंधाख्याः ॥ तत्राद्याः स्वतंत्राः स्पष्टाकृतयो यथास्वं
समुत्थानोपशयाश्च ॥ इतरे तु तद्दीपरीताः ॥ तद्वच्च दोषा अपि ॥ तत्रा-
न्यपरिवारा व्याधयो द्विविधाः पुरोगामिनो ऽनुगामिनश्च ॥ तेष्वद्याः
पूर्वरूपसंज्ञाउपद्रवास्त्वितरे ॥ तान् यथायथमेव वक्ष्यमाणानुपलक्ष-
येत् ॥ प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति तेषां ॥ अनुपशाम्यतो वा पश्चात्ता-
नुपक्रमेत् त्वरितं वा बलवंतमुपद्रवं प्रधानाविरोधेन ॥ स हि पीडाक-

रतरो भवति ॥ व्याधिपरिक्लिष्टदेहत्वात्प्रमेहपीडकादिवत् ॥ तथाऽन्यः
 प्रधानमेव रोगोऽन्यस्य हेतुर्भवति ॥ यथा ज्वरो रक्तपित्तस्य रक्तपित्तं
 वा ज्वरस्य ॥ तौ श्वासस्य ॥ प्लीहा जठरस्य ॥ तच्छुष्यथोः ॥ अशीति
 गुल्मादरातिसारग्रहणीनां ॥ प्रतिश्यायः कासज्वरयोः ॥ तौ क्षयस्य ॥
 क्षयः शोषस्य ॥ एकध्वापचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः ॥ बहूनां च
 तथा बहवः ॥ तद्देहकं लिङ्गं ॥ एवमेव प्रशमेऽभ्युपायः ॥ तथा स ए-
 वान्यस्य प्रकोपे ॥ तस्मात्तानवहितः सम्यगागमादिभिः परीक्षे-
 त ॥ तत्रागतो रोगमेवमेवंप्रकोपनमेवंयोनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठा-
 नमेवैवेदनमेवंरूपशब्दगंधरसस्पर्शमेवंपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवंवृद्धिस्थान-
 क्षयान्वितमेवमुदकमेवंनामानं ॥ तस्मिन्नियं प्रतीकारस्य प्रवृत्ति-
 रन्यथा निवृत्तिः ॥ प्रत्यक्षतस्त्वातुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्र-
 माणोपचयच्छायाविण्मूत्रछर्दिताधिक्यमंत्रकूजनमंगुल्यादिसंधिस्फु-
 टनं देहशकृद्रणादिगंधं सुप्तशीतोष्णस्त्वंसंस्पंदश्लक्षणाखरस्पर्शं च ॥
 प्रकृतिविकृतिमुक्तमास्परसं तु प्रश्नेन तथा सुच्छर्दद्दुश्च्छर्दत्वं मृदुकूर-
 कोष्ठतां स्वप्रदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रदिष्टेष्टसुखदुःखा-
 नि च ॥ तथा वयः प्रत्यक्षेण च ॥ अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरस्य
 वैरस्यं ॥ मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यं ॥ तथाऽग्निं जरणशक्त्या बलं व्या-
 यामशक्त्या गूढलिङ्गं व्याधियुपशयानुपशयतो दोषप्रमाणमुपचारविशे-
 षेणायुषः क्षयं रिष्टैः प्रकृतिसत्वसारसाल्प्यबलान्यनुशीलनेनेति ॥ भवति
 चात्र ॥ ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन योनाविशति जोगिवत् ॥ आतुरस्यांतरात्मा-
 नं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ द्वाविभौ व्याधितौ व्याधिस्वरूपस्याप्रकाश-
 कौ ॥ तद्यथैको गुरुव्याधिः सत्तद्देहबलाश्रयात् ॥ लघुव्याधिबलाभाति
 लघुव्याधिस्ततोऽन्यथा ॥ बाह्यावयवमात्रेण तयोर्मुह्यति बालिशः ॥
 ततोऽल्पमरूपवीर्यं वा विपरीतमतोऽथवा ॥ पथ्यं विपर्यये पुंजन् प्रा-

णान्मुष्णति रोगिणां ॥ ज्ञानांशेन न हि ज्ञानं क्लृप्ते ज्ञेये प्रवर्तते ॥
बुभुत्सेत भिषक् तस्मात्तत्त्वं तंत्रानुशीलनात् ॥ अभियुक्तस्तु सततं
सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ न जातु स्वलति प्राज्ञो विषमेऽपि क्रियापथे ॥
आगंतुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथाऽऽगंतुमतिप्रवृद्धं ॥ तत्रानुबंधं
प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ॥ इति रोगभेदी-
यो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो भेषजावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ भेषजम-
वचारयन् प्रागेव तावदेवमातुरं परीक्षेत ॥ कस्मिन्नयं देशे जातः संवृ-
द्धो व्याधितो वा ॥ तस्मिंश्च देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं-
विहारजातमेतावद्बलमेवंविधंसत्त्वमेवंविधंसात्म्यमियंभक्तिरिमेव्याधयो
हितमिदमहितमिदमिति ॥ प्रायो ग्रहणेन केन वा निदान वि-
शेषेणास्य कुपितो दोषो दोषस्य लोकस्यापि बहवः प्रकोपे हेतवः
॥ तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुद्ध्याऽपि दोषमेवमवगमयेत् ॥ त-
द्यथा ॥ किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा रूक्षेण लघुना
शिशिरेण वा साहसेन वेगरोधेन वा भयेन शोकेन वेति ॥ ततश्च तत्प्रति-
पक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानमाशु सिद्धये संपद्यते ॥ तत्र मधुराम्ललवणा
रसाः कटुतिक्तकषायार्धेतरैतरप्रतिपक्षाः ॥ तदनंतरं चोपलभेत मृदु-
मध्यातिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितं ॥ एकरूपस्यापि हि
हेतोर्मृदादिविभागेन पृथक्समवेतानां च दोषाणामंशांशबलविक-
ल्पविशेषाद्वाधेर्बलाबलविशेषः ॥ तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेक-
रसेषु च भेषजेषु रसदोषप्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्र-
भावतत्त्वं व्यवस्येत ॥ नत्वेवं सर्वत्र ॥ नहि विषमविकृतिसमवेतानां
नानात्मकानां परस्परणोपगृहीतानामुपहतानां चान्यैश्च विकल्पनैर्वि-
कल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसितुं श-
क्यं ॥ तथाविधे हि समुदये समुदयप्रभावमेवोपलभ्य व्याध्यौषधप्र-

भाषतत्वमवगच्छेत् ॥ तथा कस्य धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित
इति निरूपयेत् ॥ प्रविसृतो हि दोषः स्वमेव स्थानमातंकाया-
वितिष्ठन् मूर्द्धादीन्वा दुस्तरो भवति ॥ ततश्च स्थानविशेषेण भेषज-
विशेषः पर्येषितव्यः ॥ ततश्चैवमालोचयेत् ॥ कस्यायमौषधस्य व्या-
धिरानुरो वा योग्यः कियतो वा दोषानुरूपो हि भेषज्यवीर्यप्रमाणवि-
कल्पो व्याधिव्याधितबलापेक्षो भवति ॥ सहसाऽतिबलानि संशोधनौष-
धान्याग्नेयवायव्यान्यतिसौम्यान्यतिमात्राणि वा तथाऽग्निक्षारशस्त्र-
कर्माण्यल्पसत्त्वमातुरमल्पबलं वाऽतिपातयेयुः ॥ संशमनानि तु व्या-
धिबलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिक्षपिते देहे शीघ्रमन्यमा-
वहंति ॥ शरीरबलादधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयानग्निबलाद-
धिकानि ग्लानिमग्निसादं च ॥ अपिच ॥ अतिस्थूलोऽतिरुशो दुर्ब-
लो दुर्बद्धमांसशोणितास्थ्यंगावयवोऽल्पाभिरल्पाहारोऽसात्म्याहारो-
ऽपचितः साररहितो वा व्याधिबलमेव तावदसमर्थः सोढुं किं पुनस्त-
थाविधो भेषजमेवंवेगं ॥ तस्मात्तादृशमविषादकरैर्मृदुमुखैरुत्तरोत्तर-
गुरुभिरविभ्रमैश्चोपाचरेदौषधैर्विशेषादेबलाः ॥ तादृग्नवस्थितमृदुविकृ-
वहृदयाः प्रायः सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च ॥ ततोऽपि विशेषेण शिश-
वः ॥ तथा बलवति बलवद्वाध्यातुरेऽल्पबलमल्पं वा भेषजमर्कि-
चित्करं भूयस्व दोषमुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत् ॥ योग्यमपि चौषधमेवं
परीक्षेत ॥ इदमेवंसवीर्यविपाकमेवंगुणमेवंद्रव्यमेवंकर्मैवंप्रभावम-
स्मिन्देशे जातमस्मिन्नुतावेवंगृहीतमेवंनिहितमेवंविहितमेवंनिषिद्धमे-
वमुपसंस्कृतमेवंसंयुक्तमेवंपुक्तमनया मात्रयैवविधस्य पुरुषस्यैववि-
धे कालरतावंतंदोषमपकर्षत्युपशमयति वा ॥ अन्यदपि चैवविधं
भेषजमभूत् ॥ तथा तेनानेन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् ॥ सूक्ष्माणि
हि दोषौषधदूष्यदेशकालबलानलाहारसारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसाम-

वस्थांतराणि पान्यनालोचितानि निह्नुरातुरं॥आलोच्यमानानि तु विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः किंपुनरल्पबुद्धिं ॥ तस्माद-
भीक्षणशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञां॥अपिच ॥ संति
व्याधयो ये शास्त्रउत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रांत निर्दिष्टाः ॥ तत्र प्राज्ञैष्व
दोषादिगुरुलाघवेन सम्यग्ध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायां ॥ कालश्च भेषजस्य
योग्यतामादधाति ॥ सतु क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थया च द्वि-
धोक्तः प्राक् ॥ अपिच ॥ शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः कालः ॥ त-
त्र शीतोष्णयोर्दृष्टिशीतयोश्चांतरेण साधारणौ वसंतजलदात्ययौ ॥
ग्रीष्मवर्षकालयोस्तु प्रारंभो वृष्टेः प्रावृद्धिति विकल्प्यते ॥ प्राक् त-
त्र शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवस्त्रयो हेमंतग्रीष्मवर्षारव्यास्तेषामंत-
रे संशोधनार्थं साधारणा वसंतप्रावृद्दशरदारव्यास्त्रयो विकल्प्यंते ॥
तत्र संशोधनं प्रति फाल्गुनचैत्रौ वसंतः ॥ आषाढश्रावणौ प्रा-
वृद् ॥ कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ॥ तेषु साधारणेष्वहस्सु वमना-
दीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयोगातियोगभयात् ॥ साधारणा हि मं-
दशीतोष्णवर्षतया सुखत्वाद्भवंत्यविकल्पकाः शरीरौषधानां विपरी-
तास्त्वितरे ॥ तथाहि ॥ शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरम
त्यर्थशीतवातविष्टब्धवद्गुरुदोषं भवति ॥ तदनुप्राप्तं च भेषजं सं-
शोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वान्मंदवीर्यतां गतमयोगाय जा-
यते॥शिशिरं च वातप्रायोपद्रवाय॥तद्दृष्ट्वास्वपि समंतादतिघनेन घन-
संधातेनावनते नभस्युपरुद्धतेजःप्रकरेषु दिनकरकरेषु जलदपटलप्ला-
वनोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थोपक्लिन्नमवसन्नानलमलमुद्रित्तमलब-
लमादानदुर्बलं शरीरं भवति॥औषधग्रामस्तु जलदोदरमततप्रमुक्तधा-
रावपातसंभृतांबुनिबहोपप्लावितमूलजालसारविटपो बहुलकोमलपल्ल-
वोपचितस्कंधशाखः पुनरिव बालतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति॥अपरि-

संस्थिततया च क्षितिमलप्रायाभिरम्लविपाकाग्निः खगमृगसरीसृपादि-
 शवधानुमूत्रपुरीषसंस्पृष्टाभिरग्निः सलिलसीकरानुविद्धशिशिरपवन-
 संपृक्तेन च धराधरोष्मणा कोमलत्वादपरिणतस्यास्य सुतरां विदाहो
 जन्यते ॥ ततश्चासावपध्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाय ॥ प्रथमसंगृहीत-
 मपि चौषधं तोयदतोयानुगतमारुतोपहते जगतीति ॥ ग्रीष्मे पुनरा-
 दानोपहतत्वाच्छरीरमुष्णरूक्षवातातर्पाध्मातमतिस्विन्नमतिशिथिल-
 मतिप्रविलीनदोषं भवति ॥ भेषजं पुनरनुष्णमपि तपनतरतपनकरनि-
 पातादुष्णवीर्यतीक्ष्णतामुपगतमतियोगायोपकल्पते ॥ शरीरं च पि-
 पासाभ्रमक्लमोपद्रवाय ॥ तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतरालेषु वमनादीनि
 योजयेत् ॥ न चेदात्ययिको व्याधिः ॥ आत्ययिके तु कृत्रिमगुणोपधानेन-
 यथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमव-
 हितोऽवचारयेत् ॥ आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा ॥ तद्यथा ॥
 अस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा ॥ न ह्यप्राप्तातीत-
 कालमौषधं यौगिकं भवति तस्यत्वेकादशधाऽवचारणं ॥ तद्यथा ॥
 अभक्तं प्राग्भक्तं मध्यभक्तमधोभक्तं समभक्तमंतरभक्तं सामुद्रं मुहु-
 र्मुहुः सग्रासं ग्रासांतरं निशि च ॥ तत्राभक्तं नाम केवलमेवौषधं ॥ त-
 न्निरन्नोपयोगादतिवीर्यं कफोद्रेके विमुक्तामाशयस्रोताः प्रातर्बलवा
 नुपयुंजीत ॥ इतरस्तु प्राग्भक्तादिकं ॥ अन्नसंसर्गेण हि तन्नाति
 ग्लानिकरं भवति ॥ प्राग्भक्तं नाम यदनंतरभक्तं ॥ तदपाना
 निलविकृतावधःकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु च व्याधिषु
 प्रशमनाय कृशीकरणं च योज्यं ॥ मध्यभक्तं मध्ये भक्तस्य तत्समा-
 नानिलविकृतौ कोष्ठगतेषु च व्याधिषु पैतिकेषु च ॥ अधोभक्तं भक्ता-
 दनंतरं ॥ तन्तु व्यानविकृतौ प्रातराशांतमुदानविकृतौ पुनः सायमाशांतं
 पूर्वकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु व्याधिषु च श्लैष्मिकेषु

१ आध्मातं दग्धं ॥ आध्मातः शब्दिते दग्धे इति मेदिनीकरः

च प्रशमाय स्थूलीकरणं च ॥ समभक्तं यदन्नेन समं सा-
 धितं पश्चाद्वा समालोडितं ॥ तद्दालेषु सुकुमारेष्वौषधद्वेषिष्व-
 रुचौ सर्वाङ्गेषु ॥ अंतरभक्तं यत्पूर्वाण्हमक्ते जीर्णे मध्यान्हे
 भेषजमुपयुज्यते तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराणहे भोजनं ॥ एते-
 न रात्रिर्व्याख्याता ॥ तद्विषाग्नेर्व्यानजेष्वामयेषु ॥ सामुद्रं यदा-
 दावते च भुक्तस्य ॥ तन्तु लघ्वन्नपानयुक्तं पाननावनावलेहादि
 हिध्मायां कंपाक्षेपयोर्लघ्वार्धःसंश्रयेच दोषे ॥ मुद्गुर्मुद्गुस्तु पुनःपुन-
 र्भुक्ते यदमुक्ते वा ॥ तच्छ्वासकासहिध्मातृच्छर्दिषु विषनिमित्तेषु च
 विकारेषु ॥ सग्रासं यद्वाससंपृक्तं ॥ ग्रासांतरं यद्वासयोर्ग्रासयोर्मध्ये ॥
 हृयमप्येतत्प्राणानिलविकृतौ ॥ तथा सग्रासं चूर्णलेहवटकादिकमग्नि-
 दीपनं वाजीकरणानि चोपयुंजीत ॥ ग्रासांतरं हृद्रोगे वमनं धूमं च ॥
 जत्रूर्ध्वामयेषु तु निशायां ॥ अत्राद्ये काले तृपितः पीतांबरजीर्णी
 क्षुधितः क्षामश्च भेषजं वर्जयेत् ॥ शोषेषु चाहृद्यमसात्म्यमतिती-
 क्ष्णोग्रगंधं भूरिमात्रं चेति ॥ भवति चात्र ॥ रोगमादौ परीक्षेत त-
 दन्तरमौषधं ॥ ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ नि-
 द्रतोऽपि पुनर्व्याधिरल्पेनायाति हेतुना ॥ देहे मार्गीकृते दोषशेषः
 सूक्ष्म इवानलः ॥ तस्मात्तमनुब्रवीयात्प्रयोगेणानपायिना ॥ सि-
 द्धानामपि योगानां पूर्वेषां दाढ्यर्चमावहन् ॥ सातत्यात्स्वाहभावाद्वा
 पथ्यं द्वेष्यत्वमागतं ॥ कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ॥
 मनसोऽर्थानुकूल्येन तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलं ॥ सुखोपभोगता च स्या-
 द्वापेश्वातः परिक्षयः ॥ लौल्यादोषक्षयाद्वाधिबैषम्येण च याऽरु-
 चिः ॥ तासु पथ्योपचारज्ञो योगेनात्रं प्रकल्पयेत् ॥ शीतोष्ण-
 बर्षानिचिनं चैत्रश्रावणकार्तिके ॥ क्रमात्साधारणे श्लेष्मवातपित्तं
 हरेद्दुतं ॥ प्रादृशरहसंतानां मासेष्वेतेषु वाऽऽहरेत् ॥ साधारणेषु वि-
 धिनां त्रिमासांतरितान्मलान् ॥ कृत्वा शीतोष्णदृष्टीनां प्रतीकारं

यथायथं ॥ प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ समाहे-
न गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रि-
यासंकरो हितः ॥ गुणेऽल्पेऽपि तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये ॥ भे-
षजं नृपतेर्हृद्यमल्पमल्पत्यायं शुचि ॥ सिद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः
प्रयोजितं ॥ अनन्यकार्योऽवहितस्तन्मंत्रिगुरुसंतं ॥ आत्वादि-
तं परिचरैः स्वयं चानु प्रयोजयेत् ॥ उचितो यस्य यो देशस्तज्जं
तस्यौषधं हितं ॥ देशेऽन्यत्रापि वसतस्तत्तुल्यगुणजन्म च ॥ बी-
र्यवद्भावितं सम्यक्स्वरसैरसकृद्गु ॥ रसगंधादिसंपन्नं काले जीर्णं
च मात्रया ॥ एकाग्रमनसा युक्तं भैषज्यममृतायते ॥ इति भे-
षजावचारणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ उपक्रम्यस्य
हि द्वित्वाद्द्वैवोपक्रमो मन्त्रः ॥ एकः संतर्पणस्मन्त्र द्वितीयश्चापतर्प-
णः ॥ बृंहणो लंघनश्चेति तत्पर्यायावुदाहृतौ ॥ बृंहणं यद्बृंहत्वाय लंघ-
नं लाघवाय यत् ॥ देहस्य भवनः प्रायो भौमाप्यमितरच्च ते ॥ स्नेहनं रू-
क्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत् ॥ भूतानां तदपि द्वैध्याद्वितयं नानिर्वर्तते
॥ शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लंघनं ॥ यदीरयेद्बृंहिर्दोषान् ॥ पंच-
धा शोधनं तु तत् ॥ निरूहो धमनं कायशिरोरेकोऽस्त्रविकृतिः ॥ न
शोधयति यद्दोषान्समाचोदीरयत्यपि ॥ समीकरोति विषमान् शमनं
तच्च सप्तधा ॥ पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः ॥ बृंहणं शम-
नं त्वेष वायोः पित्तानिलस्य च ॥ बृंहयेद्वाधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोक-
कर्शितान् ॥ भाराध्वोरःक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ गर्भिणीसूति-
काबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ॥ मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्त्रिग्धब-
स्तिभिः ॥ स्वप्नशय्यासुखाभ्यंगस्नाननिर्हतिहर्षणैः ॥ मेहामदोषाति-
स्त्रिग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ॥ विसर्पविप्रधिप्रीहशिरःकंठाक्षिरोगिणः ॥
स्पृष्टांश्च लंघयेन्नित्यं शिशिरेत्वपरानपि ॥ तत्र संशोधनैः स्थौल्यब-

लपित्तकफाधिकान् ॥ आमदोषज्वरच्छर्दिरीसारहृदामयैः ॥ विबंध-
 गौरवोद्गारहृत्तासादिभिरातुरान् ॥ मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पा-
 चनदीपनैः ॥ एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ॥ क्षुत्तृ-
 णानिग्रहैर्देवैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ॥ समीरणातपाप्राप्तैः किमुता-
 ल्यबलैर्नरान् ॥ न वृंहयेत्संघनीयान् वृंक्षांश्च मृदु लंघयेत् ॥ युक्तया
 वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ॥ वृंहिते स्याद्बलं पुष्टिस्तत्साध्या-
 मयसंक्षयः ॥ विमलैर्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ॥ क्षुत्तृदसहो-
 दयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ॥ व्याधिमादवमुत्साहस्तंद्रानाशश्च लंघि-
 ते ॥ अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ अतिस्थौल्यातिका-
 श्यादीन् वक्ष्यंते ते च सौषधाः ॥ रूपं तैरेव विज्ञेयमतिवृंहितलंघिते ॥
 तत्र शोधनमुद्दिश्य स्थौल्याद्याः प्रागुदाहृताः ॥ गुर्वादिदृढसंलीनश्ले-
 ष्मिश्चोऽन्नजो रसः ॥ आमएव श्लथीकुर्वन् धातून्स्थौल्यमुपानयेत् ॥
 अतिस्थौल्यादिति क्षुत्तृदप्रस्वेदश्वासनिद्रताः ॥ आयासाक्षमताजाड्य-
 मल्पायुर्बलवेगता ॥ दौर्गन्ध्यं गद्गदत्वं च भवेन्मेदोतिपुष्टितः ॥ स्रोतः-
 सु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः ॥ चरन्प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषौ
 स्तस्ततोऽधिकं ॥ स्थूलं कोटरवृद्धौ दहनोऽग्न्यनिलौ च तं ॥ स्वेद-
 बाहिसिरामूलभवाद्द्विष्यंदनादपि ॥ मेदसः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वे-
 दभूरिता ॥ कोष्ठ एव विपक्वेऽस्य संरुद्धस्रोतसो रसे ॥ सर्वत्रालब्ध-
 त्तित्वात्प्रायो मेदः प्रचीयते ॥ तच्छेषोऽस्यरसोऽस्यत्वात्प्रालं रक्तादिपु-
 ष्टये ॥ तुल्येऽपि वाय्वादिचये प्राक्चितं चीयते तरां ॥ मेदस्तेनास-
 मत्वेन धातूनां विदधाति तत् ॥ श्वासादीनचिराच्चान्धान्ज्वरोदरभगंदरा-
 न् ॥ मेहोरुस्तंभपिट्काविद्रधिप्रभृतीन् गदान् ॥ अयथोपचयोत्सा-
 ह्यभ्रलस्फिगुदरस्तनः ॥ अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तत्रान्नं मारुतापहं ॥
 श्लेष्ममेदोहरं यच्च कुलत्था यवका यवाः ॥ जूर्णश्यामाकमुद्गाद्याः पा-
 नेऽरिष्टो मधूदकं ॥ मस्तु तर्कं च तीक्ष्णोष्णं रुक्षं छेदि च मेवजं ॥ चिं-

ताव्यवायव्यायामशोधनास्वपनं भजेत् ॥ देहापेक्षी तथा रूक्षं स्नान-
मुद्घर्ननादि च ॥ मधुना त्रिफलां लिह्याद्गुडूचीमभयां घनं ॥ रसांज-
नस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुलोः ॥ शिलाजतोः प्रयोगश्च सा-
ग्निमंथरसो हितः ॥ विडंगं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ॥
यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ मदनं त्रिफलामु-
स्तसमावहारिष्टमस्तुकं ॥ सपाठारग्वधं पीतमतिबृंहणरोगजित् ॥
तद्द्वदसकशम्याकदेवदारुनिशाहयं ॥ समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानि-
बगोक्षुरं ॥ एलावृषभषडुंथाखराश्वोपलभेदकं ॥ तत्रेण दधि-
मंडेन पीतं कोलरसेन वा ॥ मूत्रकच्छं कृमीन्मेहं स्थूलतां च
व्यपोहति ॥ कृमिघ्नत्रिफलतैलसक्तुत्र्यूपणदीप्यकैः ॥ लोहो-
दकाप्तुतो मंथः शस्तो बृंहणरोगिणां ॥ व्योषकट्टीवराशिपुविडंगानि-
विषास्थिराः ॥ हिंगुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ निशे
बृहत्थौ हृषुषा पाठा मूलं च केंवुकान् ॥ एषां चूर्णं मधुघृतं तैलं च
सदृशांशकं ॥ सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहंति तत् ॥ अति-
स्थौल्यादिकान्सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ तृद्रोगकामलाश्वि-
त्रश्वासकासगलप्रहान् ॥ बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्थाग्रेश्च दीप-
नं ॥ योज्यं तथा यथा व्याधिः स्वेदासृक्स्त्रावणान्यपि ॥ अतिकार्ष्यं
भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ॥ स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्लौजः
क्षुत्स्वरक्षयः ॥ बस्तिरुड्बूर्द्धजंघोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ॥ प्रलापोर्ध्वा-
निलग्लानिछर्दिपर्वास्थिभेदनं ॥ वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायंते ऽतिविलं-
घनान् ॥ अतिकार्ष्येन नायासवर्षशीतोष्णक्षुत्पृषः ॥ तृप्तिव्याध्या-
पधमदान् सहते ऽल्पबलत्वतः ॥ श्वासकासक्षयघ्नीहृगुल्माशौव-
न्हिमंदाः ॥ रुशं प्रायश्च धावंति स्तपित्तज्वरामयाः ॥ कार्ष्य-
मेव वरं स्थौल्यान्न हि स्थौल्यस्य भेषजं ॥ बृंहणं लंघनं नालम-

तिमेदोभिवातजित् ॥ मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन च नश्यति ॥
 कशिमा स्थविमा ऽत्यंतविपरीतनिषेवणैः ॥ शुष्कस्फिगुदरघ्रीवः
 स्थूलपर्वा सिराततः ॥ उच्यते ऽतिरुशस्तत्र प्रागुक्तो वृंहणो वि-
 धिः ॥ अश्वगंधाविदार्याद्या वृष्याश्रौषधयो हिताः ॥ अचिंतया
 हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ॥ स्वप्नसंगाच्च कशो वराह इव पुष्यति ॥
 लंघनोत्थेषु रोगेषु शेषेष्वप्युपकल्पयेत् ॥ यत्तदात्वे समर्थं स्या-
 द्दद्याभ्यासेन पुष्टये ॥ सद्यःक्षीणो यतः सद्यो वृंहणेनोपचीयते ॥ चि-
 रं क्रमेण च क्षीणस्तदाभ्यासेन तत्र च ॥ वृंहणं तत्र मात्रामिबला-
 दीन्वीक्ष्य योजयेत् ॥ नहि मांससमं किंचिदन्यद्देहहृहृत्वकृत् ॥ मां-
 सादमांसं मांसेन संभृतत्वादिशेषतः ॥ क्रव्यान्मांसरसांस्तस्माद्-
 कलावणिकौहृषून् ॥ वेसवारीकृतैस्तद्वृजांगलैश्च कृताकृतान् ॥ रसां-
 स्तथा च क्षीरादींस्तर्पणांस्तर्पणान्पुनः ॥ युंज्यात्कृशानां ज्वरिणां का-
 सिनां मूत्रकृच्छ्रिणां ॥ तृष्यतामूर्ध्ववातानां मूढमाहृतवर्चसां ॥ समकृ-
 ष्णासितानैलक्षौद्राज्यो हि संतर्पणः ॥ मंथस्तद्वत्सिताक्षौद्रमदिरासक्तु-
 योजितः ॥ फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमंडोऽम्लकांजिकं ॥ तर्पणं मूत्रकृ-
 च्छ्रमुदावतहरं परं ॥ मंथः खजूरमृद्दीकारक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ॥
 परुषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णार्तिरोगजित् ॥ स्वादुरम्लो जलकृतः
 सस्नेहो रूक्ष एव च ॥ सद्यः संतर्पणो मंथः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥ गु-
 रु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कशे ॥ यवगोधूममुभयोस्तद्योग्या-
 हितकल्पनं ॥ स्थौल्यकार्श्ये प्रकृत्याऽपि स्यातां तत्राप्ययं विधिः ॥
 सततं व्याधिततया सदा योज्यो विभज्य च ॥ मात्रादियुक्ते सेवे-
 न यस्तु वृंहणलंघने ॥ समधात्वग्निदेहो ऽसौसमसंहननो भवेत् ॥ दृ-
 ष्ट्वेन्द्रियबलत्वाच्च न द्वैरभियुज्यते ॥ दोषगत्याऽतिरिच्यते ग्राहिभे-
 द्यादिभेदतः ॥ उपक्रमा न तु द्वित्वान्निष्ठा अपि गदा इव ॥ ॥ इति
 द्विबिधोपक्रमणीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अपातः स्नेहविधिर्मध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहादिषूपयोगाय त-
 द्द्यापच्छमनाय च ॥ कुर्यात्प्रागेव तद्योगिद्रव्यसंभारसंग्रहं ॥ गुरुशी-
 तसरस्त्रिगन्धमंदसूक्ष्ममृदुद्रव्यं ॥ औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं बिरुक्षणं ॥
 सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतं ॥ तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्का-
 रस्यानुवर्तनात् ॥ माधुर्यादविदाहित्वाज्जन्माद्येव च शीलनात् ॥ पित्त-
 घ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरं ॥ घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा-
 ततोऽपि च ॥ द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ स्नेहा-
 शया दधि क्षीरं मांसास्थि फलदारु च ॥ स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्या-
 यामासक्तचिंतकाः ॥ दृढबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ॥ बा-
 नार्तस्यंदतिमिरदारुणप्रतिबोधिः ॥ स्नेह्या न त्वतिमंदाग्नितीक्ष्णाग्नि-
 स्थूलदुर्बलाः ॥ ऊरुस्तंभातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ मूर्च्छाच्छर्करु-
 चिश्लेष्मनृष्णामयैश्च पीडिताः ॥ अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ
 विरेचने ॥ तत्र धीस्मृतिमेधाग्निकांक्षिणां शस्यते घृतं ॥ ग्रंथिनाडी-
 कृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ॥ तैलं लाघवदाढर्याधिकूरकोष्ठेषु देहि-
 षु ॥ बातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ रूक्षक्लेशक्षमात्यग्नि-
 बातावृतपथेषु च ॥ शेषौ वसा तु संध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजामु च ॥ तथा
 दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ॥ तैलं प्रादृषि वर्षाते सर्पिरन्यौ तु
 माधवे ॥ सर्वं सर्वस्य च स्नेहं पुंज्याद्भास्वतिनिर्मले ॥ ऋतौ साधार-
 णे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ॥ दिवा निश्यनिले पित्ते संसर्गे पित्तव-
 त्यपि ॥ त्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं च योजयेत् ॥ उष्णेऽपि
 रात्रौ सर्पिश्च दोषादीन्वीक्ष्य चान्यथा ॥ निश्यशुते वातकफाद्रोगा-
 नहनि पित्ततः ॥ युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं मक्ष्याद्यत्नेन वस्तिभिः ॥ न-
 स्याभ्यंजनगंडूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणैः ॥ रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टि-
 विचारणाः ॥ स्नेहस्यान्याभिमृतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥ यथो-
 क्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ॥ स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेह-

कर्माशुसाधनात् ॥ हाभ्यां चतुर्भिरघामिर्थाभैर्जीर्यति याः क्रमात् ॥
 ऋस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च कनीयसीं ॥ कल्पयेद्दीक्ष्य दोषा-
 दीन्प्रागेव तु ऋसीयसीं ॥ अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवितसंशयं ॥
 तत्र दुर्बलमंदाग्निबालवृद्धसुखात्मकैः ॥ अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरा-
 तीसारकासिभिः ॥ ऋत्वा पेया सुखा सा हि परिहारे नुं वर्तते ॥
 चिराच्च बल्या न रुजे व्यापन्नाऽपि प्रकल्पते ॥ मेहारुःपिटिकाकुष्ठ-
 वातशोणितपीडितैः ॥ मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥
 न बलक्षपणी मंदविभ्रंशा शुद्धयेऽप्यलं ॥ महादेहानलबलक्षुत्तृदक्के-
 शसहिष्णुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः ॥ उन्मत्तैः
 रुच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेद्वाधीन्सुयो-
 जिता ॥ ह्यस्तने जीर्णएवाच्चे स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ शमनः
 क्षुद्रतोऽनत्रो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ वृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तो-
 ऽल्पो हितः स च ॥ बालवृद्धपिपासार्तस्नेहहिष्मद्यशीलिषु ॥
 स्त्रीस्नेहनित्यमंदाग्निमुखितक्लेशभीरुषु ॥ मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चो-
 ष्णो कृशेषु च ॥ स्नेहः प्राग्भोजनात् कुर्यादूरुजंघाकटीबलं ॥ वेगानु-
 लोभ्यमारोग्यमधःकायगदक्षयं ॥ मध्ये बृहत्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरु-
 क्षमान् ॥ इंद्रियस्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजन्तुगदक्षयं ॥ वाते सलवणं सर्पिः
 पित्ते केवलमिष्यते ॥ वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारत्रिकदुकान्वितं ॥ वा-
 र्धृष्णमच्छेऽनुपिवेत्स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ आस्योपलेपशुद्ध्यै च तौष-
 राहृक्करे न तु ॥ उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णो मृष्णीर्विरुध्यते ॥ ततो
 गुरुप्रावरणो निर्वातशयनस्थितः ॥ जरणांतं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाल्प
 वारिपः ॥ शिरोरुक् भ्रमनिष्ठीबमूर्च्छासादारतिक्लमैः ॥ जानीयाद्देव-
 जं जीर्यज्जीर्णं तच्छानित्वाधवान् ॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्त-
 ण्नोद्गारशुद्धिभिः ॥ जीर्णाजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च रुचिलाघवं ॥ भोज्योऽन्नं मात्रया पा-
 स्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ द्रवोष्णमनभिष्यंदि नातिस्निग्धमसंक-
 रं ॥ उष्णोदकोपचारी स्याद्द्रव्यचारी क्षपाशयः ॥ व्यायामवेगसंशो-
 शोर्कवर्षाहिमातपान् ॥ प्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यंशनसंस्थितीः ॥
 मीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ॥ यान्यहानि पिबेत्तानि ता-
 वंत्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क-
 मः ॥ उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ स्नेहस्य पानात्पू-
 र्वं च दातव्यं मृदु भेषजं ॥ उत्तेजनं द्रुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ॥
 ज्यहसच्छं मृदौ कोष्ठे कूरे सप्तदिनं पिबेत् ॥ सम्यक्स्निग्धोऽथवा
 यावदतः सात्मी भवेत्परं ॥ सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणं ॥
 अतियोगेन वा व्याधीन् यथांभो ह्यतियोजनात् ॥ विहत्य सेतुं मृत्को-
 ष्टात्स्ववति क्षपयन्मृदं ॥ स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा स्ववति क्षपयंस्तनुं ॥
 वातानुलोम्यं दीप्तोर्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतं ॥ मृदुस्निग्धांगताग्लानि
 स्नेहोद्देगोऽथ लाघवं ॥ विमलेन्द्रियता सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥
 पांडुमयांगसदनघ्राणवक्रगुदस्त्रवाः ॥ गुददाहारुचिच्छर्दिर्मूर्च्छातृष्णा-
 प्रवाहिकाः ॥ शुष्कोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिसेवनान् ॥ अमात्र-
 याऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ स्नेहः करोति शोफार्शस्तंद्वा-
 निद्राविसंज्ञिताः ॥ कंडूकुष्ठज्वरोत्केशशूलानाहबलक्षयान् ॥ जठरेंद्रि-
 यदौर्बल्यजाड्यामस्तंभवाग्न्यहान् ॥ तांस्तान्स्वदोषहेतूथान्पांडुर्दी-
 श्वावियोजनात् ॥ क्षुत्तृष्णांश्लेखनस्वेदरूक्षपानाच्चभेषजं ॥ तक्रारि-
 ष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपध्यागो-
 मूत्रगुगुलु ॥ यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनं ॥ विरूक्षणे
 लघनवत् कृतातिकृतलक्षणं ॥ स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीव्रतरीकृतः ॥
 स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽभितश्चरन् ॥ उदीरयेत्सोपसर्गा पि-

पाप्तामस्य चाधिकां ॥ सोसूस्त्यजेद्यद्युदकं न पिवेदाशु शीतलं ॥
 शीतसेकावगाहान्वा तत्तृष्णापीडितो भजेत् ॥ स्नेहाग्निना दक्षमानः
 स्वविषेणेव पन्नगः ॥ अजीर्णबलवत्यांशु शीतौर्दिस्याच्छिरोमुखं ॥
 छर्दयेतदशांतौ च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रूक्षाक्षमुल्लिखेद्भुक्त्वा
 तादृश्यां तु कफानिले ॥ समदोषश्च निःशेषं स्नेहमुष्णांबुनोद्धरेत् ॥
 तनो दोषातिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं श्रयेत् ॥ न सर्पिः केवलं पित्ते
 पेयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं ह्यनुरुजं देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥
 स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वदमाचरेत् ॥ स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कु-
 र्याद्द्विरेकं वमनं पुनः ॥ एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्केश्य तत्करैः ॥
 तिलभाषदधिक्षीरगुडमत्स्यरसादिभिः ॥ मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्मा-
 णो विषमाम्रयः ॥ स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान्पूर्वं रुक्षयेत्ततः ॥ सं-
 स्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहभ्यापन्न जायते ॥ अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चा-
 सात्म्यतां गतः ॥ बालदृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ योगानि-
 माननुद्देगान्सद्यःस्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ प्रभूतमांसनिःकाथान् जांग-
 लान्पजान् रसान् ॥ स्नेहभृष्टेषु वा तेषु यवागूं वाऽतिसंहतां ॥ ति-
 लचूर्णं च सस्नेहं फाणितं कशरां तथा ॥ तिलकांबलिकं भूरिस्नेहं
 सर्पिष्मतीमपि ॥ पेयां मुखोष्णां क्षैरेयां पात्रे वा ससिताघृते ॥ स-
 र्पिर्लवणयुक्तं वा सद्यःस्निग्धं तथा पयः ॥ पेयां च पंचप्रसृतां स्नेहै-
 स्तंदुलपंचमैः ॥ पायसं मापमिश्रं च बहुस्नेहसमायुतं ॥ तैलशुंठी-
 गुडसुरं जीर्णे मांसरसाशिनः ॥ स्नेहं वैकं सुराऽच्छेन दध्ने वा स-
 गुडं सरं ॥ वसां बराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् ॥ पिप्पलीं
 लवणं स्नेहांश्चतुरो दधि मस्तुकं ॥ दध्ना सिद्धं व्योषगर्भं धात्रीद्रा-
 क्षारसे घृतं ॥ यत्रकोलकुलत्थांबुक्षारक्षीरमुरादधि ॥ घृतं च सिद्धं
 तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमं ॥ सिद्धांश्च चतुरः स्नेहान् बदरत्रिफला-
 रसैः ॥ योनिशुकामयहरान्सद्यःस्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ लवणोपहिताः

स्नेहाः स्नेहयंत्यचिरान्नरं ॥ तद्वि विष्यंघरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्य-
वायि च ॥ गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ॥ कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्ने-
हार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान्-
न् ॥ स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेद्विकारिणः ॥ क्षीणानां त्वामयैर-
भिदेहसंधुक्षणज्ञमान् ॥ दीप्तांतराग्निःपरिशुद्धकोष्ठः प्रत्यप्रधानुर्बल-
वर्णयुक्तः ॥ दृढेन्द्रियो मंदजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः
॥ इति स्नेहविधिर्नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधोऽग्निस्वे-
दो भवति ॥ तापोपनाहद्रवोष्मभेदेन ॥ तत्र तापस्वेदः पाणिकांस्य-
फालवालुकावस्त्रघटिकादिभिः साक्षादग्निना च प्रयोक्तव्यः ॥ उ-
पनाहस्तु सर्वगंधधान्यसर्पपक्विष्वचादेवदारुरास्त्रैरंडमूलमधुकशता-
व्हासुराकिण्वादिवातहरद्रव्यचूर्णैर्विवगोधूमशकलैरानूपासृकृपित्तशिरः-
पादामिषवेसवारैश्च ॥ तथा श्लेष्मसंसृष्टे वायौ मुरसादिभिः पित्तसं-
सृष्टे च पद्मकादिभिः ॥ पृथक् सहितैर्वा क्षीरशुक्तधान्याम्ललव-
णमस्तुप्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः सालवणाभिधानैः बहुशः प्रदिष्टो-
ष्णवीर्यापूतिमृदुरोमचर्मभिस्तदभावे घनवातहरपत्राविककौशेयैरुप-
नद्धमंगमहःस्थितं विदाहपरिहारार्थं निशि मुंचेत् दिवा वा निशि ब-
द्धं दोषदेशकालवशेन वा ॥ द्रवस्वेदस्तु द्विविधः परिपेकोऽवगाहश्च ॥
तत्र शिघ्रवरणामृतकमूलकसर्षपमुरसार्जकवासावंशाश्मंतकाशोकशि-
रीषार्ककरंजैरंडमालनीपत्रभंगभूतिकदशमूलादिवातहरद्रव्यसलिलमु-
राक्षीरशुक्तादिकाथैः पूर्वोक्तैश्च यथादोषं पृथक्सहितैर्वा कुंभीर्वर्षाणि-
काः प्रणालीर्वा पूरयित्वा वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तमनभ्यक्तं शोषविष्टं किं
ल्लिजे वा शयानमेकांगे सर्वांगे वा बस्त्रावच्छन्ने परिवेचयेत् ॥ तैरेवाभि
पूर्णे महति कटाहे कुंडे द्रोण्यां वाऽवगाहयेत् ॥ उष्मस्वेदः पुनरुद्धाभि

घते ॥ पिंडः संस्तरो नाडी घनाश्मा कुंभी कूपः कुटी जंताकश्च ॥
 तत्र कपालपाषाणलोष्टलोहपिंडानप्रिवर्णान्संदंशेन गृहीत्वाऽभस्यम्ले
 वा निमज्जयेत् ॥ तैराद्राविकवखेण वेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं सरु-
 जमंगं ग्रंथिमद्वा स्वेदयेत् ॥ पांशुसिकतागवादिपुरीषधान्यबुसपु-
 लाकपल्लैर्वाऽम्लोक्तथितैः पूर्ववद्वेष्टितैर्गवादिशकृताऽऽर्द्रेण पिंडी-
 क्तेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाकृशरापायसार्पिंडैर्वा वातरोगेष्विति पिंड-
 स्वेदः ॥ स एव संकराख्यः ॥ यथार्हस्वेदद्रव्याणि पिहितमुखायां
 कुंभ्यां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनकिलिंजे प्रस्तार्याविककौशे-
 यवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे कुथकाविकाजिनप्रावारादिष्वक्छ-
 च्चं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः ॥ पूर्ववदेववोपस्वेद्योखांमुखेनाधोमुखां
 नाडीं मूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामभिसंधायावलिप्य च पार्श्वच्छि-
 द्रस्थया नाड्या शेषिकावंशदलकिलिंजकरंजपत्रान्यान्यमकृतया म-
 जाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घयाऽध्यर्द्धव्यामदीर्घया वा स्वायाम-
 चतुर्भागाष्टभागपरिणाहमूलाग्रस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंघतच्छिद्र-
 या द्विस्त्रिर्वा विनामिनया मुखोपविष्टस्य स्वभ्यक्तप्राचुरेऽंगे बाष्पमु-
 पहेत् ॥ बाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचंद्रवेगस्त्वचर्मविदहन् सुखं स्वेद-
 यतीति नाडीस्वेदः ॥ पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं च शिलातलं
 भूपदेशं वा वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाऽग्निमपोष्योष्णो-
 दकाम्लादिभिरभ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छदे संस्तरवत्स्वेदयेदिति घनाशमस्वे-
 दः ॥ पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यामुक्ताभ्योपश्लिष्योपविष्टस्तद्वदूष्माणं
 गृहीयात् ॥ भूमौ वा तां निखायं तदूर्ध्वमासनं शयनं वा नातिघनप्र-
 च्छदं परितः प्रलंबमानकुथाकंबलमोणिकं निधाय तत्रस्थस्योष्माणं
 गृण्हतः कुंभ्यामप्रिवर्णान्तयोगुडानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुंभी-
 स्वेदः ॥ शयनस्याधो विस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरीषान्यत-

रपूर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः ॥ कुटीं
 नात्पुञ्जविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाहकल्कघनप्रदिग्धकुट्यां सर्वतो
 विधूमप्रदीप्तखदिरांशारपूर्णहसंतिकासमूहपरिचितां त्रिधाय तन्मध्ये च
 शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः ॥ अथ जैताकं चिकीर्षुर्भूमिं
 परीक्षेत ॥ पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा दिशि गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे
 कृष्णमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिकेवा परीवाहपुष्करिण्यादीनां जलाशया
 नामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सुतीर्थे सममुविभक्तभूमिभागे
 सप्तौ वाऽरिनीः परिक्रम्योदकात्प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाऽभिमुखतीर्थं
 कूटागारं कारयेत् ॥ उत्सेधविस्तारतः परमरत्नयः षोडश समन्तात्सुवृत्तं
 मृत्कर्मसंश्लेषमनेकवातायनं ॥ अस्य च कूटागारस्यांतः समंततो भि-
 त्तिमरत्निविस्तारोच्छ्रायां पिंडिकां कारयेदाकपाटात् ॥ मध्ये चास्य
 कूटागारस्य किंक्कुमुक्तं द्विपुरुषप्रमाणं मृन्मयं कंदुसंस्थानं बहुसूक्ष्म
 छिद्रमंगारकोष्ठकस्तंभं सापिधानं कारयेत् ॥ तं च खादिराणामाश्वक
 र्णानां वा काष्ठानां पूरयित्वा दीपयेत् ॥ स यदा जानीयात्साधुदग्धानि
 काष्ठानि विगतधूमाऽभवतस्तं सर्वमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्म-
 णा युक्तमिति ॥ तत्रैवं वातहराभ्यंगाभ्यक्तगात्रं बस्त्रावच्छेन्नं प्रवेशयेत्
 ॥ अनुशिष्यात्सौम्यं प्रविश कल्याणायारोग्याय च ॥ प्रविश्य चैनां-
 पिंडिकामारुह्य पार्श्वपार्श्वार्थाभ्यां यथासुखं शयीथाः ॥ न च त्व-
 रया स्वेदमूर्च्छांपरीतेनापि पिंडिकैषा विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात् ॥
 भ्रश्यानो ह्यतः पिंडिकावकाशाद्दूरमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांपरीततया
 सद्यःप्राणान् जह्याः ॥ तस्मात्पिंडिकामेनांतं कथंचन मुंचेथाः ॥ त्वं यदा-
 जानीयाः विगताविष्यंदमात्मानं सम्यक्प्रभूतस्वेदापिच्छं सर्वस्रोतो-
 विमुक्तं लघुभूतमपगतविवंधस्तंभसुप्तिवेदनागैरवमिति ॥ ततः पिंडि-

१ कृतमुष्टिकरो रत्नरत्निरकनिष्ठिकद्वितिकोशः २ कासेकपाटवर्जमिति चरकेपाठः

३ चरकेतु चनुक्किक्कुमात्रं पुरुषप्रमाणमिति पाठः ॥ किंक्कुहस्तः

कानुसारेण द्वारं प्रपद्येथाः ॥ निष्क्रम्य च चक्षुषोः परिपालनार्थमलि-
 त्विन्नोऽपि न सहसा शीतोदकमनुप्रविशेथाः ॥ सम्यक्स्विन्नस्त्वपग-
 तसंतापकृमो मुहूर्तास्सुरखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नी-
 पादिति जैताकः स्वेदः ॥ तेषां विशेषतस्तापोष्मस्वेदौ कफे प्रयो-
 जयेत् ॥ उपनाहमनिले किञ्चित्पित्तसंसृष्टे ऽन्यतरस्मिन् द्रवमिति ॥
 अनाप्रेयं पुनर्भेदःकफावृत्ते वायौ ॥ निवातसदनगुरुप्रावरणमुद्गु-
 र्मघपानशुद्धायामातपनियुद्धाध्वभारहरणामर्षमयैः ॥ उपनाहं च पि-
 त्तान्वये पूर्वोक्तेनैव विधिनाऽग्निरहितमिति ॥ भवति चात्र ॥ निवा-
 तैऽतर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ॥ व्याधिव्याधितदेशर्तुवशा-
 न्मध्यधरावरं ॥ कफार्तो रूक्षणंरूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ॥ आमाश-
 यगते वायौ कफे पकाशयाश्रिते ॥ रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थाना-
 नुरोधतः ॥ अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृङ्गुष्कद्वये न वा ॥ पद्मोत्पला-
 दिभिः सक्तुपिंड्या वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी ॥ शीतैर्मुक्तावलीपद्म कु-
 मुदोत्पलभाजनैः ॥ मुद्गुः करैश्च तोषाद्रैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥
 शीतशूलक्षये स्विन्नो जतिंऽगानां च मार्दवे ॥ स्याच्छनैर्मृदितः
 स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥ पित्तास्रकोपतृणमूर्च्छास्वरांगसदन-
 श्रमाः ॥ संधिपीडा ज्वरः श्यावरक्तमंडलदर्शनं ॥ स्वेदानेयोगाच्छर्दि-
 श्च तत्र स्तंभनमौषधं ॥ विषक्षाराप्यतीसारच्छर्दिमोहानुरेषु च ॥ स्वे-
 दनं गुरु तीक्ष्णाष्णां प्रायः स्तंभनमत्र तु ॥ तत्र स्थिरसरस्निग्धरूक्ष-
 रूक्षं च भेषजं ॥ स्वेदनं स्तंभनं श्लक्ष्णरूक्षसूक्ष्मसरद्रवं ॥ प्रायस्ति-
 द् कषायं च मधुरं च समासतः ॥ स्तंभितः स्याद्दले लब्धे यथोक्तामय-
 प्रात् ॥ स्तंभत्वक्स्त्रायुसंकोचकंपहद्वाग्धनुग्रहैः ॥ पादौष्ठत्वक्करैः
 तिस्तंभितमादिशेत् ॥ न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान् ॥
 प्रक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ तिमिरोदरबीसर्पकुष्ठरोगा-
 तमु ॥ पीतदुग्धदधिस्रोहमधून्कृतविरेचनान् ॥ अष्टदग्धगुद-

ग्लानिक्रोधशोकभयादितान् ॥ क्षुत्तृष्णाकामलापांडुमेहिनः पित्तपी-
 डितान् ॥ गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदुचात्ययिके गदे ॥ श्वासका-
 सप्रतिश्यायहिष्माऽऽध्मानविर्वांधिषु ॥ स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघाता-
 पतानके ॥ अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ महत्वे मुष्कयोः ख-
 ल्यामायामे वातकंठके ॥ मूत्रकृद्भ्रुवुदग्रंथिशुक्राघाताढ्यमारुते ॥ वे-
 पथुश्वयथुस्वापस्तंभजृम्भांगौरवे ॥ कर्णमन्याशिरःकोष्ठजंघापादोरु-
 रुक्षु चास्वेदं यथाययं कुर्यात्तद्रौषधविभागतः ॥ स्वित्तोऽन्नं पथ्यम-
 श्नीयाद्दोषरोगानुरोधतः ॥ तदहः त्रिगधसर्वांगो व्याधामं सुतरां त्यजे-
 त् ॥ अप्रेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रासादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वं ॥
 कुर्यात्स्वेदो जाड्यतंद्रापहारं स्तब्धान् संधींश्चेष्टयत्याशु चास्याः ॥ स्नेह-
 क्लिन्नाः कोष्ठगा धानुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ॥
 दोषाः स्वेदस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिमिनिर्हिंयते ॥
 इति स्वेदविधिर्नाम पद्मिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषहरण-
 मूर्ध्वभागं वमनारव्यमधोभागं विरेचनाख्यमुभयं वा मलविरेचनादि-
 रेचनमुच्यते ॥ तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यायिविकापीण्यौषधानि-
 स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याद्यथापित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन
 मृदुकृत्यांतःशरीरे स्वोष्मणाऽऽर्द्रदारुवद्विष्यन्ने स्थूलाणुस्रोतोभ्यः
 सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यात्पुनर्विष्यंदयंति ॥ तैक्ष्ण्याद्विकापित्वा-
 च्छ विच्छिंदंति ॥ स विष्यन्नविच्छिन्नो दोषसंघातः पारिप्लवः स्नेहा-
 क्तभाजनस्थइवोदकांजलिरसज्जन्तुस्रवणभावादाभाशयमागम्योत्स-
 नप्रणुत्तोऽभिवाच्यात्मकत्वादूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते-
 सल्लिउपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः ॥ उभयदि-
 भयगुणात्मकत्वाद्दुभयभागप्रभावाच्च ॥ तत्रोत्क्रिष्टे श्लेष्मणि-
 संसृष्टे वा तत्स्थानगते वा पित्ते ऽनिले वा श्लेष्मोत्तरे वमनमा-

पित्ते तु विरेकं श्लेष्मसंसृष्टे वा तत्स्थानगते वा श्लेष्मणीति ॥ तत्र व-
 ननसाध्या विषपीतदृष्टदिग्धविद्धिविरुद्धाजीर्णाश्रनवज्वरराजयक्ष्मा-
 निसाराश्रोरक्तपित्तविसूचिकाऽलसकाविपाकारोचकापचीग्रंथ्यर्बुद-
 स्त्रीपदमेदोगरोन्मादापस्मारश्वासकासदृष्टासविसर्पपमेहकुष्ठपांडुवर्म
 मुखमाणकपालरोगकर्णकोथशोफस्तन्यदोषादयो दोषभेदीयोक्ताश्च
 श्लेष्मव्याधयो विशेषेणैते हि परं वमनेन नाशमुपयांति ॥ सलिलापम-
 मेनानिष्पन्नशाल्यादिवत् ॥ अवम्यास्तु गर्भिणीसुकुमारान्यकार्य-
 व्यग्ररुक्षरुक्ष्माशनप्रायातिदीप्ताभिभाराध्वकर्मनित्यक्लान्तक्षतक्षीणा-
 तिर्यूलरुशब्दबालदुर्बलश्रमभयशोकक्रोधमदमूर्च्छाक्षुत्पिपासार्तोप-
 बासन्पवायव्यायामाध्ययनचिंताप्रसक्तछर्दिहृष्वरक्तपित्तवातास्था-
 पितानुवासितसंसृतकोष्ठदुःशुद्धदृष्टद्रोगोदाकर्तमूत्राघातक्षीहृगुल्मोदरा-
 घ्नीलाशःस्वरोपघाततिमिरभ्रमानिलातार्दिताक्षेपकाक्षिशिरःशंखकर्ण-
 पार्श्वशूलिनोऽनास्थापितश्च रुमिणकोष्ठइति ॥ अन्यत्रामगरविषविरु-
 द्धाभ्यवहारेभ्यः शीघ्रतरविकारित्वादेषां ॥ तत्र गर्भिण्या गर्भव्याप-
 दामगर्भशंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः स्यात् ॥ सुकुमारस्य हृदयविकर्ष-
 णादूर्ध्वमधो वा रुधिरप्रवृत्तिः ॥ अन्यकार्यव्यग्रस्थौषधं न प्रवर्त्तते ॥
 रुच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगादोषान्कुर्यात् ॥ रुक्षस्य वायुरंगग्रहं ॥ रु-
 क्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वादूलक्षयः स्यात् ॥ तथाऽतिदी-
 प्ताश्रेश्चिबलेन ॥ माराध्वकर्मनित्यानां चायासेन ॥ क्षतस्य म्रूयःक्ष-
 णनाद्रक्तानिप्रवृत्तिः ॥ क्षीणादीनामौषधबलाक्षमत्वाद्देहबलोपरोधो-
 ऽतःक्षतभयं च ॥ प्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्वरक्तपित्तयोस्तदानउत्क्षिप्य प्राणान्
 हरेद्रक्तं वाऽतिप्रवर्त्तयेत् ॥ ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्ववातादि
 प्रवृत्तिः ॥ संसृतकोष्ठस्य दुःशुद्धस्य चातिमात्रप्रवाहणादंशः कोष्ठे
 तमुत्किर्युर्दोषविसर्पस्तंजजाड्यवैचित्त्यानि मरणं वा ॥ दृष्टोमिणो

हृदयोपरोधः ॥ उदावतादिभिरार्तानामर्दितादिभिश्च यथायथमा-
 मयगृह्णित्मरणं वा ॥ कृमिणकोष्ठस्यास्थापनेनाथः पूर्वमनिर्द्धतौ कृमि-
 भिरतिबहुत्वाद्दोषानि.सरणेन हृदयमतिकर्षाद्भिच्छार्दिवोऽतिप्रवृत्तिः
 स्यात् ॥ चिंताप्रसक्ताश्चान्न धूमांतैः प्रायः सर्वकर्मभिर्वक्ष्यमाणैः
 परिहर्तव्याः ॥ अजीर्णं तु सर्वैरेव वमनवर्जैरामदोषमयात् ॥
 नवज्वरस्य दोषस्तंभमयादिति ॥ अथ विरेचनसाध्या जीर्ण-
 ज्वरोर्ध्वरक्तपित्तगुल्मवेदप्रिप्लीहाऽशोभगंद्रोदरकृमिणकोष्ठमूत्राधा-
 तरेतोयोनिदोषवातरोगिणहृत्लीमकअंगतिभिरकाचामिष्यंदाक्षिपा-
 कभाराग्निदग्धदुष्टव्रणशिरःपकाशयशूलोदावर्नवेवं यच्छार्दिविस्फोटा-
 दयो वम्योक्ताश्च विसूचिकादयो दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्या-
 धयो विशेषेण ॥ एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयात्य्यपन-
 यनेनाग्निगृह्णतापवत् ॥ अविरेच्याः पुनर्नवज्वरातीसार्यधोरक्त-
 पित्तक्षतगुदलंघितरात्रिजागरितास्थाः ताल्पाग्निराजयक्ष्ममदात्यया-
 ध्मातसशलयाभिहतातिस्त्रिग्वहक्षकूरकोष्ठः ॥ तत्र नवज्वरस्याधि-
 पकान्दोशान्न निर्हरेद्वा तानेव तु कोपयेत् ॥ अतिसार्यधोरक्तपित्त-
 ध्येरतिप्रवृत्त्या हन्यात् ॥ क्षतगुदस्य गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजं जन-
 येत् ॥ लंघितादयो भेषजवेगं न सहेरन् ॥ राजयक्ष्मातस्य क्षीण-
 धातुतया मलत्रल्लवं तदमात्रादेहनाशः स्यात् ॥ मदात्ययार्तस्य
 मघक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधाय ॥ आध्मातस्य पुरोषाशये नि-
 चितो वायुर्धिसर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् ॥ स-
 शल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् ॥ अतिस्त्रि-
 ग्वस्यातियोगो भवेत् ॥ कूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा स्ववर्तमाना
 हृदयशूलपर्वभेदानाहृच्छार्दिमूर्च्छाकृमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः ॥
 गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्तदोषः स्यात् ॥ अथ साधारणे काले सम्य-

कृत्स्निग्धस्विन्नमनुपहतमानसं सुच्छर्दयितज्यमिति ग्राम्यानुपीद-
 कृत्यमांसरसक्षीरदधिमापतिलमलशकादिभिर्द्रवप्रायैः समुद्धे शि-
 तश्लेष्माणं सुखोषितं जीर्णाहारं पूर्वाण्हे छातानुत्तिसं स्वग्नि-
 महतवाससं देवताऽग्निद्विजगुरुदृढवैद्यानचितवंतं कृतहोमव्रतिसंगल-
 प्रायश्चित्तस्वरितवाचनं जानुसमसंस्तुतमहोपधानोपाश्रयासनोपविष्टं
 निरभमीषत्स्निग्धं वा यथागुमंडेन घृतमात्रां पीतवंतं भीरुकृशावा-
 लदृढमुकुमारान्वा दोषानुरूपेष्वाकंठं पीतक्षीरतक्रयूपेक्षुमांसरसम-
 घतृपोदकयथागुमंडान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्तोदये प्रशस्ते यथा-
 न्याधिदोषदृष्याद्विहितामौषधमात्रां मधुसंघवयुक्तां सुरक्षोणां ब्रा-
 ह्मणमपुक्ताभिराशीर्भिरभिमंत्रितां पुनश्च ॥ ब्रह्मदक्षारिवरुद्रेद्रभू-
 चंद्रार्कानिलानलाः ॥ ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पांतु वः ॥
 रसायनमिषपीणाभमराणामित्रामृतं ॥ सुधेवोत्तमनागानां भैषज्य-
 मिदमस्तु ते ॥ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय तथाग-
 नायार्हते सम्यक्संबुद्धाय ॥ तथाथा ॥ ॐ भैषज्येभैषज्ये महाभैष-
 ज्येभैषज्यसमुद्गते स्वाहा ॥ इत्पेवमभिमन्वोदङ्गुलवः प्राङ्गुलवमा-
 मुरं पाययेत् ॥ पीतषानूरुन्वस्तनुजो वमनानुगतमानसो ऽधितसैः
 पाणिभिरुपतप्यमानो मुहूर्तमनुपालयेत् ॥ स यदा जानीयान् स्वै-
 दप्रावृर्भावेन दोषं प्रविलयमापद्यमानं रोमहर्षेण वा स्थानेभ्यः
 प्रविचलितं कुक्ष्याध्मानेन च कुक्षिमनुसृतं क्रमान् दृढयोपम-
 र्ददृष्टलासास्यसंलवणैश्चोर्ध्वमग्निमुखीभूतं समुपस्थितानेकैर्यतिप्राहः
 पार्श्वललाटोपग्रहेण नाभिप्रपीठनेन पृष्ठप्रतिलोममर्दनेन च प्रह-
 त्तव्यत्रपाणीयपुरुषो विहृत्पीठतालुकंठो नातिमहता न्यायामेन
 वेगानुदीरयन्नाप्रहत्तान् प्रवर्तयन् प्रहत्तांभानुवर्तयन् सुपरिलिखितन-
 स्वाभ्यामंगुलीभ्यामुत्पलकुमुदीरंठनालेर्वा कंठमननिस्सृशान् वमेभ्यास्तु-

अतो नात्यवनतः पार्श्वपटतो वा ॥ तत्रात्युन्नतस्य पृष्ठद्वयपीडा
 भवति ॥ अत्यवनतस्य शिरः कोष्ठपीडा पार्श्वपटतस्य पार्श्वकोष्ठद्व-
 दयोर्ध्वजत्रुपीडेति ॥ एवं कटुतीक्ष्णैः कफे छर्दयेत् ॥ स्वादुभिः पित्तयु-
 ते ॥ अम्लैः सद्यैरनिलसंसृष्टे ॥ यावत्कफच्छेदः केवलौषधप्रवृत्तिः
 पित्तदर्शनं वा ॥ हीनवेगस्तु पिप्पल्यामलकसर्षपकल्कलवणोष्णोद-
 कैः पुनः पुनः प्रवर्तयेत् ॥ यभूतवमनासहिष्णुर्द्वाहं व्यहं वा विश्रम्या ॥
 असात्म्यबीभत्सदुर्दर्शदुर्गंधानि वमनानि विदध्यात् ॥ विपरीतानि तु
 विरेचनानि ॥ सर्वेषु च वमनेषु सैधवं मधु च विदध्यात्कफविलयनवि-
 च्छेदनार्थं ॥ वेगांश्चास्य प्रतिग्राहगतानवेक्षेत ॥ तत्राप्रवृत्तिः केवल-
 स्य वा भेषजस्य प्रवृत्तिर्विबंधो वा वेगानामयोगलक्षणं ॥ ततश्चरोच-
 क्कमैस्वाध्मानकंठूस्फोटकोष्ठालस्यशूलप्रतिश्यायलोमहर्षप्रसेकशोफ-
 शीतज्वरादयः ॥ योगलक्षणं पुनः काले क्रमात्कफपित्तानिलप्रवृत्तिर्ना-
 ति महती व्यथा स्वयं चावस्थानं ॥ ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः स्वरवि-
 शुद्धिररोचकादिवैपरीत्यं च ॥ अतियोगे तु फेनिलरक्तचंद्रिकोद्गमनं त-
 तश्च क्षामतास्वरक्षयदाहकंठशोषभ्रममोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताहृ-
 द्दुमायनगन्धशूलसुप्तितृष्णोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलार्दितवाक्संमहनुसं-
 हननजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसंज्ञतानिद्राबलाग्निदानयो म-
 बंति ॥ जीवशोणितप्रवृत्त्या मरणं वा ॥ तेषां सिद्धिषु साधनं बक्ष्यते ॥
 योगेन तु त्वत्स्वमं छर्दितवंतं सुविशोधितपाणिपादमुखं मुहूर्तमाश्वस्य
 धूमत्रयस्थान्यतमं सामर्ध्यतः पाषाणित्वा पुनरुपस्पृष्टोदकं संमानित-
 सुरमिलांबूलं निवातागारशय्यास्थितं छेदोक्तेनाहारविधिनाऽनुसि-
 ष्यात् ॥ ततोऽधिवलमवेक्ष्य क्षुधं च सापान्हे सुरबोदकपरिषिक्तः पु-
 राणाणां रक्तशालितंदुलावां सुसिद्धमन्मन्त्रेहलवणकटुकमस्यत्रेह-
 लवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुप्रायं सायं प्रातरुपवृज्जानो विधि-
 मिममवेक्षेत ॥ पेयां विलेप्रीमकृतं कृतं च यूपं रसं त्रीनुतयं तथैकं ॥

क्रमेण तेवेत नरोऽभ्रकालान्प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ यथाऽगुर-
 मिस्तृणगोमयाधैः संधुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥ महान् स्थिरः सर्व-
 पक्षस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरंतरग्निः ॥ जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाभ-
 त्त्वार इष्टा वमने पडद्यौः ॥ दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्या-
 त् द्विचतुर्गुणश्च ॥ पित्तावसानं वमनं विरेकादद्दं कफांतं च विरेकमा-
 हुः ॥ द्वित्रान्सधिट्कानपनीयवेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतमिति ॥ अ-
 थ वमितवंतं पुनरेव स्रोहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वो विरेचयितव्य इति सु-
 जरमश्लेष्मलं स्त्रिभ्यं फलाम्बुमुष्णमुष्णोदकानुपानं जांगलरसौदनं
 भोजयेत् ॥ ततः सुखोपितं पूर्वाक्तेन विधिनाऽतीतश्लेष्मकाले निरभं
 विभज्य कोष्ठं यथाहौषधमात्रां पाययेत् ॥ न त्वरुतवमनमन्यत्रातिकू-
 रकोष्ठात् ॥ अरुतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमौषधमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥
 उरसि वाऽवरुद्धमवनिष्ठते ॥ ततो नालं विरेकाय ॥ सम्यग्विरिक्तस्यापि
 चाधःस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयित्वा गौरवमापादयति प्रवाहिकां
 वा ॥ न त्वेष दोषोऽतिकूरकोष्ठस्य वाय्वात्मकत्वात् ॥ श्लेष्मकाले त्वरु-
 तवमनोक्तदोषः ॥ शूलाध्मानगौरवाणि च कृत्वां छर्दिक्षीणे श्लेष्म
 ण्यपराण्हे रात्रौ वा विरेचयेत् ॥ तेनाभ्राहतमपि तुल्यं छर्दि च पुनस्त-
 ज्ञानयति ॥ अविरिक्तस्य तु श्लेष्मकाले वमनं योज्यं तथोर्ध्वं सुखेन
 निर्हरणात् ॥ कोष्ठस्तु त्रिविधो भवति ॥ मृदुः कूरो मध्यश्च ॥ तत्र
 बहुपित्तो मृदुः ॥ स विरिच्यते क्षीरेक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुडशारास-
 पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिरपि ॥ बहुवातः कूरः स
 दुविरिच्यन्निफलातिस्वकत्रिहृन्नीलिनीफलादिभिरपि ॥ बहुश्लेष्मा
 तनदोषश्च मध्यः ॥ स साधारणः ॥ ये च स्त्रिग्धास्त्वच्छपानेन प्राय-
 श्क्षित्तसत्पंचरात्रैरिति ॥ तत्र कषापमधुरद्रव्यैः पित्ते विरेचनं ॥ मूत्र-
 कटूष्णैः कफे ॥ स्त्रिःश्लेष्मलवर्णैर्वानि ॥ पीतमात्र एव बीपथे छर्दि-
 विप्रालाय शीतांबुना मूत्रमस्य सहसा सिचयेत् ॥ ततश्चोष्णोदकेन

सौऽतर्पुखं विशोभ्याद्रसुसमिन्मानुलुंगजंबीरसुमनःसौगंधिकादि-
 द्दयगंधानुप जिभेत् ॥ निवातसुखशय्यास्थितश्चाविर्बन्धाधर्मल्पा-
 ल्यमुष्णोदकमनुकंठ्यंस्वन्मना वेगानधारयन्न नीस्यमाणश्च शय्यास-
 न्ने प्रतिग्राहेऽशीतसृक् विरिच्येत ॥ यथा च वमने स्वेदप्रसेकौपधक-
 फपित्तानिहाः क्रमेण प्रवर्तते तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तक-
 फाः पुनश्नाति वायुः दोषाणां हि देहे तथःसन्निवेशान्मार्गवैपरीत्याश्च
 शोधनयोरिति ॥ अप्रवृत्तौ ज्ञेयजोत्तेजनार्थमुष्णोदकं पाययेत् ॥ पा-
 णितापैश्च जठरं स्वेदयेत् ॥ प्रवृत्ते च दीप्ताग्नेः स्निग्धवपुषो बहु-
 षस्याल्पे दोषे नैव वा प्रवृत्तेऽल्पदोषस्यापि जीर्णभेषजस्याह शेषं
 बलं चापेक्ष्य भूयो मात्रां विदध्यात् ॥ न त्वजीर्णौषधस्यातियोग-
 भयान् ॥ तदहर्वा भुक्तवतोऽन्येषुः ॥ अट्टश्लेहं वा दशान्नादूर्ध्वपु-
 पस्कृतदेहमवहितो भूयः पाययेत् ॥ ऋषिसयलोभैश्च वेगभिघातशी-
 लाः प्रायशस्त्रियो राजसर्पोपस्था वणिजश्च भवन्ति ॥ तस्मादेते वेग-
 धारणप्रवृद्धवानत्वात्सदाऽऽतुरा दुर्विरेच्याश्च ॥ तान्मुक्लिग्धान् शोधये-
 त् ॥ अन्यानापि चाकालनिर्हारविहाराहारान् ॥ अतश्चैषां सदाऽऽतु-
 रत्वादल्पोऽप्यामयो दुःसाध्यो भवति ॥ तेषां पुनः क्रियाविधिः स्ने-
 हव्यापिसिद्धावुपदेक्ष्यते ॥ तत्रासम्पग्विरेकात्कुक्षिद्वयाविशुद्धिरा-
 ध्मानमहचिः प्रसेकः कफपित्तोत्क्लेशच्छर्दिभ्रमाः कंडूः पिटका विदा-
 हो गौरवमप्रसादस्तंद्रा स्तैमित्यं प्रतिश्यायो वातविण्मूत्रसंगश्च ॥
 सम्पग्विरेकाद्याधुपशमो यथोक्तविपर्ययश्च ॥ अतिविरेकात्तु के-
 बलं दोषरहितमुदकं रक्तं वा मेदोमांसधानोपमं रुष्णं वा प्रवर्तते ॥
 परिकर्तिका हृदयोद्द्वेषनं गुदनिःसरणं नयनप्रवेशः पिपिलिकासंघा-
 रद्वर्षांगे वमनान्तियोगतुल्यता च ॥ सम्पग्विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमव-
 र्जेन विधिनोपपादयेत् ॥ अथ वमितवानिब क्रमेणानुगुणानुपसृजानः
 प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति ॥ भवति चात्र ॥ जीर्णान्ने वमनं पोऽर्षं

कफे जीर्णे विरेचनं ॥ मंदबन्धिमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलं ॥ अदृष्ट
जीर्णालिंगं च लंघयेत्पीतमेवजं ॥ ओहस्वेदौषधोक्लेशसंगेरिति न बा-
ध्यते ॥ संशोधनास्रविस्त्रावस्त्रेहयोजनलंबनैः ॥ यात्यप्रमृदतां तस्मा-
कमं पेयादिमाचरेत् ॥ स्नुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैतिकं ॥
पेयां न पाययेतेषां तर्पणादिक्रमो हितः ॥ अपक्वं वमनं दोषान् प-
च्यमानं विरेचनं ॥ निर्हरेद्दमनस्थातः पाकं न प्रतिपादयेत् ॥ ऊर्ध्वा-
धो रेवनं युक्तं वैपरीत्येन जायते ॥ यदा तदा छर्दयतः तिचेदु-
ष्णेन वारिणा ॥ पादौ शान्तेन चोर्ध्वीगं विपरीतं विरेचनं ॥ दुर्बलो
बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयं ॥ विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपा-
दयेत् ॥ दुर्बल शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ अपरिज्ञातको-
ष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधं ॥ वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहं ॥ हरेद्द-
ह्मंश्लान्दोषानल्पानल्पान्पुनःपुनः ॥ दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान्तंशमयेत्तु
तान् ॥ क्लेशयंति चिरं ते हि हन्युश्चैनमनिर्हृताः ॥ मंदाग्निं कूरकोष्ठं च
तक्षारलक्षणैर्भूतैः ॥ संशुक्षिताग्निं विजितकफवानं विशोधयेत् ॥ कृश-
वःश्निलकूरकोष्ठव्यायामशीलिनां ॥ दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेक्यै-
व जीर्यते ॥ तेभ्यो बस्ति पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनं ॥ शर्कराज-
र्द्वयं वा किंचितीक्ष्णाग्निः फलवर्तिभिः ॥ प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो
विरेको निर्हरेत्सुखं ॥ विषाभिघातपिट्टिकाकुष्ठशोफविसर्पिणः ॥ काम-
लापांडुमेहार्ताभ्रातिस्निग्धान्विशोधयेत् ॥ सर्वान्छेहर्दिकैश्च कृशै-
स्तु छेहभावितान् ॥ कर्मणां वमनादीनां पुनरयंतरैः ॥ छेह-
स्वेदौ प्रयुंजीत छेहमंते बलापच ॥ ऊवादिभिर्यथोक्लेश्य हियते
वाससो मलः ॥ तथैव वपुषः छेहस्वेदमापतिलादिभिः ॥ छेहस्वे-
दावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ दारुशुष्कमिवानामे शरीरं
तस्य क्षीर्यते ॥ सुखं क्षिप्तं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्तते ॥ नातिग्लानि-

करं नापि हृदि पायी च हकरं ॥ अंतराशपगं क्लिप्तं क्लृप्तं दोषं निर-
स्यति ॥ विरेचनं निरुहं वा तस्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ जलाग्निर्काटै-
रस्पृष्टं देशकालगुणान्वितं ॥ नवं मात्राधिकं किञ्चिन्नुल्पवीर्यैः सु-
भाषितं ॥ छेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजं ॥ अतो विपर्य-
ये मंदं मंदतां च प्रपद्यते ॥ तीक्ष्णोमध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्य-
लक्षणः ॥ बलापेक्षं हितं तेषु तीक्ष्णं मध्यं मृदु क्रमात् ॥ अप्रवर्त्य
मलान् द्रव्यं सात्मीभूतं हि जीर्यति ॥ वमनं वा विरेकं वा तस्मात्सा-
त्म्यं न योजयेत् ॥ विभ्रंशो विषवत्सम्यग्गो हि यस्यामृतोपमः ॥
काले ऽवश्यं प्रयोज्यं च तस्माद्यत्नेन तत्पिबेत् ॥ बृद्धिप्रसादं बलमि-
द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिं ॥ चिराच्च पाकं वयसः करो-
ति संशोधनं सम्यगुपास्यमानं ॥ ॥ इति वमनविरेचनविधिर्नाम
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातो वस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वस्तिरनिलप्रधा-
नेषु प्रयुज्यते ॥ वस्तिना दीयते वस्तिं वा पूर्वमन्वेत्यतो वस्तिः ॥
स च सर्वोपक्रमाणां प्रधानतमः शीघ्रसुखबृंहणानुकारित्वाद्दिकृता-
निलोच्छेदित्वाच्च ॥ अनिलो हि दोषाणां नेता स्वतंत्रः सर्वशरीर-
वैधैककारणं पंचामतया सप्रत्यंगांगव्यापी विधाता विविधबाह्या-
ध्यात्मिकभावसर्गस्थितिप्रलयानां हेतुमार्गत्रयजानामपि रोगाणामि-
ति ॥ सुखत्वादेव च वस्तिर्बालवृद्धकृशस्थूलशीणधात्विन्द्रियेषु स्त्रीष्व-
निलोपसर्गादप्रजासु रुच्छ्रप्रजासु चोपदिश्यते ॥ तथा ऽग्निबलवर्णभेषा-
स्वरायुःसुखप्रदो वयःस्थापनः पंगुहृग्णभ्रमस्तंभसंकुचितानिलाध्मान-
शूलारोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति ॥ स तु वस्तिस्त्रिविधः ॥
आस्थापनमनुवासन उत्तरवस्तिश्च ॥ तत्रास्थापनं दोषदूष्यानुसारेण
नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्घृतं ॥ तस्य भेदा उक्तेदं शोधनं शमनं ले-
खनं बृंहणं वाजीकरणं पिच्छावस्तिर्माषुतैलिकमित्यादयः ॥ माधु-

तैलिकस्य पर्याया घापनो युक्तरथो दोषहरः सिद्धवस्तिरिति ॥ ते-
 षां नामभिरेव स्वरूपमाख्यातं ॥ तद्वयःस्थापनादोषस्थापनाद्वाऽऽ-
 स्थापनमित्युच्यते ॥ शरीररोहणादोषनिर्हरणादचित्यवीर्यप्रभावतया
 चास्मिन्नूहासंभवान्निरुह इति ॥ अनुवासनं यथाहौषधसिद्धः स्नेह-
 नार्थं स्नेहः ॥ स्नेहविधौ स चतुर्धाऽभिहितः ॥ तस्य भेदो मात्रावस्तिः
 स पेयस्नेहः स्नेहमात्रातुल्यः सेव्यः सदा च माधुनैलिकवद्वाल्लृद्धा-
 ध्वभारयानव्यापामचिंतास्त्रीनित्यस्त्रीनृपेश्वरसुकुमारदुर्बलानिलभग्ना-
 ल्याग्निभिर्निष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्यः सृष्टमलो दोषघ्नश्च ॥
 तथापि तौ नाजीर्णे योज्यौ ॥ न च दिवास्वमस्तयोः सेव्यः ॥ यतश्चासा-
 वनुषसन्नपि न दूष्यत्यनुवासनमपि वा दीयत इत्यनुवासनं ॥ उत्तरवस्ति-
 रपि स्नेहेनेऽनुवासनवच्छोधने निरुहवदपि च केचिदाहुः ॥ सनिरु-
 हादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्तिः ॥ तत्रास्थाप्या गुल्म-
 स्त्रीहानाहशूलशुद्धातीसारजीर्णज्वरप्रतिश्यापाढ्यरोगहृदयकुक्षिपा-
 र्श्वग्रहपर्वाभितापपार्श्वयोनिशूलांगसृमिशोषकंपगौरवानिलाघवांत्रकू-
 जघातविषमूत्रशुक्रसंगाश्मरीशर्करावृद्धिशुक्रार्तवस्तन्यनाशरजःक्षयो-
 न्माददोषरुमिणकोष्ठविषमाग्निसशब्दाल्पाल्पोग्रगंधोत्थानादयो दोष-
 भेदीयोक्ताश्च वातव्याधयः ॥ विशेषेणैते हि परं वस्तिना नाशमुप-
 यांति मूलच्छेदेन वृक्षवत् ॥ अनास्थाप्यास्त्वतिस्त्रिगंधोत्क्लिष्टदोषक्ष-
 तोरस्कातिकृशा निरन्नाः कृतवमनबिरेकनस्पप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविका-
 कासश्वासहिष्माऽशोबद्धच्छिद्रदकोदराध्मातालसकविसूचिकाऽऽमाती
 सारारोचकाल्पाग्निगुदशोफकुष्ठमदमेहार्ता गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टममा-
 सा ॥ तत्रातिस्त्रिगंधोत्क्लिष्टदोषयोर्दीपानुत्क्लेशयोदरं मूर्छां श्वयथुं वा
 निरुहो जनयेत् ॥ क्षतोरस्कस्यानिरुहास्य च क्षोभव्यापन्नशरीर-
 माशु पीडयेत् ॥ अनिरम्नस्य वक्ष्यते ॥ कृतवमनबिरेकयोस्तु रिक्तं

देहं क्षतं क्षार इव दहेत् ॥ स्नेहवस्तिस्तु सद्योऽग्निमवसाद्य श्लेष्मा-
मयाय स्यात् ॥ कृतनस्यस्यास्य विभ्रंशं भृशविद्यतोर्ध्वस्रोतस्तया
कुर्यात् ॥ अनुवासनं तु दोषोत्क्लेशनं ॥ प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुर्निरू-
हमूर्ध्वं नयेत् ॥ अर्शसस्यावृतमार्गत्वादनागच्छन्वस्तिः प्राणाग्निं-
स्यात् ॥ स्नेहः पुनर्शांस्यभिष्यंद्याध्मानाय स्यात् ॥ बद्धोदराद्याध्मा-
तानां भृशतरमाध्मानान्मृत्युः ॥ अलसकार्तादीनां चामदोषात् ॥
अरोचकार्तादीनां यथास्वमामघवृद्धिः ॥ गर्भिण्याः पूर्वोक्तो दोषः ॥
य एवास्थाप्यास्तएवानुवास्याः ॥ रूक्षोतिदीप्ताग्रयः केवलानिलार्ता
श्च विशेषेण ॥ ते हि परमनुवासनेनाप्याप्यन्ते मूलमेकेन वृक्षवत् ॥
य एवानास्थाप्यास्तएवानुवास्याः ॥ तथा निरन्नपांडुरोगकामलाप्र-
मेहप्रतिश्यायप्लीहकफोदराढ्यवातवर्चोभेदार्त्तपीतविपगरपित्तकफा-
भिष्यंदगुरुकोष्ठातिस्थूलश्लेष्मीपदगलगंडांपचीकमिणकोष्ठाः ॥ तत्रा-
तिक्लिग्धादीनां यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः ॥ अपिच ॥ अभुक्ते
रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनं ॥ सरदूरगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रप-
द्यते ॥ तेन वायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता ॥ कायाग्ने-
राशु नाशश्च विशेषादनिर्वातिना ॥ स्नेहः सद्योऽशिताहाररुद्धे त्वामा-
शयोऽनिलं ॥ पक्कस्थं हंति पक्कस्थश्चयवते चान्नपाकतः ॥ निरुहश्च
समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि ॥ तावन्नमूर्छितौ तीक्ष्णावधोऽग्नेन स-
हागतौ ॥ उर्ध्वं वा शकता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा ॥ समला-
हारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितं ॥ भुक्त एवानुवास्योऽस्मान्न निरू-
ह्योऽन्न भुक्तवान् ॥ पांडुरोगार्तादीनां दोषानुत्क्लेश्य स्नेहवस्तिरुदरं ज-
नयेत् ॥ प्रतिश्यायप्रदिवतां भूयएव दोषं वर्द्धयेत् ॥ तयोस्तु नेत्रं सु-
वर्णादिधातुमणिशंखशृंगदंतास्थिबेणुनलखदिरकदरतिनिशतिंदुकादि-
दारुसारमयमृज्वकर्कशं गोपुच्छाकृति गुलिकामुखमूनवर्षवार्षिकसप्त-
द्वादशषोडशवर्षाणां विंशतिप्रभृतिषु च क्रमात्पंचपद्सप्ताष्टनवद्वाद-

शांगुलप्रमाणं मूलेऽग्रे चानुरांगुष्ठकनिष्ठिकापरिणाहमर्द्धांगुलात्प्रभृत्य-
 र्द्धार्द्धांगुलप्रवृद्धं त्र्यंगुलपर्यंतप्रवेशमूलच्छिद्रं वनमुद्गमाषकलाषक्लि-
 न्नकलायकं कर्कधुवाद्यग्रच्छिद्रं मूलच्छिद्रप्रमाणांगुलैरग्रे यथास्वं सन्नि-
 विष्टकर्णिकं कर्णिकांतःप्रतिबद्धसूत्रांतर्गृहीताग्रपिधानघनचैलवर्ति मू-
 ले द्वांगुलांतराले कर्णिकाद्वयं कारयेत् ॥ वर्षांतरेषु च वयोवत्शरीरा-
 ण्यवेक्ष्य नेत्रप्रमाणमुत्कर्षयेत् ॥ ततोऽजाविषराहहरिणगोमहिषा-
 न्यतमजं स्नेहमुद्गविमृदितं विगतच्छिद्रशिराग्रंथिस्कंधं नातिवर्तुलं मृ-
 दु दृढं कषायरक्तं सुखसंस्थाप्यौषधप्रमाणं न्युञ्जं विद्यताननं विवेश्य
 बस्ति कर्णिकयोर्दृढेन सूत्रेण घनं समं च बद्ध्वा परिवर्त्य पुनश्चान्यद्व-
 स्तिमुखबंधनार्थं सूत्रमुपधायानुगुप्तं निधापयेत् ॥ ब्रह्मस्यभावे वैवनीज-
 गलांकपादमधूच्छिष्टोपदिग्धघनसूक्ष्मतांतवान्यतमं निवेशयेत् ॥ आ-
 स्थापनमात्रा तु प्रथमे वर्षे प्रकुंचः ॥ ततः परं प्रतिवर्षं प्रकुंचमभिव-
 र्द्धयेदापद् प्रसृताः ततश्चोर्ध्वं प्रसृताभिवृद्धिः ॥ प्रासानतीनाष्टादशस-
 मनेस्तु द्वादश प्रसृताः ॥ परं चानो दशैव ॥ अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृत-
 स्याप्यष्टाविच्छन्ति ॥ यथास्वमास्थापनमात्रा पादहीना माधुतैलिके-
 प्रयोज्या ॥ अनुवासने त्वेवमेवास्थापनस्य पाद इति ॥ अथास्थाप-
 नीयमातुरं स्नेहस्वेदोपपन्नं कृतवमनविरेकमासेवितपेयादिसंसर्गक्र-
 ममुपजातबलमनुवासनाहं पूर्वमेवानुवासयेत् शीतवसंतयोर्दिवा अ-
 न्यथा रात्राववेक्ष्य वा दोषादीन् ॥ अन्यथा हि स्नेहोक्तामयप्रादुर्भा-
 वः ॥ धान्वंतरीयाः पुनराहुः ॥ न रात्रौ प्रणयेद्वस्ति स्नेहोत्क्रे-
 शो हि रात्रिजः ॥ स्नेहवीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरं ॥ अन्दि
 स्थानस्थिते दोषे बन्धौ चान्नरसान्विते ॥ स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहो
 यत्परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफं रूक्षं भृशं वातरुजादितं ॥ भुक्तं जी-
 र्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत् ॥ केवलानिलनिपीडितं त्वशुद्धम-

प्यनिरूपितबलं चाप्यनुवासयेदात्ययित्वाद्वाधेः ॥ तस्य विधिर्वमना-
 दधिकतरं कृतमंगलमनुमुखमभ्यक्तमुष्णांबुस्नातं युक्तस्नेहमुचितात्पा-
 दहीनं द्रवपूर्वं लघूष्णं सानुपानमशनमशितबतं कृतचक्रमणमुत्सृष्टवि-
 ण्मूत्रमनार्द्रहस्तमशंकनीयपरिवारं निवाते वेश्मनि प्रतते शयने
 नान्युच्छिन्ते स्वास्तृत ईषदुन्नतपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्शि-
 रसं संवेशयेत् ॥ अतिस्त्रिग्धाशिनो ह्युभयमार्गसंसर्गात्स्नेहो मदमू-
 च्छीप्रिसादद्दृष्टासान्जनयति ॥ रूक्षाशिनो विष्टंभं बलवर्णहानिं
 वा ॥ अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चाभ्राद्यनेन तदावर-
 णाद्वापदं ॥ चिरमशितवतो विदाहाग्निमुखभक्तस्य ज्वरं कुर्यात् ॥
 यतश्च वामपार्श्वश्रयाणि बन्दिग्रहणीगुदवलीमुखानि तानि तत्पार्श्व-
 शायिनो निम्नानि भवंति ॥ अतस्तथौषधमस्त्रलितमामोति प्रवे-
 शनिर्गमाविति संविष्टं चैनमृजुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं प्रसारितवा-
 मसक्थिमाकुंचितेतरं तस्यैव चोपरि प्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत् ॥
 पूर्वमेव तु वैद्यो वर्या सुपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा
 दक्षिणपादांगुष्ठांगुलिभ्यां कर्णिकाया उपरिष्टान्निष्पीड्याविबंधाय
 शताब्दासैधवचूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात्पूर्ववदग्निमंत्रितं यथा-
 ई यथाहौषधावपकं सुखोष्णं वस्तौ स्नेहमासिच्यावलीकोच्छ्रासं
 निःसारितवातबुद्बुदमौषधांते सूत्रेण द्विस्त्रिर्वा वस्तिमुखमावेष्ट्य द-
 क्षिणपाणौ नेत्रमुपनिधाय तिष्ठेत् ॥ ततो घृताभ्यक्ते पायौ
 वामहस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्त्युत्तानवामहस्तांगुष्ठो-
 दरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिकमृज्वनुपृष्टवंशमनुसुरब-
 मेकमना लाघवेन निष्कंपमद्गतमबिलंबितं नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत्
 ॥ आतुरोऽपि तदनुलोममवलंबेत ॥ ततश्च वैद्यो वस्तिमुखं दक्षि-
 णहस्तांगुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुंचन्नेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैक-
 ग्रहणेनैवानिलाधिष्ठानभूतं किंचिदवशेषयन् न शनैरवेगमनुपीडये-

न् ॥ अन्यथा हि व्यापदो भवन्ति ॥ ताः सप्ताधना सिद्धिषु वक्ष्यन्ते
 ॥ अन्ये तु त्रिंशन्मात्राः पीडनकालमाहुः ॥ न च बस्ती दीयमाने
 क्षवकासहासजृम्भास्पंदनान्याचरेत् ॥ विण्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमारुष्य
 वेगांते शेषं प्रणयेत् ॥ अंते चोत्तानस्य स्फिजौ पाणितलेन त्रिच-
 तुरो वारांस्ताडयेत् ॥ तथा तस्यार्ष्णिभ्यां पादतश्च शय्यां त्रिरुत्ति-
 पेत् ॥ सोपधानस्य च प्रसारितसर्वांगस्य पार्ष्णिके मुष्टिनाऽऽह्न्या-
 त् ॥ तथा पाण्यर्गुलिपादतर्पिटिकाः सरुजं चांगं स्नेहेन प्रतिलोमं
 वाक्शतमात्रं शनैर्विगृण्णीयात् ॥ एवमाशु स्नेहो न निवर्तते समनुग-
 च्छति चासमंतात्सिराः ॥ ततः परं तु स्नेहोक्तमाचारमनुवर्तेत् ॥ दीप्ताग्निं
 च सायं लघ्वन्नं भोजयेत् ॥ नैव चानागतस्नेहमपि द्वितीयेऽहनि ॥
 न च तमनुव्रासयेत् ॥ आगमनकालस्तु परो यामत्रयं ततः परमना-
 गच्छंतमहोरात्रमुपेक्षेत् ॥ तदाप्यनिवर्तमाने फलवर्तिभिर्लयणार-
 नालप्रायैर्वा तीक्ष्णवस्तिभिः शोधयेत् ॥ स्नेहव्यापत्तिद्विं चेक्षेत् ॥
 अतिरौक्ष्यादनागच्छन्नचेजाठ्याद्युपद्रवाय स्यात् ॥ ततस्तथाप्युपेक्षे-
 त् ॥ शीघ्रनिवृत्ते तु विना मलेन केवले स्नेहे स्नेहमन्यं पुनर्योज-
 येत् ॥ न ह्यसावतिष्ठन् कार्यं करोति ॥ सुखोषितं चैनं तथा कृ-
 तवमनविरेचनास्थापनान्यतमं प्रातः शुंठीधान्यकाथमितरद्दोष्णमु-
 दकं स्नेहशेषजरणाय घातकफोपशांतये च पाययेत् ॥ ततोऽन्न-
 काले यथोक्तमन्नमश्रीयात् ॥ न चानुवासितं पेयां पाययेत् ॥
 सा हि सस्नेहकोष्ठमेनमभिष्यंदयति ॥ पुनश्च तृतीयेऽह्न्यनुवा-
 सयेत्पंचमे वा ॥ यथा वा स्नेहपक्तिः स्यात् ॥ अतश्च दीप्ता-
 ग्निरुक्षवातोल्बणव्याधामनित्यान्प्रत्यहं ॥ एवममुना क्रमेण दोषाप-
 नुसारतद्विचतुरैः स्नेहवस्तिभिरुपस्त्रिगंधं शोधनेनास्थापनेन स्रोतो-
 विशुद्ध्यर्थमास्थापयेत् ॥ वाताधिक्यादस्त्रिगंधं तु स्नेहनेन ॥ अथैनं
 द्वितीये पंचमे वाऽहनि किञ्चिदाहते मध्याह्ने क्लमंगलस्वस्ययनमः

भ्यक्तदेहं स्वेदितमुत्सृष्टमलमनाशितं नातिक्षुधितमवेत्यातुरमार्याव-
 लोकिन्तं नाथमार्यं तारामात्मभुवं धातास्मश्विनाविद्रमात्रेयं सप्त मुनी-
 न्काशिविदेहपतिभृतीनग्निवेश्यादींश्च तंत्रकारान्दीपगंधपुष्पफलब-
 लिधूपैर्यज्ञ इव प्रकल्पितभागान् कृत्वौषधीष्टद्वैद्यद्विजातींश्च संपूज्य
 तद्विद्यसहितो दोषौषधादिबलेन यथार्हमुपकल्पयेद्वस्ति ॥ तत्र विंश-
 तिमात्राणि पलान्यौषधानां मदनफलाष्टकं च काथकल्पेन विपचेत् ॥
 काथाञ्चतुर्थांशं स्रोहमनिले षष्ठांशं पित्ते स्वस्थवृत्ते चाष्टमांशं तु क-
 फे ॥ सर्वत्र चाष्टमंशं कल्कस्य स्याद्यावता वा नात्यच्छसांद्रता-
 भवेत् ॥ गुडस्य पलं युक्त्या मधुसैंधवे यथायोग्यं च शेषाणि कल्प-
 येत् ॥ सर्वाणि चैकध्यमुष्णोदककुंभीवाष्पाभितप्तानि खजमथि-
 तानि बस्तौ प्रक्षिप्यानुवासनवन्निरूहं प्रणयेन्नात्युष्णशीतं नातिमृ-
 द्दुतीक्ष्णं नातिस्निग्धरूक्षं नातिननुसांद्रं न हीनातिमात्रं नालवणा-
 तिलवणं नात्यम्लं च ॥ तत्र वाष्पमात्रानुतापादौषधस्य विदाहो
 न भवति ॥ खजप्रमथनात्तु काथस्रोहादयः सम्यक् संप्रयुक्ताः स-
 म्यगेव योगमारंभते ॥ अन्यथा पुनः काथादीनामुल्बणोऽन्यतमो-
 ऽन्यतमं यथास्वं दोषमीरयेत् ॥ अत्युष्णादीनां तु पृथग्व्यापदः सा-
 धनानि च सिद्धिपूर्त्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ अपिच ॥ तीर्यक्प्रणीते
 हि ने याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ॥ दन्तः शनैर्नाश-
 यमेति बस्तिः कंठं प्रधावेदतिपीडितस्तु ॥ स्तंभं विधत्तेऽतिमृदु-
 र्हिमश्च तप्ताम्लतीक्ष्णो भ्रमदाहमोहान् ॥ स्निग्धो ऽतिजाड्यं पवनं
 तु रूक्षस्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगं ॥ करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
 क्षोभं तु सांद्रः सुचिरेण चैति ॥ दाहानिसारौ लवणोऽतिकुर्षात्त-
 स्मात्सुयुक्तं सममेव दद्यात् ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ मात्रां त्रिपलिकां
 कुर्यात्स्रोहमाक्षिकयोः पृथक् ॥ कर्षार्द्धं माणिमंथस्य स्वस्थे कल्क-
 पलद्वयं ॥ सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ॥ माक्षिकं

लवणं तैलं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥ आवपेत निरुहाणामेष संयो-
 जने विधिः ॥ दत्तमात्रे तूत्तानः सोपधानो निरुहवीर्येण देहव्यासये
 तन्मनास्तिष्ठेत् ॥ उदीर्णविगश्रोत्कटको विसृजेत् ॥ आगमनकाल-
 स्तु परो मुहूर्तः ॥ तदाप्यनागच्छन्नाशु मृत्यवे स्यात् ॥ अतस्त-
 त्रानुलोमिकश्लेहक्षारमूत्राम्लस्निग्धतीक्ष्णोष्णमन्यं प्रयोजयेत् ॥ फ-
 लवर्तिस्वेदभयोत्रासादींश्च ॥ वस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत् ॥ स्वयं नि-
 दृत्ते तु पूर्ववद्वितीयं तृतीयं चतुर्थं च दद्याद्यावद्वा मुनिरूढः स्यात् ॥
 तत्राद्यो ऽनिलं स्वमार्गादपकर्षति द्वितीयः पित्तं तृतीयः श्लेष्माण-
 मिति ॥ तस्य हीनसम्यगतियोगास्तु विरिक्तवत् ॥ सम्यङ्गिरूढं तु
 कोष्णसलिलावसिक्तं तनुना जांगलरसेन भोजयेत् ॥ स्नाताशित-
 स्यास्य चला दोषशेषाः स्वस्थानमाश्रयन्ते ॥ ततः पुनर्वातार्तमानुरं
 वृंहणीयमन्यं वा तद्विधमशितानंतरं सायं वा पुनरल्पलघ्वशितं यथा-
 स्वमनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तस्य हीन-
 सम्यगतियोगाः श्लेहपीतवत् ॥ विशेषस्तु सम्यगनुवासिते किञ्चि-
 त्कालं स्थित्वा श्लेहः सपुरीषोऽनिलानुगतः प्रवर्तत इति ॥ भवति
 चात्र ॥ एवं कफे श्लेहवस्तिमेकं त्रीन्वा प्रयोजयेत् ॥ पंच वा सप्त
 वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले ॥ पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं
 ततः ॥ कफपित्तानिलेष्वन्नं घृषक्षीररसैः क्रमात् ॥ वातघ्नौषधनिः
 काथत्रिवृतासैधवैः स्मृतः ॥ वास्तरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्म्लोष्णर-
 सान्वितः ॥ न्यग्रोधादिगणकाथपद्मकादिसितायुतौ ॥ पित्ते स्वाद्गु-
 हिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ॥ आरग्वधादिनिःकाथवत्सकादियु-
 तास्रयः ॥ रुक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ॥ त्रयश्च
 सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नति यतः क्रमात् ॥ नाचार्यचरकस्यातो ब-
 स्तिस्त्रिभ्यः परं मनः ॥ न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीपितं यं प्रति ॥
 उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ॥ त्रिधैव कल्पयेद्बस्तिमि-

त्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ दोषौषधादिवलनः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ॥ सम्य-
द्विरूढलिङ्गं तु नासंभाव्य निवर्त्तयेत् ॥ प्राक् स्नेह एकः पंचांते द्वा-
दशास्थापनानि च ॥ सान्वासनानि कर्मैव बस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥
कालः पंचदशैकोऽत्र प्राक्स्नेहोऽते त्रयस्तथा ॥ षट् पंच बस्त्यंतरिता
योगोऽष्टौ बस्तयोऽत्र तु ॥ त्रयो निरूढाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यंतयो-
रुभौ ॥ स्नेहबस्तिं निरूढं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ उत्क्लेशाप्रिवधौ स्नेहा
न्निरूढान्मरुतो भयं ॥ तस्मान्निरूढः स्नेहः स्यान्निरूढश्चानुवासितः
॥ स्नेहशोधनपुत्तयैवं बस्तिकर्म त्रिदोषजित् ॥ अष्टादशाष्टादशकान्
बस्तीनां यो निषेवते ॥ विधिना ना यथोक्तेन स भवेदजडोऽरु-
जः ॥ सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः ॥ वीजिस्यदो नागब-
लः स्थिरबुद्धींद्रियानलः ॥ बस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदद्याद्बस्तिमुत्तरं ॥ आनुरांगुलमानेन तन्नेत्रं
द्वादशांगुलं ॥ वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकं ॥ सिद्धार्थ-
कप्रवेशार्थं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवं ॥ कुंदाश्वमारसुमनःपुष्पवृंतोपमं
दृढं ॥ तस्य बस्तिर्मृदुलघुमात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ॥ अथ स्नाताशि-
तस्यास्य स्नेहबस्तिविधानतः ॥ ऋजोः मुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे
मृदौ ॥ हृष्टे मंड्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्नोतोविशुद्धये ॥ मालतीपुष्पवृं-
ताग्रपरिणाहं घनामृजुं ॥ श्लक्ष्णां शलकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसेव-
नि ॥ आमोहनांतं नेत्रं च निष्कंपं गुदवत्ततः ॥ पीडिते ऽनुगते
स्नेहे स्नेहबस्तिक्रमो हितः ॥ बस्तीनेन विधिना दद्यात्त्रिंशत्तुरो-
ऽपि वा ॥ अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिंतयेत् ॥ स्त्रीणामार्त-
वकाले तु योनिर्गृण्हात्यपावृता ॥ विदधीत तदा तस्मादनृतावपि
चात्यये ॥ योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापद्यसृग्दरे ॥ नेत्रं दशांगुलं
मुद्गप्रवेशं चतुरंगुलं ॥ अपत्यमार्गं योज्यं स्याद्द्वान्गुलं मूत्रवर्त्मनि ॥

मूत्ररुच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलं ॥ प्रकुंचो मध्यमा मात्रा
 बालानां शुक्तिरेव तु ॥ उत्तानायाः शयानायाः सम्पक्संकोच्य
 सक्थिनी ॥ ऊर्ध्वजान्वाखिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ बर्स्तीखिरा-
 त्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्द्धयेत् ॥ ज्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पु-
 नरुयहं ॥ पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षाच्चिरुहणं ॥ सद्यो निरूढश्र-
 न्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ यथा कुसुंभादिपुतात्तोयाद्रागं हरेत्यटः ॥
 तथा द्रवीकृताद्देहाद्वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ॥ इति बस्तिविधिर्ना-
 माष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथातो नस्पविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ नासायां प्रणीय-
 मानमौषधं नस्यं ॥ नावनं नस्तःकर्मेति च संज्ञां लभते ॥ नासा
 हि शिरसो द्वारं तत्रावसेचितमौषधं स्रोतःश्रृंगाटकं प्राप्य व्याप्य
 मूर्द्धानं नेत्रश्रोत्रकंठादिसिरामुखानि च मुंजादिषीकामिवासक्तामू-
 र्ध्वजन्तुगतां वैकारिकीमशेषामाशु दोषसंहतिमुत्तमांगादपकर्षति ॥
 तत्रिधा विरेचनं बृंहणं शमनं च ॥ तेषां विरेचनं जत्रूर्ध्वगतेऽधि-
 गौरवशोफोपदेहकं हूस्तंभाभिष्यंदस्त्रावप्रसेकवैरस्पारोचकस्वरभेदक-
 मिप्रतिशयायापस्मारगंधाज्ञानग्रंथ्यर्बुददद्रुकोठादिषु श्लेष्मजेषु ती-
 क्ष्णेन स्नेहेन शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सिद्धेन तेषां वा काथचूर्णस्वरसै-
 स्तैरेव वा यथाऽर्हद्रव्यश्लक्ष्णकक्लितालोडितैर्मधुसैधवासर्वापित्तमूर्ध्व-
 र्थथास्त्रं चोपदिष्टैर्योज्यं ॥ तत्र भीरुस्त्रीकशमुकुमारेषु स्नेहः ॥ गलरो-
 गसन्निपातज्वरानिनिद्राभनोविकाररुमिशिरोरोगाक्षिस्पंदनतिमिररु-
 च्छ्रविषामिपन्नाभिष्यंदसर्पदष्टविसंज्ञेषु शेषी ॥ तेष्वेव च भूयसि
 दोषे शीघ्रकारिणि च चूर्णः ॥ स हि नासाधामावेगकरतरो भवति ॥ बृ-
 ह्णं सूर्यावर्ताद्भावेदकरुमिशिरोरोगाक्षिसंकोचस्पंदनतिमिररुच्छ्र-
 वबोधदंतकर्णशूलनादनासामुखशोषवाक्संगस्वरोपघातमन्यारोगाप-

तानकाववाहुकनिद्राशादिष्वनिलोत्थेषु स्निग्धमधुरद्रव्यैस्तत्सिद्धै-
 र्यथायथं चोपदिष्टैः स्नेहैर्निर्यासैर्धान्यमांसरसरक्तैश्च ॥ शमनमकालव-
 लीपलितखलतिदारुणकरक्तराजीव्यंगनीलिकारक्तपित्तादिषु यथास्व-
 मुपदिष्टैः स्नेहैर्भेषजस्वरसादिभिः क्षीरोदकाभ्यां वा समदोषे षाऽणुतै-
 लेनेति ॥ तत्र स्नेहो मात्राभेदाद्द्विधा ॥ मर्शः प्रतिमर्शश्च ॥ विरेचनः
 शमनो वा नासया प्रणीयमानः कल्कोऽवपीडसंज्ञो विरेचनचूर्णस्तु
 प्रथमनारव्यः ॥ परिशेषं तु नावनमवपीडकसंज्ञं ॥ कल्कीकृतादौषधा-
 दवपीडितः स्तुतो रसोऽवपीड इत्यपरेषां ॥ तत्र पुनस्तीक्ष्णो वैशेषि-
 की शिरोविरेचनसंज्ञा ॥ तथाऽन्ये सर्वमेव विरेचनं नस्यमित्याहुः सद्यः
 श्लेष्मविरेचनसामान्यात् ॥ अणुतैलविधानं तु मंजिष्ठा मधुकप्रपौंढ-
 रीकजीवकर्षभककाकोलीद्वयपयस्यासारिवाऽनंतानीलोत्पलांजनरा-
 श्राविडंगतंडुलमधुपर्णीश्रावणीमेदाकाकनासासरलसालभद्रदारुचंदनैः
 सुपिष्टैरष्टगुणं षड्गुणेन पयसा तैलं पचेत् ॥ घृतं वा पित्तोल्बणेषु दोषे-
 षु ॥ अथवा चंदनागुरुपत्रदार्वात्तड्मधुकबलाद्वयविल्वोत्पलपद्मकेसर-
 प्रपौंढरीकविडगोशीरन्हीबेरवन्यत्वङ्गुस्तसारिवावृहतीद्वयांशुमतीद्वय-
 जीवन्तीदेबदारुसुरभिशातावरीः शतगुणे दिव्येऽभसि दशभागावशिष्टं
 काथयेत् ततस्तस्य काथस्य दशमांशेन समांशं तैलं साधयेत् ॥ द-
 शमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् ॥ एतदप्यणुतैलं
 पूर्वस्माद्दिशेषेणोद्द्रियदाढ्यंकरं केश्यं त्वच्यं कंठ्यं प्रीणनं वृंहणं दोष-
 त्रयघ्नं च ॥ अस्यानर्हास्तु भुक्तभक्तस्नेहमद्यगतोयपीतपातु-
 कामशिरःस्नातस्नानुकामसिरादिव्यधस्तुतरक्तमूत्रितोच्चारिताभिहतक-
 तवमनबिरेकवस्तिकर्मगोभिणीसूतिकानवप्रतिश्यायश्वासकासिनोऽना-
 र्त्तवदुर्दिनेष्वपि ॥ तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येरितो दोष ऊर्ध्वस्त्रो
 तांस्यादृत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् ॥ स्नेहादिपीतपातु-
 कामानामक्षिनासास्यस्यंदोषहृतिनिमिरशिरोरोगान् ॥ शिरःस्नात-

स्य शिरोक्षिकर्णशूलकंठरोगपीनसहनुमन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान् ॥
 स्नातुकामस्य मूर्द्धस्तैमित्यजाड्यारुचिपीनसान् ॥ सुतरक्तस्य क्ष-
 मतामरुचिमभिसादं च ॥ मूत्रितोच्चारितयोर्भृशतरवेगधारणजान्वि-
 कारान् ॥ अभिहतस्य तीवतरां रुजं ॥ कृतवमनादीनां श्वासकास-
 स्वरेंद्रियहानिशिरोगौरवकंदूकमिदोषान् ॥ गर्भिण्या मक्तद्वेषज्वर-
 मूर्छाऽऽर्द्धावभेदकाः स्युरपत्यं च व्यंगं विकलेंद्रियमुन्मादापस्मारपुक्तं
 वा ॥ सूतिकायाः सुतरक्तोक्तान् दोषान् ॥ नवप्रतिश्यायस्य स्रो-
 तोरोधाद्दुष्टप्रतिश्यायकेशशातकमिकंदूविचर्चिकाः ॥ श्वासकासिनो-
 र्व्याधिबिष्टद्विः ॥ अकाले दुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोरुग्वेपथुस्तै-
 मित्यतालुनेत्रकंदूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारुंपिकाः ॥ तेषु य-
 थास्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेकनीक्षणाव-
 पीडधूमगंडूपादीनाचरेत् ॥ विशेषेण तु गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्माणि व-
 र्पाभूकाकोलीकपिकच्छुभिः शृतं पयः पिबेत् ॥ बलाविदार्यशुमतीमे-
 दाभिर्वा ॥ एभिरेव च शृतं हविः ॥ वातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्तौ-
 कर्णपूरणे च योज्यः ॥ एवं च वृंहणमन्नपानं ॥ भुक्तभक्तादिष्वपि चा-
 त्यधिकव्याध्यातुरमपेक्षेत ॥ मर्शप्रमाणं तु प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयाच्चि-
 मप्रोत्थताद्यावत्पतति स बिंदुः ॥ अमी दशाष्टौ षड्विंशद्वत्तममध्यम-
 कनीयस्यो मात्राः ॥ क्वाथादीनामष्टौ षट् चत्वारः ॥ प्रथमननस्यं तु षडं-
 गुलहिमुखया नाड्या मुखानिलेस्तिस्थाकंठगते दोषानुरोधतश्च पु-
 नःपुनर्योजनमिति ॥ अथ नस्याहं नरमव्याहतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखं-
 क्षिग्धस्त्रिन्नशिरसं नातिक्षुधितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वा-
 स्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तानशीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितकरचरणं ज-
 न्मूर्ध्वं पाणितोपेन पुनः पुनः स्वेदयेत् ॥ ततः कनकरजतनाश्रान्य-
 तमशुक्तिस्थितं प्रदेयमौषधत्रिभागमुष्णांबुप्रतप्तं किंचित्प्रलंबितशि-
 रसो वामहस्तांगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामाक्रम्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं-

वासो मध्यमया नासाग्रमुन्नमप्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां चैकैकं नासापुटं पर्यायेण पिधायेतरस्मिन्नासास्रोतसि दक्षिणहस्तेन प्रनाड्या पिचुना वाऽनवच्छिन्नधारमासिंचेत् ॥ वातपित्तकफामयेषु क्रमेणापराणहमध्यान्हपूर्वाण्हेषु ॥ लालास्रावमुष्णप्रलापदंतकटकटायनक्रथनरुच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णादितिशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रौ स्वस्थवृत्ते तु शीते मध्यान्हे शरद्दसंतयोः प्राण्हे ग्रीष्मेऽपराण्हे वर्षास्वादित्यदर्शने पंचकर्माण्याचरतो वस्तिकर्मात्तरकालमेव ॥ न च हीनाधिकं सरुदेव सर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नतावनतशिरसे संकुचितगात्रावयवाय देयं ॥ तत्र हीनं दोषमुत्केश्य न निर्हरेत् ॥ गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसर्द्धिकंठरोगान्कुर्यात् ॥ अधिकमतियोगदोषान् ॥ सरुदेव सर्वं दत्तमुत्केश्यशिरोरोगप्रतिश्याय-
 भाणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च ॥ अत्युष्णं द्राहपाकज्वररक्तागमशिरोरु-
 म्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाभ्रमान् ॥ अतिशीतं हीनदोषान् ॥ अत्युन्नतशिरसो
 ऽपि सम्यक्शिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव ॥ अत्यवनतशिरसोऽतिदूरग-
 मनान्मूर्च्छाजाड्यकंडूदाहज्वरान् संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीर-
 व्यामुवहोपोत्केशं वेदनां स्तंभं वा ॥ यदि च नस्ये दीयमाने भेष-
 जवेगादसात्म्यतया वा मूर्च्छा स्यात्ततः शिरोवर्जं शीतांजसा सिंचे-
 त् ॥ न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहास्यव्याहारस्यंदनोच्छिदनान्या-
 चरेत् ॥ तथाहि शिरोरुक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलनिपलितव्यंगति-
 लकालकमुखदूषिकाणां संभवः ॥ दत्तमात्रे तु नस्ये कर्णललाटके-
 शभूमिगंडमन्यास्कंधपाणिपादतलान्यनुसुखं मर्दयेत् ॥ शनैश्चोच्छि-
 येत् ॥ अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठीवेत् ॥ सकफं-
 हि तदभ्यवहृतमग्निभवसादयेत् ॥ दोषं च संवर्द्धयेत् ॥ एकपार्श्व-
 निष्ठीवने न सर्वाः सिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यन्ते ॥ पुनः पुनश्चैनं स्वे-
 दयेदाभेषजदर्शनांश्चोच्छिदेन्निष्ठीवेच्च ॥ तत्रश्चैवमेव द्वितीयवशात्

नुषेचयेत्तथा तृतीयं दोषादिबलेन वा ॥ चिरेचने त्ववपीठे दोषब-
 लमपेक्ष्य पश्चात्स्रोहमनुषेचयेत् ॥ निवृत्तनस्यं चैवमुन्निद्रमुत्तानं
 काकशतमात्रं शाययेत् ॥ ततः पुनरप्युत्किञ्चदोषशेषोपशांतये वैरच-
 निकं यथाहं वा धूमं पाययित्त्वोष्णोदकगंडूषान्धारयेत् ॥ अथास्य
 स्नेहोक्तमाचारमादिशेत् ॥ अतिद्रवपानं च वर्जयेत् ॥ पुनश्च तृतीये
 ऽह्नि नस्यमवसेचयेत् ॥ हिध्मास्वरोपघातमन्यास्तंभापतानकेषु
 शिरसि चानिलार्याद्यभिभूते प्रत्यहं सायं प्रातरुभयकालं वा ॥
 अनेन विधिना पंच सप्त नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगाहा ॥ तत्र
 सम्यक्स्निग्धे मूर्द्धनि विरिक्ते वा सुखोच्छ्वासनिश्वासक्षवथुस्वप्नप्रबो-
 धशिरोवदनेन्द्रियविशुद्धयो भवति यथोक्तव्याध्युपशमश्च ॥ अयोगाति
 योगयोस्तु यथास्वं वातपित्तविकारास्तान्यथास्वमेव साधयेत् ॥ अ-
 न्यांश्च पूर्वोक्तान् विकारान् ॥ प्रतिमर्शस्तु क्षामक्षततृष्णामुखशोषदृ-
 बालभीरुमुकुमारेष्वप्यकालवर्षदुर्दिनेष्वपि च योज्यः ॥ न तु दुष्टप्रति
 श्यायबहुदोषकमिणशिरोमद्यपीतदुर्बलश्रोत्रेषु ॥ एषां ह्युदीर्णदोषत्वा-
 तावता दोषोत्केशो भवति ॥ तस्य पंचदशकालास्तेषां च गुणाः ॥
 प्रातर्दत्ते मुक्तवतश्चान्ते स्रोतोविशुद्धिः शिरोलाषवं मनःप्रसादश्च
 भवति ॥ विण्मूत्रशिरोभ्यंगांजनकवलाति दृष्टिप्रसादः ॥ दंतधा-
 नानि दंतदृढता सौगंध्यं च ॥ अध्वव्यायामव्यवायाति श्रमक्लमस्वे-
 दस्तंभनाशः ॥ दिवास्वमाने निद्राशोषगौरवप्रणाशो मनःप्रसादश्च ॥
 अतिहृसितानिऽनिलप्रशमः ॥ छादितांते स्रोतोलीनश्लेष्मव्यपोहः ॥
 दिनानि स्रोतोविशुद्धिः सुखनिद्राप्रबोधश्च भवति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रमाणं प्रतिमर्शस्य बिंदुहितयमिष्यते ॥ बिंदुर्वा येन चोत्केशो ना-
 नुत्किञ्चस्य जायते ॥ निष्टधूते यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलक्ष्यते ॥
 न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ न धोनाष्टादशे धूमः कृ-
 त्स्नेहो नोनपंचमे ॥ न शुद्धिरुनवशमे न चानिक्रान्तसप्तौ ॥ आज-

म्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवन् ॥ मर्शवच्च गुणान्कुर्यात्स हि
 नित्योपसेवनात् ॥ न चात्रयंत्रणा नापि व्यापञ्चो मर्शवद्भयं ॥ तैल-
 मेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ शिरसः श्लेष्मधामत्वात्त्रेहाः
 स्वस्थस्य नेतरे ॥ आशुक्लच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ मर्शं च
 प्रतिमर्शं च न विशेषो भवेद्यदि ॥ को मर्शं सपरीहारं सापदं च
 भजेत्ततः ॥ अच्छपानविचाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती ॥ अन्वा-
 समात्रावस्ती च तद्देव विनिर्दिशेन् ॥ ॥ इति नस्यविधिर्नामैको-
 नत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ धूमो हि शिरोक्षिक-
 र्णशुलाभिष्यंदगौरवाद्द्विषभेदकपीनसकासश्वासास्यवैरस्यप्रसेकवैस्व-
 र्यपूतिष्माणमुखहिष्मागत्तुरोगदंतशूलदौर्बल्यारुचिहनुमन्याग्रहकर्मिक
 डूपांडूत्वकेशदोषक्षवधुनाशवाहुल्यतंद्राऽनिनिद्राकथनातिजत्रूर्ध्वगत-
 वातकफव्याधिप्रशमाय प्रयुज्यते ॥ तथा शिरः कपालेन्द्रियमनोबृंह-
 णप्रसादनाय च ॥ शीतद्रव्यनिर्हृत्तोऽपि त्वग्निसंयोगादुष्णतया पित्तर-
 क्तविरुद्धः ॥ स त्रिविधो भवति ॥ शमनो बृंहणः शोधनश्च ॥
 तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूपनश्च ॥ तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम
 इति पर्यायाः ॥ बृंहणः स्नेहनो मृदुरिति ॥ शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इ-
 ति च ॥ अधूमार्हास्तु विरिक्तदत्तवस्तिरात्रिजागरिताभिहतशिरोमधुव-
 धिदुग्धमद्यक्षेह्यवागूविषपीतमत्स्याशितपांडुरोगप्रमेहोदराध्मानोर्ध्व-
 वाततिमिररोहिणिकारक्तपित्तिनोऽत्युष्णेऽन्येपि ॥ एषां हि भ्रमज्वर-
 शिरोभितापेन्द्रियोपघाततालुशोषपाकधूमायनछर्दिमूर्च्छारक्तपित्तादि-
 तानि मृत्युं वा धूमो जनयति ॥ अतिमात्रश्चान्येषामपि ॥ तत्र वात-
 कफान्यतरसंसृष्टं पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सर्पिःकषायपानंनस्यास्याले-
 पांजनपरिषेकान्निग्नग्धरुक्षशीतान् प्रयुंजीत ॥ एतेन सर्वधूमोपघातप्र-
 तीकारा व्याख्याता ॥ विशेषतस्तु सर्वस्योनोसिगने धूमे तीघ्नतरा वे-

दना भवत्योषाध्माननेत्ररागश्वासकासपीनसांगस्वरसादाः ॥ तत्र
 घृतक्षीरेसुरसद्राक्षाशर्करोपयोगस्तद्विधैरेव वमनं कटुतिकैरपि च नस्य-
 गंदूषाः ॥ पानकालास्त्वष्टौ प्रायोगिकस्य निशामूत्रशकृदंतधावनस्वे-
 दनस्याहारशस्त्रकर्माताः ॥ एकादशमृदोः क्षुतव्यवायुहसितचिरासित-
 जृम्भितमूत्रशकृदंतधावनतर्पणपुटपाकशस्त्रकर्माताः ॥ पंच तीक्ष्णस्य
 नस्यांजनछर्दितस्नानाहःस्वभाताः ॥ एषु हि कालेषु घातकफोत्क्षेशो
 भवति ॥ नेत्रं तु वस्तिनेत्रद्रव्यभवं गोपुच्छाकारमग्रमूलयोः कनिष्ठि-
 कांगुष्ठाग्रपरिणाहं राजमाषधूमवर्तिप्रवेशच्छिद्रमृजु त्रिकोशं श्लक्ष्णं
 शिथिलशलाकागर्भं शमनादिषु क्रमादानुरांगुलमानेन चत्वारिंशद्वात्रिं-
 शच्चतुर्विंशत्यंगुलं कुर्यात् ॥ कासघ्ने वमने च दशांगुलं व्रणधूपनार्थेऽ
 ष्ठांगुलं कलायपरिमंडलं कुलत्थवाहि स्रोतइति ॥ एवं हि धूमो दूरा-
 त्पवृत्तो नेत्रस्य पर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शनैः श्लिष्यन्न बाधको
 भवति ॥ कासघ्नादिषु नेत्राभावे देवनलवंशैरंडादीनामन्यतमां नार्द्धां
 योजयेत् ॥ यथास्वं च धूमद्रव्याणां कल्केन श्लक्ष्णेनाक्षमात्रेण द्वा-
 दशांगुलायतामीपिकामंभस्यहोरात्रोपितां लेपयेत् ॥ तत्र च नवांगुल-
 गर्भा पंचप्रलेपामंगुष्ठस्थूडां यवमध्यां छायाशुष्कां वर्ति कृत्वा विगते-
 षिकां च स्नेहाक्तामंगारेषु प्रदीप्य नेत्रमूलच्छिद्रे च निधाय यथाहं पा-
 नायोपनयेत् ॥ अथ धूमार्हः सुमना ऋजूपविष्टः प्राक्कृतोद्धासनि-
 श्वासो विवृतौघदशनो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिः पर्यायेणैकैकं नासापुटं
 पिधायेतरेणाक्षिप्य मुखेनोत्सृजेत् ॥ मुखेन तु मुखेनैव न ना-
 सया दृग्विघातभयात् ॥ तत्र प्रायोगिकं द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वाऽऽ-
 पानार्द्धांश्च पार्यापानकंठाच्चोर्ध्वमुत्क्षिप्ये दोषे पूर्वं नासया ततो
 मुखेन कंठे तु पूर्वमास्येन परं चाहोरात्रस्य द्विः पिबेत् ॥ स्त्रैहिकं
 त्रींस्त्रींश्चतुरश्रतुरो वाऽऽपानान् यावद्वाऽऽशुप्रवृत्तिस्तथाऽहोरात्र-
 स्य ॥ तीक्ष्णं नासाभ्यामेव चतुरश्रतुरश्चापानान् यावद्वा स्रोतो-

लाघवं तथा त्रिभ्रतुर्वा ऽहोरात्रस्य ॥ तत्राक्षेपविसर्गावापानइत्याहुः ॥
 कासघ्नं तु चूर्णं गुलिकां वा निर्धूमदीप्तस्थिरांगारपूर्णे सुसंस्थिते श-
 रावे प्रक्षिप्यान्वेन बुध्नवत्तच्छिद्रेण शरावेणापिधाय निधाय च त-
 त्र स्रोतसि नेत्रं मुखेनैव धूमं पिबेत् ॥ उरःप्रासं च मुखेनैवोद्दमेत् ॥
 प्रशांते च धूमे पुनः क्षिपेत्पिबेच्च दोषशुद्धेर्लाघवाद्वा ॥ तद्द्वामनम-
 पि तिलकशरामप्यनतिघनां पीत्वा पिबेत् ॥ तद्द्वच्च घ्नमपि धूप-
 येद्देश्याय क्लेदवेदनोपशमाय च ॥ धूमस्यायोगे दोषोत्क्लेशाद्रोगवृ-
 द्धिः ॥ अनियोगे प्रागुक्तमिति ॥ भवति चात्र ॥ हृत्कंठैर्द्रियसंशु-
 द्धिः शिरसो लाघवं शमः ॥ यथेरितानां रोगाणां सम्यक्पीतस्य
 लक्षणं ॥ शमनो वातकफयोः संसर्गे स्वस्थकर्मणि ॥ वृंहणो मा-
 रूते शस्तो धूमः संशोधनः कफे ॥ इति धूमपानविधिर्नामत्रिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथानो गंडूपादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधो भव-
 ति गंडूपः सैहिकः शमनः शोधनो रोपणश्च ॥ तेषामाद्यास्त्रयः क्र-
 मेण वातपित्तकफामयघ्नाः ॥ रोपणस्त्वास्यव्रणघ्नः शमनः स्तंभनः
 प्रसादनो निर्वापण इतिपर्यायाः ॥ तत्र स्वाद्मल्लवणोष्णैरौषधैः सि-
 द्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांसरसनिलकल्कोदकं क्षीरं वा सैहि-
 कः ॥ तिक्तकषायमधुरशीतैः पटोलारिष्टजंब्वाघ्नमालतीपल्लवोत्पल-
 मधुकक्काथसितोदकक्षौद्रक्षीरिक्षुरसघृतादिभिः शमनः ॥ कट्फल्लव-
 णोष्णैः शिरोविरेचनद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्किता-
 लोढितैः शोधनः ॥ रोपणस्तु कषायमधुरशीतैर्यथास्वं चोपदिष्टैः ॥
 अपिच ॥ दंतहर्षे दंतचाले मुखरोगे च वातिके ॥ मुखोष्णमथवाशी-
 तं तिलकल्कोदकं हितं ॥ गंडूपधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥
 ऊपादाहान्विते पाके क्षते चागंतुसंभवे ॥ विषे क्षाराग्निदग्धे च स-
 र्पिर्धार्यं पयोऽथवा ॥ वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् ॥ दा-

हृत्तृष्णाप्रशमनं मधुगंदूषधारणं ॥ धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध-
नाशनं ॥ तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परं ॥ आशु क्षारांबुगंदूषो
भिनत्ति श्लेष्मणश्चयं ॥ अथ निवाते सातपे सुखोपविष्टस्तन्मनाः
स्विन्नमृदितगलकपोलललाटदेशो वरमध्यावरां क्रमाद्काट्वात्रिभा-
गचतुर्भागपूर्णां द्रवमात्रां कल्कं वा कोलप्रमाणं किंचिदुन्न-
मितास्यो ऽनभ्यवहरन्धारयेत् ॥ कवले तु पर्यायेण कपोलौ
कंठं च संचारयेत् ॥ अयमेव च कवलगंदूषयोर्विशेषः ॥
मुखे संचर्यते या तु सा मात्रा कवलः स्मृतः ॥ असं-
धारा तु या मात्रा स गंदूषः प्रकीर्तितः ॥ पुनश्चास्य स्वेदमर्द-
नान्याचरेत् ॥ एवमुत्क्लिष्टः कफो वक्रं प्रतिपद्यते ॥ तावच्च धार्यो
यावत्कफपूर्णकपोलता खवद्घ्राणनेत्रता भेषजस्य वा ऽनुपहतिः क-
फेन ॥ एवं त्रीन्पंच सप्त वा गंदूषान्धारयेत् ॥ यावद्वा सम्यग्धूमपी-
तलिङ्गोत्पत्तिः ॥ तस्य स्वास्थ्येन योगं जाड्यरसाज्ञानारुचिप्रसेकोप-
लेपैरयोगं मुखशोषपाककुमारुचिहृदयद्रवस्वरसादकर्णनादैरतियोगमु-
पलक्षयेत् ॥ तेषां यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ प्रतिसारणं तु त्रिविधं गंदू-
षोदितानां द्रव्याणां रसक्रिया कल्कशूर्णश्च ॥ तदभिव्यंदाधिमंथ-
गलशुंडिकादिषु युक्त्या प्रयोज्यं ॥ अतिप्रसारणादूषाशोषदाहक्रेदशो-
फादयो भवन्ति ॥ मुखालेपोऽपि त्रिविधो दोषघ्नो विषघ्नो वर्ण्यश्च ॥
त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागाद्द्वीगुलोत्सेधः ॥ न चालिसमुखोऽतिमाष्य-
हास्यक्रोधशोकरोदनस्वेदनाश्यातपदिवास्वमान्भवेत् ॥ कंदूत्वकृशौ-
षपीनसदृष्ट्युपधातभयात् ॥ न च शुष्यन्नुपेक्षितव्यः ॥ शुष्को हि-
छर्वि दूषयति तमार्द्रयित्वाऽपनयेत् ॥ आलेपांते च मुखमभ्यज्यात् ॥
न तु योज्यो रात्रिजागस्ताजीर्णदत्तनस्यारुचिहनुग्रहप्रतिश्याधि-
नां ॥ सम्यक्प्रयुक्तश्चाकालवलीपलिनतिमिरव्यंगतिलकादीन्प्रशमय-

ति ॥ त्वस्थस्य दृष्टिबलं पुंडरीककांतवक्रतां च करोति ॥ मूर्द्ध
 तैलं पुनश्चतुर्धा मिद्यते ॥ अभ्यंगः परिषेकः पिचुर्बस्तिरिति ॥
 यथोत्तरं ते बलिनः ॥ तत्राभ्यंगो रूक्षकंडूमलादिषु प्रयुज्यते ॥ परि-
 षेकस्वरूपिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु ॥ केशशातस्फुटनधूपननेत्रस्तं-
 भेषु पिचुः ॥ बस्तिस्तु प्रसुप्तदितरात्रिजागरितनासास्यशोषतिमि-
 र्वाक्संगेषु चानिदारुणेषु ॥ तेष्वभ्यंगादयः प्रसिद्धस्वरूपाः ॥
 शिरोबस्तिविधिस्तु बस्तिं सुमृदितं द्विमुखं शिरःप्रमाणमाकर्णप्रदेशं
 द्वादशांगुलविस्तारं कुर्यात् ॥ अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा स्व-
 भ्यक्तस्त्रिन्नस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशांते श्लक्ष्णं व्यंगुलं सु-
 सूक्ष्मेण माषपिष्टेन सद्यःसुखांबुमृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपटं ब-
 ध्नीयात् ॥ ततस्तस्योपरि संधाय बस्तिं बस्तिमूलं च दृढमवलीकं-
 समं चैलवेणिकया बध्वा पुनर्माषपिष्टेनापरिस्त्रावि कृत्वा यथाव्याधि-
 दोषदृष्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमासेचयेद्यावत्केशभूमेरुपर्य-
 गूलं ॥ तावच्च धार्यो यावत्कर्णमुखनासाभ्रुतिर्वेदनोपशमो वा ॥ वि-
 शोषतो शातजेषु विकारेषु दश मात्रासहस्राणि पित्तरक्तजेष्वष्टौ षट्
 कफजेषु सहस्रमरोगकर्मणि ॥ ततोऽपनीति स्नेहे विमुच्य बस्तिं शि-
 रसः स्कंधप्रीवापृष्ठललाटादीन्यनुसुखं मर्दयेत् ॥ उष्णांशुना स्नानं च
 यथाहं भोजयेत् ॥ स्नेहोक्तं चास्याचारमादिशेत् ॥ एवं त्रीणि पंच
 सप्त वा दिनानि योजयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ तत्राभ्यंगः प्रयोक्त-
 व्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु ॥ अरूषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु च ॥
 परिषेकः पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ॥ नेत्रस्तंभे च बस्तिस्तु प्रसुप्त-
 दितजागरे ॥ नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ॥ कचशतनसि-
 तत्वपिंजरत्वं परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ॥ जयति जनयतींद्रि-
 यप्रसादं स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्द्धतैलं ॥ धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं वि-
 मर्दयन् ॥ रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ यावत्पर्येति ह-

स्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलं ॥ निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु स्र
स्मृता ॥ ॥ इति गंडूपादिविधिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथात आश्वेतनांजनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ आश्वेतनं
सर्वाक्षिरोगेष्वद्य उपक्रमः ॥ नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुघर्षरुग्दाहतो
दभेदपाकशोफकंडूघ्नं ॥ अव्यक्तेष्वेवं गुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशा-
लेपनं तच्च पुनर्विडालकसंज्ञं ॥ तयोस्कालो रात्रिः ॥ कालस्तु सर्वमह-
र्दिनोत्पत्तिर्वा ॥ निवातशरणशयनस्थस्य विरोध्य नेत्रमपागिऽभ्यंज-
नं कृत्वा वामहस्तेनोन्मील्य दक्षिणहस्तेन शुक्तयवसक्तया पिचुवर्त्या
दश द्वादशाष्टौ वा विंदून् कनीनकदेशे झंगुलादवसेचयेत् ॥ एवम-
नासन्नविंदुपातेनाक्षिताडनाद्रागादयो जायन्ते ॥ आश्वेतितं च मृदु-
ना चैलेन शोधयेत् ॥ अन्येन चोष्णांबुजुतेन घातकफयोः स्वेदयेत् ॥
आश्वेतनं च तयोः कोष्णं ॥ सुशीतं पित्तरक्तधिकारेषु ॥ तत्तु नात्य-
र्थं तीक्ष्णमुष्णं शीतं वा प्रभूतमूनमपरिस्रावितं वा योजयेत् ॥ अति-
तीक्ष्णमुष्णं वा दाहरागपाकदृष्टिदौर्बल्यानि करोति ॥ अतिशीतं
स्तंभाश्रुघर्षनिस्तोदान् ॥ अतिमात्रं कषायवर्त्मतासंकोचस्फुरणो-
न्मीलनप्रवातासहत्वघर्षान् ॥ ऊनप्रमाणान्न सेगशांतिः ॥ अपरिश्रुत-
मश्रुघर्षवेदनाः ॥ नेत्रे च प्रणिहितमौषधं कोशसंधिसिराशृंगाटक-
घ्राणास्यस्रोतांसि गत्वोर्ध्वं प्रवृत्तमपवर्त्तयति दोषं ॥ यदा चाश्वो-
तनेन पित्तश्लेष्मशोणितोत्थेषु नयनामयेषु संशोधनैर्विशुद्धस्य दूषि-
काधनत्वपैच्छिल्यकंडूद्रेकश्वयथुम्लानतारागविच्छेदैः पक्कलिंगमुपल-
क्षितं भवति तदा नेत्रमात्राश्रये व्याधावंजनं प्रयोज्यं ॥ न दोषवेगोदये
न चानिर्हृतदोषे ॥ तत्र हि दोषोत्क्लेशेन रागादिवृद्धिः शुक्रमाकति-
मिरोत्पत्तिश्च ॥ तत्तु लेखनं रोपणं स्नेहनं प्रसादनमिति चतुर्विधं भवति ॥
तत्राम्लादिभीरसैः पंचभिः शुक्रार्मादिषु लेखनं ॥ तिस्रकषायैः स-
स्नेहैरभिष्यंदेषु रोपणं ॥ सर्पादिवसादिभिर्वातनिमिरादिषु स्नेहनं ॥

स्वादुशीतैः सस्त्रैरभिष्यंदांते सूर्योपरागाशनिविद्युत्संपातभूतपिशाचा-
त्यद्भुतदर्शनाद्युपहृतायां दृष्टौ स्वस्थवृते च प्रसादनं ॥ प्रसादनएव
च चूर्णस्तीक्ष्णांजनातिसंतप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानः प्रत्यंजनसंज्ञां ल-
भते ॥ षड्विधं वा प्रतिरसभेदादंजनं ॥ द्विविधमेव वा तीक्ष्णं मृदु
च ॥ कल्पना तु त्रिविधा ॥ पिंडो रसक्रिया चूर्णश्च ॥ यथापूर्वं ते ब-
लिनः ॥ तस्मात्प्रबलमध्याबलेष्वामयेषु क्रमात्तान्प्रयोजयेत् ॥ तत्र
पिंडो हरेणुमात्रस्तीक्ष्णस्य ॥ रसक्रिया विडंगमात्रा ॥ तद्विगुणा मृ-
दोः ॥ चूर्णो द्विशलाकः ॥ मृदोस्त्रिशलाकः ॥ पात्रे तु कुर्यात्सौव-
र्णे मधुरं ॥ राजतेऽम्लं ॥ मेघशृंगमये लवणं ॥ कांस्ये तिक्तं ॥ वैदूर्य-
मयेऽश्ममये वा कटुकं ॥ ताम्रमयआयसे वा कषायं ॥ नल्लक्षप-
द्मकस्फटिकशंखान्यतमे शीतं ॥ एवमव्यापन्नगुणं भवति ॥ वर्तिष-
र्षणार्थं च शिला तीक्ष्णा निर्गमध्यानुकारिणी पंचांगुलायता व्यं-
गुलविस्तीर्णा ॥ शलाकाः पंच कनकरजतताम्रलोहोद्भवा अंगुली चा ॥
तत्राद्ये प्रसादनेऽजने स्नेहने च ॥ मध्या लेखने ॥ अंत्ये रोपणे ॥ मृ-
दुत्वादंगुल्येव प्रधानं ॥ अंतःसरुजेऽक्षिण सैव प्रयोज्या ॥ शेषा द-
शांगुला राजमापस्थूलाः सुश्लक्ष्णास्तनुमध्या मुखयोर्मुकुलाकाराः
कलायपरिमंडलाश्च ॥ अथांजनं नातिशितोष्णाभ्रतायां वेलायामु-
भयकालं च योज्यं ॥ तथा सततं वैव वा ॥ सरुजे चाक्षिण प्राक्य-
श्चादितरस्मिन् ॥ अन्यथाऽजनोद्देगसंकुचितेऽतः सम्यगौषधं नानु-
प्रविशेत् ॥ तत्रैवमतिशीतादिषु यथास्वं दोषोत्केशादिकारपरिवृद्धिः ॥
न च योज्यं कुद्भभीतशंकितशोकितश्रांतमात्रविरिक्तधूममद्यपीत-
दत्तनस्थरात्रिजागरितवेगितरुदितपिपासितज्वरितछर्दितांततांतनेत्रा-
तिहतशिरोरुजार्तशिरःस्नातानुदितादित्येषु ॥ एष्वंजनादूर्ध्वोर्ध्वगः
संरंभाश्रुवेदनाविलत्वोषारागदूषिकानिस्तोदकच्छ्रोन्मीलनश्वयथुशुक्र-

तिमिरादीन् जनयेत् ॥ अथ समसुखोपविष्टस्योपविष्टो वामांगुष्ठेन वर्त्मान्तरमुत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधः कनीनकादपांगं यावदंजनं नयेदनल्पमप्रभूतमनतितीक्ष्णमनच्छमसांद्रमकर्कशमद्रुतमविलंबितमतितिर्यग्दृष्ट्यकंपितमघट्टितमनाक्रांतं च ॥ चूर्णे तु गतागतं कुर्यात् ॥ अन्यथा हि रागाश्रुशुक्राद्युत्पत्तिः ॥ ततोऽजनानुगमनायानुन्मीलयन् शनैरंतश्चक्षुः संचारयेत् ॥ एवमप्यनुगच्छति वर्त्मनी किंचिच्चालयेत् ॥ न तु सहसोन्मेषणनिष्पीडनप्रक्षालनानि कुर्यात् ॥ सवाह्योत्किष्टदोषस्तंभभयात् ॥ अपिच अपेतौषधसंरंभं निर्वृत्तं नयनं यदा ॥ व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ सत्रैलेनाथ नयनं सव्यांगुष्ठेनदक्षिणं ॥ ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शनैः शोध्यं समंततः ॥ दक्षिणांगुष्ठकेनैवं शोध्यं सव्यं च लोचनं ॥ वर्त्मप्राप्तोऽजनादोषो रोगान्कुर्यादतोऽन्यथा ॥ तीक्ष्णांजनांते चैनं धूमं पाययेत् ॥ यस्यांजिते कंदूजाड्योपदेहाः स्युस्तस्य तीक्ष्णमंजनं धूमं वा पुनरेवावचारयेत् ॥ एतदेव दुर्विरक्ताक्षिलक्षणं साधनं च ॥ अतिविरेकात्संतापनिस्तोदशूलस्तंभघर्षाश्रुदारुणप्रतिबोधकषायवर्त्मनाशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यानि ॥ तत्र शीतमाश्रोतनं प्रत्यंजनं वा ॥ सम्यग्विरेकाद्यथास्वमामयोपशमः सुखोन्मीलननिमीलनवातातपसहत्वानि चेति ॥ भवति चात्र ॥ रोपणादिष्वपि तथा योगादीननुचितयेत् ॥ दोषोदयानुसारेण प्रतिकुर्वीत तेषु च ॥ ॥ इत्याश्रोतनांजनविधिर्नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ यन्नपनं परिताम्यति परिशुष्कं रूक्षं स्तब्धं जिम्हं निम्नमाविलमवनद्धं जीर्णपक्ष्म तथाकृच्छ्रोन्मीलशिरोत्पातशिराहर्षार्जुनशुक्रतिमिरामिष्यंदाधिमंथान्यतोवातवातपर्यायशुष्काक्षिपाकाल्पशोफादिरोगातुरमपगत-रागाश्रुदूषिकावेदनं तत्र तर्पणं योजयेत् ॥ न त्वशांतोपद्रवेऽक्षिणि ना-

तिशीतोष्णवर्षदुर्दिने न नस्यानर्हेषु च ॥ तद्वत्पुटपाकमपि ॥ अथ
दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृतनीलपी-
तान्यतरज्वनिके वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्थोत्तानस्य
सुमृदितमापपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्द्विर्द्वागुलोच्छ्रायावाधारौ परि-
मंडलावसंबाधौ समावपरिस्त्राविणौ कृत्वा तत्रोष्णोदकप्रविलीनं नि-
मीलिते नेत्रे यथास्त्रौषधविपक्वं क्षीरं सर्पिः सर्पिर्मंडं वा ऽवसेचयेद्या-
वन्निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि भ्रूरोमाणि च ॥ नतः शनैरस्योन्मेषमाचरतोः
मात्रा गणयेत् ॥ वर्त्मजेषु विकारेषु शतं संधिजेषु त्रीणि शुक्लजेषु पंच-
च कृष्णजेषु सप्त दृष्टिजेष्वष्टौ सहस्रमधिमंथेषु ॥ प्रतिदोषं तु वाते सहस्रं
पित्ते षट्शतानि कफे पंच स्वस्थकर्मणि च ॥ ततोऽस्यापांगदेशे शलाक-
याऽऽधारद्वारं कृत्वा स्नेहं भाजने स्वावयेत् ॥ अधारौ चापनीय कल्केना-
क्षिकोशौ प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशान्तये विरेचनं यथाहं धूमं पाययेत् ॥
सुखोदकप्रक्षालितमुखं चैनं यथाव्याधि भोजयेत् ॥ आतपाकाश-
भास्वदर्शनानि च परिहरेत् ॥ अनेन विधिना प्रत्यहं वायावेकांतरं
रक्तपित्तयोर्द्वैतरं कफे स्वस्थे च ॥ यथादोषोत्कर्षं संसर्गसन्निपातयोः ॥
एवमेकाहं त्र्यहं पंचाहं वा कुर्यादातृसेवा ॥ तृप्तातृप्तातृमलिंगानि
तु क्रमात्स्वास्थ्यवातपित्तकफविकारैरादिशेत् ॥ यदा तु सम्यग्योग-
प्राप्तं तर्पणं भवति तदा तद्विधेष्वेवरोगेषु पुटपाकं विदध्यात् ॥ स
त्रिविधः ॥ स्नेहनो लेखनः प्रसादनश्च ॥ तत्र स्नेहनमानूपसाधारणमां-
समेदोमज्जवसाभिः स्वादुद्रव्यैश्च क्षीरपिष्टैरुक्षेऽक्षिण प्रयोजयत् ॥ ले-
खनं जांगलमृगपक्षिमांसयकृद्भिर्मुक्ताप्रवालशंखताम्रायःसमुद्रफेनका-
सीसस्रोतोजसैंधवादिभिश्च लेखनद्रव्यैर्दधिमस्तुपिष्टैः स्निग्धे ॥ प्रसा-
दनीयं तु जांगलमृगपक्षियकृतहृदयमज्जवसाभिर्मधुरद्रव्यैश्च स्त्रीस्त-
न्यक्षीराज्यपिष्टैः ॥ स तु वातपित्तरक्तदृष्टिदौर्बल्यव्रणनाशनः कफ-

विरुद्धः ॥ अथ बिल्वमात्रं वेसवारीकृतं मांसपिंडं तन्मात्रेणैवौषधिपिंडेन संसृष्टैरंडपटोलपत्रैः स्नेहनादिषु क्रमाद्दृष्टयित्वा कुशमुंजसूत्रान्यतमेन वेष्टयेत् ॥ मृत्प्रलेपनं चात्र द्व्यंगुलोत्सेधं कृत्वा धवधन्वनमधूकन्यग्रो-
धकाश्मर्याजादनार्जुननक्तमालपाटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा गोमहिषयोः पचेत् ॥ अग्निवर्णं चैनमपनीय विगतमृत्सूत्रपत्रं कृत्वा-
वस्त्रेण पीडयेत् ॥ तेन रसेन सायं तर्पणवत्पूरयेन्नेत्रे ॥ धारयेच्च स्नि-
ग्धे शतद्वयं मात्राणां लेखने शतं प्रसादने त्रीणि शतानि ॥ तर्पणव-
देव धूमपानं प्रसादनवर्जं ॥ सुखोष्णौ च पूर्वौ ॥ शीतः प्रसादनः पुट-
पाकस्त्वेकाहं द्व्यहं त्र्यहं वा योज्यः ॥ द्विगुणश्च तर्पणपुटपाकयोः प-
रिहारः ॥ बद्धाक्षश्च मालतीमल्लिकाकुमुदैर्निशां निवसेत् ॥ तथा प-
क्वतिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ सैकेऽ-
जने तर्पणे च पुटपाके च ये गदाः ॥ जायेरन्विधिविभ्रंशाद्यथास्वं ता-
न्प्रसाधयेत् ॥ इति तर्पणपुटपाकविधिर्नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो यंत्रशस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मनःशरीरबाध-
कराणि शल्यानि ॥ तेषां नानाविधानां नानाप्रदेशविनिविष्टानामाह-
रणेऽभ्युपायो यंत्राण्यशोभगंदरादिषु च शस्त्रक्षाराभ्यवचारणे शेषांगर-
क्षणे च ॥ तथा वस्तिप्रणयनादौ शृंगालावुघटिकादयो जांबवौष्ठादीनि ॥
अन्यान्यपि चानेकरूपाण्यनेककार्याणि स्वस्थानुरोपकरणानि ॥ अतः
कर्मवशात्तेषामियत्ताऽवधारणमशक्यं ॥ अन्ये पुनरेकोत्तरं यंत्रशत-
मित्याचक्षते ॥ इह तु समासतः षोडा निर्दिश्यन्ते ॥ स्वस्तिकसंदंशता-
लनाडीशलाकारव्यान्यनुयंत्राणि च ॥ तत्र स्वस्तिकयंत्राणि कंकर्कसि-
ह्मगृध्रकुरादिविधिव्यालमुखान्याकारानुगताभिधानानि ॥ प्रायशो
लौहान्यष्टादशांगुलानि ॥ मसूराकारप्रतैः कीलैरवबद्धानि मुल्लेऽकु-
शैवदाहृत्तवारंगण्यस्थिविदृष्टशल्योद्धरणार्थानि ॥ तेषां सिंहव्याम-

भुजंगमकरादिमुखानि दृश्यवारंगेषु शल्येषु प्रयोजयेत् ॥ इतरेषु तु यथायोगं ब्रणाकारानुरोधेन कंककाककुररादिमुखानि ॥ सनिबंधनो-
निर्निबंधनश्च षोडशांगुलौ संदंशौ द्वौ भवतः ॥ तौ त्वङ्माससिरास्त्रायु-
गतशल्योद्घरणार्थमुपदिश्येते ॥ तथाऽन्यः संदंशः षडंगुलोद्द्वौगुलवि-
स्तृतौ बक्रद्विबाहुरंगुष्ठंगुलिप्रांतसमागमारुतिः सूक्ष्मशल्यार्क्षिपक्ष्म
ब्रणाधिमांसाहरणे ॥ तद्वच्च मुचुंडी सा तु ऋजुश्लक्षणा सूक्ष्मदंता
सक्तद्विभुजा मूले रुचकनद्धा वलयपीडनाच्छिन्नार्मशेषगंभीरब्रणा-
धिमांसाहरणे ॥ तालयंत्रे अपि द्वे द्वादशांगुले ॥ मत्स्यगलतालकव-
देकंतालकद्वितालके कर्णनाडीशल्यहरणार्थं ॥ नाडीयंत्राणि सुषिरा-
ण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्यनेकतोमुखान्येकतोमुखानि च भवं-
ति ॥ स्रोतोगतशल्यदर्शनाहरणार्थं रोगदर्शनार्थं क्रियासौकर्यार्थमा-
चूषणार्थं चेति ॥ तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगप्रदीर्घाणि च
कुर्यात् ॥ कंठशल्यदर्शनार्थं नाडी दशांगुलायतां पंचांगुलपरिणाहां ॥
द्विकर्णस्य तु वारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखां नाडी तत्प्रमाणतः कुर्या-
त् ॥ तथा चतुष्कर्णस्य पंचच्छिद्रमुखां ॥ शल्यनिर्घातनीं तु पद्मकर्णि-
काकारशीर्षी द्वादशांगुलां त्र्यंगुलसुषिरां ॥ अर्शोयंत्रं त्रिविधं ॥ तल्लौ-
हं दांतं शार्ङ्गं वार्क्षं वा गोस्तनाकारं चतुरंगुलायतं हस्ततलायतमेकं
पंचांगुलानि परिणाहेन पुंसां ॥ षडंगुलानि स्त्रीणां ॥ द्विच्छिद्रं दर्श-
नार्थमेकच्छिद्रं कर्मणि ॥ तथाहि ॥ मुखेन दर्शितं शस्त्रक्षाराप्यनति-
क्रमश्च छिद्रं तु त्र्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तारं ॥ यदंगुलमवशिष्टं तस्या-
धोऽर्द्धांगुलमुपरि तथाऽर्द्धांगुलोच्छ्रितोद्दत्तकर्णिकं ॥ तृतीयं तु तादृशमे-
व शम्प्याख्यं पार्श्वच्छिद्ररहितं पीडनार्थं ॥ भगंदरे तु छिद्रादूर्ध्वमोष्ठमप-

१ अत्र तालशब्देन प्रदेशोच्यते ॥ तेन एकतालमेकप्रदेशो यस्यनेवकतालं ॥ द्वे ताले
प्रदेशौ यस्यतद्वितालकं ॥ एतेन मत्स्यशकलवत्तनु मखैकप्रदेशमेकतालं ॥ मत्स्य शकल-
वत्तनुमुखद्विप्रदेशं द्वितालमित्युक्तं ॥ परिणाहस्तु कर्णादिप्रवेशी ज्ञेयदतिहेमादिः

नीप कुर्वीत ॥ तद्वच्च प्राणाशोर्ध्वदयंत्रं नाड्याकारं झंगुलायतमेकच्छिद्रं
 प्रदेशिनीपरिणाहं ॥ तथाऽंगुलित्राणकमंगुलिप्रवेशनं किञ्चित्स्थूल-
 हसौष्ठमूर्ध्वाधश्छिद्रं गोस्तनारुति चतुरंगुलं दांतं शार्ङ्गं वार्क्षं वा ॥
 तत् दृढेन सूत्रेण मणिवंधप्रतिबद्धमास्यविस्रावणे योज्यं ॥ योनि-
 मणदर्शने यंत्रं षोडशांगुलं मध्ये सुषिरं चतुर्भित्तं चतुःशलाकं सं-
 चारिण्या मुद्रयोर्ध्वं निबद्धमुत्पलमुकुलवक्रं मूले शलाकाऽऽक्रम-
 णादूर्ध्वविकासि च ॥ नाडीमणप्रक्षालनाभ्यंजनयंत्रे षडंगुले व-
 स्तियंत्राकारे मुखतोऽकर्णिके मूलमुखयोरंगुष्ठकलायप्रवेशस्रोतसी ॥
 इकोदरे नाडीमुभयतोहारां पिच्छनाडीं वा युंज्यात् ॥ श्लेहवस्त्यु-
 त्तरवस्तिप्रथमनधूममूत्रद्विद्विरुद्धमणिकप्रभृतिषु यथास्वमेव च यं-
 त्राण्युक्तानि ॥ शृंगं तु ह्रस्वमध्यदीर्घमष्टदशद्वादशांगुलायतं त्र्यंगु-
 ऽप्रवेशमुखमग्रे सर्पपोपमच्छिद्रं तनुचर्मनद्धं चूचुकाकारं च ॥ तद्वा-
 तविपरक्तांबुदुष्टस्तन्याचूषणार्थं ॥ श्लेष्मरक्तचूषणार्थंस्त्वलाबुः ॥
 स द्वादशांगुलदीर्घोऽष्टादशांगुलपरिणाहस्त्रिचतुरंगुलद्वत्तसमुच्छिद्रतमु-
 खः परिवेष्टितप्रदीप्तकुशबल्वजपिचुगर्भश्च प्रयोज्यः ॥ तद्वदेव च
 मानकर्मभ्यां घटी ॥ सा तु गुल्मान्नमनविलपनार्थं च ॥ शलाका-
 यंत्राण्यपि नानारुतीनि नानार्थानि यथायोगदीर्घपरिणाहानि च
 भवंति ॥ तेषामेषणकर्मणी द्वे गंडूपदमुखे ॥ स्रोतोगतशल्याहरणा-
 र्थेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे मसूरदलमुखे ॥ षट् शंकरः ॥ तेषां व्यूहनांक्रयौ
 द्वादशषोडशांगुलौ द्वावहिफणामुखौ ॥ तथा चालनार्थं दशद्वादशांगु-
 लौ शरपुंखमुखौ ॥ आहरणार्थं बर्द्धिशमुखौ ॥ तथा गर्भशंकुः शंकुतुल्यो
 ऽष्टांगुलः प्रणताग्रो मूढगर्भाहरणे ॥ तथा सर्पफणाग्रवदेकाग्रवक्रं त-
 दाख्यमश्मर्याहरणार्थं ॥ तथा दंतनिर्घातनं चतुरंगुलं शरपुंखमुखं
 स्थूलद्वत्तप्रांतं ॥ षट् कार्पासरुतोष्णीषाणि विविधमणक्लेदक्षारप्र-

१ अष्टांगद्वये तु ॥ त्र्यंगुलाख्यं भवेच्छृंगं चूषणेऽष्टादशांगुलमित्येकमेवशृंगमुक्तं

मार्जनक्रियासु ॥ तेषामपि दूरासन्नघ्राणघ्रणोपयोगिनी षट्समांगु-
ले द्वे ॥ तद्वदेव कर्णेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे ॥ पाँचौ दशद्वादशांगुले द्वे ॥
कर्णशोधनं सुचमुखमश्वत्थपत्राग्रं ॥ तथा क्षाराग्निकर्मार्थं जांबवौष्ठा-
नि द्वादशदशाष्टांगुलानि क्रमाद्द्व्यांगुलांगुलाद्द्वीगुलफलानि ॥ शलाकाश्च
स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्याः ॥ अत्रष्टद्वाद्वैदुषका मध्योर्ध्वनिर्गतश-
लाकाग्रहणा ॥ वासाशोर्बुदयोः कोलास्थिदलमात्रमुखा खल्लीतीक्ष्णो-
ष्ठा ॥ क्षारविषौषधप्रणिधानाय च दर्व्यस्त्रिस्रोऽष्टांगुला दर्व्याकाराः
कनीनिकाऽनामिकामध्यमांगुलीनखपरिमाणनिम्नमुखाः ॥ तथाऽज-
लिकाऽजलिस्थाना ॥ उत्तरवस्त्यंजनादिषु यथायथमेवोपदिष्टानि ॥
अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुचर्मातर्वस्त्राश्ममुद्गरपाणिपादतलांगुलिजिह्वा
दंतनखमुखशाखावालचलोष्मकालपाकहर्षभयानि ॥ एतानि देहे
सर्वस्मिन्देहस्यावयवेऽपि वा ॥ संधौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्र-
योजयेत् ॥ यंत्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबंधनव्यूहनवर्तनचालनविष-
रणपीडनमार्गशोधनविकर्षणाहरणव्यंजनोन्नमनविनमनभंजनोन्मथ-
नाचूषणैषणदारणर्जुकरणप्रक्षालनप्रधमनांजनप्रमार्जनानि बाहुल्पेन
चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ निवर्तते साध्ववगाहते च ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च-
यस्मात् ॥ यंत्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वविकारि यच्च ॥
शस्त्राणि षड्विंशतिर्भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ दंतलेखनमंडलाग्रद्विपत्रो-
त्पलपत्राध्यद्धारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्रकरपत्रकुशपत्राटामुखांतरमु-
खशरारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकात्रीहिमुखशलाकावेतसपत्राराकर्णव्यध-
नसूचीसूचीकूर्चखजैषणीबडिशनखशस्त्राणि ॥ प्रायशश्च तानि षडंगु-
लानि सुध्मातावर्नितायोषदितान्युत्पलपत्रनीलानि सुग्रहाणि सुरूपानि
सुधाराणि सुसमाहितमुखाप्राण्यकरालानि प्रत्येकं च प्रायो द्वित्रा-
णि स्वप्रमाणाद्धचतुर्थभागफलानि तानि व्याधिदेशवशात्प्रयुंजीत ॥

॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण यंत्रवद्भाख्यानाः ॥ तत्र हयमाद्यं
 लेखने ॥ वृद्धिपत्रादीनि त्रीणि पाठने चत्वारि भेदने ॥ मंडलाघादी-
 न्यष्टौ छेदने ॥ कुशपत्रादीनि पंच प्रच्छाने ॥ कुठारिकादीनि षट्
 व्यधने ॥ तेषामारात्रीहिमुखे भेदने छेदने ॥ सूच्यः सीवने ॥ सूची-
 कूर्चः कुट्टने ॥ खजो मथने ॥ एषण्येषणे भेदने च ॥ बडिशो ग्रहणे ॥
 नावशास्त्रमुद्गरणे छेद्यभेद्यलेख्यप्रच्छानेषु च ॥ इतिद्वादशविधे कर्म-
 ण्युपयोगः ॥ विशेषतस्तु दंतलेखनं प्रबद्धवच्चतुरस्रमेकधारं दंतशार्क-
 रालेखने ॥ मंडलाग्रं प्रदेशिन्यंतर्खविस्तृतफलं तल्लेखनविच्छेदन-
 योर्वर्तमरोगोत्पन्नदंतमांसदुर्निविष्टघ्नणगलशुंडिकादिषु प्रयोज्यं ॥ वृ-
 द्धिपत्रं क्षुराकारं तत्तूचते गंभीरे वा श्वयथावृजु सूच्यग्रमिष्टं ॥ विप-
 सीते तु पृष्ठतोऽधनतधारं ॥ अंगुलीशस्त्रकं मुद्रिकानिर्गतमुखं वृद्धि-
 पत्रमंडलाग्रंतर्धारान्यतमतुल्यार्द्धांगुलायतधारं प्रदेशिनीप्रथमपर्व-
 प्रमाणार्पणवृत्तमुद्रिकं वृद्धसूत्रप्रतिबद्धं कंठरोगेषु प्रयुज्यते ॥ कर्तरी
 त्रिभागपाशा व्रणक्वायुकेशसूत्रच्छेदनार्थं ॥ सर्पवक्रं वक्रमर्द्धांगु-
 लफलं घ्राणकर्णशोर्षुदच्छेदनार्थं ॥ करत्रं दशांगुलं द्वांगुलविस्तारं
 सूक्ष्मदंतं खरधारं सुत्सरुनिबद्धमस्थिच्छेदनार्थं ॥ कुशपत्रारामुखे
 द्वांगुलफले ॥ अंतर्मुखमर्द्धचंद्राकाराव्यर्द्धांगुलफलं ॥ कुठारिका पृथुदं-
 द्वा गोदंताकाराऽर्द्धांगुलफलाऽस्थ्याश्रितसिराव्यधार्था ॥ व्रीहिमुख-
 मध्यर्द्धांगुलफलं मांसलप्रदेशसिराव्यधार्थं वर्ध्मोदरगुल्मविद्रघ्यादि-
 व्यधनभेदनार्थं च ॥ शलाकोभयतोमुखी कुरबकमुकुलाघ्रा ताघ्नमयी
 लिंगनाशव्यधार्था ॥ आरा चतुरस्राऽर्द्धांगुलवृत्तमुखा तावत्प्रवेशा
 बहलकर्णपालीव्यधार्था पक्कामशोफसंदेहभेदनार्था च ॥ कर्णव्यध-
 नं त्र्यंगुलायतमंगुलसुषिरं घनं वा यूथिकामुकुलाग्रं ॥ सूच्यस्ति-
 स्त्रो वृत्ता निगूढवृद्धपाशाः ॥ तत्र मांसलेष्ववकाशेषु त्र्यंगुला त्र्यस्रा-
 घ्रा ॥ मध्यस्थिघ्नणेष्वन्यमांसेषु च द्वांगुला वृत्ता ॥ पक्कामाशय-

योर्मर्मसु च सार्द्धं गुला धनुर्बक्रा व्रीहिमुखा च ॥ सूचीकूर्चा हस्तै-
कमूलोऽग्रे सृनिचन्द्रसमाष्टसूचिकः कुष्टश्वित्रन्वर्गैर्बलुमादिषु ॥ ख-
जस्त्वर्द्धांगुलायतोऽष्टकंदकमुखस्ताम्रो लौहो वा नासाभ्यंतरतः शो-
णितमोक्षणार्थः ॥ एषण्यौ द्वे सुश्लक्ष्णस्पर्शे ॥ तयोरेकाऽष्टांगुला
गतिकोशशल्यस्त्राववस्तु व्रणेषु सृषिरान्वेषणे ॥ अन्या सूचीसंस्थाना
क्षाराक्तसूत्रप्रतिबद्धा नाडीनां भगंदरगतीनां च भेदने ॥ बटिशो-
ऽत्यवनतमुखः सूचीतीक्ष्णाग्रो ग्रहणे गलशुंडिकामादेः ॥ नख-
शस्त्रमष्टांगुलमेकतोऽश्वकर्णमुखमन्यतोऽत्रत्सदंतमुखं सूक्ष्मशल्योद्धृती
॥ अनुशस्त्राणि तु जलौकःक्षाराभिसूर्यकांतकाचस्फटिककुरुबिंब-
नखशाकशोफालिकादिखरपत्रसमुद्रफेनशुष्कगोमयादीनि ॥ तद्बु-
द्ध्या च विकल्प्य विविधानि पंचशस्त्राणि तत्कर्माणि चोपकल्पये-
त् ॥ हस्तएव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाद्यंत्रशस्त्राणां ॥ तत्र
दीर्घहृत्स्थूलवक्रतनुवक्रविषमघ्रास्यप्राहिशिथिलता इत्यष्टौ पंच-
दोषाः ॥ तथाऽऽद्याः पंच कुंठखंडखरधारताश्वेत्यष्टावेव शस्त्रदोषाः ॥
अन्यत्र करपत्रात् ॥ तत्र क्षारेण पायितं शस्त्रं शरशल्यास्थिच्छेदने-
षूदकेन मांसच्छेदने तैलेन पाटनभेदनेषु तिराव्यधक्रायुच्छेदनेषु च
प्रयुंजीत ॥ धारा पुनश्छेदनानामासुरी लेखनानामर्द्धमासुरी न्य-
घनानां विस्त्रावणानां च कौशिकी ॥ तेषां छेदनभेदनलेखनानां हं-
तसाधारणे भागे प्रदेशिनीमव्यमांगुष्ठैः सुसमाहितं गृण्हीयात् ॥
हंताग्रे विस्त्रावणानि ॥ प्रदेशिन्यंगुष्ठकाभ्यां हस्ततलप्रच्छादितहं-
ताग्रं व्रीहिमुखं मुखे ॥ मूलेष्वाहरणार्थानि ॥ पाशस्योपरि मध्ये
संदंशं कर्तरीं च ॥ शेषाण्यपि यथायोगं क्रियासौकर्येण ॥ विशा-
नी तु तेषां सुश्लक्ष्णशालिका माषमुद्गप्रभा ॥ धारासंस्थापनं च
शास्त्रमलीफलकं ॥ नचाधिगतशास्त्रोऽप्यरुतयोग्यः सुबहुशो वाऽप्य-

दृष्टकर्मा शस्त्रकर्मणि प्रवर्तेत सिरान्नायुमर्मादिव्याप्तत्वाद्देहस्य ॥
 तस्मात्सरोमवमपुष्पफलात्तावुत्रपुसोदकपंकपूर्णदृतिवस्तिवधर्ममांस-
 पेशिकोत्पलनालादिषु यथाहमाहरणादियोग्यां कुर्यात् ॥ तथा षट्-
 पार्श्वस्रोतस्यभोमिः पूर्णेन नेत्रेण वस्तिपीडनयोग्यां ॥ अपिच ॥
 पुस्तकारी भिषग्बुभुत्सुः पुरुषं संपूर्णगात्रमविषहतमदीर्घव्याधिपीडितं
 निष्कृष्टात्रमवहंत्यामापगायां मुंजबल्वजबेष्टितं पंजरस्थमप्रकाशे देशे
 कोथयेत् ॥ तं सम्यक् प्रकुथितं चोद्धृत्यापनदेहं कृत्वोशीरवेणुकूर्वादी-
 नामन्यतमेन शनैः शनैरवधृष्य त्वगादीन् सर्वानेववाह्याभ्यंतरानंगसि-
 रान्नाय्यादीनवयवानाचार्योपदर्शितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत् ॥ इति
 शास्त्रेण यदृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् ॥ समागतं तदुभयं भूयो ज्ञानं वि-
 बर्द्धयेत् ॥ स्यान्मवांगुलविस्तारः सुधनो हादशांगुलः ॥ क्षौमपत्रो-
 र्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ विन्यस्तपाशः सुस्पृतः सांतरोर्णास्थश-
 स्त्रकः ॥ शलाकापिहितास्पश्च शस्त्रकोशः सुसंख्यः ॥ ॥ इति यंत्र-
 शस्त्रविधिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो जलौकोविधिमध्यायं न्याख्यास्यामः ॥ ॥ नृपाठधमी-
 रुमुकुमारबालस्थविरनारीणामसृग्बिस्त्रावणाय जलौकसो योजयेत् ॥
 तास्तु द्विविधाः सविषा निर्विषाश्च ॥ तत्र दुष्टांबुसर्पमंडूकमत्स्यादिश-
 बकोथमूत्रपुरीषजा रक्तश्वेतानिरुष्णतनुस्थूलचपलपिच्छिलाः स्थूल-
 मध्यारोमशाः शक्रापुधवद्विचित्रोर्ध्वराजीचिना वा सविषाः ॥ तदंशा-
 द्वाहशोफपाककंडूपिटिकाविसर्पज्वरमूर्च्छांश्चित्रोत्पत्तिः ॥ तत्र विष-
 पितरक्तहरां क्रियां कुर्यात् ॥ पद्मोत्पलसौगंधिकादिसुगंधविमलविपु-
 लसलिलशैवालजाःशैवालश्पाषा णिलोर्ध्वराजयो हस्ताश्च निर्विषाः ॥
 सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशांगुलानि ॥ तत्र चतुःपंचवहंगुला नृषु यो-
 जयेत् ॥ गजवाजिज्वपराः ॥ ताः मुकुमारास्तनुत्वचो ऽल्पशिरस्का

बृहदधरकायाश्च स्त्रियः ॥ विपरीताः पुमांसोऽर्द्धचंद्राकृतिपुरोदृत्ताश्च ॥
 तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः ॥ स्त्रियो
 विपरीतेषु ॥ जलौकसस्त्वार्द्रचर्माद्युपायैर्गृहीत्वा सुरभिपंकगर्भे नवे घटे-
 स्थापयेत् ॥ शृंगाटककसेरुकशालूकशैवालमृणालवल्लूरमृत्स्नापुष्कर-
 बीजचूर्णं स्वादुशीतस्वच्छं च तोयमन्नपानार्थं ताभ्यो दद्यात् ॥ ला-
 लादिकोथपरिहारार्थमेव च त्र्यहात्र्यहात्पूर्वमन्नपानमपनीयान्यत्प्र-
 क्षिपेत् ॥ पंचाहात्र्य तद्विधएव घटांतरे ताः संचारयेत् ॥ तासां तु
 कुष्ठशोणितासम्यग्मनात्प्रतपातनाच्च मूर्च्छा भवति ॥ तासामंभो-
 भिः पूर्णभाजनस्थानामचेष्टयाऽऽहारानभिलाषेण च ज्ञात्वा ता विव-
 र्जयेत् ॥ इतरास्तु हरिद्रासर्षपकल्कांभसि मुक्तपुरीषा अवंतिसोमे त-
 क्ते वा पुनश्च समाश्वसिता जले सुखोपविष्टस्य सन्निविष्टस्य वा मृ-
 द्धोमयचूर्णाभ्यामनुमुखं विरुक्ष्य दंशदेशं योजयेत् ॥ अलगतीषु
 क्षीरघृतनवनीतरुधिरान्यतमविंदूच्यसेत्प्रच्छेदा ॥ अश्वत्थुरवच्च बकं
 निवेश्योन्नतस्कंधा दशति यदा च शिशुबच्छुसंत्याशिरःस्पंदोर्मिषेणैः
 पिबन्ति तदा मृदुवाससा प्रच्छादयेत् ॥ तेचयेच्चांभसामल्पाल्पं ॥ य-
 था च हंसः क्षीरोदकात्क्षीरमादत्ते ॥ तद्वदुत्क्लिष्टे रक्ते जलौकाः प्रा-
 ग् दुष्टमसृक् ॥ यदा च तदंशे तोदः कंदूर्वा तदा शुद्धरक्तरक्षणार्थम-
 पनयेत् ॥ लौल्याच्च दंशममुंचंत्याः क्षौद्रं लवणचूर्णं वा मुखे दद्या-
 त् ॥ पतितां तु तंदुलकंडनोपदिग्धगात्रां तैललवणाक्तमुर्खां पु-
 च्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयन् सम्यग्वामयेत् ॥ ततः पूर्वव-
 स्तस्त्रिदध्यात् ॥ सप्तरात्रं च ताः पुनर्न पानयेत् ॥ अशुद्धे तु
 रक्ते मधुना गुडेन वा दंशान्किंचिद्विषद्वयन् स्वाभयेत् ॥ सुत-
 रक्तस्य च सद्यो दंशं शीताभिरग्निः प्रक्षाल्य सर्पिःपिचुनाऽवगुंठये-
 त् ॥ स्थिररक्तं चोत्क्लिष्टशोणितशेषप्रसादनाय कषायमधुरशिशिरैः
 सघृतैः प्रदेहैः प्रदिश्यात् ॥ तत्र योगादीन् सिरान्यधवदुपलक्षयेत्प्र-

तिकुर्वीत च ॥ दुष्टरक्तापगमाच्छ्रयधुशैथिल्यं दाह्रगगशूलोपश-
मश्च ॥ रक्तं तु पित्तेन दुष्टमलाबुघटिकाभ्यां न निर्हरेदप्रिसंगाद्वात-
कफाभ्यां च दुष्टं निर्हरेत् ॥ तथा कफेन न श्रृंगेण स्कन्धत्वाद्वात-
पित्ताभ्यां तु दुष्टं निर्हरेत् ॥ अथ प्रच्छाद्यांगं तनुवस्त्रपटलावनद्धप्रां-
तेन श्रृंगेण चूपेत् ॥ तथा प्रदीपपिचुगर्भाभ्यामलाबुघटिकाभ्या-
मिति ॥ भवति चात्र ॥ गात्रं बध्वोपरिदृढं रज्वा पट्टेन वा समं ॥
स्नायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन्प्रच्छानमाचरेत् ॥ अधोदेशप्रविसृतैः
पदैरुपरिगामिभिः ॥ न गाढघनतीर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ॥ प्रच्छानैः
नैकदेशस्थं सुप्तं श्रृंगादिभिर्हरेत् ॥ ग्रथितं तु जलौकोभिरसृग्व्या-
पि सिरान्यधैः ॥ प्रच्छानं पिंडिते वा स्यादवगाढे जलौकसः ॥ त्व-
क्स्थेऽलाबुघटीश्रृंगं सिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ वातादिधाम वा श्रृंगज-
लौकोऽलानुभिः क्रमात् ॥ सृतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोप-
तः ॥ सतोदकंडूः शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ॥ इति जलौ-
कोविधिर्नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः सिरान्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बह्वो हि र-
क्तावसेचनोपायाः प्रागभिहितास्तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक-
माणां तत्साध्येष्वामयेषु सिरान्यधः प्रधानं ॥ अमुना हि ते समू-
लाः शोषमायांति केदारसेतुभेदेन शाल्यादयइव ॥ तथाच ॥ सिरा-
न्यधश्चिकित्साद्धै संपूर्णं वा चिकित्सितं ॥ शल्यतंत्रे स्मृतो यद्वद्व-
स्तिः कायचिकित्सिते ॥ यथा रक्तमधिष्ठानं विकाराणां विकारिणां ॥
अन्यन्न हि तथा दूष्यं कर्मदं प्रथमं ततः ॥ तत्रांबुशारीरमाहारसारभूत-
रसारव्यमविकृतमविकृतेन तेजसा रंजितमिंद्रगोपाकारं च शशशोणित-
गुंजाफलालक्तकपयसुवर्णवर्णं धौतं च विरज्यमानं मधुरमीषस्रवणं
स्निग्धमशीतोष्णं गुरु पित्तैकचयकोपोपशमनं सौम्याम्रयं प्रकृत्या
रक्तमाहुस्तदा दूष्यं ॥ दोषमिति केचित् ॥ उभयात्मकमन्ये ॥ तत्रैव-

विधमेव विधिवदाहारविहाराभ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णसृष्ट्यायुषां योनिः ॥
 इतरथा पुनः शरत्कालत्वन्नावादेव वा प्रदुष्टमभिगन्धदाधिमंधशुक्रार्मति-
 भिररक्तराजीशिरस्तोदभेददाहकंडूकर्णरोगमुखपाकपूतिभाणास्योपदे-
 हृत्वगुल्मझीहृषिद्रधिबीसर्पज्वररक्तपित्तकुष्ठपिटिकाः स्त्रीः दोषदंशशो-
 फवातशोणितरक्तमेहक्षुद्रोगामिस्वरनाशांगौरवसादारोचकाम्बोद्गा-
 रलवणास्यताक्रोधमोहस्वेदमदमूर्च्छासन्यासकंपतंद्रादीनां ॥ ये च शी-
 तोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैः सर्वदोषप्रतिपक्षैः सम्यगप्युपक्रांताः साध्या अपि
 न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तेष्वत्युद्विक्तरक्तवित्तावणाय
 यथास्वं सिरां विध्येत् ॥ न तु स्नेहपीतकृतपंचकर्मान्यतमर्गभिणीसूति-
 काजीर्णिकामलाह्लीबोनपोडशानीतसप्ततिवर्षाभिषातातिबुतरक्तादु-
 च्छरक्तानिस्निग्धास्त्रिभ्रातिस्त्रिभ्राक्षेपकपक्षाघानातिसारछर्दिश्वासका-
 सोदररक्तपित्तार्शः पांडुरोगसर्वांगशोकपीडितानां ॥ न चाव्यधनीपार्य-
 त्रितानुत्थिताः सिरा न तिर्यङ्क्वातिशीतोष्णवाताश्रेषु ॥ तत्र स्नेह-
 पीतादिषु सम्यग्बिद्धा अपि सिरा न स्ववंत्यतिस्ववंति वा ॥ सम्यक्
 स्निग्धस्त्रिभ्रस्य पुनर्नवीभूता दोषाः शोणितमनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्य-
 वंते ॥ न त्वेवं निषेधो विषसंघट्टोपसर्गात्ययिकन्याधिषु ॥ प्रति रोगे तु
 व्यथं प्रति विभागः ॥ शिरोनेत्ररोगेषु ललाटघा उपनास्याऽपंग्या
 वा ॥ कर्णरोगेषु परितः कर्णौ ॥ नासारोगेषु नासाग्रे प्रतिश्याये तु
 नासाललाटस्थाः ॥ मुखरोगेषु जिह्वौष्ठतालुहनुगाः ॥ जत्रूर्ध्वं ग्रंथिषु
 ग्रीवाकर्णशंखमूर्द्धगाः ॥ अपस्मारे हनुसंधिमध्यगाः ॥ उन्मादे तूरोपांग-
 ललाटगाः ॥ विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनंतरस्थाः ॥ चतुर्थके
 स्कंधाघोगतानामन्यतरपार्श्वश्रयां ॥ तृतीयकेऽस्योरंतरे त्रिकसंधि-
 मध्यगतां ॥ प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोण्याः समंताद्यंगुले ॥ निर्द-
 तोपदंशशुक्रन्यापत्सुमेहे ॥ गलगंडऊरुमूलसंश्रितां ॥ गृध्रस्यां जानु-

संधेरुपर्यधो वा चतुरंगुले ॥ अपच्यार्मिद्रवस्तेरधस्ताद्वांगुले ॥ कोषु-
 कशीर्षसक्थिवातरुजासु गुल्फस्योपरिचतुरंगुले ॥ श्लीपदेषु यथास्वं
 वक्ष्यते ॥ पाददाहहर्षचिप्यवातशोणितवातकंटकविपादिकापादवा-
 रीप्रभृतिषु पादरोगेषु क्षिप्रमर्मणउपरिघात् द्वांगुले ॥ एतेनेतरसक्थि-
 बाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु वामबाहाभ्यंतरतो बाहुमध्ये श्लीहो-
 दरे ॥ एषमेव च दक्षिणबाही यरुदास्ये ॥ तथा कासश्वासयोरप्या-
 दिशंति ॥ गृध्रस्यामिब विश्वाच्यां ॥ बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके ॥
 अदस्थमानासु घैतास्वतिमृद्व्याधेरन्यव्याध्पुक्तानामपि यथासर्वं
 व्यधः ॥ प्रागेव चोपकल्पयेच्छयनासनोदकुंभवस्त्रपद्मादि ॥ तथा-
 यथालासं च तगरैलाशीतशिवकुष्ठपाठाषिडंगभद्रदारुत्रिकटुंकागार-
 धूमहरिद्रार्काकुरनक्तमालचूर्णमसृक्स्त्रावणाय ॥ असृक्स्थापनाय
 च रोधमधुकप्रियंगुपत्तंगैरिकरसांजनशाल्मलीशंखयवगोधूममाष-
 चूर्णं ॥ वटाश्वत्थाश्वकर्णपलाशबिभीतकसर्जाजुनधन्वनधातकी-
 सालसारादिमेदतिंदुकत्वंगकुरनिर्यासश्रीवेष्टकमृत्कपालमृणालांजन-
 चूर्णं ॥ क्षौममपीलाक्षासमुद्रफेनचूर्णं वा तथाऽन्यच्चातिसुतरक्तव्याप-
 त्पतीकारोपकरणं ॥ सज्जोपकरणो हि न वैद्यो मोहमामोति ॥ अथ
 कृतत्वस्त्ययनमानुरं व्याधिबलसाल्म्याद्यपेक्ष्य क्षिग्धं जांगलरसं प-
 वागूं च पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं पूर्वाण्हेऽपरण्हे वाऽगारा-
 तपोष्णवाष्पान्यतमस्त्रिभ्रं जानूच्छ्रिते मृदावासने जानुनिहितकूर्परं
 समस्थितपादं प्रत्यादित्यमुपवेशयेत् ॥ केशांते च श्लोतचर्मबल्कपद्मा-
 न्यतमेन वक्षीयात् ॥ ततश्चापतेन वस्त्रांगुष्ठमर्जेण मुष्टिद्वयेनातुरो-
 यथास्वं मन्ये निपीडयेदंतैश्च दंतान् गंडौ चाध्मापयेत् ॥ पुरुषभ्येनं
 पृष्ठतो वस्त्ररुकाटिकांतरन्यस्तवामप्रदेशिनीको नातिगाढं धीवायां
 परिक्षिप्य वेद्यन्वस्त्रं प्राणानवाधमातो यंत्रयेत् ॥ इत्येषांऽनर्मुख-

बर्ज्यानां सिराणां व्यधने यंत्रविधिः ॥ ततश्चास्य वैद्योऽंगुष्ठनिष्ठव्या
 मध्यमांगुल्या सिरां ताडयेत् ॥ उत्थितां च स्पंदमानां स्पर्शादभिल-
 क्ष्य वामहस्तेन कुठारिकामूर्ध्वदंडां कृत्वा सिरामध्ये न्यस्य लक्षयित्वा
 च तथैव मध्यमांगुल्या ताडयेदंगुष्ठोदरेण वा पीडयेत् ॥ गूढबहुलत्वक्प्र-
 तिच्छन्नायामंगुष्ठापीडनादुन्नमनमुपलभयेत् ॥ उत्काशनेन क्रोधसंभेजे
 चापूर्यते सिराः ॥ अंगुष्ठेन तु वासाग्रमुन्नमय्य व्रीहिमुखेनोपनासिकां
 विधेत् ॥ उन्नमितविदष्टाप्रजिह्वस्पाधो जिह्वशयाः ॥ विवृतास्यस्य
 तालुनि दंतमूले च ॥ ग्रीवासिरासु स्तनयोरुपरि यंत्रं ॥ उदरोर-
 सोः प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरसः ॥ बाहुभ्यामालंबमानस्य पा-
 र्श्वयोः ॥ उन्नमितमेट्टस्य मेट्टे ॥ श्रोणीपृष्ठस्कंधेपून्मिनपृष्ठस्था-
 बाक्षिरस उपविष्टस्य ॥ विश्वाचीगृध्रस्योरनाकुंचिते कूर्परे जानु-
 नि वा सुखोपविष्टस्य गूढांगुष्ठबद्धमुष्टेर्व्यधनीयप्रदेशंस्योपरि चतु-
 रंगुले प्रोत्थाद्यन्यतमेन बद्ध्वा हस्तसिरां ॥ एवमेकपादं सुस्थितं स्था-
 पयित्वाऽन्यपादमीपत्संकुचितं तस्योपरि निधाय जानुसंधेरथो ह-
 स्ताभ्यामांगुलकं निपीड्य पूर्ववद्ध्वा पादसिरां व्यधेत् ॥ तत्रतत्र
 च तैस्तैरुपायैर्विकल्प्य यंत्रयेत् ॥ तत्र मांसलेष्ववकाशेषु यवमा-
 त्रं व्रीहिमुखेन ॥ अनोऽन्यथाऽर्द्धयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा ॥ अस्त्रा-
 मुपरि कुठारिकयाऽर्द्धयवमात्रं ॥ सर्वत्र चानुत्तानावगाढमृज्वसंकी-
 र्णं समं मर्माद्यनुपधाति सिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ॥ एकप्रहारा-
 मिहता धारया या स्रवेदसृक् ॥ मुहूर्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सम्यग्विद्धेति
 तां विदुः ॥ अल्पकालं बहुत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ सशब्दम-
 तिषिद्धा तु स्रवेदुःखेन धार्यते ॥ सम्यग्विद्धानामपि च सिराणाम-
 बहनकारणानि मूर्च्छा भयं यंत्रशैथिल्यमतिगाढत्वमत्याशितताज्ञा-
 मत्वं कुंठशस्त्रव्यथो मूत्रितोच्चारित्वं दुःखिन्नता कफावृतव्रणहा-
 रता चेति ॥ अथाप्रवृत्तिकारणं यथास्वमुपलक्ष्य प्रतिकुर्यात् ॥ तग-

रादिचूर्णेन च तैललवणप्रगाढेन सिरामुखमवचूर्णयेत् ॥ पृष्ठमध्ये चा-
 तुरं पीडयेत् ॥ एवं साधु वहति ॥ सम्यक्प्रवृत्ते तु कफानिलोपशम-
 क्ताविच्छेदार्थमुष्णलवणतैलाविदुभिः सिरामुखं सिंचेत् ॥ अग्रे स्र-
 वति दुष्टास्रं कुमुंभादिव पीतिका ॥ सम्यक् सुत्वा स्रवं तिष्ठे-
 ष्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ यस्य तु स्रवति रक्ते मूर्छा जायते
 तस्य विमुच्य यंत्रं शीतसलिलाद्रपाणिस्पर्शेन व्यजनवायुना
 श्रोत्रमुखेन वचसा समाश्वासयन्नुपशमय्य मूर्छां पुनः स्रावयेत् ॥
 पुनःपुनर्मूर्छत्यपरेद्युर्यहे वा ॥ परमं तु रुधिरावसेचनप्रमाणं प्रस्थः
 ॥ अतोऽन्यथा व्याधिदेहर्तुबलमपेक्षेत ॥ तत्र फेनिलमरुणं श्या-
 वमच्छं रूक्षमस्कंदि कषायरसं लोहगंधि वेगस्त्रावि शीतं च रक्तं
 वातात् ॥ गृहधूमांजनोदकरुणं पीतं हरितं विलं मत्स्यगंधि कटु-
 स्वान्मक्षिकाऽनिष्टमौष्ण्यादस्कंदि सचंद्रकं गोमूत्राभं पित्तात् ॥ को-
 विदारपुष्पगैरिकोदकपांडु शीतं स्निग्धं स्कंदि घनं पिच्छिलं तंतुमद्भ-
 णद्वारावसादि लवणरसवसागंधि च कफात् ॥ इहंसंकीर्णं संसर्गात् ॥
 कंसनीलमाकुलं दुर्गंधं च सन्निपातात् ॥ शुद्धमुक्तं प्राक् ॥ ततः सुत-
 रक्तस्य व्यधमनुलोममंगुष्ठेनापरुध्य शनैर्यत्रमपनीयाश्वासयेत् ॥ सतैलं
 च झोटं सिरामुखे दत्त्वा बध्नीयात् संवेशयेच्चैनं ॥ अतिष्ठति तु रक्ते सिरा-
 मुखं संधातुं पूर्वोक्तैश्चूर्णैरवचूर्ण्यगुल्यग्रेण पीडयेत् ॥ शाल्युपोद-
 कापिच्छांवा व्रणमुखे दत्त्वा गाढं बध्नीयान्मधूच्छिष्टप्रलिप्तं वा पट्टं ॥
 शीतांबुना वा सिंचयेत् ॥ शीतमधुरकषायाऽन्नपानैः सेकप्रदेहप्रवा-
 तथेभ्मगिर्वा स्कंदनायोपचरेत् ॥ पद्मकादिकायं शर्करामधुमधुरं क्षी-
 रमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहिषवराहाणामन्यतमस्यसिरां विध्वा रु-
 धिरमामं घृतभृष्टं वा पानं दद्यात् ॥ तेनैव वा दर्भपादमृदिनेनानुवास-

१ वमने च विरके च तथा शोणितमोक्षणे ॥ साश्चत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषि-
 ण इति २ कंसं कास्यं

येत् ॥ त्रिग्वैध पूषरसैर्भोजयेत् ॥ व्यधादनंतरं वा पुनस्तामेव सिरां-
 विध्येत् ॥ सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं दद्यात् ॥ संको-
 चयितुं वा सिरामुखं तप्तशलाकया दहेत् ॥ न च क्षणमप्युपेक्षेत ॥
 क्षीणरक्तस्य हि वायुर्मर्माण्युपसंगृह्य मूर्च्छासंज्ञानाशशिरःकंपभ्रम-
 मन्यास्तंभापतानकहनुभ्रंशहिध्मापांडुत्वबाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादी-
 न्करोति मरणं वा ॥ प्राणाः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयात् क्षीयतेऽन-
 लः ॥ बद्धनेचानिलस्तस्माद्युक्तया बंहणमाचरेत् ॥ अशुद्धं तु रक्त-
 मपराहेऽन्येषुर्वा पुनः स्नावयेत् ॥ ततोऽपि शेषं सर्वथा वाऽस्य विस्रा-
 व्यरक्तस्य शीतसेकप्रदेहविकोपवासस्निग्धमधुराभ्रपानैः प्रसावये-
 त् ॥ मासमात्रं वा स्नेहादिभिरुपचर्य पुनर्विध्येत् ॥ दुर्व्यधातिव्य-
 थकृद्विततिर्यग्व्यथादेर्व्यधदोषाद्वापदो याः स्युस्ता यथास्त्रं साधयेदि-
 ति ॥ ज्वति चान्न ॥ उन्मार्गगा धंत्रनिपीडनेन स्वस्थानमायाति पु-
 नर्न यावत् ॥ दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्नास्तावद्धिताहारविहारभा-
 क् स्यात् ॥ नात्युष्मशीतं लघुदीपनीधं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानं ॥
 तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निर्विशोषादिति रक्षितव्यः ॥ प्रसन्नद-
 ष्णैर्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छंतमव्याहृतपक्तुवेगं ॥ सुखान्वितं पुष्टिबलोप-
 पन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदंति ॥ ॥ इति सिराव्यधिविधिर्नाम षट्-
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ अथातः शल्याहरणविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ त्रि-
 विधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक्च ॥ सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्र-
 भेदेन द्विधा ॥ तत्र ध्यामं पिठिकाचितं शोफवेदनावंतं मुहुर्मुहुः
 शोणितास्त्राविणं बुद्धदबदुद्गतं मृदुमांसं च व्रणं सशल्यं विद्यात् ॥
 विशेषतस्तु त्वग्गते शल्ये विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च ॥
 मांसमते शोफाभिर्बद्धिः शल्यमार्गानुपसंरोहः पीठनासहिष्णुता चो-
 षः पाकश्च ॥ पेश्यंतरस्थे शोफवर्जं मांसप्राप्तवत् ॥ सिरागते सिराध्मानं

शूलं च ॥ स्नायुगे स्नावजालाक्षेपणं संरंभश्चोप्ररुक् ॥ स्रोतोगते स्रो-
 तसां स्वकर्मगुणहानिः ॥ धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्निलः सश-
 ब्दो निर्गच्छत्यंगपीडा दृष्टासश्च ॥ अस्थिगते विविधा वेदनाः शो-
 फश्च ॥ संधिगतेऽस्थिवच्चक्षोपरोधश्च ॥ अस्थिसंधिगतेऽस्थिपूर्णता सं-
 घर्षो बलवांश्च ॥ कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनानि
 च व्रणमुखाद्भवति ॥ मर्मगते मर्मविद्धवद्यथायथं चोपद्वैष्टः परि-
 स्नावैस्त्वगादिषु शल्यमुपलक्षयेत् ॥ सूक्ष्मगतिषु शल्येष्वेतान्येष-
 लक्षणान्यविस्पष्टानि भवति ॥ शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टान्युप-
 रुह्यन्ति ॥ दोषप्रकोपव्यथाभिघातेभ्यश्च पुनः प्रचलितानि पुनराबा-
 धयन्ति ॥ तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्त्रिन्नायां मृन्मापयवगोधूमगोमयचू-
 र्णमर्दितायां त्वचि यत्र संरंभो वेदना वा भवति यत्र वा स्त्यानं सर्पि-
 र्निहिनमाशु विलीयते प्रलेपो वा विशुष्यति तत्र शल्यं जानीयात् ॥
 मांसप्रनष्टे स्नेहादिभिः क्रियाभिरातुरमृपपादेयत् कर्शितस्य च शिथि-
 लीभूतमनवबद्धं क्षुभ्यमानं यत्र संरंभं वेदनां वा जनयति तत्र शल्यं ॥
 एवं कोष्ठास्थिपेशीविवरेष्वपि ॥ सिरास्रोतोधमनीस्नावप्रनष्टे खंडचक्रं
 रथमश्वयुक्तमारोह्यातुरं विषमेऽध्वनि शीघ्रं नयेत् ततः संरंभादिभि-
 र्जानीयात् ॥ संधिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् संधीन् प्रसारणाकुंचनबंध-
 नपीडनैरुपचरन् पूर्ववदवगच्छेत् ॥ अस्थिप्रनष्टे स्निग्धस्त्रिन्नाय-
 स्थीनि बंधनपीडनाभ्यां मृशमुपचरंस्तद्दुपलक्षयेत् ॥ मर्मप्रनष्टेऽ-
 प्यनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ सामान्य-
 लक्षणं तूच्छित्तद्वस्तिस्कंधाश्वद्मारोह्णद्रुतयानलंधनध्रुवनव्यायामैर्जृ-
 भोद्धारकासक्षवधुष्टीवनहसमप्राणायामैर्मलशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरंभो
 वेदना वा भवति यत्र वा स्वल्पेऽप्यायासे स्वापो गौरवं घट्टनं शोफो-
 वा स्यात्तत्र शल्यमादिशेत् ॥ समासतश्चतुर्विधं शल्यं भवति हस्त-
 द्विभ्रिचतुष्कोणभेदेन ॥ तददृश्यमानं व्रणसंस्थानादनुमिमीत ॥ सर्व-

शल्यानां तु महतामाहरणे ह्येवोपायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ तत्र प्रतिलोममवाचीनमानयेदनुलोमं पराचीनं ॥ तिर्यग्गतं यतः सुखाहार्यं भवति तत्रच्छित्तोपहरेत् ॥ प्रतिलोममनुचुडितं छेदनीयमुखं च शल्यं न निर्घातयेत् तथा कक्षावंक्षणोरःपर्शुकांतस्पतितानि नैव चाहरेत् ॥ विशल्यग्रमर्मप्रविष्टं प्रनष्टं वा शोफवेदनापाकविरहितं ॥ अथ हस्तप्राप्यं शल्यं हस्तेनाहरेत् ॥ तदशक्यं यथायथं यंत्रेण ॥ तथाप्यशक्यं शस्त्रेण विशस्य ततो निर्लोहितं व्रणं कृत्वाऽग्निवृत्तप्रभृतिभिः स्वेदयित्वाऽवदह्य तर्पयित्वा सर्पिर्मधुभ्यां बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ सिरास्त्रावलग्नं शलाकाग्रेणाभिमोच्यापहरेत् ॥ हृदयेऽग्निवर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्देजितस्यापहरेद्यथामार्गं दुराहरं ॥ अन्यतोऽप्यवबध्यमानं पाटयित्वापहरेत् ॥ अस्थिविबरप्रविष्टमस्थिविदष्टं वाऽवगृह्य पद्भ्यां पुरुषं यंत्रेणापकर्षयेत् ॥ अशक्यमेवं वा बलवद्भिः सुगृहीतस्य यंत्रेण वा ग्राहयित्वा शल्यं वारंगं प्रतिमुज्य वा धनुर्गुणैरेकतो बध्वाऽन्यतश्च पंचांग्या सुसंयतस्याश्वस्य वक्रकटके बध्नीयात् ॥ अथैनमेवं कशया ताडयेद्यथोज्ज्वलयन् शिरोवेगेन शल्यमुद्धरति ॥ दृढां वा वृक्षशाखाववनम्य तस्यां पूर्ववद्वध्वोद्धरेत् ॥ दुर्बलं वारंगं वा कशाभिर्बध्वा ॥ श्वयधुप्रस्तवारंगमुत्पीड्य श्वयथुं ॥ अदेशोत्तुडितमश्ममुद्गरप्रहारेण विचाल्य यथामार्गमेव ॥ कर्णवतु यंत्रेण विमृदितकर्णं कृत्वा नाडीयंत्रेण वा बहुमुखेन यथास्वमुपसंगृह्य शलाकायंत्रेणानेन वा पूर्ववदाहरेत् ॥ अनुलोममकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कात्तेन ॥ पक्काशयगतं विरेचनेन ॥ वातविण्मूत्रगर्भसंगं प्रवाहणेन ॥ दुष्टवातविषस्तन्यास्यविषापादिचूपणेन ॥ कंठस्त्रोतोगते तु शल्ये विसासंसक्तं सूत्रं कंठे प्रवेशयेत् ॥ अथ तद्गृहीतं विज्ञाय शल्यं सममेव सूत्रं विसं चाक्षिपेत् ॥ विसाजावे मृणालेष्वयमेव विधिः ॥ जानुषे तु कंठसक्ते कंठे नाडीं प्रवेशये-

स्या चाप्रितसां सूक्ष्ममुखीं शलाकां ॥ अथ तां गृहीतशल्यां शी-
 ताभिरग्निः परिषिच्य स्थिरीभूतामाहरेत् ॥ अजातुषेऽप्येवमेव तसां
 जतुमधुच्छिष्टान्यतरप्रदिग्धां शलाकां ॥ मत्स्यकंटकमन्यद्वा तादृग-
 स्थिशल्यं कंठेऽवलप्रं सूत्रेण सूत्रप्लोतेन वा वेष्टितयाऽगुल्याऽपहरेत् ॥
 अथवा केशोदुकं दृढदीर्घसूत्रबद्धं द्रवोपहितं पाययेद्दामयेच्च ॥ वमत-
 श्र शल्यैकदेशसक्तं सूत्रं सहसैवाक्षिपेत् ॥ मृदुना वा दंतधावनकूर्चेना-
 भिहरेत् ॥ प्रणतो वा प्रणुदेत् ॥ वालोडे घिलभे तद्वत्कंटकं ॥ क्षतकं-
 ठश्च त्रिफलाचूर्णं मधुघृतसितोपेतमनुकंठयन् लिख्यात् ॥ अर्पा पूर्णं
 पुरुषमवाक्शिरसमवपीडयेद्गुन्याद्वामयेच्च भस्मराशौ वा निखन्या-
 दामुखात् ॥ अन्यथा ह्युन्मार्गगाभिरग्निराध्मानकासश्वासपीनसेन्द्रि-
 योपघातज्वरादयः श्लेष्मविकारा मृत्युश्च ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्यात् ॥
 घ्रासशल्यमंबुना प्रवेशयेत् स्कंधे वा मुष्टिनाऽभिहन्यात् ॥ कंठस्थं
 श्लेष्माणमन्त्रलवं वा प्रथमनोत्काशनावकाशनैर्निर्वमेत् ॥ सूक्ष्ममक्षि
 शल्यं लेखनोपधमनवालजलवस्त्रजिह्वाभिरपनयेत् ॥ तथा निर्भुज्य
 वर्त्म वर्त्मगतमपनीय ओष्णांबुवाप्यस्वेदं समधुमधुककाथेन सर्पिषा च
 परिवेकं कुर्यात् ॥ स्वयमपि च शल्यमश्रुक्षवधुकासोद्गारमूत्रपुरीषानि-
 लैर्नयनादिभ्योऽगावयवेभ्यः पतति ॥ कीटे कर्णस्रोतःप्रविष्टे तोदो
 गौरवं भरभरायणं च भवति स्पंदमाने चाभ्यधिकं वेदना ॥ तत्र सल-
 वणेनांबुना मधुसुक्तेन मयेन वा सुखोष्णेन पूरणं ॥ निर्गते च कीटे त-
 दुत्सर्जनं ॥ तत्रैव तु मृते पाककोथक्लेदा भवति ॥ तेषु कर्णसावोक्तं कु-
 र्यात्प्रतिनाहोक्तं च ॥ तोपपूर्णं कर्णं हस्तोन्मथितेन तैलांबुना पूरयेत् पा-
 श्वावनतं वा कृत्वा हस्तेनाहन्याभ्राडधा वाऽऽचूषेदिति ॥ भवति चात्र ॥
 जातुषं हेमरूप्यादिधानुजं च चिरस्थितं ॥ उष्णमा प्रायशः शल्यं देहजे-
 न बिलीयते ॥ विषाणवेषुद्वार्वीस्थिदंतबालोपलानि तु ॥ शल्यानि च
 विशीर्यते शरीरे मृन्मयानि च ॥ विषाणवेष्वयस्तालदारुशल्यं चिर-

दपि ॥ प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलामृजी ॥ शल्ये मां-
सावगाढे चेत्सदेशो न विदस्यते ॥ तनस्तन्मर्दनस्वेदशुद्धिकर्शनहं-
हणैः ॥ तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपर्दाकनैः ॥ पात्रयित्वा हरेच्छ-
ल्यं पाट्टनैषणपीडनैः ॥ शल्यप्रदेशयंत्राणामवेक्ष्य बहुरुपतां ॥ तस्मै-
रुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत् ॥ व्रणे प्रसन्ने प्रांतेषु नातिस्प-
र्शासहिष्णुषु ॥ अल्पे शोफे च तापे च निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥ का-
यस्य परं शल्यं निजदोषमलाविलः ॥ शल्यशल्यं शराद्यं तु विशेषा-
त्तेन चिंत्यते ॥ ॥ इति शल्याहरणविधिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथानः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ द्विविधेऽपि
हि व्याधावुपायापेक्षे निजआंगतौ वा भेषजविषयातीते शस्त्रकर्म प्रयु-
ज्यते ॥ स चामयः प्रायेण श्वयथुपूर्वको भवति ॥ अतः शोफावस्थ-
स्यैव वातकफपित्तरक्तसंसर्गसन्निपातात्मकतामुपलक्ष्य पाकजयाद्य-
थास्त्रमुपवासलेपसेकामृद्धोक्षकषायघृतपानशोधनानि प्रयुंजीत ॥
तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलयनं ॥ अबिलीयमाने चोपनाहनं ॥ तत्र
शोफस्यामलक्षणमल्पताऽल्पोष्मरुजत्वं त्वक्सवर्णता स्थैर्यं च ॥
पच्यमानस्तु विवर्णो बस्तिरिवाततः संरंभशूलरागदाहोषारुचितृष्णा-
ज्वरारतिस्पर्शासहत्वानिद्रतासमन्वितो विष्यंदयति सर्पिः शोषयति प्र-
देहं सर्पपकल्कोपलित्तइव चिमचिमायते पिपीलिकाभिरिव संसृज्य-
ने पीडयतइव पाणिना ऽवपाटयतइवांगुल्या ताडयतइव दंष्ट्रेण तुघत
इव सूचीभिर्मिद्यतइव शक्तिभिश्छिद्यतइव शस्त्रेण दश्यतइव वृश्चि-
कैर्दक्षतइवाघ्निसाराभ्यां मध्यतइवोल्मुकेन ॥ पक्के तु गतवेगत्वं प्रम्ला-
नता त्वक्शिथिलता बलीप्रादुर्भावः पांडुता मध्योन्नततांऽगुल्यवपी-
डितमुक्ते प्रत्युन्नमनं बस्ताविवोदकस्य पूयस्य संचरणं कंडूसंरंभशूला
घुपशमश्च ॥ शूलं नर्तैऽनित्ताद्वाहः पित्ताच्छोफःकफोदयात् ॥ रागो
रक्ताच्च पाकः स्यादनो दोषैः सशोणितैः ॥ पाकेऽतिवृत्ते सुविरस्तनु

त्वग्दोषमक्षितः ॥ बलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ कफजे-
 धु त्तु शोफेषु केषुचिद्रंभीरत्वादरक्तमेव विपच्यते ॥ ततश्चास्पष्टं पक्व-
 लिंगं भवति ॥ यत्र हि त्वक्सावर्ण्यं शीतशोफताऽल्परुजताऽश्मबच्च
 घमता न तत्र मोहमुपेघातं रक्तपाकमित्याचक्षते ॥ अथैनं सम्यक्-
 पक्कमवधार्य भीरुवृद्धबालदुर्बलक्लीबक्षीणगर्भिणीविषादितशस्त्राक्षमे-
 धु पाकोद्धतदोषेषु च पीडितेषु संधिमर्माश्रितेष्वल्पेषु वा शोफेषु ती-
 क्ष्णोष्णद्रव्यैर्दारणं कुर्वीत ॥ इनरेषु पाटनं ॥ आमपाटने सिराम्नापु-
 न्यापाटनं शोणितानिप्रवृत्तिर्वेदनाभिवृद्धिस्वरदरणं क्षतविसर्पौ वा-
 स्यात् ॥ विष्टन्नंतः पुनः पूयः सिराम्नाय्वसृगामिषं ॥ विष्टद्धो दहति
 क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ॥ यश्छिनस्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥
 श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ प्राक् शस्त्राद्भोजयेदिष्टं
 मद्यं तीक्ष्णं च पाययेत् ॥ न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मतः शस्त्रं न बुध्य-
 ते ॥ अन्यत्र मूढगर्भोदराश्मरीमुखरोगेभ्यः ॥ अधोपद्धतयंत्रशस्त्र-
 साराग्निजांबवौष्टपिचुप्तोतपन्नसूत्रचर्मपट्टमधुस्रोहकषायालेपकल्कसे-
 कोदकुंभीशीतोष्णोदककटाहन्यजनादिषणोपयोगि सर्वोपकरणमा-
 स्तृनशयनीयमुपस्थितस्रोहबलवद्वलंबकपुरुषमिष्टेऽहनि मुहूर्ते च
 दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नाचितविषं प्रणतेष्टदेवतं भुक्तवतमातुरं प्राड्भु-
 खमुपवेश्य संवेश्य च यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिराम्नापुसं-
 ध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात्सकृदेवाहरे-
 च्छस्त्रमाशु च ॥ महत्त्वपि च पाकेषु झंगुलं शस्त्रपदमुक्तं ॥ झंगुलांतरं
 त्र्यंगुलांतरं वा ऽग्निसमीक्ष्य विद्यते प्रदेशे वामप्रदेशिन्याऽन्वेषित्वा
 नानिविद्यते गंभीरे मांसले चैषण्था विपरीते करीरादिनालेनानिसंहते
 सूकरबालेन ॥ यतो गतां गतिं विद्यादुत्संगो यत्र यत्र च ॥ तत्र
 तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयं ॥ आयतं च विशालं च यथादो-

षो न तिष्ठति ॥ शौर्यं माशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमत्वेदवेषथू ॥ अ-
संमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ तत्र भ्रूगंडललाटाक्षिक-
टौष्ठदंतवेषमन्याकंठजत्रुकक्षाकुक्षिवंक्षणेषु तिर्यक्छेददृष्टः ॥ अन्यत्र
तु सिराम्नायूपघातोऽतिवेदना चिराद्द्रुणसंरोहो मांसकंदी च तिर्यक्छे-
दाद्भवति ॥ ततः शस्त्रमवचार्यं शीताभिरद्भिरानुरमाश्वस्य समंता-
त्यतिपीड्यांगुल्या व्रणमभिप्रक्षाल्य कषायेण व्रणात्स्रोतेनांमोऽप-
नीय वेदनारक्षोघ्नैर्गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्षपाहिगुलवणनिंबपत्रैः
सघृतैर्व्रणं धूपयित्वा यथास्वमौषधेन मधुघृततिलकल्कैश्च दिग्धां व-
र्तिं प्रणिधाय कल्केन पूरयित्वा नातिभृष्टयवसक्तुभिघृताक्तैर्भाजनानि-
ऽभसा दक्षिणांगुलीभिः समृदितैरवच्छाद्य घनां कंबलिकां दत्वा सव्य-
दक्षिणान्यतरपार्श्वे मृदुमनाविद्धमसंकुचितमृजुपटं निवेश्य बध्नीया-
त् ॥ वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्वित्रिर्वा वेष्टयेद्द्रुणान् ॥ सरुदेव परिक्षिप्य
पित्तरक्ताभिघातजान् ॥ शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततापां यष्टीमधुकस-
र्पिषोष्णेन व्रणं सिंचेत् ॥ उदकुंभाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षन् परितो याच-
कार्यपर्णशवर्यादिसिरस्य रक्षां कुर्याद्रक्षोभिभवनिषेधार्थं ॥ तेभ्यश्च
बलिमुपहरेत् ॥ धारयेच्च शिरसा ॥ लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्र-
ह्मचारिणीं ॥ वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ गुग्गुलवा-
दिभिरेवं शयनासनादि द्विरन्हो धूपयेत् ॥ तथा स्नेहोक्तं दिनचर्योक्त-
माचारमनुवर्तेत् ॥ विशेषतश्च दिवास्वमाद्द्रुणे शोफकंदूरागरुकूप्यदृ-
द्धिः ॥ स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलिते स्तुते ॥ शुक्रे व्यवायजान्
दोषानसंसर्गेप्यवाभुयात् ॥ भोजयेच्चैनं यथासात्म्यं समातीतशालिष-
ष्टिकयवगोधूमान्यतमं मुद्गमसूरादकीसतीनयूपजांगलरसोपेतं जीवं-
सीसुनिषण्णतंदुलीयकवास्तुकवार्ताकपटोलकारवेहकषालमूलकशा-
कपुक्तं दाडिमाश्लकसैंभवसहितं सर्पिःसिग्धं लघ्वल्पमुष्णोदकोत्तरं

च ॥ एवमस्य सम्यग्गशितं जरामुपैति ॥ अजीर्णादनिन्दादीनां विभ्र-
मो बलवान्मवेत् ॥ नतः शोफरुजापाकदाहानाहानयामुपात् ॥ नवधा-
न्यमाषकलायकुलत्थनिष्पावशिबीशीतांबुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलाविक्रति
शुष्कशाकापिशितहरितकाम्ललवणकटुकक्षारानूपामिषाणि वर्जयेत् ॥
वर्गोऽयं नवधान्यादिर्वाणेनः सर्वदोषकृत् ॥ मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षांम्ल
माशु व्यापादयेद्द्रवणं ॥ बाल्येशीरैश्च वीज्येत न चैनं परिषदयेत् ॥ न
तुदेन्न च कंडूयेच्छेष्टमानश्च पालयेत् ॥ स्निग्धवृद्धिजातीनां कथाः
शृण्वन्मनःप्रियाः ॥ आशावान्न्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ॥
पुनश्च तृतीये ऽहनि प्रक्षालनादि पूर्ववद्द्रवणकर्म कुर्यात् ॥ द्वितीयादि-
वसे मोक्षणादादौ विप्रथितो व्रणश्चिसदुपरोहत्पुप्ररुजश्च भवति ॥ न
च विकेशिक्रमौषधं वाऽतिस्निग्धरूक्षमतिश्लथगाढमश्लक्ष्णं दुर्न्यस्तं
च दद्यात् ॥ अतिस्नेहात्क्लेदः ॥ अतिरौक्ष्याच्छेदो वेदना च ॥ अति-
श्लथत्वादपरिशुद्धिः ॥ गाढतया संरंभः ॥ अश्लक्ष्णत्वाद्दुर्न्यासाच्च व्रण-
बर्जौषधर्षणं ॥ व्रणं शोथयते शीघ्रं स्थिता खंतविकेशिका ॥ व्यंस्लं
तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ॥ भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरो-
धिभिः ॥ यत्र सीव्यो व्रणस्तत्र चत्वास्थिशल्यपांशुतृणरोमशुष्कर-
क्तादीन्यपोह्य विच्छिन्नं प्रबिलंश्चि मांसं संध्यस्थीनि च यथास्थाने
सम्यक्स्थापयित्वा स्थिते रक्ते यथाहं सूच्योपहितेन स्नायुसूत्रवा-
लान्यतमेन सीव्येत् ॥ शणाश्मंतकमूर्धातसीनां वा बल्कैः ॥ सीवनवि-
कल्पास्तुसभासेन चत्वारः ॥ गोष्फणिका तुभ्रसेवन्वा वेह्लितकं ग्रं-
थिबंधनमिति ॥ तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः प्रहारवशाच्चोपयोगः ॥
न वाऽतिसन्निकृष्टां विप्रकृष्टामत्यल्पबहुप्राहिर्णां वा सूच्यां पातयेत् ॥
एवं सम्यक्स्पृतमेवक्ष्य मधुघृतयुक्तैरंजनमधुक्निंबरोध्रप्रियंगुसल्लकी-
फलक्षौममपीचूर्णैरवकीर्य पूर्ववद्द्रवादीन्ययोजयेत् ॥ असीव्या व्रंशण-

बलः कक्षादिषु प्रचलेष्वल्पमांसेषु च वायुनिर्वाहिणोऽनूर्लोहितशल्या
 विपात्रिक्षारकृत्वाश्च व्रणाः ॥ सीन्यास्तु मेदःसमुत्था मित्रालिखिताः
 कफग्रंथिरल्पपालीकः कर्णः सद्योव्रणाश्च ॥ शिरोललाटाक्षिकूटकर्ण-
 नासागंडौष्ठककाटिकाबाहूदरस्फिक्पायुप्रजननमुष्कादिष्वचलेषु मां-
 सवत्सु च प्रदेशेषु ॥ कोशदामोत्संगस्वस्तिकानुवेहितमुत्तोलीमंडल-
 स्थगिकायमकखट्वाचीनविबंधवितानगोफणाः पंचांगीचेति पंचदश बंध-
 विशेपाः ॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ तत्र कोश-
 मंगुलीपर्वसु विदध्यात् ॥ दाम संवार्धेऽंगे ॥ उत्संगं विलंबिनि ॥ स्वस्ति-
 कं संधिकूर्चभ्रूस्तनांतरकक्षाक्षिकपालकर्णेषु ॥ अनुवेहितं शाखासु ॥
 मुत्तोलीं ग्रीवामेंद्रयोः ॥ मंडलं वृत्तेऽंगे ॥ स्थगिकामंगुष्ठांगुलिमेंद्राद्यमू-
 त्रद्विषु ॥ यमकं यमलव्रणयोः ॥ खट्वां हनुशंखगंडेषु ॥ चीनमपां-
 गयोः ॥ विबंधमुदरोरुपृष्ठे ॥ वितानं मूर्द्धादौ पृथुलेऽंगे ॥ गोष्फणं
 नासौष्ठुचिबुकसक्थिषु ॥ पंचांगीं जत्रूर्ध्वमिति ॥ यो वा यस्मिन्प्रदे-
 शे मुनिविष्टो भवति तं तस्मिन्कुर्वीत न तु व्रणस्योपरि ग्रंथिर्बाधकरो
 यथा स्यात् ॥ बंधस्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दृढभग्ने व्रणेषु च ॥ तत्रांत्ययो-
 र्द्विधा बंधः सव्यदक्षिणभेदतः ॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्लथसम-
 त्वतः ॥ कफवाते घनो गाढः पित्तरक्ते तनुश्लथः ॥ वातपित्ते समो
 बंधः कफपित्तव्रणेषु च ॥ तथास्फिक्कक्षाबंधणोरुशिरःसु गाढं बध्नी-
 यात् ॥ शाखावदनकर्णकंठमेंद्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरःसु समं ॥ अक्ष्णोः
 संधिषु च शिथिलं ॥ वातश्लेष्मजे तु शिथिलस्थाने समं समस्थाने
 गाढं गाढस्थाने गाढतरं ॥ तथा शीतबसंतयोरुग्रहात्पित्तरक्तजे तु गाढ-
 स्थाने समं समस्थाने शिथिलं तैःस्थाने नैव ॥ तथा शरद्वीष्मयोः सा-
 यं प्रातः स्यात् ॥ अबध्यमानः पुनर्दशमशकतृणकाष्ठपांशुशीतवाता-
 तपादिसंपर्काद्द्विबिधोपद्रवोपद्रुतो दुष्टतामुपैति ॥ स्नेहश्चात्र न धिरं

तिष्ठति मेपजमचिराच्छुष्यति रुच्छेण रोहति हृष्टे च वैषण्यं भवति ॥
 अपिच ॥ चूर्णितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमथ पाटितं ॥ अस्थिस्रापुसि-
 राच्छिन्नमस्थिबंधे न रोहति ॥ उत्थानशयनाद्यामु सर्वेहामु न पीडयते ॥
 उदृतौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥ समो मृदुररुक् शीघ्रं
 व्रणः शुद्धयति रोहति ॥ स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनवरोहतां ॥
 प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ॥ अजीर्णतरुणाच्छिष्टैः समंतात्सु
 निवेशितैः ॥ धैतैरर्कशैः क्षीरिभूर्जाजुनकदंबजैः ॥ कुष्ठिनामग्निद-
 र्थानां पिटिकामधुमेहिनां ॥ कर्णिकाभ्रौंदुरविषैः क्षारदग्धा विषान्वि-
 ताः ॥ मांसपाके न बंधव्या गुदपाके च दारुणे ॥ शीर्यमाणाः सहरुदाहाः
 शोफावस्था विसर्पिणः ॥ अरक्षया व्रणे यस्मिन्माक्षिका निक्षिपेत्
 रुमीन् ॥ ते भक्षयंतः कुर्वति रुजाशोफास्रसंखवान् ॥ सुरसादिं प्रयुं-
 जीत तत्र धावनपूरणे ॥ सप्तपर्णकरंजार्कनिंबराजादनत्वचः ॥ गोमू-
 त्रकल्कितो लेपः सैकः क्षारांबुना हितः ॥ प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणे
 तानाशु निर्हरत् ॥ उत्पद्यमानामु च तामु तास्त्ववस्थासु दोषादीनपेक्ष्य
 यथास्वमुपक्रमैरुपक्रमेत् न चैनं त्वरमाणः सांतर्दोषमुपसंरोहयेत् ॥
 स ह्यल्पेनाप्यपचारेणांतरुत्संगं कृत्वा भूयो विकुरुते ॥ तस्मात्सुशुद्धं
 रोपयेत् ॥ हृष्टेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्विबर्जयेत् ॥ मासान्पट् सप्त
 वा नृणां विधिरेषः प्रशस्यते ॥ इतीदं व्रणमाश्रित्य दिग्घात्रमुप
 दर्शितं ॥ उत्तरे विस्तरस्तस्य बक्ष्यते साधनं प्रति ॥ ॥ इति शस्त्रकर्म-
 विधिर्नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातः क्षारकर्मविधिमध्यायं न्यारव्यास्यामः ॥ ॥ क्षारो हि
 नानौषधसमवायनिर्द्धत्तेः सर्वरसाधिष्ठानं कटुकलवणरसभूयिष्ठस्ती-
 क्ष्णो दहनः पाचनोऽवदारणो विलयनः शोधनो रोपणः रुम्याममेदो-
 विषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च वरिष्ठश्छेदनभेदनपाटनल्लेखनकरणा-
 यतश्च संवाधावकाशजेषु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नामाशौर्बुदादिषु

शस्त्रेण चासित्थ्यत्सु कुष्ठव्रणेषु बहुशःप्रकोपेषु प्रयुज्यते ॥ स द्विधा
 वात्स्यांतःपरिमार्जनेन ॥ तत्रार्शोर्नुद्मगंदरग्रंथिदुष्टव्रणनाडोचर्मकील-
 वर्त्ममुखरोगकुष्ठकिलासतिलकालकादिषु बहिःपरिमार्जनेन ॥ अंतःप्र-
 मार्जनेन तु गुल्मगरोदराग्निसादशूलानाहाश्मरीशर्करादिषु ॥ स यथा-
 स्वमेवोपदेक्ष्यते ॥ न तूभयोऽपि योज्यो भीरुदुर्बलक्षामवातपित्तादित-
 ज्वरातिसारपांडुशिरोऋदयरोगमेहाक्षिपाकतिमिसारोचकातुरकृतवमन-
 विरेकर्तुमनीर्गाभिष्युद्धृतफलयोनिस्वीगशूलविषमद्यपीतेषु ॥ मर्मसि-
 रास्त्रायुसंधितरुणास्थिसेवनीधमनीगलनाभिनखांतरमुष्कशफःस्रोतः-
 स्वल्पमांसेषु च देशेष्वक्ष्णोश्चान्यत्र वर्त्मरोगात् ॥ तथाऽतिशीतोष्णवर्ष-
 दुर्दिनप्रवातेषु च ॥ अथ बहिःपरिमार्जनस्त्रिविधो मध्यो मृदुस्तीक्ष्ण-
 श्च ॥ तस्य पाकविधिः शरदि शुचिरुपोषितः शुक्लवासाः प्रशस्तेऽहनि
 प्रशस्तदेशजातं मध्यमवयसमनुपहतं महान्तं कालमुष्ककं सुरापलसु-
 मनोक्षतादिभिश्चतुर्दिशं बलिं दत्त्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्येनमधिवासयेत् ॥
 देवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसंतीह ये श्रिताः ॥ गंतुमर्हस्यसंकुद्धास्त्य-
 क्त्वेमं वा सपर्ययं ॥ भेषजार्थं ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभृतामिमं ॥ वृक्षं न
 लोभान्न क्रोधाद्ब्राह्मणार्थं विशेषतइति ॥ तथाऽपरेद्युस्तत्र यद्यद्भूतं वैरुतं
 वा किंचिन्न पश्येत् ॥ ततो युगमात्रमारूढे सवितरि ब्राह्मणान्वाचयित्वा
 तं पादपं पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा पातयेत् ॥ एवं च पारिभद्रपलाशाश्वकर्णरा-
 जरक्षमहारक्षरक्षकेंद्रवृक्षवृषास्फोटससच्छदनक्तमालतिल्वककदली
 विभीतकाश्वमारकपूतिकचित्रकार्ककाकजंघाऽपामार्गाभिमंथान्वासं-
 तोपगृहीतांश्चयवान्सशुकनालांश्चतस्रश्च कोशातकीः सर्वान्तमूलफ-
 लपत्रशाखान् खंडशः कल्पयित्वा नातिशुष्कान् शिलातलस्थात्रिवाते
 पृथक्त्रिचयीकृत्य मुष्ककनिचये च मुधाशर्कराः प्रक्षिप्य तिलकुंतलैरा-
 दीपयेत् ॥ दग्ध्वा च शान्तेऽग्नौ पृथक् मुधाशर्कराभस्म कृत्वेतरसर्वक्षार-
 द्रोणमभ्यधिकमुष्ककं सलिलपलसहस्रेण गवादिमूत्रपलसहस्रेण चा-

लोडय महता वस्त्रेण परित्सावयेद्यावदच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च
जातस्तदा तं क्षारनिष्पंदं गृहीत्वा भस्म विवर्जयेत् ॥ ततः स्नेहपाक
विधिना पचेत् ॥ पच्यमाने तु तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः क्षीरपाकं
शंखनाभीश्रायसे पात्रेऽग्निवर्णान् कृत्वा तत्क्षाराच्छकुडवमात्रे निर्वा
प्यं तेनैव च सुस्तक्ष्णं पिष्ट्वा प्रतिवापं दद्यात् ॥ ततश्च सुतरां दर्व्याऽव-
घट्टयेत् ॥ यदा च सवाष्पैर्बुद्बुदैः समुत्तिष्ठेत्सांद्रतया च दर्वीप्रलेपी स्या-
त्तद्वैनमवतार्यायोघटे यवराशौ सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ एष मध्यमः क्षारः ॥ मृ
दौ शर्करादीन्निर्वाप्यापनयेन्न तु पिष्ट्वा क्षिपेत् ॥ तीक्ष्णे तु दंतीचित्रकलां
गल्लिकापूतीकप्रवालतालपत्रीबिडसर्जिकाकनकक्षीरीर्हिगुवचाऽतिवि-
षाः श्लक्ष्णचूर्णीकृता दग्धाश्च शंखशुक्तीः पूर्ववत् प्रतिवापं दद्यात् ॥
तांश्च व्याधिबलतः सप्तरात्रादूर्ध्वं प्रयुंजीत ॥ क्षीणजले तु बलाधा-
नार्थं पुनः क्षारजलमावपेत् ॥ तत्र नातितीक्ष्णो नातिमृदुः श्वेतः श्ल-
क्ष्णः शीघ्रः पिच्छिलः शिखरी सुखनिर्वाप्योऽल्परुग्धिष्यंदी चेति
दश क्षारस्य गुणाः ॥ दशैव च दोषाः ॥ तद्यथा ॥ अत्युष्णोऽतिशी-
तोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलो विसर्पी हीनौष-
धो हीनपाकश्चेति ॥ तत्र क्षारकर्मण्युपहरोत्पिचुर्वातिशलाकादर्व्यजलि-
काघृतमधुमुक्तनुषोदकमस्तुक्षीरोदकशीतोपदेशयनासनादीनि ॥ अथ
क्षारार्हस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वाऽऽप्तपरिचारकगृहीतस्य व्याधिं छि-
त्वाऽवलिरव्य प्रच्छाद्य वा पिचुष्टोतान्यतरावगुंठितया शलाकया क्षारं
पालयेत् ॥ ततो मात्राशतमुपेक्षेत् ॥ वर्त्मरोगे तु निर्भुज्य वर्त्मनी पि-
चुना मधूच्छिष्टेन वा कृष्णमागं प्रच्छाद्य पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः ॥ मा-
णजेषु त्वर्शोर्बुद्बुदेष्वादित्याभिमुखस्योन्नमध्य नासिकामुपेक्ष्य च पं-
चाशन्मात्राः ॥ तद्दृच्छोन्नजेषु ॥ गुदाशःसु पाणिना यंत्रहारं पिथाय
धारयेन्मात्राशतमेव ॥ ततः प्रमार्जनेन प्रमृज्य क्षारं सम्यग्दग्धमवेक्ष्य
निर्वापयेत्सर्पिर्मधुभ्यां मुक्तनुषोदकमस्तुक्षीरादिभिश्च ॥ ततः परं शी-

तमवृत्तैः सघृतैः प्रदिह्यात् ॥ अभिष्यंदीनि भोज्यानि भोज्यानि ह्ये-
दनाय च ॥ स्थिरमूलत्वात्तु यदि क्षारदग्धं न विशीर्यते ततो धान्या-
म्लबोजमधुयष्टिकापुक्तैस्तिरालेपयेत्सुवर्णक्षीरीयुतैर्वा त्रिवृद्धिद्वंगसा-
रिवाद्भिर्वा ॥ मालतीवृषांकोटनिंबास्फोटपटोलीकरवीरपत्रकाथो व-
णो प्रक्षालनं ॥ एषामेवच कल्ककाथे सिद्धं सर्पिस्तैलं वा रोपणं नाग-
पुष्पमंजिष्ठाचंदनतिलपर्णिकामु वा ॥ यथाव्याधिदोषं च घ्नणमुपक्र-
मेत् ॥ तिलाः समधुका रोपणाश्वास्य पूजिताः ॥ तत्र पक्वजांबवसं-
काशमवसन्नमीषद्यथास्वविकारोपशांतौ सम्पद्दग्धं भवति ॥ तद्दि-
पर्यये तोदकंडूजाड्यादिभिश्च दुर्दग्धं तत्र पुनः पातयेत् ॥ ऊषादाहरा-
गशोफज्वरपाकविसर्पशिरोरोगवातपित्तकोपैरतिदग्धं ॥ अपिच ॥ ने-
त्रेऽतियोगाद्दुर्मनिर्भेदेर्नेन्द्रियभ्रंशः ॥ घ्राणे नासावंशतरुणास्थिदरणं
संकोचो गंधाज्ञानं च ॥ तद्दृच्छ्रोत्रादिष्वपि च यथास्वं व्यापत् ॥ गु-
दे विष्मूत्ररोधोऽतिसारः पुंस्त्वोपघातो गुदविशरणाच्च मृत्युर्वा सर्वदा वा
शोफनोदवेदनास्त्रावाः शकृन्मूत्रविधारणाशक्तिर्वा ॥ तमतिप्रवृत्तमा-
शु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनःपुनर्निर्वापयेत् ॥ अतश्च दात्यमतिप्रमा-
णं न सकृदेव दहेदिति ॥ भवति चात्र ॥ अम्लो हि शीतः स्पर्शेन
क्षारस्तेनोपसंहितः ॥ ॥ यात्याशु स्यादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापये-
त्तरां ॥ ज्वरातिसारतृष्णमोहमूर्च्छाद्वेदनातिभिः ॥ कक्षं दहत्यग्निरिव
शरीरं क्षारविभ्रमः ॥ पाययेतातियोगेऽतस्तं शीभं सघृतं दधि ॥ सगु-
ढं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलं ॥ धात्रीफलकपित्थाम्लदाडिमस्व-
स्ते घृतं ॥ द्विगुणे साधितं पानसेकैः क्षारातिरुग्धरं ॥ दाडिमामलका-
श्रातकपिरथकरमर्दकान् ॥ आघ्राच्च मातुलुंगाच्च रसं मृद्वभिना पचेत्
॥ ततो निवृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलं ॥ क्षारो निवर्त्तते तेन
प्रसादं त्वक्चगच्छति ॥ शोणिनातिप्रवृत्तौ तु बाह्यांतःशिशिरो वि-
धिः ॥ इति क्षारविधिर्नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ अग्निः क्षारादपि
 गरीयानौषधशस्त्रक्षारैरसिद्धानां तदाहसिद्धेरपुनर्भवाच्च ॥ तत्राग्निकर्म
 त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसंध्यस्थिषु च प्रयुज्यते ॥ तत्र मशतिलकाल-
 कचर्मकीलसरुक्स्तब्धप्रम्लायदंगाभिष्यंदाधिमंथशिरोभ्रूशंखलला-
 टरुजादिषु सूर्यकांतपिप्पल्यजाशरुद्रोदंतशरशलाकाभिस्त्वग्दाहो
 पथास्त्रमभिष्यंदादिषु तु भ्रूशंखललाटदेशेषु ॥ ग्रंथ्यर्बुदाशौभगंद-
 रंगंडगंडमालाश्लीपदांत्रष्टिद्धिदुष्टव्रणगतिनाड्यवगाढपूपलसीकेषु जां-
 बवौष्ठसूचीशलाकाघृतगुडनधुमधुयष्टीतैलवसाहेमताम्रायोरूप्यकां-
 स्यैर्मांसदाहः ॥ सिरास्त्रायुसंध्यस्थिछेदशोणितातिप्रवृत्तिदंतनाडी-
 श्लिष्टवर्त्मौषधक्षमकलगणालिगनाशासम्यग्व्यथेषु जांबवौष्ठशलाका-
 सूचीमधुच्छिष्टमधुगुडस्रैः सिरादिदाहः ॥ न तु दहेद्भिन्नकोष्ठमं-
 तःशोणितमंतःशल्यमनेकव्रणपीडितमुष्णे च काले तथा क्षारानर्ह
 च ॥ आत्ययिके तु व्याधौ कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमभ्रम-
 शितवतोऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ अथ दाहार्हमातुरं कृतस्वस्त्ययनमुपहृ-
 तसर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमासावलंबितं कृत्वा वैद्यो निर्धूमवृह-
 त्स्थिरदीप्तखदिरबदराद्यंगारैरयोषटनप्रकारेण मस्रानिलाध्मातैर्व्यज-
 नेन बोर्ध्वनिर्गच्छज्ज्वालतयाऽऽपादितापाद्यमानभासुराग्निवर्णैर्जांब-
 वौष्ठादिभिर्व्याधिप्रदेशवशाद्दलयाद्धं चंद्रस्वस्तिकाष्टापदार्बिदुरेखाप्रति-
 सारणविकल्पैर्मुहुर्मुहुर्हितोपहिताभिर्वाग्भिरग्निश्चानुरमाश्वत्थयन् द-
 हेदासम्यग्दाहलिङ्गोत्पत्तेः ॥ उच्छूनसुषिरप्रलूनदंतनाडीसजंतुदुष्टव्र-
 णेषु तु स्नेहमधुच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेत् ॥ सम्यग्दग्धे च मधुसर्पिणी
 वद्याच्छीतस्निग्धांश्च प्रदेहान् ॥ सम्यग्दग्धलिङ्गं पुनः सशब्दं दहनं दुर्ग-
 धित्वं त्वकंसंकोचश्च ॥ त्वग्दग्धे कपोतवर्णत्वमल्पशोफरुजता शुष्कसं-
 कुचितव्रणता च ॥ मांसदग्धे रुष्णोन्नतव्रणत्वं स्थिते च रक्ते सलसीका-

सुतिः ॥ सिरादग्धे कृष्णारुणकर्कशस्थिरक्षणता स्त्राव्यादिदग्धे च ॥ दुर्द-
 ग्धातिदग्धयोः प्रमाददग्धवलक्षणं चिकित्सितं च ॥ प्रमाददग्धं पुनश्च-
 तुर्विधं भवति तुच्छं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धं च ॥ तत्र यद्विवर्ण-
 मुष्यतेऽतिमात्रं तत्तुच्छं ॥ यत्रोत्तिष्ठति स्फोटतीघोषादाहरुजश्वि-
 राञ्चोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धं ॥ पक्वतालफलवर्णं समास्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं
 च सम्यग्दग्धं ॥ अतिदग्धे तूपरुजता धूमायनं मांसप्रलंबनं सिरादि-
 व्यापदो गंभीरक्षणता ज्वरदाहतृणमूर्च्छाछर्दयः ॥ शोणितातिप्रवृ-
 त्तिस्तन्निमित्ताश्चोपद्रवाः कृच्छ्रेण रोहणं रूढे च विवर्णनेति ॥ स्नेहदा-
 हस्तु कष्टतरो भवति स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद्दूरमनुप्रवि-
 शतीति ॥ भवति चात्र ॥ तुच्छस्याभिप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजं ॥
 स्त्याने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्क्रामति यतो बहिः ॥ वेदना वर्द्धते तेन
 रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्णं निष्क्रामयत्कुर्यादुष्माणं मंदतां रुजः ॥
 शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कृत्वा ततः पुनः ॥ घृतले-
 पनसेकांस्तु शीतानेवावचारयेत् ॥ सम्यग्दग्धे तवक्षीरीकृष्णचं-
 दनगौरिकैः ॥ सामृतैः सघृतैर्लेपं कल्कैर्वाऽऽनूपमांसजैः ॥ शां-
 तोष्माणे परं कुर्यात्पित्तविद्रधिसाधनं ॥ अतिदग्धे विशीर्णानि मांसा
 न्युद्धृत्य शीतलं ॥ क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितंदुलकंडनैः ॥ ति-
 बुक्त्वकषायैर्वा पिष्टैः साज्यैः प्रलेपयेत् ॥ गुडूच्याश्छादयेत्पत्रैरथ
 वौपोदकैर्मणं ॥ भेषजं वाऽस्य कुर्वीत सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥ स्नेहद-
 ग्धे मृशतरं तत्र रूक्षं तु योजयेत् ॥ शस्त्रक्षाराप्रयो यस्मान्मृत्योः
 परमसायुधं ॥ अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान्सम्यगवचारयेत् ॥ इति
 तंत्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ अत्रार्थाः सूत्रिताः सुक्ष्माः
 प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ इत्यधिकर्मविधिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४० ॥
 ॥ इति श्रीसिंहगुप्तनुश्रीमद्भाग्यटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे प्रथमं
 सूत्रस्थानं संपूर्णं ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

शारीरस्थानम् २

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथातः पुत्रकामीयं शारीरं
व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माद्दुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ अथ खलुपु-
मानेकविंशतिवर्षः कन्यामनुल्यगोत्रामनुल्याभिजनामसंचारिरोगकु-
लप्रसूतां रूपशीललक्षणसंपन्नामनूनामविनष्टदंतौष्ठकर्णनखकेशस्ती-
मृदुमरोगप्रकृतिमकपिलामर्पिगलामहीनाधिकांगीं द्वादशवर्षदेशीया-
ममरभुजगसरिदचलवृक्षपक्षिनक्षत्रान्यप्रेक्ष्यभीषणकनामान्यनुद्दहंती-
मनघामनिंधामनिंधेन विधिनोद्दहेत् ॥ तस्यां षोडशवर्षायां पंचविं-
शतिवर्षः पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेत ॥ तदा हि तौ प्राप्तवीर्यौ वीर्यान्वित-
मपत्यं जनयतः ॥ ऊनपंचविंशतिवर्षेणोषोडशवर्षायामाहितो गर्भः
कुक्षिस्थ एव विनाशामुष्यादल्पायुर्बलारोग्यविभवो वा स्याद्विकल-
द्रियो वा कृतावाद्ये च रात्रित्रये तथा दुष्टे शुक्रार्तवदति ॥ तत्राहारस्य
सम्यक्परिणतस्य क्रमान्मज्जानमनुप्राप्तस्य सारः शुक्रसंज्ञां लभते ॥
तत्तु क्षीरहव सर्पिरिक्षुरसहव गुडः शरीरे शुक्रधरां कलामाश्रित्य सर्वा-
गव्यापितया स्थितं विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु हर्षोदीरितं तु संपद-
नेन हृदयावेशात्पिंडीभूतमंगादंगत्प्रवर्तते तत्सौम्यं स्निग्धं गुरु शुक्रं
मधुर्गंधि मधुरं पिच्छिलं बहु बहलं घृतनैलक्षीद्रान्यतमवर्णं च शुक्रं
गर्भाधानयोग्यं भवति ॥ तथा रक्तमेव च स्त्रीणां मासे मासे गर्भकोष्ठम-
नुप्राप्य व्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः ॥ अतिप्रसंगेनानृताद्यतौ वा

तदेवासृग्दरं प्रदरं व्यापदं च रक्तयोनिं सङ्गां लभते ॥ तत्साधने रक्त-
 पित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिषेधं चेक्षेत ॥ वातकफावृतमार्गाणां त्व-
 प्रवर्तमानं पित्तलैरुपचारैस्तत्प्रवर्तमानं सशुकमशुकं वा जीव
 रहितं वातलान्यासेवमानाया योषितो गर्भलिंगानि दर्शयद्गुल्मी भ-
 वति तत्र गुल्मचिकित्सितमीक्षेत ॥ कदाचिद्वा गर्भइव वातोदरं
 भवति तद्वातोपशमनैरुपशाम्यति ॥ तदेव कदाचिदार्तवं सौम्यैर्दह-
 णात्मभिराहारविहारैः स्तम्भितमनुपद्रवमेवोदरं गर्भाधिष्ठितमिव बद्धय-
 ति ॥ येन तामगर्भा गर्भिणीमाहुर्भूटाः ॥ ततो विपरीतैर्यदृच्छया वा
 प्रवृत्ते रक्ते गर्भशरीरमपश्यंतो भूतद्वृत्तमित्यज्ञा भ्रुवते ॥ यस्मा-
 त्संभवत्योजसोऽपहरणं रक्षोभिर्न तु कायस्यानिष्टत्वादशक्तेर्वा ॥ इ-
 च्छाशक्तयोर्हि प्रवृत्ते रूपलब्धिर्न च दृश्यते कस्यचिदमानुषेर्देहापहा-
 रः ॥ यदि च दृष्टमपि समुलंघ्य केचिदतिशयशक्तियुक्ता गर्भस्य
 शरीराक्षेपे प्रवर्तते तदा कथमिव प्राप्तावसरास्तज्जननीरुपेक्षेरन् ॥
 आर्तवं पुनः शशरुधिरलाक्षारसोपमं धौतं च विरज्यमानं शुद्धमाहुः ॥
 यथाच बालस्य जीर्णस्य वा तरोः पुष्पफलं पुष्पफलस्य वा त-
 द्विधस्य गंधो नोपलभ्यते तथैव नोनषोडशातीतसप्ततिवर्षस्य पुंसः शु-
 कसेकादयः ॥ योषितश्चो नद्वादशातीतपंचाशद्वर्षाया रजस्तन्यादय
 इति ॥ अथ शुद्धशुक्रार्तवमरोगं मिथोऽनुरक्तं मिथुनमुपस्नेह्य विधि-
 वत्संशोभ्यास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत् ॥ विशेषतस्तु घृतक्षीरव-
 द्भिर्मधुरौषधसंस्कारैः पुरुषं तैलेन नारीं पित्तलैश्च मांसैः ॥ एवं हि
 समानगुणतया शुक्रार्तवमाप्यायते ॥ वातपित्तश्लेष्मकुणपगंधिग्रंथि
 पूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतांसि त्वबीजानि भवन्ति ॥ तत्र तनु रूक्षं फेनि-
 लमरुणमल्पं विच्छिन्नं सरुजं चिराच्च निषिच्यते वातेन ॥ किंचि-
 त्पीतमपिच्छिलमानीलं वा दहदिव प्रवर्तते पित्तेन ॥ मज्जोपसंसृष्टं

प्रभूतं विबद्धं चांभसि च किंश्चिन्मज्जति श्लेष्मणा ॥ कुणपगंध्य-
 नल्यं रक्तेन ॥ ग्रंथिभूतं वातश्लेष्मभ्यां ॥ पूतिपूयनिभं पित्तश्ले-
 ष्मभ्यां ॥ क्षीणं वातपित्ताभ्यां ॥ तदुक्तं ससाधनं प्राक् ॥ मूत्रपुरी-
 षगंधि सन्निपातेन ॥ आर्तवमपि शुक्रवहोषैरुपसंसृष्टमबीजमेव ॥
 तस्य लिंगं नाम च पूर्ववत् ॥ तेषु कुणपग्रंथिपूयक्षीणरेतांसि कृच्छ्र-
 साधनानि ॥ मूत्रपुरीषशुक्रार्तवं त्वसाध्यं कुणपग्रंथिपूयार्तवं वा ॥
 तत्राद्यांस्त्रीन् शुक्रार्तवदोषान् यथास्वं दोषसाधनेन साधयेत् ॥ गु-
 ह्यप्रतिषेधेन चोभयानपि च ॥ वातिके शुक्रदोषे सुक्तसैधवफला-
 म्लसिद्धं यवक्षारप्रतिवापं सर्पिःपानं ॥ बिल्वविदारीक्षीरयुक्तमास्थप-
 नं ॥ मधुकभद्रदारुसिद्धं तैलमनुवासनं ॥ क्षीरकुलीररससिद्धं तैलमु-
 त्तरबस्तिः ॥ पैतिके कांडेक्षुश्वदंष्ट्रागुडूचीसिद्धं भूर्वामधुकप्रतीवापं
 सर्पिःपानं ॥ त्रिवृच्चूर्णं सघृतो विरेकः ॥ पयस्याश्रीपर्णीसिद्धं क्षीरयु-
 क्तमास्थापनं ॥ मधुकमुद्गपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च ॥
 श्लैष्मिके पाषाणभेदकाश्वंतकामलकक्काथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्ण-
 प्रतीवापं सर्पिःपानं ॥ मदनफलकषायो वमनं ॥ दंतीविडंगचूर्ण-
 स्तैललीढो विरेकः ॥ राजवृक्षमदनफलकषायप्रगाढमास्थापनं ॥
 मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च वातजेऽप्यार्तवदोषे
 भार्द्वाभद्रदारुसिद्धं सर्पिःपानं ॥ काश्मर्यक्षुद्रसहासिद्धं वा क्षीरं ॥
 मधुकशृगालविन्नाकल्कं पयःसर्पिःसहितं ॥ प्रियंगुतिलकल्कं वा यो-
 नौ धारयेत् ॥ सरलमुद्गपर्णीकषायः प्रक्षालनं ॥ पित्तजे काकोली
 हृयविदारीमूलकाथमुत्तलपद्मकक्काथं मधुकपुष्पकाश्मर्यफलकाथं वा
 सशर्करं पिबेत् ॥ श्वेतचंदनकाथं वा सक्षौद्रं ॥ धवधातकीकल्कं वा ॥
 घृतेन वा मधुकमधुरसामृद्धीकाकल्कं ॥ शम्याकगवाक्षीक्षीरं विरेकः ॥
 चंदनपयस्याकल्कं योनौ धारयेत् ॥ गैरिकारिष्टकषायः प्रक्षालनं ॥

श्लैष्मिके कुटजकटुकाऽश्वगंधाक्काथं पिबेत् ॥ समाक्षिकं वा क्षीरि-
 दक्षप्रवालकाथं ॥ एतेषामेव वा चूर्णं मधुघृताभ्यां लिखात् ॥ मद-
 नफलकषायेण वमनं ॥ तत्कल्कमेव च योनौ धारयेत् ॥ रोघ्नि-
 दुककषायः प्रक्षालनं वस्तभेषमूत्रं वा ॥ कुणपरेतसि धातुकीपुष्य-
 खदिरार्जुनदादिमैः सिद्धमसनद्विभिर्वा सर्पिः पाययेत् ॥ ग्रंथिरेत-
 सि पाषाणमिदा पलाशभस्मना वा ॥ पूयेरेतसि परूषकादिन्यग्रोधा-
 दिभ्यां ॥ मूत्रपुरीषेरेतसि वायुनाऽतिविकृते हिंशूरीरचित्रकैरथवा
 चित्रकवितुन्नकप्रियंगुहिंगुसमंगामृणालसिद्धमेलाभोचचूर्णप्रतिवापं ॥
 तथा ग्रंथ्यार्तवे पाठान्निकंटकदृक्षकक्काथं ॥ कुणपपूर्यार्तवे चं
 दनक्काथं पिबेत् त्रिफलाकल्ककथौ चात्र धारणाचमने ॥ सर्वेषु
 च शुक्रार्तवदोषेषु स्त्रीपुंसौ स्नेहादिकर्मभिर्विशेषेण चोत्तरबस्तिभिः
 पुनः पुनरुपाचरेत् ॥ यथास्त्रं च योनौ कल्कैः पिचुभिश्च ॥ इत्येवं
 विशुद्धशुक्रार्तवौ पूर्वोक्तं विधिमासेवेतां ॥ ऋतुस्तु दृष्टार्तवो द्वाद-
 शरात्रं भवति ॥ षोडशरात्रमित्यन्ये ॥ शुद्धयोनिगर्भाशयार्तवाया मा-
 समपि तु केचित् ॥ तद्दददृष्टार्तवोप्यस्तीत्यपरे ॥ क्षामप्रसन्नवदनां
 स्फुरच्छ्रोणिपयोधरां ॥ सस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादतुमर्तां स्त्रि-
 यं ॥ पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ ऋतावतीति यो-
 निः सा शुक्रं नांतः प्रतीच्छति ॥ मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृ-
 तौ पुनः ॥ ईषत्कृष्णं विगंधं च वायुर्योनिमुखाञ्जुदेत् ॥ ततः पुष्य-
 दर्शने प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी स्नानाद्यलंकाररहिता दर्भ-
 संस्तशायिनी त्रिरात्रमासीत् ॥ पर्णशरात्रकरतलान्यतमे च यावकं
 पयसा सिद्धमल्पं कर्शनार्थमश्रीयात् ॥ तीक्ष्णोष्णाम्ललवणानि वर्ज-
 येत् ॥ चतुर्थेऽहन्युद्धर्तिता शीतसलिलस्नाताऽनुलिप्ताऽलंकृता शुक्लमा-
 ल्यांबरा कृतमंगलस्वस्त्ययनैर्वाविभमेव भर्तारं पश्येदनन्यमनाः ॥ तदा
 हि यादृशमेव पश्यति चिंतयति वा तादृशं प्रसूत इति ॥ ततः स्नानो-

त्पुनरपि गुणवत्पुत्रार्थी चतुरात्रमुपेक्षेत् ॥ पुष्पदिनात्सप्तरात्रं ॥ अथाष्ट-
 म्यां दशम्यां द्वादश्यां वा रात्रौ पुत्रकामः संविशेत् ॥ पंचम्यां सप्त-
 म्यां नवम्यां वा दुहितृकामः ॥ तामूत्तरोत्तरमायुरारोग्यैश्वर्यसौभा-
 ग्यबलवर्णैर्द्रियसंपदपत्यस्य भवति ॥ अतः परं तूत्तरोत्तरमेवायुरा-
 दीनां न्हासः ॥ तत्र युग्मासु रात्रिष्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मास्वाप्या-
 यते ॥ तस्मात्तासु क्रमात्पुत्रस्य दुहितुश्च जन्म ॥ अतएव चानु-
 परतार्तवदर्शनां पुत्रार्थी विषमेष्वप्यहस्सु नोपेयात् ॥ यदि त्वाहा-
 रानुरोधादयुग्मासु शुक्रस्याधिकता युग्मासु च न्यूनता स्यात् ततः
 पुमान् क्ल्याकृतिर्दुर्बलो हीनांगो वा जायते ॥ स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला
 हीनांगी वा ॥ एकादशीत्रयोदशयोस्तु नपुंसकं स्यात् ॥ अथोपाध्या-
 यः पुत्रीयं विधानमाचरेत् ॥ शूद्रायास्तु मंत्रवर्जितं ॥ यादृशं च पुत्रमा-
 शासीत तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचितयेति स्त्री वाच्या ॥ तज्ज
 नपदाहारविहारोपचारपरिच्छदांश्चानुविदधीत ॥ कर्माते च पुमान्मासं
 ब्रह्मचारी सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनमभिप्राश्य नात्याशितः सुखी
 सखी मुमनाः प्रीणितांगः शुक्लनिवसनो मौहूर्तिकानुमते रात्रिभागे क
 ल्याणानि चिंतयंस्तदभिकामः स्वास्तीर्णं शयनं दक्षिणेन पादेन प्राग
 रोहेत् ॥ तद्विधैव च प्रमदा कर्षितांगी तैलमापोत्तराहारा पूर्वं वामपादेन
 पुरुषस्य दक्षिणतः शय्यामधिरोहेत् ॥ तत्र मंत्रं प्रयुंजीत ॥ आहिर
 सि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु
 ब्रह्मवर्चसा भवेति ॥ ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्वि-
 नौ ॥ सगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमिति ॥ ततः परस्प-
 रं सान्भिरभिसांत्य सहर्षमनुकूलं संवसेतां ॥ पर्याप्ते चैनां शीतो-

१ पुष्पदिनात्सप्तरात्रमिति सर्वत्र मूलपादो दृश्यते ॥ ममत् ततःपुष्पदर्शनद्वया-
 रभ्य त्रिरात्रमासीत् ॥ ततःस्नानादिद्यारभ्य चतुरात्रमुपेक्षेतेति वाक्यद्वयस्य तात्पर्य
 लिप्यमिति भाति

दकेन सहसा परिषिञ्चेत् ॥ तत्रात्याशिता क्षुधिता पिपासिता मी-
 ता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धाऽतिमेदुरा ऽन्यकामाऽव्यवायकामा वा
 न गर्भं धत्ते विगुणं वा ॥ तथा पुरुषोऽपि नचासावधस्तिष्ठेत् ॥
 तथा हि स्त्रीचेष्टः पुमान् जायते पुंचेष्टा वा स्त्री ॥ न च न्युञ्जां पा-
 र्श्वगतां वा सेवेत ॥ न्युञ्जायां वातो बलवान् स योर्नि पीडयति ॥ द-
 क्षिणपार्श्वगायाः श्लेष्मा पीडितश्च्युतो ऽपिदधाति गर्भारण्यं ॥ वा-
 मपार्श्वगायास्तद्वत्पित्तं विदहति रक्तशुक्ले ॥ दस्मादुत्ताना बीजं
 गूणहीयात् ॥ तथाहि यथास्थानमेव तिष्ठन्ति दोषाः ॥ लब्धगर्भा
 चैनां विदित्वा प्राग्व्यस्त्रीभावाद्गर्भस्य पुष्ये पुंसवनादि प्रयुंजीत ॥
 द्वादशरात्रमित्यन्ये ॥ तत्रापि युग्मदिनेष्विति केचित् ॥ प्रत्यह-
 मित्यपरे ॥ तद्यथा ॥ लक्ष्मणावटशुंगसहदेवाविश्वेदेवानामन्यतर्मा
 क्षीरेऽभिपुत्य त्रींश्चतुरो वा विदून् दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिंचेत्पि-
 चुना वामे तु दुहितृकामा ॥ न चैतान्निष्ठीवेत् ॥ तथा पुष्योद्भूता-
 याः श्वेतवृहत्या मूलकल्काद्रसं नावयेत् ॥ तद्वच्चोत्पलपत्रं कुमुद-
 पत्रं लक्ष्मणामूलं वटशुंगानि चाष्टौ च नावयेत् ॥ शुक्लमाल्यां
 वरधरा च नारी पुष्योद्भूताया लक्ष्मणाया मूलकल्कमुदुंबरमात्रं
 पयसा पिबेत्पुत्रस्योत्पादाय स्थितये च ॥ तद्वद्वैरदंडमपामार्गं जी-
 वकर्षभकौ शंखपुष्पीं मध्यदंडां सहचरं नम्रजीवमग्निजिह्वामटी वा
 वा वटशुंगानि ॥ पिष्टस्य च वच्यमानस्योष्माणमात्राय तद्रसं देह-
 ल्यां स्थितां पूर्ववन्नावयेत् ॥ यच्चान्यदपि ब्राह्मणा वृद्धस्त्रियो वा
 ब्रूयुस्तच्च कुर्यात् ॥ ततः प्रजास्थापनाख्या महौषधीः शिरसा द-
 क्षिणेन च पाणिना धारयेत् ॥ एतामिध सिद्धं पयो घृतं वा पिबेत् ॥
 एतामिरेव पुष्ये पुष्ये स्नायात्सदा चेत्यमालमेत ॥ तथा सर्वासां जी-
 वनीयानामोषधीनां सदोपयोगस्तैस्तैर्विधिभिः ॥ हतिगर्भस्थापनानि ॥

१ असौ पुरुष इति संबधः

सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च प्रियहितानुवर्तिनः परिचारकास्तथा
 भर्तेति ॥ पुनश्चैनां मासादुपेयात् ॥ तत्र शुक्ले शुक्ले घृतमंडाभे वा गर्भ-
 स्य गौरत्वं तैलाभे कृष्णत्वं मध्वाभे श्यामत्वं ॥ तथा क्षीरादिमधुराणा-
 मुपयोगान्मानुरुद्धकविहाराच्च गौरता तिलाच्चविदाहिना कृष्णता व्या-
 मिश्राणां श्यामता ॥ देशकुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः ॥ तथा तेजोधातोरुद्ध-
 काकाशधानुसंपर्कादौरता भ्रूवायुसंपर्कात् कृष्णता सर्वधानुसाम्ये श्या-
 मता ॥ सत्वविशेषकराणि पुनर्मातापितृसत्वान्यंतर्वन्त्याः श्रुतयश्चाप्ती-
 क्षणा स्वोपचितं कर्म भवति पूर्वाभ्यासश्चेति ॥ भवन्ति चात्र ॥ घृतक्षीरा-
 दिभ्यस्त्यासु मुदितासुकफात्मसु ॥ आर्तवं तिष्ठति चिरं विपरीतास्वतो-
 ऽन्यथा ॥ निपातादेव गृण्हाति रागं वासो यथाऽमलं ॥ ध्रुवं गर्भ-
 तथा बीजं क्षेत्रं बीजमुपस्कृतं ॥ अविरुद्धे ध्रुवं देवे काले युक्तस्य क-
 मर्णः ॥ सिद्धिः पुंसवनाद्यस्मात्पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ जाताश्चैवं रूप-
 बंतो महासत्त्वाश्चिरायुषः ॥ ऋणान्मोक्षयितारः स्युः सुपुत्राः पुत्रिणां
 मताः ॥ देवताचारशौचादिरता सूते महागुणं ॥ धावत्येवं चाचरितं
 प्राग्जन्माभ्यासयोगतः ॥ योषिलोऽपि स्वयंयेव शुक्रं पुंसः समागमे ॥
 गर्भस्य तत्र किंचित्तु करोतीति न चिंत्यते ॥ ॥ इति पुत्रकामीयो
 नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥ गते पुराणे रजसि
 नवे ऽवस्थिते शुद्धे गर्भस्थाशये मार्गे च बीजात्मना शुक्रमविहृतमधि-
 कृतेन वायुना प्रेरितमन्यैश्च महाभूतैरनुगतमार्तवेनाभिमूर्च्छितमन्वक्ष-
 मेष रागादिक्लेशवशानुवर्तिना स्वकर्मचोदितेन मनोजवेन जीवेना-
 भिसंसृष्टं गर्भाशयमुपयाति ॥ कार्याणां च कारणानुविधायित्वात्
 त्वभावतां प्रतिपद्यते ॥ ततएव च शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमानार्तवस्य

बाहुल्यात्स्त्री तयोः साम्येन नपुंसकं ॥ शुक्रार्तवेऽनिलेन खंडशो भि-
 श्ने यथाविभागमपत्यानामुत्पत्तिः ॥ विकृते वियोन्याकृतीनां ॥ अथ
 नार्याः सद्योगृहीतगर्भायाश्च क्लिं गं योन्या बीजग्रहणं नृभिर्गारिमा
 स्फुरणं शुक्रार्तवयोरननुबंधश्च ॥ तथा प्रहर्षो हृत्वाभस्त्रंदांऽगसादः
 प्रसेको हृदयव्यथा ग्लानिः पिपासा च ॥ क्रमेण तु व्यक्तगर्भायाः
 कुक्षिमात्रगौरवं क्षामनेत्रस्वरवाऽक्षिरोमसंलुलनं निद्रा जंभणं मूच्छां
 छर्दिररुचिः पादशोफोऽभ्येऽभिलापस्तेषु तेषु चोच्चावचेषु भावेष्वि-
 ति ॥ तस्याश्च रजोवाहिनां स्रोतसां वर्त्मान्युपरुध्यते गर्भेण ॥ तस्मात्ततः
 परमार्तवं न दृश्यते ॥ ततस्तदधःप्रतिहृतमपरमपरं चोपचीयमान-
 मपरेत्याहुः ॥ जरायुरित्यन्ये ॥ स्थिते तु रक्ते रोमराजी प्रादुर्भवति
 जरायुशेषं चोर्ध्वमसृक् प्रतिपद्यते ॥ तस्मात्पीनकपोलपयोधरता
 रुष्णौष्ठचूचुकत्वं च ॥ स्तनाश्रयमेव च कफोपरंजितं स्तन्यतामुप-
 गतं प्रसूतायाः पुनराहाररसेनाप्यायते ॥ तत्र प्रथमे मासे कललं
 जायते ॥ द्वितीये घनः पेश्यर्बुदं वा तेभ्यः क्रमात्पुंस्त्रीनपुंसकानि ॥
 तृतीये पंचधा प्ररोहति ॥ तद्यथा ॥ सक्थिनी बाहू शिरश्च ॥
 सक्थ्यादिप्ररोहैककालमेव च सर्वागावयवैर्द्रियाणि युगपत्संभवं-
 त्यन्यत्र जन्मोत्तरकालजेभ्यो दंतादिभ्यः क्रमेण तु स्पष्टीभवं
 ति ॥ एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरतोऽन्यथा ॥ यथास्त्वं च गर्भस्य पुंस्त्रीन-
 पुंसकान्यतमलिंगानुरूपा एव भावा मनसि शरीरे च संतिष्ठते ॥
 वैशेषिकलिंगसंकरे तु यदो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावाः ॥ तद्यथा ॥
 क्लृप्तं जीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथि-
 ल्यं मर्दवं गर्भाशयबीजभावास्तथा धृक्ताभापरे स्त्रीकराभावाः ॥
 ततो विपरीताः पुंसकसः ॥ संकीर्णा नपुंसककराः ॥ तदा चास्य
 चेतना प्रव्यक्ता भवति ॥ ततश्च तत्प्रभृति स्पंदनेऽभिलाषं पंचै-

१ गात्रगौरवमिति पाठः

२ कफोपरचितं चेति पाठः ३ युक्त्याचापरे इति पाठः

द्वियार्थेषु करोति ॥ मातृजं ह्यस्य हृदयं तद्रसहारिणीभिर्धमनीभि-
 र्मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति ॥ तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा संपद्यते ॥
 तथा च द्विहृदयां नारीं दौर्द्धदिनीत्याचक्षते ॥ अन्ये तु पक्षत्र-
 यात्प्रभृत्यापंचमान्मासादौर्द्धकालमाहुः ॥ प्रार्थनायां च तीक्ष्णार्था
 काममहितमप्यस्यै हितोपसंहितं दद्यात् ॥ दौर्द्धदविमाननाद्धि वायुः
 प्रकुपितोऽतःशरीरमनुचरन् गर्भस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥
 लब्धदौर्द्धदा तु वीर्यवंतं चिरायुषं च पुत्रं प्रसूते ॥ चतुर्थेऽगप्रत्यंगावि-
 भागः प्रव्यक्तो गर्भश्च स्थिरो भवति ॥ पंचमे मनः प्रलिबुद्धतरं भ-
 वति मांसशोणितोपचयश्च ॥ षष्ठे केशरोमनखास्थिस्राय्यादीन्य-
 भिव्यक्तानि बलवर्णोपचयश्च ॥ सप्तमे सर्वांगसंपूर्णता ॥ अष्टमे
 गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिर्वाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः
 परस्परमाददाते ॥ तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदिता भवति
 मुहुर्मुर्त्ताना तथा गर्भः ॥ एवं गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमत्तदा भव-
 ति ॥ ओजसोऽनवस्थितत्वात् ॥ तथाह्यस्य निष्क्रमणोऽन्मुखस्य
 परिवर्तनादीन्यनुभवत एवौजसा वियोगः ॥ यद्यपि च किंचित्काल
 मस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छिन्नस्येवांगस्यौजःसंस्कारानुवृत्तिकृतं ॥ ज-
 नन्यास्तु स्थिरौजस्कतयैकदेशेन रसे संक्रान्ते ग्लानिरेवेति ॥ अन्ये
 पुनराहुः ॥ नैर्ऋतभापत्वात्तत्र गर्भस्य मरणं ॥ तस्मात्प्रसवप्रतिषे-
 धार्थं स्त्री स्नाता शुचिर्ब्रह्मचारिणी दैवताराधनपरमा स्यात् ॥ मां-
 सौदनबालिं चात्र निर्वपेत् ॥ तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि प्रसवकाल-
 लमाहुरासंबत्सरान् ॥ अतःपरं विकारी भवति ॥ गर्भस्तु मानुः पृष्ठा-
 भिमुखो ललाटे क्नांजलिः संकुचितांगो गर्भकोष्ठे दक्षिणपार्श्वमा-
 श्रित्यावतिष्ठते पुमान् वामं स्त्री मध्यं नपुंसकं ॥ तत्र स्थितश्च गर्भो
 मातरि स्वपंत्यां स्वपिति प्रबुद्धायां प्रबुध्यते ॥ परतंत्रष्टसेश्च गर्भ
 स्य ॥ निषेकात्प्रभृति गर्भाशयोपस्रोहोपस्वेदौ वर्तनं ततो व्यक्तीभवदं-

गप्रत्यंगस्याऽस्य नाभ्यां प्रनिबद्धा नाडी नाडधामपरा तस्यां मातृ-
 हृदयं ॥ ततो मातृहृदयादाहाररसो धमनीभिः स्यंदमानोऽपरामुपै-
 ति ॥ ततः क्रमान्नाभिं ॥ ततश्च स पुनर्गर्भस्य पक्वाशये स्वकाया-
 भिना पच्यमानः प्रसादबाहुल्याद्वात्वादिपुष्टिकरः संपद्यते ॥ त-
 था रोमकूपैरुपश्लेहो रस एव च पयोभूतः ॥ अजातस्य साक्षादन्न-
 पानाननुभवेशादमलत्वाच्च रसस्य गर्भस्य स्थूलमलासंभवः ॥ जन्म-
 काले तु प्रसूतिमारुतयोगात्परिवृत्त्याऽवाक्शिरा निष्कामत्यनुचापरा
 च्युता मातृहृदयात् ॥ एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरनोऽन्यथा ॥ तत्र या द-
 क्षिणं पादं पूर्वमभिहरति दक्षिणश्च यस्या बाहुर्बलवांस्तेन च चेष्टते त-
 त्स्वने च प्राक् पयो दृश्यतेऽत्युन्नततत्कुक्षिपरिमंडलगर्भा पुत्राम-
 दर्शनस्पर्शनप्रश्रद्धौर्हृदाभिरता पुत्रामधेयांश्च स्वमान् पश्यति प्र-
 सन्नमुखवर्णा तीक्ष्णक्षुद्धूर्ध्वरोमराजिः पुरुषानभिलाषिणी च सा पुत्रं
 प्रसूते तद्विपर्यये कन्यां संकरे च नपुंसकं ॥ प्रश्रकाले नारी यष्टिं-
 गमंगं बाह्यद्रव्यं वा परामृशति तल्लिगमस्या गर्भमादिशेत् ॥ यदा
 तून्मार्गगो वातो गर्भस्य रसवाहीनि स्रोतांसि शोषयति तदा वात-
 रोगी हीनो जायते ॥ बहूनि वा वर्षाण्युदरे तिष्ठति ॥ यदा स्त्री-
 पुंसयोः सममर्थो निष्पद्यते ॥ बीजं वा तयोः समांशं संमुखं च ॥
 यदा च बीजं भागे दुष्यति तदा द्विप्रकृतिर्हिरेतो नपुंसकं भवति ॥
 यदा स्त्री प्रथमं कृतार्था भवति ततः पुरुषेण पश्चाच्छुक्रमुत्सृष्टं ह-
 र्णानवस्थितचेतसः स्त्रिया वातो विगुणीकरोति पुंस्त्ववाहीनि चास्य
 स्रोतांसि चोपहंति तदा वातेंद्रियं भवति ॥ तन्मैथुने वातमेवोत्सृज-
 ति ॥ यदा तु कात्स्न्येनोपहंति अनुपग्नन्नेव वा स्रोतोमुखं पिषते ॥
 तदा संस्कारबाह्यं भवति तत्र संस्कारो वाजीकरा बस्तयोऽम्यव-
 हारश्चेतोर्हर्षणानि च ॥ तानि हि शुक्रे बलमादधानानि स्रोतांस्यस्था-

प्याययंतीति ॥ यदाऽल्पबीजोऽल्पबलः पुमानुद्देगः स्त्रीद्वेषयुक्तो-
 ऽन्यकामो वा नार्या व्यवायप्रतिघातं करोति तद्विधा वा नारी पुंसः ॥
 तदा ऽऽसेक्यं स्त्रीपुंसौ तद्विधौ भवतः तदा वक्रध्वजो भवति त
 स्य नैव ध्वजस्तभ्यते ॥ यदा पूतियोन्याः स्त्रिया गर्भो भवति ॥ त-
 च्छुक्रास्वादात्ध्वजोच्छ्रायं लभते ॥ यदा पुमरुभावपि तत्सौगंधि-
 काख्यं योनिध्वजगंधेन बलं लभते ॥ यदा स्त्रीर्ष्याभिभूतौ मंदहर्षौ
 संसृज्येते तदेर्ष्यालुरिति संज्ञं ॥ तस्य परं मिथुनीभूतं दृष्ट्वा मैथुनप्रदृ-
 त्तिर्भवति ॥ यदा पुरुषस्य गर्भस्य वाय्वग्निदोषादृषणनाशः तदा वा-
 युपिण्डकाख्यं भवति ॥ एताः कर्मवैचित्र्यादष्टौ षण्ठयोनयः संकीर्णाः
 कथिताः ॥ यदा तु स्त्रियाः शोणितगर्भाशयौ दोषाः किञ्चित् प्रदू-
 षयंति तदा यो गर्भो भवति तस्य गर्भस्य यस्य यस्य मातृजस्या-
 वयवस्य बीजे बीजांशे वा दोषः प्रकोपमापद्यते तं तमवयवं विकृ-
 तिराविशति ॥ यदा ह्यस्याः शोणिताख्ये बीजे गर्भाशयस्थे निर्व-
 र्तकं बीजं प्रदुष्यति तदा बंध्यां जनयति ॥ यदा तस्यावयवस्तदा
 पूतिप्रजां ॥ तस्या जातं जातं श्रियते ॥ यदा पुनः सोऽवयवः स्त्री-
 करणां च शरीरसंश्रयाणामधोगुरुत्वादीनां निर्वर्तका ये बीजांशा-
 स्तेषामेकदेशः ॥ तदा रुपाकृतिप्रायामस्त्रियं वार्ता नाम जनयति ॥
 तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ एषमेव पुंसो यदा शुक्रारव्ये बीजे बीजं
 प्रदुष्यतीत्यादियोजयेद्बंध्यं पूतिप्रजं तथा पुरुषाकृतिप्रायमपुरुषं
 ऋणासर्लिगा नाम जनयतीत्येतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां
 विकृतिव्याख्यानेन सात्स्यजानां रसजानां सत्वजानां चावयवानां वि-
 कृतिव्याख्याता भवति ॥ यस्य संग्रावयवस्य बीजे बीजांशे वा उत्पत्ति
 भवति तस्य तस्यांगवयवस्य विकृतिरुपजायते ॥ नोपजायतेऽनुपता-
 पान् ॥ यदा च लब्धगर्भाऽन्वक्षमेव वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः

१ व्यवायप्रतिघातं करोतीति पूर्वण संबंधः

प्रकुपितः शरीरमनुसर्पन् गर्भाशयेऽवतिष्ठमानो गर्भस्य जडबधिरमू-
 कमिम्मिणगद्गदस्वजकुब्जवामनहीनांगाधिकांगत्वान्यन्यं वा वातवि-
 कारं करोति ॥ तथा वायुवत्पित्तमपि स्वल्पतिपलितश्मश्रुहीनतात्वङ्ग-
 स्वकेशपैंगल्यादीनि ॥ श्लेष्मा तु कुष्ठकिलाससदंतत्वादीनि ॥ त्रिवर्गो
 मिश्रान्विकारान् ॥ अपिच ॥ दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यंधत्वं त-
 देव वातानुगतं विकृतरूक्षारुणाक्षं पित्तानुगतं पिंगाक्षं श्लेष्माऽनुगतं
 शुक्लाक्षं रक्तानुगतं रक्तक्षमिति ॥ गर्भसमानयोगक्षेमा हि गर्भिणी भ-
 वति ॥ तस्माद्दिशेषतस्तां प्रियहिताभ्यां गर्भोपघातकरेभ्यो रक्षेत् ॥ य-
 था यथा च गर्भो दृष्टिमाप्नोति तथा तथा भाराहाररसापचाराच्च स्त्रिया
 बलक्षयः ॥ तत्रेमे गर्भोपघातकराः ॥ तद्यथा ॥ व्यवधव्यायामकर्श-
 नाभिघातातिमात्रसंक्षोभियानयानरात्रिजामरणदिवास्वप्नवेगविधार-
 णाजीर्णातपामिक्रोधशोकभयोत्रासोपवासोत्कटकविषमकठिनासन-
 श्वभ्रकूपप्रपाताप्रियावलोकनश्रवणादयः ॥ समासतः सर्वमतिगुरूष्ण-
 तीक्ष्णरूक्षमन्नपानं दारुणाश्च चेष्टाः ॥ तथा ॥ देवतारक्षोऽनुपचयप-
 रिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि धारयेन्न धानमधिरोहेच्च मद्यमांसम-
 श्रीयात् ॥ यच्चान्यदपि दृढस्त्रियो ब्रूयुः ॥ प्रततोत्तानशायिन्याः पुन-
 र्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कंठमनुवेष्ट्य व्यापत्तिं करोति ॥ विवृत-
 शया नक्तचारिणी चोन्मत्तं जनयति ॥ कलहशीलाऽपस्मारिणं ॥
 व्यवधयशीला दुर्बपुषमन्हीकं स्त्रैणं वा ॥ शोकनित्या भीरुमपचितम-
 ल्यायुषं वा ॥ अभिध्यायिनी परोपतापनमीर्ष्यालुं स्त्रैणं वा ॥ स्तेना
 त्वायासबहुलमग्निद्रोहिणमर्कर्मशीलं वा ॥ अमर्षणा चंडमौपधिकं
 वा ॥ स्वमशीला निद्रालुमबुधमल्पाग्निं वा ॥ मद्यनित्या तृष्णालुमल्प-
 स्मृतिमनवस्थितं वा ॥ गोधामांसनित्याऽश्मरिणं शनैर्भेहिनं वा ॥
 वराहमांसनित्या रक्षाक्षं ऋधनमतिपरुषरोमाणं वा ॥ मत्स्यमांसनि-

स्या चिरनिमेषं स्तब्धाक्षं वा ॥ मधुरानित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं
 वा ॥ अम्लानित्या रक्तपित्तनं त्वगक्षिरोगिणं वा ॥ लवणानित्या शी-
 भबलीपलितं खलतिकं वा ॥ तिक्तानित्या शोषिणमबलमपचितं वा ॥
 कटुकानित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा ॥ कषायानित्या श्याममाना-
 हिनमुदावर्तितं वा ॥ यच्च यच्च यस्य व्याधेर्निदानं तत्तदासेवमानांऽत-
 र्बन्ती स्त्री तत्तद्विकारबहुलमपत्यं जनयति ॥ एतेन पितृजा अपि
 शुक्रदोषा व्याख्याताः ॥ तस्मात्प्रजासंपदमिच्छंतौ साध्वात्मानमुपा-
 चरेतां ॥ विशेषेण नारी ॥ व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखैरौषधा-
 हारविहारैरुपाचरेत् ॥ न चास्या वमनादीनि प्रयोजयेत् ॥ न रक्ता-
 वसेचनं केवलं त्वष्टमं मासमुपादायास्थापनमनुवासनं वा ॥ वमना-
 दिसाध्येषु पुनर्विकारेषु मृदुभिस्तदर्थकारिभिर्वापक्रमेत् ॥ पूर्णमिव
 तैलपात्रमसंशोभयद्गर्भिणीमुपाचरेदिति ॥ भवंति चात्र ॥ इत्यना-
 त्यधिके व्याधौ विधिरत्यधिके पुनः ॥ तीक्ष्णैरपि क्रियायोगैः स्त्रियं
 यत्नेन पालयेत् ॥ स्त्री हि मूलमपत्यानां स्त्री हि रक्षति रक्षिता ॥
 सर्वाश्रमाणां प्रथमं गृहस्थत्वमर्निदितं ॥ जरायुणा मुखे छन्ने कंठे च
 कफवेष्टिते ॥ वायोमार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥ इति
 गर्भावक्रान्तिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो गर्भोपचरणीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ प्रथमे
 मासि गर्भिणी क्षीरमुपसंस्कृतं मात्रावच्छीतं काले पिबेत् ॥
 तस्मिन्नपि चाद्यं द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं सर्पिः शालिपर्णीपलाशा-
 भ्यां शृतं कनकरजतकथितशीतोदकानुपानं पिबेत् ॥ स्वादु-
 शीतं द्रवप्रायं सात्स्यं च सार्यं प्रातराहारयेत् ॥ न चा-
 भ्यंगोद्वर्तनानि सेवेत ॥ यथोक्तानि च दोषकराणि परिहरेदापं
 चमान्मासात् ॥ विशेषेण द्वितीये मधुरौषधसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तृ-
 तीये तदेव सर्पिर्मधुभ्यां ॥ चतुर्थेऽक्षमात्रनवनीतपुक्तं ॥ पंचमे क्षीर-

सर्पिः ॥ षष्ठे तदेव मधुरौषधसिद्धं ॥ सप्तमे च ॥ तस्मिंश्च गर्भस्य
 केशोत्पत्त्या मानुर्विदाहो भवतीति स्त्रियो भायंते नेति भगवानात्रेयः ॥
 गर्भोत्पीडनात्तु दोषा हृदयं प्राप्य विदहन्ति ततः कंदूर्जापते कंदू
 किकिसं ॥ तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणि-
 तलमात्रमस्यै दद्यात् ॥ चंदनमृणालकल्कैश्च स्तनोदरं मृद्रीयात् ॥
 शिरीषधातुकीसर्षपमधुकचूर्णैर्वा ॥ कुटजार्जकबीजमुस्ताहरिद्राक-
 ल्कैर्वा निंबकोलमुरसमंजिष्ठाकल्कैर्वा ॥ शशहरिणपुनर्नवामालती-
 मधुकसिद्धेनांभसा पृषतरुधिरयुक्तया त्रिफलयया करवीरपत्रकल्क-
 सिद्धेन च तैलेनाभ्यंगः ॥ परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनांभसा ॥
 कंदूयनं वर्जयेत् ॥ त्वग्भेदे वैरूप्यपरिहारार्थंस्नानोद्धर्तनं चंदनं च-
 शीलयेत् ॥ मधुरं चाहारमल्पमल्पश्लेहलवणमल्पोदकानुपानं भुंजी-
 त ॥ अष्टमे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं पिबेत् ॥ नेति षट्काथो गर्भस्य
 पैंगल्याबाधभयात् ॥ अस्ति पैंगल्याबाधस्तथाप्येवं कुर्वीत ॥
 नीरुजं बलवर्णसत्वसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामग्रगण्यमपत्यं ज-
 नयतीति भगवानात्रेयः ॥ बदरोदकेन पल्लपयोदधिमस्तुतैललवण-
 फलघृतमधुयुक्तेनास्थापयेत् ॥ पुराणविद्धिशुद्ध्यर्थं मधुकादिमधुरौ-
 षधसिद्धेन च तैलेनानुवासयेदनुलोमनाय बायोः ॥ अनुलोमे हि
 माहते सुखमनुपद्रवा प्रसूते ॥ गर्भिणीं तु न्युञ्जामास्थापयेदनुवास-
 येद्वा ॥ तथा ऽस्या विवृतमार्गतया सम्यगौषधमनुप्रविशति ॥ अत-
 ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जागलरसैश्चोपाचरेदाप्रसवकालादिति भगवा-
 न्धन्वंतरिः ॥ नवमे तु ततएवानुवासनतैलात्पिचुं योनौ प्रणयेत् गर्भ-
 मार्गाशययोः श्लेहनार्थमिति ॥ अनेन प्रथममासादारभ्य क्रमेण ग-
 र्भिण्याः प्रसवकाले गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदूभवति ॥ वा-
 युश्चानुलोमः संपद्यते ॥ मूत्रपुरीषं च प्रकृतिमूतं जरायुश्च मार्गं प्रति-
 पद्यते ॥ पुत्रं चेष्टं कल्पमायुष्मंतं सुखिनं सुखेन कालं बलवती प्र-

१ कल्पं निरामयं ॥ वार्तो निरामयः कल्प इत्यमरः दक्षप्रतिपाठः ॥

सूते ॥ बिल्वकार्पासीफर्फणापाटलीपिचुमंदाग्रिमंथमांसीवर्धमानकप-
त्रभंगकाथेन शीतेन सर्वगंधोदकेन वा गर्भिण्याः प्रत्यहं स्नानमुपदिशे-
त् ॥ प्राक् चैवास्या नवमान्मासादपत्ततास्थिशर्कराकपाले प्रशस्ते देशे
वास्तुविद्याप्रशस्तं सर्वर्तुमुखमुपत्ततसर्वोपकरणं सन्निहितज्वलनं
प्राग्द्वारमुद्गद्द्वारं वा सूतिकागारं कारयेत् ॥ तत्रानुकूलेषु नक्षत्रादि-
षु पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणवृद्धान्नत्वाऽऽवर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविश्य
बहुशः प्रसूताभिरनुक्ताभिरविपादाभिः क्लेशक्षमाभिः परिवृता स्व-
स्त्ययनपराऽनुलोमनैराहारविहारैरनुलोमितवातमूत्रपुरीषा प्रसवका-
लमुदीक्षेत ॥ स्वल्पेऽपि च विण्मूत्रविबंधे फलवर्तीः प्रणिदधत् ॥
तत्रासन्नप्रसवायाः क्लमो ग्लानिर्मुक्तबंधने इवाक्षिणी निष्ठीविका
मूत्रपुरीषबाहुल्यं शिथिलकुक्षिताऽथोगुरुत्वमन्नानभिलाषो वेदनो-
दरत्तदयकटीबस्तिबंधेषु तोदमेदशूलस्फुरणस्त्रवणानि च योन्या
भवन्ति ॥ तदनंतरमावीनां प्रादुर्भावो गर्भोदकप्रवाहश्च ॥ अथैनामु-
पस्थितगर्भा कृतकौतुकमंगलां पुत्रामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णो-
दकपरिपिक्तां सघृतां यवागूं पाययेत् ॥ ततः सुरक्तार्पभचर्मप्रच्छेदे
मृदुनि भूमिशयने शयानामुत्तानामामुप्रसक्थिपृष्ठामहतवाससोऽशं-
कनीयाः प्रियदर्शनाः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः प्रगल्भाः कृत्तन-
खाः स्त्रियः सूतिकां सूनृताभिर्वाणीभिराश्रवासयंत्यः पर्गुपासीरन् ॥
अथास्यै दद्यात्कुष्ठैलाङ्गलीवचाचन्यचित्रकचिरबिल्वचूर्णमुपाप्रा-
तुं मुहुर्मुहुः ॥ तथा भूर्जपत्रशिशिपासर्जरसान्यतमधूमंतरांतरा च ॥
पार्श्वपृष्ठकटीसक्थिदेशान्कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुमुखमस्या मृद्नी-
यात् ॥ एवमवाक् परिवर्तते गर्भः ॥ तस्यलक्षणं ॥ विमुच्य दृढयमुदर-
माविशति बस्तिशिरोऽवगुण्हाति ॥ त्वरयंत्येनामाव्यः न चेदेवं प-
रिवर्तते ततो मुहुर्मुहुर्जृम्भणं चक्रमणं च कारयितव्याऽनंतरोक्तं विधिं ॥

१ शैवालमिति प्राचीनपुस्तकेषु पर्यायः

अन्ये तु मुशलेनोलूखलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः ॥ तत्तु न सम्यक् ॥ दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते ॥ विशेषतश्च प्रसवकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सौकुमार्यत्वाच्चार्या मुशलन्यायामेनेरितो वायुरंतरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति ॥ अथ परिवृत्तगर्भा पर्यकमेनामारोप्य कुशला स्त्री पादतोऽस्या निषण्णाया योनिमगुलोममनुसुखमभ्यज्य स्फिजौ पादाभ्यां पीडयेत् ॥ योनिं च पुनः पुनः प्रसारयेत् ॥ ब्रूयाच्च सुभगे शनैः शनैः प्रवाहयस्व सुप्रसन्नस्ते मुखवर्णः पुत्रं जनयिष्यतीति ॥ अन्या तु वामकर्णेऽस्या मंत्रमिमं जपेत् ॥ क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ॥ सगर्भा त्वां सदा पातु वैशाल्यं वा दधात्वपि ॥ प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ॥ कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितमिति ॥ तथा ॥ इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ॥ उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मंदिरे निवसंतु ते ॥ इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रभुंचतु स्त्रि ॥ तदनल्पवनाकवासवास्ते सह लवणांबुधैरिदिशंतु शांतिमिति ॥ तथा पराऽनुशिष्यात् ॥ अनागतायां वेदनायां मा प्रवाहिष्ठाः ॥ अकालप्रवाहणं हि विष्णुमूत्रादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकमहितं च गर्भस्य श्वासकासशोषकुञ्जतादिकारित्वात् ॥ तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवाहणमुपघाताय ॥ ततो यथोक्तं कुरुष्व शनैः शनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्ठाः ॥ निर्गमे बाढं गर्भस्य योनिमुखप्रतिपत्तौ बाढतरमाप्रसवादिति ॥ तस्थास्तु प्रवाहमानायाः स्त्रियाः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति ॥ तथाऽस्या हर्षेण प्राणा आप्यायन्ते ॥ गर्भसंगे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेन पिंडीतकेन वा ॥ बभ्रीयाश्च हिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादे ॥ धारयेच्च सुवर्चलां विशल्यां वा ॥ अथ प्रसूताया न चेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठाद्बलवदुपपीडय

पृष्ठत उपसंगृह्य विधुनुयात् ॥ पाष्ण्या वा श्रोणिमाकुट्टयेत् ॥ स्कि-
 जौ वोपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत् ॥ बेण्यांऽगुल्या वा केशवेष्टितया च
 कंठतालु परामृशेत् ॥ भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत्
 भूर्जगुग्गुलुभ्यां वा ॥ शालिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य क-
 दुकालाबुजालिनीनिंबसर्पनिर्मोकैर्धूपयेत् ॥ अनभ्यक्तां वा कटुतैल-
 मिश्रैः कल्कीरुतैर्वा तैलाक्तैरालिपेत् ॥ गुडनागरकल्केन वा ॥ तदेष
 वा भक्षयेत् ॥ लांगलीमूलकल्केन वा पाणिमुदरं चालिपेत् ॥ महाह-
 क्षक्षीरं वा मूर्द्धन्यनुषेचयेत् ॥ कुष्ठतालीसकल्कं बिल्वबिल्वजयूपमै-
 रेषासवसुरामंडान्यतमेन व्योषतीक्ष्णोष्णेन वाऽम्लेन कुलत्थरसेन मधु-
 कपिप्यलीसंपाकेन वा पाययेत् ॥ पिप्यल्येलाकोलबिडचव्यचित्रको-
 पकुंचिकाकल्कं वा ॥ खरस्य वृषभस्य वा जीवतो दक्षिणं कर्णमु-
 दृत्य बिल्वबिल्वजयूषादीनामाप्लवनानामन्यतमे प्रक्षिप्य मुहूर्तस्थि-
 तमुद्धृत्य तदाप्लवनं पाययेत् ॥ कुष्ठैलाकल्कं वा सुरया ॥ अर्कालर्क-
 कषायं वा सुरोन्मिश्रं ॥ कुष्ठलांगलीमूलककल्कं वा मद्यमूत्रान्यत-
 तरेण ॥ वत्सकादिचूर्णं वा मद्येन ॥ शतपुष्पाकुष्ठमदनर्हिगुसिद्धस्य
 च तैलस्य पित्तुं ग्राहयेत् ॥ ततश्चैनामनुवासनकालेऽनुवासयेत् ॥
 बिल्वबिल्वजयूषाद्याप्लावनैश्च ॥ फलजीमूतकेक्षाकुधामार्गवकुटजा-
 र्ककृतवेधनहस्तिपर्ण्युपहितैरास्थापयेत् ॥ सिद्धार्थककुष्ठलांगलीमहा-
 हक्षक्षीरमिश्रेण वा सुरामंडेन शाल्मलीवृंतानि वा त्विभ्रान्यापोष्य
 पंचमूलकषाये विमर्दयेत् ॥ तेन च पूतेन स्नेहवता फलादिपुक्तेन यथो-
 क्तास्थापनद्रव्यसिद्धेन कटुतैलेनोत्तरबस्तिं दद्यात् ॥ शिशुसुमुख-
 मरिचाज्जिचित्रककल्कक्षीरगोमूत्रसिद्धेन वा कटुतैलेनाऽनुवासये-
 त् ॥ उमाशाल्मलीपिच्छया वा सधृतया योनिं पूरयित्वा विधुनु-
 यात् ॥ श्लिग्धेन वा रुक्मनरवेन पाणिना नालानुसारतोऽपहरेत् ॥ प्र-

जातायां चेद्वस्तिमूर्द्धोदरेषु शूलं मङ्गलाख्यं स्यात् ॥ तत्र यवक्षारचूर्णं सर्पिषा सुखोष्णोदकेन वा पिबेत् ॥ वरणादिं वा सपंचकोलमेलाप्रतीवापं ॥ अथवा वीरतरादिमूषकादिप्रतीवापं ॥ लवणचूर्णं वा वत्सकादिनिर्यूहेण ॥ वत्सकादिं वा मदिरया ॥ अंशुमतीद्वयकाथेन वा मरिचभद्रदारुकल्कं ॥ भाङ्गीनागरदेवदारुकल्कं बोष्णांभसा ॥ पुराणगुडं वा त्रिकटुत्रिजातकधनिकाचूर्णसंसृष्टं भक्षयेत् ॥ तस्याश्वेत्स्वस्थानतो योनिर्भ्रश्येत् ॥ ततो यस्य कस्यचिच्छोणितेनाभ्यज्य योनिं यथास्थानं कुशला स्त्री निवेशयेत् ॥ निविष्टां चाशोकरोहिणीर्बाहिषोशीरप्रियंगुदेवदारुकल्कविपकेन तैलेन बहुशः स्वेदयेत्पूरयेत् ॥ ब्रूयाच्च गच्छ सुभगे स्वस्थानमिति ॥ तद्वच्चान्यतमा स्त्री जातमात्रमेव बालं बालोपचरणीयेन विधिनोपपादयेत् ॥ तमुपदेक्ष्यते तूत्तरेषु ॥ अथ सूतिकां बलातैलेनाभ्यज्यात् ॥ बुभुक्षितां च पंचकोलचूर्णेन यवान्युपकुंचिकाचव्यचित्रकव्योषसैधवचूर्णेन वा युक्तमहःपरिणामिनीं यथासात्म्यं स्नेहमात्रां पाययेत् ॥ स्नेहायोग्यां वातहरौषधकाथं ह्रस्वपंचमूलकथं वा पीतवत्याश्च यमकेनाभ्यज्य वेष्टयेदुदरं वस्त्रेण ॥ तथा न वायुरुदरविकृतिमुत्पादयेदनवकाशत्वात् ॥ जीर्णे तु स्नेहे पूर्वौषधैरेव सिद्धां विदार्यादिगणकाथेन क्षीरेण वा यवागूं सुस्विन्नां द्रवां मात्रया पाययेत् ॥ प्राक्स्नेहयवागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिषेचयेत् ॥ एवं त्रिरात्रं पंचरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपाल्य ततो यवकोलकुलत्थयूषेण लघुना चान्नपानेन द्वादशरात्रात्परं जांगलरसादिभिश्च क्रमादाप्याययेदग्निबलादीन्यपेक्ष्य ॥ कथितशीतं च तोयं पाययेत् ॥ तथा जीवनीयदृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यंगोच्छादनपरिषेकावगाहैरन्नपानैश्च द्धैरूपाचरेत् ॥ एवं हि गर्भदृद्धिक्षपितशिथिलसर्वशरीरधातुप्रवाहणवेदनाक्लेदरक्तनिस्तुतविशेषशून्यशरीराच्च पुनर्नवीभवत्यतएव च सूति-

काया व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वा तस्मात्तां यथोक्तेन विधिना प्रयत्नेनोपचरेत् ॥ एवं साऽध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता क्रमेण विमुक्ताहारविहारयंत्रणा विगतसूतिकाभिधाना स्यात् ॥ पुनरार्त-
बदर्शनादित्येके ॥ इत्याद्यं मासमादाय यावद्गर्भक्षमा पुनः ॥ स्त्री स्यात्तावद्विधिः सर्वः सर्वथा साधु दर्शितः ॥ इति गर्भोपचरणीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथानो गर्भव्यापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्री चेदापन्नगर्भा परिहार्याण्यासेवेत ॥ तत्र यस्या वस्तिपार्श्वश्रोणियोनिमुखेषु शूलं पु-
ष्पदर्शनं वा स्यात् ॥ तां मृदुमुखशिशिरास्तरणशयनस्थामोषदवन-
तशिरसं शीतप्रदेहपरिषेकादिभिरुपाचरेत् ॥ तद्यथा ॥ सहस्रधौतेन सर्पिषाऽधोत्ताभेः सर्वतः प्रदिद्यात् ॥ मधुकसर्पिषा सुशीतेन पिचु-
माप्लाव्य योनिसमीपे स्थापयेत् ॥ गव्येन पयसा मधुकांबुना न्य-
ग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेत् ॥ परिपीततस्वरसानि च तैलानि योनौ निधापयेत् ॥ तच्छुंगसिद्धस्य वा क्षीरसर्पिषः पिचुं ॥ अति-
स्त्वति तु रक्ते ततएवाक्षमात्रं प्राशयेत् ॥ केवलादेव वा क्षीरसर्पि-
षः ॥ पद्मोत्पलकुमुदकिंजल्कं च समधुशर्करं लेहयेत् ॥ धातकी गै-
रिकसर्जरसरसांजनचूर्णं वा समधु ॥ न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा ॥ शशैणहरिणरुधिरं वा सक्षौद्रं पाययेत् ॥ वृद्धिविदारीजीवन्तीर्वा पयसा ॥ नीलोत्पलसितापकलोष्टचंदनादि वा तंदुलांबु वा सरसा-
न्यसरेण ॥ गंधप्रियंगवसितोत्पलशालूकोदुंबरशालादुन्यग्रोधशुंगानि वाऽऽजेन पयसा ॥ कसेरुकमृणालशृंगाटककाशर्मर्यपरुषकद्राक्षासा-
रिवाप्रपोंडरीकानंतोत्पलकंदबीजकाथेन वा शर्करामधुमधुरेण ॥ शा-
लिपिष्टं जीवनीयशृतं वा क्षीरं ॥ बलाऽतिबलाशालिषष्टिकेस्तुमू-
लकाकोलीशृतेन च पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्योदनं सुशीतं भो-
जयेच्छीतवीर्यजांगलरसेन वा ॥ रक्तपित्तक्रियाश्च शोधनवर्ज्याः

प्रयुंजीत ॥ सौम्याश्च मनोनुकूलाः कथाः ॥ अदृष्टशोणितां तु मधु-
 कपयस्यासुरदारुभिः सिद्धं पयः पाययेत् ॥ ताम्रवलयश्मंतकशतावरी
 पयस्याभिर्वा ॥ विदार्यादिगणेन वा ॥ श्वदंष्ट्रास्वरसक्षीरसिद्धं वा
 सर्पिः ॥ पलांदुरससिद्धं वा सक्षौद्रं ॥ अपूर्णत्रिमासायास्तु पुष्प-
 दर्शने गर्भः प्रायो न तिष्ठत्यसंजातसारस्वात् ॥ आमाम्बये चोर्ध्वं
 मपि विरुद्धोपक्रमत्वात् ॥ तत्र रूक्षशीतानि प्रयुंजीत ॥ तद्यथा ॥
 प्रागुपवासं तथा दुरालभाऽमृतोशीस्पर्पटकघनचंदनातिविषाबला-
 कद्रुंगधान्याकङ्काथपानं तृणधान्यशालिषष्टिकपेयामशनं च मुद्गादि-
 धूर्षैर्जिते त्वामे स्निग्धशीतानि पूर्ववत् ॥ आमगर्भे तु पतिते
 मद्यानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययेद्गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मर-
 णार्थं च ॥ अमद्यपां पाचनीयद्रव्योपहिताभिः स्नेहलवणवर्जा-
 भिः सतिलाभिरुद्दालकादियवागून्निरुपाचरेद्यावंतो मासा स्तावंत्यहा-
 नीति ॥ ततः प्रीणनैर्बलानुरक्षिभिरस्नेहैराद्वासादोषभातुक्लेदशु-
 द्धेः ॥ आमगर्भशेषेण हि पुनः पुनः शूलमनुषज्येत ॥ तस्मा-
 त्तीक्ष्णैरनवशेषयन्नुपाचरेत् ॥ ततः परं स्नेहपानैर्बस्तिभिराहारै-
 श्च दीपनीयपाचनीयजीवनीयद्वहणीयमधुरवातहरैरिति ॥ यस्याः पु-
 नर्महति जातसारे गर्भे वर्ज्यानामवर्जनात्पुष्पदर्शनं स्यादन्यद्वा यो-
 निस्त्रवणं ॥ तस्यास्तन्निमित्तं वायुः प्रकुपितः पित्तश्लेष्मणौ प-
 रिगृह्य गर्भस्य रसवहां नाड्यौ प्रतिपीडयान्तिष्ठते ॥ ततो नाड्यां दो-
 षैः कुल्यायामिव तृणपत्रादिभिः प्रतिच्छन्नायां रसस्यासम्पद्ग्वह-
 नाद्गर्भो वृद्धिमनामुषन्नुपविशत्युपशुष्यति वा ॥ तत्र यस्याः का-
 दाचित्कार्तवपरिस्त्रावादल्पौ च दृश्येते सततं च गर्भः प्राप्तात्परिमा-
 णादपरिहीयमानएव स्फुरति न च कुक्षिर्विवर्द्धते तमुपविष्टकमित्या-
 चक्षते ॥ यदा तु प्रतिमासमार्तवं प्रत्यहं वा परिस्रवणं नात्यल्पं च
 तथा परिहीयमाणो गर्भश्चिरात्किञ्चित्स्पंदते ॥ कुक्षिश्च वृद्धोऽपि च

रिहीयते तदुपशुष्ककं नागोदरं च ॥ तौ तु मातुराहारतेजसाऽल्पे-
 नाप्यायमानौ यदा पुष्टौ स्यातां तदा वर्षणैरपि प्रमदा प्रसूयत ए-
 व ॥ तत्र वातेनोपविष्टकोपशुष्ककयोर्वायुः प्रतिहन्यते सशब्दं फे-
 निलं विच्छिन्नं शरदुपवेश्यते मूत्रमुपरुध्यते कटीपृष्ठहृदयेषु वेदना
 जृम्भा निद्रानाशोऽभीक्ष्णं प्रतिश्यायः शुष्ककासः सादः क्ष्वेलते इव
 कर्णौ तुद्येते इव शंखौ पिपीलिकाभिरिव संसृज्यते शरीरं परिहं-
 तत्रिव वायुर्भ्रमति कुक्षौ तमइव प्रवेश्यते दुःखेनात्रस्य जरणमह-
 रहः परिहानिः स्फुटितविवर्णपरुषत्वकृत्वं च भवति ॥ पित्तेन ताम्र-
 हरितमुपवेश्यते धूमकोऽम्लकश्छर्दिर्मूर्च्छा कुक्षिहृदयदाहः पीतरक्त-
 गोमूत्राभनेत्रमूत्रनखत्वं काली दुर्बला नित्यशूला च नारी भवति ॥
 श्लेष्मणा मधुरास्यत्वमुत्क्रेशः श्लेष्मोद्मनं भक्तद्वेषः श्वेतहस्तपा-
 दनेत्रता कासः श्वासश्च ॥ तयोर्जीवनीयबृंहणीयमधुरौषधसिद्धानां
 सर्पिषामुपयोगः ॥ तथा पयसां रसानामामगर्भाणां च गर्भट्टद्विकरः ॥
 तथा संभोजनभैरैव च घृतादिभिः ॥ सुमिक्षाया अभीक्ष्णं यानवाह-
 नादिभिः क्षोभणमार्जनजृम्भणैरुपपादनं ॥ अथ विशेषेण वाते पूर्वमेव सै-
 धवोपहितं क्षीरवस्तिं दत्त्वा शीतोदकस्नातां मृदु शाल्योदनं भोजयेत् ॥
 नतो विदार्यादिगणसाधितेन सर्पिषा ऽनुवासयेत् ॥ निवातं च सेवेत् ॥
 पित्ते मधुकविदारीनिर्यूहसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तिस्रः स्थूलकुक्कुटीर्निस्तु-
 षमाषाढकं च क्षीरोदकेनोदूखले संक्षुद्य तद्रसेन सर्पिषा च तित्तिरिक्-
 पिंजलान्यतररसं साधयित्वा पाययेदुपविष्टकविवर्द्धनार्थमुपशुष्ककबृ-
 हणार्थं च ॥ अजासर्पिषा क्षीरेण जीवनीयैश्च संस्कृतां यवागूं पि-
 पयस्या काकोलीद्वयसुनिषण्णककल्केन पयसा च सर्पिर्वि-
 पचेत् ॥ तेषु क्षीरानुपानमुपयुंजीत ॥ आमगर्भरसेन वाऽश्री-
 यन् ॥ तानेषु च तत्र मृदुः सन्धयेज्जलधरमांसानि च ॥ कफे त्वा-
 न्मोदकपिशितोपद्रंशामच्छसुरां निशान्तरात्रं तसरात्रं वा वि-

वेत् ॥ तिलमुद्गमाषलवणविल्वपत्रैः पंचभिर्घृतपात्रं संयोज्य स्वनु-
 गुप्तं निधापयेत् ॥ ततः प्रातः पिठं बिल्वमात्रं शृतशीतच्छागदुग्धा-
 नुपानं प्राश्रीयात् ॥ अत्रैव वा बदरचूर्णपात्रमपि निदध्यात् ॥ ए-
 वमदृष्टौ तीक्ष्णैर्विरेचयेदपरापातनीयैश्च पातयेत् ॥ यस्याः पुनर्वा-
 तोपसृष्टस्रोतसि संलीनो गर्भः प्रमुप्तो न स्पंदते तं लीनमित्याहुः ॥
 तत्र श्येनोक्त्रोशगोमत्स्यगोधाशिखिकुकुटतित्तिरीणामन्यतमस्य र-
 सेन भूरिसर्पिष्केण माषयूषेण मूलकयूषेण वा घृतादधेन रक्तशाल्यो-
 दनं भोजयेत् ॥ सक्तून्वा तिलमाषविल्वशलाटुयुक्तान् पयसा पाय-
 येत् ॥ मेघमांसोपदंशं वा मार्द्वीकं ॥ तैलेन चाभीक्ष्णमुदरवंक्षणोरु-
 कटीपार्श्वपृष्ठान्यभ्यंज्यात् ॥ मुहुर्मुहुश्चैनां हर्षयेत् ॥ पूर्वोक्तं चेक्षे-
 त ॥ यस्याः पुनरुदावर्तविबंधः स्यात्तां वातहरस्त्रिगधान्नपानैरुपाच-
 रेत् ॥ अष्टमे तु मासे मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तदसिद्धौ
 वीरणशालिकुशकाशेक्षुवालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भूतिकानंत-
 काश्मर्यपरूपकमधुकमृद्धीकानां च पयसाऽर्द्धोदकेनोद्गृह्य रसं तेन पि-
 यालविभीतकमज्जतिलकल्कयुक्तेनेषलवणोष्णेन निरूहयेत् ॥ वि-
 गतविबंधां च स्नाताशितां साथं तेनैव तैलेनानुवासयेत् ॥ उदावर्तो
 हि समुपेक्षितः सहसा सगर्भा गर्भिणीमतिपातयेत् ॥ यस्याः पुनर-
 तिमात्रदोषोपचयाद्यथोक्तैर्वा व्यवायादिभिरन्यैर्वा व्याधिभिः पूर्वो-
 पचितेन वा जनन्यपत्ययोः कर्मणा बंधनान्मोच्यते गर्भः फलमिव
 वृतात् स मुक्तबंधनो गर्भशय्यामतिक्रम्य यच्छ्लीहांत्रविवैरवसंस-
 मानः कोष्ठसंक्षोभमापादयति ॥ ततः कोष्ठसंक्षोभाद्वापुरपानो मूत्रः
 कुक्षिबस्तिपार्श्वोदरयोनिशूलानाहविण्मूत्रसंगानापाद्य बर्ध्नी च्याव-
 यति तरुणं शोणितभावेन ॥ सोऽभिहितः प्राक् ॥ विदृष्टे तु गर्भे
 स्तब्धं स्तिमितं शीतमश्वगर्भमिबोद्धव्यमाभाति ॥ शूलमधिकमुपजा-
 यते न च स्पंदते गर्भोऽर्धोऽप्यः प्रादुर्भवति न खवति योनिरक्षिणीचा-

स्याः संस्येते तथा भृशमरतिपरीता व्यथतेऽन्यथा चेष्टते ताम्पति
 आम्पति रोदित्यहर्निशं न स्वपिति प्रत्युच्छ्वासात्कृच्छ्राच्छ्रुसित्यति-
 कष्टं प्राणिति क्षयतीत्येवंविधां स्त्रियं मृतगर्भा विद्यान् ॥ तं तु गर्भं
 कदाचिदसम्पगपत्यपथमनेकधा प्रतिपन्नं विगुणेन वायुना पीडितं
 मोहितं च मूढगर्भमित्याहुः ॥ विगुणानिलप्रतिपीडनवैचित्र्यादसं-
 ख्यगतिं च ॥ समासतस्तु त्रिविधा गतिरूर्ध्वा तिर्यङ्मण्ड्या च ॥ सं-
 स्थानानि पुनरष्टौ ॥ तान्यत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यंते ॥ तेषु सर्वेष्वपि विप-
 रीतेन्द्रियार्थामाक्षेपयोनिभ्रंशसंवरणमक्लृष्टश्वासभ्रमाभिपन्नां शीतगा-
 भ्रां पूत्युद्गारां च वर्जयेत् ॥ न तु क्षणमप्युपेक्षेत गर्भशल्यं ॥ तद्धि
 निरुच्छ्वासीकृत्याशु जननीं हन्यात् ॥ सचेतनश्च गर्भः शस्त्रेण विदा-
 र्यमाणो विषममंगानि विक्षिपेत् ॥ तस्मात्तत्संगे सृत्यः प्रयतेरन् पु-
 र्वोक्तानि च मंत्रौषधानि प्रयुंजीत ॥ त्रिविधस्तु संगो भवति ॥ शि-
 रस्वसे जघने वा ॥ मूढगर्भस्य तु जरायुपातनसामान्यं कर्मत्येके ॥
 मंत्रादिकर्माथर्ववेदविहितमित्येके ॥ दृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रां शल्या-
 हरणमित्येके ॥ तत्त्वतः कष्टतममस्ति शस्त्रकर्म ॥ यतो योनियत्क-
 ल्मीहान्त्रगर्भाशयादीनां मध्ये ताननुपार्हितताऽस्यर्शवता शस्त्रमवधा-
 र्यमुत्कर्षणापकर्षणव्यावर्तनोत्कर्तनछेदनमेदनपीडनजूर्णकरणानि चैके
 न पाणिना कार्याणि ॥ तस्मादीश्वरमापृच्छद्य परं च धत्नमास्थाप्य
 तद्द्विद्यसहितस्तमुपक्रमेत् ॥ अक्रियायां ध्रुवं मरणं ॥ तथोदराश्मरी-
 प्रभृतीनापि ॥ अथोत्तानाया व्याभुधसक्थ्या बल्लचुंभलोन्नमितकटि-
 प्रदेशायाश्च धन्वनागमृत्तिकाशात्मलीपिच्छापृत्तैरभ्यज्य हस्तं योनिं
 च गर्भमाहरेत् ॥ तत्र सक्थिभ्यामागतस्यानुलोम्याच्छिन्नमेव ॥ एक-
 स्मिन् सक्थिप्र प्रपन्नस्येतरं सक्थि प्रसार्य स्फिग्देशागतस्य स्फिग्देशं
 प्रतिपीडयोर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्य तिर्यगागतस्य परिवर्त्य वा-

ऽपराद्धमुत्क्षिप्य पूर्वाद्धमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीय पार्श्वदृत्तशिरो-
 ऽसं प्रतिपीडयोर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीय बाहुद्वयं प्रपन्नस्यो
 ध्वमुत्पीडयांऽसौ शिरोमूलमानीय निर्हरेत् ॥ यस्त्वाभुग्नमध्यः पा-
 णिपादशिरोभिर्योनिं प्रतिपद्यते ॥ यश्चाभुग्नएवैकेन पादेन योनिं द्विती-
 येन पायुं ॥ तौ मूढौ हस्तेनाहर्तुमशक्याविति शस्त्रमवचारयेत् ॥ अथ
 स्त्रियमाश्वस्य मंडलाग्रेणांगुलिशस्त्रेण वा विदार्य शिरःकपालान्याह-
 त्य शंकुना गृहीत्वा चुचुके तालुन्युरसि कक्षायां वाऽपहरेत् ॥ अर्भन्-
 शिरसं वाऽक्षिकूटे गंडे वा ॥ तथाऽसंसक्तस्यांसदेशे बाहुं छित्वा दृ-
 तेरिवाध्मातस्य वातपूर्णमुदरमवदार्य निरस्यांत्राणि शिथिलीभूतमा-
 हरेत् ॥ जघनसक्तस्य जघनकपालानि दारयित्वेति ॥ भवंति चात्र ॥
 यद्यद्वायुवशादंगं सज्जेद्गर्भस्य खंडशः ॥ तत्तच्छित्त्वा हरेःसम्यग्रक्षे-
 च्छासिं च घ्नतः ॥ अथापतंतीमपरां पातयेत्पूर्ववद्विषक् ॥ एवं निर्ह-
 तशल्यां च सिंचेदुष्णेन वारिणा ॥ दद्यादभ्यक्तदेहाय योनौ स्नेहपिचुं
 ततः ॥ योनिर्मृदुर्भवेत्सेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ दीप्यकाति-
 विपाराम्नाहिंग्वेलापंचकोलकात् ॥ चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा काथं वा
 पापयेत्तथा ॥ कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्धिगुतेजिनीः ॥ तद्वच्च दो-
 षस्यंदार्थं वेदनोपशमाय च ॥ त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ॥
 सायं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवं ॥ शिरीषककुमकाथपिचून्
 योनौ च निक्षिपेत् ॥ उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥
 प्रयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितं ॥ रसो दशाहं च परं लघुप-
 ध्याल्पभोजना ॥ स्वेदाभ्यंगपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ॥
 ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण मुखानि च ॥ अथ बलातैलमु-
 पदेक्ष्यामः ॥ बलामूलकषायस्य भागाः षट् तावंतएव पयसो यव-
 कोलकुलत्थदशमूलकषायस्य भागो भागश्चतुर्दशस्तैलस्य तत्सर्वमै-

१ चतुर्दशः चतुर्दशतमः एको भागइति यावत्

कष्यं कृत्वा श्लक्ष्णचूर्णानि चावाप्य काकोलीक्षीरकाकोलीजीवक-
 र्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहानेदाक्षीरशुक्लामधुकदेवदारुमंजिष्ठा-
 चंदनसारिवाबलातगरकुष्ठशतावर्यश्वगंधापुनर्नवाशतपुष्पापत्रकत्वक्-
 सर्जरसशैलेयकवचाऽगुरुकालानुसार्यसैधवानि शनैर्मृद्वग्निना साधयित्वा
 सुभाजनेऽनु गुप्तं निदध्यात् ॥ एष भगवतो धन्वंतरेरभिमतस्तैलराजो
 राज्ञां राजमात्राणां रुशानां सूतिकाणां शिशूनामतीतवयसां सुकुमा-
 राणां महाग्रहगृहीतानां दीर्घरोगक्षपितवपुषां मर्मविद्धपतिताभिहतभ-
 म्बविश्लिष्टांगानां देवोपघाताभिश्स्तमनोज्वरपरीतानां पाननावनाभ्यं-
 गवस्तिपु प्रयोज्यः ॥ तेन बलपौरुषस्मृतिर्मातमेधाश्रिवीर्यौजांसि वर्द्ध-
 ते पक्षघाताक्षेपकार्दिनादिविविधवातविकारगुल्महिष्माश्वासकासानि-
 वर्तते ॥ अहरहश्रोपयुज्यमानेन षण्मासादंत्रट्टद्धिः प्रशममेति ॥ बंध्या
 च पुत्रं गुणवंतमिच्छया लभतइति ॥ भवंत चात्र ॥ बस्तिहारे विप-
 न्नायाः कृक्षिः प्रस्पंदते यदि ॥ जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरे-
 च्छिशुं ॥ मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ॥ अश्वंतकः रुष्ण
 तिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ वृक्षादनी पयस्या च लता सोत्पलसारि-
 वा ॥ अनंता सारिवा राम्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥ बृहतीद्वयकाश्मर्य-
 क्षीरिशुंगत्वचो घृतं ॥ पृश्निपर्णी बला शिशुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥
 शृंगाटकं बिसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ॥ सप्तैतान् पयसा योगानर्द्ध
 श्लोकसमापनान् ॥ क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ॥ कपि-
 त्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥ मूलैः शृतं प्रधुंजीत क्षीरं
 मासे तथाऽष्टमेऽनवमे सारिवाऽनंतापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ योजयेद्दशमे
 म.सि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ॥ अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥
 इति गर्भव्यापन्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातोंगविज्ञानं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सकलमपि शरी-
 रमंगमित्युच्यते ॥ तत्र पुनः षडंगं शरीरोऽतराधिर्हो बाहू सक्थियनी

च ॥ नेत्रनाभिगणिपादादीनि त्वस्य प्रत्यंगानि ॥ महागुणमयेभ्यश्च
 स्वपवनतेजोजलभूम्यारुणेभ्यो महाभूतेभ्यश्चेतनाधिष्ठितेभ्योऽभिनि-
 र्दृतिः ॥ भूतानामेव च दृष्टादृष्टविविधकर्मवशादनेकरूपपातसन्निवेश-
 विशेषादाकृतिप्रमाणस्येहदीप्तिस्वरादीनां सारूप्यमसारूप्यं वा सूक्ष्म-
 स्थूलतारतम्यमेदभिन्नमतिबहुप्रकारं निष्पद्यते ॥ तत्र सत्वबहुलमा-
 काशं ॥ रजोबहुलो वायुः ॥ उभयबहुलोऽग्निः ॥ सत्वतमोबहुलमंबु ॥
 तमोबहुला भूः ॥ तेषामप्रतिघातश्चलत्वमौष्ण्यं द्रवता काठिन्यमिति
 क्रमाह्निंगानि ॥ विशेषतश्च श्रोत्रादिष्विन्द्रियेष्ववस्थानं शब्दस्पर्-
 शरूपरसगंधरैकेकमद्वैतन्वयः ॥ तत्राकाशजानि श्रोत्रं शब्दः स्रो-
 तांसि विविक्तता च ॥ वायवीयानि स्पर्शनं स्पर्शः प्रश्वाप्तोद्याप्ता-
 विपरिस्संदनानि लाघवं च ॥ आग्नेयानि दर्शनं रूपं पित्तमूष्मा
 पक्तिः संतापो मेधा वर्णो भास्तेजः शौर्यं च ॥ आंभसानि रसनं रसः
 स्वेदक्लेदवसारसासृक्शुक्रमूत्रादिद्रवसमूहः शैथिल्यं स्नेहश्च ॥ वा-
 र्धिवानि घ्राणं गंधः केशनखास्थ्यादिमूर्तिसमूहो धैर्यं गौरवं च ॥
 तेषु मातृजानि मृदूनि त्वग्रक्तमांसमेदोमज्जनाभिद्वयामाशयगर्भा-
 शययकृत्स्नीहृत्कोमांत्रगुदादीनि ॥ पितृजानि स्थिराणि केशनखा-
 स्थिशुक्रासिरात्राध्वादीनि ॥ आत्मजानि तामु तातु योनिवृत्पत्ति-
 र्मनश्चेतनेन्द्रियाणि प्राणापानौ धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः काम-
 क्रोधलोभमयहर्षाः धर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नाहंकार-
 सुखदुःखापुरात्मज्ञानानि च ॥ सात्म्यजान्यापुरारोग्यमनालस्यम-
 लोलुपत्वमिन्द्रियमसादस्वरवर्णबीजौजःसंपत्त्वशस्तताः प्रहर्षभूयस्त्वं
 मेधा बलं च ॥ रसजानि कृत्स्नस्य देहस्य संभवो वृत्तिर्द्विद्विस्तृप्ति-
 रलौल्यं पुष्टिरुत्साहश्च ॥ शुद्धसत्वजानि शौचमास्तिकत्वं कृत्स्न-
 ता दाक्षिण्यं व्यवसायः शौर्यं गांभीर्यं बुद्धिर्मेधा स्मृतिः शुक्लध-
 र्मरुचिर्भक्तिरनभिष्वंगस्तमोगुणविपर्ययश्च ॥ राजसानि दुरुपचायता

शौर्यं मात्सर्यममितभाषित्वमहंकरो लोलुपत्वं दंभो मानः क्रोधा
 हर्षः कामश्च ॥ तामसान्यज्ञानं विषादः प्रमादो निद्राऽऽलस्यं क्षु-
 त्पणा शोको मात्सर्यं विप्रतिपत्तिः पराभिसंधानं सत्वगुणवैपरीत्यं
 च ॥ तत्र सत्त्वं मनः ॥ तस्योपप्रवो रजस्तमश्चेति ॥ एवं भूता-
 त्मकं देहमाहुः ॥ तस्य पुनः प्रविभागः ॥ त्वचः कला दोषा धात-
 वो मला बुद्धीन्द्रियाणि तदधिष्ठानानि कर्मेन्द्रियाण्यतीन्द्रियमाशयाः
 प्राणायतनानि कंडरा जालानि कूर्चा रज्जुकसीवन्योऽस्थिसंधाताः
 सीमंता अस्थीन्यस्थिसंधयः स्नायूनि पेश्यः सिरा धमन्यः स्रोतां
 स्पृष्माणो मर्माणि केशश्मश्रुलोकानि प्रकृतिविकृतिभेदाश्च ॥ तत्रासृ-
 जः पच्यमानस्य क्षीरस्येव संतानिकाः षट् त्वचो भवंति ॥ त्वक्प्रसादा-
 द्रक्तस्य प्रसादः ॥ तासामुदकधरा चाद्या ॥ द्वितीयाऽसृक्धरा ॥ तृतीया
 सिध्मकिलासाधिष्ठाना ॥ चतुर्थी सर्वकुष्ठाधिष्ठाना ॥ पंचमी पुनरलजी
 विद्रव्यधिष्ठाना ॥ षष्ठी तु प्राणधरा ॥ यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यंधमिष
 च तमः प्रविशति यां चाधिष्ठायाकूंषि जायते पर्वसु कृष्णरक्तानि स्पृ-
 लमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि ॥ अन्ये तु सप्त त्वचो वदंति ॥ तत्र
 प्रथमा भासिनी नाम या वर्णानामवभासिनी खादीनां च पंचानां
 छायाणां सा ब्रीहिरष्टादशभागप्रमाणा ॥ द्वितीया लोहिनी नाम षो-
 ढशभागप्रमाणा ॥ तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा ॥ चतुर्थी
 ताघ्रानामाष्टभागप्रमाणा ॥ पंचमी वेदिनी नाम पंचभागप्रमाणा ॥ षष्ठी
 रोहिणी नाम ब्रीहिप्रमाणा ॥ सप्तमी मांसधरा नाम ब्रीहिरुद्वयप्रमा-
 णा ॥ यस्तु धात्वाशयांतरेषु क्लेदोऽवनिष्ठते यथात्वमूष्मन्निर्विपक्वः
 स्नायुश्चेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठइव सारो धातुसारः रसशयोऽल्पत्वा-
 त्कलासंज्ञः ॥ ता धात्वाशयांतरमर्यादाः सप्त कलाः ॥ तासां प्रथमा
 मांसधरा नाम यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां भूमाविष पंको-
 वके विसृज्यालानां प्रताना भवंति ॥ द्वितीया रक्तधरा नाम मां-

सस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिरास्त्रीहृयकृत्सु भवति
मांसाच्च क्षताक्षतजं वृक्षादिव क्षीरिणः क्षीरं प्रवर्तते ॥ तृतीया मे-
दोधरा नाम मेदो हि तस्यामुदरेऽण्वस्थिषु च सरक्तं भवति तदेव च
शिरसि कपालप्रतिच्छन्नं मस्तिष्कार्थं मस्तुलुंगार्थं च स्थूलास्थि-
षु तु मज्जा ॥ चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम तत्स्थेन हि श्लेष्मणाऽऽश्ले-
षिताः सर्वसंधयो वृद्धा भवंति सोपांगाद्वाक्षाः ॥ पंचमी पुरीषधरा
नाम सा ह्यंत्रामपक्वाशयाश्रिता कोष्ठान्तरुंदुकस्थं मलं विभजति ॥
षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वामाशयमध्यस्था सा ह्यंतरग्न्यधिष्ठानतयाऽऽ
माशयाःपक्वाशयोन्मुखमत्रं बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयन्ती
पचति पक्वं च विमुंचति ॥ दोषाधिष्ठिता तु दौर्बल्यादाममेव ततो-
ऽसावन्नस्य ग्रहणात्पुनर्ग्रहणीसंज्ञा बलं च तस्याः पित्तमेवाग्न्यभि-
धानमतः साग्निरोपस्तब्धोपबृंहितैकयोगक्षेमा शरीरं वर्तयति ॥ सप्त-
मी शुक्रधरा नाम ह्यंगुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिहारस्य चाधो मूत्रमा-
र्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयति ॥ दोषा धातवो
मलाश्च प्रागुदिताः ॥ पंच बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रं स्पर्शनं दर्शनं रस-
नं घ्राणं च ॥ तेषां समभागतया क्रमाद्विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगं-
धाः ॥ पंच बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानानि कर्णौ त्वगक्षिणी जिह्वा नासिके
च ॥ पंच कर्मेन्द्रियाणि वावपायूपस्थपाणिपादसंज्ञकानि ॥ तान्यपि
च वचनोत्सर्गहर्षादानगमनार्थानि ॥ अतीन्द्रियं तु मनः सर्वार्थैरन्व-
यात् ॥ तद्योगेन चेंद्रियाणामर्थप्रवृत्तिः ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियोभयात्मक-
त्वाच्च ॥ सप्ताशयाः क्रमादसृक्कफामपित्तपक्वायुमूत्राधाराः ॥ स्त्री-
णां पित्तपक्वाशययोर्मध्ये गर्भाशयोऽष्टमः ॥ तेषु प्रतिबद्धानि को-
ष्ठानि हृदययकृत्स्त्रीहृफुप्फुसौंदुकवृक्कांत्रादीनि ॥ तत्र समानेनाध्या-
यमानस्य देहोष्मणा पच्यमानस्य शोणितस्याच्छतो जायते यकृ-
त्स्त्रीहा च ॥ रक्तकेनात्फुप्फुसं ॥ रक्तकिटादुंदुकः ॥ रक्तमेदःप्रसादः

हृक्को ॥ रक्तमांसप्रसादादंत्राणि ॥ तानि सार्द्धं त्रिव्यामानि पुंसां ॥ त्रि-
 व्यामानि स्त्रीणां ॥ रक्तस्यानिलयोगात्कालीयं ॥ हृदयं पुनः श्ले-
 ष्मरक्तप्रसादात्संभवति पद्मकोशसंकाशं सुषिरमधोमुखं ॥ तद्विशेषे-
 ण चेतनायाः स्थानं सर्वभावानां च चेतनानुगानां ॥ तस्य वामपा-
 र्श्वे ग्रीहा फुफ्फुसश्च दक्षिणतो यत्कृत्कोर्मच ॥ तथा कफरक्तवाहि-
 नां स्रोतसां महाभूतानां च प्रसादादिद्रियाणि ॥ तेष्वपि च नेत्रे
 श्लेष्मणः प्रसादाच्छुक्रमंडलं तत्पितृजं ॥ असृजः रुष्णमंडलं त-
 न्मातृजं मध्ये दृष्टिमंडलं तदुभयात्मकं ॥ पक्ष्मवर्त्मशुक्ररुष्णदृष्ट्या-
 स्यानि पंच मंडलानि ॥ तत्संधयश्चत्वारः ॥ द्वौ चापांगकनीनयोः ॥
 इति तेषु ॥ षट् च पटलानि ॥ द्वे वर्त्मनी ॥ बाह्यं चाश्रितमग्न्यंभसी
 द्वितीयं मांसं तृतीयं मेदश्चतुर्थमस्थि तेषां बहलता दृष्टेः पंचमांशेन ॥
 बंधनगुणास्तु चत्वारः सिराकंडरामेदःकफात्मकाः ॥ श्लेष्मा तु परं
 सर्वसंधिवंधनमित्युक्तं प्राक् ॥ नेत्राश्रितं तु तेजो बाह्यतेजसा स्वयो-
 निना योगाच्छस्त्रमिवाश्मना कर्मण्यं भवतिः अतियोगादुपहन्यते ॥ त-
 च धैद्युतवद्दृढवामुखवच्चांभोमध्यगमपि वीर्योत्कर्षात्तेजस्त्वं न जहा-
 ति ॥ मांसासृक्कफप्रसादात्तु जिह्वा जायते ॥ मांसासृक्कफमेदःप्रसादा-
 द्रूषणाविति ॥ दश प्राणायतनानि मूर्द्धा जिह्वाबंधनं कंठो हृदयं नाभि-
 र्बस्तिर्गुदः शुक्रमोजो रक्तं ॥ एषामाद्यानि सप्त पुनर्महामर्मसंज्ञा-
 नि ॥ षोडश कंडूराः तासां द्वे द्वे करचरणेषु चतस्रः पृथग्ग्रीवापृष्ठ-
 यो ॥ षोडश जालानि तेषां मांससिरास्त्राद्यस्थितानि चत्वार्यैकै-
 कत्र गुल्फे मणिबंधे च परस्परगवाक्षितानि स्थितानि ॥ षट् कूर्चा
 हस्तपादग्रीवामेदेषु ॥ चतस्रो मांसरज्जवः पृष्ठवंशमुभयतः पेशी-
 निबंधनार्थं तासां द्वे बाह्ये द्वे चाभ्यंतरस्थिते ॥ सप्त सीवन्यः ताः पं-

१ कुक्ष्यंतरगतौ गोलको ॥ २ कालीजइति भाषायां ३ क्लोम पिपासास्थानं ॥
 ४ स्थूलसायवः

च शिरसि जिह्वामेहनयोरेकैका ॥ परिहार्याश्च शस्त्रेण ॥ चतुर्दशा-
 स्थिसंघाताः तेषामेकैको गुल्फजानुबंधक्षणमणिबंधकूर्परकक्षासु त्रि-
 कशिरसोश्च ॥ तद्वत्सीमंताः ते तु पंच शिरसीत्यष्टादश ॥ त्रीणि ष-
 ट्वाऽधिकान्यस्थिशतानि ॥ तेषां च त्वारिशच्छतं शाखासु स विंशश-
 तमंतराधौ शतं मूर्द्धनीति ॥ तत्रैकैकस्मिन् सक्थिनि पंच पादनखाः
 प्रत्येकमंगुल्यां त्रीण्यस्थीनि तानि पंचदश ॥ पंचपादशलाकाः त-
 त्यतिबंधकमेकं द्वे द्वे कूर्चगुल्फजंधास्वैकैकं पार्श्विजानूरुषु ॥ सर्वाणि-
 च नखास्थ्यादीनि सक्थिवद्वाहोश्च ॥ चतुर्विंशतिः पशुकाः ॥ ता-
 बन्त्येव तस्स्थालकान्यर्बुदानि च ॥ त्रिंशत् पृष्ठे ॥ अष्टावुरसि ॥ ए-
 कैकं मगे त्रिके ॥ नितंबयोश्च द्वे ॥ तद्वदक्षकांसांसफलकेषु ॥ तथा-
 गंडकर्णशंखेषु जत्रुतालुनोश्च ॥ त्रयोदश ग्रीवायां चत्वारि कंठनाड्यां
 द्वे हनुबंधने द्वात्रिंशदंताः तद्वदुलूखलानि च त्रीणि नासायां षट् शि-
 रसि ॥ तानि जानुनितंबांसगंडतालुशंखबंधक्षणमध्यशिरःसु कपाल-
 संज्ञानि ॥ दशनास्तु रुचकाः ॥ माणकर्णग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि ॥
 पाणिपादपार्श्वपृष्ठेषु बलयानि ॥ शेषाणि नलकानीनि ॥ नामानुग-
 तास्तीनि पंच विधान्यस्थीनि ॥ तेषु हि सिराभिः स्नायुभिश्च निब-
 द्धानि मांसानि ॥ दशोत्तरं शतद्वयमस्थिसंधीनां ॥ तेषामष्टषष्टिः
 शाखासु ॥ एकोनषष्टिरंतराधौ ॥ अशीति रूर्ध्व ॥ तत्रैकैकस्मि-
 न् सक्थि पादांगुलौ प्रत्येकं त्रयः द्वावंगुष्ठे ॥ ते चतुर्दश ॥
 एकैको गुल्फजानुबंधणेषु त्रयः कटिकपालेषु ॥ चतुर्विंशतिः
 पृष्ठबंधे ॥ तद्वत्पार्श्वयोः ॥ अष्टावुरसि ॥ अष्टौ ग्रीवायां ॥ त्रयः
 कंठनाड्यां ॥ अष्टादश कंठनाडीनिबद्धा हृदययक्तक्लोमनाडीषु ॥
 द्वात्रिंशदंतमूलेषु ॥ एकैकः काकलनासामूर्द्धसु ॥ द्वौ द्वौ गंडकर्ण-
 शंखवर्त्मनेत्रहनुसंधिषु ॥ द्वावुपरिष्ठाद्भ्रुवोः पंच शिरः कपालेषु ॥ तैऽ-

१ तद्वदस्थिसंघातवत् ॥ गुल्फादिव्वैकैकः ॥ त्रिके एकः ॥ पंच शिरसि ॥ एवमष्टादश सीमंताः ॥

गुलिगुल्फजानुमणिबंधकूर्परेषु कोरसंज्ञाः ॥ कक्षाबंधणदंतमूलेषु लू-
खलसंज्ञाः ॥ अंसपीठगुदभगनितंबेषु सामुद्राः ॥ ग्रीवापृष्ठवंशयोः
प्रतराः ॥ शिरःकटिकपालेषु तूनसेवनीसंज्ञाः ॥ हनूमयतो वायसनुंडाः ॥
कंठनेत्रहृदययकृत्कामनाडीषु मंडलसंज्ञाः ॥ श्रोत्रशृंगाटकेषु शंखाव-
र्ताः ॥ इत्यस्थिसंधयोऽष्टविधाः ॥ स्नायुपेशीसिराश्रितैस्तु सह सह-
स्रद्वयं न पुनः शस्त्रप्रणिधाने तेषु वाच्यमस्तीति पृथङ्गोच्यते ॥
नश्च स्नायुशतानि ॥ तेषां पद्मशतानि शाखासु ॥ त्रिंशच्छतद्वयमंतरा-
धौ ॥ ऊर्ध्वं समतिः ॥ तत्रैकैकस्मिन्सक्त्रिंशत्पादांगुल्यां प्रत्येकं षट्
षट् ॥ तानि त्रिंशत् ॥ दश दश पादतलकूर्चगुल्फेषु ॥ त्रिंश-
जंघायां ॥ दश जानुनि ॥ चत्वारिंशदूरौ ॥ दश बंधने ॥ चत्वारिंश-
त्कट्यां ॥ विंशतिर्मुष्कमंदूबस्त्यंत्रेषु ॥ अशीतिः पृष्ठे ॥ षष्टिः पार्श्व-
योः ॥ अष्टादशोरसि ॥ चत्वार्यक्षकयोः ॥ अष्टादशसयोः ॥ द्वे द्वे म-
न्याऽवदुनेत्रौष्ठतालुषु ॥ त्रिंशद्ग्रीवायां ॥ त्रीणि जत्रुणि ॥ चत्वारि
हन्वोः ॥ पंच जिह्वायां ॥ द्वादशोत्तराधरेषु दंतमसिषु ॥ षण्मूर्द्ध-
नि ॥ तत्र शाखासु संधिषु च प्रतानवन्ति ॥ महास्त्रावानि तु वृत्तानि
तानि कंडरासंज्ञानि ॥ बस्त्यामपकाशयांत्रेषु सुषिराणि ॥ पार्श्वपृ-
ष्ठोरःशिरःसु पृथूनि ॥ स्त्रावबंधनैर्हि संधिषु सुबद्धा तनुनीरिव सम्य-
गीहते ॥ तस्मादस्थिसिरादिभ्योऽपि तानि यत्नतो रक्षेत् ॥ यश्च स्त्रा-
वानि बाह्यान्वभ्यंतराणि च सम्यग्जानाति स गूढमपि शल्य-
माहर्तुं समर्थो भवति ॥ पंच पेशीशतानि ॥ तासां चत्वारि-
शतानि शाखासु ॥ षष्टिरंतराधौ ॥ चत्वारिंशदूर्ध्वं ॥ तत्रैकैक-
स्मिन् सक्त्रिंशत्पादांगुल्यां प्रत्येकं तिस्रः ॥ ताः पंचदश ॥
दश दश प्रपदे पादतले गुल्फे च ॥ तथा पादस्योपरि कूर्चं सक्त्रिं-
ष्टाः ॥ विंशतिर्जंघायां ॥ पंच जानुनि ॥ विंशतिरूरौ ॥ एकैका मंदू-

सेवन्योः ॥ द्वे वृषणयोः ॥ दश स्फिजोः ॥ तिस्रो गुदे तास्तु वलीसंज्ञाः ॥
 द्वे वस्तिशिरसि ॥ चतस्र उदरे ॥ नाभ्यामेका ॥ द्वे हृदि आमाशये-
 च ॥ पद् यकृत्सीहोण्डुकेषु ॥ पृष्ठे पंचोर्ध्वसनिविष्टाः ॥ दश दीर्घाः
 पार्श्वयोः ॥ दश वक्षसि ॥ तिस्रोऽसाक्षकोपरितः ॥ दश ग्रीवायां ॥
 अष्टौ गंडयोः ॥ अष्टौ ह्रन्वोः ॥ एकैका गलकाकलजिह्वामूर्द्धसु ॥
 द्वे द्वे तालुललाटयोः ॥ नासौष्ठकर्णेषु च ॥ स्त्रीणां तु विंशतिरधिका ॥
 तत्र दशस्तनयोः तासां यौवने परिवृद्धिर्भवति ॥ दश योनौ ॥ तासां
 मभ्यंतराश्रिते द्वे मुख्याश्रिते वृते द्वे ॥ तिस्रो गर्भमार्गाश्रयाः ॥ यस्यां-
 गर्भं स्तिष्ठति ॥ योनिस्तु शंखनाभ्याकलिरुयावर्ता तस्यास्तृतीयआवर्ते
 पित्तपक्वाशयांतरे रोहितमत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या ॥ तस्यां शुक्रार्त-
 वप्रवेशिन्यस्ति स्रः पेश्यः ॥ ताभिर्हि शरीरे तनुवहलस्थूलाणुपृथुवृत्त-
 ह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशाभिः संध्यस्थिसिरास्त्रावानि प्रच्छा-
 दितानि ॥ सिराधमनीमुखानां त्वणुशो विभज्यमानानामेकोनत्रिंशच्छ-
 तसहस्राणि नव च शतानि षट्पंचाशानि भवन्ति ॥ ताभिरिदं शरीरं
 गवाक्षितं पिनद्धमाततं च ॥ तावन्ति च केशश्मश्रुलोमानि तासां हि
 मुखानि तत्प्रतिबद्धान्यतस्तानि ताभिराप्यायन्ते ॥ तैश्च ताः स्वेदमभि-
 षहन्ति ॥ तथाऽभ्यंगालेपादिवीर्यं त्वचि विपक्वमंतर्नयन्ति स्पर्शं च गू-
 णहन्ति ॥ स्रोतांसि पुनरसंख्येयान्येव ॥ तथाऽपि तु सिरादीनि यथास्थूलं
 यथोपयोगं चान्यत्रोपदेक्ष्यन्ते ॥ इत्येवं परिसंख्याता शरीरे मूर्ति मंतः
 स्थिरा भावाः ॥ द्रवास्तु यत्तदतियोगेन व्यवमानं पुरीषमनुबध्नाति तथा
 मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरे धातून् ॥ यच्च सर्वशरीरगतं बाह्यात्वग्बिभर्ति यच्च
 त्वगंतरे व्रणगतं लसीकाशब्दवाच्यं यच्चोष्मणाऽनुबद्धं रोमकूपेभ्योऽभि-
 निष्पतत्स्वेदवाच्यं तद्दुदकं तस्याद्यस्य चाहारसारस्य रसाव्यस्य तथा
 रक्तस्य शकृतः श्लेष्मणः पित्तस्य मूत्रस्य वसायाः मेदसो मज्जश्च
 स्वेन स्वेनांजलिप्रमाणेन यथापूर्वमेकादिसंख्याप्रवृद्धिः ॥ अर्द्धजलिः

शुक्रस्य ॥ तावदेव मस्तिष्कमोजश्च ॥ स्त्रीणां रजसोऽजलयश्चत्वारः ॥
 स्तन्यस्य द्वौ ॥ उभयमपि चैतद्रसप्रसादात्मकमिति ॥ समधातोः पं-
 रिमाणमिदं ॥ अतो वृद्धिक्षयौ यथात्वं लक्षणैर्विभावयेदपरंश्चापरि-
 संख्यातान्मूर्तामूर्तान् भावान् ॥ तद्यथा ॥ मांसकर्णादिमलान्वायुबु-
 द्विस्मृत्यादींश्च ॥ धान्वन्तरीयाः पुनः पठन्ति ॥ विलक्षणानि हि शरीराणि
 नित्यमेव च चला दोषधानुमलाः ॥ तस्माद्बुद्धकादीनामपि समत्वं मां-
 सादिवत्परिमाणतो निर्देष्टुमशक्यं ॥ केवलं स्वास्थ्यमात्रेणानुमानतो
 लक्षयेदिति ॥ सर्वेषु त्ववयवाः परमाणुभेदेनातिसौक्ष्म्यादसंख्येयतां
 षांति ॥ तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कर्मभेरितो वायुः कारणं ॥ त-
 देतदंगमभेदेन भेदतश्च गृह्यमाणं बंधाय मोक्षाय भवतीति ॥ भवति
 चात्र ॥ इति सर्वावयवज्ञो यो जानाति कलेवरं ॥ अहितेषु स मोहेन
 न कदाचित्प्रवर्तते ॥ इत्यंगविभागो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः सिराविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ दश मूलसिरा हृदय
 प्रतिबद्धाः सर्वांगप्रत्यंगान्योजो नयन्ति ॥ तत्प्रतिबद्धा हि शारीरचे-
 ष्टाः ॥ तास्तु झंगुलमंगुलमर्द्धगुलं यवं यवार्द्धं च गत्वा द्रुमपत्रसे-
 ष्णीप्रतानवद्भिद्यमानाः सप्त शतानि भवंति ॥ तासां चतुःशती शा-
 खासु ॥ तत्र षोडशाव्यधनीयाः ॥ षट्त्रिंशं शतमंतराधौ ॥ तत्र द्वाविं-
 शत् ॥ चतुःषष्ट्यधिकं शतमूर्ध्वं तत्रापि पंचाशत् ॥ तासामेकैकस्मि-
 न्सक्त्रिंशत् ॥ तत्र न विध्येज्जालधरा ॥ तिरुश्चाभ्यंतरगाः ॥ द्वात्रिंश-
 द्घोण्यां गुदमेंद्राश्रयाः ॥ तासां द्वे द्वे वंक्षणयोः कटीकतरुणयोश्चेत्यद्यौ
 शस्रतो रक्षेत् ॥ षोडश पार्श्वयोः तयोरूर्ध्वगामेकैकां पार्श्वसंधिसंज्ञां ॥
 चतुर्विंशतिः पृष्ठे ॥ तासां पृष्ठवंशमुभयतो द्वे द्वे ऊर्ध्वगामिन्यौ ताभ्रत-
 सः ॥ चतुर्विंशतिरुदरे ॥ तासां मेंढ्रस्योपरिरोमराजीमुभयतो द्वे द्वे ता
 अपि चतस्रः ॥ चत्वारिंशद्दक्षिणि ॥ तासां द्वे हृदये ॥ द्वे द्वे च स्त-
 न्मूलस्तनरोहितेषु ॥ एकैकाऽपस्तंभापालापेष्विति ॥ ताभ्रतुर्दश ॥

चतुर्विंशतिर्धावायां ॥ तासां चतस्रोऽष्टौ च मर्मसंज्ञाः ॥ द्वे कृका-
 टिकयोर्द्वैविधुरयोरिति षोडश शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ह्रन्वोः षोडश तासां
 संधिसंबन्धिन्यौ द्वे ॥ षोडश जिह्वायां ॥ तासामधो द्वे रसवेदिन्यौ द्वे
 वाक्प्रवर्तिन्यौ ताश्चतस्रः ॥ चतुर्विंशतिर्नासायां ॥ तासां द्वे गंध-
 वेदिन्यौ तासामेव च तालुन्येकामिति तिस्रः ॥ षट्पंचाशच्चेत्रयोः ॥
 तयोरुन्मेषनिमेषक्रिये द्वे द्वे द्वे चापांगयोरिति षट् ॥ नासानेत्रगतास्तु
 ललाटे षष्टिः ॥ तासां केशांतानुगताश्चतस्रो द्वे चावर्तयोरेका च स्थ-
 पन्यामिति सप्त ॥ कर्णयोः षोडश तासां शब्दवाहिन्यौ द्वे ते एव
 च शंखयोः तासां शंखसंधिगते द्वे ॥ द्वादश मूर्द्धनि ॥ तासामु-
 त्क्षेपयोर्द्वे सीमन्तेष्वेकैकामेकामधिपतावित्यष्टौ शस्त्रेण परिहरेत् ॥ त
 था क्षुद्रिकाः कुटिलाः संकीर्णा ग्रथिताः संधिषु चाशस्त्रकृत्याः ॥
 तासां यथास्वं नुर्यांशविभागेन पंचसप्तत्यधिकं शतकमनिलरक्तं व-
 हति ॥ एष विभागः पित्तश्लेष्मशुद्धरक्तेष्वपि ॥ स्थिता ह्येवं देहम-
 नुगृण्णंति दोषाः ॥ व्यत्ययेन तु पीडयन्ति ॥ तत्र श्वावारुणाः प्र-
 स्पंदिन्यः सूक्ष्माः क्षणपूर्णरक्ता वातरक्तं वहन्ति ॥ नीलपीतासि-
 ताः स्पर्शाष्णाः क्षिप्रस्त्राविण्यः पित्तरक्तं ॥ गौर्यः स्निग्धाः स्थि-
 राः शीताः कंडूमत्यः कफरक्तं ॥ लक्षणसंकरे संसर्गसन्निपातरक्तं ॥ समा
 गूढाः स्निग्धा राहिण्यः शुद्धरक्तमिति ॥ धमन्यस्तु चतुर्विंशतिः ॥ ताभिः
 कायोऽयमारामइव जलहारिणीभिः केदारइव कुल्याभिरुपस्त्रियति ॥
 ताभिश्च नाभिश्चक्रनाभिरारकैरिवावृता ॥ तस्मान्नाभ्यां विशेषेण
 प्राणा व्यवस्थिताः यतश्च सांऽतरम्यधिष्ठानं ॥ तासां खलु धमनीनां द-
 शोर्ध्वं प्रसृता दशाधश्चतस्रास्तिर्यक् ॥ ततस्ताभिर्यथास्वमंगावयवा धा-
 र्यते आप्यायन्ते च ॥ तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्नाः प्रत्येकं त्रिधा
 जायन्ते ॥ ततस्त्रिंशतो मध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान्वहृतः ॥ अ-
 ष्ठाभिः शब्दरूपरसगंधा गृह्यन्ते ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां भाषते षोषं करो-

ति स्वपिति प्रतिबुध्यते च ॥ द्वे चाश्रु बहतः द्वे च स्तनाश्रिते नार्याः
स्तन्यं नरस्य शुक्रं ॥ अधोगमाः पक्काशयस्था एवं त्रिधा जायते ॥
तत्र दशाद्याः पूर्ववत् ॥ द्वे बहतोऽन्नमंत्राश्रयेण द्वे तोयं द्वे मूत्रं द्वे शुक्रं
बहतो द्वे च मुंचतः ॥ ते एव नारीणामार्तवं ॥ द्वे वर्चोनिरसन्धौ स्थू-
लांत्रप्रतिबद्धे शोषास्त्वद्यौ तिरश्चीनाः स्वेदमभितर्पयन्ति ॥ तिर्यग्गामि-
न्यश्रतस्रो भिद्यमानाः सुबहुधा भवंतीत्युक्तं प्राक् ॥ स्रोतांसि पुंसां
नव कर्णौ नेत्रे नासापुटौ मुखं पायुर्मूत्रपथोऽन्यानि च त्रीणि स्त्रीणां
स्तनौ रक्तपथश्च ॥ तथाऽपराण्यंतःस्रोतांसि जीवितायतनानि त्रयो-
दश प्राणोदकान्नधातुमलानामायतनानि ॥ तत्र प्राणवाहिनां हृदयं
मूलं महास्रोतश्च ॥ तानि क्षयरौक्ष्यपिपासाक्षुब्धायामवेगधारणादि-
भिर्दुष्यन्ति ॥ ततोऽतिमृष्टं प्रतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्षणं वा सश-
ब्दशूलमुच्छसनं ॥ तत्र श्वासवत्साधनं ॥ उदकवाहिनां तालु मूलं क्लोम
च ॥ तान्यामभयातिपानोष्णशुष्कान्नतृणिग्रहादिभिर्दुष्यन्ति ततोऽति
तृष्णा मुखशोषः कर्णक्ष्वेदनं तमोदर्शनं च ॥ तत्र तृष्णोक्तमौषधं ॥ अ-
श्रवाहिनामामाशयो मूलं वामपार्श्वं च ॥ तेषां दुष्टौ सर्वं मात्राशित्ती-
योक्तमवगच्छेत् ॥ रसवाहिनां हृदयं मूलं दशधमन्यश्च ॥ रक्तवा-
हिनां यकृत्सीहा च ॥ मांसवाहिनां स्नावानि त्वक्च ॥ मेदोवाहिनां
वृक्कौ मांसं च ॥ अस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च ॥ मज्जवाहिनां प-
र्वाण्यस्थीनि च ॥ शुक्रवाहिनां स्तनौ मुष्कौ मज्जा च ॥ मूत्रवाहिनां
बस्तिर्वक्षणा च ॥ शरुद्वाहिनां पक्काशयः स्थूलांत्रं च ॥ स्वेदवाहिनां
मेदो रोमकूपाश्च ॥ तेषां दूषणं विविधमहिताहारविहारमुपद्रवान् सा-
धनं च दोषादिविज्ञानीयाद्यथास्वं वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् ॥
व्यधे तु स्रोतसां भ्रममोहकंपप्रलापाध्मानशूलारुचितृद्च्छर्दिज्वरा-
तिरुधिरस्रुतिमूत्रपुरीषरोधा मरणं च ॥ तस्मात्स्रोतोविद्धं प्रत्याख्या-

धोपाचरेत् ॥ उद्धृतशल्यं च सद्योव्रणविधानेन ॥ तत्र स्रोतसामेव
 विशेषाः सिरा धमन्यः ॥ अन्येत्वन्यत्वमिच्छन्ति ॥ सिराधमनीस्रो-
 तसां केवलं परस्परसन्निकर्षात्सदृशकर्मत्वात्सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म-
 णामप्यविभागइव लक्ष्यते ॥ अपरे पुनराहुः ॥ स्रोतांसि सिरा धम-
 न्यो रसवाहिन्यो नाढ्यः पंथानोऽयनानि मार्गाः शरीरच्छिद्राणि सं-
 ह्रतासंहरतानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरे धात्ववका-
 शानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानीति ॥ तेचावकाशाः ॥ प्रकुपिताः
 स्थानस्थानमार्गस्थांश्च धातून्प्रकोपयन्ति ॥ तेऽपि तान् स्रोतांसि च ॥
 स्रोतांसि धातवश्च धातून् ॥ तेषां सर्वेषामेव दूषयितारो दुष्टा दो-
 षाः ॥ ते च प्रायशो दुष्यन्त्यग्निदोषान् ॥ तस्मात्तन्निमित्तान्यायुरा-
 रोग्यबलोपघयवर्णौजांसि ॥ तत्प्रतिबद्धान्येवच रंजकादीनि भूता-
 म्यो धात्वग्रयश्च ॥ तथाऽन्नमपि तेनैव पक्कममृततां यात्यपक्वं च
 विषतां ॥ तत्र पित्तविशेषः पाचकसंज्ञोऽग्निरिति प्रागभिहितः ॥ अ-
 न्ये पुनराचक्षते ॥ दोषधातुमलसन्निपातजनितौऽतरूष्मा पथा-
 निर्दिष्टाधिष्ठानकर्माऽग्निरिति ॥ स खलु विधिवदभ्यवदृतमन्नजातं
 प्राणेन वायुना कोष्ठमालुष्टं द्रवैर्विभिन्नसंघातं स्नेहेन मृदूकृतमग्नि-
 संधुक्षितः समानेनामाशयस्थं स्थालीस्थमिवांबुतंदुलमग्निरंतरग्निः
 पचति ॥ तत्तु सर्वरसमपि पच्यमानमादौ मधुरीभूतं कफं फेनी-
 भूतमुदीरयति ॥ ततो विदग्धमल्लीभूतमामाशयाद्व्यवमानमच्छं
 पित्तं ॥ प्राप्य च पक्काशयं कटुकीभूतमनिलं ॥ ततश्चैवं विच्छिन्नआ-
 हारे पंच पंचात्मकामहाभूतःम्यो वायुना व्यस्तान्यथास्वं पंचैव
 भूतगुणानाहारस्थान् पचन्ति ॥ ते पक्काः पुनर्यथास्वमेव देहाश्रितां-
 श्च स्वबिकारभूतान् भूतगुणानाप्याययन्ति ॥ एवं च पक्कादाहारा-
 हिविधौषधगर्भादिव स्नेहादच्छः सारभूतो रसारव्यः किंहाव्यश्च
 मलोऽग्निवर्तते ॥ ताभ्यां च सारमलाभ्यां तदात्मकानामेव शारी-

रगुणानां धात्वाख्यानां यथास्वं स्रोतांसि पारंपर्येणाव्यवच्छिन्नसं-
तानमापूर्यते ॥ स्रोतोम्यश्च यथाविभागं यथायथमेव धातवः पुष्पं-
ति ॥ उत्तरोत्तरानुप्रवेशेऽपि च पूर्वेषां स्रोतसां यथाकालं सम्यगाहा-
रोपयोगेन परिणामवताप्यायमानानां नापचयो भवति ॥ ततश्च
धात्वाख्याः प्रसादमलाः स्वंस्वमेव मानमनुवर्तते यथावयःशरी-
रं ॥ तत्राहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्वं सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात्प-
च्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनंतरमेव प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञकः का-
लवदस्खलितबलप्रमाणो देहमूर्जयित्वा धातून्धातुमलांश्च पुष्पाति ॥
अथान्नाकिट्टमच्छं भूत्रं घनं शकृन् ॥ रसस्य सारो रक्तं मलः कफो ल-
सीका च ॥ रक्तस्य सारो मांसं कंडराः सिराश्च मलः पित्तं ॥ मांसस्य
सारो मेदस्त्वचो वसा च किट्टं कर्णाक्षिनासिकास्यरोमकूपप्रजननम-
लाः ॥ मेदसः सारोऽस्थिन्नायुसंधयः किट्टं स्वेदः ॥ अस्त्रः सारो मज्जा
किट्टं केशलोमानि नखाः ॥ मज्जस्तु सारः शुक्रं मलोऽक्षिविद्वत्त्वां स्ने-
हः ॥ शुक्रस्य सारमोजः ॥ अत्यंतशुद्धतया चास्मिन्मलाभावः ॥ अन्ये
पुनरतएव तस्य नेच्छंति पाकं ॥ अपरे पुनः शुक्रस्य सारं गर्भमेवामनंति ॥
वायुः पुनरग्नेराहारस्य च बद्धल्पतया तस्मात्तस्मान्मूर्च्छनाविशेषा-
दमूर्त्तः शब्दवानीषच्छब्दप्रचुरोऽल्पो वा पंचात्मा कोष्ठे प्रादुर्भवति ॥
एवं च कृत्वा देहेऽन्नमया एव सर्वे भावाः ॥ तेनैव चेदमेवं चिरे-
ण व्याप्तमंतर्बहिः शरीरयंत्रमनवरतप्रवाहेण स्वास्थ्यवलोपचययुक्तं
यावत्कर्मापादानं याप्यते ॥ अन्यथा त्वन्नरसोत्क्षेपणाद्विबद्धस्रोत-
सा वा यथावदनभिसंधीयमानधातुप्रवाहमंतरा व्यवच्छिद्यते व्याधि-
भाजनं वा भवति ॥ अन्ये तु वर्णयंति ॥ अभ्यवद्वतमात्रस्याहारस्य
कंठनाडीप्रलुठितस्य महानिम्नवलीर्णस्य यो य एवांशः कायामिना-
ऽबलीढः पाकमुपनीयते तस्य तस्यैव प्रसादाद्यो रक्तेशोऽग्निनिर्द-
तिसमनंतरं समं समस्तधातुषु संवृतासंवृतैः प्रविस्तृतो विद्यतमुखेष्वास्त्र-

ज्ञेयु द्वारैः स्रोतःसु भूयान्प्रथमतः चान्वेति पर्यायेणेतरेष्वपि ॥ एवम-
 च्चरसएव साक्षात्सर्वधातून् केनचिदेव कालभेदेन पुष्पाति ॥ न पुनर्धा-
 तवो धात्वंतरतां स्वरूपोपमर्देन प्रतिपद्यंतइति ॥ अग्निस्तु बलभेदेन
 चतुर्विधो भवति समो विषमस्तीक्ष्णो मंदश्च ॥ तत्र समो यः सम्यगेवोप-
 युक्तमन्नं सम्पक् पचति ॥ विषमो ऽसम्यगप्युपयुक्तं पचति सम्यगपि
 च न पचति ॥ तीक्ष्णो ऽसम्यगप्युपयुक्तमाशु पचति स एव वर्धमानो
 ऽत्पग्निर्भवति ॥ मंदस्तु सम्यगप्युपयुक्तमुदरगौरवाध्मानविबंघाटो-
 पांत्रकूजनमुखशोषपायुस्तंभादीन्यामलिंगानि दर्शयित्वा चिरात्पच-
 ति ॥ बाह्येनापि च ज्वालांगारात्मकेनाग्निना नैकाकारः सर्वदा पाको
 भवति किमुतांतराश्रयेणोष्माःमना समेनापि तस्मात्तं प्रयत्न-
 तो रक्षेत् ॥ तत्र प्रवरेण सात्स्येन समं यथास्वमवरेणेतरेणान् क्रमशः सा-
 म्यमापाद्य प्रवरेण परिपालयेद्दोषोपक्रमणीयोक्तेन च वातादिसाधने-
 न ग्रहणरोगविहितैश्चौषधव्यायामयोगैरिति ॥ भवति चात्र ॥ स्वधा-
 तुसमवर्णानि दृत्तस्थूलान्यणुनि च ॥ स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रता-
 नसदृशानि च ॥ आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ॥ धातुभि-
 र्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ अतिप्रवृत्तिः संगो वा सिराणां-
 ग्रंथयोऽपि वा ॥ विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणं ॥ वि-
 सानामिव सूक्ष्माणि दूरं विप्रसृतानि च ॥ द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो
 यैरुपचीयते ॥ केचिदाहुरहोरात्रान् षडह्लादपरे परे ॥ मासात्प्रयाति
 शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिति ॥ वृष्यादीनि प्रभावात्तु सद्यः शुक्रादि-
 कुर्वते ॥ प्रायः करोत्यहोरात्राद्यदन्यदपि ज्ञेयजं ॥ समः समाने स्थान-
 स्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ॥ पित्ताभिर्मूर्च्छिते तीक्ष्णो मंदोऽस्मिन्क-
 फपीडिते ॥ शतैऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ॥ रोगी
 स्याद्विकृते तस्मात्तं प्रयत्नेन पालयेत् ॥ इति सिराविभागो नाम
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सप्तोत्तरं मर्मशतं ॥
 तत्र चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु षड्विंशतिरंतराधौ सप्तत्रिंशदूर्ध्वं ॥ अथै-
 कैकस्मिन्सक्थि मध्यमांगुलिमभितो मध्ये पादतलस्य तलदृढयं ना-
 म मर्म तत्र विद्धस्य रुजया मरणं ॥ अंगुष्ठांगुल्योर्मध्ये क्षिप्रं
 तत्राक्षेपकेण मरणं ॥ क्षिप्रस्योपरि द्वांगुलउभयतः कूर्चः तत्र पादस्य-
 भ्रमणवेपने भवतः ॥ गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरः तत्र रुजाशोफौ ॥ पादजं-
 षयोः संधाने गुल्फः तत्र रुक् स्तब्धसक्थिता जडता वा ॥ पार्श्विणप्र-
 भृति द्वादशभिरंगुलैर्जंघामध्ये इंद्रवस्तिः तत्र शोणितक्षयान्मरणं ॥
 जंघोर्वीः संधाने जानु तत्र खंजता ॥ जानुनक्षयंगुलादूर्ध्वमुभयत
 आणिः तत्र शोफाभिवृद्धिस्तब्धसक्थिता च ॥ ऊरुमध्ये उर्वी तत्र
 रक्तक्षयात्सक्थिशोषः ॥ ऊर्व्यास्नूर्ध्वमधो वंक्षणसंधेरु रुमूले लोहिता-
 स्यं तत्र रक्तक्षयात्पक्षाघातः ॥ वंक्षणवृषणमध्ये विटपं तत्र षांडघम
 ल्यशुक्रता वा ॥ सक्थिवद्वाब्धोः ॥ विशेषस्तु गुल्फो मणिबंधस्तथा जानु
 कूर्परंतयोर्व्यधे कुणिता ॥ विटपवच्च कक्षाक्षमध्ये कक्षाधारः तत्र कुणि-
 त्वं ॥ वातवर्चो निरसनस्थूलांत्रप्रतिबद्धो गुदः तत्र सद्यो मरणं ॥ अल्पमां-
 सशोणितोऽभ्यंतरतः कट्या धनुर्वक्त्र एकद्वारोऽधोमुखो वस्तिः तत्रा-
 पि सद्यो मरणमश्मरीवणादृते ॥ तत्राप्युभयतो विद्धे न जीवति एक-
 तो भिन्ने मूत्रस्रावी घणो भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति ॥ पक्षा-
 माशयमध्ये नाभिः तत्रापि सद्यो मरणं ॥ कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये
 सत्वरजस्तमोधिष्ठानमामाशयद्वारं दृढयं तत्रापि सद्यो मरणं ॥ स्त
 नयोरधस्तात् द्वांगुलमुभयतः स्तनमूले तयोः कफपूर्णकोष्ठस्य मरणं ॥
 स्तनचूचुकयोर्दूर्ध्वं द्वांगुलमुभयतः स्तनरोहिते तयोः शोणितपूर्णको-
 ष्टस्य मरणं ॥ उभयत्रोरसो नाड्यो वातवहे अपस्तंभौ तयोः
 शोणितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणं ॥ अंसकूटयोरधः पा-

श्वयोरुपरि भागयोस्पात्तापौ तयोः पूयत्वमापन्नेन रक्तेन मरणं॥पृष्ठवं-
 शमुभयतः प्रतिश्रोणीकर्णावस्थिनी कटीकतरुणे तयोः शोणितक्षया-
 त् पांडुर्विवर्णौ हीनरूपो म्रियते ॥ पार्श्वयोर्जघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमु-
 भयतः कुकुंदरौ तयोः स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टानाशश्च ॥ श्रोणीक-
 र्णयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वीतरप्रतिबद्धौ नितंबौ तयोरधःकाये शो-
 फो दौर्वैल्यं मरणं च ॥ अधःपार्श्वीतरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ये ति-
 र्यगूर्ध्वं च पार्श्वसंधी तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया मरणं॥ स्तनमूलयो-
 रार्जवेनोभयतः पृष्ठवंशं बृहत्या तयोः शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तै-
 रूपद्रवैर्मरणं ॥ पृष्ठवंशमुभयतो बाहुमूलसंबद्धे अंसफलेके त-
 योर्बाहुस्वापशोषौ ॥ ग्रीवाबाहुशिरोमध्येऽसपीठस्कंधबंधनावंसौ त-
 योः स्तब्धबाहुता ॥ कंठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यः तासां द्वे नी-
 ले द्वे मन्ये तासु मूकता स्वरवैकृत्यं रसाग्राहिता वा भवति ॥ ग्री-
 वायामुभयतश्चतस्रः सिरा मातृकास्तासु सद्यो मरणं ॥ शिरोग्री-
 वयोः संधाने कृकाटिके तयोश्चलमूर्द्धता ॥ कर्णपृष्ठयोरधःसंसृते-
 विधुरे तयोर्बाधिर्ध्वं ॥ घ्राणमार्गमुभयतः श्रोत्रमार्गप्रतिबद्धावभ्यंतरतः
 फणौ तयोर्गंधाज्ञानं ॥ श्रुवोः पुच्छांतयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपांगौ त-
 योरांध्यं ॥ श्रुवोः पुच्छांतयोरुपर्यनुकर्णं ललाटे शंखौ तयोः सद्यो म-
 रणं ॥ श्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ तयोरांध्यं दृष्ट्युपघातो वा ॥ शं-
 खयोरुपरि केशांतउत्क्षेपौ तयोः सशल्यः पाकात्पतितशल्यो वा जीवे-
 न्नाद्धृतशल्यः ॥ श्रुवोर्मध्ये स्थपनी तत्रोत्क्षेपवत्॥पंच संधयः शिरसि
 तिर्यगूर्ध्वं च सीमंता नाम तेषून्मादभ्रमचित्तनाशैर्मरणं ॥ जिब्हाघ्रा-
 णाक्षिश्रोत्रतर्पणीनां सिराणां तालुनि सन्निपातः तासां मुखानि च-
 त्वारि शृंगाटकसंज्ञानि तेषु सद्यो मरणं ॥ मस्तकाभ्यंतरंउपरिष्ठाच्छि-
 रासंधिसन्निपातो रोमावर्तः सोऽधिपतिर्नाम तत्रापि सद्यो मरणं भव-
 तीति ॥ सामान्यलक्षणं पुनर्मर्मणां पीडिते रुजोत्पत्तिर्विषमं च स्पंद-

नं ॥ सामान्येनैव च ॥ देहप्रमुसिर्गुरुता संमोहः शीतकामिता ॥ स्वेदो
मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्माविद्धस्थ लक्षणं ॥ अपिच ॥ मरणकारित्वा-
न्मर्म तत्पुनर्मांससिराम्नावास्थिसंधिसञ्जिपातः ॥ तेन तस्मिन् पीड्य-
माने विशेषतः प्राणाबाधः ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तस्मान्मांसाद्या-
श्रयतो मर्माणि पंचधा भिद्यन्ते ॥ तद्यथा ॥ ॥ तलहृदयेंद्रवस्तिगु-
दस्तनरोहितान्येकादश मांसमर्माणि ॥ उर्वीलोहिताख्यनाभिहृदय-
स्तनमूलापस्तंभापालापपार्श्वसंधिवृहतीनीलामन्यामातृकाफणापांग-
स्थपनीशृंगाटकान्येकत्रवारिंशच्छिरामर्माणि ॥ क्षिप्रकूर्चकूर्चशिरोवि-
टपकक्षाधराणिवस्यंसविधुरोत्क्षेपाः सप्तविंशति स्त्रावमर्माणि ॥ क-
टीकतरुणनितंबांसफलकशंखास्त्वष्टावस्थिमर्माणि ॥ गुल्फमणिबंध-
जानुकूर्परकुंकुंदरुकाटिकाऽऽवर्तसीमंताधिपतयो विंशति संधिमर्मा
णि ॥ पुनश्च पंचधा गुदब्रह्मनाभिहृदयमातृकाशंखशृंगाटकाधिपतय
एकोनविंशति सद्यः प्राणहराण्यभ्रेयत्वात्तेषां सप्तत्राभ्यन्तरं का-
लः ॥ तलहृदयक्षिपेंद्रवस्तिवक्षोमर्मकटीकतरुणनितंबपार्श्वसंधिवृह-
तीसीमंतास्त्रयस्त्रिंशत्कालांतरप्राणहराणि सौम्याभ्रेयत्वात्तेषां पक्षा-
भ्यन्तरं कालः ॥ तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु ॥ उत्क्षेपौ स्थपनी
च त्रीणि विशल्यघ्नानि वायव्यत्वात् ॥ शल्यमुखावरुद्धो हि याव-
दत्र वायुस्तिष्ठति तावज्जीवति ॥ कूर्चजानुकूर्परण्युर्वीलोहिताख्य-
विटपकक्षाधरकुंकुंदरांसांसफलकनीलामन्यारुकाटिकाविधुरफणापां-
गावर्ताश्रतुश्रत्वारिंशद्वैकल्यकराणि सौम्यत्वात् ॥ सोमो हि स्थैर्य-
शैत्याभ्यां प्राणान्धारयति ॥ तान्यपि च कदाचिदभिहतानि मारयं-
ति ॥ कूर्चशिरोगुल्फमणिबंधास्त्वष्टौ रुजाकराण्यग्निवायुसोमगुण-
बाहुल्यात् ॥ अग्निवायू हि विशेषेण रुजाकरौ ॥ सोमस्तु प्राणानवलं-

१ सामान्येनैवचेत्यक्षरषड् पुस्तकेषु दृश्यते परंत्वधिकं भाति २ अपस्तंभौ
स्तनमूले अपालापौ स्तनरोहितेचेत्यष्टौ वक्षोमर्माणि

बतइत्युक्तं ॥ अन्ये त्वाहुः ॥ मांसादीनां पंचानामपि विद्वद्भानां
 समवायाद्दिशस्यग्रानि ॥ एकैकहीनानामल्पानां च क्रमादितराणि
 स्वभावतएव चान्ये वदन्ति ॥ प्रतिनियतकर्माणि चंद्रसूर्याय-
 स्कांतोपलानामिवांबुवन्हिलोहसंश्लेषाः तथा च छिन्नेषु बहुमर्मस्व-
 पि पाणिपादेषु स्वभावत एव न मृत्युः ॥ अपरे पुनरत्रापि हेतु-
 माहुः ॥ पाणिपादच्छेदे हि सिराः संकोचमायांति ततोऽल्पास्रप्र-
 सृतेर्जीवितं मर्मव्यथे त्वतिरक्तश्रुतितो वायुवैकृतेन च मरणं ॥ तस्मा-
 न्मर्माभिहतस्य तदंगमाशु संधिदेशाच्छेदनीयं ॥ अतिहतानां तु म-
 र्मणां यथास्वं पूर्वं पूर्वं च कर्म ईषदंते वा हतानामुत्तरमेव ॥ पुन-
 श्च पंचधा भिद्यते ॥ तद्यथा ॥ उर्व्यः कूर्चशिरांसि विटपे कक्षा-
 धरे च द्वादश स्वांगुलोन्मितानि ॥ गुल्फौ मणिबंधौ स्तनमूले च
 षट् द्व्यंगुलानि ॥ जानुनी कूर्परे च चत्वारि त्र्यंगुलानि ॥ कूर्चा गुदो
 बस्तिर्नाभिर्हृदयं नीले मन्ये मातृकाः सीमंताः शृंगाटकामि चैको-
 नत्रिंशत्पाणितलसंमितानि ॥ शेषाणि षट्पंचाशदंगुलदलप्रमाणानि ॥
 अन्ये पुनराहुः ॥ मीहिप्रमाणानि क्षिप्राणि ॥ कलायप्रमाणाः स्त-
 नरोहितोत्सेपाः ॥ तथाऽन्ये तिलप्रमाणान्यपि मर्माणीच्छन्ति ॥ भ-
 वन्ति चात्र ॥ मर्मव्याप्तेऽपि देहेऽस्मिन्नायुर्मर्माणि रक्षति ॥ आयु-
 ष्याण्येव सेवेत सदा तस्माद्दिचक्षणः ॥ मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि-
 प्रायशो बाधते तरां ॥ रोगा मर्माभ्रयास्तद्वत्प्रकांता यत्नतोऽपि-
 च ॥ विक्षिप्यते भृशं सीदन् शून्यो भ्रमति वेपते ॥ ऊर्ध्वं श्वांसि-
 ति कृच्छ्रेण स्वस्तगात्रो मुहुर्मुहुः ॥ हृदयं दह्यते चास्य नैकस्था-
 नेऽवतिष्ठते ॥ मर्माभिघातान्मरणमेतैर्लिङ्गैः समश्नुते ॥ अमर्मविद्धोऽपि
 नरश्छेदभेदादिपीडितः ॥ अतिनिसृतरक्तश्च सद्यस्त्यजति जीवितं ॥
 अतोऽन्यथा जीवति तु विद्धः शरशतैरपि ॥ पुण्यवान्निघ्नतायुश्च
 न कथंचिन्न जीवति ॥ तस्मादाचरमोच्छासाच्चिकित्सेदेव यत्नतः ॥

तद्गुणमित्रानुमतः प्रत्याख्यायातुरं निषक् ॥ इति मर्मविभागो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातः प्रकृतिभेदीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सप्त प्रकृत-
यो दोषैः वृथक् संसर्गेण साम्येन च भवन्ति ॥ तत्र शुक्रार्तवगर्भाशि-
यकालेषु मातुश्चाहारविहारयोरेकोऽनेको वा यो दोषो भवत्याधिक्येन
तेनामरणाद्विषयल्यामिवोत्पद्यमानस्य कर्मविषेण सविपरुमेरिव घृ-
श्रिकोदेराशीविषस्येव वा स्वविषेण प्रकृतिर्जायते ॥ तस्मात्तन्मय-
तया शुक्रार्तवयोर्देहस्य भावितत्वात्प्राकृतत्वाच्च तावता तेन दोषे
ण न विहन्यते ॥ तद्गुणैरेव चास्य शरीरमुपस्क्रियते ॥ ततश्च तद्गु-
णप्रतिपक्षैः सहसा न बाध्यते ॥ तस्यां त्ववस्थायां विकृतिमति दोषे
उल्बणे नैव गर्भः संभवति ॥ संभवएव वा विपद्यते विकृतो
वा भवति ॥ तथा च केचिदाहुः ॥ द्विविधा वातादयः प्राकृ-
ता वैकृताश्च ॥ तत्र प्राकृताः सप्तविधायाः प्रकृतेर्हेतुभू-
ताः शरीरैकजन्मानः ॥ ते शरीरधारणाद्धानुसंज्ञाः दोषाख्यानां वि-
कृतानां बीजभूतानां मुमूर्षोः स्वरूपाश्चलन्ति ॥ सर्वेष्वपि च देहस-
ञ्चिहितेषु प्रकृताबुल्बणेन व्यपदेशः ॥ वैकृतास्तु गर्भादभिनिःसृ-
तस्याहाररसात्मसंभवतः प्राकृतेष्वेव रोहन्ति ते कालादिवशेन स्वप्र-
माणदृष्टिक्षययोगाद्देहमनुगृह्णन्ति दूषयन्ति च तद्दोजोऽपि परं दृ-
दयस्थमष्टविंदुप्रमाणमाधारः प्रासृतिकस्य रसात्मकस्यौजसः क्षय-
दृष्टिभाजः ॥ अथ स्वदोषगुणानुरोधाद्वातप्रकृतिस्तनुरूक्षस्तब्धाल्यां
मदंतनखरोमनेत्रस्वरः शीतद्विदुद्दृष्टिपिंडिकः सशब्दसंधिगामी शीघ्रा-
रंभक्षोभग्रहणविस्मरणश्चलष्टतिमतिगतिदृष्टिस्वभावसौहार्दः स्तेनो-
ऽनार्यो मत्सर्यजितेन्द्रियः प्रियमांधर्षेतिहासहासविलासकलहमृगयो-
द्यानयात्रः स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणाश्रपानकांक्षोपशयश्च भवति ॥

१ विकृतदोषोल्बणेनैवेतिपाठः

२ मलादितिपाठः

अपिच ॥ अल्पवित्तबलजीवितनिद्रः क्षामवाग्धमनिरुततगात्रः ॥
दुर्भगोऽतिबहुभुक् बहुभाषी नास्तिकः स्फुटितकेशकरांघ्रिः ॥ किं-
चिदुन्मिपितदृक्मुखमुसस्यति कथति खादति दंतान् ॥ शुष्क-
रूक्षविषमासु सरिसु व्योम्नि शैलशिखरेषु च याति ॥ पित्तप्रकृ-
तिरुष्णगौरगात्रस्ताघ्नरखनयनजिह्वौष्ठपाणिपादतलः शिथिलसंधि-
बंधमांसः करभकपिलविरलमृदुकेशरोमा मध्यबलायुरल्पशुक्रव्य-
वायापत्यः शूरोऽभिमानी शीघ्रवलीखलतिपलितपिप्लुध्वंगक्षुत्पि-
पासो मेधावी दुर्भगः स्वादुतिक्तकपायशीताभिलाषोपशयश्च भव-
ति ॥ अपिच ॥ दयितमाल्यविलेपनमंडनः सुचरितः शुचिराश्रि-
तवत्सलः ॥ विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति भीषु गतिर्द्विषता-
मपि ॥ घर्मद्वेषी स्वेदनः पूनिर्गंधिर्भूर्पुञ्चारक्रोधपानाशनेर्ष्यः ॥ सुप्तः
पश्येत्कर्णिकारान् पलाशान् दिग्दाहोल्काविद्युदकानलांश्च ॥ कफप्र-
कृतिस्तु दूर्वेदीवरशरकांडान्यतमवर्णः सममुविभक्तान्निग्धस्थिरसुकुमा-
रश्लेष्टमंससंधिबंधः परिपूर्णचारुगात्रो महाललाटोरुवाहुर्व्यक्तसि-
तासितप्रसन्नायतविशालपक्ष्मलाक्षः सिंहमृदंगधनघोषः क्षुत्पिपा-
सोष्णसहिष्णुर्बहोजोबलशुक्रव्यवायापत्यश्चिरशोषमाल्यानुलेपनो दृ-
ढप्रच्छन्नवैरः पेशलः सत्यवादी स्मृतिमान्धृतिमानलोलुपो बाल्ये-
प्यरोदनः कटुतिक्तकपायोष्णरूक्षेच्छोपशयश्च भवति ॥ अपिच ॥
अल्पव्याहारक्रोधमेधाशनेहः प्राज्यापुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ॥
श्राद्धो गंभीरः स्थूललक्षः क्षमावानार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्री कृतज्ञः ॥
ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सलज्जो भक्तो गुरुणां दृढसौहृदश्च ॥ स्वमे स-
पद्यान्सविहंगमालांस्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥ उभयलक्षणसं-
करे तु संसर्गकृतिः ॥ सर्वगुणसमुदितः समदोषप्रकृतिः ॥ तत्राद्या-
स्त्रयो नित्यानुराः दोषानुपशयितप्रकृतित्वात् ॥ विशेषतश्च इंद्रप्र-
कृतयः ॥ तेषु हि गुणमिश्रधिकारकारिषु क्षुत्पिपासादिष्विषारोग्य-

व्यपदेशः ॥ तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणीयोक्तेन तानुपाचरेत् ॥ समं सर्वरसेन सात्म्येनान्यांश्च यथर्तुविहितेन च ॥ दोषवच्च गुणैरपि सत्त्वादिभिः सप्त प्रकृतयो भवन्ति ॥ तास्तदभिनिवृत्तैरेव यथोक्तैः शौचादिभिर्जानीयात् ॥ तथा पुनः सप्त प्रकृतयो जातिकुलदेशकालवयोबलप्रत्यात्मसंश्रयाः ॥ दृश्यन्ते हि पुरुषाणां जात्यादिनियनास्ते ते भावविशेषाः सप्तादीनां च तरतमयोगाच्छरीरविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च भेदाग्रमसंख्येयं भवति ॥ शरीरमपि सत्त्वादीननुरुद्ध्यते सत्त्वादयोऽपि शरीरं सत्त्वाद्यसंख्यभेदवशाच्च रूपस्वरचरितानुकरणमप्यनूकशब्दवाच्यमसंख्यभेदं भवति ॥ तदावेशस्त्वनंतरजन्माभ्यासवासनया जन्यते तस्माद्देवमानुषतिर्यक्प्रेतनारकाणां तत्तद्विशेषाणां च यथायथमेवानूकं पुरुषस्यान्वीक्षेत ॥ वयस्त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धं च ॥ तत्रापौडशाद्वर्षाद्वारं ॥ आपष्टेर्मध्यमं ततो वृद्धं ॥ तेष्वपि स्तन्याहारोभयवृत्त्या बालं त्रिविधं ॥ तस्मिन् देहप्रमाणवृद्धिः श्लेष्मोद्रेकश्च ॥ तेन बालस्य स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्वसौभाग्यानि भवन्ति ॥ मध्यमपि त्रिविधं यौवनं संपूर्णत्वमपरिहानिश्च ॥ तस्मिन् पित्तोद्रेकः तेन दीप्ताग्निता प्रज्ञाधिक्यपरिपाकौ व्यवसायश्च ॥ तत्रात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवचनविज्ञानप्रश्रयगुणसंपूर्णत्वमतः परमपरिहानिः ॥ वृद्धं तु श्वः श्वः क्षीयमाणधात्विन्द्रियादिगुणं वलीखलतिकासश्वासान्निषादादिभिरभिभूयमानं जीर्णं भवनमिवाभिवृष्टमवसीदति ॥ तस्मिन्मारुतोद्रेकः तेन श्लेष्मासारमांससंध्यस्थिता त्वक्पारुष्यमवनामः कायस्य श्वेपथुः कासश्वासश्लेष्मसिंघाणकोदीरणं धातुक्षयश्च ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ बाल्ये वृद्धिं प्रभामेधात्वक्शुकाक्षिश्रुतीन्द्रियं ॥ दशकेषु क्रमाद्यांति मनः

१ समं समधातुं ॥ २ अनूकं स्वभावः ॥

सर्वेन्द्रियाणि च ॥ एवं वर्षशतमायुषः प्रमाणं ॥ अस्मिन्काले संति
पुनः कर्मविशेषादूनाधिकवर्षशतजीविनो मनुष्याः तेषां यथोक्तैः प्र-
कृतिविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रिधा विभजेत् ॥ अपिच ॥
वर्ष वर्ष क्षयं याति नृणां याते शते शते ॥ आयुषो पुण्यबाहु-
ल्याद्यदायन्मानमिष्यते ॥ बलमपि त्रिविधं भवति ॥ सहजं का-
लकृतं युक्तिकृतं च ॥ तत्र सहजं देहसत्वयोः प्राकृतं ॥ कालकृत-
मृतुविभागजं वयःकृतं च ॥ युक्तिकृतं पुनराहारविहारोत्थमूर्जस्करं
योगजं च ॥ तद्वृद्धिकरास्त्वमे च भावा भवंति ॥ तद्यथा ॥ बल-
वत्पुरुषे देशे जन्म तद्विधे च काले सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुण
शरीराहारसत्वसंपत्तयः स्वभावो यौवनं व्यायामो हर्षश्च ॥ तथा
साराण्यष्टौ त्वग्रक्तमांसमेदोस्थिमज्जशुक्रसत्वात्मकान्युत्तरोत्तरवराणि
बलमानज्ञानार्थमुपदिश्यते ॥ अपिच ॥ न मुखेदेहमात्रदर्शनादेव भि-
षग्यमुपचयेन महाशरीरत्वाद्वा बलज्ञानयं कृशत्वादल्पशरीरत्वाद्वाऽल्प
बलइति ॥ तच्चोभयमप्यन्यथादृष्टं गर्जासिंहे ॥ तत्र सर्वैः सारैरुपेतो
भवत्यतिबलः परमगौरवपुक्तः क्लेशक्षमःसर्वारंभेष्वात्मनि प्रत्याशावा-
न् कल्याणाभिनिवेशी स्थिरशरीरः सुसमाहितगतिः सानुनादस्त्रि-
ग्धर्मभीरमहास्वरः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगः सन्मानभाग्मंदजरामयः
प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्यो दीर्घायुश्च ॥ तद्विपरीतस्त्वसारः म-
ष्यो मध्यगुणः ॥ प्रमाणं पुनः स्वांगुलैः ॥ पादांगुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यंगु-
लायते तिस्रोऽन्याः क्रमेणोत्तरोत्तरं पंचमभागहीनास्तत्रखहीना वा ॥
चतुरंगुलायताः पृथक्प्रपदपादतलपार्श्वयः षट्पंचचतुरंगुलविस्तृताश्च
तुर्दशैवायामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन ॥ तथा गुल्फौ जंघामध्यं
च ॥ चतुरंगुलोत्सेधः पादः ॥ अष्टादशायामा जंघाऊरुश्च ॥ चतुरं-
गुलं जानु ॥ त्रिंशदंगुलपरिणाहऊरुः ॥ षडायामौ मुष्कमेद्रावष्टपं
चपरिणाहौ ॥ षोडशविस्तरा कटी पंचाशत्परिणाहा ॥ दशांगुलं

बन्तिशिरः ॥ द्वादशांगुलमुदरं ॥ दश विस्तारे द्वादशायामे पार्श्वे ॥
 द्वादशोत्सेधं त्रिकं ॥ अष्टादशोत्सेधं पृष्ठं ॥ द्वादशकं स्तनांतरं ॥
 द्यंगुलः स्तनपर्यतः ॥ चतुर्विंशत्यंगुलविशालं द्वादशोत्सेधमुरः ॥ द्यं-
 गुलं हृदयं ॥ अष्टकौ स्कंधौ कक्षे च ॥ षट्कावंसौ ॥ षोडशकौ प्र-
 बाहू ॥ पंचदशकौ प्रपाणी ॥ द्वादशांगुलौ पाणी तत्रापि पंचांगुला
 मध्यमांगुलिः ॥ ततोऽर्द्धांगुलहीने प्रदेशिन्यनामिके ॥ सार्द्धत्र्यं-
 गुलौ कनिष्ठिकांगुष्ठौ ॥ चतुरस्रसेधा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा ॥
 द्वादशोत्सेधं चतुर्विंशतिपरिणाहमाननं ॥ पंचांगुलमास्यं ॥ चतुरंगुलं
 पृथक् चिबुकौष्ठनासादृष्ट्यंतरकर्णललाटं ॥ त्रिभागांगुलविस्तारा ना-
 सापुटमर्यादा ॥ द्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तृतं नेत्रं ॥ तत्र शुक्लतृतीयां-
 शः कृष्णः कृष्णात्रयमांशा मसूरदलमात्रा दृष्टिः ॥ षडंगुलोत्से-
 धं द्वात्रिंशत्परिणाहं शिर इति ॥ सर्वं पुनः शरीरमंगुलानि चतुर-
 शीतिः ॥ तदायामविस्तारसमं सममुच्यते ॥ तत्र यथोक्तपरि-
 माणमिष्टमनिष्टं हीनमधिकं वा ॥ तथाहि ॥ ह्रस्वदीर्घगौरकृष्णरो-
 मारोमस्थूलकृशं चेति ॥ इष्टं च पुनर्महाशिरोदशनवदनहनुस्तनाग्र-
 पृष्ठस्वरमुपचितोरुस्फिकटिवक्षोग्रीवातालुकमुभयगुणपाणिपादचुबुक
 कर्णललाटं सूक्ष्मास्थिदंतनखांगुलिपर्वकेशं दीर्घांगुलिसक्थिबाहू-
 च्छ्वासेक्षितनेत्रजिह्वं विस्तीर्णास्याधरौष्ठजिह्वाललाटकर्णपीठवक्षो-
 ऽल्पमेदृग्रीवाकेशं स्निग्धत्वक्कचकरजनयनदशनस्वनं स्थिरोद्भ्रयात्कृ-
 खकेशपार्श्वं गंभीरनाभिसंधिस्वरं गूढजत्रुपृष्ठवंशदंतमूलं रक्तनाल्वो-
 ष्ठनखनेत्रांतमाताम्रजिह्वाहस्तपादतलं कृष्णकेशभ्रूनेत्रपक्ष्मतारकं
 शुक्लशुक्लमंडलदशनचरितमुन्नतचित्तस्कंधललाटोदरमुखनखपादं नी-
 चैर्बद्धकर्णस्तननासाग्रचक्रमणं धनस्कंधकंधरादंतांगुलित्वक्तसौहार्दं ॥
 मनुनखमध्यजिह्वं वृत्तस्फिकृग्रीवानखं समपृष्ठदंतललाटेक्षितं ॥ त-

थाऽनुपूर्ववृत्तावूरू ॥ दक्षिणावर्ता नाभिः ॥ प्रकृष्टांतरौ स्तनौ
 भ्रुवौ च ॥ कूर्माकृतयो नखाः पादौ च ॥ कृज्वास्यं नासावंश-
 श्च ॥ अनुल्बणे हनू वेषश्च ॥ श्लक्ष्णं तालु जिह्वा च ॥ नाति-
 स्थूलकशापोष्ठौ देहबंधश्च ॥ सस्यंदं हृदयं शंखौ मन्ये च ॥ सो-
 ष्म तालुपादोदरं निःश्वासश्च ॥ पृष्ठतोऽवनतौ रोमशौ च कर्णौ ॥
 ईषत्प्रलंबिन्यौ भ्रुवौ ॥ वलिभं सुश्लिष्टसंध्यर्द्धचंद्राकृति ललाटमा-
 तपत्रोपमं शिरः ॥ नैकमूला मृदवः केशाः ॥ दृढं गूढं शिरास्थि-
 संधि ॥ प्रकृतिपुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि हसितरुदितार्दानि च
 चेष्टितानि ॥ तथा स्नातानुल्लिप्तमधःप्रसृतानुपूर्व्या शुभ्यदिष्टं शरीर-
 मिति ॥ भवति चात्र ॥ उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं गर्मात्मभृति नीरुजं ॥
 आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्द्धमानं शनैः शुभं ॥ इति सर्वगुणोपेते शरीरे
 शरदां शतं ॥ आधुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ अनुत्सेक-
 मदैन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ॥ सत्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव ता
 मसः ॥ दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ॥ रसायनानि मैत्री च
 पुण्यायुर्द्विर्द्विरुद्रुणः ॥ इति प्रकृतिभेदीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो विकृतांगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्वस्था
 नामानुराणां वा पुरुषाणां देहांतरामिलाषिणामौषधविषयमतीताः
 सकलशरीरव्यापिनो दोषा घनाघनाइव वर्षमायुषः क्षयं सूचयंतो-
 ऽकस्मात्स्वभावविपर्यासं जनयन्ति ॥ तत्समाप्तौ रिष्टमित्याहुः ॥
 तत्र गौरोऽगौरः श्यामो ऽश्यामः कृष्णो ऽकृष्णइति देहप्रकृतिवर्णाः ॥
 तद्भेदाश्च पद्मगौरादयः ॥ नीलश्यामताम्रहारिद्रशुक्लादयस्तु विकृतयः
 तत्र प्रकृतिविकृतिवर्णौ युगपदंगेऽगैकदेशे वा मरणाय ॥ एतेन
 म्लान्धुरचपशोकहर्षरौक्ष्यत्नेहादयस्तथा प्रकृतिभेदीयोक्तानां मह-
 दुपचयसु ष्मदीर्घाणां सर्वेषां च दोषादिविभागेन प्रतिनियतानां

भावानामनिमित्ततोऽन्यथात्वमुक्तं भवति ॥ छायास्तु शरीरे पंच ॥
 तत्र त्वादमलखट्टाकाशनीलनिर्मला सस्त्रेहा सप्रभेव ॥ वातात्पांशु-
 भस्मरूक्षा रजोऽरुणा श्यावा निष्प्रभा स्वेदमलगंधिः ॥ तेजसो-
 द्रुतद्रुताशबिद्युत्तप्तपनीयरक्ता दृष्टिसुखा ॥ अंभसो वैदूर्यैर्दनी-
 लविमला घना सुस्निग्धा ॥ भ्रुवो रुचिराभा घना स्थिरा स्निग्धा
 शुद्धा श्यामा श्वेता च ॥ तासां वायव्या विनाशाय क्लेशाय चाति-
 महते शेषाऽस्तु मुखोदयाः ॥ सप्त प्रभा रक्ता पीता पांडुरा सिना ऽसि-
 ना श्यावा हरिता च ॥ ताः स्निग्धा विकाशिन्योऽमलाः शुभाः वि-
 परीतास्त्वशुभाः ॥ तयोर्विशेषः ॥ छाया वर्णमाकामत्यासन्ना च
 लक्ष्यते पंचभूतात्मिका च ॥ प्रभा तु वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टालक्ष्यते
 तेजःप्रभैव च ॥ यस्य दृष्टौ प्रतिच्छायामयी कुमारिका न दृश्यते स
 परासुः ॥ यस्यातपादर्शादिष्वकस्मात्प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्ना ही-
 नाऽधिकाऽऽकुला नष्टा जिह्वाऽवाक्शिरा विशिरा द्विशिरा विस्तृ-
 ताऽन्यथा वा विकृता वा दृश्यते ॥ यस्य ललाटे न स्विद्यति ॥ यस्य
 केशलोमान्यनभ्यक्तान्यभ्यक्तवद्दृश्यते ॥ नयने चातिप्रविष्टे निर्गते
 विस्तृते संक्षिप्ते संक्षिप्तभ्रुणी विनतभ्रुणी जिह्वे विषमे विश्रांतदर्शने
 हीनदर्शने नकुलाभे कपोताभे अलातवर्णे नीलादिविकृतवर्णे अनिच-
 ले स्तब्धस्वस्ते प्रकृते अत्युन्मिषिते अतिनिमिषिते दृष्टितपक्ष्मणी
 वा ॥ नासिका वा ऽतिविष्टताऽतिसंवृता कुटिला स्फुटिता पिटिका-
 चिता शुष्का वा स मतायुः ॥ यस्याधोऽधरोष्ठो यात्युत्तरोष्ठभोर्ध्व-
 मुत्तौ वा पक्कजंबूनीलौ ॥ दंता वाऽतिरूक्षास्ताम्राः श्यामाः पंकिलाः
 पुष्पिताः सशर्करा वा सहसा वा पतन्ति ॥ जिह्वा वा जिह्वा स्तब्धा
 सुसाऽबलिता गुर्वी श्यावा शूना शुष्का विसर्पिणी कंटकाचिनेष
 वा ॥ यस्य गंडललाटहनुर्बंधनानि स्थानाभ्युतानीव स्वस्तानि यस्य
 न धत्ते शिरः शिरोधरां पृष्ठं वा स्वभारं ॥ हनु वा पिंडमास्यस्त्रं ॥

यस्योत्सिक्तं मेढूमतिनिःसृतौ वा वृषणावतो विपर्ययो वा ॥ यस्य मू-
 त्रमत्युष्णं ॥ यस्य विषदोषाद्दिना खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो रक्तं प्रव-
 र्त्ते ॥ यस्यानिमित्तमंगान्यतिलघून्यतिगुरुणि वा स्युः स मुमूर्षुः ॥
 यस्यैकोऽनेको वा स्वरो गद्गदाव्यक्तज्ञामदीनो वा सहस्रोपलभ्यते ॥
 यो वा विवक्षुर्मुञ्चति ॥ यस्य बदतो मृशमूर्ध्वमुरो रुजति ॥ यस्यो-
 च्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वः पूतिगंधिः सुगंधिर्वा ॥ यस्यांगुलय आ-
 यम्यमाना न स्फुटेयुः यस्यान्योऽन्योऽपि क्षुतगतमूत्रणादिषु स्वभा-
 वातीतः शब्दः ॥ यस्येष्टोऽनिष्टो वा माल्यफलचंदनकुणपादिगंधो दे-
 हमुखमलमणवस्त्रादिषु ॥ यस्य शरीरं वैरस्यात्सौरस्याद्वाऽत्यर्थं यू-
 काम्तिकादयस्त्यजंति भजंति वा ॥ यस्य सततोष्मस्त्रंगावयवेषु शै-
 त्यं शीतेषु वा कुमुदोत्पलानुकार्यतिशैत्यमतिस्वेदोऽतिस्तंभो विगत-
 मांसशोणितष्विव च स्तंसः ॥ यस्य च योगोऽतियोगो वा शरीरे यु-
 गपन्महाभूतानां दृश्यते सर्वे ते कालपज्ञा इति ॥ भवति चात्र ॥ य-
 स्यापूर्वाः सिरालेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा ॥ ललाटे बस्तिर्शार्पि वा
 षण्मासान्न स जीवति ॥ पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥
 प्लवते प्लवमानस्य षण्मासास्तस्य जीवितं ॥ हरिताभाः सिरा यस्य
 रोमकूपाश्च संवृताः ॥ सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥
 यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा
 मासांतं तस्य जीवितं ॥ मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वति सीमंतावर्तका न-
 वाः ॥ मृत्युं स्वस्थस्य पद्मनात्रिरात्रादातुरस्य तु ॥ यस्य स्नातानु-
 लिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशं ॥ आर्द्रेषु सर्वात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जी-
 वति ॥ उरस्यूष्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ॥ भिन्नं पुरीषं तृष्णा
 च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ मूत्रं पुरीषं निष्ठचूतं शुक्रं चाप्सु निम-
 ज्जति ॥ निष्ठचूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ स्वरस्य दुर्ब-
 लीभाषं हार्नि च बलवर्णयोः ॥ रोगलद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमा-

दिशेत् ॥ अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ श्रोतारं चास्य
शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतबंध-
क्षणं ॥ शर्म चानधिगच्छंतं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ यो जातशीत-
पिटकः शीतांगो वा विदह्यते ॥ उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगो-
चरः ॥ यस्य रज्जुरिव छाया कंठे सक्तोपलक्ष्यते ॥ अवश्यं रुष्यते
जंतुः सोऽचिराद्यमर्किकरैः ॥ इति विहृतांगविज्ञानीयो नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातो विहृतेहाविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ घनीभू-
तमिवाकाशमाकाशमिव यो घनं ॥ अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं वाऽमूर्तव-
स्थितं ॥ तेजस्व्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ॥ अनेत्ररोगश्रद्धं
च बहुरूपमलांछनं ॥ जाग्रदक्षांसि गंधर्वान्प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ॥
रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ सप्तर्षीणां समीपस्थां
यो न पश्यत्यरुंधर्ता ॥ ध्रुवमाकाशगंगां वा न स पश्यति तां समां ॥
मेघतोयौघनिर्घोषानीणापणववेगुजान् ॥ शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानस-
तो न सतोऽपि वा ॥ निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकास्वनं ॥ तद्दृष्टं
धरसस्पर्शान्मम्यते यो विपर्ययात् ॥ सर्वशो वा न यो यश्च दीपगंधं न-
जिघ्रति ॥ विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ यः पंशुने-
व कीर्णागो योऽंगे घातं न वेत्ति वा ॥ अंतरेण तपस्तीक्ष्णं योगं वा
विधिपूर्वकं ॥ जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ॥ जिह्वा
श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते य-
स्य तं परिवर्जयेत् ॥ निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥
हीयते बलतः शश्वद्योन्नमश्नहितं बहु ॥ योऽल्पाशी बहुविण्मू-
त्रो बन्हाशी चाल्पमूत्रविद् ॥ यो वाऽल्पाशी कफेनार्तो दीर्घं श्व-
सिति चेष्टते ॥ दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निश्वस्य परिताम्यति ॥
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पंदले मृशं ॥ शिरो विक्षिपते क-

च्छायोऽचयित्वा प्रपाणिकौ ॥ यो ललाटस्रुतस्वेदः श्लथसंधानबंध-
नः ॥ उत्थाप्यमानः संमुख्यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ उत्तानएव स्व-
पिति यः पादौ विकरोति च ॥ शयनासनकुड्यादौ योऽसदेव जि-
घृक्षति ॥ अहास्यहासी संमुख्यन् यो लेढि दशनच्छद्यौ ॥ उत्तरौघं पं
रिलिहन्नुद्गारांश्च करोति यः ॥ यमभिद्रवति छाया रुष्णा पीताऽरु-
णाऽपि वा ॥ भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ वशगाः सर्व-
एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥ ग्रीवाललाटदृढयं यस्य स्वियति शी-
तलं ॥ उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ॥ योऽणुज्योतिरने-
काग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ॥ बलिं बलिभुजो यस्य प्रणीतं नोप-
भुंजते ॥ निर्निमित्तं च यो मेवां शोभामुपचयं श्रियं ॥ प्रामोत्पतो
वा विश्रंशं स प्रामोति यमक्षयं ॥ गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्या-
धितस्य वा ॥ यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षणमासान्न स जीवति ॥ प्र-
क्तिः शीलं स्मृतिस्स्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकं ॥ षडेनानि निवर्तते षड्भि-
र्मासैर्मरिष्यतः ॥ मत्तवहृतिवाक्कंपमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ नश्यत्य-
जानन्षडहात्केशलुंचनवेदनां ॥ न याति यस्य चाहारः कंठं कंठा-
मयादृते ॥ प्रेष्याः प्रतीपतो यांति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ यस्य निद्रा
भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ॥ बक्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्वियतभ्र-
रणौ भृशं ॥ चक्षुश्चाकुलतां याति दमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ यैः पुरा र-
मते भावैररतिस्तैर्न जीवति ॥ कथयेन्न च पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं
भिषक् ॥ गतासोर्बुभुमित्राणां न चेच्छेतं चिकित्सितुं ॥ यमदूतपि-
शाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ॥ घ्नद्भिरोपधवीर्याणि तस्मात्तं पश्चिर्ज-
येत् ॥ अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितं ॥ अरिष्टे रिष्टवि-
ज्ञानं न च रिष्टेप्यनैपुणात् ॥ चरकस्येति वचनं सुश्रुतेन तु पठथ-

१ परिलिहन्नुद्गारांश्चेतिपाठः २ यःपुमानणुज्योतिःस्तोकदृक् ॥ केविदंतु-
र्यतेजा इत्याहुः तथा अनेकाग्रो ध्याकुलचेताः॥

ते ॥ ध्रुवं हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ॥ रसायनतपोदान-
तत्परैश्च निवार्यते ॥ कृष्णात्रेयो द्विधा रिष्टं स्थिरास्थिरविभेदतः ॥
दोषाणामपि बाहुल्याद्विष्टाभासः समुद्भवत् ॥ तद्दोषाणां शमे शा-
म्येत्स्थाप्यवश्यं तु मृत्यवे ॥ आयुर्वेदफलं कृत्वा यदायुर्ज्ञं प्रतिष्ठि-
तं ॥ रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥ ॥ इति विकृतेहा-
विज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो विकृतव्याधिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स-
र्वैर्यथास्त्वं हेतुप्राप्तूपरूपैरतिमात्रैर्यस्य व्याधिरुत्पद्यते व्याधितस्य वा
यस्याशु मुखे पित्तुव्यंगलेवातिलकालकाः करजरदनेषु वा पुष्याप्यु-
दरे वा नानावर्णाः सिराः यस्य शुष्यतो नेत्रोपदेहो वर्त्मनासिकान्य-
तरश्वयथुर्वर्त्मसंसो वा यस्य क्षीणस्य क्षुत्तृष्णा वा दृष्ट्यैर्बहुभिरप्य-
न्नपानैर्न शाम्यति यस्य सफेनमसृक् प्रसिच्यते कुक्षिशूलं च
उरसो वा यस्य श्लेष्मा नीलपीतलोहितो बहुशश्च यस्य बलवा-
न् ग्रीवावमर्दो जिह्वाशोफः कंठास्यगुदपाकश्च यस्यामाशयोत्था प-
रिर्कृतिकाऽतितृष्णा शरुद्भेदश्च यस्य पक्काशयोत्था परिर्कृतिकाऽतितृ-
ष्णाऽतिमात्रश्च गुदग्रहः यस्यामपक्काशयान्यतरमाश्रित्य संज्ञां च ह-
त्वा वायुः कंठे घुर्घुरकं करोति यस्य क्षीणस्य तृष्णाभिष्टद्विर्हृदि शू-
लं च तथा हिष्मरक्तातिसारौ वाऽऽध्मानातीसारौ वा भृशं स-
तृष्णौ स परासुरिति ॥ भवति चात्र ॥ ज्वरो निहंति बलवान्
गंभीरो दीर्घरात्रिकः ॥ सप्रलापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलं ॥
अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनं ॥ संशुष्ककासः पूर्वाण्हे
योऽपराण्हेऽपि वा भवेत् ॥ बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥
स्कपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिद्रधनुःप्रसं ॥ ताम्रहारिद्रहरितं रूपं र-
क्तं प्रदर्शयेत् ॥ रोमकूपप्रविसृतं कंठास्यद्वये सजत् ॥ वाससो रं-
जनं पूति बेगवच्चातिभूरि च ॥ दृढं पांडुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसा-

रिणं ॥ कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिनृष्णातीसारशोफिनं ॥ यक्ष्मा पार्श्वरु-
जानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनं ॥ छर्दिर्वैगवती मूत्रशरुद्रंधिः सचंद्रिका ॥
सास्त्रवेदूप्यरुक्कासश्वासवत्युपंगिणो ॥ तृष्णाऽन्यरोगक्षपितं बहि-
र्जिह्वं विचेतनं ॥ मशार्थयोऽतिशीतार्तक्षीणं तैलप्रभाननं ॥ अशी-
सि पाणिपन्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनं ॥ हृत्पार्श्वीगरुजाछर्दिपायु-
पाकज्वरानुरं ॥ अतीसारो यकृत्पिंडमांसधावनमेचकैः ॥ तुल्यस्त्रैल-
घृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ॥ मस्तुलुंगमणीपूषवेसवारांबुमाक्षिकैः ॥
अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ॥ कबुरः प्रस्रवन्धातन्निष्पुरी-
षोऽथवाऽतिविद् ॥ तंतुमान्मक्षिकाकांतो राजेमांश्वद्रकैर्युतः ॥ शी-
र्णपायुवालं मुक्तवालं पर्वास्थिशूलिनं ॥ सस्तपायुं बलक्षीणमन्मत्रो-
पवेशयन् ॥ सतृट्कामज्वरछर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ अश्वरी शून-
द्वषणं बद्धमूत्रं रुजार्दितं ॥ मेहस्तृट्दाहपिटकामांसकोथातिसारिणं ॥
पिटिका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्द्धगाः ॥ पर्वपादकरस्था वा मंदोत्साहं
प्रमेहिण ॥ सर्वं च मांससंकोथदाहतृष्णामदज्वरैः ॥ विसर्पमर्मसंरोध-
हिध्माश्वासभ्रमकृमैः ॥ गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्मइवोन्नतः ॥
सिरानद्धो ज्वरछर्दिहिध्माऽऽध्मानरुजान्वितः ॥ कासपीनसहलास-
श्वासातीसारशोफवान् ॥ विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिध्माज्वरभ्रमैः ॥
मूर्च्छाछर्द्यतिसारैश्च जठरं हंत दुर्बलं ॥ शूनासं कुटिलोपस्थमुपछि-
न्नतनुत्वचं ॥ विरेचनहृतानाहमानस्यंतं पुनः पुनः ॥ पांडुरोगः श्वयथु-
मान् पीताक्षिनखदर्शनं ॥ तंद्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छाऽऽध्मानाति-
सारवान् ॥ अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरं ॥ नारीं शोफो मु-
खाद्धति कुक्षिगुह्यादुभावपि ॥ राजीचितः स्रवंछर्दिज्वरश्वासातिसा-
रिणं ॥ ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ॥ दुर्बलस्य विशो-
षेण जायतेऽताय देहिनः ॥ श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिलस्ते च पिं-
डिके ॥ सीदतः सक्थिनी चैव तं निषक् परिवर्जयेत् ॥ आननं हस्त

पादौ च विशेषाद्यस्य शुष्यतः ॥ शूयंते वा विना देहात्स मासाद्याति
 पंचतां ॥ उदरी यश्च शोफी वा स्वं न पश्यति मेहनं ॥ यस्य वा जठरो-
 भ्रामात्परिधानं न तिष्ठति ॥ वीसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्च्छागभंगवा-
 न् ॥ भ्रमास्यशोफहृत्सासदेहसादातिसारवान् ॥ कुष्ठं विशीर्यमाणं
 रक्तनेत्रं हतस्वरं ॥ मंदाग्निं जंतुभिर्जुष्टं हंति तृष्णातिसारिणं ॥ वा-
 युः सुप्तत्वं भुभं कंपशोफरुजातुरं ॥ वातास्त्रं मोहमूर्च्छायमदास्वप्न-
 ज्वरान्वितं ॥ शिरोग्रहारुचिश्वाससंकोचस्फोटकोथवत् ॥ शिरोरोगा-
 रुचिश्वासमेहविद्वेदतृड्भ्रमैः ॥ घ्नति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलान-
 लं ॥ वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्तपुदरी क्षयो ॥ गुल्मी मेही च ता-
 न् क्षीणान्विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत् ॥ बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिर-
 रोचकः ॥ यस्यानुरस्य लक्ष्यंते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ॥ वाताष्टी-
 लाऽतिसंवृद्धा तिष्ठंती दारुणा ष्टदि ॥ तृष्णयाऽनुपरीतस्य सद्यो मुष्णा-
 ति जीवितं ॥ शैथिल्यं पिंडिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्वतां ॥ क्षीण
 स्यायम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितं ॥ नाभीगुदांतरं गत्वा वंक्ष
 णौ वा समाश्रयन् ॥ गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ॥ म
 लान्वस्तिशिरोनाभि विबध्य जनयन् रुजं ॥ कुर्वन् वंक्षणयोः शूलं तृष्णां
 भिन्नपुरीषतां ॥ श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवंक्षणौ ॥ वि-
 तत्यपशुंकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ॥ स्तिमितस्यातताक्षस्य-
 सद्यो मुष्णाति जीवितं ॥ सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णामूर्च्छाबलक्षयः ॥
 विश्लेषणं च संधीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः
 प्रच्यवते भृशं ॥ लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ प्रवा-
 लगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ॥ उत्पद्याशु विनश्यंति
 न चिरात्स विनश्यति ॥ मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ॥
 अंतर्वक्त्रा किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ॥ कामलाऽक्ष्णोर्मुखं-

पूर्णं शंखयोर्मुक्तमांसता ॥ संत्रासश्चोष्णतांऽपि च यस्य तं परिवर्ज-
येत् ॥ अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयं ॥ घंदनोशीरमदिरा-
कृणपध्वाक्षगंधयः ॥ शैवालकुक्कुटशिरवाकुंकुमालमषीप्रभाः ॥ अंतर्दाहा
निरूष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः ॥ यो घातजो न शूलाय स्यान्न
दाहाय पित्तजः ॥ कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः ॥ अ-
चूर्णशूर्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ॥ रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वा-
स्तान् वर्जयेदृणान् ॥ विष्मूत्रमारुतवहं कृमिणं च भ्रगंदरं ॥ घट्टयन्
जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ॥ योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स
जीवति ॥ दंतैश्छिदन्नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि वा ॥ भूमिं का-
ष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ हृष्टलोमा सांद्रमूत्रः शुष्कका-
सी ज्वरी च यः ॥ मुहुर्हंसन्मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हंति यः ॥ मु-
हुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शू-
लोपहतवंक्षणं ॥ शर्म चानाधिगच्छंतं बुद्धिमान्परिवर्जयेत् ॥ विका-
रा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति
जीवितं ॥ यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संपादयितुमौषधं ॥ यतमानो न श-
क्नोति दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चाव-
चारितं ॥ न सिद्ध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितं ॥ भ-
वेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ अकस्माद्गंधवर्णादेः
स्वस्थोऽपि न स जीवति ॥ निवाते सेंधनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशा-
म्यति ॥ आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति च ॥ अतिमात्र-
ममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परि-
मुंचति ॥ संशयं प्राममात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ इति विरु-
तव्याधिविज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ निर्दिष्टं रि-
ष्टमानुराश्रयं ॥ दूतस्यापि तु जातिवेषभाषाचेष्टितदेशकाला वैद्य-

स्य च तत्संगमसंकल्पप्रस्थानप्रयाणप्रवेशा ग्रहचारो पूर्वसंभ-
 वः स्वमदर्शनानि च रोगिणः शुभाशुभं सूचयन्ति ॥ तत्रानुरादृर्णो-
 त्तमोऽन्याश्रमः पाखंडः पंडो मुंडी जटिलः स्त्री व्याधिनो ऽनेको
 जीर्णविवर्णमलिनच्छिन्नाद्रैकवसनः पंकतैलदिग्धो रक्तमाल्यानुले-
 पनो विकृतांगरूपकर्मा खरोधूमहिषवाहनो विकृत्वः श्वसन् रुदन्
 निष्ठुरोऽमंगलाभिधायी दूरादाव्हयमानस्तृणलोघुनुपांगारभस्मनुषसी
 सास्थिकेशशिरोललाटनासिकाऽऽस्यदंतजिह्वाग्रीवानखाऽनामिकाऽ-
 गुलिस्तनजठरनाभिपृष्ठकटीमेहनजंघाकपालपललोपलमुशलशूर्पापा-
 नन्मार्जनीशस्त्रवस्त्रांतदशाकार्पासभग्नच्युतस्पृक्काष्ठयष्टितुलारज्जुपाश-
 चर्मवेणुरिक्तभाजनस्रोहभाजनधरः पादाभ्यां भुवं मुंचन् विलिखन्
 गृहीत्वा पक्कं फलमसारं वा तद्विधमन्यद्वा विकारतुल्यगुणे च देशे
 काले वा दूतो वैद्यमुपसर्पन्नशुभः ॥ तद्यथा ॥ घृतोदकादिद्रवसमीप-
 स्थमतिशीतस्तब्धः प्रत्युपासि श्लेष्मामयेऽशुभः पित्तामये तु शुभः ॥
 तथा सेतुभंगे छर्दिमेहातिसारादिष्वशुभः सेतुबंधे तु शुभः ॥ तथा
 मध्यान्होभयसंध्यार्द्धरात्रिचतुर्थीषष्ठीनवमीपूर्वादिनेषु ग्रहोपरागोत्पा-
 तदर्शनभरणीकृत्तिकाऽऽर्द्राऽऽश्लेषामघामूलपूर्वासु चाशुभो यश्च वैद्यं
 सुप्तं नम्रं च भूमौ शयानमभ्यक्तं मुक्तकेशं दक्षिणाभिमुखं विकृत्वं
 छिंदंतं भिंदंतमग्निपितृकार्यप्रवणमशस्तं चिंतयंतं कथयंतं चोपति-
 ष्टति यो वा दिशं याम्यां प्रति कृत्वांऽजलिं विषमैकपादस्थः यस्मि-
 न् व्याधिताश्रयं कथयति दूते भिषगशुभमिंद्रियार्थमुपलक्षयेत् संक-
 ल्पवेद्वा तं च नानुयायात् ॥ अतोऽन्यथा पुनः करुणापेशलेन मनसा
 सौमनस्यवता मातापितृसमेनातुस्स्यात्पंतमारोग्यमाश्वासनेन प्रया-
 तव्यं ॥ प्रस्थानगमनप्रवेशेषु दधिमधुघृतलाजपुष्पाक्षनोदुंबराश्व-
 त्थमुक्तामणिछत्रदूर्वाकुशादर्शकन्याध्वजस्यंदनाष्टांपदाक्षनृपश्रीतरु-

भद्रपीठानि सस्यानि मत्स्या ह्या हंसश्रापो वृषः केसरी दक्षिणावर्त-
 शंखाब्जसिद्धार्थका रोचना स्वस्तिकस्तोरणं कीचका वेणवो वरुणम-
 धुमदसिक्तगंडगजस्तोयलंबोऽबुदः पूर्णकुंभो हरिद्राऽद्विरिद्रः फलान्या-
 द्रं मांसं सितं चामरं गौः सवत्सांऽगना पुत्रिणी मानुषं वर्धमानं सहस्रं
 नराणां प्रयुक्तानि यानानि धन्वंतरिर्षामनो ब्राह्मणो भूमिरभ्युहृता
 सिद्धमन्त्रं वराहश्च तोयोत्थितस्त्रिनयनमधुसूदनस्कंदपद्मासना लो-
 कपालाः सुराः स्वं दिशोऽग्निः सरांसि स्ववंत्यः समुद्रा मखा भारुतो
 ज्योतिषं धर्मशास्त्राणि तीर्थानि काव्यं धर्मार्थकामाश्रितं वालखि-
 ल्यादयो वेदवाक्यं निधिः कौस्तुभः कांचनं मणिभद्रः सुमेरुः प्रि-
 यंगुः प्रदीपो वचामोदकौ दितिरदितिररुंधती बुद्धिः सावित्र्युमाऽऽ-
 काशगंगा शची देवसेना सुधा शान्तिर्लक्ष्मीः सरस्वत्यर्पत्यक्षमा स्व-
 स्तिशब्दो षषट्कार ॐकारपुण्याहधर्मक्रियाभैतदष्टोत्तरं मंगलानां
 शतं दर्शनात्स्पर्शनात्कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिशंत्युत्त-
 मां ॥ अपिच ॥ पुत्रामानः पक्षिणो वामाः शुभाः शिवाश्यामार्षि-
 गलाकोकिलारलाद्युद्धंदरीसूकरीगृहगोधिकैकशफाश्च स्त्रीनामानः प्र-
 दक्षिणाः शिखिभल्लूकश्रीकंठश्चेति न गजाजकपयश्च प्रवेशे तु विपरी-
 ताः सर्वत्र च दक्षिणाद्वा मगमनमनिष्टं श्वश्रृगालयोः विपरीतं मृ-
 गविहंगयोः ॥ सर्वथा ऽपि दर्शनं भरद्वाजचापभासनकुलानां ॥ शशस-
 र्पाजाऽविगोधाजाहकसूकराणां तु कीर्तनमिष्टं न दर्शनं विरुतं च
 विपरीतमृक्षवानरयोः ॥ सर्वमपि त्वनिष्टं सरटकुक्कुटबिडालालूका-
 नां ॥ तथा ग्रंथ्यर्बुदादिषु छेदशब्दइष्टो गुल्मोदरादिषु भेदशब्दोऽ-
 तिसाररक्तपित्तादिषु रुद्धशब्दोऽश्मर्युदावर्तादिषु प्रवर्तनशब्दइति ॥
 एवमन्येपि ध्वनयो योज्याः ॥ सर्वत्रैव च स्थिरस्थावरवर्धमानत्राता-

२ दक्षिणावर्तशंखस्तु यस्य सन्नि तिष्ठति ॥ मंगलानि प्रवर्तते तस्य लक्ष्मी स्व-
 यंतरेत्यनूविबंके ॥ २ वरुणमधु वारुणीसुरा ३ अपत्यक्षमाइत्यत्राक्षमालेतिपाठः

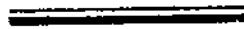
ऽचलध्रुवक्षेमशिवादयः शब्दा अन्या वादित्रस्वराश्च श्रेष्ठाः॥क्षुतहतः
 पतिताक्रोशप्रहारछेदमेददाहहाहाप्रतिषेधादिशब्दाः प्रतिषिद्धाः प्र-
 तिषिद्धायां दीप्तायां च दिशि कूराः पक्षिमृगध्वनयो वृक्षे वा रुक्ष-
 शुष्के सबलिकंटके तद्विधे वा देशे दर्शनं च तृणपल्लकाष्टभारकर्पर-
 फलोष्ठादीनां कंटकोर्द्धपादयानशयनासनादिभद्रोपस्कररिक्तकुंभम-
 घषसातैलगभिणीश्वपाकव्यसनीमृतानां च प्रवेशे चातुरगृहापूर्वा-
 क्रमांगल्पनिर्गमः प्रविष्टस्य तु भिषजः न सत्कारो लाभतुष्टस्तुतय-
 श्च शुभाशुभा आतुरस्य वक्रानुवक्राग्रहा गर्हितस्थानस्थाः केतु
 शनिराहुभिर्जन्मक्षीभिभवो गृहदारशयनासनवाहनमणिरत्नोपकरणेषु
 वा गर्हितलक्षणप्रादुर्भावश्चिकित्साप्रतिषेधाय ॥ स्वमस्तु स्वयमन्ये-
 न वा दृष्टः शुभाशुभहेतुः स सप्तविधो दृष्टः श्रुतोऽनुभूतः प्रार्थितः
 संकल्पितो भाविको दोषजश्च ॥ तत्राद्यः पंचविधोऽफलः तथा य-
 थास्वप्रकृतिर्विस्मृतो दिवाऽतिरहस्योऽतिदीर्घो नातिसुप्तदृष्टश्च पूर्वरा-
 त्रेऽल्पं चिराच्च फलं करोति ॥ गोसर्गं महत्सद्यश्च ॥ निद्रया च
 पुनरनुपहतः प्रतीपैर्वा वचोभिर्दानयमनियमादिभिर्वा ॥ त-
 न्न यः प्रेतैः सह मद्यं पिबन् शुना ऽऽकृष्यते स हन्यते ज्व-
 रेण॥यो लाक्षारक्ताभमंबरं पश्यति यो वा रक्तदेहमाल्यवस्त्रो हसन्त्रा-
 र्यां न्हियते स रक्तपित्तेन ॥ यो याम्यां दिशं खरोष्ट्रमहिषवराहान्यत-
 मेन स यक्षमणा ॥ यस्य कंटकीनी लता वंशस्तालो वा हृदि जायते
 स गुल्मेन ॥ यस्य शिरसि स शिरोरोगेण वा शिरश्छेदनेन ॥ यस्य
 नभस्याज्यावसिक्तस्याग्निमनर्चिषं जुह्वतो जायते पद्मान्युरसि स कु-
 ष्ठेन ॥ यश्चंडालैः सह स्नेहं पिबति स प्रमेहेण ॥ यो रक्षोभिः सह नृ-
 त्यन्मप्सु मज्जति स उन्मादेन ॥ यो मत्तः सोऽपस्मारेण ॥ यश्चंद्रसू-
 र्ययोरुपरानं पश्यति तस्य नेत्ररोग उपजायते ॥ यस्तयोः पतनं तस्य
 नेत्रविनाशः ॥ यः शम्कुलीरपूपान्वाऽभ्यवहृत्य प्रतिबुद्धश्छर्दयति

यस्य शिरसि लतादयो जायंते वयांसि च निलीयंते मौढ्यं वा भवति यो गृध्रोलूककाकाद्यैः प्रेतपिशाचरक्षोद्विडांधस्त्रीचंडालाद्यैर्वा परिचर्यते दक्षिणाभिमुखं वा स्त्रिया नृत्यंत्या ऽऽकृष्यते वायसादिभिर्वा स्वयं वा दिग्वासा याति शून्याटर्वा वा कपिरथेन प्रेतैः प्रमज्जितैर्वा परिष्वज्यते नम्रो वा रक्तां स्रजं धारयति पंकदिग्धो हसति नृत्यति वा वेत्रवंशकण्टकनृणमहने संसृज्यते पतति वा पांशुपधानायां भुवि बल्मीकभस्म-श्मशानश्वभ्रायतनेषु वा पंककूपकलुषोदकेषु वा मज्जति स्रोतसा वा न्हियते रक्तकुसुमवनांभूमिं गुह्यामंधकाराचिनां पापकर्मालयं संबाधं जननीं वा प्रविशति मत्स्येन वा ग्रस्यते श्मश्रुकर्म च यो गात्रवृद्धिं विवाहं चानुभवति शैलप्रासादाग्रात्यतत्यारोहति वा यूपपुष्पाढ्यशा-ल्मलीकिंशुककोविदारपारिभद्रकान् यो वा पराजीयते बध्यते छर्दयति विरिच्यते हृष्यति लभते वा हिरण्यलोहलवणैरुपिण्याककार्पासा-नश्रान्ति पक्वान् पिवति मद्यं स्नेहं वा ऽभ्यज्यते निर्भर्त्स्यते वा कुपितैः पितृभिः चंद्रार्कतारादीपदेवतानेत्रदशानान्यतमात्रश्यतो वा पश्यति वक्रं वा बाहुं नगं वा विभिद्यमानं पुरुषान् वा नग्नान्कषायवाससोऽसौ-म्यान्दंडपाशहस्तान् रुष्यान् रक्ताक्षान् स्त्रियं वा रुष्णां शुक्रदर्शनां दी-र्घकेशस्तनीं कालरात्रिरूपां ते व्याधिताः पंचतामामुवंति ॥ स्वस्थास्तु जीवितसंदेहमिति ॥ भवंति चात्र ॥ मनोवहानां पूर्णत्वात्स्रोतसां प्र-बलैर्मलैः ॥ दृश्यंते दारुणाः स्वप्ना विनाशाभिमुखात्माभिः ॥ अक-ल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ॥ पश्येत्सौम्यं शुभं तस्य शुभ-मेव फलं भवेत् ॥ देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ साधून् यशस्विनो बन्दिमिदं स्वच्छान् जलाशयान् ॥ क-न्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान्सुतेजसः ॥ नराशनं दीप्ततनुं समंता-द्बुधिरक्षितः ॥ यः पश्येत्प्रभते यो वा छत्रादर्शविशामिषं ॥ शुक्लाः सुम-नसो वस्त्रमभेध्यालेपनं फलं ॥ शैलप्रासादसफलवृक्षासिंहनरद्विपान् ॥

आरोहेद्रोश्वयानं च तरेभ्रदरुदोदधीन् ॥ पूर्वोत्तरेण गमनमगम्याग-
मनं मृतिं ॥ संबाधाभिःसृतिः स्पर्शस्तारकाचलभास्वतां ॥ रोदनं
पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनं ॥ यस्य स्यादापुरारोग्यं वित्तं स
बहुशोऽश्रुते ॥ पितृदेवद्विजातीनां क्रुद्धभीतकृशात्मनां ॥ मलिनांब-
रपुष्पाणां दर्शनं न प्रशस्यते ॥ तेषामेव तु तुष्टानां शुद्धपुष्पांबरात्मनां ॥
दर्शनं शस्यते स्वप्ने तैश्च संभाषणं शुभं ॥ दृष्ट्वा स्वमान् दारुणान्
शोभनान्वा प्रातः स्नातः सर्षपानाम्बिवर्णान् ॥ हुत्वा सावित्र्या सर्षिषा
ऽऽक्तांस्तिलान्वा पूतः पापैर्मुच्यते व्याधिभिश्च ॥ मंगलाचारसंपन्नः
परिवारस्तथाऽऽनुरः ॥ श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ सत्व-
लक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ॥ चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्य-
स्य लक्षणं ॥ इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतं ॥ शरीरस्य ततः
स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ॥ इति दूतादिविज्ञानीयो नाम द्वाद-
शोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इतिश्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे द्वि-
तीयं शारीरस्थानं संपूर्णं ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

निदानस्थानम् ३

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ इति
ह स्माद्गुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ पुरा कृतयुगे विगतरागद्वेषादिद्वंदा
जितलोभक्रोधश्रमक्लमालस्यभया निष्परिग्रहाः पुरुषा बभूवुः ॥ ते-
षां पुण्यबलेन पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमुदायाविचित्रसवीर्यादिस-
मुद्धानि सस्यान्योषधयश्चासन् ॥ ते तानि जितेन्द्रियत्वात्काले मा-
त्रया चोपयुंजानाः सत्यार्जवानृशंस्यादिगुणयोगाच्च सरसदृश्यतेज-
सो रूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपचयसंहननसत्वसारसंपन्ना दीर्घायुषो
नीरुजश्च बभूवुः ॥ अश्नति तु कृतयुगे युगस्वभावात्कमेण परिही-
यमाणसर्वगुणेषु पृथिव्यादिषु शरीरगुणेषु च धर्मानिक्रमात्पुरुषेष्वव-
श्यंभाषिनो निरपेक्षरूक्षाभिरुपेक्षिता देवताभिर्ज्वरादयः प्रादुरभूवन् ॥
इति सर्वरोगाणां सामान्यतः संभवः ॥ ज्वरस्तु स्थाणुशापात्प्राचेत-
तसतामुपगतस्य प्रजापतेः क्रतौ भागमपरिकल्पयतस्ताद्विनाशार्थं पू-
र्वजन्मामानितया रुद्राण्या प्रेरितस्य पशुपतेर्दिव्यमब्दसहस्रं परि-
रक्षितवतः क्रोधमतिचिरकालसंभृतो व्रताति रोषाग्निः किंकररूपेण
किल पिंडितमूर्तिर्वीरभद्रनामा भस्मप्रहरणस्त्रिशिरोऽक्षिबाहुपादः पिं-
गललोचनो दंष्ट्री शंकुकर्णः कृष्णतनुरुत्तमांगान्निश्चचार ॥ स दे-
वीविनिर्भितया सह भद्रकाल्या प्रतिरोमकूपमभिनिःसृत्तैर्विविधविह-
ताकृतिभिरनैर्भयानकवाक्यक्रियावपुर्भिरनुचरैः परित्ततश्चतुर्युगांत-

करांभोदसहस्रनिनदोऽनुनादयन् रोदसी ज्वालागर्भेण परितः कलक-
 लारावेण महाभूतसंश्लवकारिणा विधाय दानववधमश्वमेधाध्वरविध्वं-
 साज्ञां च प्राञ्जलिर्विज्ञापयामास शिवं ॥ शिवीभूतोऽसि देवदेव देवैः
 पितामहप्रभृतिभिर्जगतः पित्रा च धात्राऽभिष्टूयमानः संप्रत्यहं किं
 करवाणीति ॥ तं शूली क्रोधमादिदेश ॥ यस्मान्निद्रशैरप्यजग्धो म-
 म क्रोधो व्रतविघ्नं चिकीर्षुर्देत्यसैन्यं च दक्षश्च दक्षहव्यं त्वया जीर्ण-
 मतो जगतोऽस्य सस्थावरस्य ज्वरयिता ज्वरो भवान् भवतु ॥ त्वं हि-
 सर्वरोगाणां प्रथमः प्रवरो जन्ममरणेषु तमोमयतया महाभोहः प्राग्ज-
 न्मनो विस्मरयिताऽपचारांतरेषु चोष्ममयत्वात्संतापात्मा हृयेष्वपि
 ध्रुवो ज्वरो भवेति ॥ सोऽयमेवमुमापतिनाऽनुगृहीतो नानानामभिः
 सर्वतोऽनुभुवि विचरति ॥ तद्यथा ॥ पाकलो गजेष्वभितापो वाजि-
 ष्वलर्कः कुक्कुरेष्विद्रमदो जलजेषु ज्योतिरोपधीषु चूर्णको धान्ये-
 ष्वप्सु नीलिका भूमावूपो मानुषेषु ज्वरइति ॥ तत्सहजाश्वरोचकां
 गमर्दशिरोव्यथाभ्रमक्लमग्लानितृष्णासंतापादयः ॥ तत्संतापाच्च रक्त-
 पित्तं ॥ तत्रैव च यज्ञे क्रोधभयाभिभूतानां परितो धिद्रवतां लंघनश्ल-
 वनाद्यैर्देहविक्षोभणैर्गुल्मविद्रधिष्टिजठरादयो हविःप्राशान्मेहकुष्ठा-
 र्शःशोफातिसारादयो भयोच्चासशोकाशुचिसंस्पर्शैरुन्मादापस्मारग्रहा-
 दयो रोहिण्यतिसंगाच्छेषदुहित्संभोगकृताच्च प्रजापतिक्रोधान्नक्षत्र-
 राजस्य राजयक्ष्मा तत्सहोद्भवाश्च कासश्वासादयः ॥ सोऽपि हि न विना
 ज्वरेणाऽनुवधातीति ॥ सकलोऽपि रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवाच्य
 श्च ॥ ज्वरस्तमो विकार आतंकः पाप्मा गदो व्याधिरात्राधो दुःखमामयो

१ यथांतरेतु ॥ पाकलः स तु नागानामभितापस्तु वाजिनां ॥ गवामोश्वरसंज्ञश्च
 मानवानां ज्वरो मतः ॥ अजावीनां प्रलापारुह्यः करभे चालसो भवेत् ॥ हारिद्रो महिषाणां
 तु मृगरोगो मृगेषु च ॥ पक्षिणामभिघातस्तु मत्स्येष्विद्रमदो मतः ॥ पक्षाघातः पतंगानां
 व्यालेष्वक्षिकसंज्ञकइति ॥

यक्ष्मा रोग इत्यनर्थान्तरात्तत्र रुजतीति रोगः॥तस्योपलब्धिर्निदानपूर्-
 बरूपरूपोपशयसंप्राप्तेभिः॥तत्र निदानं वाय्वादिप्रकोपः॥तस्य पुनर-
 हिताहारविहारसेवा ॥ निदानपर्यायास्तु हेतुर्निमित्तमायतनं कारकः
 कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं मूलं योनिरिति ॥ पूर्वरूपं नाम येन-
 भाविव्याधिविशेषो ज्ञायते न तु दोषविशेषस्तदुत्पत्त्यमानस्य व्या-
 धेरल्पत्वादव्यक्तं रूपं ॥ स्पष्टं पुनारूपं ॥ तस्य शब्दांतराणि
 लिंगमाकृतिलक्षणं चिन्हं संस्थानं व्यंजनमिति ॥ उपशयो हेतु-
 व्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थकारिभिश्चौषधाहारविहारैः सुखानुबंधः ॥ स
 हि व्याधिसात्म्यसंज्ञः ॥ तद्विपरीतोऽनुपशयः ॥ एतेन देशकालौ व्या-
 ख्यातौ ॥ संप्राप्तिः पुनरेवं दुष्टो दोषस्तेन चैवमारब्धो व्याधिः ॥ तत्प-
 र्याया जातिरागतिर्निवृत्तिर्निष्पत्तिरिति ॥ सा संख्याविकल्पप्राधान्य-
 बलकालविशेषैर्भिद्यते ॥ तत्र संख्या तावदष्टौ ज्वरास्त्रिविधं रक्तपित्तं
 पंच कासा इति ॥ विकल्पः समवेतानां दोषाणामंशांशकल्पना ॥
 प्राधान्यं व्याधीनामनुबंध्यनुबंधभेदात्तरतमयोगाद्वा ॥ दोषाणां बल-
 विशेषो हेत्वादिकात्स्नर्यावयवविभावनया ॥ काल विशेषः पुनर्दो-
 षाणामृत्वहोरात्राहारसमयनियतः प्रकोपइति ॥ एतावतैवसमा-
 सतः कथितो निदानार्थः ॥ विस्तरेण तु यथास्त्वं प्रतिरोगमु-
 पदेक्ष्यते ॥ अथ तिक्तकटुकषायरूक्षलघुशीतविष्टंभिविरूढक-
 तृणधान्यकलायचणककरीरतुंबकलिंगचिर्भिटविसशालूकजांबवतिंदु-

१ निर्दिश्यते व्याधिधरनेनेति निदान ॥ निश्चित्य दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिधरनेनेति
 वा ॥ निशब्दो निश्चये ॥ तथा च निर्निश्चयनिषेधयोरिति ॥ लोकेऽपि अद्य ते निदानं
 करिष्यामीत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते ॥ निदानमिनिकरणे लघुत् ॥ तेन व्याधि-
 निश्चयकरणमात्रनिदानमितिनिदानादिपंचकसामान्यलक्षणं ॥ निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे
 हेतौ च प्रतीयते ॥ यथा तृणशब्दस्तृणविशेषे तृणजातौ च ॥ २ उत्पन्नव्याधिवोधकमेव लिंगं
 रूपमिति लक्षणं ३ संक्षेपतस्तृणशयलक्षणं ॥ औषधादिजनितसुखानुबंधउपशयइति ४ निदान
 समानधमिणोऽपि प्रभावात्प्रशमकारिणः ॥ ५ औषधादीनां दुःखकरउपयोगोऽनुपश-
 यइत्यर्थः ॥ ६ दोषतिकर्तव्योपलक्षितं व्याधेर्जन्म संप्राप्तिः ॥

कहीनशुष्कप्रमिततृषिताशनक्षुधितांबुपानासृक्षयविरेचनादिकर्मा-
 तियोगवेगविधारणोदीरणरात्रिजागरणप्रवातव्यवायव्यायामबलवद्युद्ध
 निग्रहातिस्वरचापकर्षणात्युच्चविषमलंघनाध्वाऽध्ययनधावनसलिलत-
 रणाभिघातदम्यगोवाजिगजनिय्रहाश्मशिलालोहकाष्ठोत्क्षेपविक्षेप-
 अमणचालनगाढोच्छादनपराघातनादिसाहसभयशोकोत्कंठादिभिर-
 तिसेवितैर्ग्रीष्मवर्षांपराणह्यपररात्राहारपरिणामांतेषु च वायुः प्रकोप-
 मापद्यते ॥ कटुम्ललवणक्षारोष्णतीक्ष्णविदाहिशुक्तशांढाकीमद्य-
 मूत्रमस्तुदधिधान्याम्लतैलकुलत्थमाषनिष्पावतिलाभ्रलैट्टाकुठेरका-
 दिवर्गाघ्राघ्रातकाम्लोकापीलुभल्लातकास्थिलंगलिकामरिचातपाभि
 रजोधूमक्रोधेष्याऽजीर्णैर्मैथुनोपगमादिभिर्वर्षाशरन्मध्यदिनाद्धरात्रा
 हारविदाहकालेषु च पित्तं ॥ मधुराम्ललवणास्त्रिगधगुरुशीतपिच्छि-
 लाभिष्यंदिनवाचपिष्टपृथुकस्थूलभक्ष्यशष्कुल्यामक्षीरकिलाटमोरद-
 कूचिकापिंडकपीयूषेक्षुरसफाणितगुडापूपपिशितमोचखजूरभव्यना-
 लिकेरनिशांबुपानात्यंबुपानातिसंतर्पणभुक्तमात्रदिवास्वप्रकालातिस्व-
 मकायवाङ्मनोव्यापारानारंभानुपधानशयनावश्यायहर्षच्छादिविघातविरे-
 चनाद्ययोगादिभिः शिशिरवसंतपूर्वाणहप्रदोषभुक्तमात्रेषु च श्ले-
 ष्मा ॥ हृयसंसर्गात्संसर्गः ॥ सर्वेषां तु मिश्रीभावात्तथाऽनशनात्यश-
 नाध्यशनसमशनविषमाशनविरुद्धाशनसंकीर्णाशनव्यापत्रांबुमद्यमं-
 दकदधियावकयवसुरापिण्याकाममूलकसर्षपशुष्कशाकवैलूरुशापि-
 शितलकुचामफलमृत्तिकाभ्यवहारान्परिवर्त्तनुं व्यापदसात्स्यौषधि-
 गंधाघ्राणाविषपिटकाविषगराभ्यवहारानार्तवदुर्दिनग्रहपीडाग्रहावेशपु-
 रोवातपर्वतोपश्लेषरसायनस्त्रेहस्त्रेदविरेचनादिभिध्यायोगेभ्यः पापा-
 नां च कर्मणामभ्यासात्पूर्वकृतानां च परिणामात्स्त्रीणां विषमप्रस-

१ लटा कौमुभं शाकं २ त्विन्नयवाः ३ वल्लूरं शुष्कमांसं ॥ ४ अन्न
 स्य परिवर्तो विनियमः ॥ परिवर्त्तो विनियमे इति मेदिनीकरः

वात्प्रसूतानां च मिथ्योपचारात्सन्निपातः ॥ इति सामान्यतः सर्वेषु रोगेषु दोषप्रकोपहेतुरुक्तइति ॥ भवति चात्र ॥ प्रतिरोगमिति कुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥ रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥ आधानजन्मनिधनप्रत्यरारब्धविपत्करे ॥ नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥ ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ॥ भरणीषु च पंचाहात्सप्ताहात्कृत्तिकासु च ॥ त्रिःसप्तरात्रादथवा रोहिष्यामष्टरात्रतः ॥ एकादशाद्वा दिवसान्मृगे षण्णवरात्रयोः ॥ पंचाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ॥ पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥ दिवसात्सप्तविंशाद्द्वादहात्सप्ताहतोऽथवा ॥ पुष्याश्लेषासु मरणं चिरेणाऽपि मघासु तु ॥ अवश्यं स्वास्थ्यमामोति द्वादशाहान्न चेन्मृतः ॥ फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥ नवमे द्वौकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ॥ हस्तेऽन्हि सप्तमे शांनिश्चित्रायामष्टमेऽथवा ॥ पुनश्चित्रागमे स्वानौ दशाहादथवा त्रिभिः ॥ पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥ नवमेऽन्हि न चेच्छान्तिर्मध्ये मृत्युस्ततः परं ॥ ज्येष्ठायांपंचमे मृत्युरुर्ध्वं वा द्वादशात्सुखं ॥ स्वास्थ्यं दशाहान्मूले न त्रिःसप्ताहेऽथवा गते ॥ पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥ अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवं ॥ आज्येष्ठाहाद्द्विष्टासु द्वादशाहारुणेषु तु ॥ षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्मद्रपदासु तु ॥ उत्तरासु द्विसप्ताहात्पशामो रेवतीषु च ॥ चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह हारितः ॥ इति सर्वरोगनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टाभिः कारणैर्ज्वरः संजायते मनुष्याणां पृथक्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैरांगंतुना च ॥

१ आधानं जन्मतो यद्दशमं नक्षत्रं निधनं समी तारा प्रथमः पंचमी तारा विपत्करं तृतीयातारा २ चैकविंशवेतिपाठः ३ हस्तेनेतिपाठः ४ भवेदितिपाठः ५ मध्ये अनुगधायां

तत्र यथोक्तैः प्रकोपनविशेषैः प्रकुपिता दोषाः प्रविश्यामाशयमू-
ष्मणा मिश्रीभूयाममनुगम्य रसस्वेदवाहीनि स्रोतांसि पिधाय पि-
त्तं तु द्रवत्वान्तमिव जलमनलमुपहत्य सर्वेऽपि च दोषाः पक्कारं
स्वस्थानाद्बहिर्निरस्य सह तेन सकलमपि शरीरमभिसर्पति ॥ तत्सं-
पर्काद्बन्धनेन स्वेनोष्मणा नितरां देहोष्माणमेधयंतोऽतःस्रोतो-
मुखपिधानात्स्तंभमादधाना बहिरपि स्वेदमपहरंतः सर्वेद्रियाणि चो-
पतापयंतो ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥ तस्येमानि पूर्वरूपाणि मुखे वै-
रस्यमन्त्रानभिलाषो गुरुगात्रत्वमालस्यमल्पप्राणता गतिस्खलनं नि-
द्राधिक्यमरतिरसूया हिनोपदेशेषु प्रद्वेषो बालेषु मधुरेषु च भक्ष्ये-
ष्वम्ललवणकटुकाभिनंदनमविपाकोऽगमर्दश्चक्षुषो राकुलत्वं साश्रुता
जंभा विनामः क्लमो रोमहर्षः शब्दानलांब्रुशीतवातच्छायातपे-
ष्वकस्मादिच्छाद्वेषौ च ॥ तदनंतरं व्यक्तीभावो ज्वरस्येति ॥ भव-
ति चात्र ॥ आगमापगमक्षोभमृदुता वेदनोष्मणां ॥ वैषम्यं त-
त्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनाश्रुताः ॥ पादयोः सुप्तता स्तंभः पि-
डिकोद्द्वेषनं श्रमः ॥ विश्लेषइव संधीनां सादुर्बोः कटिग्रहः ॥
पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरं ॥ छिद्यंतइव चास्थोनि
पार्श्वगानि विशेषतः ॥ दृढयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ स्कंधयो-
र्मथनं बाहोर्भेदः पीडनमंसयोः ॥ अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः
स्वनः ॥ निस्तोदः शंखयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ॥ कषायास्यत्वम-
थवा मलानामप्रवर्त्तनं ॥ रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनखमूत्रपुरीषता ॥
प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ कंठौष्ठशोषस्तृट् शुष्कौ
छर्दिकासौ विपादिता ॥ हर्षो रोमांगदनेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥ भ्र-
मः प्रलापो धर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ॥ युगपद्वाप्तिरंगानां प्रला-

१ प्रतीदेनेव ॥ २ अरोचकेन वक्रस्थमपि न मुक्ते अश्रद्धया केवलं नाभिलषति
मुखस्थं भक्षयत्येवेति विशेषः ॥

पः कटुवक्रता ॥ नासाऽस्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽर-
 तिः ॥ विड्भ्रंशः पित्तवमनं रक्तघ्नीवनमम्लकः ॥ रक्तकोठोद्भवः पी-
 तहरितत्वं त्वगादिषु ॥ स्वेदो निःश्वासैवंगव्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥
 विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतरोधोऽल्पवेगता ॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं ह-
 स्तेपश्वासपीनसाः ॥ हृत्तासश्छर्दनं कासः स्तंभः श्वैत्यं त्वगादिषु ॥
 अंगेषु शीतपिटकास्तंद्रोदर्दः कफोद्भवे ॥ काले यथास्वं सर्वेषां प्र-
 वृत्तिर्द्विरेव वा ॥ निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥
 यथास्वलिंगसंसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपि च ॥ शिरोर्तिमूर्च्छावमि-
 दाहमोहकंठास्यशोषारनिर्ष्वभेदाः ॥ उच्चिद्रतातृद्भ्रमरोमहर्षा जं-
 भाऽतिवाक्त्वं च चलात्सपित्तात् ॥ तापहान्यरुचिर्ष्वशिरोरुक्पी-
 नसश्वसनकासविबंधाः ॥ शीतजाड्यतिमिरभ्रमतंद्राः श्लेष्मवातज-
 नितज्वरलिंगं ॥ शीतस्तंभस्वेददाहान्यवस्था तृष्णा कासः श्लेष्मपित्त-
 त्तप्रवृत्तिः ॥ मोहस्तंद्रा लिप्तिकास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्त-
 ज्वरस्य ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ॥ तद्वच्छीतं
 महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥ सदा वा नैव वा निद्रा महास्वे-
 दोऽतिनैव वा ॥ गीतनर्तनहास्यादिविरुतेहाप्रवर्तनं ॥ साश्रुणी कलु-
 षे भुम्ने रक्ते लुलितपक्ष्मणी ॥ अक्षिणी पिंडिका पार्श्वमूर्द्धपर्वा-
 स्थिरुक् श्रमः ॥ सखनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवावृतः ॥ परिद-
 ग्धा स्वरा जिह्वा गुरुस्त्रांगसंधिता ॥ रक्तपित्तकफघ्नीवो लोलनं शि-
 रसोऽतितृद् ॥ कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनं ॥ हृद्भ-
 या मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाऽल्पशोऽति वा ॥ श्लिग्धास्यता बलभ्रंशः
 स्वरसादः प्रलापिता ॥ दोषपाकश्चिरात्तंद्रा प्रततं कंठकूजनं ॥ सञ्चि-
 पातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हतौजसं ॥ वायुना कफरुद्धेन पित्तमंतः

१ स्वेदो घर्मागमनं प्रायेण सामदोषेण स्रोतसां निरोधानसर्वज्वरेषु घर्मनिरोधः
 अत्र तु पित्तस्य तैक्ष्ण्यात्ज्वरप्रभावात्स न भवति ॥

प्रपीडितं ॥ व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्भागं प्रवर्तते ॥ तेन हा-
 रिद्रेनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ॥ दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्ण-
 लक्षणः ॥ असाध्यः सोऽन्यथा रुच्छो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥ अ-
 न्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितं ॥ त्वचि कोष्ठे ऽथवा
 दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ तद्दहातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ॥
 शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्थंदितशोषिते ॥ शीते शान्तेऽम्लको मू-
 च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥ दाहादौ पुनरंते स्युस्तंद्रास्वेदवमिक्ल-
 भाः ॥ आगंतुरभिघाताभिषंगशापाभिचारतः ॥ चतुर्द्वाऽत्र क्षतच्छेददा-
 हाद्यैरभिघातजः ॥ श्रमाच्च तस्मिन्पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
 सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरं ॥ ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशो-
 ककामजः ॥ अभिषंगाद्गृहेणास्मिन्नकस्माद्वासरोदने ॥ ओषधीगं-
 धजे मूच्छा शिरोरुक् श्वयथुः क्षवः ॥ विषान्मूच्छाऽतिसारास्य-
 श्यावतादाहदृग्दाः ॥ क्रोधात्कंपः शिरोरुक् च प्रलापो मयशोकजे ॥
 कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्नीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥ ग्रहादौ सन्निपात-
 स्य भयादौ मरुतस्त्रये ॥ कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभि-
 चारजौ ॥ सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥ तत्राभिचा-
 रकैर्मत्रैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृ-
 ह्भ्रमैः ॥ सदाहमूच्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ॥ इति ज्वरोऽष्ट-
 धा दृष्टः समासाद्विविधस्तु सः ॥ शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽत-
 र्बहिराश्रयः ॥ प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥ पूर्व-
 शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ॥ पवने योगवाहित्वाच्छीतं
 श्लेष्मयुते भवेत् ॥ दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रैऽतःसंश्रये पुनः ॥ ज्वरे-
 ऽधिकं विकाराः स्युरंतःक्षोभो मलग्रहः ॥ बहिरेव बहिर्भगे तापोऽपि
 च सुसाध्यता ॥ वर्षाशरद्वसतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥ वैकृ-
 तोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ एकमार्गक्रियारंभ-

व्यतिष्ठतेर्महात्ययात् ॥ वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्व-
 रं ॥ कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुपलः कफः ॥ तत्प्रकृत्या विस-
 र्गाच्च तत्र नानशानाद्भयं ॥ कफो वसंते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ब-
 लवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसा-
 ध्यउदाहृतः ॥ ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ॥ न प्रवृत्तिर्न
 विट्जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्व-
 सनं भ्रमः ॥ मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणं ॥ जीर्णताऽऽम-
 विपर्यासात्सप्तरात्रं च लघनात् ॥ ज्वरः पंचविधः प्रोक्तो मलकालव-
 लाबलात् ॥ प्रायशः सन्निपातेन भूयसा व्यपदिश्यते ॥ संततः सत-
 तोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ धातुमूत्रशरुद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो
 मलाः ॥ तापयंतस्तनुं सर्वा तुल्यदूष्यादिर्वाद्धिताः ॥ बलिनो गुरवः
 स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ॥ संततं निष्प्रतिदंद्वा ज्वरं कुर्युस्सुदु-
 सहं ॥ मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ॥ सर्वाकारं रसादी-
 नां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ॥ वातपित्तकफैः सप्त दश द्वादश
 वासरान् ॥ प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ इत्यग्निवेश-
 स्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥ द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी
 तथा ॥ एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ शुद्धयशुद्धौ
 ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ रुशानां व्याधिमुक्तानां भिष्याहारा-
 दिसेविनां ॥ अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्धाऽन्यतमतो बलं ॥ सप्रत्य-
 नीको विषमं कुर्याद्द्विदक्षयान्वितः ॥ सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु
 च ॥ दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्रिरेण यत् ॥ याति देहं च नाशेषं
 भृषिष्ठं भेषजेऽपि च ॥ क्रमोऽयं तेन विच्छिन्नसंतापो लक्ष्यते ज्वरः ॥
 विषमो विषमारंभक्रियाकालानुषंगवान् ॥ यथोत्तरं मंदगतिर्मंदशक्ति-
 र्यथा यथा ॥ कालेनाप्नोति सदृशान्तरसादींस्तथा तथा ॥ दोषो ज्वरय-
 ति क्रुद्धधिराच्चिरतरेण वा ॥ भूमौ स्थितं जलैः सिकं कालमेव प्रती-

क्षते॥ अंकुराय यथा बीजं दोषबीजं रुजे तथा ॥ वेगं कृत्वा विषं य
 द्ददाशये लीयतेऽबलं ॥ कुप्यत्यासबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
 एवं ज्वराः प्रवर्तन्ते विषमाः सततादयः ॥ दोषः प्रवर्तन्ते तेषां स्वे काले
 ज्वरयन् बली ॥ निवर्तन्ते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ॥ क्षीणे दोषे
 ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनाद-
 धाति सः ॥ अतिलीनोऽतिमंदत्वाद्भवत्यन्दि न पंचमे ॥ आसन्न-
 विवृतास्यत्वात्स्रोतसां रसवाहिनां ॥ आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दो-
 षेण जायते ॥ संततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ॥ दोषो र-
 क्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरं ॥ अहोरात्रस्य स द्विः स्या-
 त्सकृदन्येद्युराश्रितः ॥ तस्मिन्मांसवहानाडीर्भेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ग्रा
 ही पित्तानिलान्मूर्ध्निस्त्रिकस्य कफपित्ततः ॥ सपृष्ठस्यानिलकफात्स-
 चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ॥ म-
 ज्जस्थएवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ द्विधा कफेन जंघाभ्यां-
 प्रथमं शिरसोऽनिलात् ॥ गंभीरधातुचारित्वात्सन्निपातेन संभवात् ॥
 तुल्योच्छ्रायाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ॥ अस्थिमज्जोम-
 यगते चानुर्थिकविपर्ययः ॥ व्यहात् ग्रहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुं-
 चति ॥ बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ज्वरः स्यान्मन-
 सस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ॥ उक्लेशो गौरवं दैन्यं भ्रगोऽगानां विजृम्भ
 णां ॥ अरोचको वमिः सादः सर्वस्मिन् रसगे ज्वरे ॥ रक्तनिष्ठीवनं तृष्णार
 क्तोष्णपिडिकोद्गमः ॥ दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंश्रिते ॥ तृङ्ग्लानिः
 सृष्टवर्चस्त्वमंतर्दाहो भ्रमस्तमः ॥ दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे
 मेदसि स्थिते ॥ स्वेदोऽतितृष्णा वमनं स्वगंधस्थासहिष्णुता ॥ प्रला-
 पो ग्लानिररुचिरस्थस्थे त्वस्थिमेदनं ॥ दोषप्रवृत्तिरुर्ध्वाधः श्वासां-
 गाक्षेपकूजनं ॥ अंतर्दाहो बहिः शैत्यं श्वासो हिध्मा च मज्जगे ॥

तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेदता ॥ शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शु-
 क्रसंश्रये ॥ उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पंचात्रांत्यौ तु वर्जयेत् ॥ प्रलिपन्नि-
 व गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ॥ मंज्वरप्रलेपस्तु स शीतः स्या-
 त्प्रलेपकः ॥ नित्यं मंज्वरो रूक्षः शीतः रुच्छ्रेण सिद्ध्यति ॥ स्तब्धां-
 गः श्लेष्ममूयिष्ठो भवेद्दानबलासकः ॥ हरिद्रामेकवर्णाभिस्तद्वर्णं यः
 प्रमेहति ॥ स वै हरिद्रको नाम ज्वरभेदोऽतकः स्मृतः ॥ कफवातौ
 समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ॥ तीक्ष्णो वा यदि वा मंदो जायते
 रात्रिगो ज्वरः ॥ दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोपिते ॥ शरीरे नि-
 यंतं वाताज्ज्वरः स्यात्पूर्वरात्रिकः ॥ आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपि-
 त्ते व्यवस्थिते ॥ तदाऽर्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते ॥ काये
 पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चांते व्यवस्थितः ॥ उष्णत्वं तेन देहस्य शी-
 तत्वं करपादयोः ॥ धानून्प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ततो-
 नरः श्वसन्निश्चयन्कूजन्वमति चेष्टते ॥ वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चांगैर्ह-
 तप्रभः ॥ विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोधइव वीक्षते ॥ सदोषशब्दं च शकृद्भवं
 सृजति वेगवत् ॥ देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको मुखे करणसौ-
 घ्वमव्यथत्वं ॥ स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा कंडूश्च मूर्ध्नि
 विगतज्वरलक्षणानि ॥ इति ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ शूशोष्णतीक्ष्णक
 दुम्बलवणातिविदाहिभिः ॥ कोद्रवोद्दालकैश्चात्रैस्तद्युक्तेरतिसेवितैः ॥
 कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छते ॥ ते मिथस्तुल्यरूपत्वमा
 गम्य व्यामुतस्तनुं ॥ पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादपि ॥ गंधव
 र्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ प्रभवत्यसृजः स्थानात्प्लीहतो यकृत
 श्च तत् ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ छर्दिछर्दितबैभ
 त्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ॥ लोहलोहितमत्स्यामगंधास्यत्वं स्वर

क्षयः ॥ रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥ नीललोहितपीतानां वर्णा
नामभिवेचनं ॥ स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ऊर्ध्वं ना
साक्षिकर्णास्यैर्मद्भयोनिगुदैरधः ॥ कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते
॥ ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरचनसाधनं ॥ बन्धौषधं च पित्तस्य
वैरेको हि वरौषधं ॥ अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिर्कृन् ॥
कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ॥ किमु तिक्ताः कषा
या वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ अधो याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दन
साधनं ॥ अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधं ॥ अनुबं
धी चलो यस्य शांतयेऽपि न तस्य तन् ॥ कषायाश्च हितास्त-
स्य मधुरा एव केवलं ॥ कफमारुनसंसृष्टमसाध्यमुभयायनं ॥
अशक्यप्रातिलोम्यत्वाद्भावादौषधस्य च ॥ न हि संशोधनं किंचिद्
स्त्यस्यप्रतिलोमं ॥ शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितं ॥
एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ॥ संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजि-
च्छमनं हितं ॥ तत्र दोषानुगमनं सिरास्रइव लक्षयेत् ॥ उपद्रवांश्च वि-
कृतिज्ञानतस्तेषु चाधिकं ॥ आशुकारी यतः कासः स एवातः प्रच-
क्षते ॥ पंच कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ क्षयाद्योपे-
क्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं ॥ तेषां भविष्यतां रूपं कंठे कंडूरो-
चकः ॥ शुकपूर्णाभिकंठत्वमस्वास्थ्यं हृदयस्य च ॥ कषायविदला-
स्तात्म्यपट्टम्लमधुरोषणैः ॥ रूक्षशीतगुरुस्निग्धक्लोदपर्युपिताशनैः ॥ धा-
रणोदीरणायासराज्यहःस्वप्नजागरैः ॥ अन्यैश्च तद्विधैर्धातुक्षयावरण-
कारिभिः ॥ कुद्धः प्रतिहतोऽपाने यदाऽपानः प्रपद्यते ॥ ऊर्ध्वर-
सस्य स्वस्थाने तिष्ठाद्गुरुपद्यते ॥ उदानेन सजंस्तत्र कंठे चानु प्र-
पूर्य च ॥ बाहिनीर्गलमूर्द्धस्थास्तर्तोगान्युत्क्षिपन्निव ॥ क्षिपन्निवा-
क्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥ विवृतत्वान्मुखेनैति भिन्नकंःस्यो-

पमध्वनिः ॥ यस्मात्तस्मात्स वर्णोजोबलमांसक्षयावहः ॥ हेतुभेदा-
 त्पतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ यद्गुजाशब्दवैषम्यं कासानां जाय-
 ते ततः ॥ कुपितो वातलैर्घातः शुष्कोरःकंठवक्रतां ॥ हृत्पाश्वैरः-
 शिरःशूलमोहक्षोभस्तरक्षयान् ॥ करोति शुष्कं कासं च महावेगरु-
 जास्वनं ॥ सौऽगहर्षा कफं शुष्कं रुच्छान्मुक्त्वा ऽल्पतां व्रजेत् ॥
 पित्तात्पीताक्षिकफता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ पित्तासृग्बमनं
 तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः ॥ प्रतप्तं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्श-
 नं ॥ कफादुरोत्यरुद्धूद्भृद्दृढदयं स्तिमितं गुरु ॥ कंठोपलेपसदनपीनस-
 च्छर्धरोचकाः ॥ रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्तनं ॥ युद्धाद्यैः
 साहसैस्त्रैस्त्रैः सेवितैरयथाबलं ॥ उरस्यंतःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो ब-
 ली ॥ कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितं ॥ पीतं श्यावं च
 शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहुं ॥ घृवित्कंठेन रुजता विभिन्नेनेव चो-
 रसा ॥ सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥ पर्वभेदज्वर-
 श्वासतृष्णावैस्वर्यकंपवान् ॥ पारावतइवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽ-
 स्य च ॥ क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्ता बलं वर्णश्च हीयते ॥ क्षीणस्य सा-
 मृद्धन्नत्वं स्याच्च पृष्ठकटिग्रहः ॥ वायुप्रधानाः कुपिता धातवो रा-
 जयक्षिणः ॥ कुर्वति यक्ष्मायतनैः कासं घृवित्कफं ततः ॥ पूतिपूयो-
 पमं पीतं विस्रं हरितलोहितं ॥ लुप्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव
 च ॥ अकस्मादुष्णशीतेच्छा बन्हाशित्वं बलक्षयः ॥ स्निग्धप्रसन्नव-
 क्तत्वं श्रीमदर्शननेत्रता ॥ ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति-
 च ॥ इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ॥ याप्यो वा बलिनां
 तद्दक्षतजोऽग्निवौ तु तौ ॥ सिध्येतामपि सामर्थ्यात्साध्या दोषैः पृ-
 थक् त्रयः ॥ मिश्रा याप्या ह्ययात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ कासा-
 च्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ भवंत्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं
 त्वरया जयेत् ॥ इति रक्तपित्तकासनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अयातः श्वासहिष्मानिदानं व्याख्यास्यामः॥कासदृग्धा भवेच्छ्वा
सः पूर्वैर्बादोपकोपनैः ॥ आमातिसारवमथुविषपांदुज्वरैरपि॥रजोधूमा
निलैर्मर्मघातादतिहिमांबुना ॥ क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पंच-
मः ॥ कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ॥ प्राणोदकान्त्रशाहीनि
दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवं ॥ प्रायू-
पं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ आनाहः शंखभेदश्च तत्राया-
सातिभोजनैः ॥ प्रेरितः प्रेरयेत्क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत् ॥
प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफं ॥ परिगृह्य शिरो-
ग्रीवमुरःपार्श्वं च पीडयन् ॥ कासं युर्गुरकं मोहमरुविं पीनसं तृषं ॥
करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनं ॥ प्रताम्येतस्य वेगेन निष्ट्यू-
तांऽते क्षणं सुखी ॥ रुच्छाच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृ-
च्छति ॥ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् ॥ विशु-
ष्कास्यो मुहुःश्वासी कांक्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ मेवांबुशीतप्राग्वातैः
श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो ज-
वेन् ॥ ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येतप्रतमकस्तु सः ॥ छिन्नाच्छ्रसि-
ति बिच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः ॥ सखेदमूर्च्छः सानाहो बस्तिदा-
हनिरोधवान् ॥ अधोदृग्बिभ्रुताक्षश्च मुस्यन् रक्तैकलोचनः ॥ शु-
ष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ॥ महता महता दि-
नो नादेन श्वसिति क्रथन् ॥ उडूयमानः संरब्धो मत्तर्षभइवानि-
शं ॥ प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ॥ वक्षःसमाक्षिपन् व-
द्धमूर्त्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ शुष्ककंठो मुहुर्मुख्यन्कर्णशंखशिरोऽति-
रुक् ॥ दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ॥ श्लेष्माहतमुख-
स्रोताः कुद्गंधवहार्दितः ॥ ऊर्ध्वदृग्धीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षि-
पन् ॥ मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ एते सिध्मेपुरव्यक्ता

व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवं ॥ श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥
 हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ॥ गंभीरा च महत्त-
 त्र त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः ॥ रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः
 करोति हिध्मामरुजां मंदशब्दां क्षवानुगां ॥ शमं सात्म्यान्नपानेन या
 प्रयाति च साऽन्नजा ॥ आयासात्पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तये-
 त् ॥ जत्रुमूलप्रविस्तृतामल्पवेगां मृदुं च सा ॥ वृद्धिमायास्यतो याति
 मुक्तमात्रे च मार्दवं ॥ विरेण यमलैर्वैगैराहारे या प्रवर्तते ॥ परिणा-
 मोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ कंपयंती शिरोग्रीवमाध्यातस्या
 ति तृष्यतः ॥ प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविद्वुतिजृम्भिणः ॥ यमला बेगिनी
 हिध्मा परिणामवती च सा ॥ स्तब्धभ्रूरांखयुग्मस्य सास्रविप्रुतचक्षु-
 षः ॥ स्तंभयंती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मृष्यती ॥ रुंधती मार्ग-
 मन्नस्य कुर्वतीमर्मघट्टनं ॥ पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते ॥
 महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ॥ पकाशयाहा नाभेर्वा
 पूर्ववद्या प्रवर्तते ॥ तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जंभामंगप्रसारणं ॥ गं-
 भीरेणाऽनुनादेन गंभीरा तामु साधयेत् ॥ आद्ये द्वे वर्जयेदंत्ये सर्व-
 लिंगां च बेगिनीं ॥ सर्वाश्च संचितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ सर्वेऽपि रोगा नाशा-
 य न त्वेवं शीघ्रकारिणः ॥ हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले रु-
 तालयौ ॥ इति श्वासहिध्मानिदानं नाग चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४-॥

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अनेकरोगानुगतो
 बहुरोगपुरोगमः ॥ राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ न-
 क्षत्राणां हिजानां च राज्ञोऽभूयदयं पुरा ॥ यच्च राजा च यक्ष्मा च
 राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ देहौषधक्षयरुतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः ॥
 रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ साहसं वेगसंरोधः शू-
 क्रौजःश्लेहसंक्षयः ॥ अन्नपानवैधित्यागभ्रत्वारस्तस्य हेतवः ॥ तै-

रुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ॥ शरीरसंधीनाविश्य तान्
 न् सिरसश्च प्रपीडयन् ॥ मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवाति विद्वत्थ
 वा ॥ सर्पन्मूर्ध्वमधस्तिर्यक् यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ रूपं भविष्यत-
 स्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः ॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं बन्दिदे-
 ह्योः ॥ स्थाल्यमन्नान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणं ॥ मक्षिकातृण-
 केशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ढङ्गासश्छर्दिररुचिरश्रतोऽपि बल-
 क्षयः ॥ पाण्योखेत्सा पादास्यशोफो ऽक्ष्णोरतिशुक्लता ॥ बाब्धोः प्र-
 माणजिज्ञासा काये वैभक्त्यदर्शनं ॥ स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं
 मूर्द्धगुंठनं ॥ नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ॥ पतंग-
 रुकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ केशास्थितुषमस्मादिराशौ सम-
 धिरोहणं ॥ शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽभ्रसः ॥ ज्योति-
 र्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहां ॥ पीनसश्वासकासांसमूर्द्धस्व-
 ररुजोऽरुचिः ॥ ऊर्ध्वं विद्भ्रंशसंशोषावधश्छर्दिस्तु कोष्ठगे ॥ तिर्य-
 क्स्थे पार्श्वरुग्दोषे संधिगे भवति ज्वरः ॥ रूपाप्येकादशैतानि जा-
 यन्ते राजयक्ष्मिणः ॥ तेषामुपद्रवान्विद्यात्कंठोर्ध्वंसमुरुरुजं ॥ जृ-
 भांगमर्दनिष्ठीववन्दितादास्यपूतिताः ॥ तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूल-
 संसांगमर्दनं ॥ कंठोर्ध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु ॥ दाहोऽ-
 तिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगंधो ज्वरो मदः ॥ कफादरोचकश्छर्दिः कासो
 मूर्द्धांगौरवं ॥ प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवन्दिता ॥ दो-
 र्ध्वैर्मदानलत्वेन सोपलेपैः कफोस्वणैः ॥ स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातू-
 ष्मस्वल्पकेषु च ॥ विदस्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ॥ कु-
 र्वन्नगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥ पच्यते कोष्ठेष्वान्नमभ्रप-
 कैव चास्य यत् ॥ प्रायोऽस्मान्मल्लां यानं नैवालं धानुमुष्टये ॥ र-
 सोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुतश्च तु ॥ उपष्टब्धः स शरुता केव-

लं वर्जते क्षयी ॥ लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमं ॥ ब-
 र्जयेत्साधयेदेवं सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षया-
 त्पुत्रश्च मेदसा ॥ स्वरभेदो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ शूक-
 पूर्णामकंठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ॥ पित्तात्तालुगले दाहः शो-
 षउक्तावसूयनं ॥ लिपन्निव कफात्कंठं मंदः खुरखुरायते ॥ स्वरो वि-
 बद्धः सर्वैस्तु सर्वालिंगः क्षयात्कपेत् ॥ धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा
 श्लेष्मलक्षणः ॥ रुच्छूलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरंत्यं च वर्जयेत् ॥ अरो-
 चको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंस्थितैः ॥ सन्निपातेन मनसः संतापेन
 च पंचमः ॥ कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ॥ सर्वोत्थे
 विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलं ॥ छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थै-
 श्च पंचमी ॥ उदानो विकृतो दोषान्सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ तामूत्केशा
 स्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ॥ नाभिपृष्ठं रुजन्वायुः पार्श्वं चाहा-
 र्मुक्षिपेत् ॥ ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ॥ शब्दो-
 द्वार युतं रुष्णमच्छं रुच्छ्रेण वेगवत् ॥ कासास्यशोषहृन्मूर्द्धस्वरपी-
 ङाक्लमान्वितः ॥ पित्तात्क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकं ॥ सासृग-
 म्लं कटूष्णं च तृणमूर्च्छादाहतापवत् ॥ कफात्स्निग्धं घनं शीतं श्ले-
 ष्मंतंतुगवाक्षितं ॥ मधुरं लवणं भूरिप्रसक्तं लोमहर्षणं ॥ मुखश्वय-
 थुमाधुर्यतंद्राहृत्क्षयासकासवत् ॥ सर्वालिंगा मलैः सर्वै रितोक्ता या च
 तां त्यजेत् ॥ पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ तप्ते चित्ते
 हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ॥ वातादीनेव विमृशेत्कमितृष्णा-
 ऽऽमदौर्हृदे ॥ शूलवेपथुहृत्क्षामैर्विशेषात्कमिजां वदेत् ॥ कृमिहृद्रो-
 गलिङ्गैश्च स्मृताः पंचैव हृद्गदाः ॥ तेषां गुल्मपिदानोक्तैः समुत्थानैः
 समुद्भवः ॥ वातेन शूल्यते ऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ भिद्यते शु-
 ष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ॥ अकस्माद्दीनता शोको भयं
 शब्दासहिष्णुता ॥ वेपथुर्वैष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥ पित्ता-

तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः कृमः ॥ छर्दनं चाम्लपित्त-
 स्य धूमकः पीतता ज्वरः ॥ श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं सा-
 श्मगर्भवत् ॥ कासाभिसादनिष्ठीषनिद्रालस्यारुचिज्वराः ॥ सर्वलिंगं
 त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ तमःप्रवेशो हृत्तासः शोषः कंडूः
 कफस्रुतिः हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दीर्यते ॥ चिकित्सेदामयं
 घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणं ॥ वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्-
 सक्षयात् ॥ षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणं सर्वासु तत्प्र-
 कोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापहृद्वाहमोहक-
 त् ॥ जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ संशोष्य तृष्णा जायते
 तासां सामान्यलक्षणं ॥ मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ॥
 कंठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं कृमः ॥ प्रलापश्चित्तिभ्रं-
 शस्तृङ्ग्रहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ मारुतात्क्षामता दैन्यं शंखतोदः शि-
 रोभ्रमः ॥ गंधाज्ञानास्यवैरस्य श्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ शीतांबुपानाद्-
 द्विश्रपित्तान्मूर्च्छाऽऽस्यतिक्तता ॥ रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधू-
 मकः ॥ कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतं ॥ स्रोतःसु सकफस्ते-
 न पंकवच्छोष्यते ततः ॥ शुकैरिवाचितः कंठो निद्रा मधुरवक्रता ॥ आ-
 ध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ॥ आलस्यमविपाकश्च सर्वैः
 स्यात्सर्वलक्षणा ॥ आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ उ-
 ष्णक्लांतस्य सहसा शीतांभो भजतस्तृषं ॥ ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं
 यां कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः संहजा
 च या ॥ स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ तृष्णा रसक्षयोक्तेन
 लक्षणेन क्षयात्मिका ॥ शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ॥ या
 तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ॥ इति राजयक्ष्मादि-
 निदानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो मदात्ययादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्ष
सूक्ष्माम्लव्यवाय्याशुकरं लघु ॥ विकाषी विशदं मद्यमोजसोऽ-
स्माद्विपर्ययः ॥ तीक्ष्णादयो विषेप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ॥
जीवितांताय जायंते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणै-
र्मद्यं मंदादीनोजसो गुणान् ॥ दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नय-
ति विक्रियां ॥ आद्ये मदे द्वितीये च प्रमादायतने स्थितः ॥
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुह्यते ॥ मध्यमोत्तमयोः संधि
प्राप्य राजसतामसः ॥ निरंकुश इव व्यालो न किंचिन्नाचरेज्ज-
डः ॥ इयं भूमिस्वद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदं ॥ एकोऽयं बहुमार्गा-
या दुर्गतेर्देशिकः परं ॥ निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ॥
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशां ॥ धर्माधर्मं सुखं दुःखमर्थान-
र्थं हिताहितं ॥ यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्दुधः ॥ मद्ये-
मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ॥ सोन्मादमदमूर्च्छायाः
सापस्मारापतानकाः ॥ यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ॥
अधुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ मद्यं त्रिवर्गधीर्धैर्यलज्जा-
देरपि नाशनं ॥ नाति माद्यंति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ स्निग्धाः
सत्ववयोधुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ॥ मेदःकफाधिका मंदवातपित्ता
दृढाघ्नयः ॥ विपर्ययेऽति माद्यंति विस्त्रब्धाः कुपिताश्च ये ॥ मद्येन
चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाऽति वा ॥ वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्वत्वारः
स्युर्मदात्ययाः ॥ सर्वेऽपि सर्वैर्जायते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ सामान्यं ल-
क्षणं तेषां प्रमोहो हृदये व्यथा ॥ विद्धेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो
ज्वरो ऽरुचिः ॥ शिरः पार्श्वीस्थिरुक्कंपो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ॥ उरोविबं-
धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ स्वेदोऽतिमात्रं विष्टंभः श्वयथुश्चि-
त्तविभ्रमः ॥ प्रलापश्छर्दिरुक्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनं ॥ विशेषा-
ज्जागरश्वासकंपमूर्द्धरुजो ऽनिलात् ॥ स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्व-

सह भाषते ॥ पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ॥ देहो हरित-
हारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ श्लेष्मणा छर्दिदह्लासनिद्रोददङ्गौर-
वं ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥ सहसा ऽनुचितं
चान्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ ॥ भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य वि-
शेषतः ॥ ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कंठशोषोऽतिनिद्रता ॥ शब्दास-
हत्वं तंद्रा च विक्षयैऽगशिरोतिरुक् ॥ हृत्कंठरोगः संमोहः कासतृ-
ष्णावमिज्वराः ॥ निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकत् ॥
विकारैः स्पृश्यते तेन न स शारीरमानसैः ॥ रजोमोहाहिताहारपर-
स्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ॥ म-
दमूर्च्छायसन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च र-
क्तमद्यविषैरपि ॥ सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलस्खलितचेष्टितः ॥ रूक्ष-
श्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ॥ पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः क-
लहप्रियः ॥ स्वल्पसंबद्धवाक् पांडुः कफाद्धानपरोऽलसः ॥ सर्वा-
त्मा सन्निपातेन रक्तात्स्तब्धांगदृष्टिता ॥ पित्तलिंगं च मद्येन विकृते-
हास्वरांगता ॥ विषे कंपोऽति निद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ लक्ष-
येहक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ॥ अरुणं नीलरुष्णं वा खं प-
श्यन्प्रविशेत्तमः ॥ शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ॥ काश्चिं श्या-
वाऽरुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्य-
न्विशेत्तमः ॥ विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः ॥ भिन्नविट् पीत-
नीलाभो रक्तपीताकुलेक्षणः ॥ कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमावि-
शेत् ॥ तमश्चिराच्च बुध्येत सदह्लासः प्रसेकवान् ॥ गुरुभिः स्तिभि-
तैस्सैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मारइवापरः ॥ पा-
तयत्याशु निश्चेष्टं विना बीजत्सचेष्टितैः ॥ दोषेषु मदमूर्च्छायाः ग-
तवेषु देहिनां ॥ स्वयमेवोपश्याम्यंति सन्यासो नौषधैर्विना ॥ वा-

ग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ॥ संन्यासं सन्निपतिताः
 प्राणायतनसंश्रयाः ॥ कुर्वति तेन पुरुषः काष्ठीभूतो मृतोपमः ॥
 म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेन्न चिकित्सा प्रयुज्यते ॥ अगाधे ग्राहबहु-
 ले सलिलौघइवातटे ॥ सन्यासे विनिमज्जंतं नरमाशु निवर्तयेत् ॥
 ॥ इति मदात्ययादिनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातोऽशौनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अरिविद्विशसंतीत्यशौंसि ॥
 तानि पुनः सुबहुप्रकाराणि सुबहूपद्रवाणि च पायुर्मेढ्रादिसंश्रया
 मांसक्रीलाः ॥ समासतस्तु द्विविधान्यशौंसि सहजानि जघ्नोत्तरका-
 लजानि च ॥ पुनश्च द्विविधानि शुष्काण्यार्द्राणि च ॥ सर्वेषां पु-
 नरधिष्ठानं मेदोमांसत्वक्स्थूलांत्रप्रतिबद्धोऽर्द्धपंचांगुलो गुदः ॥
 तस्मिन्पूर्वमुक्ता वलीसंज्ञास्त्रिस्तः पेश्योऽध्यर्द्धांगुलाः ॥ ताः प्रवा-
 हिणी विसर्जनी संवरणी च ॥ रोमांतेभ्योऽध्यर्द्धयवं गुदौघमाहुः ॥
 प्रथमा तु गुदौघादंगुलमात्रे ॥ तत्र सहजानां गुदवलीबीजोपतसि-
 रायतनं ॥ तस्यां द्विविधो हेतुर्मातापित्रोरपचारो दैवं च ॥ ता-
 भ्यां सन्निपातप्रकोपः ॥ तस्मात्तान्यसाध्यानि ॥ एतेन कुलजाः
 सर्वे विकारा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्तु सहजानि दुर्दर्शनपरूपपांडू-
 पचितदारुणान्यंतर्मुखानि बहुबलवदुपद्रवोपद्रुतानि च भवंति ॥
 अथेतराणि षड्विधानि पृथग्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैः शोणितेन
 च ॥ तत्र वातश्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि रक्तपित्तोत्तराण्यार्द्राणी-
 ति ॥ दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तः ॥ स हि यदा मलोपचयमादधाति
 पुनश्चोत्कटकविषमकठिनासनसेवनादुद्घांतयानोष्ठादिप्रयाणादतिव्य-
 वायाद्वस्तिनेत्रासम्भक्प्रणिधानादिना गुदक्षणनादभीक्षणं शीतां-
 बुसंस्पर्शाच्चैल्लोष्ठतृणादिसंघर्षात्प्रततातिनिर्वाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगो-
 दीरणादुदीर्णवैगविधारणात्स्त्रीणां चामगर्भभ्रंशाद्गर्भोत्पीडनाद्विषम-
 प्रसूतेरेवंविधैश्चापरैः प्रकुपितो वायुरपानस्थं मलमुपचितमधोगमा-

साद्य गुदवलीष्वाधत्ते ततस्तास्वमिषण्णास्वशांसि संभवन्ति ॥ तेषांपूर्व-
रूपाणि कृच्छ्रात्यक्तिरंत्रकूजनमुद्गारवाहुल्यमम्लकोऽन्नाश्रद्धा वि-
ष्टमोऽश्मगर्भाभनाभित्वमाटोपोऽधस्तात्कृच्छ्रेण सशब्दं वायोः प्रवृत्ति-
र्बहुमूत्रत्वमल्पपुरीषता गुदपरिकर्तः सक्थिसदनमक्ष्णोः श्वयथुरवि-
मलेंद्रियत्वमालस्यं तंद्रा काश्यं दौर्बल्यमाशंका ग्रहणीदोषशोषो-
दरपांडुरोगगुल्मेषु ॥ जातेषु चैतानि लिंगानि प्रव्यक्ततराणि भवं-
ति ॥ तैः खल्वधोमार्गोपरोधाद्वायुरपानो निवर्तमानः समानव्यानो-
दानप्राणान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयन्ननलमुपमृद्वाति ॥ अथ
सर्वएवार्शासो भवत्यतिकृशो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविबद्धवातमू-
त्रपुरीषोऽश्मरीशर्करावाननियतविबद्धमुक्तामपक्वविभिन्नशुष्कवर्चा-
स्तथाऽतरांतराऽऽमश्वेनपांडुहरितपीतरक्तारुणतनुसांद्रपिच्छिलोपवे-
शी नाभिवक्ष्णोद्देशप्रचुरपरिकर्तिकांस्वितः सगुदशूलप्रवाहिकापरिह-
र्षप्रमोहोऽल्पशुक्रप्रजोऽल्पभुक् शिरासंततगात्रः क्रोधनो दुरुपचारः
कासश्वासतृष्णापीनसारोचकपाणिपादवदनाक्षिकूटश्वयथुक्षयथुवप-
थुवमथुपरीतस्तैमिरिकः शिरःशूली क्षामभिन्नस्वरः कर्णरोगी स-
ज्वरः सांगमर्दः सर्वपर्वास्थिशूलोऽतरांतरा हृदयकुक्षिपार्श्वपृष्ठब-
स्तित्रिकग्रहोपतसः प्रध्यानपरः परमलसश्च ॥ तत्र वातोल्बणानि
शुष्कम्लानकठिनपरुषरूक्षश्यावारुणानि तीक्ष्णस्फुटितमुखानि वि-
षममध्यानि कदंबपुष्पतुंडिकेरिकाकैकधूसिद्धार्थकबिंबीखर्जूरफल-
प्रमाणानि वक्राणि मिथो विसदृशानि कटीपार्श्वोद्विष्वधिकवेदनानि
सशूलोदावर्त्तकराणि गुल्माष्टीलाष्टीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्ये-
व कृष्णत्वङ्गुनखनयनवदनमलाश्च भवन्ति ॥ पित्तोल्बणानि नीलाग्राणि
रक्तापीतकृष्णानि मृदुशिथिलानि स्पर्शासहानि विस्त्रगंधीनि तनूनि
तनुरक्तस्त्रावीणि दाहपाकवन्ति ज्वरमोहारुचिकराणि यक्ष्प्रकाशानि

शुकजिह्वाजलौकोक्कसदृशानि यवमध्यानि प्रक्लिन्नानि भिन्नपी
 तवर्चासि हारिद्रत्वङ्गन्खादिकराणि च ॥ श्लेष्मोल्बणानि महामूत्रा
 नि स्थिरस्निग्धपांडुवृत्तोपचितानि गुरुस्तब्धश्लक्ष्णपिच्छिलानि सुप्र-
 सुप्तानि स्पर्शक्षमाणि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराण्यतिमात्रोत्था-
 नप्रवाहिकावंक्षणानाहनाभिपरिकर्तिकाहृत्लासप्रसेककासश्वासपीन-
 सारुचिच्छर्दिक्कच्छूमूत्रप्रमेहशीतज्वरशोफशिरोगौर्वेन्द्रियोपलेपाग्नि -
 मार्दवकैब्यामविकारप्रबलानि न भिद्यन्ते न स्वन्ति कंडूवहुलानि स-
 श्लेष्मवसाप्रकाशमलोपवेशीनि शुक्लत्वङ्गन्खादिकराणि च ॥ लक्ष-
 णसंकरात्संसर्गसन्निपातजानि विभजेत् ॥ रक्तोल्बणानि तु वटप्ररो-
 हविद्रुमकौकण्तिकाभानि पित्तवल्लक्षणानि च तथा गाढपुरी-
 षप्रतिपीडितान्यत्यर्थं दुष्टमुष्णमसृक् सहसा विसृजन्ति ॥ तस्याति-
 प्रवृत्तौ रक्तक्षयोपद्रवा भवन्तीति ॥ भवति चात्र ॥ मुद्गकोद्रवजूर्णा-
 वहकरीरचणकादिभिः ॥ रुक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो
 बली ॥ अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ॥ पुरीषं वा-
 तविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणं ॥ तेन तीव्ररुजा कोष्ठपृष्ठदृत्पार्श्वगा
 भवेत् ॥ आध्मानमुदरावेष्टो हृत्लासः परिकर्तनं ॥ बस्तौ च सुतरां
 शूलं गंडश्वयथुसंभवः ॥ पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्चरुचिज्वराः ॥
 हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसंगप्रवाहिकाः ॥ बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्का-
 सपीनसाः ॥ मनोविकारस्तृष्णास्त्रपित्तगुल्मोदरादयः ॥ ते ते च वात-
 जा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥ दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुप-
 द्रवः ॥ वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनाऽपि स जायते ॥ सहजानि त्रि-
 दोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बलौ ॥ जायन्तेऽशौंसि संश्रित्य तान्यसा-
 ध्यानि निर्दिशेत् ॥ इन्द्रजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ॥

१ काकण्तिका गुंजा २ रक्तेऽम्लशिशिरमीतिसिराशैथिल्यरुक्षताइति रक्त-
 क्षयजा विकाराः ॥

रुच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ बाह्यायां तु वलौ
जातान्येकदोषोल्बणानि च ॥ अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि
च ॥ मेंट्रादिष्वपि वक्ष्यंते यथास्वं नाभिजानि तु ॥ गंडूपदास्यरू-
पाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्य
र्शस्त्वचो बहिः ॥ कीलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ वा-
तेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ॥ श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य
ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ अर्शांसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ॥
तान्याशु हि गुदं बध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरं ॥ ॥ इत्यर्शोनिदानं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽतीसारग्रहणीरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ दोषैर्व्य-
स्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ॥ अतीसारः स सुतरां जाय-
ते ऽत्यंबुपानतः ॥ रुशशुष्कामिपासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ॥ मद्य-
रूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ रुमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्वि-
धैः कुपितोऽनिलः ॥ विस्त्रंसयत्यथो धातून्हत्वा तेनैव चानलं ॥ व्या-
पद्यानुशरुत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ॥ प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं
तस्य भाविनः ॥ तोदो दृद्दुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ॥ आ-
ध्यानमविपाकश्च तत्र वातेन विज्जलं ॥ अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं
विवद्धमुपवेश्यते ॥ रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ त-
था दग्धगुडाभासं सपिच्छापारिकर्त्तिकं ॥ शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च
दृष्टरोमा विनिष्ठनन् ॥ पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभं ॥ सर-
क्तमतिदुर्गंधं तृष्णमूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ सशूलं पायुसंतापपाकवान्
श्लेष्मणा घनं ॥ पिच्छिलं तंतुमच्छ्रेतं स्निग्धमामं कफान्वितं ॥ अ-
भीक्षणं गुरु दुर्गंधं विवद्धमनुबद्धरुक् ॥ निद्रालुरलसोऽच्चद्विडल्पा-
ल्यं सप्रवाहिकं ॥ सरोमहर्षः सोत्केशो गुरुवस्तिर्गुरुदरः ॥ कृतोऽप्य-
कृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रा-

वयेच्छकृत् ॥ वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवं ॥ वातपि-
 त्तसमं लिंगैराद्गुस्तद्वच्च शोकतः ॥ अतिसारः समाप्तेन द्विधा सामो-
 निरामकः ॥ सासृङ्गिरस्वस्तत्राऽद्ये गौरवादप्सु मज्जति ॥ शक-
 दुर्गधमाटोपविष्टंभार्तिप्रसेकिनः ॥ विपरीतो निरामस्तु कफात्पके-
 ऽपि मज्जति ॥ अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ तस्य-
 स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः ॥ सामं शकृन्निरामं वा जीर्णं ये-
 नातिसार्यते ॥ सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ॥ सामं-
 सात्त्रमजीर्णोऽन्ने जीर्णं पक्वं च नैव वा ॥ अकस्माद्वा मुहुर्वद्वम-
 कस्माच्छिथिलं मुहुः ॥ चिरकृद्ग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् ॥
 स चतुर्द्धा पृथक्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥ प्रापूपं तस्य सदनं
 चिरात्पचनमम्लकः ॥ प्रसेको वक्रवैरस्यमरुचिस्तृड्भ्रमौ क्लमः ॥ आ-
 नद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडांत्रकूजनं ॥ सामान्यलक्षणं कार्श्यं
 धूमकस्तमको ज्वरः ॥ मूर्च्छाशिरोरुग्विष्टंभः श्वयथुः करपा-
 दयोः ॥ तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ पार्श्वो-
 रुवंक्षणयीवारुजाऽभीक्षणं विमूचिका ॥ रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा
 परिकर्तिका ॥ जीर्णं जीर्यते चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समभु-
 ते ॥ वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपांडुत्वशंकितः ॥ चिराद्दुःखं द्रवं
 शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वा-
 सकासवान् ॥ पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवं ॥ पूत्य-
 म्लोद्गारहृत्कंठदाहारुचितृड्दितः ॥ श्लेष्मणा पच्यते दुस्वमन्नं छ-
 र्दिरोचकः ॥ आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृत्तासपीनसाः ॥ हृदयं म-
 न्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणं ॥
 मित्रामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनं ॥ अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वज्ञे स-

१ अन्यस्य अनतिसारिणोऽपि अग्निविध्वंसकरैर्विह्वमाद्यहेतुभिरन्वपानैः शीलितै
 र्ग्रहणीरोगः स्यात् ॥

र्वसंकरः ॥ सिराविभागे ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयो ऽमयः ॥ तेऽपि
स्फुर्यग्रहणीदोषाः समस्तु त्वास्थ्यकारणं ॥ वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहो-
दरमगंदराः ॥ अशीसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ॥ इत्य-
नीसारग्रहणीनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विंशतिर्मूत्राघाता
मंत्रंति ॥ तद्यथा ॥ वातपित्तकफसन्निपातरुच्छ्राणि वातपित्तश्लेष्म-
शुक्राश्मर्यो वातवस्त्यष्ठीलाकुंडलिकामूत्रातीतजठरोत्संगधंधिशुक्र-
विहृषातोष्मवातमूत्रक्षयावसादाश्चेति ॥ तत्र वातवस्त्यादयो नव वा-
तोल्बणाः ॥ ततो द्वौ वातपित्तोल्बणौ ॥ अंत्यः कफपित्तोल्बणः ॥
सर्वेषां पुनर्मूत्ररोगाणामधिष्ठानं बस्तिः ॥ स मर्मस्वभिहितः प्राक् ॥
स चाधोमुखोऽपि मूत्रबहनाडीषु सूक्ष्ममुखसहस्रनिस्यंदेन मूत्राख्ये-
नाविरतं नवो घटद्विवाप्तु निमग्नमुखोऽपि पार्श्वेभ्योऽभसा पूर्यते
तेरेव च स्रोतोभिर्वातादयोऽपि दुष्टाः प्रविश्य बस्तिं यथास्वमाघाता-
न्प्रमेहांश्च जनयंति ॥ तत्राल्पशो मुहुर्मुहुर्बस्तिमेंद्वंक्षणेषु तीव्रशूलः
रुच्छ्रान्मूत्रयति वातरुच्छ्रे ॥ सदाहं सरुजं पीतं कृष्णं रक्तं वा पित्तं
रुच्छ्रे ॥ बस्तिमेंद्वयोगैरिवं शोफो मूत्रं च सपिच्छं मेहति कफरु-
च्छ्रे ॥ सर्वलक्षणः सन्निपातरुच्छ्रे ॥ स च रुच्छ्रतमः ॥ यदा तु वायुर्ब-
स्तिमुखमावृत्य सपित्तं सकफं सशुक्रं वा मूत्रं परिशोषयति तदा
क्रमेण गोरिव पित्ताद्गोरोचना मणिकस्येव स्वच्छादपि जलात्संपंक-
ताऽश्मर्यभिनिर्वर्तते ॥ सर्वा च सा श्लेष्माश्रया ॥ अथास्याः पूर्व-
रूपाणि ज्वरो बस्त्याध्मानमरुचिर्मूत्ररुच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशोफसां
वेदना बस्तगंधित्वं मूत्रस्येति ॥ सामान्यलिंगानि तु नाग्निबस्तिसेव-
नीषु मेहतो तथा मार्गनिरोधने वेदना मूत्रधारासंगस्तद्वपाये च गो-
भेदकप्रकाशमनाविलमसिकतं सुखं मूत्रं विस्तृजति ॥ तत्संक्षोभणाच्च

सरुधिरं ॥ धावनलंघनादिभिश्चास्य विविधा वेदना भवन्ति ॥ यथै-
 व पक्काशयात्स्वस्तेन शकृताऽधिष्ठिते बस्तौ मूत्रं न प्रवर्तते तथाऽ-
 श्मर्यापि ॥ तत्र वायुना बस्तिसेवनीमेहनेषु तीव्रवेदनादितो दंतान्
 खादति नाभिं पीडयति मेंद्रे मृद्नाति मुहुर्मुहुर्वैपथुमान् कच्छ्रात्सवातं
 शकृद्विमुंचति विशीर्णधारं च मूत्रयत्यश्मरी चास्य श्यावा परुषा
 विषमा कदंबपुष्पवत्कंठकाचिता भवति ॥ पित्तेन पच्यमान इव
 दह्यते बस्तिः ॥ अश्मरी च सरक्ता पीतावभासरुष्णा मल्लतकास्थि-
 संस्थाना ॥ श्लेष्मणा भिद्यते निस्तुद्यतइव गुरुः शीतश्च बस्तिरश्म-
 री च श्वेता महती कुक्कुटांडप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति ॥ प्रायेणै-
 तास्तिस्त्रोऽश्मर्यो बालानां जायते तेषामेव चाल्पबस्तित्वादल्पमां-
 सोपचयत्वाच्च सुखग्रहणाहरणाः ॥ महतां तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमि-
 त्ता भवति ॥ मैथुनविघाताच्छुक्रमुपस्थितमनिरस्यमानं विमार्गगम-
 निलो विगृह्य वृषणयोः रंतरे संहरति संहृत्योपशोषयति ततः शुष्कम-
 श्मरी भवति ॥ सा शुक्रमार्गमावृणोति मूत्ररुच्छं बस्तिवेदनां वृषणयो-
 श्च श्वयथुमुत्पादयति उत्पन्नमात्रायां च शुक्रं निरिति ॥ पीडितमात्रे च
 तस्मिन्नवकाशे विलीयतइति ॥ अश्मर्यैव तु वायुनाऽणुशो विभिन्ना
 शर्करेत्युच्यते ॥ अनुलोमे च मारुते सा सिकतेव मूत्रेण सह च्यवते ॥
 वायुस्तु मूत्रवेगरोधाद्बस्तिमुखमावृणोति ततो मूत्रसंगं वेदनां कंडूं च
 करोति ॥ कदाचिच्च बस्तिं स्वस्थानात्पच्यन्व्य गर्भमिवोद्धृतं स्थूलं परि-
 शुतं च कुरुते तत्र च शूलस्पंदनदाहोद्देष्टनानि बिंदुशश्च मूत्रस्रवणं पी-
 डिते च बस्तौ धारया प्रवृत्तिः ॥ अयं द्विविधोऽपि वातबस्तिः रुच्छ्रसा-
 ध्यः ॥ तयोरपि द्वितीयोऽनिलप्रबलः रुच्छ्रसाध्यतरः ॥ बस्तिविण्मार्गांतरे
 वायुर्धनोन्नतं तीव्ररुजमचलमष्टीलाभं ग्रंथिं करोति तेनानिलविण्मूत्र-
 संगो भवत्याध्मानं च सा वाताष्टीला ॥ विगुणो वायुर्वस्तौ कुंडलीभू-
 तस्तीव्रशूलस्तंभगौरवान्वितो मूत्रमाविश्याल्पशो वा प्रवर्तयन् अम-

ति सा घातकुंडलिका॥मूत्रमतिबेलं विधार्य विमुच्यमानं न प्रवर्त्तते बा-
ह्वमानस्य तु रुच्छ्रादल्पं प्रवर्त्तते तन्मूत्रातीतं॥मूत्ररोधादपानो वायुर्ना-
भेरधस्तात्तीव्ररुजमाध्मानं मलसंगं च कुर्वन्नुदरमभिपूरयेत्तन्मूत्रजठरं
॥मारुतेनाक्षिप्तं छिद्रवैगुण्येन वा मूत्रयतो मूत्रमल्पं वस्तौ नाळे मणौ
वा स्थित्वा तच्छेषगुरुमेदस्य सरुजमरुजं वा शनैःस्ववेत्स मूत्रोत्संगः॥
बस्तिद्वारेऽल्पो वृत्तः शीघ्रसंभवोऽश्मरीतुल्यलिंगो मूत्रप्राथः ॥ मू-
त्रितस्य व्यवयगमनाद्वातोद्धतं स्वस्थानाद्भ्युतं शुक्रं मेहतो मूत्र-
स्य प्राक् पश्चाद्वा भस्मोदकसंकाशं प्रवर्त्तते तन्मूत्रशुक्रं ॥ वायुना
पीडितं शरुन्मूत्रस्रोतः प्रपद्यते ततो विड्मधि विट्मंसृष्टं च रुच्छ्रान्मू-
त्रयति स विद्वातः ॥ अत्यध्वाऽऽतपोष्णभोजनादिभिः पित्तं प्रवृद्धम-
निलेरितं बस्तिमेदुं गुददाहं कुर्वद्द्विस्तहारिद्रक्तं सरक्तं वा मूत्रं रुच्छ्रा-
त्यवर्त्तयेत्स तूष्णवातः॥ वातपित्तं बस्तिमाश्रित्य मूत्रं सशूलदाहं क्षप-
यति स मूत्रक्षयः ॥ पित्तं श्लेष्मोभयमपि वा वातेन वस्तौ मूत्रं संह-
न्यते ततो मूत्रं सदाहं रक्तं पीतं श्वेतं सांद्रं रुच्छ्रात्प्रवृत्तिं शुष्कं च
शंखरोचनान्यतरचूर्णवर्णं सर्ववर्णपुक्तं वा भवति स मूत्रावसादः ॥
इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्रावसादजाः॥ निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यं-
तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ इति मूत्राघातनिदानं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विंशतिः प्रमेहा भवन्ति ॥
कफादुदकेक्षुसांद्रमुरापिष्टशुक्रभिकताशीतशनैर्लालाप्रमेहा दश ॥
पित्तात्क्षारकालनीलहारिद्रभांजिष्टशोणितमेहाः षट्॥ वाताद्रसामज्ज-
हस्तिमधुमेहाश्चत्वारइति ॥ तेषां च यत्किंचिदाहारविहारजातं श्ले-
ष्ममेदोमूत्रजननं स हेतुः ॥ तत्र वातपित्तमेदःश्लेदमांसशुक्रसैरन्वि-
तो बस्तिगतः श्लेष्मा प्रमेहान् जनयति॥ तैः कफशोणिताभ्यां च पुक्तं
पित्तं ॥ तैर्बसालसीकामज्जौजोभिश्च वायुः ॥ त्रयाणामपि दोषाणां
श्लेष्मा प्रमेहेषु प्रायः प्राक् प्रकोपमापद्यते श्लेष्माधिष्ठानःत्वान्मूत्रस्य

तद्दृष्टेऽथ मेदएव तेन प्रथमं दूष्यतेऽत्यंतसहामत्वान् ॥ तदनंतरं क्लेबा-
दयः ॥ ततः श्लेष्मादिक्षये पित्तं प्रबलीभवच्छोणितमपिदूषयति ॥
तत्क्षयेऽपि वायूरसादीन्धातून् शरीरस्य परस्परं सारभूतान्ब्रह्मिमाक-
ष्य मूत्रेण सह विसृजति ॥ तस्मात्कफपित्तवातजाः क्रमेण साध्य-
याप्यासाध्याः ॥ तथा पित्तजाः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद्बिरुद्धोपक-
मत्वाच्च ॥ वातजाः पुनः क्षीणेषु धातुषु महात्ययिकतया बिरुद्धोपक-
मत्वाच्च ॥ मेदसि तु नातिदुष्टे पित्तजा अपि साध्यतां मच्छेयुः ॥ धातुसंघ-
र्कात्पुनः सर्वमेहेषु मूत्रमाविलं भूरि च भवति ॥ दोषदूष्याणां चो-
त्सृष्टापकृष्टसंयोगेन मूत्रवर्णसस्पर्शगंधविशेषाद्दर्णानामिव शुक्ल-
ष्णादीनां शबलकल्मापादयः प्रमेहाणां भेदा भवंति ॥ तेषां पूर्वं
रूपाण्यतिदृष्टिर्नखानां जटिलीभाषश्च केशानां माधुर्यमास्यस्य ता-
लुकंठशोषः पिपासा मलाधिक्यं बहिःकाये कायच्छिद्रेषु च शीते-
च्छा स्नेहः स्वेदः सुप्तता चामेषु पाणिपाददाहोऽतिमाधुर्यात्पिपीलि-
कोपसर्पणं विस्रगंधता च मूत्रशरीरयोः शुक्लता च मूत्रे श्वासो नि-
द्रा तंद्रालस्याप्रहर्षाश्च ॥ तत्र शीतं श्वेतमगंधमच्छमुदकमिबो-
दकमेही मेहति ॥ इक्षुरसमिवातिमधुरं शीतमीर्षात्पिच्छलाविलमि-
क्षुमेही ॥ पर्युषितं सांद्रीभवत्सांद्रमेही ॥ सुरातुल्यमुपरिप्रसन्नम-
धः सांद्रं सुरामेही ॥ हृष्टरोमा पिष्टमिव सांद्रसितं च पिष्टमेही ॥
शुक्लमं शुक्लमिश्रं वा शुक्लमेही ॥ सरुजं ससिकतामिव सिकतामेही ॥
मधुरमतिशीतं शीतमेही ॥ मंदं शनैः शनैः शनैर्मेही ॥ पिच्छिलं तं-
तुबद्धमिव लालावह्णालामेही ॥ वर्णगंधरसस्पर्शस्तु क्षारोपमं क्षार-
मेही ॥ उष्णं मपीकालं कालमेही ॥ सफेनमच्छमस्यं चापपञ्चमी-
लं नीलमेही ॥ कटुकं सदाहं हरिद्राद्रुतमिव हारिद्रमेही ॥ विसं मं-
जिष्ठोदकवर्णं मंजिष्ठमेही ॥ विस्रमुष्णं लवणं शोणितसंकाशां शो-

१ वापुर्वसादीनितिपाठः

२ पर्युषितं रात्रिस्थितं घनीभवेत् ॥

णितमेही ॥ वसामिश्रं वसां वा वसामेही ॥ मज्जामिश्रं मज्जानं वा
 मज्जामेही ॥ सलसीकं मधुरमवेगं लसीकयैव च विबद्धमनुबद्धमज-
 खं मत्तइव हस्ती खवति हस्तिमेही ॥ सफेनमच्छमोजःस्निग्धमधुरं
 तन्नैक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनोपसृजति तेन कषायमधुरोपेतं मध्विव मे-
 हति मधुमेही ॥ स तु द्विधा कैश्चिद्विष्यते ॥ धातुक्षयेणानिलप्र-
 कोपादोषावरणेन वा ॥ तदाहतो हि वायुराहारप्रसादमादाय
 मुहुर्मुहुर्नमित्तं दोषलिङ्गानि वृद्धिक्षयौ चाविर्भावित्कच्छसाध्यं
 मधुमेहं प्रवर्त्तयति ॥ सर्वेष्व चोपेक्ष्यमाणा मधुमेहत्वमायाति ॥
 तस्मात्सर्वेऽपि मधुमेहशब्देनोच्यन्ते यतश्च सर्वेष्वपि प्राङ्मध्विव मधु-
 रं मेहति मधुरश्वास्य देहो भवतीति ॥ तत्र प्रतिश्यायः शरीरशौ-
 थिल्यमरोचकाविपाकौ प्रसेकश्छर्दिनिद्रा कासश्च श्लेष्मजानामुपद्र-
 वा भवन्ति ॥ वृषणावदरणं वस्तिमेंद्रतोदोऽम्लिका पिपासा ज्वरो-
 दाहो मूर्च्छाऽतीसारः पांडुरोगश्च पित्तजानां ॥ हृद्ब्रह्मो लौल्यमनिद्र-
 ता कंपः शूलं बद्धपुरीषत्वं शोषः कासः श्वासश्च वातजानां ॥ अ-
 थैवमस्य मेदःक्लेदादिभिरभिष्यन्नदेहस्य दौषैरनुगनधातोः प्रमे-
 हाभिवृद्धौ मांसलेष्ववकाशेषु संधिषु मर्मसु च प्रदेशविशेषाश्रया-
 त्प्राणापहारिण्यो भूयः कष्टतमोपद्रवा दश पिटिका जायन्ते सुतरां
 चाधःकाये ॥ तदभिमुखा हि प्रमेहिणां दोषाः ॥ तद्यथा ॥ शरा-
 विका कच्छपिका जालिनी पुत्रिणी विदारिका सर्षपिका मसूरिका
 ऽलजी विनता विद्रधिश्च ॥ तत्र श्वावा क्लेदवेदनायुक्ता निम्नमध्योच्च-
 तौह्रा शरावसंस्थानप्रमाणा शराविका ॥ महामूत्रा ऽवगढार्तितोदा श्ल-
 क्षणा कच्छपपृष्ठनिभा कच्छपिका ॥ महाशया ऽतितोदा स्तब्धा श्लि-
 ग्धस्त्राविणी सूक्ष्मच्छिद्रा मांससिराजालाहता जालिनी ॥ महती पि-
 टिकाभिरल्पाभिराचिता पुत्रिणी ॥ कठिना विदारिकंदबहृत्ता विदा-
 रिका ॥ शीघ्रपाका महावेदना सर्षपाकृतिप्रमाणा तद्विधाभिश्च पि-

द्विकाभिधिता सर्षपिका ॥ मसुराकारप्रमाणा मसूरिका ॥ त्वचमु-
 स्थानादिव दहति स्फोटैरावृता विसर्पति रक्तकृष्णा तृणमोहज्वरकरी
 दाहभूषिष्ठाऽतिकष्टा चालजी ॥ महती नीलाऽवगाढरुकृद्धेदा पृष्ठोदरा-
 न्यतराधिष्ठाना विनता विनता ॥ विद्रधिस्तु वक्ष्यते पृथगेव ॥ तासांमा-
 ष्याः पंचातिबलश्लेष्ममेदःसंभवेन मूलव्याधयेकरूपत्वात्तद्विद्विकारित-
 या दुःसाध्याः ॥ न त्वितराः पित्तोल्बणतयाऽल्पकफमेदोमवात् ॥ प्रमे
 हवशाच्च पिडकासु यथास्वं दोषोद्रेको भवतीति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रमेहेण विनाऽप्येता जायंते दुष्टमेदसः ॥ तावच्च नेपलक्ष्यंते याव-
 द्दस्तुपरिग्रहः ॥ हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितं ॥ यो मूत्रयेन्न
 तं मेहं रक्तपित्तं च तद्विदुः ॥ दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्या-
 द्विषिषो विचारः ॥ संपूरणाद्वा कफसंभवः स्यात्क्षीणेषु दोषेष्वनिला-
 त्मको वा ॥ सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ॥
 साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टं ॥
 ॥ इति प्रमेहनिदानं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो विद्रधिद्विगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ भुक्तैः पर्यु-
 षितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ॥ जिह्वाशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चा-
 सृक्प्रदृषणैः ॥ दुष्टत्वङ्मांसमेदोस्थिस्रावासकंडराश्रयः ॥ यः शोफो
 बहिरंतर्वा महामूलो महारुजः ॥ वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः पो-
 ष्टा स विद्रधिः ॥ दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ बाह्यो-
 ऽत्र तत्र तत्रागि दारुणो ग्रथितोऽतः ॥ आंतरो दारुणतरो गंभीरो
 गुल्मवहनः ॥ बल्मीकवत्समुच्छ्रायी शीघ्रघात्यग्निशश्वत् ॥ नाग्नि-
 बस्तियकृत्प्लीहकृमोमहत्कुक्षिर्वक्षणे ॥ स्याद्दृकयोस्पाने च वातात्तत्राति-
 तीमरुक् ॥ श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ व्यधच्छे-
 दन्नमानाहर्ष्यदसर्पणशब्दवान् ॥ रक्तताभ्रासितः पित्तात्तृणमोहज्वर-
 दाहवान् ॥ क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पांडुः कंडूयुतः कफान् ॥ सोत्केशशी-

तक्तस्तंभजृम्भारोचकगौरवाः ॥ चिरोत्थानविदाहश्च संकीर्णः सन्निपा-
 ततः ॥ सामर्थ्याच्चात्र विभजेद्वाद्याभ्यंनरलक्षणं ॥ रुष्णस्फोटावृतः
 श्यावस्तीघ्रदाहुरुजाज्वरः ॥ पित्तलिंगोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणाभेव तथाऽ-
 तरः ॥ शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ॥ क्षतोष्मा वायु-
 विक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं मू-
 र्घुपद्रवं ॥ तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ नाभ्यां हिष्मा म-
 वेदस्तौ मूत्ररुच्छ्रेण पूति च ॥ श्वासो यकृति रोधस्तु धीन्सुच्छ्वा-
 सस्य तृद् पुनः ॥ गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात्सर्वांगप्रग्रहो हृदि ॥ प्रमो-
 हस्तमकः कासो हृदयोहृदयं व्यथा ॥ कुक्षिपार्श्वीतरांसार्तिः कु-
 क्षावाटोपजन्म च ॥ सक्थोर्ग्रहो वंक्षणयोर्दृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥
 पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनं ॥ आमपक्वविदग्धत्वं तेषां
 शोफवदादिशेत् ॥ नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवंत्यधरे गुदात् ॥ उभा-
 भ्यां नाभिजो विद्यादोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ यथास्त्रं व्रणवत्तत्र वि-
 वर्ज्यः सन्निपातजः ॥ पक्वो हृत्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽतर्वाहरेव वा ॥
 पक्वश्चांतः स्रवन् वक्रात्क्षीणस्योपद्रवान्वितः ॥ एवमेव स्तनसिरा
 विष्टताः प्राप्य योषितां ॥ सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्रयधुर्षनः
 ॥ स्तने सदुग्धे ऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ नाडीनां सूक्ष्म-
 वक्रत्वात्कन्यानां तु न जायते ॥ क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः शोफशू-
 लकरभ्रन् ॥ मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ॥
 प्रपीड्य धमनीर्द्विं करोति फलकोशयोः ॥ दोषास्रमेदोमूत्रात्रैः
 स वृद्धिः समथा गदः ॥ मूत्रांत्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केव-
 लं ॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ पक्वोदुंबरसंका-
 शः पित्ताद्वाहोष्मपाकवान् ॥ कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंडूमा-
 न्कठिनोऽल्परुक् ॥ रुष्णस्फोटावृतः पित्तलिंगवृद्धिश्च रक्ततः ॥ क-
 फवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स

तु मच्छतः ॥ अंशोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुद्धुः ॥ सूत्रक-
 च्छ्रमधः स्याच्च बलयं फलकोशयोः ॥ वातकोपिभिराहारैः शीततोषा-
 वगाहनैः ॥ धारणेणभाराध्वविषमांगप्रवर्तनैः ॥ क्षोभणैः क्षुभितोऽ-
 न्यैश्च क्षुद्रांत्रावयवं यदा ॥ पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
 कुर्यादंक्षणसंधिस्थो ग्रंथ्याभं श्वयथुं तदा ॥ उपेक्षमाणस्य च मुष्क-
 दृष्टिमाध्मानरुक्स्तंभवतीं स वायुः ॥ प्रपीडितोऽतः स्वनवान्प्रयाति
 प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ अंत्रदृष्टिरसाध्योऽयं वातदृष्टिसमारु-
 तिः ॥ रूक्षरूष्णारुणसिरातंतुजालगवाक्षितः ॥ गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः
 संसृष्टैर्निचयं गतैः ॥ आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥
 अथ यो ज्वरातिसारादिभिर्वमनादिभिर्वा कर्मभिः कर्शितो वातलान्या-
 हारयत्याहारामिलाषी वा शीतमुदकं पिबत्यन्नपानानंतरं वा लंबनप्रव-
 नव्यवायपानयानादीन् देह्विक्शोभिणः सेवतेऽनुदीर्णा वा छर्दिमुदी-
 रयत्युदीर्णान्वा वातादीन्निश्वासोच्छ्वासौ वा निगूष्णहात्यग्नेहपूर्वं वा
 वमनविरेचने करोति तथा कर्शितएवातिविदाहिनोऽभिष्यंदिनो वा
 निषेवते तस्य यथास्वं वातप्रधानाः प्रकुपिताः दोषाः पृथक् संसृष्टाः सम-
 स्ताः सरक्ता वा महास्रोतोऽनुप्रविश्यादृत्योर्ध्वमधश्च मार्गं शूलमुपजन-
 यंतो गुल्ममभिनिर्वर्तयंति ॥ यतश्च तस्मिन् शूलविद्भइव व्यध्यतेऽति-
 वेदनार्दितः रुच्छ्रोच्छ्वासस्तस्माच्छूलमित्युच्यते ॥ तत्रातिकर्शनात्क-
 फपित्ताभ्यां वा मार्मरोधास्रग्धाश्रयो वायुरुत्पुतो रौक्ष्यात्कठिनीभूतः
 स्वाशये स्वतंत्रः परतंत्रो वा पित्तश्लेष्माशये स्पर्शोपलभ्यः पिंडित-
 त्वादमूर्तोऽपि मूर्त्ततामिवोपगतो ग्रंथिरूपेणावतिष्ठमानो गुल्मसंज्ञां
 लभते ॥ तस्य पंच स्थानानि बस्तिर्नाभिः पार्श्वे हृदयं च ॥ अथास्य
 पूर्वरूपाणि सदनमग्निशरीर्योररुचिः सौहित्यासहिष्णुताकुक्षिशूल-
 त्याध्मानमुद्गिरणं बहुशो विदग्धेऽग्ने छर्दिराटोपो मलस्याम्नादुर्भावा-
 प्रवृत्तिश्च ॥ तत्र वातात्सूच्येव शंकुनेव व्यधो मन्याशिरःशंखशूल-

ज्वरांगमर्दप्रीहादोपात्रकूजोदावर्तोच्छ्वासोपरोधमुखशोपस्तब्धगात्रताः
वायुकालेषूपद्रवद्विद्विषमाग्निता कृष्णारुणपरुषत्वद्वखादित्वं गुल्म-
श्चास्य चलत्वाद्वायोरनियतस्थानसंस्थानोदयप्रलयाल्पमहारुजः पि-
पीलिकापरिगतइव तोदस्फुरणबहुलो विस्तारयतीव स्वदेशं चर्मइष
कदाचित्कदाचित्संकोचयतीव हर्षयतीव रोमाणि वेदनातिप्रवृत्तौ तु स
र्वस्मिन्नपि देहे प्रायो बस्त्याश्रयश्च भवति॥पित्ताद्वाहो धूमकोऽम्लक
स्तृष्णा ज्वरः स्वेदो विद्वेदो मूर्च्छा शीतोपशयता हरितहारिद्रत्वं गुल्म-
श्चास्य तप्तायःपिंडइव तमवकाशं दहति दृयते धूमायत ऊष्मायते शि-
थिलइव व्रणइवास्पर्शसहो निर्लोमा प्रायो नाभ्याश्रयश्च ॥ कफात्
स्तैमित्यमरोचकाविपाकौ हृदयोपलेपः शीतज्वरस्तृप्तिः सदनं कासो
दृह्यासः पीनसो निद्राऽऽलस्यं नखादिषु शुक्लता गुल्मश्च सुप्तस्थि-
रगुरुकठिनावगाढोऽल्परुक् प्रायो हृत्पाश्वर्शाश्रयश्च ॥ संसृष्टलिंगः सं-
सर्गात्स त्रिविधः ॥ सर्वलिंगनिचयेन च यो गुल्मः सोऽसाध्यः ॥ र-
क्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्त्तवोपगमनवैशेष्यात्पारतंत्र्यादवैशारद्यादपचा-
रानुरोधाच्च स्त्रिया एव भवति ॥ तत्र यदा सा ऋतुमती नवप्रसूता
योनिरोगिणी वा वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः कुपितो योन्या
मुखमनुप्रविश्यात्तवमुपरुणाद्धि ॥ तदुपरुध्यमानं मासे मासे कुक्षि-
मभिनिर्वर्त्तयति गर्भलिंगानि च दृह्यासतंद्रांऽगसाददौर्हृदस्तन्यद-
र्शनादीनि ॥ वायुसंसर्गात्पुनः पित्तैकप्रकोपतया च वातपित्तगुल्म-
रूपाणि क्रमाच्छूलस्तंभदाहानीसारादीनि गर्भाशये च सुतरां शूलं
तथा योन्या दौर्गन्ध्यमास्त्रावं च करोति ॥ गुल्मश्च न गर्भइवांगैः पि-
डितएव तु चिरेण सशूलं स्पंदते ॥ गुल्मएव च वर्द्धते न कुक्षिः ॥
स्वदोषाधिष्ठानश्च सर्वो भवति गुल्मः ॥ तस्माच्चिरेण नैव पाकमेति

॥ भृशदुष्टरक्ताश्रयत्वात् विद्रधिः शीघ्रपाको भवतीति ॥ भवति
 चात्र ॥ गुल्मेऽतराश्रये वस्तिकुक्षिदःप्लीहवेदना ॥ अग्निवर्णबलभ्रंशो
 वेगानां चाप्रवर्तनं ॥ अनो विपर्ययो वास्ये कोष्ठंगेषु तु नातिरुक् ॥
 वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताऽधिकं ॥ साटोपमत्युग्ररुजमाध्मा-
 नमुदरे भृशं ॥ ऊर्ध्वाधो वानरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥ घनोष्ठी-
 लोपमो ग्रंथिरष्ठीलोर्ध्वसमुन्नतः ॥ आनाहृत्तिगस्तिर्यक् च प्रत्यष्ठीला
 तदाकृतिः ॥ पकाशयाद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयन् ॥ तूनी प्रतू-
 नी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृप्तक्षमत्वां-
 त्रविकूजनानि ॥ साटोपमाध्यानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदंति
 चिन्हं ॥ ॥ इति विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथात उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ रोगाः सर्वेऽपि मं-
 देऽग्रौ सुतरामुदराणि तु ॥ अजीर्णान्मलिनैश्चाग्नेर्जायते मलसं-
 चयात् ॥ ऊर्ध्वाधो धानवो रुध्वा वाहिनीरंबुवाहिनीः ॥ प्राणाग्न्यपा-
 नान्संदूष्य कुर्युस्त्वद्भांससंधिगाः ॥ आध्माप्य कुक्षिमुदरम-
 ष्टधा तच्च भिद्यते ॥ पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोद-
 कैः ॥ तेनार्ताः शुष्कताल्बोष्ठाः शूनपादकरोदराः ॥ नष्टघेष्टाबला-
 हाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः ॥ स्युः प्रेतरूपाः पुरुषा भाविन-
 स्तस्य लक्षणं ॥ क्षुत्राशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ॥ जी-
 र्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च ॥ क्षीयते बलतः शश्व-
 च्छसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ॥ वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पा-
 दयोः ॥ रुग्बस्तिसंधौ ततता लघ्वल्पैर्भोजनैरपि ॥ राजीजन्म व-
 लीनाशो जठरे जठरेषु तु ॥ सर्वेषु तंद्रा सदनं मलसंगोऽल्पबन्धि-
 ता ॥ दाहः श्वयथुराध्मानमते सलिलसंभवः ॥ सर्वं त्वतोपमरुण-
 मशोर्कं नातिभारिकं ॥ गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुदगुडायते ॥ ना-

१ तथाचागमः ॥ मांसशोणितभूयस्त्वान् पाकं गच्छति विद्रधिः ॥ मांस
 शोणितहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छतीति ॥

भिमंत्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ मारुतो दृक्कटीनाभि-
पायुवंक्षणवेदनाः ॥ सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड्बन्धो मूत्रमल्पकं ॥ ना-
निमंदोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखं ॥ तत्र वातोदरे शो-
फः पाणिपन्मुष्कसंधिषु ॥ कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनं-
शुष्ककासोऽगमदोऽधो गुरुता मलसंग्रहः ॥ श्यावारुणत्वगादित्वम-
कस्माद्भासदृद्धिमात् ॥ सतोदभेदमुदरं तनुऋष्णसिरानतं ॥ आ-
ध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥ वायुश्चात्र सरुक्शब्दो वि-
चरेत्सर्वतो गतिः ॥ पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्य-
ता ॥ भ्रमो ऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ पीतताम्रसि-
रानद्धं सखेदं सोष्म दृश्यते ॥ धूमायति मृदुस्पर्शः क्षिप्रपाकं प्रदृश्यते
॥ श्लेष्मोदरंऽगसदनं स्वापः श्वयथुगौरवं ॥ निद्रोत्केशारुचि-
श्वासकासशुक्लत्वगादिनाः ॥ उदरं स्तिमितं खिगंधं शुक्रराजीततं
महत् ॥ चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरं ॥ त्रिदोषकोपनै-
स्नैस्नैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ॥ गरदूषीविपाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः
॥कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोपमूर्च्छाभ्रमान्वितं ॥ कुर्युस्त्रिलिंगमुदरं शी-
घ्रपाकं सुदारुणं ॥ बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदशने ॥ अत्याशितस्य
संक्षोभाद्यानपानानिचेष्टितैः ॥ अनिव्यवायकर्माध्वमनव्याधिकर्शनैः
॥ वामपार्श्वोऽश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते ॥ शोणितं वा रसादिभ्यो
विवृद्धं तं विवर्द्धयेत् ॥ सोष्णीलेवानिकठिनः प्रोन्नतः कूर्मपृष्ठवत् ॥ क्रमेण-
वर्द्धमानश्च कुक्ष्यावुदरमावहेत् ॥ श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरु-
ग्ज्वरैः ॥ पांडुत्वक्च्छर्दिमूर्च्छार्तिदाहमोहैश्च संयुतं ॥ अरुणाभं विवर्णं
वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ उदावर्त्तरुगानाहैर्भोहतृदहनज्वरैः ॥ गौरवारु-
चिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ प्लीहवदक्षिणात्पार्श्वोत्कुर्याद्य-
क्तदपि च्युतं ॥ पक्ष्मवालैः सहात्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ॥ दुर्नामभिरुदावर्त्तै-

रन्त्रैर्वात्रोपलेपिभिः॥वर्चःपित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितो ऽनिल ॥
 अपानो जठरं तेन स्पुर्दाहृतृद्वज्वरक्षवाः ॥ श्वासकासोरुसदनं
 शिरोहृन्नाभिपायुरुक्त्वा ॥ मलसंगोऽरुचिः श्छर्दिरुदरं मूढमारुतं ॥स्थि-
 रं नीलारुणसिराराजिनद्धमराजि वा ॥ नाभेरुपरि च प्रायो गोपु-
 च्छारुति जापते ॥ अस्थ्यादिशल्यैः सान्निश्वेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥
 भिद्यते पच्यते चांत्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन् बहिः ॥ आमएव गुदा-
 देति ततोऽल्पाल्यः स विद्रुसः ॥ तुल्यः कुणपन्धेन पिच्छिलः
 पीतलोहितः ॥ शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ वर्द्धते तदधो
 नाभेराशु चैति जलात्मतां ॥ उद्विक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वास-
 तृद्भ्रमैः ॥ छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्त्रावीति चापरे ॥ प्रवृत्तस्त्रेह-
 पानादेः सहसाऽऽमांशुपायिनः ॥ अत्यंशुपानान्मंदाग्नेः क्षीणस्या-
 तिक्रशस्य वा ॥ रुध्वांऽशुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ वर्द्ध-
 येतां तदेवांशु तत्स्थानाद्दुदराश्रितौ ॥ ततःस्यादुदरं तृष्णागुदश्रुतिरु-
 जान्वितं ॥ कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततं ॥ तोयपूर्णदृ-
 तिस्पर्शशब्दप्रसोभवेपथु ॥ दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि
 तत् ॥ उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ॥ पाकाद्द्रवा द्रवीकुर्युः
 संधीन् स्रोतोमुखान्यपि ॥ स्वेदस्तु बाह्यस्रोतःसु विहतस्तिर्यगास्थितः
 ॥ तदेवोदकमाप्याप्यपिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ॥ गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहृतं
 च सशब्दवत् ॥ मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ॥ तदनुद-
 कजन्मास्मिन् कुक्षिदृष्टिस्ततोऽधिका ॥ सिरांतद्धानमुदकजठरोक्तं
 च लक्षणं ॥ वानपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरं ॥ रुच्छं यथोत्त-
 रं पक्षात्परं प्रायोऽपरे हतः ॥ सर्वं च जातसलिलं रिद्येत्कोपद्रवान्वि-
 तं ॥ जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः रुच्छतमं मतं ॥ बलिनस्तदजातांशु
 पक्षसाध्यं नबोत्थितं ॥ ॥ इत्युदरनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२

अथानः पांडुरोगकामलाशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ॥ तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितं ॥ धमनीर्दश संप्राप्य व्याभुवत्सकलं वपुः ॥ श्लेष्मत्वग्रक्तप्रांसानि प्रदूष्यांतरमाश्रितं ॥ त्वङ्मांसयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ॥ पांडुहारिद्रहरितान्पांडुत्वं तेषु चाधिकं ॥ यतोऽतः पांडुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवं ॥ धानूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छ्लेष्मैर्द्रियः ॥ मृद्यमानैरिवागैर्नां द्रवता हृदयेन च ॥ शुनाक्षिकूटः सदनः कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ॥ अत्रहिट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥ सन्नसक्थिज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी श्रमी भ्रमी ॥ स पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ प्राग्रूपमस्य हृदयस्पंदनं रूक्षता त्वचि ॥ अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवन्हिता ॥ सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक् तोदकंपनं ॥ रुष्णरुक्षारुणसिरानखविष्णमूत्रनेत्रता ॥ शोफानाहास्यवैरस्यविदशोषाः पार्श्वमूर्द्धरुक् ॥ पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ तृदस्वेदमूर्च्छाः शीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्रता ॥ वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफाच्छुक्लसिरादिता ॥ तंद्रालवणवक्रत्वरोमहर्षस्वरक्षयाः ॥ कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिंगोऽतिदुःसहः ॥ मृत्कषायाऽनिलं पित्तमूपरा मधुरा कफं ॥ दूषयित्वा रसादांश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्ष्य च ॥ स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्भुक्त्वा च पूर्ववत् ॥ पांडुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ पुरीषं कृमिवन्मुंचेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ॥ यः पांडुरोगी सेवेन पित्तलं तस्य कामलां ॥ कोष्ठशाखाश्रयां पित्तं दग्ध्वाऽसृङ्मांसमावहेत् ॥ हारिद्रेनेत्रमूत्रत्वङ्मुखवक्रशकृतथा ॥ दाहाविपाकतृष्णावान् मेकाभो दुर्बलैर्द्रियः ॥ जवेत्पित्तोल्बणस्यासौ पांडुरोगादृतेऽपि च ॥ उपेक्षया च शोफादद्या सा रुच्छा कुंभकामला ॥ हरितश्चावपीत-

त्वं पांडुरोगे यदा भवेत् ॥ वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुज्वरः
 ॥ तंद्रा बलानलभ्रंशो लोठरं तं हलीमकं ॥ अलसश्चेति शंसंति तेषां
 पूर्वमुपद्रवाः ॥ शोफप्रधानाः कथिताः सएवातो निगद्यते ॥ पित्त-
 ककफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ॥ नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि
 कुर्यात्स्वङ्गांससंश्रयं ॥ उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ॥ सर्वं
 हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकं ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरभिघाताद्दि-
 षादपि ॥ द्विधा वा निजमागतं सर्वांगैकांगजं च तं ॥ पृथून्नतग्र-
 धितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ॥ सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशे-
 षतः ॥ व्याधिकर्मोपवासादिकीणस्य भजतो द्रुतं ॥ अतिमात्रमथान्यस्य
 गुर्वन्लक्ष्मिग्नशीतलं ॥ लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशाकांबुस्वप्नजागरं ॥ मृद्वा-
 म्यमांसवज्रूरमजीर्णश्रममैथुनं ॥ पदानेर्मागमनं यानेन क्षोभिणाऽपि
 वा ॥ श्वासकासातिसाराशींजठरप्रदरज्वराः ॥ विसूच्यलसकच्छर्दि-
 गर्भवीसर्पपांडवः ॥ अन्ये च मिध्योपकांतास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥
 ऊर्ध्वं शोफमथो बली मध्ये कुर्वति मध्यगाः ॥ सर्वांगगाः सर्वगतं प्र-
 त्यंगेषु तदाश्रयाः ॥ तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽगगौरवं ॥ वाताच्छो-
 फश्चलो रूक्षः खररोमाऽरुणासितः ॥ संकोचस्पंदहर्षातिनोदभेदप्रमु-
 सिमान् ॥ क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः ॥ क्षिग्धोष्णम-
 र्दनैः शाम्येद्रान्नावल्पो दिवा महान् ॥ त्वक्च सर्पपलिमेव तस्मिंश्चि-
 मिचिमायते ॥ पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताभ्ररोभवान् ॥ शीघ्रानु-
 सारप्रशमो मध्ये प्राक् जायते तनुः ॥ सतृड्दाहज्वरस्वेददवक्त्रेदमद-
 भ्रमः ॥ शीताभिलाषी विद्धेदी गंधी स्पर्शासहो मृदुः ॥ कंडूमान् पां-
 दुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ॥ क्षिग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्यानो नि-
 द्राछर्द्यप्रिसादरुत् ॥ आकांतो नोन्नमेत्कच्छ्रमजन्म विशाबलः ॥
 सवेच्चासृक्चिरात्पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥ स्पर्शांष्णकांक्षी च क-
 फाद्यथास्वं द्रंहजाम्रयः ॥ संकराद्धेतुलिगानां निचयाच्चिचयात्मकः ॥

अभिघातेन शब्दादिछेदभेदक्षतादिभिः ॥ हिमानिलोदध्यनिलैर्महात-
कपिकच्छुजैः॥रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छुपथुः स्याद्विसर्पवान्॥अशोष्मा
लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ विपजः सविपप्राणिपरिसर्पण-
मूत्रणात् ॥ दंष्ट्रादंतनखापातादविपप्राणिनामपि ॥ विणमूत्रशुक्रोपह-
तमलवद्वस्त्रसंकरात् ॥ विपवृक्षानिलस्पर्शाद्भ्रयोगावचूर्णनात् ॥ मृदु-
श्रलोऽबलंबी च शीघ्रो दाहुरुजाकरः ॥ नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्यो
ऽसाध्यः पुरेस्तिः ॥ स्याद्विसर्पोऽभिघातातैर्दोषैर्दृष्यैश्च शोफवत् ॥ अधि-
ष्ठानं च तं प्राहुर्वाह्यांतरुभयाश्रयात् ॥ यथोत्तरं च दुःसाध्यास्तत्र
दोषा यथायथं ॥ प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः देहे शीघ्र-
विसर्पति तेंऽतरंतःस्थिता बहिः ॥ बहिस्था द्वितये द्विस्था विद्यात्तत्रां-
तराश्रयं ॥ मर्मोपतापात्संमोहादयनानां विघट्टनात् तृष्णातियोगा-
द्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ आशु चाग्निबलभ्रंशादतो वाह्यं विप-
र्ययात् ॥ तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ शोफस्फुरणनिस्तो-
दभेदायामार्तिहर्षवान् ॥ पित्ताद्दुतगतिः पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितः ॥
कफात्कंडूयुतः श्लिग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ स्वदोषलिंगैश्चीयते सर्व-
स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च विभ्रति व्रणलक्षणं ॥ वा-
तपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छाऽतीसारतृद्भ्रमैः ॥ अस्थिभेदाग्निसदनतम-
कारोचकैर्युतः ॥ करोति सर्वमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् ॥ यं यं देशं
विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ॥ शांतांगारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च
चीयते ॥ अग्निदग्धइव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्भुतं च सः ॥ मर्मानुसारी वीस-
र्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ व्यथेदंगं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीर-
येत् ॥ हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ क्वचिच्छर्मरति-
यस्तो मूमिशय्यासनादिषु ॥ चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भ-
वां ॥ दुष्प्रबोधोऽभुते निद्रां सोऽग्निवीसर्पउच्यते ॥ कफेन रुद्धः पृथ-
गो भित्त्वा तं बहुधा कफं ॥ रक्तं वा दृद्धरक्तस्य त्वक्त्सिरास्त्रावमां-

संगं ॥ दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनां ॥ ग्रंथीनां
 कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वरां ॥ श्वासकासातिसारास्य
 शोषहिष्मावमिभ्रमैः ॥ मोहवैवर्ण्यमूच्छीगभंगाग्निसदनैर्युतां ॥ इ-
 त्ययं ग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ कफपित्ताज्ज्वरस्तंभो तं-
 द्रानिद्राशिरोरुजः ॥ अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ मूच्छी-
 ऽग्निहानिर्भेदोऽस्त्रां पिपासेन्द्रियगौरवं ॥ आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां
 स च सर्पति ॥ प्रायेणामाशये गृणहन्नेकदेशं नचातिरुक् ॥ पिडकै-
 र्वकीर्णोऽतिपीतलोहितपांडुरैः ॥ मेचकाभोऽसितः स्निग्धो मलिनः
 शोफवान् गुरुः ॥ गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥
 पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टप्रायुसिरागणः ॥ शवगंधिश्च वीसर्प कर्द-
 माख्यमुशंति तं ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ॥ बाह्य-
 हेतोः क्षतात्कुद्भः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थ-
 सदृशैश्चितं ॥ स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितं ॥ पृथग्दो-
 पैस्त्रयः साध्या हृद्दजाश्चानुपद्रवाः ॥ असाध्यौ क्षतसर्वैर्त्थौ सर्वे चा-
 क्रांतमर्मकाः ॥ शीर्णस्त्रायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगंधयः ॥ ॥ इति
 पांडुकामलाशोफविसर्पनिदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः कुष्ठकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ मिथ्याहारविहारेण
 विशेषेण विरोधिना ॥ साधुनिदावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ पाप्म-
 सिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ॥ सिराः प्रपद्य तिर्यग्गा-
 स्वग्लसीकामृगामिषं ॥ दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो बहिः ॥ त्वचः
 कुर्वति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशंति तन् ॥ कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं
 कुष्णाति तद्वपुः ॥ प्रपद्य धातून् व्याप्यांतः सर्वान्संक्लेद्य चावहेन् ॥
 सखेदक्लेदसंकोथान्कृमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ॥ लोमत्वक्स्त्रायुधम-
 नीस्तरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ मक्षयेच्छृत्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदा-
 हृतं ॥ कुष्ठानि समधा दोषैः पृथग्द्वैः समागतैः ॥ सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु

न्यपदेशोऽधिकत्वतः ॥ वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुंबरं कफात् ॥
 मंडलाख्यं विचर्ची च ऋक्षारख्यं वातपित्तजं ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभ-
 सिध्मालसविपादिकाः ॥ वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारुषी ॥
 पुंडरीकं सविस्फोटं पाया चर्मदलं तथा ॥ सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं
 त्रिकं दद्रुसकाकणं ॥ पुंडरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ अति-
 श्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ॥ दाहः कंडूस्त्वचि स्वापस्तोदः
 कोठोभ्रतिभ्रमः ॥ वणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिभिरस्थितिः ॥
 रुडानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनं ॥ रोमहर्षो ऽसृजः काष्ण्यं
 कुष्ठलक्षणमग्रजं ॥ ऋष्यारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ वि-
 स्तृतासमपर्यंतं हृषितैर्लोमभिश्चितं ॥ तोदादद्यमल्पकंडूकं कापालं
 शीघ्रसर्पि च ॥ पकोदुंबरताघ्रत्वकरोमगौरसिराचितं ॥ बहलं बहल-
 क्लेदरक्तं दाहरुजाधिकं ॥ आशूत्थानावदरणरुमि विद्यादुदुंबरं ॥
 स्थिरं स्त्यानं गुरु क्षिग्धं श्वेतरक्तमनाशुगं ॥ अन्योन्यसक्तमुत्सभं
 बहुकंडूस्तुतिक्रमि ॥ श्लक्ष्णपीतासपर्यंतं मंडलं परिमंडलं ॥ सकंडूपि-
 त्तिका श्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका ॥ परुषं तनु रक्तांतमंतः श्यावं
 समुन्नतं ॥ सतोददाहरुक्लेदं कर्कशैः पिडकैश्चितं ॥ ऋक्षजिह्वारु-
 ति प्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुक्रमि ॥ हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाख्यं महाश्र-
 यं ॥ अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभं किटिभं पुनः ॥ सूक्ष्मं किणखर-
 स्पर्शं कंडूमत्यरुपासितं ॥ सिध्मं रूक्षं बहिः क्षिग्धमंतर्घृष्टं रजः कि-
 रेत् ॥ श्लक्ष्णस्पर्शं तनुश्वेतताघ्रं दौर्घिकपुष्पवत् ॥ प्रायेण चोर्ध्व-
 काये स्याद्गद्वैः कंडूपुतैश्चितं ॥ रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिकाः ॥
 तीघ्रात्यो मंदकंडूश्च सरागपिडिकाचिताः ॥ दीर्घमताना दूर्वावदलसी-
 कुसुमच्छविः ॥ उत्सन्नमंडला दद्रुः कंडूमत्यनुषंगिणी ॥ स्थूलमूलं
 सदाहार्तिरक्तश्यावं बहुवणं ॥ शतारुः क्लेदजंत्वाद्वयं प्रायशः पर्वजन्म च ॥

रक्तांतमंतरा पांडुकंदूदाहरुजान्वितं ॥ सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमि-
 वांशुभिः ॥ धनभूरुत्सीकासृक्प्रायमाशुविभेदि च ॥ पुंडरीकंतनुत्वग्मि-
 ध्वितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ विस्फोटं पिडिकाः पामा कंदूक्लेदरुजाधिकाः ॥
 सूक्ष्माः श्यावरुणाः बद्धाः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्पराः ॥ सस्फोटमस्पर्शसहं
 कंदूरुक्लेददाहवत् ॥ रक्तं दलघर्मदलं काकणं तीक्ष्णदाहुरुक् ॥ पूर्वं
 रक्तं च कृष्णं च काकणं तीक्ष्णोपमं ॥ कुष्ठलिगैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो
 भवेत् ॥ दोषतेद्रीपबिहितैरादिशोणिकर्मभिः ॥ कुष्ठेषु दोषोल्बणतं
 सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जगुक्समाश्रयं ॥
 याप्यं भेदोगतं कच्छं पित्तदंदासमांसं ॥ अरुच्छं कफवानाढ्यं
 स्वस्थमेकमलं च यत् ॥ तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्य-
 रुक्षताः ॥ स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः ॥ पाणि-
 षादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः संधिषु चाधिकं ॥ कौण्यं गतिक्रयो-
 ऽग्न्यां दलनं स्याच्च मेदसि ॥ नासाभंगोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वर-
 क्षयः ॥ क्षते च कृमयः शुके स्वदारापत्यबाधनं ॥ यथापूर्वं च सर्वाणि
 स्युर्लिगान्यसृगादिषु ॥ कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं क्लिप्तं दारुणं च तत् ॥
 निर्दिष्टमपरिस्वावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं ॥ वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्र-
 कमलषत्रवत् ॥ सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेत् वनं गुरु ॥ सकंदु च
 क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ॥ वर्णैर्नैवेदगुमयं कच्छं तच्चोत्तरोत्त-
 रं ॥ अशुक्लसेमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवं ॥ अनप्रिदग्धजं साध्यं
 श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ गुह्यपाणितल्लौष्ठेषु जातमप्यचिरंतनं ॥
 वर्जनीयं विशेषेण क्लिप्तं सिद्धिमिच्छता ॥ स्पर्शैकाहारशय्या-
 दिसेवनात्प्रायशो गदाः ॥ सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्बिकारा विशेष-
 षतः ॥ कृमयस्तु द्विधा प्रोक्तत्र बाह्याभ्यंतरमेदतः ॥ बहिर्मल-
 कफासृग्बिद्जन्ममेदाच्चतुर्विधाः ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्त-
 त्र मलोद्भवाः ॥ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशांबराश्रयाः ॥ ब-

हुंपादाश्च सूक्ष्माश्च पूकालिज्ञाश्च नामतः ॥ द्विधा ते कोठपिड-
 काकंडूगंडान्प्रकुर्वते ॥ कुष्ठैकहेतवोऽतर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकं ॥
 मधुरान्नगुडशीरदधिसुक्तनवौदनैः ॥ शरुज्जा बहुविधान्यपर्णशाको-
 लकादिभिः ॥ कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पति सर्वतः ॥ पृ-
 थुवधनिमाः केचित्केचिद्रुद्रूपदोषमाः ॥ रुद्रधान्यांकुराकारास्तनु-
 दीर्घास्तथाऽणवः ॥ श्वेतास्ताघ्रावतासाश्च नामतः समधा तु ते ॥ अं-
 न्नादा उदरावेष्टा हृदयादा महाकुहाः ॥ कुरवो दर्भकुसुमाः सु-
 गंधास्ते च कुर्वते ॥ हृत्तासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकं ॥ मू-
 च्छाच्छर्दिज्वरानाहकशर्षक्षवथुपीनसान् ॥ स्तुक्वाहिसिरास्थाना र-
 क्तजा जंतवोऽणवः ॥ अपादवृत्तताघ्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्श-
 नाः ॥ केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुंबराः ॥ षट् तेकुष्ठैक-
 कर्माणः सहसौस्समातरः ॥ पक्काशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पि-
 णः ॥ वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ सर्दास्योद्गार-
 निःश्वासविद्गंधानुविधायिनः ॥ पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतमिता-
 सिताः ॥ ते पंच नाम्ना रुमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥ सौसुसदाः सलूना-
 स्या लेलिहा जनयंति च ॥ विद्धेदशूलविष्टमकाशर्षपारुष्यपांडुताः ॥
 रोमहर्षाग्निमदनगुदकंडूविनिर्गमात् ॥ ॥ इति कुष्ठरुमिनिदानं ना-
 म चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथानो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वार्थानर्थ-
 करणे विश्वस्यास्यैककारणं ॥ अदुष्टदुष्टः पवनःशरीरस्य विशेषतः ॥
 स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ॥ स्रष्टा धाता विभु-
 विष्णुः संहर्ता मृत्युरंतकः ॥ तदवुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमनः सदा ॥
 तस्योक्तं दोषविज्ञानं कर्म प्राकृतवैरुतं ॥ समासच्छासतो दोषभे-
 दीये नाम धाम च ॥ प्रत्येकं पंचधा चारो व्यापारश्चेह वैरुतं ॥

तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणं ॥ असंख्यमपि सं-
 ख्यायै यदशीत्या पुरेरितं ॥ धातुक्षयकैर्वायुः क्रुध्यत्यतिनिषेवि-
 नैः ॥ चरन्स्रोतस्सु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ॥ तेभ्योऽन्यदोष-
 पूर्णेभ्यः प्राप्य वा ऽऽवरणं बली ॥ तत्र पकाशये क्रुद्धः शूला-
 नाहान्त्रकूजनं ॥ मलरोधाश्मवर्ध्माशीसिकपृष्ठकटीग्रहं ॥ करोत्यधरका-
 ये च तांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान् ॥ आमाशये तृड्मथुश्वासकासवि-
 सूचिकाः ॥ कंठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ॥ श्रोत्रा-
 दिधिन्द्रियवधं त्वचि स्फुटनरुक्षते ॥ रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं
 रागं विवर्णतां ॥ अरूण्यन्नस्य विष्टंभमरुचिं रुशतां भ्रमं ॥ मां-
 समेदोगतो ग्रंथीस्तोदाढ्याष्ककेशान् भ्रमं ॥ गुर्वेगं चातिरुक्स्तंभं
 मुष्टिदंढहतोपमं ॥ अस्थिस्थः सक्थिसंध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयं ॥
 मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्त्रमं स्तब्धतां रुजं ॥ शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं
 संगं विकृतिमेव वा ॥ तद्दृग्भस्य शुक्रस्थः सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥
 तत्स्थः स्रावस्थितः कुर्याद्दृग्भस्यायामकुब्जताः ॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शं
 शोकं संधिगतोऽनिलः ॥ प्रसारणाकुंचनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनां ॥
 सर्वांगसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनं ॥ स्तंभनाक्षेपणस्वापसंध्याकुंचन-
 कंपनं ॥ यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ तदांगमाक्षि-
 पत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ॥ अधःप्रतिहतो वायुर्वजत्पूर्ध्वं ढ-
 दाश्रिताः ॥ नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरःशंसौ च पीडयन् ॥ आ-
 क्षिपेत्परितो गात्रं धनुर्वज्जास्य नामयेत् ॥ कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्त-
 न्धस्त्रस्तमीलितदृक्वततः ॥ कपोतइव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतंत्रकः ॥
 स एव चापतानारब्धो मुक्ते तु मरुता ढदि ॥ अभ्रुवीत मुहुः स्वा-
 र्थ्यं मुहुस्त्वास्वमावृते ॥ गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितानिस्रवोत्थि-
 तः ॥ अभिघातसमुत्पन्नं दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ मन्ये संस्तभ्य
 वानोऽतरुपेत्य धमनीर्यदा ॥ व्याप्नोति सकलं देहं जत्रुरायम्यते

तदा ॥ अंतर्धनुरिवांगं च वैगैः स्तंभं च नेत्रयोः ॥ करोति जृम्भां
 दशनं दशनानां कफोद्गमं ॥ पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठकटिग्र-
 हं ॥ अंतरायामइत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ देहस्य बहिरायामा-
 त्पृष्ठतो ह्यियते शिरः ॥ उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कंधरा चा-
 बमृद्यते ॥ दंतौष्ठास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ॥
 बाह्यायामं धनुःकंपं ब्रुवते वेगिनं च तं ॥ व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समी-
 रणसमीरणात् ॥ व्यायच्छंति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकं ॥ तृ-
 प्यतः पांडुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ॥ गते वेगे भवेत्त्वास्थ्यं
 सर्वेष्वक्षेपकेषु तु ॥ जिह्वातिलेखनाच्छुष्कमक्षणादभिघाततः ॥
 कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वा ऽनिलो हनू ॥ करोति विद्यतास्य-
 त्वमथवा संवृतास्यतां ॥ हनुसंसः स तेन स्यात्कच्छ्राच्चर्वणभाषणं
 ॥ वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तंभयते ऽनिलः ॥ जिह्वास्तंभः
 स तेनात्रपानवाक्येष्वनीशता ॥ शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाष-
 णात् ॥ उन्नासवक्रक्षवधुखरकार्मुककर्पणात् ॥ विषमादुपधानाच्च
 कठिनानां च चर्वणात् ॥ वायुर्विद्वस्त्वैस्त्वैश्च वानलैरूर्ध्वमास्थितः
 ॥ वक्त्रीकरोति वक्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितं ॥ ततोऽस्य कंपते मूर्द्धा
 वाक्संगः स्तब्धनेत्रता ॥ दंतचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ॥
 गंधाज्ञानं स्मृतेर्मौहस्वासः सुप्तस्य जायते ॥ निष्ठीवः पार्श्वतो या-
 यादेकस्याक्ष्णो निमीलनं ॥ जत्रोरूर्ध्वं रुजास्तीव्राः शरीरार्द्ध-
 ऽधरेऽपि वा ॥ तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ॥ रक्तमाश्रित्य
 पवनः कुर्यान्मूर्द्धधराः सिराः ॥ रुक्षाः सवेदनाः रुष्णाः सोऽसाध्यः
 स्याच्छिराग्रहः ॥ गृहीत्वाऽर्द्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥ प-
 क्षमन्पतरं हंति संधिबंधान्विमोक्षयन् ॥ रुस्तनोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादक-
 र्मण्यो विचेतनः ॥ एकंगरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥ सर्वांगरोगं

तद्वच्च सर्वकायाश्रये ऽनिले॥ शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मनः
 ॥ कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः॥ आमवद्वायनः कुर्यात्सं-
 स्तभ्यांगं कफान्वितः ॥ असाध्यं हतसर्वहं दंडवदंडकं मरुत् ॥ अं-
 समूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः ॥ बाहुप्रस्पंदितहरं जन-
 यत्यवबाहुकं ॥ तलं प्रत्यंगुलीनां या कंडरा बाहुपृष्ठतः ॥ बाहुचेष्टा-
 पहरिणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ वायुः कट्यां स्थितः सक्त्रः
 कंडरामाक्षिपेद्यदा ॥ तदा खंजो भवेज्जंतुः पंगुः सक्त्रोर्द्वयोरपि ॥
 कंपते गमनारंभे खंजन्निव प्रयाति यः ॥ कलापरखंजं तं विद्यान्मु-
 क्तसंधिप्रबंधनं ॥ शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ॥ जीर्णा-
 जीर्णे तथाऽयाससंक्षोभस्वमजागैः ॥ सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्वर्थसं-
 चितं ॥ अभिभूयेतरं दोषमूरूचेत्प्रतिपद्यते ॥ सक्त्रस्थीनि प्रपूर्णा-
 तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ॥ तदा स्तभ्नाति तेनोरु स्तब्धौ शीता-
 वचेतनौ ॥ परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ॥ ध्यानांगमर्द-
 स्तैमित्यतं द्राच्छर्धरुचिज्वरैः ॥ संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः
 ॥ तमूरुस्तंभमित्यादुराढ्यवातं तथा परे ॥ वातशोणितजः शोफो
 जानुमध्ये महारुजः ॥ ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षव-
 त् ॥ रुक्पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ॥ वातेन गुल्फमा-
 श्रित्य तमाहुर्वातकंटकं ॥ पार्श्वे प्रत्यंगुलीनां या कंडरा मारुतार्दि-
 ता ॥ सक्त्र्युत्क्षेपं निगृण्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ विश्वाची गृध्र
 सी चोक्ता खली तीव्ररुजान्विते ॥ दृष्येते चरणौ पस्थ भवेतां च
 प्रसुप्तवत् ॥ पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ॥ पादयोः
 कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ विशेषतश्चक्रमिते पाददाहं त-
 मादिशेत् ॥ इति वातव्याधिनिदानं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥

१ विश्वाचीचोक्ता बाहुचेष्टाऽपहारिणीत्यादिना ग्रंथेन गृध्रसीचाधुनैवाक्ता ते द्वे
 तीव्ररुजान्विते खलीति भण्येते ॥

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विदाह्यन्नं विरु-
द्धं च तत्तथाऽसृक्प्रदूषणं ॥ भजतां विधिहीनं च स्वप्रजागरमैथु-
नं ॥ प्रायेण सुकुमाराणामचक्रमणशीलिनां ॥ अभिघातादशुद्धेश्च
नृणामसृजि दूषिते ॥ वातलैः शीतलैर्वापुर्दृढः कुद्धो विमार्गः ॥
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ आढ्यरोगं खुडं वात-
बलासं वातशोणितं ॥ तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ तस्य लक्षणं ॥ भविष्यतः कुष्ठसमं
तथा सादः श्लथांगता ॥ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसंधिषु ॥
कंडूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ भूत्वा भूत्वा प्रणश्यंति मुहुरा-
विर्भवन्ति च ॥ पादयोर्भूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ आस्रवो-
रिव विषं कुद्धं रुद्धं देहं विधावति ॥ त्वङ्मासाश्रयमुत्तानं तत्पूर्वं
जायते ततः ॥ कालांतरेण गंभीरं सर्वान्धातूनभिद्रवत् ॥ कंड्वादि-
संयुतोत्ताने त्वक् ताम्रा शावलोहिता ॥ सायामा भृशदाहोपा गंभी-
रे ऽधिकपूर्वरुक् ॥ श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः संध्यस्थिमज्जसु ॥
छिदन्निव चरत्यंतर्वक्कीकुर्वंश्च बेगवान् ॥ करोति खंजं पंगुं वा शरी-
रे सर्वतश्चरन् ॥ वाते ऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनं ॥ शोफस्य
रूक्षरुष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोऽग्न्य-
होऽतिरुक् ॥ शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुसुप्तयः ॥ रक्ते शोफोऽति-
रुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ॥ स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कंडूक्केदसम-
न्वितः ॥ पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सतृद् ॥ स्पर्शा-
क्षमत्वं रुघागः शोफः पाको भृशोष्मता ॥ कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्ति-
स्निग्धत्वशीतताः ॥ कंडूर्मदा च रुग्दंद्दसर्वलिङ्गं च संकरे ॥ एकदो-
षानुगं साध्यं नवं घाप्यं द्विदोषजं ॥ त्रिदोषजं त्यजेत्स्त्रावि स्तब्ध-
मर्बुदकारि च ॥ रक्तमार्मं निहत्याशु शास्त्रासंधिषु मारुतः ॥ निषे-
श्यान्धीन्यमाचार्यं वेदनामिर्हृत्यसून् ॥ वायौ पंचात्मके प्राणो रौ-

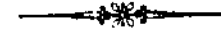
क्षयव्यायामलंघनैः ॥ अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ कुपित-
 तश्रक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्त्तयेत् ॥ पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्राम-
 यान् बहून् ॥ उदानः क्षवधूद्गारच्छर्दिनिद्राविधारणैः ॥ गुरुसारा-
 तिरुदितहासाद्यैर्विकृतो गदान् ॥ कंठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपी-
 नसान् ॥ कुर्याच्च गलगंडादींस्तांस्तान्जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ व्यानोऽति
 गमनध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः ॥ विरोधिरुक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च-
 दूषितः ॥ पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ॥ सर्वांगरोग-
 निस्तोदरोमहर्षांगमुसताः ॥ कुष्ठं वीसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वांगान् गदा-
 न् ॥ समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥ करोत्यकालशयन-
 जागराद्यैश्च दूषितः ॥ शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् ग-
 दान् ॥ अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाहनैः ॥ घानयानासनस्था-
 नचक्रमैश्चातिसेवितैः ॥ कुपितः कुरुते रोगान् रुच्छान् पक्वशया-
 श्रयान् ॥ मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ सर्वं च मारुतं
 सामं तंद्रास्तैमित्यगौरवैः ॥ स्निग्धत्वरोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानि-
 मिः ॥ कदुरुक्ष्णाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ॥ युक्तं विद्यान्निरामं
 तु तंद्रादीनां विपर्ययान् ॥ वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रचक्ष-
 ते ॥ लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ कदुको-
 ष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ॥ शैत्यगौरवशूलानि कट्टाद्यु-
 पशयोऽधिकं ॥ लंघनायासरुक्षोष्णकामता च कफावृते ॥ रक्ता-
 वृते सदाहार्तिस्त्वङ्ग्रांसांनरजा भृशं ॥ जवेच्च रागी श्वयथुर्जायं-
 ते मंडलानि च ॥ मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिडिकास्तथा ॥
 हृषः पिपीलिकानां च संचारइव जायते ॥ चलः स्निग्धो मृदुः
 शीतः शोफो मात्रेष्वरोचकः ॥ आढ्यवातइति ज्ञेयः सरुच्छो मे-
 दसाऽऽवृते ॥ स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनंदति ॥ सू-
 च्येव तुद्यतेऽत्यर्थमंगं सीदति शूल्यते ॥ मज्जावृते विनमनं जं-

भणं परिवेष्टनं ॥ शूलं च पीडयमानेन पाणिभ्यां लभते सु-
खं ॥ शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ मुक्ते
कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ॥ मूत्रापवृत्तिराध्मानं
बस्तेर्मूत्रावृते भवेत् ॥ विडावृते विबंधोऽधः स्वे स्थाने परिक्रंतति ॥
ब्रजत्याशु जरां स्नेहो मुक्ते चानस्यते नरः ॥ शकृत्पीडितमन्त्रे-
न दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ॥ सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणिवंक्षणपृष्ठरुक् ॥
विलोमो मारुतोऽस्त्रास्थ्यं हृदयं पीडयतेऽपि च ॥ भ्रमो मूर्च्छा रुजा
दाहः पित्तेन प्राणआवृते ॥ विदग्धेऽन्त्रे च वमनमुदानेऽपि भ्र-
मादयः ॥ दाहोतर्जुर्जाभ्रंशश्च दाहो व्याने तु सर्वगः ॥ क्लृप्तोऽगचे-
ष्टाभंगश्च ससंतापः सवेदनः ॥ समानऊष्मोपहृतिरतिस्वेदोऽरतिः स-
तृद् ॥ दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥ रुजोऽतिदृष्टि-
स्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ श्लेष्मणात्वावृते प्राणे सादस्तंद्रा रुचि-
र्वमिः ॥ घृबनं क्षवधूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ उदाने गुरुगान्त्रत्व-
मरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ॥ बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्रहः ॥ गु-
रुतांऽगेषु सर्वेषु स्वलितं च गतौ भृशं ॥ समानेऽतिहिमांगत्वमस्वेदो-
मंदवन्हिता ॥ अपाने सकफं मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तनं ॥ इति
द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ प्राणादयस्तथाऽन्योन्यमाह-
ण्वन्ति यथाक्रमं ॥ सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥
निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ॥ हृद्रोगो मुखशोषश्च
प्राणेनोदानआवृते ॥ उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः ॥ दि-
शाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं मिषक् ॥ स्थानान्धवेक्ष्य वातानां
दृष्टिं हानिं च कर्मणां ॥ प्राणादीनां च पंचानां मिश्रमावरणं मि-
थः ॥ पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ॥ मिश्रैः पि-
त्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥ तारतम्यविकल्पाच्च यात्याह

त्तिरसंख्यतां ॥ तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥
 शनैः शनैश्चोपशयाद्ब्रूढामपि मुहुर्मुहुः ॥ विशेषाज्जीवितं प्राणउ-
 दानो बलमुच्यते ॥ स्यात्तयोः पीडनाद्भानिरायुषश्च बलस्य च ॥
 आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ प्रयत्नेनापि
 दुःसाध्या भवेयुर्वाऽनुपक्रमाः ॥ विद्रधिप्लीहृहृद्द्रोगगुल्माग्निसदना-
 दयः ॥ भवंत्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ ॥ इति वातशोणि-
 तनिदानं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमहा-
 ग्नटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे तृतीयं निदानस्थानं संपूर्णं ॥३॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

चिकित्सास्थानम् ४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्या-
मः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ आमाशयस्थो हत्वाग्निं
सामो मांर्गान्निधापयन् ॥ विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनं
॥ प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ॥ बलाधिष्ठानमारो-
ग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे
सति ॥ स्वास्थ्यं क्षुतृद्भुविः पक्तिर्बलभोजश्च जायते ॥ तत्रोत्क्रिष्टे
समुत्क्रिष्टे कफप्राये चले मले ॥ सदृष्टासप्रसेकान्नद्वेषकासविमूचिके
॥ सद्योभुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ॥ वमनं वमनार्हस्य श-
स्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ श्वासातिसारसंमोहदृष्टद्वेगविषमज्वरान् ॥ पि-
प्पलीभिर्युतान् गालान्कलिं गैर्मधुकेन वा ॥ पीत्वोष्णतोयेन वमेन्मध्वं-
बु लवणांबु वा ॥ पटोलनिंबकर्कोटवेत्रपत्रजलानि वा ॥ पेयां मंडं
रसं चेक्षोर्मद्यं कल्पोदितानि वा ॥ वमनानि प्रयुंजीत बलकालवि-
भागवित् ॥ कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्द्विशोषणं ॥ दोषाणां समु-
दीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ आमनेन भस्मनेवाग्नौ च्छन्नेऽन्नं न
विपच्यते ॥ तस्मादादोषपचनाज्जरितानुपवासयेत् ॥ तृष्यन्नल्पाल्प-
भुष्णांबु पिबेद्वातकफज्वरे ॥ तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त-
येत् ॥ उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्वा विशोधयेत् ॥ लीनपि-
त्तानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनं ॥ निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामव-

१ स्रोतांसि २ लंघनस्याविशेषात्कावुपवासं प्रकल्पयेदिति वचनादघोपवासो गृह्यते.

लंघनं ॥ विपरितमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनं ॥ उष्णमेवंगुणत्वेऽपि
 युञ्ज्यान्नैकांतपित्तले ॥ उद्विक्तपित्ते दबधुदाहमोहानिसारिणि ॥
 त्रिपनघ्नोत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणे ऽस्रपित्तिनि ॥ घनचंदनशुंठयंबु-
 पर्पशोशीरसाधिनं ॥ शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहं ॥
 उष्मा पितादृते नास्ति ज्वरो नास्यूष्मणा विना ॥ तस्मात्पित्तविरु-
 द्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकं ॥ स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लं-
 घनं ॥ अजीर्णइव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ॥ न पिवेदौषधं
 तद्वि भूयएवामभावहेत् ॥ आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरि-
 व ॥ सोदरदपीनसश्वासे जंघापर्वस्थिशूलिनि ॥ वातःश्लेष्मात्मके स्वे-
 दः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ॥ स्वेदमूत्रशरुद्वातान्कुर्यादग्रेषु पाटवं ॥
 स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वतश्चानुपालयेत् ॥ लंघनं स्वेदनं कालो यवा-
 ग्वस्तिक्तको रसः ॥ मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥ शु-
 द्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरिषु लंघनं ॥ नेष्यते तेषु हि हितं शमनं यन्न
 कर्शनं ॥ तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितं ॥ द्विविधोपक्रम-
 ज्ञानमवेक्षेन च लंघने ॥ युक्तं लंघितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥
 यथास्त्रौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः ॥ षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो
 यावदवाभुयान् ॥ तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावकः ॥ ता
 श्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥ वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां
 चानुलोमिकाः ॥ स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृप्प्रशांतये ॥ आहारभा-
 वात्प्राणाय सरत्वालाघवाय च ॥ ज्वरघ्ना ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात्पेया-
 भिरादितः ॥ उपक्रमेज्वरान्सर्वानृते मद्यसमुत्थितान् ॥ प्राग्लाजपेयां
 सुजरां सशुंठीधान्यपिप्पलीं ॥ ससैधवां तथाम्लार्थीं तां पिवेत्सहदा-
 द्विमां ॥ सृष्टविड्वहुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां ॥ बस्तिपार्श्व-
 शिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधितां ॥ पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पल-
 धान्यकैः ॥ सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीं ॥ हस्तेन पं-

घमूलेन हिध्मारुकश्वासकासवान् ॥ पंचमूलेन महता कफार्तो यव-
 साधितां ॥ विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृतां ॥ यवागूं सर्पि
 षा भृष्टां मलदोषानुलोमनीं ॥ चविकापिप्पलीमूलद्राक्षाऽऽमलकना-
 गरैः ॥ कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिवेतु परिकर्तिनि ॥ कोलवृक्षाम्लकल-
 शीधावनीश्रीफलैः कृतां ॥ अस्वेदनिद्रस्तृण्णार्तः सिताऽऽमलकना-
 गरैः ॥ सिताबदरमृद्धीकासास्विामुस्तचंदनैः ॥ तृष्णाछर्दिपरीदाहज्वर-
 घ्नां क्षौद्रसंपृतां ॥ कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूपादिकानपि ॥ मद्योद्धवे
 मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ॥ ग्रीष्मे तयोर्वाऽधिकयोस्तृष्टर्दिदा-
 हपीडिते ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु ॥ द्राक्षादाडिम-
 काश्मर्यपथ्यापीलूपहृषकैः ॥ समधूकैः सबदरैः ससौद्रैः ससितोपलैः ॥
 ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्भिर्वा लाजतर्पणं ॥ पिवेत्सुमूक्ष्मरजसस्तनो जीर्णं
 तु तर्पणे ॥ यवाग्वां चौदनं क्षुद्धानश्रीयाद्दृष्टतंदुलं ॥ दकलावणिकै-
 र्यूपैरसैर्वा मुद्गलावजैः ॥ इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥
 ततः पक्केषु दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते ॥ कषायो दोषशेषस्य पाचनः
 शमनो ऽथवा ॥ तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ॥ पि-
 त्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते ॥ नवज्वरे मलत्तंभात्कषा-
 यो विषमज्वरं ॥ कुहतेऽरुचिदृष्टलासहिध्माऽऽध्मानादिकानपि ॥ न
 च्यवंते न पच्यन्ते कषायस्तंभिता मलाः ॥ तिर्यग्गता विमार्गा वा वर्द्ध-
 यन्त्यपि च ज्वरं ॥ बद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ॥ ससा-
 हादोषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ॥ केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमा-
 मोलबणे न तु ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः ॥ दोषेऽथ-
 वाऽतिनिचिते तंद्रास्तैमित्यकारिणि ॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो
 ज्वलयति ज्वरं ॥ यदा ज्वरो मृदुर्देहो लघुः प्रचलिता मलाः ॥ अ-
 चिरज्वस्तिस्यापि योजयेद्भेषजं तदा ॥ मुस्तया पर्यटं युक्तं शुंठ्या
 दुःस्पर्शयाऽपि वा ॥ पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकं ॥

पिबेत्तद्वच्च भूर्निबगुडूचीमुस्वनागरं ॥ यथायोगमिमे योज्याः कषाया
 दोषपाचनाः ॥ ज्वरारोचकतृष्णाऽऽस्यैरस्थापक्तिनाशनाः ॥ पाठे-
 द्रयवभूर्निबमुस्तपर्पटकामृताः ॥ जयंत्याममतीसारं ज्वरं च समहौ-
 षथाः ॥ दुरालभाऽमृतामुस्तनागरं वातजे ज्वरे ॥ अथवा पिप्पली-
 मूलगुडूचीविश्वभेषजं ॥ कनीयः पंचमूलं वा पित्ते क्षौद्रसमन्विताः
 ॥ कलिंगमुस्तकटुका मुस्तपर्पटकं तथा ॥ सधन्वयासभूर्निबं वत्स-
 काद्यो गणः कफे ॥ अथवा वृषगांगेयीशृंगवेरदुरालभाः ॥ रुग्विबं-
 धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनं ॥ अभयापिप्पलीमूलशम्याककटु-
 काधनं ॥ कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ पटोलं सारि
 वा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ॥ पटोलनिंबत्रिफलामृद्दीकामुस्तवत्स-
 काः ॥ किराततिक्तममृता चंदनं विश्वभेषजं ॥ धात्रीमुस्तामृता
 क्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ पंचैते संततादीनां पंचानां शमना म-
 ताः ॥ पटोलैद्रयवारिष्टभद्रमुस्तामृताऽभयाः ॥ सारिवाहितयं पाठा
 त्रायंती कटुरोहिणी ॥ पटोलारिष्टमृद्दीकाशम्याकत्रिफलाविषं ॥
 चंदनोशीरधान्याब्दगुडूचीविश्वभेषजं ॥ देवदारु स्थिरा शुंठी वासा
 धात्री हरीतकी ॥ पंच पंचज्वरान् ग्रंति योगा मधुसितोत्कटाः ॥ सगु-
 ङाः सारिवाद्राक्षाशताव्हाकणरेणुकाः ॥ काश्मर्यसारिवाद्राक्षात्रायमा
 णाऽमृतागुडाः ॥ शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुकाः ॥ शर्करामधु-
 संयुक्ताः समांसीमुस्तधान्यकाः ॥ कृष्णापुनर्वाद्राक्षाशताव्हागुडसा
 रिवाः ॥ शालिपर्णीबलाद्राक्षासारिवाच्छिन्नसंभवाः ॥ आरग्वधो बला
 रात्रा काश्मर्यं मधुकं गुडः ॥ शतावरी छिन्नरुद्धा खरसो वा गुड
 न्वितः ॥ सकृष्णजीरकसितानागरभ्रामृतारसः ॥ वातज्वरं जयंत्याशु
 केवलो वाऽमृतारसः ॥ माङ्गीसरलगांगेयीदारुकुष्ठैलवालुकं ॥ कोष्णं
 घृतगुडोपेतं पिबेद्वा वातजे ज्वरे ॥ पटोलादिगुडूच्यादी सूत्रोक्तौ पित्त
 जे ज्वरे ॥ अंजनादिः सकाश्मर्यः सारिवादिः सशर्करः ॥ सिताम-

धुककाश्मर्यशीतोशीरपरुषकं ॥ गुडूचीसारिवारोधं कमलोत्पलश-
 र्कराः ॥ द्राक्षाऽभयानिक्तघनशम्याकफलपर्पटं ॥ श्यामापर्पटदुःस्प-
 र्शातिक्तातिक्तसितावृषाः ॥ शर्करातिक्तकटुकत्रायमाणाविभीतकं ॥
 गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वाऽपि पर्पटः ॥ रुषायो वा हिमस्तिका-
 द्राक्षामधुकनिंबजः ॥ पित्तज्वरघ्नी तिक्ता वा श्लक्ष्णपिष्टा सशर्करा ॥
 कफजे ऽतिविषोशीरपटोलमरिचक्षपाः ॥ समूर्ध्वद्वयवह्नीपिकुष्ठनिंबव-
 चागुडाः ॥ सप्तच्छदामृतानिंबस्फूर्जातं माक्षिकान्वितं ॥ निशात्रिकटुकं
 तिक्तानागपुष्पकलिंगकाः ॥ सारिवाऽतिविषाकुष्ठदुःस्पर्शामुस्तगुग्गु-
 लु ॥ परुषं त्रिफला तिक्ता बीजं वृषकजं घनं ॥ नागरत्रिफलामुस्ता-
 मूर्वापाठाः समाक्षिकाः ॥ संसर्गसन्निपातेषु मिश्रानेतान्विकल्पयेत् ॥
 गोकंटकबलादर्भाः ससिता वातपित्तजे ॥ द्राक्षाऽऽमलकभूर्निंबाः स-
 गुडूचीशठीगुडाः ॥ त्रायंतीसारिवाद्राक्षाकाश्मर्यच्छिन्नजागुडाः ॥ द्रा-
 क्षामसूरत्रायंतीगुडूचीसारिवाबलाः ॥ द्राक्षामधूकमधुकरोधकाश्मर्य-
 सारिवाः ॥ मुस्तामलकह्नीबेरपद्मकेसरपद्मकं ॥ मृणालचंदनोशीरनी-
 लोत्पलपरुषकं ॥ फाटो हिमो वा द्राक्षादिर्जानीकुसुमवासितः ॥ पु-
 क्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजं ॥ ज्वरं मदात्ययं छर्दि मूर्छा दाहं
 श्रमं भ्रमं ॥ ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ कफवाते
 वचातिक्तापाठाऽऽरग्वधवत्सकाः ॥ पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्चिन्नो
 द्भवोद्भवः ॥ व्याघ्रीशुंठयमृताक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ वातश्लेष्मज्व-
 रश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ पथ्याकुस्तुंबरीमुस्तशुंठीकदतृणपर्पटं ॥
 सकटफलवचाभाईदिवाहं मधुर्हिगुमत् ॥ कफवातज्वरघ्नीवकुक्षिहृ-
 त्पार्श्ववेदनाः ॥ कंठामयास्यश्वपथुकासश्वासान्निघच्छति ॥ आर-
 ण्यधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ॥ तथा तिक्तावृषोशीरत्रायंती-
 त्रिफलाऽमृताः ॥ पटोलातिविषानिंबमूर्वाधन्वधवासकाः ॥ वृषपुष्प-
 च्छदरसः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ पित्तश्लेष्मज्वरं हंति सासृक्षिपत्तं

सकामलं ॥ अनंताविश्वभैषज्यकटुकातोयतोयदाः ॥ ज्वरतृद्भ्रमसं
मोहधूमकाम्लकनाशनाः ॥ सन्निपातज्वरेव्याघ्रीदेवदारुनिशाघनं ॥ प
टोलपत्रनिंबत्वक्त्रिफलाकटुकायुतं ॥ मुक्तापर्पटकं पथ्या मृद्दीका
कटुरोहिणी ॥ त्रायंतीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिकाः ॥ त्रिफलो-
शीरषड्ग्रंथायष्टिमधुबलाघनाः ॥ नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कंटकारि-
का ॥ सकासश्वासपार्श्वार्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ मधुकपुष्पमृद्दीका-
त्रायमाणापहृपकं ॥ सोशीरतिक्तात्रिफलाकाश्मर्यं कल्पयेद्विमं ॥
कषायं तं पिबन्काले ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ जात्यामलकमुस्तानि त-
द्द्वन्द्वयवासकं ॥ बद्धनिद्रं कटुकाद्राक्षात्रायंतीत्रिफलागुडान् ॥ जी-
र्णौषधो ऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्न तु ॥ पेया कफं वर्द्धयति पंक्तं
पांसुषु वृष्टिवत् ॥ श्लेष्माभिष्पन्नदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ॥ यू-
षान्कुलत्थचणककलायादिकृतान् लघून् ॥ रुक्षांस्तिकरसोपेतान्द-
द्यान् रुचिकरान् पशून् ॥ रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः पष्टिकाश्च ज्वरे
हिताः ॥ श्लेष्मोत्तरे वीतनुपास्तथा वाटीकृता यवाः ॥ ओदनस्तैः सु-
तोद्विस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथं ॥ कोषदूष्यादिवलतो ज्वरप्रकाथसा-
धितः ॥ मुद्गाद्यैर्लघुभिर्धूपाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥ कारवेहककर्को-
टबालमूलकपर्पटैः ॥ वार्ताकिनेंबकुमुमपटोलफलपल्लवैः ॥ अत्यंतल-
घुभिर्मासैर्जागलैश्च हिता रसाः ॥ व्याघ्रीपरूषतर्कारीद्राक्षाऽऽमलक
दाडिमैः ॥ संस्कृताः पिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसैधवैः ॥ सितामधुभ्यां
प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ॥ अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यंज-
नानि च ॥ अच्छान्यनलसंपन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥ तानि क-
थितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ॥ कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति
लंघिते ॥ सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ पक्केषु दोषेष्वमृतं
तद्विषोपममन्यथा ॥ दशाहे स्यादतीनेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिहृत् ॥ लं-

घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् ॥ सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनांते भोजयेत्तु ॥ श्लेष्मक्षयविट्त्वोष्माबलवाननलस्तदा ॥ यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ॥ प्रागल्पवन्दिर्भुजानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ इति ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथानो जीर्णज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ देहधात्वबलत्वेन ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ रुक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रुक्षितस्य च ॥ वमनस्वेदकालांबुकषायलघुभोजनैः ॥ यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ॥ तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवांबु वेश्मनः ॥ वातपित्तजितामघ्नं संस्कारं चानुरुध्यते ॥ सुतरां तत्प्यतो दद्याद्यथासौषधसाधितं ॥ विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ॥ स्नेहादातं घृतं तुल्ययोगसंस्कारतः कफं ॥ पूर्वं कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलं ॥ त्रिफलापिचुमंदत्वद्मधुकं बह्वतीदृयं ॥ समसूरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ निदिग्धिकातामलकीत्रायमाणाकलिंगकैः ॥ कृष्णांऽशुमत्यतिविषाकटुकासेव्यचंदनैः ॥ धात्रीबिल्वघनद्राक्षासारिवाभिश्च साधितं ॥ इति सद्यो घृतं जीर्णज्वरं कासं हलीमकं ॥ अरुचिं विषमं वह्निं यक्ष्माणं च नवोत्थितं ॥ बासागुडूचीत्रिफलात्रायमाणायवासकान् ॥ काथे क्षीरे च विपचेज्ज्वरघ्नं कल्कितैर्घृतं ॥ पिप्पलीमुस्तमृद्दीकाचंदनोत्पलनागरैः ॥ दुरालभाबलामुस्तात्रायंतीनिंबपर्पटान् ॥ पंचमूलं कनीयश्च काथयित्वा घृतं पचेत् ॥ सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदाऽऽमलकपुष्करैः ॥ शठीतामलकीयुक्तैस्तत्र ज्वरहरं परं ॥ क्षयकासशिरःपार्श्वदृच्छूलंसाभिनापनुत् ॥ कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ॥ द्विपलान्तलिलद्रोणे घृते पिष्ट्वाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ पंचकोलकसप्ताब्ध्वयस्थानिंबतुंबह ॥ शठीपुष्करमूलार्कमूलप्रतिविषावचाः ॥ किरातं तित्तकं मुस्तं कर्कटाख्यां दुरालभां ॥ नक्तमालमुभे पाठे कटुकाशिघृतेजनीः ॥ सोमबल्कद्विर-

जनीकंटकीकंटकारिकाः ॥ पटोलाहिंगु गोजिन्हा केंबुकं मदनाजटां ॥
 लवणानि पलांशानि क्षारानर्द्धपलान्वितान् ॥ प्रस्थं चाज्यस्य तस्मि-
 न्द्वं दीपनं कफवातजित् ॥ त्वष्ट्रीहृद्यहणीगुल्मकासश्वासांशं हितं ॥
 दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमं ॥ मंजिष्ठाऽनिविषापध्यावचा-
 नागररोहिणीः ॥ देवदारु हरिद्रां च द्रोणेऽपां पालिकान् पचेत् ॥ क्वाथेऽ-
 स्मिन्साधयेत्यैष्ट्वृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ शृंगबेरकर्णाहिंगुद्विक्षारपदुर्प-
 चकैः ॥ तत्कफाहतसर्वात्थज्वरिणाममृतोपमं ॥ वर्ध्महिध्माऽरुचिश्वा-
 सकासपांडुविकारिणां ॥ गलग्रंथिप्रमेहार्शः श्लेहापस्मारशोफिनां ॥ उदा-
 वर्त्तपरीतानां मंदाग्निक्रमिकोष्ठिनां ॥ गुडुच्या रसकल्काभ्यां त्रिफला-
 या वृषस्य च ॥ मृद्दीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ जी-
 र्णे घृते च भुंजीत मृदुमांसरसौदनं ॥ पलं खलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदं ॥
 कफपित्तहरा मुद्गकारवेलादिजा रसाः ॥ प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वा-
 तोत्तरे ज्वरे ॥ शूलोदावर्त्तविष्टं भजनना ज्वरवर्द्धनाः ॥ नशास्यत्येवमपि
 चेज्वरः कुर्वीत शोधनं ॥ शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥
 आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन्बलं ॥ संतर्पणोत्थे वमनं पिप्पली-
 लवणांबुना ॥ शर्करामाक्षिकांभोभिर्दाहृतृष्णोल्बणे ज्वरे ॥ पक्के तु
 शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥ मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्प-
 लिकेसैः ॥ ससितामधुभिर्देद्याद्योपाद्यं वा विरेचनं ॥ द्राक्षाधात्रीरसं
 तद्वत्सद्राक्षां वा हरीतर्की ॥ रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहं ॥
 लिस्नाद्वात्रिवृतशूर्पं कृष्णात्रिफलयोस्तथा ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां
 पिबेद्द्राक्षारसेन वा ॥ आरग्वधं वा पयसा मृद्दीकानां रसेन वा ॥ त्रिफ-
 लां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ सघृतं त्रिफलाकाथं स-
 र्पिषा वा विना शृतं ॥ पयोनुपानमुष्णं वा मृद्दीकास्वरसं पिबेत् ॥ विरि-
 कानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमं ॥ च्यवमानं ज्वरोत्क्रिष्टमुपेक्षेत

मलं सदा ॥ पक्वोऽपि हि विकृवीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ॥ अति-
 प्रवर्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ आमसंग्रहणे दोषा दोषोपकम-
 ह्रिताः ॥ पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ प्रसुप्तं रुष्णसर्प
 स करप्रेण परामृशेत् ॥ ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनं ॥ का-
 मं तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥ क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्ले-
 ष्मणो दाहन्तृद्वतः ॥ क्षीरं पित्तानिलार्त्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥
 तद्वपुर्लघनोत्तमं पुष्टं वनमिवाग्निना ॥ दिव्यांबु जीवयेत्तस्य ज्वरं
 चाशु नियच्छति ॥ संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥
 विभज्य काले युंजीत ज्वरिणं हंत्यतोऽन्यथा ॥ पयः सशुंठीखर्जूमृ-
 द्दीकाशर्कराघृतं ॥ शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनं ॥ तद्वद्वाक्षा-
 बलायष्टीसारिवाकणचंदनैः ॥ चतुर्गुणेनांभसा वा पिप्पल्या वा शृतं
 पिबेत् ॥ कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥ मुच्यते
 ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ शृतमैरेडमूलेन बालबिल्वेन वा
 ज्वरात् ॥ धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबंधानित्त्वर्चसः ॥ सरक्तपि-
 च्छातिसृतेः सतृड्शूलप्रवाहिकात् ॥ सिद्धं शुंठीबलाव्याघ्रीगोकण्ड-
 कगुडैः पयः ॥ शोफमूत्रशरुद्दानविबंधज्वरकासजित् ॥ वृश्चीवबिल्व-
 वर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ शिंशिपासारसिद्धं च क्षीरमाशु ज्वराप-
 हं ॥ निरुहस्तु बलं वन्हिं विज्वरत्वं मुदं रुचिं ॥ दोषे युक्तः करोत्या-
 शु पक्वे पक्वाशयं गते ॥ पित्तं वा कफपित्तं वा पक्वाशयगतं हरेत् ॥ सं-
 सनं त्रीनपि मलान्बस्तिः पक्वाशयाश्रयान् ॥ प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रि-
 कपृष्टकटीग्रहे ॥ दीप्ताश्रेर्बद्धशरुतः प्रयुंजीतानुवासनं ॥ पटोलनिंब-
 च्छदनकटुकाचतुरंगुलैः ॥ स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ॥ प-
 यस्यर्द्धेदिके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितं ॥ कल्किनैर्मुस्तमदनरुष्णाम-
 धुकवत्सकैः ॥ बस्तिं मधुघृताभ्यां च पीढयेज्ज्वरनाशनं ॥ चतस्रः पाणि

नीर्यघ्नीफलोशीरनृपद्रुमान् ॥ काथयेत्कल्कयेद्यघ्नीशतान्हाफलिनीफ-
 लं ॥ मुस्तं च बस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ॥ त्रायमाणाऽमृतायघ्नी-
 मदनांशुमतीद्वयैः ॥ सबलाचंदनदृषैर्जागलैश्चमृगद्विजैः ॥ काथे कृतेक्षिपे-
 त्पिष्टाफल्यघ्नीकणाधनं ॥ स सद्यो ज्वरहा बस्तिः साज्यक्षौद्रः ससैध-
 वः ॥ आघ्रादीनां त्वचं शंखं चंदनं मधुकोत्पलं ॥ स्वर्णगैरिकमंजिष्ठा-
 मृणालांजनपद्मकं ॥ क्षीरेण कल्कितं बस्तिं शीतं समधुशर्करं ॥ दाह-
 ज्वरहरं दद्यात्सिद्धं तैश्चानुवासनं ॥ जीवन्तीं मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं
 वचां ॥ अङ्गिं रात्रां बलां बिल्वं शतपुष्पां शतावरीं ॥ पिष्ट्वा क्षीरं जलं
 सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितं ॥ ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथात्रेहं यथाबलं ॥
 चंदनागुरुकाशमर्यपटोलमदनोत्पलैः ॥ पटोलारिष्टमदनगुडूचीमधुकै-
 रपि ॥ ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते बस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ शिरोरुग्गीरव-
 श्लेष्महरमिंद्रियबोधनं ॥ जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनं ॥ स्रै-
 हिकं शून्यशिरसो दाहार्ते पित्तनाशनं ॥ धूमगंडूषकबलान्यथादोषं च
 कल्पयेत् ॥ प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकंठामयापहान् ॥ अरुचौ मानु-
 लुंगस्य केसरं साज्यसैधवं ॥ धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धा-
 रयेत् ॥ यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ अभ्यंगालेपसे-
 कादीन्ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ॥ कुर्यादंजनधूपांश्च तथैवांगंतुजेऽपि तान् ॥
 दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाऽभ्यंगमाचरेत् ॥ सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्त्रैर्मधुरा-
 म्लकपायकैः ॥ दुर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥ शीतवी-
 र्यैर्हिमस्पर्शैः काथकल्कीकृतैः पचेत् ॥ तैलं सक्षीरमभ्यंगात्सद्यो दाह-
 ज्वरापहं ॥ चंदनं मधुकं काला द्राक्षा मधुरसा निशा ॥ तत्सिद्धं पूर्वव-
 त्तैलं दाहज्वरहरं परं ॥ शिरोगात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ त-
 त्काथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ॥ तथाऽऽरनालंसलिलक्षीरशुक्ल-
 घृतादिभिः ॥ कपित्थमातुलुंगाम्लविदारोरोधदादिभिः ॥ बदरीपल्लवो-
 र्थेन फेनेनारिष्टकस्य वा ॥ कर्पूरपद्मकोशीरकालीयांबुदचंदनैः ॥ तुं-

गप्रियंगुशैवालकमलोत्पलकर्दमैः ॥ वेत्राप्ररोधपुंड्राहैरारनालेनकल्कि
 तैः ॥ लेपा न्यस्तैः समस्तैर्वा दाहघ्ना वर्णकारिणः ॥ धात्रीत्वक्पत्रनल-
 दशंखव्याभनखोत्पलैः ॥ चंदनांजनमुस्तैश्च सदृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
 सजीवकैः समधुकैः सपलाशैः सदाडिमैः ॥ बीजपूरसक्षौद्रशुक्तयुक्तैः
 प्रलेपितैः ॥ शिरस्पंगे च तृदृच्छर्दिर्दाहमोहशिरोरुजः ॥ नश्यति गंडाः
 पिडकाः प्रलापश्च ज्वरार्तिजः ॥ गौरामलककल्कश्च साम्लः साज्यश्च
 तद्रुणः ॥ मधुकमधुकोदीच्यनीलोत्पलमधूलिकाः ॥ जयति मधुसर्पि-
 भ्यां लीढा दाहज्वरभ्रमान् ॥ कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासहिध्मावमी-
 रपि ॥ धर्म्यं च वामयेदाशु शीतेन मधुवारिणा ॥ यो वर्णितः पित्तहरो
 दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥
 वल्लकी मधुरं गीतं चंद्रिका हर्म्यमस्तकं ॥ हरंति दाहं दाराश्च हरिचं-
 दनशीतलः ॥ दाहं मंदानिलोद्भूताः कुल्याः सलिलमालिनः ॥ चल-
 त्प्रवालांगुलिभिस्तर्जयंति महाद्रुमाः ॥ वाचः शिशूनामव्यक्ता योषि-
 तां मदनानुराः ॥ दाहं निर्भर्त्सयंत्याशु सज्जनानां च सूनृताः ॥ रुचिभे-
 दानुशोधेन नानाशक्तिसमन्वितः ॥ दाहशीतज्वरहरः कांतकांतांगसं-
 गमः ॥ दाहशीतव्युपशमे तास्ततोऽपनयेत्पुनः ॥ वीर्योष्णैरुष्णसंस्प-
 र्शैस्तगरागुरुकुंकुमैः ॥ कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ॥ नखरा-
 स्त्रामुरवचाचंडैलाहयचोरकैः ॥ पृथ्वीकाशियुसुरसर्हिस्त्राध्यामकस-
 र्पणैः ॥ दशमूलामृतैरंडहयपत्तुरोहिषैः ॥ तमालपत्रभृतीकसहकी
 धान्यदीप्यकैः ॥ मिशिमाषकुलत्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीहृषैः ॥ अन्धैश्च
 तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ॥ कथितैः कल्किनैर्पुक्तैः सुरा-
 सौवीरकादिभिः ॥ तेनाभ्यज्यात्सुखोष्णेन तैः प्रपिष्टैश्च लेपयेत् ॥
 कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत् ॥ केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगो-
 मुत्रमस्तुभिः ॥ कुंकुमागुरुकस्तूरीनखैलासुरदारुभिः ॥ शैलेपचंडात्व-
 इमुस्तुरास्त्राकपिवचामयैः ॥ पृथक्प्रदेहाः सर्वैर्वा शीतघ्ना दृढकल्कि-

ताः ॥ यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ दूर्वाप्रलेपनं लेपं ज्वरा-
 र्तस्य प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यंजनलेपने ॥ धूपान-
 गुरुजान् यांश्च वक्ष्यते विषमज्वरे ॥ अग्न्यनप्रिकृतान्स्वेदान्स्वेदि
 भोजनभेषजं ॥ संसर्गबलयोगे च वातश्लेष्मनिबर्हणं ॥ गर्भभूवेश्म-
 शयनं कुथकंबलरुल्लकान् ॥ निर्धूमदीप्तरंगारैर्हसंतीश्च हसंतिकाः ॥ म
 द्यं सत्र्यूपणं तक्रं कुलत्थवीहिकोद्रवान् ॥ भजेत्प्रकंपंस्तद्युक्तान्यच्चा
 न्यदपि पित्तलं ॥ अजाज्याः सगुडं कल्कं सगुडं वाऽमृतारसं ॥ रसं-
 वार्ताकफलजं पिबेद्वा मधुसंयुतं ॥ मधुकागुरुकौंतीनां कल्को व्याघ्रन-
 खस्य च ॥ मद्येन पीतः सक्षौद्रस्तीव्रशीतज्वरापहः ॥ आनाहे का-
 लवित्कुर्यात्क्रियामलसकोदितां ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूल्यवानीचव्य-
 साधितां ॥ यवागूं पाययेच्चैवमनिलस्यानुलोमनीं ॥ सोपद्रवोऽपि चेदे-
 वं ज्वरः शीतो न शाम्यति ॥ अभ्युदीर्णं ऽनिलकफे स्वस्थाने पित्त-
 धाम्नि वा ॥ तक्रानुपानं त्रपुसं भक्षयित्वाऽनलं भजन् ॥ आस्वेदसं
 भवात्तिष्ठेत्प्राहतस्तद्ददातपं ॥ ततो विमृदितः स्नातो युक्ताशी स्याद्
 ते ज्वरे ॥ शमंतौ पित्तदृत्थैव प्रपद्येते स्वधाम च ॥ निवर्तते ततः शी
 घ्रं वातश्लेष्मोद्भवो ज्वरः ॥ स्वर्जिकाकुष्ठभंजिष्णालाक्षामूलनिशौष-
 धैः ॥ सतक्रैः साधितं तैलमभ्यंगाद्वाहशीतजित् ॥ वमनैश्च विरेकैश्च
 वस्तिभिश्च यथाक्रमं ॥ ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान्-
 संसृष्टैः सन्निपतितैरेकानेकोल्बणैः समैः ॥ ज्वरान्दोषैः क्रमापेक्षी य-
 थोक्तैरोपधैर्जयेत् ॥ बर्द्धनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥ कफ
 स्थानानुपूर्व्यां वा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥ निद्रानिवारणोपायः सन्यस
 साभिहितो हितः ॥ सन्निपाते विशेषेण दारुणोऽयमुपद्रवः ॥ सन्नि-
 पातज्वरस्याति कर्णमूले सुदारुणः ॥ शोफः संजायते येन कश्चिदेव
 विमुच्यते ॥ रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिः पानैश्च तं जयेत् ॥ प्रदेहैः क-
 फपित्तघ्नैर्नाशनैः कवलप्रहैः ॥ शीतोष्णस्निग्धरुक्षाधैर्ज्वरो यस्य न

शाम्यति ॥ शाखानुसारी तस्यागु मुंचेद्वाहोः क्रमाच्छिरां ॥ अयमे-
 ष विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथं ॥ ज्वरे विभज्य बातादीन्य-
 श्वानंतरमुच्यते ॥ पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ त्रिच-
 तुःपंचशः क्वाथा विषमज्वरनाशनाः ॥ योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडू-
 र्वां पिप्पलीं पृथक् ॥ तैस्तैर्विधानैः सगुडं भल्लातकमथापि वा ॥ लं-
 धनं वृंहणं वापि ज्वरागमनवासरे ॥ प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा
 तथा घृतं ॥ जीर्णतद्दृधि पयस्तक्रं सर्पिश्च पट्पलं ॥ कल्याणकं
 पंचगव्यं तिक्ताव्यं वृषसाधितं ॥ पंचगव्यस्य महतो विधिना पंच-
 माहिषं ॥ पंचाजं चतुरौष्ट्रं च सिद्धं सिद्धघृतं तथा ॥ कटुरोहिणि
 मंजिष्ठापृथुग्रंथिकचित्रकैः ॥ पाठास्वगुसाह्विनिशैः पंचगव्यस्य पंचसु-
 १ प्रस्थेषु संयुतैः सेव्यं विषमज्वरजित्परं ॥ वाक्स्त्रस्मृतिमेधाश्रिव-
 लारोग्यविबन्धकत् ॥ कोलाशिमंथत्रिफलाक्वाथे दध्ना घृतं पचेत् ॥ ति-
 त्त्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनं ॥ गुडक्षीरघृतक्षौद्रसितारुष्णाः स्व-
 जाहताः ॥ विषमज्वररुद्रोगक्षतकासक्षयापहाः ॥ सुरां तीक्ष्णं च य-
 न्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं ॥ मांसं मेद्योष्णवीर्यं च सहान्नेन प्रका-
 मतः ॥ सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ सर्पिषो महर्ता-
 मात्रां पीत्वा प्रच्छर्दयेत्पुनः ॥ नीलिनीमजगंधां च त्रिवृतां कटुरोहि-
 णीं ॥ पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ आस्थापनं वा तदह-
 र्दद्यात्स्विन्नस्य घापनं ॥ पयसा वृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ॥
 मस्तुना वा वृषशकृत्सुरया वा ससैधवं ॥ मनोव्हा सैधवं कृष्णा तैलेन
 नयनांजनं ॥ योज्या हिं गुसमा व्याघ्री वसा नस्ये ससैधवा ॥ पुराण-
 सर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैधवा ॥ पलंकषा निंबपत्रं वचा कुष्ठं हरी-
 तकी ॥ सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूमो बिड्वा बिडालजा ॥ पुरध्यामवचास

१ क्षयाचिकित्सितोक्तं २ उन्मादमतिषेधोक्तं ३ अपस्मारप्रतिषेधोक्तं ४ कुष्ठचिकित्सितोक्तं ५ रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं

र्जनिर्वाकागुरुदारुभिः ॥ धूमो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ स
 हृद्देवावचाभद्रानाकुलीभिः प्रयोजयेत् ॥ धूपनोद्वर्तनालेपान्सर्वज्वरनि
 बर्हणान् ॥ धूपनस्यांजनोत्थासा ये चोक्ताभित्तैरुत्ते ॥ देवाश्रयं च भै
 षज्यं ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ह्यागंत्वनुबंधजाः
 ॥ यथास्त्रं च सिरां विध्येदशांतौ विषमज्वरे ॥ रससंस्थे तु सर्वस्मि-
 न्कुर्याद्दमनलंघने ॥ सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षानसृक्स्थिते ॥ तीक्ष्णा-
 न् विरेकान्मांसस्थे मेदोघ्नं मेदसि स्थिते ॥ अस्थिस्थे वातशमनमभ्यं-
 गस्वेदमर्दनं ॥ ज्वरे वातार्तिशमनं विशेषाद्द्वस्तिर्कर्मच ॥ केवलानिल-
 बीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ॥ सर्पिः पानं हिमालेपसेकमांसरसाशनं ॥
 कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनं ॥ ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलि
 मंत्रादिसाधनं ॥ औषधीगंधजे पित्तविधानैर्विषजिद्विषे ॥ इष्टैरर्थैर्मनो
 हौश्व यथादोषशमेन च ॥ हिताहितविषेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं ज-
 येत् ॥ क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ नयशोकोद्भवौ
 ताभ्यां श्रीशोकाभ्यां तथेत्सौ ॥ शापाथर्वणमंत्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्र-
 यः ॥ ते ज्वराः केबलाः पूर्वं व्याप्यंतेऽनंतरं मलैः ॥ तस्माद्दोषानुसारे-
 ण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ न हि ज्वरोऽनुबध्नाति मारुताद्यैर्विना क-
 तः ॥ कथास्त्रिबर्गसंयुक्ता रुद्धनिद्रादिविनोदिनीः ॥ शस्ता विचित्राः
 शृणुयाच्च प्रेतव्याधिताश्रयाः ॥ ज्वरकालस्मृतिं चास्य ह्यारिभिर्विष-
 यैर्हरेत् ॥ त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनं ॥ गुर्वस्यत्स्यविदा-
 श्चमं यच्चान्यज्ज्वरकारणं ॥ न विज्वरोऽपि सहसा सर्वाभ्रीनो भवेत्त-
 था ॥ निवृत्तो हि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलं ॥ सद्यःप्राणहरो य-
 स्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां कुर्यात्तत्तद्विष-
 ग्जितं ॥ मनोऽभिरामा विषया वचनं लहादि दक्षिणं ॥ करुणार्द्रमगः

१ अत्र मज्जस्थशुक्रस्थयोरसाभ्यन्वातत्र चिकित्सा नोक्ता २ सर्वान्नीनस्तु सर्वां
 न्नभोजीत्यमरः

शुद्धं सर्वज्वरनिषूदनं ॥ मातरं पितरं देवान्बैधान्विमान् हरं हरिं ॥
 पूजयेच्छीलयेदानदमसत्पदयार्जवान् ॥ धारयेच्च शुचिर्मूर्धा मणि-
 रत्नमहौषधीः ॥ आर्यावलोकितं चार्था शबरीमपराजिता ॥ प्रणमे-
 दार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ जपं तथागतोष्णीषं सर्वव्याधिचिकि-
 त्सितं ॥ आगतुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥ ॥ इति जीर्णज्वरचि-
 कित्सितं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ऊर्ध्वं बलिनो
 वेगमेकदोषानुगं नवं ॥ रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवं ॥ अधोगं
 यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगं ॥ शांतं शांतं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गा
 तरं च यत् ॥ अतिप्रवृत्तं मंदाग्नेत्विदोषं द्विपथं त्यजेत् ॥ ज्ञात्वा नि-
 दानमयनं मलाबनुबलौ बलं ॥ देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयो-
 जयेत् ॥ लंघनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा ॥ संतर्पणोत्थं बलिनो-
 बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ऊर्ध्वमार्गं विरेकेण वमनेन त्वधोगतं ॥ श-
 मनैर्बृहणैश्चान्यसंख्यसंख्यानपेक्ष्य च ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ ति-
 क्तकपायकौ ॥ उपवासश्च निःशुंठीपटंगोदकपायितः ॥ अधोगे रक्त-
 पित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ॥ ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेया पूर्वमधोगते ॥
 अशनतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्वि रोगकत् ॥ धारयेदन्यथा शी-
 तमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ त्रिवृत्तात्रिफलाधात्रीत्रायंत्यारग्वधाम-
 याः ॥ गवाक्षीक्षुरसक्षीरद्राक्षाक्षौद्रसितोत्कटाः ॥ यथास्वं कल्पवि-
 हिता विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ त्रिवृच्छ्यामाकषाणे-... क्लेन च स-
 शर्करं ॥ साधयेद्विधिवलेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ त्रिफलात्रिवृ-
 ताश्यामापिप्पलीशर्करामधु ॥ मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वराप-
 हः ॥ त्रिवृत्समसिता तद्वत्पिप्पलीपादसंयुता ॥ वमनं फलसंयुक्तं
 तर्पणं ससितामधु ॥ ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकं ॥

फलेंद्रयवगांगेयीमधुकं वा समाक्षिकं ॥ क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा शुद्धस्या
 नंतरो विधिः ॥ यथास्वं मंथपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलं ॥ मंथो
 ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ मधुखजूरमृद्धीकापरूष-
 कसितांभसा ॥ मंथो वा पंचसारेण सघृनैर्लाजसकुम्भिः ॥ दाडि-
 मामलकाम्लो वा मंदाग्र्यम्लामिलापिणः ॥ कमलोत्पलकिंजल्क-
 पृश्निपर्णीप्रियंगुकाः ॥ उशीरं शावरं रोधं शृंगबेरं कुचंदनं ॥ ङ्हीबेर-
 धातकीपुष्पबिल्वमध्यदुरालभाः ॥ अर्द्धार्द्धैर्विहिताः पेया वक्ष्यंते
 पादयोगिकाः ॥ भूनिंबसेव्यजलदाश्वंदनांबुप्रियंगवः ॥ शालिपर्ण्या
 धुता मुद्गाः पृश्निपर्ण्या मसूरिकाः ॥ तुवर्या वाऽतिबलया बलया वा
 हरेणवः ॥ तत्कलाये हिताः पेया मांसपेयास्तथा रसाः ॥ अनम्लाः
 किंचिदम्ला वा सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ शूकशिंबीभवं धान्यं शाकं मां-
 सं च शस्यते ॥ अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघुशीतलं ॥ पूर्वोक्त
 मंबुपानीयं पंचमूलेन वा शृतं ॥ लघुना शृतशीतं वा मध्वंभो वा फ
 लांबु वा ॥ पद्मकाद्युत्पलादी च सारिवादि च कल्पयेत् ॥ अन्नपाने
 गणं तद्दृशकं दौहनाशनं ॥ कफानुगे यूषशाकं मारुतानुगते रसं ॥
 अमीरोरंकुरैर्लावाः सह मुद्गाः पटोलजैः ॥ मकुष्टा धन्वयासोत्थैरस-
 पित्ते परं मताः ॥ शशः सवास्तुकः शस्त्रो विबंभे तित्तिरिः पुनः ॥ उदुं
 बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥ प्रक्षस्यबर्हिणस्तद्वच्यग्राधस्य तु
 कुकुटः ॥ बिसोत्पलमृणालानां वर्जकककरो हितौ ॥ वार्तीरोऽभोजनाला-
 नांमश्वत्थस्य कर्पिजलः ॥ यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥
 वासारसेन फलिनीमृद्गोधांजनमाक्षिकं ॥ पित्तासूक् शमयेत्पीतं निर्या-
 सो वाऽट्टरूपकात् ॥ शर्करामधुसंयुक्तः ॥ केवलो वा शृतोऽपि वा ॥
 वृषः सद्यो जयत्यस्त्रं स त्वस्य परमौषधं ॥ वासारसेन भूनिंबकटुका-
 शर्कराः पिबेत् ॥ तेनैव वा क्षौद्रयुतं पद्मकेसरपद्मकं ॥ सरोधनाग-

कुमुमशाद्वलोपलवास्तुकं ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशक्तां र-
सं ॥ पथ्या रजन्यहिंसा वा पलांदुं तद्देव वा ॥ फलिनीरोध्रखदिर-
शाल्मलीकोविदारजं ॥ शिरीषशेलुककुभसिंदुवारातिमुस्तकं ॥ पला
शयूथिकाशिग्रुमधूकासनजन्म च ॥ मधुना चूर्णितं पुष्पमेकत्र पृथगे
व वा ॥ पुष्पैरभिः प्रपकं च सक्षौद्रं माह्विषं घृतं ॥ लिह्यात्क्षौद्रेण प-
थ्यां वा किंजल्कं कमलस्य वा ॥ लाजाः शृंगाटकं मुक्तां खजूरं रु-
ष्णामृत्तिकां ॥ क्षीरवृक्षांकुरान् द्राक्षां तवक्षीरीं सितोपलां ॥ गैरिकं-
मधुकं रोधं शंखं शंबुकमंजनं ॥ तंदुलीयकमूलं वा बीजं वा वास्तुको-
द्भवं ॥ पटोलमालतीनिंबचंदनद्वयपद्मकं ॥ रोधो बृषस्तंदुलीयः रु-
ष्णा मृन्मदयेतिका ॥ शतावरी गोपकन्या काकोल्यौ मधुयष्टिका ॥
रक्तपित्तहराः काथास्रयः समधुशर्कराः ॥ सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्या-
त्यारावताच्छकन् ॥ अतिनिसुतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ जां
गलं भक्षयेद्वाजमांसं पित्तयुतं यकन् ॥ रोधकालीयकोशीरफलिनीशं
खगैरिकं ॥ पटोलपत्रं दुःस्पर्शां समंगा सारिवा लता ॥ त्वग्जंबुवेतसा
श्वत्थहृष्याहोदुंबराजुनान् ॥ किराततिक्तकमुकमुस्तकद्वफलपद्मकं ॥
प्रपौंडरीक-हीबेरकमलोत्पलपर्पटं ॥ चंदनेन पृथग्युक्तं समस्तं वा सश-
र्करं ॥ फांटीकृतं शृतं शीतं चूर्णं वा तंदुलांससा ॥ पीतमाशु जपत्यस्रं
तृड्दाहतमकानपि ॥ चंदनोशीरनलदलाजमुद्गकणायवैः ॥ बलाजले
पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ॥ प्रसादभ्रंदनांभोजसेव्यमृद्गृष्टलोष्टजः
॥ सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ॥ तद्ददच्छः सितारो
धमधुकोशीरचंदनान् ॥ मृच्छामासारिवामुस्तधातकीयष्टिकान्वितान् ॥
वैदूर्यमुक्तामृच्छंखैरिकामलकोदकं ॥ मधूदकं रसं चक्षोः पिबन्जय
ति शोणितं ॥ आपोध्य वा नवे कुंभे प्लावयेदिसुगंडिकाः ॥ स्थितं त-
द्भुसमाकाशे रात्रिं प्रातः क्षुतं जलं ॥ मधुमद्विकचांभोजरुतोत्तंसं च

तद्गुणं॥त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तंदुलांबुना ॥ शिवेत्करंजबीजं वा
 तेन क्षौद्रसितायुतं ॥ रोधचंदनयष्ट्याहं तेन यष्ट्याहमेव वा ॥ नी
 लोत्पलं सितायष्टीमधुकं पद्मकेसरं ॥ छिन्नोद्भवा च शीतोऽयं कपा-
 यो रक्तपित्तजित् ॥ ये च पित्तज्वरे प्रोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत्॥
 कषायैर्विधैरेभिर्दीप्तेऽप्रौ विजिते कफे ॥ रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्त
 अ वानोल्बणे पयः ॥ युंज्याच्छागं शृतं तद्द्वयं पंचगुणैः॥भसि ॥ पं-
 चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरना
 गरैः॥पृथक् पृथक् शृतं शीतं सघृतं सितयाऽथवा ॥ क्षीरेण बमनीपुष्पं
 मधुकं मधुशर्करां, गोकंठकाभीरुशृतं पणिनीभिस्तथा पयः॥हंत्याशु र-
 क्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगं ॥ विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु॥
 वटप्ररोहैःशुंगैर्वा शुंठगुदीच्योत्पलैरपि ॥ रक्ततिसारवुर्नामचिकित्सां
 चान्न कल्पयेत् ॥ पीत्वा कषायान्पयसा भुंजीत पयसैव तु॥कषाययो-
 गैरेभिर्वा विपक्वं पाययेद्दृतं ॥ समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणैः॥भसि॥
 पक्त्वाऽष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥ तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं स-
 क्षौद्रं पित्तशोणितं ॥ पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ॥ ति-
 मिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ पलाशहंतस्वरसे तद्गर्भं च पचे-
 द्घृतं ॥ सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तद्द्वयत्सकसाधितं ॥ रोधोत्पलसमंगाभिस्त
 थैव त्रायमाणया ॥ लाजगोधूममधुकसिताचूर्णं पयोद्रवं ॥ घृतेनो-
 त्कारिकां कृत्वा खादेत्पित्तास्रवारिणां ॥ रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते-
 कंठमार्गगे ॥ लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षौरमुत्पलनालजं ॥ मृणालां-
 भोजकिंजल्कश्यामासनमधूकजं ॥ तद्द्वयत्पृथक्पृथक्क्षारं घृतं क्षीरे
 ण साधयेत् ॥ पिष्टैरभीरुकाकोलीमेदावृक्षाम्लदाडिमैः ॥ फलपूरकमू
 लेन विदार्या मधुकेन च ॥ तद्विबंघज्वरानाहशूलकासास्रपित्तजित् ॥

१ कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तन्स्वभावेत्युक्तत्वाद्दत्तपित्ते उत्पलनालजक्षारप्रयो-
 गो युक्तत्व.

पंचभिः पंचमूलैश्च सिद्धमाज्यं तदर्थकृत् ॥ गुदागमे विशेषेण शोणि-
ते बस्तिरिष्यते ॥ मधुकांजनमंजिष्ठाभृणालोत्पलगैरिकैः ॥ सुवर्णरोध्र-
कालीयसमंगाऽऽम्बाबुचंदनैः ॥ सौगंधिकसिताशंखैः पिष्टैर्धुघृतान्वि-
तैः ॥ क्षीरेणास्थापयेदनं स्नानं च शिशिरांभसा ॥ क्षीरेणैवाशयेच्छा-
लींस्ततो मधुकसर्पिणा ॥ कालेऽनुवासयेदेवमतिमारोऽपि दुस्तरं ॥ जी-
र्णोऽसृक्प्रबले कुर्याद्विरेके चानियोगिनि ॥ विदार्यादिगणनेष्टं शृतं
वाऽऽस्थापने पथः ॥ सक्षौद्रशर्करासर्पिः सर्पिश्चैवानुवासने ॥ सूत्राश-
यस्थं शमयेद्रक्तमुत्तरबस्तिभिः ॥ ईदृशैरेव तद्वच्च प्रदरेऽपि विधिः स्मृ-
तः ॥ छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते ॥ विशेषात्पदरस्योक्तं
योनिरोगेषु चौषधं ॥ घ्राणगे रुधिरं शुद्धे नावनं चानुसेचयेत् ॥ कषा-
ययोगान्पूर्वकान् क्षीरेक्ष्वादिरसाष्टुतान् ॥ क्षीरादीन् ससितांस्तोयं के-
वलं वा हितं जलं ॥ रसो दाडिमपुष्पाणामाम्बास्रः शाद्वलस्य च ॥
कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यंजनादिषु ॥ यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वहि-
रंतश्च भेषजं ॥ रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणहितं च यत् ॥ इति रक्त-
पित्तचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ केवलानिलजं कासं
स्नेहैरादावुपाचरेत् ॥ वातघ्नसिद्धैः क्षिग्धैश्च पेयायूपरसादिभिः ॥ लोहै-
र्धूमैस्तथाऽभ्यंगस्वेदसेकावगाहनैः ॥ बस्तिभिर्बद्धविद्वानं सपित्तं तू-
र्ध्वभक्तकैः ॥ घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ॥ गुडूचीकंटका-
रीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासद्वन्द्विह्दी-
पनः ॥ क्षारराक्षावचाहिंगुपाठायष्टचान्द्रधान्यकैः ॥ द्विशाणैः सर्पिषःप्र-
स्थं पंचकोलयुतैः पचेत् ॥ दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मंडानुपायिना ॥ स-
श्वासकासद्वत्पाशर्वप्रहणीरोगगुल्मनुत् ॥ काशमर्यात्रिफलाव्योषशठीद्रा-
क्षापरूषकं ॥ द्वे पाठे देवदार्वार्द्धिस्वगुप्ताऽम्बिकगोक्षुरु ॥ व्याघ्री तामल-
की मेदा काकनासा शतावरी ॥ विदारी च घृतप्रस्थः कर्षाशैस्तैर्विपाचि-

तः ॥ क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहलीमकान् ॥ गुल्मारुचियरुह्यौ
 हशिरोदृत्पाश्ववेदनाः ॥ कामलाशीऽनिलाष्टीलाक्षतशोफक्षयांश्च सः
 ॥ द्रोणे ऽपां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ पलोन्मिता द्विकुडवं कुल
 त्थं बदरं यवं ॥ तुलाद्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकं ॥ समक्षीरं
 पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ॥ प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्ति
 भिः ॥ पंचकासांश्छिरःकंपं योनिर्वक्षणवेदनां ॥ सर्वांगैकांगरोगांश्च
 सप्लीहोर्ध्वानिलान्जयेत् ॥ विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजि-
 त् ॥ अशोकबीजक्षवकजंतुघ्रांजनपद्मकैः ॥ सविडैश्च घृतं सिद्धं त-
 चूर्णं वा घृतानुतं ॥ लिह्यात्पयश्चानुपिवेदाजं कासानिपीडितः ॥ विडं-
 गं नागरं रास्त्रापिप्पलीहिंगुसैंधवं ॥ भाङ्गिस्सारश्च तच्चूर्णं पिवेद्वा घृत-
 मात्रया ॥ सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिष्माहृताग्निषु ॥ दुरालभां
 शृंगबेरं शठीं द्राक्षां सितोपलां ॥ लिह्यात्कर्कटशृंगीं च कासे तैलेन
 वातजे ॥ दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भाङ्गिं कर्कटकीं शठीं ॥ पुराणगुडतै-
 लाभ्यां चूर्णितान्यबलेहयेत् ॥ तद्वत्सकृष्णां शृठीं च सभाङ्गीं तद्देवचाः
 पिवेत्कृष्णां च कोष्णेन सलिलेन ससैंधवां ॥ मस्तुना ससितां शृठीं द-
 ध्ना वा कणरेणुकां ॥ पिवेद्दुदरमज्जां वा मदिरादधिमस्तुभिः ॥ अथ-
 वा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैंधवं ॥ कासी सपीनसो धूमं स्त्रैहिकं
 विधिना पिवेत् ॥ हिष्माश्वासोक्तधुमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ ग्राम्या-
 नूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ॥ रसैर्माषात्मगुमानां यूषैर्वा भो-
 जयेद्वितान् ॥ यवान्पिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ॥ रास्त्राऽजा-
 जीपृथक्पर्णीपलाशशठिषौंकरैः ॥ सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनि-
 लजे पिवेत् ॥ कटीदृत्पाश्वकोष्ठार्तिश्वासहिष्माप्रणाशिर्नां ॥ दशमूलरसे
 तद्वत्त्वंचकोलगुडान्वितां ॥ पिवेत्समतिलां पेयां क्षैरेयीं वा ससैंधवां ॥
 मात्स्यकौकुटबाराहैर्मासैर्वा साज्यसैंधवां ॥ वास्तुको वायसीशाकं का-
 सन्नः मुनिषण्णकः ॥ कंटकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकं ॥

स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ दधिमस्त्वारनालांबुफ-
 लाम्लमदिराः पिबेत् ॥ पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितं ॥ त-
 था मदनकाश्मर्यमधूककथितैर्जलैः ॥ फलयष्ट्याहकल्कैर्वा विदारी-
 क्षुरसाद्भुतैः ॥ पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युतां ॥ युंज्याद्विरेकाय
 युतां घनश्लेष्मणि तित्तकैः ॥ हृतदोषो हिमं स्निग्धं स्वादु संसर्जनं
 भजेत् ॥ घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तित्तोपसंहितं ॥ पिप्पलीमुस्तय-
 ष्ट्याब्दद्राक्षामूर्वामहौषधं ॥ लाजामृतफलाद्राक्षात्वक्षीरीपिप्पली-
 सिताः ॥ दुःस्पर्शा कर्कटी शुंठी शठी द्राक्षा फला शिवा ॥ निदिग्धि-
 का मूलफलं बटबीजं रसांजनं ॥ खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्राचेति
 पंच ते ॥ घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकाद्धैर्पित्तकासिनां ॥ पयोनुपानां
 शृंगीं वा लिखात्साज्यसितामधुं ॥ लेहः पित्ते सिताधात्रीक्षौद्रद्राक्षा-
 हिमोत्पलैः ॥ सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥ मृद्दीकाद्धै-
 शतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलं ॥ लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शल-
 द्रसं ॥ त्वगेलाव्योषमृद्दीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ॥ लाजमुस्तशठी-
 राक्षाधात्रीफलबिभीतकैः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्जिल्लहो हृद्रोगकास-
 हा ॥ पिप्पल्यामलकीद्राक्षालाजलाक्षासितोपलाः ॥ संचूर्ण्य पकाः
 पयसा लिखात्क्षौद्राष्टभागिकाः ॥ विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं
 सितोपलां ॥ पिबेन् क्षौद्रेण संयोज्य पित्तकासमपोहति ॥ मधुरै-
 र्जागलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ मुद्गादियूषैः शाकैश्च तित्तकैर्मा-
 त्रया हिताः ॥ घनश्लेष्मणि लेहाश्च तित्तका मधुसंयुताः ॥ शालयः
 स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ शर्करांभोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षु-
 स्वरसः पयः ॥ काकोलीवृहतीमेदाह्वयैः सङ्घनानगरैः ॥ पित्तकासे
 रसक्षीरपेयायूषान्प्रकल्पयेत् ॥ द्राक्षां कणां पंचमूलं तृणाख्यं च व-
 चेज्जले ॥ तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करं ॥ साधितां तेन पे-
 यां वा सुशीतां मधुनान्वितां ॥ शठीह्रीबेरवृहतीशर्कराधिश्चभेषजं ॥

पिष्टा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितं ॥ महिष्यजावीगोक्षीरधात्री
फलरसैः समैः ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेत्तद्वन्मधुरेण गणेन वा ॥ काथीकृते-
नेक्षुरसं क्षीरयुक्तेन साधितं ॥ सशर्करं पिबेत्प्रार्तिर्लिखाद्वा माक्षिकान्वि-
तं ॥ क्षीरिष्टक्षांकुरकाथे पक्वं क्षीरसमं घृतं ॥ पाययेत् पित्तकासार्तं म-
धुना वाऽवलेहयेत् ॥ मेदां विदारीं काकोलीं स्वयंगुप्ताफलं बलां ॥
शर्करां जीबकं मुद्गमापपण्यौ दुरालभां ॥ कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः क्षी-
रेणाष्टगुणेन तत् ॥ पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ लिखा-
द्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ॥ कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठा-
त्पदीपितात् ॥ श्लेहं परिश्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितं ॥ श्लिग्धं विरेच-
येदूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥ तीक्ष्णोर्विकैर्बलिनं संसर्गौ चास्य यो-
जयेत् ॥ यवमुद्गकुलत्थात्रैरुष्णरुक्षैः कटूत्कटैः ॥ कासमर्दकवार्ताक-
व्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ॥ धान्वत्रैरसैः श्लेहैस्त्रिलसर्पपनिंबजैः ॥ दशमू-
लांबु धर्मांबु मद्यं मध्वंबु वा पिबेत् ॥ मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः सं-
स्थितं निशां ॥ पिबेद्द्वारि सहस्रौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥ पिप्प-
ली पिप्पलीमूलं शृंगवेरं विभीतकं ॥ देवदार्वभया मुस्तं पिप्पली वि-
श्वभेषजं ॥ गुडूची पिप्पली भार्ङ्गी शृंगी कर्कटकस्य च ॥ व्योषदा-
रुविडंगानि त्रिफलाशर्कराबलाः ॥ निदिग्धिकाया मूलत्वङ्मरिचैः स-
ह योजिताः ॥ शिखिकुक्कुटपिच्छानां यपी क्षारो यवोद्भवः ॥ विशा-
ला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ कफकासहरा लेहाः सप्त
श्लोकाद्धयोजिताः ॥ मधुना मरिचं लिखान्मधुनैव च जोगकं ॥ पृ-
थग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृंगजान् ॥ कासघ्नस्याश्वशरुतः सुर
सस्यासितस्य च ॥ देवदारुशठीरास्त्राकर्कटाख्या दुरालभाः ॥ पिप्प-
ली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥ मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वा
तानुगे कफे ॥ विडंगं सैधवं हिंगुं कुष्ठं व्योषं मनःशिलां ॥ कासे श्वा-

से च हिध्मायां लिह्यात्क्षौद्रघृतघृतं ॥ गुडक्षारोपणकणादाडिमं श्वा-
 सकासजित् ॥ क्रमात्पलद्वयाद्धीक्षकर्पाद्धीक्षपलोन्मितं ॥ द्वे पले दा-
 ढिमादद्यौ गुडाद्घोपात्पलत्रयं ॥ रोचनं दीपनं स्वयं पीनसश्वासकास-
 जित् ॥ पाठाशुंठीशठीमूर्वागवाक्षीपिप्पलीघनं ॥ पिप्पला घर्मीबुना हिं-
 सैधवाभ्यां घृतं पिबेत् ॥ तद्वन्मुस्ताशठीशुंठीनागरातिविषाऽभयाः ॥
 पिबेज्ज्वरोक्तं पथ्यादिसशुंठीकं च पाचनं ॥ अथवा दीप्यकत्रिवृद्दिशा-
 लाघनपौष्करं ॥ सकृणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ॥ तैलभृष्टं
 च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलं ॥ पाययेत्कफकासघ्नं कुलत्थसलिला-
 घृतं ॥ सौवर्चलामयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरं ॥ चूर्णितं सर्पिषा वा-
 तकफकासहरं पिबेत् ॥ दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥
 पुष्कराद्दशठीबिल्वसुरसाव्योषहिंगुभिः ॥ पेयाऽनुपानं तत्सर्वं वास-
 श्लेष्मामयापहं ॥ निर्गुंडीपत्रनिर्याससाधितं कासजिहृतं ॥ घृतं
 रसे विडंगानां व्योपगर्भं च साधितं ॥ पुनर्नवशिवाटिकासरलकासम-
 दाभृतापटोलदृहतीफणिज्जकरसैः पयः संयुतैः ॥ घृतं त्रिकटुना च
 सिद्धमुपयुज्य संजायते न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयं ॥
 समूलफलपत्रायाः कंटकार्या रसाढके ॥ घृतप्रस्थं बलाव्योषविडं-
 गशठिदाडिमैः ॥ सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ॥ वृश्चीवदृहती-
 पथ्यायवानीचित्रकर्द्धिभिः ॥ मृद्वीकाचव्यवर्षाभूदुरालंभाऽम्लवे
 तसैः ॥ शुंठीतामलकीभाङ्गीराम्ना गोक्षुरकैः पचेत् ॥ कल्कैस्तत्स-
 र्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ॥ कंटकार्यास्तुलां क्षुण्णां प-
 क्त्वाद्गोणंऽभसः पचेत् ॥ तेनाढकेन काथस्य घृतं प्रस्थं पि-
 चूर्णितैः ॥ राम्नादुःस्पर्शपद्ग्रंथापिप्पलीहयचित्रकैः ॥ सौवर्च-
 लयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥ कासश्वासकफघ्नीवहिध्माऽरो
 चकपीनसान् ॥ पचेद्घाघ्नीतुलां क्षुण्णां वहेऽपामाढकस्थिते ॥ क्षिपे
 त्पूते नु संचूर्ण्य व्योपरास्त्रामृताभिकान् ॥ शुंठीभाङ्गीघनग्रंथिधम्ब-

पासान् पलाद्धकान् ॥ सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ॥
 भत्स्यंडिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रेयेत् ॥ इर्वीलेपिनि शी-
 ते च पृथक्द्विकुडंबं क्षिपेत् ॥ पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यान-
 वस्य च ॥ लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ॥ त्रिफला-
 पिप्पलीपाठासारिवाहृतीद्वयं ॥ मरिचं पद्मकं मुस्तमुशीरं चाक्षसं-
 मितं ॥ पक्त्वा जलाढके पादशेषे क्षीरपलाष्टकं ॥ दत्त्वा गुडस्य
 च पलं पचेदादाविलेपनात् ॥ लेहः कफोल्बणं कासं सर्वमेव निय-
 च्छति ॥ साधितं क्षीरमेभिर्वा तिलक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ शमनं च
 पिबेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेंगुदी-
 त्वचः ॥ धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ निष्ट्यूतांते
 गुडयुतं कोष्णं धूमो निहंति सः ॥ वातश्लेष्मोत्तरान्कासानचिरेण
 चिरंतनान् ॥ प्रघ्नोडरीकं मधुकं शार्ङ्गघ्नाऽलं मनःशिलां ॥ मरिचं पि-
 प्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमंजरीं ॥ कृत्वा वर्ति पिबेत्धूमं क्षौमचैला-
 नुवर्तिनीं ॥ घृताक्तामनु च क्षीरं पिबेत्तद्दुग्धं वा ॥ नेपालीता-
 लमरिचद्राक्षांजनकुटञ्जटैः ॥ उशीररोहिषफलद्रविडीवंशलोचनैः ॥
 पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ॥ कार्पासास्थ्यश्वगंधा च
 धूमः कासविनाशनः ॥ कोशातकीफलान्मध्येः पिबेद्वा समनःशिलैः ॥
 तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबंधजः ॥ पित्तकासक्रियां तत्र
 यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ कफानुबंधे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियां ॥
 पित्तानुबंधयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीं ॥ वातश्लेष्मात्मके शुष्के
 स्निग्धमार्द्रं विरुक्षणं ॥ कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तित्तसंयुतं ॥
 ॥ इति कासचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः क्षतक्षयकासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ उरस्यंतः
 क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥ क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्या
 त्क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ पार्श्ववस्ति सरुकृत्वाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुतां ॥

भिन्नविद् तु समुस्तातिविषापाठां सवत्सकां ॥ लाक्षां सर्पिर्मधु-
 च्छिष्टं जीवनीयं गणं सितां ॥ त्वक्क्षीरं संमितं क्षीरे पक्त्वा-
 दीमानलः पिबेत् ॥ इक्ष्वारिकाबिसग्रंथिपद्मकेसरचंदनैः ॥ शृतं
 पयोमधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ यवानां चूर्णमामानां क्षीर
 सिद्धं घृतान्वितं ॥ ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिबेत् ॥
 कासवांस्तु पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितं ॥ गुडोदकं वा कथितं सक्षौ
 द्रमरिचं हिमं ॥ चूर्णमामलकानां वा क्षीरे पक्वं घृतान्वितं ॥ रसा-
 यनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ कासी पर्वास्थिशूली च
 लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः ॥ मधुकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ॥
 त्रिजातमर्द्धकर्षांशं पिप्पल्यर्द्धपलं सिता ॥ द्राक्षामधुकं खर्जूरं पलांशं
 श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ मधुना गुटिका घ्नति ता वृष्याः पित्तशोणितं ॥ का-
 सश्वासारुचिर्छर्दिमूर्च्छाहिध्मामदभ्रमान् ॥ क्षतक्षयस्वरभ्रंशश्रीहृशो-
 फाढ्यमारुतान् ॥ रक्तनिष्ठीवद्वत्पार्श्वरुकूपिपासाज्वरानपा।रक्तेऽति-
 वृद्धे छागं वा जांगलं वा पिबेदसृक् ॥ वर्षाभूशर्करारक्तशालितंदुलजं
 रजः ॥ रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ मधुकमधुकक्षीरसि-
 द्धं वा तंदुलीयकं ॥ यथास्वमार्गविमृते रक्ते कुर्याच्च भेषजं ॥ पिप्प-
 लीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलं ॥ प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमि-
 क्षुरसं तथा ॥ यवगोधूममृद्दीकाचूर्णमामलकाद्रसः ॥ तैलं च प्रसृ-
 तांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ पचेत्तेहं घृतक्षौद्रयुतः स क्षतकासनुत्
 ॥ श्वासहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसां ॥ मृदवातस्त्वजामेदः सु-
 रामृष्टं ससैधवं ॥ क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मंदनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥
 शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ
 मधु ॥ शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणक्षतः कृशः ॥ कव्यात्विशितनि-
 र्यहं घृतमृष्टं पिबेच्च सः ॥ पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्द्धनं ॥

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षशालप्रियंगुभिः ॥ तालमस्तकजंबूत्वक्पियालै-
 श्च सपद्मकैः ॥ साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ शाल्यो-
 दनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेंद्रियः ॥ वातपित्तादितेऽभ्यंगो गात्रभेदे
 घृतैर्मतः ॥ तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ॥ दृत्पाश्वर्तिषु
 पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि
 यत् ॥ यष्ट्याहनागबलयोः काथे क्षीरसमे घृतं ॥ पयस्यापिप्पली-
 वांशीकल्कैः सिद्धं क्षते हितं ॥ घृतं वाऽष्टगुणे क्षीरे कोललाक्षारसा-
 न्वितं ॥ कल्कैः कट्वंगदावीत्वग्बलकत्वक्कलैर्घृतं ॥ जीवनीयो गणः
 शृंठीवरीवीरा पुनर्नवा ॥ बला मारिीस्वगुप्तद्विंशतीतामलकीकणाः ॥
 शृंगाटकं पयस्या च पंचमूलं च यल्लघु ॥ द्राक्षाऽक्षोडादि च फलं मधुर-
 म्निग्धबृंहणं ॥ तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्पाशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥
 क्षीरधात्रीविदारीक्षुछागमांसरसान्वितं ॥ प्रस्थाद्धै मधुनः शीते
 शर्कराऽर्द्धतुलारजः ॥ पलाद्धैकं च मरिचत्वगेलापत्रकेसरं ॥
 विनीय चूर्णितं तस्माल्लिङ्गान्मात्रां यथाऽनलं ॥ अमृतप्राश
 इत्येतन्नराणाममृतं घृतं ॥ सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥
 नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ॥ स्त्रीप्रसक्तान् कृशान्वर्णस्व-
 रहीनांश्च बृंहयेत् ॥ कासहिध्माज्वरश्वासदाहतृष्णाऽस्रपित्तनुत् ॥ पु-
 त्रदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहं ॥ श्वदंष्ट्रोशीरमंजिष्ठावलाका-
 श्मर्यकतृणं ॥ दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरा ॥ पालिका-
 नि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तमिदर्षभकजीव-
 कैः ॥ शनावर्थाद्धिमृद्दीकाशर्कराश्रावणीविसैः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वा-
 तपित्तदृद्रोगशूलनुत् ॥ मूत्ररुच्छप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ॥ ध-
 नुःस्त्रीमद्यभाराध्वस्त्रिचानां बलमांसदः ॥ मधुकाष्ठपलं द्राक्षाप्रस्थका
 थे पचेद्घृतं ॥ पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ पृथगष्टप-
 लं क्षौद्रशर्कराभ्यां च मिश्रयेत् ॥ समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु त-

द्वितं ॥ धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसाद्घृतात् ॥ गव्याजयोश्च पय
 सोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्त
 तः ॥ यक्ष्मापस्मारपित्तामृक्कासमेहक्षयापहं ॥ वयःस्थापनमायुष्यं
 मांसशुक्रबलप्रदं ॥ घृतं तु पित्तेऽभ्याधिके लिह्याद्वतेऽधिके पिबेत् ॥
 लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्भ्रंति नानलं ॥ आकामत्यनिलं पीतमूष्मा-
 णं निरुणद्धि च ॥ क्षामक्षीणकृशांगानामेतान्येव घृतानि तु ॥ त्वक्-
 क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ सर्पिर्गुडान्त्समध्वंशान्क-
 त्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥ रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ व-
 ला विदारी ऋस्वं च पंचमूलं पुनर्नवा ॥ पंचानां क्षीरिदृक्षाणां शुंगा
 मुष्ट्यंशकास्तथा ॥ एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्या रजसांऽशके ॥ जीव
 नीयैः पचेत्पिष्टैरक्षमात्रैर्घृताढकं ॥ सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिं-
 शदावपेत् ॥ गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शुंगाटकस्य च ॥ समाक्षिकं
 कौडविकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितं ॥ स्त्यानं सर्पिर्गुडान्कृत्वा भूर्जपत्रेण
 वेष्टयेत् ॥ तान्जग्ध्वा पालिकान् क्षीरं मद्यं त्वनु पिबेत्कफे ॥ शोषे
 कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्शिते ॥ रक्तनिष्टीवने तापे पीनसे चो-
 रसि स्थिते ॥ शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥ सशर्करा-
 शूते क्षीरघृततैलाढकत्रये ॥ चूर्णीकृताः क्षिपेत्पकसाद्रे दशपलाः पृथ-
 क् ॥ द्राक्षाऽऽत्मगुप्तावर्षाभूसमंगाऽभीरुपीप्पलीः ॥ तद्द्विदार्यामल-
 के प्रस्थाद्धै विश्वभेषजं ॥ यष्ट्याब्दसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥
 क्षामः क्षीणः क्षतः शुष्यंस्तान् खादेत्पालिकैर्गुडैः ॥ तथा सद्यो रसा-
 दीनां वृत्त्या पुष्टिं समभुने ॥ गोक्षीराद्धाढकं सर्पिःप्रस्थमिक्षुरसाढके
 ॥ रसाद्विदार्याः कुडवं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ॥ दद्यात्सिन्ध्वति तस्मिं
 स्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ॥ मधुकपुष्यं कुडवं कुडवं च प्रियालनः ॥
 पलद्वयं तवक्षीर्याः रवर्जशाणि च त्रिंशतिः ॥ पृथाग्बन्नीतकान्मज्जः
 पिप्पल्याश्च चतुर्थिकान् ॥ त्रिंशत्पलानि खंडाच्च मधुकात्याणिमा

निकां ॥ तथाऽद्वैपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ सिद्धे द्विकुड्बं
 क्षौद्राच्छीते दत्त्वा च मोदकान् ॥ कारयेन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णि
 तान् ॥ वातामृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ॥ क्षीणौजःस्वरशु
 क्रेषु योनिदोषेषु संखवे ॥ मृतप्रजासु बंध्यासु हिता गर्भस्य च सु-
 तौ ॥ वीतत्वगस्थिकूष्मांडतुलां खिन्नां पुनः पचेत् ॥ घट्टयन्स-
 र्पिषःप्रस्थे क्षौद्रवर्णोऽत्र च क्षिपेत् ॥ खंडाच्छतं कणाशुंठयोर्द्विपलं
 जीरकादपि ॥ त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्द्धपलांशकं ॥ अवतारि-
 तशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकं ॥ खजेनामध्य च स्थाप्यं तन्निहंत्यु-
 पयोजितं ॥ कासहिध्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ उरःसंधानज-
 ननं मेधास्मृतिबलप्रदं ॥ अश्विभ्यां निर्मितं हृद्यं कूष्मांडकरसायनं
 ॥ पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षादिवर्द्धितं ॥ पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृ-
 त्तिरनन्नभुक् ॥ एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलवर्णकरः परं ॥ मंडूकपर्ण्याः
 कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ॥ पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागब-
 लानुलां ॥ तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ॥ पलाद्वि-
 कैश्चातिबलाबलायष्टिपुनर्नवैः ॥ प्रपौंडरीककाश्मर्यापियालकपिक-
 च्छुमिः ॥ अश्वगंधासिताऽभीरुमेदायुग्मत्रिकंटकैः ॥ काकोलीक्षी-
 रकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ॥ मृणालविसखजूरशृंगाटककसेरुकैः
 ॥ एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तं क्षतक्षयं ॥ जयेत्तूद्भ्रमदाहांश्च बल-
 पुष्टिकरं परं ॥ वण्यमायुष्यभोजस्यं वलीपलितनाशनं ॥ उपयुज्य
 तु षण्मासाद्द्वोऽपि तरुणायते ॥ शर्करापिप्यलीचूर्णैः सर्पिषा मा-
 क्षिकेण च ॥ संयुतं वा शृतं क्षीरं पिबेत्कासज्वरापहं ॥ फलाम्लं
 सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे घृतं ॥ स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्युषं जीवनं बृंह-
 णं परं ॥ सक्तूनां वस्त्रपूतानां मथं क्षौद्रघृतान्वितं ॥ यौवन्न सात्म्यो
 दीसाग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ जीवनीयोपसिद्धं वा जांगलं घृ-

तभर्जितं ॥ रसं प्रयोजयेत्क्षीणो बृंहणार्थं सशर्करं ॥ गोमहिष्यश्व-
 नागाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ॥ यवान्नं भोजयेद्यूपैः फलाम्लैर्वा घृ-
 ताद्भुतैः ॥ दीप्तिऽग्नौ विधेरष स्यान्मदे दीपनपाचनः ॥ यक्ष्मोक्तः
 क्षतिनां शक्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ॥ दशमूलं स्वयंगुप्तं शंखपुष्पी
 शर्ठी बलां ॥ हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ ज्ञा-
 र्दीपुष्करमूलं च द्विपलांशान्यवाढकं ॥ हरितकीशतं चैकं जले पं-
 चाढके पचेत् ॥ यवस्वेदे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतं ॥ पचेद्दुद्धतु-
 लां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥ तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते
 च माक्षिकान् ॥ लेहे द्वे चाभये नित्यमतः स्वादेद्रसायनात् ॥ तद्द-
 लीपलितं हन्याद्दूर्णायुर्बलवर्द्धनं ॥ पंच कासानक्षयं श्वासं सहिकं
 विषमज्वरं ॥ मेहगुल्मग्रहण्यशौद्ध्रोगारुचिपीनसान् ॥ अगस्त्य-
 विहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनं ॥ दशमूलं बलां मूर्वा हरिद्रे पिप्प-
 लीहयं ॥ पाठाऽश्वगंधाऽपामार्गस्वगुप्तातिविषाऽमृताः ॥ बालबि-
 ल्वं त्रिवृद्धंतीमूलं पत्रं च चित्रकान् ॥ पयस्यां कुटजं हिंसां पुष्पं
 सारं च बीजकान् ॥ बोटस्थविरभल्लातविकंकतशतावरीः ॥ पूति-
 करंजशम्याकचंद्रलेखासहाचरं ॥ सौभांजनकनिंबत्वगिक्षुरं च प-
 लांशकं ॥ पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकहयं ॥ पचेदघृगुणे
 तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ पूते क्षिपेत्सपथ्यांच तत्र जीर्णगुडान्तुलां ॥
 तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ अधिश्रयेन्मृदावम्रौ द-
 र्शीलेपेऽवतार्य च ॥ शीते प्रस्थहयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥
 चूर्णीकृतं त्रिजाताञ्च त्रिपलं निखनेत्ततः ॥ धान्ये पुराणकुंभस्थं
 मांसं खादेच्च पूर्ववत् ॥ रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकं ॥
 स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वतुषु च शस्यते ॥ पालिकं सैधवं शृंठी
 द्वे च सौवर्चलात्पले ॥ शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापय-
 त् ॥ कुडवांशानि घृत्ताम्लं दाडिमं पत्रमार्जकान् ॥ एकैकां

भरिचाजाज्योर्धान्यकाद्दे चतुर्थिके ॥ कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्न
 पानेषु योजयेत् ॥ रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पाश्वर्तिश्वासकासनुत् ॥ एकां-
 षोडशिकां धान्याद्दे द्वे चाजाजिदीप्यकान् ॥ ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्ला-
 द्विर्द्विः सौवर्चलात्पलं ॥ शुंठ्याः कर्षं दधित्यस्य मध्यात्पंच पलानि
 च ॥ तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ स्वांडवोऽयं प्रदेयः
 स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥ विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहितः शस्यते क्षते ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धउरःशिरः ॥ दाल्यते कासिनो घस्य स ना
 धूमान्पिबेदिमान् ॥ द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाषिते ॥ व-
 र्ति कृत्वा पिबेद्भूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ मनःशिलापलाशाजगंधात्व-
 कक्षीरनागैः ॥ तद्देवानुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकं ॥ पिष्ट्वा मनःशिला
 तुल्यामार्द्रया वटशुंगया ॥ ससर्पिष्कं पिबेद्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनं ॥
 क्षयजे रंहणं पूर्वं कुर्यादप्रेश्च षट्पन्नं ॥ बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्या-
 द्विरेचनं ॥ शम्याकेन त्रिष्टयया मृद्दीकारसयुक्तया ॥ तिल्वकस्य क-
 षायेण विदारीस्वरसेन च ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विशो-
 धनं ॥ पित्ते कफे धानुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ घृतं कर्कटकीक्षीर-
 द्विबलासाधितं पिबेत् ॥ विदारीभिः कदंबैर्वा तालसस्यैश्च साधितं ॥
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये रुच्छनिर्गमे ॥ शूने सवेदने भेदे पायौ सश्रो-
 णिवंक्षणे ॥ घृतमंडेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥ जांगलैः प्रतिभु-
 क्तस्य वर्तकाद्या बिलेशायाः ॥ क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशि-
 ताशिनः ॥ औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावयन्ति ते ॥ कफं
 शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन् रसः ॥ चविकात्रिफलाभाङ्गीदश-
 मूलैः सचित्रकैः ॥ कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥ शृतैर्नाग-
 रदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ पिष्टैः कर्कटशुंग्या च समैः सर्पिर्वि-
 पाचयेत् ॥ सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ पंचैवलवणानि च ॥ दत्त्वा युक्तया
 पिबेन्मात्रां क्षयकासानिपीडितः ॥ कासमर्दाभयामुस्तपाठाकट्फल-

नागरैः ॥ पिप्पल्या कटुरोहिण्या काशमर्या मुरसेन च ॥ अक्षमात्रै-
 र्धृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं पिबेत् ॥
 वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलांकुरान् ॥ रसकल्कैर्धृतं पकं हन्ति का-
 सज्वरारुचीः ॥ द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतं ॥ पिबेदुपरि
 मक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ॥ पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं धृतं ॥
 इतान्यग्निविवृत्त्यर्थं सर्पीषि क्षयकासिनां ॥ स्युर्दोषबद्धकंठोरः स्रोत-
 सां च विशुद्धये ॥ हरीतकीर्यवकाथस्याढके विंशतिं पचेत् ॥ त्वि-
 म्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्वद्वपलं गुडात् ॥ पिप्पल्या द्विपलं क-
 र्षं मनोह्राया रसांजनात् ॥ दत्त्वाऽर्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासका-
 सजित् ॥ श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ श्वासका
 सहरा बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥ एरंडपत्रक्षारं वा व्योषतैलगु-
 ढान्वितं ॥ लेहयेत्क्षारमेवं वा मुरसैरंडपत्रजं ॥ लिह्यात्र्यूषणचूर्णं
 वा पुराणगुडसर्पिषा ॥ चित्रकात्रिफलाऽजाजीकर्कटारव्याकटुत्रिकं
 ॥ द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिभ्यां लिह्यादद्याद्गुडेन च ॥ पाठामधुकजी
 वंतीत्वक्क्षीरीत्रिफलाघनं ॥ शठीद्विबृहतीद्राक्षापिप्पल्येलावितुत्र-
 कं ॥ सारिवापुष्करजटाकर्कटारव्यारसांजनं ॥ पुनर्नवा लोहरजम्बा
 यमाणा यवानिका ॥ ऋद्धिस्तामलकी भार्द्गी विडंगं धन्वयासकं ॥ क्षा
 रचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥ सर्वकासान्जयेह्रीडं तच्चूर्णं म-
 धुसर्पिषा ॥ पद्मकं त्रिफला व्योषं विडंगं देवदारु च ॥ बला राक्षा च
 तच्चूर्णं समुस्तं समशर्करं ॥ खादेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात्कासहरं परं
 ॥ तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ पथ्याशुठीघनगुडैर्गुटिकां धा-
 रयेन्मुखे ॥ सर्वेषु कासश्वासेषु केवलं वा बिभीतकं ॥ कल्के तिल्वक
 पत्राणां घृतभृष्टे सशर्करे ॥ पेयोत्कार्यथवाच्छर्दिताकासानिसार-
 जित् ॥ गौरसर्षपगंडीरविडंगव्योषचित्रकान् ॥ साप्तयान्साथयेत्ताये य
 वागूस्तेन चांभसा ॥ सप्तर्षिलवणा कासे हिध्माश्वासे सपीनसे ॥ पां-

हामये क्षये शोफे कर्णशूले च शस्यते ॥ कंटकारीरसे सिद्धो मुद्रयूषः
सुसंस्कृतः ॥ सगौरामलकः साम्लः सर्वकासनिषग्जितं ॥ वातघ्नौष
धनिःकाथे क्षीरं घृषान् रसानपि ॥ वैष्किरान्प्रतुदान्बैलान्दापयेत्क्षतका
सिने ॥ क्षतकासे च ये धूमाः सानुषाना निदर्शिताः ॥ क्षयकासे च ते यो
ज्या वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि ॥ बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनं ॥
व्यत्यासाक्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ सन्निपातोद्भवो घोरः
क्षयकासो यतस्ततः ॥ यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितं ॥
इति क्षतक्षयकासचिकित्सितं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वासहिध्मा-
यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ तुल्यमेव तदार्त्तं च पूर्वं स्वैरुपा-
चरेत् ॥ स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं स्रोतःसु ग्रथितः कफः ॥ तैलीनोऽपि वि
लीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥ भवेत्त्वेषु मृदुत्वं च मारुतस्यानु-
लोमता ॥ स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजैरसैः ॥ दध्युत्तरेण वा
दद्यात्ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥ विशेषात्कासवमथुद्धह्रस्वरसादिने ॥ पि-
प्पलीसैध्वक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ निर्द्वेते सुखमाप्नोति सकफे
दुष्टविग्रहे ॥ स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ध्मानोदावर्त्त-
तमके मानुलुंगाम्लवेतसैः ॥ हिंगुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनु लोमनं ॥
ससैधवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्द्विरेचनं ॥ एते हि कफसंरुद्धगतिप्रा-
णप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधः शोधनं हितं ॥ उदीर्यते
भृशतरं मार्गरोधाद्बृहज्जलं ॥ यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गमस्माद्दिशो-
धयेत् ॥ अशांतौ कृतसंशुद्धे धूमैलीनं मलं हरेत् ॥ हरिद्रापत्रमैरं-
डमूलं लाक्षां मनःशिलां ॥ सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पये
त् ॥ तां घृताक्तां पिबेत्धूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ॥ मधूच्छिष्टं सर्जरसं

१ दधिसंरेण २ दुष्टो विग्रहः शरीरं येन तस्मिन्कके निर्द्वेते सति स कृतवमनः सुखमा-
प्नोतीति योजना

घृतं वा गुरु वा ऽगुरुः। चंदनं वा ऽऽजगुं वा बालान्वा स्नायु वा गवां॥
 फक्षगोधाकुरंगैणचर्मशृंगखुराणि वा ॥ गुग्गुलुं वा मनोहां वा सालनि-
 पासमेव वा ॥ सलर्का गुग्गुलुं लोहं पद्मकं च घृतप्लुतं ॥ अवश्यं स्वेद
 नीयानामस्वेद्यानामपि क्षणं ॥ स्वेदयेत्ससिताक्षीरमुखोष्णस्त्रेहसेचनैः॥
 उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ॥ उरः कंठं च मृदुभिः सामे
 त्वाभविधिं चरेत् ॥ अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ॥ क्षिग्धै-
 रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यंगैश्च शर्म नयेत् ॥ अनुत्क्लिष्टकफास्त्रिन्नदुर्बलानां हि
 शोधनात् ॥ वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥ कषायलेहस्त्रे
 हाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ॥ क्षीणक्षनातिसारामृक्षिपत्तदाहानुबंधजान् ॥
 मधुरक्षिग्धशीताद्यैर्हिष्माश्वासानुपाचरेत् ॥ कुलत्थदशमूलानां काथे
 स्युर्जागला रसाः ॥ यूषाश्च शिशुवार्ताककासघ्नवृषमूलकैः ॥ पल्लवैर्निब-
 कुलकवृहतीमानुलुंगजैः ॥ व्याघ्रीदुरालभाशुंगीबिल्वमध्यत्रिकंटकैः ॥
 सामृतामिकुलत्थैश्च यूषः स्यात्कर्थातैर्जलैः ॥ तद्द्वैत्रावृहत्यादि-
 बलामुद्गैः सचित्रकैः ॥ पेया च चित्रकाजाजीशुंगीसौवर्चलैर्हिता ॥
 दशमूलेन वा कासश्वासहिष्मारुजापहा ॥ दशमूलशठीरास्त्राभा-
 द्नीबिल्वार्द्धिपौष्करैः ॥ कुलीरशुंगीचपलातामलज्यमृतौषधैः ॥ पि-
 बेत्कषायं जीर्णोऽस्मिन् पेयां तैरेव साधितां ॥ शालिपष्टिकगोधू-
 मयवमुद्गकुलत्थभुक् ॥ कासद्वद्ब्रह्मपाश्वार्त्तिहिष्माश्वासप्रशांतये ॥
 सक्तून्वाऽर्काक्षुरक्षीरभाषितानां समाक्षिकान् ॥ यवानां दशमूलादि-
 निष्काथलुलितान् पिबेत् ॥ अग्नेन भोजयेत्क्षारहिंवाज्यबिडदा-
 डिमान् ॥ सपुष्करशठीव्योषमानुलुंगाम्लवेतसान् ॥ दशमूलस्य वा
 काथमथवा देवदारुणः ॥ पिबेद्वा वारुणीमंडं हिष्माश्वासी पिपा-

१ श्रेष्ठं २ सावजान् गवामिति पाठोऽष्टांगत्तदये ॥ तत्र सावजान् गलकंबलजान् बालान्
 नित्यरुग्णदन्त्याख्या ३ दृग्गागुरु ४ लंघनपाचनारिकं ५ द्राक्षैतिपाठः

मितः ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलपध्याजंतुघ्नचित्रकैः ॥ कल्कितैर्ले-
 पिते रुढे निक्षिपेत्घृतभाजने ॥ तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वा-
 सकासजित् ॥ पाठां मधुरसां दारु सरलं च निशि स्थितं ॥ सुरामं-
 डेऽल्पलवणं पिबेत् प्रसूतिसंमितं ॥ शिरीषकुंदकदलीकुमुभं पिप्पली
 युतं ॥ तंदुलांबुद्भुतं हिष्माश्वासकासहरं परं ॥ आरनालेन वा पिष्टं
 मानुलुंगरसान्वितं ॥ हिंगुसौवर्चलकणाकोलमुद्गजलेन वा ॥ को-
 ष्णेन भाङ्गीं शुंठीं च क्षारं वा मरिचान्वितं ॥ स्वकाथपिष्टां लुलितां
 वाष्पिकां पाययेत् वा ॥ स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥
 हिष्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ॥ उत्कारिका तुगाकृष्णा-
 मधूलीघृतनागरैः ॥ पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ॥ श्वा-
 विच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥ सुवर्चलारसव्योषसर्पिर्भिः
 सहितं पयः ॥ अनु शाल्योदनं पेयं वातपित्तेऽनुबन्धिनि ॥ चतुर्गु-
 णांबुसिद्धं वा छागं सगुडनागरं ॥ पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वशकृद्-
 सान् ॥ हिष्माभिष्यंदकासघ्नौल्लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ गोगजा-
 श्ववराहोष्ट्रस्वरमेपाजविडुसं ॥ समध्वेकैकशो लिह्याद्दृष्टुश्लेष्माऽथ-
 वा पिबेत् ॥ चतुष्पाञ्चभरोमास्थिखुरशृंगोद्भवां मर्षां ॥ तथैव वाजिगं-
 धाया लिह्याच्छ्वासी कफोल्बणः ॥ क्षारं वा त्रिफलापाठादृहतीफल-
 कुंभिजं ॥ मुक्ताप्रवालवैदूर्यशंखसौगंधिकांजनं ॥ मसैरगंल्लस्फटिक-
 काचैलालवणद्वयं ॥ अपामार्गफलं ताम्रमयो रूप्यं शणात्फलं ॥
 ज्योतीरसश्च तल्लिह्यादयो वैकं मधुद्रवं ॥ शठीपुष्करधात्रीर्वा पौष्करं
 वा कणान्वितं ॥ गैरिकांजनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजं ॥ रसेन वा
 कपित्थस्य धात्रीसैधवपिप्पलीः ॥ घृतक्षौद्रेण वा पध्याविडम्बोषणपि-
 प्पलीः ॥ लिह्याद्वा पिप्पलीद्राक्षापध्याशृंगीदुरालभाः ॥ घृतमाक्षिकतै-
 लैर्वा त्र्यूपणं क्षारसंयुतं ॥ पिप्पलीक्षौद्रयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः

१ मसारः मरकतरत्नं २ ज्योतीरसः रत्नविशेषः

॥ सितोपला त्वामलकी द्राक्षा गोऽश्वशकृद्रसः ॥ कोललाजमधुद्राक्षा-
 पिप्पलीनागराणि वा ॥ गुडतैलनिशाद्राक्षाकणाराक्षोषणानि वा ॥ पि-
 वेद्रसांबुमध्याम्लैर्लह्वैषधरजांसि वा ॥ जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगेलाद्वयपौ-
 ष्करं ॥ चंडातामलकीलोहभाईनागरवालकं ॥ कर्कटाख्याशठीरुष्णा-
 नागकेसरचोरकं ॥ उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करां ॥ पार्श्वरुग्जर-
 कासघ्नं हिध्माश्वासहरं परं ॥ जीवन्ती चोरकः शृंगी पौष्करं सुरसः शठी
 ॥ पिप्पलीत्वग्बिडक्षारशुंठीहिंग्वम्लवेतसं ॥ एला तामलकी भाई ह-
 क्षाम्लं त्रेति चूर्णितं ॥ रसेन मानुलुंगस्य मयेन हविषाऽथवा ॥ ली-
 ढं प्रयुक्तमथवा केवलं चोपयोजितं ॥ हिध्माश्वासविबंधार्शःकासह-
 त्पार्श्वशूलनुत् ॥ शठी तामलकी भाई चंडा बालकपौष्करं ॥ शर्कराऽष्ट-
 गुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परं ॥ तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत् वा
 ॥ लघुनस्य पलांडोर्वा मूलं गृजनकस्य वा ॥ चंदनाद्वा रसं दद्यान्ना-
 रीक्षीरेण नावनं ॥ सशर्करां पिप्पलीं वा मधुकं वा मधुद्रवं ॥ स्तन्ये-
 न मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ससैधवं घृताक्तं वा सिद्धं स्तन्येन
 वा घृतं ॥ काल्कतैर्मधुरद्रव्यैस्तत्पिबेन्नावयेत् वा ॥ सकृदुष्णं सकृच्छी-
 तं व्यत्यासात्ससितं मधु ॥ तद्वत्पयस्तथा सिद्धमधोभागौषधैर्घृतं ॥
 कणासौवर्चलक्षारवयस्थाद्विगुचोरकैः ॥ सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूल-
 रसे पचेत् ॥ तत्पिबेज्जीवनीधैर्वा लिह्यात्समधु साधितं ॥ तेजोवत्यभ-
 या कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ भृतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः
 शठी ॥ पटुद्वयं तामलकी जीवन्ती बिल्वपेशिका ॥ वचा पत्रं च ता-
 लीसं कर्पाशैस्त्रैर्विपाचयेत् ॥ द्विगुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहति तत्
 ॥ शाखानिलाशोऽग्रहणीहिध्माहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ सिद्धं वा पुरमंजिष्ठा-
 लाक्षासर्जरसैः पिबेत् ॥ सपद्यकमनोह्लाद्वैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ व-
 त्सकादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥ संपंचलवणं सर्पिः श्वासका-
 सानपोहति ॥ हिंसाविडंगपूतीकत्रिकटुत्रिफलाप्रिकैः ॥ कोलमात्रै-

घृतप्रस्थं पाचयेत्सलिलाढके ॥ क्षीरप्रस्थद्वयोपेतं तत्कासश्वासपीन-
सान् ॥ अशीस्यरोचकं गुल्मं क्षयं हिध्मां च नाशयेत् ॥ सैधवाद्द्वीश-
युक्तं वा पुराणं पाययेद्दृतं ॥ धान्वंतरं वृषघृतं दौधिकं हर्षुषादि वा ॥
शीतांबुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ हर्षेर्ष्योच्छ्वासरोधाश्च हितं
काँटैश्च दंशनं ॥ यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनं ॥ तत्सेव्यं प्रा-
यशो यच्च सुतरां मारुतापहं ॥ वातरुद्धा कफहरं कफरुद्धाऽनिलापहं
॥ कार्यं नैकांगिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहं ॥ सर्वेषां बृंहणे स्य-
स्यः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥ नात्यर्थं शमनेऽपायो मृशोऽशक्यश्च क-
शने ॥ शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ॥ कासश्वासक्षयच्छर्दि-
हिध्माश्चान्योन्यभयजैः ॥ ॥ इति श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ बलिनो बहुदो-
षस्य स्निग्धत्विन्नस्य शोधनं ॥ ऊर्ध्वाधो यक्ष्मणः कुर्यात्सस्त्रेहं यन्न
कर्शनं ॥ पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वम-
नद्रव्यसिद्धया ॥ वमेद्विरेचनं दद्यात्त्रिवृच्छ्यामानृपद्रुमान् ॥ शर्कराम-
धुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसै-
र्युतान् ॥ शुद्धकोष्ठस्य युंजीत विधिं बृंहणदीपनं ॥ ऋद्यानि चान्न-
पानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं सभाक्षि-
कं ॥ लघुमच्युतवीर्यं च सुजरं बलरुच्च यत् ॥ आजं क्षीरं घृतं मांसं
ऋव्यान्मांसं च शोपजित् ॥ काकोलूकरुकहीपिगवाश्वनकुलोरगां ॥ गृध्र-
भासावरोष्ट्रं च हितं छंदोपसंहितं ॥ ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिषे न-
बलौजसे ॥ मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ॥ वेसवारीकृताः
पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ मृष्टाः सर्षपतलेन सर्पिषा वा यथायथं ॥

१ प्रमहोक्तं २ रक्तपित्तोक्तं ३ गुल्मोक्तं ४ उदरोक्तं ५ अत्रारुणदत्तः समोषितमिनिप
ठित्वावर्षोषितमिनिव्याख्यानि ६ छन्दनाष्टपसंहितं काकादर्यास्तनिर्थादिव्याजेनदेयादित्यर्थः

रसिका मृदवः स्निग्धाः पटुद्रव्याभिसंस्कृताः॥हिता मौलककौलथास्त-
द्व्यूषाश्च साधिताः॥ सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरं ॥ सदाढिमं
सामलकं स्निग्धमाजरसं पिबेत् ॥ तेन षड्विनिवर्तते विकाराः पीनसाद-
यः ॥ कोलदाडिमनिर्घासपिष्टयाऽस्थिविहीनया ॥ द्राक्षया स्वच्छधा-
न्याम्लपुतालोद्धितकल्कया ॥कार्यः सौवर्चलव्योषपत्रैलादीप्यकान्नि-
तः ॥ समाक्षिकः सकर्पूरः सलवंगः सकेसरः ॥ चंद्रकाव्यो यथार्था-
ख्यः शोषहाऽग्निरुचिप्रदः ॥ शुक्ताम्रधात्रीस्वरसैर्द्राक्षायाः कल्पितं प-
लं ॥ गुडषट्पलसंपुक्तं युक्तं श्लक्ष्णैश्च कार्षिकैः ॥ वृक्षाम्लधान्यद्र-
विट्ठीराजिकादाडिमोषणैः ॥ पलेन नागपुष्पस्य किञ्चित्सौवर्चलेन च॥
ससेव्यपत्रत्वक्तोयः सुरसारसमूर्च्छितः॥ भूरिभूस्तृणको रागः कल्प्यो
रुच्यः समाक्षिकः ॥ पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनं ॥ पि-
त्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः ॥ सिद्धं वा पंचमूलेन ताम-
लक्याऽथवा जलं ॥ पर्णिनीभिश्चनसृभिर्धान्यनागरकेण वा॥ कल्पये-
च्चानुकूलोऽस्य तेनान्नं शुचि यत्नवान् ॥ दशमूलेन पयसा सिद्धं मां-
सरसेन वा ॥ बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ॥ सक्षौद्रं पय-
सा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य-
घ ॥ पुष्कराहं शठीं रुग्णां व्याघ्रीं गोकुुरकं बलां ॥ नीलोत्पलं तामल-
कीं त्रायमाणां दुरालभां ॥ कल्कीरुतय घृतं पक्वं रोगराजहरं परं ॥ दु-
रालभां गोकुुरकं चतस्रः पर्णिनीर्बलां ॥ भागान्पलोन्मितान्कृत्वा पलं
पर्यटकस्य च ॥ पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ॥ पूते तस्मिन्घृत-
प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ गर्भं दत्त्वा शठीरुग्णाभूर्निबोत्पलसारिवाः
॥ त्रायन्तीं पौष्करं मूलं सपत्रं त्रिफलां फलं ॥ कुटजाच्च जयेत्तद्वि-
शिरःपार्श्वीसवेदनां ॥ तृष्णां छर्दिमतीसारकासदाहभ्रमज्वरान् ॥ घृ-
तं खर्जूरमृद्दीकामधुकैः सपरुषकैः ॥ सपिप्पलीकं बैस्वर्यकासश्वास-
ज्वरापहं ॥ दशमूलशृतात्सीरात्सर्पिर्व्यदुदियान्नवं ॥ सपिप्पलीकं स-

क्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनं ॥ शिरःपार्श्वीसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहं ॥ पंचभिः पंचमूलैर्वा शृताद्यदुदियाहृतं ॥ पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलं ॥ पंचकोलयवक्षारपट्टपलेन पचेहृतं ॥ प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्धि शोधनं ॥ गुल्मज्वरोदरप्लीहघ्नहृणीपांडुपीनसान् ॥ कासश्वासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानिलान्जयेत् ॥ राम्नाचलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि ॥ जीवंतीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिहृतं ॥ अश्वगंधाशृतात्क्षीराहृतं च ससितापयः ॥ साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ तेनाष्टमागशोषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहं ॥ मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ॥ कासश्वासस्वरभ्रंशशोषदृत्पार्श्वशूलजित् ॥ यष्टीबलागुदूच्यल्पपंचमूलतुलां पचेत् ॥ शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेहृतात् ॥ धात्रीविदारीक्षुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्भणे ॥ सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतं ॥ ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितं ॥ मूर्वाहरिद्राखदिरकाथं सर्पिः शकद्रसं ॥ गोगजाजाऽविह्वयजं पयस्तुल्यान् दश द्रवान् ॥ स्वादुस्कंधं त्रिकटुकं कल्कितं देवदारु च ॥ पचेत्तत्त्वाशु शोषघ्नं तद्द्विधासावरीघृतं ॥ द्विपंचमूलवरणववबिल्वपुनर्नवाः ॥ करंजबोटस्थविरकुलत्थबदराग्निकाः ॥ भल्लातकं च तत्काथे षड्गुणे साधयेहृतं ॥ गर्भं दत्त्वा सुहीक्षीरं शुक्लाख्यां चैव सैधवं ॥ हरीतकीं च तच्छोषशोफमेदोदरापहं ॥ यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिङ्गाद्वा मधुरान्वितं ॥ सिद्धानां सर्पिषामेषां दद्यादग्नेन वा सह ॥ एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ॥ सारानरिष्टगायत्रीसालबीजकसंभवान् ॥ भल्लातकं विडुंगं च पृथगष्टपलोन्मितं ॥ सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थितं पचेत् ॥ पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ॥ तवक्षीर्याः क्षिपेत्त्रिंशत्सिताया

द्विगुणं मधु ॥ घृताब्जिजातत्रिपलं ततो लीढं खजाहतं ॥ पयोनुपानं
 तत्प्राहे रसायनमयंत्रणं ॥ मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति चाचि
 रान् ॥ मेहगुल्मक्षयव्याधिपांडुरोगभगंदरान् ॥ ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः
 क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ॥ खर्जूरपिप्पलीद्राक्षापथ्याशुंभीदुरालभाः ॥
 त्रिफलापिप्पलीमुस्तशृंगाटीगुडशर्कराः ॥ वीरा शठी पुष्कराख्या सुर-
 सा शर्करा गुडः ॥ नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ वि-
 ङ्गसारश्विका त्र्यूषणं च विचूर्णितं ॥ अर्द्धश्लोकैः स्मृता लेहाः
 पंचैते क्षौद्रसर्पिषा ॥ स्वर्याः कासक्षयश्वासपाश्वरुक्कफनाशनाः ॥
 त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ॥ चूर्णिता भक्षयेद्विहा-
 त्यूर्ध्वद्वा तथागुणाः ॥ तिलमापाश्वगंधा वा माक्षिकाजघृतद्रुताः ॥
 पूर्वोक्तेष्वेव रोगेषु वातरोगेषु पूजिताः ॥ विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधू
 मादि योजयेत् ॥ तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकं ॥ कासमर्दक
 वार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतं ॥ साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा ॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैधवं ॥ तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पली-
 कामेनुत्पलैः ॥ हंसपद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ॥ सुखोदका-
 नुपानं च ससर्पिष्कं गुडौदनं ॥ अश्रीयात्पायसं चैवं स्निग्धं खंदं च
 योजयेत् ॥ पितोद्भवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ क्षीरिदृक्षां-
 कुरकाथकल्कसिद्धं समाक्षिकं ॥ अश्रीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुक-
 पायसं ॥ बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च ॥ सिद्धे सलवणं
 सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ॥
 साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परं ॥ लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधु
 घृताद्भुतं ॥ बरीं बलां पयस्यां वा काकोलीमधुके तथा ॥ एवमस्या-
 नुपशमे ललाटे व्यधयेच्छिरां ॥ पिबेत्कटूनि मूत्रेण कप जे रुक्षभोज-
 नः ॥ कटूकलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुद्भुतं ॥ व्योषझाराभिचविका

१ घृताद्विगुणं द्वौ प्रत्याविर्यर्थः

भाङ्गीपथ्यामधूनि वा ॥ यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ॥
 भुक्त्वाऽद्यात्पिप्पलीं शुंठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ शर्कराक्षौद्रमि-
 श्राणि शृतानि मधुरैः सह ॥ पिबेत्ययांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्व-
 रः ॥ विचित्रमन्मरुचौ हितैरुपहितं हितं ॥ बहिरंतर्मृजा चित्तनिर्वा-
 णं हृद्यमौषधं ॥ द्वौ कालौ दंतपवनं भक्षयेन्मुखशोधनैः ॥ कषायैः
 क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ तालीसपत्रवटकाः सकर्पूरसि-
 तोपलाः ॥ शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः परं ॥ वातादरोचके
 तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ॥ हरेणुकृष्णाकमिजिद्वाक्षसैधवनागरात् ॥ ए-
 लाभाङ्गीयवक्षारहिंयुक्तादृतेन वा ॥ छर्दयेद्वा वचांभोभिः पित्ताच्च
 गुडवारिभिः ॥ लिङ्गाद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकं ॥ कफाद्दमे-
 न्निबजलैर्दीप्यकारग्वधांबु च ॥ पानं समध्वरिष्ठाश्च तीक्ष्णाः समधु-
 माधवाः ॥ पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ त्रिकटुत्रिफला
 रात्रियवक्षारं मधुसुतं ॥ प्रातराहारकाले च युंजीत मुखधावनं ॥ वि-
 ङ्गं सौवर्चलं कुष्ठमजाजीमरिचं सिता ॥ धान्येलापद्मकोशीरपिप्पली-
 चंदनोत्पलं ॥ रोधं तेजोवती पथ्या यवक्षारं कटुत्रयं ॥ आर्द्रदाडिम-
 निर्यासः साजाजीसितशर्करः ॥ सतैलमाक्षिका घृक्ताश्चत्वारः कवल-
 ग्रहाः ॥ चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्तजान् ॥ कारव्यजाजीम
 रिचद्राक्षावृक्षाम्लदाडिमं ॥ सौवर्चलगुडक्षौद्रं सर्वांगेचकनाशनं ॥ ए-
 लात्वद्भागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधं ॥ भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहंति स-
 मशर्करं ॥ प्रसेकारुचिहृत्याश्वकासश्वासगलामयान् ॥ यवानीर्तितिद्धी
 काम्लवेतसौषधदाडिमं ॥ कृत्वा कोलं च कर्षां सितायाश्च चतुःपलं
 ॥ धान्यसौवर्चलाजाजीवरांगं चार्द्धकार्षिकं ॥ पिप्पलीनां शतं श्लेकं
 द्वे शते मरिचस्य तु ॥ चूर्णमेतत्परं रुच्यं हृद्यं ग्राहि हिनस्ति च ॥ वि-
 बंधकासहृत्याश्वःश्रीहाशौग्रहणीगदान् ॥ तालीसपत्रं मरिचं नागरं पि-
 प्पली कणा ॥ यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगले चार्धभागिके ॥ तद्रुच्यं

दीपनं चूर्णं कणाऽष्टगुणशर्करं ॥ कासश्वासाहचिच्छर्दिग्नीहृत्पार्श्व-
शूलजित् ॥ पांडुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानूलोमनं ॥ तालीसपत्रचवि-
कामरिचानां पलं पलं ॥ कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुंठीपलत्रयं ॥ च
तुर्जातमुशीरं च कर्पीशं श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ तत्र त्रिंशत्पलं दत्त्वा कथि-
तादमलाद्रुडात् ॥ कुर्वीतमोदकानक्षसंमितांस्तेऽपि तद्रुणाः ॥ अर्का
मृताक्षारजले शर्वरीमुपितैर्यवैः ॥ प्रसेके कल्पितान्सक्तून् भक्षांश्चा
द्याद्वली वमेत् ॥ कटुतिक्तैस्तथाशूल्यं भक्षयेज्जांगलं पलं ॥ शुष्कां
श्च भक्षान्मूलधूंश्चणकादिरसानुपः ॥ श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्ले-
ष्माणमस्यति ॥ कफप्रसेकं तं विद्यात्स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ पीनसे-
ऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ॥ विशेषात्पीनसेऽभ्यंगान्त्रे-
हान्स्वेदांश्च शीलयेत् ॥ स्निग्धानुत्कारिकापिंडैः शिरःपार्श्वगलादिषु ॥
लवणांम्लकटूष्णांश्च रसान्त्रेहोपसंहितान् ॥ शिरोंऽसपार्श्वशूलेषु
यथादोषविधिं चरेत् ॥ औदाकानूपर्पिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥
शस्यन्ते सचतुःश्लेहाः शिरःपार्श्वसशूलिनां ॥ लेपश्च नतयष्ट्या-
हशनाह्वाकुष्टचंदनैः ॥ बलारास्त्रानिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलं ॥ प-
लंकपा देवदारु चंदनं मधुकं घृतं ॥ कृष्णागंधा बला वीरा विदारी सपु-
नर्नवा ॥ अभीरुयष्टिमधुकं पयस्या कत्तृणं घृतं ॥ इत्यर्द्धयोगैश्चत्वारः
प्रदेहाः परिकीर्तिताः ॥ शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वसशूलिनां ॥
नावनं धूमपानानि श्लेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ॥ तैलान्यभ्यंगयोगीनि ब-
स्तिकर्म तथा परं ॥ शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेषां हरेदमूक् ॥ प्रदेहः
सघृतैश्चेष्टः पद्मकोशीरचंदनैः ॥ दूर्वामधुकमंजिष्ठाकेसरैर्वा घृताद्भुतैः ॥
चंदनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥ अभ्यंगः पयसा सेकः शस्ताश्च
मधुकांबुना ॥ प्रायेणोपहृताभित्वात्सपिच्छमतिस्वर्धते ॥ तस्याति-

१ वटादिसिद्धतैलेनेत्यष्टांगद्वये पाठः

सारग्रहणीबिहिनं हितमौषधं ॥ सनागरानिद्रयवान्याययेत्तंदुलांबुना ॥
 जीर्णेषु तेषु पेयां च चांगेरीतक्रदाडिमैः ॥ पाठानिंबयवानीनां चूर्णं
 सक्रेण वा पिबेत् ॥ सुरया वा प्लुतं पाठां सनागरदुरालभां ॥ जंब्वाभ-
 बिल्लमध्यं वा सकपित्थं सनागरं ॥ पेयामंडेन योगैश्च पाठाद्यैः कारये-
 त्त्रिभिः ॥ समूप्यवैन्यान्सन्नेहान्सास्लान्सलवणान् खलान् ॥ श्वेतसार्जु-
 नजंबूनां मृणालीरुष्णगंधयोः ॥ श्रीपण्यां मानुलुंगस्य धातक्या दाडि-
 मस्य च ॥ चांगेयां मदयंत्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवैः ॥ कालविद्रुम्बि-
 कायाश्च चुक्रिकायाश्च योजयेत् ॥ खलान्दधिसरोपेतान्ससर्पिष्कान्स-
 दाडिमान् ॥ रोचनान्दीपनान्दघादतीसारहरान्परान् ॥ पुरीषं यत्नतो र-
 क्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मणः ॥ सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद्बलं
 ॥ ज्वरादिष्वपि कुर्वीत विकारेषु यथामयं ॥ बह्नामयसमूहो हि यक्ष्मा
 ऽलः सोऽतिदुःसहः ॥ अजां वा पर्युपासीत षण्मासानुटजे वसन् ॥ त-
 त्ययोमूत्रविद्वृत्तिपरिषेकप्रघर्षणं ॥ ताभिः परिवृतः स्वप्यात्तच्छरुद्रे-
 णुसंस्तरे ॥ एतद्रसायनं श्रेष्ठं रोगराजस्य नाशनं ॥ अजाशरुद्रसक्षीर
 दधिमुत्रैः शृतं घृतं ॥ सपंचपदु पंचाजं क्षयी क्षीरानुपः पिबेत् ॥ मां-
 समेवाशनतो युक्त्या मार्दीकं पिबतोऽनुच ॥ अविधारीतवेगस्य यक्ष्मा
 न लभतेऽतरं ॥ सुरां समंढां मार्दीकमरिचं सीधुमाधवान् ॥ यथार्हम-
 गुणानार्थं पिबन्मांसानि भक्षयेत् ॥ स्रोतोविबंधमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये
 च तत् ॥ स्नेहक्षीरांबुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥ उत्तीर्णं मिश्रक-
 स्नेहैः पुनसक्तं मुखैः करैः ॥ मृद्रीयात्सुखमासीनं सुखं चोदत्तयेत्परं ॥
 जीवतीं शतबीर्यां च बिकसां सपुनर्नवां ॥ अश्वगंधमपामार्गं तर्कारीं
 मधुकं बलां ॥ विदारीं सर्षपान् कुष्ठं तंदुलानतसीफलं ॥ माषांस्तिलां
 श्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ यच्चूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं स-
 माक्षिकं ॥ एतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदं ॥ गौरसर्षपकल्केन श्या-
 नीयौषधिभिश्च सः ॥ स्नायादनुमुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ॥ गंध

माल्यादिकां भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ सुहृदां दर्शनं भीतवावि-
त्रोत्सवसंश्रुतीः ॥ वस्तपः क्षीरसर्पिषि मधं मांसं सुशीलता ॥ वैभ-
व्यथाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितं ॥ इष्ट्या यथा च चंद्रस्य राजय-
क्ष्मा पराजितः ॥ पुरोहितः प्रयुंजीत वेदोक्तां तां जितात्मतः ॥ ॥ इ-
ति राजपक्ष्मचिकित्सितं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातश्छर्दिद्वद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ आमाश-
योत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्षो हितं ततः ॥ लंघनं प्राग्ने वायोर्वमनं तत्र
योजयेत् ॥ बलिनो बहुदोषस्य वसतः प्रततं बहु ॥ ततो विरेकं
क्रमशो हृद्यं मधैः फलांबुभिः ॥ क्षीरैर्वा सह स द्यूर्ध्वं गतं दोषं नप-
त्यधः ॥ शमनं चौषधं रुक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ परिशुष्कं प्रियं सात्म्य-
मन्नं लघु च शस्यते ॥ उपवासास्तथा यूषा रसाः कांबलिकाः खलाः ॥
श्लकानि लेहा भोज्यानि रागपानकृवांडवाः ॥ भक्ष्याः शुष्का विचि-
त्राश्च फलानि स्नानघर्षणं ॥ गंधाः सुगंधयो गंधफलपुष्पात्रपानजाः ॥
मुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीतांबुसेचनं ॥ हंति मारुतजां छर्दि
सर्पिः पीतं ससैधवं ॥ किंचिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवां ॥ व्योष-
त्रिलवणाढ्यं वा सिद्धं वा दाडिमांबुना ॥ सशुंठीदधिधान्येन शूतं तु-
ल्यांबु वा पयः ॥ व्यक्तसैधवसर्पिर्वा फलाम्लो वैष्करो रसः ॥ स्निग्धं
च भोजनं शुंठीदधिदाडिमसाधितं ॥ कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्ने-
हविरचनं ॥ पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिषुत् ॥ सर्पिर्वा तै-
स्त्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामनं ॥ ऊर्ध्वमेव हरेत्पित्तं स्वाधुमिसै-
विशुद्धिमान् ॥ पिबेन्मंडं यवागूं वा लाजैः समपुशर्करं ॥ मुद्गजाग-
लजैरप्याद्यं जनैः शालिषष्ठिकं ॥ मृद्भृष्टलोष्ठप्रमथं सुशीतं सलिलं पि-
बेत् ॥ मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशां ॥ द्राक्षारसं रसं च
क्षोर्गुडूच्यंबु पयोऽपि वा ॥ जंब्याप्रपल्लयोशीरपटाश्वत्यांकुरोद्भवः ॥

काथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ॥ छर्दिं ज्वरमतीसारं
 मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयां ॥ धात्रीरसेन शीतं वा पिबेन्मुद्गदलांबु वा
 ॥ कोलमज्जासितालाजमक्षिकाविट्कणांजनं ॥ कोलास्थिमज्जास्रो-
 तोजलाजोत्पलज्जांसि वा ॥ लिद्यात्क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बद-
 राणि वा ॥ पिबेच्छीतांबुना शालिस्वर्णगैरिकजं रजः ॥ पिष्टं वा चं-
 दनं द्राक्षामांसीसेव्यांबुगैरिकं ॥ शालितंदुलतोयेन पिबेद्वा ससिताम-
 धु ॥ मधूकमधुकद्राक्षाकमलामलकांबुदं ॥ ससास्त्रिापरुषास्व्यं मूर्वा
 वा माक्षिकान्वितां ॥ मधूकमात्मगुप्तां वा शीतं धात्रीरसेन वा ॥ कफ
 जायां वभेन्निंबकृष्णापिंडीतैसर्पपैः ॥ युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चो-
 पवासयेत् ॥ आरग्वधादिनिर्वृहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ त्रिफलाक-
 णचव्याद्वा पेयां पत्रैः करंजजैः ॥ मंधान् यवैर्वा बहुशश्छर्दिघ्नौषधभा-
 वितैः ॥ कफघ्नमचं त्द्वयं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ लीढं मनःशीला-
 कृष्णामरिचं बीजपूरकान् ॥ स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत्
 ॥ समुस्तां मधुना शृंगीकोलाम्लं वा सजांबवं ॥ तद्द्विद्विडंगत्रिफला विडं-
 गपरिपेलवं ॥ तद्द्विरालभां खादेत्कपित्थं ज्यूषणेन वा ॥ अनुकूलोपचारे-
 ण याति द्विष्टार्थजा शमं ॥ कृमिजा कृमित्द्रोगगदितैश्च त्रिषग्नितैः ॥
 यथास्वं परिशेषाश्च तत्कृत्वाश्च तथाऽऽमयाः ॥ त्वरमाणो जयेच्छर्दिं प्र-
 सक्तामनुबंधिनीं ॥ कोष्ठाश्रया महामर्मपीडाकरतरा हि सा ॥ नचाग्नेन वि-
 ना कायस्तन्मयो वर्ततेऽपिच ॥ धानुक्षयोऽतिवमयोः समीरणसमीरणा-
 त् ॥ नियतं जायते तस्माद्भुतमत्र प्रयोजयेत् ॥ प्रच्छर्दनातियोगोक्तं क्रमं
 स्तंभनदंष्ट्रणं ॥ सर्पिर्गुडान् रसान्क्षीरं घृतं कल्याणजीवनं ॥ धान्वंतरं
 ज्यूषणं वा दोषदेहानुगोधतः ॥ हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौधीरतकवन् ॥
 पिबेत्सुखोष्णं सबिडं गुल्मानाहार्तिजिच्च तत् ॥ तैलं च लवणैः सिद्धं
 समुत्राम्लं तथागुणं ॥ बिल्वरास्त्रायवान्कोलं देवदारु पुनर्नवां ॥ कु-

१ शीतचंदनं ॥ तथाचरकः ॥ धात्रीरसेनोत्तमचंदनंवेति २ पिंडीतं मदनफलं

लुथान्पंचमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ॥ तैलं तन्नावने पाने ब-
 स्तौ च विनियोजयेत् ॥ शुंठीवयस्थालवणकायस्थाहिंगुपौष्करैः ॥
 पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्दुजागुल्मजिहृतं ॥ सौवर्चलस्य द्विपले प-
 थ्यापंचाशदन्विते ॥ घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मनुत् ॥
 दाडिमं कृष्णलवणं हिंगु शुंठ्यम्लवेनसं ॥ अपतंत्रकहृद्रोगश्वासघ्नं
 चूर्णमुत्तमं ॥ पुष्करावहशठीशुंठीबीजपूरजटाभयाः ॥ पीताः कल्कीकृताः
 क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥ विकर्तिकाशूलहराः काथः कोष्णश्च तद्गुणः
 ॥ यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ सपूतिदारुबीजाव्हपला-
 शशठिपौष्करैः ॥ पंचकोलशठीपथ्यागुडबीजावहपौष्करं ॥ वारुणीक-
 ल्कितं मृष्टं यमके लवणान्वितं ॥ हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेहुल्मो-
 दरेषु च ॥ स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ॥ लघुना
 पंचमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलं ॥ वारुणीदधिमंडं वा धान्याम्लं
 वा पिबेत्तृषि ॥ सायामस्तंभशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ क्रियैषा स-
 द्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ॥ स्नेहाढ्यास्तित्तिरिक्कौचशिखिवर्तक-
 दक्षजाः ॥ बलातैलं सहद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकं ॥ यष्ट्यावहशतपाकं वा
 महाश्लेहं तथोत्तमं ॥ राक्षजीवकजीवन्तीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ॥ भार्ग्वी-
 स्थिरावचाव्योषैर्महाश्लेहं विपाचयेत् ॥ दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः
 स निषेवितः ॥ तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥ त्र्यूषणं त्रि-
 फला पाठा मधुकं मधुकं त्रुटिः ॥ पंचमूलं लघु बले मेदे ऋद्धिः श-
 तावरी ॥ कंटकारी तामलकी जीवकं चाक्षसंमितैः ॥ तैः पचेत्सार्पिषः
 प्रस्थं दध्नः प्रस्थेन माहिषात् ॥ युक्तं सिद्धं च मधुना तन्निहंति नि-
 षेवितं ॥ हृत्पार्श्वग्रहणीरोगश्वासकासहृत्लीमकान् ॥ दीमेऽमौ सद्र-
 वायामे हृद्रोगे वातिके हितं ॥ क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमामि-
 षं ॥ एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु घतुर्ष्वपि ॥ शोषेषु स्तंभजाड्या-
 मसंपुक्तेऽपि च वातिके ॥ कफानुबंधे तस्मिन्स्तु हृक्षोष्णामाचरेत्कि-

यां ॥ पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरुषकैः ॥ युक्तो विरेको हृद्यः
 स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ॥ क्षत्तपित्तज्वरोक्तं च वास्यांतःपरिमा-
 र्जनं ॥ कट्टीमधुककल्कं च पिबेत्ससितमंभसा ॥ श्रेयसीशर्कराद्रा-
 क्षाजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितं ॥
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनं ॥ प्रपौंडरीकमधुकविस्रग्धि-
 कसेरुकाः ॥ सशुंठीशैवलस्तामिः सक्षीरं विपचेद्धृतं ॥ शीतं समधु त-
 खेष्टं स्वादुवर्गरुतं च यत् ॥ बस्तिं च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधि-
 तं ॥ कफोद्भवे वमेत्स्विन्नः पित्तुमंदवचांभसा ॥ कुलत्थधन्वोत्थरस-
 तीक्ष्णमध्यवाशनः ॥ पिबेच्चूर्णं वचाहिंगुलवणद्वयनागरात् ॥ सैलाय-
 वानककणायवक्षारात्सुखांबुना ॥ फलधान्याम्लकौलत्थयूपमूत्रा-
 त्तवैस्तथा ॥ पुष्कराब्दाभयाशुंठीशठीराल्नावचाकणात् ॥ क्वार्थ-
 तथाऽभयाशुंठीमाद्रीपीतद्रुकट्टफलात् ॥ काथे रौहितकाश्वत्थवदिरो-
 दुंबराजुने ॥ सपलाशवटे व्योषत्रिदृच्चूर्णान्विते क्लृप्तः ॥ सुखोदकानु-
 पानस्य लेहः कफविकारहा ॥ श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च वि-
 विधान्पिबेत् ॥ प्रयोजयेच्छिलाहं वा ब्राह्मं वाऽत्र रसायनं ॥ तथाऽऽम-
 लकलेहं वा प्राशं वा ऽगस्त्यनिर्मितं ॥ स्याच्चूर्णं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्ण-
 त्यल्पं जरांगते ॥ शाम्प्येत्सकुष्ठरुमिजिल्लवणद्वयतिल्वकैः ॥ सदेवदार्वानि
 विषैश्चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ॥ यस्य जीर्णोऽधिकं श्लेहैः स विरेच्यः फलैः
 पुनः ॥ जीर्णत्यन्ने तथा मूलेस्तीक्ष्णैः शूले सदाऽधिके ॥ प्रायोऽमिल्लो
 रुद्धमतिः कुप्यत्यामाशये ततः ॥ तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिर्लवण-
 वाचनैः ॥ क्लमिघ्नमौषधं सर्वं क्लमिजे हृदयामये ॥ तृष्णासु वातपित्त-
 घो विधिः प्रायेण शस्यते ॥ सर्वासु शीतो वास्यांतस्तथा समनशो-
 धनः ॥ दिव्यांबु शीतं सक्षौद्रं तद्द्वैतं च तद्रुणं ॥ निर्वापितं तप्तलो-
 छकपालसिकतादिभिः ॥ सशर्करं वा कथितं पंचमूलेन वा जलं ॥ श-
 स्यूर्वेण मंथश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ॥ वाट्यध्रामयवैः शीतः शर्करैः

रामाक्षिकान्वितः ॥ यवागूः शालभिस्नहृत्कोद्रवैश्च चिरंतनैः ॥ शीते
 न शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनं ॥ हिमांबुपरिषिक्तस्य पयसा
 ससितामधु ॥ रसैश्चानम्लत्वणैर्जागलैर्घृतभर्जितैः ॥ मुद्गादीनां तथा यू-
 वैर्जीवनीपरसान्वितैः ॥ नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसे ॥
 नारीक्षीरेण वा घृष्टमुष्ट्रास्थि ससितं हितं ॥ निर्वापणाश्च गंडूपाः सू-
 त्रस्थानोदिता हिताः ॥ दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥
 महासरीरुदादीनां दर्शनं स्मरणादि च ॥ तृष्णायां पवनोत्थायां
 सगुहं दधि शस्यते ॥ रसाश्च वृंहणाः शीता विदार्यादिगणांबु च ॥ पि-
 त्तजायां सितायुक्तः पंकोदुंबरजो रसः ॥ तत्कथो वा हिमस्तहृत्सा-
 रिवादिगणांबु वा ॥ तद्द्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥ म-
 धुरौषधैस्तद्वत्क्षीरिद्वैश्च कल्पितान् ॥ बीजपूरकमृद्दीकावटवेतसप-
 ल्वान् ॥ मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याहं च जले शृतं ॥ अपाकं श-
 र्कराच्छिन्नरुह्यारोधांजनांबु वा ॥ कार्पासीफलकल्कं वा ससितक्षीर-
 भोजनः ॥ ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पंचसारांबु वा पिबेत् ॥ कफोद्गवा-
 यां वमनं निंबप्रसववारिणा ॥ बिल्वाढकीपंचकोलदर्भपंचकसाधितं ॥
 जलं पिबेद्रजन्यां वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करं ॥ मुद्गयूषं च सव्योषपटो-
 स्त्रीनिंबयल्लवं ॥ यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ॥ सर्वैरा-
 खाच्च तद्धन्त्री क्रियेद्या वमनं तथा ॥ ज्यूपणारुष्करवचाफलाम्बोष्णां-
 बुमस्तुभिः ॥ अँचात्यधान्मंडमुष्णं हिमं मंथं च कालवित् ॥ तृषि-
 श्वमान्मांसरसं मंथं वा ससितं पिबेत् ॥ आतपात्ससितं मंथं यवको-
 लजसकुभिः ॥ सर्वाण्यंगानि लिपेच्च तिलपिण्याककांजिकैः ॥ शी-
 तैश्चानान्तु मद्यांबु पिबेत्तृड्वान् गुडांबु वा ॥ मधावर्द्धजलं मद्यं छा-

१ मूकोदुंबरजइतिपाठः २ सन्निपातेनामद्यं जातायां तृषि तद्वच्चौ सन्निपातत्री आम-
 शो च क्रिया इष्टा ३ अन्वकिरुहानुष्णार्यासत्यां ४ उष्णाधितमस्य शीतसानान्तुषि जानाम्यं
 अस्त्वामिति प्रोक्तं

तोऽम्लत्ववर्णैर्पुतं ॥ स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं पयः ॥ स्नेहा
दुष्णांश्चजीर्णात्तु जीर्णान्मंडं पिपासितः ॥ पिबेत् स्निग्धान्नतृषितो
हिमस्पर्द्धि गुडोदकं ॥ गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पीत्वोष्णांश्च तदुल्लिखेत् ॥ क्षय
जायां क्षयहितं सर्वं वृंहणमौषधं ॥ कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो
रसोऽथवा ॥ क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतं ॥ रोगोपसर्ग-
जातायां धान्यांश्च ससितामधु ॥ पाने प्रशस्तं सर्वा च क्रिया रोगाद्य-
पेक्षया ॥ तृद्धानपूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ॥ मरणं दीर्घरोगं
वा प्रामुष्यात्स्वरितं ततः ॥ सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पु-
रा ॥ तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुं ॥ ॥ इति
छर्दिहृद्भोग्नृष्णाचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथातो मदात्यपादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ यं दोषम-
धिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे
मदात्यये ॥ पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ हीनमिध्याति-
पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥
मद्यस्य विषसादृश्याद्विषं तूत्कर्षवर्तिभिः ॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्वि-
षांतरमपेक्षते ॥ तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ मद्ये-
नान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ यान्कुर्यान्मदतृष्णोहृज्वरांतर्दा
हविभ्रमान् ॥ मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ॥ सुतीव्रा
वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु ॥ जीर्णमिध्यादोषस्य प्रकांक्षाला-
घवे सति ॥ यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहंति तान् ॥ क्षारो हि-
याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ॥ मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविध्यं
दनादलं ॥ तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुराप्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथागुणैः ॥ सात्म्य-
त्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परं ॥ समाहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पाना-
त्ययौषधं ॥ जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथाश्रितं ॥ परं ततोऽनुब्र-
ध्नाति यो रोगस्स्यत भेषजं ॥ यथायथं प्रयुंजीत कृत्वापानात्ययौषधं

॥ तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टरुतं युतं ॥ बीजपूरकवृक्षांस्तकोल-
दाडिमदीप्यकैः ॥ यवानीहपुषाऽजाजीव्योषात्रिलवणार्द्रकैः ॥ शूल्यै-
र्मासैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ उष्णाग्निग्धाम्स्तलवणा मद्यमां-
सरसा हिताः ॥ आम्राघ्रातकपेशीभिः संस्कृता रागखांडवाः ॥ गोधू-
ममाषविकृतिर्षुदुश्चित्रा मुखप्रिया ॥ आर्द्रिकाऽऽर्द्रककुल्माषसुक्त-
मांसादिर्गोमिणी ॥ सुरभिलवणा शीता निर्गदा चाच्छवारुणी ॥ स्व-
रसो दाडिमात्काथः पंचमूलात्कनीयसः ॥ शृंठीधान्यान्तथा मस्तुसु-
क्तांभोऽच्छाम्लकांजिकं ॥ अभ्यंगोच्छादनं स्नानमुष्णं प्रावरणं घनं ॥
घनश्रागुरुजो धूमः पंकश्रागुरुकुंकुमः ॥ कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौ-
वनोष्णांगयष्टयः ॥ हर्षेणालिंमने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ॥ पि-
त्तोल्बणे बहुजलं शाकरं मधु वा युतं ॥ रसैर्दाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षा-
परुषकैः ॥ सुशीतं ससितासक्तु योज्यं ताटक् च पानकं ॥ स्वादुव-
र्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकं ॥ शालिषष्टिकमश्नीयाच्छशाजैण-
कर्पिजलैः ॥ सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ॥ कफपित्तं समुत्क्रि-
ष्टमुल्लिखेत्तृद्विदाहवान् ॥ पीत्वांबु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतं ॥ द्रा-
क्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिः परं हितः ॥ तथाऽग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषा-
न्प्रपाचनः ॥ कासे सरक्तनिष्ठीवि पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ तृष्णायां सविदा-
हायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥ गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसं ॥
सनागरं योजयेत् तित्तिरिप्रति भोजनं ॥ तृष्यते चातिबलवद्वातपित्ते
समुद्भते ॥ दद्याद्वाक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनं ॥ जीर्णैऽद्यान्मधुराम्स्ते-
न छागमांसरसेन च ॥ तृष्यल्पशः पिबेन्मद्यं मदं रक्षन्वहूदकं ॥ मुस्त-
दाडिमलाजांबु जलं वा पर्णिनीशृतं ॥ पटोल्युत्पलकंदैर्वा स्वभावादेव
वा हिमं ॥ मद्यानिपानादभ्यातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ यः शुष्कगल-

ताल्बोष्ठो जिह्वां निकृष्य चेष्टते ॥ पाययेत्कामतोऽभस्तं निशीथप-
 वनाहृतं ॥ कोलदाडिमरुक्षाम्लचुक्किाचुक्किाकरसः ॥ पंचाम्लको
 मुखात्लेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्त-
 रक्ताभिमूर्च्छितः ॥ दाहं प्रकुरुते घोरं विवृद्धो येन मुद्यति ॥ तृष्णामो
 हपरीतस्य तस्य दाहज्वरापहं ॥ विधिं यथोक्तं युंजीत बाह्यांतः परि-
 मार्जनं ॥ प्राभातमरुतोद्भूताः प्रालेयजलवर्षिणः ॥ स्मर्यमाणा अपि
 ग्रंति दाहं मलयपादपाः ॥ मुक्ताकलापाः शशिरश्मिशुभ्रा मृणालपत्र-
 प्रभवा विचित्राः ॥ सेकावगाहाः सजला जलाद्रा वाताः सुशीता
 मणयो महार्हाः ॥ अलिंजराः पद्मपुटापिधानाः प्रवालवर्णा हिमवारि
 पूर्णाः ॥ परिस्रवंतो दृढयो महांतः पुत्राः प्रिया दर्पणमंडलानि ॥ नार्थ-
 श्च नीलोत्पलकर्णपूरा मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशंत्यः ॥ मनोनुकूला
 हरिचंदनाद्रास्तृड्दाहमूर्च्छादवधून्जयंति ॥ करेणुकाभिः परिवारितेन
 विशोभणं वारणयूथपेन ॥ आस्फालनं शीकरवर्षणं च सिंधोः स्मर-
 न्दाह तृषोरगम्यः ॥ सरिज्जदानां हिमवदरीणां चंद्रोदयानां कमलाक
 राणां ॥ मनोरमाऽन्याऽपि कथा प्रवृद्धा दाहं च तृष्णां च निहंति सद्यः ॥
 लाजोत्पलोशीरकुचंदनांबु शीताभिधानं मधुशर्कराढ्यं ॥ मद्योद्भवां
 पित्तकृतां च तृष्णां सदाहशोषां विनिहंति पीतं ॥ प्रियंगुपत्रप्लवरोध-
 सेव्यस्त्रीविरकालीयकनागपुष्पैः ॥ शीतांबुपिष्टैर्नवकर्परस्थैस्तृड्दाह-
 हा सर्वशरीरलेपः ॥ अशाम्यत्यथवा दाहे रसैस्तृप्तस्य जांगलैः ॥ शा-
 खाश्रयां यथान्यायं रोहिणीं व्यथयेच्छिरां ॥ उल्लेखनोपवासाभ्यां
 विजयेत कफोल्बणं ॥ तृषितोऽंबु पिबेच्छीतं मुस्तया पर्यटेन वा ॥
 स्थिराशुंठीबलोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमेन वा ॥ सिद्धमेतच्च सर्वेषु पान-
 दोषेषु शस्यते ॥ निरामं क्षुधिलं काले पाययेद्द्रुहमाक्षिकं ॥ शार्करं
 मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ॥ रुक्षतर्पणसंप्लुक्तं यवानीनागरा-

१ अलिंजरः स्यान्मणिकरुण्यमरः (डेरा मार इति प्रसिद्धः)

न्वितं ॥ यूषेण यवगोधूमं तनुनाऽल्पेन भोजयेत् ॥ उष्णाम्लकटुति-
 क्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ॥ शुष्कमूलकजैश्चागैरसैर्वा धन्वचारिणां ॥
 साम्लश्वेतसरक्षाम्लपटोलीव्योषदाडिमैः ॥ प्रभूतशुंठीमरिचहरिताई-
 कपेशिकं ॥ बीजपूररसाद्यम्लं मृष्टनीरसवर्तितं ॥ करीरकरमर्दादिरोचि-
 ण्णुबहुशालनं ॥ प्रव्यक्तपृष्ठांगलवणं विकल्पितविमर्दकं ॥ यथाभिभ-
 क्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ॥ सितासौवर्चलाजाजितितिहीकाम्ल-
 वेतसं ॥ त्वगेलामरिचाद्बीजमृष्टांगलवणं हितं ॥ स्रोतोविशुद्ध्याग्नि-
 करं कफप्राये मदात्यये ॥ कटुस्कंधयुतां चैतां मृष्टीकां निष्कृतीकृ-
 तां ॥ रसेन मातुलुंगस्य कल्पयेद्दाडिमस्य वा ॥ तथा क्षौद्रयुतो रागः
 कृतो रोचनदीपनः ॥ सौवर्चलैलामरिचदीप्यक्राजाजिचोरकान् ॥ का-
 र्व्या कल्पयेच्चैवं सुक्तं मत्स्यं डिकान्वितं ॥ आम्रामलकपेशीभिः कु-
 र्याद्रागान् पृथक् पृथक् ॥ धान्यसौवर्चलाजाजीकारबीमरिचान्वितान् ॥
 सगुहान्मद्यसुक्तेन व्यक्ताम्लान्मरिचोत्कटान् ॥ रुक्षोष्णाहर्तनो हर्षस्त्रा-
 नभोजनलघनैः ॥ सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ मदा-
 त्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्पति ॥ यदिदं कर्मनिर्दिष्टं पृथग्दोष-
 बलं प्रति ॥ सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ॥ त्वङ्नागपुष्प-
 मगधामरिचाजाजिधान्यकैः ॥ परुषकमधूकैस्त्रामुराह्वैश्च सितान्वितैः ॥
 सकपित्थरसं दृढं पानकं शशिशोभितं ॥ मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्या-
 भिदीपनं ॥ तद्दाडिममृष्टीकाकणाकाशमर्यद्राह्मिः ॥ सबीजपूरकरसै-
 र्बिडसौवर्चलाबन्तं ॥ फलैर्वा विविधैश्च म्लं सन्निष्टशूर्णशर्करं ॥ कर्बुदा-
 रांकुरद्राक्षालाक्षावर्षाभुजीरकैः ॥ मधूकयष्टीत्वक्कृष्णाकेसरं श्लक्ष्णचू-
 र्णितं ॥ पिबेदालोढ्य दुग्धेन सूक्ष्मतां तवनालितं ॥ नाविक्षोभ्य मनो
 मद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रि-
 या ॥ सेव्याः सर्वैर्द्रियमुखा धर्मकल्पद्रुमाकुसाः ॥ विषयातिशयाः १

च शराः कुसुमधन्वनः ॥ संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ न-
 चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ तस्य मद्यविदग्धस्य वा
 तपित्ताधिकस्य च ॥ ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्ष तथा पथः ॥ म-
 द्यक्षीणस्य हि क्षीरं पीतमाश्वेव पुष्यति ॥ ओजस्तुल्यगुणैः सर्वैर्विप-
 रीतं च मद्यतः ॥ पथसा विहने रोगे बले जाते निवर्त्तयेत् ॥ क्षीरप्रयो-
 गं मद्यं च क्रमेणाल्याल्पमाचरेत् ॥ न विक्षयध्वंसकोत्थैः स्पृशतो-
 पद्रवैर्यथा ॥ तयोस्तु स्याद्दृतं क्षीरं वस्तयो बृंहणाः शिवाः ॥ अभ्यं-
 गोच्छादनस्नानान्यन्नपानं च वातजित् ॥ युक्तमद्यस्य मद्येन न व्या-
 धिरुपजायते ॥ अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलं ॥ आ-
 श्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वनं च या ॥ दधात्यैंद्रं च या वीर्यं प्र-
 भावं वैष्णवं च या ॥ अस्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ॥ सौ-
 त्रामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च हूयते ॥ या सर्वौषधिसंपूर्णान्मध्य-
 मानात्सुरासुरैः ॥ महोदधेः समुद्भूता श्रीशशांकामृतैः सह ॥ मधुमाध-
 वमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ॥ मदशक्तिमनुद्भवंती या रूपैर्बहुभिः स्थि-
 ता ॥ यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विभ्रति ॥ कुलांगनाऽपि
 यां पीत्वा नयत्पुद्गतमानसा ॥ अनंगालिंगितैरंगैः कापि चेतो मुनेर-
 पि ॥ तरंगभंगश्रुकुटीतर्जनैर्मानिनीमनः ॥ एकं प्रसाद्य कुरुते या ह-
 योरपि निर्दृतिं ॥ यथाकामं भटावासिपरिदृष्टाप्सरोगणे ॥ तृणवत्पुरु-
 षा युद्धे यामासाद्य त्यजंत्यसून् ॥ यां शीलयित्वाऽपि चिरं बहुधा ब-
 हुविग्रहां ॥ नित्यं हर्षातिबेगेन तत्पूर्वाभिब संवने ॥ शोकोद्देगारतिभयै-
 र्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते वि-
 ना ॥ स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यया ॥ अप्रसन्नाऽ-
 पि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्गएव या ॥ अप्रीदं मन्यते दुस्व्यं हृदयस्थि-
 तया यया ॥ अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयं वैद्यैव या परं ॥ इति चित्रा
 स्ववस्थामु प्रियामनुकरोति या ॥ प्रियातिप्रियतां याति यत्प्रिय-

१ यां शीलयित्वेत्यादिः सर्वोऽपि ग्रंथः प्रियायामाप धोष्यः

स्पृशिशेषतः ॥ या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिरिति च स्तुता ॥
 देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसमानुषैः ॥ पानप्रवृत्तौ सत्यां तु तां सुरां वि-
 धिना पिबेत् ॥ संभवन्ति च ये रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः ॥ विधियु-
 क्तादृते मद्यात्ते न सिद्ध्यन्ति दारुणाः ॥ अस्ति देहस्य साऽवस्था य-
 स्यां पानं निवार्यते ॥ अन्यत्र मद्याग्निगदाहिविधौषधसंभृतात् ॥ आनू-
 पं जांगलं मांसं विधिनाऽप्युपकल्पितं ॥ मद्यं सहायमप्राप्य सम्य-
 क्परिणमेत्कथं ॥ सुतीव्रमाहृतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ॥ मद्यमां-
 सवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियानूगुणः ॥ निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षारा-
 प्रिकर्मणि ॥ पीतमद्यो विसहते सुखं वैद्यविकत्थनां ॥ अनलोत्तेजनं
 रुच्यं शोकश्रमविनोदनं ॥ न चातःपरमस्त्यन्वदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥
 रक्षता जीवितं तस्मात्प्रेयमात्मवता सदा ॥ आश्रितोपाश्रितहितं ॥
 परमं धर्मसाधनं ॥ स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन् यथास्वं रतिं विधाय च
 समस्तपरिग्रहस्य ॥ आपानभूमिमथ गंधजलाभिषिक्तमाहारमंड-
 समीपगतां श्रयेत् ॥ स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये भृत्यमित्ररमणीस-
 मवेतः ॥ स्वं यशः कथकचारणसंचैरुद्धतं निशमयन्नतिलोकं ॥ वि-
 लासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृतं कलनूर्यघोषैः ॥ कांचीक-
 लापैश्चलकिंकिणीकैः क्रीडाविहंगैश्च क्लानुनादं ॥ मणिकनकसमुत्थै-
 रावनेयैर्विचित्रैः सजलविबिधलेखक्षौमवस्त्रावृतांगैः ॥ अपि मुनिज-
 नचित्तक्षोभसंपादिनीभिश्चकितहरिणलोलप्रोक्षिणीभिः प्रियाभिः ॥
 स्तननितंबरुतादतिगौरवादलसमाकुलमीश्वरसंभ्रमात् ॥ इति मत्तं
 दधनीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकर्मणं ॥ यौवनासवमत्ताभिर्वि-
 लासाधिष्ठितात्मभिः ॥ संचार्यमाणं युगपत्तन्वंगीप्सिरितस्ततः ॥ ता-
 रुद्धंतनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीव शीतलैः ॥ दर्शनेऽपि विद-
 भइशानुगं स्वादितं किमुत च्छिन्नजन्मनः ॥ चूतरसेंदुमृगैः क्लृप्तवासं
 महिकयोज्वलया च सनाथं ॥ स्फाटिकशुक्तिगतं सतरंगं कांतमन-

मभिवोदहृदंगं ॥ तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा हृद्यं प्राश्यं प्राग्बयः
 स्थापनं वा ॥ तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे सुमृष्टे तोयोन्मिश्रं दापयित्वा
 ततश्च ॥ घृतिमान्स्मृतिमान्नित्यमनूनाधिकमाचरन् ॥ उचितेनोपचा-
 रेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ जितविकसितासितसरोजनयनसंक्रांतिर्वाद्धि-
 तश्रीकं ॥ कांतामुखमिव सौरभहृतमधुपगणं पिबेन्मद्यं ॥ पीत्वैवं
 अषकहृयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो गत्वाऽऽहारभुवं पुरः सुभिष-
 जो भुंजीत भूयोऽत्र च ॥ मांसापूपघृताद्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-
 र्द्विद्विर्वा निशि चाल्पमेव वनितासंसर्गणार्थं पिबेत् ॥ रहसि दधितामं-
 के कृत्वा भुजांतरपीठनात्पुलकिततनुं जातस्वेदां सकंपपयोधरां ॥
 यदि सरभसं सीधूद्गारं न पाययते कृती किमनुभवति क्लेशप्रायां तदा
 गृहतंत्रतां ॥ वरतनुवक्रसंगतिसुगंधितरं सरकं द्रुतमिव पद्मरागमणि-
 मासवरूपधरं ॥ भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि क्षयमत
 ओजसः परिहरन् स शयीत परं ॥ इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्धि
 हीयते ॥ असारसंसारमुखं परमं चाधिगच्छति ॥ ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं
 स्पृहणीयः सुरैरपि ॥ अन्यथा हि विपत्सु स्वात्पश्चात्तापेधनं धनं ॥ उपभो-
 गेन रहितो भोगवानिति निंद्यते ॥ निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधि
 पालकः ॥ तस्माद्भवस्थया पानं पानस्य सततं हितं ॥ जित्वा विषय
 लुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतंत्रतां ॥ विधिर्बहुमतामेव भविष्यद्दसवस्तुये ॥
 पथोपपत्ति तैर्भयं पातव्यं मात्रया हितं ॥ यावद्दृष्टेर्न संभ्रांतिर्याव-
 श्च क्षोभ्यते मनः ॥ तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मकता सदा ॥ अभ्यं-
 गोहृत्तनस्त्रामवासधूपानुलेपनैः ॥ स्निग्धोष्णैर्भाषितश्वात्त्रैः पानं वातो-
 त्तरः पिबेत् ॥ शीतोपचारैर्विषैर्भधुरस्निग्धशीतलैः ॥ पैत्तिको सावि
 तैश्वात्त्रैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ उपचारैरिशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबे-
 त् ॥ श्लैष्मिको धन्वजैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ तत्र वाते हितं मद्यं

प्रायःपैष्टिकगौडिकं ॥ पित्ते सांभोमधुं कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवं ॥ प्रा-
 क् पिबेच्छैष्मिको मद्यं मुक्तस्योपरि पैत्तिकः ॥ वातिकस्तु पिबेन्म-
 ध्ये समदोषो यथेच्छति ॥ मदेषु वातापित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेप्यते ॥
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ शीताः प्रदेहा मणयः सेका
 व्यजनमारुताः ॥ सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यस्वरसाः पयः ॥ सिद्धं म-
 धुरवर्गेण रसा यूषाःसदाडिमाः ॥ षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च
 जीवनं ॥ कल्प्याणकं महौतिकं षट्पलं पयसाऽग्निकैः ॥ पिप्पल्यो
 वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सधृतक्षौ
 द्रशर्करा ॥ प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनं ॥ पिबेद्वा मानुषीक्षीरं
 तेन दद्याच्च नावनं ॥ मृणालविसरुष्णा वा लिह्यात्क्षौद्रेण साभयाः ॥
 दुरालभां वा मुस्तं वा शीतेन सलिलेन वा ॥ पिबेन्मरिचकोलास्थि-
 मज्जोशीराह्निकेसरं ॥ धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याकाथेन वा धृतं ॥ कु-
 र्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयं ॥ पंचकर्माणि शस्तानि तथा
 रक्तावसेचनं ॥ सत्वस्यालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ मदेष्वतिप्रवृ-
 त्तेषु मूर्च्छापेषु च योजयेत् ॥ तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु
 च ॥ आशु प्रयोज्यं संन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमंजनं ॥ धूमप्रधमनं तोदः
 सूचीभिश्च नखांतरोःकेशानां लुंचनं दाहो दंशो दशनवृश्चिकैः ॥ कटु-
 म्लगालनं वके कपिकच्छुवर्षणं ॥ उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं
 पिबेत् ॥ खादेत्सव्योपलवणं बीजपूरककेसरं ॥ लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णम
 घ्यात्स्रोतोविशुद्धये ॥ विस्मपनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ पटुभिर्गी
 तवादित्रिशब्दैर्व्यायामशीलनैः ॥ संसनोत्तेजनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः
 ॥ उपाचरेत्तं प्रततमनुबंधमयात्पुनः ॥ तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलव-
 हेपुतः ॥ ॥ इति मदात्पयादिचिकित्सनं नामे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ मंदमूर्च्छापेषु २ उन्मादप्रतिषर्धोक्तं ३ कुष्ठविकारितोक्तं ४ राजयक्ष्मचिकि-
 त्सोक्तं ५ चित्रकः

अथातोऽर्शां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु बलवं
मर्शोभिरुपद्रुतं यथाहृत्क्षेहोपस्त्रिग्धस्त्रिभ्रमनिलवेदनाद्विशमनार्थं स्त्रि
ग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्राप्यं भुक्तवंतं शुचिं कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्र-
मव्यथं समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यभ्रे काले शय्यायां समे
फलके वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्संगे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नत-
कटीकं यंत्रणशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासक्थिसंधिमलज्जाहैरासपरिचार
कैः सुपरिगृहीतं कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तगुदाय घृताभ्यक्तं यं-
त्रमृज्वनुसुखं शनैः पायौ प्रणिदध्यात् ॥ प्रवाहणप्रविष्टं चार्शोऽ-
भिवीक्ष्य पिचुडोतयोरन्यतरेणावगुंठितया शलाकयोत्पीड्य यथो-
क्तविधिनाऽप्रिक्षाराभ्यामुपाचरेत् सम्यङ्निर्वापयेच्च ॥ महांति वा
प्राणवत्श्छित्वा दहेत् ॥ छत्राकाराप्यूर्ध्वं विस्तृतानि क्षारसूत्रेण ब-
ध्वा ततो यंत्रमपनीयोत्थाप्यातुरं स्वभ्यक्तगुदजघनवंक्षणं यथाकाल-
मुष्णोदककोष्ठे शीतोदककोष्ठे वाऽवगाहयेत् ॥ ततो निवातमागारं प्र
वेश्यार्चारिकमुपदिशेत् ॥ सावशेषं पुनर्दाहयेत् ॥ एवं सतरात्रात्सतरा-
त्रादेकैकमुपक्रमेत् ॥ बहुषु तु प्राग्दक्षिणं ततो वामं वामात्पृष्ठाग्रजं ॥
एकाहं सर्वाणि दहतोऽतियोगोक्तो दोषः ॥ तत्र शुष्काण्यग्निना क्षा-
रेण वा साधयेत् ॥ क्षारेणैव मृदुनाऽऽर्द्राणि ॥ एष सर्वत्र दोषेष्वर्शां
दहनविकल्पः ॥ तृतीये तु गुदवलौ प्रत्याख्यायोपचरेन्नवेत्येके ॥ अ-
थ सम्यग्दग्धे वातानुलौम्यमन्नाभिरुचिरप्रेर्दीप्तिर्लाघवमिन्द्रियप्रसादो
यथोक्तोपद्रवनिवृत्तिर्बलवर्णोपपत्तिश्च ॥ असम्यग्दाहे तु क्षाराग्रिक-
र्मणोर्विधिमीक्षेत ॥ बस्तिवेदनायां कुष्ठशतपुष्पादेवदारुसुरभिपुनर्न-
वाऽगुरुकल्केन नाभेरधः सर्वमालिपेत् ॥ मूत्रपुरीषप्रतीघाते वरणांलंबुषै-
रंडपुनर्नवाश्वदंष्ट्रासुरभीमुषवीकषायं सुरवोष्णं स्वभ्यक्तपृष्ठकटीवंक्ष-
णगुदस्य परिषेकेऽवगाहे वा योजयेत् ॥ क्षीरं सस्त्रेहं तैलमेव वा ॥ द

श्वेषु चार्शंसु शकृच्छैयिल्यार्थं त्रिरदास्तुकोपोदकाचुचुपर्णाशाक-
युक्तमश्नीयात् ॥ अनिलत्रनलरक्षणोत्तेजनार्थं देहपृष्टये च स्नेहादी-
न्सम्यगासेवेत् ॥ संशोधनाः प्रलेपाद्याः कषायैस्तैलयुक्तयः ॥ मृणा-
धिकारमालोच्य योक्तव्या हतनामसु ॥ अथानवचारणीयशस्त्रक्षारा-
श्रेर्वातकफोल्बणानि दोषपूर्णत्वाभिर्गतानि संस्तभकंडूशोफशूलानि
क्षारचित्रककुष्ठबिल्वमूलकसिद्धेन तैलेन कृष्णाहिविडालौघजलौकः
सूकरवसाभिर्वाऽभ्यज्य पिंडेन स्वेदयेद्भवस्वेदेन वा ॥ धूपयेच्च सघृत-
शमीपत्रार्कमूलमानुषकेशाहिनिर्मोक्तबिडालचर्मभिः ॥ कुंजरवराहवृ-
षशकृत्सक्तुसर्जरसैर्वा ॥ सुरसावृहतीपिप्पल्यश्वगंधाभिर्वा ॥ अरिष्ट-
शिशुपत्रकुलत्थगवादनीभिर्वा ॥ प्रदिह्याच्च स्रुहीक्षीरयुक्तेन हरिद्रा-
चूर्णेन ॥ गोमूत्रपिष्टैर्वा कुक्कुटशकृन्निशापिप्पलीगुंजामूलैः ॥ गोपित्तपि-
ष्टाभिर्वा दंतीचित्रकमुषचिकाभिः ॥ सुधाक्षीरपिष्टैर्वा गुडकृष्णासैंधवकु-
ष्ठशिरीषबीजैः ॥ तद्वच्च गजास्थितुत्थमल्लतकलांगलीकुलीरगुंजी-
वचाऽभयार्हिगुकुष्ठबिल्वशिशुमूलकत्रीजनिंबाश्वमारपत्रपीलुमूलैः ॥
बस्तमूत्रपिष्टैर्वा गुडागंडार्कक्षीरतुंबप्रसवकरंजैः ॥ पिप्पल्यादिभिर्वा-
ऽनुवासनद्रव्यैः ॥ एभिर्हि प्रदिग्धान्यशांसि दुष्टममृक् संचितं पिच्छां
च्च विमुच्य प्रशाम्यंति ॥ एभिश्च तैलान्यभ्यंगार्थमुपकल्पयेत् ॥ तथा
कासीसैंधवालपिप्पलीकुष्ठशुंठीविडंगविदारीलांगलीकरवीरार्कस्वर्ण-
क्षीरीदंतीचित्रकालर्कमुधापयोमिस्तैलं चतुर्गुणं मूत्रं विपक्वमप्रदूषय-
द्बुद्धमभ्यंगात्क्षारवदशांसि शातयति ॥ तैलाभ्यक्तं वा पायुप्रदेशं पक्वेष्टि-
काशकलैस्तीक्ष्णकोटिभिरग्निवर्णैर्महिषीमूत्रनिर्वापितैर्निष्पीडयन् द्वि-
कालं सप्तदिनानि स्वेदयेत् ॥ अनंतरं च यथोक्तेनावगाहनेन ॥ ततो गते

१ अर्कःसु २ पिष्टस्वेदो मनिनोक्तः ॥ तिलभाषकुलस्थानघृततैलापिषोदनैः ॥ पायसेः
दुशोर्मासेः पिष्टस्वेदाभ्योजयेदिति ॥

समरात्रे पूतिकरंजपल्लवकल्केन ससैधवेन सस्रुहीपयसा वर्ति कृत्वा
 मानिशुष्कां गुदे विदध्यात् ॥ कृतविण्मूत्रं चावगाह्येत्स्थापयेत्प्रातः सा
 यं चैष विधिः प्रत्यहमेकान्तरे वा यावद्विरात्र ततो देवदालीक्षारहरीत-
 कीः शीलयेत् ॥ एवमर्शांसि शीर्यते ॥ अथ हरीतकीपाकविधिः ॥ स-
 जालमूलं जीमूतकमंतर्धूमं दहेत् ॥ तस्य अस्मनाऽऽर्द्धाढकं गोमूत्रपात्र-
 द्वयेनैकविंशतिकृत्वो गालयेत् ॥ ततस्तेन क्षारमूत्रेण कुटजचित्रकक्या
 धिधानकचूर्णप्रमृतत्रयान्वितेन पथ्याशतद्वयमाघनीभावात्पचेत् ॥ अ-
 षतीर्णे च तमवलेहं व्योपरजः प्रमृतयुक्तं घृतभाविने भाजने निदध्या
 त् ॥ स लेहः सावलेहविजयाहयोपयोगमभ्यस्यमानो गुदजठरजघनबंधं
 क्षणगरशूलानाहगुल्मपां दुरोगाश्मरीशर्कराश्वासकासात्रिबर्हयति ॥
 सदा च पत्रभंगोदकेन कोष्णेनांबुना वा शौचमाचरेत् ॥ प्रवर्तमानं च
 रुधिरमुच्छूनकठिनेष्वर्शस्सु जलौकोभिः सूचीकूर्चेन वा प्रवर्तयेत् ॥
 अम्लिसादे गुदशोफशूलार्तौ च हिंघ्वर्द्धकर्म सौवर्चलयवक्षारैर्द्रयव-
 पिप्पलीनां पृथक्कर्म मूर्वाद्धपलं पाठाद्विपलं शुंठीद्विपलं चैकत्र चूर्णि-
 तमुष्णांबुसर्पिर्मद्याद्यैरुपयोज्यं ॥ त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ हिंघ्वतिवचा
 कुष्ठस्वर्जिकाक्षारबिडलवणानि वा द्विगुणोत्तरोत्तराणि ॥ प्राणदां वा
 तक्रानुपानां सगुडां ॥ प्रातः प्राक्भक्तं वा निरञ्जो वा तक्रमहरहरमितं
 जीर्णे वा तक्त्रे सायं तक्रपेयां सैधवयुक्तां पिबेत् ॥ तक्त्रेणैव वा लाज-
 सक्तूनवलिद्यात् ॥ पीलूनि वा तक्रानुपानानि प्रातः पक्षं पक्षाद्धं वा
 प्रयोजयेत् ॥ कटुकिकामूलकल्कं वा प्रातस्तक्त्रेण ॥ शुंठीचित्रकपु-
 नर्नवाकायसिद्धं वा क्षीरं गोमूत्रपरिस्त्रुते वा बहुकृत्वोऽजामूत्रकक्षार
 उषिता हरीतकीः ॥ गोमूत्रार्द्धद्रोणसिद्धं वा क्षौद्रवदभयाशतं ॥ वा-
 सिष्ठहरीतकीर्वा ॥ भल्लातकानि वा रसायनोपदेशेन ॥ पुनर्नवामलंबु-
 पां वा शोफोक्तविधिना ॥ गुडाद्रैकं वा ॥ सक्तुमंथं वा भल्लातकचूर्ण-
 युक्तं नानिलवणं तक्त्रेण ॥ तक्त्रेण वाऽऽषाढकार्तिकपार्गशीर्षाणां मासां

नामन्यतमस्मिन्पुष्ययोगे समुद्धृतं चित्रकं ॥ अथवा मस्तुपूषशीर-
घृततैलान्यतमेन चित्रकमूलकाथावलेहं वा समधुगुडं तक्राशी शील-
येत् ॥ कलशे वा ततश्चित्रकमूलत्वक्कल्कलिसशुष्के जातं दधि काल-
शेषं वा पानभोजनेषु ॥ एवं भाङ्ग्यास्फोटगुडूचीपंचकोलकेषु तक्रक-
ल्पः ॥ घृतघटे वा हपुषोपकुंचिकाधानकाजमादाजाजीशठीकारवीष-
वानीचित्रकपिप्पलीमूलचूर्णामृतं जातं तक्रं ॥ तक्रमेव वाऽतिमंदवह्निः
सप्ताहमर्द्धमासं मासमपि वा कालापेक्षया सूक्ष्मं सन्नेहमम्लं वा साक्षमं
नम्रं वा शीलयेत् ॥ ततस्तक्रसिद्धानि क्रमशोऽशौघ्नलघुदीपनीयद्रव्य-
धान्यपिशितशाकोपकल्पितानि पेयायूषरसव्यंजनानि ॥ तक्रं हि पर-
ममौषधमनिलक्रफातंकानां विशेषाज्जठराश्रितानां ॥ तत्रापि विशेषे-
ण दुर्नाम्नां ॥ न हि तद्विहतान्यशीसि पुनः प्ररोहंति ॥ भूमावपि त-
न्निषिच्यमानमहरहः समूलमुच्छिन्नन्ति तृणजानमाश्वषिच शैवालं ॥
तद्विशोधिते पुनर्देहे स्रोतःसूपत्नीयमानोऽन्नरसः पुष्टिबलवर्णौजसामां-
शु बृद्धये संपद्यते ॥ मद्यपश्च सेवेत चव्यचित्रकाजाजीचूर्णानुविद्धं म-
धुगौडं वा ॥ सौवर्चलहपुषान्वितां वा सुरां ॥ अभयापलाष्टकं द्विगुणां
मलकमिंद्रवाहणीपलपंचकं द्विगुणं कपित्थमध्यं रोध्रविटंगैलवालुकपि-
प्पलीमरिचानि द्विपलांशानि जर्जरितान्युदकभारे विपाच्य पादशेषरसं
पूतशीतं गुडतुलाद्वयेन धातकीप्रस्थेन वा पलाष्टकेन च संयोज्य घृत-
भाजनेऽर्द्धमासस्थितं प्रातरन्नकाले चोपयुंजीत ॥ अयमभयारिष्टो-
ऽशौघ्रहणीपांडुहृद्रोगकामलायक्ष्मविषमज्वरह्नीहगुल्मोदरश्वयथुकुष्ठ-
कृमिग्रंथ्यर्वुदघ्नोऽग्निरुचिबर्णकरश्च ॥ दंतीचित्रकत्रिफलादशमूलानि
पालिकान्युदकद्रोणे साधयित्वा पादशेषे शूतशीत तस्मिन् बतुलां
धातकीकुट्टवं च प्रक्षिप्य घृतभाजने मासमुषितो दंत्यरिष्टः समानः
पूर्वेण ॥ बुरालभायाः प्रस्थमसयाऽऽमलकवृषपाठाचित्रकदंतीमहौषधा-
नां प्रत्येकं द्विपलमंसो द्रोणे पूर्ववत्सिद्धं पूतशीतं शर्करानुलपोन्मि-

श्रं मधुघृतप्रियंगुपिप्पलीचविकाकल्कलिसे घृतकुंभे पक्षं निधापये
 त् ॥ अयं दुरालभारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ नवामलकपलशतं पिप्पली
 नागपुष्पकुडवद्वयं पालिकानि चव्यचित्रककमुकरोधपाठामरिचविडं-
 गमंजिषैलवालुकपिप्पलीमूलान्यर्द्धपलांशानि दार्दीशताहेंद्राहासारि-
 बाद्वयमुस्तकुष्ठान्यैकष्यं जलद्रोणद्वयेऽर्द्धावशेषं साधयेत् ॥ सरसः
 पूतशीतः समद्राक्षास्वरसः सितापलशतद्वयेन क्षौद्राऽर्द्धप्रस्थेन पृथक्का-
 र्षिकेण च त्वगेलारोधकुटन्नाटांबुसेव्यकमुककेसरचूर्णेन युक्तो घृतप्र-
 लिप्ते गुडशर्कराधूपिते घृतकुंभे प्रक्षिप्य पक्षमुपेक्षितोऽयमामलकारि-
 ष्टः समानः पूर्वेण ॥ अकालवलीपलितखलातिशमनश्च ॥ गुग्गु-
 लुपलचतुष्टयमामलकप्रस्थं घातकीप्रस्थमभयाशतं गुडपलशतद्वयं
 पालिकानि च पंचकोलकाजमोदचतुर्जातककटफलमुस्तमरिचानि
 दशपालिकानि च खंडद्राक्षादाडिमानि सर्वमैकध्यमंभसाऽऽप्लाव्यालो-
 ढय च पुराणे जतुशृते द्रोणक्षमे भाजने निषिच्य स्थापयेत् ॥ गंधव-
 र्णरसोपपन्नं चासवमभिसमीक्ष्य तं कुंभमिक्षुरसस्य पूरयेत् ॥ एष
 षण्मासस्थितो गुग्गुलुप्राशः समानः पूर्वेण ॥ अमद्यपो वा पिबेच्छृत-
 शीतमल्पमुदकं शृतं वा धान्यनागराभ्यां वा ॥ लघुना पंचमूलेन पंच
 कोलकाजाजिकारव्येडगजशौंडिबिल्वशलाटुपाठानुंबरुधान्यकैर्वा ॥ ए-
 भिश्च फलाभ्यामन्यतमाम्लान् क्षिग्धान् पेयायूषरसादीन्कुर्यात् ॥ एभि-
 रेव च घृतं साधयेत् ॥ पिबेद्वा मस्तुधान्याम्लं मधुसुक्तोदकं वा ॥
 पूतिकरंजत्वक्पलशतद्वयं शुष्कमुदकद्रोणे क्वाथयेत् ॥ पादावशेषे च
 तस्मिन् पूतशीते गुडपलान्यशीतिर्व्योषाऽर्द्धप्रस्थचूर्णं च दत्त्वा यवपल्ले-
 घृतकुंभस्थं मासं निधापयेत् ॥ एतत्करंजमुक्तमभ्यस्यमानमलमनल
 जननमशीगुल्मानाहृष्टीहृगरोदरघ्नं च ॥ पीलुतुलां तुल्यगुडां मस्तुनस्त-
 कस्य वा द्रोणेऽभिषुणुयात् ॥ तत्र पालिकानामभयाऽतिविषापाठा-
 मुस्तकदुकादेवदारुहिंसाजीरकारुष्करचत्र्याजमोदौलाचित्रकगजपि-

प्यलीव्योपविडंगशताहारेणुचिरबिल्वत्वक्कुट्टकुटजबीजत्रिभृत्पिप्य-
लीमूलोपकुंचिकानां चूर्णं क्षिप्वा पूर्ववन्निहितमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥
मुतक्षितानामिक्षुगंडिकानां द्रोणमुदकद्रोणेन घृतभाविते आजनेऽभि-
षुणुयात् ॥ आवषेद्यात्र जर्जरीकृता यवानीयवानककुस्तुंबरीपृथ्वीका
पृथक्कुडवांशास्तथा द्विपलोन्मितास्तेजोवतीपंचकोलकाजाजीजीरक-
हृयकारवीः सौद्रकुडवं च ॥ ततो दशसत्रेण संजातस्तस्मान्मात्रां सौ-
वर्चलाद्रकभूस्तृणैः सुरभीकृतां भुंजानः पिबेत् ॥ तत्पुनश्चात्र पानीयं
प्रक्षिपेदिक्षुगंडिकार्दि च संभारं ॥ तद्गंडीराख्यं कांजिकवरं रुचिकर-
मग्निदीपनमशौघहृणीविकारोदरगरुमिगुल्ममदात्ययपांडुरोगघ्नं ॥ स-
क्षकोष्ठश्वाशंसो नागरक्षाररुष्णाजाजीधान्यकारविगर्भं फलाभ्लं सफा
णितं सर्पिः पिबेत् ॥ गुल्मोक्तानि वा घृतानि ॥ किंशुकक्षारोदकेन
वा विपक्वं व्योषगर्भं ॥ पाठामरिचपंचकोलकक्षारयवानीकुस्तुंबरुह-
रीतकीबिल्वविडंगसैंधवगर्भं चतुर्गुणेन दध्ना सर्पिर्विपक्वं प्रवाहिकागुद-
श्रंशपिच्छास्त्रावानाहगुल्मपायुपार्श्व वक्षणेवेदनाग्रहणी दोषद्वद्रोगमृत्र
रुच्छुघ्नं ॥ पिप्यलीपाठानागरगोक्षुरकाणां त्रिपालिकानां निर्पूहे गंडी-
रमरिचपंचकोलकान्यर्द्धपलिकानि कल्कीकृत्य षड्गुणेन दध्ना चत्वा-
रिंशत्पलानि तुल्यचांगेरीरसानि पाचयेत् ॥ तत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥
शोफोदरकासहिध्माघ्नं च ॥ बद्धवर्चासि चार्शास्युदावर्तवदुपाचरेत् ॥
भिन्नवर्चास्यतीसारवत् ॥ अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ॥
अशुद्धं च कालबलापेक्षी स्रवद्गुधिरमुपेक्षेत ॥ उजौ च तत्रानुबध्येते
श्लेष्माऽनिलो वा ॥ तत्र पित्तश्लेष्मोल्बणं पाचनदीपनद्रव्यैरुपेक्षया
च संशोध्य शमयेत् ॥ पित्तानिलोल्बणमंतर्बाहिरूर्ध्वमधश्च यथाग्नि-
श्लेहैः ॥ केवलपित्तोल्बणमुष्णकाले विशेषतश्च दुर्बलस्य स्तंभनैः ॥
अथ श्लेष्मोल्बणे कुटजत्वग्बिष्वभेपजकाथं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन
वा कुटजत्वक्फलानि विषारसांजनानि सक्षौद्राणि ॥ कुटजत्वक्फलश

तमाद्रं दिव्यांबुना काथयेत् ॥ मुक्तरसे च पूते तस्मिन् पालिकान्
सुश्लक्ष्णपिष्टान् प्रियंगुसमंगामोचरसान् कुटजबीजं त्रिपलं च प्रक्षि-
प्य मृद्धमिना पुनः साधयेदादर्वीप्रलेपात् ॥ अयमवलेहश्छगलीक्षीरे-
ण पेयामंडेन वा सहाजक्षीरभुजः प्रयुक्तो रक्तजान्यर्शास्यतीसारं र-
क्तपित्तं चोर्ध्वमधो वा प्रवृत्तमपहरति ॥ कुटजत्वक्पलशतमुदकद्रोणे-
ऽष्टभागशेषं साधयेत् ॥ परिस्नाय्य च तदुदकं च कल्कीकृतैर्व्योषर-
सांजनमोचरसमुस्तधातुकीफलबिल्वशलाटुदाडिमशलाटुत्वक्समंगा-
रोधद्वयैः पलांशैः पलैश्च कुटजत्वचो दशाभिस्तथा विंशत्या घृतस्य
गुडस्य च त्रिंशता समृष्टमधिश्रयेत् ॥ अथावलेहतां गतमवतारितं
ससाहमर्द्धमासं वा धान्यमध्ये सुगुप्तं निहितमुपयुक्तमाशु सर्वांशोप्र-
हृणीदोषश्वासकासानपोहति ॥ मोचरससमंगातिलरोधचंदननीलोत्पला-
नि वा छागपयसा पिबेत् ॥ शूले तु बिल्वयवानीनागररसांजनबिल्वदु-
रालभावत्सकबीजानामन्यतमेनापि युक्तं पाठाचूर्णेन शीतेन कोष्णेन
पयसा तत्रेण वा ॥ शूले रक्तातिप्रवृत्तौ च रोधधातुकीकुटजत्वग्निद्र-
यवकेसरनीलोत्पलकल्कसिद्धं सर्पिर्निदिग्धिकासिद्धं वा ॥ वातोल्बणे
तु रक्ते बलाबालबिल्वत्रिफलाहस्तिपिप्पलीन्यग्रोधकरंजपत्रमधुक-
र्तितुकोत्पलैः कार्पिकैर्धृतप्रस्थमजाक्षीरे दशगुणे पचेत् ॥ तत्परं रक्तांशो-
घ्नं ॥ पाठारोधवन्हिवरोत्पलचञ्चदनसमंगाऽतिविषाबिल्वधातकीम-
धुकदेवदारुदावीत्वङ्गुस्तमांसीनागरयवक्षारचित्रककल्केन चांगेरीस्वर-
सेन च साधितं सर्पिर्दोषत्रयघ्नमर्शातिसारप्रवाहिकाबस्त्यानाहगुदभ्रं-
शपिच्छासृतिग्रहणीपांड्वामयज्वरमूत्ररुच्छारोचकदुर्नामशूलेषु योज्यं
॥ बलादार्व्यवाक्पुष्पीगोक्षुरकपृश्निपर्णीनामश्वत्थोदुंबरन्यग्रोधप्लक्ष-
दरीवेतसप्रवालानां च द्विपलोन्मितानां कषायेण जीवतीकटुकापंच-
कोलकैर्द्रव्यदेवदारुशाल्मलीपुष्यवीराचंदनांजनकटुम्लमुस्तश्यामा-
स्थिराऽतिविषासमंगाव्याघ्रीमोचरसबिल्वकमलोत्पलकिंजल्कानांच-

ऋकषोन्मितानां कल्केन चांगेरीमुनिपण्णकस्वरसप्रस्थाभ्यां च घृतप्र-
 स्थं पाचयेत् ॥ तत्समानं पूर्वेण ॥ रक्तस्तंभनाय च शीताभ्यंगप्रदेहसे-
 काषगाहादीन् प्रयुंजीत् ॥ तदशांतौ यथोदितानि घृतानि कबोष्णाग्नि
 प्राग्भक्तानि पाययेन् ॥ कबोष्णानेव च घृततैलक्षीररसकानथवा स्नि-
 ग्धोष्णैर्मांसरसैर्भोजयित्वा घृतमंडेन कोष्णेनानुवासयेत् ॥ शीतवीर्य-
 द्रव्यसिद्धेन वा यथास्वं श्लेहेन शाल्मलीपुष्पयवासककुशकाशमूलन्य-
 ग्रोधोदुंबराश्वत्थशुंगा द्विपलांशाः क्षीरप्रस्थेन त्रिगुणोदकेन साधयित्वा
 क्षीरावशेषभवतारयेत् ॥ स निर्यूहः शाल्मलीनिर्याससमंगाचंदनोत्प-
 लेंद्रयवप्रियंगुपद्मेकेसरकल्कगर्भा घृतक्षौद्रशर्करोपेतः पिच्छाबस्तिर्गु-
 दभ्रंशप्रवाहिकारक्तस्रुतिज्वरघ्नः ॥ अपिच ॥ लाजैः पेया पीता चुक्रीका-
 केसरोत्पलैः सिद्धा ॥ हंत्याशु रक्तरोगं तथा बलापृश्निपर्णीभ्यां ॥ ह्रीवे
 रबिल्वनागरनिर्यूहे साधितां सनवनीतां ॥ वृक्षाम्लदाडिमाम्लाम्बली
 काम्ळां सकोलाम्ळां ॥ गृजनकसुरासिद्धां दद्याद्यमकेन भर्जितां पे-
 यां ॥ रक्तातिसारग्रहणीप्रवाहिकाशोफनिग्रहिणीं ॥ काश्मर्यामलका
 नां सकच्छुराणां खलान् फलाम्ळांश्च ॥ गृजनकशाल्मलीनां दुग्धी-
 काचुक्रिकाणां च ॥ न्यग्रोधशृंगिकानां खलांस्तथा कोविदारपुष्पा-
 णां ॥ दध्नः सरेण सिद्धान् दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥ सिद्धं पलांडुशाकं
 तत्रेणोपोदकां सबदरां च ॥ रुधिरस्रुतौ प्रदद्यान्मासुरसूपं सतकाम्ळं
 ॥ पयसा शृतेन यूषैः सतीनमुद्गाढकीमसूराणां ॥ भोजनमद्यादम्लैः
 शालिश्यामाककोद्रवजं ॥ शशहरिणलावमांसैः कर्पिजलैणेयकैः सु-
 सिद्धैश्च ॥ शालीनघान्मधुरैरम्लैरीषत्समरिचैर्वा ॥ दक्षशिखितित्तिरि
 रसैर्हिंककुलोपाकजैश्च मधुराम्लैः ॥ अद्याद्रसैरतिवहेष्वर्शःस्वनिलो-
 ल्बणशरीरः ॥ छगलीपयः प्रयुक्तं निहंति रक्तं सवास्तुकरसश्च ॥ ध-
 न्वविहंगमृगाणां रसो निरम्लः कदम्लो वा ॥ रसखलशाकयवागूसं-
 युक्तः केषलोऽथवा जयति ॥ रक्तमनिवर्तमानं वातं च पलांडुरुपयु-

क्तः ॥ छागांतराधि तरुणं सरुधिरमुपसाधितं बहुपलांडु ॥ व्यत्यासा-
 न्मधुराम्लं विद्शोणितसंक्षये योज्यं ॥ नवनीततिलाभ्यासात्केसरनवनी
 तशर्कराभ्यासात् ॥ दधिसरमथिताभ्यासादर्शास्युपपांति रक्तवाहीनि ॥
 नवनीतघृतं छागं छागं मांसं सषष्टिकः शालिः ॥ तरुणश्च सुरामंडस्त-
 र्णीव सुरा जयत्यसं ॥ प्रायेण वातबहुलान्यर्शांसि भवंत्यतिस्त्रुते रक्ते ॥ दृ-
 ष्टेऽपिऽहि कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिकं जेयः ॥ दृष्ट्वा शोणितपित्तं प्र-
 बलं कफवातरूपमल्यं च ॥ शीताः क्रियाः प्रयोज्या यथेरिताः पित्तरोगे-
 ष्विति ॥ उदावर्ते तु दोषविलयनाय शीतज्वरघ्नैलाभ्यक्तस्त्रिन्नस्यश्या
 मात्रिद्वस्त्रिप्यलीनिकुंभनीलिनीचूर्णं गोमूत्रपरिभाषितं द्विगुणलवण-
 गुदेन करौगुष्ठाकारं वर्ति कृत्वा घृताभ्यक्तगुदस्य गुदे वातविण्मूत्रानु-
 लोभनार्थं निदध्यात् ॥ पिप्पलीमदनफलसर्षपागारधूमैर्वा समूत्रगुडैः तुं-
 बीकरघाटकणासिद्धार्थकसैंधवजीमूतकैर्वा ॥ एतेषामेव वा चूर्णं नाड्या
 प्रथमेत् ॥ तद्विघाते त्वानुलौमिकौषधैलमूत्राम्ललवणक्षारयुक्तं सु-
 तीक्ष्णमास्थापनं दद्यात् ॥ त्रिफलात्रिकटुत्रिलवणदंतीचित्रकभङ्गा
 तकानि जर्जरितानि सस्नेहमूत्राणि शरावह्वयकोष्ठे घृतलिप्ते गोमयाभि-
 ना विपचेत् ॥ स कल्याणकारव्यः क्षारः क्षीरमांससाशिना घृतेन
 पीतोऽन्नपाने वा प्रणीतोऽर्शोगुल्मपांडुहृद्रोगोदावर्तग्रहणीमूत्रविबंधा-
 श्मरीरुमिश्रयथुहिध्माश्वासकासशूलानाहृष्टीहमेहापहः ॥ वैरेचनिक-
 मूलफलानि सहिसाऽर्कमूलदशमूलगुडाहीपपुनर्नवानि सर्वैश्च तुल्यानि
 पंचलवणानि क्षारः पूर्ववत्कृतः कांकायनोक्तोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् ॥
 हिं गुपाठाञ्ज्युषणत्रिफलाकटभीबिल्वमध्यायोरजः कटुकपंचकोलकमु-
 स्तकुष्ठक्षारह्वयमुष्कमधुकोष्ठमंधाषिडंगमूर्वाजमोदेंद्रयवगुडूचीदेवदारु-
 णि कार्षिकानि ॥ पृथक्पलांशानि पंचलवणान्यैकध्यमापोध्य घृततै-

१ शीतज्वरघ्नतेलेनि ॥ तगरागुरुकुंभकुर्मादिद्रव्यसाधितं तैला २ आतुरहस्तांगुष्ठसदृशी

लकुड्वेन दधिकुड्वेन च संयोज्य कल्याणकविधिना दग्धो महाक्षार-
स्तत्तुल्यः ॥ सर्वगरविषनिवर्हणश्च ॥ प्राग्भक्तं वा विचरेद्दृत्तगुडयध-
क्षारान् ॥ दाडिमरसं वा सयवानीपाठामहौषधलवणगुडतक्रं यमकत्ने-
हभृष्टान् वा सक्तुयुक्तकरंजप्रसवान् दधिदाडिमाम्लबदरतिंतिढीकमानु
लुंगलवणसुरां यमकसंस्कृतां ॥ त्रिवृहंतीगुडचित्रकचागिरीबालमूलक-
लोणीकासुवर्चलोपचिंचुपर्णीबीरावास्तुकपलवांस्तथा दक्षशिखिश्वा-
विद्रोधामार्जारोष्ठलोपाककूर्मशल्पकमांसान्मांसरसान् यवप्रायं घान्नं
भोजनार्थं ॥ पानार्थं नु सपिप्पलीचूर्णं गौडमच्छसुरां सलवणानास-
वांश्च दीपनीयवातहरान् आरनालं मस्तु वा संस्कृतं ॥ अनुबन्धे तु
भूयो मदिरामस्तुमूत्रयुक्तं विरेकं पिप्पलीघृतभृष्टां सगुडां हरीतकीं
सक्रुंभां वा द्विविधोपक्रमणीयोदितान्वा तर्पणप्रयोगान् त्रिवृच्चूर्णं वा
त्रिफलारसानुविद्धमभयामलकान् विडंगान्वा समत्रिवृतस्तुल्यगुडान्
माणिभद्रकाल्यान्मिश्रकत्नेहं सुकुमारकं नीलिनीघृतं वा कल्पो-
दितानि वा विरेचनान्यवचारयेत् ॥ गुदाशये हि दोषेऽपहृते व्याधयो-
ऽपि तस्माः प्रशाम्यन्ति ॥ रूक्षतया च विद्धातविबन्धेन शुष्कोदावर्त-
संभवः ॥ तस्मात्तत्राशुतरं स्नेहनमनुवासनं विदध्यात् ॥ पिप्पलीम-
दनबिल्ववचामधुकशतपुष्पाशठीकुष्ठपुष्करमूलहीपिदेवदारुभिः श्ल-
क्ष्णपिष्टैर्हिगुणपयस्त्रैलं सिद्धमर्शोगुदभ्रंशशूलवंक्षणानाहगुदशोफो-
त्थानबाहुल्यप्रवाहिकापिच्छास्त्रावोरुकटीपृष्ठदौर्बल्यवैवर्ण्यमूत्ररुच्छ-
निषूदनं वातमूत्रशकृत्पित्तश्लेष्मानुलोमकरं च ॥ वातानुलोम्ये
हि सति ध्रुवमनलो याति दीप्तिमशीसि चांतः संकोचमिति ॥ भवं-
ति चात्र ॥ अशीसि क्षारशस्त्राभिलेपाभ्यंगैरुपाचरेत् ॥ दृश्या-
न्यदृश्यानि पुनः सदांऽतःपरिमार्जनैः ॥ अल्पकालोत्थितेष्वल्पास्तिग-
दोषेषु चौषधं ॥ नात्युच्छ्रितेषु मृदुषु क्षारोऽस्यसुतिमत्सु च ॥ उच्छ्रि

तेष्वल्पमूलेषु शस्तं शस्त्रं कुं नामसु ॥ युक्तेषु स्थैर्यकाठिन्यकार्कश्यैः श-
स्त्रपावकौ ॥ योज्यौ महत्सु वा क्षारः पातयित्वा विकुट्य वा ॥ सूची-
कूर्चेन तद्द्वयं बद्धिशं तेषु शस्त्रकं ॥ अतिस्थूलातिदीर्घं च यंत्रके म-
र्षघट्टनं ॥ अणुच्छिद्रे महद्रूपमेकदेशे विशिष्यते ॥ अतिच्छिद्रेऽधिके-
रूपादवतीर्णप्रवाहणात् ॥ स्थूलांत्रमपि हि स्यात्तु यथोक्तं योजये-
दनः ॥ शुष्केषु भलातकमप्यमुक्तं भैषज्यमात्रेषु तु वत्सकत्वक् ॥
सर्वेषु सर्वतुषु कौलशेयमर्शःसु बल्यं च रुजापहं च ॥ भित्त्वा विबंधा-
ननुलोमनाय यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ॥ तदन्नपानौषधमर्शसेन सेव्यं
धिवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥ अशोतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्यो-
न्यनिदानभूताः ॥ सन्नेऽनले संति न संति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेष-
तोऽग्निमिति ॥ इत्यर्शश्चिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातोऽतिसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ प्रायेण द्यतिसा-
रोऽग्निमुपहत्य प्रागामाधिष्ठानो भवति ॥ तस्मादनिलजमप्यामपाच-
नार्थमादौ लंघनेनोपक्रमेत् ॥ तत्र शूलानाहप्रसेकार्त्तं लवणांबुनोष्णो-
वामयेत् ॥ तत्र नामे पूर्वं संग्रहो हि प्रयुंजीता विबद्धे वा मले स्तिमिते ॥
ध्मातगुरुसरुजकोष्ठः प्राणदामुष्णांबुनोपयुंजित ॥ सव्योषां वा धान्या
म्लोत्कथितां वाऽन्यद्वा खंसनदीपनमौषधं ॥ अपिच ॥ विशुद्धस्रोत-
सो ह्यस्य दोषशेषे प्रवाहिते ॥ सुखं संग्रहणं कर्तुं पाचनैः स्तंभनेन
वा ॥ मध्यमदोषस्तु विशोर्षयेत् ॥ मागधिकानामरवचाभूतीकधनि-
काहरीतकीनां काथं पिबेत् ॥ जलजलदबिल्वपेशिकाशुंठीधानकानां
वा वचादिवर्गं वा कथितं चूर्णितं वा ॥ तद्द्वद्वाऽभयाविडंगपाठाशुं-

१ अशःसु २ तर्कं ३ अपिशब्दात्कदाचित्कफादिजे सुतरां लंघनं हितमिति द्योतय-
ति ॥ ४ लंघनशब्देनोपवासएव गृह्यते ॥ ५ संग्रहणं भेषजं पूर्वमाभातिसारे न योज्यं ॥
पूर्वग्रहणेन पश्चादीषदाभातिसारे दीपमानं युज्यतएवंति द्योतयति ॥ सामे दोषेऽतिसारकारि-
णि प्रथममपि भेदनमौषधं दातुं विशिष्टायामवस्थायां समानकार्यमपि कदाचिदतिसारिणोः
गुणाय संपद्यते नातोऽतिसारप्रतिपक्षभूतमपिच संग्रहणमौषधं ६ लंघयेत्

ठीबिडलवणानि वा ॥ मुस्तापिप्पलीद्रयवपाठातेजोवनीर्वा ॥ विडं-
गाभयाकणलवणपंचकानि वा ॥ पिप्पलीद्रयवपाठाशुंठीर्वा ॥ सरक्ते-
तु प्रवृत्तआमे गजपिप्पलीं सशर्करामधुमधुरां ॥ अल्पदोषं पुनरुपवा-
सयेत् ॥ पानं त्वतिसारिणोऽबु वचाऽतिविषाभ्यां कथितं शुंठ्यति-
विषाभ्यां मुस्तपर्पटकाभ्यां नागरधान्यकाभ्यां वा ॥ क्षुद्रतस्तु लघु-
पंचमूलपंचकोलहृस्तिपिप्पलीबलाबिल्वपाठाहिंगुधानकाजीरकशठी -
गंधपलाशहपुषायवानीर्तितिडीकदाडिमविडसैधैवैरन्नपानं यवाग्वादि-
कल्पयेत् ॥ बिल्वशलाटुहरीतकीपिप्पलीमूलेर्मूढवालस्य ॥ अंशुमती
द्वयबलाबिल्वशलाटुभिः कफपित्तोल्बणस्य ॥ पिबेच्च तृषितः प-
टपूतं तक्रं ॥ मधुसुराधान्याम्लयवागूमंडान्यतमं वा ॥ एष क्र-
मोऽनिलकफघ्नो दीपनः पाचनो रोचनः संग्राही बल्यश्च ॥ पक्कदोषेऽ-
पि तु चोऽतिसार्यते बहुशोऽनिलेन विब्रद्धं सपिच्छं सफेनं सशूलपरि-
कर्तिकं सरोमहर्षं निष्पुरीषं तां प्रवाहिकां विंबिसीमिति चाचक्षते ॥
तत्रोदावर्तोपदिष्टान्तेनैव विधिना संस्कृतांश्छागपिशितरसान्दद्यात् ॥
यूषांश्च वर्चःक्षये तृष्यतो जीरकयवमुद्गमाषतिलकृतान् ॥ समेन वा
तिलबालबिल्वयोः कल्केन दधिसरश्लेहयुक्तं खलकं ॥ चित्रकशृंगबे-
रपूतीकरंजबिल्वाजमोदैर्वा ॥ तक्रदाडिमतैलाजसैधवोपेतमजितारव्यं ॥
शठीतित्तिडीकविडदाडिमक्षारपंचकोलमरिचत्रिफलाधातकीधनिका
पाठाऽजमोदाजाजीजीरककपित्थजंब्वाभ्रास्थिभिर्वा तुल्यभागैः षडु-
ण्णबिल्वमध्येर्गुडमुद्गरसश्लेहदधिसिद्धमपराजितास्यं खलकं दीपनं पा-
चनं रुच्यं ग्राहि विंबिसिनाशनं ॥ दधिसरं वा सगुडदाडिमं यमकभृष्टं
॥ यमकभृष्टान्वा सशुंठीचूर्णान् सक्तून् माषान्वा सुसिद्धान् घृतमंडोप-
सेवनान्मरिचोपदंशान् ॥ छागमेषयोर्वाऽतराधिरसं दाडिमाम्लधान्य-
नागरोपेतं श्लेहविषकं व्यंजनं पाचनं च ॥ तद्वत्सुरां यमकसिद्धां पिबे-
द्वा ॥ शुंठीबदरचूर्णं दधिघृततैलक्षौद्रफाणितोपेतं हिंगुदाडिममहौ-

पधोपकुल्याचूर्णं वा घृतक्षौद्रोष्णांबुमद्यान्यतमेन लिप्साद्वा रोधबिल्व
शलादुगुडांखिकटुकोल्कटांस्तैलेन ॥ पाचनं पाथःकाथसिद्धं वा शा-
ल्योदनं घृततैलक्षौद्रयुक्तं दध्ना खजाहतदधिसरानुपानमश्नीयात् ॥
अपिच ॥ दीपनं पाचनं रुच्यं दधि वातहरं परं ॥ यद्दहधि च हंत्य-
स्माच्चिरोत्थामपि बिंबिसीं ॥ एरंडबिल्वयवगोक्षुरकल्कसिद्धां पथ्यां
लिहन्मधुयुतामथवा गुडेन ॥ रुच्छप्रवृत्तमतिशूलमसृग्मिश्रं हन्या
त्सुशीघ्रमतिसारमुदीर्णवेगं ॥ तृष्णोल्बणस्तु सरक्तपिच्छोपवेशी पा-
नाच्चविरतो धारोष्णं क्षीरमाकांक्षं पिबेत् ॥ घृतं वा गंधर्वहस्तमूलेना-
थवा बिल्वशलादुभिः ॥ तदेव वाऽल्पतृष्णः सगुडं तैलं घृतेन वा प-
यसा सक्षौद्रेण वाऽऽस्थापनं दद्यात् ॥ अथवा पिच्छावस्तिमनुवास-
नं च वातघ्नं वा पित्तघ्नं वा गुदभ्रंशे शूले चाम्लबदरचांगेरीरसदधिक्षा
रनागरकल्केन शृतमम्लं सर्पिर्निराममातुरं पाययेत् ॥ मरिचपंचको-
लकाजाजीधनिकाविडदाडिमगर्भं वा पूर्ववदम्लमनुवासयेद्वा दशमूल-
सिद्धेन स्नेहेन पिप्पल्यादिना वा ॥ गुदं चाभ्यंगपूर्वं स्वेदेन मृदुभूतं
प्रवेशयेत् ॥ सच्छिद्रेण चास्य चर्मणा गोष्फणाबंधं कुर्यात् ॥ मूषि-
कमनंत्रं कृत्वा महापंचमूलकषायं च क्षीरेण विपचेत् ॥ तेन पयसा
वातहरकल्कप्रतिवापं तैलं पाचयेत् ॥ तदभ्यंजनेन पानेन च सक-
च्छ्रमपि गुदभ्रंशं साधयति ॥ पित्तातिसारमपि साममादौ तीक्ष्णव-
र्ज्यैरौषधैर्वातातिसारवत्पाचयेत् ॥ तृष्णायां ससारिवाभूर्निबं ज्वरवि-
हितमंसः षडंगमवचारयेत् ॥ उपोषितस्य चान्नकाले गुरुह्रस्वपंचमू-
लबलाह्वयशूर्पपण्यादिमृदुमधुरतिक्तकदीपनद्रव्यनिर्घृहयुक्तान्कालवि-
न्मंडपेयासुक्तयूपरसादीनीषदम्लाननम्लान्वा कवोष्णान्सुशीतान्वा
सक्षौद्रान् ॥ अनुबंधे तु मूर्वाऽतिविषेद्रयवहरिद्रारसांजनानि कथिता
नि पिबेत् ॥ केवलं वा वृक्षकबीजं ॥ पाठागुडूचीकटुकाकिरातति-

क्तानि वा हरिद्रादिगणं वा वत्सकबीजातिविषाविल्वांबुमुस्तानि वा ॥
 तंदुलोदकेनवाऽतिविषावृक्षकत्वक्फलानि सक्षौद्राणि चंदनोशीरशुंठी-
 रोधनीलोत्थलानि वा ॥ नागरोत्पलधातकीपुष्पदाडिमत्वचो वा ॥ कमलो-
 त्यलोधमोचरससमंगातिलान्वा ॥ मधुकशृंगबेरदीर्घवृंतत्वचो वा मधु-
 युक्ताः ॥ शर्करापद्मेकेसरमुस्तपयस्याचंदनानि वा ॥ शाल्मलीवृंतकृतं
 वा शीतकषायं मधुरोपेतं ॥ मधुकप्रियंगुकटुंगत्वग्दाडिमांकरकल्केन
 वा ॥ दधिपुतं यवागूं खलकं वा ॥ बिल्वकपित्थजंज्वाम्रास्थिभिर्वा मधु-
 युक्तान्वा रोधांबष्ठाप्रियंग्वादिगणान् क्वाथादिषु पृथक्कल्पितान्
 श्यामादिकषायं वा ॥ शूलार्तस्तु रुक्षकोष्ठो घृतं सक्षारं पिबेत् ॥ क्षीरं
 वा रहनीबलांशुमतीकच्छुरामूलसिद्धं ॥ मधुककटुंगाजमोदशर्करा-
 वचूर्णितं सतैलक्षोद्रं क्षीरमेव वा धारोष्णं बलवान्विवद्धमलो विरेकार्थं
 ॥ त्रिफलाचूर्णपुक्तं वा पलाशफलक्वाथसिद्धं वा पयः पीत्वा पयएव
 कवोष्णमनुपिबेत् ॥ एवमेव च त्रायमाणाशृतं ॥ ततो निःसृते शकृति
 पुराणेऽतिसारः शांतिमेति ॥ म्रुतदोषस्य संसर्जनकाले शूलं चेदनुव-
 र्त्ते ॥ ततो बिल्वमधुकशताब्दाद्द्वयगर्भं सक्षीरं तैलचतुर्गुणं सर्पिर्विषा-
 च्यानुवासनं दद्यात् ॥ ततः सम्यक्कृतायामपि संसर्ग्यामतीसारानुबं-
 धे पिच्छावस्तयो योज्याः ॥ शाल्मलीवृंतान्यार्द्रदैर्घ्वैर्घृयित्वा रुष्णमृ-
 दाऽवलिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् ॥ शुष्कायां मृदि स्विन्नानि ज्ञात्वा
 वृंतान्युलूखले समापोथ्य तेषां भृष्टिसंमितं पिष्टं क्षीरप्रस्थे विमर्दयेत् ॥
 ततस्तेन पयसा पूतेन सघृतं तैलेन मधुकल्कयुक्तेनास्थापयेत् ॥ प्र-
 त्यागते च स्नातः पयसा कच्छुराशृतेन सजांगलरसैर्वाऽश्रीयात् ॥
 एष पिच्छावस्तिः पित्तरक्तातिसारग्रहणीगुल्मशोषज्वरान्विरेचनास्था-
 पनानियोगं च शमयति ॥ चिरोत्थितं त्वतिसारमवेदनं पक्वमप्यशा-
 म्यंतं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ अरलुत्वक्कलकं काशर्मयपत्रप्रच्छन्नं पुटपा-

१ अस्पया मात्रया निरुहारव्यो वस्ति. पिच्छावस्तिः ॥ २ परप्रमाणं

कविधिना पाचयेत्तद्रसं शीतं मधुयुतं पिबेत् ॥ षटादित्वक्प्ररोहकल्कान-
 नप्येवं कल्पयेत् ॥ अथवा तित्तिरिमपनीतांत्रपिच्छं न्यग्रोधादेर्वल्क-
 लस्य प्ररोहाणां वा कल्केन पूरयित्वा पूर्ववत्पुटपाकं कुर्यात् ॥ ततस्त-
 स्माद्रसमादाय सिताक्षौद्रसंयुक्तं पाययेत् ॥ एतेन सर्वे जांगलसत्त्वा
 व्याख्याताः ॥ यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्यासेवते तस्य पित्तमति-
 दृढं रक्तातिसारं तृड्दाहमोहज्वरशूलपाकांश्च करोति ॥ तत्र क्षीरमा-
 जं न्यग्रोधादिप्रसवसृतं सितामधुयुक्तमाहारे गुदप्रक्षालने च विदध्या-
 न् ॥ तद्विधं वा सर्पिः सपयस्कं पिबेत् ॥ क्षीरोत्थं वा सर्पिः क्षीरानु-
 पानं कर्पिजलरसाशी क्षीराशी वा लिख्यात् ॥ शल्लकीपियालतिनि-
 शशाल्मलीप्लक्षत्वक्संमृष्टं वा क्षौद्रक्षीरं वा पिबेत् ॥ यष्टीरोध्रसारिवा-
 मिर्वा शृतं शीतं समधु ॥ तद्वत्कृष्णातिलसमंगोत्पलयष्टीमधुभिः श-
 शकर्पिजलपारावततंदुलीयमुद्गराशर्मर्यबीजादिरसांश्च सेवेत् ॥ घृतभृष्टं
 वा रक्तमाजं मार्गं वा ॥ पूर्वोक्तान्वा पुटपाकान् मधुककृष्णमृत्तिका-
 शंखकल्कं वा सरुधिरं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन तेन वा समाक्षिकं फ-
 लिनीकल्कं मथं वा ससिताक्षौद्रचंदनं ॥ एते हि प्रयोगा तृष्णादिप्र-
 शमना रक्तातियोगघ्नाश्च ॥ वातोत्तरस्तु शतावरीघृतं लिख्यात्सशर्करं
 वा नवनीतं पिच्छिलस्वरससाधितं वा सर्पिलीक्षापिप्पलीशृंगवेरकदु-
 केन्द्रयवदार्वीत्वग्भिर्वा घृतं सिद्धं पेयामंडेन पीतमतीसारं त्रिदोषमपि
 धारयति ॥ यदा पुनर्वायुना विद्धा सशोणितमल्पाल्पं सफेनं रुच्छ्रादु-
 पवेश्यते तदा पूर्वोक्तं पिच्छावस्तिं दद्यात् ॥ मधुरौषधसिद्धेन च
 सर्पिपाऽनुवासयेत् ॥ प्रायेण हि दुर्बलगुदा गुदाश्रयामयिनो भवन्ति ॥
 विशेषतश्चिरकालातिसारिणः ॥ अतिसारातिप्रवृत्तौ च स्थानबलह-
 द्धो वायुः पित्तमनुबलमवाप्य दुर्जयतरो भवति ॥ तस्मान्नेषामभी-
 क्षणशोऽनुवासनं प्रयुंजीत ॥ गुददाहे पुनः पटोलमधुकमधूकक्षीरिद्विस्त-
 कषायेण सघृतशर्कराक्षौद्रेण क्षीरेण वा गुदं सिचेत् ॥ शतधौतादिघृ-

तैश्च पिचूनभ्यंगार्थं दद्यात् ॥ पटोलादीनामेव च कल्केन सघृतेन प्र-
 दिह्यात् ॥ तच्चूर्णेर्धातकीरोधमापचूर्णेन च पायुद्धारमवचूर्णयेत् ॥ ए-
 वमेव च शूलिनं वातहरतैलप्रदेहैरूपाचरेत् ॥ यः पुनरेवमपि पित्तला-
 न्येवासेवते स शीघ्रं गुदवलीपु पक्वासु व्यापद्यते ॥ श्लेष्मातिसारं प्रा-
 गेव नितरामामपाचनार्थं लंघनेन साधयेत् ॥ अनुबन्धे च पिबेत्कषायं
 मुस्ताभयागुंठीबिल्वशलाटूनां वचाविडंगभूतिकर्धनकादेवदारुणां वा
 पाठाऽतिविषाकुष्ठचन्यकटुरोहिणीनां वा चित्रकपिप्पलीद्वयपिप्पली
 मूलानां वा सुखांबुना वा हिंम्वाद्यमलसकोक्तं ॥ पथ्यासैधवशूठीचूर्णं
 वा लिह्याद्वा त्रिकटुचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतं कपित्थं क्षौद्रेण वा कट्फलं
 पिप्पलीर्वा पूर्ववच्च ॥ सर्वं वातपित्तामरक्तसंसर्गमपेक्ष्य यथायथमुपक-
 ल्पयेत् ॥ सशूलप्रवाहिकस्य च निरामस्य वातेऽधिके वचाबिल्वक-
 पिप्पलीकुष्ठशताह्लाकल्कयुक्तं सलवणं पिच्छावस्तिमनुवासनं च को-
 ष्णेन बिल्वतैलेन बहुशो वचादिगर्भेण वा तैलेनेति ॥ भवति चात्र-
 ॥ स्वस्थाने मारुतोऽवश्यं वर्द्धते कफसंक्षयात् ॥ स वृद्धः सहसा हन्या-
 त्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ भीशोकाभ्यामपि मरुच्छिग्रं कृष्येत्ततस्त-
 योः ॥ कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ यस्योच्चारद्वि-
 ना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ॥ दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य जितस्तस्योदराम-
 यः ॥ आमस्य पाको मलसंग्रहोऽनु न संग्रहे रुग्गुदनाभिजन्मा ॥ वि-
 लंबनैर्ग्राहिभिरीरणघ्नैः क्रमेण तैस्तैर्विधिभिर्विधेयः ॥ न रिक्तकोष्ठ-
 स्य पुरीषबंधो न रुक्षकुक्षेः सुहितस्य नाति ॥ पित्तास्रतोऽन्यत्र न
 चातिशीतैरत्युष्णतीक्ष्णैर्न कदाचिदेव ॥ खलरसदाधिका यमकदाढि
 मसाररुता दधि सगुडं पयो सिततिलाश्च सुजर्जरिताः ॥ सलवणमा-
 रुतघ्नगणसाधिततैलमलं घृतमपि वा प्रवाहणकृतां विजयेत् रुजं ॥
 यवानीपिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः ॥ मरिचाभिजलाजाजीधान्यसौ
 बर्चलैः समैः ॥ वृक्षाम्लधातकीपुष्पबिल्वदाडिमदीप्यकैः ॥ त्रिगुणैः

षड्गुगसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतैः ॥ चूर्णोऽनिसारग्रहणीक्षयगुल्मग-
लाभयान् ॥ कासश्वासाग्निदाहार्शःपीनसारोचकान् जयेत् ॥ पलोन्मि
तां तवक्षीरीं चातुर्जातं द्विकार्षिकं ॥ यवानोधान्यकाजाजीग्रंथिव्यो-
षं पलांशकं ॥ पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ॥ गुणैः
कपित्थाष्टकवचूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ इत्यनिसारचिकित्सितं नामै
कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहणीसमा-
श्रयं दोषमादावेव यथास्वमजीर्णानुसारतो मात्राशितीयोक्तविधानेनो
पक्रमेतातीसारविधिना चामपाचनार्थं च पिबेन्मुस्तातिविषाविश्वमे
षजक्कथं तच्चूर्णं वा सुखोष्णोदकेन तेन वा शुंठीं तद्दह्वादिवर्गं समैधवं
वारुणीमंडेन वा त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ सप्रवाहे वा वर्चसि चूर्णीकृतान्
बिडलवणयुक्तान् बिल्वमध्यनागरचित्रकान्दाडिमांभसा ॥ सकफे
चातिमात्रआमशूलेऽलसकोक्तं हिंवादिमुष्णांभसा पिबेत् ॥ छर्दि-
शूलद्वेगेषु तु मरिचाजाजिसौवर्चलाभयाः ॥ सपित्तकफे चामे क-
टुकैर्द्रयवपाठापिप्पलीपिप्पलीमूलवचाऽभयानागराणि कथितानि ॥
भोजनकाले च पंचकोलकपरिगृहीतं पटु लघु दीपनीयं पेयादिकमु-
पकलयेत् ॥ पेयां वा नागरातिविषाभ्यां तक्रदाडिमवृक्षाम्लां ॥
पाने च तक्रमस्त्वारनालमदिरारिष्टानतीसारनिर्दिष्टं चांबु यवानीप-
थ्याऽऽमलकमरिचानि त्रिपलिकानि लवणपंचकं च पलांशमेकतश्चू-
र्णयित्वा कंसे सद्योमथितस्य सुनुयात् ॥ ततो व्यक्ताम्लकटुकं जातं
पिबेत् ॥ एष तक्रारिष्टः परं दीपनोऽशौगुल्मजठरश्वयथुकमिप्रमेहहरः ॥
अपिच ॥ ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवान् ॥ पथ्यं मधुरपाकि-
त्वाच्च च पित्तप्रकोपनं ॥ कपायोष्णविकाषित्वाद्भक्षत्वाच्च कफे हितं
॥ वाते स्वाद्म्लसांद्रत्वात्सद्यस्त्रमविदाहि तत् ॥ तस्मात्तक्रप्रयोगा ये
जठराणां तथाऽर्शां ॥ विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान्प्रयोजयेत् ॥

दाडिमकपित्थवृक्षाम्लाम्लिकानां पृथक्पृथक्कृद्वं॥लवणपंचकात्कु-
 द्वं त्र्यूषणत्रिपलं शर्करापलाष्टकं चैकध्वं चूर्णितमन्त्रपाने प्रणीतम-
 जीर्णाहचिश्वासकासप्रीहगुल्मग्रहणीत्हृत्पांडुरोगघ्नं॥परिपक्वामं च वा-
 तग्रहणीरोगिणमग्निसंधुक्षणार्थं सर्पिः पाययेत् ॥ द्विपंचमूलपंचकोलस
 स्तसुरदाहसुरभिगजपिप्पली शणबीजयवकोलकुलस्थान्मस्तुनाऽऽरना
 लेन वा पाचयेत् ॥ तेन पादावशेषेण पंचलवणद्विक्षाराम्लबदरपुक्तं
 सर्पिर्विपक्वमथवा सैंधवव्योषक्षारहृयपंचकोलाभयारात्राऽजाजीप्रंथि-
 कशठीविडंगमर्ममार्द्रकमातुलुंगकोलाम्लीदाडिमस्वरसशुष्कमूलकका-
 धमस्तुतक्रशुक्तप्रसन्नासौवीरकतुषोदकारनालोपेतं परमग्निदीपनम-
 ग्निघृताख्यं ॥ अथवा चव्यचित्रकपाठानेजोवतीपिप्पलीमूलानि कु-
 द्बोन्मितानि मुस्तद्विकुद्ववमास्फोटजातिर्निबसत्तच्छदाश्वमारकक-
 कौटकपटोलपल्लवानां च मुष्टिमुष्टिमंतर्नखमुदकद्रोणे पक्त्वा पादाव-
 शेषमवतारयेत् ॥ अर्द्धपलांमितां चात्र कल्किनां दद्यादतिविषां भ-
 द्रां च द्विपलांशं सैंधवविडं यवक्षारं च मागधिकायाश्चतुष्पलं पात्रं च
 धृतस्य त्वेतदगस्त्यनिर्मितमलमनलजननं ॥ उद्दीपिते तु किंचिदनले
 विवद्वमलमास्थापयेत्॥ततो जिते मातरिश्वनि स्रस्तदोषमेरंडजतैलेन
 तिल्वकसर्पिषा वा क्षारवता मिश्रकलेहेन वा विरेचयेत्॥इतसंसर्गक्रमं
 च बद्धवर्चसमनुवासयेत् ॥ वातहरदीपनीयास्लद्वयसिद्धेन तैलेन ॥
 ततः पुनरपि लघ्वन्नभोजनः सर्पिरेव यथाग्निबलमल्पशोऽवचारयेत् ॥
 अग्निघृतं च छर्दिषिवंधशूलश्वासकासिनः सबीजपूरकरसं॥अभ्यंगार्थं
 च तैलमग्निघृतौषधैः साधयेत् ॥ अनिलकफसंसर्गे तु घूर्णसेषामौष-
 धानामुष्णोदकेन पिबेत् ॥ पित्तदुष्टाद्यां तु ग्रहण्यं स्वस्थानगतमुल्लि-
 छं द्रवमन्त्रनिर्वापणं पित्तमास्थापनेन वमनेन वा निहरेत्॥तित्तल्लघु-
 द्रव्यैश्च क्लृप्तसंसर्जनस्य दोषशेषशमनार्थं मधुनाऽवलेक्षमुष्णांबुना पि-

वेत् ॥ मद्येन वा प्रणयेत् ॥ मूर्वाकिराततिक्तकपर्पटकवचाचंदनमुस्त-
 त्रिकटुकत्रायमाणायवानी कालिंगत्वक्फलकदुरोहिणीदेवदारुदावी-
 त्वक्पद्मकोशीरारिष्टपटोलपत्रातिविषासौराष्ट्रीत्वगेलामधुशिग्रुबीजचू-
 र्ण ॥ एतद्धि ग्रहणीदोषशूलानिसारपांडुहृद्रोगगुल्मज्वरप्रमेहकामला
 मुखरोगारोचकनिर्वहणं ॥ भूर्निंबत्रिकटुकमुस्तैर्द्रयवाः समाश्वित्रक-
 भागौ द्वौ कुटजत्वग्भागाश्च षोडश सर्वमेकत्र चूर्णितं सगुडशीतोदकं
 पीतं समानं पूर्वेण ॥ नागररसांजनातिविषाधातकीधनपाठाकलिंगत्व-
 ग्बीजबिल्वकटुकाः सक्षौद्रास्तंदुलांबुपीताः पित्तग्रहणीविकारं र-
 क्तातिसारमर्शांसि सप्रवाहिकं गुदशूलं च व्यपोहति ॥ ततश्चैवं श-
 मितपित्तोद्रेकस्याग्नेः स्थिरीकरणाय सर्पिः पूर्वोक्तं मूर्वादिकाथेन सा-
 रिवास्फोतसप्तपर्णाटेरूपकैर्द्रयववीराभूर्निंबधान्यन्यग्राधाश्वत्थोदुंबरप्ल-
 क्षोपकुल्यानीलोत्पलगर्भसिद्धं पाने युंजीत ॥ कुष्ठोक्तं वा तित्तकं ॥
 श्लेष्मदुष्टायां पुनर्ग्रहण्यां माण्डिकासिद्धार्थकल्कतीक्ष्णेन मदनफल
 कषायेण पुनःपुनर्वापयेत् ॥ अब्धातुर्हि प्रवृद्धस्तेजो निर्वापयति ततः
 कृतपेयादिक्रमस्य लवणक्षाराम्लकटुकोक्तैर्यथोक्तैरन्नपानौषधैरनल
 मुत्तेजयेत् ॥ मंजिष्ठाचित्रकारुष्कररुमिग्नमधूकपुष्पाणि क्रमाद्विकुड-
 बाढकाढकाद्ध्रौणद्रोणांशान्यपां द्रोणत्रये काथयेत् ॥ द्रोणशेषश्च पू-
 तशीतः स निर्युहो मधुहिप्रस्थवांश्रंदनोशीरसूक्ष्मैलाऽगुरुरूपितं जतुशु-
 तं घृतकुंसमध्युषितो मासमासवः ॥ सर्वदोषघ्नोऽग्निजननो बृंहणः शो-
 पकुष्ठकिलासप्रमेहानाहगुल्मपांडुहृद्रोगजिच्च ॥ मधूकपुष्पाणां स्वरसो-
 ऽद्धाविशेषकथितः क्षौद्रपादयुक्तः सर्वथा समानः पूर्वेण ॥ अनेन द्रा-
 क्षेपुकाश्मर्यफलस्वरसासबा व्याख्याताः ॥ दशमूलवीरात्रिफलाजीव-
 कर्पसकाणां पृथक्पंचपलान् भागानपां बहे पक्त्वा पादशेषे रसे शी-
 तीभूते गुडतुलाद्वयं दद्यादद्ध्रैकुड्वं च माक्षिकात्तत्प्रमाणांश्च चूर्णिता-
 न्मुस्तप्रियंगुमंजिष्ठाभुक्विडंगप्लवशावररोधान् ॥ एषोऽर्द्धमासस्थितो

मूलासबोऽयं समानः पूर्वेण ॥ महावृक्षकांडचनुष्पलं द्विगुणार्ककांड-
 लवणत्रयत्रिपलं पक्ववार्ताकिकुंडवं चित्रकपलद्वयं चांतर्धूमं दग्ध्वा वा
 र्ताकरसेन गुलिकाः कुर्यात् ॥ ता भोजनोत्तरं भक्षिता ग्रहणीकुर्नामविसू-
 चिकालसककासश्वासपीनसप्लीहपांडुश्वयथुमेहारोचकगुल्महराः ॥ द-
 शमूलांर्कमूलदंतीत्रिष्टुच्चित्रकास्फोटपाठारास्राशुहीकांडानां षड्विंश-
 शपलान्मागान्कपाले दग्ध्वा क्षारमुदकद्रोणैश्चतुर्भिः क्वाथयेत् ॥ पादाव-
 शेषमेव कथितावतारितं गुडपलशतोन्मिश्रमाधिश्रयेत् ॥ वनीभवति च
 तस्मिन् सुश्लक्ष्णरजसां वृश्विकालीवचायावशूकानां त्रिंशत्पलान्या-
 वपेद्विंशतमेव चाभया व्योषचित्रकाणां द्विपलं च पृथक्द्विग्वम्ब-
 वेतसयोः कर्षं ततोऽक्षमात्रा गुलिकाः कृत्वा यथाबलमुपयुक्ताः समानाः
 पूर्वाभिरधिका वा ॥ अशीविहितांश्च क्षारतकारिष्ठान् घृतान्यत्रपानं
 च सेवेत् ॥ पट्टपलं भस्मातकघृतं वा धान्वंतरं च ॥ सत्रिपाते तु पंचक-
 र्माणि कुर्याद्यथावस्थं वा ग्रहणीचिकित्सितमिति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेदीपनं हृक्षतिकृत्कं ॥ योज्यं कृशस्य व्यत्या
 सात्स्निग्धरुक्षं कफोदये ॥ क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतं ॥
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकैर्युतं ॥ स्नेहाम्ललवणैर्युक्तैर्बहुवातस्य
 शस्यते ॥ स्नेहमेव परं विद्यादुर्बलानलदीपनं ॥ नालं स्नेहसमिद्धस्य
 शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ मलं नामं कफे क्षीणे मंदाभिर्योऽतिसार्धते ॥
 स पिवेत्सर्पिपो मात्रां दीपनीयौषधैर्युतां ॥ प्रसेको मार्गमापन्नः स्वं
 समानोऽनिलस्तया ॥ अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलं ॥ पु-
 रीषं यस्तु कृच्छ्रेण कठिनत्वादिमुंचति ॥ सघृतं लवणैर्युक्तं नरो-

१ राजयक्ष्मोक्तं पंचकोलयवसारेत्यादिकं ॥ २ गुल्मोक्तं भस्मातकाद्विपलमित्यादिकं
 ॥ ३ प्रमेहोक्तं दशमूलशठीत्यादि ॥ ४ चकारादुदरोक्तमन्यभयाघृतं हरीतकीसूक्ष्मरज्जुत्या-
 दिकं ॥ ५ श्लेष्मजमसकलक्षणं श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्मामभस्यतीत्यादि राजय-
 क्ष्मचिकित्सायामुक्तं.

ऽभ्रावग्रहं पिबेत् ॥ रीक्ष्यान्मंदेऽनले सर्पिलैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
 सारचूर्णासवारिष्टान्मंदे स्नेहातिपानतः ॥ उदावर्त्तान्तु योक्तव्या निरु-
 ह्नेहवस्तयः ॥ दोषातिवृत्त्या मंदेऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ॥ व्या-
 धिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनं ॥ अध्वोपवाससामत्वैर्यवाग्व्या-
 पाययेद्दृतं ॥ अन्नौषधीभितं बल्यं दीपनं बंहणं च तत् ॥ दीर्घकालप्र-
 संगान्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ॥ प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशि-
 ताशिनां ॥ लघूष्णकटुशोधित्वैर्दीपयंत्याशु तेऽनलं ॥ मांसोपचित-
 मांसत्वात्परं च बलवर्द्धनाः ॥ स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ॥
 सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्रेषु वर्द्धते ॥ दीप्तो यथैव स्थाणुश्च वासो-
 ऽग्निः सारदारुभिः ॥ सस्नेहैर्जायते तद्दवाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥ नाभोजनेन
 कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥ यथा निरिधनो बन्धिरस्यो वाऽर्तीष-
 नादृतः ॥ यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगं ॥ प्रवृद्धं वर्धयत्य-
 ग्निं तदाऽग्नौ सानिलोऽनलः ॥ पक्त्वाऽन्नमाशु घातुंश्च सर्वानोजश्च
 संक्षिपन् ॥ मारयेत्स्यात्स ना स्वस्यो मुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ तृद्-
 कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ॥ तमत्याग्निं गुक्तस्त्रिगंधमं-
 दसांद्रहिमस्थिरैः ॥ अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवांबुभिः ॥ मुहु-
 र्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ निरिधनोऽतरं लब्ध्वा बभेनं
 न विपादयेत् ॥ रुसरां पायसं त्रिगंधं पैष्टिकं गुडवैकृतं ॥ अश्रीया-
 दौदकानूपपिशितानि भृतानि च ॥ मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णान्
 स्थिरतोपचराश्च ये ॥ आविकं सुभृतं मांसमघादत्यग्निवारणं ॥ पशु-
 संहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृपितः पिबेत् ॥ गोधूमचूर्णं पयसा बहुसार्धिः पिबे-
 त्क्षुतं ॥ आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहांस्तैलविर्वाजितान् ॥ श्यामान्निवृद्धिपकं
 वा पयो दद्याद्द्विरेचनं ॥ असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनं ॥ य-

१ अन्नेनावग्रहः सहसोर्ध्वकायगमनप्रतिबंधोऽबह्वंभोजस्यतदेवंघृतंपीत्वाऽन्नंभोक्तव्यमि-
 त्यर्थः ॥ २ मध्यभक्तघृतमित्यर्थः ॥ ३ स्थिरः ४ शमीखदिरादिभिः ५ अतिमेदुरं.

किञ्चिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भोजनं ॥ सर्वं तदत्यभिहितं भु-
क्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ॥
धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ एतत्पृक्त्यैव विरुद्धमन्नं
संयोगसंस्कारबशेन चेदं ॥ इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाभ्रंति यत्साऽ-
ष्विबलस्य शक्तिः ॥ तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन्नष्टे याति ना
नाशमेष ॥ दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसंचै पुंक्ते तु स्यान्नीरुजो दीर्घजी-
वी ॥ अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं च जीवितं ॥ एष सारश्चिकित्सा-
या यदग्रेः परिरक्षणं ॥ इति ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम द्वादशोऽ-
ध्यायः ॥ १२ ॥

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ वातान्मूत्ररुच्छ्रे
वातहरतैलाभ्यक्तगात्रस्याधोनाभेः सर्वमंगं पिठेन सेकावगाहैश्च वात-
घ्नैः कुंभीस्वेदेन च स्वेदयेत् ॥ बलादशमूलैरंडमूलपुनर्नवाशतावरीद्विधीष-
पत्तूरपाषाणभेदककोलकुलत्थयवकाथेन कल्केन च तैलं सर्पिः सूकर-
क्ष्वसालवणपंचकोपेतं सिद्धं पानाय दद्यात् ॥ तान्येष चौषधान्यन्नपाने
पिठोपनाहस्वेदयोश्च तैलफलस्रोहाम्लैर्युक्तानि कल्पयेत् ॥ प्रसन्नां च
सौवर्चलाढ्यां पिबेत् ॥ पित्तजे शीतसेकावगाहप्रदेहान् प्रयुंजीत ॥
मृगपंचमूलश्वदंष्ट्राऽग्नीरुषिदारीकसेरुककाथं शीतं समधुशर्करं पिबेत्
॥ तद्वच्च कंडेरकमूलं कमलोत्पलविदारीशृंगाटकेन वा द्राक्षारसेन वा ॥
अपुसकुसुंभैर्वाहबीजहृषकुंकुमकल्कं सर्वमूत्राघातघ्नं ॥ मधुकदावैर्ष-
रुबीजानि वा तंदुलचावनेन ॥ समाक्षिकं वा दार्वीभामलकरसेन ॥
मृद्धीकाकल्कं वा पर्युषिणांजला ॥ कफजे यथास्वं स्वेदो वसनं कटु-
मीक्ष्णोष्णक्षारमधुपानं यवाञ्च तक्रं च पिबेत् ॥ मद्येन सूक्ष्मलास-
जलकरसेन वा मधुपुतां वा कदलीरसेन कैटर्भकरसेन वा सितिवारक-

१ धातुक्षये जीवितं पचति नाशयतीत्यर्थः ॥ २ युक्ते-स्वस्थे सति ३ नात्रिकेलक्षो-
द्वादीनितैलफळानि ॥ ४ अम्बास्तक्रारनालादयः ॥

बीजं वा तत्रेण ॥ प्रवालचूर्णं वा तंदुलांबुना ॥ धवकुटजकरंजामृत-
 केंबुकैलाऽऽग्बधससच्छदकाथं वा शीतं सक्षौद्रं तत्सिद्धां वा यवागूं
 ॥ कंटकारिकास्त्रसं वा समाक्षिकं ॥ व्योपैलागोक्षुरकसारसास्थी-
 नि वा मधुमूत्रयुक्तानि ॥ पाटलीक्षारं वा सप्तऋत्वः परिस्रुतं तैलयु-
 क्तं ॥ तिलपाटलीपारिभद्रयावशूकक्षारोदकानुविद्धां वा त्वगेलोपकचूर्-
 णयुक्तां प्रसन्नां ॥ तिलादीनां वा पृथक्क्षारं गुडोपदंशमद्यात् ॥ ती-
 क्ष्णोष्णद्रव्यसिद्धं च तैलं पानाभ्यंगार्थं ॥ सन्निपातात्मके वाता-
 दीनां स्थानानुपूर्व्यां यथासन्नं प्रतिकुर्वीत यथोल्बणं वा ॥ सर्वेषु
 वा समसितं यवक्षारं भक्षयेत् ॥ अपिच ॥ एलाश्मभेदकशिला-
 जतुपिप्पलीनां चूर्णानि तंदुलजलालुलितानि पीत्वा ॥ तद्गुडेन
 सहितान्युपयुज्यमानान्यासन्नमृत्युरपि जीवति मूत्ररुच्छी ॥ एले-
 पकुल्यामधुकाश्मभेदकौंतीश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूकैः ॥ काथं पिबेच्छर्कर-
 याऽवगाढं रुच्छे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥ हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपापाण-
 भिद्भन्वयवासकानां ॥ काथं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करे साश्मरि-
 मूत्ररुच्छे ॥ अश्मर्यामप्यचिरोत्थितायां वातवस्त्यादिषु च यथादोषमि-
 दमेव चाचरेत् ॥ पाषाणभेदकवसुकवैशीराश्मंतकशतावरीश्वदंष्ट्रावृह-
 तीद्वयकंपोतवंकाबलाऽतिबलाकेंबुको शीरगुच्छवृक्षादनीर्भसुकवरण-
 यवकोलकुलत्थशाकफलकतकफलकाथे सर्पिरूषकादिप्रतीवापं विपा-
 र्ण्य पीतमाशुवाताश्मर्यां भिनत्ति ॥ एभिरेव च द्रव्यैः कषायक्षाराञ्च
 पानानि कल्पयेत् ॥ सिंहीन्याघ्रीगोक्षुरकोरुबूकमूलकल्को मधुरेण द-
 द्धा पीतः ससाहादश्मर्यां भिनत्ति ॥ शिथूमूलककल्केन च दधिलवणय-
 मकसिद्धो यूषः ॥ वीरतरादिगुद्रेत्कटपत्तूरबाराहीपाठापाटलिशिरीष-
 शालिमूलविदारोद्विपुनर्नवाकाथे त्रपुसकुसुंभैर्वारुबीजमधुकशिलाजतुं

१ आदिशब्देन वातकुडलिकादयो गृह्यन्ते ॥ २ वशीरं सामुद्रलवणं ॥ ३ कपोतवका
 सुवर्षला ॥ ४ भसुकः स्थानाकः ॥

प्रतीवापं सर्पिर्विपाच्य पीतमाशु पित्ताशमरीं भिनत्ति ॥ पूर्वधच्च क-
 षायादीनेभिः कल्पयेत् ॥ वरणादिभद्रदाढ्यादिगुग्गुल्वेलाह्वयकुष्ठम-
 रिचचित्रकमुस्तासुराह्वयैः कल्कीरुतैः साधितमूषकादिप्रतीवापं सर्पिः
 श्लेष्माशमरीं भिनत्ति ॥ इति समानं पूर्वेण ॥ मस्तुना बहुशः पाट-
 लीभस्त्र गालयित्वा विसर्जयेत् ॥ ततस्तन्मस्तु गृहीत्वा कुलत्थैः स-
 ह काथयेत् ॥ तं काथं गोक्षुरकमूलैलात्रपुसकुरंटकबीजपाषाणभेद-
 कचूर्णं क्षौद्रेण लीङ्गाऽनुपिबेत् ॥ तथा शीघ्रमशमरीं भिंघ्यात् ॥ च्यव-
 ते चसा ॥ अशमरीभेदजानां घृताक्तानामंतर्धूमदग्धानां क्षारं च ग्राम्य-
 पशुशकृत्क्षारं च गोमूत्रेण बहुकृत्वो गालयित्वा तमच्छमग्रौ साध-
 येत् ॥ घनीभवति च तस्मिन् त्र्यूषणोपकादिचूर्णं दद्यात् ॥ दर्वीप्रले-
 पि चावतारयेत् ॥ एष क्षीराशिनः क्षारावलेहोऽशमरीं भिनत्ति पातय-
 ति च ॥ शर्करातिलकदलीयवापामार्गपलाशक्षारोऽविमूत्रेण पीतः स-
 मानः पूर्वेण ॥ कतकपत्रकाथो हिंगुक्रौंचास्थियुक्तः पाटलीकरवीर-
 क्षारश्च ॥ क्रौंचोष्णगर्दभास्थिश्चदंष्ट्राकदंबमूलतालपत्रिकाऽजमोदना-
 गरचूर्णश्च सुरामंडोष्णोदकान्यतरप्रयुक्तः ॥ चिंचुकांकोलशाकेंदीव-
 रफलकाथश्च ॥ सुखोष्णो गुडयुक्तस्तु भृंगकंटकबीजचूर्णश्च समाक्षि-
 कोऽविक्षीरयुक्तः ॥ कपोतवंकामूलं च सुरया तत्सिद्धं वा पयोऽशमरी-
 वेदनार्तः पिबेत् ॥ सिद्धं वाऽभयास्थिभिः पुनर्नवेन वा ॥ शेषेष्वपि-
 च मूत्राघातेष्वतएव चिकित्सां विभजेत् ॥ ह्रस्वपंचमूलेन वा हिंगुण
 कंटकेन साधितं तोयं पयो वा केवलं घृतमिश्रं वा पिबेत् ॥ सर्वमूत्रा
 घातघ्नं ॥ गोक्षुरकंटकारिकारुतां वा सफाणितां यवागूं ताद्यचूडरस-
 सिद्धां वा वीरतरादिकाथेन वा ॥ तद्भाषितं वा शिलाजतु ॥ बाजि-
 रासभान्यतरशकृद्रसं वा दुरालभास्वरसं वा ककुभकपाथं वा ॥ मूर्धाऽ
 भयामुस्तदेषदारुमधुककलकं वा ॥ वारुणीक्षीरोष्णोदकान्यतमेन त्रि-

फलाकलहं वा ससैधवं सुरवांससा केवलमेव वा ॥ बिभीतकबीजं
 सुरया विहंगपिशितोपदंशं ॥ निर्गदमदिरामंडमाहीकमासवान्वा विवि-
 धान् पिबेत् ॥ पीतमद्यश्च शीघ्रवेगेन वाजिना रथेन वा यायात् ॥ ९
 बमश्मरी शर्करा च प्रच्यवते ॥ सर्वेषु च मूत्राधानेषु विशेषतोऽश्म-
 रीशर्करासु वीरतरादिः सर्वथा प्रयोज्यः ॥ तिल्वकस्य घृतं च विरेकार्थं
 बस्तिकर्म चाभीक्ष्णं विशेषेणोत्तरवस्तिः ॥ तत्र श्यामादिरर्द्धव्यवहितो
 भोमूत्रसिद्धो निरुहः ॥ बिल्वादिमूलैश्च सुरासौवीरकादिसिद्धैस्तृणपंच-
 मूलश्वदंष्ट्राशृत्क्षीरवांश्च ॥ त्रपुसैर्वाहकरवराश्वबीजर्षभकयवानीक
 लिपतः ॥ पीतदारुसिद्धं तैलमनुदासनं ॥ शतावरीगोक्षुरकबृहतीहृद्य-
 मुद्गचीपुनर्नवोशीरमधुकद्विसारिवाश्रेयसीरोधतृणपंचमूलकषाये क्षीर-
 चतुर्गुणं बलावृक्षकरवराश्वोपकुंचिकावत्सकत्रपुसैर्वाहबीजशितिवारक
 मधुकपडुंथाशताह्लाऽश्मभेदमदनहपुपाकल्कगर्भं तैलमुत्तरवस्तिस्त-
 द्विशुद्धस्त्रोतसा च पुनः शुक्राश्मर्यां शुक्राशयशोधनार्थं बलस्थेन पुंसा
 बृष्याणां मांसानां कुक्कुटमांसस्य तृप्तेनानुकूलाः प्रकर्षप्रियाः प्रमदा य-
 थाकाममासेव्या इति ॥ क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्नचेच्छांतिस्ततो भि
 षक् ॥ इति राजानमापृच्छथ शस्त्रं साध्ववचारयेत् ॥ अक्रियायां घु-
 वो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सि
 द्धकर्मणः ॥ अथातुरमुपक्षिग्रधमपरुष्टदोषमीषत्कर्शितमभ्यक्तस्त्रिअश
 रीरमभुक्तवंतं कृतमंगलस्वस्तिवाचनमुपकल्पितसंभारमाश्वस्य ततो
 बलवंतमबिक्कवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं तस्योत्संगे मुनि-
 षण्णपूर्वकायमुत्तानं बस्त्रचुंभलोपविष्टं संकुचितजानुकूर्परमितरेण
 पुंसा सह बद्धं सूत्रैः शाटकेन वा ॥ ततोऽस्य स्वभ्यक्तनाभिदेशं वाम
 पार्श्वे विमृद्य मुष्टिनाऽवपीडयेत् ॥ अधो नाभेर्यावदश्मर्यधः प्रतिप-
 न्ना ततस्तैलाभ्यक्ते कृतनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पापौ प्रणि-
 धायानुमेविन्याऽऽसाद्य च प्रयत्नबलाभ्यामश्मरीं मेंदगुदयोर्नरमानी

य निर्वलीकमनायतमविषमं च बस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदंगु-
लीभ्यां यावद्गंधिखिवाञ्जतं शल्यं भवति ॥ ततः सेवन्त्याः सव्ये पार्श्वे
सेवनीं यवमात्रं मुक्त्वा विदध्याच्छस्त्रमश्मरीप्रमाणेन दक्षिणतो वा
क्रियासौकर्यहेतोरित्येके ॥ यथा न भिद्यते च्यूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत ॥
तच्चूर्णमल्पमप्यवस्थितं पुनःपरिवृद्धिमेति ॥ तस्मात्समग्रामग्रवर्केणा
ददीत ॥ स्त्रीणां बस्तिः पार्श्वगतो गर्भाशये सन्निविष्टः ॥ तस्मात्तासामु-
त्संगवदधः शस्त्रं पातयेत् ॥ अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्त्रावी व्रणो भ-
वति ॥ पुरुषस्य च मूत्रप्रसेकक्षणनात् ॥ अश्मरीनिमित्तमेकतो सि-
न्धवस्तिः सित्थयति ॥ क्रियाभ्यासाच्छास्त्राभिहितच्छेदान्निष्पंदप-
रिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति ॥ न तु द्विधाभिन्नबस्तिरश्मरीमानपि ॥ उ-
द्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवगाह्य स्वेदयेत् ॥ तथा बस्तिरसृजा न
पूर्यते ॥ पूर्णे तु क्षीरिवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥ स हि त-
था बस्तिगतमश्मरीचूर्णं रक्तं च निर्हरति ॥ मूत्रशुद्ध्यर्थं च गुडसौ-
हित्यं कारयेत् ॥ उत्थाप्य चैनं मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्य-
सिद्धां यवागूं सघृतां पाययेदुभयकालं त्रिरात्रं ॥ त्रिरात्रादूर्ध्वं गुडप-
गाढेन पयसा मृदुमोदनमल्पं भोजयेदादशरात्रान् ॥ अत ऊर्ध्वं फ-
लाम्लैर्जागलरसैः व्रणं च क्षीरिवृक्षकषायेण प्रक्षाल्य रोधमधुकर्म-
जिष्ठाप्रपौंडरीककल्केन लेपयेत् द्वादशरात्रं चैनमग्रमतः स्वेदयेत् ॥
एतेष्वेव च हरिद्रायुतेषु तैलं विपकं व्रणाभ्यंजनं ॥ सप्तरात्राच्च स्वमा-
र्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे यथोक्तमग्निना व्रणं दहेत् ॥ स्वमार्गप्रतिप-
द्ये चोत्तरबस्त्यास्थापनानुवासनैर्मधुरप्रायैरुपचरेत् ॥ यदृच्छया च
मूत्रमार्गप्रतिपद्यमानं तदासक्तं शुक्राश्मरीं शर्करां वा स्रोतसाऽपहरेत् ॥
विदार्य वा नाडीं बद्धिशेनोद्धरेत् ॥ रुद्धव्रणश्च वर्षमंगनाऽश्वनगनागर-

१ सर्पफणवदप्रवर्केण यथेण ॥ २ दशरात्रमतिपाठः

थद्रुमाचारोहेत् ॥ नाप्सु प्लवेत भुंजीत वा गुरुणि ॥ कर्मणि तु मूत्रव-
हशुक्रवहमुष्कस्रोतोमूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्तयोऽद्यौ परिहर्तव्याः
॥ तत्र मूत्रवहच्छेदान्मूत्रपूर्णवस्तेर्मरणं ॥ शुक्रवहच्छेदान्मरणं क्लै-
व्यं वा ॥ मुष्कस्रोतसोरुपघातात्त्वजभंगः ॥ मूत्रप्रसेकच्छेदान्मूत्र-
स्रवणं ॥ सेवनीयोनिच्छेदाद्गुजाप्रादुर्भावः ॥ गुदवस्तिविद्धस्य सद्यो
मरणमुक्तं प्रागिति ॥ भवति चात्र ॥ मर्माण्यमून्यविज्ञाय स्रोतोजा-
नि शरीरिणः ॥ शस्त्रपाणिर्ध्रुवं हन्ति साहस्राकेवलो यथा ॥ ॥ इति
मूत्राघातचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ प्रायेण हि प्रमेहि-
णोऽभिष्यन्नेदेहत्वादुपहृताग्नेर्भक्ष्यादिपंचविधमप्यन्नमृपयुक्तं मूत्राय
मेदसे च विपरिणमते ॥ तस्मादस्य तेजोधातुविवृद्धये क्लेदमेदःप्रशम-
नाय बलिनः संशोधनादि प्रयुंजित ॥ दुर्बलस्य तु संशमनानि ॥ सर्व
स्य च बद्धमूत्राण्यमेदस्कराणि बृंहणान्यग्निबलजननानि चान्त्रपा-
नानि ॥ बलं हि विधिनोपचितमशेषामयक्षयाय संप्रवर्तते ॥ अथ शो-
धनार्हं प्रमेहिणमादावेव विभीतकसर्षपेगुंदीकरंजनिंबनिकुंभान्यतम-
तलेन त्रिकंठकादिना वा यथास्वसिद्धेन स्नेहेन प्रियंग्वादिशृतेन वा
हविषा स्नेहयित्वा कल्पविहितैः प्रयोगैर्वा मयेद्विरेचयेच्च ॥ ततो जात-
बलं मुस्तामरदारुनागरप्रतिवापेन सुरसादिकषायेण स्थापयेत् ॥ पि-
सोत्तरं न्यग्रोधादिकषायेण ॥ ततश्च जांगलरसैः क्रमेण संतर्पयेत् ॥
अत्यपतर्पणेन हि प्रमेहिणो विशेषेण मूत्रकच्छ्वस्तिमेंदूशूलगुल्मा-
तिकाश्र्यभ्रमादीनां संभवः ॥ ततोऽनुबंधरक्षणार्थं शमनार्हस्य च श-
मनमवचारयेत् ॥ प्रातः सर्वप्रमेहेषु हरिद्रां मधुयुक्तामामलकरसेन पि-
बेत् ॥ अथवा शालसप्तपर्णकुटजकपित्थकंपिल्लकविभीतकरोहितक-
कुसुमानि तच्चूर्णं वा क्षौद्रेण लिह्यात् ॥ हरीतकीचूर्णं वा पिबेद्वा त्रि-
फलामुस्तादेवदारुहरिद्राकाथं ॥ असनचित्रकत्रिफलादावीकलिंय-

कानां वा सक्षौद्रं ॥ तद्गुडुच्याः स्वरसमामलकानां वा ॥ विशेषतस्तु
 करुमेहेषु कट्फलमुस्तारोधाभयानां समाक्षिकं कषायं ॥ तगरविडं-
 गद्विहरिद्राणां वा ॥ चंदनागुरुकुष्ठदेवदारूणां वा ॥ पाठामिमंथचवि-
 कात्रिफलानां वा ॥ पित्तप्रमेहेषु रोधसेव्यार्जुनचंदनानां निवामृता-
 मलकपटोलानां वा ॥ शिरीषसर्जार्जुनकेसराणां वा ॥ फलिनीक-
 मलोत्पलकिंशुकानां वा ॥ कुटजोत्पलकैटंकटेरीणां वा ॥ तेष्वपि-
 च विशेषेण पिबेदुदकमेहादिषु क्रमात्कषायं पारिजातकस्य वैजं-
 पंत्याः सप्तसङ्घदस्यारिष्टस्य निशायाः ककुभचंदनयोश्चित्रकस्य पा-
 ठाजौगकयोः खदिरस्य त्रिफलाऽऽरग्वधयोश्च मधुपुतं पिबेच्च ॥
 सिकतामेहे हिंशुप्रवालकैलालवणानि मद्येन मूत्रेण क्षारोदकेन वा
 ॥ क्षारमेहादिषु त्रिफलाया असनादेर्न्यग्रोधादेः शामाकस्य चंदनमं-
 जिष्ठयोः गुडुचीतिदुकास्थिकाश्मर्यखर्जुराणां च मधुपुक्तं ॥ शोणि-
 तमेहे मदधैतीपत्रकलकं च सक्षौद्रं शीतांबुना ॥ वातजेष्वपि यापना-
 र्थं करुपित्तोल्बणेषु पिबेत्कषायं ॥ तत्र वसामेहेऽग्निमंथस्य ॥ मज्ज-
 मेहेऽमृताचित्रकयोः कुष्ठकुटजपाठाकटुरोहिणीकल्कमिश्रं ॥ हस्ति-
 मेहे हस्तिमूकरोष्ठास्थिक्षारं ॥ मधुमेहे कदरखदिरपुरकषायं ॥ कफा-
 नुगतेषु तु वसादिमेहेषु यथास्वकषायेण साधितानि तैलानि ॥ पित्ता-
 नुगतेषु च घृतानि यमकं वा प्रयुंजीत ॥ एतेन शेषेष्वपि मेहेषु स्नेह-
 विकल्पउक्तो वेदितव्यः ॥ तथा कषायसंसृष्टकैः स्नेहैः कफपित्तमू-
 त्रमेदसामनिलस्य चोपशमो भवति ॥ त्रिकंठकातिविषाभल्लानकरो-
 धवचापिचुमंदघननिशाऽजमोदार्जुनाश्वंतकपटोलसोमबल्कमंजिष्ठा-
 पद्मकचंदनागुरुमिश्रं स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः ॥ दशमूलहरीतकीदे-
 वदारुकरंजद्वयद्विपर्षाभूदंतीभूमिकदंबभल्लानकशठीपुष्करमूलार्कमू-
 लशुद्धीमूलवरुणमूलपिप्यलीमूलानि प्रत्येकशो दशपलोन्मितानि पं-

१ कटंकवरी दाहहरिद्रा २ दाहाकल इतिभाषायां ३ मल्लिका (मौगरा)

बकोलकुलत्थप्रस्थत्रयं चाष्टगुणैः भसि साधयित्वा पादशेषं कषायम-
 बतारयेत् ॥ तेन च विडंगकंपिलकभाङ्गीरोहिषचविकापिप्पलीहृद्यत्रिष्ट-
 न्निचुलविश्वभेषजप्रतीवापं घृतप्रस्थं विपचेत् ॥ एतद्धान्वंतरं सर्पिः स-
 र्वप्रमेहपिटिकाकुष्ठविषशोफाशीगुल्मविद्रधिप्लीहजठरश्वासकासवर्ध्म-
 पांडुरोगवातशोणितोन्मादापस्मारहरं ॥ आहारं च यवविकृतिप्रायं म-
 ध्वामलकोपेतमाहारयेत् ॥ यथायथं प्रमेहप्रौपथिनिर्घृहैः सुबहुशो
 यवान्मावयित्वा सक्तुमंथान् यूपधानागृजनवाटयादीन्विविधांश्च लघू-
 न्नक्ष्यानुपकल्पयेत् तद्द्रोघूमान् यवांश्च खरजठरस्थितैश्च यवैर्वा ॥
 यवो हि बद्धमूत्रो मेदःपित्तकफहरः स्थैर्यकरश्च ॥ तथा शालिपष्टिकं
 तृणधान्यानि मुद्गादयस्तिक्तानि शाकानि जांगलानि च पिशितानि
 शूल्यानि परिशुष्काणि प्रदिग्धानि भृष्टचणकोपदंशानि विविधानुपा-
 नान्युपयुंजीत ॥ रोधदूर्वाशठीविडंगत्रिफलापुष्करमूलचतुर्जातकक-
 मुकचविकायवानी श्यामाभाङ्गीहृदि विशालाभूनिबनागरचित्रकपिप्पली
 मूलकदुरोहिणीकुष्ठपाठेंद्रयवातिविषाण्वनखमरिचानि कर्षाशान्यपां
 कलशे विशृत्य नुर्यशेषे रसे पूने जतुशृतपुराणघृतभाजनस्थेऽर्द्धभागेन
 मधु निधाय पक्षमुपेक्षितोऽयं रोधासवः ॥ स मेहकुष्ठकिलासस्थौल्या-
 रोचककर्मपांडुरोगाशीग्रहणीदोषान्निहंति ॥ दशमूलदंतीत्रिष्टच्छा-
 माश्रेयसीचित्रकपुनर्नवासुधाधवैकैषिकागंडीरगुडूचीनां पृथक् पंच-
 विंशतिपलान् भागांस्त्रिफलाढकं सलिलद्रोणैर्दशभिः पादशेषं निर्घृह-
 मवतारयेत् ॥ तस्मिन् पूतशीते शुचिभाजनस्थे पुराणगुडतुलाहयं
 गोमूत्राढकमयोरजोऽर्द्धाढकं मागधिकाप्रस्थं कुटजार्जुनकुष्ठरुमिग्नव-
 द्वाचित्रकपलानि च द्वादश प्रतिवापं दत्त्वा मासं स्थापयेत् ॥ एष मू-
 लारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ असनादिद्रव्याणि पृथग्विंशतिपलान्यंभसौ
 घटाष्टके क्वाथयेत् ॥ चतुर्थस्थितं परिश्रुतं सुशीतं गुडपलशतद्वयेन म-
 ध्वर्द्धाढकेन श्लक्ष्णपिष्टेन पृथक्पलांशेन बत्सकादिना संयोज्य सक्षौप्रे-

ण पिप्पलीचूर्णेनांतः प्रलिप्ते जनुशृते घृतकुंभे आवाप्य यवपत्रे निधा-
 पयेत् ॥ तत्र च तनूनि खदिरांगारप्रतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि बहु-
 शो निमज्जयेदालोहविलयनाच्च ॥ त्रींश्चतुरो वा मासानयं विधृतो लो-
 हारिष्टः पूर्वस्मादधिकगुणः ॥ सीधुमधुमाधवान्यपि च निगदानि पि-
 बेत् ॥ निवृत्तमद्यस्तु सारौदकं दर्भाभो मधुकपित्थतिंदुकमरिचानुवि-
 ङ्गानि पानकानि रागखांडवांश्च सार्षपिकान्यनुपानानि च तद्दिधानां ॥
 उष्ट्राश्वतरखरपुरीषचूर्णानुविद्धं चास्मै दद्यादशनं ॥ मुस्तामृतागंडीर-
 द्विहरिद्रासारिवादिदर्भवर्षाभूदित्रिकंटकव्योषफलगुहोहिषपल्लवश्या-
 मामसुरदारुकालाविडंगपाठाकांपिल्लकभाङ्गीनिदिग्धिकादंतीचित्रककदु-
 कैरंडमूलानि समान्यैकघ्यं चूर्णयित्वाऽयश्चूर्णं द्विगुणं श्लक्ष्णमावाप्य-
 मद्यानुपानं मधुनाऽवलिख्यात् ॥ पिबेद्वा सुखोदकेन त्रिफलांभसा वा
 ॥ तेन मेहप्लीहहलीमकपांडुरोगश्वघृदुर्नामगुल्मोदराणि शीघ्रमुपशा-
 म्यन्ति ॥ द्विविधोपक्रमणीयोक्तांश्चातिस्थौल्यादिगदयोगांश्च शीलये-
 त् ॥ प्रवृद्धमेहः प्रगाढव्यायामोद्वर्तनस्नानविलेपनानि च रूक्षाभिरौ-
 षधीभिः ॥ अधनस्तु छत्रपादत्रविरहितो मुनिवृत्तिर्योजनशतमधिकं
 वा गच्छेत् ॥ श्यामाकनीवारामतिंदुककपित्थाश्मंतककलमूलाहारो
 वा मृगैः सह वसेत् ॥ गोभिर्वा तन्मूत्रशकृद्भृत्तिः परिभ्रमेत् ॥ तडागानि
 वा खनेत् ॥ रुशं त्वतिविरुद्धैर्बृहयेत् ॥ शराविकाद्यास्तु पिटिका अ-
 पक्काः शोफवदुपाचरेत् पक्काश्च व्रणवत् ॥ पूर्वरूपेष्वेव तु तासां पाने
 वनस्पतिकषायं वस्तमूत्रं चोपदिशन्ति ॥ तीक्ष्णं च संशोधनं ॥ दुर्विरे-
 ष्या हि मधुमेहिनो भवंति ॥ मेदोऽभिव्यासदेहत्वात् ॥ तैलं च व्रण-
 रोपणार्थमेलादेः कुर्वीत ॥ आरग्वधादेः कषायमुद्दतने ॥ असनादेः प-
 रिषेचने ॥ बल्लाकादेः पानभोजनेषु ॥ पाठाचित्रकशार्ङ्गैष्टाक्षुद्राबृहती
 सारिवासोमबल्कसप्तपर्णारग्वधकुटजमूलचूर्णं मधुनाऽवलिख्यान्ववाप-
 सं वा ॥ असनादिवर्गस्य वा कषायं परिगृह्य परिस्नान्य च पुनः प्रियं-

ग्वामलकरोधदंतीरुज्यायस्ताघचूर्णावापं च दर्वीपलेपिनमवतारयेत् ॥
 तं यथाबलमवल्लिख्यात् ॥ यद्यथास्त्रं च प्रमेहघ्नौषधानियूहैस्तद्भावि-
 शिलाजननुलोपयुक्ता सर्वमेहान्त्सपिटिकानपकर्षतीति ॥ भवति चात्र
 ॥ मागध. मधुकं रोधं कुष्ठमेलाहरेणवः ॥ समंगा धातकीपुष्पं सारिवा
 रजनीद्वयं ॥ प्रियंगवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरं ॥ मातुलुंगस्य पत्रा
 णि मधूच्छिष्टं ससैधवं ॥ तैस्तैलं सिद्धमभ्यंगाच्छोधयेद्रोपयेत् च ॥
 दुष्टाहःपिटिकागंडगंडमालाभगंदरान् ॥ पिटिकाः साधयेच्छीघ्रं ता ह्य
 मून् घ्नंति मेहिनः ॥ अनुशेषानपि विषग्यथाबलमुपद्रवान् ॥ सर्वजा-
 न्वा महामर्मसंश्रयादनुपंगतः ॥ सुबहूपद्रवत्वाच्च प्रमेहो दारुणो ग-
 दः ॥ इति प्रमेहचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथानो विद्रधिद्विचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वमेव विद्र-
 धिमामं शोफविधिना यथादोषमुपाचरेत् ॥ प्रथमं शोणितमपहरेत् ॥
 पाकाभिमुखं चोपनास्य पक्वं पाटयित्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥ आभ्यंतरे
 तु विद्रधौ वरणादिकाथमूपकादिप्रतीवापं पिबेत् ॥ आभ्यामेव च वर्गा
 भ्यां विरेचनद्रव्यैश्च पानाय सर्पिः प्रकल्पयेत् ॥ आस्थापनमनुवासनं
 च ॥ मधुशिशुं च पानभोजनलेपनेषु ॥ शिलाह्वयं वा कल्पविधिनोप-
 युंजीत गुग्गुलुं वा ॥ यथादोषं च सर्वशो गुल्मवदुपक्रमेत् ॥ त्रिफ-
 लामधुकपिचुमंदकदुकापटोलानि शाणांशानि त्रिवृत्त्रायमाणाकर्षं म-
 मूरपलं चैकध्यमष्टगुणोऽभसि साधयित्वा तं रसं घृतमूर्च्छितं ॥ तेन वि-
 द्रधिगुल्मज्वरदाहशूलनृष्णाहृद्रोगभ्रमारतिमूर्च्छारक्तपित्तकामलाकु-
 ष्ठीसर्पाः प्रशाम्यन्ति ॥ त्रायमाणाप्रस्थकाथे मुस्तकदुकातामलकी-
 त्रायमाणाचंदनदुरालभाजीवंतीवीरोत्पलैः पालिकैर्घृतप्रस्थं क्षीरामल-
 कसप्रस्थद्वयोपेतं विषकं समानं पूर्वेण ॥ द्राक्षामधुकरबर्जूराभीरुधि-
 दारीपरूषकत्रिफलाकाथे क्षीरेक्षुधात्रीस्वरससमेतमभ्यागर्भं सर्पिर्वि-

पाचयेत् ॥ तच्छीतं मधुशर्करापादयुक्तं समानं पूर्वेण ॥ मृशं च शृंगा-
दिभिः शोणितमवसेचयेत् ॥ यथासन्नं बाहुमध्ये वा सिरां व्यधेत् ॥ प-
च्यमानं च कोष्ठग्नं बहिरुन्नतमुपनाहयेत् ॥ तत्रैव पिंडिते शूले त-
त्पार्श्वपीडनेन लब्धसुप्तौ शस्त्रकर्मविधिनिर्दिष्टैश्च चिन्हैः पक्कमुपलक्ष्य-
भित्वा व्रणवत्साधयेत् ॥ आभ्यंतरण्य च पक्कमूर्ध्वमधो वा प्रवृत्तं पू-
यमुपद्रवान् परिरक्षन्नुपेक्षेत दशाहमात्रं ॥ असम्यग्बहति वा क्लेदे त-
न्निर्वापणार्थमम्लसुराम्लासवभैरेयोष्णोदकान्यतमेन वरणादि मधुशि-
थुं वा पिबेत् ॥ तन्मूलैर्वा कृतां यवागूं यवकोलकुलत्थयूषेण वाऽश्नीयात्
॥ ऊर्ध्वं च दशाहात्तिल्वकभृतेन त्रापमाणाघृतेन वा यथाबलं विशो-
धयेत् ॥ विशुद्धश्च तिक्तकमल्पमल्पं सर्पिर्मधुनोपेतमुपयुंजीत ॥ यथा च
नोरिति पाकं तथा प्रयतितव्यं ॥ शीघ्रविदाहित्वाद्दि तस्य विद्रधिर्दिति
संज्ञा ॥ पक्के पुनर्देविकी सिद्धिराशुकारितया सर्वाभयेभ्यो विद्रधेः ॥ स-
ति च मेहे प्रमेहचिकित्सितमीक्षते ॥ स्तनविद्रधिमापि व्रणविशोधने-
नोपचरेत् ॥ पच्यमानं यथेष्टभोजनेन पाचयेत् ॥ न पुनरुपनाहयेत् ॥
उपनद्धो हि स्तनो मृदुमंसतया शीघ्रमेव सद्यः कोपमवाप्यावदी-
र्येत ॥ पक्के च पुनः स्तनविद्रधिं स्तन्यवाहिनीः सिराः सचूचुकं च रु-
ष्णमंडलं परिहरंश्च खेणोपक्रमेत ॥ सर्वासु चामविद्रग्धपक्कव्रणावस्था-
सु स्तनं विनिर्दुहीत दंतादिविद्रधीनामपि यथास्वमेव वक्ष्यते लक्षणं
साधनं च ॥ वृद्धौ तु मारुतजे त्रिट्क्लिग्धमातुरं त्विन्नं च मिश्रकसु-
कुमारकतिल्वकैरंडकोशाघ्रफलक्षेहानामन्यतमेन विरेचयेत् ॥ ततो-
ऽनिलप्लकाथकल्केर्निरूहयेत् ॥ निरूढं च मांसरसेनाशितं यष्टीमधुक-
तैलेनानुवासयेत् ॥ स्वेदप्रलेपोपनाहंश्च प्रयुंजीत ॥ पक्कं च भित्वा व्रण-
मिध चिकित्सेत् ॥ पित्तवृद्धिं पित्तशोफवत् पक्कं च पित्तव्रणवत् ॥ कफवृ-

१ तन्निर्वहणार्थमिति पाठो भाति २ निम्बक.भेदो गुल्मचिकित्सितोक्तः ३ सुकुमारक-
स्तु अस्मिन्नेवाभ्याये वक्ष्यमाणः

द्विमपि कफशोकवत् ॥ पिवेच्च पीतदारुकषायं मूत्रेण ॥ कफग्रंथिवच्च सर्ष्व विम्लापनवर्जमाचरेत् ॥ पक्वं च पादितं श्लेष्मव्रणवत् ॥ रक्तजं पित्तद्विद्विन् ॥ प्रततं चात्र रक्तमपहरेत् ॥ मेदोद्विद्धिं गवादिकरीषनुषकिण्वसुरसादिभिरुष्णरूक्षैर्मूत्रपुक्तैः स्वेदयित्वा पुनस्तद्विधेरेव सुखोष्णैः सोत्सेधं लेपयेत् ॥ तद्विच्छिरोविरेकद्रव्यैर्वा ॥ स्त्रिन्नं चैव फलसेवनीं परिहृरन् वृद्धिपत्रेण विदार्यापनीय च मेदः कासीससैधवमाक्षिकैः प्रतिसार्य सीव्येत् ॥ ततः सुमनोग्रंथिकमनःशिलैलाभलातकैस्तैलमभ्यंगार्थं कुर्यात् ॥ आषणसंधानाच्च स्नेहस्वेदौ ॥ मूत्रवृद्धिं श्लिग्धैः स्वेदयित्वा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ततोऽधस्तात्सेवन्या दकोदरवद्वीहिमुखेन विरध्वानाड्या स्त्रावयेत् ॥ ततः स्थगिकाबंधं कुर्यात् ॥ व्रणे च शोधनरोपणानि ॥ अंत्रद्विद्धिं फलकोशमसंप्राप्तं वातवृद्धिवदुपचरेत् ॥ पुनर्नवपलशतं दशपलानि च पृथक्दशमूलपद्यस्याऽश्वगंधाशतावयैरंडमूत्रान्यपां बहुऽष्टांशावशेषं साधयेत् ॥ पूतशीते च तस्मिन्निर्घृहे त्रिंशद्गुणान्ये रंडतैलप्रस्थं घृतद्विप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थं कल्कीकृतानि च द्विपलिकानि द्राक्षानागरपिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीयवक्षारचित्रकमधुकसैधवान्यावाप्यैकध्वं विपचेत् ॥ एतत्सर्वयंत्रणास्वपरिक्लेशनेन सुकुमाराख्यं सुकुमाराणां नारीणां क्षीणरेतसामप्रजानामल्पाम्नीनां च कामतोऽन्नपाने वा प्रयुक्तमलक्ष्मीघ्नं कांतिकरं बल्यं बृंहणं वयःस्थापनं बर्ध्मविद्रधिप्रीहगुल्मोदावर्त्तशोफोदराशौर्नद्रूपानि रोगेषु महावातव्याधिषु परममौषधं ॥ गंधर्बहस्तमूलतुलां यवाढकं नागराद्धिकुडवं च सलिलद्रोणे पादशेषं पचेत् ॥ तेन द्विगुणक्षीरेणैरंडतैलप्रस्थं साधयेत् ॥ कल्कपिष्टं चात्र दद्यात्पुनर्गंधर्बहस्तमूलकुडवं शुंठीपलं च ॥ एतद्गंधर्बहस्ततैलं तुल्यं पूर्वेण ॥ भवति चात्र ॥ यायाद्बर्ध्मं न चेच्छान्तिं स्नेहरेकानुवासनैः ॥ बस्तिकर्म पुरः कृत्वा वंक्षणस्थं ततो दहेत् ॥ अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतोऽर्द्धदुवक्रया ॥ अंगुष्ठस्योपरि स्त्राव पीतं तंतुसमं च

यत् ॥ उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यक् दहेच्छिन्वा यतो गदः ॥ ततोऽन्य-
 पार्श्वेऽन्ये त्वाद्दुर्दहेद्वाऽनामिकांगुलेः ॥ गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे श्लिष्टि
 चायं विधिः स्मृतः ॥ कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां तु यतो गदः ॥
 शंखोपरि च कर्णाते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीं ॥ व्यत्यासाच्च सिरां विध्ये
 दंत्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ॥ इति विद्रधिस्तनविद्रधिद्विचिकित्सितं ना-
 म पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ गुल्मो हि वातादृते
 न संभवति ॥ तस्मात्तेषु सर्वेष्वपि प्रथमं श्लेहस्वेदौ वातहरौ ॥ श्लेहस्वेदोप-
 संहितं मृदु विरेचनं तद्दिधान् बहुशो बस्तीनम्लमधुरलवणांश्च रसान्पु-
 त्त्याऽवचारयेत् ॥ मारुते हि विजितेऽल्पेनापि यत्नेन शक्यमन्योऽपि
 दोषो गुल्मेषु नियंतुं ॥ अथ वातोत्तरे रूक्षबद्धमरुच्छरुतमातुरं तीव्ररु-
 जमनिलव्याधिविहितमन्यतमैलं पाययेत् ॥ अथवा विडंगपंचकोल-
 कमरिचत्रिफलाधान्यगर्भं सपयः सर्पिर्विपक्वमनेनैव वा कल्केन दशमू-
 लकाथोपहितं राजयक्ष्मविहितं वा षट्पलं ॥ हिंगुधानकाम्लधेतससौव-
 चलेलाविडशठीदाडिमयवक्षारचित्रकाजगंधाऽजमोदाजाजीपुष्करमू-
 लवचात्रिटुकसुरसैर्वा दधियुक्तं हृषुपामरिचवाष्पिकासैधवदीप्यका-
 जाजीपंचकोलकैः कोलमूलकदाडिमरसदधिक्षीरवत्सर्पिःसिद्धं सिद्धं
 शूलविबंधहिध्माऽऽध्मानश्लेहद्वेगग्रहणीहतनामकमिवध्मपांडुक्षय-
 श्वासकासयोनिरोगोदरज्वरारोचकेषु ॥ शुंठीपलं पिप्पलीपलमध्वर्द्ध
 धानकात्कुडवं दाडिमं द्विकुडवं घृतपलानि विंशतिः क्षीरं चैकध्वं
 विपचेत् ॥ एतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥ लशुनस्य विगतत्वच-
 स्तुलां प्रत्येकं पंचपलिकं महापंचमूलमष्टगुणोऽप्तसि साधयेत् ॥
 तेन काथेन तदद्वाशैश्च पृथक् सुरादधिमस्तुधान्याम्लदाडिमरसैः हिं-

गुचविकासैधवधिफलाऽमरदारुभिश्चाद्धपलिकैः प्रस्थोन्मितं घृतं शृतं
 समानं पूर्वेण ॥ वर्षाभूद्वयदशमूलाश्वगंधासुषवीच्छिन्नहृद्भा-
 ईरीरक्षैरंडवलाकालाशठीपुष्करमूलगंधपलाशान्दिपलांशान्प्रस्थं प्रस्थं
 च यवमाषकोलकुलत्थानां जलद्रोणे पादावशिष्टं विपाचयेत् ॥
 तेन पृथक् समानुलुंगदाडिमाश्रानकरसशुक्तनुषोदकारनालं घृतप्रस्थं
 दध्याढकोपेतं वचाकारवीशताण्डाद्विक्षारत्रिलवणत्रिकदुकरास्त्राकुंभ-
 निकुंभयवानीयवानकहिंसाऽम्लवेतसनीलिनी फलविडंगदाडिमाहिंगु-
 पाषाणभेदकोषकवृषकहपुषाभाईश्वदंष्ट्रात्रपुसैवार्कबीजाज्जाजीसास्त्रि-
 वोपकुंचिकाप्रंथिककुस्तुंबरीतुंबरुफलमूर्धाचित्रकसुरसागजपिप्पली -
 गर्भं साधयेत् ॥ द्वाधिकारव्यमेतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥ मूत्रघातो-
 न्मादाप्रस्मास्वातव्याधिहरं च ॥ पिबेद्वा व्योषपद्रुंधाकमिध्न कदुका-
 चित्रकसौवर्चलाभयापवक्षारैर्दंशां क्षमियुक्तं साधितं सर्पिः ॥ क्षी-
 रायोग्याप च सुरामदिरामस्तुदधिसरद्व्यद्धिमरसानामन्यतमं विद-
 ध्यात् ॥ अभ्यंगपूर्वं चैवं सदा स्वेदयेत् ॥ स्नेहस्वेदौ हि सम्यक् प्रपु-
 क्तौ स्रोतसां भार्दवमुपजनघ्यानिलं जित्वा च विबन्धमाशु गुल्ममपक-
 र्पतः ॥ तत्र हृदयजे विशेषेण स्नेहपानमिच्छंति ॥ वस्तिजे वस्तिमुभयं
 नाभिपार्श्वार्श्वे विबन्धानिलवर्चसश्च दीप्तयेः स्निग्धोष्णानि रंहणानि
 चान्नपानानि पुनः पुनश्च स्नेहपाननिरुहानुवासनानि कफपित्तानुरक्षि-
 णा प्रयोज्यानि ॥ अन्यथा कफो वृद्धस्तंद्रागौरवारुचिदृह्लासामिसा-
 दान्कुर्मात् ॥ तमुल्लेखयेत् ॥ तत्कृतेषु च शूलानाहविवेधेष्वनंतरोक्ता-
 नां घृतान्प्रमौषधैर्भूर्णवर्तिगुलिकाकाथान्कोलदाडिममातुलुंगसुरामंडत
 क्रमस्तुधान्याम्लोष्णोदकानामन्यतमेन प्रकल्पयेत् ॥ अपिच ॥ त्रिलव-
 णहपुषाऽजमोदाजगंधावचाहिंगुपाठोपकुंचीशठीजीरकाज्जाजीकुस्तुंब-
 रीवाष्पिकाकारवितुंबुरुस्वर्जिकायावशूकमार्द्रकरसेनासकृद्भाषतं यः
 पिबेत्पाशराहारकालेऽथवा मासमात्रं हिताशी नरः ॥ द्रुतमशिशिरवा-

रिणाऽजाजीपौष्करं वा ॥ दाडिमं तित्तिडीकं विडंगानि भाङ्गी वरी वेत
 सोऽम्लो मिशमरिचगजकर्णाभयापंचकोलानि कोलानि कुंभा निकुं-
 भा विशाला यवानी सुराहं च तत्सर्वमेकत्र सुश्लक्ष्णचूर्णीकृतं बी-
 जपूरकरसेन मद्येन तत्रेण मूत्रेण कोलाभसा मस्तुना पेयया
 सर्पिषोष्णेन दुग्धेन कौलत्थेन यूषेण वा क्षारनिश्च्योतिततोयेन वा
 दाडिमाद्वा स्नेनात्मवानेभिरेवौषधैः साधितं वा घृतं ॥ हृदयगुदकटीय-
 कृत्स्नीहृगुद्याश्रितं तस्य शूलं प्रणश्येत् ॥ तथा गुल्मविष्टं भदुर्नामक-
 ऋद्धोदराध्मानहिध्माविबंथाः सत्रध्मारुचिश्वासकासाः ॥ प्रपक्तं च श-
 क्तो भवेत्यावकः प्राश्यमानानि प्लषाणचूर्णान्यपि ॥ अभयापलहृय-
 मम्लवेतसपलहृयं पालिकाव् वचाविश्वभेषजत्रिष्टुदंतीचित्रकशठीपु-
 ष्करजटायावशूकान् कार्षिकान्मरिचाजाजीसैधवोभ्रुकंचिकाशितिवार-
 कयवानीधातकीपुष्पविडंगान् हिंगुत्रिकर्षं च चूर्णितं पूर्ववद्भाषितं
 पीतं समानं तेन ॥ यवानीशतपुष्पानागकेसरत्रचामुस्तव्योषपाठागुग्गु-
 लुत्रिष्टुतागजपिप्पलीतालीसैलाऽपामार्गद्वन्तीनिदिग्धिकामूलानां भा-
 गो भागध्माम्लवेतसस्य तन्मूक्ष्मरजीकृतं मानुलुंगदाडिमवदररससी-
 धुसुरोष्णसलिलान्यनमपीतं शूलगुल्मवध्मानाहोदरकोष्ठसैमित्पार्शो-
 ऽश्मरीमूत्रग्रहकटीपृष्ठग्रहग्रहोन्मादापस्मारस्कंदशुक्राम्निसादानपनय-
 ति ॥ तिलकुंतलपलाशसर्षपयवनालमूलकक्षीजानामंतर्धूमदग्धानां क्षा-
 रं गोजाविमहिषीखरहस्तिमूत्रैर्बहुकृत्वो गालयेत् ॥ तत्सुतदच्छं शीतं
 शुंठीसैधवकृमिघ्नचूर्णप्रतीवापमधिशृत्य लेहीभूतमाददीत ॥ तसैल-
 युक्तं समानं पूर्वेण ॥ महौषधदेवदारुदंतीत्रिष्टुताठाक्षारहृयत्रिकलो-
 पकुंथिकाचविकाहीमिपिप्पलीहृयपिप्पलीमूलसर्पसुगंधाकुष्ठकटुरोहि-
 षीनामर्द्धपलिकान् भागान् पलं पलं च पंचानां लषणानामेकत्रचूर्ण-
 यित्वा दध्ना त्रिष्टुतेन चाप्लाव्य कलशोदरेऽतर्धूमं पाचयेत् ॥ तमग्निवर्णं
 च कलशमपनीय क्षारमाददीत ॥ एष क्षारागदो भेदविहितः समानः

पूर्वेण ॥ सर्पमूषिकदष्टगरापस्मारोन्मादाश्मरीयोनिशुक्रदोषांश्च साध-
यति ॥ पित्तं च विदृद्धमंतःसंतापं जनयति ॥ तत्रैरंडतैलं सपयस्कं
विरेचनार्थं च पिबेत् ॥ सकफस्तु वारुणीमंडमिश्रं ॥ अत्युद्रिक्तपित्त-
स्त्रिफलां त्रायमाणां वा क्षीरेण ॥ विरिक्तस्यापि संतापानुवृत्तौ रक्त-
मवसेचयेत् ॥ विद्विबधे चोदावर्तक्रमं कुर्यात् ॥ लुंचिततिलपलद्वयं
शुंठ्यर्द्धपलं च पिष्टं गुडपलोपेतमुष्णेन पयसा पिबेत् ॥ तद्वातगुल्मो-
दावर्त्तयोनिशूलानपोहति ॥ तथा क्षीरशूतेन महापंचमूलेन शिलाह-
यं लशुनं तु क्षीरेण सिद्धं पीत्वा गुल्मोदावर्त्तगृध्रसीद्धद्रोगविद्रधिशो-
षविषमज्वरान् जयति ॥ बृहतीद्वयविल्वगोक्षुरकैरंडमातुलुंगीमूलपा-
षाणभेदकाथः सयवशूको गुल्मशूलहरः ॥ माषपर्णीमुद्गपर्णीसहदेवा-
रुस्वपंचमूलैरंडेक्षुवालिकानिर्यूहो यवक्षारोपेतः सर्वकोष्ठशूलघ्नः ॥
देवदारुनागरैरंडमूलपौष्करमूलानां काथः सर्वशूलघ्नः ॥ पौष्करमूलदु-
रालभायवशुंठीनां वा ॥ तैलारनालमूत्रमदिरायावशूकाश्चैकत्र पीता
गुल्मोदरानाहृष्टीहहरः ॥ स्वेदांश्च विविधान्पुनः पुनर्योजयेत् ॥ खंसनार्थी
नीलिनीफलचूर्णयुक्तानि पूर्वेषूक्तानि हवींषि पिबेत् ॥ अथवा रामठस्यै-
को भागः सैधवस्य त्रयो नवैरंडतैलस्य सप्तविंशतिर्लशुनस्वरसस्य तदै-
कध्यं कृत्वा पीतमुदरगरगुल्मवध्मप्रीहशूलहरं ॥ नीलिनीबलाव्याघ्री-
कटुकाफलत्रिकटुकराक्षारुमिग्नानि पात्तिकान्यपामादके साधयित्वा-
ऽष्टभागशिष्टमवतारयेत् ॥ तेन सुहीक्षीरपलप्रतीवापं दधिसमं सर्पिः प्र-
स्थं पचेत् ॥ तत्पेयामंडेन सह रसाशिना नीलिनीघृतं पलमात्रया पीतं
गुल्मप्रीहकुष्ठश्वित्रजठरव्यंगशोफज्वरपांडुरोगोन्मादानपकर्षति ॥ दु-
र्विरेको हि सर्वैव गुल्मी मारुताभिभूतकोष्ठत्वात् ॥ तस्मात्सुस्त्रिग्ध-
मेन स्नेहविरेकैर्वा शोधयेत् ॥ पित्तगुल्मे तु स्त्रिग्धोष्णेन जाते खंसनार्थं
मधुना कंपिल्लकमवल्लिखात् ॥ द्राक्षाऽभयारसं वा सगुडं पिबेत् ॥ क-
ल्पोदितानि वा विरेचनानि युंजीत ॥ रुक्षोष्णसमुद्भूते पुनः संश-

मार्थं तिक्तकं वासाघृतं वा पिबेत् ॥ अथवा तृणपंचमूलकाथेन जी-
वनीयकलकेन च सिद्धं सर्पिः ॥ तथा न्यग्रोधादिगणेन तृणपंचमूला-
दिभिर्वा पृथक्साधितं क्षीरं ॥ रूक्षोष्णजेऽपि चात्ययिके सामान्यतो
वा समुत्पन्ने विद्रधिविहितानां त्रिफलादिकाथत्रायमाणाघृतद्राक्षाशृ-
तानामन्यतमं पिबेत् ॥ क्षीरं वा त्रायमाणाशृतं कोष्णं पीत्वा क्षीरमेव
सुखोष्णमनुसुखं पिबेत् ॥ पक्काशयस्थे वा गुल्मे क्षीरवस्तिभिः सति-
कैः संशोधयेत् ॥ शीतद्रव्यसिद्धैश्च स्त्रैरभ्यंजयेत् ॥ मणिकनकरज-
तताम्रभाजनानि च शिशिरवारिपूर्णानि गुल्मदेशस्थोपरि धारयेन्मु-
क्तावलीश्च सुशीताः ॥ एवमसिद्धौ विदाहपूर्वरूपेषु चासृक् सावयेत्
॥ सुतरक्ते च जांगलरसैर्लब्धवल्मर्तिशेषनाशाय पुनः सर्पिरभ्यासये-
त् ॥ विद्रधिवच्च विद्वद्यमानमुपनाहयेत् ॥ पर्यागतमपि तद्दुपलक्ष्य
तथैव सर्वथोपचरेत् ॥ श्लेष्मगुल्मिनं प्रागेव विधिवद्दामयेदवम्यमुप-
वासयेत् ॥ लंघितस्योष्णकटुतिक्तदीपनं संसर्गमाचरेत् ॥ तथा स्वेद-
नानि वातगुल्मोक्तादीनि च घृतानि द्विगुणाद्द्विगुक्षारास्तुवेतसानि ॥
दशमूलकाथव्योपदाडिमहिं गुयवक्षारबिडसैधवयुक्तं सर्पिः सिद्धं श्ले-
ष्मगुल्मघ्नं ॥ भल्लातकपलद्दयं लघुपंचमूलं च पालिकमुदकाढके प्र-
पाचयेत् ॥ प्रस्थशेषे तस्मिन्क्षीरप्रस्थे च सर्पिःप्रस्थं द्विगुविडंगशठी-
बिडसैधवक्षारराक्षानागरपिप्पलीषट्प्रथामधुकचित्रकैः कार्ष्णिकैर्विपचे-
त् ॥ एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्मप्लीहकासश्वासग्रहणीपांडुरोगघ्नं ॥ ष
ट्पलं वा द्विगुणक्षीरं क्षीररहितं मस्तुदधिकार्जकार्द्रकरसाढकद्वयोपे-
तं साधयित्वा प्रयुंजीत ॥ द्विगुहरीतकीपुष्करमूलशुंठीसैधवबिडश्या-
मायवक्षारतुंबुरुचूर्णो यवकाथाद्भुतः सर्पिर्मृष्टो भक्षितः शूलगुल्मका-
ठिन्यघ्नः ॥ ततोऽस्य सर्वमंगं गुल्मं च साध्मानं सविबंधं कठिनमुञ्जतं
गूढमांसं स्थिरं महावास्तुं च बहुधा बहुशश्च स्वेदयेत् ॥ स्निग्धस्निग्ध-
शरीरस्य च शिथिलतां गते गुल्मे यथोक्तां घटिकां लगयेत् ॥ संगु-

हीने च गुल्मे पटीमपनयेद्विधाहा ॥ ततो हृदयमंत्रं च वर्जयन् गु-
 ल्मं विमर्गाजपदादर्शान्यतमेन वस्त्रांतरितं प्रपीडयन् प्रमृज्यात् ॥ त-
 तः सालवणादिभिः सुखोष्णैर्लेपयित्वा लोहपात्रैः स्वेदयेत् ॥ एवममु-
 ना क्रमेण स्थानादपमृते शिथिलीभूते गुल्मे विस्फोहेवतो दशमूलि-
 कांश्च वस्तीन् विदध्यात् ॥ नीलिनीघृतमेतद्विगुणप्रमाणं पाययेत् ॥
 उदरोक्तानि च सर्पीषि च त्रिफलाकुंभनिकुंभदशमूलानां षोडशांशा-
 वशिष्टं काथं घृतभैरंडतैलं क्षीरं चैकतः साधयेत् ॥ अपं मिश्रकण्ठेहः
 कफगुल्मघातविद्विबंधोदावर्तश्लीहोदरयोनिशूलान्यपकर्षति ॥ पिप्प-
 ल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैरैरंडतैलहविषोः प्रस्थौ षड्गुणे पय-
 सि पचेत् ॥ अयमपि मिश्रकण्ठेहो गुल्मानां खंसनो वृद्धिविद्रधिगु-
 ल्मघातव्याधिषु च परममृतं ॥ दंत्याः पलानि पंचविंशतिस्तांबत्येव
 चित्रकस्य तांबत्येषु हरीतक्यः सर्वमेकत्र सलिलकलशेऽष्टांशावशि-
 ष्टं साधयित्वा पूत्वा च तस्मिन् ता हरीतकीः पंचविंशतिश्च गुडपला-
 नि तैलार्द्धकुडवं चूर्णीकृतं त्रिष्टताकुडवमर्द्धपलोन्मितां मागधिकां म-
 हौषधं च प्रक्षिपेत् ॥ ततो मृदग्निना लेहीभूतेऽवतारिते शीते च तैल-
 समं मधु कर्षांशं च चतुर्जातकचूर्णं मिश्रयेत् ॥ एता दंतीहरीतक्यः
 साबलेहाः पंचविंशत्यहोभिर्भक्ष्यमाणा गुल्मार्शःश्वयथुकुष्ठकामला-
 रोचकग्रहणीपांडुद्वद्रोगोत्केशश्लीहोदरविषमज्वरानपघ्नति ॥ द्रव्यं च सु-
 खं च विरेचनं ॥ गुडक्षीरभावितं वा त्रिष्टताचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यामवलिष्यात्
 ॥ गुग्गुलुं वा गोमूत्रेण पिबेत् ॥ तेन वा श्यामात्रिष्टकुष्ठदंतीगुग्गुलुक्षा-
 रहरीतकीपीलुरसं वा समसर्पिलंबणं मूत्रवस्तिं वा ॥ क्षात्रांश्च तांस्तां-
 स्तत्र तत्रोक्तान् क्षीररसस्निग्धाहारो ब्रह्मेकाहं विश्रम्य प्रयुंजीत ॥
 क्षारो हि श्लेष्माणं स्निग्धस्थिरमधुरमाशयान्छिदन्क्षरपति ॥ कफरु-
 द्धमार्गशुल्क्यर्थं विविधांभूर्णलवणतकारिष्ठासवानवचारयेत् ॥ पिप्प-

लोमिप्पलीमूलसैधवाजाजीचित्रकचूर्णपुक्तां च जीर्णसुरां ॥ अपिच ॥
 बमनैर्लवनैः स्वदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ बस्तिभिर्गुलिकाचूर्णक्षारारि-
 द्यासवैरपि ॥ श्लेष्मिकः कृतमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ तदा
 दाहं हृते रक्ते कुर्यादंते शरादिभिः ॥ अथ वस्त्रांतरितं सपर्यतं गुल्म-
 निचयं प्रदीप्तेन शरलोहाग्निमंथतिदुककाष्ठानामन्यतमेन नाभिबस्ति
 हृदयांत्रोरमराजीः परिहरन्नातिगाढं परामृशेत् ॥ ततः कषायस्त्रादुशी
 तैरग्निवेगमुपशाम्यं ऋणोपक्रमं कुर्वीत ॥ व्यामिश्रदाषे तु व्यामिश्र-
 मिदमेव यथोक्तं विदधीत ॥ रक्तगुल्मे पुनरतीतप्रसवकालाया यो-
 पितः स्नेहस्वेदपूर्वं स्नेहविरेचनं वितरेत् ॥ पलाशक्षारोदकसिद्धं च य-
 मकं गुल्मभेदनाय तीक्ष्णोष्णं च विधिं ॥ एवमभिद्यमाने योनिविरे-
 चनार्थं क्षारेण महावृक्षक्षीरेण वा युक्तं पल्लं ताभ्यां वा भाविता-
 न्कटुकमत्स्यांस्तत्पित्तभावितान्वा वराहपित्तभावितान्वा नक्तकान-
 धोभागिकद्रव्यभावितान्वा सगुडक्षारकिण्वं वा बस्तिं च सक्षारक्षी-
 रमूत्रेण दाशमूलिकमुत्तरबस्तिं च योजयेत् ॥ प्रवृत्तं तु रक्तं रसो-
 दनाशिन्या उपेक्षेत ॥ अतिप्रवृत्तं रक्तपित्तोपक्रमेण साधयेत् ॥
 सर्वेषु चान्नपानस्वरूपज्ञो गुल्मेष्वाहारमभिवलापेक्षी युंजीत ॥ आ-
 नाहादिष्वप्यामशुद्धवातोदावर्तानुरोधेन मुल्मवत्प्रतिकुर्यादिति ॥
 भवति चात्र ॥ मंदेऽधौ वर्द्धते गुल्मः प्रदीप्ते तु प्रशाम्यति ॥ शमय
 कोपी दोषाणां सर्वेषां यत्तदाश्रयौ ॥ इति गुल्मचिकित्सितं नाम
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वमेवोदरमतिमात्र-
 दोषसंचयानुबन्धेन स्रोतोमुखनिरोधाद्वाकुलानिलतया यत्प्रजायते
 तस्मादभीक्ष्णमुदरी विरेचनान्युपयुंजीत ॥ मूत्रक्षीरान्यतरयुक्तमेरंड-
 तैलमहरहर्मासमेकं हौ वा ॥ क्षीराहारो वा गव्यं माहिषं वा मूत्रं ॥ उद्धी
 क्षीरवृत्तिर्वाऽऽसीत ॥ शोकभूत्तानाहृण्मूर्च्छांपरीतो विशेषेण पयोऽनु-

पानां गोमूत्रेण प्राणदां पिबेत् ॥ मिप्पलीसहस्रं वा स्रुहीक्षीरभावितं
 सेवेत् ॥ तद्भावितेन वा कृष्णाऽभयाचूर्णन कासरगुगुलुं ॥ सैधवाजमो
 दयुक्तं वा निव्रतैलं ॥ अथवाऽऽर्द्रकरसानुविद्धं सिद्धं वा ॥ हरीतकीचू-
 र्णप्रस्थयुक्तमाढकं घृतस्थांगारेष्वभिविलाप्य स्वजेनाभिमंथ्यानुगुप्तं य-
 षपद्ये मासं वासयेत् ॥ ततश्चोद्धृत्य परिस्नाव्य हरीतकीकाथास्तदाधिप्र-
 तीवापं विपाचयेत् ॥ अथवा गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमावाप्य विपा-
 च्य शीतीभूतमभिमथ्य तन्नवनीतं महावृक्षक्षीरेणैव सह साधयेत् ॥
 अथवा चविकाचित्रकदंत्यतिविषाकुष्ठसारिवाविडंगत्रिफलाकटुरोहि-
 णीद्विहरिद्राशंखिनीत्रिवृदीप्यकानर्द्धकार्षिकान् राजवृक्षफलमज्जाद्वि-
 पलं महावृक्षक्षीरद्विपलं गोमूत्रक्षीरघृतत्रिकुट्टवं चैकध्वं पाचयेत् ॥
 एतानि तिल्वकचतुर्थानि सर्पीषि पीतान्युदरगुल्मविद्रध्यष्टीलाऽऽनाह
 कुष्ठोन्मादापस्मारात्त्रिग्नानि ॥ यावशूकपंचकोलपट्टपलेन वा मस्तुद-
 शमूलकाथाढकद्वये च सिद्धं सर्पिःप्रस्थं योजयेत् ॥ यवकोलकुलत्थ-
 पंचमूलकषायेण च सुरासौवीरकयुक्तं सर्पिः ॥ सर्पिःपानस्रस्ते च दोषे
 बलवान् विरेचनार्थं मूत्रासवारिष्टसुराः स्रुहीक्षीरयुक्ताः शीलयेत् ॥
 विरेचनद्रव्यकषायं नागरदेवदारुप्रगाढं त्रिलवणादिचूर्णं वा द्विगुणानु-
 लोमनद्रव्यं ॥ पटोलमूलरजनीविडंगत्रिफलाः कर्षाशाः कंपिल्लकनी-
 लिनीफलत्रिवृतानां क्रमाद्वित्रिचतुर्भिः कर्षैर्युक्ताश्चूर्णयित्वा मूत्रेण पि-
 बेत् ॥ जीर्णे च पेयाऽनुपो रसोदनशी वा स्यात् ॥ ततः षड्रात्रं सव्यो
 षणं पयसाऽश्नीयात् ॥ ततः सप्तमेऽहनि पुनश्चूर्णं पिबेत् ॥ अनेन वि-
 धिना चूर्णमिदमुदराणि जातोदकान्यपि निबहयति ॥ गुल्मभेदनानि
 च प्रयुंजीत ॥ वमनविरेचनशिरोविरेचनवत्सकादिवचादिहरिद्रादिवर्ष-
 द्रव्याणि पृथक् पालिकानि श्लक्ष्णकल्कितानि लवणानि च वज्रवृक्ष-
 क्षीरप्रस्थं च प्रक्षिप्य मूत्रगणैर्मृद्धमिना घट्टयन् विपाचयेदविदग्धक-
 र्कं च तत्सिद्धमवतार्य शीतीभूतमंगुष्ठमात्रां गुलिकां वर्तयित्वा य-

धावलं त्रिचतुरो मत्स्रानुपयोजयेत् ॥ एषा मूत्रवर्तिर्महारोगकासश्वा-
सपीनसप्रसेकश्वयथुगुल्मपांडुरोगरुमिणकोष्ठारोचका विपाकोदावर्त्तेषु
च परमगदं ॥ कृतवैरेचनश्च क्षामदेहोऽतरांऽतरा क्षीरमौष्ट्रकं गव्यमा-
जं वा व्योषयुक्तं शीलयेत् ॥ दोषशेषविजयाय च शीलयेच्चविकाना-
गरं क्षीरेण पिष्टं ॥ सुरदारुचित्रकं वा मुरंगीं वा पुनर्नवां वा ॥ त्रिफ-
लादंतीरोहितकनिर्यूहं वा व्योषक्षारोपेतं सस्रुहीक्षीरघृतयुक्तं पुराण-
मन्त्रं तक्रमरिष्टांश्च तांस्तान्क्षीरं च दंतीचित्रकविडंगचविकात्रिकटु-
कोपेतं तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं शीलयेत् ॥ पिप्पलीवर्द्धमानं वा सेवेत् ॥
शिलाजतु वा क्षीराशी गुग्गुलुं वा ॥ पुनः पुनश्च स्नेहपेद्द्विरचयेच्च ॥ आ-
त्ययिकांस्तु स्नेहविरैकैरेवोपक्रमेत् ॥ सलिलं च वर्जयेत् ॥ आनाहो-
दावर्तयोर्पथास्त्रं प्रतिकुर्वीत ॥ वातरुनेषु तु पार्श्वशूलोपस्तंभद्वद्भेदेषु
बिल्वक्षारांभसा तैलं पाययेत् ॥ स्योनाकाग्निमंथतिलकुंतलकद-
ल्यपामार्गान्यतमक्षारेण वा विपक्वं तैलं ॥ कफे पित्ते वा वाते-
नावृते ताभ्यां वाते बलवान्वातगुल्मोक्तप्रक्रमेणैरंडतैलं पिबेत् ॥
लिंपेच्च जठरमुदरिणां शिग्रुपलाशार्कांश्चकर्णगजपिप्पलीदेवदारु-
भिर्मूत्रपिष्टैः सुखोष्णैः ॥ वृश्चिकालीकुष्ठषड्ग्रंथाद्दिपुनर्नवधान्यनागर
पंचमूलकाथैर्मूत्रैश्च परिपेचयेत् ॥ प्रततमेव च स्वेदयेत् ॥ विरिक्तस्य
चास्य सदा म्लानमुदरं साल्वणादिभिरुपनद्धं घनेन वाससा वेष्टयेत् ॥
एवमेवमनवकाशो वायुर्न पुनराध्मापयति ॥ तथाऽपि पुनः सुविरि-
क्तस्याध्मानेऽम्ललवणान्मुश्निग्धाच्चिरुहान् दद्यात् ॥ सोपस्तंभे तु-
बायौ तीक्ष्णोष्णान् ॥ अथ वातोदरिणं विदार्यादिसिद्धेन सर्पिषोप-
स्नेह्य स्वेदितांगं तिल्वकघृतेन बहुशोऽनुलोमयेत् ॥ कृतायां च संस-
र्ग्या बलार्थं क्षीरमबचारयेन्निवर्त्तयेच्च प्रागुरक्तेशात्क्रमेण ॥ ततो यूषर-
सादिभिर्मदाम्ललवणैः समिद्धानलमुदावर्त्तिनं पुनः क्षिग्धस्त्रिभ्रमास्था

पथेहिदार्यादिकाथेन चित्रकफलतैलप्रगाढेन तीक्ष्णाधोभागिकद्रव्य
युक्तेन वा दाशमूलिकेन ॥ दोसाग्निं च विवद्वमलमस्थिसंधित्रिकपा-
श्व्वादिशूलस्फुरणाक्षेपयुक्तं रूक्षमनुवासयेद्वातहराम्लसिद्धाभ्यां तिलो
रुबूकतैलाभ्यां ॥ भोजयेच्चैनं जांगलरसेन विदार्यादिशृतेन वा पय-
सा ॥ सरलमधुशियुमूलकबीजस्त्रेहांश्च पानाभ्यंजनेन शूलघ्नान् ॥ स्वे
दयेच्चाभीक्षणं जठरं ॥ अविरेच्यस्य तु पयःसर्पिर्यूपरसवस्त्यभ्यंगसम
भक्तौपथैः संशमयेत् ॥ पित्तोदरिणं मधुरकविपक्केन सर्पिपोपक्षेद्य श्या
मात्रिवृत्त्रिफलाविपक्केनानुलोम्य मधुघृतसिताढ्येन न्यग्रोधादिनिर्युहे-
णास्थापयेदनुवासयेच्च ॥ दुर्बलं तु प्रागेवानुवास्य क्षीरवस्तिभिः शो-
धयेत् ॥ संजातबलाग्निं च स्निग्धं पुनः क्षीरेण सत्रिवृत्कल्केनोरुबूक-
शृतेन वा ॥ सातलात्रायमाणाभ्यां वाऽऽरग्वधेन वा ॥ सश्लेष्मणि पि
त्ते समूत्रेण ॥ सधाते तित्तघृतान्वितेन पयसा पुनर्विरेचयेत् ॥ बस्ति
कर्म चाचरेत् ॥ एभिरेवच क्षीरेर्विदार्यादिशृतेन वा भोजयेत् ॥ पाय-
सेन चोपनाहयेदुदरं ॥ श्लेष्मोदरिणं वत्सकादिसिद्धेन सर्पिपोपक्षेद्य
सुहीक्षीरविपक्केनानुलोम्य कटुक्षारयुक्तैः कफहरैराहारैः संसर्जयेत् ॥
त्रिकटुमूत्रतैलप्रगाढेन मुष्ककादिकाथेनास्थापयेदनुवासयेच्च ॥ कुल-
त्थयूपेण व्योषवता क्षीरेण वा भोजयेत् ॥ स्त्यानकफोदरं क्षारमरि-
ष्टांश्च तीक्ष्णान्वा पाययेत् ॥ सततं च स्वेदयेत्किण्वसर्षपमूलकबीज-
कल्कैर्जठरमुपनाहयेत् ॥ सन्निपातिकमुदरं प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ॥
सर्वमेवेत्येके ॥ सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्लच्छ्रुतमत्वाच्च ॥ दोषोद्रेकतस्तु
प्रतिकुर्वीत ॥ सप्तलाशांखिनीनिर्याससिद्धेन च सर्पिषा विरेचयेन्मास
मर्द्धमासं वा ॥ महावृक्षक्षीरमूत्रसिद्धेन वा ॥ अथवाऽजगंधाऽजशृं-
गीदेतीद्रवंतीनागदंतीस्वादुकंटकपुनर्नवसरलवृश्चिकालीमूषिकपर्णीम-
हासहाक्षुद्रसहावृक्षादनीभाग्नीगृध्नखीतंदुलीयकदाडिममानुलुंगमूल-

काथेन मदनफलैलाकुष्टकुटिलराक्षाकल्कगोमूत्रसंमृष्टेन सैधवलत्रणि-
 तेन त्रिगधेनास्थापयेत् ॥ तथा चानुपशाम्पति निचयात्मके सर्वत्र-
 च जठरे ज्ञातीनापृच्छद्य मधेनाश्वमारकगुंजाकाकादनीमूलकल्कं
 पाययेत् ॥ पानभोजनेषु वा विषं निक्षिपेत् ॥ इक्षुगंडिकां वा भक्षये
 त्कृष्णसर्पेण दंशयित्वा बल्लीफलानि मूलकं वा ॥ एवं ह्यस्य दोपसंघातः
 स्थिरो लीन उन्मार्गगो विषेणाशु प्रमाथिना विभिन्नो बहिः प्रवर्त-
 ने ॥ तेनागदतां ब्रजति भवांतरं वा ॥ हृतदोषं च शीतांबुपरिषिक्तं
 क्षीरं यवागूं वा पाययेत् ॥ ततस्त्रिवृद्धास्तुकमंडूकपर्णीकालशाकषवशा-
 कानामन्यतमं स्वरसेन साधितमनम्ललवणघ्नेहं त्रिभ्रास्त्रिभ्रमनत्र-
 भुङ्मासमेकमश्नीयात् ॥ तत्स्वरसमेव च तृपितः पिबेत् ॥ ततः शा-
 कौर्निर्हृतदोषे परतो दुर्बलाय करभीक्षीरं पाययेत् ॥ ङ्गीहोदरे यथादोष-
 मुपक्षिग्धस्त्रिभ्रस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ सिरां वित्थयेत् ॥ रुधिर-
 स्पंदनार्थं च पाणिना ङ्गीहानं विमर्दयेत् ॥ पुनश्च स्नेहपीतं विशुद्धदेहं
 समुद्रशुक्तिसारं पयसा पाययेत् ॥ हिंगुसुवर्चिकां वा ॥ पलाशझारो-
 दकेन वा यवक्षारं ॥ पारिजातकेक्ष्वाक्यामार्गक्षारं वा ॥ तैलसंसृष्टं
 शोभांजनकरिपूंहं वा ॥ पिप्पलीचित्रकसैधवयुक्तमम्लमृतं वा बिड-
 मागधिकापृत्तिकरंजक्षारं ॥ अभिसादे तु त्रिलवणादिमरिष्टांश्च पिबेत्
 ॥ घृतं च षट्फलं महाषट्फलं रोहितकपट्फलं वा ॥ रोहितकत्वक्पलानि
 पंचविंशतिः कोलप्रस्थद्वयं च तोये क्वाथयेत् ॥ तेन काथेन तथा पा-
 लिकैः पंचकोलैस्तैः सर्वैश्च तुल्यया रोहितकत्वचा कल्कीकृतैर्घृतप्र-
 स्थं साधयेत् ॥ तत्परं ङ्गीहहितं ॥ रोहितकत्वचः खंडशः कल्पिता ह-
 रीतकीश्च तोये मूत्रे वा सप्तरात्रमासुनुयात् ॥ स रसः ङ्गीहगुल्मोदरकृ-
 मिकासकामलाऽर्शांसि साधयति ॥ एवमनुपशाम्पत्यप्राप्तपिच्छोदके
 वातकफोल्बणे गुल्मविधिनाऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ पित्तोल्बणे तु जीवन्नी

यधृतक्षीरवस्तिविरेचनानि प्रयुंजीत ॥ पुनः पुनश्च रुधिरमवसेचयेत् ॥
 यकृदाख्येऽप्ययमेव क्रियाविभागः ॥ बद्धोदरे स्विन्नाय सतैललवण-
 मूत्रतीक्ष्णं निरूहमनुवासनं च दद्यात् ॥ खंसनानि चान्त्रान्युदावर्त-
 हराणि च ॥ तीक्ष्णं च विरेचनं यच्च किञ्चिद्वातघ्नं ॥ छिद्रोदरे स्नेहवर्जं
 कफोदरवटाचरेत् ॥ दकोदरे तु पूर्वमुदकदोषहरणार्थं रूक्षतीक्ष्णौषधा-
 न्समूत्रान्निर्यूहचूर्णक्षारान्कफघ्नानि दीपनीयानि चान्नपानानि योज-
 येत् ॥ एवमसिद्धौ बद्धछिद्रदकोदरेष्वशमर्यामिव सुहृदां प्रकाश्य श-
 स्त्रमवचारयेत् ॥ तत्र बद्धछिद्रोदरयोः स्निग्धस्विन्नस्याधोनाभेश्वतुरं-
 गुलाहामनोऽपहायोदरं पाटयित्वा चतुरंगुलप्रमाणमंत्राणि निष्कास्य
 निरीक्ष्य बद्धगुदस्यांत्रप्रतिरोधकरं बालं मलोपलेपमश्मानं चापहरेत् ॥
 परिस्त्राविणि शल्यमुद्धृत्यांत्रपरिस्त्रावं विशोध्य छिद्रं मर्कोटकैर्दशये-
 त् ॥ लग्नेषु च शिरःसु कायमपनयेत् ॥ ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्यां
 त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वासं व्रणमुदरस्य सीव्येत् ॥ यष्टीमधु-
 कमिश्रया च ऋष्णमृदा व्रणमभिलिप्य बध्नीयात् ॥ अथवा निवात-
 मागारं प्रवेश्य क्षीरवृत्तिं स्नेहद्रोण्यां वासयेत् ॥ दकोदरेषु सर्वेषु च
 जातोदकेषु जठरेषु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्विन्नस्याप्तैः सुपरि
 गृहीतस्य कक्ष्यांतपटवोद्धितोदरस्थानाभेर्वामतश्चतुरंगुलमपहाय व्री-
 हिमुखेनांगुष्ठोदरमात्रमवगाढं विद्ध्वा नाडीं निधाय दोषोदकमर्द्धमात्र-
 मासिंचेत् ततो नाडीमपोद्धृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणविधिनोपचरेत्
 ॥ सहसा हि सर्वस्मिन् निःस्त्राविते तृष्णा ज्वरोऽगमदोऽतीसारः श्वा-
 सः कासः पाददाहो वा जायते पूर्यते च सुतरां ॥ अतस्तृतीयचतुर्थ-
 पंचमषष्ठाष्टमद्वादशषोडशवासरानामन्यतममंतरं कृत्वा दोषोदकमल्प
 शो विस्रावयेत् ॥ निस्त्रुते निस्त्रुते च दोषोदके विमृद्योदरमाषिककौशे-
 यचर्मणामन्यतमेन गाढतरं वेष्टयेत् ॥ तथा नाध्मापयति वायुः ॥ लं-
 घयित्वा च यवान् सन्नेहलवणां मात्रया पाययेत् ॥ ततः परं षणमासा-

क्षीरवृत्तिर्भवेत् ॥ ततो मासत्रयं क्षीरपेयां पिबेत् ॥ अन्यच्च ॥ मासत्रयम
 लवणमल्पक्षीरं श्यामाकं कोरदूषं वा भुञ्जीतेति ॥ भवति चात्र ॥ प्रयतो
 वत्सरेणैवं विजयेत जलोदरं ॥ वर्ज्येषु यंत्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे यत्ने-
 द्वियः ॥ सर्वभेवोदरं ॥ प्रायो दोषसंघातजं यतः ॥ अतो वातादिशमनी
 क्रिया सर्वा प्रशस्यते ॥ वन्दिहर्मदत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ तस्मा-
 द्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥ सपंचमूलान्यल्पाम्लपटु-
 स्नेहकट्टनि च ॥ भावितानां गवां मूत्रे पष्टिकानां च तंदुलैः ॥ यवागूं
 पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेत्तरं ॥ पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां नि-
 वृत्तये ॥ खं खं स्थानं व्रजंत्येपां वातपित्तकफास्तथा ॥ अत्यर्थोष्णा-
 म्ललवणं रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ गुडतैलकृतं शाकं बारि पानावगाह-
 योः ॥ आयासादिदिवास्वप्नयानपानानि च त्यजेत् ॥ नात्यच्छसांद्रमधुरं
 पाने तक्रं प्रशस्यते ॥ सकणालवणं वाते पित्ते सोषणशर्करं ॥ यवा-
 नीसैधवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ॥ त्र्युषणक्षारलवणैः संयुतं निच-
 योदरे ॥ मधुतैलवचाशुंठीशताव्हाकुष्ठसैधवैः ॥ ष्ठीह्नि बद्धे तु हृषुषा-
 यवानीपट्टुजाजिभिः ॥ सरुष्णामासिकं छिद्रे व्योषवत्सत्तिलोदरे ॥
 गौरवारोचकानाहमंदवन्धतिसारिणां ॥ तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वा-
 य कल्पते ॥ प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ स्थैर्यकृत्सर्व-
 धानूनां बल्यं दोषानुबंधहृत् ॥ शेषजापचित्तांगानां क्षीरमेवामृतायते ॥
 इत्युदरचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातः पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ पांड्वामयिनर्मादी-
 कल्याणपंचगव्यतिकैकानामन्यतमं सर्पिः पाययेत् ॥ दाडिमसारकु-

१ वर्ज्येष्वहारवहारविष्वल्लवणादिषु यंत्रितः स्यात् ॥ दिष्टे कथितेऽन्नपानादौ-
 वाऽतियंत्रितः स्यात् ॥ अदिष्टेऽकथिते पुनरन्नपानादौ जित्तद्वियः स्यात् ॥ अलोलपेन त-
 त्रभक्तिव्यभित्यर्थः २ आदावित्थनेनैतद्भ्रमयति अस्मिन्व्याधौ प्राधान्येन पित्तचिकित्सा
 कार्यं तदनुवातकफयोः ॥ तथाच पित्तस्यैवैतद्याधिकर्तृत्वे प्राधान्यं ॥ अतएव निदाने
 ऽध्यगीष्ट पित्तप्रधानाहत्यादि ॥ ३ उन्मादमतिषेधोक्तं ४ पंचगव्यं घृतमपस्मारोक्तं ॥
 ५ तिकैकघृतं कुर्षाचिकित्सोक्तं

द्रवं धान्यकार्द्वकुडवं पिप्पल्यष्टमिकाशुंठीचित्रकयोश्च पलं पलमेकतः
 कल्कीरुत्य तोयादके विंशतिपलं घृतस्य सिद्धं हृत्पांडुरोगगुल्मघ्नी-
 हार्शःश्वासकासमूढवातवातकफार्तिहरमग्निदीपनं बंध्यानां संमतं दुः-
 खप्रसविनीनां च ॥ दुरालभाचंदनपटोलत्रायमाणाकिराततिक्तरोहि-
 णीघननिशाह्येंद्रपवदेवदारुपर्पटकाजमोदैः कार्पिकैः क्षीरादके घृत-
 प्रस्थं साधयेत् ॥ पांडुरोगकामलाऋक्तपित्तज्वरादाहामृग्दरविस्फोटश्व-
 यथुभगंदशार्शोघ्नं ॥ स्निग्धं चैनं तीक्ष्णैर्वामयेत् ॥ पुनश्च स्निग्धं मूत्र-
 युक्तं गव्यं माहिषं वाऽर्द्धमासं पयः पाययेत् ॥ माग्निकाशृतं वा ॥
 मूत्रसिद्धां वा त्रिफलां ॥ समाहं मूत्रेण वा हरीतकीः कल्किताः स्व-
 र्णक्षीरिभद्रदारुनागरश्यामात्रिवृन्मूलानि तेनैव वा कथितानि ॥ तैर्वा
 शृतं पयः ॥ वत्सकबीजविशालाकुष्ठकटुकादारुमुस्तानां समा भागा
 मूर्वाभागद्वयमतिविषाभागाद्धं च चूर्णितं सुखांबुना पीत्वाऽनु क्षौद्र-
 मबलिह्यात् ॥ तथा पांडुकामलाज्वरारुचिगुल्मानाहामवातरक्तपित्त-
 कासश्वासानपोहति ॥ त्रिकटुककालतिललोहैर्वा माक्षिकधातुतुल्यै-
 र्माक्षिकेन वटकान्कृत्वा तक्रानुपानान् पांडुरोगी मक्षयेत् ॥ त्रिफला-
 व्योषघनाग्निविडंगभागा नव नव चायसचूर्णभागा मधुघृताभ्यां त-
 क्रेणोष्णोदकेन वोपयुक्ता हृत्पांडुरोगकामलाकुष्ठशोफप्रमेहहराः ॥ मा-
 क्षिकधातुत्रिकादारुदार्वीषडुंधिकांस्त्रिफलादीनि च नव विचूर्ण्य चू-
 र्णाद्विगुणं सुश्लक्ष्णं पृथङ्मंडुरं ततो गोमूत्रं सर्वतोऽष्टगुणं पक्त्वा त-
 स्मिन्प्रक्षिप्य पचेत् ॥ अनंतरं च वटकान्कुर्यात् ॥ ते तक्रानुपानम-
 भ्यस्ताः परमौषधं पांड्वामयिनां शोफार्शःकुष्ठकामलामेहघ्नीहाढ्यवात
 कफार्तानां च ॥ शिलाजनुताप्यरूप्यायोमलाः पृथक् पंचपलिकास्त्रि-
 फलादयश्च विगतघनाः पलांशाः श्लक्ष्णरजसः सितोपलायाः पला-
 ष्टकयुक्ताः क्षौद्रद्रुता योगराजः ॥ कुलत्थादिधान्यानशितो यथाग्न्य-
 भ्यवहृतः समानः पूर्वेण ॥ यक्ष्मविषमज्वराजरककासश्वासापस्मारहर-

श्व ॥ त्रिफलाकूटजफलघनपटोलपिचुमंदमहौषधकपायैर्मांसमर्द्धमा-
सं वा भावितान्यघ्नौ शिलाह्वयपलानि सितायाश्च तावंत्युपकुल्यातव-
क्षीरीधात्रीफलकर्कटशृंग्यः पृथक् पलांशा निदिग्धिकाफलमूलयोः
पलं त्रिजातत्रिकर्षं च क्षौद्रत्रिपलयुक्तं वटकान् वर्त्तयेत् ॥ तेदाडिमां-
बुक्षीररससलिलसुरासवान्यतमानुपाना वज्राभिधाना वज्रमिवानंतरो-
क्तान् रोगान् दारयन्ति ॥ हृद्रोगगलरोगगरोदरासृग्दरभंगदरगुल्मवर्ध्म-
शुक्रमूत्रदोषांश्च ॥ द्राक्षापिप्पलीप्रस्थद्वयं शर्कराद्धनुलां तवक्षीरीना-
गरमधुकानि च द्विपलिकानि चूर्णयित्वाऽऽमलकरसद्रोणे प्रक्षिप्य मृ-
द्वघ्निना पचेत् ॥ लेहीभूते च शीते च तस्मिन्मधुप्रस्थमावपेत् त्रिसु-
गंधिकस्य कर्षत्रयं च चूर्णीकृत्य दर्व्या परिघट्य जातिपुष्पादिवासि-
ते मृद्गाडे निदध्यात् ॥ अयं द्राक्षालेह उपयुज्यमानः पांडुामयहृद्रोग-
कामलाहलीमकज्वरगुल्मोदरशोफोदावतीदीनपरानपि विरेकसाध्या-
न् व्याधीन्प्रसह्य वायुरिवाभ्राण्यपहरति ॥ भोजनं तु सात्म्यतः शा-
लियवगोधूममुद्गजांगलमांसानि पयो घृतं वृषपटोलवेत्रपर्पटकशाकं
द्राक्षादाडिमखर्जूरामलकानि पानमनु पंचमूलसिद्धं वारि वाताधिके ॥
घनन्हीबेरशुंठीसाधितं पित्तोत्तरे ॥ श्लष्मण्यरिष्टसीधुमार्द्धीकासवाः ॥
सर्वत्र वा तक्रं ॥ बीजकसारप्रस्थं वरायाः पलानि पंचविंशतिः पंच
द्राक्षाया लाक्षायाः सप्त जलद्रोणे पक्त्वा पादशेषं तेभ्यो रसमादाय
पूतशीतेऽस्मिंश्छर्करानुलां मधुप्रस्थं कर्षांशानि च चूर्णितानि व्योष-
व्याघ्रनखोशीरक्रमुकैलवालुकुष्ठमधुकानि निक्षिप्य घृतभाजने सर्व-
मैकध्यं यवपले ग्रीष्मे दशरात्रं विंशतिरात्रं शीते स्थापयेत् ॥ अयं
बीजकसाररिष्टः पांडुकामलामेहहृद्रोगवातशोणितविषमज्वरारोचक-
कासश्वासाञ्छिहर्हति ॥ गंडीरतरोः समूलपुष्पशाखस्य तुलामाहरेत् ॥
अर्द्धनुलां दशमूलस्य त्रिफलायाः पृथगर्द्धप्रस्थं कूटजत्वचश्चकुडवां-

शान् मुस्तारुष्करकृमिघ्नैर्द्रयवान् पालिकान् पाठादंतीमधुरसारास्त्राश-
 ठीचित्रकान् मृद्धीकाप्रस्थं च षोडशगुणपादशेषमंभसि विपाच्य रस-
 माददीत ॥ तं पूतशीतं सितोपलातुलाह्वयेन चूर्णप्रस्थेन च युक्तं
 मागधिकार्द्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टेन ग्रंथिकपलेनार्द्धपलिकैश्च मरिचवि-
 ङ्गैलवालुकैः प्रलिप्ते घृतकुंभे निधापयेत् ॥ मासमात्रं स्थितोऽयं-
 गंडीरारिष्टोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् ॥ ग्रंथ्यर्बुदकृमिहरश्च ॥ अथवा च-
 व्यकुष्ठप्रलिप्ते भाजने मस्तुद्रोणं गुडतुलां पिप्पलीप्रस्थं त्रिफला-
 प्रस्थत्रयं विडंगप्रस्थत्रयं कुडवांशांश्च मरिचपरुषकद्राक्षाकाश्मर्य-
 फलेन्द्रयवान् द्विपलिकानि च दंतीचित्रकभल्लातकानि चूर्णितानि प्र-
 क्षिपेत् ॥ ततो यषपल्लस्थं पक्षमुपेक्ष्य यथाबलं पिबेत् ॥ एष मस्त्वरिष्टः
 पांडुरोगमेहमेदोऽशार्ग्रहणीप्लीहशोफोदरभगंवरहरः परमं चाग्निदीपन-
 इति ॥ भवति चात्र ॥ पांडुरोगप्रशांत्यर्थं विहितं यच्चिकित्सितं ॥
 विकल्पमेतद्विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ स्नेहप्रायं पवनजे तीक्ष्णं शी-
 तं तु पैत्तिके ॥ श्लेष्मिके कटुरुक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ मृ-
 दं निर्घातयेत्कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ॥ बलाधानानि सर्षपि शुद्ध-
 कोष्ठेऽनु योजयेत् ॥ व्योषबिल्वत्रिरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवं ॥ मुस्तान्य-
 योरजः पाठा विडंगं देवदारु चाऽऽश्रिकाली च भाङ्गी च सक्षारैस्तैः शृतं
 घृतं ॥ सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ तद्वत्केसरय-
 ष्ट्याऽहपिप्पलीक्षीरशाहलैः ॥ मृद्वेषणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदं
 ॥ विडंगेनातिविषया पाठया लिंबपल्लवैः ॥ वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौ-
 टजैर्मूर्खयाऽथवा ॥ मृद्भेदमिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजं ॥ काम-
 लायां तु पित्तघ्नं पांडुरोगाविरोधि यत् ॥ पथ्याशतरसे पथ्याहंतार्द्ध-
 शतकल्कितः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्गुल्मकामलापांडुरोगनुत् ॥ दंती-
 चतुष्पलसे पिष्टैर्दंतीशलादुभिः ॥ घृतप्रस्थः शृतस्तद्वल्लीहृष्यथु-
 जिच्च सः ॥ पुराणसर्षपः प्रस्थो द्राक्षाऽर्द्धप्रस्थसाधितः ॥ कामला-

गुल्मपांड्वर्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ हरिद्रात्रिफलाग्निबबलामधुकसाधितं ॥
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमं ॥ गोमूत्रद्विगुणे दार्वाकल्काद्द्वि-
 पलसाधितः ॥ दार्वापंचपलकाथे कल्कः कालीयकेपरः ॥ माहिषात्स-
 र्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वं परः परे* ॥ सिद्धं कालीयककाथे सनिशं बोदरे-
 स्थितं ॥ आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ सत्र्युषणं वि-
 ल्वमात्रं पाययेत्कामलापहं ॥ पिबेन्निकुंभकल्कं वा द्विगुणं शीतवारि-
 णा ॥ कुंभस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ॥ सशर्करां त्रिभंडीं वा
 गवाक्षीं वा प्रयोजयेत् ॥ त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्याग्निबस्य वा र-
 सं ॥ प्रातः प्रातर्मधुघृतं कामलार्ताय योजयेत् ॥ तिलपिष्टनिभं य-
 स्तु कामलाधान्मृजेन्मलं ॥ कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥
 रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामबलनिग्रहैः ॥ कफसंमूर्च्छिते वायुर्यदा-
 पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ हरिद्रनेत्रमूत्रत्वक् श्वेतवर्चास्तदा नरः ॥ भवे-
 त्साटोपविष्टंभो गुरुणा हृदयेन च ॥ दौर्बल्याल्याग्निपाश्वाग्निहिध्मा-
 श्वासारुचिज्वरैः ॥ क्रमेणाल्पोऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ रसे-
 स्तं रूक्षकटुम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ॥ शुष्कमूलकजैर्धूपैः कुल-
 र्थोत्थश्च भोजयेत् ॥ भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ॥
 सबीजपूरकरसं लिह्याद्भोषं तथाऽऽशयं ॥ स्वं पित्तमेति तेनास्य श-
 क्कदप्यनुरज्यते ॥ वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ निवृत्तो-
 पद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ॥ गोमूत्रेण पिबेत्कुंभकाम-
 लावाग्निच्छलाजतु ॥ मासं माक्षिकघातुं वा किट्टं वाऽथ हिरण्यजं ॥ गु-
 डूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीकमी ॥ माहिषीहविषा स्निग्धा पिबेद्द्वि-
 त्रीरसेन तु ॥ त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात्स्वादुपित्तानिलापहं ॥ द्राक्षा-
 लेहं च पूर्वोक्तं सर्पिषि मधुराणि च ॥ यापनात्क्षीरवर्त्तीश्च शील-
 येत्सानुवासानान् ॥ मार्दीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्तयाऽमिष्टद्वये ॥

कांसिकंवाऽभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलां॥पयसा च प्रयुंजीत यथा-
दोषं यथाबलं ॥ पांडुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रममिति ॥
इति पांडुरोगचिकित्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वयथुषु दोषजेषु
सर्वेषु सर्वसरेष्वामानुब्रद्धेषु लघनपाचनशोधनान्यादौ योजयेत् ॥ स्ने-
हजेषु विरुक्षणान्यौषधानि ॥ विरुक्षणोत्थेषु स्नेहानि ॥ तत्रामजेषु
लघितवनो लघ्नमशितस्य भद्रदारुनागरमरिचप्रतिविषाविड्गेंद्रय-
वानुष्णांबुना ॥ नागरदेवदारुपथ्यावर्षाभ्वो वा ॥ पंचकोलकाजाजी-
निदिग्धिकामुस्तपाठारजनीर्वा ॥ मूत्रवृत्तिर्वा नवायसं वा ॥ गुरुभि-
न्नपुरीपस्तु तक्रं सव्योपसौवर्चलक्षौद्रं ॥ गुडहरीतकी वा शीलयेत् ॥
इतरस्त्रिवृत्त्यूपणकदुरोहिण्ययश्चूर्णानि त्रिफलाकाथेन ॥ व्योपयव-
क्षारायोरजंसि वा ॥ विभीतककल्कं वा तंदुलंबुना ॥ गुग्गुलुं वा गो-
मूत्रेण॥हरीतकी वा तुल्यगुडां वा शुंठीपुनर्नवकषायानुपानां ॥ आर्द्र-
कं वा तुल्यगुडमर्द्धपलाभिवृद्धं पंचपलप्रकर्षं प्रयुंजीत ॥ मासमयं प्र-
योगः शोफशोषार्शःश्वासकासप्रसेकपीनसालसकाम्रिसादगुल्मोदरप्र-
मेहपांडुकामलामनोविकारानपहरति ॥ आर्द्रकरसं वा शालिक्षीराहारः
पिबेत् ॥ निवृत्तामदोषः शूतानि पयांसि सर्षीषि च ॥ त्रिकटुकैरंड-
श्यामामूलैः सिद्धं क्षीरं॥महौषधमुरंगीभ्यां वा ॥ वर्षाभूमयूरकपंचको-
लैर्वा ॥ कुंभनिकुंभव्योषाग्निकैर्वा ॥ करभीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् ॥ गो-
मूत्रं महिषीमूत्रं वा सक्षीरं क्षीराशनः पिबेत् ॥ दाडिमघवानीयवानक-
धनिकापाठाऽम्लवेतसमरिचपंचकोल बिल्वफलयावशूकानक्षमात्रान्स
लिलाढके विषाच्य तत्कषायेण घृतप्रस्थं साधयेच्छोफार्शोऽगुल्ममेहा-
ग्निसादहरं॥अर्शोविहितविधिना चित्रकदध्नो नवनीतमाददीत ॥ चि-
त्रकमूलगर्भं सचित्रककल्कतकसिद्धं समानं पूर्वेण ॥ यथादोषोच्छ्रा-

यं च धान्वंतरं कल्याणकं पंचगव्यं तिक्तं महातिक्तमुदरोक्तानि वा
 तिल्वकचतुर्थानि घृतानि पाययेत् ॥ दशमूलकाथकंसं पथ्याशतं गु-
 डनृलोन्मिश्रमधिश्रयेत् ॥ लेहीभूते तत्र त्रिकटुकात्रिजातकयवक्षार-
 चूर्णं प्रक्षिपेत्सौद्रार्द्धप्रस्थं च ॥ एता दशमूलहरीतकयोऽतिप्रवृद्धमपि
 श्वयथुमुदरज्वरारोचकाविपाकपांडुरोगगुल्मभेहश्वासकासकाश्यामवा-
 ताम्लपित्तान् समूत्रशुक्रदोषांश्च निघ्नन्ति ॥ शठीपुष्करमूलकारवीचि-
 त्रकाजाजीजीवंतीबिल्वमध्यक्षारवृक्षाम्लैर्दशमूलेन च परिगृहीतानि
 घृततैलभृष्टानि पेयादीन्यत्रान्यल्पस्नेहलवणान्युपकल्पयेत् ॥ स्प-
 र्शस्रुवांश्चाभ्यंगप्रदेहसेकान् ॥ शैलेयस्थौणेयकश्रीविष्टकागुरुदेवदारुह-
 रेणुकाकुष्ठध्यामकपद्रकमांसीमागधिकावन्यधान्यतालीसपत्रकचतु-
 र्जातकपलाशांबुदांबुप्रियंगुस्पृकानखैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलमभ्यंगं पचे-
 त् ॥ तैश्च प्रदेहं कुर्यात् ॥ सर्षपसौवर्चलसैंधवशाङ्गैश्चाभिश्च ॥ केवलै-
 र्घाऽक्षमज्जाभिः ॥ विशेषतश्चैकांगजेषु पुनर्नवाहिस्राकोशातकीकरवी-
 रकिंशुकातिविषाद्विबृद्धिमूषिककर्णीहस्तिकर्णनलिकानाकुलीमूलका-
 कादनीशालत्रिफलादेवदारुरोधतालपर्णीदशपत्रिकाजयंतीभिः प्रले-
 पः ॥ मूलकतोयेन कवोष्णेन वृक्षकार्कनक्तमालनिंबवर्षाभूकाथेन
 वा स्नानं ॥ अथानिलजे श्वयथौ त्रिचतमेरुतैलं चार्द्धमासं पि-
 बेत् ॥ एरुंडतैलमेव च विद्वातसंगे प्राग्भक्तं पयसा रसैर्वा ॥ घात-
 ह्यभ्यंगस्वेदोपनाहांश्च कुर्यात् ॥ विशेषेण चैकांगजे मानुलुंगाग्निमं-
 थशुंठीदेवदार्वहिस्राप्रलेपः ॥ पित्तजे न्यग्रोधादिसिद्धं सर्पिः पि-
 बेत्तिक्तं वा ॥ मूर्च्छाऽरतिनृद्धाहेषु क्षीरं तदेव तु संसनार्थं मूत्रयुग्मं
 ॥ अभयाऽमरदारुमधुककटुकादंतीचंदनवेतसपटोलपूर्वादावीत्रायमा-
 णोपकुल्याविशालाकाथः ससर्पिरुपयुक्तः श्वयथुविषमज्वरदाहपिपा-
 सार्तिसंतापसन्निपातानुपशमयति ॥ घृतक्षीरक्षीरिवृक्षवेतसमंजिष्ठाम्

णालचंदनादिभिः शीतवीर्यैः कल्पयेदभ्यंगादीन् ॥ कफोत्थे त्वारग्व
धादिसाधितं तैलं पिबेत् ॥ क्षारमूत्रतक्रासवारिष्टांश्च ॥ भङ्गातकचि-
त्रकविडंगरहतीफलानि पृथांगिद्वप्रस्थशान्यच्छधान्याम्लद्रोणे गोम-
याग्निना त्रिभागशेषमवतारयेत् ॥ तत्पूतशीतं मस्तुकलशेन सितोप-
लातुलया च युक्तमग्निमागधिकाकल्कलिप्ते दृढे भांडे समावाप्य
बैहायसे सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ततो दशाहस्थितोऽयमुपयुक्तो भङ्गात-
कारिष्टः शोफोदराशौभगंदरग्रहणीकृमिकुष्ठमेहकार्ष्यकिक्कसान् सत्वर-
मपनयति ॥ त्रिफलामरिचद्राक्षापिप्पलीकाश्मर्यफलानां प्रत्येकं शतं
गुडतुलामुदकद्रोणं मधूपलिप्तभाजनस्थं सप्ताहमुष्णे काले द्विसप्ताहं
शीते धारयेत् ॥ अयमष्टशतारिष्टः समानः पूर्वैण ॥ पुराणपिण्याक-
कृष्णाशिपुत्वगतसीसिकतामूत्रपिष्टाः सुखोष्णाः प्रलेपे दद्यात् ॥ ए-
कांगणे तु कालासरलाजशृंग्यजगंधाऽश्वगंधैकेषीकाशुंठीकुलत्थतर्का-
रीकुष्ठार्जकचित्रकजलमूत्राणि स्नाने ॥ चंडागुरुणी विलेपने ॥ संसर्ग
सन्निपातयोर्थादोषोदयमिदमेव साधनं ॥ एकदेशाश्रये च श्वयथौ
यथासन्नं वमनादीनि रक्तावसेचनं च कुर्वीतेति ॥ भवति चात्र ॥ प्रा
योऽभिघातादनिलः सरक्तः शोफं सरागं प्रकरोति तत्र ॥ विसर्पनुन्मा
रुतरक्तनुच्च कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥ ग्राम्याब्जानूपं पिशितमब-
लं शुष्कशाकं तिलान्नं गौडं पिष्टान्नं दधि सलवणं निर्जलं मद्यम-
म्लं ॥ धानावहूरं समशनमथो गुर्वसात्म्यंविदाहि स्वमं रात्रौ श्व-
यथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ इति श्वयथुचिकित्सितं नामैको-
नार्विशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ पूर्वरूपेष्वेव सर्व-
विसर्पाणां लघनं रूक्षणं सिरामोक्षमुल्लेखनं च कुर्यात् ॥ न तु क्वचि-
दपि स्नेहनं ॥ निरामेषु क्षीणकफेषु च शीतवीर्याणि सर्पाणि तिक्तक-

त्रायमाणाऽमृतादीनि पाने दद्यात् ॥ तत्र मदनेद्रयवपटोलपिचुमंद-
 मधुकेशुरसान्वमनेऽवचारयेत् ॥ द्राक्षात्रिवृद्विफलात्रायमाणाविरचने
 ॥ मुस्तदेवदारुकुष्ठशताह्वावाराहीधान्यकृष्णगंधाऽश्वगंधावंशार्तगलान्
 लेपसेकेषु ॥ अनिले ऋत्नपत्रवल्लीकंदकपंचमूलानि च ॥ पित्ते तु-
 कमलोत्पलशैवलंपंकदूर्वामृणालकशृंगाटकसेरुकशर्कराहीबेरचंदनमु-
 क्तामगिगैरिकपयस्याप्रपौंडरीकमधुकपद्मकघृतक्षीराणि न्यग्रोधादि
 च ॥ श्लेष्मण्यजगंधाऽश्वगंधाकालकैषिकागुडचोचरास्रावचाशीतशिवे
 द्रपर्णीगोमूत्राणि वरणादिं च ॥ संसर्गे यथादोषवत् विकल्पयेत् ॥
 तत्र कफस्थानाश्रिते सामे पित्तस्थानगते च रक्षा विशीताः प्रले-
 पपरिषेकाः ॥ पित्ते नवाः सुशीताः सघृता वस्त्रांतरिताः क्षणे क्षणे
 चापनीयान्ये प्रयोज्याः ॥ द्वंद्वेषु यथायथं दोषान् चिकित्सेत् ॥ विशे-
 षेणाग्निविसर्पे महातिक्तकं पिबेत् ॥ ग्रंथिविरुपे रक्तपित्तसंसर्गमे-
 त्य प्राग्लघनादीनि विरेचनांतानि शमनांतानि च शमनानि योजये
 त् ॥ ततो वातश्लेष्महरं कर्म ॥ शूले च तदा स्निग्धाम्लोष्णाभिरु-
 त्कारिकाभिर्ग्रथीनामुपनाहं ॥ वातकफविसर्पौक्तैश्च समस्तैरेव वा-
 सिद्धेन तैलेन तोयेन वा परिषेकः ॥ लिपेद्वा शुष्कमूलकस्य कल्केन
 नक्तमालत्वचा वा ॥ विभीतकेन वा विजयाऽक्षनागबलाऽग्निमंथभू-
 र्जग्रंथिवंशपत्राणां वा ॥ दंतीचित्रकमूलत्वक्कासीसार्कसुहीक्षीरभट्टा
 तकास्थिभिरुष्णैर्लेपः शिलामपि भिनत्ति ॥ दीर्घकालप्रसक्ते तु ग्रंथौ
 त्रिफलां प्रयुंजीत ॥ मधुपिप्पलीर्वा ॥ मुस्तासक्तुभट्टातकानि वा ॥
 सौधुमधुशार्करान्वा ॥ मातुलुंगरसानुविद्धां मदिरां वा ॥ गिरिजजतु-
 वा गुल्मभेदनं वा तप्तलोहोपलादिपीडनं ॥ जत्रूर्ध्वगते तीक्ष्णधूमवम
 नानि च ॥ तथाप्यभेदे क्षरेणाग्निना वा दहेत् ॥ पाटयित्वा वा शस्त्रे-
 ण परिशोधयेत् ॥ विदग्धं वा रक्तं नीयापनीय पुनः पुनः स्वेदयेत् ॥
 एवं पर्यायेण रक्तपित्ते वातरलेष्मणि चोत्तिष्ठेत् ॥ सर्वस्मिन् विसर्पे-

पर्यागते विदारिते च व्रणवत्तैलं च ॥ दावींविडंगकंपिह्लकैर्ग्रथिव्रणं
साधयेत् ॥ कर्दमके शीघ्रतरं सुतरां च वमनादीनि कृत्वा पुनर्जलौको
भिरसृगवसेचयेत् ॥ असृक्प्रकृदाद्धि त्वङ्मांससिरास्त्रावसंक्लेदो भव-
ति ॥ पिबेच्च कषायं घनपटोलपिचुमंदानां मुक्तोशीरामलकसारिवा-
णां चंदनोत्पलयोः पटोलादिवर्गस्य वा घृतमिश्रं वा दावींत्वक्त्तिका-
पटोलयष्ट्याहारिष्टमसूरत्रिफलात्रायमाणानां ॥ विरेचनार्थं च त्रिरुच्छु-
र्णं सर्पिषा पयसा द्राक्षारसेन घर्माभसा वा पाययेत् ॥ त्रायमाणाशु-
तं वा पित्तोद्धते क्षीरमिति ॥ भवति चात्र श्रेष्ठाऽस्रस्रुतिरेवात्र वि-
सर्पो ह्यसृगाश्रयः ॥ यच्च नासावसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ॥ न घृतं
बहुदोषाय देयं यन्न विरेचयेत् ॥ तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं
पचेत् ॥ ॥ इति विसर्पचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ पूर्वहृषेध्वेव कुष्ठिनं
स्नेहपानेनोपक्रमेत ॥ तत्र वातोत्तरे मेषशृंगीशोर्द्वैरंडगुडूचीद्विपंचमू-
लसिद्धं तैलं घृतं वा पानाभ्यंगयोर्विदध्यात् ॥ पित्तोत्तरे वाऽश्वकर्ण-
ककुमपलाशपिचुमंदमधुकरोध्रसमंगासिद्धं सर्पिः ॥ अथवा पटोलपि-
चुमंददावींदुरालमातिकरोहिणीपाठापर्पटकत्रायमाणानां पालिकान्
मागान् जलाढकद्वयेऽष्टभागशेषं क्वाथयेत् ॥ तेन कार्पिकैश्चंदनोप-
कुल्यामुस्तत्रायंतींद्रयवभूनिंबैः कल्कितैः सर्पिषो द्वादशपलं साधये-
त् ॥ एतत्तित्तकं सर्पिः कुष्ठविसर्पविस्फोटगंडगंडमालाश्वयथुपिह-
कारक्तपित्तदुर्नामवातशोणितकामलापांड्वामयोन्माददाहतृड्भ्रमकंडू-
दुष्टनाडीगुल्ममदतिमिरव्यंगश्वत्रापस्मारभगंदरोदरप्रदरज्वरगरविद्र-
धिग्रहणीहृद्रोगानपहरति ॥ समच्छदकटुकाऽतिविषाशभ्याकपाठाभू-
निंबमुस्तत्रिफलोशीरपटोलपर्पटकषिप्यलीद्वयद्विरजनीद्विसारिवाचंदन
दुरालभा रघ्नकवचाशतावरीविशालाकुटजबीजवृषमूर्वागुडूचीभूनिंब-
निंबत्रायमाणाकटुकगर्भं द्विगुणामलकरससष्टगुणांश्च सर्पिर्विषकं स-

ह्रातित्तकारव्यं घृतमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥ गुग्गुलुं पंचतिक्तं वा पि-
 बेत् ॥ कफोत्तरे शालिपियालशाम्याकारिष्टसप्तपर्णाचित्रकमरिचवचा-
 कुष्ठैः साधितं ॥ अथवा बृहतीद्वयकाकमाचीशुकनासाकाथे मरिच
 विडंगशिपुजातिदेवदारुक्षवकहरिद्राऽभयाकल्केन वाजिमूत्रेण च सि-
 द्धं सर्पिः ॥ सर्वेषु च भङ्गातकनुवरकसिद्धार्थकान्यतमैतलं ॥ भ-
 ङ्गातकपथ्यालुमिग्नसिद्धं वा हविः ॥ ततः स्निग्धस्य यथादोषं यथा-
 सन्नं च संशोधनादि प्रयुंजीत ॥ सिरां च बलापेक्षी विःध्येदेकां द्वे
 तिस्रः चतस्रः पंच वा ॥ अंतराऽतरा च पुनः पुनः स्नेहं पिबेत् ॥ दु-
 र्बलं च शून्यकोष्ठं कुष्ठिनं वायुरभिभवति ॥ वमने त्वस्य मधुककुट-
 जबीजनिंबपटोलपल्लवानि विदध्यात् ॥ कुंभनिकुंभत्रिफला विरेचने
 माणिभद्रवटकांश्च ॥ पटोलविशालयोर्मूलं त्रिफला च पृथक्त्रिभागो-
 नत्रिशाणाः कटुकात्रायमाणे शाणांशे शुंठ्यास्त्रिभागोनः शाणः तदे-
 तत्पलमैकध्वं सलिले विपाच्य पाययेत् ॥ ऊर्ध्वाधो विरिक्तश्च जीर्ण
 जांगलरसेनाशनीयात् ॥ एवमेतत्पृष्ठात्रप्रयोगात्परं पित्तकफशोककु-
 ष्टदुष्टनाडीव्रणाशीभगंदरग्रहणीपांडुहलीमककामलाविषमज्वरहृद्दृस्ति
 वेदनाग्रमुभयानुलोमनं वा ॥ ब्राह्मीरससाधितं सर्पिः पिबेत् ॥ आव-
 र्तकीनुलां सलिलार्मणेऽष्टांशशिष्टां विपाच्य तेन निर्यूहेण तन्मूलैश्च घृ-
 तप्रस्थं साधयेत् ॥ ततो मात्रामेकाहांतरं पिबेत् ॥ ऊर्ध्वाधोविरि-
 च्यमानस्तृषितः शीतलवणमारनालं जीर्णस्नेहश्च तनैव कोद्रवौदनम-
 शनीयात् ॥ अनेन कुष्ठश्चित्रापचीभगंदरनाडीव्रणाखुविषाणि सित्ध्यं-
 ति ॥ मेध्यं चैतत्पुंसवनं च ॥ दार्वीपटोलबृहतीसेव्यमदननिंबकृत-
 मालधनेद्रयवैः सस्नेहैरास्थापनं ॥ एभिरेवच विषकः स्नेहोऽनुवासाना-
 र्हस्यानुवासनं ॥ दंतीमरीचफणिज्जकार्द्रककरंजबीजपिप्पलीविडंग-

१ पृथक्प्रत्येकं त्रिभागेन ऊनस्तृतीयः शाणो येषां ते पटोलादयः पंच पृथक्त्रिभा-
 गापचितत्रिशाणा इत्यर्थः ॥ पटुधानकाः शाणः ॥

सैधवैरुर्ध्वजत्रुगते कुष्ठे कृमिषु च ॥ शिरोधिरकः सूत्रस्थानोक्तैः
 वैरेचनिकधूमश्च ॥ ततः सर्वतो विशुद्धस्यांतर्बहिः शमनानि प्रयुंजी-
 त ॥ त्वदिरकदरतिनिशासनशिरीपशिंशपाशाकसर्जार्जुनजंबूकरवीर-
 धवामलकीमुष्ककक्षवकबदरीबबूलनिंबकरंजकदंबमधूकसारान् सा-
 द्रान् कृतमालनिचुलपटोलांकोलबलाबिल्वकुटजकटभीपारिभद्रकस-
 हचरगृध्नखीवरुणवैर्धमानार्कशोभांजनकाटरूपकशतावरीश्वदंष्टारि-
 मेदाश्वकर्णश्रीपर्णीस्वयंगुसाऽग्निमंथेद्रवारुणीकाकोदुंबरिकामेषशृंगीदुं-
 दुकगुडूत्रीवर्षाभूश्रेयसीबृहतीद्वयरोहिणीमूर्वाशार्ङ्गामूलानि च श-
 कलयित्वा पृथक् त्रिंशत्पलिकानि च संक्षुद्य महति कटाहेऽष्टगुणेनां-
 भसा क्वाथयेत् ॥ अष्टभागशेषं निर्यूहमवतार्य परित्साव्य च तस्मिन्-
 सर्पिषः पलशतत्रयं विपचेत् ॥ ईषदवशेषकपाये च द्विदलीकृतारूपक
 रसहस्रत्रायमाणमावाप्य पुनः पाचयेत् ॥ विगतस्वरसाण्यरूपकराण्य
 पास्य तस्मिन्स्नेहे चूर्णितानि प्रक्षिपेद्वाधिघातकव्योषणाकुलीमार्कवा-
 र्ककाकादनीतगरकटुकाकुंभबिल्वार्हिगुविडंगचित्रकार्तिविषामुस्तेंद्रयवै
 द्रवारुणीरूप्यमललोहकांतरसांजनाभ्रकशुकनासादेवदालीत्रिफला-
 लांगुलकीविशालाकुंभनिकुंभवचावाराहीवनमालामहाद्रुमकर्कोटकीप्र-
 पुत्राटसोमपर्णीनाकुलिकाद्वयपटोलीजातीपल्लवताप्यकारवेहीकाको-
 लीकंदकसप्तच्छदशार्ङ्गघोत्पलसारिवागुग्गुलुशिलाजतुमूर्वाकुस्तुंबरी
 जीरकद्वयपाठेंदुरेवावन्नकंदहरिद्राद्वयलवणपंचकानि प्रत्येकं त्रिपलि-
 कानि शृंगीविषपलं चैकं ॥ ततो दर्व्या समंतादाघट्य गुप्तं भूमौ धा-
 न्ये वा मासं निखनेत् ॥ अथ कृतसंशुद्धिस्वस्त्ययनः कुष्ठी प्रातस्त-
 तो मात्रामुपयुंजीत ॥ जीर्णे च यथेष्टमाहारं ॥ तेनास्य पूर्वमंगानि तु-
 द्यंते भिद्यंते शूयंते स्फुरंति स्फुटंति च ततः सप्तरात्रात्पुनः स्वस्थौ
 भवंति ॥ अपिच ॥ योगराजमवलिह्य समस्तं संज्ञयैव कथितोत्तम-

शक्तिं ॥ हंनि कुष्ठमतिपातितगात्रं स्नायुजालपरिशेषमशेषं ॥ श्वासा
 प्रिसादारुचिकासयक्ष्मगुल्माद्यवातग्रहणीप्रमेहान् ॥ शोफं कृमीन्
 पांडुगदं जरां च निवर्त्तयत्येष रसायनाख्यः ॥ त्रिफलादशमूलमूर्वाभि-
 स्तसप्तच्छददारुनिंबत्वग्गवाक्षीचित्रकमंजिष्ठाव्योषचूर्णं नवगुणैः स-
 क्तुभिर्व्युक्तं सक्षौद्रं शीलयेत् ॥ अथवा क्षुण्णान्यवाञ्छिस्तुपान् रात्रौ
 गोमूत्रपर्युषितानहनि किलिंजे शोषयेदेवं सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च ॥
 ततस्तान्सक्तूनकृत्वा भक्षानकप्रपुञ्जादावल्गुजचित्रकविडंगमुस्तचूर्णं च
 तुर्भाग्युक्तानसनादिकपायेण पाययेत् ॥ एवमसनादिकाथपीतानामा-
 रवधादिकपायपीतानां वा गोजीर्णकानां वा यवानां सक्तूनरुक्करा-
 प्रिमंथचूर्णमिश्रान्खदिरासनसाररोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य कपाये
 ण दाडिमाभ्लवेतसाम्लेन सैधवलवणेन सितामधुमधुरेणालोड्य पाय-
 येत् ॥ एष सक्तुमंथकल्पः ॥ यावकांश्च भक्ष्यानूपपूर्णकोशशष्कुली
 प्रभृतीन् कुर्यात् ॥ यववच्च गोधूमश्च सुरां कल्पयेत् ॥ पलाशक्षारभा-
 वितशालितंदुलपिष्टेन क्षारोदकेनैव स्वेदितेन प्रियंगुगजपिप्पलीचि-
 त्रककेंबुकैलवालुकपरिपेलवरोध्रमरीचविडंगचूर्णमिश्रणं नवे चैनं भा-
 जने जतुशृते क्षौद्रपिप्पलीलिप्ते स्थापयेत् ॥ ततो गंधरसोपपन्नां कुष्ठि-
 ने पातुं दद्यात् ॥ खदिरशिशिपासारमुत्तमवारणीं ब्राह्मीं कोशवतीं च
 स्वकपायकल्केन विपचेत् ॥ तेन क्वाथेन तंदुलान्भावयेत् ॥ पिष्टं-
 च स्वेदयेत् ॥ अभिषुणुयाच्च पूर्ववत् ॥ त्रिष्टच्छ्यामाऽग्निमंथस-
 प्तच्छदकोलाकेंबुकशंखिनीतिल्वकत्रिफलापलाशशिशिपानां रसमा-
 दाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिरांगारतप्तमयःपिंडमेकविंशति
 धाराञ्चिर्वाप्य ततस्तं रसमासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना साधयेत्
 सित्थ्यति चावपेत्पिप्पलीचूर्णस्य भागं द्वे मधुनस्तावद्दृतस्य ॥ तत-
 भृतुर्भागवशिष्टेऽवतीर्णे भूयोऽग्निस्तप्तमयःपिंडं तस्मिन्प्रक्षिपेत् ॥ प्र-

शांतं च लोहपात्रे स्वनुगुप्तं दद्यात् ॥ इयमयस्कृतिर्दुःसाधनमपि कुष्ठं
मेहं वा साधयति स्थूलं कर्शयति पांडुशोफमपहंति सन्नमग्निमुद्धरति
॥ विशेषेण राजयक्ष्मणामुपदिश्यते वर्षशतायुश्चैनामुपयुज्य पुरुषो
भवति ॥ असनादिकाथमासिच्य पलाशद्रोण्यामयोधनेस्तमैः संयो-
ज्य निर्वाप्य च कृतसंस्कारे कलशे प्रक्षिप्य वत्सकार्दिं प्रतिवाप्य क्षौ-
द्रं च सुगुप्तं मासं निधायोपयुंजीत ॥ एवं न्यग्रोधादिष्वारग्वधादिषु
चायस्कृतीर्विदध्यात् ॥ खदिरसुरदारुसारकाथप्रस्थं क्षौद्रप्रस्थं मत्स्यं
डिकाप्रस्थं लोहचूर्णाद्वैप्रस्थं त्रिफलाचतुर्जातकमरिचानि च कार्ष्णि-
काणि प्रक्षिप्यायसं भांडे मासस्थितं तदुपयोजयेत् ॥ रसायनप्रयो-
गेण च लोहनुलां तुवरकास्थीनि भल्लातकान्यलंबुषामवलगुजं गुग्गुलु-
मशीविहितविधानेन वा चित्रकमिति ॥ भवति चात्र ॥ किलासकु-
ष्ठग्रहणीप्रमेहस्थूलत्वदुर्नामभगंदरेषु ॥ पांडुत्वशूनत्वकफामयेषु मंथा-
दियोगान्विदधीत सामे ॥ शालयो यवगोधूमाः कोरदूपाः प्रियंगवः ॥
मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जंगलं ॥ त्रिफलारुष्करारिष्टक्षौद्र
योजितभाषितं ॥ धात्रीखदिरनिंबांबु रसं मुद्गपटोलजं ॥ मद्यान्यौ-
षधगर्भाणि मथितं चेंदुराजिमत् ॥ अन्नपानं हितं कुष्ठे नत्वम्लवणौ-
षधं ॥ दधिदुग्धगुडानूपतिलमाज्यं त्यजेत्तरां ॥ तुलाद्वनिंबपंचांग्यास्त
था खदिरस्मारतः ॥ हरीतकीदलतुला भल्लातकतुला दश ॥ ऋणावि-
डंगकुडवं चैकध्वं विपचेज्जले ॥ कषायं तं परिस्त्राव्य निदध्यात्ताम्रभा-
जने ॥ षण्मासांतरितं कुष्ठैः कृमिमेहैर्विमुच्यते ॥ निंबारिष्ट इति ख्या-
तो वरुणेनैष निर्मितः ॥ कटुकापटोलमूलोत्तमावचानिंबरात्रिमंजिष्ठा-
नां ॥ संशीलितः कषायस्तथाऽऽमयान् श्लेष्मपित्तबहुलान्हंति ॥ वा-
तोत्तरांस्तु सर्पिर्विपाचितं कथितकल्कितैश्च कटुकाद्यैः ॥ खदिरारि-
ष्टगुडूचीसुरतरुदार्वीश्च कल्पयेत्पृथगेवं ॥ शीतः कषायः खदिरस्य पी-
तः सक्षौद्रताक्षर्यो हरति प्रसह्य ॥ त्वक्कंठरोगापचिकुष्ठमेहान्बलाहका-

न्वायुरिव प्रचंडः ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारसेन विडंगकल्केन च संप्र-
 युक्तः ॥ कुष्ठं कषायः खदिरस्य हंति तिष्ठन् कषायं मनसीव धर्मः ॥ ख-
 दिरस्य लूनशिरसो मूले खातस्य मध्यमं मूलं ॥ छित्वाऽधोऽयःकुंभं
 रससंग्रहणाय निदधीत ॥ लिप्तान्कृष्णमृदेषैश्च निचिनादादीपिताद्द-
 ह्निना तस्माद्यश्न्यवते रसः स सहितः क्षौद्राज्यधात्रीरसैः ॥ पीतः कु-
 ष्ठभगंदरोदरगतीर्मिहास्रपांडून् जयेत्प्रस्थस्तस्य जरां च भोज्यमिह तु
 त्याज्यं च भल्लानंबत् ॥ योज्यं खदिरस्त्रिंशतिंशपारग्वधासनं ॥ रोहि-
 तकं सुराहं च खदिरोदकपायिनः ॥ दावीरिसांजनं वा गोमूत्रेण प्रबाध-
 ते कुष्ठं ॥ अभया प्रयोजिता वा मासं सव्योषगुडतैला ॥ दावीकलिंग-
 कटुकाऽतिविषाऽग्निपाठा मूत्रेण सूक्ष्मरजसोधरणप्रमाणाः ॥ पीता जयं-
 ति गुदजोदरगुल्मकुष्ठकोष्ठानिलाद्व्यपवनग्रहणीप्रमेहान् ॥ लाक्षादंती-
 मधुरसवराद्दीपिपाठाविडंगप्रत्यक्पुष्पीत्रिकदुरजनीसप्तपर्णाटरूषं ॥ र-
 क्ता निंबः सुरतरुकृतं पंचमूल्योश्च चूर्णं पीत्वा मासं जयति हितभुग्म-
 व्यमूत्रेण कुष्ठं ॥ दशपलमरिष्टपल्लवकुसुमजटात्वक्पलं यथाकालं ॥ प्र-
 त्याहरेत्समस्तं कृतमालतरोश्च तत्तद्वत् ॥ संचूर्ण्य वस्त्रपूतं स्ने प्रुतं खा-
 दिरेऽनले शुष्कं ॥ चित्रकघनमल्लातकगोक्षुरकमहौषधत्रिफलाः ॥ लो-
 हविडंगावल्गुजसितोपलाः पलसमा रजीकृत्य ॥ समाहमेकनस्तद्रसेन
 भृंग्यास्ततो भाव्यं ॥ अथ पीतमक्षमात्रं घृतेन दुग्धेन कोष्णसलिलैर्वा
 ॥ अचिरात्करोति वह्निं मतिं स्मृतिं पार्दवं मेधां ॥ कृमिकुष्ठगंडपांडुप्र-
 मेहवक्त्रामयाहचिच्छर्दीः ॥ अपचीमगंदरस्थौल्यदुष्टनाडीक्षणव्यं-
 गं ॥ कफपित्तजान्विकारान्विशेषतः सुविषमात्रिवर्तयति ॥ वर्षाद्विषम-
 रकृत्पा नित्याभ्यासेन ख उतिपलिनानि ॥ त्रिकटूत्तेमातिलारुष्कराज्य-
 माक्षिकसितोपलाविहिता ॥ गुलिका रसायनं स्यात् कुष्ठजिच्च वृष्या च
 सप्तसम ॥ चंद्रशकलापिरजनीविडंगनुवराख्यारुष्करत्रिफलाभिः ॥ षट-
 का गुडांशकृसाः समस्तकुष्ठं विनाशयंत्यभ्यस्ताः ॥ विडंगमल्लातकवा-

कुचीनां सद्दीपिवाराहिहरीतकीनां ॥ सलांगलीरुष्णतिलोपकुल्या गु-
 डेन पिंडी विनिहंति कुष्ठं ॥ पथ्याकलिंगकपलाशफलेंदुराजीमह्लात-
 कास्थिचतुरंगुलचित्रकार्कैः ॥ सावर्त्तकीरुमिहैरैः क्रमवर्द्धितांशैर्मूर्त्रेण
 तुल्यतुवरैर्वटका गदघ्नाः ॥ शशांकलेखा सविडंगसारा सपिप्पली वा
 सङ्कुताशमूला ॥ सायोमला सामलका सतैला कुष्ठानि रुच्छ्राणि निहं-
 ति लीढा ॥ भूर्निबत्रिफलापद्मपद्मकान्तिविषाकणाः ॥ मूर्धापटोलीद्विनि-
 शापाठातिक्तेद्रवारुणीः ॥ सकलिंगवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरं ॥
 लिह्यादंतीत्रिवृद्धात्रीचूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ कुष्ठमेहप्रसुमीनां परमं
 स्यात्तदौषधं ॥ वराकणाविडंगान्वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ खदि-
 रशकलचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्विमिश्रं सगिरिजनुविडंगं मात्रया सेवमानः ॥
 लघुमितहितभोजी ब्रह्मचारी जितात्मा श्वयथुकिटिमकोठश्वित्रकु-
 ष्ठानि हन्यात् ॥ खदिरासनसारस्य तुलां द्रोणेऽभसः क्षिपेत् ॥ अष्ट-
 मेऽहनि ततोयं पचेदादर्विलेपनात् ॥ त्रिफलाद्भृंगुलाचूर्णं तत्पादेन
 तु वाकुची ॥ तदद्भं द्वीपिनो मूलं तद्वत् ब्राह्मीं समार्कवां ॥ लोहरु-
 मिघ्नद्विप्रस्थं क्षिप्वा तद्वटकीकृतं ॥ कुष्ठमेहप्रहण्यशोभमंदरिषु पूजि-
 तं ॥ लांगलीत्रिफलालोहचूर्णं दशपलं पृथक् ॥ गुटिकात्रिशतं कुर्या-
 द्भृंगराजरसाद्भुतं ॥ छायाशुष्कां च तत्राद्भृंगुटिकां भक्षयेत्पुरः ॥ जीर्णैरसे-
 न रूक्षेण पेयां पूर्वं च भोजयेत् ॥ यंत्रितो ब्रह्मचर्याद्यैः क्रमेण गुलिका-
 मपि ॥ खादेत्परस्तान्मासस्य भवेत्कामचरः क्रमात् ॥ एवं सर्वाणि
 कुष्ठानि जयत्यतिबलान्यपि ॥ धीमेधास्मृतियुक्तश्च नीरुक् जीवे-
 त्समाःशतं ॥ वासाऽमृतानिंबवरापटोलव्याघ्रीकरंजोदककल्कपक्कं ॥
 सर्पिर्विषसर्पज्वरकामलासकुष्ठापहं वज्रक्रमानन्ति ॥ त्रिफलात्रिक
 दुत्रिकंटकारीकटुकाकुंभनिकुंभराजदक्षैः ॥ सवचाऽतिविषाऽत्रिकैः
 सपाठैः पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥ पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमे-

भिः कूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ॥ कुष्ठश्वित्रघ्नीहृवध्माशिमगुल्मान् ह-
न्यात्कच्छ्रास्तन्महावञ्चकारव्यं ॥ यतेर्ललीतकवसा क्षौद्रजातीरसा-
न्विता ॥ कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ मूत्रैर्विनीता त्रि-
फलारसे वा सिद्धा घृते वाऽभसि केवले वा ॥ रसायनं पथ्यभुजो-
हरिद्रा निहन्ति पाण्ड्यामयकुष्ठमेहान् ॥ पिबेदमृतवल्या वा स्वरसं थं-
अपीडितं ॥ मेध्यं तत्कुष्ठमेहार्शच्छर्दिवातास्त्रनाशनं ॥ स्थिरकठि-
नमंडलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः स्वेदः ॥ स्विभोत्सन्नं विलिखेत्कुष्ठं
तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥ रुधिरागमार्थमथवा शृंगालाबूभिरपहरेदक्तं ॥ प्र-
च्छेदल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकोभिः ॥ ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते नि-
र्हतास्त्रदोषाणां ॥ संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषां ॥ येषु
न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेद्रिघनाशनेषु कुष्ठेषु ॥ तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दो-
षं च विस्राव्य ॥ लेपोऽतिकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ॥ पी-
तागदस्य कार्यो विषैः समन्त्रागदैश्वानु ॥ स्तब्धानि सुप्तमुप्तान्यस्वेदन-
कंडुलानि कुष्ठानि ॥ कूर्चेर्दतीत्रिदृताकरवीरकरंजकुटजानां ॥ जात्य
कनिंबजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनेन ॥ घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः
प्रदिह्यानि ॥ आरग्वधः सैडगजः करंजो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ॥
श्याहः सुराहः खदिरो धवश्च निंबो विडंगं करवीरकश्च ॥ ग्रंथिश्च मू-
र्जो लशुनः शिरीषः सल्लोमशो गुग्गुलुकृष्णगंधे ॥ फणिज्जको वत्सक-
सप्तपर्णपीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ वचा हरेणुस्त्रिदृता निकुंभो न
स्रातकं गैरिकमंजनं च ॥ मनःशिलाले गृहधूमण्डला कासीसरोधार्जु-
नमुस्तसर्जाः ॥ इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः षडेते गोपित्तीताः पुनरेव पिष्टाः ॥
सिद्धाः परं सर्पपतैलयुक्ताभूर्णाःप्रदेहा बहुशः प्रयुक्ताः ॥ कुष्ठानि क-
च्छ्राणि नवं किलासं सुरेद्रलुप्तं क्विदिभं सदद्दुं ॥ भगवदरशीस्यपर्ची
सपामां हन्युः प्रयुक्ता न चिराञ्चराणां ॥ निंबं हरिद्रे सुरसं पटोलं कु-
ष्टाश्वगंधे सुरदारु शियुः ॥ ससर्पपं तुंबरुथान्यवन्यं चंडा च चूर्णाणि

समानि कुर्यात् ॥ तैस्तत्रयुक्तैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्दत्तयित्नुं यतेत
 ॥ तथाऽस्यकंदूपिडकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ मु-
 स्तामृतासंगकटकटेरीकासीसकंपिलककुष्ठरोधाः ॥ गंधोपलः सर्जरसं वि-
 ङ्गं मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्ये-
 तानि दद्यादवचूर्णार्थं ॥ दद्रुः सकंदूः किटिभानि पामा विचर्चिका-
 चेति तथा न संति ॥ गंडे महावृक्षभवे निलीनः स्त्रिचः कुकूले पुट-
 पाकयुक्त्या ॥ विचर्चिकां सर्षपपिडकल्को निहंति लज्जामिव रागवे-
 नः ॥ मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ॥ तथा-
 करंजपुनादबीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टं ॥ गुग्गुलुमरिचविडं-
 भैः सर्षपकासीसमुस्तसर्जरसैः ॥ श्रीविष्टकालगंधैर्मनःशिलाकुष्ठकं-
 पिलैः ॥ उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रितैलेन मिश्रितैरेभिः ॥ दिन-
 करकरानित्तैः कुष्ठं घृष्टं च नष्टं च ॥ मरिचं तमालत्रं कुष्ठं स-
 मनःशिलं सकासीसं ॥ तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ता-
 भ्रे ॥ तेनालिसं सिध्यं सप्ताहाहर्मसैविनोऽपैति ॥ मासान्नवं किला-
 सं नानेन विना विशुद्धस्य ॥ मयूरकं मंजरिं समूलं दग्ध्वा परिखा-
 ग्य च ससकृत्वः ॥ तेनाभसा कंगुलिनोत्थतैलं सिद्धं परं सिध्मनिर्ह-
 णाय ॥ बायसजंपामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद्वीजं ॥ तत्रेण भौमवारे-
 लेपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ जीवन्ती मंजिष्ठा दावी कंपिलकः पयस्तुत्यं ॥
 एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ देयः समधूच्छिष्टो वि-
 पादिका तेन शाम्यतेऽभ्यक्ता ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्प्रत्यल-
 सकं च ॥ ससपर्णकरंजार्कमालतीकरवीरजं ॥ मूलं सुहीशिरीषाभ्यां
 चित्रकास्फोतयोरपि ॥ करंजबीजद्विनिशाब्योषैडगजसर्षपाः ॥ वरा वेहं
 च तैलैलं सगोमूत्रैर्विपाचितं ॥ कुष्ठदुष्टवणप्रंथिगंडमालाभगंदरान् ॥
 विशेषाह्वानकफजान् हंत्यभ्यंगेन वज्रकं ॥ एरंडताक्षर्यननीपकदं-
 भादीकपिल्लबेलफलिलीमुरवारुणीभिः ॥ निर्गुड्यरुष्करसुराहसुवर्णकु-

ग्धाश्रविष्टगुगुलुशिलाहरितालबिल्वैः ॥ तुल्यं सुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं
 स्मृतं महावञ्चं ॥ अतिशयितवञ्चकगुणं श्वित्रार्शोप्रंधिमालाघ्नं ॥ क
 नकक्षीरीशैलाभाङ्गीदंत्याः फलानि मूलंच ॥ जातिप्रवालसर्वपलशुन-
 विडंगं करंजत्वक् ॥ समच्छुदाद्रिपल्लवमूलत्वक्निंबचित्रकास्फोताः ॥
 गुजैरंडकदृहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥ कुष्ठं पाठा मुस्तं पटुंथा तुं-
 बरुर्षचा मूर्वा ॥ एडगजकुटजशिष्टुञ्जुषणभल्लातकक्षवकाः ॥ हरिता-
 लमवाक्पुष्पी तुत्थं कंपिलकोऽमृतासंगः ॥ सौराष्ट्रीकासीसं दावीत्वक्-
 स्वर्जिकालवणं ॥ एतैस्तैलं तैलं कटुतैलं वा चतुर्गुणे मूत्रे ॥ करबीर-
 मूलपल्लवतोयेन विपाचीतं जयति ॥ कटुकालाधुन्यस्तं नित्याभ्यगेन
 वातकफकुष्ठं ॥ द्रूमंडलकोठरुमिपामविचर्चिकाः सुतरां ॥ सिक्थ-
 कतुत्थकगुगुलुसिंदुरसार्जनैः कटुकतैलं ॥ पामाकिटिभविचर्चिषु
 साधितमभ्यंजने श्रेष्ठं ॥ शैलेयकंपिल्लकर्पादिकारव्यसुराष्ट्रजासर्जरसो-
 पलानि ॥ शिला च चूर्णा नवनीतयुक्तः कुष्ठे स्रवत्यभ्यधिकं प्रशस्तः
 ॥ एडगजकुष्ठसैधवसिद्धार्थविडंगकांजिकैलिसं ॥ रुमिपामसिध्मदद्रु-
 मंडलकुष्ठं शमं याति ॥ लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं सश्रीवेष्टाः कुष्ठ-
 सिद्धार्थकाश्च ॥ तक्रोन्मिश्रः स्याद्हरिद्रा च लेपो दद्रूपूक्तो मूलकोत्थं च
 बीजं ॥ दूर्वाऽमयासैधवचक्रमर्दकुठेरकाः कांजिकतकपिष्टाः ॥ त्रिभिः
 प्रलेपैरपि बद्धमूला दद्रुं च कंदू च विनाशयंति ॥ मनःशिलात्वक्कु-
 टजं सकुष्ठं सलोमशः सैडगजः करंजः ॥ प्रंधिश्च मौर्जः करबीरमूलं
 चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ पलाशनिर्दाहरसेन वाऽपि कर्षोन्मि-
 तान्याढकसंमितेन ॥ दर्बीप्रलेपं प्रवदंति लेपमेतत्परं कुष्ठनिपूदनाय ॥
 एलाचित्रकनिंबं वृषकं कुरुर्षिदनागरार्कं च ॥ चूर्णीकृतमद्याहं भावयि-
 त्तव्यं पलाशस्य ॥ क्षारेण गवां मूत्रशूतेन तेनास्य मंडलान्याद्यु-
 ॥ मिथंते बिलं यंति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥ मांसी मरिचं
 लवणं रजनी तगरं सुधा गृहाद्भूमः ॥ मृचं पित्तं क्षारः सपलाशः

कुष्ठनुल्लेपः ॥ मुस्तं त्रिफला मदनं करंज आरग्वधः कलिंगयवाः ॥
 दावी सप्तपर्णा स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥ एष कषायो वमनं विरेचनं व-
 र्णकस्तथोद्धर्षः ॥ त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पांडुरोगघ्नः ॥ करवीरनि-
 बकुटजाच्छम्याकाचित्रकाञ्च मूलानां ॥ मूत्रे दावीलेपः काथो लेपेन
 कुष्ठघ्नः ॥ श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरंजात्पलं त्वचो दार्व्यः ॥ सुमनः
 प्रवालपुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ शैरीषी त्वक्पुष्पं कार्पास्या रा-
 जवृक्षपत्राणि ॥ पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ दावी
 रसांजनस्य च निंबपटोलस्य खदिरसारस्य ॥ आरग्वधवृक्षकयोस्त्रि-
 फलायाः सप्तपर्णस्य ॥ इति षट् कषाययोगाः कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च ति-
 निशस्य ॥ स्नाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ आलेपनं
 प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ॥ तैलघृतपाकयोगैश्चेष्यन्ते कुष्ठ-
 शांत्यर्थं ॥ सर्पपकरंजकोशातकानि तैलान्यथैगुदीनां च ॥ कुष्ठेषु हि-
 तान्याहुस्तैलं श्रेष्ठं च खदिरसारस्य ॥ शीताः प्रदेहसेकास्तिकं सर्पिः
 सिराविरेश्च ॥ विशरणदाहक्लेदे विस्फोटे चर्मदलने च ॥ शीर्णनख-
 रोममांसः कृमिमानत्रांभसी त्यजेत्कुष्ठी ॥ सद्योदुग्धं दुग्धं षणमासा-
 त्कारभं जयेत्समधु ॥ एडगजः सविडंगो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानां ॥
 उद्दालनश्च दंता गोश्च वराहोष्ट्रदंताश्च ॥ रजनीद्वयं कृमिघ्नं प्रपुनाटं
 राजवृक्षमूलं च ॥ कुष्ठोत्सादनमय्यं सपिप्पलीपाकलं योज्यं ॥ श्वि-
 त्राणां सविशेषं योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानां ॥ उत्सन्नेषु च लेपाः सव-
 र्णकरणास्तथाऽभ्यंगाः ॥ पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासा-
 च्छोधनान्यप्यधस्तात् ॥ शुद्धिर्भीध्नि स्यान्निरान्नान्निरान्नात्पष्टे पष्टे मा-
 स्यमृद्मोक्षणं च ॥ यो दुर्वीतो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्कुष्ठी दोषैरुद्ध-
 तैर्वाध्यतेऽसौ ॥ नि.संदेहं घात्यसाध्यत्वमेवं तस्मात्कच्छान्निहरेदस्य
 दोषान् ॥ व्रतदमशमसेवात्यागशीलाभियोगो द्विजगुरुसुरपूजा सर्वसं-
 त्वेषु मैत्री ॥ जिनेजिनसुतताराभास्कराराधनानि प्रकटितमलपापं कुं-

ष्टमुन्मूलयन्ति ॥ ॥ इति कुष्ठचिकित्सितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥२१॥

अथातः श्वित्ररुमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ कुष्ठादपि बी-
मत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वं ॥ श्वित्रमतस्तच्छांत्यै यतेत दी-
प्ते यथा भवने ॥ मद्यंत्या सत्रायस्या सुरभ्या प्रग्रहस्य च ॥ शतं प-
लानां प्रत्येकं वरायास्त्वादकत्रयं ॥ व्याघ्रीवह्निकमाचीवत्सकखदिरा-
र्कमूलदंतीद्रयत्राः ॥ सनिशाद्वया दशपलाः काथेऽमीषां क्षिपेत्पिष्ट्वा ॥
बीजं करं जेगुदिशिगुनिंघ्रात्रीलीसनीलोत्पलचंद्रोखाः ॥ श्यामाकिरातं
कटुकत्रयं च पंचाढकं तत्र च पंचगव्यात् ॥ शमयत्यचिरेण घृतं मृ-
दुद्भुतवहसाधितं महानीलं ॥ न किलासमेव केवलमपि च षण्णगुह्यरो-
गवल्मीकान् ॥ उन्मादापस्मारावशोविद्रधिशिरोरोगान् ॥ मलगंडगुल्म-
गंडानर्बुदशोफप्रमेहगलरोगान् ॥ सविसर्पशोषपवनव्याधीन्विषमज्वरा-
न् हन्यात् ॥ संशोधनं विशेषात्पीतस्रोहस्य योजयेदनु च ॥ श्वित्रे लं-
सनमद्यं मलयपूरस इष्यते सगुडः ॥ तं पीत्वाऽभ्यक्ततनुर्यथाबलं सूर्य-
पादसंतापं ॥ सेवेद्विरिक्तश्च त्र्यहं त्र्यहं पिपासुः पिबेत्पेयां ॥ श्वित्रेऽग्रे ये
स्फोट्य जायन्ते कंठकेन तान् भिद्यात् ॥ स्फोटेषु विस्त्रुतेषु प्रातः प्रातः पि-
बेत्पेयां ॥ मलयमसनप्रियंगुं शतपुष्पां चांभसा समुत्काथ्या ॥ पालाशं वा-
क्षारं यथाबलं फाणितोपेतं ॥ वितुषावल्गुजबीजाञ्चूर्णं गोवारि-
भाविताद्द्रुशः ॥ मूलकाथेन पिबेत्कलितरुक्तमालमदनफल्गूनां ॥
पीते किलासी तिलतैलदिग्धो दिने दिने स्याद्रविपादसेवी ॥ जीर्णे
च तक्राडुतकोद्रवाशी स्फोटोद्भवायैष विधिस्त्रिरात्रं ॥ विध्वाऽन्येद्युः
स्फोटकान्कंठकैस्तान्बिस्तीसोभिर्घृष्ट्याशुक्रवर्या ॥ लिंपेत्कामं लेपनाद्दे-
दनायां लेपे योज्यः शंखनाभिर्जलेन ॥ व्योषसर्पनिशागृहधूमैर्यावशूक
पटुचित्रककुट्टैः ॥ कोलतुल्यगुलिकाः द्विविधांशाः श्वित्रकुष्ठशमनो वर-

लेपः ॥ गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषधुक्तं सर्पिः कुंभे संस्थितं क्षौद्रमिश्रं ॥
 पक्षावूर्ध्वं श्वित्रिणा पेयमेवत्कार्यं चास्मै कुष्ठदृष्टं विधानं ॥ मार्कवम-
 यवा खादेद्दृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थं ॥ बीजकशृतं च दुग्धं तदनु पिबे-
 च्छिञ्चनाशाय ॥ पूतीकार्कव्याधिघातसुहीनां मूत्रैः पिष्टाः पल्लवा
 जातिजाश्च ॥ घ्नंत्यालेपाच्छिञ्चदुर्नामदद्रूपामाकोठान्दुष्टनाडीवर्णांश्च
 ॥ द्वैपं दग्धं चर्म मातंगजं च श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ॥ पूतिः
 कीटो राजवृक्षोद्भवेन क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपहंति ॥ अक्षतैलद्रुता
 लेपः रुग्णसर्पोद्भवा मयी ॥ शिखिपित्तं तथा दग्धं ह्रीबेरं वा तदाद्भुतं
 ॥ उपोषितायान्नकालांस्त्रीन्श्वेतकृकवाकवे ॥ यष्ट्याह्मकुष्ठैर्हजवी-
 जचूर्णं घृतान्वितं ॥ दद्यात्तस्यपुरीषेण स्त्रिन्नमुद्दाल्यलेपयेत् ॥ मा-
 सं हंत्याशु तच्छिञ्चं विशेषाद्द्रुत्यसंश्रितं ॥ लेपः पटुवल्लिशिवाकासीसं रो-
 घनाकनकपुष्पी ॥ गोपित्तयुक्तमथवा चपलांजनयुग्मलोहरजः ॥ का-
 कोदुंबरिकावासावल्गुजचित्रकाः सगोमूत्राः ॥ कदलीक्षारयुतं वा खरा
 स्थिदग्धं सगोहधिरं ॥ नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैधवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ॥
 हस्तिमदाध्युपितो वा मालत्याः कोरकक्षारः ॥ सिद्धार्थकावृहत्यौ करं
 जकोशातकीफलं गुंजा ॥ शुकनासा सगवाक्षी स्वर्णक्षीरी निकुंभश्च ॥
 लांगलिकाहयमारस्तिवकमल्लातकाश्च मूत्रं च ॥ मुस्तास्नुही सहिस्रा-
 सुवर्णशकलाफलोपेता ॥ मूत्रकबीजं व्योषं पीलु विडंगाभ्रिकर्णिका-
 रश्च ॥ पिचुमंदजातिकिसलयवाकुचिकातुत्थकुष्ठानि ॥ कदुरोहिणी म-
 चोन्हा त्रिफला च सुकल्किता गवां मूत्रे ॥ गजहयखरमूत्राणां पात्र-
 त्रितयं स्नुगर्कदुग्धाभ्यां ॥ द्वौ कुडवाविह दद्यात्सर्पपतैलाच्चतुर्थी च ॥
 दवीलेपं सिद्धा रसक्रिया मूत्रिक्व नाम ॥ श्वित्रं घृष्टं लिप्तं त्रीनाले-
 पांस्तथा न लंघयति ॥ मषतिलकचर्मकीलग्रंध्यर्बुदसर्वकुष्ठघ्नी ॥ कु-
 ड्वोऽवल्गुजबीजाद्भ्रितालचतुर्थभागसंमिश्रः ॥ मूत्रेण गवां पिष्टः सव-

१ पूतिःकीटो वर्षाकालोद्भवः पिदिदिकतिलेकर्गसिद्धः ॥

णकरणं परं श्वित्रे ॥ क्षारे सुदग्धे गजलिङ्गजे च गजस्य मूत्रेण परि-
 स्त्रुतेन ॥ द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्लुजानां ॥ श्वि-
 त्रं जयेच्चिक्रणतां गतेन तेन प्रलिसं बहुशः प्रघृष्टं ॥ कुष्ठं किलासं
 तिलकालकं वा यद्वा व्रणे स्यादधिमांसभूतं ॥ भङ्गातकद्दीपि-
 सुधार्कमूलगुंजाफलत्र्यूपणशंखचूर्णं ॥ कुष्ठं सतुथं लवणानि पंच
 क्षारद्वयं लांगलिकां च पिष्ट्वा ॥ सुगर्कदुग्धैर्धनमायसस्यं शला-
 कया तद्विदधीत लेपं ॥ कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मपेषु दुर्ना-
 मसु चर्मकीले ॥ शुल्क्या शोणितमोक्षैर्विरुक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तू-
 नां ॥ श्वित्रं कस्य चिदेव हि प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ त्रिग्धे श्वि-
 त्रे गुडक्षीरमध्वाज्यैः कृमिणोदरे ॥ उत्केशितकृमिकफे शर्वरां तां सु-
 खोपिते ॥ सुरसादिगणं मूत्रे काथयित्वाऽर्द्धवारिणि ॥ तं कपायं क-
 णागालकृमिजित्कल्कयोजितं ॥ सतैलस्वर्जिकाक्षारं युंज्याद्दृक्त्तिं त-
 तोऽहनि ॥ तस्मिन्नेव निरुद्धं तं पाययेत् विरेचनं ॥ त्रिष्टकल्कं फल-
 कणाकपायलुडितं ततः ॥ ऊर्ध्वाधः शोधिते कुर्यात्पंचकोलयुतं क्रम-
 ॥ कटुतिक्तकपायाणां कपायैः परिपेचितं ॥ काले विडंगतैलेन तन-
 स्तमनुवासयेत् ॥ शिरोरोगनिपेक्षोक्तमाचरेन्मूर्धगेषु तु ॥ उद्रिक्ततिक्त
 कटुकमल्पत्रेहं च भोजनं ॥ विडंगकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिगुम्भिः
 ॥ पिबेत्सस्वर्जिकाक्षारैर्यवागुं तक्रसाधितां ॥ रसं शिरीषकिणिहीपारि-
 भद्रककेंबुकात् ॥ पलाशबीजपत्तूरपूतिकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ सक्षौद्रं
 सुरसादीन्वा लिह्यात्क्षौद्रयुतान्पृथक् ॥ बहुकृत्वोऽश्वविट्चूर्णं विडंग-
 काथभाविनं ॥ कृमिमान्मधुना लिह्याद्भावितं वा वरारसैः ॥ शिरोगतेषु
 कृमिषु चूर्णं प्रथमनं च तत् ॥ आखुपाणीकिसलयैः सृपिष्टैः पिष्टमि-
 श्रितैः ॥ पक्त्वा पूषलिकां खादेत्थान्याम्लं च पिबेदनु ॥ पंचकोलं
 सलवणमसांद्रं तक्रमेव वा ॥ नीपमार्कवनिर्गुडीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ॥

विहंगचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान्प्रकल्पयेत् ॥ विहंगतंदुर्लैर्पुक्तमर्द्धीशै-
 रातपे स्थितं ॥ दिनमारुष्करं तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् ॥ सुराह-
 सरलस्रोहं पृथगेवं च कल्पयेत् ॥ तिल्वकोद्दालकपले त्रिहृच्छयमे
 तदद्भतः ॥ दंतीद्रवंत्यावर्द्धेन तदद्भं च व्यचित्रकौ ॥ पिष्ट्वा विहंगयुषेण-
 तेन भावितपीडितात् ॥ तैलं प्रस्थं तिलात्साध्यं कृमिघ्नाद्द्विगुणे रसे ॥
 तच्छोधनं पिबेत्काले विदध्याञ्चानुवासनं ॥ कोशातकी करंजो वा स
 र्षपक्षेहकल्पनं ॥ कृत्वा तेनैव विधिना पाययेदुदरकृमिं ॥ पुरीषजेषु
 सुतरां दद्याद्दृष्टिविरेचने ॥ शिरोविरकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥
 रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सितात् ॥ इंद्रलुप्तविधिश्चात्र वि-
 धेयो सेमभाजियु ॥ क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि
 च पर्णवंति ॥ समासतोऽम्लान्मधुरान् रसांश्च कृमीन् जिघांसुः परिव-
 र्जयेत् ॥ ॥ इति श्वित्रकृमिचिकित्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेषु केवला-
 निलविकारेष्वंतर्वह्निः स्रोहस्वेदौ सलवणोपनाहो निवातं स्थानं प्राव-
 रणानि दशमूलकाथसिद्धा महास्रोहप्रगाढाः क्षिग्धदध्यम्ला नागरपि-
 प्पलीनीक्षणग्राम्यानूपौदकशिरःपिशितरसाः पचांसि घृषाः प्रीणनानि
 चान्नानि ॥ तैरेव च मांसैर्महास्रोहसंसृष्टैस्तदक्तानामभीक्ष्णं पिंडादि-
 स्वेदाः ॥ अपिच ॥ कोलकुलत्थामरतरुयवसंमाषानसोवचाकुष्ठं ॥ रा
 स्नातैलफलानि च वातजिदुत्कारिका कोष्णा ॥ विडालनकुलोष्टू-
 गालादिचर्मभिर्बन्धः ॥ स्निग्धा वस्तयो नावनानि च प्रयोज्यानि ॥ दो
 षोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥ स्निग्धस्विन्नस्य हि तोदभेदनायामशूलादयो
 वातविकाराः शीघ्रमुपशाम्यन्ति ॥ स्रोहश्च धातून् पुष्पाति बलं च देहे ज-
 नयति ॥ तस्मात्पुनः पुनः स्रोहस्वेदौ शीलयेत् ॥ तन्मृदूकृते च कोष्ठे नाब-
 तिष्ठंत्यनिलामयाः ॥ यदि तु सदोषत्वाच्च निवर्त्तते ॥ ततः सर्वशरीरगते-
 ऽपि वायौ विशेषतः पकाशयाश्रिते मृदु स्रोहविरचनं तिल्वकसर्पिः सा

तलाघृतमैरंडतैलं वा क्षीरेण दद्यात् ॥ एवं हि विशुद्धस्रोतसोऽनाहतः
 पवनो विचरन्नाशु शांतिमेति ॥ अपिच ॥ स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहा-
 रैर्हि मलाधिताः ॥ स्रोतोबंधाच्चलं रुंध्युस्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ अथ
 दुर्बले विरेच्ये निरूहं पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्तमेवं विधं च भोज्यं ॥
 भोज्ययुक्तं वा संसनमवचारयेत् ॥ विशुद्धस्य च समिद्धेऽग्नावसक-
 त्सेहस्वेदौ स्वाह्मल्लवणं चाक्षपानं ॥ एवमप्यनिवृत्ताववपीडकस्त्रे
 हान् बस्तिकर्म च प्रयोजयेत् ॥ आमाशये तु कृतवमनस्य पंडुधरणं चूर्ण-
 ॥ परमतस्तु यथाहं स्नेहादीन् ॥ नाभिदेशमाश्रिते बिल्वशलाटुभिः सि-
 द्धान् मत्स्यान् ॥ अरोपकोष्ठाश्रिते पुनरर्शोप्रहणीविहितमाममलपाच-
 नं क्षारप्रयोगानंतर्गुल्मोपक्रमं च युंजीत ॥ तृदयस्थे अंशुमत्या शृतं प-
 यः ॥ श्रोत्रादिगते शिरोगते च विशेषेण सैहिकं नस्यधूमं शिरोब-
 स्तिमर्दनालेपान्यथास्वं च स्रोतसां प्रीणनं ॥ त्वचि स्थितेऽभ्यंगस्वे-
 दनिर्वातानि ॥ रक्ते शीतप्रदेहविरेकरक्तमोक्षाः ॥ मांसमेदसोर्विरेका
 स्थापनशमनानि ॥ अस्थिमज्जोरंतर्बहिः स्नेहाः ॥ शुक्रप्राप्ते हर्षः
 शुक्लं चाक्षपानं ॥ विबद्धे तु शुके विरेचनं ॥ ततो निर्बधेऽनंतरो-
 क्तां च क्रियां कुर्यात्पुत्रकामीयं चेक्षेत ॥ शुष्यति गर्भे बालेषु च य-
 ष्टिमधुककाशमर्यफलसारिवाशर्कराघृतं पयो दद्यात् ॥ मांसादस्य-
 मांसरसांश्च बृंहणीयस्त्रेहयुक्तान् ॥ सिरास्नावसंधिप्राप्तेऽभ्यंगमर्दनस्त्रे-
 दोपनाहबंधात्मिकर्माणि ॥ संकोचे मांससैधवसाधितं तैलमभ्यंगः ॥
 स्वापे बहुशो रक्तावसेचनं न त्वंगम्लानौ शोषभयात् ॥ सुतरक्तस्य
 तैललवणागारधूमैः प्रदेहाः ॥ अथापतानकिनमस्रस्ताक्षमस्तब्धलां-
 गूलमस्त्रेदनमवेदनमप्रलापिनमखट्वाघातिनमर्वाहिरायामिनं चोपक्र-

१ पूर्वोक्तं तच्च यथा ॥ रावीकालिककटुकाऽनिविषाऽग्निपाठाऽमूत्रणे मुहुरजसो धरणप्रमा-
 णा ॥ पीता जयंतिगदजोदरकहमेहकीष्टानिलाश्चपवनघहणीभदोषानिति ॥ धरणं पल-
 स्यदशभिर्भागः ॥ मांससैधवसाधितमितिपाठः

मेत ॥ तत्र प्रागेव स्निग्धस्निग्धांगे व्योपविडंगश्वेतमरिचैरन्यैश्च तीक्ष्णैः शिरोविरेचनैः स्रोतोविशुद्धये कृतनस्यमनंतरं चैनं विदार्यादिकाथमांसरसक्षीरदधिविषकं सर्पिरच्छं पाययेत् ॥ तथा नातिमात्रमनिलः प्रसरति ॥ ततो भद्रदार्वादिवर्गं वातघ्नमाहृत्य सयवकोलकुलत्थं सानूपमांसं च निःकाथ्य त. कषायेणाम्लक्षीरवचामधुरवर्गप्रतीवापं महाश्लेहं विपचेत् ॥ तमपतानकिनमभ्यंगपरिषेकावगाहनपानभोजनानुवासनानावनेषु विदध्यात् ॥ बलीयसि च वाते सुखोष्णकरीपपूर्णे कूपे निषन्यादामुखं ॥ तप्तायां वा रथकारमुख्यां चुल्यां शिलायां वा सुरापरिषिक्तायां शाययेत्पलाशावच्छन्नं स्वेदयेद्वा पिंडेन ॥ मूलकोरुद्रुकस्फूर्जाजकार्कसप्तशंखिनीस्त्रससिद्धं वा तैलमभ्यंगादिपूपयोज्यं ॥ अभुक्तवता पीतमम्लं दधि मरिचवचापुक्तमाक्षेपकमपहंति ॥ तिलपीडनोपकरणद्रव्याण्यनल्पं कालं तैलपरिपीतान्यवक्षुद्य महति कटाहे पानीयेनाप्लाव्य काथयेदाश्लेहापगमान् ॥ ततस्तं श्लेहमंसउपरिष्ठात्पाणिशा।वयोरन्यतरेणादाय वातप्रौषधदत्तप्रतीवापं श्लेहपाककल्केन पचेत् ॥ एतदणुतैलं सर्ववातविकारहरं ॥ अणुतैलद्रव्येभ्यो निष्पद्यत इत्यणुतैलं ॥ वेगांतरेषु च तीक्ष्णानवपीडान्प्रधमनानि चासरुद्दद्यात् ॥ तथाऽनल्पश्लेष्मापगमेन श्वसनविमोक्षारसंज्ञापुनःपुनर्नोपरुध्यते ॥ कुक्कुटकुलीरशिशुमारवराहवसाः पाययेत् ॥ यवकोलकुलत्थमूलकदधिघृततैलसिद्धां च वयागूं ॥ सर्वाकारं च गतवेगः श्लेहविरेचनास्थापनानुवासनानि सेवेत ॥ त्रिवृद्धंतीसुवर्णक्षीरीशंखिनीविडंगत्रिफलानामक्षसमाः कल्का बिल्वमात्रस्तिव्वकमूलानां त्रिफलारसदधिपात्रे द्वे घृतप्रस्थमेकं सर्वमैकघ्नं प्रतिसंसृज्य विपचेत् ॥ एतत्तिल्वकसर्पिः श्लेहविरेचनमनिलरोगेषु ॥ तिल्वकश्लेहविधरेववाऽशोकरम्यकयो-

१ रथकारमुख्यांचुल्या।मरिचत्रांगारचुल्यामितिपाठः ॥ २ प्राणनाड्यो हृदाश्रिताः श्वसना इत्युच्यंते ॥

द्रष्टव्यः ॥ शुद्धवातापतानकविधानमेतत् ॥ संसृष्टे यथासंसर्गः ॥ सकफे तु
 वाते तुंबुरुफलाभया हिंशुपुष्करमूललवणत्रयचूर्णं यवकाथेन हृत्पाश्वी
 तिहरं पिबेत् ॥ हिंशुनागरदाडिमांस्त्रिवेतससौवर्चलचूर्णं वा ॥ मुस्तपि-
 प्यलीनागरातिविपाविभीतकभाङ्गीचूर्णं वा मद्येनोष्णांबुना वाऽपतं-
 त्रकश्वासहृद्रोगहरं ॥ सौवर्चलाभयाव्योपसिद्धं च सर्पिः ॥ राम्नाऽ-
 म्लवेतससैंधववचाहरीतकीकल्कश्च घृतभृष्टो भक्षितः ॥ शुंठीचित्र-
 कभाङ्गीशुकनासानिचुलमहावल्लीबृहतीद्वयकाकमाचीपुनर्नवैरक्षमात्रै-
 र्घृतप्रस्थं साधयेत् ॥ तत्पीतं परमपतंत्रकश्वासहिध्माहृद्रोगघ्नं ॥ प-
 थ्याशतार्द्धकल्केन वा सौवर्चलपलद्वयपुक्तं चनुर्गुणशीरं घृतप्रस्थं वि-
 पाचयेत् ॥ पीतमपतंत्रकघ्नं ॥ नचास्य शोधनार्थं वस्तयस्तीक्ष्णाः प्र-
 योज्याः ॥ हृद्रोगचिकित्सितं चेत्तैत ॥ अंतर्बहिःशयामावेकयामव-
 स्साधयेत् ॥ तैलद्रोण्यां चात्र शयनं ॥ अंतरायामश्चैतयोर्धरतरः ॥
 अपिच ॥ विवर्णदंतवदनः स्रस्तांगो नष्टचेतनः ॥ प्रस्विद्यश्च धनुःकं
 पी दशरात्रं न जीवति ॥ वेगेष्वतो न्यथा जीवेन्मंदिषु विनतो जट्टः ॥
 खंजः कुणिः पक्षहतः पंगुलो विकलोऽथवा ॥ हनुसंसमर्प्यदितव-
 च्चिकित्सेत् ॥ स्वेदयित्वा च हनू स्तब्धौ स्रस्तौ च स्वस्थानमानीय
 पाणिभ्यां पीडयेत् ॥ विद्यतास्ये चिबुकं चोन्नामयेत् ॥ संवृतास्ये च
 नामयेत् ॥ जिह्वास्तंभे सामान्योक्तो विधिरेकायामे च ॥ तथा महातृ-
 णपं वमूले विदार्यादिजीवनीयानि मेद्यमांसान्यौदककंदंशु द्विगुणोद-
 के क्षीरद्रोणे क्षीरशेषं निःकाथ्य परिस्त्रान्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्र्य पुनरधि-
 श्रयेत् ॥ क्षीरानुगमे चावतार्य शीतं मंथयेत् ॥ ततः स्नेहमादाय पूर्वं
 बहिपचेत् ॥ एतत्क्षीरतैलं पानाभ्यंगादिषु विधेयं ॥ तैलं हितमिदमे-
 व क्षीरघृतमक्षितर्पणं ॥ बिल्वकफलसिद्धक्षीरदभा च सह मांसरसान्क
 लयेत् ॥ यथोक्ताश्च यवागूः स्निग्धाश्च नस्यधूमकवलप्रहाः प्रयो-
 ज्याः ॥ रुष्णभूमिकेदारं रोहिणीकाष्ठैर्नातिशुष्कैर्दाहयेत् ॥ उपलिप्य

च गोमयेन पुनः खदिरकाष्ठैर्दग्ध्वा तद्भस्मापनीय तत्र शीनिभूते तै-
 लं निषेचयेत् ॥ उषितं निशां खानयेत् ॥ तामनुगततैलां मृत्तिकामा-
 दाय पंचमूलेन सह काथयेत् तमपि काथपरिष्कृतमष्टगुणेन पयसा तै-
 लावशेषं पाचयेत् ॥ एतदप्यणुतैलं नावनात्सर्ववातव्याधिहरं ॥ तद्वच्च
 पंचमूलकाष्ठैर्दग्ध्वा भस्मापनीय विदार्यादिसिद्धेन तैलेन शतशो नि-
 षिच्य पूर्ववन्मृदमादायोष्णोदकवति कटाहेऽभ्यासिच्य तैलं पाणिना
 पिचुना वा गृहीत्वा व्याधिहरौषधकाथमांसरसक्षीराम्लभागसहस्रेण
 सहस्रपाकं साधयेद्यावत्कालेन शकृयात्पक्तं ॥ प्रतिवापश्चात्र हैमवत
 दक्षिणापथकाश्वगंधावातघ्नानि च द्रव्याणि ॥ सिध्यति चास्मिंश्छंखा-
 नाध्मापयेत् ॥ दुंदुभीन्वादयेत् ॥ ब्राह्मणानध्यापयेद्भोजयेच्च ॥ ततःसि-
 द्धं नस्यपानाभ्यंगवस्तिषु प्रयुंजीत ॥ एतत्सहस्रपाकमनिवार्यवीर्य तैलं
 ॥ एवं भागशतपकं शतपाकमभीक्षणं च स्वेदयेत् ॥ ततः स्निग्धस्त्रिन्ने श्ल-
 क्षणस्य मृदुनश्चर्मणो वाससो वा चतुरंगुलविस्तृताभिः पट्टिकाभिर्वक्त्रे
 भूतान्प्रदेशान्प्रगृह्णन्सर्वतो वेष्टयेद्दधीयात् ॥ निशिबद्धान्दिवा मुंचेद्दिवा
 वा निशि ॥ मोक्षंते चोत्कारिकाभिः सुस्निग्धाभिर्वातघ्नप्रकृमाभिः स्वेद-
 येत् ॥ शोभांजनकतर्कारीद्वयसरलार्जुनकरंजाढकीगोक्षुरकैर्लेपोन्मर्द-
 नसकान् कुर्यात् ॥ व्यायामैश्च विविधैर्मेदः क्षपयेत् ॥ स्थलान्युलंघयेत्
 प्रतिस्रोतः सरितमव्यालां तरेत् ॥ एवमूरुग्रहो शुष्के श्लेष्मणि प्रशा-
 म्यतीति ॥ भवति चात्र ॥ सहचरं सुरदारुसनागरं कथितमंभसि तै-
 लविमिश्रितं ॥ पवनपीडितदेहगतिः पिबन् द्रुतविलंबितगो भवतीच्छ-
 या ॥ रास्त्रामहौषधद्वीपिपिप्यलोशठिपौष्करं ॥ पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पि-
 र्वातरोगहरं परं ॥ निवामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां भागान्पृथक् द-
 शपलानि पचेद्द्वेऽपां ॥ अष्टांशोषितरसेन पुनश्च तेन प्रस्थं घृतस्य-
 विपचेत्पिचुभागकल्कैः ॥ पाठाविडंगसुरदारुगजोपकुल्याद्विज्ञानागर-
 निशामिशिचव्यकुष्ठैः ॥ तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकामिरोहिण्यरुक्क

खचाकणमूलयुक्तैः ॥ मंजिष्टयाऽतिविषया विषया यवान्या संशुद्ध-
 गुग्गुलुपलैरपि पंचसंख्यैः ॥ तत्सेवितं विधमति प्रबलं समीरं संध्यस्थि-
 मज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ नाडीघणार्बुदभगदरगंडमालाजत्रूर्ध्वस-
 र्भगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ॥ यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफद्वत्यांडुरो-
 गमदविद्रधिवातरक्तं ॥ द्रोणोऽभसः पचेद्भागान्दशमूलाच्चतुःपलान् ॥
 यवकोलकुलस्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥ पादशेषे रसे पिष्टैर्जीव-
 नीयैः सर्शकैः ॥ तद्वत्त्वर्जूरकाश्मर्यद्राक्षाबदरफलगुग्निः ॥ सर्शरैः सर्पि-
 षः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ॥ योज्यो निरत्ययः पाननस्याभ्यंज-
 नवस्तिषु ॥ बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् ॥ तस्य शुक्तिः
 प्रकुंचो वा नस्य वाते शिरोगते ॥ तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूमंचु-
 लूकजा ॥ प्रयोज्या विधिनाऽनेन नस्ये पाने च शस्यते ॥ जीर्णं पिण्या-
 कं पंचमूलं पृथक् च काथ्यं काथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्यां ॥ क्षीरादष्टांशं
 पाचयेत्तेन पानाहाला नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥ समूलशाख-
 स्य सहाचरस्य तुलां समेतां दशमूलतश्च ॥ अभीरुमूलाच्च तुलाद्धमे-
 तदष्टावशेषं विपचेद्दहेऽपां ॥ तत्र सेव्यनत्तकुष्ठहिमैलास्पृक्प्रियंगुनाल
 शोषुशिलाजैः ॥ लोहितानलदलोहसुराब्दैः कोपनामिशितुरुष्कनतैश्च
 ॥ तुल्यं क्षीरं पालिकैस्तैलपात्रं सिद्धं रुच्छाच्छीलितं हंति वातान् ॥
 कंपाक्षेपस्तंभशोषार्तिपुक्तान् गुल्मोन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ केत-
 किमूलबलाऽतिबलानां यद्बहलेन रसेन विपक्वं ॥ तैलमनल्पसुखोदक-
 मिश्रं मारुतमस्थिगतं तदपोहेत् ॥ तुलां लशुनकंदेभ्यस्तुलाद्धं जांग-
 लात्पलात् ॥ दशमूलाच्च विपचेद्भागान्पंचपलान्पृथक् ॥ तोयार्मणेन
 सादस्थे समं तैलं पयो दधि ॥ तत्र दद्यात्पलांशांश्च राक्षामधुकजी-
 वकान् ॥ मिशिस्थिरामहामेदाच्चपलातिबलाबलाः ॥ काकोली पौष्क-

१ अष्टांगहृदये तु ॥ विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्चनीतिपाठः ॥

रं मूलमश्वगंधा च साधितं ॥ तत्परं वातरोगघ्नं गुल्माटोरार्तिशू-
 लजित् ॥ भग्नजर्जरितांगानां पथ्यमग्रेष्व दीपनं ॥ समूलजालं विपचे-
 त्प्रसारणीं तुलोन्मितां पादघृते घटेऽभसः ॥ पृथक् सतैलं दधि तत्समं
 क्षिपेत्समं च ताभ्यां विजयां ततः पचेत् ॥ प्रसारणीजीवकसिंधुज-
 न्मयघृद्याह्वरास्त्राऽभिकषायशूकैः ॥ सघंथिकारुच्यैर्द्विपलैः सुपिष्टैर्भङ्गा-
 तकानां दशकैस्त्रिभिश्च ॥ शुंठीपलत्रयघृतैर्विनिहंति पाननस्यादिभि-
 स्तदखिलान्मरुतो विकारान् ॥ कुष्ठप्रमहहतनाममनोविकारश्वासा-
 स्थिभंगजठरक्रिमिबीजदोषान् ॥ पचेत्सहाचरतुलां जलद्रोणचतुष्टये
 ॥ द्रोणशेषे समक्षारे तत्र तैलाढकं पचेत् ॥ सहाचरस्य मूलानां क-
 ल्कितैर्दशभिः पलैः ॥ अथवा नतपट्टंथास्थिराकुष्ठसुराह्वयात् ॥ सै-
 लानलदशैलेयशताह्वारक्तचंदनात् ॥ सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टा-
 दशपलं क्षिपेत् ॥ मोडस्य संमतं तैलं तत्कच्छाननिलामयान् ॥ वात-
 कुंडलिकोन्मादभूतापस्मारवर्ध्म च ॥ गुल्मद्वद्रोगदुर्नामयोनिरोगांश्च
 नाशयेत् ॥ श्वदंष्ट्राऽश्वाकषायस्य प्रस्थौ द्वौ पयसा समौ ॥ षट्पलं
 शृंगबेरस्य गुडस्य च पलाष्ठकं ॥ तैलप्रस्थं विपकं तद्दद्यात्सर्वानिला-
 र्तिषु ॥ बलाशतं छिन्नरुहापादं रात्र्याऽष्टभागिकं ॥ जलाढकशते प्र-
 क्त्वा शतभागस्थिते रसे ॥ दधिमस्त्विक्षुनिर्यासशुक्तैस्तेलाढकं समैः ॥
 पचेत्साजपयोऽर्द्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥ शठीसरलदावेलांमंजि-
 ष्ठाऽगुरुचंदनैः ॥ पद्मकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ॥ यष्ट्याह्वसु-
 रसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ पलाशरसकस्तुरीनलिकाजातिकोशकैः
 ॥ स्पृक्काकुंकुमशौलेयजातीकाकट्फलांबुभिः ॥ त्वकुंदुरुककर्पूरतुरु-
 ष्कश्रीनिवासकैः ॥ लवंगनखकंकोलकुष्ठमांसीप्रियुगुभिः ॥ स्थौणे-
 यतगरध्यामवचामदनकण्टकैः ॥ सनागकेसैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारि-
 तैः ॥ पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितं ॥ श्वासं कासं ज्वरं

भूच्छीं छर्दिं तृष्णां क्षतं क्षयं ॥ ग्रीहशोषावपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशये
 त् ॥ बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनं ॥ अमृतायास्तुलाः पं-
 च पचेत्तोयबहद्वये ॥ पादशोषे समक्षीरं तैलस्य द्वाढकं पचेत् ॥ एलासां-
 सीनतोशीरसारिवाकुष्ठचंदनैः ॥ शतपुण्याबलामेदामहामेदाद्विजीवकैः
 ॥ काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानस्रैः ॥ महाश्रावणिजीवं-
 तीविदारीकपिकच्छुभिः ॥ शतावरीतामलकीकर्कटाहाहरेणुभिः ॥
 वचागोक्षुरकैरंडरास्त्राकालासहाचरैः ॥ वीरासहैलर्षभकत्रिदशाहैश्च
 कार्ष्णिकैः ॥ मंजिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्ठपलेन च ॥ कल्कैस्तत्क्षीण-
 वीर्याग्निबलसंमूढचेतसः ॥ उन्मादारत्यपस्मारैरार्ताश्च प्रकृतिं नयेत् ॥
 रास्त्रासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणे विपाचयेत् ॥ गंधैर्हैभवतः पिष्टैरेलाद्यैश्चानि-
 लार्तिनुत् ॥ एष कल्पोऽश्वगंधाया बलाऽतिबलयोरपि ॥ काथकल्कप-
 योभिर्वा बलादीनां पचेत्पृथक् ॥ यवकोलकुलस्थानां मत्स्यानां शि-
 युबिल्वयोः ॥ रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोन्वितं ॥ साधयेत्तत्परं
 सर्वपवनव्याधिभेपजं ॥ यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्वाद्यमुदाहृतं ॥ सहस्र
 शतशस्तत्र सिद्धं वातामयापहं ॥ फलत्रिकस्य प्रस्थं स्यात्कुलस्थ-
 कुड्बहद्वयं ॥ रुग्णगंधत्वगाढकयोः पृथक् पंच पलानि तु ॥ रास्त्राचित्रक-
 योर्द्वे द्वे दशमूलत्पलं पलं ॥ जलद्रोणे पचेत्पादशोषे प्रस्थोन्मितं पृथक्
 ॥ सुराऽऽरनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकं ॥ कोलदाटिमृक्षाम्लरसं क्षीरं
 बसां नवां ॥ मज्जानं तैलमाज्यं च जीवनीयपलानि षट् ॥ कल्कमेकत्र त-
 त्सिद्धं सिद्धं शुद्धानिलामये ॥ आनूपजांगलोत्थानामस्थीनि विपचेज्ज-
 ले ॥ तत्रेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥ जीवकर्षभकास्फोटवि-
 दारीकपिकच्छुभिः ॥ वातघ्नैर्दीपनीयैश्च कल्कैर्द्विक्षारभागिकैः ॥ सिरा-
 पर्वास्थिकोष्ठस्थं पानाद्यैर्हृति तच्चलं ॥ क्षीणौजोमज्जशुक्राणामेतत्स्या
 दमृतोपमं ॥ पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यंजने च स्नेहाः काले सम्यगेते प्र

मुक्ताः ॥ दुष्टान्वातानांशु शान्तिं नयेयुर्वध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः
॥ स्नेहैः स्वदैर्घ्यतः श्लेष्मा यदा पक्काशथे स्थितः ॥ पित्तं वा दर्शयद्दूषं
क्षस्तिमिस्तं विनिर्जयेदिति ॥ ॥ इति वातव्याधिचिकित्सितं नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ वातशोणि-
तिनः स्निग्धस्य दाहरागरुक्तोदेषु जलौकोभिः कंडूपतापस्वापचिमि-
चिमायनेषु शृंगतुर्बैदेशादेशं संसरच्छिरया प्रच्छानेन वा दुष्टममृगस-
रुदल्पमल्पमवसेचयेत् ॥ अमृगक्षये हि गंभीरशोकस्तंभकंम्लानि
निसंकोचादयः स्युः ॥ सिराव्यर्थाक्ताश्च मूर्च्छादयः ॥ नैव च स्त्रावये-
दंगम्लानौ रुक्षं वातान्तरं च रक्तं ॥ ततश्च पुनः स्नेहयित्वा मृदूनि स्ने-
हयुक्तानि रुक्षाणि वा विरेचनानि क्षतिकर्म चासक्तप्रयोजयेत् ॥ अ-
थ वातप्रबलेषु पुराणघृतं पिबेच्छतावरीघृतं वा ॥ दशमूलपुनर्नवद्वयै
रंडमुद्गपर्णीमाषपर्णीमहामेदाशतावरीरास्त्राऽवाक्पुष्पीशंखपुष्पीबलाऽ
तिबलाद्विपलांशाः पृथक् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादशोषे च तत्तु-
ल्यानि पृथक् छागमांसामलकेक्षुरसघृतक्षीराणि संयोज्य कल्कं
च पिप्पलीकाश्मर्यफलोत्पलद्विमेदाद्विश्रावणीवीरापुनर्नवानागरसमं-
गातवक्षीरीक्षीरकाकोलीद्राक्षाऽक्षोदपद्मबीजशंगाटकनिकोचकभव्यो
रुमाणखर्जूरवाताममुंजाताभिषुकाणां पुनः पचेत् ॥ एतज्जीवनीया-
ख्यं सर्पिः सर्ववातपित्तविकारान् विशेषतश्च पांडुरोगज्वरापस्मारभ्र-
गंदरश्वासकासहिध्मास्वरभेदपार्श्वशूलयक्ष्मप्लीहमूत्रसंगाश्मरीवातशो-
णितसर्वैकांगरोगानपहरति ॥ बल्यं वर्ण्यं वृष्यं चक्षुष्यं पुत्रप्रदं च
॥ तैलसात्म्यौ वा क्षीरसितोपेतं तैलं पिबेत् ॥ अथवा शतावरीमयूर-
कक्षीरविदारीबलाहचतुणपंचमूलकाथे पद्मकादिगर्भं साधितं ॥ बला-
तैलं वा शतपाकं ॥ वातहरसिद्धेन च पयसाऽम्लैर्वा स्पर्शसुखं परि-
षेकं कुर्वीत ॥ प्रत्येकशो यवगोधूमतिलमुद्गमाषेषु काकोलीक्षीरका-

कोलीजीवकर्षमंबलाऽतिषलाशृगालविन्नामेषशुनीपिघालसिनोपला
सुरभिवचाकसेरुकल्कमिश्रेषूपनाहार्थं सर्पिसैलवसामज्जदुग्धसिद्धा-
न् पंचपावसानुपकल्पयेत् ॥ श्लेष्मिकफलमज्जोत्कारिका वा ॥ वि-
ल्वपेशिकातगरदेवदारुसरैलराक्षाहरेणुकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा दधिमस्तुपु-
क्ताभिरुपनाहः ॥ यवमधुकैरंडबीजपुनर्नवैर्घाग्याभ्लपिष्टैः प्रलेपः ॥
मानुलुंगाम्लसैधवघृतमिश्रं वा शिष्टुमूलं सहचरजीवंतीमूलं वा ॥
राक्षामधुकगुडूचीबलाद्वयजीवकर्षमकल्कक्षीरसिद्धं ससिक्थकं सर्पि-
रभ्यंगः ॥ पित्तप्रबले द्राक्षारेवतफलपयस्यामधुकचंदनकाश्मर्यक-
षायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् ॥ शतावरीपटोलत्रिफलागुडूचीक-
दुककषायं वा ॥ स्वादुत्तिकवर्गसिद्धं च सर्पिः क्षीरं च राक्षाऽभी-
रुदशमूलबलासिद्धं धारोष्णं वा ॥ विरेकार्थं भित्त्वूर्णपुक्तं वा ॥
क्षीराहारो वा क्षीरेणैरंडतैलं बहुशः पिबेत् ॥ अमृतारण्यधाटरुप-
ककषायेण वा ॥ क्षीरबस्तीन्वा सघृतान्दद्यात् ॥ शीतैधंदनपद्म-
कविसमृणालादिभिः शूनेन क्षीरेण परिषेकः ॥ क्षीरेक्षुरसमधुशर्करातंडु-
लोदकेन वा ॥ द्राक्षामधुककाश्मर्ययुतेन वा ॥ धान्याम्लेन वा जीव-
नीयसिद्धेन वा सर्पिषा शतधौतेन वा ॥ मुस्तोशीरप्रपुंडरीकदावीमधुकमं-
जिघाचंबनोत्पलपद्मकैर्वा सक्तुभिः सघृतशर्करैः प्रदेहो दाहरागरुग्वि-
सर्पशोफहरः ॥ गोधूमचूर्णो वा छागक्षीरयुक्तो लेपः ॥ तिलाश्च पय-
सा पिष्टा भृष्टा कंगले पुनः पयसि प्रक्षिप्य निर्वापिताः ॥ रक्तप्रबले
ऽप्येवं बहुशश्च शोणितमवसेचयेत् ॥ श्लेष्मप्रबले धात्रीफलविश्वामु-
स्ताकषायं मधुमधुरं पिबेत् ॥ त्रिफलाकषायं वा ॥ मधुकशृंगबेराभ-
याकटुरोहिणीनिर्युहं वा ॥ यथार्हस्नेहपीतं च मृदु धामयेद्विरुक्षयेच्च
॥ नचातिसेकलेपान्दद्यात् ॥ निंबसर्षपाश्वगंधाक्षारतैलैः कोष्णैर्लेपः ॥
वचाऽगारधूमहिनिशाकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा ॥ पुनर्नवेन वा सघृतेन ॥ तिल
सर्षपातसीयवचूर्णो वा ॥ श्लेष्मातककतिथ्यमधुशिशुयुधिश्चः क्षारम्

अपिष्टः ॥ कंबुकस्कंधसिद्धैः क्षारोदकतैलमूत्रैः सेकः ॥ संसर्गे मि-
 श्रं यथोद्रेकं वा प्रतिकुर्यात् ॥ सर्वेषु च यथायथं गुडूर्ची गुडहरीतकी
 पिप्पलीबद्धमानं वा शीलयेद्वृत्तिकर्म चाभीक्ष्णमिति ॥ भर्वात चा-
 घ्न ॥ वात्यमालेपनाभ्यंगपरिषेकावगाहनैः ॥ विरेकास्थापनस्नेहपानै-
 रानुरमाचरेत् ॥ सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यंजनवस्तिभिः ॥ लेपोपना-
 हसैकैश्च कोष्णैर्वातोत्तरं जयेत् ॥ विरेचनैर्धृतक्षीरपानसेचनवस्तिभिः
 ॥ पित्तरक्तोत्तरं वातरक्तं लेपैश्च शीतलैः ॥ वमनं मृदुनाऽत्यर्थं स्नेहसे-
 कावलंबनं ॥ कोष्णा लेपाश्च शस्यंते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ वातश्ले-
 ष्मोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ॥ विदाहशोफरुक्कंडूविट्टिः स्नंभ
 नाद्भवेत् ॥ पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ॥ उष्णैः प्लोषो
 षरुप्रागस्वेदावदरणोद्भवः ॥ मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते
 ॥ तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ शतपुष्पावरीमूर्वापय-
 स्याऽगुरुचंदनैः ॥ स्थिराहंसपदीमांसीहिमेदामधुपर्णिभिः ॥ काको
 लीक्षीरकाकोलीतामलकघृद्धिपद्मकैः ॥ जीवंतीजीबकर्पभत्वक्पत्रन
 खवालकैः ॥ प्रपौंडरीकभंजिष्ठासारिवैद्रीविमुञ्जकैः ॥ चतुःप्रयोगं-
 वातामृक्पित्तदाहज्वरानिनुत् ॥ मधुयष्ट्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं च-
 तुर्गुणे ॥ क्षीरे पचेच्छतं वारांस्तदेवं मधुकाच्छेत् ॥ सिद्धं योज्यं तृ-
 दुन्मादश्वासकासविसर्पिषु ॥ हृत्पांडुरोगवातामृक्पित्तादिषु च पूर्वव
 त् ॥ कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ॥ अतिवृत्त्याऽनिले श-
 स्तं नादौ स्नेहनचंडणं ॥ कृत्वा तत्राढ्यवातोक्तं वाशोणितिकं ततः ॥
 भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनं ॥ गंभीररक्तमाक्रांतं स्याच्च त-
 द्वा विवर्जयेत् ॥ रक्तपित्तातिवृत्त्या तु पाकमाशु निगच्छति ॥ भिन्नं स-
 षति यद्रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥ ततश्चिकित्सां मणवद्भेदशोधनरोप-
 णैः ॥ कुर्यादुपद्रवाणां च तस्मात्तस्माच्चिकित्सितात् ॥ प्राणादिको
 पे युगपद्यथोद्दिष्टं यथायथं ॥ यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्यं स्या-

घथाबलं ॥ नीति निरामतां सामे स्वेदलघनपाचनैः ॥ रुक्षैश्चा-
 लेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां
 च बहुशः क्रियां ॥ व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पापयेत्
 ॥ धन्वमांसं यत्रः शालिविरेकः क्षीरवान्मृदुः ॥ सूक्षीरा वस्तयः
 क्षीरं पंचमूलबलाशृतं ॥ कालेऽनुवासनं तैलैर्मधुरौषधसाधितैः ॥ य-
 ष्ठीमधुबलानैलघृतक्षीरैश्च सेचनं ॥ पंचमूलकषायेण वारिणा शीतलेन
 वा ॥ कफावृते यवाञ्चानि जांगला मृगपक्षिणः ॥ स्वेदास्तीक्ष्णा नि-
 रुहाश्च वमनं सविरेचनं ॥ पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्पपसंहितं ॥ सं-
 सृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ कारयैद्रक्तसंसृष्टे घात-
 शोणितिकां क्रियां ॥ स्वेदाभ्यंगरसाः क्षीरं श्लेहो मांसावृते हितं ॥
 प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यघाते भिषग्जितं ॥ महाश्लेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वो-
 क्तं रेतसाऽऽवृते ॥ अत्रावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ॥ मूत्रावृते
 मूत्रलानि स्वेदाः सोत्तरवस्तयः ॥ एरंडतैलं व र्वस्थे वस्तिश्लेहाश्च भेदि-
 मः ॥ कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनं ॥ सर्वस्थानावृतेऽप्याशु
 तत्कार्यं मातरिश्चनि ॥ अनभिष्यंदि च क्षिग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणं
 ॥ यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ॥ प्रसमीक्ष्य बलाधि-
 क्यं मृदु कार्यं विरेचनं ॥ रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥ शि-
 लाहस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुगुलुः ॥ लेहो वा भार्गवरुतद्वदेकादश-
 सिताशितः ॥ अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि पाचनं ॥ वातानुलोमनं
 कार्यं मूत्राशयविशोधनं ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृत्तानां चिकित्सितं
 ॥ प्राणाद्यानां भिषक् कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ॥ उदानं योजयेद्-
 धर्मपानं चानुलोमयेत् ॥ समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजये-

१ अथ वाते मेदसाऽऽवृते प्रमेहघ्नं मेशोघ्नं वातघ्नं च भिषग्जितमौषधं हितं ॥ २
 महाश्लेहो घृतमज्जवसातैलैः सिद्धो यद्वा नारायणादिहितः ॥ ३ रेतसाऽऽवृते वाते पूर्वोक्तं
 च वातध्यायौ शुक्रस्थवातोक्तं हितं ॥ ४ मूत्रलानि त्रपुसादीनि ॥

त् ॥ प्राणो रक्ष्यश्चतुर्म्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ स्वं स्वं स्थानं
 नयेदेवं दृष्टान्वातान्विमार्गगान् ॥ सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितं ॥
 रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ॥ पित्तादृते पित्तहरं मरुतश्चा-
 मुलोमनं ॥ रक्तादृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजं ॥ पित्तरक्तानि-
 लहितं विविधं च रसायनं ॥ यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक् चि-
 कित्सितं ॥ आयुर्षेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्तिनाशनात् ॥ चिकित्सि-
 तं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितं ॥ भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः
 स्मृतमौषधं ॥ इति वातशौणितचिकित्सित्रं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः
 ॥ २४ ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे
 चतुर्थं चिकित्सितस्थानं समाप्तं ॥ ४ ॥ श्रीऋणार्पणमस्तु ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

कल्पस्थानम् ५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ इति
ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ वमनद्रव्याणां मदनजीमूतकेशवा-
कुटिकोशातकीकुटजफलानि च श्रेष्ठानि ॥ तेष्वपि मदनफलं ॥
दोषदूष्यादिवशाच्चैपामेतत्कल्पनानां प्राधान्यं ॥ दोषादीनामेव चा-
तिबहवस्थाभेदाद्दमनादिषु कल्पानां व्यापदां साधनानां च यदसं-
ख्येयत्वं ॥ अतो बुद्धिमतां विकल्पमार्गदर्शनार्थमुदाहरणमात्रं क-
ल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते ॥ अथ वसंतघ्नोष्मयोरंतरे प्रशस्तेऽहनि
मृहूर्त्ते च नातिहरितपांडूनि मदनफलान्याददीत ॥ तानि प्रमृ-
ज्य कुशमूडके बध्वा गोमयेनालिप्य यवब्रुसमाषशालित्रीहिकुल-
त्थमुद्गान्यतमराशावष्टरात्रमुषितान्युद्धृत्यातपे शोषयेत् ॥ सुशु-
ष्काणां पिप्पलीरुद्धृत्य दधिघृतमधुपल्लविमृदिताः पुनः शोषयि-
त्वा नवं कलशमरजस्कमाकंठं पूरयित्वा सुगुप्तं निधाययेत् ॥ त-
तः प्रयोगकाले तासां फलपिप्पलीनामंतर्मुखमुष्टिं यावद्वा साधु
मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टीमंधुककोविदारकर्बुदारानीपविदुलबिंबीश-
णपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्प्यन्यतमकषाये वा रात्रिमृषितं विमृदि-
तं पूतं सूत्रोक्तविधिना पाययेत् ॥ श्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायांत-
र्धिद्रधिषु विशेषेण पुनरापित्तगमनात् ॥ तेन साधु वमसि ॥ फ-
लपिप्पलीचूर्णं वा स्वकाथभावितं त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोवि-
दारादिनिर्यूहेण बलवत्कफप्रसेकापच्यर्बुदग्रंथिज्वरोदरारोचकेषु पि-

वेत् ॥ मदनफलमज्जाचूर्णं वा जीर्मीतकादिनिर्यूहेण पित्ते कफ-
स्थानगते ॥ मदनफलमज्जसिद्धं वा पयस्तस्मिन्वा यवागूमधो-
भागे रक्तपित्ते दृढाहे च ॥ तस्य वा पयसः शीतस्य संता-
निकांऽजलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकंठहृदये च तनुकफोपदिग्धे ॥
तज्जं वा दधि दध्युत्तरं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु ॥ तस्माद्वा प-
यसो नवनीतमुत्पञ्चं फलादिपट्टकाथेन फलपट्टचूर्णोन्मिश्रेण सिद्धं
कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च ॥ फलमज्जाचूर्णमिश्रेण वाऽऽ
रुग्वादिद्रव्याणां घोंटाभूनिंबवाणवज्यानां सप्तोमवल्कपंचकोल-
कानामन्यतमस्य निर्यूहेण साधितं लेहमुपयुंजीत ॥ फलमज्जाचू-
र्णमिश्रेण वा रेणुकैलाशताब्हाकुस्तुंबुरुतगरकुष्ठत्वक्कोरकमरुबकागु-
रुगुगुलुवालकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेयकस्थौणेयकसुरसापाले-
षनपूत्यशोकोरोहिणीनां द्वाविंशतेरन्यतरस्य कषायेण साधितामुत्का-
रिकां मोदकं वा भक्षयेत् ॥ फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिपी-
तैर्वा तिलशालितंदुलपिष्टैस्तत्कषायोपसृष्टैः सुरसादिद्रव्यान्यतमनि-
र्यूहोपसृष्टैर्वा शङ्कुलीरूपानन्यं वा भक्ष्यं साधयित्वा भक्षयेत् ॥
फलपिप्पलीनां वा भल्लानकविधिशृतं स्वरसमादर्वीप्रलेपात्पक्त्वा
लेहयेत् ॥ अन्नपानेषु वा तं लेहमवचारयेत् ॥ तत्कषायैरेव चान्न-
पानानि कल्पयेत् ॥ फलमज्जाकाथं वा वत्सकादिप्रतिवापं निंबा-
कान्यतरकषायोपसर्जनं संतर्पणोत्थसर्वश्लेष्मव्याधिहरं ॥ फलपि-
प्पलीनां वा फलादिनिर्यूहेणैकविंशतिकृत्वः सुभावितानां कुसुमरजः-
सदृशेन चूर्णनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुहं बृहत्सायान्दे तद्रात्रिमुषितं
प्रभाते पुनरुपचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकसराक्षीरघवागूनामन्यतमं सै-
धवगुडफाणितोपेतमाकंठं पीतवानुपजिघ्रन् सुकुमारः समुचितगं-
धसंपदुत्कृष्टकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथा सुखेन च्छर्दयति ॥

एतेन सर्वमाल्यगंधप्रावरणपटा व्याख्याताः ॥ एवमेव च फलाभा-
वे मदनपुष्पाणि शलाटूनि च कल्पयेत् ॥ इति फलविधानमुक्तं ॥
एवंच जीमूतकादीनपि कल्पयेत् ॥ विशेषतस्तु ज्वरश्वासहिष्मा-
दिषु जीमूतं ॥ तत्र पुष्पेषु क्षीरं फलेषु पेयां लोमालोमवत्सु फले-
षु शेषेषु संतानिकां निर्लोमसु दधि दध्युत्तरकं वा ॥ हरिताम्रपु-
क्षीरं दध्युत्तरकं वा ॥ तत्कषायसंसृष्टां वा सुरां कफारोचककासपां-
दुरोगयक्ष्मसु प्रयुंजीत ॥ पर्यागतानां वा जीर्णानां जीमूतकफलानां
शुष्काणां वा चूर्णं वातपित्ते ॥ द्वित्राणि वा संपोथ्यारंगवधादीनां
नवानामन्यतमस्य पटोल्या वा निर्यूहेणासुतानि मथित्वा पित्तश्ले-
ष्मजे ज्वरे ॥ जीमूतकचूर्णं कल्कं वा शीतेनांबुना पित्तजे ॥ तदे-
षोष्णेन वातकफजे कफजे वा ॥ जीवकर्षभेक्षुशतावरीषामन्यतम-
स्य स्वरसेन वा पित्तजे ॥ अथवा पूर्ववद्धृतं वा सिद्धं ॥ इक्ष्वाकु-
स्तु विशेषेण कासश्वासज्वरच्छर्दिद्विषश्लेष्मरोगेषु योज्यः ॥ तस्या-
पुष्पफलस्य प्रवालैः शृतं क्षीरमुद्रित्कपित्ते पित्तकफज्वरे पुष्पादि-
षु तु रातजीमूतवत्प्रयोगाः ॥ इक्ष्वाकुफलस्वरसं वा त्रिगुणक्षीर-
साधितमातुरः पित्ते कफपीनसे स्वरसादे वमनार्थं पिबेत् ॥ जी-
र्णं वा समुद्भूतबीजे फले क्षीरं प्रक्षिपेत् ॥ तत्र जातं दधि श्ले-
ष्मकासश्वासच्छर्दिषु ॥ इक्ष्वाकुबीजानि वा छागीक्षीरभावितानि
विषगुल्मीदरगण्डग्रंथ्यर्बुदश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलमध्यं वा कुष्ठवि-
षगुल्मीदरगण्डग्रंथ्यर्बुदश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलं मस्तुना कुष्ठवि-
षपांडामयेषु ॥ तद्विषकं वा तक्रं समधुसंधवं ॥ तदेव वा मध्यं सगु-
ढफलं मक्षयेत् ॥ इक्ष्वाकुफलतैलं वा पिबेत् ॥ तत्फलस्वरसभावि-

१ जीमूतफलस्य लोमशालोमशतया द्वैविध्यं २ संतानिकांमयुंजीतितियोज्यं ॥ ३ दधि-
सरं ॥ ४ अम्लं दधि दध्युत्तरकं ॥ ५ अरग्वधेद्रयवपाटलीन्यादिनवसंख्याकादन्यतमस्य ॥ ६
संधानितानि ॥ ७ इक्ष्वाकुः कद्रुतुंबी ॥ ८ पुष्पादिषु तु सुरांता जीमूतवत्प्रयोगा इति पाठः

तैर्वा सक्तुभिर्मथं श्लेष्मज्वरकासकंठरोगारोचेकषु ॥ इक्ष्वाकुकल्कं
 मांसरसेन वातकफगुल्मप्रसक्तज्वरेषु ॥ त्रिल्वमूलप्रस्थकाथेन वा तुं-
 बीबीजानि काथयेत् ॥ ततस्तस्मिन्निस्त्रिभागघृते घृतसमानि पिष्ट्वा तुं-
 बीबीजानि तदद्वांशिकानि च प्रत्येकं जीमूतमहाजालिनिवत्सक-
 कृतवेधनानि काथतुल्यमेव च त्रिकटुकमावपेत् ॥ ततः पुनरपि
 श्रुत्वा लेहं साधयेत् ॥ तमवलित्य प्रमथ्यामनुपिवेत्तद्दधमेव च क-
 ल्पः काश्मर्यादिषु चतुर्षु महापंचमूलांगेषु पृथक्पृथक्गुक्तो वेदित-
 ल्यः ॥ धामार्गवो विशेषेण गरगुल्मोदरकासकफसंचयोत्थरोगेषु स्थिरे-
 षु गुरुषु च श्लेष्माशयस्थेषु वातश्लेष्मणि च कंठाश्रये ॥ प्रकल्प्य
 जीवनीयान्यतमचूर्णसंयुक्तान्समधुशर्करांस्तत्कषायैर्लेहान् पित्तोप-
 सर्जने श्लेष्मणि विदध्यात् ॥ धामार्गवकल्कं तुंगरुधान्ययूषेण वि-
 षेषु ॥ सुमनःसौमनस्यायवानीहरिद्राचोरकहैमवतीमहासहासुद्रस-
 हावृथ्वीवाबिंबीपुनर्नवकासमर्दान्यतमकषायेण वा धामार्गवमेकं द्वे वा
 मनोविकारेषु ॥ धामार्गवमूलसिद्धक्षीरसंभवं सर्पिः फलादिषुट्टसिद्धं
 वा मनोविकारेषु ॥ कृतवेधनमत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं सुतरां गरोदरगु-
 ल्मङ्गीहपांडुरोगश्वयथुषु कल्पयेत् ॥ कुटजफलं पुनः सुकृमारेषूल्ब-
 णास्त्रपित्तकफेषु वातशोणितबिसर्पज्वरकुष्ठादिषु च प्रयोजयेत् ॥
 कुटजफलचूर्णान्यर्कक्षीरेण सप्ताहं भावयित्वा मदनफलजीमूतके-
 क्ष्वाकुजीवंतीजीवकमूलान्यतमकषायेण वा सर्पपमधूकलवणान्य-
 तमांससा वा कुटजफलचूर्णं रुशरयो वा वमनाय कल्पयेदिति ॥ प्र-
 वति चात्र ॥ वमनानां दिगित्येषा सुतरामुपयोगिनां ॥ बीजेना-
 नेन मतिमानन्यानपि विकल्पयेदिति ॥ ॥ इति वमनकल्पो नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ विरेचनद्रव्याणां मूलेषु
त्रिवृत्वक्षु तिल्वकः क्षरिषु स्नुही फलेषु हरीतकी प्रधानानि ॥ त्रि-
वृतायाः खलु द्विविधं मूलमरुणं श्यामं च ॥ तत्रारुणं कषायमधुरं
विपाके कटुकं रुक्षं श्लेष्मपित्तहरं कल्पनाविशेषात्पुनः सर्व-
व्याधिशमनं सुखविरेचनस्वाच्छिशुस्थविरसुकुमारमृदुकोष्ठेषु प्रशस्तं
त्रिवृच्छब्दवाच्यं च ॥ इतरदपि तस्माद्गुणैः किञ्चिदूनं ती-
क्ष्णं कंठहृदयकर्षणं मूर्च्छासंमोहकृदाशु दोषहरत्वाद्वृद्धोपक्रेशस-
मकूरकोष्ठेषु प्रशस्तं श्यामाशब्दवाच्यं च ॥ अथ तयोर्मूलम-
तिर्यग्विसृतं गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमाहरेत् ॥ ततस्त्वचं शोषयि-
त्वा सम्यक् स्थापयेत् ॥ तच्चूर्णं शुंठीसैधवपुक्तमम्लैर्मांसरसेनापि
पिबेद्वातामयेषु ॥ क्षीरक्षौद्रद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वरससर्पिः स्वादुकाथैः
सशर्करं पित्तात्थेषु ॥ मूत्रक्षौद्रक्षारारिष्टपीलुरसत्रिफलापंचको-
लककाथैर्व्योषचूर्णानुविद्धं कफजेषु ॥ एभिरेव च द्रव्यैर्यथा-
स्वं घृतशर्कराक्षौद्रतवक्षीरीमधुराणि मातुलुंगदाडिमामलककोलकर-
मर्दककपित्थरसतक्राम्लानि सैधवलवणानि व्योषतीक्ष्णानि विविध-
वेसवारपूरितानि सहकाररसत्रिजातकनागकेसरकर्पूरसुरभीणि लेहगु-
टिकामोदकभक्ष्यभोज्यान्पुपकल्पयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ त्रिवृत्क-
ल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृ-
द्यं विरेचनं ॥ अजगंधातवक्षीरीविदारीशर्करात्रिवृत् ॥ चूर्णितं मधु-
सर्पिर्भ्यां लीढा साधु विरिच्यते ॥ सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपी-
डितः ॥ लिपेदंतस्त्रिवृतया द्विधाकृत्वेषुमंडिकं ॥ एकीकृत्य च तस्वि-
ष्णं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ भृंगैलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृतैश्च शर्क-
रा ॥ चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ वातपित्तकफोत्थे-
षु रोगेष्वल्पानलेषु च ॥ नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनं ॥ विट्ग-

१ सन्निपातज्वरादिपीडितः २ कार्वाजनी ॥

तंदुलवरायावशूककणाखिरत् ॥ सर्वनोऽर्द्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन
 वा ॥ गुल्मं ग्रीहोदरं कासं हलीमकमरोचकं ॥ कफवातरुतांश्चा-
 न्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥ विडंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्य-
 चित्रकान् ॥ मरिचेंद्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ दीप्यकं पं-
 चलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ॥ तिलतैलत्रिरुचूर्णभागौ चाष्टप-
 लोन्मितौ ॥ धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडाद्धृतुलान्वितान् ॥ पक्त्वा-
 मृदधिना खादेत्तसो मात्रामयंत्रणः ॥ मंदाग्निं ज्वरं मूर्च्छां भू-
 त्ररुच्छमरोचकं ॥ कुष्ठाशःकामलाभेहगुल्मोदरभगंदरं ॥ ग्रहणीषां
 दुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वनुषु यौ-
 गिकः ॥ व्योषत्रिजातकांभोबलमिध्नामलकैस्त्रिरत् ॥ सर्वैः समा
 समसिता क्षौद्रेण गुलिकाः रुताः ॥ मूत्ररुच्छ्रज्वरच्छर्दिकासे शोषे
 भ्रमे क्षये ॥ ताषे पांडुामये ऽल्पाग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ॥
 त्रिरता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजं ॥ क्षौद्रद्राक्षारसोपे
 तं वर्षाकाले विरेचनं ॥ त्रिरदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनं ॥
 द्राक्षांबुना सयश्चोहशीतलं जलदात्यये ॥ त्रिरता चित्रकं पा-
 ठामजार्जं सरलं वचां ॥ स्वर्णक्षीरं च हेमते चूर्णमुष्णांबुना पिबे
 त् ॥ त्रिरता शर्करानुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनं ॥ त्रिरत्रायंतिह-
 पुषासातलाकदुरोहिणीः ॥ स्वर्णक्षीरं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेज्य-
 हं ॥ एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहत् ॥ श्यामात्रिरदु-
 रालंभाहस्तिपिप्पलिबत्सर्कं ॥ नीलिनीकटुकामुस्तश्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णि-
 तं ॥ रसाज्योष्णांबुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ त्र्युषणं त्रिफ-
 ला हिंगु कार्षिकं त्रिरता पलं ॥ सौवर्चलाद्धर्षश्च पलाद्धं चाम्ल-
 धेतसात् ॥ तच्चूर्णं शर्करानुल्यं मंडेनाम्लेन वा पिबेत् ॥ गुल्मपार्श्व-
 तिनुत्सिद्धं जीर्णं चास्मिन् रसौदनं ॥ त्रिरतात्रिफलादंतीसातला-
 ज्योषसैधवैः ॥ प्रकल्प्य चूर्णं ससाहं भाव्यमामलकाद्रसे ॥ तद्योज्यं

सर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ॥ तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गु-
 ल्महरं घृतं ॥ श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पयोऽपि वा ॥ त्रि-
 दन्मुर्छास्तु सनखानद्यौ द्रोणेऽभसः पचेत् ॥ पादशेषं कषायं तं
 पूतं गुडतुलायुतं ॥ स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलाचक्रकैः ॥
 लिप्ते मासे गते पीतं पांडुश्वयथुगुल्मजित् ॥ सुरा वा त्रिवृतापादाकण्वा
 तत्काथसंयुता ॥ यवैः श्यामात्रिवृत्काथस्त्रिभैः कुल्माषमंभासा ॥
 आसुतं षडहं षड्दं जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ भृष्टान्वा सतुषांश्चक्षुष्का
 न्यवांस्तच्चूर्णसंयुतं ॥ आसुतानंभसा तद्वत्पिबेज्जातं तुपोदकं ॥ ज्वर
 हृद्रोगवानासृगुदावर्त्तादिरोगिषु ॥ राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुर-
 शीतलः ॥ बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ॥ योज्यो मृदन-
 पायित्वाद्दिशेषाच्चतुरंगुलः ॥ फलकाले परिणतं फलं तस्य समाह-
 रेत् ॥ तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ सप्तरात्रात्समुद्भूत्य
 शोषयेदातपे ततः ॥ ततो मज्जानमुद्भूत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥
 द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्त्तपीडिते ॥ चतुर्वर्षं सुखं बाले
 यावद्वादशवार्षिके ॥ चतुरंगुलमज्जो वा कषायं पाययेद्विद्विं ॥
 दधिमेहसुरामंडधात्रीफलरसैः पृथक् ॥ सौवीरकेण वा युक्तं
 कल्केन त्रैवृतेन वा ॥ चतुरंगुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाहू-
 तं ॥ मज्जकल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥ तदेव द-
 शमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ॥ कषाये साधितं सर्पिः क-
 ल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ॥ दंतीकषाये तन्मज्जां गुडं जीर्णं च नि-
 क्षिपेत् ॥ तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत्पक्षमेव वा ॥ त्वचं
 तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाऽभ्यंतरवल्कलं ॥ विशोष्य चूर्णयि-
 त्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ॥ रोध्रस्यैव कषायेण तृ-
 तीयं तेन भावयेत् ॥ कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ॥
 शुष्कचूर्णं ततः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ मस्तुमूत्रसुरामंडको-

लघात्रीफलांबुभिः ॥ मेषशृंग्यभयारुण्णाचित्रकैः कथिते जले ॥
 मरुजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥ भवेदंजलिना तस्य
 रोधककल्कं पिबेत्तदा ॥ सुरां रोधकपायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥
 तिल्वकस्य कपायेण कल्केन च सशर्करः ॥ सघृतः साधितो ले-
 हः स च श्रेष्ठं विरेचनं ॥ सुधा भिनत्ति दोषाणां महांतमपि संचयं ॥
 आश्वेव कष्टविभ्रंशाच्चैव तां कल्पयेत्ततः ॥ मृदौ कोष्ठे ऽवले वा-
 ले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ॥
 पांडौ दूषीविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ सा श्रेष्ठा कंटकै-
 स्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ॥ द्विवर्षी वा त्रिवर्षी वा शिशिरां-
 ते विशेषतः ॥ तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ॥
 विल्वादीनां बृहत्योर्वा काथेन सममेकशः ॥ मिश्रयित्वा
 सुधाक्षीरं ततोऽगारेषु शोषयेत् ॥ पिबेत्कृत्वा च गुलिकां म-
 स्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ त्रिवृतादीन्च वरां स्वर्णक्षीरां सप्तातलां ॥ स-
 प्ताहं स्रुक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ तद्द्वयोपोत्तमाकुंभनि-
 कुंभादीन् गुडांबुना ॥ अद्याच्छामान्निवृत्ताथस्रुक्क्षीरघृतफाणितैः ॥
 कासारिरसघृपाद्यैर्युक्तं वा स्रुक्पयः पिबेत् ॥ निकुंभकुंभश्याभार्क-
 शंखिनीसमलारजः ॥ रात्रौ मूत्रे दिवा धर्मे सप्ताहं स्थापयेदिति
 ॥ स्नुक्क्षीरेऽपि ततस्तेन माल्यं वासो ऽवचूर्णितं ॥ आजिमेत्प्राह-
 णानश्च मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शंखिन्या नि-
 स्तुपीकृतं ॥ सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णाविकाषिणी ॥ श्ले-
 ष्मामयोदरगरश्वयध्वादिषु कल्पयेत् ॥ अक्षमात्रं तयोः पिंडं मदिरा-
 लवणान्वितं ॥ हृद्रोगे घातकफजे तद्बहुल्मेऽपि योजयेत् ॥ शंखिनी-
 चूर्णभागौ द्वौ तिलकल्कस्य चापरः ॥ हरीतकीकपायेण तत्तैलं पीडि-
 तं पिबेत् ॥ अतसीसर्षपैरंडकरंजेण्वप्ययं विधिः ॥ दंतिदंतस्थिरस्थूलं

मूलं दंतीद्रवंतिजं॥आताम्रश्यावं तीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाषि च॥गुरु
 प्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनं ॥ तत्क्षौद्रपिप्पलीत्सं स्वेदये-
 न्मृत्कुशान्तरे ॥ शोषयेच्चातपे ऽग्न्यर्को हतो ह्यस्य विकाषितां ॥ तत्पि-
 बेन्मस्तुमदिरातक्रपोलुरसासवैः ॥ अभिष्यण्णतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी
 गरी॥गोमृगाजरसैः पांडुकमिकोष्ठी भगंदरी ॥ सिद्धं तत्काथकल्काभ्यां
 दशमूलरसेन च ॥ विसर्पविद्रध्यलजीकशादाहान् जयेद्दृतां॥तैलं तु गु-
 ल्पमेहाशोविबंधकफमारुतान् ॥ महाश्लेहः शकृच्छुक्रवातसंगानिल-
 व्यथाः ॥ दंत्या रसे वा शृंग्याश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः ॥ लेहः सिद्धो-
 विरेकार्थं दाहसंतापमेहनुत् ॥ वाततर्पे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगंध-
 या ॥ दंतीद्रवंत्योर्मूलानि पचेद्वात्रीरसे ततः ॥ त्रीनंशान्फाणिताद्वौ-
 च भजेतैले घृते ऽथवा ॥ श्यामादिकल्कयुक्तोऽयं लेहः सिद्धं विरे-
 चनं ॥ पथ्याक्षदशमूलानां तद्वलेहाः पृथग्रसैः ॥ तयोर्विडसमं चू-
 र्णं तद्रसेनैव भावितं ॥ विबंधे विशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं हितं ॥
 मुद्गादिसिद्धैस्तन्मूलैर्यूपादींश्च प्रकल्पयेत् ॥ दंतीद्रवंतीमरिचस्वर्ण-
 क्षीरीयवानकं ॥ सशुंठयन्निकपृथ्वीकं चूर्णितं सप्तवासरान् ॥ मूत्र-
 भावितमाज्येन पिवेज्जीर्णे च तर्पणं ॥ सर्वदा सर्वरोगेषु बाले वृद्धे
 च तद्धितं ॥ दुर्भुक्ताजीर्णपाश्वार्तिगुल्मश्रीहोदरेषु च ॥ गंडमालासु
 वाते च पांडुरोगे च शस्यते ॥ गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलं-
 पलं ॥ दंतीचित्रकयोः कर्पौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ प्रकल्प्य मोदका-
 नेकं दशमे दशमे ऽहनि ॥ उष्णांभोऽनुपिबन् खादेत्तान्सर्वान्विधि-
 ना ऽमुना ॥ एते निष्यरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिबर्हणाः ॥ विशेषा-
 द्ब्रह्णीपांडूकंदुकोठाशंसां हिताः ॥ विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृता-
 दयः ॥ हरीतकीमपि त्रिवृद्दिधानेनोपकल्पयेत् ॥ विशेषाद्ब्रह्णीपां-
 दुशोषमोहोदरापहाम् ॥ पिवेत्पथ्यां ससिंधूःथविडंगोत्पलनागरां ॥

मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्यूहेण हरीतकी ॥ पथ्यानागरचूर्णं वा संयुक्तं
नीलिनीफले ॥ गुडेन भक्षयेत्तोयं कवोष्णं च पिबेदनु ॥ पथ्यात्रि-
ष्टयां गुलिकाः कार्पाः क्षौद्ररसाहुताः ॥ माषप्रमाणास्ताः शुष्का य-
क्ष्मी लिखाहृतद्रुताः ॥ पथ्यात्रिवृत्कदुष्णांबु सर्वत्रेष्टं विरेचनं ॥ सु-
क्ष्मैर्भाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान् ॥ कोलास्थिमात्रान् शु-
ष्कांश्च नवनीतेन लेहयेत् ॥ गुल्मोदरयकृत्सीहशूलानाहृषिबन्धिनः ॥
लिखादेरंडतैलेन कुष्ठत्रिकटुकान्वितं ॥ सुखोदकं चानुपिबेत्सुखमेत-
द्विरेचनं ॥ अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मतां ॥ कुर्यात्संश्लेष
विश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ त्वक्केसराभ्रातकदाडिमैलासितोपला-
माक्षिकमातुलुंगैः ॥ मद्येन तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरे-
चनानि ॥ ॥ इति विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ अतिक्षुधि-
तेन मृदुकोष्ठेनाल्पश्लेष्मणा दुर्बलेन दुर्बलेन हीनमात्रमतितीक्ष्णमति-
शीतमजीर्णे वा पीतं वमनमधो गच्छति ॥ तत्रेप्सितानवाप्तिर्मलोत्क्ले-
शश्च ॥ तं पुनराशु स्नेहयित्वा यौगिकैर्मात्राकालाद्यपेक्षं वामयेत् ॥
ध्यापत्करणानि च पूर्वमतिक्रमं स्मरन् परिहरेत् ॥ अजीर्णिनः श्लेष्म-
बतोऽप्युष्णतीक्ष्णलवणमात्रमदृद्यं वा विरेचनमन्यद्वा भेषजमूर्ध्वं प्र-
वर्तते ॥ तत्र पूर्वोक्ता व्यापत्साधनं च ॥ अतोऽप्यूर्ध्वमुत्तिष्ठति हृद्या
बलेखनवटकवर्जमौषधं न तृतीयमवचारयेत् ॥ क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाप्रे-
रल्यवीर्यं वा भेषजमूर्ध्वभागिकमधोभागिकं वा प्रकवदुपैति पाकं ॥
तत्र समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्हियमाणा विभ्रमं कुर्वन्ति ॥ तं
सुस्निग्धकोष्ठमनल्पमनञ्च चौषधं पाययेत् ॥ कषायमल्पप्रत्यग्रं रूक्षं
वा भेषजमस्निग्धस्विन्नेन वा पीतं शीतोपचारेण वा स्तब्धदोषं विघ्न-

१ लिखादृष्टनाहुता इति पाठः ॥ २ पथ्यात्रिवृत्पथ्यामुष्णांश्वितिपाठः ॥ पथ्यात्रि-
वृत्पथ्यांश्वितिचपाठः

धितमयोगि भवति ॥ तत्र वमनेन भूयो वामयोद्विरेचनं स्निग्धस्त्रि-
 न्नस्य पुनर्विरेचयेदुत्क्रिष्टभूरिदोषं वा तृतीयेऽहनि ॥ उभयोश्च सं-
 शोधनयोर्लवणतैलाभ्यक्तं पिंडप्रस्तराभ्यां स्वेदयेत् ॥ स्निग्धस्त्रि-
 न्नस्य च वमनमकृत्वा विरेचनं पीतवतः सामस्य वा मृदु वा विरिक्त-
 स्याधोभागेऽत्यर्थगुरुस्तब्धोदरता शूलो वातपुरीषसंगश्च भवति ॥
 तमप्ययोगिनं समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्थाप्य जांगलरसैश्च भोजयित्वा फ-
 लदारुपिप्पलीसिद्धेन तैलेनानुवास्य वातहरैश्च स्नेहैरुपश्लेस्य पुनस्ती-
 क्ष्णैर्विरेचयेत् ॥ कफोल्बणस्यातिस्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मंदाधेर्वा
 मृदुप्रणीतमौषधं भृशमुत्क्लेश्य दोषान् जाडघतंद्रादौर्बल्यांगसादान्
 जनयति ॥ तच्छीघ्रमुत्सिखेत् ॥ लंघितं च संधुक्षिताग्निं पुनः स्निग्धं
 तीक्ष्णोष्णैर्विशोधयेत् ॥ सशेषान्नाय च वातश्लेष्मवते रूक्षाय सो-
 दावर्त्ताय मंदाग्रये वा शीतं रूक्षं वा दत्तमौषधं भृशमाध्मानं करो-
 ति ॥ तत्र मलसंगात्समुन्नह्य दद्यत्युदरमंतःशूलं दृतिवत्पार्श्वयोरापूर्णता
 शिरःपृष्ठरुजा श्वासः पायुवस्तिनिस्तोदश्च भवति ॥ तमुदावर्तानाहहरा
 भ्यंगस्वेदवर्तिदीपनचूर्णवस्तिक्रियामिरुपचरेत् ॥ क्षामेणाल्मबलेन
 मृदुकोष्ठाग्निना रूक्षेण स्निग्धेन वा स्त्रिन्नेन सामेन वा बलवदौषधमु-
 पयुक्तं सपित्तमनिलं परिदृष्य परिकर्त्तिकामापादयति ॥ तत्र नास्मि-
 बस्तिगुदमैद्रे सदाहं परिकर्त्तनमनिलसंगो विष्टंभश्च ॥ तं कृष्णतिलमधु-
 कमधुयुक्तैः पिच्छावस्तिभिरास्थापयेत् ॥ क्षीरिद्वक्षश्रुतक्षीरेण वा ॥
 शीतांबुपरिपिक्तं चैनं पयसा भुक्तवंतं घृतमंढेन यष्टीमधुकतैलेनानु-
 वासयेत् ॥ क्षामस्य मधुरो रंद्हणश्च सर्वो विधिरिष्टः ॥ सामे लंघनो-
 दीपनश्च लघुरुक्षोष्णं चान्नपानं ॥ निरामीभूते (मैध्यबलोपचारइव
 वातातपाभ्यामिव पांशुमस्मावक्रिणोरितादि) व्रतानुबंधे लघुक्षाराम्लं
 वातेऽधिके दधि साम्लं दाद्विमत्वचा युक्तं भोजने पाने च युंजीत ॥ स-
 दाद्विमसं च सर्पिः पिबेत् ॥ उष्णांबुना वा तिलदेवदारुकर्कं ॥ क्रूरको-

ष्टस्य बहुदोषस्याल्पमात्रगुणं मृदु स्निग्धं वा शोधनमवचारितमुक्त्वे-
 श्य दोषान्न निर्हरत्यल्पाल्पं च पित्तकफसंसृष्टं परिस्रवति ॥ विष्टं
 भगौरवशोफकोठकंडूपांडुतांगसादशूलानि चापादयति ॥ तं तिनिश-
 धवाश्वकर्णपलाशवल्गुनिर्घृहैर्मधुयुक्तैरास्थापयेत् ॥ उपशांतपरिस्रवं
 च पुनरुपस्निग्धं तीक्ष्णैः शोधयेत् ॥ शुद्धे च दीपनांशूर्णासवारिष्ठा-
 दीन् योजयेत् ॥ पीतौषधो यदा वेगमुदीरयति निगूहति वा ॥
 तदा प्रवाहिकाऽस्य जायते ॥ तस्यां सदाहशूलं सपिच्छं श्वेतं क-
 ष्णं सरक्तं वा भृशं प्रवाहमानः कफमुपविशति ॥ तं परिस्रवविधि-
 नोपचरेत् ॥ पीतौषधस्य भेषजोद्गारच्छर्द्यादीनां निग्रहाद्वातादयः कु-
 पिता हृदयमुपश्रित्य हृद्ग्रहं घोरमावहंति ॥ ततः प्रधानमर्मोपता-
 पाद्देदनाभिरत्यर्थमातुरः पीडयते मोहहिष्माकासलालापार्श्वशू-
 ल्युनो वेपथुमान्प्रसंज्ञो दंतान्कटकटायत्युद्धृताक्षो जिह्वां खाद-
 यति ॥ तं हृदयापसरणमाहुस्तस्मै क्षिपक् शीघ्रममुह्यन्नभ्यंगपूर्वं धा-
 न्यस्वेदेन परिस्वेद्य तीक्ष्णमवपीडं दद्यात् ॥ यष्टीमधुकमिश्रेण तं-
 दुलांबुना वमनं ॥ कटुभिर्वा कफोत्तराय ॥ ततो दोषशेषं पाचनी-
 यैः पाचयेत् यथादोषोच्छ्रयं च बस्तीन् वितरेत् ॥ अस्निग्धस्वि-
 न्नेनाब्रह्मचारिणा वेगविधारिणा मृदुकोष्ठेन मुकुमारेण वा रूक्षमौ-
 षधमतिमात्रं प्रयुक्तमतिविरेकाद्वायुं कोपयति ॥ तेन सर्वांगप्रग्रहो
 विशेषात्पार्श्वपृष्ठश्रोणीमन्यामर्मसु शूलं मूर्च्छां भ्रमः कंपः स्तंभो नि-
 स्तोदो भेदउद्वेष्टनं संज्ञानाशश्च स्यात् ॥ तमभ्यज्य धान्यैः स्वेद-
 यित्वा यष्टीमधुविपक्वेन तैलेनानुवासयेत् ॥ वानहरं चान्नपानं ॥
 स्निग्धस्विन्नस्यातिमृदुकोष्ठस्य सुधितस्य वा तीक्ष्णवेगमतिभूरि वा
 प्रयुक्तमौषधं सर्वं निर्हत्य मलं धातूनपि द्रवीकृत्य सावयेदति-
 योगि भवति ॥ तं शतधीतघृतेनाभ्यज्य कषायस्वादुशीतैः प्र-
 देहपरिषेकावगाहान्नपानैः शर्करामधुमद्भिश्च लेहैः स्तंभयेत् ॥ चं-

दनांजनोशीरच्छागासृक्शीतोदकैर्लाजसक्तून् पाथयेत् ॥ पिच्छा-
 बास्ति चास्मै दद्यात् ॥ मधुखर्गसिद्धं च क्षीरसर्पिः सर्पिमंडो
 वा ऽनुवासनं ॥ रक्तपित्तविधानं च कुर्यात् ॥ विशेषेण तु व-
 मनातियोगे सघृतसिताक्षौद्रं फलरसैर्मथं पिबेत् ॥ क्षीरिवृक्षशुंग-
 सिद्धां वा समाक्षिकां पेयां क्षीरं वा संग्राहिद्रव्यसिद्धं च क्षीरं भोजने
 चावचारयेत् ॥ सोद्वारायां च छर्द्या धनिकामधूकमधुरसमुस्तांजना-
 नि मधुना लिख्यात् ॥ वाक्संगे हनुसंहनने ऽनिलात्तौ च घृतमांसरस-
 सिद्धामल्पतंदुलां पेयां पिबेत् स्नेहस्वेदौ चावचारयेत् ॥ जिह्वाप्रवेशे
 स्निग्धाम्ललवणान्कवलग्रहगंडूषान् हृद्यांश्चाजमांसरसान् ॥ पुरत-
 श्चास्य फलान्यम्लानि खादयेत् ॥ निर्गतां जिह्वां तिलद्राक्षाक-
 ल्कलिप्तां व्योषलवणचूर्णप्रघृष्टां वा प्रवेशयेत् ॥ अक्षिणी व्या-
 दृत्ते घृताभ्यक्ते पीडयेत् ॥ विसंज्ञं सामवेणुगीतशब्दान् श्रावयेत्-
 ॥ विरेचनातियोगे तंदुलांभसा मिश्रेण वमेत् ॥ प्रियंग्वार्दि च तंदु-
 लोदकेन पिबेद्रोधरसांजनदाडिमत्वचो वा कमलोत्पलसमंगापद्मके-
 सराणि वा ॥ क्षौद्रशर्करामधुकौदुंबरत्वचो वा ॥ रक्तातिसारक्रियां
 च कुर्वीत ॥ गुदं निःसृतमभ्यज्य स्वेदयित्वा कषायैश्च स्तंभयित्वा
 प्रवेशयेत् ॥ पूर्ववच्च वाक्संगादीन् साधयेत् ॥ उभयत्र च जीवरक्त-
 पित्तयोर्ज्ञानार्थं रक्ते शुक्लं पिचु प्लोनं वा क्षिपेत् ॥ तस्मिन्नावाने
 कोष्णांबुक्षालितशुद्धे रक्तं वैवर्ण्यं तु रक्तपित्तं विद्यात् ॥ अन्नं
 वा तद्विमिश्रं शुने काकाय वा दद्यात् ॥ तस्मिन् भुक्ते जीवमभुक्ते
 पित्तं ॥ आमरणाच्च तस्य तृणमूर्च्छामदार्तस्य क्रियां पित्तघ्नीमति-
 योगोक्तं च कुर्यात् ॥ खड्गादिरुधिरं चातिसुतरकोक्तविधिना सक्षौद्रं
 शीघ्रमुपयुंजीत ॥ श्यामाकाश्मर्यदूर्वाशीरैर्वा शृतं पयो घृतमंडांजन-
 मुक्तं शीतं बस्तौ निषेचयेत् ॥ शेषेष्वपि चा सम्यक्प्रयुक्तवमनविरेचनोप-

इवेषु यथामयं दोषानपेक्ष्य प्रतिकुर्याद्बस्तिव्यापत्सिद्धिं चेत्तेत ॥
 एषमुभयतोभागेऽपि शोधने यथावस्थमुत्तिष्ठेत ॥ या तु विरेचने प-
 रिकर्तिका तद्वमने कंठक्षणनं यः परिस्रवः स कफप्रसेको यत्प्रवा-
 हणं स शुष्कोद्गारइति ॥ भवति चात्र ॥ अतिमात्रमकालेऽल्पं तु-
 ल्यवीर्यैरभावितं ॥ असम्यक्संस्कृतं जीर्णं व्यापद्येत्तौषधं ध्रुवं ॥ छर्दनं
 न तु दुश्छर्दं दुर्विरेचं न रेचनं ॥ पाययेदौषधं भूयस्तं निहंति तथा हि
 ते ॥ यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकं ॥ वमनं केवलैः
 शुद्धं लंघितं पाययेत्तु तं ॥ विबद्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिबे-
 ज्जलं ॥ तेनाध्मानं वमिस्तृष्णा विबन्धश्चानुशाम्यति ॥ भेषजं दोष-
 रुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ॥ सोद्गारं सांगशूलं वा स्वेदं तत्राव-
 चारयेत् ॥ सम्यग्विरिक्तसोद्गारभेषजं क्षिप्रमुल्लिखेत् ॥ अजीर्णमप्रवृ-
 त्तौ तु सुशीतैः स्तंभयेद्भिषक् ॥ कदाचिच्छेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्यु-
 रसि भेषजं ॥ क्षीणे श्लेष्मणि सायान्हे रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥ रू-
 क्षान्नाहारयेज्जीर्णं तिष्ठत्यूर्ध्वगते ऽपि वा ॥ वायुना भेषजे त्वन्यत्स-
 खेहलवणं पिबेत् ॥ तृणमोहभ्रममूर्च्छाद्याः स्युर्जीर्यति च भेषजे ॥
 पित्तघ्नं स्वादुशीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥ लालाहृत्लासविष्टंभरो-
 महर्षान्कफाहते ॥ भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितं ॥
 प्रतिकूला गतिः पायोर्ग्रथितत्वं सगौरवं ॥ दोषोत्केशो भृशाध्मानं
 परिकर्तः परिस्रवः ॥ प्रवाहिकाहृद्ग्रहणं सर्वगात्रपरिग्रहः ॥ सर्वधा-
 तुस्रवेणैता द्वादशोक्ताः ससाधनाः ॥ व्यापदो योगविभ्रंशाद्विवि-
 धेऽपि विरेचने ॥ उत्पद्यमानासु च तामु तामु व्यापत्सु संशोधनवि-
 भ्रमेण ॥ दिशा ऽनयैवाशु घतेत सिद्धौ ज्योतिर्हि शास्त्रं नयदुर्नया-
 नां ॥ ॥ इति वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथानो बस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ बलां गुडूर्चं त्रिफलां
 सरास्रां द्विपंचमूलं च पलोन्मितानि ॥ अष्टौ फलान्यर्द्धगुलां च

मांसाच्छागात्यचेदप्सु चतुर्थशेषं ॥ पूते यवानीफलबिल्वकुष्ठवचा-
 शतान्हाषनपिप्पलीनां ॥ कल्कैर्मुडसौद्रयुतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो-
 लवणान्वितश्च ॥ बस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनहं-
 हणश्च ॥ बस्तौ च यस्मिन् प्रणितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥
 द्विपंचमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्वेष्यः ॥ त्रिलोह-
 युक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलन्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ बलापटोलीलघुपं-
 चमूलत्रायंतिकैरंडयवात्सुसिद्धात् ॥ प्रस्थो रसाच्छागरसार्द्धयुक्तः
 साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥ प्रियंगुरुष्णाघनकल्कयुक्तः सतैल-
 सर्पिर्मधुसैंधवश्च ॥ स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्वलं चोपदधाति
 सद्यः ॥ एरंडमूलात्रिपलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलं ॥ रास्ना-
 बलाच्छिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ फलानि चाष्टौ सलि-
 लाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ॥ वचाशतान्हाहपुष्याप्रियं-
 गुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तं ॥ दद्यात्सुपिष्टं सहताक्ष्यैशैलमक्षप्रमाणं
 लवणांशयुक्तं ॥ समाक्षिकसैलयुतः समूत्रो बस्तिर्जयेत्सेवनदीपनो
 ऽसौ ॥ जंघोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठद्वद्रुखशूलं गुरुतां विबंधं ॥ गुल्माश्म-
 बध्मर्ग्रहणीमुदोत्यास्तांस्तांश्च रोमान्कफवातजातान् ॥ चतुष्पले तैल
 घृतस्य भृष्टश्छागाच्छतान्हादधिदाडिमान्म्लः ॥ रसः सपेक्ष्यो बलवर्ण
 मांसरेतोघ्नितैमिर्यशिरोरुजीष्टः ॥ यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं पयः श-
 तान्हाफलपिप्पलीभिः ॥ युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्तविसर्पवैस्वर्यहितो निरू-
 हः ॥ यष्ट्याह्वरोघ्नान्नायचंदनैश्च शृतं पयोऽप्यं कमलोत्पलैश्च ॥ सशर्करा-
 सौद्रयुतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनोयं ॥ श्लेष्मांशनाचंदनशीत-
 पाकीडाक्षिद्विकाश्मर्यमधूकसेन्यैः ॥ पयः शृतं श्रावणिसुद्रपर्णीबलास्रं
 गुत्तामधुमष्टिकल्कैः ॥ योधूमचूर्णैश्च पिशुप्रमाणैरिक्षोर्विदार्याश्च स्तेन
 युक्तं ॥ तैलेन यष्टीमधुसाधितेन सितोपलसौद्रयुतैश्च शीतः ॥ बस्तिः

१ घृतेरितिपाठः

२ पूर्वकल्कसहितः ॥

प्रशस्तः स समस्तदेहदाहे सशूले ऽवयवाश्रिते वा ॥ गुल्मातिसारभ्रममू-
त्ररुच्छक्षीणे क्षतौजोबलसंक्षये च ॥ कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्व-
दंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ॥ पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये रसस्य तस्य
प्रसृता दश स्युः ॥ तान्सर्पपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च यु-
क्तान् ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य च सार्पपस्य ॥
दद्यान्निरुहं कफरोगिताय मंदाग्रये चाशनविद्विषे च ॥ पुनर्नवैरंडदृ-
षाश्ममेददृश्चीवभूतीकबलापलाशान् ॥ द्विपंचमूलं च पलांशकानि क्षु-
ण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥ बिल्वं यवांकोलकुलत्थधान्यं फला-
नि च स्युः प्रसृतोन्मितानि ॥ पयो जलद्व्याढकसाधितं तक्षीरावशि-
ष्टं शुचिवस्त्रपूतं ॥ वचाशताहाऽमरदारुकुष्ठयष्ट्याब्धसिद्धार्थकपि-
प्पलीनां ॥ कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैंधवा-
क्तं ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च नवस्य युक्तं प्रसृतित्रयेण ॥ द-
द्यान्निरुहं विधिना विधिज्ञस्तं सर्वसंसर्गहृतामयघ्नं ॥ अर्द्धार्द्धवि-
हितान् बस्तीनतश्चित्रान्प्रचक्षते ॥ कोशातकीद्वयेक्ष्वाकुफलजीमू-
तवत्सकाः ॥ श्यामात्रिरुतयोर्मूलं तथा दंतीद्रवंतिजं ॥ प्रकीर्या चोदकीर्या
च क्षीरिणी नीलिनी फलाः ॥ सप्तला शंखिनी रोधं फलं कंपिलकस्य च ॥
सकल्कसैंधवयुताः पक्काशयविशोधनाः ॥ धातुकीपुष्पतर्कारीजीवन्तीमू-
लवत्सकाः ॥ प्रग्रहः खदिरी कुष्ठं शमीपिंडीतकायवाः ॥ प्रियंगुरक्तमूले च
भ्रंरणीजातियूथिकाः ॥ बटाद्याः किंशुकं रोधमिति संग्राहिका मताः ॥
ग्राहिप्रियंग्वंबघ्नादिकाथकल्कैः क्रमेण च ॥ उपकादिप्रतीवापो ले-
खनस्त्रिफलारसः ॥ मधुरकाथकल्केन सरसाज्येन वृंहणः ॥ बदर्यैरा-
वणीशैलूशाल्मलीधन्वनांकुराः ॥ समाक्षिकाः क्षीरयुताः सासृजाः
पिच्छिलाः स्मृताः ॥ कोलं कतककांडेक्षुदर्भपाठेक्षुवालुभिः ॥ दा-
हघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ मुष्टिं शाल्मलिद्वंतानां क्षी-

रसिद्धो घृतान्वितः ॥ हितः प्रवाहणे तद्वहृतैः शाल्मलकस्य च ॥
 कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ॥ परिकर्त्तै तथा वृतैः श्रीप-
 र्णीकोविदारजैः ॥ परिस्रवे पयः सिद्धं सद्यश्चीवपुनर्नवं ॥ आखुक-
 णिकया तद्वत्तन्दुलीयकयुक्तया ॥ अश्वावरोहकः काकनासाराजक-
 सेरुकाः ॥ सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्रांजनघृतैर्युताः ॥ न्यग्रो-
 धाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपरः ॥ बृहतीक्षीरकाकोलीपृश्नि-
 पर्णीशतावरी ॥ काश्मर्यबदरीमूर्वास्तथोशीरप्रियंगवः ॥ जीवादाने
 शृते क्षीरे द्वौ घृतांजनसंयुतौ ॥ बस्ती प्रदेशौ भिषजा शीतौ
 समधुशर्करौ ॥ गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतेरपि ॥ शशैणद-
 क्षमार्जारमहिष्यव्यजशोणितैः ॥ सद्यस्कैर्मृदितैर्बस्तिर्जीवादा-
 ने प्रशस्यते ॥ अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान्स्नेहान्मृदू-
 न् ॥ कर्मणा विपुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ क्षी-
 राद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्रयः ॥ स्वजेन मथितो वस्तिर्वात-
 ग्नो बलवर्णकन् ॥ एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषां ॥ बिल्वा-
 दिमूलकाथाद्वौ कौलत्थाद्वौ स वातजित् ॥ पटोलनिंबभूतिकराम्ना
 समच्छदांभसः ॥ प्रसृतः पृथगाज्याच्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥
 संपंचतिक्तो ऽभिष्यंदकमिकुष्ठप्रमेहहा ॥ विडंगत्रिफलाशिग्रुफल-
 मुस्ताखुर्कणिजाः ॥ कपायाः प्रसृताः पंच तैलादेको विमथ्य ता-
 न् ॥ निरूहः रुमिहा वेष्टपिप्पलीकल्कयोजितः ॥ पयस्येक्षुस्थिरा-
 राम्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषः ॥ एकैकः प्रसृतो बस्तिः रुष्णाकल्को
 वृषत्वकृत् ॥ चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमंडाम्लकांजिकात् ॥ बस्तिः
 कवोष्णः सानाहे मूत्ररुच्छे परो मतः ॥ मृदुबस्तिजडीभूते तीक्ष्णो
 ऽन्यो बस्तिरिष्यते ॥ तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृ-
 दुः ॥ तीक्ष्णत्वं मूत्रबिल्वाभिलवणक्षारसर्षपैः ॥ प्राप्तकालं विधात

व्यं क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवं ॥ बलकालदेशसात्म्यप्रकृतीः प्रविभज्य
 योजितो बस्तिः ॥ स्त्रैः स्त्रैरौषधकैः स्वान्स्वान् रोगान्निवर्तयति ॥ उ-
 ष्णात्तानां शीतांश्छीतानां तथा सुखोष्णांश्च ॥ तद्योग्यौषधयु-
 क्तान् बस्तीन्संतर्क्य युंजीत ॥ बस्तीन् बृंहणीयान्दद्याद्वाधिषु वि-
 शोधनीयेषु ॥ मेदःस्त्रिनो विशोध्यै ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ न
 क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितरुशशुष्कशुद्धदेहानां ॥ दद्याद्दिशोधनीयान्दो-
 षनिवद्वायुषो ये च ॥ इति बस्तिकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः सिद्धबस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ सिद्धबस्तीन्प्रयुंजीत
 सर्वदा सर्वदेहिनां ॥ निर्व्यापदो बहुफलान्बलपुष्टिकरान्मुरवान् ॥ म
 धुतैले समे कर्षः सैधवाद्द्विपिचुर्मिशिः ॥ एरंडमूलकाथेन निरूहो मा-
 धुतैलिकः ॥ रसायनं प्रमेहार्शःरुमिगुल्मान्त्रद्विनुत् ॥ सयष्टीमधु-
 कश्चैव चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ॥ यापनो घनकल्केन मधुतैलवसा-
 ज्यवान् ॥ पायुजानूरुष्टपणबस्तिमेहनशूलजित् ॥ प्रसृताशैर्घृतक्षौद्र-
 वसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ यापनं सैधवाद्द्विक्षहपुषाद्धपलान्वितं ॥ एरंड-
 मूलनिःकाथो मधु तैलं समैधवं ॥ एष युक्तरथो बस्तिः सवचापिप्पली
 फलः ॥ सकाथो मधु पंडुंथा शताव्हा हिंगु सैधवं ॥ सुरदारु च रास्ना
 च बस्तिदोषहरः शिवः ॥ पंचमूलस्य निःकाथस्तैलं भागधिका मधु ॥
 समैधवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाफलबि-
 ल्वानि पाचयेत् ॥ गोमूत्रे तेन पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ सफलैः
 क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ॥ युक्तो बस्तिः कफव्याधिपांडु-
 रोगविसूचिषु ॥ शुक्रानिलविबंधेषु बस्त्याटोपेषु पूजितः ॥ मुस्तपाठा-
 मृतैरंडबलारास्नापुनर्नवं ॥ मंजिष्ठाऽरग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ॥
 कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकं ॥ जलाढके पचेत्तच्च पादशे-
 षं परिस्रुतं ॥ क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ सपादजांगलरसः

ससर्पिर्मधुसैधवः ॥ पिष्टैर्यष्टीमिशिश्यामाकलिंगकरसांजनैः ॥ बस्तिः
 मुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्द्धनः ॥ वातासृज्रोहमेदोशोर्गुल्मवि-
 ष्णमूत्रसंग्रहं ॥ विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माध्मानप्रवाहिकाः ॥ वंक्षणोरु-
 कटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासा-
 श्मकुंडलान् ॥ चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनं ॥ पृथक्प-
 लांशं विपचेत्यंचमूलमगोक्षुरं ॥ क्षीराढके चतुःप्रस्थं पिष्टैर्यष्ट्यादिभि-
 र्युतं ॥ क्षौद्रतैलाज्यसिंधूत्थयुक्तं बस्तिः सुपूजितः ॥ विशेषाद्वा-
 लदृद्धस्त्रीसुकुमारसुरवात्मनां ॥ तद्दत्सहाचरबलासारिवादभसाधि-
 तं ॥ क्षीरबस्तिस्तथा ऽभीरुगुडूचीवृहतीद्वयैः ॥ सिद्धं पयो माग-
 धिकायष्टीमधुककल्कवत् ॥ पंचमूलं वृहत्यादिप्रतिद्रव्यं पलोन्मितं
 ॥ द्विपलं शालिगोधूमयवमाषं सयष्टिकं ॥ तैः सिद्धं छागलं क्षीरं कु-
 कुटांडरसः सिता ॥ साज्यक्षौद्रद्विलवणस्तैर्बस्तिः शुक्ररूपरं ॥ क-
 ल्पो ऽयं शिखिगोनर्दमत्स्याद्यंडरसेष्वपि ॥ रसः कुलीरमांसस्य च-
 टकांडरसान्वितः ॥ सशर्कराघृतमधुर्वस्तिर्घृतमो मतः ॥ बस्तसूक-
 रजैर्मुष्कैः कुलीरचटकामिषैः ॥ सिद्धं पयो बस्तमुष्कमुच्चटेशुरकं मं-
 धु ॥ तैर्घृताढयोऽल्पलवणो बस्तिर्घृतमः परः ॥ सिद्धेन पयसा भोज्य-
 मात्मगुप्तोच्चटेशुरैः ॥ अतो दशदशाहेन यस्तु बस्तीन्निषेवते ॥ बाजीष
 पुष्टः सवृषो गच्छति प्रमदाशतं ॥ एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वत्यति-
 वृषं नरं ॥ नानियोगं न चायोगं स्तंभिनस्ते च कुर्वते ॥ निरूहा ले-
 खनाः प्रायो बृंहणाः स्नेहवस्तयः ॥ यापनेषूभयं तस्मान्नेष्टं तेष्व-
 नुवासनं ॥ मृदुत्वान्न निवर्त्तेरन् यस्य त्वेते प्रयोजिताः ॥ समूत्रैर्ब-
 स्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ॥ शोफाग्निनाशपांडुत्वशूल-
 शःपरिकर्तिकाः ॥ स्युर्ज्वरश्चानिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥ अ-
 रिष्टक्षारसीध्वाद्यैस्तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ॥ युक्त्या तस्मान्निषेवेत
 यापनान्च प्रसंगतः ॥ मृदुल्पौषधसंयोगात्पादहीनप्रमाणतः ॥ अ-

ल्यकालोपयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥ द्रव्येषु यापनार्थेषु सिद्धा-
 त्स्नेहात्पृथक् पृथक् ॥ वस्तीन्सर्वेषु वा भुंज्यात्परिहारविर्वर्जितान् ॥ सहा-
 चराभीरुबलारास्त्रागोक्षुरकात्पृथक् ॥ तुलां जलद्रोणशते पंचद्रोणा-
 वशेषिते ॥ पूतशीते विसद्राक्षातवक्षीरीनिदिग्धिकाः ॥ महासहाक्षु-
 द्रसहायघ्नीमधुमधूलिकाः ॥ जीवकर्षभकोदीच्यमृणालोत्पलचंदनं ॥
 खर्जूरतालमज्जात्मगुप्तातामलकीकणाः ॥ पटोलमेदात्वक्पत्रशीतपा-
 क्योदनावह्याः ॥ कन्कीकृत्य क्षिपेत्तस्मिन्पृथक्च प्रस्थसंमितं ॥
 रसं वराहमहिषवस्तमुष्कोद्भवं तथा ॥ शिखिकुकुटहंसांडसंभवं तै-
 लसर्पिणी ॥ धात्रीविदारीस्वरसं गव्यक्षीराढकद्वयं ॥ ब्रह्मभेरीमृदं-
 गानां निनादैः साधितं च यत् ॥ सितच्छत्रकतच्छायं सितवस्त्रावगुं-
 ठितं ॥ आरोपितं गजस्कंधे पूजयित्वा वृषध्वजं ॥ कृत्वा स्वस्थयनं
 दद्यात्स्नेहवस्तिमयंत्रणं ॥ प्राप्तस्तेनातिवृषतां श्रमयेद्द्वनिताशतं ॥
 निर्बलीपलितः कांतश्चिरंजीवी भवेत्स च ॥ नष्टशुकक्षतक्षीणवि-
 षमज्वरिणां हितः ॥ व्यापन्नार्त्तवशुक्राणां पुत्रदाता रसायनं ॥ एवं
 च वस्तयोऽन्येऽपि कल्प्याः पाक्याश्च नैकशः ॥ शतंवारांसहस्रं वा
 पाचयेत्संभवे सति ॥ दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यंते स्नेहवस्तयः ॥ दश-
 मूलं वरां रास्त्रामश्वगंधां पुनर्नवां ॥ गुडूच्यैरंडभूतीकभाङ्गीवृषकरो-
 हिषं ॥ शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकं ॥ यवमाषातसीकोल-
 कुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ बहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥
 पचेत्तैलाढकं पेष्पैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ अनुवासनमित्येतत्सर्ववात-
 विकारनुत् ॥ आनूपानां वसा तद्द्विजीवनीयोपसाधिता ॥ शताव्हायव-
 बिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ सैधवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजि-
 हृतं ॥ जीवतीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलां ॥ शताव्हर्षभकौ
 कृष्णां काकनासां शतावरीं ॥ खगुसां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां
 शठीं वचां ॥ पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत् चतुर्गुणैः ॥ वृंहणं वा-

तपित्तघ्नं बलशुक्राश्रिवर्द्धनं ॥ रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयं चानुवास-
नं ॥ शिशिरस्पर्शवीर्यैश्च पिष्टैः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ तैलपादं घृतं सिद्धं
पित्तघ्नमनुवासनं ॥ सैधवं मदनं कुष्ठं शतावहा निचुलो वचा ॥ ऋ-
बेरं मधुकं भाङ्गीं देवदारु सकटफलं ॥ नागरं पुष्करं भेदा चविका
चित्रकः शठी ॥ विडंगातिविषे श्यामा हरेणुनीलिनी स्थिरा ॥ बिल्वा-
जमोदे चपला दंती राम्ना च तैः समैः ॥ साध्यमैरंडतैलं वा तैलं वा
कफरोगानु ॥ वर्ध्मोदावर्त्तगुल्मार्शःप्रीहमेहान्समारुतान् ॥ आनाह-
मश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनं ॥ साधितं पंचमूलेन तैलं बिल्वादि-
ना ऽथवा ॥ अन्वासनं श्लेष्महरं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ फलैर-
घृगुणे चाम्ले सिद्धमन्वासनं कफे ॥ शूलानाहे तु तद्युक्तो निरूहः
पटुमूत्रवान् ॥ पृच्छतिस्म मुनिमित्यथ धीमानग्निवेश इह किं तु फ-
लानां ॥ वस्तिकर्मणि हितं सततं स्यात्तं पुनर्वसुरिति प्रशशास ॥
इह कुष्ठहिता गैरागरी हितमिश्वाकुफलं प्रमेहिणां ॥ कुटजस्य
फलं हृदामये प्रवरं कौटफलं तु पांडुषु ॥ उदरे कृतवेधनं हितं मदनं
सर्वगदाविरोधि तु ॥ मधुरं सकषायतिक्तकं तदरूक्षं सकटूष्णपि-
च्छिलं ॥ कफपित्तहृदाशुकारि यन्निरपायं पवनानुलोमि च ॥
प्रवरं तदतः फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्त्विति ॥ अथ मुनि-
वृषभे निगद्य वाक्यं स्थितवति विज्ञपयांबभूव भूयः ॥ इदमति-
गहनं सहान्यशिष्यैस्वनिगतौऽजलिमग्रतो निधाय ॥ चित्रकर्मगुण-
रुद्गुरुणोक्तो वस्तिरूर्ध्वमथ चैति न नाभेः ॥ शीघ्रमापतति चानु-
स देहात्सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ ऊचे गुरुः स्तिमितमारुतवश्यमे-
तद्देहस्य यद्बहिरपाश्रितमंतरे वा ॥ दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु
वस्तिर्हितस्ति विषमानतिरोगपूगान् ॥ शाखागताः कोष्ठगताश्च

१ पटुतैलवानितिप्राठः २ मुनि पुनर्वसुं ३ बेणी गरागरी देवताडोजीमूतइत्यपी-
त्यमरः (देवदं गरी)

रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ॥ ये संति तेषां न तु कश्चिदन्यो वा-
योः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ विट्शोषपित्तादिमलाचयानां विक्षे-
पसंहारकरो हि वायुः ॥ तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्वस्तेः समं
शेषजमस्ति यस्मात् ॥ शाम्यन्ति यत्नेन जिते ऽनिले च तदीरिताः
पित्तकफादयोऽपि ॥ तस्माच्चिकित्साऽर्द्धमितिब्रुवन्ति सर्वा चिकि-
त्सामपि बस्तिमेक ॥ यच्च पक्वाशयस्थोऽपि दोषानापादमस्तकं ॥
वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥ यत्तत्रौपधवीर्यं हि तद-
पानेन वायुना॥पर्याप्तमचिरादेव समानः प्रतिपद्यते॥समानादुत्तरं चैवं
व्यानाद्याः पवनाः क्रमात्॥ते तृप्ताः प्रकृतिं यांति शरीरानुग्रहे स्थिताः ॥
प्रसह्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च॥संतर्पयन्ति परितःस्वान्स्वान्
भ्रूतगुणांस्तनौ ॥ व्यानस्तिर्यगपानोऽधः प्राणश्चोर्ध्वं प्रकर्षति ॥ यथा-
स्वमेव नाडीभिर्हारीणीभिरिवोदकं ॥ एवं वा तैः सिराभिश्च वपुर्वस्तिः
सुयोजितः ॥ व्यामुवन्प्रसभं हन्ति मुरुच्छानपि यक्ष्मणः ॥ बस्ति-
स्तस्मात्सर्वकर्मप्रधानं सर्वातंकान् हन्ति निःशेषतश्च ॥ स्रोतस्यंतः
शोधधित्वा च कुर्याद्दोषांस्तेजः शुक्रदेहाग्निदीप्तिमिति ॥ ॥ इति-
सिद्धबस्तिकल्पो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो बस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ विबंधगौरवाध्मा-
नशिरोरुग्वाहनोर्ध्वगाः ॥ कुक्षिशूलांगरुग्धिध्माहृत्पीडाकर्त्तनस्त्रवाः ॥
अयोगादतियोगाच्च बस्तेः स्युः षट्पडापदः ॥ अस्निग्धस्त्रिन्द्रदेहस्य
गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥ शीतोल्पस्त्रेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥
बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ॥ करोति वातविष्मूत्र-
विबंधमतिदारुणं ॥ बस्तिनाभिरुजानाहं हृत्पेपं श्वयथुं गुदे ॥ कंडू-
गंडानि वैवर्ष्यमरतिं बन्धिमाद्वं ॥ काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषे
ऽतिसारिणि ॥ उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ फलव-

त्र्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनं॥बिल्वमूल त्रिवृदारुयवकोलकु-
 लत्थवान् ॥ सुरादिमूत्रवान्बस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ॥ संशेषामे
 निरूहेण मृदुना दोषईरितः॥मूर्च्छयत्यनिलं मार्गं रुणद्धर्चान्निं हिनस्ति
 च ॥ गौरवक्त्रमहच्छूलदाहसंमोहवेष्टनं ॥ ततः कुर्यादुपचरेत् रूक्ष-
 स्वेदपाचनैः ॥ पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलं ॥ पिबेत्सौव-
 र्चलोन्मिश्रं दीपनं हृदिशोधनं ॥ वचानागरशठयो वा दधिमंढेन मू-
 र्च्छिताः ॥ पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ दारुत्रिकटुकं
 पथ्यां पलाशं चित्रकं शठीम् ॥ पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत्सारांश्च
 दीपनान् ॥ बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकं ॥युक्तोल्पवीर्यो
 दोषाढ्ये रूक्षे कूराशये ऽथवा॥ बस्तिदोषावृत्तो रुद्धमार्गो रुंध्यात्समी-
 रणं ॥ सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनं ॥ विदाहं गुदकोष्ठस्य
 मुष्कवंक्षणवेदनां ॥ रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ स्वभ्यक्त-
 स्विन्नगात्रस्य तत्र वर्ति प्रयोजयेत् ॥ विल्वादिश्च निरूहः स्यात्पीलुस-
 र्पपमूत्रवान् ॥ सरलामरदारुभ्यां साधितं चानुवासनं ॥ बह्वुदोषबले-
 कूरकोष्ठे बस्तिस्तनुर्मृदुः ॥ शीतोऽल्पश्चावृत्तो दोषैः प्रतिहंति समी-
 रणं ॥ ऊर्ध्वं सोऽनुसरन्देहं कुर्याद्वायुः शिरोरुजं ॥ ग्रीवास्तंभं प्रति-
 श्यायं बाधिर्यं दृष्टिविभ्रमं ॥ तमुष्णतैललवणप्रदिग्धस्विन्नमर्दितं ॥
 तीक्ष्णैर्धूमैः प्रथमनैर्नस्यैरास्यविरेचनैः ॥ विरेकैर्बस्तिभिश्चाशु यो-
 जयेदानुलोमिकैः ॥ स्निग्धस्विन्ने महादोषे बस्तिर्मृदल्पभेषजः ॥
 उत्केश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकां ॥ शोफो बस्तावपाने च स-
 दनं चोरुजंघयोः ॥ विबद्धमारुतो जंतुरमीक्षणं स प्रवाहते ॥ स्वेदा-
 भ्यंगाच्चिरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ॥ विदध्याल्लंघयित्वा च वृ-
 त्तितस्य विरिक्तवत्॥कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वा ऽतिमात्रया॥अस्त्रिः

१ गौरवाख्यामापदमाह ॥२आध्मानाख्यामापदमाह ॥ ३बहुदोषेऽनिले इति पाठः ॥
 शिरोरुजाख्यामापदमाह ४ वाहनाख्यां व्यापदमाह ॥ ५ ऊर्ध्वमास्ताख्यां व्यापदमाह ॥

ग्धलवणोष्णो वा बस्तिरल्पो ऽल्पभेषजः॥ मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विशि-
 स्रो मुखनासिकात् ॥ निरेति मूर्च्छाहृत्तासतृद्धाहादीन्प्रवर्तयन् ॥
 मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वाऽस्य सिंचेच्छीतांबुना मुखं ॥ व्यजेदाक्लमना-
 शाच्च प्राणायामं च कारयेत् ॥ पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात्करैरुष्णैरधोमुखं॥
 केशेष्वक्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्बालदंष्ट्रिभिः ॥ शस्त्रोल्काराजपुरुषै-
 र्बस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न भ्रियते यथा ॥
 प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायणः ॥ अपानः पवनो बस्तिं
 तमाश्वेवापकर्षति ॥ कुष्ठकमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतं ॥ औ-
 ण्यात्नैक्षण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं सोप्यनुलोमयेत् ॥ गोमूत्रेण त्रिवृत्य-
 थ्याकल्कं वा ऽधोऽनुलोमनं ॥ पक्वाशयस्थिते स्त्रिन्ने निरूहो दा-
 शमूलिकः ॥ यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ बस्तिर्गोमू-
 त्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रशठीदेवान्हरोह्रिषैः ॥
 सतैलगुडसिंधूत्थो विरेकौषधकल्कवान् बिल्वादिपंचमूलेन सिद्धो
 बस्तिरहरःस्थिते ॥ शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्पपैः शिरः ॥
 बस्तिरत्युष्णानीक्ष्याम्लघनो ऽतिस्वेदितस्य वा ॥ अल्पे दोषे मृदौ
 कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ॥ अतियोगत्वमापन्नः कुक्षिशूलकरो भ-
 वेत् ॥ विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ॥ पृश्निपर्णी स्थिरां
 पद्मं काश्मर्यं मधुकोत्पले ॥ पिष्ट्वा द्राक्षां मधुकं च क्षीरे तंडुल-
 धावने ॥ द्राक्षायाः पक्वलोष्टस्य प्रसादे मधुकस्य वा ॥ विनीय
 सघृतं बस्तिं पुंज्यादाहे ऽतियोगजे ॥ स्नेहस्वेदैरसंपाद्य गुरुतीक्ष्णो-
 ऽतिमात्रकः ॥ दुःस्थिताय प्राणिहितो बस्तिर्दुःशयिताय वा ॥ अ-
 तिप्रवृत्तो मरुतं कोपयेत्स विमार्गगः ॥ करोत्यंगरुजां जृंसां स्तंभं भेदं
 च पर्वणां ॥ तं तैललवणाभ्यक्तं स्वेदितं संस्तरादिभिः ॥ बिल्वकोलय-
 वैरंडवर्षाभूदहनीद्वयैः ॥ सकुलत्थैः शृतं मस्तु फलसौवीरकान्धितैः ॥

१ अथाऽतियोगव्यापदः॥तत्रकुक्षिशूलारव्यां व्यापदमाह ॥ २ अंगरुगाख्यांव्यापदमाह

आस्थापयेत्सिंधूत्थैर्जागैरशितं रसैः ॥ तैलेनानिलजिह्वव्य-
पकेनानुवासयेत् ॥ मृदुकोष्ठे ऽवले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ॥
कुर्याद्विध्मां हितं तत्र हिध्माघ्नं बृहणं च यत् ॥ बलास्थिरादिका-
श्मर्यात्रिफलारससैधवैः ॥ सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासये-
त् ॥ उष्णींबुनाक्तं पिप्पल्या दद्यात्तृणसंयुतं ॥ धूमलेहरसक्षीरस्त्रे-
दैश्चात्रं च वातनुत् ॥ अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक्प्रपीडितः ॥
घट्टयेद्दृढयं वस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः ॥ स्यात्साम्लत्वणस्कंधक-
रीरबदरीफलैः ॥ शृतैर्बस्तिर्हितः सिद्धो वातघ्नैश्चानुवासनैः ॥
मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रुक्षतीक्ष्णातिमात्रकः ॥ हत्वा वस्तिर्मलांश्छीघ्रं
वातपित्ते प्रकोपयेत् ॥ नाभिवस्तिगुदांस्ते हि कृतंतोऽस्य मुहुर्मुहुः ॥
विवर्णाल्पाल्पमुत्थानं वस्तिर्निलैखनो भवेत् ॥ स्वादुशीतोपधैस्त-
त्र पयश्चेक्ष्वादिभिः शृतं ॥ यष्ट्याब्हतिलकल्काभ्यां वस्तिः स्या-
त्क्षीरभोजिनः ॥ ससर्जरसयष्ट्याब्धं जिगिणीकर्दमांजनं ॥ विनीय
दुग्धे वस्तिः स्याद्भक्ताम्लरसभोजिनः ॥ पिच्छिलश्च हितो वस्तिः स्नेह-
श्च मधुरैः शृतः ॥ वस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णत्वणः पैत्तिकस्य वा ॥ गुदं
दहनं लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्रवांसविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तं
च भूरिशः ॥ बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥ तत्रार्द्रशा-
ल्मलीवृत्तैः क्षुण्णैराजं पयः शृतं ॥ पूतं घृतान्वितं वस्ति दद्यादन्यां-
श्च पिच्छिलान् ॥ वटादिपल्लवेष्वेवं कल्पो यवतिलेषु च ॥ सुवर्च-
लोपोदकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥ गुदे च शीतमधुरान्कुर्यात्सेक
प्रलेपनान् ॥ रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ दाहादिषु त्रिह-

१ हिध्माख्यां व्यापदमाह २ बृषसैधवैरिति पाठः ३ उष्णींबुनाक्षमिति पाठः
४ स्तूपीडाख्यां व्यापदमाह ५ कर्त्तनाख्यां व्यापदमाह ६ ते मलाः ७ परिस्रवा-
ख्यां व्यापदमाह

त्कल्कं मृद्दीकावारिणा पिबेत् ॥ तद्धि पित्तशकृद्वातान्हुत्वा दाहादिकान्
जयेत् ॥ विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुतां ॥ युंज्याद्वाऽतिविरि-
क्तस्यक्षीणविद्वस्य भोजनं ॥ माषयूषेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सु-
रां ॥ आमं यः कुणपं रुग्वानुपवेशयेत् सारुचिः ॥ सधनातिविषाकुष्ठनत-
दारुवचाः पिबेत् ॥ शकृद्वालमसृक्पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ॥ पक्व-
तत्र स्ववर्गीयो बस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितं ॥ षण्णामेषां द्विसंसर्गांश्चि-
द्भेदा भवन्ति तु ॥ केवलैः सहस्रद्त्रिंशद्द्विद्यात्सोपद्रवानपि ॥ शूल-
प्रवाहिकाऽऽध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ॥ तृणमोहदाहमूर्च्छादींश्चैषां
विद्यादुपद्रवान् ॥ तत्रामेऽतरपानं तु कटुम्ललवणैर्युतं ॥ पाचनं श-
स्यते बस्तिरामे हि प्रतिपिध्यते ॥ वातघ्नग्राहिवर्गीयो बस्तिः शकृति
शस्यते ॥ स्वाद्म्लो व्यक्तलवणः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥ रक्ते रक्तेन
पित्तास्त्रे कषायस्वादुतिक्तकः ॥ सार्यमाणे कफे बस्तिः कषायः कटुति-
क्तकः ॥ शकृता वायुना वाऽऽमेन वर्चस्यथवाऽनिले ॥ संसृष्टेऽतरपानं
स्यात्कटुम्ललवणैर्युतं ॥ पित्तेनामेऽसृजातद्वत्तयोरामेन वा पुनः ॥
संसृष्टयोर्भवेत्पानं सकटुस्वादुतिक्तकं ॥ तथा ऽऽमे कफसंसृष्टे कषा-
यकटुतिक्तकं ॥ आमनेन तु कफे युक्ते कषायलवणौषधं ॥ वातेन वि-
शि पित्ते वा विट्पित्तास्त्रे तथाऽनिले ॥ स्यात्कषायाम्लमधुरः संसृष्टे
बस्तिरुत्तमः ॥ बस्तिर्वातेन रक्तेच कार्यः स्वाद्म्लतिक्तकः ॥ शकृ-
च्छोणितयोः पित्तशकृतोरस्रपित्तयोः ॥ बस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषाय-
स्वादुतिक्तकः ॥ कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ॥ क-
टुतिक्तकषायः स्यात्संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥ स्याद्बस्तिः कटुतिक्ताम्लः
संसृष्टे वायुना कफे ॥ मधुरोषणतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥ मारु-
ते कफसंसृष्टे कटुम्ललवणो भवेत् ॥ त्रिचतुःपंचषड्योगानेवमेव वि-
कल्पयेत् ॥ युक्तिश्चैषाऽतिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ युगपत्प-
द्भूसं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ॥ निरामाणां तु पंचानां बस्तिः ष-

द्रुमिको हितः ॥ उदुंबरशलाटूनि जंब्वाघ्रोदुंबरत्वचः ॥ शंखं सर्जरसं
लाक्षां कत्तुणं च पलांशिकं ॥ पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं
पचेत् ॥ अतिसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलं ॥ कच्छुराधातकीविल्व-
समंगारक्तमूलिभिः ॥ मसूराश्वत्थशुंगैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥
बालोदुंबरकटुंगसमंगाप्लक्षपल्लवैः ॥ मसूरधातकीपुष्पवलाभिश्च तथा
भवेत् ॥ नानाप्रकारा जायन्ते व्यापदो वस्तिविश्रमात् ॥ यथाय-
थं यथावस्थं तासां कुर्वीत साधनं ॥ इति वस्तिव्यापत्तिद्विर्नाम-
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातः स्नेहव्यापदिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहवस्तौ मरु-
त्पित्तकफात्यशनविट्चयैः ॥ आरुतौ भुक्तदत्तामे समथा व्यापदः
स्मृताः ॥ शीतोऽल्पो वा धिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ॥
अतिभुक्तेगुरुर्वचःसंचयेऽल्पबलस्तथा ॥ दत्तस्तैरारुतः स्नेहो ना-
यात्यभिभवादापि ॥ स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलान्गमर्दनैः ॥ पार्श्व-
रुग्वेष्टनैर्विद्याह्वायुना स्नेहमारुतं ॥ स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्त्रा-
पीतद्रुतैलिकैः ॥ सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥ निरुहैर्निर्हरेत्स-
म्यक्समूत्रैः पांचमूलिकैः ॥ ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवास-
येत् ॥ तृहदाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ विद्यात्पित्तारुतं स्वादु-
तिकैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ॥ तंद्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥
समूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छेष्मणा स्नेहमारुतं ॥ कषायतिककटुकैः
सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥
छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ आमलिंगैः सदाहैस्तं
विद्यादत्यशनारुतं ॥ कटूनां लवणानां च काथैश्शूर्णैश्च पाचनं ॥
मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितं ॥ विण्मूत्रानिलसंगा-
निगुरुत्वाध्मानद्वहैः ॥ स्नेहं विडारुतं ज्ञात्वा स्नेहत्वेदैः संबस्तिभिः

॥ श्यामाविल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरणे च ॥ अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य-
 वा ॥ गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्भावत्यनाहतः ॥ ऊर्ध्वं कायं
 ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः स्वेभ्य एत्यपि ॥ मूत्रश्यामात्रिवृत्तिद्धो यवको-
 लकुलत्थवान् ॥ तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ कं-
 ठादागच्छतः स्तंभकंठग्रहविरेचनैः ॥ छर्दिग्रीभिः क्रियाभिश्च तस्य
 कुर्यान्निवर्तनं ॥ नापक्वं प्रणयेत्स्नेहं गुदं स ह्युपलिंपति ॥ ततः कु-
 र्यात्सरुद्धोहकंडूशोफान् क्रिया ऽत्र च ॥ तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैल-
 मर्कपत्ररसे शृतं ॥ दृत्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबंधनं ॥ पा-
 र्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ अप्रास्यतिगतिक्षोभ-
 कषणक्षणनस्रवाः ॥ गुदपीडा गतिर्जिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमं ॥
 मांसलस्रिग्धविषमजालवत्स्थूलवातलाः ॥ छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ ब-
 स्तीन्कर्मसु वर्जयेत् ॥ गतिवैषम्यदौर्गंध्यजिह्मत्वस्त्रुतिदुर्ग्रहाः ॥ फे-
 निलव्युसधार्यत्वं बस्तेः स्युर्वस्तिदोषतः ॥ उच्चकैरत्यवाक्शीर्षमूर्ध्व-
 संकुचितस्थितं ॥ उत्तानं दक्षिणं पार्श्वं सप्त शय्याः परित्यजेत् ॥
 मूत्राघातौऽत्रसंप्राप्तिरप्राप्तिः साधुतागतिः ॥ आश्वागतिर्मरुत्कोप
 स्तृप्तिः पक्वाशयस्य च ॥ तद्दोषाः स्युर्विधातव्यं यथोपधिकमत्र
 च ॥ संघातातिद्धतोत्क्षिप्ततिर्यगुत्सुकंपिताः ॥ अतिमंदकबाह्या-
 तिवेगदोषाः प्रणेहतां ॥ अनुच्छ्वासानुबंधे वा दत्ते निःशेष एव वा
 ॥ प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ तत्राभ्यंगो गुदे स्वे-
 दो वातघ्नान्यशनानि च ॥ द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा
 ॥ स्यात्कटीगुदजंघोरुबस्तिस्तंभातिभेदनं ॥ भोजनं तत्र वातघ्नं
 स्वेदाभ्यंगाः सबस्तयः ॥ तिर्यग्वल्यावृतद्वारे बद्धे वा ऽपि न गच्छति
 ॥ नेत्रे तद्दृजु निष्कास्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ॥ पीड्यमानेऽतरा

१ मूत्राघाताविसंप्राप्तिरिति पाठः २ स्तृप्तिरिति पाठः ३ संघातातिद्धतोत्क्षिमेति पाठः हेमाद्रौ

मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ उरःशिरोरुजं सादमूर्बोश्च जनयेद्वली ॥ बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ॥ स्याद्दाहो द-
 बधुः शोफः कंपनाभिहते गुदे ॥ कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र
 सबस्तयः ॥ अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वलेः ॥ स्यात्सार्विदा-
 हनिस्तोदगुरुवर्चःप्रवर्तनं ॥ तत्र सर्पिःपित्तुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च
 शस्यते ॥ न भावयति मंदस्तु बाह्यश्चाशु निवर्त्तते ॥ स्नेहस्तत्र पुनः
 सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता ॥ अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्याया-
 ति वा गलं ॥ तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ वमनाद्यैर्वि-
 शुद्धं च क्षामदेहवलानलं ॥ यथाऽऽं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥
 भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपचारतः ॥ दद्यान्मधुरद्वयानि ततो-
 ऽम्ललवणौ रसौ ॥ स्वादुतिक्तौ तथा भूयः कषायकटुकौ ततः ॥
 अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ व्यत्यासादुपयोगेन
 क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ॥ सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥
 अत्रान्तरे त्यजेदष्टौ भाष्पादीनि विशेषतः ॥ उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगति-
 मिरोरःस्वरव्यथाः ॥ रक्तनिष्ठीवतमकज्वराद्यास्तत्र साधनं ॥
 अभ्यंगस्वेदनस्याधोभक्तस्नेहोपसेवनं ॥ मौनं विधिर्वानहरो यथास्वं वा
 विकारजित् ॥ अत्यास्यायानयानाभ्यां संधिमूर्द्धत्रिकादिरुक् ॥ अतिचं
 क्रमणात्पादजंघोरुसदनादयः ॥ तेषां वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्य-
 ते ॥ अजीर्णभोजनादामविषच्छर्दिज्वरादयः ॥ तत्र मात्राशितीयो-
 क्तो विधेयो विधिरामहा ॥ अहिताग्नाद्यथादोषं रोगाः स्युर्भेषजानि-
 च ॥ हलीमकादयः प्रोक्ता दिवास्वप्नात्पुरा गदाः ॥ विदध्यात्कफजि-
 त्तेषु धूमरूक्षान्नलंघनं ॥ व्यवायज्जीवितभ्रंशात्तैस्तरस्यानिलामयैः ॥
 गुदोऽवलुप्यतइव भ्रमतीव च चेतना ॥ मेंढं धूमायति मनस्तमसीव
 प्रवेक्ष्यते ॥ जीवनीयशृतक्षीरसर्पिषोरुपयोजनं ॥ आहारो दंष्ट्रणस्तत्र

वृष्यास्ते ते च वस्तयः ॥ वेगरोधोर्ध्ववातत्वात्प्रागुक्ता ये सदाऽऽतुराः ॥
 तेषां विबद्धे पवने सर्वदेहोपतापिनि ॥ फलवर्तिपुरा दद्यादथ वस्तिं
 बलावहं ॥ निकुंभकुंभान्युरुब्रूकधावनी पुनर्नवं दारु महच्च पंचकं ॥
 फलं च मूत्रे कथितं समस्तु घृतं सतैलं लवणानि पंच ॥ निरूहित
 धन्वरसेन भोजयेन्निकुंभतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ बलां सरास्त्रां फल-
 मूलचित्रकाद्विपंचमूलं कतमालकात्फलं ॥ यवान्कुलत्थांश्च पचेज्जले
 रसः समुस्तपाठेन्द्रयवैश्च कल्कवान् ॥ सतैलसर्पिर्गुडसैंधवो हितः सदा
 ऽऽतुराणां बलपुष्टिवर्णदः ॥ तथा ऽनुवास्यं मधुकेन साधितं बालेन
 बिल्वेन शताब्दया ऽथवा ॥ सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने निरूहणे
 चालवणः शिशोर्हितः ॥ न चान्यदाश्वंगबलाभिवर्द्धनं निरूहबस्ते-
 शिशुवृद्धयोर्हितं ॥ ॥ इति स्नेहव्यापत्सिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ जांगले साधारणे वा देशे
 यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके
 श्मशानचैत्यदेवतायतनागारसभाश्वभारामवल्मीकोषरविरहिते कुश-
 रोहिपास्तीर्णे स्निग्धरुष्णसुवर्णवर्णमधुरसुरभिमृत्तिके मृदावफालरुष्टे-
 ऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तैर्द्रुमैर्भेषजानि प्रशस्यंतइति सामान्यतो भूमिप-
 रीक्षा ॥ विशेषतस्त्वश्मवती स्थिरा गुर्बी श्यामा कशस्थूलतृणा वृक्षसस्य-
 प्रायास्त्वगुणभूयिष्ठा ॥ स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धतृणसस्यकोम-
 लदलप्राया शुक्ला चांबुगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा लघुपुष्पवती प्रविरलपां-
 दुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा ॥ रासभस्मवर्णा रूक्षा तनुकोटरोषरप्रां-
 याऽल्परसप्ररोहाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्धी समाश्वभ्रवत्यव्यक्तरसज-
 ला महापर्वतवृक्षा श्यामाऽऽकाशगुणभूयिष्ठा ॥ तत्रांबुपृथिवीगुण-
 भूयिष्ठासु भूमिषु जातानि विरेचनानि वृंहणानि च शस्यंते ॥ अन-
 लानिलाकाशगुणभूयिष्ठासु वमनानि ॥ सर्वगुणयुक्तासूभयतोभागा-
 नि ॥ आकाशगुणभूयिष्ठासु शमनानि ॥ एवं बलवत्तमानि भवंति ॥

तत्र यानि कालजान्युपगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगंधानि कालातपाम्नि-
सलिलपवनशस्त्रजंतुभिरनुपहतगंधवर्णरसस्पर्शप्रभावान्यवगाढमूलान्यु-
दीच्यां दिशि स्थितानि ॥ तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं व-
र्षावसंतयोर्ग्राह्यं ॥ ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानां ॥
शरदि त्वक्कंदक्षीराणि ॥ हेमंते साराणि ॥ यथर्तुफलपुष्पं ॥ अन्ये-
पुनराहुः ॥ सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वतुष्वाग्नेयान्याग्नेयेषु ॥ ए-
वमव्यापन्नान्यापूर्णतरस्सवीर्याणि भवन्ति ॥ अथ मंगलाचारक-
ल्याणवृत्तिः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवतामश्विनौ गोब्राह्म-
णांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुखउदङ्मुखो वा गृह्णीयात् ॥ गृहीत्वा
चानुरूपगुणवद्भ्राजने संस्थाप्यागारेषु पूर्वोत्तरद्वारेषु निवातप्रवातै-
कदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मस्वप्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिक-
चतुष्पादाद्यनभिगमनीयानि स्ववश्यानि शिवयेष्वासज्य स्थापये-
त् ॥ तानि संक्षीराण्युपकल्पयेत् ॥ तदभंपत्तावनतिक्रांतसंवत्सरा-
णि ॥ पुराणानि तु पिप्पलीविडंगगुडमधुघृतानि ॥ अपिच ॥ क्षीरं
बाष्कयणं ग्राह्यं शकृन्मूत्रं च नीरुजं ॥ वयोबलवतां धातुपुच्छशृं-
गखुरादिकं ॥ पंचविधस्तु भेषजानां कषायः कल्प्यः ॥ निर्यासः कल्को
निर्यूहः शीतः फांटश्च ॥ ते यथापूर्वं बलिनः ॥ तत्र सद्यः समुद्ध-
तप्रक्षालितक्षुण्णस्य तांतवनिष्पीडितस्य स्वरसो निर्यासः ॥ उप-
लदशनादिपिष्टस्तु कल्कः ॥ सूक्ष्मतांतवच्युतधूर्णः ॥ तस्य समस्त-
द्रव्यापरित्यागादाप्सुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः ॥ काथो निर्यूहः ॥ स
तु भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि च छेदयित्वा प्रक्षा-
ल्योदकेन शुद्धौ रूक्षायामधःप्रलिप्तायां ताम्रायोमृन्मद्यान्यतम-
स्थाल्यां समावाप्य बहुलपानीयग्राहितानामौषधानामाकल्प्य या-
वता मुक्तरसता स्यात्तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच्च ॥ अथाग्नावधिश्च-

१ मवातोदकदेशेष्वितिहेमाद्रौपाठः२आर्द्राणि३पीठवत्सा गौर्षष्कयणी तस्थारदं बाष्कयणं

त्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन् द्रव्यां च वि-
 षट्पयन् मृदुना च परितः समुपगच्छता ऽनलेन साधयेत् ॥ अव-
 तार्य च सुपरिष्कृतं यथार्हस्पर्शं प्रयुंजीत ॥ क्षीरादिसहितं च द्रव्यं
 न सम्यङ्मुक्तरसं भवतीति वारिकाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशानु-
 पदगंधं काथयेत् ॥ शीतसलिलाद्भुतं तु निशापर्युषितं पूतं शी-
 तः ॥ उष्णांभसि क्षुण्णाभिषुतपूतं फांटः ॥ तत्र सम्यग्रसवीर्यादी-
 न्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरादिवलतश्च निर्यासादीनां कल्पना-
 नां मात्रां च संश्रयेत् ॥ तथाच केचिदाहुः ॥ मात्राया न व्यवस्थानं
 देहं दोषं बलं वयः ॥ आलोच्य देशकालौ च भेषज्यमवचास्येत् ॥
 इत्यलं ॥ तदेवमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय ॥ यथा तु सर्व-
 भिषजो विज्ञास्यन्ति तथोपदेक्ष्यते ॥ निर्यासस्य मध्यमा मात्रा च
 तुष्पलं ॥ कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं तदालोडने ॥ निर्यूहे भेष-
 जपलमुदकाद्धप्रस्थेऽधिश्चित्य पादशेषितमवतारयेत् शीतफांटयो-
 रौषधपलं षड्भिश्चतुर्भिरंशुपलैरासुतमिति ॥ स्नेहपाके त्वनिर्दिष्टप्रमा-
 णे समुदितस्य द्रवस्य पादेन स्नेहः प्रयोज्यस्तत्पादेन कल्कः ॥ अ-
 न्ये पुनः पठन्ति ॥ स्नेहे सिद्ध्यति शुद्धांशुनिःकाथस्वरसैः क्रमात् ॥
 कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमं ॥ पंचप्रभृति तु द्रवं पृथ-
 क्स्नेहसममेवावपेत् ॥ अनिरूपितकल्पनं भेषजं कल्कीकुर्यात् ॥
 अथैकध्वं प्रतिसंसृज्याधिश्चित्य च निर्यूहवत्साधयेत् ॥ तत्र यदा-
 विरमति शब्दः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्ववर्णगंधरसोपपत्तिर्भे-
 षज्यमंगुलीभ्यां गृह्यमाणमनतिमृद्वनतिदारुणमनंगुलिग्राहिता च स्या-
 त् स कालस्तस्यावतारणाय ॥ अपिच ॥ घृतस्य फेनोपशमस्तैल-
 स्य तु तदुद्भवः ॥ लेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं सरणं न च ॥ अथा-
 वतार्य शीतीभूतमहनेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे समा-

सिञ्चापिधानेन वा पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य सूत्रेण सुव-
 द्धमनुगुप्तं शुचौ देशे सुस्थितं स्थापयेत् ॥ परिमाणं पुनः षड्विंशत्यो
 मरीचिः ॥ साः षट् सर्षपः ॥ ते ऽष्टौ तंडुलः ॥ तौ धान्यमाषः ॥
 तौ यवः ॥ अतः परं चतुर्गुणवृत्ख्यां ऽडिकामाषकषाणकर्षपलकुड
 चप्रस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यन्ते ॥ धरणं तु पलदशभागः ॥ माषकस्य-
 पर्यायो हेमो धानकश्च ॥ शाणद्वयस्य क्षुद्रमः कोलो वटकश्च ॥ क-
 र्षस्य सुवर्णमक्षं पिचुर्बिडालपदकं पाणितलं त्रिदुकं कवलग्रहः षोड-
 शिका च ॥ कर्षद्वयस्य शुक्तिरष्टमिका च ॥ पलस्य मुष्टिः प्रकुचश्च-
 नूर्धिका बिल्वमात्रं च ॥ पलद्वयस्य प्रसृतो ऽष्टमानं च ॥ कुडवस्यां
 जलिः ॥ कुडवद्वयस्य मानिका ॥ आढकस्य पात्रं कंसश्च ॥ द्रोणस्य
 चल्वणार्मणोन्मानषटकुंभकलशाः ॥ द्रोणद्वयस्य शूर्पः ॥ तुला पुनः
 पलशतं ॥ तानि विंशतिर्भारइति ॥ ॥ भवति चात्र ॥ शुष्कमेये त्विदं
 मानं द्विगुणं तु द्रवार्द्रयोः ॥ पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥
 कल्पयेत्सदृशान् भागान्प्रमाणं यत्र नोदितं ॥ अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु
 मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु ॥ स्नेहपाकस्त्रिधा मंदश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥
 मंदः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ॥ किञ्चित्सीदति रुष्णे च व-
 र्तमाने तु पश्चिमः ॥ दग्धो ऽत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादक-
 त् ॥ मृदुर्नस्ये खरो ऽभ्यंगे पाने वस्तौ च चिक्कणः ॥ हिमवद्दिग्ध्यशै-
 लाभ्यां प्रायो व्यासा वसुंधरा ॥ सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाश्रेयं वैध्य-
 मौषधं ॥ ॥ इति भेषजकल्पोनामाष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचिते ऽष्टांगसंग्रहे पचंमं
 कस्पसिद्धिस्थानं संपूर्णम् ॥ ५ ॥ श्रीरुष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

उत्तरस्थानम् ६

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथातो बालोपचार्णी-
यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ अ-
थ खलु जातमात्रमेव बालमुल्बालैर्धैवसर्पिषा विशोधयेत् ॥ ततोऽ-
स्यातिप्रबलमोहज्वरपरीतसर्वगात्रस्य क्रोशितुमपि रुजानुरूपमसम-
र्थस्यानवस्थिताशेषदेहधातोरसंभाव्ययौवनाद्यवस्थस्य कृकचस्पर्श-
मिव करवसनशयनसंसर्गं मन्यमानस्याविकल्पितमंगानि विक्षिपतः
पुनरिव मरणमनुभवतो लीयमानसंज्ञस्यातिसंबाधयोनिपुटावपीडित-
प्राणप्रत्यायनाय बलातैलेन परिषेकं कुर्यात् ॥ कर्णमूलेचाश्मनोः सं-
वैष्टनं ॥ यदि वाऽचेष्टस्य स्यात्ततः कृष्णकपालिकाशूर्पेण चैनमभि-
निष्टधूयाद्दक्षिणकर्णमूले च मंत्रमस्योच्चारयेत् ॥ अंगादंगात्संभवसि
हृदयादभिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि संजीव शरदां शतं ॥ श-
तायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवामुहि ॥ नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च
त्वाऽभिरक्षतु ॥ प्रत्यागतप्राणस्य च प्रकृतिभूतस्य नाभिनालं मूत्र-
श्चतुरंगुलस्योर्ध्वं क्षीमसूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण वर्द्धयेत् ॥ ग्रीवायां
चैनमवसैज्जेत्राभिं कुष्ठतैलेन सेचयेत्ततः क्षीरिदृक्षकपायेण सर्वगंधो-
दकेन वा तप्तपनीयरजतनिर्वापणकवोष्णेन कपित्थपत्रकपायेण

१ उल्बादपरापरपर्यायात् २ सैधवयुक्तेन सर्पिषा ३ वादनं कारयेद्देवः ४ छे-
दयेत् ५ योजयेत् ६ सर्वेषां गंधानां चंदनादीनां जलेन ७ इदं विशेषणं सर्वेषु सा-
नकल्पेषु योज्यं

वा तद्विधेन स्नापयेत्ततोऽस्य सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानया कार्पासपिचवगुंठितया दक्षिणप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकंठमनुसुखं प्रमृज्यात्तालु चोन्नम्य स्नेहपिचुनोपरिष्ठादवगुंठयेत्तत्रश्वेद्रीब्राह्मीशं खपुष्पीवचाकल्कं मधुघृतोपेतं हरेणुमात्रं कुशार्घ्याभिमंत्रितं सौवर्णेनाश्वत्थपत्रेण मेधायुर्वलजननं प्राशयेत्तद्ब्राह्मीबलाऽनंताशतावर्षं न्यतमचूर्णं वा ॥ ततः सैधवोपहितेन सर्पिणा गर्भोदकानि वामयेत्तथास्मोरःकंठविशुद्ध्या लाघवमभिलाषश्च जायते ॥ अथास्य जातकर्म प्राजापत्येन विधिना कुर्यात् ॥ अपिच ॥ सिराणां हृदयस्थानां विद्वत्त्वात्प्रसूतितः ॥ तृतीयेऽन्हि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ॥ तस्मात्प्रथमेऽहन्यनंतामिश्रे मधुसर्पिणी मंत्रपूते त्रिकालं प्राशयेत् ॥ द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ॥ ततः प्राङ्निवारितस्तन्यस्य स्वपाणितलसंमितं सर्पिर्द्विकालं दापयेदनंतरं च स्तन्यमिष्टं ॥ अहं रहश्चास्य स्रोतः शृंगाटकं स्नेहासुतेन प्रच्छादयेत्प्राक्शिरसं चैनं क्षौमनिचये संवेशयेदुच्छीर्षके चास्याभिमंत्रितमुदकुंभं स्थापयेत् द्वा रपक्षयोश्च ॥ अदारीविदारीवदरीखदिरपीलुर्निबपरूपकशाखाभिरेनं बीजयेत्तत्रमिश्रं समंततःसूतिकागारं परिवारयेत्सर्षपाः कणिकाश्चां तर्बहिः प्रकिरेत्सायं प्रातश्च बलिं ग्रहोक्तैश्च गुग्गुल्वादिभिर्धूमं कुर्वीत ॥ तथा ब्राह्मणादथर्वविदो दशाहं शांतिकर्म ॥ आर्या महामायूरीमार्यस्तकेतुचारिणीं चोभयकालं वाचयेत् ॥ द्विगुवचारुष्कररक्षोघ्नेः पोटलिकामुत्तरदेहल्यामासज्जेत् ॥ कुमारस्य च सह मातुः कंठे उच्छीर्षके च ॥ तद्ददार्यपर्णीं शताब्जरीमार्यापराजितां च रोचनाभिलिखितां द्वारे च ॥ देहलीमनुतिर्यङ्मुसलं निधापयेत् ॥ कणकंटकतिदुकेंधनस्याग्निर्नक्तं दिनं जागृयात्तथानुक्ताः स्त्रियः सुहृदश्च ॥ प्रह

१ रेणुकबीजप्रमाणं २ प्रागुक्तमंत्रेणाभिमंत्रितं ३ स्वशब्देन बालस्तस्यैवपाणे-
स्तलेन मध्येन संमितं तत्रप्रमाणं

ष्टजनसंपूर्णं च तद्देश्म कार्यं॥अथास्य समानवर्णा मध्यमवयाः शुचि-
 रलोलुपा निभृता नानुरा जीवद्दत्ता वत्सला ब्रह्मचारिण्यव्यंगा च
 बहुक्षीरा शुक्लांबराचारा दीर्घह्रस्वादिदेहदोषाष्टकरहिता लंबोर्ध्वचू-
 चुकातिहीनपीनस्तनदोषरहिता युक्तचूचुका धात्री स्यात्तस्या एव
 स्तन्यं पिवेत्तच्चोदकपात्रे दुह्यमानमेकतां यदुदकेन सह गच्छति व-
 क्ष्यमाणदोषरहितं च तच्छुद्धमारोग्यं बलजननां॥अथ च धात्री स्नाता
 ऽनुलिप्ता नित्यमहतवासाः सुमनाः सुप्रजा स्थापनौषधीः शिरसा वि-
 भ्राणा प्राङ्मुखी स्तनं प्राग्दक्षिणं धौतमीषत्परिस्त्रुतं पाययेत् ॥ ना-
 नास्तन्यस्य ह्यसात्म्यत्वान्प्रानाविधव्यापदो भवंति ॥ अपरिस्त्रुते चा-
 तिस्तन्यपूर्णस्तनपानेनास्त्रेहनात्कासश्वासज्वरच्छर्दिषां संभवः ॥ सू-
 क्षान्नपानकर्शनकोधशोककामादिभिः स्तन्यनाशः ॥ स्तन्यजनना-
 नि मद्यानि सीधुवर्जान्यानूपमांसानि द्रवाः स्वाद्वस्त्रलवणप्रायाश्चा-
 हाराः क्षीरिण्यश्वौषधयः क्षीरपानमनायासः सौमनस्यं च ॥ न च
 क्षुधितशोकार्तश्रांतक्रुद्धप्रदुष्टधातुगर्भिणीविरुद्धाहारभुक्तानां स्तन्यं
 पाययेच्चाजीर्णौषधं च बालमिति॥भवति चात्रा॥षष्ठीं निशां विशेषेण
 कृतरक्षावलिक्रियाः॥ जागृयुर्बाधवास्तस्य दधतः परमां मुदा॥दशमे द्वा-
 दशे वाऽन्दि गोत्रोच्चरैः शुभैः शुभे ॥ सूत्रास्नानोत्सवं कुर्यात्पिताऽप-
 त्यस्य नाम च ॥ दिने शततमे वाऽऽख्यां पूर्णसंवत्सरेऽथवा ॥
 बिभ्रतोऽग्रे मनोह्वालरोचनागुरुचंदनं ॥ पूज्यत्रिपुरुषानूकमादौ घोष-
 वदक्षरं ॥ अष्टद्वंद्वं कृतमूर्ध्मांतमनरात्तिप्रतिष्ठितं ॥ नक्षत्रदेवतायुक्तं
 तदेव न तु केवलं ॥ मंगल्यमंतरंतस्थं न दुष्टं न च तद्धितं ॥ पुंसो
 विसर्जनीयांतमसवर्णं स्त्रियाः पुनः ॥ विषमाक्षरमकूरं विस्पष्टार्थं म-
 नोरमं ॥ सुखोच्यं दीर्घवर्णांतमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ततः प्रैकृति-
 भेदोक्तरूपैरायुः परीक्षणं ॥ प्रागुदक्षिरसः कुर्याद्बालस्य ज्ञानवान्

१ जीवत्यायाः २ प्रकृतिभेदे विरुतिविज्ञानाये उक्तानि रूपाणि तैः

भिषक् ॥ प्रशस्तवास्तुशरणं सज्जोपकरणं शुचि ॥ निवातं च प्रवातं च
 वृद्धस्त्रीवैद्यसेवितं ॥ निर्मत्कुणाखुमशकमतमस्कं च शस्यते ॥ शुचि
 धौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ॥ शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्ने-
 र्धूपितानि च ॥ काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ॥ वचा
 एकुट्श्रीवैद्यसर्षपैर्धूपयेत्सदा ॥ बोधयेत्सहसा सुप्तं नो न चैनं समु-
 त्क्षिपेत् ॥ तथा ह्यस्य समुदासो वेगरोधश्च जायते ॥ माक्षिकामलक-
 व्योषहृतीमूलसैर्धवैः ॥ श्लेष्मापनोदरुच्यर्थमुखमंतः परामृशेत् ॥ जी-
 वत्वद्गादिशृंगेषु समासक्तान् शुभान्मणीन् ॥ धारयेद्दश चैन्द्रादीन्
 जीवकर्षभकानपि ॥ हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचां ॥
 आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरौ रक्षोभिरक्षणी ॥ स्तन्यदोषाद्गदास्तस्य
 यथोक्तं तत्पिबेदतः ॥ पीनोऽति कंधराभंगं कुर्याद्दूर्ध्वाक्षमूर्ध्वगः ॥ उ-
 च्छ्वासरोधाहंभोऽति स्तनो जीवितसंशयं ॥ न गर्भिण्याः पिबेत्स्तन्यं
 पारिगर्भिकरुद्धि तत् ॥ स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबे-
 त् ॥ मूलैः सिद्धं बृहत्याद्यैः स्थिराभ्यां वा सितायुतं ॥ चतुर्थे सूति
 कागारादग्निस्कंधपुरोगमात् ॥ मासे निष्कामयेद्देवान्मस्कर्तुं स्वलं
 रुतं ॥ पंचमे मासि पूर्णेऽन्दि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ द्विकिष्कुमात्रं लि-
 सायां बलिं दत्वा चतुर्दिशं ॥ धरण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधु-
 क् ॥ अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥ चराचराणां लोका-
 नां प्रतिष्ठाऽस्यव्यथाऽसि च ॥ कुमारं पाहि मातेव ब्रह्मा तदनुमन्य-
 तां ॥ स्वाहेति मंत्रेणानेन प्रत्यहं च ततः परं ॥ साश्रयं सावलंबं च
 कटघादीन्मर्दयेदनु ॥ षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तच्च प्रयोजयेत् ॥ चि-
 रान्निषेवमाणोऽन्नं बालो नातुर्यमश्नुते ॥ भजेद्यथा यथा चान्नं स्त-
 न्यं त्याज्यस्तथा तथा ॥ षट् सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥
 कर्णौ हिमागमे वित्थ्येद्वाड्यंकस्थस्य सांत्वयन् ॥ प्राग्दक्षिणं कुमा-
 रस्य भिषग्वाभं तु घोषितः ॥ दक्षिणेन दधत्सूर्चीं पालीमन्येन पाणि

ना ॥ मत्ध्ये तत्कर्णपीठस्य किञ्चिद्गंडाश्रयं प्रति ॥ जरायुमग्नप्रच्छन्ने
 रविरश्म्यवभासिते ॥ धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसांकिते ॥ वित्थ्ये
 दैवरुते छिद्रे सरुदेवर्जुलाघवात् ॥ नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः सिरास्त
 त्र हि संस्थिताः ॥ कालिकामर्मरीरक्तास्तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः ॥ सशो-
 फदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ तेषां यथामयं कुर्याद्विमज्याशु
 चिकित्तिनं ॥ स्थानव्यधात्र रुधिरं न रुप्रागादिसंभवः ॥ स्नेहा-
 क्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ॥ आमत्तैलेन सिंचेच्च ब-
 हूलां तद्दोरया ॥ वित्थ्येत्यालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीय-
 सी ॥ वर्तिल्यहात्ततो रुढं वर्द्धयेत् शनैः शनैः ॥ स्वेदितोद्वर्ति-
 तं कर्णमभ्यक्तं बृंहणैः पुनः ॥ नाजीर्णं न मलोद्रेके न चात्युष्णे विव-
 र्द्धयेत् ॥ सदा च युंज्यादभ्यंगान्कर्णपालीगदोदितान् ॥ पुष्टिनीरुक्-
 त्वजननानिति संवर्द्धिते दृढे ॥ कलधौतावबद्धानि कर्णे रत्नानि नि-
 क्षिपेत् ॥ छिंद्याददृष्टौ स्त्रीणां तु पालिमंतरपांगतः ॥ देवतापांगयो-
 र्बाह्यं व्यापदः स्युस्ततो ध्रुवाः ॥ जिह्वासूचीव्यधाद्वर्तिगाढत्वादथवा म-
 लैः ॥ जाते महति संरंभे वर्तिमाश्वपनीय तत् ॥ यवैरंडजटाघृष्टीमं-
 जिष्ठाद्यैः प्रलेपयेत् ॥ मुरुढं च पुनर्वित्थ्येस्वरया तु विवर्द्धनात् ॥ छि-
 येत पाली शुद्धस्य शुद्धाखां संदधीत तां ॥ कर्णामयनिषेधोक्तसं-
 धानविधिना भिषक् ॥ वर्षं स्ववसतेर्बाह्यं कुमास्स्य न दर्शयेत् ॥ दी-
 पमातपमग्निं च रूपमन्यच्च भासुरं ॥ अथैनं जातदशानं क्रमशोऽपन-
 येत्स्तनात् ॥ पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणं ॥ कुर्यादपस्तनं
 श्लेहसंक्रांत्या स्तनलेपनैः ॥ बीभत्सैर्यावकासेकलत्रिमक्षतदर्शनैः ॥ पि-
 यालमज्जामधुकमधुलाजसितोपलैः ॥ अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो
 मोदकः शिशोः ॥ दीर्घनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ॥ संप्राहृ-

१ स्थूलं २ आराचर्मकाराणां चर्मच्छेदनशस्त्रमिति ह्यश्रुतेऽङ्गणः ३ छागं गव्यं च
 तदुणं ४ एतन्नामामोदकः

धानुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः॥बुभुक्षा चेत्यबलतामपस्तन्यस्य गच्छ-
ति ॥ अत्यग्निजिद्धितं तस्य विधानं पारिगर्भिकं॥ अभियुक्तः सदा-
चारो नातिस्थूलो न लोलुपः ॥ कुमारधारः कर्तव्यस्तत्राद्यो बाल
चित्तवित् ॥ अधार्मिकं दुराचारः स्थूलो विकटगामिनं ॥ करोति लो-
लुपो बालं घस्मरत्वेन रोगिणं ॥ रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषा-
दकैः ॥ अन्यत्रात्ययिकाद्वाधेर्विरिकं सुतरां त्यजेत् ॥ त्रासयेन्नाविधेयं
च त्रस्तं गृह्णति हि ग्रहाः ॥ वस्त्रवातात्स्वरस्पर्शात्पालयेद्द्विधा च तं
॥ क्रीडाभूमिः समा कार्या निःशस्त्रोपलशर्करा ॥ विल्वोपणकणांभो-
मिः सिक्ता निंबोदकेन वा ॥ जातुषं घोषवच्चित्रमत्रासं रमणं रहत् ॥
अतीक्ष्णाग्रं गवाश्वदिमंगल्यमथवा फलं ॥ शक्तिमंतं यथावर्णं वि-
द्यामध्यापयेत्ततः ॥ अनुशिष्यात्सदा चैनं धर्माय विनयाय च ॥ य-
था नेंद्रियदुष्टाश्वैरिह्यते यौवनागमे ॥ अभ्यंगोद्वर्तनं स्नानं प्रत्यहं च
समाचरेत् ॥ सहदेवास्थिराकौंतीकुसुमोत्पलचंदनैः॥ बृहतीफलतर्का-
रीसर्षपाकुष्ठसैध्वैः ॥ अश्वगंधावचैरंडतिलापामार्गतंदुलैः ॥ सात्म-
गुमाफलैस्तैलं साजक्षीरं विपाचिनं ॥ रक्षोग्नः पुष्टिदोऽभ्यंगस्तद्दुह-
र्चनं च तैः ॥ दधिमाक्षिकसंयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिकैः ॥ मूर्वामूलद्विर-
जनीयवैश्रोद्वर्तनं हितं ॥ कुलत्थचूर्णमेवं वा वाजिगंधारजोऽपि वा ॥
स्नाने सर्वौषधीकल्को जीवनीयांबुचेप्यते ॥ आरग्वधादिनिर्यूहे शृतं
शीतवसंतयोः ॥ वत्सकादिप्रतीवार्यं कुमारं प्राशयेद्वृतं ॥ ग्रीष्मे वा-
तातपस्वैर्बालः कामत्यतो हिमं ॥ प्रातरेव पिबेद्दुग्धं जीवनीयग-
णे शृतं ॥ सिताघृताढ्यान् सकूंश्च लिह्यान्न त्वेषपीतकं ॥ धा-
न्याम्लपायी लिह्याद्वा घृतसात्म्यो घृतं शृतं ॥ काकोलीशर्क-
रामेदानुत्थायष्टघाहजीवकैः ॥ कुटन्नटेन मूर्द्धानं लिपेदन्यैश्च शी-
तलैः ॥ रास्त्रासरत्नवर्षाभूर्हिगुसैधवदारुभिः ॥ सर्पिर्विदार्यादिजले

साधितं लेहयेच्छिशुं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं शूर्पपण्यौ दुरालभा ॥
 प्रियालमज्जा काकोली विदारी कट्फलाऽमृता ॥ द्राक्षाऽजशृंगी
 दुग्धीका क्षीरशुक्ला ह्याव्हया ॥ शृंगी मधुककुसुममेदर्षभकजी-
 वकं ॥ एभिः क्षीरं घृतं सिद्धं लिङ्गाद्बालो घनात्यये ॥ ब्राह्मी-
 सिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैधवैः ॥ सकणैः साधितं पीतं वाङ्मोधा-
 स्मृतिरुद्धृतं ॥ आयुष्यं पापरक्षोग्नं भूतोन्मादनिवर्हणं ॥ त्रिफला
 लक्ष्मणाऽनंता समंगा सारिवा वचा ॥ ब्राह्मी पाठा द्विबहती द्वि-
 स्थिरा द्विपुनर्नवं ॥ सहदेवा खर्वेली पयस्या गिरिकर्णिका ॥ तो-
 यकुंभे पचेदेतत्पलाशं पादशेषितं ॥ तेन कौंतीवचाकुष्ठरुष्णासर्ष-
 पसैधवैः ॥ नीरुक्सरूपवत्सायाः संयुक्तं पयसा च गोः ॥ पुष्ययो-
 गे घृतप्रस्थं सहमशकलं शृतं ॥ पानाभ्यंजनतो मेधास्मृत्यायुःपुष्टि-
 वृद्धिदं ॥ रक्षोग्नं च विषग्नं च सारस्वतमिदं घृतं ॥ लीढं सहघृत-
 क्षौद्रं वचाहेमरजोऽल्पशः ॥ संवत्सरं परं मेध्यं रक्षोग्नं बलवर्द्धनं ॥
 पयस्या पिप्पली कुष्ठं हरिद्रा सारिवा वचा ॥ मांसी कैडर्यमित्येत-
 चूर्णं ब्राह्मीरजःसमं ॥ लीढ्वाऽऽज्येन शिशुर्वर्षं भवत्यपलितो बुधः ॥
 बलवान् श्रुतसंपन्नः शतायुः स्थिरयौवनः ॥ प्रातः प्रातरिमं लेहं
 धात्री चास्यावलेहयेत् ॥ ब्राह्मीवद्योजयेदूर्वा मूर्वा ब्रह्मसुवर्चलां ॥ ल-
 क्ष्मणां श्वेततर्कारीमध्यंडां गौरसर्षपां ॥ सहस्रवीर्यां फलिनीं पक्वं
 च बहतीफलं ॥ रोहिषं चेत्यमी प्राशाः पृथग्द्वादश कीर्तिताः ॥
 महताऽप्युपयोक्तव्या नरेण नियतात्मना ॥ नित्यं मृद्भक्षणाद्रक्षेत-
 या स्युर्नियतं गदाः ॥ पांडुत्वश्वयथुश्वासकासातीसारजंतवः ॥ छ-
 र्दिर्मूर्च्छांभिसदनस्तन्यद्वेषाः सरुग्भ्रमाः ॥ अक्षयेदंतपवनं नास्थि-
 रद्विजबंधनः ॥ तस्य तद्वदनकुद्धः कुर्यादंतामयान्सरुक् ॥ शूरैरा-
 युधिभिर्गुप्तमष्टयं नगरं परैः ॥ यथा शिशोर्वपुस्तद्वद्यथोक्तैर्विधिभि-
 र्ग्रहेः ॥ इति बालोपचारणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधो हि बालः
 प्रागुक्तस्तस्य क्षीरमदुष्टं प्रयुंजीत ॥ अन्नादस्य हितमन्नं ॥ उभयवृत्ते-
 रुभयं ॥ क्षीरं हि यथोक्तैर्दोषकोपनैराहारविहारैर्धान्या व्यापन्नं विवि-
 धामयोदयाय बालस्य कल्पते ॥ तत्र श्यामारुणवर्णं तिक्तकषाया-
 नुरसं विशदं रुक्षमलक्ष्यगंधं फेनिलमृतमिकरमाध्यानमूत्रवर्चोविबं-
 धकृत्कर्शनमप्सु विसर्पति विच्छिन्नं च प्लवते वातदुष्टं ॥ कृष्णं नीलं
 ताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुणपरुधिरगंधि भृशोष्णमप्सु पी-
 तराजिमहिदाहकरं च पित्तदुष्टं ॥ अत्यर्थं शुक्लं मधुरं लवणानुरसं
 घृततैलवसामज्जगंधिपिच्छिलं बहलं तंतुमद्गुरु सलिलेऽवसीदति नि-
 द्राबहुलं च श्लेष्मदुष्टं ॥ तदुपयुज्यमानं यथास्खलिगान् व्याधीनभिनिर्व-
 र्थयति ॥ स घृतप्रदेशमभीक्ष्णं स्पृशति स्पर्शं च न क्षमते तत्र रुजमुपल-
 क्षयेत् ॥ निमीलिताक्षतया मूर्ध्नि रुजं ॥ जिह्वोष्ठदंशश्वासमुष्टिवंधो-
 ध्वंक्षणैर्हृदये ॥ विण्मूत्रसंगच्छर्द्याध्मानांत्रकृजनस्तनदंशनचेष्टनपृ-
 ष्टविनमनजठरोन्नमनैर्जठरे ॥ मूत्रसंगतृणमूर्च्छोत्त्रासदिगमिबीक्षणह-
 स्तखल्लीपादकुञ्जीभवनश्मश्रुकेशलुंचनैर्वस्तौ गुदे च ॥ सर्वत्र च स्व-
 भावातिरिक्तरोदनेन मुखवित्कणनेन च ॥ अथ यथामयं यथादोषं
 च धान्याः शमनशोधनानि प्रयुंजीत ॥ तत्र वातदूषिते स्तन्ये देवदा-
 रुसरलकटुरोहिणीवचाकुष्ठपाठाभाडीर्मागधिकावृश्चिकालीचित्रकाज-
 मोदशुंठीमरिचानां काथं दशमूलकाथं वा त्रिरात्रं पाथयित्वा वात-
 व्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं निगदमदिरानुपानं दद्याद्वातहरद्-
 व्यसिद्धं वा ॥ ततः स्निग्धां मृदु विरेच्य वस्तिकर्मणोपचरेद्वातग्नैश्वा-
 भ्यंगस्त्रेदोपदेहोन्मदनैः ॥ सरलरास्त्राऽजमोदादेवदारुचूर्णं सर्पिषा बा-
 लमबलेहयेत् ॥ एवं विधैरेव च पिपकं सशर्करं सर्पिः ॥ अपि चातिक्ता-

१ अष्टांगहृदये तु ॥ संसृष्टलिगं संसर्गाच्चिलिगं सानिपातिकर्माति ॥

नुरसं स्तन्यं मुद्गमाषपलाशाभ्यां काकोलीयुगेन च शोधयेत् ॥ पि-
 थंगुधातकीपद्मपद्मकदेवदारुक्षौद्रैर्वा ॥ कषायानुरसं हिंगुसैधववचाघृ-
 तेन ॥ फेनिलं विच्छिन्नं च प्लवमानं बिल्वाग्निमंधशृतेन पयसा ह-
 विषा च ॥ शूर्पपर्णीकाकोलीवृहत्पल्लुजफलैर्वा ॥ पित्तेऽमृतापटो-
 लपत्रसारिवाशतावरीनिंबचंदनकाथं धात्री बालश्च पिबेत् ॥ त्रिफ-
 लानिंबकटुकामुस्तकाथं वा ॥ जीवकर्पभकद्विकाकोलीमधुककट्फ-
 लकर्कटशृंगीकाथं वा ॥ सक्षौद्रं पटोलादिं पद्मकादिं वा न्यग्रोधार्दि
 वा ॥ एभिरेव च द्रव्यैः सर्पिषि पित्तघ्नानि च विरेचनानि शीतांश्वा-
 भ्यंगप्रदेहसेकान् कुर्यात् ॥ अपिच ॥ ताम्रावभासं पयो हृदयमु-
 द्देष्यति तत्पिथंगुमुस्तशवररोधैः शोधयेत् ॥ अम्लानुरसमम्लपित्त-
 करं तद्वाक्षामधुकपयस्याश्रीपर्णीभिः ॥ कटुकानुरसं छर्द्यतीसारका-
 सश्वासकरं तत्काकोलीभ्यां विदारीभ्यां मधुपर्ण्या च ॥ उष्णमामदा-
 हृज्वरकरं विरेचनं च तच्चंदनोत्पलकमलैः ॥ कफे तु सैधवपिप्पलीयु-
 क्तं सर्पिर्बालं पाययेत् ॥ सैधवमधुकसंसृष्टं वा मदनपुष्पकल्केन च सक्षौ-
 द्रेण स्तनं बालस्य चोष्ठमालिंपेत्तेन सुखं वमति ॥ धात्रीं तीक्ष्णैर्वाभये-
 सतः कृतसंसर्जनां पंचकोलघनवचाऽतिविषाकाथं पाययेत् ॥ तगरसुर-
 दारुसुरेंद्रयवपृथ्वीकाकाथं वा ॥ आरग्वधार्दिं मुस्तादिं वा ॥ रुक्षोष्णा-
 न्नस्य धूमगंडूषप्रदेहपरिषेकानविरुद्धं चान्नपानं योजयेत् ॥ अपिच ॥
 लवणानुरसं विसर्पकोठकंबुकरं ॥ तत्पिचुमंदपटोलीक्षीरिवृक्षैः शोधयेत् ॥
 तंतुमहौर्बल्यश्वासकासकरं ॥ तत्पिप्पलीनागरचूर्णेन समधुघृतेन ॥
 गुरु सदानात्मकं प्रतिश्यायसिंघाणकक्षीरालसककरं ॥ तत्पाठाव्योषक-
 ल्केन पंचकोलचूर्णेन वा क्षौद्रघृताप्लुतेन दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत् ॥ यदा
 पुनर्धानुसन्निपातप्रकोपनान्यासेवेत तदाऽस्यास्त्रयो मला युगपद्दक्षो-
 भिप्रपन्नाः क्षीरावहा रसायनीः समनुश्रित्य संकीर्णलिङ्गं स्तन्यमावहं-
 ति ॥ तच्चेदमविज्ञानात्सततमप्रत्यवेक्षणात्प्रमादाद्वा मातुः कुमारः

पिबति ततः स तेन सलिओपममच्छं विच्छिन्नमामं दुर्गधि नाताव-
 णवेदनं फेनिलमतिसार्धते पीतश्वेतमूत्रताविष्टंभतृष्णाज्वरच्छर्दिवि-
 जृम्भिकाशुष्कोद्गारा रुचिभ्रमांगभंगविक्षेपकूजनघ्राणाक्षेमुषपाकट्ट-
 ष्ट्युपप्लवस्वरसादादयश्चास्य प्रादुर्भवन्ति ॥ तं क्षीरालसकमत्ययं चाच-
 क्षते ॥ तत्र धात्री बालं च पूर्वमेवाद्यु वामयेद्विहितसंसर्गयोश्च मुस्त-
 पाठाऽतिविषाककुम्भकटुकानां काथं पानाय दद्यात् ॥ रास्त्राऽजमो-
 दाप्रियंगुभद्रदारुणां वा ॥ पाठातेजोवतीपुनर्भवृश्चिकालीनां वा ॥
 भूर्निवामृताकुटजफलसाखिणां वा ॥ वचाहरिद्रादिगणयोर्वा ॥ पा-
 ठादिमहाकपायस्य वा ॥ जंब्वाघ्नबिल्वकदंबपत्राणां वा ॥ बिल्व-
 भंगस्य वा ॥ अनुबन्धे च यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत ॥ दंतोद्भेदश्च सर्व-
 रोगायतनं ॥ विशेषेण तु तन्मूला ज्वरशिरोभितापतृष्णाभ्रमाभि-
 ष्यंदकुक्कूणकपोथकीवमथुकासश्वासातीसारविसर्पाः ॥ स दीर्घायुपो-
 ऽष्टमान्मासात्परतो वा प्रवर्तते ॥ इतरेषां तु चतुर्थीते ह्यतिबाल्ये दं-
 तोत्पादवेदनया पीडिता न सम्यक्संपूर्णधातुवला भवन्ति ॥ तत्रास्थि-
 मज्जानौ दंतोत्पत्तिहेतू ॥ तदा च तयोरसंपूर्णवीर्यत्वात्पुनः कालांत-
 रेण दंतानां पतनमापूर्यमाणधातुत्वाच्च पुनरुत्थानमतएव च वृद्धानां
 पुनर्दंतोत्पत्तिर्बलाग्निपातितानां तु सहसा तदधिष्ठानगतधातुबीजभ्रं-
 शात्संततिव्यवच्छेदाच्छोणितप्रवृत्त्याऽभिघाताच्च निःसारत्वाच्छिरा-
 णां पुनरनुत्पादः ॥ एतेन योगच्युता अपि प्रायशो व्याख्याताः ॥
 तौ तु धातुकालक्रमेण पच्यमानौ यदा दंताशयमनुप्रपद्येते तदाऽ-
 स्य किञ्चिदुत्सेधेनोर्ध्वाधोदंतमांससंघट्टनादंगहर्षो जायते ॥ त-
 द्दनेन च श्लेष्मणा कंडूस्तदा चूचुकं दंद्श्यते ॥ यद्यदालंभते
 तत्तदास्यमानयति ॥ मारुतश्चास्य दंतमूलेषु मूर्च्छति ॥ ततः
 स कफानुविद्धो ऽस्थिमज्जस्थितः सर्वतो विसरन् सह पित्तेन
 धातून्मलांश्च दूषयन् विशोषयति ॥ तद्विजानामसंभवएवेति ॥ भवं

ति चात्र ॥ पृष्ठभंगे बिटालानां बर्हिणानां शिखोद्भवे ॥ दंतोद्भेदे
 च बालानां न हि किञ्चिन्न दूयते ॥ यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं य-
 थाबलं ॥ विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितं ॥ त एव
 दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ॥ अतस्तदेव भैषज्यं मात्रात्व
 स्य कनीयसी ॥ सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वाङ्गानुपसेवनात् ॥ स्नि-
 ग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ सद्यस्तान् वमनं तस्मा-
 त्पापयेन्मतिमान्मृदु ॥ वस्तिं साध्ये बिरकेण मर्शनं प्रतिमर्शनं ॥ युं-
 ज्याह्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ॥ भूर्वाव्योषवराकोल-
 जंबूत्वगरुसर्षपाः ॥ सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परं ॥
 इक्षुमूलकशेर्वाख्ययष्ट्याव्हेस्तनु शुल्ध्यति ॥ सांद्रं तु क्षौद्रकाश्मर्य-
 गुडूचीतंदुलांबुभिः ॥ शूनैर्वासुरसश्वेतसर्षपाबृहतीद्वयैः ॥ ग्रथितं प-
 द्मकोशीरफलिनीश्वेतचंदनैः ॥ दंतपाल्त्रं समधुना चूर्णेन प्रतिसारये
 त् ॥ पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥ बाघीणसकपोतो-
 त्थरजस्तद्वच्च योजितं ॥ लावतिक्तिरिवल्लूरजः पुष्परसमुत्तं ॥ द्रुतं
 करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखं ॥ वचाद्विबृहतीपाठाकटुकाऽतिवि-
 षाघनैः ॥ मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ॥ भद्रदारुघनं य-
 ष्ठी समंगा ससितोपला ॥ वातज्वरपरीतांगः पिबेदंतस्पानकं ॥ सुरा-
 ह्वचनयष्ट्याह्वपयस्यांशुमतीद्वयं ॥ नगरं मरिचं माईं वृश्चिकाली श
 तावरी ॥ घृतं तत्काथदुग्धाभ्यां सिद्धं हंत्यनिलज्वरं ॥ बालस्य पा
 नाभ्यंगाभ्याभेभिश्चोन्मर्दनं हितं ॥ हरिद्राकुष्ठपटुंथाशतपुष्पाहरेणु-
 भिः ॥ भाद्रर्धेलासुषवीरास्त्रावर्षाभूनतसर्षपैः ॥ अक्षौभैः सांबुदसुं मे
 स्तुपिष्टैर्मरुद्दरैः ॥ तैलप्रस्थं सुरामंडतुल्यमभ्यंजने पचेत् ॥ लाजनी-
 लोत्पलकणामधुरांजनशर्करं ॥ पित्तज्वरमनीसारं मधुलीढं निवर्त्त-
 येत् ॥ लाजद्विपिप्यलीकाथः शर्करामधुसंयुतः ॥ पीतो ज्वरमती-

१ अपितु सर्वाण्येवांगानि पीडयंतइत्यर्थः ॥

सारं तृष्णां छादं च नाशयेत् ॥ आमातिसारे रक्ते च कल्कितां गजपि-
 प्पलीं ॥ पापयेच्छर्करोपेतां चूर्णं वा देवदारुजं ॥ शिरोभितापे सघृतैः शि-
 रः शीतैः प्रलेपयेत् ॥ पत्रैः कपित्थचांगेरीवदरीकाकमाचिजैः ॥ शिरोरुक्-
 छर्धतीसारनाशनं मूर्द्धलेपनं ॥ गवादनी दाडिमं च कृत्वा कोष्णांभसा प-
 चेत् ॥ कुर्यात्कुकूलपोथकयोर्यथोक्तं स्वस्वमौषधं ॥ मनःशिला शंखनाभिः
 पिप्पल्यो मधुयष्टिका ॥ क्षौद्रेण घृष्टा गुटिका शिशोः सर्वाक्षिरोगजि-
 त् ॥ पिप्पलीतंदुलीमुद्गैः सुमनःकोरकैर्यवैः ॥ नीलोत्पलस्य पत्रैश्च
 श्रेष्ठा वर्तिः सितोन्मितैः ॥ मुस्तांजनप्रियंगूणां चूर्णस्नंदुलवारिणा ॥
 तृष्णातीसारवमथून् हंति पीतः समाक्षिकः ॥ पटोलनिंबकुटजसप्त-
 र्णं सदीप्यकं ॥ देवदारुविडंगानि सरलो भाक्षिकं घृतं ॥ लीढं ज्वरम-
 तीसारं कासं पांड्वामयं वर्मिं ॥ हन्याच्च मातृकान्द्रोषान् रोगानन्यांश्च
 तद्विधान् ॥ मधुकव्योषपटुंथाग्रथिकाः स्पृष्टरोदिताः ॥ क्षीरिणां च प्र-
 वालानि पाठां च विपचेद्दृते ॥ तत्पीतं समधु श्लेष्मज्वरघ्नं दीपनं
 परं ॥ राक्षैलानततर्कारीमधुशिपुसुराव्हयैः ॥ सबिल्वकुष्ठवरणरेणुकामि-
 शिभिः कृतः ॥ श्लेष्मज्वरहितो लेपस्तैलमभ्यंजनं च तैः ॥ मंडलानि
 च साग्येन गजमूत्रेण लेपयेत् ॥ रजनीदारुसरलश्रेयसीबृहतीद्वयं ॥
 पृष्ठिपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुत-
 स्थानुलोमनं ॥ अतीसारज्वरश्वासकामलाकासपांडुजित् ॥ बालस्य
 सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदं ॥ बिल्वपेशी सवरुणा धातकी रोधवाल-
 कं ॥ हंति लीढमतीसारं शिशोः क्षौद्रयुतं द्रुतं ॥ त्रिफलाधातकीपु-
 ष्पपद्मबिल्वशलाटुभिः ॥ सकटुंगैर्घृतं सिद्धमुदरामयनाशनं ॥ पथ्या-
 सौवर्चलक्षारबेडव्योषामिर्हिगुभिः ॥ तिक्त्या च घृतं सिद्धं समक्षीरं
 व्यपोहति ॥ गुल्मानाहगुदभ्रंशश्वासकासविलंबिकाः ॥ समंगाधात-
 कीलोधकुटन्नटबलाह्वयैः ॥ महासहाक्षुद्रसहामुद्गबिल्वशलाटुभिः ॥
 सकापीसीफलैस्तोयसाधितैः साधितं घृतं ॥ क्षीरमस्तुयुतं हंत शीघ्रं

दंतोद्भवान् गदान् ॥ विविधानामयानेतद्दृढकाश्यपनिर्मितं ॥ दंतो-
 ज्जेदोत्थरोगेषु न बालमतिथंत्रयेत् ॥ स्वयमप्युपश्याम्यन्ति जातदंत-
 स्य यद्गदाः ॥ यावन्मासस्य यो जातस्तावद्वर्षस्य स द्विजः ॥ पतति
 प्रायशोऽघानां तेषां पूर्वस्य संभवः ॥ अत्यहःस्वप्नशीतांबुश्लैष्मि-
 कस्तन्यसेविनः ॥ शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ॥ अरोचकः
 प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ कुमारः शुष्यति ततः खिग्धशुष्कमु-
 खेक्षणः ॥ सैधवव्योषशाईष्टापाठागिरिकदंबकान् ॥ शुष्यतो मधुसर्पि-
 र्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ॥ अशोक्रोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितं ॥
 बदरीधातकीधात्रिचूर्णं वा सर्पिषा युतं ॥ अश्वलिंडरससौद्रयुक्तं
 वा मधुयष्टिकां ॥ द्विवार्ताकीफलरसं केवलं वाऽश्वविड्मं ॥ मधुना वा
 घनव्योषपाठामूर्वाशातावरीः ॥ सपयस्याः पृथक्पर्णीशृतं वा माक्षिका-
 न्वितं ॥ स्थिरामस्तहव्योषद्विपुनर्नवसाधितं ॥ स्थिरावचाद्विबृहतीका
 कोलीपिप्पलीनतैः ॥ निचुलोत्पलवर्षाभूभाङ्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः ॥ सिद्धं
 प्रस्थाद्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परं ॥ सिंध्यश्वगंधासुरसाकणागर्भं च
 तद्गुणं ॥ यष्ट्याह्वयिप्पलीरोधपद्मकोत्पलचंदनैः ॥ तालीसपिप्पलीभ्यां
 च साधितं शोषजिहृतं ॥ शृंगीमधूलिकाभाङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥
 अश्वगंधाद्विकाकोलीराम्लर्षभकजीवकैः ॥ शूर्पपर्णीविड्मैश्च कल्कितैः
 साधितं घृतं ॥ शशोसमांगनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परं ॥ वचावयस्थात-
 गरकायस्थाचोरकैः शृतं ॥ वस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यंजने हितं ॥
 द्वे बले तुंबुरुच्छली वचा गिरिकदंबकः ॥ सुरापिष्टः प्रदेहः स्यादधः
 काये विशुष्यतः ॥ सिंहस्कंधीसिंहवल्लीकरमर्दीत्रिकंटकैः ॥ भंगका-
 थैः कुमाराणां शुष्यतां परिषेचनं ॥ साशोक्रोहिणीं कृष्णां मध्वाज्ये-
 न लिहन् जयेत् ॥ शिशुः शोषं शरीरस्य ससितच्छागदुग्धमुक् ॥
 शुष्ककासे कुमारस्य धान्याः स्तन्यविशोधनं ॥ माषसूपः प्रयोक्तव्यः

१ तालीससारिवाभ्यामित्यष्टांगसंग्रहे पाठः ॥ तालीससारिवाभ्यामित्येषां कर्त्तव्याः

सरुष्णो घृतभर्जितः ॥ मधुनाऽतिविषाशृंगीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुं ॥
 एकां वाऽतिविषां कासज्वरछर्दिरुपद्रुतं ॥ कासतृद्वर्धतीसारैरदितं
 लाजतर्पणान् ॥ लाजतालीसपत्रं वा बीजानि कमलस्य च ॥ रोध-
 प्रियंगुकल्कं वा पायथेत्तंदुलांभसा ॥ शर्करामधुसंयुक्तं लाजकुस्तु-
 बरीरजः ॥ बृहतीफलमूलत्वक्पिप्पलीग्रंथिकैः कृतः ॥ तवक्षीरयुतैः
 काथो मधुना हंति शीलितः ॥ छर्दिमूर्च्छाज्वरश्वासकासातीसारपीन-
 सान् ॥ पंचकोलद्विवार्ताकीमूलभाद्रीनुगाह्वयाः ॥ क्षौद्राज्यलीढाः श्व-
 सनकासपीनसरुक्च्छिदः ॥ श्यामातिमुक्तातर्कारीकुमुभकाथसाधि-
 तं ॥ यष्टीगर्भं घृतं तृष्णाहिध्माश्वासास्त्रपित्तनुत् ॥ पीतं पीतं वमति
 यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ द्विवार्ताकीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ॥
 पिप्पलीपंचलवणं कृमिजित्पारिभद्रकं ॥ तद्वह्निह्यात्तथा व्योषं मर्षां
 वा रोमचर्मणां ॥ लाभतः शल्पकश्वाविद्रोधर्षगिरिजन्मनां ॥ ख-
 दिरार्जूनतालीसकुष्ठस्यंदनजे रसे ॥ सक्षीरं साधितं सर्पिवर्मधुं वि-
 नियच्छति ॥ हनुमूलगतो वायुर्दतदेशान्विशोषयेत् ॥ यदा शिशोः
 प्रकुपितो नोत्तिष्ठति ततो द्विजाः ॥ रुक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनि-
 लः सिराः ॥ हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दंतैः शब्दं करोत्यतः ॥ क्षीरिप्रवालम-
 धुकदर्भमूलत्रिसोत्पलैः ॥ तृष्णादाहज्वरहरः कषायः ससितामधुः ॥ शर्क-
 रादाडिमकणानागकेसरजीवकं ॥ लिहन्कुमारः क्षौद्रेण तृद्वर्दिभ्यां
 विमुच्यते ॥ लाजैः सचंदनोशीरयष्टीमधुकपद्मकैः ॥ लिप्तो धौतः
 स्तनः पीतो भ्रमतृद्दाहमोहहा ॥ अक्षेहलवणं पीत्वा संस्कृतं लावजं
 रसं ॥ सशर्करं विजयते बालो लंघनजान् गदान् ॥ विसर्पस्तु शि-
 शोः प्राणनाशनो बस्तिशीर्षजः ॥ पद्मवर्णो महापद्मो बाले दोषत्रयो-
 द्भवः ॥ शंखाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं मजेत् ॥ सवंतो जायते
 यस्तु दंताः प्राण्यस्य चोत्तराः ॥ कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च हि-

१ शल्पकादिजन्मनां रोम्णां चर्मणां च यथात्मं मर्षां मधुघृताभ्यां लिह्यात् ॥

जातये ॥ दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् ॥ वत्सस्य मधु-
लाजानामापूर्य प्राङ्मुखो मुखं ॥ चुंबेत्कुमारस्त्रीन्वारान्प्रायाश्चित्मिदं
परं ॥ नावमारोहयेद्बालं स्नातं स्कंधं गजस्य च ॥ भोजयेद्ब्राह्मणांश्चा-
त्र पायसं मधुसर्पिषा ॥ मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिब-
च्चपि ॥ काथाग्निसादवमधुतंद्राकाश्यांरुचिभ्रमैः ॥ युज्यते कोष्ठ-
त्थ्या च तमाहुः पारिर्गभिणं ॥ रोगं परिभवारब्धं च युज्यात्तत्राग्नि-
दीपनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलकटुकादेवदारुभिः ॥ क्षारद्वयविडाजा-
जीबिल्वमध्याग्निदीप्यकैः ॥ दधिसौवीरकसुरामंडैश्च विपचेद्दूतं ॥ हं
ति प्रयुक्तं तत्काले रोगान्पारिभवाश्रयान् ॥ अत्रेनोपहतं स्तन्यं पि-
बतो विहितात्परं ॥ इमानेव गदान्कुर्यात्कुर्यात्तेष्वेतदेव च ॥ पीतं पी-
तं च यः स्तन्यं सवातमतिसार्यते ॥ तस्याप्येतत्परं पथ्यं दीपनं ब-
लवर्णकृत् ॥ अत्युद्रिक्तक्षुधं बालं परिभूतं तु लेहयेत् ॥ विदारीयव-
गोधूमकणाचूर्णं घृताप्लुतं ॥ पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करं ॥
अक्षमज्जाद्विकाकोलीयष्टीमधुकमोरटैः ॥ श्रपयेत्क्षीरमाज्यं वा बी-
जैरिभुरकस्य च ॥ तत्रयोज्यं गुरु स्निग्धं यच्चात्यधौ पुरेरितं ॥ श्व-
वायसविडालानामुच्छिष्टेन जलेन च ॥ स्नापयेत्तं न चेदेवं क्षुत्तस्य
प्रशमं व्रजेत् ॥ क्षीरिपादपमूलस्थं विधिना स्नापितं ततः ॥ वस्त्र-
रत्नाद्यलंकारैः कुमारं भूषयेन्मितैः ॥ वृक्षं चानु ततः कुर्याद्भूषण-
व्यत्ययं तयोः ॥ एतदायुःप्रदं धन्यं स्नपनं सर्वरोगजित् ॥ जटीभूतक-
चाक्षादिपक्ष्माणं त्वतिलोलुपं ॥ गोमूत्रगंधिं स्नपयेत्तीर्थे गव्यशकृद्
सैः ॥ वचापुष्पशिलाकुष्ठवयस्थार्हिगुकट्फलैः ॥ सबस्तमूत्रमदिरैस्तै-
लमभ्यंजनं पचेत् ॥ बलाविदारीत्रिकटुकुष्ठोशीरकुचंदनैः ॥ सि-
द्धं पीतं हविर्हति तं विकारमशेषतः ॥ शिरः पृष्ठं ततो मु-
ष्कौ ततः पादौ च योजयेत् ॥ हस्ताभ्यामुत्थितो वायुः स पर्वानुप्लवः
स्मृतः ॥ गौरीवचासदापुष्पीहयगंधाकटुत्रयैः ॥ सकट्फलद्विवार्ता-

कीबयस्थाहिंगुरोहिषैः ॥ बस्तमूत्रसुरायुक्तैः साधितं तस्य योजयेत् ॥ तैलमभ्यंजने शेषं वातव्याधिवदाचरेत् ॥ तालुमांसे कफः कुद्दः कुरुते तालुकंदकं ॥ तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ तालुपातः स्तनद्वेषः कच्छ्रात्यानं शकृद्भवं ॥ तृडास्पकंड्वक्षिरुजा घ्रीवा-
दुर्धरता वमिः ॥ तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ तालु तद्दत्तकणाशुंठीगोशकृद्रसैंधवैः ॥ शृंगबेरनिशाशृंगं कल्कितं बटपल्ल-
वैः ॥ बध्वा गोशकृता लिमं कुकूले स्वेदयेत्ततः ॥ रसेन लिपेत्ताल्वा-
स्पं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतं ॥ पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकंदकात् ॥ मस्तुलुंगक्षयाद्यस्य वायुस्तालवस्थि नामयेत् ॥ तस्य तृद्दैन्ययुक्तस्य सर्पिमधुरकैः शृतं ॥ पांनाभ्यंजनयोर्योज्यमुद्देगश्च हिमांबुना ॥ मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ॥ ताम्रो वणोऽतःकंडूमान् जायते भूर्धूर्युपद्रवः ॥ केचि-
त्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येऽहिपूतनं ॥ पृष्टारुर्गुदकुष्ठं च केचिच्च तम-
नामकं ॥ तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः सिद्धं शीतं च शीतांबुयुक्तमुत्तरपानकं ॥ सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपये-
त् ॥ त्रिफलावदरीप्लक्षत्वक्काथपरिषेचितं ॥ कासीसरोचनातुत्थम-
नोह्वालरसांजनैः ॥ लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाऽवचूर्णयेत् ॥ सुश्ल-
क्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ॥ सारिवाशंखनामिभ्यामसनस्य त्वचाऽथवा ॥ रागकंडूत्कटे कुर्याद्रक्तस्त्रावं जलौकसा ॥ सर्वं च पि-
त्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ अनामस्थौल्यपित्तास्रकंडूगंडुगला-
मये ॥ उदुंबरोन्मितं श्रेष्ठं ताक्षर्यमंतरपानकं ॥ गृह्णाति सूतिकागारे न स्तनं चेत्स्पृशेत्ततः ॥ पथ्याधात्रीफलकणैर्जिह्वां सघृतमाक्षिकैः ॥ पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिष्कृतं ॥ रुदते त्रस्यते चाबलेहं द-
घ्नात्सुखावहं ॥ प्रदीपांगाररजसा प्रशांतेनावचूर्णयेत् ॥ पंचमेऽङ्घ्रि पत-

आलं लेपयेद्वा गुडांभसा ॥ सांदित्रेण भूमौ घृष्टेन नालपातेऽपि चोन्न-
तां ॥ नाभिं छागेन शकृता दग्धेनांतर्विचूर्णयेत् ॥ अश्वगंधांजनाजा-
विविड्यष्टीमधुकादिभिः॥रोपयेच्चूर्णितैर्नाभिं स्नेहयुक्तैरनुन्नतां॥यष्टी-
रोधनिशाश्यामाकल्कपक्केन सेचयेत् ॥ नाभिं पाके तु तैलेन तच्चूर्णैश्चा-
वचूर्णयेत् ॥ वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुंढिसंज्ञितां ॥ मारुतघ्नैः प्र-
शमयेत्स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥ असम्यक्कल्पनाच्चाभेः स्याद्विनामो विजृं-
भिका॥वातपित्तहरं कर्म तत्रांतर्बहिराचरेत् ॥ गर्भाभिसामवमनाच्छ्ले-
ष्मणः कंठगस्य वा ॥ संपर्कात् हृदये दुष्टो मार्गानावृणुते रसः ॥
बद्धमृष्टिस्ततो मुखेद्रोगैर्बालोऽभिभूयते ॥ हृद्रोगाक्षेपकश्वासकास-
च्छर्दिज्वरादिभिः ॥ उल्बकं सहजं व्याधिमंब्रुपूर्णं च तं वदेत् ॥
स्रोतोविशोधनं प्रातस्तस्मिन्नंतरपानकं ॥ विदध्याच्छागलं मूत्रं पा-
नाभ्यंगौ च वर्जयेत् ॥ बिल्वादिमूलवृहतीपंचकोलं पलांशकं ॥
धन्वमांसपलान्यद्यौ शशमूर्द्धपलाष्टकं ॥ साधयेत्षोडशगुणे सलि-
लेऽष्टांशशोषितं ॥ तेन काथेन कर्षाशैर्षतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ छा-
गलीमूत्रमदिरादधिशीरसमांशकं ॥ विडंगसैधवाजाजीचविकादेवदा-
रुभिः ॥ सहिस्राहिगुलशुनैः सव्योषैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ तत्पानाद्दंति
सहजगुल्महिध्माऽनिलामयान् ॥ पांडुरोगं च वातोत्थं स्वस्थवृत्ते च
पुष्टिदं ॥ परिदग्धच्छर्वि बालं लिह्याद्दूर्वातिलोत्पलैः ॥ शमीपत्रशि-
रीषत्वक्सारिवामधुकाभयैः ॥ मूर्वाधात्रीनिशाचूर्णं मूत्रेण मधुमत्पि-
बेत् ॥ पांडुरोगी शृतं सर्पिर्वराभृंगरसेन वा ॥ पाठावल्लहिरजनीमु-
स्ताभार्द्धीपुनर्नवैः ॥ सविल्वत्र्यूपणैः सर्पिर्दृश्रिकालीयुतैः शृतं ॥ लि-
हानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ॥ व्याधेर्यद्यस्य शैषज्यं
स्तनस्तेन प्रलेपितः ॥ स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेद्ग-
दं ॥ ग्रहैरपि हि जायंते प्रच्छन्नैर्व्याधयः शिशोः ॥ कर्म शस्तम-

तस्तेषु देवपुत्र्याश्रयं सदा ॥ इति बालामयप्रतिषेधो नाम द्वि-
तीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो बालग्रहविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ पुगु गुहस्य रक्षार्थं
निर्मिताः शूलपाणिना ॥ मनुष्यविग्रहाः पंच सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥
स्कंदो विशाखो मेघाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ॥ शकुनिः पूतना शी-
तपूतना वृष्टिपूतना ॥ मुखमंडलिका तद्देवती शुष्करेवती ॥ ते कामरू-
पिणः स्कंदमुपचेरुः समाहिताः ॥ स्कंदस्य बालधारत्वात्तेषां स्कंदोऽ-
ग्रणीरभूत् ॥ स्कंदेऽथ यौवनं प्राप्ते सैनापत्यं च तान् ग्रहान् ॥ रौद्रान्
रुद्रोऽनुजग्राह प्राज्ञान् वृत्त्यभिलापिणः ॥ न तिथिष्वप्यतिथयो देवताः
पितरोऽपि वा ॥ येषु वेश्मसु पूज्यंते निवृत्ताचारकर्मसु उत्सन्न-
बलिहोमेषु भिन्नकांस्यादिभोजिषु ॥ हरध्वं तेषु बालानामारो-
ग्यं धर्मचारि च ॥ शूलिनेति नियुक्तास्ते बलिपूजाभिकांक्षिणः ॥
बालान् कश्मलधात्रीकान् संध्यासु रुद्रतोऽशुचीन् ॥ कुद्धान् भीता-
न्विमनसः शून्यस्थानैकचारिणः ॥ परोपभुक्तकुसुमवस्त्राभरणधारि-
णः ॥ ऋक्षोलूकविडालादिरूपैरन्यैस्तथाऽद्भुतैः संत्रासयंति शयिता
न्कदाचिज्जाग्रतोऽपि वा ॥ प्रायः पर्वसु गृह्णंति ग्रहाश्चिद्रप्रहारिणः ॥
आविशंतश्च लक्ष्यंते केवलं शास्त्रक्षुपा ॥ शुद्धेन देहं बालानां ग्र-
हगंधर्वयोषितां ॥ तेषां ग्रहिण्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ सामा-
न्यरूपमुत्रासजुंभाभ्रक्षेपदीनताः फेनस्त्रावोर्ध्वदृष्टयोष्ठदंतदंशप्रजा-
गराः ॥ रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतं ॥ नखैरकस्मात्परितः
स्वधात्र्यंगविलेखनं ॥ तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ॥ हतैक
पक्षः स्तब्धांगः सस्वेदो नतकंधरः ॥ दंतखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन्
रोदिति विस्वरं ॥ वक्रवक्रो वमन् लालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ वसा-
सृगंधिरुद्दिमो बद्धमुष्टिशकच्छिशुः ॥ चालितैकाक्षिगंडभ्रूः संरक्तो-

१ संत्रासयंतइति पाठः २ प्रततं रोदनमित्यारभ्य विलेखनांते सामान्यग्रहगृहितलक्षणं ॥

भयलोचनः ॥ स्कंदार्त्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेत्क्षुवं ॥ संज्ञाना-
 शो मुहुः केशलुंचनं कंधरानतिः ॥ विनम्य जृंभमाणस्य शकृन्मूत्रप्र-
 वर्त्तनं ॥ फेनोद्गमनमूर्ध्वैक्षा हस्तभ्रूपादनर्त्तनं ॥ स्तनखजिह्वासदंश-
 संरंभज्वरजागराः ॥ पूयशोणितगंधश्च स्कंदापस्मारलक्षणं ॥ आ-
 ध्मानं पाणिपादस्य स्पंदनं फेननिर्वमः ॥ तृष्णमुष्टिबंधातीसारस्वरदै-
 न्यविवर्णताः ॥ कूजनं स्वननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ॥ ओष्ठदं-
 शांगसंकोचस्तंभवस्ताभगंधताः ॥ उर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनम-
 नं ज्वरः ॥ मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ कंपो हृषितरो-
 मत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनं ॥ बहिरायामनं जिह्वादंशोऽतःकंठकूजनं ॥
 धावनं विट्सगंधत्वं क्रोशनं च श्ववच्छुनि ॥ रोमहर्षो मुहुत्वा
 सः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ कासातीसारवमथुजृंभानृट्शवर्गंधिताः ॥
 अगेष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तंभविवर्णताः ॥ मुष्टिबंधः क्षुतिश्चाक्ष्णोर्बा-
 लस्य स्युः पितृग्रहे ॥ स्रस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥
 स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः संधिषु स्युः पुनः पुनः ॥ निश्चह्नि प्रविलीयं-
 ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ॥ अयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ॥
 पूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ हिध्माऽऽध्मानं शकृद्भेदः
 पिपासा मूत्रनिग्रहः ॥ स्रस्तदृष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधिता ॥ शी-
 तपूतनया कंपो रोदनं तिर्यगीक्षणं ॥ तृष्णांऽत्रकूजातीसारौ वसा-
 वद्विस्रगंधिता ॥ पार्श्वस्थैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ॥ अंध-
 पूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ॥ वर्चसो भेदवैवर्ष्यदौर्ग-
 ध्यान्यंगशोषणं ॥ दृष्टिसादोऽक्षिरुक्कंडूपोथकीजन्म शून्यता ॥
 हिध्मोद्देगस्तनद्वेषवैवर्ष्यस्वस्तीक्षणताः ॥ वेपथुर्मत्स्यगंधत्वमथवा
 साम्लगंधिता ॥ मुखमंडितया पाणिपादास्यरमणीयता ॥ सिराभि-
 रसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ अरोचकोऽगलग्नं गोमूत्रस-

मगंधता ॥ रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनं ॥ कासहिध्मा-
क्षिविक्षेपवक्रवक्रत्वरक्तताः ॥ वस्तगंधो ज्वरः शोषः पुगीपं हरितं
द्रवं ॥ जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वांगसंक्षयः ॥ केशशातोन्न-
विद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ नानावर्णपुरीषत्वमुदरे ग्रंथयः सि-
राः ॥ रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्तनं ॥ उदरे ग्रंथयो वृत्ता
यस्य नानाविधं शकन् ॥ जिह्वायां निम्नता मध्ये श्यावतालुं च तं-
त्यजेत् ॥ भुंजानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ तृष्णागृ-
हीतः क्षामाक्षो हंति तं शुष्करेवती ॥ हिंसारत्यर्चनाकांक्षाग्रहग्रहण-
कारणं ॥ तत्र हिंसात्मके बालो महान्वा स्तुननासिकः ॥ क्षत-
जिह्वः कणेद्वाढमसुखी साश्रुलोचनः ॥ दुर्बलो हीनवचनः पूति-
गंधिश्च जायते ॥ क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्राति न जुगुप्सते ॥ ह-
स्तौ चोद्यमसंरब्धो हंत्यात्मानं तथा परं ॥ तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैर-
ग्निं चादीममाविशेत् ॥ अप्सु मज्जेत्यतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधं ॥
तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्त्तयेत् ॥ रक्तं च सर्वमार्गैभ्यो
रिद्योत्पत्तिं च तं त्यजेत् ॥ रहःस्त्रीरतिसंलापगंधस्त्रग्भूषणप्रियः ॥
हृष्टः शांतश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ॥ दीनः परिमृशन्वक्रं
शुष्कौष्ठगलनालुकः ॥ शंकितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनतां
॥ अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नातिबुभुक्षते ॥ गृहीतं बलिका-
मेन तं विद्यात्सुखसाधनं ॥ हंतुकामं जयेद्भोमैः सिद्धमंत्रप्रवर्त्तितैः ॥
इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतइति ॥ इति बालग्रहविज्ञा-
नं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहेषु साध्येषु शि-
शुं विविक्ते शरणे स्थितं ॥ त्रिरहः सित्तसंमृष्टे सदा सन्निहितानले ॥
विकीर्णभूतिकुमुमर्वाजपत्रान्नसर्षपे ॥ रक्षोग्रतैलज्वलितप्रदीपहत-
पाप्मनि ॥ व्यवयमद्यपिशिननिवृत्तपरिचारके ॥ पुराणसर्षिपाऽ-

भ्यक्तं परिषिक्तं सुखांबुना ॥ साधितेन बलानिंबवैजयंतीनृपद्रुमैः ॥
 पारिभद्रककटुंगजंबूवरणकटूतृणैः ॥ कपोतवंकाऽपामार्गपाटलीमधु-
 शिशुभिः ॥ काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ॥ सकदंबकरंजै-
 श्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ द्वीपिव्याघ्राहिंसिंहक्षचर्मभिर्घृतमिश्रि-
 तैः ॥ पूतीदंशांगसिद्धार्थवचाभल्लानदीप्यकैः ॥ सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः
 सर्वप्रह्विभोक्षणः ॥ सर्षपानिंबपत्राणि मूलमश्वरुवा वचा ॥ भूर्जपत्रं घृ-
 तं धूपः सर्वप्रह्वनिबर्हणः ॥ अनंताभ्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥
 शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ॥ दशमूलसक्षीरयुक्तं
 तद्ब्रह्मजित्परं ॥ रास्त्राह्वंशुमतीदृद्धपंचमूलबलाघनात् ॥ काथे सर्पिः
 पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ पाठाविडंगमधुकपयस्याहिंगुदारु-
 भिः ॥ सग्रंथिकैः सेंद्रयवैः शिशोस्तन् सततं हितं ॥ सर्वरोगग्रहहरं
 दीपनं बलवर्णदं ॥ सारिवासुरभिब्राह्मीशंखिनीकुष्ठसर्षपैः ॥ वचाऽ-
 श्वगंधासुरसायुकैः सर्षिर्विपाचयेत् ॥ तन्नाशयेद्ब्रह्मान्सर्वान् पानेनाभ्यं
 जनेन च ॥ योजयेद्भूतविद्यायां यान्युक्तानि घृतानि च ॥ हस्तमा-
 त्रं शुचौ देशे गोमयेनोपलेपयेत् ॥ तत्राक्षतानां चोक्षाणां स्थाप्यं
 पात्रं सदक्षिणं ॥ विधूमश्वानलस्तोयं गुग्गुलुः सर्षिराहुतिः ॥ शुक्लं
 पुष्पं बलिर्धूपं दूर्वाः श्वेताश्च सर्षपाः ॥ प्राङ्मुखोऽथ शुचिर्वैद्यस्त्रिवर्णा-
 मथवासितां ॥ उपविष्टः प्रतिसरां गृहीत्वा वेष्टयेत्तया ॥ मूर्जे रोचन-
 या विद्यां लिखितामपराजितां ॥ विधिना साधितां भूतैः सर्वैरप्य-
 पराजितां ॥ लक्ष्मणादिपरीवारां नित्यानुस्मृतिसेवितां ॥ लक्ष्मणा
 सहदेव्याख्या नागदंती कटंभरा ॥ मर्कटीकर्कटी लंबा बृहती कंटका-
 रिका ॥ खरनासा मृगैर्वारुर्महाकोशा शतावरी ॥ उदङ्मुखस्य बाल-
 स्य बध्नीयात्तां ततो गले ॥ तदभावे दृढं क्षौर्मं सूत्रं मंत्रमिमं जपन् ॥

१ वचाहिंगुविडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ पाठाप्रतिविषाव्योषं दशांगः कश्यपोदि
 तदिति ॥ २ चोक्षाणां निर्मलानां

बध्नाम्यहं प्रतिसरां नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ बालानां रक्षणार्थाय शिवां
पूर्वाधिनिर्मितां ॥ इंद्रः प्रतिसरां तुभ्यं ये च तस्यानुसारिणः ॥ बन्धा-
शनिपराभूता मेघदंडानुसारिणः ॥ ऐरावणस्कंधगतं येऽनुयांति पुरं-
दरं ॥ यमो वैवस्वतो राजा ये च तस्यानुसारिणः ॥ मेघसूकरसिंहोष्-
गजवाजिसमाननाः ॥ कालाः कालायसैः पाशैः स्तब्धाक्षाश्रुकुटीमु-
खाः ॥ शक्तिमुद्गरहस्ताश्च खड्गप्रासधराश्च ये ॥ पाशमृदरुणो राजा
तोयभृत्सागरालयः ॥ शारदाश्रघनाकारा ये च तस्यानुसारिणः ॥ म-
होर्भिवंतं वेगेन क्षोभयंति सरित्पतिं ॥ धनाधिपो वैश्रवणः सर्वयक्षा-
धिपो भुवि ॥ नानाकाराश्च ये भूतास्तस्यैवानुचराः सदा ॥ आदित्या
वसवो रुद्रा महतश्चाश्विनापवि ॥ ते ते सर्वेऽनुमन्यंतामिमां प्रतिसर-
क्रियां ॥ दीर्घमायुररोगत्वं तव दास्यंति स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते भग-
वान् ब्रह्मा स्वस्ति भारदपर्वतौ ॥ स्वस्ति वेदाश्च यज्ञाश्च अग्नीषोमौ
तु स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते श्रीर्धृतिः कांतिर्लक्ष्मीर्मिधा क्षमा द्युतिः ॥
स्वस्ति तुष्टिश्च पुष्टिश्च वपुर्हीर्बुद्धिरेव च ॥ स्वस्ति रुद्रो विशारवश्च
स्कंदः शक्तिधरश्च ते ॥ स्वस्ति धाता विधाता च सुपर्णश्च महा-
बलः ॥ स्वस्ति देवाश्च यक्षाश्च मा च ते पापमागमत् ॥ दुर्व्याहृता-
नि दुःस्वप्ने मनसा धितितानि च ॥ दुष्टादीनां भयकृतो वाचः प्रतिह-
ता मया ॥ रक्षाप्रतिसरा तुभ्यं बद्धेयं पापघातिनी ॥ निर्वृतस्त्वं निरुद्दे-
गो जीव वर्षशतं सुखीति ॥ अपूपपूपसंघावस्वस्तिकालोपिकादयः ॥
पायसो मिश्रकः कूरो गुडकूरो हरिद्रकः ॥ कशरा याकवः क्षौद्रं पल-
लं लवणं हविः ॥ दधि कुल्माषनिष्पावा रक्तो भूतौदनः पयः ॥ प-
काममांसरुधिरमद्यसुक्तसुरासवाः ॥ गंधमाल्यं फलं हेम धूपः सपुरकुं-
दुरुः ॥ सुरसार्जकनिर्गुंडीकुसुमं च सपल्लवं ॥ बलिः सशस्त्रैर्देवैः स्या
द्भवनस्य चतुर्दिशं ॥ चतुष्कचैत्यत्रिपथदेवायतनगोपुरे ॥ एकवृक्षो

दपाने च संध्ययोर्दीपवाञ्छिषि ॥ अथापतितगोवर्चःप्रलिप्ते दर्श-
संस्कृते ॥ दृत्ते वा चतुरस्रे वा मंडले कुपुमोज्वले ॥ नानाग्रहपरीवा
रं भिषग्भूतपार्ति लिखेत् ॥ तं प्रति प्राङ्मुखो विद्यां पठन्नुपहरेद्व-
लिं ॥ बैकुलाग्रहकारिका ॥ सेना सुसेना माता च महासेना यशस्वि
नी ॥ कृतमाला कृतशिरा एतास्तु ग्रहमातरः ॥ कुमारवचनाच्छीघ्रं-
प्रमुंचेत् शिशुं त्विमं ॥ कालकल्पा ज्वलच्छक्तिः किंकिणीजालभु-
षिता ॥ कुमारवचनाद्भूती संप्राप्ता मुच्यतां शिशुं ॥ पताकाकुक्कुट-
श्छत्रं घंटा बर्हधराः शिखी ॥ शरस्त्रंभश्च ते मुद्रा मुच्यतां मातरः
शिशुं ॥ गंधं धूपं च माल्यं च कुमारस्ते प्रयच्छति ॥ न स्थातव्यं-
तदाग्राय स्वां गतिं गच्छ मा चिरं ॥ धान्यः सर्वाः कुमाराणां संगता
गंधमादने ॥ रक्तध्वजपताकस्य रक्तांशुकनिवासिनः ॥ कुमारस्याल
यं तत्र यात बालं विमुंचत ॥ षण्मुखो द्वादशाक्षो वै तस्मिन्बाले वृ
तो वरं ॥ वीरः कुमाराधिपतिस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ ब्रह्मणो ब्राह्म
णानां तु सर्ववेदविदां वरः ॥ यक्षराक्षसनागानां गंधर्वासुरयोरपि ॥ पि
शाचभूतसंधानां व्याधीनां च स ईश्वरः ॥ आज्ञापयति वः स्कंदो-
गम्यतां गंधमादनं ॥ ग्रहो यः कोपयेदाज्ञां कुमारस्य यशस्विनः ॥
स्थानच्युतः स वै क्षिप्रं बाह्यस्तत्पर्पदो भवेत् ॥ बलेरनंतरं कुर्याद्दो
ममभ्यर्च्य पावकं ॥ पुष्पैर्भक्ष्यैश्च विविधैस्त्वरुणालोहितैरपि ॥ गं-
धैर्गुग्गुलुधूपेन समिधः खदिरादयः ॥ शतमष्टोत्तरं हव्यमथवा चंदना
डुमात् ॥ अग्निदंडं प्रवक्ष्यामि सर्वग्रहविमोक्षणं ॥ ब्रह्मण्यं त्वमलं दे
वं हव्यकव्यप्रतीच्छकं ॥ देवानां प्रमुखं स्वस्ति स्वाहाप हरितद्रवः ॥
सहस्रविद्योदहन पावकः सर्वभक्षणः ॥ त्वं हि यज्ञश्च घूपश्च त्वं हि
धर्मवतां गतिः ॥ हिरण्यरेता देवेश त्वं हि वेदविदां गतिः ॥ दुर्वृ-

१ अत्र मंत्रश्लोकपादो लुप्तो भाति ॥ अतःपरं चाग्निमाध्यायसमाप्तिपर्यंतं मध्ये
मध्ये ग्रथश्चित्यः ॥

तानां विनाशाय त्वं हि उत्पादितः सुरैः ॥ दह संग्रह देवस्त्वमिमं दु-
 ष्टस्य निग्रहं ॥ अग्रये स्वाहा महाअग्रये स्वाहा ॥ त्वं हि शांतिक-
 रो वह्निः त्वं मारुतहरोदनः हरिप्रधानगतिरासीदर्हनिगृह्य गुह्यकं ॥ त-
 त्सादय तेजसा त्वं मम वश्यं च तत्कुरु ॥ दुष्टग्रहचारणं सर्वोपद्रवेषु-
 च ॥ त्वया कृतेन होमेन शीघ्रं शांतिः प्रजायते ॥ अथो हि बहुदे-
 वानां त्वं हि वक्रं पुरातनं ॥ तेन सत्येन देवेश इमं साधय मे ग्रहं ॥
 नमोस्तु ते हव्यवाहन दंडीं प्रदर्शय २ दहर तेज २ मोटय २ अपस्मा-
 रमुद्घाटय नमो अविसारकस्य नमः ॥ कुरंगाय नमः ॥ सप्तानां
 मातृणां नमः स्कंदाय ॥ एष परिग्रहमंत्रः मातृणामावाहनं च ॥
 हिलतिमिलतिहलितापललनिस्वाहा ॥ अनेन समकृतः परिजसेन
 पानीयचुलुकेनात्माऽभ्युक्षयितव्यः ॥ एवमात्मरक्षा कृता भवति ॥
 ग्रहाणां सन्निधानाय बालस्य प्रतिपत्तये ॥ सत्यशापनसंयुक्तमिमं मं-
 त्रं पठेदनु ॥ प्रजापतौ तु यत्सत्यं यत्सत्यममरेश्वरे ॥ धर्मराजे च य-
 त्सत्यं यच्च सत्यं तयस्त्रिषु ॥ धनाधिपे च यत्सत्यं यच्च सत्यं जला-
 धिपे ॥ यत्सत्यमग्निहोत्रेषु यत्सत्यं श्रोत्रियेषु च ॥ पतिव्रतासु य-
 त्सत्यमीश्वरे च महात्मनि ॥ एतैस्तु सत्यसमयैर्गुह्यकाः सत्यवादिनः
 ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि सत्यं रक्षत सर्वशः ॥ आमंत्रिता मया सौ-
 म्याः सौम्यरूपाः प्रतीच्छत ॥ बलिं चोपहृतं सर्वं सर्वं कौमारकग्र-
 हाः ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि बलिं च प्रतिगृह्यतां ॥ ततश्चानुपठेदेतां
 कुलविद्यां समाहितः ॥ ॐ लानीलाखलाकालाकुमारपिशाचरेवतीरो-
 दनत्रासनकंपनजृंभणउत्थापय देवयक्षगंधर्वभूतानां नागराक्षससंतर्ज-
 न्दंडनाविधूसारय भगवन्नग्निदंडअग्निवीर्यनमस्तेजसास्वेनत्यक्तमुत्सा-
 दय स्वाहा ॥ भूर्भुवाय स्वाहा ॥ दीप्तनेजसे स्वाहा ॥ हव्यवाहा-
 य स्वाहा ॥ यमाय स्वाहा ॥ नश्यंत्यनेन होमेन समस्ता बाल-

कग्रहाः ॥ तत्राग्रावरुणे ताम्रे तप्तहेमसर्चिषि ॥ तारावैदूर्यसदृ-
शे शशिविद्युत्समप्रभे ॥ घृतमंडास्रवर्णे वा गंधे न च घृतोपमे ॥ के-
तक्युत्पलदध्याभे ध्रुवमारोग्यमादिशेत् ॥ अनारोग्यं तु नीलेऽग्नौ क-
पिले भस्मनिष्प्रभे ॥ ऋष्णे कपोते दुर्गंधे मत्स्यपूयास्रगंधिके ॥ व-
चालशुनगंधाभे विस्रकर्दमगंधिके ॥ इति ग्रहप्रतिषेधो नाम चतु-
र्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः स्रपनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सरित्संगमगोतीर्थगजें-
द्रस्कंधगोकुले ॥ चतुष्पथे च स्रपयेद्बालं सस्तन्यमातरं ॥ श्मशा-
ने दीर्घरोगार्तं मृतापत्यं च योषितं ॥ दूर्वाक्षीरद्रुमवती प्रागुदकप्र-
वणा मही ॥ स्निग्धनीरुजपुष्पाढ्या पादपाः स्रपने शुभाः ॥ रेव-
तीश्रवणस्वानीप्राजापत्योत्तरेऽहनि ॥ पुष्ये मूले च बालस्य स्नानं पर्व-
दिनेषु च ॥ चतुर्हस्ताष्टहस्तं वा द्वात्रिंशद्ब्रह्मस्तमेव वा ॥ नल्वमात्रप्रमाणं
वा त्रिवर्णं मंडलं लिखेत् ॥ चतुरस्रं चतुर्द्वारं पताकाभिरलंकृतं ॥ आ-
कीर्णं परितो दूर्वासिद्धार्थकयवांकुरैः ॥ क्रमात् प्राच्यादिषु लिखे-
द्गजारूढं पुरंदरं ॥ धर्मराजं महिषगं नक्रान्हस्थमपां पतिं ॥ ध-
नदं च गदापाणिं यमस्थानमनीत्य च ॥ मातृस्थानं लिखेत्तस्मिन्
सद्यपं नंदिकेश्वरं ॥ सवध्वनुचरं चादौ मृन्मयं च विनायकं ॥ अ-
तीतवरुणावासं सहस्रारं निवेशयेत् ॥ विष्णुप्रहरणं चक्रं सर्वविघ्न-
निवारणं ॥ अरियक्षेशयोर्मध्येपद्महस्तालयां श्रियं ॥ नद्याव-
र्त्ती कुशादर्शमत्स्यस्वस्तिकतोरणं ॥ शंखं च दक्षिणावर्त्तं श्रीव-
त्सं माल्यं दामं च ॥ इंद्रादीनां परीवारमैशान्यादिषु दिक्षु च ॥
लंबोदरी लंबभुजा लंबकर्णा च राक्षसी ॥ इंद्रद्वारे निवेश्याः स्युः
यमद्वारे प्रलंबिनी ॥ लंबकाऽपांपतिद्वारे कौबेर्था लंबनासिका ॥ ष-
ट्कीलानायसान्कुर्थात् सप्तत्रैल्लोहिकान्भिषक् ॥ द्वौ चात्र खादिरौ-

शंकू चंदनांबुसमुक्षितौ ॥ अष्टौ घटाः षोडश वा द्वात्रिंशद्दिगुणा अपि ॥ स्वस्तिकांका प्रवालाभा रंगैरश्लेषकैः कृता ॥ यथार्हौषधसंयुक्त-
 शुचितोपप्रपूरिताः ॥ क्षीरितृक्षपलाशाब्जगंधमाल्योपशोभिताः ॥ मं
 डलस्य चतुर्द्वारं कर्तव्याः सुनिवेशिताः ॥ पूर्वेषु प्रक्षिपेद्धेम ततश्च म-
 णिमौक्तिकं ॥ अपरेष्वौषधीबीजानुदकाक्षतसर्षपान् ॥ मृदः पवि-
 त्रा रक्षोद्वीराहरेत् सुरालयात् ॥ हस्तिशालाश्वशालाभ्यां शृंगाटक-
 चतुष्पथात् ॥ बल्मीकाग्रात्रदीतीराद्वेश्याकोशनृपालयात् ॥ गुप्ति-
 द्वारात्समुद्राच्च समिद्धं चाग्निमाहरेत् ॥ समिधः क्षीरितृक्षाणां गंधमा-
 ल्यं घृतं मधु ॥ अक्षतांस्संदुलान् लाजान् पंचवर्णौदनं तिलान् ॥
 ततो मध्ये स्थिते पद्मे सह धात्र्योपवेशयेत् ॥ बालमौदुंबरे पीठे पा-
 लाशे वा ऽप्युदङ्मुखं ॥ आस्तृते हरितैर्दंभैर्न तु प्राच्यादिसन्मुखं ॥ उ-
 दाहरिष्यते मंत्रो यः स्कंदबलिकर्मणि ॥ जुहुयात्तेन तत्राग्निमुदी-
 च्यां स्थापितं दिशि ॥ त्रिरात्रोपोषितो वैद्यः शुक्लवासा जितेंद्रियः
 ॥ सर्षपाक्षतयुक्ताभिर्मृद्भिर्गात्राणि मार्जयेत् ॥ यथोदिताभिः स्नप-
 येद्धटैः प्राच्यादिदिकस्थितैः ॥ क्रमात्प्रदक्षिणोत्क्षिप्तैस्तत्र मंत्रं प्रयो-
 जयेत् ॥ अमृतात्पूर्वमुत्पन्नमिमं ते कलशं शुभं ॥ ददानु भगवान्नि-
 द्रो विजयं नाम नामतः ॥ रक्तपीतांबरधरैर्भूतैर्बहुभिरन्वितः ॥ राक्ष-
 सोरगगंधर्वपिशाचैश्चानुसेवितः ॥ शक्रो घंटाशनिधरैर्मैषैश्च विविधस्त्र-
 नैः ॥ देवसंघैः परिवृतो गर्जेद्रस्कंधसंश्रितः ॥ एभिः सार्द्धं महार्नि-
 द्रः स्नपनं ते ऽनुमन्यतां ॥ पूर्वद्वारे स्थितं दिव्यं वज्रमिन्द्राज्ञया शु-
 भं ॥ भवान् सर्वाणि पापानि निहंत्यद्यापराजितः ॥ इन्द्राय नमः
 स्वाहा ॥ इंद्रायै स्वाहा ॥ अपराजिताय स्वाहा ॥ मेधाधिपतये स्वा-
 हा ॥ देवाधिपतये स्वाहा ॥ शतक्रतवे स्वाहा ॥ द्वितीयं कलशं
 पुण्यमादित्यसदृशप्रभं ॥ यमो ददानु भगवान् वैजयंतं तु नामतः
 ॥ कृष्णांजननिर्भेरीः कृष्णांबरधरैस्तथा ॥ दृतः करालैर्बिस्त्रैराक्षसै-

रुद्रविक्रमैः ॥ श्मशानारण्यनिलयैर्मृतवस्त्रांत्रभूषणैः ॥ त्वगस्थिम-
 ज्जामांसादैः प्रेतैर्बहुभिरावृतः ॥ धर्मराजो यमः श्रीमान्सत्यसंधो म
 हातपाः ॥ दिव्यं महिषमारूढः स्रपनं तेऽनुमन्यतां ॥ दक्षिणद्वारसं
 स्थस्ते यमदंडः प्रतापवान् ॥ दुःस्वप्नं दुष्कृतं पापं सर्वमद्य हरिष्यति-
 ॥ यमाय नमःस्वाहा ॥ यमदंडाय नमःस्वाहा ॥ महिषवाहनाय स्वा
 हा ॥ प्रेताधिपतये स्वाहा ॥ धर्माधिपतये स्वाहा ॥ वैजयंताय स्वा
 हा ॥ जयंतं जयवृत्त्यर्थं तृतीयं कलशं शुभं ॥ ददानु वनराजस्ते
 ददानु वरुणः स्वयं ॥ श्वेतमाल्यांबरधरैः श्वेतगंधानुलेपनैः ॥ गंधर्वैः
 पद्मगैर्द्वैश्च भगवाननुशोभितः ॥ तीर्थकूपनदीवृक्षनिकुंजोद्यानवासिभिः
 ॥ प्रबलैः कपिलैर्मुंडैर्विकटैर्वामनैस्तथा ॥ संवृतः पापदैर्दृप्तैः पाशमुद्गरपा-
 णिभिः ॥ एभिः सहाद्य भगवान् वरुणस्त्वाऽभिर्षिचतुः ॥ वरुणस्य महा-
 पाशोऽस्यपरद्वारमाश्रितः ॥ तव पापं निहंत्वाशु सर्वविघ्ननिवारणः ॥ वरुणा
 य नमःस्वाहा ॥ पाशहस्ताय स्वाहा ॥ श्वेतांबरधराय स्वाहा ॥ ज-
 यंताय स्वाहा ॥ मकरवाहनाय स्वाहा ॥ चतुर्थं कलशं पुण्यं प्रधानमप-
 राजितं ॥ धनेश्वरो महाबाहुः प्रयच्छत्वलकाधिपः ॥ चित्रमाल्यांबर-
 धरैश्चित्रगंधानुलेपनैः ॥ चित्रमद्यमदोन्मत्तैर्यक्षैः समुपसेवितः ॥ मु-
 दितोद्गीथगंधर्वैः सेवितश्चाप्सरोगणैः ॥ स ते वैश्रवणः श्रीमान् स्रपनं
 त्वनुमन्यतां ॥ सर्वव्याधिहरा दीप्ता द्वारमुत्तरमाश्रिता ॥ गदा ते ना-
 शयत्वद्य सर्वपापं दिशो दश ॥ धनाधिपतये स्वाहा ॥ अपराजिताय
 स्वाहा ॥ गदापाणये स्वाहा ॥ चित्रांबरधराय स्वाहा ॥ आपः पवि-
 त्रं लोकेऽस्मिन्नापो वै परमं शुचि ॥ आपो वै देवताः सर्वा आपस्त्वा-
 मभिर्षिचतां ॥ ब्रह्मा महर्षिभिः सार्द्धं भगवांस्त्वाऽभिर्षिचतुः ॥ सांगो-
 पांगास्तथा वेदाः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती ॥ बाला दाक्षायणी शीता
 सावित्री सरमा द्युतिः ॥ आकाशगंगा गंगाद्या महानद्यो महोदधिः ॥
 नदीनां संगमस्तीर्थं निर्झरा अप्सरास्तथा ॥ मेरुर्महेंद्रो हिमवान् ज-

गतः स्थावरत्रयं ॥ स्कंदादयो ग्रहाश्चैव तोषिता बलिकर्मणा ॥ अ-
 द्य त्वामभिर्षिंचति नीरुजो भव दारक ॥ नमो भगवते पितामहाय
 ॐॐलिमलिमलिनुर्लिभुवनेस्वाहा ॥ नमो भगवते रुद्राय हिलिमि-
 लिभेलिमसेलिमलिसलिमिलिस्वाहा ॥ राक्षसाश्च पलायंतु भूता उद्व-
 स्तमानसाः ॥ मृताशना महाजिह्वास्तथा विघ्नविनायकाः ॥ नमो भ-
 गवते कुमाराय खिलिखिलिवेलिवेलिलिलिणिलिणस्वाहा ॥ पुष्करं पु-
 ष्करारण्यं निमिषं च तथा पुनः ॥ प्रभासं प्रवरं तीर्थं तथा पिंडारका-
 ह्वयं ॥ तीर्थान्येतानि सर्वाणि अभिर्षिंचंतु स्वस्ति ते ॥ नमो भगवती
 भ्यो महायोगीश्वरीभ्यः निमिलिनिमिलिमेनुमेनुनुरुनुस्वाहा ॥ या-
 श्च जातापहारिण्यो राक्षस्यो विक्राननाः ॥ अपि ता निहताः सर्वा
 याश्चान्या पापचिंतकाः ॥ सतीनां कपिलानां च सिद्धानां रेवतेजसां ॥
 तेजसा चर्षिर्विप्राणां मयाऽद्य स्नापितो भवान् ॥ प्रभृमृत्युरलक्ष्मी-
 श्च कालरात्रिश्च सा रतिः ॥ लंबा च लोहशंकुश्च पूतना कूटपूतना ॥
 अशुभं यच्च ते किंचित्सर्वं प्रतिहतं मया ॥ आदित्यावसवो रुद्रा अ-
 ख्विनावौषधीगणाः ॥ गवोऽतरिक्षं संध्ये च नक्षत्रग्रहवत्सराः ॥ वि-
 श्वावसुश्च हाहाश्च नारदस्तुंवरुस्तथा ॥ धन्वंतरिरगस्त्यश्च सुस्नातं
 प्रदिशंतु ते ॥ स्नातो द्विजभिपग्भृत्यान् यथाविभवमर्चयेत् ॥ स्रपनं
 पापजित् पुण्यं नीरुजामपि पुष्टिक्त ॥ रोगिणां सर्वरोगघ्नं वंध्याना-
 मपि पुत्रदं ॥ विधिना विधिहीनं च वैद्यं हंति सवालकं ॥ नैतदश्रद्द-
 धानाय योज्यं चानुपसीदते ॥ पूतीकरंजत्वकूपत्रं क्षीरिभ्यो बर्बराद-
 पि ॥ तुंबीविशालाऽरलुकशमीबिल्वकपित्थतः ॥ स्थाल्यामुत्काथ्य
 तत्तोयं बालानां स्रपनं शिवं ॥ रात्रौ प्रसुप्तलोकायां पुष्टिदं सर्वरोग-
 जित् ॥ इति स्रपनविधिर्नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः प्रत्येकग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्कंदग्रहे गुग्गुल्वे-
 लवालुकामनःशिलाहरितालमंजिष्ठीशीररास्त्राऽगुरुदारुश्रीबेष्टकहरेणु

गिरिकदंबचंदनैः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहो वानहरवृक्षपत्रकाथेन कवो-
 ष्णेन परिषेकस्तेषामेव च मूलकाथे सर्वगंधसुरामंडकैर्दर्यावापं
 तैलं विपक्वमभ्यंगः ॥ रहतीद्वयद्विपुनर्नवरेणुकोपकुल्यामुस्तखदि-
 रवचाशंखनाभिसरलसर्षपसुगंधासुराव्हकल्कविपकं वा ॥ क्षीरिवृक्षक-
 षायेण क्षीरेण च सिद्धार्थकपलिकैश्च पिष्टैः सारिवादिकाकोलीद्वि-
 बलांशुमतीद्वयहस्तीकर्णपूर्णैर्घृतप्रस्थं पानं ॥ राज्ञादेवदार्वन्यतर-
 कल्केन वा सक्षीरं साधितं सर्पिः ॥ वचाकाकादनीसर्षकंचुकसर्षपैरु-
 घ्राजाविगोरोमभिश्च सघृतैर्धूमः ॥ सिद्धार्थकसर्जरसकुष्ठाहिगुग्गुलु-
 भिर्वा ॥ सोमवल्लीशमीबिल्वमंदारकमृगादनीमूलानि सूत्रेण प्राधि-
 तानि कंठेन शिरसा वा धारयेत् ॥ रक्तमाल्यानुलेपनवस्त्रपताकामणि-
 बीजैर्विविधैश्च भक्तैः सदधिमधुघृतलाजकुल्माषान् समत्स्यसुरासवान्
 समयूरकुक्कुटान् सघंटान् सचंडान् सशूर्पव्यजनांश्च कुमारग्रहे रक्तौदनेन
 बलिमुपोषितो निवेदयेत् ॥ तत्र च रात्रावग्निं ज्वालयित्वा मंत्रमि-
 मं पठन् मधुसर्षिषा जुहुयात् ॥ अग्रये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वा-
 हेति वै ततः ॥ नमः स्कंदाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ॥ शिरसा त्वाऽ-
 भिवंदेऽहं प्रतिगृणहीष्व मे बलिं ॥ नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्भ-
 वतु सर्वदा ॥ स्वाहेति सर्वेष्वेवच ग्रहेषु त्रिकालमग्निं पूजयेत् त-
 र्पयेच्च ॥ विशेषतः स्कंदग्रहे त्रिरात्रं च रात्रौ गायत्र्यभिर्भंत्रितोदकेन
 चत्वरे धात्रीकुमारयोः स्नपनमाचरेत् ॥ त्रिकालं च मंत्रेणानेन बा-
 लमपमार्जयेत्प्रतिसरां च बध्नीयात् ॥ तपसां तेजसां चैव वपुषां यश-
 सां तथा ॥ विधाता यो ऽव्ययो देवः स ते स्कंदः प्रसीदतु ॥ ग्रह-
 सेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ॥ देवसेनारिपुहरः पातु त्वा भगवा-
 न् गुहः ॥ देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ॥ गंगोमाकृत्तिका-
 नां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ रक्तमाल्यांबरः श्रीमान् रक्तचंदनभू-
 षितः ॥ रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वा क्रौंचसूदनइति ॥ विशाखे स्कं-

दोक्तो वचाकुष्ठान्वितः प्रदेहो गोलोमीबिल्वशिरीषयुक्तसुरसादिकाथे-
न परिषेकः ॥ सर्पगंधादेवदारुकुष्ठमुस्तकल्केन सगोमूत्रबस्तमूत्रेण सि-
द्धं तैलमभ्यंगः ॥ क्षीरिष्टकषायेण जीवनीयगर्भं सपयस्कं सर्पिः
सिद्धं पानं जीवकर्षभकक्षीरिणीहरिद्रांशुमतीद्वयमधुकैर्वा घृतं विदा-
रीद्वयतवक्षीरमृद्धीकामधुकरास्नानीलोत्पलकदंबवचाव्योषैर्वा ॥ गृध्रोल्
कपुरीषवृषभरोमकेशहस्तिनखैर्वृताकैर्धूपः ॥ अनंता कुक्कुटी मर्कटी बि
ल्वी सर्षपा श्वेतगिरिकाणिका पूर्वोक्तानि च पूर्ववद्धारयेत् ॥ पक्वाममां
सहरिद्विदधिवारुणीयुक्तो वटवृक्षे बलिश्चतुष्यथे स्नानं मंत्रश्च ॥ स्कं-
दापस्मारसंज्ञो यः स्कंदस्य दयितः सखा ॥ विशाखसंज्ञः स शिशोः
शिवायास्तु शुभाननः ॥ नैगमेषे विशाखोक्तः प्रदेहो ऽग्निमंधवरु-
णरोहिषपूतीकपारिभैद्रः परिषेको धान्याम्लेन वा सवीजेन ॥ गुग्गुल्व-
श्वगंधासर्षपोशीरश्वेताकुष्ठमनोह्लाविपकं तैलमभ्यंगः ॥ दशमूल-
काथे मधुरस्कंधगर्भं सर्पिः पानं ॥ सर्पगंधाबस्तनखरोमभिर्धूमः ॥
सर्पगंधावस्तगंधातुंबीमृगैर्वाशतावरी सहदेवापुनर्नवबीजानि धारयेत् ॥
विचित्रमाल्यफलशुक्लविलेपनौदनदधिवृतगुडक्षीरैर्महापाथक्षीरिद्रुमे
वा नदीतीरे स्नानं मंत्रश्च ॥ अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपीमहायशाः ॥
बालं बालहितो देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु स्वाहा ॥ श्वग्रहे गवाक्षी
ब्रह्मदंतावृहतीद्वयसारिवाह्नीवेरकुष्ठभूमिकदंबसुरसमंजरीकरवीरपुष्पैः
प्रदेहः ॥ श्वमहिषपुरीषबिल्वैरंडनक्तमालारलूकपत्रकाथः परिषेको
वयस्थाशतावरीसारिवापयस्यैरंडात्रकटुककल्कक्षीरसिद्धंतैलमभ्यंग-
स्तथैव च घृतं पानं ॥ मयूरोल्काश्वरोमाणि गोवस्तमूत्रभावि
तशुक्लमत्स्यचूर्णानि वा निशीथे धूपः ॥ वचावयस्थाब्राह्मीज-
टिलागोलोमीलंबापूतनाकेशीगिरिकदंबकैषीकासहदेवा धारयेत् ॥ स
घृतसुरामांसदधिरुधिरपल्लश्चत्वरे बलिः ॥ संकरकूटे स्नानं मंत्रश्च ॥

रक्षार्थं कार्तिकेयस्य कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ॥ योऽसौ श्वविग्रहः सृ-
 ष्टो स देवस्त्वाऽभिरक्षतु स्वाहा ॥ पितृग्रहे पूर्वोक्तप्रदेहो वचावयस्था-
 जीवंतीवासकप्रियंगुगुगुलुरास्त्रामनःशिलालैर्वा वचादिभिरेव च सि-
 ङ्घं तैलमभ्यंगो विल्वकपित्थकरंजतर्कारीसुरसपाटलीवरुणपारिभद्र-
 कमातुलुंगपत्रकाथेन रात्रौ परिषेको विल्वादिभिरेव च तैलं सुरावस्त
 मूत्रयुक्तं साधितमभ्यंगस्त्रिफलांशुमतीद्वयपयस्यामधुककल्केन दश-
 मूलनिर्घूहे सक्षीरं सर्पिः पक्वं पानं ॥ देवदारुमाईविडंगचंदनकाको
 लीद्वयजीवकर्षभकैर्वा सक्षीरैर्लक्ष्मीसुराकुष्ठगोलोमीजटिलोग्रगंधाङ्गिः
 सिद्धं तैलं नावनं ॥ एभिरेव च पिष्टैर्लेपः ॥ गृध्रोत्कृत्वानरोमाणि स-
 घृतानि तत्पुरीषं वा सुमज्जने धूपो वचादिभिर्वा प्रदेहोक्तैः ॥ पूर्वा-
 क्ता एव च वचाद्या धारयेत् ॥ समुरासवगुडापूपपिष्टनिलकृतभक्षो
 वृक्षमूले सवृषभः कांचनाक्षियुगयुक्तः स्वयं पित्रा कुमारस्य निर्वा-
 पणीयो बलिः क्षीरिवृक्षसमीपे स्नानं मंत्रश्च ॥ यः पिता सर्वबाला-
 नां ग्रहाणां पूजितो वरः ॥ वृक्षमूले कृतावासाः स त्वां पातु पिता
 महः स्वाहा ॥ शकुन्यां मधुकह्वीबिरोशीरसारिवापद्मकोत्पलमं-
 जिष्ठालोध्रप्रियंगुगैरिकैः प्रदेहः ॥ सुरामेपमूत्रपिष्टैर्वा रोध्रयष्टीम-
 धुकमंजिष्ठाहरीतकीदेवदारुभिर्ब्रणोक्तैश्च प्रदेहः ॥ वेतसाप्रकपित्थैः
 सपंचमूलैर्वा ॥ शुक्तिशंखशंबूकभस्ममंजिष्ठाऽभयामधुकैस्तैलं पक्वं
 व्रणरोपणं ॥ क्षीरितरुभिः परिषेको मार्कवमूलकामलकीत्वक्पत्रप्रि-
 यंगुमनःशिलाबलाद्वययष्टीक्रमुकरोध्रधातकीसारिवांजनोत्पलपत्तंगस-
 मंगाद्विहरिद्रामांसीमंजिष्ठाचंदनपद्मकमुवर्णगैरिकैस्तैलं सपयस्कं प-
 क्रमभ्यंगो ग्रहहा व्रणरोपणश्च ॥ अर्जुनफलरोध्रमधुकोदुंबरवचाचूर्णः
 क्षौद्रयुक्तो मुखपाके मुखोद्वर्षः ॥ विशाखोक्तं सर्पिःपानं ॥ स्कंदो-
 क्तो धूपः ॥ काकपिच्छेन वा गोवालोग्रगंधारक्षोघ्नघृतमयूरचंद्रकैर्वा
 ॥ कटंभराकुक्कुटीलंबासहदेवाङ्गीबिरोशीराणि धारयेत् ॥ छागदंतील-

क्ष्मणावृहतीद्वयमृगैर्वारुशतावरीसहदेवा वा ॥ तिलनंदुलमत्स्यमनः-
 शिलाहरितालसंपृष्टस्त्रिलपिष्टरुतशकुनिकैः करंजे बलिः निष्कुटे स्ना-
 नं मंत्रश्च ॥ अंतरिक्षचरा देवी सर्वालंकारभूषिता ॥ अधोमुखी तीक्ष्ण-
 तुंडा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ दुर्दर्शना महाकाया पिंगाक्षी मैरवस्वरा ॥
 लंबोदरी शंकुकर्णा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ पूतनायां हिंगुवचागिरिक-
 दंबकुष्ठैलाह्वयसुराह्नैः प्रदेहः ॥ कपित्थशिरीषन्यग्रोधबिल्वैरंडवकु-
 लधववंशाग्निमंथपत्रकाथो गंधोदकयुक्तः परिषेको वरुणकदंबास्फो-
 तककपोतवंकापारिभद्रकैर्वा ॥ कुष्ठसर्जरसवचागोलोमीवयस्थामनः
 शिलाऽलैस्तैलं साधितमभ्यंगः ॥ मधुरौषधसिद्धं सर्पिः पानं ॥ ए-
 लाह्वयकुष्ठवचाहिंगुदेवदारुगिरिकदंबकैर्धूपः ॥ विंबीगुंजाकाकादनीं
 द्रवारुणीचित्रफला धारयेत् ॥ विचित्रमाल्यो मस्त्वोदनकशरापल्लवा-
 न् बलिः शरावसंपुटस्थः शून्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः ॥ तत्रचोच्छिष्टे-
 न स्नपनं मंत्रश्च ॥ मलिनांघ्रसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा ॥ शू-
 न्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ दुर्दर्शना महाकाया क-
 राला मेघकालिका ॥ भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥
 शीतपूतनायां पूतनोक्तप्रदेहो धारणीयानि च ॥ वरुणकपित्थतुल-
 सीपाशिकावंशीबिल्वपाटलीनंदीभल्लातकपत्रनिर्युहेण परिषेकः ॥ मु-
 स्तामरदारुकुष्ठसर्वगंधैर्गोबस्तमूत्रसंयुक्तं तैलं विपकमभ्यंगः ॥ का-
 श्मर्यपृश्निपर्णीरोध्रमधुकैर्मधुरवर्गेण समक्षीरं सर्पिः शृतं प्राश्यमानं
 शीतपूतनां छर्दिहिध्माकासांश्च शमयति ॥ सातिसारायां तु खदि-
 रपलाशसर्जार्जुनरोहिणीकाथेन तुल्यपयः सर्पिः ॥ गृध्रोलूकविड्बस्तगं
 धाहिनिर्माकनिंबपत्रैर्धूपो जीर्णगोचर्मसर्पपिंसुसंघाटीसर्पकंचुकैर्वा ॥
 मुद्गौदनप्रायो जलाशयसमीपे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ मुद्गौद-

१ सुदुर्गधेति सुश्रुते पाठः २ भिक्षुसंघाटीभिक्षुकथा ॥

नाशना देवी सुराशोणितपायिनी ॥ जलाशयालयरता पातु
 त्वा शीतपूतना ॥ अंधपूतनायां सर्वगंधैः सशिरोवक्रस्य प्रदेहः ॥
 वरुणास्फोटपारिभद्रकद्वक्षादनीनागबलागैरिकशतावरीभिः परिपेकः-
 ॥ हरितालमनःशिलाकुष्ठसर्जरससुरासौवीरकसंस्कृतं तैलमभ्यंगः ॥
 स्पंदनस्योनाककाश्मर्यावदिरकुष्ठैर्मधुस्वर्गेण क्षीरिवृक्षकषाये सक्षीरं
 शृतं सर्पिः मधुयुतं चक्षुःकामोपसृष्टानां प्राशः ॥ हृदिःकासातिसा-
 खतां तु तदेव पिप्पलीपिप्पलीमूलशालशालिपर्णीवृहतीकल्को-
 पेतं ॥ रक्षोग्नारुक्कैः समधुभिर्भूपो जीर्णभिक्षुसंघाटीरुक्कवाकुपुरीषा-
 हित्वक्केशचर्मभिर्वा ॥ अनंताकुक्कुटीमर्कटीबिंबीधारयेत् ॥ तुंबी-
 चित्रफलामृगैर्वारुजालिनीकाकादनीर्वा ॥ पक्वामसांसशोणितैश्च-
 तुष्पथे बलिर्गृहे स्नानं मंत्रश्च ॥ करालपिंगला मुंडी कषायांबरवा-
 सिनी ॥ देवी बालमिमं प्रीता पालयत्वंधपूतना ॥ मुखमंडितिका-
 यां वारुण्या श्लक्ष्णपिष्टैः सर्वगंधैर्लेपः ॥ विल्वैरंडकपित्थाग्निमंथवां
 शीकुबेराक्षीपत्रकाथेन परिपेकस्तेषामेव च स्वरसेन मधुकवाजिगंधा-
 गर्भं नैकध्यं तैलं वसा च पक्वमभ्यंगः ॥ ह्रस्वपंचमूलमधुस्वर्गसि-
 द्धं घृतं समधुशर्करं प्राशः ॥ पाठाकेतकसूत्रीनिचुलफलपिप्पलीविं-
 डगहरीतकीभस्मवचाचोरकचूर्णो वा मधुसर्पिर्भ्यां रुक्षरामठपाठाम-
 रिचपिप्पलीचूर्णो वा देवदारुभस्मयुतो मूर्वाव्योषमुस्तरास्त्रागिरिकदं-
 बकाश्वगंधाचूर्णो वाऽशोकरोहिणीचूर्णो वा ॥ एभिरेव च विपक्व-
 माजं घृतं पयो वा पिबेत् ॥ एभिरेव च योगैर्धूपोपदेहाभ्यंगनस्यतै-
 लाक्षिपूरणपरिषेकान् कुर्यात् ॥ यवकुष्ठसर्जरसैर्धूपः ॥ सर्पचाष-
 चीरह्निजिन्हा धारयेत् ॥ मंत्रं चास्य श्लेष्महरमौषधं पाने स्त-
 नोद्दत्तने च युंज्यात् ॥ विविधगंधधूपमाल्यांजनपारदमनःशिलापु-
 क्तो गोष्ठमध्ये बलिर्गवां मध्ये स्नानं मंत्रश्च ॥ अलंकृता रूपवती सु-

भगा कामरूपिणी ॥ गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वा मुखमंडिका ॥
 रेवत्यां सर्वगंधैः कुलत्थशशचूर्णेन च प्रदेहः ॥ अश्वगंधाऽजशृंगी-
 सारिवाह्विपुनर्नवाहिसहाविदारीभिः परिषेकः ॥ कृष्टसर्जरससाधितं तै-
 लमभ्यंगः ॥ धवाश्वकर्णधातकीककुभार्तिदुकैर्जीवनीयैश्च पिष्टैर्घृतं शृतं
 प्राशः ॥ यवयवकलोलुकगृध्रशकृद्भिः सघृतैर्धूपः ॥ वरुणादिरिष्टशि-
 पुकान्विः श्वाविकमूत्रेण गंडकः ॥ शुक्लमाल्यविलेपनलाजौदन-
 पायसैर्गौतीर्थे बलिः संगमे क्षीरिष्टक्षसमीपे वा स्नपनं मंत्रश्च ॥ नानाव-
 स्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना चलत्कुंडलिनी श्यामा रेवती ते प्रसी-
 दतु ॥ शुष्करेवत्यां धूपवर्जः स्कंदग्रहोक्तो विधिः ॥ वचाऽश्वगंधार्हिगु-
 लाजसिद्धार्थकैरुद्वर्तनं ॥ सर्षपतैलं वचासिद्धं नेत्रपूरणं ॥ काकगृध्र-
 गर्दभशकृद्भिर्धूपः ॥ कुलीरकपालशल्यकशुक्तिमेषशृंगहयवरजाहकह-
 स्तिनखनकुलरोमभिर्धूपः सर्वग्रहघ्नः ॥ कुल्माषैर्मद्येन शुष्कमांसेन
 च शुष्कवृक्षे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ उपासते यां सततं
 देव्यो विविधभूषणाः ॥ लंबा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥
 रेवती शुक्लनामा च सा ते देवी प्रसीदत्विति ॥ भवति चात्र ॥ अनुबं-
 धान्यथारुच्छं ग्रहापायेप्युपद्रवान् ॥ बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपा-
 चरेत् ॥ इति प्रत्येकग्रहप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ इति
 द्वितीयं कौमारतंत्रं संपूर्णं ॥ २ ॥

यथा वेदविदो नेदमश्रिलिष्टं मनुयो ऽभ्यधुः ॥ तथाऽवबोधं यदिह स्प-
 ष्टमाचष्ट वाग्भटः ॥ १ ॥

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टादश भूताधिपतयः ॥
 तद्यथा ॥ सुरासुरसंघर्वोरगयक्षब्रह्मराक्षसराक्षसपिशाचप्रेतकूष्मांडकका-
 लादौकिरवेतालपितृकृपिगुरुष्टसिद्धाश्च ॥ ते पुनः पृथक्कोटिपरिवा-

१ लंबा कराला, विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीद-
 त्वतिसौश्रुतेऽधिकः पाठः

राः ॥ तेषामपि चापरिमंख्येयः परिचारइत्यनंतो भूतलोकः ॥ सर्वेऽपि च प्रायेणाहारकामा निशाचारिणो भयानका मांसासृग्वाशिनः ॥ अपिच ॥ सुरासुरादिसंवाससंसर्गात्तच्छीलाचारकर्मतया तत्संज्ञां लभन्ते ॥ तेषां पुनरनु प्रवेशकारणं सद्यः पूर्वकृतो वा विशेषेण प्रज्ञापराधस्तेनाहिततस्तमात्महननमवतारगवेषिणो देवादिग्रहा अप्यनुगृह्णन्ति ॥ तद्दुन्मादापस्मारोपप्लुतचित्तं तथा ज्वराद्यामयोपहतमपि विशेषतश्च प्राणिनां पूयासृक्स्नेहकृद्गन्धेन ॥ एवंविधांस्तु पुरुषाननिष्ठाघातकालेष्वभिगच्छन्ति ॥ तद्यथा ॥ पापस्य कर्मणः समांभे पूर्वकृतस्य वा परिणामकाले एकस्य वा शून्यग्रहनिवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा संध्यायामप्रयतमाने वा पक्षसंधिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाऽध्ययनहोमबलिमंगलप्रयोगे नियमब्रह्मचर्यव्रतभंगे वा महाहवे वा देशपुरकुलविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया वा प्रजननकाले विविधभूताशुचिस्पर्शे वा वमनविरेचनरुधिरस्त्रावाशुचैरप्रयतस्य चैत्यदेवायतनाभिगमने वा मांसमद्यमधुतिलगुडोच्छिष्टे वा दिग्वाससि वा निशि नगरचतुष्पथोपवनश्मशानाभिगमने वा द्विजगुरुमुरपतिपूज्यव्यतिक्रमे वा ॥ तत्रावलोकयंतो जनयन्ति मनोविकारं सुरासुरग्रहाः स्पृशंतो गंधर्वाः समाविशंतो भुजगा यक्षाश्चात्मगंधमाघ्रापयंतो राक्षसाः बाह्यंतोऽधिकरुष पिशाचाद्या धर्षयंतः पितरो ऽमिश्रयंतः ऋषिगुरुवृद्धसिद्धाः ॥ तत्र शीलवंतं चोष्याचारं शुक्लांबरधरं तपःस्वाध्यायपरमं प्रायः शुक्लप्रतिपदि च त्रयोदश्यां संध्येष्वथ सुराः ॥ शुक्लत्रयोदशीरुष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ प्रियमृत्युगीतवादित्रगंधमाल्यपरदाररतिं चोष्याचारं प्रायश्चतुर्थ्यामष्टम्यां द्वादश्यां वा चतुर्दश्यां च गंधर्वाः ॥ स्वमशीलं चपलमनिमित्त-

१ संध्याविलायामप्रयतभावे वेति चरकपाठः ॥ २ धर्माध्यायव्यतिक्रमे वाऽध्यस्य कर्मणोऽप्रशस्तस्वयंभे वेति चरकेऽधिकः पाठः ॥

क्रोधनमर्थसिद्धं प्रायो ब्राह्मणं प्रायः पंचम्यां संध्ययोर्मध्याह्ने-
 च नागाः ॥ सत्वबलरूपगांधर्वधनशौर्ययुक्तं मालयानुलेपनहास्य-
 प्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लसप्तम्यामेकादश्यां च यक्षाः ॥
 स्वाध्यायतपोव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजाऽरतिं च भ्रष्टशौचं ब्राह्म-
 णमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवागारसलिलक्रीडनप्रियं स्व-
 लितब्रह्मचर्यं प्रायः शुक्लपंचम्यामष्टम्यां पूर्णचंद्रदर्शने संध्यासु च
 ब्रह्मराक्षसाः ॥ हीनसत्त्वं पिशुनं स्तेनं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृती-
 याष्टमीषु राक्षसपिशाचादयः ॥ सकलिलोलपापप्रियमसूयावंतं परुष-
 भाषिणं बह्वाशनं च कृष्णनवमीद्वादशयोश्च निशि राक्षसाः ॥ आत्मश्ला-
 पिनं कूटसाक्षिप्रदं परोपतापिनं च चतुर्दश्यां च पिशाचादयः ॥ मातापि-
 तृगुरुद्विजाचार्योऽसौविप्रसेविनं प्रायो दशम्याममावास्यायां च पितरः ॥
 तद्विधमेव च प्रायः षष्ठ्यां नवम्यां च गुरुद्विसिद्धाः ॥ तयोरेव च स्ना-
 नशुद्धिविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवाच्यकुशलमृषयः ॥ तेषां तु गृही-
 ष्यतां पूर्वरूपाणि ॥ ॥ तद्यथा ॥ देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचि-
 त्वं नृशंसाभिप्रायता कोपनत्वमरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषां चोप-
 तप्तिः स्वप्ने देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनं च ॥ तत्र सौम्यदृष्टिं गभी-
 रमष्टमकोपनं शुचिमनिद्रं भोजनानभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीष-
 वाचं संस्कृतवादिनं देवद्विजगुरुभक्तं शुक्लमाल्यांबरधरं सरित्पुलिन-
 शैलोच्चभवनदधिक्षीरसुरभिप्रियं चिरादक्षिणी निमेषयंतं वरप्रदातारं
 शुभगंधं बर्चस्विनं फुल्लपद्मोपममुखं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् ॥ त-
 त्रापि गोवृषमिव नर्दतं दीप्तमुखनयनमादीप्तेन भास्वरेण सर्वभाभाष-
 णमीश्वरेण ॥ मेघस्तनितविद्युद्विष्टीर्वाचा विसृजंतमिंद्रेण ॥ धनानि वा
 चा प्रयच्छंतमाच्छिदंतं च धनदेन ॥ सुरासवसमगंधं काष्ठतृणरज्वा
 दिसर्वपाशमभिगम्यमानं वरुणेन ॥ जिह्मदृष्टिं दुष्टात्मानं क्रोधनम-
 तृप्तं सस्वेदगात्रं ब्राह्मणगुरुद्वेषिणं निर्भयमभिमानिनं स्वरव्यवसायिन-

महंरुद्रो ऽहमुपेंद्रो ऽहं स्कंदो ऽहं विशाखइत्यादिभाषमाणं विकृतवाच-
 मसकृद्धसंतं सुरामिषादंतं दंतैर्नखैश्च परान् हिंसंतमसुरेण ॥ स्वाचारं
 हृष्टात्मानं शुभगंधमाल्यव्याहारं नृत्यंतं गायतं मुखवाद्यानि कुर्वंतं
 प्रियोद्यानपुलिनम्लानरक्तवस्त्रानुलेपधूपान्नपानहासलीलाशृंगारकथा-
 गांधर्वं गंधर्वेण ॥ तत्रापि शिरोधुनानं कलहं कुर्वंतं सहेन ॥ जागरूकं
 पठंतं हसंतं हसनेन ॥ क्रोधनमनिशं निश्वसंतं त्रसंतमातपत्रतो रक्ता-
 क्षं स्तब्धदृष्टिं जिह्वां लोलयंतं मूक्किण्यौ लिहानमद्योमुखशायिनं च-
 लं वक्रगामिनं बिलमवलोक्य सर्पवहूरं प्रसरंतं जलौषधनदुंदुभिस्वने-
 र्दृष्यंतं क्षीरमधुघृतगुडमधुम्लानमाल्यप्रियं गात्राणि कंपयंतं दंतैः स्वा-
 दयंतं जलेऽवतीर्णमुत्तरमनिच्छंतमुरगेण ॥ असकृत्स्वमरोदनहासनृ-
 त्यगीतपाठकथान्नपानमाल्यधूपगंधरक्तवस्त्ररतिं रक्तत्रस्तविष्णुताक्षं द्रु-
 तसर्वगं मत्तमिव च गच्छंतं वस्त्रान्तमुत्कर्षंतं चालिताग्रहस्तं ब-
 हुभाषिणं स्त्रीलोलं मद्यामिषप्रियं सन्नद्यशस्त्रं मृगयमाणमतिब-
 लमव्यथं हृष्टमल्परोषं किं कस्मै ददामीति वादिनं शुभगंधं वर्च-
 स्विनं द्विजातिवैद्यपरिभाविनं रहस्यभाषिणं यक्षेण ॥ तत्रापि हृषि-
 तरोमाणमूर्ध्वेक्षणं हृष्टं प्रहृष्टनयनं चंडं महानिनादं मणिचरेण ॥
 रहोहसितनृत्यगीतान्याचरंतमाकीर्णमौनमासेविनं विकटेन ॥ हासनृ-
 त्यप्रियमाक्रोशिनं प्रधाविनं देवद्विजभिषग्द्वेषिणं मंत्रवेदशास्त्राध्यायि-
 नं काष्ठशस्त्रादिभिरात्मानमाघ्नंतं छिद्रप्रहारिणं वैद्यरंध्रान्वेषिणं भोःश-
 ब्दवादिनं परुषं रौद्रचेष्टं शीघ्रगामिनं ब्रह्मराक्षसेन ॥ तत्रापि विकृतेन
 स्वरेण भाषंतमुत्वासयंतं ब्रह्मवादिनं संस्कृतभाषिणं बहुस्तोभं नादयं-
 तं यज्ञसेनेन ॥ सक्रोधदृष्टिं श्रुकुटीमुद्दहंतं भैरवाक्षं त्वरितमभिधावंतं
 वदंतं ससंभ्रमं प्रहरंतं नष्टनिद्रं निशाविचारिणमन्नद्वेषिणमनाहारम-
 प्यनिबलिनमन्नकाले हसंतं निर्लज्जं शूरं रोषणमशुचिस्त्रीमद्यमांसर-

करक्तमाल्यप्रियं रक्तमामिषं वा दृष्ट्वाष्टौ परिलिहंतं दीनं शंकितं ध्या-
 यंतमकस्माद्द्रुदंतं हसंतं गायंतं नृत्यंतं निरर्थकभाषिणं राक्षसेन ॥
 तत्रापि परुषच्छर्विं भूमिं ताडयंतमकस्माद्द्रुदंतं विशाखेन ॥ भिन्नग-
 द्दककंठमंगानि भंजंतं जिह्वां परिलिहानमक्षमालया जपमानं शौचम-
 भीक्षणं कुर्वाणं संगमेन ॥ मद्यविद्युद्वयौयासते कुध्यंतं जलद्वष्टं स-
 मंतान्मन्यमानं स्राटकनिष्पीडितं विद्युन्मालिना ॥ आममांसपल्लमू-
 लकापूपपरमात्रवाचिनं रूक्षच्छर्विं विरूपाक्षेण ॥ अस्वस्थचित्तं नैक-
 त्र प्रतिघ्नंतं परिधाविनं दधितनृत्यगीतहासोच्छिष्टमद्यमांसशून्यावास-
 रतिं पुरस्तादभिघ्नंतं निर्मर्त्सनादीनशंकितवदनं नखैरात्मनो वपुरुल्लि-
 खंतं नष्टस्मृतिं बद्धाबद्धभाषिणमकस्माद्द्रुदंतं दुःखान्यावेदयंतमवि-
 ध्वस्तरूक्षस्वरदेहं दुर्गंधमशुचिं नद्यं मलिनं रथ्याचैलनृणाभरणं सं-
 करकूटकाष्ठाश्मकारोहणं लोलं बद्धाशिनं पिशाचेन ॥ तत्रापि भोज-
 नं दृष्ट्वा हसंतं विस्वरं क्रोशंतं नित्यभीतं करमलेन ॥ सर्वगात्राणि स्पं-
 दयंतं मुहुर्धावंतं भीषयमाणं नवारुशेन ॥ वैद्यं दृष्ट्वा कुप्यंतं भ्रमद्भो
 जिनं बद्धाशिनं भस्मगुंठनशयनं स्त्रियो मार्गं रुंधानं मूत्रपुरीषविम-
 र्दिनं निस्तेजसा ॥ प्रेताकृतिचेष्टागंधं तृणच्छेदिनं भीरुमाहारद्विषं
 प्रेतेन ॥ बहुप्रलापमुखवाक्यं विलंबितगतिं रुष्णवदनं शूनप्रलंबदृष्ट-
 णं कूष्मांडेन ॥ नभ्रं धावंतमश्मकाष्ठादि गृहीत्वा भ्रमंतं तृणचीरमा-
 ल्यनिवसनमुत्रस्तदृष्टिं परुषाभिधायिनं श्मशानशून्यैकवृक्षरथ्यानिषे-
 विणं तिलात्रमद्यामिषसक्तदृष्टिं कालार्देन ॥ उग्रवादिनं रक्तत्रस्त-
 नेत्रमन्नाभिलाषमुदकं प्रार्थयमानमौकिरेण ॥ सत्यवादिनं परिवेषि-
 नं धूपगंधमाल्यरतिमतिनिद्रालुं वेतालनेन ॥ अपसन्नदृष्टिं चलनेत्रप-
 क्षमाणं दीनवदनं संशुष्कतालुमतिनिद्रालुं प्रतिहतवाचमपसव्यवस-
 मल्याग्निभरोचकिनं तिलगुडमांसरुचिं वा पितृग्रहेण ॥ ऋषिगुरुवृद्ध-
 सिद्धानामभिशापाभिध्यानानुरूपविहारव्याहाराहारं तद्ग्रहेण गृहीतं

विद्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषं ॥ पुरुषे ऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ कुमारवृन्दानुगतं नम्रमुद्धतमूर्द्धजं ॥ अस्वस्थमनसं दीर्घकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥ इति भूतविज्ञानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ भूतं जयेदाहिंसेच्छं जप-होमबलिब्रतैः ॥ तपःशीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ॥ हिंगुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ॥ अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा बला ॥ कुक्कुटी सर्पगंधाख्या तिलाः कालविषाणिके ॥ वज्रप्रोक्ता वयस्था च शृंगी मोहनवलयपि ॥ स्रोतोजांजनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधं ॥ खराश्वशवाविदुष्टूर्ध्वगोधानकुलशल्यकान् ॥ द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ॥ चर्मपित्तद्विजनखान् बर्षेऽस्मिन् साधयेद्दृतं ॥ पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ॥ अभ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेपां चूर्णं च धूपने ॥ एभिश्च गुलिकां युंज्यादंजने सावपीडने ॥ प्रलेपे कल्कमेतेषां काथं च परिषेचने ॥ प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारान् शमं नयेत् ॥ गजाब्हापिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ गोधानकुलमार्जारर्कक्षपित्तप्रपेषितान् ॥ नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ अश्वशवाश्वतरोलूककंकगुध्रशृगालजा ॥ अविखरोध्रवराहाश्च तथा तैलं विषाचयेत् ॥ पिष्टया बस्तमूत्रेण नावनादिषु पूजितं ॥ शिरीषपुष्पं लशुनं शुंठी सिद्धार्थकत्वचा ॥ मंजिष्ठा द्वे निशे रुष्णा बस्तमूत्रेण पेषयेत् ॥ छायाशुष्का रुता वर्त्तिर्मस्यपित्तद्रुतां ऽजनं ॥ नक्तमालफलं व्योषं बिल्वस्थोनाकयोर्जटा ॥ हरिद्रे च रुता वर्त्तिः पूर्ववन्नयनांजनं ॥ वयस्था हिंगु कटुका षड्रंथा सैधवं तथा ॥ सिद्धार्थकवचाहिंगुं प्रयंगुरजनीदृद्यं ॥ मंजिष्ठा श्वेतकटभी वरा श्वेता ऽद्रिकर्णिका ॥ निवस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालकरंजयोः ॥ सु-

राहं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्वतुर्गुणे ॥ सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने
 नस्ये च योजितं ॥ ग्रहान् सर्वाञ्जिहंत्याशु विशेषादामुरान् ग्रहान्
 ॥ कृत्यालक्ष्मीविपोन्मादज्वरापस्मारपाप्मजित् ॥ एभिरेवौषधैर्बस्त-
 वारिणा कल्पितोऽगदः ॥ पाननस्यांजनालेपस्नानोद्धर्षणयोजितः ॥
 गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ सिद्धार्थकव्योषधचा-
 श्वगंधानिशाहयं हिंगु पलांडुकंदः ॥ बीजं करंजान् कुसुमं शिरी-
 षात्फलं च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ समाणिमंथं सनतं सकुष्टं
 श्योनाकमूलं कटभी सिता च ॥ बस्तस्य मूत्रेण सुभाषितं त-
 त्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ दुष्टत्रणोन्मादतमोनिशांधा-
 नुद्धकान् वारिनिमग्नेहान् ॥ दिग्धाहान् दर्पितसर्पदष्टान् ते
 साधयंत्यंजनपाननस्यैः ॥ कार्पासास्थिमयूरपत्रवृहतीनिर्माल्यपिंडी-
 तकत्वग्वांशीवृषदंशविट्नुपवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ॥ नागेंद्रद्विजशृंग-
 हिंगुमरिचैस्तुल्यं कृतं धूपनं स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नं
 परं ॥ त्रिकटुकदलकुंकुमग्रंथिकक्षारसिंहीनिशादारुसिद्धार्थयुग्मांबु-
 शक्राह्वयैः सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचानुत्थयष्टीबलालोहितै-
 लाशिलापद्मकैः ॥ दधितगरमधूकसारप्रियाह्वाविषाख्याविषातार्क्ष्य-
 शैलैः सचव्यामयैः कल्कितैर्घृतमनवर्भैशेषमूत्रांशसिद्धं मतं भूत-
 रावाहयं पानतस्तद्ग्रहघ्नं परं ॥ नतमधुककरंजलाक्षापटोलीसमं-
 गावचापाटलीहिंगुसिद्धार्थसिंहीनिशायुगलतारोहिणीबदरकटुफलत्रि-
 काकांडदारुकृमिघ्राजगंधामरांकोलकोशातकीशिपुनिंबांबुदेन्द्राह्वयैः ॥

१ नस्येलेपैरिति पाठः २ निर्माल्यं महादेवसंबंधि ३ स्कंदाः स्कंदपरिचारकाः
 न तु स्कंदः ॥ यदुक्तं ॥ स्कंदग्रहा भवंत्यष्टौ स्कंदतुल्यपराक्रमाः ॥ बालान् गृण्णीत
 ते तावद्यावद्गर्वाणि षोडशेतिमाचीनपुस्तके टिप्पणं ॥ ४ अशेषमूत्राणां गोमूत्रादीनाम-
 यैः भागैः सिद्धं ५ देहकमिदं वृत्तं चंडवृष्टिप्रयातं ॥

गदशुकनरुपुष्पबीजोययष्टयद्रिकर्णानिकुंभाग्निबिल्वैः समं कल्कितै
 मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति स-
 र्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतं ॥ ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु
 तेषां तेषु विशेषतः ॥ दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुंजीत चिकित्सकः ॥
 स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ॥ रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषा-
 माहरेत्तदा ॥ रत्नानि गंधमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ॥ भक्ष्या-
 श्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययं सुरर्षिगुरुष्टद्वेभ्यः सिद्धेभ्यश्च-
 सुरालये ॥ दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिं ॥ पश्चिमायां
 यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ॥ गंधर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं ब-
 लिं ॥ पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ॥ यक्षाय यक्षायतने
 सरितो वा समागमे ॥ चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ॥ रक्ष-
 सां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसां ॥ शून्यालये पिशाचाय प-
 श्चिमां दिशमास्थिते ॥ शुचिशुक्लानि माल्यानि गंधाः क्षैरयमोदनं
 ॥ दधि छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ॥ हिंगुसर्पपण्डुथान्यो
 पैर्द्धपलोन्मितैः ॥ चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ तत्पा-
 ननावनाभ्यंगैर्देवग्रहविमोक्षणं ॥ नस्यांजनं वचाहिंगुलशुनं वस्तवा-
 रिणा ॥ दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ नागानां सुमनो-
 लाजगुडापूपगुडौदनैः ॥ परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ वचा-
 पद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ॥ श्वेतपत्रं च रोधं च तगरं नागस-
 र्षपाः ॥ शीतेन वारिणा पिष्टं नावनांजनयोर्हितं ॥ यक्षाणां
 क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुग्गुलु ॥ देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्र-
 कांचनं ॥ हिरण्यं च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ सिद्धं-
 पलोन्मितं पाननावनाभ्यंजने हितं ॥ हरीतकी हरिद्रे द्वे लशु-

१ इदमपि दंडकं व्यालाख्यं २ राक्षसशब्देनेह ब्रह्मराक्षसो गृह्यते इत्यरुणदत्तः
 ३ श्वेतपुडरीकं

नो मरिचं वचा ॥ निंबपत्रं च वस्तांबुकल्कितं नावनांजनं ॥
 ब्रह्मरक्षोबलिः पक्वं यवानां पूर्णमाढकं ॥ तोयस्य कुंभं पललं छत्रं व-
 स्रविलेपनं ॥ गायत्रीविंशतिपलकाथेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ त्र्यूषणत्रि-
 फलाहिंगुषड्भ्रुथामिशिसर्षपैः ॥ सर्निंबपत्रलशुनैः कुडवान् सप्त सर्षपः ॥
 गोमूत्रे त्रिगुणे पाननस्याभ्यंगेषु तद्धितं ॥ रक्षसां पललं शुक्लं कुमु-
 मं मिश्रकौदनः ॥ बलिः पक्काममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ॥ नक्त-
 मालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि चातद्वच्च रुष्णपाटल्या बिल्वमूलं क-
 टुत्रिकं ॥ हिंविंद्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलं ॥ नावनांजनयोर्यो-
 ज्यो वस्तमूत्रयुतोऽगदः ॥ एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥
 रक्षोग्रहान्वारयते पानाभ्यंजननावनैः ॥ पिशाचानां बलिः सीधुपि-
 ण्याकपललं दधि ॥ मूलकं लवणं सर्पिः प्रभूतौदनयावकं ॥ हरिद्रा-
 द्वयमंजिष्ठाभिसिंधवनागरैः ॥ हिंगुप्रियंगुत्रिकदुरसोनत्रिकलावचा
 ॥ पाटलाश्वेतकटभोशिरीषकुसुमैर्घृतं ॥ गोमूत्रपादिकं सिद्धं पाना-
 भ्यंजनयोर्हितं ॥ वस्तांबुपिष्टैस्तैरेव योज्यमंजननावनं ॥ देवर्षिपितृ-
 गंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥ सर्पिःपानादि मृद्वस्मिन् भैषज्यमव-
 चारयेत् ॥ ऋते पिशाचात् सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ॥ सवैद्यमातुरं
 घ्नति कुट्टास्ते हि महौजसः ॥ ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्याविलोकि-
 तं ॥ सर्वव्याधिचिकित्सं च जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ तथोन्मादानप-
 स्मारानन्यं वा चित्तविप्लवं ॥ महाविद्यां च मायूरीं शुचिः संश्रावये-
 त्सदा ॥ भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यंश्च तद्गणान् ॥ जपन् सि-
 द्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ यच्चानंतरयोः किंचिद्दृश्यते-
 ऽध्याययोर्हितं ॥ यथोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुंजीत परस्परं ॥ इति भूत-
 प्रतिषेधो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातउन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ षडुन्मादा भवन्ति वात-
 पित्तकफसन्निपाताधिविषनिमित्ताः ॥ तत्रोन्मादो नाम यदुन्मार्गैः
 शारीरमानसैर्दोषैर्मनसो मादनं ॥ तेषांपुनरुन्मार्गगत्वे हेतुः समलं विकृ-
 तोपहितमहितमनुचिन्तमन्नपानविधिनिरपेक्षमाहारजातमत्युपक्षीणदे-
 हानां व्यवायव्याधिवेगसमुद्गमे विषमशरीरचेष्टोपसेवा देवद्विजगुरुलंघ-
 नं वा रागद्वेषजनिताभिराधिभिर्मनोविघातो विषोपविषगरोपयोगात्
 ॥ एभिर्हीनसत्वस्य मनस्युपहते बुद्धौ प्रचलितायामत्युदीर्णत्वाद्दोषाः
 प्रकुपिता हृदयमुत्सृज्य मनोवहानि स्रोतांस्यारुत्य जनयंत्युन्मादं
 ॥ तत्र शिरसः शून्यता चक्षुषोऽस्वस्थत्वं स्वनः कर्णयोरुच्छासाधि-
 क्यमास्यस्त्रवणमन्त्रानभिलाषोऽरोचकोऽविपाको हृदयग्रहोऽस्थाने
 ध्यानायाससंमोहोद्देहाः सततं रोमहर्षो ज्वरोऽभीक्षणमभीक्षणमुन्मत्त-
 चित्तत्वमर्दिताकृतिकरणं व्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीक्षणं भ्रान्तचलि-
 तानवस्थितानामप्रशस्तानां च रूपाणां तिलपीडकचक्राधिरोहणं
 वातकुंडलिकाभिरुन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामंभसामावर्तेषु
 चक्षुषोश्चापतपर्णमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि ॥
 ततोऽन्तरमुन्मादाभिनिर्दृत्तिरेव ॥ तस्य सामान्यलिङ्गं मनोबु-
 द्विस्मृत्यादिसंप्रमोहः ॥ ततश्च देहो हतसारथिरिव रथो ऽकर्ण-
 धारइव चाप्सु प्लवः सुखदुःखाचारधर्माधर्मप्रलुप्तोऽकस्माद्भवति ॥
 तत्र वातादस्थानस्मितहसितनृत्यगीतवादित्रवागंगविक्षेपरोदनक्रोश-
 नास्फोटनानि पर्यटनमजस्रमास्यात्फेनागमो यानमयानैरलंकरणम-
 नलंकारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्ये लब्धे चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं का-
 र्श्यं पारुष्यमुत्पिंडितारुणाक्षिता जीर्णोऽन्त्रे च गदत्वं ॥ पित्तात्क्रोध-
 संतर्जनमकस्मान्मुष्टिलोष्टकाष्ठशस्त्रैरभिद्रवणं नम्रताप्रच्छायशिशि-
 राभिरतिरुदकाभिलाषः संतापः पीतावभासत्वमनिमित्तं ज्वलितज्वा-
 लौषशंका ऽन्धि तारकादर्शनं ताम्रहरितहारिद्रसंरन्धाक्षित्वं ॥ कफा-

दल्पवाक्चेष्टाहारत्वमरोचको वमथुरुष्णसेवा लालासिंघाणकस्रवणं
 रहःकामता स्त्रीप्रियत्वं निद्रा बीभत्सत्वं शौचद्वेषः श्वयथुरास्ये
 शुक्लस्निमितमलाविलाक्षिता भुक्ते रात्रौ च बलत्वमिति ॥ भवति-
 चात्र ॥ सर्वायतनसंस्थानं सन्निपाते तदात्मकं ॥ उन्मादं दारुणं
 विद्यात्तं मिषक् परिवर्जयेत् ॥ धनकांतादिनाशेन दुःसहेनाभिषंग-
 वान् ॥ पांडुर्दीनो मुहुर्मुखान् हाहेति परिदेवते ॥ रोदित्यकस्मा-
 न्म्रियते तद्गुणान्बहुमन्यते ॥ शोकक्लिष्टमना ध्यायेज्जागरूको
 विचेष्टते ॥ विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेंद्रियः ॥ वेगांतरेऽ-
 पि संभ्रांतो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ अथानिलजउन्मादे स्नेहपानं
 प्रयोजयेत् ॥ पूर्वमावृतमार्गं तु सस्नेहं मृदु शोधनं ॥ कफपित्तभ-
 वेध्यादौ वमनं सविरचनं ॥ स्निग्धस्विन्नस्य वस्तींश्च शिरसश्च विरे-
 चनं ॥ तथाऽस्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥ स्नेहकाले च
 वातोत्थे तैलं शैरीषमिष्यते ॥ महाकल्याणकं पैत्ते पंचगव्यं कफो-
 द्भवे ॥ इत्थमप्यनुवृत्तौ च तीक्ष्णं नावनमंजनं ॥ हर्षणाश्वास-
 नोत्रासभयताडनतर्जनं ॥ अभ्यंगोद्वर्तनालेपधूपान् पानं च सर्पिषः
 ॥ युंज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयंति प्रकृतं मनः ॥ हिंशुसौवर्चलव्यो-
 पैर्द्विपलांशैर्घृताढकं ॥ सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परं ॥ द्वौ
 प्रस्थौ स्वरसाद्वाहया घृतप्रस्थं च साधितं ॥ व्योषश्यामात्रिद्विबी-
 शंखपुष्पीनृपद्मैः ॥ सप्तसलारुमिहरैः कल्कितैरक्षसंमितैः ॥ प-
 लवृत्थ्या प्रयुंजीत परं मात्रा चतुष्पलं ॥ उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बं-
 ध्यासुतप्रदं ॥ वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्भ्रमं ब्राह्मीघृतं स्मृतं ॥ वरा-
 विशालारोर्धैलादेवदार्वैलवालुकैः ॥ द्विसारिवाह्विरजनीद्विस्थिराफलि-
 नीनैः ॥ बृहतीकुष्ठमंजिष्ठानागकेसरदाडिमैः ॥ बेहतालीसपत्रैला-
 मालतीमुकुलोत्पलैः ॥ रुदंतीपद्मकहिमैः कर्पाशैः सर्पिषः पचेत् ॥

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपांप्मनुत् ॥ पांडुकंडूविषे शोषे मे-
हे मोहे ज्वरे गरे ॥ अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि अमे-
धसि स्वलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ बल्यं मंगल्यमायुष्यं
क्रांतिसौभाग्यपुष्टिदं ॥ कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥
एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिं ॥ स्ते तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गु-
ष्टिक्षीरचतुर्गुणं ॥ वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छुविषाणिभिः ॥ शू-
र्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परं ॥ बृहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधि-
कं गुणैः ॥ जटिला पूतना केशी चौरटी मर्कटी वचा ॥ त्रायमाणा-
जंघा वीरि चौरकः कटुरोहिणी ॥ कायस्था सूकरी छेत्री सति-
च्छत्रा पलंकषा ॥ महापुरुषदंता च वैद्यस्था नीकुलीद्वयं ॥ कटं-
भरा वृश्चिकाली शालीपर्णी च तैर्घृतं ॥ सिद्धं चानुर्थिकोन्मादग्रहा-
पस्मारनाशनं ॥ महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतं ॥ बुद्धिमे-
धास्मृतिकरं बालानां चांगवर्द्धनं ॥ लशुनानां शतं त्रिंशदभयाङ्गु-
षणात्पलं ॥ गव्यचर्ममषीप्रस्थो द्वादकं क्षीरमूत्रयोः ॥ पुराणस-
र्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ॥ द्विगुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च म
धुमानिकां ॥ तद्दोषांगतुसंभूतानुन्मादान्विषमज्वरान् ॥ अपस्मारां
श्च हंत्याशु पानाभ्यंजननावनैः ॥ केवलं सिद्धमेभिर्वा घृतमुत्तममा-
त्रया ॥ पुराणं पाययेत्त्वेन श्वश्रे रुंध्याद्दृहेऽथवा ॥ एतानौषधवर्गा-
न्वा विधेयत्वमगच्छति ॥ अंजनोद्वर्तनालेपनावनादिषु योजयेत् ॥
अश्वगंधाऽजगंधोग्रगंधालशुनसर्पपैः ॥ राम्नाकायस्थगोलोमीयुक्तै-
स्तैलं विपाचयेत् ॥ गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यंगानुवासनैः ॥ सर्वौ

१ सरुत्प्रसूतागौर्गृष्टिरिति कोशः ॥ २ मांसी ३ हरीतकी ४ गंधमांसी ५ प-
दचारिणी ६ कपिकच्छूः ७ अरणकः ८ काकोली ९ चंडा १० घात्री ११ बुद्ध-
दारकः १२ धान्यकं १३ शतपुष्पा १४ लाक्षा १५ शतावरी १६ क्षीरकाकोली १७
सर्पाक्षी सर्पगंधा च १८ उग्रगंधं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं, घृतं ॥ लाक्षारसनिभं
शीतं तद्धि सर्वग्रहापह्नमिति चरके

न्मादग्रहालक्ष्मीपापापस्मारनाशनं ॥ शिरीषो मधुकं हिंगु लशुन-
स्तगरं वचा ॥ कुष्ठं च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाजनं ॥ तद्द्वयो
षं हरिद्रे द्वे मंजिष्ठा हिंगु सर्पपाः ॥ शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मार-
नाशनं ॥ ब्राह्मीभिर्द्रीं विडंगानि व्योषं हिंगु जटां मुरां ॥ रास्त्रां वि-
षघ्नां लशुनं विशल्यां सुरसां वचां ॥ ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनं-
तां सहरीतकीं ॥ कांक्षीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ॥
वर्तिर्नस्यांजनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ पिष्ट्वा फलान्यपामार्गाद्विगुलं
हिंगुपात्रिकां ॥ वर्तिर्गोक्रोधुपित्तेन मरिचाद्दीशकांजनं ॥ उन्माद-
भूतापस्मारोगेषु त्रिषु योजयेत् ॥ अत्रपीडाश्च विविधाः सर्पपक्षेहसंयु-
ताः ॥ कटुतैलेन चाभ्यंगो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ सर्हिगुस्तीक्ष्ण
धूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ॥ शृगालशल्यकोलूकजलौकावृकबस्त्रजैः
॥ मूत्रपित्तशकलामनखचर्मभिराचरेत् ॥ धूपधूमांजनाभ्यंगप्रदेहपरिषे-
चनां ॥ धूपयेत्सततं चैव श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः ॥ वातश्लेष्मात्मके प्रायः
पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ॥
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ विध्येच्छिरां यथोक्तां
वा तृप्तं मेद्यामिषस्य वा ॥ निवाते शाययेदेनं मुच्यते मतिविभ्रमात्
॥ प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ॥ आश्वासयेन्मुहूर्तं वा
वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥ बद्धं
सर्पपतैलाक्तं न्यसेच्चोत्तानमातपे ॥ कपिकच्छ्वाऽथवा तसैर्लोहतैलज-
लैः स्पृशेत् ॥ कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वश्रे विनिक्षिपेत् ॥ अथ-
वा वीतशस्त्राश्मजने संतमसे गृहे ॥ सर्पणोद्धृतदंष्ट्रेण दातैः सिंहैर्गजै-

१ तथा ऽस्थोन्मादिनः तच्चूर्णं सर्पचूर्णं प्राणे आध्मापयेत् २ शस्त्रादिवर्जिते भवने
वा बध्वा निक्षिपेत् ॥ ननु चैकस्य शून्यगृहे स्थितिरुन्मादहेतुरुक्तः ॥ यच्च यस्य निदानं
तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात् ॥ नैषदोषस्तदर्थकारिभेषजत्वात् ॥ तदर्थकारिणि
हि भेषजे यदेव निदानं तदेव औषधं ॥ यथा तुच्छदग्धेऽग्निपतपनं मदात्यये मध-
पानमिति तद्द्विहाप्यवर्गतव्यभिन्यरुणदत्तेन सर्वांगसुंदरायामुक्तं

श्च तं ॥ त्रासयेच्छस्त्रहस्त्रैर्वा किरातारातितस्करैः ॥ अथवा राजपुरु-
 पा बहिर्नीत्वा सुसंयतं ॥ भीषयेद्युर्वधेनैनं तर्जयंतो नृपाज्ञया ॥ देह-
 दुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतं ॥ तेन याति शमं तस्य सर्वतो
 विभ्रुतं मनः ॥ सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ॥ इष्टद्र-
 व्यविनाशात्तु मनो घस्योपहन्यते ॥ तस्य तत्सदृशप्राप्तिसांत्वाश्वासैः
 शमं नयेत् ॥ कामशोकभयक्रोधहर्षैर्व्यालोभसंभवान् ॥ परस्परप्रति-
 हृद्द्वैरभिरेव शमं नयेत् ॥ भूतानुबंधमीक्षेत प्रोक्तलिंगाधिकारुतं ॥ य-
 द्युन्मादे तदा कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधं ॥ बलिं च दद्यात्पललं यावकं
 सक्तु पिंडिकां ॥ स्निग्धं मधुरमाहारं तंदुलान् रुधिरोक्षितान् ॥ पक्वाम-
 कानि मांसानि सुरामैरेयमासवं ॥ अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः
 सहचरस्य च ॥ चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां संगमेषु च ॥ निवृ-
 त्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ॥ निजागंतुभिरुन्मादैः स-
 त्ववान्न स युज्यते ॥ प्रसाद इंद्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ॥
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणं ॥ इत्युन्मादप्रतिषेधो नाम
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः
 स धीसत्वाभिसंज्ञवात् ॥ जायतेऽभिहते चित्ते चिंताशोकमयादिभिः
 ॥ उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ॥ हते सत्वे हृदि व्यासे संज्ञावा-
 हिषु खेषु च ॥ तमोविशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ॥ दं-
 तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ पश्यन्नसंति
 रूपाणि प्रस्वलन् पतति क्षितौ ॥ विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽती-
 ते विबुध्यते ॥ कालान्तरेण स पुनश्चैवमेवं विचेष्टते ॥ अपस्मार-
 श्रुतौर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ रूपमुत्पत्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कंपः
 शून्यता भ्रमः ॥ तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिबैक्यं ॥ अ-
 शब्दग्रहणं स्वेदो लालासिंघाणकस्तुतिः ॥ अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा

कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ निद्रानाशोऽगमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्त्तनं ॥
 पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेवच मेहनं ॥ तत्र वातात्स्फुरत्सक्थिः
 प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ॥ अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुद्रन् ॥
 उत्पिडिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कंपते ॥ आवित्थ्याति शिरो
 दंतान् दशत्याध्मातकंधः ॥ परितो विक्षिपत्यंगं विषमं विनतांगु-
 लिः ॥ रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्गुखास्यः रुष्णमीक्षते ॥ चपलं परुषं
 रूक्षं विरूपं विकृताननं ॥ अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विंदति
 ॥ पीतफेनाक्षिवक्त्रवगास्फालयति मेदिनीं ॥ भैरवादीप्तरूपितरू-
 पदर्शी तृषान्वितः ॥ कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनं ॥ चे-
 ष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ शुक्लामरूपदर्शित्वं
 सर्वालिंगं तु वर्जयेत् ॥ अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक् प्रबो-
 धनं ॥ तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ वातिकं वस्ति
 भूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपा-
 चरेत् ॥ वमनं मदनं लंबाविशालारिष्टकौटजं ॥ रेको मूत्रं त्रिवृ-
 च्छामा द्रवंती सप्तला गुडा ॥ दशमूलबलारास्त्रासरलामरदारुभिः ॥
 यवकोलकुलत्थैश्च समूत्रक्षारसैथवैः ॥ आस्थापनं प्रयुंजीत हिंगुखे-
 हसमन्वितैः ॥ एभिरन्यैश्च वातघ्नैः कटुतैलं प्रसाधितं ॥ वाताप-
 स्मारशमनं नस्याभ्यंगानुवासनैः ॥ सर्वतः परिशुद्धस्य सम्यगा-
 श्वासितस्य च ॥ अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ॥
 गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रशृतं हविः ॥ अपस्मारज्वरोन्मादकामलांत-
 करं पिबेत् ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ सप्तपर्णम-
 पामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीं ॥ शम्याकपुष्करजटाफलगुमूलदुराल-
 भाः ॥ द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ भाङ्गीपाठाऽऽ-

१ तैलमूत्रयोर्मेहनं मूत्रघ्नं

ढकीकुंभनिकुंभव्योषरोहिषैः ॥ मूर्वाभूतीकभूनिंबश्रेयसीसारिवा-
 द्वयैः ॥ मदयंत्यध्रिनिचुलैरक्षाशैः सर्पिषः पचेत् ॥ प्रस्थं तद्द्रव्यैः
 पूर्वैः पंचगव्यमिदं महत् ॥ ज्वरापस्मारजठरभगंदरहरं परं ॥ शो-
 फार्शःकामलापांडुगुल्मकासक्षयापहं ॥ शिरीषपुष्पपत्रत्वक्क्षीरिमू-
 लतुलाह्वयं ॥ वरुणैरंडश्यामाकदशमूलाटरूपकं ॥ शतावरीबला-
 राघ्नासुषवीपारिभद्रकं ॥ मुरुंगीवज्जुलं दंतीककुभं सपुनर्नवं ॥ रो-
 हिषस्य जटां पुष्पं करघातमयूरकं ॥ शताद्धीशं पृथक्द्राक्षाला-
 क्षामिशिवरायवान् ॥ सकोलान्सकुलत्थांश्च पृथग्द्वाढकोन्मितान् ॥
 द्विशतं पिशिताद्द्रव्याच्छागाद्वा तत्पचेदपां ॥ द्रोणैर्द्वात्रिंशताष्टां-
 शशेषेण च विपाचितं ॥ तैलद्रोणं दधिवहे श्लक्ष्णपिष्टैश्च
 पालिकैः ॥ पाठासमंगाद्विनिशाचेतकीचंदनद्वयैः ॥ एलाजलोत्पल-
 बलाश्वदंष्ट्रासारिवाघनैः ॥ मंजिष्ठाकुष्ठमधुकरोध्राम्नाकुटचटैः ॥
 शठीशिरीषकुमुमनतनागासनाह्वयैः ॥ वरांगजोगपत्तंगविडगैः सप्रि-
 यंगुभिः ॥ मुरंगीपत्रनलदमेध्यकुंदनखाह्वयैः ॥ तिलपर्ण्या च तत्पा-
 नबस्त्यभ्यंजननावनैः ॥ अपस्मारग्रहोन्मादान्सशोषविषमज्वरान् ॥
 योनिशुक्लामयान् गुल्मप्रमेहं पांडुतागदं ॥ वातशोणितवीसर्पपक्षाघा-
 तार्दितादिकान् ॥ सर्वान्मारुतजान् रोगान्विशेषाद्विपवातजान् ॥
 निहंति कार्मणां कृत्यां मूलदंष्ट्राविषं गरं ॥ रसायनानां प्रवरं मेध्यं
 वाजीकरं परं ॥ ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंखपुष्पीशृतं घृतं ॥ पुराणं
 मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ॥ तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जी-
 वनीयैः पलोन्मितैः ॥ क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणं ॥
 कंसे क्षीरिक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिः
 प्रस्थं विपाचयेत् ॥ वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ॥ त-
 द्दत्कासविदारीक्षुकुशाकाथशृतं पयः ॥ मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चा

मलकीरसात् ॥ तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारभेषजं ॥ कूष्मां-
 डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतं ॥ यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वर
 प्रदं ॥ कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितं ॥ श्वशृगालबिडा-
 लानां सिंहादीनां च पूजितं ॥ गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि
 ॥ पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ॥ त्रिफलाव्योषपी-
 तद्रुघवक्षारफणिज्जकैः ॥ श्यामापामार्गकारंजबीजैस्तैलं प्रसाधितं
 ॥ वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वा दापयेद्विषक् ॥ वृश्चिकालीबलाकु
 ष्टभाङ्गीलवणपंचकान् ॥ कायस्थां शारदान्मुद्गानुशीरं जलदं यवा-
 न् ॥ व्योषं च वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्ति प्रकल्पयेत् ॥ अपस्मार-
 गरोन्मादसर्पदष्टविषाशिते ॥ मुस्तावयस्थान्त्रिफलाकायस्थाहिंशुशा-
 ह्वलैः ॥ व्योषमापयुतैर्भूत्रैर्वस्तमेषर्षभोद्भवैः ॥ हन्ति वर्त्तिरपस्मार-
 किलासविषमज्वरान् ॥ पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमंजनं ॥
 तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतं ॥ कटभीर्निबकट्टंगमधुशियुत्व-
 चां रसैः ॥ सिद्धं मूत्रसमैस्तैलमभ्यंगार्थं प्रशस्यते ॥ पलंकषाव-
 चापथ्यावृश्चिकाल्यकंसर्षपैः ॥ जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिंगुरोच-
 कैः ॥ लशुनातिरसाद्यन्त्राकुष्टैर्विद्धिश्च पक्षिणां ॥ मांसाशिनां यथा-
 लाभं वस्तमूत्रे विपाचितं ॥ तैलमभ्यंजनं कार्यं तैश्च धूपनलेपनं ॥
 नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ॥ तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपम-
 स्य प्रयोजयेत् ॥ काकोलीशिग्रुलवणाहिंगुपत्रीशिवाटिकाः ॥ केड-
 र्यं चंदनं कृष्णां काकनासां ससर्षपां ॥ शुनः स्कंधास्थिनखरान् पशु-
 कांश्चेति पेषयेत् ॥ वस्तमूत्रेण पुष्यार्कैर्तैर्दिद्यात्धूपयेच्च तैः ॥ गोपु-
 च्छलोमभिर्दग्धैरथवा वस्तरोमभिः ॥ खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तद्दहा
 मूत्रकर्कलकैः ॥ उद्धर्तनं सदा कुर्यान्मूत्रैश्च परिषेचनं ॥ आभिः कि-
 याभिः सिद्धाभिः हृदयं संप्रबुध्यते ॥ स्रोतांसि चास्य शुत्थ्यन्ति स्म

तिं संज्ञां च विंदति ॥ भूतानुबंधेऽपस्मारे दोषलिङ्गाधिकारुतौ ॥
 युञ्ज्याद्यथास्वभूतोक्तां क्रियां देवव्यपाश्रयां ॥ शीलयेत्तैललशुनं प-
 यसा वा शतावरीं ॥ ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुतां ॥ समं
 कुद्वैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ॥ यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमा-
 श्रयः ॥ तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ॥ तदार्त्तं चाग््नितो-
 यादेर्विषमाद्रक्षयेत् सदा ॥ मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ॥
 न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बंहयेत् ॥ ग्रहोपक्लिष्टदेहानां वि-
 भ्रांतस्मृतिचेतसां ॥ महास्नेहं प्रशंसति पानाभ्यंजनवस्तिभिः ॥ इत्य-
 पस्मारप्रतिषेधो नाम दशमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ इति तृतीयं भूतवि-
 द्यातंत्रं संपूर्णं ॥ ३ ॥

भूतनाथांघ्रिपाथोजध्यानविध्वस्तपाप्मनां ॥ मनांसि न मनुष्याणा-
 मेनांसि समुपासते ॥

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वरोगनिदानोक्तैरहि-
 तैः कुपिता मलाः ॥ अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ सि-
 राभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ॥ वर्त्मं संधिं सितं रुष्णं दृष्टिं वा
 सर्वमक्षि वा ॥ रोगान्कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः ॥ सुप्तोत्थि-
 तस्य कुरुते वर्त्मस्तंभं सवेदनं ॥ पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं रुच्छ्रोन्मीलनम-
 श्रु च ॥ विमर्दनात्स्याच्च शमः रुच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तं ॥ चालयन्व-
 र्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ॥ करोत्यरुद्धिभेषोऽसौ वर्त्मं यत्तु नि-
 मील्यते ॥ विमुक्तसंधि निश्चेष्टं हीनं वातहृतं हि तत् ॥ रुष्णाः पित्ते-
 न बहयोऽतर्वर्त्मकुंभीकबीजवत् ॥ आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुं-
 भिसंज्ञिताः ॥ सदाहृक्केदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमं ॥ पित्तेन जा-
 यते वर्त्मं पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ॥ करोति कंडूं दाहं च पित्तं पक्ष्मां-

१ वाशब्दः प्रत्येकं युज्यते ॥ वर्त्मं वा संधिं वा सितं वा ॥ सितं वा दृष्टिं वा सकलं
 लोचनमाश्रितादिति सामान्येन नयनरोगाणां संग्रामिः ॥

तमाश्रितं ॥ पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तं ॥ पोथक्यः
 पिटिकाः श्वेताः सर्पपाभा घनाः कफात् ॥ शोफोपदेहरुकंडूपिच्छि-
 लाश्रुसमन्विताः ॥ कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तंभक्लेदोपदेहवत् ॥ ग्रंथिः
 पांडुररुक्पाकः कंडूमान्कठिनः कफात् ॥ कोलमात्रः स लगणः किं-
 चिदल्पस्ततोऽथवा ॥ रक्ता रक्तेन पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता ॥
 उत्संगाख्या तयोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमं ॥ अशोधिमांसं वर्त्मात-
 स्तब्धं म्रिग्धं सदाहरुक् ॥ रक्तं रक्तेन तत्स्त्रावि विच्छिन्नं च विवर्द्धते ॥
 मध्ये वा वर्त्मनोऽने वा कंडूपाहुवती स्थिरा ॥ मुद्गमात्राऽसृजा ता-
 म्ना पिटिकाऽजननामिका ॥ दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदंतः सूक्ष्मस्त्राचि-
 तं ॥ सस्त्रावमंतरुदकं विसाभं विसवर्त्म तत् ॥ यद्वर्त्मात्क्लिष्टमुक्लि-
 ष्टमकस्मान्म्लानतामियात् ॥ रक्तदोषत्रयोत्क्लेशान्द्रवत्युक्लिष्टवर्त्म
 तत् ॥ श्याववर्त्म मलैः सारैः श्यावं रुक्लेदशोफवत् ॥ श्लिष्टाख्यं-
 वर्त्मनी श्लिष्टे कंडूश्वयथुरागिणी ॥ वर्त्मातः पिटिका रुक्षाः कर्क-
 शाः सिकतोपमाः ॥ सिकतावर्त्म कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमं ॥ बह-
 लं बहुभिर्मांसैः सवर्णं चीयते समैः ॥ कुकूणकः शिशोरेव दंतोत्प-
 त्तिनिमित्तजः ॥ स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ॥ स-
 वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ पक्ष्मोपरोधे संकोचो वर्त्मनां
 जायते तथा ॥ खरतांऽतर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा पुनः ॥ कं-
 टकैस्त्रि तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरक्षि सूयते ॥ उष्यते चानिलादिद्विडल्पाहं
 शांतिरुद्धतैः ॥ कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रंथिरुन्नतः ॥ ता-
 म्रः पक्वोऽस्रपूयस्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ वर्त्मातर्मांसपिंडाभः श्वय-
 थुर्ग्रथिनोऽरुजः ॥ सारैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥
 चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ॥ आद्योऽत्र भेषजैः सा-
 ध्यो द्वौ ततोऽर्शाश्च वर्जयेत् ॥ पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषान् श-
 स्त्रेण साधयेत् ॥ कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिंद्यात्तेष्वपि चार्बुदं ॥ सिंघा-

हृगणकुंभीकात्रिसोत्संगांजनालजीः ॥ पोथकीश्यावसिकताश्लिष्टो-
त्क्लिष्टचतुष्टयं ॥ सकर्दमं सबहलं विलिखेत्सकुकूणकं ॥ इति व-
र्त्मरोगविज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ कृच्छ्रोन्मीले पुरा-
णघृतं द्राक्षाकल्ककाथसिद्धं शर्करावचूर्णितं रात्रौ पाययेत् ॥ स्नि-
ग्धांश्च नस्यधूमांजनतर्पणपुटपाकान्प्रयोजयेत् ॥ वातहरद्रव्यक-
ल्पितांश्च बस्तीन्क्षीरस्त्रिचैरंडपहवस्वेदं च वर्त्मनां ॥ एवमशांतौ
मुद्गमात्रांतरैः पदैरग्निना त्वग्दाहं विंदुभिराचरेत् ॥ कुंभीकपिटि-
कामु वर्त्म लिखित्वा सैंधवेनानुसार्य पटोलामलकमधुककाथेन सै-
चयेद्दृतेन च ॥ पित्तरक्तोत्क्लिष्टयोर्मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा स्निग्धस्य
सिरां विध्येत् ॥ विरेचयेच्चैनं त्रिट्टकाथवता त्रिफलाकल्केन-
त्रिफलाकाथयुतेन च ब्राह्मीचूर्णेन ॥ चंदनोशीरमधुकमृद्धीकापुनर्न
बृहतीमूलसिद्धं नावयेत् ॥ लिखिते च वर्त्मनि स्तुते रक्ते यष्ट्याह
निर्यूहेण प्रक्षालनं ॥ चंदनशृतं च पयः परिषेकः शीतस्निग्धाश्च
शिरोवक्रलेपाः ॥ पक्ष्मशाते रोमकूपान्सूच्यग्रेण कुट्टयेज्जलौ
कोभिर्वा ग्राहयेत् ॥ पयसेक्षुरसेन वा वमनं स्वादुशीतस्कंधसाधितं
सर्पिर्नावनं ॥ काकजंधारोहितमत्स्यमांसं काकशोणितभावितमंत
धूमदग्धं चूर्णांजनं कुर्यात् ॥ संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः
॥ ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदंजनं ॥ पोथकीं विलिख्य शुंठीसै-
धवमागधिकाचूर्णैः प्रतिसार्य प्रक्षाल्य चोष्णांभसा खदिररसाढकीचू-
र्णाशिगुपत्रकषायेण सेचयेत् ॥ ततश्चाभ्रजंबूप्रवालकाथेनाश्रोतनं ॥
त्रिफलाखदिरसारोदकेन वा मधुयुक्तेन ॥ विडंगलाक्षादावींत्वगैरि-
कालमनोन्हाचूर्णः क्षौद्रान्वितोऽंजनं ॥ एवमप्यनुपशमे जलौकसो
योजयेत्पुनर्वा लेभयेत् ॥ परिषेकं त्रिफलामधुकद्विहरिद्राकषायेण

मधुयुक्तेन कुर्यात् ॥ मस्तुशर्कराकपित्थपत्रांबुना वा ॥ कफोत्क्लिष्टं
 वर्त्म लिखित्वा सैधवकासीसपिप्पलीमनःशिलारसांजनचूर्णैर्मधुमद्भिः
 प्रतिसारयेत् ॥ कफघ्नानि च वमनधूमनावनांजनान्याहारविधिश्च ॥
 वर्त्मोपक्लेदे कासीसलवणसुमनोमुकुलरसांजनैर्वीतिरंजनं ॥ लगणं क-
 फोत्क्लिष्टवत्साधयेत् ॥ अशाम्यत्यग्निना दाहो वमनविरचनं च ॥ पिप्पली
 मधुकर्निबज्योनिष्मतीदेवदारुविडंगप्रियंगु त्रिफलाकुष्ठशताब्दासैधवैः
 सिद्धं तैलं नावयेत् ॥ तीक्ष्णावपीडांजनकवलांश्च विदध्यादुष्णोपचा-
 रं च ॥ उत्संगपिट्टिकामंजननामिकां च भित्वा निष्पीड्य चोद्विखितां
 तर्गैरसासैधवनेपालीचूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् ॥ हरिद्रामधुकपटोल
 रोध्राः समाक्षिकाः परिषेकः ॥ विसवर्त्मादिषु बहलवर्त्मानेषु सैधवं प्र-
 तिसारणं ॥ विसश्लिष्टवर्त्मनोस्तथाऽनुपशमेऽग्निना क्षारेण वा दहनं
 ॥ कुकूणके निंबपत्रत्रिफलाखदिरमूलकल्कविपकं सर्पिर्धात्रीं पाय-
 यित्वा सैधवसर्षपोपकुल्यायष्ट्याब्धवतोष्णांभसा वामयेत् ॥ स्तनाव-
 स्या मागधिकामुस्ताद्विरजनीकल्केनालिप्योद्वर्त्तयेत् धूपयेच्च स-
 घृतैः सिद्धार्थैर्नावयेच्चैनां ॥ पटोलमुस्तमृद्धीकागुडूचीत्रिफलाकषायं
 पाययेत् ॥ बालस्य वर्त्मनी लिखित्वा मधुसैधवरसांजनैः प्रतिसार्था-
 मलकाशमंतकजंबूपलवकाथेन प्रक्षालयेत् ॥ जलौकोभिर्वा ग्राहयेत्
 ॥ वेदनायां तु कुष्ठगुडूचीकल्कोदकेन सगुडक्षौद्रेण परिषेको मूर्द्धानं
 चास्य कटुतैलेनाभ्यज्य पाठाकल्केन प्रलिप्य बृहत्पर्जनविल्वनिंबगु-
 दुचीमार्कवतर्कारीसैर्यककार्पासीमालतीपत्रनिर्यूहेण सेचयेत् ॥ मरि-
 चविडंगद्विहरिद्राकल्कसिद्धं तैलं प्रतिमर्शो मूर्वाताम्ररजसी स्तन्यपि-
 ष्ठे पिंडांजनं ॥ शंखमनःशिलासैधवरसांजनसौद्रैर्वा रसक्रिया ॥ लोह-
 शिवाटिकामृदः कपालेऽनेकशः प्रतप्ताः स्तन्येन निर्वापिताः श्लक्ष्ण-
 चूर्णमंजनं ॥ पुनःपुनश्च धात्रीं वमनविरचनैरुपपादयेत् ॥ पक्ष्मोपरोधे
 समुपचितं वर्त्म लेखनोत्क्लिष्टरक्तविस्त्रावणेन सशोफं शिरोविरेककवल-

वर्त्मनैः यापयेत् ॥ प्रवृद्धेषु तु रोमसु सुविशुद्धदेहस्य सहिष्णोर्भ्रु-
 वोऽधस्तात् द्वौ भागौ पक्ष्मांताद्भागमेकं समुत्सृज्य यवमात्रं तर्दाकृतिं
 तिर्यक् छेदयेत् ॥ आर्द्रवाससा च रक्तं गृहीयात् ॥ ततस्तनूभूते रक्ते
 क्षौमवस्त्रेण बालेन वा धनुर्वक्रया सूच्या मुद्गमात्रांतरैः पदैः सीव्येत् ॥
 ततोऽस्य ललाटे पट्टं बध्वा तत्सेवनीसूत्रं तत्र सूचीपदैर्नातिगाढश्लथमा
 सज्जेत् ॥ शतधौतघृतेन चास्य सक्षौद्रेण कवलिकां दद्यात् ॥ न चैत-
 द्बध्नीयात् ॥ व्रणवेदनायां वस्त्रवद्वेष्टनेन यष्टिमधुकचूर्णेन संस्कृतं सर्पिः-
 परिवेको वटादिकषायाश्च सक्षीराः ॥ पंचमे षष्ठे वाऽहनि स्थिरीभू-
 तेषु शस्त्रपदेषु सेवनीसूत्रमवलंबनाच्छिच्चाऽपनयेत् ॥ व्रणं च स्व-
 र्णैर्गैरिकरजसाऽवचूर्णयेत् ॥ तीक्ष्णांजनानि चावचारयेत् ॥ अत्यु-
 त्क्षिप्ते तु सूत्रे श्वयथुः स्यात्तत्र मृदुस्वेदः स्रौहिकं च नस्यं ॥ निर्भु-
 ज्य वा वर्त्मदोषोपहतां वलिं विलिख्य तुंबुरुवाकुच्यभयाबीजान्य-
 तमकल्केन प्रतिसारयेत् ॥ क्षारेण वा बृहत्तप्तया वा शलाकया ॥
 उपपक्ष्मकाणि तु लाक्षारसेन लक्षयित्वा संदेशेनोद्धृत्य तनुसूच्यग्रे-
 णाग्निवर्णेन रोमकूपान्दहेत् ॥ ततश्च पूर्ववत्परिवेको नावनं च ॥ बा-
 ह्यालजेर्भिन्नलिखितस्य क्षारेणाग्निना वा दाहो व्रणवच्चोपचारः ॥
 अर्बुदस्य च मूलच्छिन्नस्य लिखितप्रतिसारितस्य चेति ॥ भवंति
 चात्र ॥ निवातेऽधिष्ठितस्थामैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ॥ बहिः को-
 ष्णांबुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ निर्भुज्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगु-
 लीघृतं ॥ न स्रंसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥ मंडलाग्रेण तत्ति-
 र्यक्त्वा शस्त्रपदांकितं ॥ लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशोफालिकादिजैः ॥
 फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ॥ स्थिते रक्ते सुलिखितं स-
 क्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षालयोष्णेन वारिणा ॥
 घृतेन सिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ उर्ध्वाधःकर्णयोर्दत्त्वा पिंडीं

च यवसक्तुभिः ॥ द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथं ॥ कुर्यात्
 चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चेदेवाह्नि पञ्चमे ॥ समं नखनिभं शोफकं दूघर्षा-
 द्यपीडितं ॥ विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद्भूयो विपर्यये ॥ रुक्प-
 क्षमवर्त्मसदनसंसनान्यतिलेखनात् ॥ स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निद्यो वा-
 तहरः क्रमः ॥ अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोधं प्रलेपयेत् ॥ एरंडमूलक
 ल्केन पुटपाके पचेत्ततः ॥ स्त्रिन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटली-
 कृतं ॥ स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनं ॥ शालितंदुलक-
 ल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतं ॥ कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिम-
 स्तुना ॥ केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जांगलाशिनः ॥ भेद्यांस्तु व्री
 हिवक्रेण विभिद्य कठिनोन्नतान् ॥ निष्पीडयेदनु विधिः शेषः स्या
 तत्र पूर्ववत् ॥ लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ॥ इति व-
 र्त्मरोगप्रतिषेधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातः संधिसितासितरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ वायुः कुद्धः
 सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ॥ अश्रु स्रावयते वर्त्मशुक्लसंधि-
 कनीनकात् ॥ तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ॥ कफात्क
 फस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् ॥ कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबु-
 दुदकोपमः ॥ पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छिलः ॥ महान-
 पाकः कंडूमानुपनाहः स नीरुजः ॥ रक्ताद्रक्तस्रवे ताम्रं बहूष्णं चा-
 श्रु संस्रवेत् ॥ वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ॥ ताम्रा
 मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ पूयास्रावे मलाः सास्त्रा वर्त्म
 संधिकनीनकात् ॥ स्रावयति मुद्गुः पूयं सास्रत्वङ्मांसपाकतः ॥ पूया-
 लसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरंभपूर्वकः ॥ कनीनसंधावाध्मायी पूयस्रा
 वी सवेदनः ॥ कनीनस्यांतरलजी शोफो रुक्दाहतोदवान् ॥ अपां-
 गे वा कनीने वा कंडूषापक्ष्मपोटवान् ॥ पूयास्रावी कृमिग्रंथिर्ग्रंथिः

रुमियुतोऽर्तिमान् ॥ उपनाहकमिग्रंथिपूयालसकपर्बणीः ॥ शस्त्रेण
 साधयेत्पंच सालजीनास्रवांस्त्यजेत् ॥ पित्तं कुर्यात्सिते विंदूनसित-
 श्यावपीतकान् ॥ मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरुक् ॥ रो-
 गोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशरुद्धेदतृद्वज्वरः ॥ कफाच्छुक्ले समं श्वेतं
 विरहृत्थ्यधिमांसकं ॥ शुक्लार्म शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥
 गुरुः स्निग्धोऽबुविंदाभो बलासग्रथितं स्मृतं ॥ विंदुभिः पिष्टधवलैरु-
 त्तनैः पिष्टकं वदेत् ॥ रक्तराजीतं शुक्लमुष्यते यत्सवेदनं ॥ अ-
 शोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात् ॥ उपेक्षितः सिरोत्पातो
 राजीस्ताएव वर्द्धयन् ॥ कुर्यात्साश्रुं सिराहर्षं तेनाक्ष्युद्धीक्षणाक्षमं ॥
 सिराजाले सिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतं ॥ शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं प
 द्वाभमधिमांसकं ॥ नीरुक्श्लक्ष्णोऽर्जुनं विंदुः शशालोहितलोहितः
 ॥ मृदाशुवृत्थ्यरुड्मांसं प्रस्तारि श्यावलोहितं ॥ प्रस्तार्थं मलैः सा-
 सैः स्रावार्म स्रावसन्निभं ॥ शुष्कामृक्पिंडवच्छ्यावं यन्मांसं बहलं
 पृथु ॥ अधिमांसार्म तद्वाहघर्षवत्यः सिरावृताः ॥ रुष्णासन्नाः सि-
 रासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथिता-
 र्जुनं ॥ साधयेदोषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकं ॥ नवोत्थं तदपि द्र-
 व्यैरर्माक्तं यच्च पंचधा ॥ तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्रावसिरावृतं ॥
 चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं तु वर्जयेत् ॥ पित्तं रुष्णेऽथवा दृष्टौ
 शुक्लं तोदाश्रुरागवत् ॥ छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमंडलं
 ॥ पक्कजंबूनिभं किंचिन्निभं च क्षतशुक्रकं ॥ तत्कच्छ्रसाध्यं या-
 प्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ॥ तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्वाभरुष्ण
 ता ॥ तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ॥ शंखशुक्लं कफात्सा-
 ध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्रकं ॥ आताम्रपिच्छिलास्रसुदाताम्रपिटिकातिरु
 क् ॥ अजाविद्सदृशोच्छ्रायकाष्ण्या वज्र्याऽसृजाऽजका ॥ सिराशुक्रं म

१एवं संधिगतान्व रोगानाख्याय सितभागस्थान् रोगानाह २ रुष्णरोगानाह

लैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमंडलं ॥ सतोददाहताग्नाभिः सिराभिरवतन्यते ॥
अनिमित्तोष्णशीताच्छघनाश्रुसुच्च तत्पजेत् ॥ दोषैः सास्रैः सकृत्
कृष्णं नीयते शुक्लरूपतां ॥ धवलाभ्रोपलिभाभं निष्पावाद्धदलाकृति
॥ अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितं ॥ पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्ज-
येत्तीव्रवेदनं ॥ यस्य वा लिंगनाशोऽनःश्यावं यद्वा सलोहितं ॥ अत्यु-
त्सेधावगाढं वा साश्रुनाडीवणाद्यतं ॥ पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं य-
च्च शुक्रकं ॥ पंचेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ इति सं-
धिसितासितविज्ञानीयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः संधिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ उपनाहं स्त्रि-
न्नं ब्रीहिमुखेन भित्वा मंडलाग्रेण समंताल्लेखयेत् ॥ ततः सैंधवपिप्प-
लीचूर्णेन क्षौद्रेण प्रतिसारयेत् ॥ पूर्ववच्च बध्नीयात् पटोलपत्रामलक-
काथेन वाऽऽश्रुतयेत् ॥ पर्वणीमंतर्वास्यसंधिन्निभागे बद्धिशेनावलंब्य
द्विपत्रेणाद्धमात्रे छिंद्यादन्यथाऽश्रुनाडी स्यात् ॥ मधुसैंधवप्रतिसा-
रिताऽर्भवच्चिकित्सेत् ॥ पूयालसे सिरां विध्येत्ततश्च तमुपनाहपेदक्षि-
पाकोक्तं चेक्षेत ॥ सैंधवार्द्रककासीसायस्लाश्रैः सुसूक्ष्मैः सक्षौद्रैरंज-
नं ॥ कृमिग्रंथिं करीषेण स्वेदयित्वा छित्त्वाऽबलिव्य च कासीससैंध-
वत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ शुक्तिकां पित्ताभिष्यंदवत्साधयेत्
॥ बलासग्रथितं पिष्टकं च सिराव्यधवर्जं कफाभिष्यंदवत् ॥ विशेष-
तो यवनालान् तिलनालान्वा हरितशलाकान्द्धमासमजाक्षीरेण भाव-
यित्वा शोषयित्वा च दाहयेत् ॥ ततस्तद्गस्म क्षारकल्पेन परिस्त्राव्या
द्वीप्रलेपाद्विपचेत् ॥ रसक्रियेयं बलासग्रथितशोफोपदेहहरा ॥ अय-
मेवच कल्पः फणिज्जकार्जकास्फोतबिल्वकपित्थनिर्गुण्ठेरेण्डकुमुदो-
त्पलजातीकुमुदेषु पृथक्कार्यः ॥ सैंधवालमरिचकट्फलशांखसमुद्रफे-
नैर्वीरिः पिष्टकैऽजनं ॥ शुंठीशिग्रुफलपिप्पलीसैंधवचूर्णौ बीजपूरकर-
साहुतौऽजनं पिष्टकमपहरति ॥ त्रिवृत्तिकटूककट्फलचूर्णौ बलासग्र-

थितं च ॥ बृहतीफलं पिप्पलीतंदुलपूरितं पुटपाकेन पचेत् ॥ तैस्तं-
दुलैश्रूणांजनं बलासग्रथितपिष्टकघ्न ॥ अत्यर्थशोफे हरितालसैधवशुं-
ठीदेवदारुपुनर्वैर्बिडालपदकः ॥ सिरोत्पातहर्षजालार्जुनेषु रक्ताभि-
ष्यंदवत्पतिकुर्यात् ॥ विशेषेण सिराहर्षं स्वर्णगैरिको मधुयुक्तोऽजनं ॥
स्तन्यान्वितं कासीसं क्षौद्रयुतं वा ॥ कासीसं त्वर्जुने मातुलुंगरसेन स-
शर्करेणाश्रुतनं मस्तुनाऽथवा ॥ शंखनाभिर्माक्षिकेण युक्ता सितया वा
समुद्रफेनकांजनस्फटिककुंकुमशंखनाभिमधुयष्टिका वा क्षौद्रार्द्रास्नह
द्वा रसांजनं कासीसं वा ॥ अर्भोक्तं तु पंचविधमपि यत्तनु रक्तं-
धूमाविलं दधिनिभं वा तच्छुक्रवत्क्रियया शिरोविरेकलेखनांजनैरुपा-
चरेत् ॥ अथेतरस्मिन् श्लिग्धस्यातुरस्य पेयाविलेपीजांगलरसान्यतमाशि
तस्य कृतस्वस्त्यधनस्य सुखशयनगतस्योत्तानदेहस्य किंचिदवाक्-
शिरसः सुखोष्णाद्भुततांतवस्त्रिन्नयनस्य ससैधवबीजपूरकरसेनांजयि
त्वांऽगुष्ठकेन निमीलितं विमृद्वीयाद्यावदाबलासग्रथिताभरूपोत्पत्तेरि-
त्थं च संरोषिताक्षस्य प्रचलितेऽर्भमांसे निश्चलं परिचारकः शिरो धारये-
त् ॥ अन्यश्च वामदक्षिणान्यतरपार्श्वेऽनुकूलस्थितो दृढवस्त्रगर्भाभ्यामं-
गुष्ठाभ्यां वर्त्मनी विक्षिपेत् ॥ अथ वैद्यः कनीनकात्प्रवृद्धेऽर्भण्यपांगमी
क्षमणस्य यत्र यत्र वली जायते तत्र तत्रार्भं बडिशेनोच्छाद्य च नात्या-
यातं गृहीत्वा किंचिदुन्नम्य रुग्णशुक्लमंडलाभ्यां सर्वतः सूच्यग्रेण मो-
क्षयित्वा किंचिदांच्छेत् ॥ अथ तीक्ष्णेन मंडलाग्रेण वृद्धिपत्रेण बो-
ह्रिव्य कनीनकं चोपनीय कनीनकसममेव चतुर्भांगशेषं छिंद्यात् ॥
वर्जयेच्च कनीनकं सिराश्चाश्रुवहाः ॥ तथा हि नाक्षिव्यापद्यते ॥
यज्जालवदर्भं व्यापि तदेषण्या यावत्कनीनकमनुसरमुन्नम्य पूर्वव-
च्छिंद्यात् ॥ तद्दृदपांगात्प्रवृद्धे कनीनकमीक्षमाणस्य यावदपांगं
चोपनीयापांगसममेव तथा यावद्दर्जयेदपांगसिराश्चेत्यादि ततः प्लो-

तेन रक्तं विशोध्य सम्यक्छिन्नमेवेक्ष्य सैधवचूर्णेन पुनः पुनः प्रति-
 सारयेद्यवनालभस्मना वा प्लोतशुद्धं च पुनर्मधुना ॥ ततः शीतां-
 बुपरिषिक्तं सर्पिषा सुखोष्णेन परिषिच्य मधुघृताभ्यक्तं पूर्ववद्वधी-
 यान् ॥ मूर्द्धनि पादयोश्चास्मै शतधौतघृतशीतांबुप्रदेहान्दद्यात् ॥
 स्नेहोक्तं चाचारमादिशेत् ॥ द्वितीये चान्हि सायं प्रातर्मधुसर्पिषा
 कोष्णेन शिरस्तथावद्दमेवाक्षि सिंचेत्पंचाहं चोष्णोदकानुपानं सर्पिः
 पीत्वा जीर्णं पथ्यमश्रीयात् ॥ तृतीये च दिवसे विमुच्य करंजबी-
 जसिद्धेन क्षीरेणाक्षि स्वेदयेत् ॥ रोधकिंशुकमधुकपटोलहिरिद्रा-
 कुंरंटमुकुलकाथेन मधुमिश्रेणाश्रुतयेत् ॥ सप्तमेऽहनि सर्वथा मुंचे-
 त् ॥ आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् ॥ सशोफे तु नेत्रधूमः शिरो-
 विरेचनं च ॥ अनुपशांतरागे सिराविस्रावणं ॥ साश्रुपाते नस्यं ॥
 तिलान् लुंचितान्मधुककाकोलीमुनिषण्णकपंचमूलशर्कराशृतशीते प-
 यसि सप्ताहं भाविताननेनैव पयसा पीडयेत् ॥ मधुकशतान्हासा-
 रिवाऽनंतागुडकाकोलीहरेणुकैलवालुकचूर्णं पीडयमानेषु षोडशभा-
 गेन प्रक्षिपेत् ॥ तत्तैलमेभिरेवौषधैः पयसा वाऽष्टगुणेन सिद्धं ना-
 वनादश्रुरागघ्नं दृष्टिप्रसादनं च ॥ कृष्णगते तु व्रणशुक्रवत्क्रिया ॥
 अर्मशोषे च लेखनांजनानि ॥ तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णाविशुद्धिः स्व-
 स्थता च ॥ हीनच्छेदात् पुनर्दृष्टीरागाश्रुपातप्रकाशदर्शनाक्षम-
 त्वानि च ॥ अतिच्छेदादतिपाकस्तंभस्फुरणाश्रुतिभिरसंभविस्वरस्ता-
 नि ॥ तेषु यथास्वं दोषोद्रेकात् प्रतिकुर्यात् ॥ नागरमनःशिलै-
 लेयकसैधवशर्कराभिरर्द्धकर्पाशाभिर्युक्तं रसांजनार्द्धपलं क्षौद्रयुतमं-
 जनादर्मशोषश्लेष्मतिभिरपिल्लामयघ्नं च ॥ सिराजाले सिरास्तु स्थूलाः
 कठिनाश्च बद्धिसेन गृहीत्वा मंडलाग्रेणोल्लिखेत् ॥ सिरापिटिकाः सू-
 च्यग्रेणावलंबिताः कृष्णमनुपघ्नंश्छिद्यत्त्वचःलिखेदर्मवच्चैतयोः शे-
 षमाचरेत् ॥ शुक्रकेषु यथास्वं दोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्त-

मोक्षविरेचनाश्रोतनमुखात्पनतर्पणपुटपाकान्प्रयुंजीत ॥ तत्र व्रण-
 शुक्ले त्रिवृत्त्रिर्धूहेण त्रिःपकं सर्पिः पाययेत् ॥ सिरां च विध्येत् दु-
 ष्टशिष्टं च पिंडितमक्षिस्थमसृक् जलौकोभिरपहरेत् ॥ मधुकका-
 कोलीमृद्दीकोत्पलविदारीकाथेन मंजिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुककथिता-
 जक्षीरेण वा सशर्करणाश्रोतयेत् ॥ शीतैश्चास्य शिरोवक्रं दिव्यात्सि-
 चेच्च ॥ एवमप्यनुबद्धवेदनं शताब्दायष्ट्याह्ववचाघृतमंडेनानुवासये-
 त् ॥ अपिच ॥ असृग्रागरुजाशांतिं यदा तेभ्योऽपि लक्षयेत् ॥
 तदा तदंजनैः शुक्रं लेखनीयैरुपाचरेत् ॥ वैदूर्यस्फटिकशंखमुक्ता-
 विद्रुमरूप्यायस्त्रपुताग्रसीसालमनःशिलाकुक्कुटांडत्वक्समुद्रफेनसां-
 जनसैध्वैरजापयःपिष्टैर्वर्तयश्छायाशुष्काः क्षौद्रमृष्टाः प्रातः सायं
 च प्रयुक्ता व्रणशुक्रनुदः ॥ करिवराहगोर्दभाश्वाजोष्टदशनाः शं-
 खमुक्तासमुद्रफेनाश्च मरिचचतुर्थांशा जलपिष्टा वर्तयः क्षतशुक्रह-
 राः ॥ लाक्षासुवर्णगैरिकचंदनजातीमुकुलैर्वर्तिरसृक्पित्तप्रसादनी व्र-
 णशुक्रहरा च ॥ निम्बं तु शुक्रं सरुजमुञ्चयेत् स्नेहपाननस्यजां-
 गलरसैः ॥ तर्पणपुटपाकाभ्यां नीरुजं ॥ तत्र तर्पणं ॥ मृगवि-
 ष्किरपिशितं काश्मर्यमुनिषण्णोत्पलमृणालशंगाटककसेरुद्राक्षाक्षीर-
 विदारीजीवनीयांश्च क्षीरे पाचयेत्तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चंदनमधुश-
 र्करानतनीलोत्पलकल्कैरष्टगुणेन च पयसा विपकं पूर्वकृत्यं ॥ चं-
 दनसारिवाप्रपौडरीकजीवनीयकल्कैः समधुघृतैः संसृज्य प्रागिव क-
 ल्पयेत् ॥ द्वित्वावच्छिन्नमेव वा पाययेत् ॥ शुद्धशुक्ले हरिद्राम-
 धुकसारिवारोधनिर्धूहेणाश्रोतनं रोधचूर्णेन वा तांतवबद्धेनोष्णांबुमृ-
 दितेन ॥ शुद्धकोष्ठस्य दंतीज्योतिष्मतीकल्कोऽवपीडशिरोविरेच-
 नद्रव्यपकं वा मर्शः प्रतिमर्शो वा ॥ शुंठीसैध्वमधुयष्टिकावृहतीमूलता-
 म्ररजोभिरामलकरसपिष्टैस्तान्नपात्रं लेपयेत् ॥ सघृतैर्यवैरामलक-
 पत्रैश्च बहुशो धूपयेत् ॥ ततो वर्तिरेषा महानीला मधुतोयधू-

ष्टा शुद्धशुक्रं नाशयति पूर्वोक्ता च दंतवर्तिः ॥ अथाशाम्य-
 ति तु शुके सर्वत्र पुनः पुनर्यथोक्तमेव पर्यायेण योजयेत् ॥
 अंतरांतरा च रक्तं स्रावयेदभिष्यंदप्रतिषेधं चेक्षेत ॥ अथोत्सादनार्थी
 शुद्धशुके संप्रहर्षणानि दद्याद्विफलासेन त्र्यहं भावितेन सैधवेनाज-
 येत् ॥ तद्वत्सैधवपिप्पलीबीजसर्पपैर्वा शिरीषबीजसैधवैर्वा कोलास्थि-
 कतकफलशंखद्राक्षामधुमधुकैर्वा बलासग्रथितोक्तक्षारांजनैर्वा संप्रह-
 र्षणान् रागास्त्रवेदनासु संवाधांजनानि युंज्यात् ॥ शंखं ताम्रे स्तन्ये-
 न प्रघृष्य सघृतैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपयेत् ॥ अनेन संवाधांजनेनाजये-
 त् ॥ तद्वत्सुवर्णं रूप्यमयो वा घृष्टं सघृतैर्बदरीपत्रैर्धूपितमंजनं ॥ सा-
 रिवा निस्तुषाश्च हरिता मुद्गाः पिष्टा वर्तिश्चूर्णोवा मधुपुतोऽजनं शुक्र-
 ङ्गं ॥ मधूकसारश्च मधुना विभीतिकास्थिमज्जा वा ॥ मसूरा निस्तुषाः
 स्वन्यपिष्टास्तरुणदभीकुरा घृतमाजं गोक्षीरं शरश्चायसे ताम्रेण घृष्टा
 अभ्यंजनं वेदनाङ्गं ॥ यवगोधूमजीवनीयमांसीचूर्णेन सघृतशर्करोत्का-
 रिका स्वेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्रं चोत्सादयति ॥ तद्व-
 दानूपमांसवेसवारो वसापयःसर्पिर्विमिश्रसिद्धः ॥ अथैनमुपनाहप्रच-
 लितस्यांजनं ॥ गोखराश्वोष्ट्रदंताः समुद्रकफः शंखश्चार्जुनकषायपि-
 ष्टा वर्तिर्लेखनी ॥ समुद्रफेनशंखस्वरपरशुकास्थिस्वरनराश्वगोवालां-
 स्तिंदुककषायपिष्टा वा प्रत्यंजनं च ॥ तरुणबदरखदिरतिंदुकाश्चामं-
 तर्धूमदग्धानां चूर्णाः ॥ उत्सन्नं वा शुक्रं सशल्यं वा बालादिभिरुल्लिखेत् ॥
 पुंटापाकेन वा बलासग्रथितोक्तक्षारसक्रियया वा ॥ सिराशुके त्वदृष्टिघ्ने-
 तरुणे वणशुक्रवत्कुर्यात् ॥ अंजनं चास्य प्रपौंडरीकमधुकहरिद्रालो-
 हरजोऽजनद्वहतीक्षीरकाकोल्यजापयः पिष्टायवैर्घृतयुतैरामलकीपत्रै-
 श्च पर्यायेण धूपिता वर्तिः ॥ अप्रशांतमेवमर्मवत्साधयेत् ॥ समाक्षिकं
 तु रसांजनं प्रतिसारणं ॥ सप्तमे च दिवसे कुकुटांडकपालस्फटिकशं-
 खचंदनमनःशिलालैरश्ववराहदशनैश्च वर्ति कृत्वांजयेत् ॥ उदधिक-

फशांखचंदनैर्जलपिष्टैर्वीर्तैर्मधुघृष्टा प्रत्यंजनं ॥ सिराशुक्रवदनुपशमे प-
श्यति चातुरे किञ्चिदिदमेव वा सकृत्कुर्वीत ॥ अजकामदृष्टशुपघाति-
नां रुष्णांतजामस्रविस्त्रावणैर्मधुरविरेचनैः क्षीरवस्तिभिश्च साधयेत् ॥
सिराशुक्रवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति ॥ भवति चात्र ॥ अजकायाम-
साध्यायां शुक्लेऽन्यत्र च तद्विधोऽवेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्त्रावणादि-
भिः ॥ कुर्याद्बीभत्सतां जेतुं शुक्लत्वोत्सेधसाधनं ॥ नारीकेलास्थिभ-
ल्लाततालवंशकरीरजं ॥ भस्माद्भिः स्त्रावयेत्तामिर्भावयेत्करभास्थिजं
॥ चूर्णं शुक्लेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यग्रमंजनं ॥ साध्येषु साधनायालमिद-
मेव च शीलितं ॥ अजकां पार्श्वतो विध्वा तस्या विस्त्राव्य चोदकां॥
समं प्रधीड्यांगुष्ठेन वसाद्रैणानुपूरयेत् ॥ व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं
विमुच्य च ॥ सप्तरात्राद्गुणे रूढे रुष्णभागे समे स्थिते ॥ स्नेहांजनं च
कर्तव्यं नस्यं वा क्षीरसर्पिषोः ॥ तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां
क्रियां ॥ युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनं ॥ नित्यं च
शुक्लेष्वमृतं यथास्वं पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ॥ न हीयते लब्ध
बला तथाऽतस्तीक्ष्णांजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ इति संधिसितासित-
रोगप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ सिरानुसारिणि मले
प्रथमं पटलं श्रिते ॥ अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥
प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ॥ भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सू-
क्ष्मं च नेक्षते ॥ दूरान्तिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ॥ दोषे मं-
डलसंस्थाने मंडलानीव पश्यति ॥ द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहु-
धास्थिते ॥ दृष्टेरभ्यंतरगते ऋस्वदृद्धविपर्ययं ॥ नांतिकस्थमधःसं-
स्थे दूरगं नोपरिस्थिते ॥ पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे निमिरास्योऽयमा-
मयः ॥ प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ॥ तेनोर्ध्वमीक्षते
नाधस्तनुचैलावृतोपमं ॥ यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयित च क्रमात् ॥

तथाऽप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ लिंगनाशं मलः कुर्वन्-
 छादयेद्दृष्टिमंडलं ॥ तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ च
 लाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ॥ जालानि केशान् मशकान्
 रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकं ॥
 चंद्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ दृढः काचो दृशं कुर्याद्रजो-
 धूमादृतामिव ॥ स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनां ॥ स
 लिंगनाशो वाते तु संकोचयति दृक्सिराः ॥ दृङ्मंडलं विशत्यंतर्गभी-
 रा दृगसौ स्मृता ॥ पित्तजे तिमिरे विद्युत्स्वद्योतोद्योतदीपितं ॥ शि
 खितित्तिरपत्राभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ काचे दृक्काचनीलाभा
 तादृगेव च पश्यति ॥ अर्केदुपरिस्वेपाग्रिमरीचींद्रधनूंषि च ॥ भृंग-
 नीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिंगनाशतः ॥ दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वा-
 ख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शिनी ॥ भवेत्पित्तविधग्धाख्या पीता पीताभदर्शना
 ॥ कफजे तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ शंखेदुकुंदकुमुभैः कु-
 मुदैरिव वाऽन्वितं ॥ काचे तु निःप्रभेद्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितं ॥ सि
 ताभासा च दृष्टिः स्याल्लिंगनाशे तु दृश्यते ॥ मूर्तः कफो दृष्टिगतः
 स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ बिंदुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
 उष्णे संकोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ शंखकुंदेदुकुमुद-
 स्फटिकोपमशुक्लिमा ॥ रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥
 काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥ लिंगनाशे ऽपि दृ
 क् तादृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ॥ संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्संकीर्णलक्षणा
 न् ॥ तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्वाक्ताकुलेक्षणः ॥ तिमिरे शेष-
 योर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥ द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ्निचि-
 ता मलैः ॥ नकुलांधः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ॥ अर्के-
 ऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तंभमागताः ॥ स्थगयंति दृशं बोधा दो-

पांशुः स गदोऽपरः ॥ दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ विली-
नलीना यच्छंति व्यक्तमत्राह्नि दर्शनं ॥ उष्णतप्तस्य सहसा शी-
तवारिनिमज्जनात् ॥ त्रिदोषरक्तमंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी
॥ दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनं ॥ रात्रावांध्यं च जा-
येत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ॥ भृशमम्लाशनादोषैः सासैर्या
दृष्टिराचिता ॥ सक्लेदकंडूकलुषाविदग्धाऽम्लेन सा स्मृता ॥ शो-
कज्वरशिरोरोगसंतप्तस्यानिलादयः ॥ धूमाविलां धूमदर्शां दृशं कुर्युः
स धूमरः ॥ सहसैवाल्पसत्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतं ॥ भास्वरं भास्करा-
दिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ॥ कुर्वति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितं द-
र्शनां ॥ वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथां ॥ औपसर्गिकइ-
त्येष लिंगनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ विना कफाल्लिंगनाशाद्गंधीरां ह्रस्वजा-
मपि ॥ षट् काचा नकुलांधश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ॥ द्वादशेति
गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ इति दृष्टिरोगविज्ञानं नाम पंच-
दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ तिमिरं काचतां याति
कांचोऽप्यांध्यमुपेक्षया ॥ नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्भुतं ॥ तु-
लां पचेत्तु जीवंत्या द्रोणेऽपां पादशोपिते ॥ तत्काथे द्विगुणक्षीरं घृत-
प्रस्थं विपाचयेत् ॥ प्रपौंडरीककाकोली पिप्पलीरोधसैंधवैः ॥ शताह्वा
मधुकद्राक्षाशिवादारुफलत्रयैः ॥ कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं
परं ॥ द्राक्षाचंदनमंजिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ सिताशतावरीमेदा-
र्यवाह्ममधुकोत्पलैः ॥ पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ हंति
तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ॥ पटोलनिंबकटुकादावीसैव्यवराष्ट्रपं
॥ सधन्वयामसत्रायंतीपपटं पालिकं पृथक् ॥ प्रस्थमामलकानां च
काथयेन्नल्वर्णेऽभसः ॥ तदाढकेऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ मु-

स्तभूर्निबयष्ट्याह्कुकुटजोदीच्यचंदनैः ॥ सव्योषचव्यैस्तत्सर्पिर्घाण-
कर्णाक्षिरोगजित् ॥ विद्रधिज्वरदुष्टास्त्रविसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ विशेषा-
च्छ्रुक्तिमिरनकांध्याम्लोष्णदाहहृत् ॥ त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशो-
षे जलाढके ॥ तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ॥ अर्द्धप्र-
स्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ युक्तं पिबेत्तन्मिरी तद्यु-
क्तं वा वरारसं ॥ यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीरुष्णाऽमृतोत्पलैः ॥ पा-
लिकैः ससिताद्राक्षैर्वृतप्रस्थं पचेत्समैः ॥ अजाक्षीरवरावासामार्कवस्वर-
सैः पृथक् ॥ महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ॥ त्रैफलेनाथ ह-
विषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुतां
॥ मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकं ॥ सौपर्णं लभते चक्षुरित्या-
ह भगवान्निभिः ॥ गव्यं घृतं लोहमये भाजने वादरे स्थितं ॥ त्रिफ-
लाचूर्णसहितं पीतं तिमिरनाशनं ॥ पुराणं च सितामोरुयष्टीमधुक-
चूर्णवत् ॥ निषिक्तमग्निवर्णे वा शीर्णं सर्पिरयोगुडे ॥ हेमरूप्या
यसैश्चूर्णैर्युक्तां वा त्रिफलां पृथक् ॥ घृतक्षौद्रान्वितामद्यात्के-
वलां वाऽवचूर्णितां ॥ त्रिफलाऽयोरजोयष्टीसर्पिःक्षौद्रसमन्विता ॥
विदाहे शीलिता वृष्या सर्वनेत्रगदान् जयेत् ॥ ताप्यायस्त्रिफ-
लाचूर्णं मधुजीर्णघृतप्लुतं ॥ लोहपात्रे स्थितं मासं मापराशौ च
भक्षयेत् ॥ सकृंश्चाद्यात्ससर्पिष्कान् त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ॥ सुं-
जीत वा मुसिद्धेन सूषेनामलकैः सह ॥ प्रातर्भुक्तस्य वा पूर्व-
मद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ॥ मृद्दीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमि-
रातुरः ॥ काथोऽसनाद्भ्रगरसैस्त्रैलं रुष्णातिलोद्भवं ॥ लोहपात्रे
तदेकत्र साधितं नाबनं हितं ॥ खोतोजांशांश्रुतुःषष्टिं हेमायोरुप्य-
ताम्रकैः ॥ युक्तान्प्रत्येकमेकशैरंधमूषोदरस्थितान् ॥ ध्यापयित्वा स-
मावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥ रसस्कंधकषायेषु समकृत्वः पृथक्

पृथक् ॥ वैदूर्यमुक्ताशंखानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ॥ चूर्णाजनं प्र-
 युंजीत तत्सर्वं तिमिरापहं ॥ निर्दग्धं वादरांगारैस्तुथं चेत्यं निषे-
 चितं ॥ क्रमादजापयःसर्पःक्षौद्रे तस्मात्पलद्वयं ॥ कार्पिकैस्ताप्य-
 मरिचस्रोतोजकटुकानतैः ॥ पटुरोधशिलापथ्याकणैलांजनफेनकैः ॥
 युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूर्षांतर्ध्मातचूर्णितं ॥ हंति काचार्मनक्तांध्य-
 रक्तराजीः स शीलितः ॥ चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा
 ॥ नागशुल्बालवंगाख्यगंधकांजनकैर्भवेत् ॥ त्रिंशद्द्विकपंचत्रिभा-
 गैः पकैः सदा जयेत् ॥ मनोव्हासैधवव्योषशंखनाभिरसांजनं ॥ कत-
 कस्य फलं फेनो विडंगानि सितोपला ॥ कुक्कुटांडकपालानि जल-
 पिष्टा सुखावहा ॥ हंत्येषा मधुना घृष्टा काचतैर्मिर्यशुककान् ॥ त्रि-
 फला कुक्कुटांडत्वक् कासीसमयसो रजः ॥ नीलोत्पलविडंगानि फेनं
 च सरितां पतेः ॥ आजेन पयसा पिष्ट्वा लेपयेत्ताम्रभाजनं ॥ सप्त-
 रात्रे गते भूयः पिष्टं क्षीरेण वर्तयेत् ॥ एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरंधस्या-
 मिन्नचक्षुषः ॥ अंजनं रुष्णसर्पास्ये निहितं कुशवेष्टिते ॥ तत-
 स्ततः समुद्धृत्य मासात्संचूर्णयेत्सह ॥ सुमनःकोरकैः शुष्कैरर्द्धीशैः सै-
 धवेन च ॥ प्रयोजयेद्भागवति तिमिरे तद्दंजनं ॥ पयसा हयमेतच्च
 चूर्णयित्वा सुभावितं ॥ सामान्यं साधनं त्वेतत्प्रतिदोषमतः शृणु ॥
 वातजे तिमिरे तत्र दशमूलांभसा घृतं ॥ क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्क-
 पकं पिबेत्ततः ॥ त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतं ॥ एरंडतै-
 लसंसृष्टं योजयेत् विरेचनं ॥ शंखिनीतिल्वकश्यामादंतीर्षःकाथ्य
 वा जले ॥ त्रिवृत्कल्कप्रतीवापं तेन पकं घृतं पिबेत् ॥ प्रपौडरी-
 कष्टहृतीबलानलदसैधवैः ॥ दारुबिल्वाढकीरुष्णाहरिद्रामधुयष्टिभिः
 ॥ सिद्धं चतुर्गुणं क्षीरं तैलं वस्तौ निषेचयेत् ॥ सितैरंडजटासिंही-
 फलदारुवचानतैः ॥ शताव्हाविल्वमूलैश्च तैलं पकं पयोन्वितं ॥
 नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातश्लेष्मामयातिषु ॥ वसांऽजने च वैध्या-

श्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ गृधाहिकुट्टोत्था वा मधुकेना-
 न्विता पृथक् ॥ प्रत्यंजने च स्रोतोर्जं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥
 निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमं ॥ नचेदेवं शमं याति त-
 स्तर्पणमाचरेत् ॥ शताह्वाकुष्ठनलदकाकोलीहृययष्टिभिः ॥ प्रपौड
 रीकसुरसपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमं-
 ॥ प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ वातपीनसवच्चान्त्र निह-
 हं सानुवासनं ॥ पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ विपाचि-
 तं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिरां ॥ सशर्करैस्त्रिष्टचूर्णैर्मधुपुक्तै-
 र्विरेचनं ॥ मंजिष्ठारोध्रमधुकसारिवाचंदनैः शृतं ॥ जलं सशर्करस्त-
 न्यं नेत्रसेकः प्रशस्यते ॥ स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरिदक्षांकुरैः शृतं
 ॥ तसैर्निर्वापितं सर्पिरसकलोहपिंडकैः ॥ विमर्दितसिताद्राक्षं हिमं
 तत्राक्षिसेचनं ॥ शीतलेपनसेकादीन् मुखे मूर्द्धनि शीलयेत् ॥ सा-
 रिवापद्मकोशीरमुक्ताशावरचंदनैः ॥ वर्तिः शस्तांऽजने चूर्णस्तथा प-
 द्योत्पलांजनैः ॥ सनागपुष्पकपूरयष्ट्याह्रस्वर्णैरिक्तैः ॥ नस्यं चाज्यं
 शृतं क्षीरजीवनीयसिनोत्पलैः ॥ रोध्रमूर्वाप्रपुंड्राह्रमांसीयष्ट्याह्रचंद-
 नैः ॥ सोशीरं साधिनं सर्पिः सक्षीरं तर्पणे हितं ॥ एभिरेवौषधैश्छा-
 गे पक्वे शकृति तद्रसे ॥ पूर्ववत्पुटपाकस्तु कार्यंस्तिमिरनाशनः ॥ श्ले-
 ष्मोद्भवेऽमृताकाथे वराकणशृतं घृतं ॥ विध्येच्छिरां पीतवतो दद्या-
 द्धानु विरेचनं ॥ क्वाथं पूगाभयाशुंठीकृष्णाकुंभनिकुंभजं ॥ करंजक-
 ट्फलवच्चान्त्रिफलापंचकोलकैः ॥ सदावीकैः पयोयुक्तं सिद्धं तैलं च
 नावनं ॥ शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलात्रिकैः ॥ दृग्वैमल्याय वि-
 मला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ कृष्णलोहरजोव्योषसैंधवत्रिफलां-
 ऽजनैः ॥ पीतारव्या द्विनिशा कुष्ठनतपत्रकणोषणैः ॥ पत्रपीतावरा-
 ध्योषशीलालनतसैंधवैः ॥ मनोह्राशंखसिंधूत्थमरिचैस्तिमिरं जयेत् ॥
 वर्तिः प्रगाढमप्याशु शुक्रपित्तामयार्म च ॥ तालीसपाठाकिणिहीबेह-

मांसीनिशाद्वयैः ॥ पिष्टैः क्षीरिद्रुमकाथे घृतं सिद्धं तु तर्पणं ॥ पुट-
पाकं तु पिशितैर्जागलैः सैंधवान्वितैः ॥ सपिप्पलीमधुघृतैः कल्पितं
प्रागिवाचरेत् ॥ शियुपत्रैर्जलस्विन्नैः कार्यः स्वेदश्च मात्रया ॥ रक्तजे
पित्तवत्कार्यं सन्निपाते यथोल्बणं ॥ व्याघ्रक्ष्णोशिखिवसा यवका-
थपयोयुता ॥ दूर्वामधुककल्केन विपका तर्पणे हिता ॥ यष्टघनंता-
द्विहृतीपिप्पलीलवणद्वयैः ॥ सलोध्रचंदनैः पक्वं शकृता शल्यकस्य च
॥ मृगगोधाशशानां वा पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ दद्यादुशीरनिर्घूहे
चूर्णितं कणसैंधवं ॥ तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं क्षिपेद्वने ॥ शीते
चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽजनं ॥ कुष्ठं वा शर्करोपेतमांतरिक्षे-
ण वारिणा ॥ निःकाथ्य सर्पिःक्षौद्राभ्यां संसृष्टे प्रागिवांजनं ॥ स्रोतो-
जनं च सौवीरं वेष्टयित्वाऽऽजमेदसा ॥ वटपत्रैरनु तथा दर्मैः कृष्ण-
मृदाऽनुच ॥ गोमयानलपक्वं च प्रशस्तं चूर्णमंजनं ॥ उरभ्रशल्य-
कश्यावमार्जारशिखिजन्मभिः ॥ वसाभिर्विधिनाऽनेन योगा योज्याः
पृथक् पृथक् ॥ वटप्ररोहमधुकदूर्वीरोध्रतिलोत्सलैः ॥ पयोंबुपिष्टैः
सघृतैः शिरोवक्रं च लेपयेत् ॥ कुर्याच्छिरःपरोपेकमेभिरेव पयःशृतैः ॥
सन्निपाते यदुचितं दोषोद्रेकं विभज्य तत् ॥ संसर्गेऽपि प्रयुंजीत काचे
तिमिरवत्क्रियाः ॥ न तु तत्र सिरां विध्येत् दृक्स्थितां यंत्रपीडनात् ॥
कुर्युरांध्यं मला दद्यात्स्त्राव्ये त्वस्त्रे जलौकसः ॥ धूमराख्याम्लपित्तोष्णवि-
दाहे जीर्णसर्पिषा ॥ स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिद्याच्च सर्वतः ॥ गोशकृ-
द्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽजनं ॥ स्वर्णगैरिकातालीसचूर्णावापा र-
सक्रिया ॥ पुराणगुडकासीसपिप्पलीकट्फलाद्रजः ॥ भावितं त्रिफ-
लांभोभिः शुष्कं गोविड्मसाशुतं ॥ निशांध्यतिमिरे सद्यो गुल्का हं-
ति तत्कृता ॥ दध्ना विषुष्टं मरिचं रात्र्यंधांजनमुत्तमं ॥ भृष्टं घृतं
कुंभयोनेः पत्रैः पाने च पूजितं ॥ करंजिकोत्पलस्वर्णगैरिकांभोजके

सैः ॥ गोविद्धसेन पिष्टेयं वर्निर्दोषांध्यनाशिनी ॥ क्षौद्रजातीरसा-
भ्यां वा द्विहरिद्रासंजनैः ॥ अजामूत्रेण वा कौंतीरुष्णास्रोतो-
जसैर्धैः ॥ गोशरुद्रसपिष्टैर्वा द्विनिशापिप्पलीयुतैः ॥ कालानुसा-
रितालीसपत्रयष्ट्याऽहनागैः ॥ कणा वा कापिले पित्ते मासाद्धं प-
रिभाविता ॥ यकृत्पित्तेषु वा गोधाशशर्करुवर्हिणां ॥ खादेच्च ग्री-
ह्यकृती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च
भक्षयेत् ॥ तथातिमुक्तकैरंडशोफाल्यभीरुजानि च ॥ वणवच्चाक्षिरो-
गेषु भोज्यान्यन्नानि निर्दिशेत् ॥ अविधारितवेगस्य भजतोंऽजनना
वनं ॥ त्यजतः क्रोधशोकौ च तिमिरं नाश्रुते नरं ॥ त्रिफलामश्र-
तो रात्रौ संस्कृतं पिबतो घृतं ॥ भुक्त्वा वा पिबतस्तोयं तिमिरं लघु
शाम्यति ॥ सुषमव्यं सुकांतं च स्कंदं च्यवनमश्विनौ ॥ षडेतानि
स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥ चिंताभिघातभीशोकरुक्षादुल्क-
टकासनात् ॥ विरेकनस्यवमनपुटयाकादिविभ्रमात् ॥ विदग्धाहारवम-
नात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिरोगवत्
॥ यथास्वं तत्र युंजीत दोषादीन्वीक्ष्य भेषजं ॥ सूर्योपरागानलविद्यु-
दादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ॥ संतर्पणं स्निग्धहिमादियोज्यं तथा-
ऽजनं हेमघृतेन पिष्टं ॥ तमालतृटिकुंकुमान्यसितमुत्पलं पिप्पली सि-
तांजनमयोरजो मरिचकाचमांसीत्वचः ॥ सयष्टिमधुकांजना उद-
धिफेनमक्ष्यामथेष्वनुत्तममतोंऽजनं विमलमाशु तैमिर्यहत् ॥ च-
क्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यैर्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ॥
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिदिवानां पुंसामंधानां विद्यमानेऽपि पित्ते ॥
त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धिर्मनसोनिर्दृतिरंजनं च नस्यं ॥ शकुनाश-
नता सपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ इति तिमिरप्रतिषेधो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथातो लिंगनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ लिंगनाशो निलीका
पटलमांध्यमिति पर्यायाः ॥ स श्लेष्मकएव प्राक् साध्योऽभिहितः ॥
तस्य पुनः षडुपद्रवा आवर्तकी शर्करा राजीमती छिन्नांशुका चं-
द्रकी छत्रकी चेति ॥ तद्यथा तत्राश्वेतरुणाऽऽवर्तवदनवस्थिता तारा
ऽऽवर्तकी ॥ अर्कक्षीरलेशेनेव कूचीकर्पिडेनेव चाचिता शर्करा ॥ शा-
लिशूकाभराज्यावृतेव राजीमती ॥ विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक् छि-
न्नांशुका ॥ कांस्यसमच्छाया चंद्रकसंस्थाना चंद्रकी ॥ नैकवर्णा छ-
त्रनिभा छत्रकीति ॥ न विध्येदसिरार्हाणां न च पीनसकासिनां ॥ ना
जीर्णमीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनां ॥ नात्युष्णशीतवाताश्रे नासंपू-
र्णां च नीलिकां ॥ असंजाता हि विषमा दधिमस्तुतनुश्च या ॥ शला-
कया विरुष्टापि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च
स्थगयेत्पुनः ॥ सा च संपूर्यते शीघ्रं श्लेष्मलैर्वातपित्तलैः ॥ चिरात्सो-
पद्रवा च स्यान्निष्प्रेक्ष्या याऽर्हति व्यथं ॥ अथ स्निग्धविरिक्तस्य घृतैः
संभोजितस्य च ॥ संप्रीणितोत्तमांगस्य सज्जोपकरणस्य च ॥ भुक्त-
वतोवि मलेऽहनि साधके च रुतस्वस्त्ययनस्य विहितादित्यविदेहाधि-
पतिप्रणामस्य पूर्वाह्ने निवातप्रकाशदेशस्थस्य प्रत्यादित्यमास्तरणल-
ब्धमार्दवायां भूमौ प्रसारितचरणयुग्ममुपविष्टस्य क्षितितलगतसमत-
लोभयपाणेः पृष्ठतः सुखोपविष्टेन परिचारकेण हस्ताभ्यां निश्चलमव-
लंबितशिरसः किंचिदुत्तानस्य स्वां नासाभितरञ्चेक्षणमीक्षमाणस्यानु-
रस्य नात्युच्छ्रितासननिविष्टो भिषगक्षि मुखवाष्पस्त्रिचं मीलितमीष-
दंगुष्ठोदरविमृदिततारकतया परिष्कृतदोषं सव्यांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यामुन्मी-
ल्य दक्षिणमध्यमाप्रदेशिन्यंगुष्ठैर्निष्कंधं गृहीतया शलाकया रुष्णाद्भा-
गद्वयस्यापांगादेकभागस्य च संगमे दृष्टेरार्जवं नात्यूर्ध्वमधो वा नेत्रस-
हजन्मनि संधौ वा विध्येत् ॥ एवमेव दक्षिणांगुष्ठप्रदेशिन्युन्मीलित-
मितरेण च दक्षिणेनैव चातुरस्य दक्षिणपार्श्वे छिद्यात्तत्र शब्दवदवेद-

नं सांबुर्विदुस्त्रुति च सम्पय्विद्धं विद्यात् ॥ प्रविष्टमात्रां च शलाकां
 धारयेत् ॥ रागाश्रुवेदनानुत्पादार्थं च स्तन्येन सेचयेत्ततः पुनरातुरमा-
 श्वास्य भ्रमयन् शलाकामादृष्टिमध्यात् प्रवेशयेदधश्चावलोकयतो
 लिंगनाशमद्भुतमविलंबितमनुसुखमधोमुखमपनयेदुच्छिदयेच्चैनं ॥ त-
 थाहि दृक्कांडलगः कफश्च विशुद्धयानि विशुद्धदृष्टेश्चांगुलिमूत्रतंतुजा
 तींश्च दर्शयेत् प्रेक्षमाणस्य चानिमीलितनेत्राच्छनैः शनैर्भ्रमयन्नेव श-
 लाकामपनयेत् ॥ अथ व्यपगतदोषस्य यथावत्पश्यतः सुखोष्णघृता-
 प्लुतं पिचुमीक्षणस्योपरि दत्त्वा बध्नीयात् ॥ ततो निवातमागारमनुप्र-
 विश्य च सोपधाने मृदुनि शयने शयानं दक्षिणेऽक्षिणि विद्धे वामे-
 न पार्श्वेन वा दक्षिणेनोभयस्मिन्नुत्तानमनुकूलाभिः कथाभिरुपाच-
 रेत् ॥ यथाशक्ति चैनमुपवासयेत् ॥ उद्गारक्षवथुकासनिष्टीवनोत्कंपना-
 नि त्र्यहं परिवर्जयेत् ॥ स्नानांबुपानदंतधावनाधोमुखावस्थानानि-
 सप्ताहं ॥ स्नेहविधिं चेक्षेत् ॥ मूर्ध्नि पादयोश्च घृताभ्यंगमाचरेत् ॥ तृती-
 ये चाह्नि मुक्ताक्षि परिषेचयेत् ॥ एरंडपल्लवशृतेन दुग्धेन जीवनीयै-
 र्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा तद्वल्लघुना पंचमूलेन ततः पूर्ववद्बध्नी-
 यात् ॥ ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमासप्ताहं ॥ सप्तमे तु दिवसे सर्व-
 था मोक्षयेद्दशमे वा ॥ भोजयेच्चैनं व्योषामलकयुक्तं द्रवमीषत्सेहलव
 णाढ्यं वाट्यं विलेपीं वा ॥ एवमाचरतो रुजारागादयो नानुवर्त्तते
 ॥ तदनुवृत्तौ तु घृष्टीमधुकरोध्रमृद्दीकसैधवैः सिद्धेन छागेनाथपयसा
 नयनमाश्रोतयेत् ॥ मधुककुष्ठोत्पलद्राक्षालाक्षाशर्करानिर्वा पृश्निप-
 णीमुस्तमधुकशतावरीपद्मकसैधवैर्वा शिरोवक्त्रलेपं च सारिवागैरिक-
 यवदूर्वाघृतैः कुर्यान्मातुलुंगरसाप्लुतैर्वा मृदुमृष्टैस्त्रिलैः सप्तर्षैरजा-
 क्षीरद्रुतैर्वा पयस्यासारिवापत्रमंजिष्ठापष्ट्याहैर्हिमः सुखोष्णो वा-
 लेपः ॥ तद्वद्देवदारुनागरपद्मकैर्वा जांगलरसेन जीवंतीकायवता भो

जनं वातहरवर्गसिद्धेन च पयसा वत्सकादिगर्भसिद्धं सर्पिः पाननाब-
नसेकेषु विदध्यात् ॥ तथाऽनुपशमे सिरां विध्येत् ॥ अधिमंथसाधनं
चेक्षेत ॥ यथोक्ताचारातिक्रमात्तु व्यधः पाकमुपयाति ॥ अभिष्यं
दाधिमंथादयश्च स्पुर्व्यधदोषाश्च ॥ तान् यथास्वमुपक्रमेत् ॥ व्यध-
दोषः पुनरूर्ध्वमधः कृष्णासन्नमपांगासन्नं सिराव्यधश्च ॥ तत्राधो व्य-
धादत्यर्थशूलाश्रुरागाः शलाकायाश्चोपलेपो बहुलपिच्छिलकृष्णं
च बलिभिरुपचीयते नयनं च निःस्रवति तद्दर्जयेत् ॥ ऊर्ध्वव्यधाद-
तिमात्रा रुक् ॥ तत्रात्युष्णघृतपरिषेको वातहरं च कर्म ॥ कृष्णास-
न्नव्यधात्र सुखमुपनीयते पटलं कृष्णे रुजा दृष्टिरपि रक्तावच्छादि-
ता कृष्णमंडलाभा भवति ॥ तत्र सर्पिः सेकविरेकरक्तमोक्षैः सिद्धिः
॥ अपांगासन्नव्यधाच्छोफशूलतोदोद्भेदसास्त्राश्रुतयस्तत्र मूत्रघृतसे-
कोपवासौ भ्रुवोरंतरे च दाहः ॥ सिराव्यधाद्रक्तागमो विविधाश्च वेदना-
स्तत्र स्तन्यमधुकविपकेन सर्पिषा परिषेकोऽपांगे च दाहः ॥ सिराजा-
लवति तु नेत्रे प्राक्सिराजालमपनयेत् ॥ ततो लब्धवलं स्निग्धं च
व्यध्येत् ॥ अथो शलाकाभ्रमणदोषाः क्षोभणमूर्ध्वमधोऽत्यर्थदृष्टिष-
ट्टनमतिदृष्टिप्रेरणं च ॥ शलाकाक्षोभणाद्विस्पंदनतोदभेदपरिमंथाः ॥ त-
स्मिन्यष्टीमधुकपटोल्या घृतमृदितया सेको जलौकसश्च ॥ ऊर्ध्वप्रण-
यनाद्रागोऽतिवेदना च ॥ तत्रोपवासो घृतसेकश्च स्पर्शसुखः ॥ अ-
धोनयनाच्छूलं रक्तागमश्च ॥ तत्र क्षोभणवत्सिद्धिः ॥ अत्यर्थदृष्टि-
षट्टनात् दृष्ट्याकुलता ॥ तस्मिन्सर्पिर्मैडानुवासनं च ॥ अतीत्य दृ-
ष्टिं शलाकायाः प्रेरणाद्रक्तस्रवणं रक्ताभरूपदर्शनं च ॥ तत्र सर्पिःसे-
कोपवासौ जलौकसः ॥ लिंगनाशदोषास्तु स्फुटनमपंगलनविस्तरण
मुल्लवणं स्त्रीनता च ॥ तत्र शलाकया स्पृष्टो लिंगनाशो यः स्फुटति
तमेरंडपत्रखिन्नं खंडशः शोधयेत् ॥ ततः कृष्णासैधवमधुभिरवपीडनं
॥ अपलगति तु शलाकामपनीय स्तन्यसेकं दद्यादवपीडनं च ॥ शुं-

ठीमुडं जलौकसश्च ॥ विस्तीर्यमाणे मुखे मुखोष्णांबुद्भुतेन वाससा
 स्वेदो घृतमंडश्च ॥ प्रतिमर्शस्तददुःखवमाने वित्रासनं च शीतांससा प्र-
 ततंचोच्छिदं ॥ स्थिरे चले च दोषे पत्रभंगस्वेदस्तथाप्यनवगच्छ-
 ति शलाकोपगमे वा पुनरुत्प्लवने स्नेहपाननस्यादिभिरुपपाद्य पुनर्व्य-
 ध्येदेवमपि पुनरुत्प्लवने श्रुवोरंतरे दाहः ॥ यस्त्वपरुष्यमाणो दृष्टिमंड-
 ले लीयते ॥ तत्र क्षीरेण नाडीस्वेदं दद्यात् ॥ शताब्दामधुकचूर्णसंमू-
 ष्टं च घृतं प्रतिमर्शामिति ॥ भवति चात्र ॥ विद्धेऽक्षिण कार्यं स्वेदा-
 दौ नियमोऽयं विधीयते ॥ स्वेददाहप्रतीमर्शात्सद्योविद्धे तु सेचनं ॥
 अंबपीडं तृतीयेऽह्नि युंज्यात्तद्वज्जलौकसः ॥ सप्ताहांते सिरामोक्षं विरे-
 कं वस्तिकर्म चाप्यंत्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ॥ रूपाणि सूक्ष्म
 दीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ कुर्याच्छलाका स्थूलाऽप्ये विशालव-
 णतां तनुः ॥ पटलोत्प्लवनं तीक्ष्णा क्षतमंतः खरा रुजं ॥ कुंठा च वि-
 षमाऽश्रूणि ऋत्वा दोषां च दुर्ग्रहा ॥ आढकीमूलमरिचहरितालरसां-
 जनैः ॥ विद्धेऽक्षिण सगुडा वर्तियोज्या दिव्यांबुपेविता ॥ जातीशि-
 रीषधवमेषविषाणपुष्पवैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टं ॥ आजेन
 ताद्यममुना प्रतनु प्रदिग्धं सप्ताहतः पुनरिदं पथसैव पिष्टं ॥ पिंडांजनं
 हितमनातपशुष्कमक्षिण विद्धे प्रसादजननं बलरुच्च दृष्टेः ॥ स्रोतो-
 जविद्गुमशिलार्णवफेनतीक्ष्णैरस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥ इति
 लिंगनाशप्रतिषेधो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अथातः सर्वगताक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ ब्राह्मेण नेत्रेऽग्नि-
 ष्यन्त्रे नासानाहोऽल्पशोफता ॥ शंखाक्षिभ्रूललाटास्यतोदस्फुरणमे-
 दनं ॥ शुष्काऽल्पा दूषिका शीतमच्छं चाश्रु खला रुजः ॥ निमेषोन्मे-
 षणं रुच्छ्राज्जंतूनामिव सर्पणं ॥ अक्षयाध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यै
 रिवाचितं ॥ स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽग्निष्यंद उपेक्षितः ॥ अधिमंशो
 श्रेतत्र कर्णयोर्नदनं श्रमः ॥ अरण्येव च मथ्यंते ललाटाक्षिभ्रुवाद्

यः ॥ हताधिमंथः सोऽपि स्यात्प्रमादात्तेन वेदनाः ॥ अनेकरूपा जा-
यन्ते ब्रणो दृष्टौ तु दृष्टिहा ॥ मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्त्तय-
न् ॥ व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनं ॥ संकोचयति पर्यश्रु
सोऽन्यतोवातसंज्ञितः ॥ तद्दृज्जिह्वं भवेत्त्रेत्रं शूनं वातविपर्यये ॥ दाहो
धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः ॥ अंतःक्लेदोऽश्रु पीतोष्णं रागपी
ताभदर्शनं ॥ क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यंदलक्षणं ॥ ज्वलदंगार-
कीर्णाभं घृत्पिंडसमप्रभं ॥ अधिमंथे भवेत्त्रेत्रं स्यंदे तु कफसंभवे ॥
जाड्यं शोफो महान्कंडूर्निद्राञ्जानभिनंदनं ॥ सांद्रस्निग्धबहुश्वेतपित्त-
बहूषिकाश्रुता ॥ अधिमंथे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमंडलं ॥ प्रसेको नासि-
काध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणं ॥ रक्ताश्रुराजीदूर्पाकाशुक्लमंडलदर्शनं ॥
रक्तस्यंदेन नयनं सपित्तस्यंदलक्षणं ॥ मंथेऽक्षिताम्रपर्यंतमुत्पाटनस-
मानरुक् ॥ रागेण बंधूकनिभं ताम्ब्यति स्पर्शनाक्षमं ॥ असृद्धि-
मग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनं ॥ अधिमंथा यथास्वं च सर्वे स्यं-
दाधिकव्यथाः ॥ शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुक्तराः ॥ वात-
पित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ॥ रूक्षदारुणवर्त्माक्षिरुच्छ्रोन्मी-
लनिमीलनं ॥ विकूणनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ॥ उक्तः
शुष्काक्षिपाकोऽयं सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ॥ सरक्तैस्तत्र शोफोऽ-
तिरुग्दाहृष्टीवनादिमान् ॥ पकोदुंबरसंकाशं जायते शुक्लमंडलं ॥ अ-
श्रूष्णशीतविशदपिच्छलाच्छघनं मुहुः ॥ अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु-
पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ अक्षिपाकात्यये शोफः संभः कलुषा-
श्रुता ॥ कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ दाहो दर्शनसंरोधो वेद-
ना चानवस्थिता ॥ अन्नसारोऽम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥
सिराभिर्नैत्रमारूढः करोति श्यावलोहितं ॥ सशोफपाकदाहाश्रु शृशं
चाविलदर्शनं ॥ अम्लोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ॥ हता-
धिमंथमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टि

समाहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः ॥ रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्द्वित्रिरात्रान्मि-
थ्याचारात्पैक्तिकः सद्यएव ॥ इति सर्वाक्षिरोगविज्ञानं नामाष्टादशो-
ऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातोऽभिष्यंदप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु सर्वाक्षि-
रोगी शिरोविरेककवलधूमोपवासानामेवेत ॥ अन्यत्र मारुतोद्रेकात् ॥
सर्वत्र कुचंदनमरिचपत्रैलामुवर्णगैरिकतगररसांजनलवणयष्ट्याह्वैर्वि-
डालं कुर्यात् ॥ तथा दावीतूत्थकहरीतकीभिर्वा ॥ पित्ते कफे हरीतकी
नागररसांजनस्वर्णगैरिकैः ॥ अपिच ॥ कुष्ठमिशिपिप्पलीचंदनोत्पलैर्वि-
डालको वेदनाघ्नः ॥ मुस्तागुरुरक्तचंदनैः क्षौद्रयुतैः शूलदाहरागघ्नः ॥ सैध-
वागुरुत्रिजातकत्रिकटुकस्वर्णगैरिकशैलेयकैः शूलश्वयथुदाहरागनुत् ॥
शिथुफलमनोहाशाबररोधैः क्रमाच्चतुर्गुणप्रष्टुद्वैः श्लक्ष्णरजोभिः सूक्ष्म-
तांतवस्थैर्नवनमवचूर्णयेत् ॥ श्वेतरोधत्वचं बहिर्विलिखितां निंबप-
त्रकल्कघनप्रलिप्तां पुटपाकवत्पक्त्वाऽर्द्धपलोन्मितां मरिचचतुष्टययु-
क्तां श्लक्ष्णरजीकृतां वस्त्रबद्धामक्षयवकिरेत् ॥ एतदवगुंठनं शूल-
दाहाश्रुश्वयथुकंदूपापाकक्लेदोपदेहहरं ॥ तथैव च पोटांकयाऽऽ-
श्वोतनकालेऽभ्रंतिसोमाष्ठुतयाऽऽश्वोतयेत् ॥ पूर्वं रोधकल्कमुपहतं
तन्मात्रमेव मरिचद्वयेन मनःशिलापादेनाष्टांशकैश्च यष्टीमधुकशात-
पुष्पापुष्पांजनैश्च युक्तं प्रकल्पयेत् ॥ अपिच ॥ आरण्याश्छगणरसे
पटावबद्धाः सुस्विन्ना नखवितुषीकृताः कुलत्थाः ॥ तच्चूर्णं सकृद-
वचूर्णनान्निशीथे नेत्राणां विधमति सद्यएव क्रोपं ॥ अथ दाह-
हरिद्रापलमुदकार्द्धप्रस्थेऽष्टांशशेषं कथितं माक्षिकयुक्तमाश्वोतनं कु-
र्वीत ॥ एवं चानुपशमे वाताभिष्यंदिनमादावेव जांगलरसैर्भोजयि-
त्वा दशमूलरास्नात्रिफलाकाथेन जीवनीयकल्केन वा पयोपुतं सिद्ध-
मितरद्वा पुराणसर्पिः पाययेत् ॥ आश्वोतनं चास्थैरंडपल्लवैः शृतमजा-

क्षीरं कुर्यात् ॥ शालिपर्णीबृहतीमधुककोरकैर्वा तद्वत्तगरुहीबेरशाई-
 घाबदरमधुक पिप्पलीबृहती द्वैपरंडमूलैर्वाऽशुमती द्वयबृहतीकंठकारि-
 काभिर्वा तांतवबद्धाभिः सुरामंडधान्याम्लान्यतमाधुताभिः ॥ आनू-
 पमांसकाथेन वा ॥ तैरेव मांसैर्वसवारीकृतस्त्रिभैर्महास्नेहवद्भिर्वचूर्ण-
 लवणप्रगाढामुत्कारिकां कृत्वा ललाटगंडादीन् स्वेदयेत् ॥ अथवा
 रास्नाऽभीरुदशमूलत्रलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीरस्त्रिजानां वाष्पे-
 ण रास्नादिभिरेव च सिद्धं तैलं सर्पिर्वा नावनं ॥ एवं विधैरेव नाडीस्वे-
 दं कुर्यात् ॥ सुरभिगंधदेवदार्वार्हिंसाकरंजफलबिल्वसर्पपैश्च समृष्टति-
 लैः पयसा पिष्टैः सुखोष्णैर्मुखात्पोऽस्त्रिवेदनास्तंभप्रशमनः ॥ एव-
 मप्यशांतरुजः सिरां मोक्षयेत् ॥ स्नेहस्वेदविष्यंदं हि वातदुष्टममृ-
 क् निर्वह्यमाणं नानिलप्रकोपाय ॥ पुनश्च स्नेहयित्वा तिल्वकेन संस्क-
 तं संयुतं वा तिल्वककषायानुपानं सर्पिर्वरेचनं दद्यात् ॥ शुद्धे च
 वातप्रतिशयाथवदास्थापयेत् ॥ अनुवासयेच्च ॥ अथ तिलान्निस्तु-
 षान्बिल्वफलकाथेन भावयेन्निशि दिवा शोषयेत् ॥ एवं पंचाहं ते-
 भ्यस्तैलं कृत्वा वराहभेदोयुतं बिल्वमूलमधुघट्टिकाकल्केन पयसा
 पचेत् ॥ तेन नस्यं शिरोवास्तिं च कुर्यात् ॥ सर्वगंधनिर्व्यूहेण वा
 तद्गर्भं सक्षीरं तैलं ॥ स्नेहिकं च धूमं पिबेत् ॥ उपशांतरुजस्य तर्प-
 णं ॥ काश्मर्यमधुककुष्ठबृहतीतालीसपत्रमांसीसारिवाप्रपौंठरीकदर्भ-
 मूलकसेरुकाभिः पयः साधयेत् ॥ तत्तर्पणं नस्याभ्यंगेषु विदध्यात्
 ॥ कृष्णसर्पशिरो वा क्षीरे काथयेत् ॥ ततः स्नेहमुत्घृत्य चंदनोशीरश-
 क्करोत्पलकल्केन क्षीरवता पक्वं तर्पणं ॥ अथवा पंचमूलजीवनीयकु-
 क्कुटमांसैः पयो विपचेत्ततो नवनीतं घनानंतासारिवोशीरचंदनैः सप्र-
 यस्कैः साधयेत् ॥ पुटपाकवच्छागोरश्रवराहाणामन्यतमस्य यस्त्रि-
 प्पलीसैधवमधुघृतोपेतं कुर्यात् ॥ अंजनं चास्य दृक्प्रसादनार्थं कृष्णति-
 लान्निस्तुषान् कृत्वा स्तन्येन सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च तच्चूर्णं सि-

तोपलासमं कृत्वा मधुकार्द्धभागेन सैधवांशेन कृष्णसर्पशिरसश्चांत-
 र्धूमदग्धस्य भागेन संसृष्टं दिव्योदकपिष्टां गुलिकां कल्पयेत् ॥
 गोधासर्पवसायामाजे मेदसि सैधवपिप्पलीचूर्णं रसांजनं चावपेत् ॥
 एतेषां मासं स्थिता रसक्रिया दृष्टिप्रसादनी रुजाहरा च ॥ उद्धृतस-
 रेण गव्येन दध्नाऽम्लेन राजतं भाजनमालिपेन्नीलीभूतं च तद्विशुष्कं
 मस्तुना वर्त्तयः कृताश्छायाविशोषिताः वाताक्षिरोगं जयन्ति ॥ माग-
 धिकाकंटकारीद्वयमूलत्वङ्गधुसितासैधवताम्ररजांस्यजाक्षीरेण पिष्ट्वा
 ताम्रपात्रमालेपयेत्सप्ताहादपनीय पुनस्तथैव पिष्ट्वाऽनुलेपयेत्सप्तभिः
 सप्तरात्रैर्गुटिकाः कृताः परं वाताक्षिरोगवेदनारागशोफतिमिरकाचनक्तां
 ध्यताधिमंथाभिघातहराः ॥ प्रत्यंजनं चात्र स्फटिकशंखनाभिमधुक-
 गैरिकैरिक्षुरसपिष्टैर्वर्त्तिः ॥ अयमेव च सर्वो विधिरधिमंथादिष्वपि प्रयो-
 ज्यः ॥ विशेषतस्त्वधिमंथे सहचरस्फूर्जातकविल्ववृक्षादनीनिर्यूहे सप-
 यस्कं सर्पिः सिद्धं पिबेत् ॥ सर्पिषाऽनुपशमे वसां मज्जानं वा पूर्वकर्म-
 व च व्यत्यासेन कुर्यात् ॥ सर्वानुपशांतावुपरिश्रुवोर्यथोक्तो दाहः ॥ पि-
 त्ताधिमंथप्रभिष्यंदयोः शर्करयाऽवचूर्णितं सर्पिःपानं तिक्तकानामन्यत-
 मेन वा प्रपौंडरीकामलकद्विवृहतीदर्भमूलशतावरीतालीसमंजिष्ठानीलो
 त्यलकाथस्थितस्तन्येनाश्रितनं ॥ मधुककटंकटेरीनिर्यूहो वा ॥ सक्षौ-
 द्रचंदनमधुकरोध्रमंजिष्ठास्वर्णगैरिककाथस्तीव्रशूलदाहहरः ॥ रोध्रवा-
 र्वीमधुकप्रपौंडरीकान्यापोथ्य तांतवे बध्नीयात् तेन क्षौद्रसलिलाश्रुते-
 न सेको वेदनाघ्नः ॥ तेनैव सशर्करे स्त्रीस्तन्ये छागदुग्धे वा दाहरागघ्नः ॥
 श्वेतरोध्रं च मधुकं समघृतं पूतं घृतेन भर्जयित्वा चूर्णयेत् ॥ तत्पोट-
 लिकावबद्धं स्तन्येन तोयेन वा मृदितमाशु शूलदाहरागशोफानपहं-
 ति ॥ चंदनकुमुदसारिवानलदादिभिर्वा क्षीरसंस्कृतैश्च शिरोवक्रपलेप-
 परिषेकाः ॥ एवमसिद्धौ सिराव्यधः ॥ पुनः स्निग्धस्य च त्रिफलाकाश्म-
 र्यकाथशर्करान्निवृचूर्णैर्विरेकः ॥ शंखमधुकसैधववृहतीमूलत्वचः पय-

साऽऽजेन पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत्पुनः समाहादेवं सप्तभिः सप्तरात्रै-
 गुलिकाः कार्याः ॥ ताः स्तन्यघृष्टाः पित्तामयेष्वंजनाद्भुजमपहरंति ॥
 सुवर्णगैरिकं निशां दिव्यांभसि स्थितमहःशोपयेत् सप्ताहमेव च सुशी-
 तैर्मधुस्वर्गकषायैर्भावयेदेतच्चूर्णाजनं दाहरागघ्नं ॥ पंचाशद्दार्वीपलानि-
 पालिकानि च सारिवामधुककाकोलीमृद्धीकाकाशमर्यमुनिषण्णकमंजि
 छारोध्रोशीरचंदनानि जलद्रोणेऽष्टभागं पचेत् परिस्रुतं पुनरादर्वीप्र-
 लेपादवतार्य च सितोपलासमांशं मधुघृतद्विपलं प्रक्षिपेत् ॥ रसक्रियेयं
 मधुरा सर्वाक्षिरोगेषु हिता ॥ काशमर्यस्वरसपिष्टाः सारिवाशर्कराकाको-
 ल्यो नस्ये ॥ इक्षुरसपिष्टं वा यष्ट्याहं ॥ क्षतशुक्रोक्तं च तर्पणं पुटपाक-
 श्च ॥ श्लेष्माधिमंथेऽभिष्यंदे च त्र्यहमुपवासस्तीक्ष्णानि धूमकबलनाव
 नानि ॥ शार्ङ्गैष्ठाकुष्ठतगरमुरंगीव्योषैलादारुभिर्विडालकं ॥ तिल्वकवहती
 निदिग्धिकारोध्वास्वधमूलत्वग्भिर्गोमूत्रकथितैराश्रोतनं शोफोपदेह-
 कंडूघ्नं ॥ निंबपत्रकल्कदिग्धं वा रोध्रमंगारस्वेदितं चूर्णितं तांतवावन-
 द्धमुष्णांबुमृदितं ॥ तद्देवामलकोपकुल्यापाटलीचूर्णानि ॥ शिशुपल्ल
 वरसो वा ॥ मधुशिग्रुपाटलीविल्वमूलशुंठीकाथो वा ॥ निंबपत्रपटो-
 लीजातीपत्ररोध्रवहतीद्वयमहौषधैः खंडशः कूसैवस्त्रबद्धैः सक्षौद्रे गौ-
 डे सीधौ वा परिप्लुतैः सेकः परं श्लेष्मघ्नः ॥ रोहिषपूतीकरंजकपित्था-
 स्फोतपीलुबिल्वपत्रशिग्रुसुरसार्कनिंबपत्रैर्गोमूत्रकथितैः स्वेदः ॥ तथाऽ-
 पि शोफघर्षानुबंधे यवमदनभूर्जशमीपत्रैः सघृतैर्घृतेनैव वा नात्यक्षि
 धूमयेत् ॥ लघ्वसितं च द्वितीयेऽन्हि प्राशः व्योषविपकं यवक्षाराव-
 चूर्णितं सर्पिः पाययेत् ॥ ततः सिराव्यधो विरेकश्च ॥ बहतीत्वक्-
 शुंठीताम्रकांस्वरजांसि दधिमस्तुना पिष्ट्वा ताम्रपात्रे लेपयेत् तथैव
 च सप्ताहेऽवगते वर्तयः कार्याः ॥ मरिचहरिद्राभयांजनैर्वा जलपिष्टा
 वर्तिः ॥ त्रिकटुकत्रिफलाविडंगसारहरिद्राभिर्वा ॥ हरीतकी तुत्थं
 च समभागं तुत्थाष्टांशेन मरिचं शंपावर्तिः कुमारी सर्वश्लेष्माक्षिरोग-

घ्नी ॥ विडंगचूर्णो वारुण्या भावितः शंखो बीजपूरसेन मधुरस्त्रि-
फलारसेन पृथगैकध्यं चूर्णाजनं पिंडो वा पोथकीबहलकफोत्केशा-
भिष्यंदानपहरति ॥ स्वर्णगैरिकसैधवमनःशिलालाक्षानतकरंजिका-
सुरसशंखतालीसकुष्ठकलिंगकदेवदारुनलदजातीमुकुटरसांजनैः सु-
रामंडपिष्टैर्वीतः श्लेष्मविकारहरा ॥ पुष्पकासीसचूर्णं ताम्रसमुद्गे
सुरसपत्रस्य रसेन सप्ताहं भावयेत् ॥ तच्चूर्णाजनं वर्त्मोपचयपक्ष्म-
शातघ्नं ॥ सैधवव्योषवराविडंगरोध्रप्रपौंडरीकमधुकगुत्थकताक्ष्यशैल-
तालताम्रचूर्णैश्छागपयःपिष्टैर्माकंवरसपरिपीनैर्वीतः कांडचित्राख्या स-
र्वाक्षिरोगान् जयति ॥ कंडूं मनःशिलासैधवश्वेतमरिचैर्मानुलुंगर-
सपिष्टैर्वीतः ॥ सशोफायां तगरदेवदारुसैधवजातिकोरकैः सुरामंड-
पिष्टैर्नक्तमाललभुनशुक्लशिमुकबीजैर्वा रसक्रिया ॥ तर्पणं च यद्-
दाजं सगुडप्रियंगुनलददेवदारुयुतं काथयेत्तस्मिन् शीते खजमथिते
यत्रवनीतं तदेभिरेवौषधैर्विपक्वं ॥ पुटपाकश्च कुष्ठनगरदावीसर्व-
गंधैराजेन यद्गता सह मधुघृतयुक्तैः ॥ रक्तजं पुनरभिष्यंदमधिमंथं
च पित्तवदुपक्रमेत् ॥ स्तन्येशुरसशर्करोदकान्यतमेनाश्रौतयेत् ॥ पुनः
पुनश्चास्य रुधिरमवसेचयेच्छिराव्यधेन जलीकोमिश्र ॥ तीक्ष्णवेदना-
यां महतीं घृतमात्रां पाययेत् ॥ आढकीकुब्जकपाटलिश्रीपर्णीवि-
दुलानामर्जुनरसेन पिष्टानां गुटिकांजनं ॥ सेकैर्जैलाद्रैःकासमहर्षिकां-
स्यमलदिग्धामंतर्धूमं दग्धा तद्गस्म त्रिफलाकाथे सुरसाखरसे क्षीरे च
छागे पंचाहं भावयेत् ॥ एतच्चूर्णं स्रोतोजतुल्यं प्रत्यंजनं ॥ रुष्णं
सर्पं पयसि काथयेत्ततः पूतशीतमथिनं श्लेहमुपोषितकृकवाकवे दद्या-
त्तस्य यःपुरीषं तत् श्लेहांजनं ॥ रुष्णसर्पमुखमंजनसर्पिषोः पूर्णं दर्भवे-
ष्टितं मृदुविलिप्तमधोमुखं गोमयेनाग्निना दग्धं ततोऽंजनमादाय पत्र-

नलदनीलोत्पलतुल्यं चूर्णितं परं दृष्टिप्रसादजननं ॥ घृतमंडश्च श-
 र्करामधुकनीलोत्पलैर्मानुषीदुग्धयुक्तैः सिद्धो नस्यइति ॥ भवन्ति चा-
 त्र ॥ सर्वेऽक्षिरोगाः प्रायेण जायन्ते स्यंदपूर्वकाः ॥ यतश्च रक्तं सं-
 दूष्य तानतस्वरया जयेत् ॥ सर्वोर्ध्वजत्रुगस्रोतःस्यंदनात्स्यंदउच्य-
 ते ॥ तत्स्थानां तद्दृदंगानामधिमंथोऽतिमंथनात् ॥ वानेऽक्षिसेकः सै-
 रंडवृहतीमधुशिग्रुणा ॥ सिद्धेन पंचमूलेन ससितैः पित्तरक्तयोः ॥ दा-
 र्बीलाक्षोत्पलद्राक्षामजिष्ठामधुकार्द्विकैः ॥ श्लेष्मणि त्रिफलाशुंठीनि-
 बरोध्राट्कृषकैः ॥ समस्तैः सन्निपातोत्थे कुर्यात्स्यंदेऽक्षिसेचनं ॥
 तुत्थव्योपाभयारोध्रयष्ट्याहैस्ताम्रसंस्थितैः ॥ धान्याम्लपिष्टैः सेको
 ऽयं सर्वाभिष्यंदरुक्प्रणुत् ॥ तद्वत्तुत्थाभयारोध्रयष्टीमधुरसांजनैः ॥
 सिताहाड्डीशसंयुक्तैः सेकः सर्वाक्षिशूलजित् ॥ पुष्पांजनसिताक्षौद्रै-
 स्ताम्रसंस्थं तिलांभसा ॥ सेचनं हति रुप्रागदाहश्वयथुषर्षणं ॥ द्वि-
 निशात्रिफलामुस्तैः प्रमदादुग्धकल्कितैः ॥ सेकः सशर्कराक्षौद्रैरभिघात-
 रुजापहः ॥ निषिक्तं तुत्थकं वारान् गोजले पंचविंशतिं ॥ स्तन्ये-
 वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदंजनं ॥ बदरीदलयष्ट्याहनुत्थधान्त्री-
 फलैः समैः ॥ पुटित्वा वादराप्रीद्वैर्दृग्त्कोपघ्नमंजनं ॥ बृहत्पेरंडमूल-
 त्वक्शिग्रुमूलैः ससैंधवैः ॥ वर्तिराजपयःपिष्टैः सर्ववाताक्षिरोगजित् ॥
 सुमनःकोरकाः शंखस्त्रिफला मधुकं बला ॥ पित्तरक्तापहा वर्तिः
 पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ सैंधवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः
 ॥ फेन एलाद्वयं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ पिप्पलयः किंशु-
 करसो वसा सर्पिः ससैंधवं ॥ घृतं च जीर्णं सर्वाक्षिविकारघ्नी रसकि-
 या ॥ ऋष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धान्या रसकिया ॥ शस्ता सर्वाक्षिरोगे-
 पु काचावुद्गमलेषु च ॥ रसांजनं शृंगवेरमभयानुत्थकिंशुकं ॥ य-
 थोत्तरं द्विगुणितैस्त्वैर्वर्तिरपराजिता ॥ ऋते वातादभिष्यंदात्तिमिराणि
 कुकूणकं ॥ पोथकीपिटकापिल्लानर्माणि च निघच्छति ॥ ताम्रे म-

स्तुसमुद्भृष्टं यत्तुत्थं श्यावतां गतं ॥ सर्वाभिष्यंदशुक्रार्मसिराजाल-
जिदंजनं ॥ मरिचलवगभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्यां ॥ सौवीर
भागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ मरिचामलकजलोद्भवतु-
त्थांजनताप्यधानुक्रमदृष्टैः ॥ पण्मासिक इति योगस्तिमिरार्मक्के-
दकाचकंदूघ्नः ॥ पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्त्तयेत्समधुकां सहरिद्रां ॥
एतया सन्नतमंजयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः ॥ इत्यभि-
ष्यंदप्रतिपेधो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातोऽक्षिपाकपिल्लप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ शुष्काक्षिपाके वा-
ताभिष्यंदविहितं सर्पिर्विपचेत् ॥ कुलीररससिद्धं क्षीरसिद्धं वा ॥ दा-
र्वाप्रपौंडरीकयोः काथ आश्वीननमक्षिपाकघ्नं ॥ मंजिष्ठासधुककालानु-
सारिवारोधलाक्षाप्रपौंडरीकाणामक्षिपाकरक्तराजीघ्नो मृद्दीकाचंदनक-
रंजतंदुलांबुपरिस्तुतो मधुमानश्रुदाहहरः ॥ रोधकोरंटकपुष्पकाथो वे-
दनाहरः ॥ अणुतैलं नस्यं सारिवाविदारीबलामधुकोत्पलद्राक्षाट्कूप-
कजीवकचंदनैर्जागलरसक्षीरोपेतं तैलं साधितं नावनात्सर्वोर्ध्वजत्रुजा-
न् गदान् वातपित्तोत्तरान् हन्ति ॥ स्निग्धाश्चात्र तर्पणपुटपाकाः ॥ वा-
तपित्तान्यतरोद्रेकनश्च यथास्वमभिष्यंदविधिः ॥ आदर्शमंडले घृताक्त-
केशान् घृष्टांऽतर्धूमं दहेत् सा मषी घृतभृष्टाऽऽयसभाजनस्थिताऽक्षि-
पाकमंजनादपहरति ॥ मंजिष्ठानतकटकटेरीनिःकाथेन लोहस्रोतोऽजन-
चूर्णमार्पिंडीभावात्पचेत् ॥ एतच्चूर्णांजनं दाहोपारागाश्रुहरं ॥ ताम्र-
रजःसैर्यकमुस्तपुंड्राव्हामधुककालानुसारिवाश्छागेन पयसा पिष्ट्वा पिं-
डांजनं ॥ आनूपवसा शुंठीसैधवचूर्णान्विता स्नेहांजनं ॥ एवमप्यशां-
तौ मधुकसिद्धः शताव्हाचूर्णयुक्तो घृतमंडस्तथा पयो वा वस्तिः ॥ स-
शोफाल्पशोफयोस्तु स्निग्धस्य सिरां विध्येत् ॥ द्राक्षाभयानिर्युहस्त्रिद-
त्कल्कवान् सघृतो विरेकः ॥ विरिक्तस्य यथादोषोदयमास्थापनं ॥
ततः पिंडस्त्रिन्नशिरसः सर्षपतैलेन सैधवयुतेन सर्पिःफणिज्जकचूर्णसं-

मृष्टेन वा तैलेन शिरोविरेकः ॥ विरिक्तशिरसोऽनुवासनं क्षीरसर्पिषा ॥
 धूमपानं च ॥ शिरोनेत्रं चास्य मुनिषण्णकपत्राब्धैः सैरंडपत्रैः क्षीरांबु-
 त्खिन्नैः संस्वेदयेत् ॥ घृतभृष्टं रोधचूर्णं सूक्ष्मवासःस्थमुष्णोदकविमृदि-
 तमाश्रोतनं शुष्काक्षिपाकोक्तं च वेदनाघ्नं ॥ एवमशांतवेदनं संधावैरु-
 पक्रमेत ॥ शशशिरःकपालं ससैधवं कांस्ये स्तन्यघृष्टं संधावो वेदनाघ्नः
 ॥ नद्वलोहे गोमूत्रघृष्टं घृतधूपितं ॥ शिशुपल्लवरसश्च ताम्रघृष्टो घृतधूपि-
 तः ॥ शांखं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं घृताभ्यक्तयवशमीपत्रधूपितं वर्षवेदनाघ्नं
 ॥ उदुंबरफलं लोहे स्तन्यघृष्टं घृताक्तशमीपत्रधूपितं शूलरागाश्रुघर्ष-
 घ्नं ॥ दधिसरः सैधवयुक्तस्ताम्रे घृष्टः शोफघर्षाश्रुवेदनाघ्नः ॥ नृकपा-
 लं कांस्ये तिलोदकघृष्टं घृताक्तनिंबपत्रधूपितं शोफपांडुघर्षाश्रुशूलरा-
 गघ्नं ॥ संधावांजितं चाक्षि स्तन्येन चानु सिंचेत् ॥ त्रिःपरं च तैर्नाज-
 येत् ॥ अथांजनानि ॥ मधुकव्वहतीत्वक्ताम्ररजांस्यजाक्षीरपिष्टानि
 शम्यामलकपत्रैर्घृताभुतैरनेकशो धूपितानि पिंडांजनं शोफवेदनाघ्नं
 ॥ तालीसपत्रपिप्पली लोहरज्जोजनकासीसतगरजातिमुकुलसैधवैर्गो-
 मूत्रपिष्टैस्ताम्रमालिसं ससरात्रं स्थापयित्वा पुनस्तद्वदेव पिष्टैर्गु-
 लिकाः कार्यास्ताः स्तन्यघृष्टाः स्तंभघर्षश्वयधुर्हर्षाश्रुकंदूघ्नाः ॥ अ-
 बद्धास्थिसहकारमांसं विगतत्वक् समताम्रचूर्णमीषसैधवोपेतं गव्ये-
 न दग्ना पिष्ट्वा ताम्रमालेपयेत् ॥ शुष्कं शुष्कं तथैव च पिष्ट्वा पुनर्लेप-
 येत् सप्तभिः सप्तहैः पिंडांजनं कृत्वा सर्वाक्षिपाकेष्वश्रुघर्षशोफरागव-
 र्त्मापचयघ्नं ॥ अश्मंतकाम्लवेतसपरूपककोलदाडिभैः कृता रसक्रि-
 या सशोफान् पूयालसान् नाशयति ॥ इत्थमपि शोफानुदृत्तौ पुन-
 रास्त्रावशिरोविरेकाश्च ॥ अम्लोषितं पित्ताभिष्यंदवदुपाचरेत् ॥ पि-
 त्तसाधनं चेक्षेत् ॥ पित्तकफरक्तनिचयोत्किष्टवर्त्मपोथकीबिसाक्षि-
 कुकूणकपक्ष्मोपरोधपूयालसशुष्काक्षिपाकसशोफाम्लोषिता वातव-
 र्जाश्च स्पंदाधिमंथा इत्यष्टादश दीर्घकालानुबंधिनो रोगाः पिल्लसंज्ञाः ॥

एषां क्रिया समुपदिष्टैव ॥ पुनश्च पिड्डीभूतानां सामान्धेनोपदिश्यते
 ॥ अथ पिड्डाक्षिरोणिं स्नेहयित्वा वामयेत् ॥ कुकूणकस्य सिरा-
 व्यधः विरिक्तस्य वर्त्मनी लिखेत् ॥ सरुह्णखनादशुद्धौ पुनर्लेखये-
 त् ॥ जलौकोभिश्च ग्राहयेत् ॥ प्रियंगुरोध्रपद्मकेसरचंदनमधुकक-
 ल्केन समाक्षिकेण विडालस्तुवरिकाफलत्रिकरोचनाकाथेन मधुना
 सायं प्रातः सदा प्रक्षालनमंजनांते च कषायवृक्षपल्लवकषायेण तैरेव
 पत्रैरुष्णप्रियतायामंतरांतरा स्वेदः ॥ तुत्यकपलं विंशतिश्च श्वेतमरिचानि
 धान्याम्लपिष्टानि तत्पलैस्त्रिंशता ताम्रपात्रे समात्तोडितानि बहुवर्षा-
 णामपि पिड्डानां परममाश्चोतनं ॥ अंजनं चास्याम्रधातकीपुष्पतिलप-
 णीकल्केन वर्तितः ॥ हरीतक्याढकीनाकुलीश्वाष्टगुणांभसाऽष्टभागशेषं
 काथयेत् ॥ पुनश्च परिस्त्राव्यादवीप्रलेपात् रसक्रियेयं पिड्डाक्षिरोपणी
 ॥ पलाशाशाखास्त्रसे काथ्यमाने बृहत्युशीररजोदद्यात्तद्वनीभूतं शीत-
 मंजनं ॥ सुरसारसपिष्टैर्वा वचाऽलदेवदारुभिर्गोपित्तपिष्टाभ्यां वा व्यो-
 परसांजनाभ्यांवा हरितालसौवीरकांजनसमांशं वा ताम्रचूर्णमंज-
 नं ॥ परिपलवकासीसहरिद्राद्वयसर्पपप्रियंगुतगरपिप्पलीकल्केन ताम्र-
 भाजनमंतलेपयित्वा सौवीरककुंभाधोमुखं सप्ताहं वासयेत्ततो गुट्टि-
 काश्चूर्णं वा कुर्यात् ॥ तुत्यगैरिकचूर्णं छगलीपयःपिष्टं गुट्टिका प्रत्यंजनं
 ॥ स एव चूर्णः दिव्योदकभाषितः तदाप्नुतो नेत्राश्चोतनमिति ॥ भवति
 चात्र ॥ वर्त्माभिलेखं बहुशस्तादृच्छोणितमोक्षणं ॥ पुनः पुनर्विरेकं
 च पिड्डरोगानुरो भजेत् ॥ पूयालसे त्वशार्तिऽतर्दाहः सूक्ष्मशलाकया
 ॥ चतुर्नवतिरित्यक्षणेर्हेतुर्लक्षणसाधनैः ॥ परस्परमसंकीर्णाः कात्स्न्येन
 गदिता गदाः ॥ सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ॥ पुरा-
 णयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ मुद्गादीन्कफपित्तघ्नान् भूरिस-
 पिःपरिप्लुतान् ॥ शाकं चैवंविधं मांसं जांगलं दाडिमं सितां ॥ सै-
 धवं त्रिफलां द्राक्षां बारि पाने च नामसं ॥ आतपत्रं पदत्राणं विधि-

वहोपशोधनं ॥ वर्जयेद्देगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ॥ विदाहवि-
घ्नभकरं यच्चेहाहारभेषजं ॥ द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे सिरे गते ते बहु-
धा च नेत्रे ॥ ता अक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्पादप्रयुक्तान्नयने नयन्ति ॥ म-
लौष्ण्यसंघटनपीडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ॥ भजेत्सदा दृ-
ष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यंजननावनानि ॥ इत्यक्षियाकपिलप्रति-
षेधो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातः कर्णरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ प्रतिश्यायजलक्री-
डाकर्णकंदूयनैर्मरुत् ॥ मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥
प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ॥ अर्द्धावभेदकं स्तं-
भं शिशिरानभिनंदनं ॥ चिराच्च पाकं पकं तु लसीकामल्पशः स्रवे-
त् ॥ श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्संचारविचारवत् ॥ शूलं पित्तात्स-
दाहोपाशीतिच्छाश्वयथुज्वरं ॥ आशु पाकं प्रपकं च सपीतलसिका
स्रुतिः ॥ सा लसीका स्पृशेद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ॥ कफाच्छिरो-
हनुग्रीवागौरवं मंदता रुजः ॥ कंडूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छेतघ
नस्रुतिः ॥ करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितं ॥ रक्तं पित्तसमा-
नार्ति किंचिद्वाऽधिकलक्षणं ॥ शूलं समुदितैर्दीपैः सशोफज्वरतीव्ररु
क् ॥ पर्यायादुष्णशीतिच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ॥ पकं सितासि-
तारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ शब्दवाहिसिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ॥
नादानकस्माद्विधान्कर्णनादं वदन्ति तं ॥ श्लेष्मणाऽनुगतो वायु-
र्नादो वा समुपेक्षितः ॥ उच्चैः रुच्छाच्छ्रुतिं कुर्याद्वधिरत्वं क्रमेण च ॥
वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिपित्ततो भवेत् ॥ रुग्णैरवं पिधानं
च स प्रतीनाहसंज्ञिनः ॥ कंडूशोकौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया
स्मृतौ ॥ कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ घनपूतिब-
हुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकं ॥ वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासुक्केदजां
रुजं ॥ खादंतो जंनवः कुर्युस्तीवां स क्लमिकर्णकः ॥ श्रोत्रकंदूय-

नाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोर्बु-
दमीरितं ॥ तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ गर्भेऽनिला-
त्संकुचिता शष्कुली कूचिकर्णकः ॥ एको नीरुग्नेको वा गर्भे मां-
सांकुरः स्थिरः ॥ पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताद्विदारिका ॥ स-
वर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ कटुतैलनिभं पक्कः स्रवे-
त्कच्छ्रेण रोहति ॥ संकोचयति रुढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुली ॥
सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयं ॥ कृशा दृढा च तंत्रीव-
त्पाली वातेन तंत्रिका ॥ मुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहस्रैव प्रवर्द्धिते ॥
कर्णे शोफः सरुक् पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ परिपोटः स पवना-
दुस्पातः पित्तशोणितात् ॥ गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुक्दाहपाक
वान् ॥ श्वयथुस्फोटपिटिकारागोपाक्लेदसंयुतः ॥ पाल्यां शोफोऽनि-
लकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ स्तब्धः सवर्णः कंडूमानुन्मथो ग-
ल्लिरश्च सः ॥ दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकंडूदाहपाकरुक् ॥ श्वयथुः स
न्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ॥ कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकं-
दूक्लेदवेदनाः ॥ लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिङ्ग्युः पालीमुपेक्षि-
ताः ॥ पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारीकूचिकर्णकाः ॥ एषामसाध्या
याप्यैका तंत्रिकाऽन्यास्तु साधयेत् ॥ पंचविंशतिरित्युक्ताः कर्ण
रोगा विभागतः ॥ इति कर्णरोगविज्ञानीयो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथान्तः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ वातजे कर्णशूले रात्रौ
रसभोजनोत्तरं वातहरद्रव्यसिद्धं सर्पिः पिबेत् ॥ निरन्नो वा पयोनुपानं ॥
ततो दशमूलसिद्धे छागपयसि गोशृंगनिहितेऽग्निवर्णान् पाषाणान्
सदंशेन गृहीत्वा ऽऽवपेत् ॥ तेनोष्मणा नाडीस्वेदेन वसाभ्यक्तं स्वेदयेत् ॥
विल्वयवकोलकुलत्थमाषार्कशियुपत्रैर्वा सानूपमांसैः कथितैः ॥ स्विन्नं
च पूरयेत् कुष्टरास्त्रामधुकवंशावलेखशुंठीशिखिचंद्रकमाषसरत्पयो-

विपक्वेन तैलेन ॥ जीवकमधुककुष्ठमंडूकीदेवदारुमहौषधकल्काष्टगुण-
 क्षीरसिद्धेन वा ॥ मयूरनालकुलत्थागुरुमाषदेवदारुकल्कक्षारमुक्ताम्ल-
 साधिताभ्यां वा तैलवसाभ्यां ॥ मधुकक्षोरकाकोलीमापशतावरीक-
 ल्कसर्वगंधोदकक्षीरपक्वया वा वराहवसया ॥ रास्त्रामधुककाकोली-
 देवदारुकल्कपयोविपाचित्तया वा शिशुमारवसया ॥ मांसीकुष्ठमे-
 दासरलसुरभिमधुक्षीरविपक्वया वा गोवसया ॥ जीवकशताब्हामधु-
 कमांसक्षीरसिद्धां कुक्कुटमयूरवसां कर्णपूरणनस्याभ्यंगेषु विदध्यात् ॥
 मधुकक्षीरकाकोलीकल्केन चतुर्गुणशिष्टुह्रस्वपंचमूलेन चैरंडपत्रर-
 समष्टगुणक्षीरसाधितं तैलं वा ॥ घृततैलवसाभ्यक्तानि तरुणान्य-
 श्वत्थपत्राणि पुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य तद्रसेन कर्णं पूरयेत् ॥ तद्वच्च
 तैललवणाभ्यक्तान्यर्कौरुब्रुकमूलककोरंटविल्वमहावृक्षान्यतमपत्राणि
 ॥ महापंचमूलसरलागुरुदेवदार्विन्यतमकाष्ठमष्टादशांगुलं त्रिभागे
 क्षौमेणावेष्ट्य तैलेनासिक्त्वाऽग्रेण प्रदीपयेत् ॥ दह्यमानाद्यः स्ने-
 हः पतति स सद्यः कर्णरुजमपहरति ॥ मधूच्छिष्टकैडंब्यमधुशिष्टु-
 फलवचायवनलदैलागुगुलुभिः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमवस्त्रवर्तिप्रमाणप-
 रिणाहं लेपयेत्ततः सूत्रेणावेष्ट्य टुंढुकजलेन नुंदध्यात् ॥ टुंढुकना-
 लमेवानेन कल्केनाभ्यज्य शोषयित्वा धूमं विदध्यात् ॥ श्रेयसीदेव-
 दारुकाकोलीकुष्ठनिचुलबीजैः क्षीरपिष्टैस्तैलयुतैः कर्णं बहिर्लेपयेत् ॥
 सर्वधान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकामैरंडपत्रावच्छादितकर्णस्वेदा-
 य प्रणयेत् ॥ पुनः पुनश्च नाडीस्वेदं कुर्यात् ॥ पिंडस्वेदेन वा ॥
 वातव्याधिप्रतिश्याधादितविधानं च सनिरूहानुवासनं कुर्यात् ॥ परि-
 हार्याश्च परिहरेत् ॥ विशेषतः प्रवातशीतांबुपानं शिरःस्नानं च ॥
 पित्तजे तु शूले प्रातः शर्करायुतं सर्पिः पाययेत् ॥ ततः स्निग्धं विरे-
 चयेत् ॥ द्राक्षामधुकस्तन्यं कर्णपूरणं प्रयुंजीत माक्षिकं वा ॥ म-
 धुकपद्मककल्कस्तन्यसिद्धं वा सर्पिः ॥ सितामधुकखर्जूरमृद्धीका-

भिर्वा सक्षीरेक्षुरसं पियालतैलं पाचितमभ्यंगनस्यकर्णपूरणैः शूलदा-
हघ्नं ॥ मधुककुडवं षोडशगुणेनांभसा पादशेषं साधयित्वा तेन तै-
लार्द्धकुडवमष्टगुणक्षीरं यष्टीमधुकोशीरसारिवाकाकोलीजीवकानंतामृ-
णालमंजिष्ठारोध्रचंदनविसर्गर्भं पचेत् ॥ तच्च पूर्ववत्प्रणयेत् ॥ एषामे-
व च कल्केन सघृतेन कर्णं परिलेपयेत् ॥ सेचयेच्च ॥ तथा क्षीरसर्पि-
र्नस्यशिरोभ्यंगेन ॥ एवमनुपशमे तु पुनर्विरेकः ॥ कफजे पिप्पलीवि-
पक्वं घृतमथवा क्षौद्रं पाययित्वा वामयेत् ॥ ततस्तीक्ष्णं धूमं पाययेत् ॥
सरलदेवदारुहिंसापटोलपत्रसुरससिद्धेन तैलेन देवदारुपिप्पलीकटुक-
मालतीपत्रकल्ककाथसिद्धेन वा रोध्रखदिरसारमनःशिलालद्धिहरिद्रा-
कुष्ठत्रिफलैलाक्काथकल्कसिद्धेन वा रसांजनमार्कवैजयंतीशिग्रुलशु-
नार्द्रकमुर्गीमूलककदलीनां वा पृथक् समस्तानां वा रसेन मधुना वा
रक्षोघ्नतैलेन वा तथा शूलशोफगौरवाणि शाम्यन्ति ॥ धान्याम्ल-
कथितदशमूलकाथवाष्पेण नाडीस्वेदमाचरेत् ॥ खिन्नः कुशाभ्र-
त्रिवृत्तलदशुंठीमुस्तसाधितेन तैलेन पूरयेत् ॥ कफघ्नांश्च गंडूपा-
न्धारयेत् ॥ रक्तजे पैत्तिकवत्सिद्धिः सिराव्यधश्च ॥ पक्षेषु क-
र्णमूलेषु पूयप्रवाहिषु यथास्वं धूमनस्यगंडूषवमनान्याचरेत् ॥ उपदि-
ग्धं च स्रोतः साधं प्रातः पित्तुवर्तिभिः प्रमृज्य यवागुरुमदनैः सघृतैर्गु-
ग्गुलुना वा धूपयित्वा मधुना पूरयेत् ॥ पलाशधवतिनिशककुम्भसर्ज-
त्वक्कल्ककाथेन रसक्रियया स्वभ्यक्तां पित्तुवर्तिं स्रोतसि दद्यात् ॥
बदरीसलकीजंबूधातकीवटप्लक्षोदुंबरकाथेनैवमेवं रसक्रियया ॥ हरि-
द्राधातकीत्रिफलाजंबूशलकीकिंशुककाथेन च ॥ तथा सौराष्ट्रिकापद्म-
कधातकीसमंगांऽब्रष्टाधवरोध्रसांजनकाथेन ॥ एभिरेव चौषधैः सूक्ष्म-
चूर्णीकृतैः स्रोतसो विकिरणमेवं क्लेशूलगौरवाणि शाम्यन्ति ॥ एषामे-
व कपायेण सक्षौदेण कपित्थस्वरसेन वा प्रक्षालनं ॥ तथा सुरसादिवर्गः

प्रक्षालनावचूर्णनयोः प्रयोज्यः ॥ नादबाधिर्ययोर्वातशूलोक्तः सर्वो वि-
धिः ॥ श्लेष्मानुबंधे तु प्राक् श्लेष्माणमाहरेद्दमननावनाभ्यां तीक्ष्णधू-
पैश्च ॥ बाधिर्यं च बालवृद्धक्षीणकासशोषिणां चिरोत्थितं वर्जयेत् ॥
इतरस्तु स्नेहस्वेदनस्य शिरोवस्तिवस्तिकर्मप्रभृतिभिर्दोषानुबंधमपेक्ष्य
साधयेत् ॥ तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वातहरतैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव
विरेचयेत् ॥ कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् कर्णास-
न्नं जलौकोभिस्ततो वस्तिकर्म पूर्वतैलेन नस्यधूपान् कर्णपूरणं च शी-
लयेत् ॥ तरुणबिल्वफलानि गोमूत्रेण काथयेत्तेन सितामधुकबीज-
कबीजकल्केन पयोयुक्तं तैलं पाचयेत् ततैलमुष्णं शीते बिल्वकाथे
प्रक्षिप्य मंथयेत् ॥ यावत्पिंडीभूतमुद्धृत्य चैतत्पुनरन्यत्र बिल्वोदकेन
मंथयेत् ॥ ततश्चोद्धृत्याष्टगुणे पयसि समधुकचंदनगर्भसाधितमाशु
कर्णपूरणाद्बाधिर्यं नाशयति ॥ तिलाञ्जवप्रलूनान्वस्त्रवद्भान् वहंती-
ष्वप्सु रात्रिमुषितान्दिवा शोषयेत्पंचरात्रं ॥ एवं गते पंचरात्रे मधुय-
ष्टिकाक्षीरकाकोलीमहापंचमूलदेवदारुशताब्हाजीवककथिते पयसि
पंचाहमेव वासयेच्छोषयेच्च ॥ ततोऽनेनैव क्षीरेणैषामेव च द्रव्याणां
चूर्णमात्रया युक्तान्प्रपीडयेत् ॥ ततैलं नीलोत्पलानंताचंदनागुरुमधु-
कजीवककाकोलीमुनिषण्णकमूलकल्कैरष्टगुणेन पयसा पचेत् ॥ ए-
तन्नस्यं कर्णपूरणं शिरसि चाभ्यंजने प्रणीतमाशु शूलनादबाधिर्याणि
सर्ववातविकारांश्च पित्तानुबंधानपोहति ॥ भग्नास्थिसंबंधजननं च
॥ शुष्कमूलकक्षारक्षारद्वयहिंशुंठीमिशिवचाकुष्ठामरदारुशोभांजनभू-
र्जप्रंथिमुस्तासौवर्चलविडौद्धिदलवणैस्तैलं शुक्तकदलीबीजपूरकरस-
युक्तं सिद्धं शूलनादबाधिर्यकंदूशोफक्लेदोपदेहरुमिपूतिकर्णेषु ॥ अथ
कर्णौ सुप्ताविव भवतस्तत्समीपे यथोक्तां सिरां मोक्षयेत् ॥ सश्वयंथुपरि
स्त्रावे मंदश्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥ प्रतिनाहे स्नेहस्वेदक्लिञ्जं कर्णं कर्णशो-
धनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेत् ॥ मातुलुंगरसस्य वा समुक्तक्षौद्रसैधव-

स्यात् ॥ शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत् ॥ ततो घृतमंडेन पूर-
 येत् नस्यं च शीलयेत् ॥ मलपूर्णोऽप्येष एव विधिः ॥ कंडूनां तीक्ष्णधूमन-
 स्यादीन्कफघ्नान्वितरेत् ॥ रूक्षकटुतिक्तश्वाहारः ॥ शोफेऽप्ययमेवविधिः
 कटुतिक्तोष्णाश्च प्रदेहाः परिषेकाः ॥ पूतिकर्णे कर्णभावोक्तो विधिः
 कृमिकर्णे च ॥ विशेषतश्चात्र कृमिघ्नः ॥ तथा सर्षपतैलेन पूरणं ॥
 हरितालचूर्णवता गोमूत्रेण वा ॥ वार्ताकबीजेन धूपनं ॥ कर्णविद्र-
 धि वमनपूर्वं विद्रधिवदामं पक्वं च चिकित्सेत् ॥ क्षणविद्रधिं पित्त-
 कर्णशूलवत् ॥ कर्णाशोर्बुिदानि नासाशोर्बुिदवत् ॥ विदारिकामामां
 कर्णविद्रधिवद्यथादोषोदयं च साधयेत् ॥ पालीशोषे वातशूलवज्र-
 स्यमालेपं स्वेदं च कुर्यात् ॥ स्विन्नमुद्वर्त्तयेत् तिलपियालबीजमधु-
 कयवाश्वगंधाकल्केनोद्धर्तितं च मधुकपयस्यासितपुष्पाश्वगंधाक-
 ल्काष्टगुणवाजिमंधारुहृत्यभीरुकाथक्षीरसाधितेन तैलेनाभ्यंज्यात् ॥
 शतावर्यश्वगंधैरंडुपयस्याजीवकक्षीरे सिद्धेन वा गोधाप्रतुदविष्कि-
 रानूपोदकमांसवसामज्जानं सर्पिः सर्षपतैलं च यथालाभं संसृज्या-
 कालर्कवलाऽतिवलानंताविदारिगंधाजलशूकमधुरवर्गप्रतीवापं विप-
 चेत् ॥ अयमभ्यंगः पाल्याः परं मांसजननः ॥ एवमपि तु या क्षी-
 यते पाली तस्या घट्टुष्टं तच्छिर्त्वा विधिवत्संधाय युक्तेनैव क्रमेणो-
 पचेत् ॥ तंत्रिकामपि चैवमेव नस्याभ्यंगादिभिर्योपयेत् ॥ परिषो
 द्वकेऽप्ययमेवविधिः ॥ तथा मधुकखरमंजरमंजरीसैधवाश्वगंधादेव-
 दारुमूलकावलगुजफलमूलमधुच्छिष्टैः सक्षीरैर्महाश्रेहसिद्धोऽभ्यंगः ॥
 तिलमधुकप्रषोडरीकसिद्धार्थकक्षीरकृतयोत्कारिकयोपनाहः ॥ उत्पा-
 ते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतैः प्रदेहः ॥ तिलमधुक्सारिवोत्पलकरो
 धकदंबवलाऽऽघ्नजंबूपल्लवैः सधान्याम्लं तैलं साधितमभ्यंगः ॥
 तथा क्षीरसर्पिर्विसर्पोक्तानि च घृतानि ॥ उन्मथे तीक्ष्णैः शिरोवि-
 रैकस्तिक्तसर्षपरोधहरिद्राद्वयैः ॥ उद्धर्तितायाः कर्णपाल्यास्तालीसत-

मालैलाकट्फलासांजनैर्लेपः ॥ तालपत्राश्वगंधार्कसैधवावल्गुजवी-
जसुरसलांगलीभिः गोधाकुलीरवसायुक्तं तैलं विपक्वमभ्यंजनं ॥ तै-
लमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसांजनशिरीषैः ॥ दुःखवर्द्धने जंब्वाघ्रा-
शमंतकपत्रकाथपरिषिक्तां कर्णपालीं तैलेनाभ्यज्य यष्टीमधुहरिद्राप्र-
पौंडरीकमंजिष्ठाचूर्णेनावचूर्णयेत् ॥ लाक्षाविडंगविपक्वतैलेनाभ्यंजये-
त् ॥ लेहिकापिडिकां कर्णपालीं बहुशो गोमयापिंडस्विन्नामुरश्रीमूत्र-
पिष्टैः कृमिघ्नैरालेपयेत् ॥ कुटजकरंजेंगुदबीजारग्वधत्वग्भिर्वा ॥ ए-
भिरेव च सर्वैः समरिचानिवपत्रमधूच्छिष्टैः सर्षपतैलं सिद्धं लेहिका-
व्रणघ्नोऽभ्यंगः ॥ परिदहने जलजाभिरसृक्स्त्रावयेत् ॥ शीतैश्च प्र-
दियात् ॥ सर्वेषु च पालीरोगेषु स्नेहस्वेदशोधनाभ्यंगप्रदेहनस्यास्त्र-
विस्त्रावणानि यथाहं प्रयुंजीत ॥ प्रकोपकारणानि च परिहरेत् ॥ उ-
त्पद्यमानायां तु शाल्यां सर्जरसापामार्गपटोललिकुचत्वग्भिरालेपः ॥
उत्पतन्त्यां शियुशम्याकपूतीकगोवराहपित्तगोधावसासर्पिर्भिः ॥ श्या-
वायां गौरीसुगंधाश्यावानंतातंदुलीयकमूलैः ॥ कंडूमत्यां पाठानंताता-
क्ष्यशैलेयमाक्षिकैः ॥ दद्यमानायां क्षीरिच्छीजीवनीयकल्कमधुघृतैः ॥ व्र-
णितायां क्षौद्रजीवनीयैः ॥ कृशायां गोधावराहादिभिः ॥ ग्रथितायां ग्रंथिं
पाटयित्वा ऽवलिरुच्य च रुष्णासैधवमधुभिः प्रतिसारयेत् ॥ स्त्रावव-
त्यां मधुमधूकमधुपर्णीभिर्लेपः ॥ एभिरेव च यथास्वं स्नेहानभ्यंगार्थं
प्रकल्पयेत् ॥ अथ रोगतो बलाद्वा छिन्नकर्णमनुसंदध्यात् ॥ समा-
सतस्तु पंचदश कर्णसंधयः प्रायो नामानुगतसंस्थानस्थानविशेषतया
संभवंति ॥ तद्यथा ॥ पृथुलायतसमपालिश्वक्नेमिर्दत्तायतसमपा

१ अस्मिन् कर्णपालिप्रकरणे लेखकप्रमादाद्ग्रथसंगतिः समीचीना न दृश्यते सा-
चित्या ॥ मुञ्चते तु ॥ तत्र समासेन पंचदश कर्णबंधनाकृतयः ॥ तद्यथा ॥ नेमिसं-
धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसंगिमेा गंडकर्ण आहार्यो निर्वेधिमेो व्यायोजिमः क
पाटसंधिकोऽर्द्धकपाटसंधिकः संक्षिमेो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टीवर्णः काकौषकइति ॥
तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसंधानकः ॥ वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः ॥ च्-

लिरुत्पलभेद्यकश्चाभ्यंतरदीर्घपालिसंक्षिप्तोधिष्ठानपालिपर्यंतयोश्च क्षी
णमांसहीनतनुविषमपालीवल्लीग्रथितनिर्मासस्तब्धसिरावृतसूक्ष्मपालि-
यष्टीनिर्माससंक्षिप्ताग्राशोणितपालिकाकौष्ठइति ॥ एवामाद्या द-
श सिध्यन्ति नत्विदरे ॥ तत्र बाह्यायां पाल्यां दीर्घाधामाभ्यंतरसं-
धिः ॥ तथेतरायां बाह्यः समः समयोश्च ॥ अण्वादिविषमयोस्तु-
परस्परविपर्ययेण ॥ यात्वेकैव पाली स्थूला पृथ्वी स्थिरा च स्या-
त् ॥ तां द्विधा पाठयित्वापरि छित्त्वा संदध्यात् ॥ गंडोत्कत्तेन वा-
सशोणितेन सानुबंधेन मांसेन पालीं कल्पयेत् ॥ यस्य पालीद्वयम-
पि नास्ति तस्याप्येष विधिः ॥ अथवा समानवयोदोषादौ संचार्य
कर्णं पीठं वा समे मध्ये निर्विध्य वर्द्धयेत् ॥ संधानविधिः पुनरातुरे
ग्रथितकेशांते बंधमुपधार्य छेद्यभेद्यलेख्यैरुपपन्नैरुपपाद्य कर्णशो-
णितमवेक्षेत दुष्टमदुष्टं चेति ॥ ततो वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदका-
भ्यां पित्तदुष्टे क्षीरशीतोदकाभ्यां श्लेष्मदुष्टे वारुणीसलिलाभ्यां प्र-
क्षाल्य पुनश्चावलिव्यानुन्नतमहीनमविषमं कर्णसंधिं निवेश्य ततो-
मधुघृताभ्यामभ्यज्य पिचुप्तोतयोरन्यतरेणावगुंठय सूत्रेणानवगाहम-
शितिलं च बध्वा सिराव्यधोक्तेन कपालस्य वा चूर्णेनाकीर्षावा-
रिकमादिशेत् ॥ संधिमाश्लिष्य तं क्षौमसूत्रेण सीव्येदमिक्षीणपा-
लिकं वा ॥ शोणिताक्तेन पिचुना वेष्टयेत् व्रणवध्वैनमुपाचरेत् त्र्य-
हाच्चतुरहाद्वा सतैलेन परिषिच्य पिचुसूत्रं चापनयेत् ॥ न चाशुद्धर-

स्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः ॥ अभ्यंतरदीर्घकपालिरासगिमः ॥ बाह्यदीर्घकपालिर्गड-
कर्णः ॥ अपालिरुभयतोऽप्याहार्यः ॥ पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वधि-
मः ॥ स्थूलाणुसमविषमपालिर्ध्वयोजिमः ॥ अभ्यंतरदीर्घकपालिरितराल्पपालिः कपा-
टसंधिकः ॥ बाह्यदीर्घकपालिरितराल्पपालिरिर्दकपाटसंधिकः ॥ तत्र दशैते कर्णबंधविकल्पाः
साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ संक्षिप्तादयः पंचासाध्याः ॥ तत्र
शुष्कशक्नुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः ॥ अनधिष्ठानपालिः पर्यंतयोः क्षीण-
मांसो हीनकर्णः ॥ तनुविषमाल्पपालिर्वल्लोकर्णः ॥ ग्रथितमांसस्तब्धसिराततः सूक्ष्मपा-
लिर्यष्टीकर्णः ॥ निर्माससंक्षिप्ताग्राशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति ॥

क्षमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं संदध्यात् ॥ तस्य हि स्वयम-
 पि संधिर्विश्लिष्यते ध्मायते श्यावतामुपैति पच्यते शुष्यति चिरा-
 द्रोहति रुढोऽप्याभरणं न क्षमते सशोककंडूसंतापो ग्रंथिमांश्च भव-
 ति ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ दुष्टरक्ते च रक्तमवसेचयेत् ॥ क्षी-
 णरक्तं स्नेहपाननस्यमांसरसाशनाभ्यंगैर्वृंहयेत् ॥ सर्वत्र चैवमपि सो-
 पद्रवसंधौ संधिं विमुच्य पूर्वापचारोपस्थापितस्मृतिं सम्यक् संदधी-
 तेति ॥ भवंति चात्र ॥ न कर्णे शोफरागादियुक्ते संधानमाचरेत् ॥
 न घस्मरस्य नात्युष्णे नाविशुद्धतनोरपि ॥ मुरुढं जातरोमाणं श्लि-
 ष्टसंधिसमं स्थिरं ॥ सुचर्माणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ अ-
 न्यथानाहरुक्तोदशोफाः स्युस्नत्र कारयेत् ॥ शीतान् प्रदेहसेकादी
 न् शुद्धिं च क्लेदनाशिनीं ॥ स्नेहावनूपजौ तैलं सर्पिलाक्षारसांजनं ॥
 साधयेन्मधुरस्कंधहयगंधामसूरकैः ॥ पिष्टैर्दशगुणक्षीरे तत्परं कर्णव-
 र्द्धनं ॥ कठिनाः सरुजः क्षामाः पाल्यः स्वेदितमर्दिताः ॥ अ-
 भ्यक्तास्तेन जायंते मृदवो नीरुजः स्थिराः ॥ बृहत्या कवरीवारिशू-
 क्रमर्कजटाघृतं ॥ माक्षिकं शिखिनीतैलं सप्ताहं ताम्रभाजने ॥
 स्थापयेत्तत्परं कर्णमालेपात्पोषयेत्कृशं ॥ चर्मचटिकाजलौकोह-
 यगंधाश्वरकंदकं तुल्यं ॥ माहिषनवनीतयुतं कपित्थकं कर्णवर्द्धनं
 पक्षात् ॥ कुर्याद्वाभ्यंजनालेपान् पालीशोषे प्रकीर्तितान् ॥ अथ
 कुर्याद्द्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकां ॥ छिंद्यान्नासासमं पत्रं
 तत्तुल्यं च कपोलतः ॥ त्वङ्ग्रांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥
 सीव्येद्गंडं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ॥ नासाच्छेदे मुलिखिते
 परिवर्त्योपरि त्वचं ॥ कपोलवच्च संदध्यात् सीव्येन्नासां च सर्वतः ॥
 नाडीभ्यामुत्क्षिपेदंतः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ आमतेलेन सिक्त्वाऽनु-
 पत्तंगमधुकांजनैः ॥ शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैस्वचूर्णयेत् ॥

ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ ज्ञात्वा ऽवस्थांतरं
 कुर्यात्सद्योव्रणविधिं ततः ॥ छिंद्याद्रूढेऽधिके मांसं नासोपांताच्च चर्म-
 वत् ॥ सीव्येत्तत्र सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ निवेशिते यथा-
 न्यार्यं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ॥ इति कर्णरोगप्रतिषेधो नाम द्वाविंशो-
 ऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो नासारोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अवश्यायानितर-
 जोभाध्यातिस्वभ्रजागैः ॥ नीचात्युच्चोपधानेन पीतानान्येन वारि-
 णा ॥ अत्यंबुपानरमणछर्दिवाष्पग्रहादिभिः ॥ क्रुद्धा वातोल्ब-
 णा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं
 क्षयप्रदं ॥ तत्र वातात्यतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥ घ्राणो-
 परोधनिस्तोददंतशंखशिरोव्यथाः ॥ कीटकाइव सर्पति मन्यते परि-
 तो भ्रुवौ ॥ स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ॥ पि-
 त्तात्तृष्णा ज्वरघ्राणपिटिकासंभवभ्रमाः ॥ नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्र-
 पीतकफस्रुतिः ॥ कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवं ॥ माधु-
 र्यं वदने कंडूः स्निग्धश्लक्ष्णघनस्रुतिः ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्मा-
 द्द्विशांतिमान् ॥ दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ॥
 उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ कंडूः श्रोत्राक्षिनासासु
 पित्तोक्तं चात्र लक्षणं ॥ सर्वैरेव प्रतिश्याया दुष्टतां यांत्युपेक्षिताः
 ॥ यथोक्तोपद्रवाधिकघातसं सर्वेन्द्रियतापनः ॥ साग्निसादज्वरश्वास-
 कासोरःपार्श्ववेदनः ॥ कुप्यत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोषकत् ॥
 नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुदुः ॥ पूयोयमासितारक्तग्रथित-
 श्लेष्मसंस्रुतिः ॥ मूर्च्छति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ प-
 क्लिंगानि तेष्वंगलाघवं क्षवथोः शमः ॥ श्लेष्मा मुचिकणः पीतो
 ज्ञानं च रसगन्धयोः ॥ तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ॥

वानकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥ विघटितेऽनिलः कुट्टो
 रुद्रः शृंगाटकं व्रजन् ॥ निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्ष्वथुं स भृशक्षवः ॥
 शोषयेन्नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ॥ शूकपूर्णाभनासात्वं
 कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु
 जायते ॥ नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ निश्वासो
 च्छ्वाससंरोधात्स्रोतसी संवृते इव ॥ पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्ग्रांसं दा-
 हशूलवत् ॥ स घ्राणपाकः स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसंभवः ॥ अच्छो
 जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥ कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा
 स्रोतांस्यपीनसं ॥ कुर्यात्सपुर्धुरश्वसं पीनसाधिकवेदनं ॥ अवेरिव स्रव-
 त्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ॥ अजस्रं पिच्छिलं शीतं पक्वं सिंघाण-
 कं घनं ॥ रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यांतः स्पर्शनासहा ॥ भवेद्धूमोपमोच्छ्वा-
 सा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मासुनो मुखनासिकात् ॥
 श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत्पूतिनासं वदन्ति तं ॥ निचघादभिघाताद्वा
 पूयासृङ्गासिका स्रवेत् ॥ तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरं ॥ पि-
 त्तश्लेष्मावरुद्धोऽतर्नासायां शोषयेन्मरुत् ॥ कफं स शुष्कपुटतां प्राप्नो-
 ति पुटकं तु तन् ॥ अशोर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथं ॥ सर्वेषु कृ-
 च्छ्रोच्छ्वसनं पीनसः सततं क्षुतिः ॥ सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः
 शिरोव्यथा ॥ अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसं ॥ इति नासारो-
 गविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेष्वेवादौ पीनसेषु
 स्नेहस्वेदवमनधूमगंडूषस्त्रिग्धोष्णभोजननिवातशयनासनानि सेवेत ॥
 पाचनार्थं च गुडार्द्रकक्षीरत्रिकटुकाजमांसमध्याम्लभोजनानि ॥ रोहि-
 षाजाजीवचाचोरकोपकुंचिकाचातुर्जाततर्कारीरजो वस्त्राववर्द्धं मुहु-
 मुहुर्हृपजिभ्रेत् ॥ घृताक्तसक्तून्मल्लकसंपुटे कृत्वा धूमं च पिबेत् ॥ पक्वं
 तु शिरोविरेचनमवपीडं च युञ्ज्यात् ॥ निदानोक्तानि वर्जयेत् ॥ विशेषे-

ण शीतांबुस्नानपानाद्युच्चोपधानवेगोदीरणधारणक्रोधशोकान् ॥ अथ
 वातप्रतिश्यायी पूर्वमेव वातहरद्रव्यविपक्वं ससैधवं प्रातः सर्पिः पिबेत्
 ॥ दशमूलकुलत्थकोलयवशुष्कमूलकव्योपलवणपंचकैः सदधिधान्या-
 म्लं सर्पिः सिद्धमाहरेत् ॥ पाने च प्रणीतं प्रतिश्याययक्ष्मकासश्वा-
 सग्रहणीगुल्मविबन्धघ्नं ॥ जीर्णस्त्रेहं जांगलरसेन व्योषदाडिमसैधववचा
 बालमूलरसेन सर्वधान्ययूपेण वा भोजयेत् ॥ नागरं वा पयसा पिबेत्
 ॥ कृष्णादशमूलशुंठीयवैरंडमूलकाथसिद्धेन पयसोत्तमांगं स्वेदयेत् ॥
 तदेव च पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥ अर्दितोक्तंश्च स्वेदानेवमपरिप-
 च्यमाने पुनः पुनर्नाडीस्वेदान्वातहरं चास्थापनमनुवासनं शिरोवस्ति
 च ॥ पके तु तैलं क्षवकचूर्णयुक्तं सैधवं सर्पिः शिरोविरेचनं ॥ पित्तप्र-
 तिश्याये पद्मकोशीरपटोलीसारिवाविदारीशतावरीक्षीरिद्रुमशुंगशुंठीक-
 र्कटाख्यादुरालभानामद्धाढकमष्टगुणैः भस्ति विपाच्य पादावशेषे मधुक
 मृष्टीकाचंदनशृंगाटककशेरुकश्वेतपाकान्यक्षमात्राणि दत्वा घृतप्र-
 स्थं पयसा सह साधयेत् ॥ तत्प्रातः पानाय युंज्यात् ॥ जीर्णे सुरबोष्णतो-
 यपरिपिक्तं ससैधवेन रसेन भोजयेत् ॥ स्निग्धं विरेचयेत् ॥ द्राक्षापटो-
 लश्रीपर्णीमूर्वात्रिवृत्काथेन त्रिवृत्पथ्यापूगफलचूर्णान्वितेन ॥ विरिक्त-
 भुक्तस्य शीतलैः शिरोवक्रलेपपरिपेककवलग्रहान्वितरेत् ॥ व्यजनप-
 वनविधूयमानश्च नीलशाद्वलोपवनशिशिरकरकिरणधारागृहाणि सेवे-
 त ॥ पके तु दोषे शिरोविरेकं पुराणेन घृतेन ससैधवेन घृतमंडेन वा
 कट्फलान्वितेन वा कुर्यात् ॥ विशुद्धस्रोतसश्च जांगलरसेन क्षीरेण
 वा शीतेन संभोजनं ॥ कफजे तु यवक्षारावचूर्णितमुष्णोदकानुपानं
 घृतं पाययेत् ॥ जीर्णे च तिलमाषपल्लवतीं यवागूं ॥ ततो वामनीयौ-
 षधकाथसिद्धया ससर्पिष्कया ससैधवमाषचूर्णप्रगाढया पेययोष्णांभ-
 सा च वामयेत् ॥ ततस्तीक्ष्णधूमकवलयवाञ्चणकप्रायाहारनाडीस्वे

दैरूपाचरेत् ॥ अरुचिगौरवयोस्तु विशोषयेत् ॥ पके क्षवकविडंगसैंध-
 वादिभिर्नस्यं तैलाद्भुतो नागरचूर्णानुबद्धो मुद्गाहारो यथासात्म्यं
 च ॥ रूक्षतीक्ष्णोष्णशुद्धघ्राणपथस्य देवदारुसरलकाकोलीजीवक-
 मधुकपिप्पल्यनंताक्षीरविपकं तैलं नस्यं ॥ सान्निपातिके दोषब-
 लतः प्रतिकुर्यात् ॥ रसांजनातिविषामुस्तभद्रदारुसाधितं चात्र
 तैलं नावनं ॥ रक्तजे पैत्तिकरक्तपित्तयोश्च विधिः ॥ दुष्टप्रतिश्याये
 व्योषचित्रकयवक्षारबीजकविडंगत्वक्लवणत्रयीमांसरसप्रतीवापविप-
 कं सक्षौद्रं सर्पिः पाययेत् ॥ जीर्णे घृते जांगलरसेन तैलोपसेकं भो-
 जयेत् ॥ स्निग्धं च प्रतिश्यायवदुपाचरेत् ॥ पकेऽवपीडं व्योषेन्द्रय-
 वविडंगसारजीरकसैंधवैर्बस्तमूत्रपिष्टैर्दद्यात् ॥ विशुद्धघ्राणस्रोतसं च
 पुनरुपस्त्रेण विरेचयेत् ॥ भृष्टान् यवान् भूस्तृणकाम्नातकजीरकत्रि-
 द्रतायुक्तगोमूत्रे काथयेत् ॥ तं काथमभयानागरमरिचक्रमुकसैंधव-
 यावशूकचूर्णयुक्तं सबीजपूरकरसं पाययेत् ॥ कोष्णोदकं चानु पा-
 ययेत् ॥ विरिक्तं च काले मुस्तहरिद्रानागरयवक्षारपूतिकरंजरेणुका-
 भिरजाविगोमूत्रदधिभिश्च सिद्धं सर्पिरुपयोजयेत् ॥ तीक्ष्णानि च नि
 रूहानुवासनानि ॥ अरिष्टांश्च पानार्थं ॥ एवमप्यशांतौ हिंगुक्षाराम
 रदारुविपकं घृतं मांसरसानुपानं पिबेत् ॥ कुशाभ्रपल्लवमूर्वातर्कारी-
 गुदीफलफणिज्जकमहापंचमूलकंदकारिकासारिवोरुबूकहिंस्रानिंबशि-
 शुफलरक्षोग्नकमिघ्नदंतीपूतिकरंजपिप्पलीवार्ताकबीजाहिमारकमूल-
 त्वक्पत्रपुष्पफलैरजाश्वशकद्रसयुक्तैर्धूमवर्तै कृत्वा घृताभ्यक्तां पानुं
 प्रयच्छेत् ॥ पिप्पलीवर्द्धमानं चोपयुंजीत ॥ रुमिघ्नैश्च योगैर्यापयेत्
 ॥ भृशक्षवथौ पुटके च निंबकट्फलकुष्ठमरिचचूर्णः क्लेदनाय प्रथमं
 ॥ पिप्पलीकुष्ठशुंठीविडंगमृद्दीकाकषायकल्कविपकं तैलं घृतं वा नाव
 नं ॥ नासाशोषे बलातैलं पाने शिरोबस्तौ च ॥ स्निग्धस्य स्वेदः॥क्षी-

रसार्पितं ॥ मधुरवर्गसाधितं वा तैलं ॥ स्रैहिको धूमः ॥ तथा ऽऽनाहे
 ऽपि ॥ एवमनुपशमे शिरोविरेकः ॥ नासापाके दीप्तौ च जलौकोभिर-
 स्रविस्त्रावणं ॥ शीतैरूर्ध्वाधो विरेकलेपसेकाः ॥ नासास्त्रावे तीक्ष्णं नस्यं
 धूमश्च ॥ अपीनसे पूतिनासे च गुडमरिचहिङ्गुशिवाटिकाविडंगैरजामूत्र-
 पिष्टैर्नस्यं ॥ कफप्रतिश्यायवच्च स्नेहस्त्रेदवमनानि ॥ वमितवतो निर्गु-
 ङीशिपुतर्कारीफणिज्जकक्षवकसुरसार्जकपत्रस्वस्नेन सार्पणं पीलुजं वा
 तैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् ॥ लाक्षाविडंगपिप्पलीलवंगक्षवकनि-
 शाकुष्टवचाकरंजिकाकल्कैर्वा तिलतैलं ॥ उत्पन्नमात्रं पूरकं प्रति-
 श्यायवच्चिकित्सेत् ॥ प्रवृद्धं नाडीव्रणवत् ॥ कृतवमनस्य चास्य न-
 स्यधूमौ योजयेत् ॥ अशीसि विधिवत् क्षारेणाग्निना वा दहेत् ॥ स्थू-
 लानि तु शस्त्रेण स्पृष्ट्वा ॥ दाहानंतरं शीतां क्रियां योजयेत् ॥ वासि च
 नासायां कुंभनिकुंभाग्रिकसैंधवपिप्पलीमनःशिलाऽलकल्कमधुघृत-
 प्रदिग्धां ॥ तुवरिकाविभीतकहरिद्रारोध्रप्रियंगुकरंजिकाकल्कगुडोद-
 कविपक्वं तैलं नावनं ॥ रोधोत्पलमधुकार्तिदुकास्थित्रिफलाखदिर-
 सारविपक्वं वा ॥ यथादोषं च स्नेहवमनविरेचनादीन् प्रणिदध्यात् ॥
 अर्बुदं बडिशेन गृहीत्वा मंडलाग्रेण मूले समं भिंद्यात् ॥ छेद्यं चो-
 च्छेदयेत् ॥ चलं प्रसृष्टं च व्रणं शलाकया दहेत् ॥ तैलेन वाऽ-
 भिदग्धं अक्षयेत् ॥ ततः शिशिरप्रदेहः ॥ उपरुद्धव्रणस्य रोधावापं ती-
 क्ष्णोष्णलवणद्रव्यगोमूत्रयुक्तं सार्पणं कारंजं वा तैलं नावनं ॥ पित्तजे
 रक्तजे वाऽर्बुदे गोदंतसैंधवतालकासीसकांस्यनीलैरंबुपिष्टैरालेपः ॥
 तत्रश्च शीताः प्रदेहसेकाः शीतैरेव च साधितान्यभ्यंगनस्यपानानि ॥
 मांसमेदःसन्निपाताशीर्बुदानि च साधयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ ही-
 नच्छेदात् पुनर्द्विरतिच्छेदात्स्वरक्षयः ॥ गंधाज्ञानं च बीसर्षी मू-
 च्छां छिंद्यादतःसमं ॥ इति नासारोगप्रतिषेधो नाम चतुर्विंशो-
 ऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ मात्स्यमाहिषवा-
 राहपिशितामकमूलकं ॥ माषसूपदधिक्षीरसुक्तेक्षुरसफाणितं ॥ अ-
 वाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दंतधावनं ॥ धूमछर्दनगंडूपानुचित्रं
 च सिराव्यधं ॥ क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वत्यंतर्मुखे गदान् ॥
 तत्र खंडोष्ठइत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ओष्ठकोपे तु पवनास्त
 ब्धावोष्ठौ महारुजौ ॥ दाल्येते परिपाठ्येते परुषासितकर्कशौ ॥ पि-
 त्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ॥ पिटिकाभिर्बहुक्लेदा-
 वाशुपाकौ कफात्पुनः ॥ शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ
 ॥ सन्निपातादनेकाभौ दुर्गंधास्त्रावपिच्छलौ ॥ अकस्मान्म्लानसं-
 शूनरुजौ विषमपाकिनौ ॥ रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ
 ॥ खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ॥ मांसपिंडोपमौ मां-
 सात्स्यातां मूर्च्छंस्त्वमी क्रमात् ॥ तैलाभश्वयधुक्लेदौ सकंदौ मेदसा
 मृदू ॥ क्षतजाववदीर्येते पाठ्येते चासक्तपुनः ॥ ग्रथितौ च पुनः
 स्यातां कंडूलौ दशनच्छदौ ॥ जलबुद्बुदवद्दानकफादोष्ठे जलार्बुदं
 ॥ गंडालजी स्थिरः शोथो गंडे दाहज्वरान्वितः^१ ॥ वातादुष्णसहा
 दंताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ दाल्यंतइव शूलेन शीताख्यो दाल-
 नश्च सः ॥ दंतहर्षे च वाताम्लशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ भवंत्य-
 म्लाशनेनैव सरुजाश्चलिताइव ॥ दंतभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुट-
 नान्विताः ॥ चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ॥ करालस्तु क-
 रालानां दशनानां समुद्गमः ॥ दंतोऽधिकोऽधिदंताख्यः स चोक्तः ख-
 लु वर्द्धनः ॥ जायते जायमानेऽतिरुक् जाने तत्र शाम्यति ॥ अ-
 धावनान्मलो दंते कफो वा वातशोषितः ॥ पूतिगंधः स्थिरीभूतः
 शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ शातयत्यणुशो दंतान्कपालानि कपालिका
 ॥ श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः ॥ समूलं दंतमा-

श्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः ॥ शोषिते मज्जि सुषिरे दंतेऽन्नमलपूरि-
ते ॥ पूतित्वात्कमयः सूक्ष्मा जायंते जायते ततः ॥ अहेतुतीघ्रा-
र्तिशमः ससंभोऽसितश्चलः ॥ प्रलूनः पूयरक्तासृक् स चोक्तः कृ-
मिदंतकः^१ ॥ श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्रमहेतुकं ॥ शीर्यंते दंत-
मांसानि मृदुच्छिन्नमितानि च ॥ शीतादोऽसावुपकुशः पाकः पि-
त्तासृगुद्भवः ॥ दंतमांसानि दक्षंते रक्तान्युत्सेधवंत्यतः ॥ कंडूर्मति
स्रवंत्यस्रमाध्मायंतेऽसृजि स्थिते ॥ चला मंदरुजो दंताः पूतिवक्रं
च जायते ॥ दंतयोस्त्रिषु वा शोथो बदरास्थिनिभो घनः ॥ क-
फांक्षात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दंतपुष्पुटः ॥ दंतमांसे मलैः सास्रै-
र्बाह्यांतः श्वयथुर्गुरुः ॥ सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दंतविद्रधिः ॥
श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ लालास्रावी स सुषिरो दंत-
मांसप्रशातनः ॥ स सन्निपाताज्ज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः ॥ महासुषिर
इत्युक्तो विशीर्णद्विजबंधनः ॥ दंतानि कीलवच्छोथो हनुकर्णरुजाकरः ॥
प्रतिहंत्यभ्यवहति श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ॥ घृष्टेषु दंतमांसेषु संरं-
भो जायते महान् ॥ यस्मिंश्चलंति दंताश्च स विदभोऽभिघातजः ॥
दंतमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ अंतस्तस्यास्र-
वन् दोषः सूक्ष्मां संजनयेद्वर्ति ॥ पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसासृक्-
प्रभेदिनी ॥ ताः पुनः पंच विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः^२ ॥ शाकपत्र
खरा सुमा स्फुटिता वातदूषिता ॥ जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तै
र्मांसांकुरैश्चिता ॥ शाल्मलीकंटकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ॥ क-
फपित्तादधः शोफो जिह्वास्तंभरुदुन्नतः ॥ मत्स्यगंधिर्भवेत्यक्रः सो-
ऽलसो मांसशातनः ॥ प्रबंधनेऽथो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्नि-
भः ॥ सांकुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तंभवान् खरः ॥ अधिजिह्वः
सरुकंडूर्वाक्याहारविघातकृत् ॥ तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि-

१ इति दंत दश २ इतिदंतमूले त्रयोदश ॥

स्थितः^१ ॥ तालुमासेऽनिलादुष्टे पिटिकाः सरुजाः खराः ॥ बह्व्यो घनाः
 स्रावयुतास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ तालुमूले कफात्सास्त्रान्मा
 स्यवस्तिनिभो मृदुः ॥ प्रलंबः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीर-
 यन् ॥ कंठोपरोधतृट्कासवमिकृद्गलशुंडिका ॥ तालुमध्ये निरुड्यांसं
 संहतं तालुसंहतिः पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छयथुर्बुदं ॥ कच्छ-
 पः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां
 पुष्पटो नीरुजः स्थिरः ॥ पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्त्रावी महा-
 रुजः ॥ वातपित्तज्वरायामैस्तालुशोषस्तदाह्यः ॥ जिह्वाप्रबंध-
 जाः कंठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ मांसांकुराः शीघ्रत्रया रोहिणी-शी-
 घ्रकारिणी ॥ कंठास्यशोषकृद्वातात्सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ पिताज्ज्व-
 रोषातृष्णमोहकंठधूमयनान्विता ॥ क्षिप्रजा क्षिप्रपाकारिणाराणि स्प-
 र्शनासहा ॥ कफेन पिच्छिला पांडुरस्रजा स्फोटकान्विता ॥ तसां-
 गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ गंभीरपाका निचयात्सर्वलिंग-
 समन्विता ॥ दोषैः कफोत्वणैः शोफः कोलवद्गथितोन्नतः ॥ शूक-
 कंटकवत्कंठे शालूको मार्गरोधनः ॥ वृंदो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद्गल-
 पार्श्वगः ॥ हनुसंध्याश्रितः कंठे कार्पासीफलसन्निभः ॥ पिच्छिलो-
 मंदरुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका ॥ बाह्यांतः श्वयथुर्घोरो गलमा
 र्गौलोपमः ॥ गलौघो मूर्द्धगुरुतातंद्रालालाज्वरप्रदः ॥ बलयं नाति
 रुक् शोफस्तद्वेवायतोन्नतः ॥ मांसकोलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथ-
 वाऽल्परुक् ॥ कच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहतिः पृथुमूलो गिलायुकः ॥ भू-
 रिमांसांकुरवृता तीव्रतृट्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ शतघ्नी निचिता वर्तिः श-
 तघ्नीवातिरुक्करी ॥ व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ पूति
 पूयनिभस्त्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ॥ जिह्वावसाने कंठादावपाकं-
 श्वयथुं मलाः ॥ जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गलाबुदं ॥ ५

१ इति जिह्वायाः षट् ॥ २ स तालुशोष इत्युच्यते इत्यथौ तालुरोगाः

वनश्लेष्ममेदोभिर्गलगंडो भवेद्दृहिः ॥ वर्द्धमानः स कालेन मु-
 ष्कवलंबने गले ॥ कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्ण-
 राजिमान् ॥ वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यतां ॥
 स्थिरः सवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ॥ वृद्धस्तालुगले
 लेपं कुर्याच्च मधुरास्यतां ॥ मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृत्त्योः सौऽनु-
 विधीयते ॥ देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरालपतां ॥ श्लेष्मरु-
 द्धानिलगतिः शुष्ककंठो हृतस्वरः ॥ ताम्यन्प्रसक्तं श्वसिति येन स
 स्वरहाऽनिलार्त् ॥ करोति वदनस्यांतर्बणान् सर्वसरोऽनिलः ॥ सं-
 ज्वाश्रिणोऽरुणान् रुक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ॥ जिह्वा शीतासहा
 गुर्धी स्फुटिता कंठकान्विता ॥ विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखं पाको
 मुखस्य सः ॥ अश्रुप्रतिहतो वायुरशोऽगुल्मकफादिभिः ॥ यात्यू-
 र्ध्वं वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ मुखस्य पित्तजे पाके दाहोपे-
 तिक्तवक्रता ॥ क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ कफजे
 मधुरास्यत्वं कंडूमत्पिच्छला व्रणाः ॥ अंनः कपोलमाश्रित्य श्या-
 वपांडु कफोऽर्बुदं ॥ कुर्यात्तत्पाटिनं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ॥
 मुखपाको भवेत्सास्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ पूत्यास्यता च तैरेव
 दंतकाष्ठादिविद्विषः ॥ ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले
 ॥ वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ॥ एकादशैको दशच-
 त्रयोदश तथा च षट् ॥ अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्तेष्वनुपक्रमाः
 ॥ करालो मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि चलाहिना ॥ कच्छपस्तालुपिटि-
 का गलौघः सुषिरो महान् ॥ स्वरघ्नोर्ध्वगदश्यावशतघ्नीवलयालसाः
 ॥ नाड्योष्ठकोपी निचयाद्रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ॥ दशने स्फुटिते
 दंतमेदः पकोपजिह्विका ॥ गलगंडः स्वरभ्रंशी कृच्छ्रोच्छ्वासोऽ-
 तिबत्सरः ॥ याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ इति
 मुखरोगविज्ञानं नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्निग्धस्विन्नस्य खंडौष्ठस्योष्ठांतौ विलिख्य सुश्लिष्टौ क्षौमसूत्रेण सीव्येत् ॥ शतधौतघृताभ्यक्तां चास्मै कवलिकां व्रणस्योपरि दद्यात् ॥ प्रक्लिन्नं च व्रणं व्रणत्रिकित्साया साधयेत् ॥ ज्योतिष्मतीरोध्रमधुकपटोलकाकमाचीश्रावणीसारिवाभिस्तैलं विपक्रमभ्यंजनाच्छोधनरोपणं ॥ वातहरमधुरौषधसिद्धं च तैलं नस्यं ॥ वातजे ओष्ठकोपे देवदारुगुग्गुलुसर्जरसमधूच्छिष्टसिद्धेन महाक्षेहेनाभ्यंगः ॥ तेनैव च समधुकचूर्णेन प्रतिसारणं ॥ तदभ्यक्तेन पिचुना प्रच्छादनं ॥ एरंडपल्लवैः क्षीरकथितैर्नाडीस्वेदः ॥ खंडौष्ठोक्तं च नावनं ॥ तदेव शिरोभ्यंगः ॥ पित्तोत्थेऽभिघातजे च जलौकोभिर्वाऽस्त्रस्त्रावणं ॥ पत्तंगयष्टीच्छिन्नरुहाविपक्वं सर्पिरभ्यंगः ॥ मधुमधुकरोध्रसर्जरसैः प्रतिसारणं ॥ पित्तविद्रधिबच्च चिकित्सा ॥ रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत्प्रतिकुर्यात् ॥ कफजे जलजाभिः शाकादिपत्रैर्वा रक्तं विश्राव्य व्योषपाठायवक्षारस्वर्जिकाक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ कुष्ठतगरदंतीश्यामाबिडहरितालविडंगैर्वा ॥ स्वेदनस्यधूमकवलांश्च कफघ्नानवचारयेत् ॥ मेदोजे दंतच्छदं स्वेदयित्वा वृद्धिपत्रेण विपाठ्य शुद्धमेतदग्निनाऽनु दहेत् ॥ कफजोक्तैश्च प्रतिसारणं ॥ जलार्बुदोक्तं च तैलं रोपणं ॥ जलार्बुदं भित्त्वा विशोध्य त्रिकटुककटुकातेजोवतीयधक्षारसैधवस्वर्जिकाकासीसचूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ अतिगाढमतिवृद्धं वा क्षारेणाग्निना वा दहेत् ॥ हरिद्रामधुकरोध्रमालतीहरेणुतगरैर्विपक्वं तैलं रोपणं ॥ मांसपाकार्बुदसन्निपातास्त्याज्याः ॥ गंडालजीमपक्वां शोफवत् विदग्धामुपनाह्य पक्वां विदार्य व्रणवत्साधयेत् ॥ शीतदंतस्योष्णां बुस्विन्नस्य ब्रीहिमुखेन पालीं लिखित्वा पिचुनैलेन दहेत् ॥ प्रतिसारयेच्च प्रियंगुजं ब्वस्थिदाडिमत्वक्त्रिफलारसांजनसैधवशुंठीमुस्तकचूर्णैर्मधुयुतैः ॥ क्षीरिवृक्षकषायैर्गडूषः ॥ अणुतैलं नस्यं ॥ दंतहर्षे भेदे

च वातहरसिद्धं तैलं ॥ एलाकुष्ठपाटलीत्वग्निपको मज्जा वा गंडूषः ॥
 स्निग्धाश्च नस्यादयः ॥ दंतचाले दशमूलकाथेन तैलसर्पिर्वसाक्षौद्रैश्च
 कवलः ॥ पिप्पलीसैधवतुत्थरोधपत्तंगस्रोतोजमुस्तात्रिफलाः प्रतिसा-
 रणं ॥ नियतं च सैहिकधूमपायी स्निग्धमधुराहारो विस्त्रावणपरः स्या-
 त् ॥ चंदनपद्मकविदारीकसेरुकनीलोत्पलमृद्धीकाजीवकर्षभकशर्करा-
 णां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च मांसरसद्विगुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतन्नस्यगंडूषप्रयोगात्परमं दशननयनश्रवणबलकरं ॥ अधिदंतकं
 क्षारेणालिप्य जर्जरं विज्ञाय कृमिदंतकविधिनोत्पाद्य तद्देवोपचरेत्
 ॥ अनावस्थितशोणितं दग्ध्वा व्रणवदुपक्रमेत् ॥ दंतशर्करां दंतमूला-
 न्यपीडयन्दंतलेखनेन विलिख्य क्षारतैलेनावसेचयेत् ॥ उपायां कर्पू-
 र्पाटलीत्वक्चूर्णेन प्रतिसारणं ॥ सदा च दंतधावनादि निषेवेत् ॥
 दंतहर्षोक्तं च कुर्यात् ॥ कपालिकायामेतदेव विशेषतः शीलयेत् ॥
 कृमिदंतके सुषिरं गुडेन मधूच्छिष्टेन सर्पिषा वा पूरयित्वा तप्तशलाक-
 या दहेत् ॥ सप्तच्छदारकक्षीरपूरणं ॥ सर्पपकरंजतैलं वा ॥ हिंगुविडंगस्व-
 र्जिकाकट्फलकासीसकुष्ठचूर्णस्तांतवबद्धो दंतस्योपरि तिष्ठन् रुजम-
 पहरति ॥ कुंदरुकचूर्णो वा ॥ एभिरेव च सिद्धं तैलं गंडूषः ॥ दृढमूल-
 गूढमांसे सरुजे विस्त्रावणं ॥ भग्नस्फुटितविवर्णमुसस्य चलस्य सरुज-
 श्वैवमनुपशमे संदंशयंत्रेण दंतमायतं गृहीत्वा विचाल्य शस्त्रेण
 पार्श्वेभ्यो मोक्षयित्वाद्धरेत् ॥ दंतनिर्घातनेन चोत्पीड्य मुद्गरेणाश्मना
 वा निर्घातयेत् ॥ न तूत्तरं ॥ तस्योद्धरणाच्छोणितात्ययः स्यात् ॥ त-
 तश्चैद्रियभ्रंशो वातव्याधिर्वा ॥ प्रक्षालितमुखस्य समधुचूर्णं तैलं म-
 धु वा गंडूषं धारयेत् ॥ विदारीमधुकशृंगाटककसेरुकाभिस्तैलं दशगु-
 णे पयसि सिद्धं नस्यं ॥ उत्तरदंतोद्धरणेऽप्ययमेव प्रतीकारः ॥ शी-
 तोपचारश्च सुतरां ॥ शीतादे शोणितं विस्त्राव्य रसांजनमुस्तात्रिफला-

र्जुनत्वक्प्रियंगुमहौषधकषायगंडूषं धारयेत् ॥ एभिरेव च सप्तौद्रैः प्र-
 तिसारणं मधुवर्गतैलं नस्यं ॥ तेजोवतीहरिद्राद्वयकुष्ठपाठाकटुक-
 रोहिणीरोधसमंगामुस्तैः प्रतिसारणं ॥ सर्वदंतमांसामथेषु कंडूश्व-
 यधुवेदनारक्तस्रुतिहरं ॥ तथा व्योषधवक्षारमनःशिलाऽलसैधवदावी-
 त्वग्निरेव चौषधैर्गुलिकाः सर्वमुखरोगहराः ॥ उपकुशे सुखोष्णांबु-
 स्विन्नान्पुत्सन्नानि दंतमांसान्यवलिखेन्मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा ॥
 ततः सुखोष्णो घृतमंडलैलं वा गंडूषः ॥ मरिचकुष्ठमधुप्रियंगुभिर्वा
 लाक्षापत्तंगैरिकरसांजनशुंठीसैधवैर्मधुघृतमंडयुक्तैः प्रतिसारणं ॥ पृ-
 थक्पर्णीविडंगविदारीमधुकपयस्यासुरदारुपक्वं तैलं गंडूषो नस्यं च
 ॥ मधुरसिद्धमेव वा सर्पिः ॥ पुनः पुनश्च रुधिरावसेकः ॥ दंतपुष्पु-
 टके छिन्ने भिन्ने विलिखिते स्वर्जिकामधुशुंठीसैधवैः प्रतिसारणं ॥
 दंतविद्रधौ तिक्तकटुकषाद्योष्णैः समूत्रैः कवलालेपाश्च ॥ वृश्चिकाली
 कुष्ठकटुकायवक्षारैः प्रतिसारणं ॥ पाकं तु रूक्षशीतैरंतर्बहिः प्रयुक्तै-
 र्धारयेत् ॥ पके तु पाटनमवगाढे दाहः ॥ त्रिफलासुमनारिष्टकाथो
 गंडूषः ॥ यष्टीमधुकसिद्धः सर्पिर्मंडो नस्यं ॥ सुषिरे छिन्नलिखिते-
 रोधमुस्तत्रिफलाकिंशुकपत्तंगताक्षर्यशैलशतपुष्पाकट्फलैरवघर्षः ॥
 तेषामेव काथो गंडूषः ॥ क्षीरिष्टक्षकिंशुकामलकानां वा ॥ गैरिको-
 त्पलमधुकसारिवाचंदनप्रपौंडरीकशर्करानंतरोध्रागुरुसिद्धं तैलं नावनं
 ॥ अधिमांसकमचिरोत्थं स्नावयेत् ॥ विष्टद्धं तु बडिशेन मुचुंड्या वा
 गृहीत्वा मंडलाग्रेण छित्वा तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् ॥ कटुतीक्ष्णैः कवल-
 लैलं वा यवक्षारावचूर्णितं ॥ विदर्भं दंतमूलानि शस्त्रेण विशोध्य क्षा-
 रं प्रयुज्य घृतमंडं गंडूषे दद्यात् ॥ रोधप्रियंगुमंजिष्ठामधुकचूर्णैः प्र-
 तिसारणं ॥ काकोलीयष्टीमधुशर्कराविपक्वं तैलं नावनं ॥ दंतनाडी
 मेषयित्वा संवृतां शस्त्रेण विचारयित्वा तदाश्रितं दंतशेषमुद्धृत्यश-

लाकया दहेत् ॥ कुञ्जामवगाढामनेकगतिं गुडमधुसिक्थान्यतमपूर्णां ॥ ततः क्षीरिदृक्षकषायेण गंडूषान्धारयेत् ॥ तत्सिद्धेन वा तैलेन नस्यं च ॥ दंतीखदिरसारमदनस्वादुकंटककाशे रोध्रवालकोशीर-
 देवदारुमंजिष्ठामधुककल्के विपक्वं तैलं सर्षपतैलं वा नाडीशोधनं रोपणं च ॥ प्रपौंडरीकहरिद्राद्वयमधुकमधूच्छिष्टरोध्रकटुशर्करापद्मक-
 चंदनदूर्वापोदकवास्तुकनंदुलीयकमंजिष्ठांस्तीकाकपित्थैः पत्रैर्वा नस्यं च ॥ विडंगमधुमुस्तानिर्गुंडीखदिरमंजिष्ठेशीरमुरतरुसिद्धं तै-
 लं ॥ धूमासृक्स्त्रावणनावनानि शीलयेत् ॥ नाडीशोधनं चक्षेत ॥ जिह्वायां वातजेषु कंटकेषु वानोष्ठकोपोक्तं च कुर्यात् ॥ पित्तजेषु विषुष्टस्रुतदुष्टरुधिरेषु प्रतिसारणगंडूषनावनानि मधुरैर्हिमानि कुर्यात् ॥ कफोत्थेषु सर्षपत्र्यूषणादिभिस्तीक्ष्णैस्तानि ॥ जिह्वालसे नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः ॥ नचात्र शस्त्रमवचारयेत् ॥ सिरां तु वित्थयेत् ॥ पुनरथोजिह्वामुन्नम्य बडिशेन गृहीत्वा मंडलाग्रेण छिंद्यात् ॥ तीक्ष्णाश्च नस्यादयः ॥ उपजिह्वां शाकपत्रेणांगुलिशस्त्रेण वा विस्त्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ गलशुंडिकां तु कफघ्नैरुपाचरेत् ॥ वृद्धायां त्वेर्वारुकबीजनिभमसिराततमुपरि जिह्वाया निविष्टं बडिशेन मुचुंडया वा वस्त्रवेष्टिताभ्यां वा वामांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मंडलाग्रेण नात्यग्रे नातिमूले छिंद्यात् ॥ अग्रच्छेदादनुपशयः शोफलालाभिवृद्धिर्वा ॥ अतिच्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणं ॥ सम्यक्छिन्नायां पूर्ववत्प्रतिसारणादयः ॥ तालुसंधाते पुष्पुटे कच्छपे च नवे विधिरयं ॥ शस्त्रकर्मणि तु विशेषः ॥ तत्र हि विलेखनं ॥ तालुपाकेऽप्यपक्वस्य श्वयथोः कासीसरसांजनक्षौद्रेण प्रतिसारणं ॥ मधुरकषायशीतैर्गंडूषः ॥ पक्वस्य मंडलाग्रेणौष्ठापदवद्भेदनं ॥ तीक्ष्णैरवधर्षणं ॥ पटोला-

रिष्टजातीकरवीरगुडूचीवृषकटुकाहरिद्राद्वयवेत्राग्रकंटकारिकाकाथः
 कवलो मधु तैलं च ॥ तालुशोषे मधुपिप्पलीनागरसिद्धमौत्तरभक्त-
 कं सर्पिः सतृष्णः पिबेत् ॥ अम्लैश्चास्य गंडूषः ॥ पयस्यामधुक-
 मधूलिकाविपकं क्षीरसर्पिर्नस्यं ॥ स्निग्धो धूमः ॥ तृष्णाघ्नमन्नपानं ॥ कंठ-
 रोगेषु तु ज्वराद्यनुपद्रुतेषु कटुतीक्ष्णैर्नस्यावघर्षणगंडूषादयः ॥ सि-
 राव्यधो रसांजनैर्द्रवदावीनिंबकाथः पानं ॥ व्योषयवक्षाररसांजन-
 दावीतिजोवतीपाठानिंबत्वक्त्रिफलाचित्रकैः सुक्तगोमूत्रकथितैः क-
 वलो गुटिका वा प्रतिसारणं ॥ तालीसपत्रगृहधूमपंचकोलकैलामरि-
 चपलाशमुष्ककक्षारयवक्षारैः गुडकाथेन गुटिकाः कृताः सर्वकंठरोगे-
 ष्वमृतोपमाः ॥ अथ वातरोहिणिकामंतर्बहिः स्वन्नामंगुलिशस्त्र-
 केण मधुलवणगर्भेण वा नखेन विस्त्राव्य तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् ॥ म-
 हापंचमूलकाथो गंडूषः ॥ एलापुनर्नवासिंहीकपित्थकल्कपयो-
 विपकं तैलं गंडूषो नावनं च ॥ पित्तजामप्येवं विस्त्राव्य पत्तंगशर्क-
 रारोधप्रियंगुभिः प्रतिसारयेत् ॥ एषामेव कषायो गंडूषः ॥ द्राक्षा-
 परुषकोशीरमधुकचंदनकाथो वा ॥ त्रिफलातिल्वकश्यामाश्रीपर्णी-
 त्वङ्गधुषष्टिकाभिर्दशगुणे पयसि सिद्धं सर्पिर्नस्यकवलभोजनेषु ॥
 रक्तजामप्येवं प्रत्याख्यायोपक्रमेत् ॥ श्लैष्मिकां स्वेदयित्वा विलि-
 ख्य कटुवर्गेण सागारधूमत्रिफलासैंधवयुक्तेन प्रतिसारयेत् ॥ तद्वि-
 धाश्च गंडूषाः ॥ निंबजात्यपामार्गतगरविडंगविपकं तैलं नस्यं ॥
 कंठशालूकदंतुंडिकेरीगिलायुष्वप्येष एव विधिः ॥ गलविद्रधौ वि-
 स्त्रावितायां रोध्रवरारसांजनपत्तंगैरिक्करोचनापिप्पलीसैंधवचूर्णाव-
 घर्षणं ॥ तैरेव कथितैर्गंडूषः ॥ किराततिक्तकरोधदावीशतपुष्पानि-
 बकुष्टैलागुडूचीचित्रकतगरमुस्ताकाथविपकं तैलं नावनं ॥ तिलप्रिया-
 ललट्टामूलकशणातसीबीजैरुपनाहयेत् ॥ तिल्वकाश्रिमंथपुनर्नवका-
 लामृतासौमांजनकगजपिप्पल्येपिकार्कमूलकरघाटकपुष्पैः सुराम्ल-

पिष्टैः पुनः पुनर्लेपयेत् ॥ निंबगुडूचीकुटजहंसपादीरुष्णाबलाह्वयदे-
वदारुसिद्धं तैलं पाययेत् ॥ श्लैष्मिकेऽप्ययमेव विधिः ॥ तीक्ष्ण-
तराश्च स्वेदप्रलेपादयः ॥ विशल्याऽतिविषाविषाणिकाशुकनासाऽ-
जगंधागुंजाफलकटुकालाबुभिः पलाशक्षारमुपिष्टैः सुखोष्णो लेपः ॥
वत्सकादिना पंचलवणयुक्तेन सिद्धं तैलं पानं ॥ तीक्ष्णान् वमनादीन्
शीलयेत् ॥ पर्यायशः स्वेदः शोणितावसेचनं च ॥ तथाऽनुपशमे
पाचयित्वा व्रणवदुभावप्युपचरेत् ॥ यवात्तमुद्गादियूपांश्च व्योषोत्कटान्
पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥ मेदोजे स्निग्धस्य सिरां व्यधेत् ॥ पूर्वोक्तैः प्रलेपः
॥ प्रांतः प्रातश्चासनादिसाररजो गोमूत्रेण पिबेत् ॥ एवमशांतौ च शस्त्रे-
ण विदार्य मेदो विशोध्य सीव्येत् ॥ दाहयोग्यं वा वसाघृतक्षौद्रान्य-
तमेन यथावद्देहेत् ॥ रोचनाकासीसतुत्थकचूर्णावचूर्णितं तैलं व्रणशो-
धनरोपणं ॥ असनादिसारं गोपुरीपरसयुक्तं वा ॥ मुखपाकेषु सामा-
न्यतस्त्रिफलाकाथो मधुमान् ॥ अन्ये च तिक्तकटुकपाया मुखधाव-
नाः ॥ पाठामृद्दीकाजातीमातुलुंगार्जुनपुत्रजीवकपल्लवानामनभ्यवहार-
ताचर्वणं ॥ दारुहरिद्रार्द्धतुलां विशतिगुणैऽभसि श्रपयित्वा तं का-
थं सगैरिकमादूर्वाप्रलेपात्साधितं क्षौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् ॥
तन्निष्ठीवनं सर्वमुखामयनाडीघ्नं ॥ अयमेव पृथक्कल्पो यष्टीमधुकप-
टोलीनिंबाटरूषकजातिरोध्रारिमेदत्रिफलाजंबूखदिरस्वचां ॥ यवक्षा-
रभागाः सप्त सुवर्णगैरिकभागद्वयं दूर्वाकटुकातिविषामलकानामेकै-
को भागस्तत्सर्वं कुंतलाक्षारोदकपिष्टं गुलिका कृत्वा खादेन्निष्ठी-
वेत् ॥ खदिरसारतुलामरिमेदतुलाद्वयं च तोयवहेऽष्टभागावशेषं का-
थयेद्वत्तारितपरिस्तुतं च पुनराघनीभावात् ॥ घनीभूते शीते च कार्ष्णि-
काणि श्लक्ष्णीकृतानि प्रक्षिपेच्चंदनपद्मकोशीखालकर्मजिष्ठाधातकी
मुस्तकप्रपौंडरीकमधुकत्रिफलाचतुर्जातकलाक्षानलदताक्षर्यशैलरोध्र-
द्विरजनीसमंगाकट्फलैलेपपतंगागुरुगैरिकांजनानि पालिकांश्च जा.

तीफललवंगकंकोलकान् कर्पूरकुडवं च ॥ ता गुलिका वदनस्थाः
 सर्वान्मुखरोगान् जयन्ति ॥ सौरभं सौमनस्यं रुचिं च जनयन्ति ॥ ए-
 षामेव च कल्ककपायैस्तैलं साधितं कवले निधुंज्यात् ॥ तत्र वात-
 जे मुखपाके दशमूलकंकोलीरास्त्रामधुकसारिवाक्काथेन कुष्ठकल्केन
 च सिद्धं तैलं नस्यं गंडूषश्च श्लैहिको धूमः ॥ पिप्पल्येलालवणोत्तमैः
 प्रतिसारणं ॥ पैत्तिके क्षीरेक्षुरसद्राक्षारसशर्करोदकैर्गंडूषः ॥ मधुरद्रव्य-
 सिद्धं पयः पानं कवलो नस्यं च ॥ पद्मकसमंगामंजिष्ठारोधधातकी-
 विपकः सर्पिर्मंडो नावनं ॥ मदयंतिकापत्रैर्निष्ठीवनं ॥ कफजे कटुक-
 क्षारलवणैः प्रतिसारणं ॥ स्थिरामु तु पिठिकासु प्राक् शाकादिपत्रेण
 लेखनं ॥ मुष्ककपलाशामलकक्षारगोमूत्रैर्गंडूषः ॥ तद्विपकं तैलं च ॥
 निर्गुंडीफणिज्जाजकसुरसपत्रैर्निष्ठीवनं ॥ देवदारुपाठाऽतिविषादंती-
 द्रयवकटुका गोमूत्रेण कथिताः कल्कता वा पीताः सर्वकफामयान्नि-
 घ्नन्ति ॥ रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः ॥ सर्वजे यथादोषोदयं सेवनं ॥ कासीस-
 सौराष्ट्रिकारसांजनानि मोचरसो मधु चैकतो विपकं लोहभाजनस्यं क-
 ल्कं विशुष्कं चूर्णीकृतं मधुना व्रणलेपं कुर्यात् ॥ सर्वसरमर्बुदमचिरोत्थि
 तमप्रवृद्धं मंडलाप्रेण छित्वा मुष्ककभस्मना मधुमिश्रेण प्रतिसारयेत् ॥
 स्वर्जिकाशुंठीचूर्णेन वा ॥ मधु तैलं निवगुडूचीकाथश्च गंडूषः ॥ यवा-
 न्नभोजी च तीक्ष्णानि कवलतैलनस्यान्याचरेत् ॥ पूतिमुखं स्निग्ध-
 खिन्नं वामयित्वा शिरोविरेकरूपाचरेत् ॥ ततः स्वर्जिकाहिं गुहधूम-
 मनःशिलैलाशुंठीविढतेजोवतीभिर्गुलिकाः क्वा मधुद्रुता मुखपाक-
 शोधनार्थं दद्यात् ॥ समंगाधातुकिरोधपद्मप्रियंगुचूर्णैः सलिलमवंचू-
 र्णितं मुखधावनं ॥ शीतादोषकुशोक्तं च कुर्यात् ॥ नस्यधूमकवलां-
 श्च शीलयेदिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ मुखदंतमूलगलजाः प्रायो रो-
 गाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ॥ तस्मान्तेषामसरुद्रुधिंरं विस्वावयेद्दुष्टं ॥ काय
 शिरसोविरेको वमनं कवलप्रहाः कटुकतिकाः ॥ प्रायः शस्त्रं तेषां

कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोपितैरप-
स्त्रेहाः ॥ यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छेष्मनाशाय ॥ प्राणानिलोप-
संस्थाः श्वसितमपि निरुंथते प्रमादवतः ॥ कंठामयाश्चिकित्सितमतो
द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ इति मुखरोगप्रतिपेधो नाम पट्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ धूमातपतुपारांबुकीडा
तिस्त्रप्रजागरैः ॥ उत्स्वेदाधिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ अत्यंबुमद्यपा-
नेन कृमिभिर्वैगधारणैः ॥ उपधानमृजाभ्यंगद्वेषाधःप्रततेक्षणैः ॥ अ-
सात्म्यगंधदुष्टांभोभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ॥ जनयंत्यामयान्दोषास्तत्र-
माहृतकोपतः ॥ निस्तुद्येते भृशं शंखो घाटा संनिद्यते तथा ॥ भ्रु-
वोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनं ॥ बाधेयते स्वनतः श्रोत्रे निष्क-
ष्येते इवाक्षिणी ॥ घूर्णीव शिरः र्भ्रं संधिभ्य इव मुच्यते ॥ स्फु-
रत्यतिसिराजालं कंधराहनुसंग्रहः प्रकाशासहता घ्राणस्त्रावोऽक-
स्माद्ब्रथाशमौ ॥ मार्दवं मर्दनश्रेहसं बंधैश्च जायते ॥ शिरस्तापोऽ-
यमर्द्धं तु मूर्ध्नः सोऽर्द्धावभेदकः ॥ क्षात् कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव
च शाम्यति ॥ अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ शिरोभि-
तापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ॥ स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि
शीतैश्च मार्दवं ॥ अरुचिः कफजे मूर्ध्नी गुरुस्तिमितशीतता ॥ सि-
रानिस्पंदता ऽऽलस्यं रुद्धंदाऽऽन्ध्रधिका निशि ॥ तंद्रा शूनाक्षिकूटवं
कर्णकंडूयनं वमिः ॥ रक्तात् पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥
संकीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ॥ कोपिते सन्निपाते च जा-
यन्ते मूर्ध्नि जंतवः ॥ शिरसस्ते पिबंत्यस्त्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ॥ चि-
त्तविभ्रंशजननीज्वरः कासो बलक्षयः ॥ रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाह-
स्फुरणपूतिताः ॥ कपाले तालुशिरसोः कंडूः शोषः प्रभीलकः ॥ ता-
द्याच्छसिंघाणकता कर्णनादश्च जंतुजे ॥ वातोल्बणाः शिरः कंप-
तत्संज्ञं कुर्वन्ते मूलाः ॥ पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शंखे शोफः सशोणि-

तैः ॥ तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ तित्तास्यः पीतवदनः
 क्षिप्रकारी स शंखकः ॥ त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्या-
 शु साधितः ॥ पित्तानुबंधः शंखाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ॥ रुजं
 सस्पंदनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयां ॥ आमध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्षुद्रतः
 सा विशेषतः ॥ अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परं ॥
 सूर्योवर्तः स इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ॥ शिरस्येव च वक्ष्यते
 कपाले व्याधयो नव ॥ कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्वापि जायते ॥
 सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकं ॥ यथादोषोदयं ब्रूया-
 त्पिटिकार्बुदविद्रधीन् ॥ कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः
 ॥ कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररूपिकाः ॥ कंडूकेशच्युति-
 स्वापरौक्ष्यकत्स्फुटनं त्वचः ॥ सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्दारुण-
 कं तु तत् ॥ रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं ॥ प्रच्यावयति
 रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ रोमकूपान् रुणत्ध्यस्य ततोन्ये-
 षामसंभवः ॥ तदिद्रुलुभं रुज्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे ॥ खलते-
 रपि जन्मैवं शातनं तत्र तु क्रमात् ॥ सा वातादग्निदग्धाभा पि-
 त्तात्स्विन्नसिरावृता ॥ कफाहनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत्त्वचि ॥ दो-
 षैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ॥ दग्धाग्निनेव निर्लोमा स-
 दाहा या च जायते ॥ शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥
 केशान्सदोषः पचति पलितं संभवत्यतः ॥ तद्वातात् स्फुटितं श्यावं
 खरं रूक्षं ज्वलत्प्रभं ॥ पित्तात्सदाहं पीताभं कफात्स्निग्धं विवृद्धि-
 मत् ॥ स्थूलं सशुक्रं सर्वैस्तु विद्याद्दामिश्रलक्षणं ॥ शिरोरुजोद्भ-
 वं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहं ॥ असाध्या सन्निपातेन खलतिः प-
 लितानि च ॥ शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षते रसायनं ॥ इति शिरो-
 रोगविज्ञानीयो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ वातजे शिरोभि-
तापे वातव्याधिविहितं कुर्यात् ॥ निवातरूथं च नक्तमभ्यक्तशिरसं
सर्पिः पयोनुपानं तैलं वा पाययेत् ॥ माषान्वा सर्पिष्कानुष्णपयोनुपा-
नान् भक्षयेत् ॥ तद्दद्याद् मुद्गान् ॥ आनूपपिशितवेसवारेण यवतिलमा-
षमुद्गकुलत्थकुष्ठदारुहरिद्राऽतसीसैध्वैर्वा महाश्लेहवतीमुत्कारिकां द-
त्वा शिरो वेष्टयेत् ॥ ततः प्रत्यूषे दशमूलसिद्धेन पयसा कबोष्णेन
परिषेकं कुर्यात् ॥ तस्मिद्धैश्च पायसैः पिंडस्वेदं लेपं वा ॥ कूर्मम-
हिषवराहकुक्कुटशलकीनां वसा ससैधवा नस्यं शिरःकर्णपूरणं च ॥
तथैव पंचमूलबलासारिवाह्वयकाथे मधुकजीवकर्षभकपुनर्नवगर्भ
पयः सर्पिष्कैलं चैकतो विपकं ॥ कार्पासमज्जत्वङ्गुस्तमुमनःकोरका-
ण्युष्णांबुपिष्टानि नावनं शिरोरुजाग्रं ॥ तद्दत्त्वाकूपत्रशर्कराशियुकं-
जबीजानि तथा चंदनोत्पलतगरकुष्ठैः सघृतैर्लेपः ॥ देवदारुकुष्ठचोर-
कपष्टीमधुककमलनीलोत्पलैलाप्रपौंडरीकैश्च ॥ कुंकुमशर्करासंस्कृतमा-
ज्यं रक्तपित्तानुबंधे मर्शः ॥ न चात्र रक्तमवसेचयेद्वातोद्रेकभयात् ॥ श्लै-
हिकं धूमं शिरोवस्तिं च शीलयेत् ॥ वस्तिकर्म चाचरेत् ॥ एवमशांतौ वा-
तजे श्लेष्मजे वा यथोक्तो दाहः ॥ अर्द्धावसेदकेऽप्ययमेव विधिः ॥
निर्गुणोपत्ररसश्च सघृतमंडसैधवो नस्यं ॥ शिरीषमूलफलानि वा ॥ सारि-
वोत्पलकुष्ठवचामधुकपिप्पलीभिः सतैलाम्लो लेपः ॥ अशाम्यति दोषा
नुबंधमवेक्ष्य प्रतिकुर्वीत ॥ सूर्यावर्तेऽपि तद्द्विधिः ॥ विशेषतस्तु सिरा-
मोक्षः ॥ पित्तजे रक्तजेऽपि शिरोभितापे स्निग्धस्य सिरां वित्थयेत् ॥ काष्ठं
च विरेचयेत् ॥ सुशीतैः शतधौतघृतान्वितैः शिरो वक्त्रं च प्रदिस्या-
त् सिंचेच्च ॥ चंदनसारिवामधुकदूर्वोत्पलप्रपौंडरीकमंजिष्ठाविदारो-
भिः सक्षीरं सर्पिर्विपाचितं नावनं शिरोवस्तिश्च ॥ जीवनीयविषकात्य-
यसो नवनीतमुद्गत्य जीवनीयकाथकल्काभ्यां पाचितं पानभोजनन-

स्याभ्यंगवस्तिषु प्रणीतुं पित्तरक्तजान्सर्वान् विकारान् साधयति ॥
 जीवनीयगर्भं षोडशगुणं पयसि सिद्धमाज्यं वा ॥ क्षीरेक्षुजांगलरस-
 खर्जूरद्राक्षाकसेरुकमृणालसिद्धः सर्पिर्मडोऽनुवासनं ॥ उत्पलादिवर्ग-
 शृतं क्षीरमास्थापनं ॥ शंखकं प्रत्याख्यायैवमेवोपचरेत् ॥ विसर्पव-
 च्च ॥ विशेषतस्तु कृष्णतिलशतावरीनीलोत्पलदूर्वापुनर्नवैलेपः ॥
 कफजे शिरोभितापे लंघयेत् ॥ पुराणसर्पिःस्निग्धं त्रामयेत् ॥ स्वेदः
 पिंडेन रूक्षेण शिगुनिर्वैरंडकाथेन वा नाडीस्वेदेन वा देवकाष्ठकुष्ठशा-
 र्ङ्गैश्चासरलरोहिषैः सलवणैः सुखोष्णैरालेपः ॥ यवचूर्णमधुकचंदनह-
 रिद्राकुष्ठप्रियंगुशतपुष्पादेवदारुमिस्तेलाजक्षीरयुक्तैः ससैंधैरुपनाहः
 ॥ विडंगतैलं नस्यं सार्पणं वा ॥ तदेव व्योपसिद्धं ॥ मधुकसारकल्को
 वा मधुयुतस्त्वग्वा मेषशृंग्या वा इंगुदस्य वा ॥ एभिरेव धूमवर्त्तिः ॥
 शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सूत्रस्थानोक्तैः प्रथमनं ॥ तैरेव पक्वं तैलं प्रतिम-
 शो वा ॥ शिरोविरेचनान्ते कर्णनादोक्तं स्नेहनस्यं ॥ तीक्ष्णाः कवलाः ॥
 मनःशिलानलदतुत्थकासीसचूर्णः ससर्पिष्को धूमः ॥ कटफलचूर्णस्य
 मुहुर्मुहुःप्रामाणं ॥ सन्निपाते व्यामिश्रो विधिः ॥ कृमिजे दुरालभासु-
 रदारुह्रिषपूतीकत्रिफलाकटफलवचात्रिकटुकैरजामूत्रयुक्तं सर्पिः
 पानं ॥ उपस्निग्धस्निग्धस्य देवदारुपूतीककटभीसर्पपविडंगतिलकंट-
 कविपक्केन तैलेन शिरः कर्णौचाभ्यज्य स्वेदयेत् ॥ ततः कृमिमुच्छ-
 नार्थमसृक् नस्तो ऽवसेचयेत् ॥ ततो रुधिरगंधमदेन प्रविसृष्टाः सस-
 च्छदत्वग्रसेन वा पुष्परसेन वाऽनंतरं निषिक्तेन तैलेन शिरः कर्णौचा-
 भ्यज्य कृमयः पतन्ति ॥ सरलदेवदारुकटफलसर्पपापामार्गक्षवकंकटु-
 कालाबुकरसबीजपिप्पलीतंदुलकल्कचूर्णस्तत्पक्वं वा तैलं सद्यः कृ-
 मीन्धिरस्यति ॥ विडंगतंदुला वाजिमूत्रपिष्टाः शिरीषबीजानि छाग-
 मूत्रपिष्टानि पुष्कस्मध्यबीजानि वा ॥ गोमांसेन छागमांसेन वा पिष्टेन
 यवागूं कृत्वा शिरो विलेपयेत् ॥ ततो निवारकवंशसुरसकटुककरंजक-

रवीरपत्रकाथेन सेचयेत् ॥ अजामूत्रेण वा कवोष्णेन पूतिमत्स्ययु-
ताश्च धूमाः ॥ एवंऋमिपूपगतेषु तेजोवतीपूतिकविंबीसुरसनक्तमाल-
विडंगहरीतकी सर्षपार्ककरवीरमूलमालतीदेवदारुक्षयकमुस्तफणिज्ज-
कपिप्पलीशतपुष्पामधुकरनिंबसारकल्कैरजामूत्रयुतैः सर्षपतैलमैंगुदं
पैलुकं वा विपकं युक्त्या नावनं ॥ न तु जातु रुधिरमवसेचयेत् ॥
जंतुभिः पीतशोणिते हि शिरसि पुनरस्त्रावसेकादकांडे मृत्युः स्या-
त् ॥ ऋमिचिकित्सितं चेक्षेत् ॥ शिरःकंपमक्षीणस्यान्यव्याध्यनु-
पद्रुतस्य दाहवर्जं मारुतविधानेनोपक्रमेत् ॥ उपशीर्षके जन्मो-
त्तरकालजातोत्थिते वातव्याधिविहितं स्नेहं पाननावनाभ्यंजनेषु-
पयोजयेत् ॥ अभ्यक्तं च स्वेदयित्वापनाहयेद्यथा विदाहो न भवति ॥
विदाहे विद्रधिष्वत्कर्म ॥ पिटिकावुदविद्रधिषु यथास्वमाचरेत् ॥
वृणीभूतासु पिटिकासु निंबनिशामधुकधात्रीफलैर्विपकं तैलं शोध-
नरोपणं ॥ मूर्वाचंदनसारिवाधातकीकांतारोध्रमधुकसमंगापद्मकेसर-
शतपर्वकमूलैर्वा ॥ विद्रधिष्वेभिरेव च सिद्धं सर्पिनस्यं ॥ रूढे तु वि-
द्रधौ यदि त्वक् सुसेव भवति ततो वामयेत् ॥ उपस्त्रिगंधं च विरेच-
येत् ॥ अरुंषिकासु जलौकोपहतशोणितं शिरः क्षुराघृष्टं वा निं-
बोदकेन परिपिच्यार्श्वशरुद्रसेन लवणप्रगाढेन लेपयेत् ॥ किंचि-
त्कालं स्थितं चोष्णोदकाम्लकांजिकान्यतरधौतं विडंगव्योषलाक्षा-
ऽगारधूममनोव्हाऽलवचारसांजनहरिद्राद्वयैरालिपेत् ॥ तिलमध्या वा
स्रुकक्षीरयुक्त्या मधुकोत्पलतिलैरंडमार्कवपत्रैर्वा शिशुमूलकसर्षपबी-
जैर्वा गोमूत्रपिष्टैर्वालकामलकनागैर्वा क्षीरपिष्टैः शिरीषत्वग्ग्यष्टीमधु-
काभ्यां वा पुराणपिण्याकुकुटपुरीषाभ्यां वा ॥ कपालभृष्टकुष्टचूर्णं
तैलयुक्तं कंडूक्लेददाहवेदनाघ्नं ॥ इंद्रलुप्तोक्तं चित्रकादितैलमभ्यंजनं
॥ दंतीपाठाकोशातकीचित्रकातिषासहालांगलकीसिद्धं तैलं व्र-
णाभ्यंगः ॥ मनःशिलैलहरितालपिप्पलीकुष्टकासीसहरिद्राकरंजमुस्त-

तगरविडंगचित्रकसिद्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं ब्र-
 जरोपणं ॥ एषमनुपशमे वमनधूमशिरःकायविरेकान्कुर्यात् ॥ दा-
 रुणके ललाटसिरां व्यधेत् ॥ अभ्यंगस्नाननाशनानि शीलयेत् ॥ पि-
 पालबीजमधुकुष्ठमाषसर्षपैः सक्षौद्रैर्लेपः ॥ कोद्रवतृणक्षारांशःप्र-
 क्षालनं ॥ इंद्रलुसे यथासन्नं सिरां विध्वा कासीसमनःशिलामरिचै-
 र्लेपयेत् ॥ मद्रादारुकुटञ्जटाभ्यां वा ॥ चित्रककरवीरनक्तमालमाल-
 तीसिद्धेन वा तैलेनाभ्यज्यात् ॥ अवगाढपदं वा सूचीकूर्चकेन प्र-
 च्छाय भ्रूयो भ्रूयः प्रदिश्यात् ॥ कपोतबंधकामूलेन लांगलिकामूलेन
 वा माहिषक्षीरपिष्टेन घृतलिप्तमैरंडपत्रावच्छादितं रात्रिमुषितं मा-
 ह्विषनवनीतेन लिपेत् ॥ मार्कषपत्रसहचरपुष्पपक्ववार्ताकफलैस्तैलं पक्वं
 क्षौद्रांजनपुक्तमालेपः ॥ सक्षौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरसो जलशूको वा ॥ ला-
 क्षारसाक्तेन गोशकृता वा घृष्टा ऽरुष्कररसेनालिप्तमंतधूमदग्धं कूर्म-
 मप्यबचूर्णयेत् ॥ कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन प्रदिश्यात् ॥
 ॥ हस्तिदंतमष्या वा तैलान्वितया पूतीककरंजपत्राणि वा ससैधवाणि
 लेपः ॥ पिप्यल्यंजनरसांजनबाकुचिकाफललोहरजांसि वा गोमूत्र-
 पिष्टानि ॥ खलतिविहितानि चाचरेत् ॥ सलिलसेकमारोमोद्गमा-
 त् परिहरेत् ॥ खलताविंद्रलुप्तोक्तः क्रमो यथादोषं च संशुद्धिः ॥
 त्रिफलाजुंभसैर्यकत्वक्पुष्परुष्णपिंडीतकफलमूलोत्पलनीलीलोहचूर्णं
 कासीसजंबुमार्कषबीजमंजिष्ठामेषशुंगीखदिररजः सकर्दममर्दितो-
 क्ताणुतैलयुक्तमसनसारसंपुटे न्यस्तं कर्दमे मासं निखातस्थितमुद्द-
 तं सूचीकूर्चप्रच्छितायाः खलतेर्लेपः परं रोमसंजननं ॥ रक्षाभिर्म-
 थपुष्करककिंशुकतालमूलमधुकहस्तिदंतभस्मान्यविक्षीरपिष्टानि ले-
 पः ॥ जंबूत्वक्पत्रद्वयमधुकमृगरजसिफलाश्लेष्मातकमंजिष्ठाफ-
 गिज्जकबलाद्राक्षजशुंभीचपलाऽतिविषाकंकोलकल्केन क्षीरिहस-

काथेन च तैलमक्षतैलं साधयेत् ॥ तन्नस्येऽभ्यंगे च पुंज्यात् ॥
 ॥ एवमेव मधुरवर्गकल्केन ॥ खलतिपलितयोश्च प्रयोगान् पर-
 स्परं विदध्यात् ॥ अकालपलितेषु वातादीनपेक्ष्य स्नेहस्ने-
 दसंशोधनास्रविस्त्रावणानि कुर्यात् ॥ ततोऽस्यार्दितप्रोक्तमणुतैलं
 नस्येऽभ्यंजने च ॥ मधुकामलकमाक्षिकैः केशमूलानि लिपेत् ॥
 तिलामलकक्षौद्रतैलैर्वा तुत्थकाश्रजंघ्रिस्थिकासीसकिट्टशर्कराभिर्वा
 सैर्यकपुष्पनीलीत्रिफलाभृंगरजोभिर्वा कृष्णाजमूत्रपिष्टैः ॥ असनपुष्प-
 पत्रमयःपात्रे बहिरामलककल्कप्रदिग्धे निहितमक्षतैलं सिद्धमयःपात्रे
 पूर्ववत्स्थितं समानं पूर्वेण ॥ रामतरणीमूलपलद्दयं पृथीमधु-
 कपलं शर्करार्द्रपलमेकत्र जर्जरीकृतमक्षतैलपलैर्दशभिराशुतं लो-
 हभाजने दशाहं दिवसकरकरप्रतप्तं नावनात् पलितं सर्वद्रियदाढर्धा-
 बहं च ॥ कृष्णतिलतिलपर्णीत्रिफलामधुककासीसपद्मकर्दमं मांसी-
 मार्कवासनपुष्पपत्रस्वरसपिष्टं त्रिरात्रमयःपात्रे स्थापयेत् तेन पूर्वोक्त-
 रसद्रुतेन पद्मिनीकर्दमेन प्रलिसधौतान्केशान्कपालं च लपयेत् ॥
 ततः पद्मिनीपत्रैः प्रच्छाद्य कौशेयमयेन वेष्टयेत् ॥ तृतीयेऽहनि प्र-
 क्षाल्यैवमेव कुर्यात् ॥ एवमलिकुलनीलाः केशाः शिरो विभूषयन्ती
 ति ॥ भवन्ति चात्र ॥ खलतौ पलिते बल्यां हरिलोम्नि च शोधि-
 तं ॥ नस्यवक्त्रशिरोभ्यंगप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ सिद्धं तैलं बृहत्याद्यै
 जीवनीयैश्च नावनं ॥ क्षीरात्सहचरान्द्रुंगरजसः सौरसाद्रसात् ॥ प्रस्थ-
 स्तैलस्य कुडवो यष्टीमधुपलान्वितः ॥ सिद्धः शैलासने ऋते शृंगे मे
 षस्य वा स्थितः ॥ नस्यं स्यात्क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरबीरकौ ॥ उ-
 त्पाद्य पलितं देयावांशये पलितापहौ ॥ आदित्यबल्या मूलानि कृष्णा-
 सैर्यकस्य च ॥ फलं कृष्णशणात्पत्रं सुरसायष्टिमार्कवं ॥ सुराहं
 ककमाची च पृथक् दशपलांशकं ॥ प्रपीडरीकमंजिष्टारोधकृष्ण-

गुरुत्वलं ॥ अग्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचंदनं ॥ नीलीभ-
 स्नातकास्थीनि कासीसं मदयंतिका ॥ सोमराज्यसनात्पुष्पं कृष्णं पिं-
 डीतचित्रकौ ॥ पुष्पाण्यर्जुनकाशमर्यादाघ्नजंबूफलांजनं ॥ प्रत्येकं
 पंचपलिकं पिष्टं सत्रिफलाकणं ॥ अक्षतैलाढकं तेन पचेद्वात्रीरसा-
 र्मणे ॥ कुर्यादादित्यपकं च यावद्भुक्तो भवेद्रसः ॥ लोहपात्रे ततः
 पूतं महानीलं प्रयोजितं ॥ तप्ताने नावनेऽभ्यगे शुद्धस्य नियतात्म-
 नः ॥ सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ॥ एतैरेव च भैषज्यैः
 शिरोबक्रं प्रलेपयेत् ॥ क्षीरं प्रियालं यष्ट्याहं जीवनीयो गणस्तिलाः
 ॥ कृष्णाप्रलेपो वक्रस्य हरिलोमावलीहितः ॥ तिलाः सामलकाः प-
 स्नाकिंजल्को मधुकं मधु ॥ वृंहयेद्रंजयेच्चैतत्केशान्मूर्ध्नः प्रलेपनात् ॥
 पचेत्सैधवशुक्लाम्लैरयश्चूर्णं सतंदुलं ॥ तेनालितं शिरः शुद्धमस्त्रि-
 ग्धमुषितं निशं ॥ तत्प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात्कृष्णस्त्रिग्धमूर्द्धजं ॥
 अयश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ॥ नीलीपत्रमुनिंब-
 बीजमधुकश्रेष्ठावचामार्कवाचूर्णं छागलगव्यमाहिपपयःस्नेहेन संघ्रा-
 वितं ॥ पात्रे स्थापितमायसे क्षितितले मासं निधायोद्गतं पा-
 लित्यं खलतिं च दर्पणनिभां हंत्येतदभ्यंजनात् ॥ बीजैः श्लेष्मा-
 तकस्य व्यपशमिततुषैः कांजिकश्लक्ष्णपिष्टैर्यल्लिसालोहदंडादि-
 नकरकिरणैस्तापितात्प्रच्यवेत् ॥ तत्तैलं केशकाण्ठ्यं जनयति
 परमं नावनाभ्यंजनाभ्यां मूर्द्धघ्राणाक्षिदंतश्रवणगलरुजं हंति नि-
 शेषतश्च ॥ बलामधूकमधुकविदारीचंदनोत्पलैः ॥ जीवकर्षभकद्रा-
 क्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥ प्रस्थस्त्रैलस्य सक्षीरो जांगलाद्धृतुत्तारसे ॥
 नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूर्ध्ववातपित्तामयापहं ॥ मयूरं पक्षपित्तांत्रपादविद्-
 तुंढवर्जितं ॥ दशमूलबलाराश्यामधुकैस्त्रिफलैर्युतं ॥ जले पक्त्वा घृतप्र-
 स्थं तस्मिन्क्षीरसमं पचेत् ॥ कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगनुत् ॥
 तदभ्यासीकृतं पानवस्त्यभ्यंजनावनैः ॥ एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं

विपाचयेत् ॥ चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥ जीवन्तीत्रिफ-
लामेदामृद्धीर्कट्विपरूपकैः ॥ समंगाचविकाभाङ्गीकाश्मरीककटाङ्गयैः ॥
आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ॥ मृणालविसखर्जूरयष्टीमधुक-
जीवकैः ॥ शतावरीविदारीक्षुद्रहतीसारिवायुगैः ॥ मूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभक-
शृंगाटककसेरुकैः ॥ रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ पु-
नर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥ जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्धीका-
द्विपरूपकैः ॥ मधुकाक्षोडवाताममुंजाताभिपुकैरपि ॥ महामायूरमि-
त्येतन्मयूरादधिकं गुणैः ॥ धात्विन्द्रियस्वरश्रंशश्वासकासार्वितापहं ॥
योऽन्यसक्तशुक्रदोषेषु शस्तं वंध्यासुतप्रदं ॥ आखुभिः कुक्कुटैर्हसैः श-
शैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशं शतहयं ॥ परः
स्परमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितं ॥ उर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं
विदुः ॥ मूलप्रहारिणस्तस्माद्दोगांश्छीघतरं जयेत् ॥ सर्वैन्द्रियाणि ये-
नास्मिन् प्राणा येन च संस्थिताः ॥ तेन तस्योत्तमांगस्थ रक्षास्वव-
हितो भवेत् ॥ इति शिरोरोगप्रतिषेधो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
इतिचतुर्थमूर्ध्वांगमंगं संपूर्णं ॥ ४ ॥

अथातो व्रणविभक्तिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ यावदा-
युर्ब्रणयति वा शरीरमिति व्रणः ॥ स द्विविधो निज आगंतुश्च ॥ त-
त्र निजो दोषसमुत्थः ॥ आगंतुः शस्त्रानुशस्त्रोपल्लकुटनखदशनवि-
षाणविषारुष्करादिनिमित्तः ॥ सोऽपि पुनर्वातादि भिरधिष्ठितो निजतां
लभते ॥ पुनश्च द्वेषा दुष्टः शुद्धश्च ॥ तत्र दोषदूषितो दुष्टः ॥ तस्य सामा-
न्यलिंगमतिमत्तमतिविद्यतमतिमृदुकठिनात्युत्सादावसादातिशीतोष्ण
भावोऽतिरक्तकृष्णपांडुता पूनिमांससिरास्त्रापुप्रतिच्छन्नत्वं पूतिपूया-
स्त्रावः सोत्संगता दाहपाककंडूश्वयथुवेदनासंभपिटिकोपद्रुतत्वं दी-
र्घकालानुबंधश्च ॥ विशेषतस्तु पंचदशधा प्रतिमिद्यते ॥ तत्र श्यावोऽ-

रुणः रुष्णो भस्मास्थिकपोतगुडान्यतमवर्णो वा दधिमस्तुक्षारांबुमांस-
 धावनपुलाकोदकनिम्बोऽल्पस्त्रावो रुक्षश्चटचटायनशीलोऽकस्माद्द्विषि-
 धशूलस्फुरणायामतोदभेदस्वापबहुलो निर्मांसश्च वातात् ॥ क्षिप्रजः
 पीतनीलहरितरुष्णकपिलार्पिगलो गोमूत्रभस्मशंखकिंशुकोदकमाही
 कतैलाभोष्णभूरिक्लेदो दाहोषाज्वररागपाकावदरणधूमायनाज्वितः क्षा
 रोक्षितक्षतोपमः पिटिकाजुष्टश्च पित्तात् ॥ त्रिग्धः स्थूलोष्ठः पांडु-
 श्रंडकंडूर्नवनीतवसामज्जपिष्टतिलनारिकेलंबुसदृशश्वेतः शीतबहुलपि
 च्छिलक्लेदः स्वापस्तंभस्तैमित्यगौरवोपदेहयुक्तः सिरास्त्रायुजालावततो
 मंदवेदनः कठिनश्च कफात् ॥ प्रवालनिचयदलप्रकाशरक्तः रुष्णस्फो-
 टपिटिकाजालोपचितो वाजिस्थानगंधः सरक्तपूयस्त्रावी पित्तलिंगश्च
 रक्तात् ॥ यथास्त्रलिंगसंकरे द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च दुष्टं विद्यात् ॥ अपिच
 ॥ घृतमंडाभो मत्स्यधावनगंधिर्मृदुर्विसर्पी रुष्णोष्णपूयश्च पित्तरक्ता-
 भ्यां ॥ वातादिभिरेव च व्रणस्यानधिष्ठानं शुद्धिः ॥ तत्र यथोक्तदुष्ट-
 लिंगाभावात् संरंभरहितत्वं जिन्हावर्णता शुक्लत्वं नीरुजत्वं निरास्त्रा-
 वता श्यावपर्यंतत्वं समौष्ठमध्यत्वं किंचिदुन्नतमध्यता वा ॥ त्वङ्गां-

१ अत्र पित्तरक्तजव्रणस्यैव विविधं लक्षणं दृश्यते अन्यानि द्वंद्वजादिव्रणानां वि-
 शिष्टलक्षणानि न दृश्यन्ते तानि लेखकप्रमादाद्गलितानि भांति ॥ सुश्रुते तु तानि सर्वाण्युक्ता
 नि ॥ तान्यथा ॥ तोददाहधूमायनप्रायः पीतारुणभासस्तद्गणस्त्रावी चेति वातपित्ताभ्याम्
 ॥ कंडूयनशीलः सनिस्तोदो दारुणो सुदुर्मुहुः शीतपिच्छिलस्त्रावी चेति वातश्लेष्मभ्या-
 म् ॥ गुरुः सदाह उष्णः पीतः पांडुस्त्रावी चेति पित्तश्लेष्मभ्याम् ॥ रुक्षस्तनुस्तोदबहु-
 लः सुम इव च रक्त्वारुणाभस्तद्गणस्त्रावी चेति वातशोणिताभ्याम् ॥ घृतमंडाभो मीनधाव-
 नतोयगंधिर्मृदुर्विसर्पुष्णरुष्णस्त्रावी चेति पित्तशोणिताभ्याम् ॥ रक्तो गुरुः पिच्छिलः कं-
 डूप्रायः स्थिरः सरक्तपांडुस्त्रावी चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम् ॥ स्फुरणतोददाहधूमायनप्रायः
 पीततनुरक्तस्त्रावी चेति वातपित्तशोणितेभ्यः ॥ कंडूस्फुरणचुमुचुमायनप्रायः पांडूघनरक्ता-
 स्त्रावी चेति वातश्लेष्मशोणितेभ्यः ॥ दाहपाकरागकंडूप्रायः पांडूघनरक्त्वास्त्रावी चेति श्ले-
 ष्मपित्तशोणितेभ्यः ॥ त्रिविधवर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः ॥ निर्दहन
 निर्मथनस्फुरणतोददाहपाकरागकंडूस्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्त-
 कफशोणितेभ्य इति ॥

ससिरास्नायुसंध्यस्थिकोष्ठमर्माण्यद्यौ व्रणाशयः ॥ आश्रयविशेषा
 चास्त्रावविशेषः ॥ तत्र घृष्टासु भिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटेषु वा भि-
 न्नेषु सलिलप्रकाशो भवत्यास्त्रावः किञ्चिद्विस्त्रः पीतावभासश्च ॥ मां
 सगतः सर्पिःप्रकाशो बहलपिच्छिलश्च ॥ सिरागतस्तु सद्यश्छिन्नासु
 सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः ॥ पक्कासु च तोयनाडीभिरिवांभसः पूयस्या
 गमनं ॥ स च तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलंबी श्यावश्च ॥ स्त्रावग-
 तः स्निग्धो घनः सिंघाणकप्रतिमः सरक्तश्च ॥ संधिगतः समंतात्पी-
 ड्यमानो न प्रवर्त्ततेऽथवा कुंचनप्रसारणोन्मनविनमनप्रवाहणेषु स्रव-
 ति पिच्छिलोऽवलंबी रुधिरोन्मिश्रश्च ॥ अस्थि त्वभिहतं स्फुटि-
 तं भिन्नं दोषावदारितं वा दोषभक्षितत्वान्निःसारं भवत्यास्त्रावश्चात्र
 मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च ॥ कोष्ठाश्रितस्तु व्रणो मूत्रपुरीपरुधिर-
 पूयोदकानि स्रवति ॥ मर्मगतस्तु नोच्यते ॥ त्वगादिष्वेवांतर्गतत्वात् ॥
 तेषु यथापूर्वं सुखसाध्यत्वं ॥ तथाऽऽयतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटकश्च व्र-
 णः ॥ शेषास्तु विरुनाकृतयो दुरुपचारास्ते च प्रायशो भवंत्यांगंत-
 वः ॥ स्वयं विदीर्णाश्च दोषजा न तु वैद्यकृताः ॥ वयस्थानां दृढानां
 प्राणवतां सत्ववतां दीप्ताग्नीनां च व्रणाः सुचिकित्स्याः ॥ तत्र वय-
 स्थानां प्रत्यग्रधानुत्वादाशु व्रणसंरोहो भवति ॥ दृढानां स्थिरबहुमां
 सत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाणं सिरास्त्राव्यादीन् प्रामोति ॥ प्राणवतां वे-
 दनाहारविहारयंत्राणादिभिर्न ग्लानिः ॥ सत्ववतां दारुणैरपि क्रिया-
 विशेषैर्न व्यथा भवति ॥ दीप्ताग्नीनामप्रक्लिन्नदेहत्वात्प्रकृतितश्चाप्रक्ले-
 दशरीराणां तद्विधयोश्च देशकालयोरास्त्रावदौर्गंध्याभावादाशु विशुद्धे
 न मांसेनानुपद्रवमापूरणं ॥ एतएव गुणा वृद्धकशाल्यप्राणभीरुमंदाग्नि-
 प्रक्लेददेशकालेषु विपरीताः ॥ शिष्योपनयनीयं चेक्षेत ॥ तथा स्फिक्-
 पायुप्रजननललाटगंडौघृष्टकृष्णफलकोशोदरजत्रुमुखाभ्यंतरस्थाः सु-

खरोपणीयाः ॥ विपरीतास्त्वक्षिदंतनासाऽपांगश्रोत्रनाभिजठरसेवनी-
नितंबपाश्वर्कुक्षिवक्षःकक्षास्तनसंधिविभागगताः सफेनपूयरक्तानिल
वाहिनीऽतःशल्यश्राधोभागाश्रोर्ध्वभागनिर्वाहिणो रोमांतोपनखमर्म-
जंघास्थिश्रिताश्चाभगंदरश्रांतमुखः सेवनीकट्यस्थिसंश्रितः ॥ अपिच
॥ कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनां ॥ व्रणाः कृच्छ्रेण सि-
ध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ याप्यास्त्ववपाटिकानिरुद्धमणिरुद्धगु-
दव्रणग्रंथिप्रभृतयः सर्वास्थिगताश्च ॥ असाध्याः पुनर्मसिपिंडवदुद्रताः-
प्रसेकिनीऽतःपूया वेदनावंतश्चापानवदुद्धृतौष्ठाः कठिना गोशृंगवद्गतप्र-
रोहा दुष्टशोणितास्त्राविणस्तनुपिच्छिलास्त्रावस्त्राविणो वा मध्योन्नताः
समवसन्नमुषिरपर्यताः शणतूलवत्स्त्रायुजालवंतो दुर्दर्शा मेदोमज्जव-
सामस्तुलुंगस्त्राविणश्च दोषसमुत्थाः ॥ पीतासितमूत्रपुरीषवातवा-
हिनश्च कोष्ठस्थाः ॥ रक्ताशयजाश्च क्षारोदकसमास्त्रावाः ॥ तथा
ऽऽमाशयजाः कलायांभोनिमास्त्रावाः पकाशयजाश्च पुलाकोदकमिव-
निःस्रवंतः ॥ क्षीणमांसानां च सर्वतो गतयस्त्वणुमुखामांसबुद्बुद-
वंतः ॥ सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकंठस्थाः ॥ विसर्पज्वरपिपासारो-
चकाविपाककासश्वासातीसारछर्दियुक्ता भिन्ने च शिरःकपाले मस्तु-
लुंगदर्शनं त्रिदोषलिंगप्रादुर्भावो वा स्यादिति ॥ भवन्ति चात्र ॥
स्त्रायुच्छेदात् सिराच्छेदाद्ग्रांभीर्यात्कमिभक्षणात् ॥ अस्थिभेदात्सशल्य-
त्वात्सविषत्वादतर्किनात् ॥ मिथ्याब्रंधादतिश्लेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्ट-
नान् ॥ क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥ मद्यपाना-
द्विवास्त्रमाद्भवाद्याद्रात्रिजागरात् ॥ व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव सा-
ध्योऽपि रोहति ॥ कपोतवर्णप्रतिमा यस्यांताः क्लेदवर्जिताः ॥ स्थि-
राश्च पिटिकावंतो रोहतीति तमादिशेत् ॥ इति व्रणविभक्तिविज्ञानी-
यो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथातो व्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ व्रणस्य शोफावस्थायां
 शस्त्रकर्मविधौ श्वयथुचिकित्सिते च साधनमुपदिष्टं यथायथं ॥ अ-
 वेक्ष्य दोषप्राणादीन्कर्त्तव्यमपसर्पणं ॥ रागसंरंभरहिताः परिम्ला-
 नहताश्रयाः ॥ सद्यः शाम्यन्ति शुद्धानां व्रणाः शोफाश्च देहिनां ॥
 लेपाभ्यंगपरीषेकान् यथोक्तांश्च प्रयोजयेत् ॥ यथाऽऽबुभिः सिच्यमानः
 शान्तिमग्निर्नियच्छति ॥ दोषाग्निरेवं सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥ प्रति-
 लोममेव चानुलिपेन्नानुलोमं तथाश्चौषधं सम्यगवतिष्ठते ॥ अनुप्रविश-
 ति च रोमकूपान् ॥ न तु शुष्यदुपेक्षितव्यमन्यत्र पीडयितव्यात् ॥ शु-
 ष्कं हि दाहोषारागश्यावत्वभूलानि वर्द्धयति ॥ स तु शीतस्तनुर्मुद्गुर्मुद्गुश्च
 प्रयुज्यते ॥ स प्रदेहो रक्तपित्तत्वां प्रसादकत् ॥ प्रलेपस्तूष्णः
 शीतो वा बहलश्च ॥ तथा वातश्लेष्मप्रशमनस्तस्योपयोगः क्षताक्ष-
 नेषु ॥ यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते ॥ द-
 शविधश्च समासादालेपः ॥ सैहिको निर्वापणः प्रसादनः स्तंभनो
 विलयनः पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णीकरणश्च ॥ तत्र
 वाते स्निग्धद्रव्यैः स्नेहाढ्यैः स्नेहेनैव वा सैहिकः ॥ पित्ते
 प्रायशश्च शोफे विषाग्निक्षारदग्धे च शान्तिर्निर्वापणः ॥ स एव
 वातदुष्टे रक्ते प्रसादनः ॥ स एव च पुनरस्नातिप्रवृत्तौ संस्तंभनसंज्ञः ॥
 श्लेष्ममेदोभूयिष्ठे शान्तिश्चाविदग्धे विष्टब्धे ग्रथिते वा रूक्षैर्विलयनः ॥
 तैरेव च विदग्धे पाचनः ॥ सूक्ष्मास्ये व्रणे रूक्षैः पिच्छिलैश्च पीडनः
 ॥ अशुद्धे यथास्त्रमुपदिष्टैः शोधनः ॥ शुद्धे रोपणः ॥ रूढे च स-
 वर्णीकरणः ॥ नामभिरेव चैषां स्वरूपमाख्यातां ॥ न च प्रदेहं रात्रौ प्रयुं-
 जीत ॥ माभूच्छैत्यपिहितस्योष्मणो बहिरनिःसरणाद्विकारपरिवृद्धिः ॥
 पुष्कलावर्त्तस्तु पठति ॥ तमसा च हतो झूष्मा रोमकूपैरनावृत्तैः ॥
 लेपाद्दिनैव निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥ न च पर्युषितं लेपं दद्याद्भू-
 यस्तमेव वा ॥ व्यम्लः पर्युषितो हि स्याद्भ्रष्टवीर्यस्तथोत्तरः ॥ शोफे

व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ सविषे च विशेषेण जलौकाद्यै-
 हीरेदमृक् ॥ वेदनायाः प्रशांत्यर्थं पाकस्याप्राप्तयेऽपि च ॥ निर्वापणान्
 पुनश्चात्र न्यग्रोधार्थैः सुशोतलान् ॥ कुर्यात्प्रदेहसेकादीन्सघृतक्षीरश-
 क्करान् ॥ न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षवेतसवलकलैः ॥ प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः
 शोफनिर्वापणः परं ॥ प्रदेहः ससितस्तद्वत्सक्तवो मधुकं घृतं ॥ वातो-
 ल्वणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजां ॥ स्रुतासृजां च शोफानां
 व्रणानामपि चेदृशां ॥ ग्राम्यानूपौदकामिषवसवारुशरापायसोत्का-
 रिकाभिः स्वेदो योज्यः ॥ सदाहशूलांस्तु तिलानतर्सां च भृष्टा प-
 यसि निर्वाप्य तेनैव क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥ कालामधुकपृश्निप-
 र्णीच्छिन्नरुहाभीरुजीवंतीशर्करामदनक्षीरमहाक्षेहसिद्धोत्कारिका क-
 षोष्णा शूलदाहहरा ॥ तद्वन्मधुकयवचूर्णतैलसर्पिर्भिः कोष्णस्तु
 लेपः ॥ तथा सतिलो मुद्गपायस उपनाहः ॥ दशमूलसिद्धेन सुखो-
 ष्णोनांभसा पयसा वा घृततैलाभ्यां वा परिषेकः शोफे व्रणे वा दा-
 हशूलघ्नः ॥ स्थिराणां मंदवेदनानां शोफानां विम्लापनं कार्यं ॥ अ-
 भ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ विम्लापनार्थं मृद्रीयात्त-
 लेनांगुष्ठकेन वा ॥ तथाऽऽस्फोटपत्रमसूरकल्केनालेपः ॥ सुसिद्ध-
 पिष्टैः सघृतमधुगोधूमयवमुद्गैर्वा लेपादाविलीयते ॥ सचेन्नैवं विलीयेत
 ततस्तमुपनाहयेत् ॥ अविदग्धस्तथा शांतिं विदग्धः पाकमश्रुते ॥
 शिपुशणफलचित्रककिण्वनिष्पावसर्षपतिलातसीसकुकोलगृहधूमैर-
 म्लपिष्टैः सुखोष्णैः त्रिगधैः सलवणैरुत्कारिकां कृत्वा तथा प्रलिसैरं-
 डपत्रेणाच्छाद्य बधीयात् ॥ पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं भो-
 जयेत् ॥ पाचनार्थं पाकवेदनाशस्त्रकर्मसहनार्थं च ॥ पक्के तु यथो-
 क्तेन विधिना शस्त्रमवचारयेत् ॥ सुपक्के पिंडिते शोफे पीडनैरुपपी-
 ङिते ॥ दारणं दारणाहस्य दोषपाकावने हितं ॥ चित्रकचिरविल्वदं-

तीकरवी (मूलकपोतकगृध्रपुरीषैर्गुग्गुल्वतसीसुहीक्षीरपलाशक्षारसुषर्ण
 क्षीरीदक्षशकन्मुकुलकैर्वा क्षारेणैव वा ॥ पूयगर्भानणुद्वारान्नात्संगान्म-
 र्मगानपि ॥ निःश्लेहैः पीडनद्रव्यैः समंतात्प्रतिपीडयेत् ॥ शुष्यंतं समुपेक्षेत
 प्रलेपं पीडनं प्रति ॥ न मुखे चैनमालिपेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ कलाय
 यवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ॥ द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्गूलानि प्रपी-
 डनं ॥ विवर्णान् पिच्छिलान् पूतिगंधीन् क्लेदरुजावतः ॥ व्रणानशुद्धान्वि-
 ज्ञाप्य शोधनैरेभिराचरेत् ॥ शंखिन्यंकोलसुमनाकरवीरसुवर्चलाः ॥
 त्रिफला खदिरो दावी कोलपत्रं बलांकुराः ॥ प्रक्षालने कषायानि-
 वर्गश्वंश्रग्वधादिकः ॥ पटोलीतिलघृद्याह्त्रिद्वंद्वीनिशाद्वयं ॥ नि-
 बपत्राणि चालेपः सपटु व्रणशोधनः ॥ अजगंधा ऽजशृंगी च गवाक्षी
 लंगली निशा ॥ पूतिकश्चित्तकः पाठापटोलीवैहरेणुकाः ॥ कदु-
 त्रिकं यवक्षारो लवणानि सुराष्ट्रजा ॥ निकुंभकुंभकासीसहरितालम-
 नःशिलाः ॥ कलकाज्यतैलरसजाचूर्णवर्तुषु भेषजं ॥ तत्रगंभीरेषु पित्ता-
 त्मकेषु दाहपाकवत्सु व्रणेषु तीक्ष्णोष्णैरेभिः कार्पासीफलमिश्रं क-
 लकं घृतं वा साधयित्वा योजयेत् ॥ उत्सन्नमांसेष्वल्पस्त्रावेषु ति-
 लापामार्गवृहतीद्वययुक्तैः सर्पपतैलं ॥ प्रबलप्रदेशजेषु क्लेदबहुलेषु-
 त्सन्नस्थिरमांसेषु तैलेन चाशुध्यत्सु रसक्रियां कुर्यात् ॥ यथोक्तानां
 संशोधनौषधानां कषायं पुनः परिखाव्याधिशृतं मनःशिलालतुवरीका-
 सीसचूर्णप्रतीवापं सिद्धं च मातुलुंगरसोपेतं सक्षौद्रं प्रयुजीत ॥ मेदोयुक्ते
 षु गंभीरेषु क्लेदिषु कल्कैश्चासिध्यत्सु च वचासैधवकिण्वकासीसरजनी
 द्वयेष्ु ॥ शोधनगेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनं ॥ अंतःशल्यानणुद्वारान्
 गंभीरान्मांससंश्रितान् ॥ संधिमर्मनिविष्टांश्च शोधयेद्वर्तिभिर्व्रणान् ॥ वा-
 ताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ॥ श्रीवैद्यकसर्जरससारवे ब-
 दाशुशिशिपाखदिरासनकैर्द्वयसारयवमधुच्छिष्टभूर्जपत्रक्षौद्रसार्पिर्भिः ॥

निर्वापयेद्भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ॥ शुष्काल्पमांसे गंभीरेव्रण-
उत्सादनं हितं ॥ अश्वगंधाऽपामार्गतालपत्रीसुवर्चलाऽतिबलाऽनंताधा
तकीकुमुमसमंगाभिः पद्मकादिवर्गेण न्यग्रोधादिना च कल्कः ॥ त-
था सर्पिरभ्यंजनार्थं ॥ अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥
मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धतेजसः ॥ उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणाना-
मवसादनं ॥ सैधवकासीसमुमनोमुकुलगुग्गुलुचित्रकाग्निमंधंतीशि-
रीषकरंजफलभूर्जप्रथिकुकुटांडत्वक्कपोतकलाविकपुरीषेनेपालीहरिता-
लचूर्णानि सक्षौद्राणि ॥ कठिने सरुजे शुष्के रूक्षे शुष्यति च व्र-
णे ॥ मार्दवजननार्थं व्रणविरोधिवातघ्नसिद्धस्य सर्पिषः पानं ॥ तद्वि-
धैरेव च सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ पूर्वाक्ताश्च स्वेदाः ॥ तथा सर्पिर्मज्ज-
वसाभिर्धूमाः ॥ मुस्निग्धसक्तुसैधवकिण्वतिलपिष्टकशरपायसप्रलेपाः
वेसवारः किंचिदुष्णो बहुशः प्रलेपो घनश्च बंधः ॥ पित्तविद्रधिधि-
सर्पशोफकुष्ठघृतानि ॥ सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥ अति-
मृदुमांसेषु दृढीकरणार्थं त्रिफलारोधाघ्नसर्जजंबूप्रियंग्वशोकवल्क-
लानि ॥ सौराष्ट्रीकासीसरोचनायावचूर्णनवसारैर्गंधैश्च धूपः ॥ उत्सन्नमां-
सान्कठिनान्कंडूपुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ व्रणान्मुदुःखसाध्यांश्च शोधयेत्क्ष-
रकर्मणा ॥ खवंतोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ छिन्नाश्च संधयो
येषां यथोक्तैरे च शोधनैः ॥ शोध्यमाना न शुल्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽ-
ग््निकर्मणा ॥ व्रणानामथ शुद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत् ॥ असनादिन्यग्रो-
धादिवर्गेषु ॥ शलकीकुटजत्वक्मंजिष्ठासमंगाऽमृताऽश्वगंधाऽऽरग्वध-
धातकीपुष्पाणि पद्मकादिश्च प्रक्षालनादिषु सप्तसु प्रयोज्या इति ॥ अ-
वन्ति चात्र ॥ उत्सन्नदुष्टपिशिते संश्लिष्टध्यामशोणिते ॥ व्रणे प्र-
च्छर्दनं शस्तं कफदुष्टे विशेषतः ॥ विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबं-
धिनि ॥ रूक्षे सवेदने बस्तिरधःकाये विशेषतः ॥ जत्रूर्ध्वजे सश्व-
यथौ कंद्वाढये तीक्ष्णनावनं ॥ रजएवानिलाविष्टे रुजाढये स्नेहनाव-

नं ॥ तथा सशोफरुक्खावे धूमो वातकफोल्बणे ॥ रुजादिमति
 वक्रस्थे यथास्त्रं कवलो हितः ॥ द्वावाद्यौ पंचमूलास्थ्यौ गणौ यश्चा-
 निलापहः ॥ ते व्रणे वातिके योज्याः कषायादिषु सप्तसु ॥ न्यग्रो-
 धपद्मकाद्यैस्तु पित्ते वर्गश्च पित्तजित् ॥ आरग्वधादिश्लेष्मणौ कफे
 मिश्रास्तु मिश्रिते ॥ पिष्टोऽम्लैर्वातिके लेपस्तेलसर्पिर्वसायुतः ॥
 घनः कोष्णश्च पित्ते तु पयःपिष्टो घृतान्वितः ॥ तनुर्वस्त्रांतरः शश्वदु-
 ष्णो गोमूत्रपेषितः ॥ रूक्षस्तेलेन वा स्निग्धो बहुलः कफजे हितः ॥
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहतां ॥ कल्कं संरोहणं कुर्यात्ति-
 लानां मधुकान्वितं ॥ स्निग्धोष्णतित्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥
 सैक्षौद्रनिबपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परं ॥ पूर्व्याभ्यां सर्पिषा चासौ
 युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छंति तद्द्विदः ॥
 सास्त्रपित्तविषागंतुगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ क्षीररोपणमैषज्यशृते-
 नाज्येन रोपयेत् ॥ रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ अबं-
 ध्यानां चलस्थानां शुद्धानां वा प्रदूष्यतां ॥ यथास्त्रं रोपणैः कुर्या-
 द्रसजा सनिशाद्वयैः ॥ समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्य-
 ते ॥ नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः ॥ समंगामोचसरल-
 सोमवल्काः सचंदनाः ॥ पद्मकादिश्च कल्कोऽयं परमो रोपणोऽथवा ॥
 मुंजाहानिलजीवंतीगोजिह्वाधातुकीबलाः ॥ प्रपौंडरीकमधुककाको-
 लीद्वयचंदनैः ॥ साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत्कंपिल्लकेन वा ॥ दूर्वार-
 सेन वा दाठ्यास्त्वचो वा व्रणरोपणं ॥ पाटलीनिबपत्राणि रोधमुस्ता
 प्रियंगवः ॥ सूक्ष्मैलाधातकीसर्जखदिरागुरुचंदनं ॥ कंपिल्लकं विडंगा-
 नि वत्सकं त्रिफला बला ॥ कल्कैरेभिर्घृतं सिद्धं तैलं वा रोपणं परं
 ॥ चंदनं पद्मकिंजल्कं दाधींमूर्वातिलोत्पलं ॥ मेदासमंगायष्ट्याहं प्र-
 लेपो व्रणशोधनः ॥ ककुभोदुंबराश्वत्थजंबूकट्फलरोधजैः ॥ त्वचमा

१ तिलकल्कः ॥ २ तिलकल्कः ॥ ३ क्षौद्रनिबपत्राभ्यां ॥

शु निमृण्हन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ लाक्षामनोव्हांमंजिष्ठाहरि-
तालनिशाद्वयैः ॥ प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ध्याम
काश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षालगैरिकं ॥ सहेमाह्वामृतासंगाकासीसं चे-
ति वर्णकृत् ॥ कालीयकलताम्नास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ लेपः स-
गोमयरसः सवर्णकरणः परं ॥ अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमा-
नि च ॥ प्रलेपः कुरुते काष्ण्यं सद्यएव नवत्वचि ॥ दग्धयाऽऽनूपसत्वा
नां श्लक्ष्णचूर्णितया त्वचा ॥ भल्लाततैलप्लुतया शुक्रमालेपयेद्व्रणं ॥ स-
प्तरात्रस्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलं ॥ तेनैव पिष्ट्वा सुश्लक्ष्णं रुष्णमा
लेपयेद्व्रणं ॥ नवं कपालिकामूलं वैदुलं सर्जसाह्वयं ॥ कासीसं मधुकं
लेपो व्रणे रुष्णे मधुद्रुतः ॥ कपित्थानां समुद्भृत्य मूत्रस्याजस्य पू-
रणं ॥ क्षिपेच्चास्य मनोव्हालं वंशनिर्लेखरोचनाः ॥ कासीसं प्रपु-
नाटं च मांसं न्यस्तं ततो भुवि ॥ अथोऽर्जुनस्य तल्लणे व्रणे लेपः
सवर्णकृत् ॥ दग्धो वारणदंतोऽतर्धूमस्तैलं रसांजनं ॥ रोमसंजननो
लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ॥ चतुष्पात्रखरोमास्थित्वक्शृंगखुरजा मयी ॥
जीर्णशाल्वोदनं स्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरं ॥ भुंजानो जांगलैर्मांसैः
शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ इति व्रणप्रतिषेधो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातः सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ आगंतोर्ब-
णस्य प्रागुपदिष्टः संभवः ॥ तत्र यथायथं प्रतीकारश्च ॥ विविधा-
भिधातजनितैश्च तत्तदाव्हाकृतिभिरपि सद्योव्रणैरधिष्ठितमंगं समा-
सात्रिविधं भवति ॥ छिन्नं भिन्नं पिच्छितं च ॥ त्रिविधमपि चैत-
त्त्वगादिक्षणनादक्षतमित्युच्यते ॥ तत्र छिन्नं पंचधा भिद्यते ॥ त-
द्यथा ॥ त्वक्छेदे घृष्टं ॥ किञ्चिन्मांसस्याप्यवरुत्तं ॥ तस्यैवावगाढस्य
प्रायेण विशालमायतं विच्छिन्ने ॥ किञ्चिच्छेपेषु त्वस्थिस्नाय्वादिषु
विलंबितं ॥ अशेषांगच्छेदे पातितं ॥ विद्धं त्वष्टविधं ॥ तत्र मांस-

मनुप्राप्तेन शल्येन विद्धं ॥ द्वितीयपार्श्वत्वचमुन्नम्योत्तुङ्घितं ॥ किञ्चि
 त्त्रिःसृतेऽतिविद्धं ॥ सर्वथा निःसृते निर्विद्धं ॥ एतदेव चतुर्विधं कोष्ठे
 पृथुमुखैर्वा प्रहरणैः कुंतादिभिर्विद्धमनुभिन्नं भिन्नोत्तुङ्घितमतिभिन्नं
 निर्भिन्नमिति च संज्ञां लभते ॥ यत् पुनः प्रहारेण पीडनेन वा गा-
 त्रमस्थियुक्तमसृज्जज्जुतं पृथुतामापद्यते तत्पिच्छितं ॥ तत् द्विविधं
 सव्रणमव्रणं च ॥ तत्र सव्रणमुक्तमव्रणं पुनर्भोगेषूपदिश्यते इति ॥ भवति
 चात्र ॥ सद्यः सद्योव्रणं सिंचेद्यष्टीमधुकसर्पिषा ॥ तीव्रव्यथं कवो-
 ष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विस्तृत-
 स्य च ॥ कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ सद्योव्रणेष्वाय-
 तेषु संधानार्थं विशेषतः ॥ मधुसर्पिः प्रयुंजीत पित्तघ्नाश्च हिमाः क्रि-
 याः ॥ संसंभेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनं ॥ उपवासो हितं भक्तं
 प्रतनं रक्तमोक्षणं ॥ घृष्टपिच्छितयोरेष सुतरामिष्यते विधिः ॥ त-
 योरस्रं स्रवत्यल्पं पाकस्तेनानु जायते ॥ अत्यर्थमस्रं स्रवति प्राय-
 शोऽन्यत्र विक्षते ॥ ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ स्नेह-
 पानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनं ॥ स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसा-
 धितं ॥ इति समाहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ॥ समाहा-
 द्रतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ क्षालनाभ्यंगलेपेषु तस्मिन् दुष्टे
 प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनं ॥ कल्कस्त्रि-
 वृत्तिलैरंडपत्रैर्योज्यः ससैधवैः ॥ वातिके पैत्तिके कुंभयष्ट्यान्हा-
 रजनीतिलैः ॥ श्लैष्मिके तिलनेजोव्हानिकुंभस्वर्जिकाग्निकैः ॥ एष
 दुष्टव्रणविधिः कुष्ठमेहव्रणेष्वपि ॥ प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथ-
 क् पृथक् ॥ घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ कल्कादीन्यवरु-
 त्ते तु विच्छिन्ने प्रविलंबिते ॥ सीवनं विधिनोक्तेन बंधनं चानुपीडनं ॥

१ व्रणपतिषोडशोक्तं ॥ २ पीडां प्रागुपशम्य ॥

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्घं लंबते तु यत् ॥ सन्निवेश्य यथास्थानम-
 व्याविद्धशिरं भिषक् ॥ पीडयेत्पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ॥
 ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ विपक्वमाज्यं यष्ट्याब्ध-
 जीवकर्षभकोत्पलैः ॥ सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥
 मुखबाष्पोष्णचैलेन स्विन्नं नयनमाहृतं ॥ मरिचेनांबुपिष्टेन पिचुयु-
 क्तेन पूरयेत् ॥ दद्यान्निषिक्तेन जले निशायां सर्पिषा सह ॥ साख-
 श्वयथुरुग्रागे शस्तं चक्षुषि मेचनं ॥ कार्या चानु क्रिया शीता प्रले-
 पाश्चोतनादिका ॥ गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्कासनक्षवाः ॥ प्रा-
 णायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ कर्णे स्थानच्युते स्यू-
 ते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥ ककाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मा-
 रुते ॥ समं निवेश्य बध्नीयात्स्यूत्वा शीघ्रं निरंतरं ॥ आज्ञेन सर्पि-
 षा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ उत्तानोऽत्रानि भुंजीत शयीत च
 सुयंत्रितः ॥ घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ स्यू-
 त्वा वेल्लितबंधेन बध्नीयाद्द्वनवाससा ॥ चर्मणा गोष्फणाबंधः कार्यश्चां-
 सगते व्रणे ॥ पादौ विलंबिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ॥ प्र-
 वेश्य वृषणौ सीव्येत्सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ कार्यश्च गोष्फणाबंधः क-
 ट्यामावेश्य पट्टकं ॥ स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥
 कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचंदनपद्मकैः ॥ शिलादार्व्यमृतानुत्थैः सि-
 द्धं तैलं च रोपणं ॥ छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः
 ॥ बध्नीयात्कोशबंधेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ कार्यः शल्याहृते विद्धे
 क्रमोऽयं गात्रपिच्छिते ॥ शिरसोऽपहृते शल्ये वालवार्तिं प्रवेशयेत् ॥
 मस्तुलुंगे सुते कुट्टो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ॥ व्रणे रोहति चैकैकं
 शनैरपनयेत्कचं ॥ मस्तुलुंगसुतौ स्वादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ॥

१ वालवर्त्तैरमवेशात् ॥ आचरमोच्छ्वासादातुरं समुपाचरेदिति वचानान्मस्तुलुंग
 सुतावप्युपक्रममाह ॥ मस्तुलुंगस्य मज्जारूपस्य सुतौ ॥

शल्ये ढटतेऽगादन्यस्मात् स्नेहवर्ति निधापयेत् ॥ दूरावगाढाः सूक्ष्मा-
 स्या ये व्रणाः स्मृतशोणिताः ॥ सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन ता-
 न् ॥ भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छाहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ ज्वरो दाह-
 स्तृढाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनं ॥ संगो विण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वे-
 दोऽक्षिरक्तता ॥ लोहगंधित्वमास्यस्य स्याद्गात्रे च विगंधिता ॥
 आमाशयस्थे रुधिरं रुधिरं छर्दयत्यपि ॥ आध्मानेनातिमात्रेण शू-
 लेन च विनश्यति ॥ पक्वाशयस्थे रुधिरं सशूलं गौरवं भवेत् ॥ नाभेर-
 धस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ अभिन्नोऽप्याशयः सू-
 क्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ॥ असृजा स्यंदमानेन पार्श्वे मूत्रेण वस्तिवत् ॥
 तत्रांतर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननं ॥ रक्ताक्षं पांडुवदनमानद्धं च
 विवर्जयेत् ॥ आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रिते ॥ विरेचनं निरूहं
 च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ॥
 भुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैंधवसंयुतां ॥ अतिनिःसृतरक्तस्तु भिन्नको-
 ष्ठः पिबेदसृक् ॥ क्लिष्टच्छिन्नांत्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ मूर्च्छाद-
 योऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ॥ क्लिष्टांत्रः संशयी देही छिन्नां-
 त्रो नैव जीवति ॥ यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः ॥ व्युप-
 द्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयं ॥ अभिन्नमंत्रं निष्क्रांतं प्रवेश्यं न
 त्वनोऽन्यथा ॥ उरोगलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तत् ॥ प्रक्षाल्य
 पयसा दिग्धं तृणशोणितपांशुभिः ॥ प्रवेशयेत्कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः
 शनैः ॥ क्षीरेणाद्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिःपरिप्लुतं ॥ अंगुल्या प्रमृशे-
 त्कंठं जलेनोद्देजयेदपि ॥ तथाऽत्राणि विशंत्यंतस्तत्कालं पीडयन्ति
 च ॥ व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्ठमंत्रमनाविशत् ॥ तत्प्रमाणेन जठरं
 पाटयित्वा प्रवेशयेत् ॥ यथास्थानस्थिते सम्यगंत्रे सौन्दर्येदनुव्रणं ॥

१. अन्यथाभिन्नमित्यर्थः २. उत्पगिलशिरोग्रस्तमिति पाठः ॥ उत्पगिलशिरसा मर्को-
 रशिर्वेण ॥ उरोगल व. उत्पगिल ह्यणजे मुंगळा इति लोके ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं हि तत् ॥ वेष्टयित्वा ऽनु पट्टेन
घृतेन परिषेचयेत् ॥ पाययेत् ततः कोष्णं चित्रतैलप्लुतं पयः ॥
मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ॥ त्वगश्वकर्णकतकवदरी-
शल्लकीधवात् ॥ धातुकीमेषशृंगीभ्यां क्षीरिभ्यश्च बलाजटा ॥ त-
त्कल्कसाधितं तैलं प्रधानं व्रणरोपणं ॥ अनुवर्त्तेत वर्षं च यथोक्तां
व्रणयंत्रणां ॥ उदरान्मेदसो वर्ति निर्गतां भस्मना मृदा ॥ अवकी-
र्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूले ततः समं ॥ दृढं च बध्वा सूत्रेण कर्द्धये-
त्कुशलो भिषक् ॥ तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सरुदेव तु ॥ स्याद-
न्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजी-
र्णोऽन्ने घृतं पिबेत् ॥ क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतं ॥
रुग्दाहजित्सपष्ट्याह्नैः परं पूर्वोदितो विधिः ॥ मेदोग्रंथ्युदितं तत्र तै-
लमभ्यंजनं हितं ॥ तालीसं पद्मकं मांसी हरेण्वगुरुचंदनं ॥ हरिद्रे
पद्मबीजानि सोशीरमधुकं च तैः ॥ पक्वं सद्योव्रणेपूक्तं तैलं रोपणमु-
त्तमं ॥ गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ कार्यं वातास्रजित्-
सिर्दनाभ्यंगशोधनं ॥ विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहृतं हृतं ॥
वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनं ॥ प्रहर्तृयंत्रायुधघातगात्रे
सद्योव्रणाः काममनंतरूपाः ॥ तथाऽपि न त्रित्वमतिक्रमंते चयादि-
भेदैरिव मारुताद्याः ॥ इति सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधो नामैकत्रिंशो
ऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथातो भंगविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ पतनपीडनप्रहा-
राक्षेपणव्यालदंशप्रवृत्तिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थिभंगमुपदिशं-
ति ॥ तत्तु भग्नजातं संधावसंधौ च ॥ तत्र संधिमुक्तं षड्विधं ॥
उत्पिष्टं विश्लिष्टमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति ॥
तस्य सामान्यलक्षणं प्रसारणाकुंचननिवर्त्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्ररुजता

स्पर्शासहिष्णुत्वं ॥ अथोत्पिष्टे स्वस्थानएव संधीषूभयतः शोफो वेदना विशेषतश्च रात्रौ भवति ॥ विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं संधिविक्रिया च ॥ अवक्षिप्ते संधिविश्लेषस्तीव्रा च रुक् ॥ अति क्षिप्ते द्वयोरपि संध्यस्त्रोरतिक्रांतता वेदना च ॥ तिर्यक्क्षिप्ते त्वेकस्यास्त्रः पार्श्वतो गमनमत्यर्थवेदना च ॥ विवर्तिते संधिपार्श्वगमनाद्विषमांगता वेदना च ॥ असंधिभ्रं पुनर्द्वादशविधं ॥ तद्यथा ॥ कर्कटं वक्रं स्फुटितं वेदितमस्थिच्छलिकमश्वकर्णं पिच्चितं दारितं चूर्णितमतिपातितं शोषितं मज्जानुगतमिति ॥ श्वयधुत्राद्भुल्यं स्पंदनं विवर्तनं स्पर्शासहिष्णुता च पीड्यमाने शब्दः स्वस्तांगता वेदनातिप्रवृत्तिः सर्वासु चावस्थासु शर्म न लभत इति साधारणमसंधिभ्रं पं ॥ वैशेषिकं च ॥ समूढमुभयतोस्थ्यस्थिमध्ये भ्रं ग्रंथिरिवोन्नतं कर्कटानुकारिककर्कटकं ॥ अभुग्रमविमुक्तमस्थि वक्रं ॥ शूकपूर्णमिवाध्मानं विपुलैकदारि स्फुटितं ॥ द्विधाभूतं वेदिते प्रकंप्यमानं वेदितकं ॥ पार्श्वतोऽस्थिहीनउद्गते ऽस्थिच्छलिका ॥ अश्वकर्णवदुद्गतमश्वकर्णः ॥ पृथुतां गतमनल्पशोफं पिच्चितं ॥ अणुवेददारिवेदनावच्च दारितं ॥ स्पृश्यमानं शब्दवचूर्णितं ॥ अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रवेश्यतिपातितं ॥ अन्यतरपार्श्वीवशिष्टं शोषितं ॥ क्षतं भुग्रमुन्नम्यमानं मज्जति मज्जानुगतं ॥ एवमंत्यानि पंच रुच्छसाध्यानि ॥ कृशातिबालवृद्धासहानामल्पाशनानां वातात्मकानां कुष्ठिनामुपद्रवतां च ॥ असाध्यं तु मित्रं कटिकपालं संधिमुक्तं वा जघनमुत्पिष्टं कूर्परो विवर्तितस्तथा ललाटं चूर्णितमसंश्लिष्टकपालं च शिरःशंखपृष्ठस्तनांतरं भुग्रं चेति ॥ भवंति चात्र ॥ अथावनतमुन्नम्य मुन्नतं चावपीडयेत् ॥ आच्छेदनिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्त्तयेत् ॥ आच्छनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबंधनैः ॥ संधीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ॥ इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक्संस्थाप्य निश्चलं ॥

पट्टैः प्रभृतसर्पिर्भिर्वैष्टयित्वा सुखैस्ततः ॥ कदंबोदुंबराश्वत्थसर्जार्जु-
 नपलाशजैः ॥ वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्त्वनुभिः सुनिवेशितैः ॥ सुश्लक्ष्णैः
 सुप्रतिस्त्नैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ कुशाब्जैः समं बंधं पट्टस्योपरि
 योजयेत् ॥ शिथिलेन हि बंधेन संधिस्थैर्यं न जायते ॥ गाढेनाति-
 रुजादाहपाकश्वयधुसंभवः ॥ त्र्यहाद्यहादृतौ घर्मं समाहान्मोक्षये-
 द्विमे ॥ साधारणे तु पंचाहाद्भंगदोषवशेन वा ॥ न्यग्रोधादिकषाये-
 ण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ तं पंचमूलपत्रेण पयसा तु सेवेदनं ॥ सु-
 खोष्णं चावचार्यं स्याच्चक्रैलं विजानता ॥ विभज्य देशं कालं च-
 वातघ्नौषधसाधितं ॥ प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद्भृशशीतलान् ॥ गृ-
 ष्टिशीरं ससर्पिष्कं मधुगौषधसाधितं ॥ प्रातः प्रातः पिबेद्भृशः शीतलं
 लाक्षया युतं ॥ सत्रणस्य तु भृशस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ॥ कषायैः
 प्रतिसार्योऽथ शेषो भंगोदितः क्रमः ॥ लंबानि व्रणमांसानि प्रलिप्य
 मधुसर्पिषा ॥ संदधीत व्रणान्वैद्यो बंधनैश्चोपपादयेत् ॥ तान्समान्मु-
 स्थितान् ज्ञात्वा फलिनीरोधकटफलैः ॥ समंगाधातुकीयुक्तैश्चूर्णितै-
 र्वचूर्णयेत् ॥ पंचवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमन्वितैः ॥ धातुकीरो-
 धचूर्णैर्वा रोहत्याशु तथा व्रणः ॥ विश्लिष्टोत्पिष्टयोः संधिमेवमेवाव-
 षट्ठयेत् ॥ उपाचरेद्यथास्वं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ इति भंग उप-
 क्रान्तः स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारु-
 णोऽन्यथा ॥ पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ मासैः स्थै-
 र्यं भवेत्संधेर्यथोक्तं भजतो विधिं ॥ सामान्यं साधनमिदं विशि-
 ष्टं वक्ष्यते ततः ॥ नखसंधिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतमारया ॥ अ-
 वमथ्य स्तुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥ भग्नान्संधिविमुक्तांश्च रु-
 त्वा पूर्ववदंगुलीन् ॥ तंतुनाऽऽवेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रयोजयेत् ॥
 चक्रयोगेन मतिमानां च्छेदूर्ध्वास्थिनिर्गतं ॥ आं च्छेदूर्ध्वमधस्ताच्च

कटिभग्नं चिकित्सकः ॥ मुसलेनोत्क्षिपेत्क्षामंससंधौ विसंगते ॥
स्थानस्थितं च बध्नीयात्स्वस्तिकेन समाहितः ॥ कौर्परं तु भिषक्
संधिमंगुष्ठेनानुमार्जयेत् ॥ अनुमृज्य ततः संधिं पीडयेत्कूर्पूराद्भ्युतं ॥
प्रसार्याकुंचयेच्चैनं स्नेहसेकं च कारयेत् ॥ मणिबंधे च जानौ च गु-
ल्फे चैवं क्रियाक्रमः ॥ उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥
बध्नीयादादात्मैलेन परिपेकं च कारयेत् ॥ प्राग्गोमयस्य पिंडं वा धा-
रयेन्मृन्मयं ततः ॥ हस्ते जातबले कार्यं क्रमात् पाषाणधारणं ॥
सन्नमुन्नामयेत्स्विन्नमक्षकं मुसलेन तु ॥ तथोन्नतं पीडयेत् बध्नीया-
न्निविडं ततः ॥ ऊरुवच्च विधातव्यं बाहुभंगे प्रसाधनं ॥ ग्रीवायां
तु विवृत्तायां प्रविष्टायामथापि वा ॥ अवटावथ हन्वोस्तु प्रगृह्यो-
न्नमयेत्ततः ॥ समं कुशाभिर्बध्नीयादुत्तानं शाययेत्तु तं ॥ हन्व-
स्थिनी समानीय हनुसंधौ विसंगते ॥ स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक् पं-
चांगीबंधमाचरेत् ॥ घृतं वातघ्नमधुरैः सिद्धं नस्यं च पूजितं ॥ दंतान-
भग्नांश्चलितान्सरक्तानवपीडयेत् ॥ वयस्थस्वप्नान्बुद्धिः शीतैः परिपिच्य
प्रलेपनैः ॥ बहिर्निर्वापणैरंतः संधानीयैरुपाचरेत् ॥ बलाद्द्वयशृते क्षीरे
पद्मकादिशृतं घृतं ॥ नस्यगंडूषयोर्द्यौर्ज्यं चलद्विजहितानि च ॥
कल्कितैस्तद्विधैश्चास्य दंतमांसानि लेपयेत् ॥ त्रीन्मासान्मृदुभुंजीत
रसान्नं कठिनांस्त्यजेत् ॥ नासां विवृतां सन्नां वा ऋजुं कृत्वा श-
लाकया ॥ प्रत्येकतस्ततो नाडीं द्विमुखीं संप्रवेशयेत् ॥ ततः पटेन
संवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥ मग्नं कर्णं घृताभ्यक्तं न्यस्य बंधेन
योजयेत् ॥ सद्यःक्षतविधानं तु ततः पश्चात्समाचरेत् ॥ कटीजंघो-
रुभग्नानां कपाटशयनं हितं ॥ यंत्रणार्थं ततः कीलाः पंच कार्या
निबंधनाः ॥ जंघोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ श्रोण्यां
वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्याक्षकयोस्तथा ॥ विमोक्षे भग्नसंधीनां विधि-
मेवं समाचरेत् ॥ संधींश्चिरविमुक्तांश्च त्रिगंधस्विन्नान्मृदून् कृतान् ॥

उक्तैर्वधानैर्बुद्ध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ असंधिभग्रे रुढे तु
विषमोल्बणसाधिते ॥ आपोथ्य भंगं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥
भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥ पक्वमांससिराम्नायुः सं-
धिः श्लेषं न गच्छति ॥ वातव्याधिविनिर्दिष्टान्नेहान् भग्नस्य योज-
येत् ॥ चतुःप्रयोगान्वल्पांश्च वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ शालिनी
रसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ॥ मात्रयोपचरेद्भग्नं संधिसंश्लेष-
कारिभिः ॥ ग्लानिर्न शस्यते तस्य संधिविश्लेषकृद्धि सा ॥ लव-
णं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपं ॥ व्यायामं च न सेवेत भग्नो रुक्षं
च भोजनं ॥ सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्गुर्निबंधनात् ॥ सं-
क्षोभादपि यद्गच्छेदिक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ आदितो यच्च दुर्जातम-
स्थिसंधिमथापि वा ॥ तरुणास्थीनि नम्यंते भज्यंते नलकानि
तु ॥ कपालानि विभज्यंते स्फुटंत्यन्यानि भूयसां ॥ अनुल्बणमना-
विद्धं स्वस्थाने पर्यवस्थितं ॥ अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात् सु-
साधितं ॥ कृष्णांस्तिलान्विरजसो दृढवस्त्रवद्धान्सस क्षपा वहति वा-
रिणि वासयेत् ॥ संशोषयेदनुदिनं प्रतिसार्य चैतान्क्षीरे तथैव मधु-
ककथिते च तोये ॥ पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेवशोषितान्वा-
ढं ॥ विगततुषानरजस्कान्संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ नलदवाल-
कलोहितयष्टिकानखमिशिष्टवकुष्ठबलात्रयैः ॥ अगुरुकुंकुमचंदनसा-
रिवासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ पद्मकादिगणोपेतैस्तिल्पिष्टं ततश्च
तत् ॥ समस्तगंधमैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ शैलेयराम्नांशुमती-
कसेरुकालानुसारीनतपत्रोद्भिः ॥ सक्षीरशुक्लैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं
पचेत्तत्रलद्रादिभिश्च ॥ गंधतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्यक्जयति चाशु-
विकारान् ॥ वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि त्रिविधैरुपयो-
गैरिति ॥ इति अंगविज्ञानप्रतिषेधो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातो भगंदरविज्ञान प्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ हस्त्यश्वपृष्ठ-
गमनकठिनोत्कटकासनैः ॥ अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेधैः ॥
अनिष्टदिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ॥ प्रायेण पिटिकापूर्वा योऽगु-
ले द्वांगुलेऽपि वा ॥ पायौ व्रणोऽतर्वाद्यो वा दुष्टासृङ्गांसगो भवेत् ॥
वस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात्स्यंदनात्मकः ॥ भगंदरः सर्वगश्च दारय-
त्यक्रियावतः ॥ भगवस्तिगुदं तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ वातमू-
त्रशकृच्छुकं तैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरागतुः
सोऽष्टमः स्मृतः ॥ अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरं ॥ गूढमूलां
ससंरंभां रुगाढयां हृढकोपिनीं ॥ भगंदरकरीं विद्यात्पिटिकां न त्व-
तोऽन्यथा ॥ तत्र श्यावारुणा तोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ पिटिका
मारुतात्पित्तादुष्टग्रीवावदुच्छ्रिता ॥ रागिणी तनुरूष्माढ्या ज्वरधू-
मायनान्विता ॥ स्थिरा स्निग्धा महामूला पांडुः कंडूमती कफात् ॥
श्यावा ताम्रा सदाहोपा घोररुग्वातपित्तजा ॥ पांडुरा किंचिदा-
श्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ॥ पादांगुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविध-
व्यथा ॥ शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ॥ व्रणतां याति ताः
पक्वाः प्रमादात्तत्र वातजा ॥ चीयतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत्-
क्रमात् ॥ अच्छं स्रवद्भिरास्त्रावमजस्रं फेनसंयुतं ॥ शतपोनकसंज्ञो
ऽयमुष्टग्रीवस्तु पित्तजः ॥ बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भ-
वः ॥ वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ॥ जायते परितस्तत्र
प्राकारं परिखेव च ॥ ऋजुर्वातकफादृज्या गुदो गत्या तु दीर्यते ॥
कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ अशोमूले ततः शोफः
कंडूदाहादिमान् भवेत् ॥ स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥
स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमशोभगंदरः ॥ सर्वजः शंबुकावर्तः शंबुकाव-

र्तसन्निभः ॥ गतयो दारयंत्यस्मिन् रुग्णैर्दार्ढ्यैर्गुदं ॥ अस्थिलेशो-
 ऽभ्यवहृतो मांसगृह्या यदा गुदं ॥ क्षणोति तिर्यङ्घ्रिगच्छन्नुन्मार्गं
 क्षततो गतिः ॥ स्यात्तदा पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ जा-
 यते क्रमयस्तस्य स्वादंतः परितो गुदं ॥ विदारयंति न चिरादुन्मा-
 र्गी क्षतजश्च सः ॥ तेषु रुग्दाहकंद्वादीन्विद्याद्वणनिषेधतः ॥ पट्
 रुच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ प्रवाहिर्णीं वलीं प्राप्तं से-
 वर्नीं वा समाश्रितं ॥ अथ भगंदरिणमपक्वपिटिकं पाकपरिहारार्थ-
 मपतर्पणादिना व्रणप्रतिषेधविहितेन शीघ्रमुपाचरेत् ॥ पक्वपिटि-
 कं पुनरर्कादिकाथसिद्धस्त्रेहस्वभ्यक्तमवगाहस्त्रिचं ॥ भुक्तवंतं शंयं
 नस्थमर्शांसमिव यंत्रयित्वाऽर्वाचीनं पराचीनं बहिर्मुखमंतर्मुखं वा
 भगंदरं सम्यगीक्षेत ॥ तथाऽतर्मुखं यंत्रं प्रणिधाय प्रवाहणप्रविष्टं
 भगंदरमभिसमीक्ष्य सम्यगेषित्वा शस्त्रेण पाटयेत् ॥ बहिर्मुखं
 त्वेषिर्णीं प्रणीय साशयमुद्धरेत्सशस्त्रेणानंतरं चोत्तयमप्यग्निना क्षा-
 रेण चोपक्रमेत ॥ उष्ट्रग्रीवं क्षारेणैव ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथा-
 कालं साधयेदिति सामान्यो विधिः ॥ अथ शतपोनके नाडीरेकांतरि-
 ताः पाटयित्वा रोपयेत् ॥ रूढासु चेतराश्रिकित्सेत् ॥ अन्यथा तु वि-
 हृतं व्रणं गुदस्रोतोविदारणाद्वातविण्मूत्राण्यनुप्रपद्यते ॥ ततश्चोन्मार्ग-
 गो वायुराध्मानाटोपपायुशूलादीनुपजनयति ॥ तत्र स्त्रेहाभ्यक्तगुद-
 स्थास्त्रिगंधपिंडनाडीकुंभीस्त्रेदान्प्रयुंजीतावगाहं वा ॥ त्विचं वचाकुष्ठ-
 हिंगुव्योषलवणपंचकाजमोदाः सर्पिर्मद्यकांजिककुलत्थयूपान्यतमेन
 पाययेत् ॥ व्रणं चास्य मधुकतैलेनोष्णेन सिंचेत् ॥ गुदं च बलातैला-
 दिसिर्वातवेदनान्नैः ॥ अनेन विधाना वातादयः स्वमार्गमापतंति त-
 त्कृताश्च विकारा निवर्तते ॥ एवमेव परिक्षेपिण्यपि क्रमाद्गतिं नाडी-
 विहितेन क्षारसूत्रेण द्विशस्त्रिशो वाऽवदारयेत् ॥ सरुदेव ह्यवदारणा-
 दसाध्यता याप्यता वा स्यात् ॥ अर्शोभगंदरे पूर्वमर्शांसि छिंध्यात् ॥

ततो गत्यनुसारेण ॥ भगंदरमुन्मार्गिणं च प्रत्याख्यायोपचरेत् ॥ अ-
 निःसृतं च शल्यमाहरेत् ॥ तथा कृमिघ्नकर्म लेपाभ्यवहारयोः कुर्वी-
 त ॥ वेदनायां पूर्वोक्ताः स्वेदा वचादिपाचनं च ॥ साल्वणप्रदिग्धं वा
 ब्रणं कदलीमृगलोपाकाजिनकौशेयाविकैरुपनाहयेदिति ॥ भवति
 चात्र ॥ भगंदरे बहुच्छिद्रे छेदानेतान्प्रयोजयेत् ॥ गोतीर्थसर्वतोभद्र-
 दललांगललांगलान् ॥ पार्श्वगतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥
 सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वछेदो ऽर्द्धलांगलः ॥ पार्श्वद्वये लांगलकः सम-
 स्तांश्राग्निना दहेत् ॥ आस्त्रावमार्गान्निःशेषान्निव विवृणुते पुनः ॥
 यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यांतरांऽतरा ॥ आर्द्रकस्वसे सिद्धं
 कल्के वा पाययेद्दृतं ॥ भगंदरे मातृजे पक्वापक्के विरेचयेत् ॥ ज्यो-
 तिष्मतीलांगलिकाश्यामादंतीत्रिष्टितिलाः ॥ कुष्ठं शताह्वा गोलोमी
 तिल्वको गिरिकर्णिका ॥ हेमक्षीरी च वर्गोऽयं लेपाद्यैर्व्रणशोधनः ॥
 तिलकुंभवरादंतीगुत्थसिंधूत्थमाक्षिकैः ॥ सरुणरोचनाकुष्ठं शोधनं
 मांसरुत्पुनः ॥ मंजिष्ठासैधवक्षौद्रनागदंतीत्रिष्टितिलाः ॥ रसांजनं द्वि-
 रजनीतेजोहानिबपल्लवाः ॥ निकुंभकुंभरक्ताश्च कल्को नाडीव्रणापहः
 ॥ सुधासेलुत्रिष्टित्पाठामलयूहयमारकैः ॥ ज्योतिष्मतीलांगलिकास्व-
 र्जिकाकवचाक्षिकैः ॥ विष्यंदनाख्यं विपचेत्तैलं शोधनरोपणं ॥
 त्रिष्टित्पाठोहरिद्राऽर्कमूललोहाश्वमारकैः ॥ विडंगसारत्रिफलासुगर्क-
 क्षीरमाक्षिकैः ॥ तैलं समदनैः सिद्धं भगंदरनिबर्हणं ॥ सैधवा-
 र्कत्रिष्टित्पाठासंमगापूतिकाम्बिकैः ॥ समानुलुंगच्छदनैस्तैलं शोधन-
 रोपणं ॥ मधुतैलयुता विडंगसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ॥
 कृमिकुष्ठभगंदरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोपणा भवंति ॥ अमृतान्नुटिवेल्ल
 वत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ॥ क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं पिटि-
 कास्थौल्यभगंदरान् जयेत् ॥ गुग्गुलुपंचपलं पलिकांशा मागधिका
 त्रिफला च पृथक् स्थात् ॥ त्वक्नुटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्ठभगंदर-

गुल्मगतिघ्नं ॥ शृंगबेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितां ॥ काथेन दश-
मूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ उत्तमाखदिरसारजं रजः शीलयन्त्र-
सनवारिभावितां ॥ हंति तुल्यमहिषाक्षमाक्षिकं कुष्ठमेहपिटिकाभ-
गंदरान् ॥ भगंदरेष्वेष विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यंजनसाधनानि ॥
व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्बिदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ अश्व-
पृष्ठगमनं चक्षुरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यं ॥ साहसानि विवि-
धानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ इति भगंदरविज्ञान प्रतिपेधो
नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो ग्रंथ्यबुद्धौ श्लोपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥
कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्रगा मलाः ॥ वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं
स ग्रंथिर्यथनात्स्मृतः ॥ दोषास्रमांसमेदोऽस्थिसिराव्रणभवा नव ॥ ते
तत्र वातादायामतोदभेदान्वितो ऽसितः ॥ स्थानात्स्थानानंतरगतिरक-
स्माद्धानिवृद्धिमान् ॥ मृदुर्वस्तिरिवानद्भो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृ-
क् ॥ पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतं ॥ भिन्नोऽस्रमु-
ष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्वः पूयं
स्रवेद्घनं ॥ दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जंतुषु ॥ सिरामांसं च
संश्रित्य सस्त्रापः पैतलक्षणः ॥ मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्यथिमा-
वहेत् ॥ स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानद्रं कफाकृतिं ॥ प्रवृद्धं मे-
दुरैर्मेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ वायुना कुरुते ग्रंथिं भृशं स्निग्धं
मृदुं चलं ॥ श्लेष्मनुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं ॥ स विभि-
न्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ॥ अस्थिभंगाभिघाताभ्यामुन्न-
तावननं तु यत् ॥ सोऽस्थिग्रंथिः पदातेस्तु सहसाऽभोवगाहनात् ॥
व्यायामाद्वा प्रतांतस्य सिराजालं सशोणितं ॥ वायुः संपीड्य सं-
कोच्य वक्त्रीकृत्य विशोष्य च ॥ निःस्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते स

सिराव्हयः ॥ अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ॥ सार्द्धे वा
 बंधरहिते मात्रेऽश्माभिहिते ऽथवा ॥ वानोऽस्त्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य
 ग्रथितं व्रणं ॥ कुर्यात्सदाहः कंडूमान् व्रणग्रंथिरयं स्मृतः ॥ सा-
 ध्या दोषास्त्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्रलाः ॥ मर्मकंटोदरस्थाश्च मह-
 तु ग्रंथितोऽर्बुदं॥तल्लक्षणं च मेदोऽतैः पोढा दोपादिभिस्तु तत्॥प्रायो
 मेदःकफादघत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते॥सिरास्थं शोणितं दोषः संको-
 च्यानुंप्रपीड्य च ॥ पाचयेच्च तदानद्धं सास्त्रावं मांसपीडितं॥मांसांकुरै
 श्चितं याति दृष्टिं चाशु स्रवेत्ततः ॥ अजस्रदुष्टरुधिरं भूरि तच्छो-
 णितार्बुदं ॥ तेष्वसृङ्मांसजे वर्ज्यं चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥ प्रस्थि-
 ता वंक्षणोर्वादिमधःकार्यं कफोल्बणाः॥दोषा मांसास्त्रगाः पादौ काले-
 नाश्रित्य कुर्वते॥शनैः शनैर्घनं शोफं श्रुतीपदं तत्प्रचक्षते ॥परिपोटयुतं
 कृष्णमनिमित्तरुजं खरं॥रूक्षं च वानात् पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितं॥
 कफाद्गुरु स्निग्धमरुक् चितं मांसांकुरैर्बृहत् ॥ तस्यजेद्वत्सरातीतं सु-
 महत् सुपरिस्रुति ॥ पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदंत्येके तु पादवत् ॥ श्रुती-
 पदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं नृणां ॥ मेदस्थाः कंठमन्याक्षकक्षा-
 वंक्षणगा मलाः ॥ सवर्णान्कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन्
 ॥ अवगाढान्वहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ॥ पच्यंतेऽत्यरुजस्त्वन्ये
 स्रवंत्यन्येऽतिकंदुराः ॥ नश्यंत्यन्ये भवंत्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः ॥
 गंडमालाऽपचीचेयं दूर्बेव क्षयदृष्टिभाक् ॥ तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दि-
 पार्श्वरुक्कासपीनसां ॥ अमेदात्प्रकशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥
 अनुप्रविश्य मांसादीन्दूरं पूयोऽभिधावति ॥ गतिः सा दूरगमनाच्चा-
 डी नाडीव संस्रुतेः ॥ नाड्येका ऽनृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥
 सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्पहेतुश्च पंचमी ॥ वातात्सरुक् सूक्ष्ममुखी
 विवर्णा फेनिलोद्दमा ॥ स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तूद्वज्वरदाहस्र
 ॥ पीतोष्णपूतिपूयास्रुद्दिवा चातिनिषिंचति ॥ घनपिच्छिलसंस्त्रा-

वा कंडूला कठिना कफात् ॥ निशि चाभ्यधिकक्लेदा सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ॥ अंतःस्थितं शल्यमनाहृतं तु करोति नार्द्धं वहते च साऽस्य ॥ फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्त्रं च पूयं सरुजं च नित्यं ॥ इति ग्रंथ्यर्बुदश्लेपीपदापचीनाडीविज्ञानं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो ग्रंथ्यादिप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेष्वेव पूर्वं ग्रंथिषु बृहतीद्वयपिप्पलीचित्रकसाधितेन पुराणसर्षिषा स्निग्धं वामयेत् विरेचयेच्च ॥ कृतसंसर्जनस्य चोत्तमांगगतेषु ग्रंथिषु लाक्षाद्विरजनीविडंगशुंठीपूतीदारुभिः शिरो विरेचयेत् ॥ धूमकवलंगंडूपांश्च सेवेत् ॥ अंकोलमधुमातुलुंगहिंसापूतिदारुबिल्वमूलसरलकुष्ठवचावरुणत्वक्काः लातिविषाऽजगंधाभिलैपः ॥ श्यामासुरदारुसमंगाकोशातकीपुनर्नवासर्षपैर्वा ॥ सशोकरुक्स्तंभे चोपनाहयेद्यवसक्तुमधुककुष्ठशतपुष्पा देवदारुभिर्घृतयुक्तैः ॥ गोजाखरोष्ट्राश्वहस्तिमूषकमांसैर्वा वेसवारीकृतैर्वसातैलवद्भिः ॥ पलाशवृताग्निमंथत्वक्कल्केन मांसपिंडैर्वा बहुशः स्निग्धमंगुष्ठेन वेणुपर्वणा वा शनैः शनैः पुनःपुनर्विमर्दयेत् ॥ यथायथं च शोफवक्रियां प्रयुंजीत ॥ अथ वातजे ग्रंथौ दशमूलसिद्धं महास्नेहं पिबेत् ॥ अमृतानिंबबीजभाङ्गीश्यानाकतालपत्रीरुष्णगंधाऽगुरुभिः क्षीरपिष्टैः सुखोष्णैरालेपयेत् ॥ विविधाश्च वातव्याधिविहिताः स्नेहस्वेदोपनाहाः ॥ तथानुपशमे सिराव्यधः ॥ पक्वं तु विदार्य निरस्रपूयं कृत्वा ऽर्कादिवर्गाभसा प्रक्षाल्य तिलकल्केन च चित्रकदंतीसैंधवेनालेपयेत् ॥ तैलं च रोपणं राम्नासरलोशीरविडंगमधुकक्षीरसंस्कृतं पिबेत् ॥ कुर्यात्पित्तजे रक्तजे च जलौकसो न्यग्रोधादिः प्रदेहपरिपेकयोः पद्मकादिः पाचने च ॥ द्राक्षेश्वरसयुक्तो हरीतकीविरेकः ॥ पक्वे पाटिते च पित्तव्रणोक्तो विधिः ॥ कफजग्रंथिमंतःसंशुद्धस्य भृशं स्वेदयेद्विम्लापयेच्च ॥ काकादनीविकंकनकाकदंनिकारग्वर्धेगुदमूलमदनफलभाङ्गीकरंजैर्लेपयेत् ॥ तग-

रविङ्गैलवालुकचव्यपालाशष्टंतिचित्रकैर्वा ॥ भङ्गातकसैधवाजगंधा-
 सर्पपैर्वा ॥ एवमप्यपच्यमानममर्मस्थं विदार्य स्थितरक्तं निःशे-
 षमग्निना दहेत् ॥ सशेषो हि पुनरापूर्यते ॥ ततो निर्वापितं क्षारक्षौद्र-
 गुडोत्तरैरालेपयेत् ॥ संशुद्धं रोपयेत् ॥ मांसव्रणग्रंथी चैवमेव पाटये-
 त् ॥ मेदोजेऽप्ययमेव विधिः ॥ अपिच ॥ मेदोग्रंथिं तिलकल्क-
 दिग्धद्विगुणपटांतरितं तप्तेन फालेन दर्व्या वा जतुलिसया बहुशः
 प्रमृष्यते ॥ शस्त्रं चावचार्य पूर्ववन्मेदो दहेत् ॥ सुपकं वा विपाट्य
 मूत्रक्षालितं क्षौद्रसैधवमुवर्चिकाकांचनक्षीरीहरितालमिश्रैः क्षी-
 रपाकंप्रगाढैस्तिरैरालेपयेत् ॥ गुंजाद्विकरंजतापसवृक्षवंशावलेखमूत्र
 सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ सम्यक्शुद्धं चैनं रोपयेत् ॥ सिराग्रंथौ त्वमिन-
 वे तैलं साहचरं पिबेत् ॥ उपनाहश्च वातहरैर्वस्तिकर्म च कुर्यात् सि-
 राव्यथश्च ॥ वातार्बुदभैरंडपियालनारिकेलमज्जैर्वा रुक्कारुबीजोत्का-
 रिकयोपनाहयेत् ॥ आनूपामिपवेसवारैर्वा ॥ नाडीस्वेदं च कुर्यात् ॥
 बहुशश्चात्र शृंगेण रुधिरमवसेचयेत् ॥ वातहरवर्गकाथपयोम्लसिद्धं
 त्रैष्टं पिबेत् ॥ पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरेचनं च प्रयो-
 जयेत् ॥ शाककाकोदुंबरिकपात्रघृष्टे प्रियंगुपतंगसर्जरसार्जुनरोधम-
 धुमधुकैर्लेपः ॥ प्रियंगुश्यामागिरिकर्णिकांजनक्लीतनकद्राक्षासमला-
 न्यतमरससाधितं सर्पिः पीतं पित्तार्बुदश्लोषदोदरघ्नं ॥ श्लेष्मजे तूर्ध्व
 मधश्च हतदोषस्य स्त्रुतरक्तस्य च वमनविरेचनद्रव्यैः प्रलेपः ॥ काका-
 दनीशुकबर्हामिजिन्हामूलदक्षकपोतगृध्रपुरीषकाशमूलैर्वा ॥ पलाश-
 क्षारपिष्टैः पिण्याककुलत्थनिष्पावैर्वा मांसप्रगाढैर्दधिपिष्टैर्लेपयेत् ॥
 लेपास्वादलोभेन च निलीयमाना मक्षिकाः समुपेक्षेत तद्विमुक्तैः रु-
 मिभिरितैर्वा भक्ष्यमाणं च ॥ ततः रुमिभिर्भक्षितावशेषं शाकादि-
 पत्रैर्विलिख्याग्निना प्रतिसारयेत् ॥ अल्पमूलं वा त्रपुताश्रायःसीसप-
 ट्कबेष्टितं पुनः पुनश्च क्षारान् कालापेक्षया योजयेत् ॥ जात्यास्फो-

तकरवीरपल्लवांश्च व्रणशोधनाय कल्कादौ ॥ तैलं चात्र पाठाविडंग-
 भाङ्गीत्रिफलाकपायसिद्धमभ्यंगः ॥ मेदोर्बुदं स्विन्नभिन्नं सुशोधित-
 मेदस्कमुपशांतरक्तस्त्रावं सद्यः सीव्येत् ॥ ततो गृहधूमरोधमनःशिला-
 हरिद्रापतंगचूर्णैर्मधुसर्पिर्भिः प्रतिसारयेत् ॥ करंजतैलं चाभ्यंजनार्थं
 च युंजीत ॥ सर्वार्बुदानि च घटच्छया पर्यागनानि सुपरिशोधितानि
 रोपयेत् ॥ अपिचा॥सशेषदोषाणि हि योऽर्बुदानि करोति तस्याशु पुन-
 र्भवन्ति ॥ तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्तं क्षारेण शस्त्रेण तथाऽग्निना वा ॥
 श्लीपदे तु वातात्मके स्नेहस्वेदोपनाहान्प्रयुज्य गुल्फस्योपरिष्ठाङ्गु-
 ले सिरां विध्येत् ॥ एरंडतैलं गोमूत्रेण मासं पिबेत् ॥ जीर्णं ना-
 गरक्वथितेन पयसा पुराणधान्यान्यश्रीयात् ॥ त्रिटृतं च पाययेत् ॥ ब-
 स्तिं च प्रयुंजीत ॥ एवमप्यशाम्यदग्निना दहेत् ॥ पैत्तिके मृदुरुपना-
 हो गुल्फस्य चाधः सिरामोक्षः ॥ पित्तार्बुदोक्ताः स्नेहविरैकाः पित्तघ्नाश्च
 लेपाः ॥ श्लैष्मिके त्वंगुष्ठके सिरां मुंचेत् ॥ ससौद्रांश्च कफघ्नान्कपायान
 भीक्षणं पाययेत् ॥ यथाबलं वा हरीतकी वर्द्धमाना ॥ अदारीकाकजं-
 षाकाकादनीशुकनासाकदंबपुष्पीबृहतीद्वयमंतर्धूमं दग्ध्वा गोमूत्रेण
 बहुशः परिस्त्रावयेत् ॥ ततस्तत्क्षारोदकं क्षारकल्पेन विपचेत् ॥ द-
 द्याच्चात्र प्रतीवापं फल्गुशूकारव्यामदनफलरसं ॥ एष क्षारो मधुराक्षारे-
 णाभ्यस्तोऽन्वहं श्लीपदापचीग्रहणीदोषारोचकान्सर्वविषाणि च निय-
 च्छति ॥ तैलं वा पित्रेद्विडंगार्कमश्चिचित्रकचविकशुंठीदेवदोर्विलाताक्षर्य
 लवणपंचकैः सिद्धं ॥ आलेपयेच्च नागरामृताविडंगकटुकाभद्रदारुभिर्मू-
 त्र पिष्टैरुस्तंभोक्तैश्च भेषजैः ॥ यथासन्नं च शोधनं शीलयेत् ॥ गंडमा-
 लायां कुंभनिकुंभद्रवंतीजीमूतककोशातकीफलविपकं घृतमुभया-
 नुलोमनं पिबेत् ॥ शार्ङ्गिष्ठामूलं च तक्रपिष्टं वमनार्थं सुखोदकेन वा
 ॥ जातीबर्हिष्टनिर्गुंडीजीमूतकैरंडमूलत्वक्चूर्णं वा ॥ सिरां चास्य
 विध्येत् ॥ सशेषदोषं तु कौष्टिकं नवकं पाययेत् ॥ रसांजनं गोमूत्र-

तंदुलोदकान्यतरेण वा ॥ तदेव च नावयेत् ॥ मधूकसारं वा ॥ शि-
 युफलानि वा ॥ निंबकरंजकरवीरसिद्धं वा ॥ विरेचनकं च धूमं पि-
 वेत् ॥ अपक्वांश्च गंडाच्चाकुलीसैंधवनागरैर्लेपयेत् ॥ गुंजाकरवीरार्क-
 श्यामासिद्धार्थकैरजामूत्रयुक्तैर्दशरुत्वो विपकं तैलं लवणपंचकपिप्प-
 लीमरिचचूर्णोपेतमभ्यंगात्सर्वा वस्थमपच्यशोर्बुदनाडीदुष्टव्रणवल्मी-
 कानपोहति ॥ सौवर्चलसैंधवोद्भिददंतीभल्लातकचित्रककल्केन सिद्धं
 तैलमभ्यंगोऽपचयां ॥ तंदुलीयकस्वरसेन वा समरिचनिर्गुंडीरसं तैलं
 साधितमभ्यंगपाननावनैर्गंडमालानाडीव्रणकुष्ठानितार्त्तिहरं ॥ काका-
 दनीनहिकाऽग्निजिह्वावंध्याकर्कोटकीविशालापाठोत्तुंडकीजीमूतको-
 शातकीबीजैर्द्वैपलांशैर्विपकर्षयुक्तैर्निर्गुंडीस्वरसोपेतं करंजतैलप्रस्थं
 विपचेत्तत्पूर्वदेव प्रयुक्तं परमपचीघ्नं ॥ अमर्मजांश्च गंडानपकानेवो
 धृत्याग्निना क्षारेण वा प्रतिसारयेत् ॥ सर्पपट्टक्षादनीकाथैर्व्रणक्षाल-
 नं ॥ तिलकुंतलकक्षारपिष्टस्तिलकल्कः सुखोष्णो लेपः ॥ काक-
 कलासगौराहिनिर्माककूर्माणामन्यतमस्यांतर्धूमदग्धस्य मर्षांगुदतै-
 लप्लुताऽभ्यंगः ॥ मांसीसर्जरसकार्पासीफलसैंधवैः स्तन्यपिष्टैस्तैलं
 पक्कमभ्यंगो व्रणकाठिन्यघ्नः ॥ सर्पाजगरवसतैलं समं त्रयमेतदप-
 चीव्रणघ्नं ॥ श्लीपदोक्तानि च तैलानि प्रयोजयेत् ॥ एवमनुपशमे
 वामपार्श्वजायां दक्षिणजंघापृष्ठमध्यादिद्रवस्तेरधस्तादूर्ध्वं वा शस्त्रे-
 णाक्षिमात्रं व्रणं कृत्वा मत्स्यांडजालनिभं मेदोऽपनीयाग्निना दहेत्
 ॥ अग्नेनेतरपार्श्वजा व्याख्याता ॥ एवमुभयपार्श्वजायां गंडमालायामु-
 मयतः ॥ यवमुद्गप्राथं च गंडमालासु भोजनं ॥ नाडीमनिलजामुपनाह्य
 पूयगतिमस्या निःशेषमेपित्वा च दारयेच्छस्त्रेण ॥ ततस्तिलापामार्गफ-
 लकल्केन ससैंधवेन पूरयित्वा बध्नीयात् ॥ पित्तजां सघृतक्षीरया पद्मका
 दिरुतयोत्कारिकयोपनाहितां विदारितां च तिलनागरदंतीमंजिष्ठाक-

लकेनपूरयेत् ॥ श्यामात्रिभंडीत्रिफलातिल्वहरिद्राद्वयकल्कक्षीरसंस्कृतं
 सर्पिरभ्यंगः परं नाडीनिवर्हणं ॥ श्लेष्मजां सक्तुकुलत्थकिण्वसर्षपैरुपना
 ह्य विदार्य च तैलसैधवसौराष्ट्रीनिकुंभैर्लेपयेत् ॥ दंतीचित्रकमुवर्चिकासै
 धवतालीतालपूतिकापामार्गपलैस्तैलं समूत्रं पाचितमभ्यंगः ॥ शल्यहे-
 तुकीं पाठयित्वा सर्वशः शल्यं विशोध्य मधुघृततिलकल्कप्रतिच्छन्नां
 बधीयात् ॥ बिल्वकपित्थकुंभीकखर्जूरवनस्पतिशलाटुकाथे प्रियंगुमु-
 स्तोरुबूकशकुनसुगंधिकारोधमोचरसधातुकीपुष्पगर्भं तैलं प्रतिसाधितं
 प्रसाधयत्याशु शल्यजां गतिं ॥ अशस्त्रकृत्यायां नाड्यां भेदनैषिण्यां-
 ऽते समुद्भिद्य क्षाराक्तं सूत्रं प्रवेशयेत् ॥ तदसन्निधाने त्वरयेत्तरेषि-
 ण्या च तेनानवदीर्णायां तदनुस्यूतमन्यदन्यत्क्षारसूत्रं संचारयेदाग-
 तिभेदादयमनपायोऽभ्युपायः सूक्ष्मानेकगतिषु भगंदरेषु मूलेषु च छि
 द्रितेषु ग्रंथ्यर्बुदेष्विति ॥ भवति चात्र ॥ व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंभीरा-
 दिषु साधनं ॥ या वर्यो यानि तैलानि तच्चाडीष्वपि शस्यते ॥ बि-
 भीतकाम्रास्थिवटप्रवालहरेणुकाशाल्मलिबीजयुक्ता ॥ वराहविष्टा
 च मपी सुदग्धा तैलप्लुता सर्वगतीर्निहंति ॥ धत्तूरकं मदनकोद्रवजं
 च बीजं कोशातकीशुकनसामृगभोजिनी च ॥ अंकोल्लजं च कुसुमं
 परिकल्प्य चूर्णं लाक्षोदकापहतदोषगतौ प्रयोज्यं ॥ मिश्रितं तेन
 तैलं च परमं गतिरोपणं ॥ सौकरेषु च कंदेषु कृतं वच्चाव्हयेषु च ॥
 भङ्गातकार्कमरिचैर्लेवणोत्तमेन सिद्धं विडंगरजनीद्वयचित्रकैश्च ॥
 तैलं समार्कवरसैर्विनिहंति रुच्छ्रां नाडीं कफानिलकृतामपि च व्रणां
 च ॥ इति ग्रंथ्यर्बुदश्ल्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधो नाम पंचत्रिंशोऽ-
 ध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ स्निग्धा सवर्णा ग्रंथिता
 नीरुजा मुद्गसन्निभा ॥ पिष्टिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥

१ सौवहेषु च कंदेष्वितिपाठः ॥ तत्र सुवहा गंधनाकुली

यवप्रख्या यवाकारा नाभ्यां मांसश्रिता घना ॥ अवक्रा चाल-
 जी वृत्ता स्तोकपूया घनोन्नता ॥ ग्रंथयः पंच वा पट्टा कच्छपी क-
 च्छपोन्नता ॥ कर्णस्योर्ध्वं समंताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ शा-
 लूकाभा पनसिका शोफः स्त्वल्परुजः स्थिरः ॥ हनुसंधिसमुद्भू-
 तस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ शाल्मलीकंटकाकाराः पिटिकाः सरुजो
 घनाः ॥ मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ते पद्म-
 कंटका ज्ञेया यैः पद्ममिव कंटकैः ॥ चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं क-
 फवातजैः ॥ पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुंबरसन्निभा ॥ महादाह-
 ज्वरकंठी विवृता विवृतानना ॥ गात्रेष्वंतश्च वक्रस्य दाहज्वररुजा
 न्विताः ॥ मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ततः कष्ट
 तराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ॥ या पद्मकर्णिकाकारा पिटि-
 का पिटिकाचिता ॥ सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ॥
 मंडला विपुलोत्सन्ना सरागा पिटिकाचिता ॥ कक्षेति कक्षासन्ने
 षु प्रायो देशेषु साऽनिलात् ॥ पित्ताद्भवति पिटिकाः सूक्ष्मा
 लाजोपमा घनाः ॥ तादृशी महती त्वेका गंधनामेति कीर्तिता ॥
 घर्मस्वेदपरीतेऽंगे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ राजिकावर्णसंस्थानप्रमा-
 णा राजिकाह्वया ॥ दोषैः पित्तोल्बणैर्भदैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ शो-
 फोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकज्जालगर्दभः ॥ मलैः पित्तोल्बणैः
 स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ कक्षाभागेषु जायते येऽग्न्याभाः
 साऽग्निरोहिणी ॥ पंचाहात्ससरात्राद्वा पक्षाद्वा हंति जीवितं ॥ त्रि-
 लिंगा पिटिका वृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेहिका ॥ विदारीकंदकठिना वि-
 दारी कक्षवंक्षणे ॥ मेदोनिलकफैर्ग्रथिः स्नायुमांससिराश्रयैः ॥ मि-
 त्तो वसाज्यमध्वाभं सवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥ मांसं विशोष्य ग्रथितां

१ वातकफाभ्यां ॥ २ वातकफाभ्यां ॥ ३ वातकफाभ्यां ४ काखमां-
 जरीनिलीके

शर्करामुपपादयेत् ॥ दुर्गंधि रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥
 तां स्रावयन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्कराबुद्धं ॥ पाणिपादतले संधौ
 जत्रूर्ध्वं चोपचीयते ॥ बलमीकवच्छनैर्ग्रथिस्तद्दृग्दृग्गुणिर्मुखैः ॥
 रुग्दाहकंडूक्लेदाद्वैर्वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ शर्करोन्मथिते पादे
 क्षते वा कंटकादिभिः ॥ ग्रंथिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत्
 ॥ वेगसंधारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयं ॥ अणूकरोति बाह्यांतमार्ग-
 मस्य ततः शकृत् ॥ कृच्छ्राग्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ॥
 कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरं ॥ चिप्यमक्षतरोगं च वि-
 द्यादुपनखं च तं ॥ कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥
 दुष्टकर्मसंस्पर्शात्कंडूक्लेदान्वितांतराः ॥ अंगुल्योऽलसमित्याद्भुस्ति-
 लाभांस्तिलकालकान् ॥ कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्मपांस्तानेव चो-
 न्नतान् ॥ मषेभ्यश्चोन्नतरान् चर्मकीलान् सितासितान् ॥ तथा-
 विधो जतुमणिः सरुजो लोहितस्तु सः ॥ कृष्णं सितं वा सहजं मं-
 डलं लाञ्छनं समं ॥ शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ॥
 श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्रादन्यत्र नीलिका ॥ परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं
 श्यावं च मारुतात् ॥ पित्तात्ताम्रांतमानीलं श्वेतांतं कंडुमत्कफात्
 ॥ रक्ताद्रक्तांतमाताम्रं सोषं चिमिचिमायते ॥ वायुनोदीरितः श्ले-
 ष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ततस्त्वग्जायते पांडुः क्रमेण च वि-
 चेतना ॥ अल्पकंडूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥ असम्यग्बम-
 नादीर्णपित्तश्लेष्मान्निग्रहैः ॥ मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि
 च ॥ उत्कोठः सानुबंधस्तु कोठ इत्यभिधीयते ॥ भवति चात्र ॥
 प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ यान्विज्ञाय न संमु-
 ख्येच्चिकित्सायां चिकित्सकः ॥ इति क्षुद्ररोगविज्ञानं नाम षट्त्रिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ अजगल्लिकामपक्वां
जलौकोभिर्ग्राहयेत् ॥ यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्कैश्च लेपयेत् ॥ प-
क्वामजगल्लिकां व्रणवदुपाचरेत् ॥ यवप्रख्यादीन् पाषाणगर्दभांता
न् स्वेदयित्वा सुरदारुकुष्ठमनःशिलालैर्लेपयेत् ॥ मुखदूषकान् रोध्रतुव-
रिकाभ्यां प्रदिद्यात् ॥ वटपत्रनारिकेलशुक्तिकाभ्यां सैधववचाक्षिभे-
पजसिद्धार्थकैर्वा ॥ एवमशांतौ छर्दयेत् ॥ ललाटे च सिरां विध्येत् ॥ पद्म-
कंटकेषु निंबांबुवांतं निंबोदकसिद्धं सर्पिः सक्षौद्रं पाययेत् ॥ निंबारव-
धकषायश्चोद्धर्त्तनं ॥ विट्तादीन् जालगर्दभांतानिस्वेल्लिकां च पित्तविस-
र्षवञ्चिकित्सेत् ॥ विशेषतो राजिकं चापाकवच्छर्करादूर्वाकटशर्कराभिः
क्षीरपिष्टाभिलेपः ॥ अभीक्षणं च मृजाशीलनं ॥ जालगर्दभे वा त्रिफलां
युंजीत ॥ अग्निरोहिणीमपि प्रत्याख्याय पित्तविसर्षवदुपाचरेत् ॥ प-
क्वां तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत् ॥ विदारिकां जलवासिनी-
भिः शोधयित्वा विल्वमूलागमृत्तिकावर्षाभ्वजकर्णपलाशकल्केन प्र-
लिपेत् ॥ अनुपशाम्यन्तौ त्वभ्यज्य स्वेदयित्वा च विम्लापयेत् ॥ पक्वां
शस्त्रेण विदार्य निंबपटोलविदारिकल्केन प्रच्छाद्य बध्नीयात् ॥ क्षीरि-
वृक्षवदरखदिरकषायो व्रणप्रक्षालनं ॥ शुद्धां मधुरकषायसंस्कृतेन
तैलेन रोपयेत् ॥ शर्करावुदं भेदोवुदवदुपाचरेत् ॥ बल्मीकं हस्त-
पादस्य चोपरिष्ठान्मर्मणि वा जातं प्रवृत्तमतिबहुच्छिद्रावृतं सशोफं
च वर्जयेत् ॥ अतोऽन्यथा तु प्राकृतशुद्धेः शोणितमपहरेत् ॥ सक्तु-
पल्लवणगुडूच्यारेवतश्यामादंतीकुलिस्थिकामूलैर्लेपयेत् ॥ पक्वे तु
सर्वगन्तिदुष्टमांसानि च शस्त्रेण सम्यक् शोधयित्वाऽग्निना क्षारेण वा
दहेत् ॥ सुशुद्धे व्रणे च भल्लातकमनःशिलैलाकालानुसार्यगुरुचंद-
नैर्निबतैलं रोपणार्थं श्रपयेत् ॥ कदरं च शस्त्रेणोत्कृत्य स्रोहेन दहेत् ॥
रुद्धगुदे निरुद्धमणिवच्चिकित्सा ॥ चिप्यं शोणितावसेकसंशोधनैरु-

पाचरेत् ॥ व्यपगतोष्माणं चैनमुष्णांबुना परिषिच्य यथायोगं श-
 ख्त्रेण परिकृत्यापनयेत् ॥ ततो रसांजनरोचनानेपालीतेजोव्हाकल्कै-
 रंबुषिष्टैः शोधयित्वा कालेषकागुरुहरिद्रारसांजनसिद्धेन तैलेन रो-
 पयेत् ॥ मधुरकषायसिद्धेन वा ॥ अवशिष्टं सर्जरसचूर्णेन पूरये-
 त् ॥ कुनखमपि प्रदुष्टमेवमेवोपक्रमेत् ॥ अलसे ऽम्लकांजिका-
 वसिकौ चरणौ निंबतिलपटोलीकासीसरोचनाकक्केनालेपयेत् ॥ निदि-
 ग्धिकारससिद्धेन सर्पपतैलेनाभ्यज्य रोचनाकासीसमनःशिलाचूर्णैः
 प्रतिसारयेत् ॥ तिलकालकान्मषकांश्च सूर्यकान्तेनाग्निना दहेत् क्षारेण
 वा ॥ चर्मकीलं जनुमणिं च तद्दृच्छ्रेणोत्कृत्य दहेत् ॥ लांच्छनव्यंग-
 नीलिकासु यथासन्नां सिरां विध्येत् ॥ क्षीरिदृक्षकल्कैश्च क्षीरपिष्टैर्ले-
 पयेत् ॥ बलाऽतिबलामधुकहरिद्राभिर्वा मधुकागरुपयस्याकालीय-
 कैर्वा तरुणकपित्थतिंदुकरजनीभिर्वाऽम्लिकामूलेन वा शूकरदंष्ट्रया
 वा मधुघृतयुक्तया ॥ विशेषेण व्यंगेष्वसृक्स्त्रावपूर्वमंजनं ॥ क्षौ-
 द्रेण वा यष्टीमंजिष्ठाऽजाक्षीरेण चार्द्रदाडिमत्वक् तेनैव बालामलकं
 गोमूत्रे सप्ताहं स्थितं दधिमेंडेन वा कालीयकरोध्रोत्पलकिंजल्कं नव-
 नीतेन वा श्वेताश्वखुरमषी ॥ तत्रापि वातजेषु देवदारुदुरालभा
 बृहतीमंजिष्ठामूर्वाऽपामार्गत्रायमाणाशुकनासावलाविदारीयववदरकु-
 लत्थबिल्वोत्पलशतावरीदर्भमूलकाये शृंगीविडंगगर्भं घृतं विपक्रम-
 धोपभुक्तं पानमभ्यंगं नावनं च सायं योजयेत् ॥ प्रलेपं च न्यग्रो-
 धदेवदारुहरीतकीपूतिकरंजमदनफलचूर्णैर्घृतयुक्तैः बदरमजाकोद्रव-
 लाजचूर्णेन वा सघृतेन श्वेतचमरास्थितालपत्रैः स्नन्यमधुघृतैर्वा ॥
 पैत्तेषु बलामधुकागधिकाक्षीरकाकोलीस्वगुप्ताफलकाकमाचीतुगा-
 हाभिः सपयः सर्पिः सिद्धं पूर्ववत्प्रयोजयेत् ॥ मृद्दीकाश्वेतपाकखर्जू-
 रपरूषकसौवीरबदरहिमेदापुनर्नवकसेरुकामृणालैर्वा सक्षीरैरुपस्त्रिगंधं
 चैनमिक्षुरसेनोभयतो विरेचयेत् ॥ कृतरुधिरावसेचनश्च व्यंगं मधु-

सारिवाबलाचंदनरोध्रोत्पलैर्घृतपुक्तरालेषयेत् ॥ प्रपौंडरीमकधुकनी-
लोत्पलसारिवाकदलीमूलप्रवालमुवर्णगैरिकैर्वा ॥ शीतमधुरमक्षपानं
प्रवातमहःस्वप्नं सौमनस्यं च सेवेत ॥ कफजेषु दशमूलदेवदारुहरी-
तकीश्वदंष्ट्रामालतीकाथे मुस्तकुष्ठहरिद्राऽमरतरुकत्कैस्तद्वत्साधि-
तं सर्पिस्तद्वदेवोपयुंजीत ॥ तुत्थरोचनारोध्रप्रियंगुकालीयकैर्मधुघृ-
तैर्लेपः ॥ देवदारुसरलबलाशिगुमूलैर्वा मनःशिलातुत्थरसांजनैर्वा म-
धुना क्षारेण दशरात्रं प्रलेपः ॥ रक्तजेषु क्षीरसर्पिःस्निग्धस्य सिरां वि-
स्त्रावयेत् ॥ वमनविरेचने च पित्तवत्कुर्यात् ॥ आलेपश्चास्य चंदन-
मधुककलकेन ॥ घृतवसासर्जरसनीलोत्पलशंखवेतसकदलीमूलमूर्वा-
मधुककलकेन वा ॥ प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तः क्रमोऽने चाग्निना दहेत् ॥
उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः सक्षारलवणं च तैलमभ्यंगः ॥ को-
ठे कुष्ठचिकित्सितं चेक्षेत ॥ इति क्षुद्ररोगप्रतिषेधो नाम सप्तत्रिंशो-
ऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य
सहसा भजतोऽथवा ॥ दोषाध्युपितसंकीर्णमलिनाणुरजःपैथां ॥
अन्ययोनिमनिच्छंतीभग्न्यां नवमूतिकां ॥ दूषितं स्पृशतस्तोयं र-
तौनेष्वपिनैव वा ॥ विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान्प्रलेपादीन्प्रयच्छतः ॥ मु-
ष्टिदंतनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥ वेगनिग्रहदीर्घातिस्वरस्पर्श-
विघट्टनैः ॥ दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ जनयं-
त्युपदंशादीनुपदंशोऽत्र पंचधा ॥ पृथग्दोषैः ससुधिरैः समस्तैश्चात्र
मारुतात् ॥ भेदे शोफो रुजश्चित्राः स्तंभस्त्वक्परिपोटनं ॥ प-
कोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ श्लेष्मणा कठिनः स्नि-

१ वाताद्यधिष्ठीतस्तथा संकीर्णः संकटो मलिनोऽणुः सूक्ष्मो रजोमार्गो यस्या
स्तथाविधां स्त्रियं ॥ २ महिष्यादिका ॥ ३ भगिन्यादि ॥ ४ सविषजंत्वादिभिर्दूषि-
तं जलं स्पृशतः ॥ ५ रतौनेष्वपि नैव जलं स्पृशतः ॥

ग्वः कंडूमान् शीतलो गुरुः ॥ शोणितेनासितस्फोटसंभवोऽस-
 त्नुतिज्वरः ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ॥ तीव्रा रु-
 गाशु पचनं दारणं कृमिसंभवः ॥ याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृ-
 त्यवे सन्निपातजः ॥ जायंते कुपितैर्दीर्घैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥
 अंतर्बहिर्वा मेदूस्व कंडूला मांसकीलकाः ॥ पिच्छिलास्रस्रवा यो-
 नौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ॥ तेषां स्युपेक्षया प्रंति मेदूपुंस्त्वभगार्त्तवं
 ॥ गुदस्य बहिरंतर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ सर्पपामानसंस्थाना
 घनाः सर्पपिकाः स्मृताः ॥ पिटिका बहवो दीर्घा दीर्घते मध्यतस्तु-
 याः ॥ सोऽवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ॥ कुंभिका र-
 क्तपित्तोत्था जांबवास्थिनिभा ऽशुभा ॥ अलर्जा मेहवद्विद्यादुत्तमां
 रक्तपित्तजां ॥ पिटिकां माषमुद्गाभां पिटिका पिटिकाचिता ॥
 कार्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ पाणिभ्यां भृशसं-
 न्येदे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ मृदितं मृदितं वस्त्रसंख्यं वातकोपतः
 ॥ विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ विमर्दनादिदु-
 ष्टेन वायुना चर्ममेदूजं ॥ निवर्त्तते सरुग्दाहं कचित्पाकं न गच्छति ॥
 पिंडितं ग्रथितं चर्म तत्प्रलंबमधो मणेः ॥ निरुत्तसंज्ञं सकफं कंडू-
 काठिन्यवत्तु तत् ॥ विरुढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ॥ वा-
 तेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि तत् ॥ खोतोमूत्रं ततोऽभ्येति
 मंदधारमवेदनं ॥ मणोर्विकासरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ॥ लिंगं शूकै-
 रिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवं ॥ शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तै-
 दाह्या ॥ छिद्रैरणुमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितं ॥ वातशोणितकोपेन
 तं विद्याच्छतपोनकं ॥ पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वर-
 दाहवान् ॥ मांस्पाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ सरागैर-

१ मेदू जाता पुंस्त्वं प्रंति भगे जाता आर्त्तवंप्रति ॥ २ आशुजेति पाठोऽष्टांगतदये
 ३ पाणिभ्यामतिशयेन संव्यूढे घृष्टे सति ॥ ४ स्पर्शहानिसंज्ञा ॥ ५ ईषलोहितैः

सितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितं ॥ मेहनं वेदना चोग्रा तं विद्या-
दसृगर्बुदं ॥ मांसार्वुदं प्रांगुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ॥ कृष्णानि
भूत्वा मांसानि विशीर्यते समंततः ॥ पक्वानि सन्निपातेन तान्विद्या-
तिलकालकान् ॥ मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ च-
तुरो वर्जयेदेषां शेषांश्छीघ्रमुपाचरेत् ॥ विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायते
दुष्टभोजनात् ॥ विषमस्थानशयनमृशमैथुनसेवनैः ॥ दुष्टार्त्तवादपद्र-
व्यैर्बीजदोषेण देवतः ॥ योनौ क्रुद्धोऽनिलः कुर्याद्द्रुक्तोदायामसुप्तताः
॥ पिपीलिकासृष्टिमिव स्तंभं कर्कशातां स्वनं ॥ फेनिलारुणकृष्णा-
ल्पतनुरुक्षार्त्तवस्तुतिं ॥ स्तंसं वंक्षणपार्श्वार्त्तौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च
॥ तांस्तांश्च स्वगदान् व्यापद्वातिकी नाम सा स्मृता ॥ सैवातिचर-
णा शोकसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुवं-
क्षणं ॥ रुजन्तंदूपयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ वेगोदावर्त्तना-
द्योनिं प्रपीडयति मारुतः ॥ सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदाहृतं विमुं-
चति ॥ इयं व्यापदुदाहृता जातघ्नी तु यदाऽनिलः ॥ जातं जातं सुतं
हंति रौक्ष्याद्दुष्टार्त्तवोद्भवं ॥ अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते
मरुत् ॥ अग्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ सास्थिमांसं
मुखं तीव्ररुजमंतर्मुखीति सा ॥ वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपि-
तोऽनिलः ॥ स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ॥ वेगरो-
धादृतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं ॥ करोति योनेः शोषं च शुष्का-
ख्यां स्राऽतिवेदना ॥ पडहात्सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयांश्मरुत् ॥ व-
मेत्सरुक्नोरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ॥ योनौ वातोपतप्ता-
यां स्त्रीगर्भं बीजदोषतः ॥ नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् पंडसंज्ञाऽनु-
पक्रमा ॥ दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ कुरुते वि-

१ यथादिरोगविज्ञानोपे तच्च त्रिदोषजं ॥ २ स उक्तो विद्रध्यादिविज्ञानोपे ॥

वृतां स्वस्तां वातिकीमिव दुःखितां ॥ उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायो-
निं महारुजां ॥ यथास्त्रैर्दृषणैर्दुष्टं पित्तं योनिं समाश्रितं ॥ करोति
दाहपाकोषापूतिगंधज्वरान्वितां ॥ भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतसिता-
र्त्तवां ॥ सा व्यापत्पैत्तिकी रक्तयोऽन्याख्याऽसृगतिमृतेः ॥ कफोऽभि-
ष्यंदिभिः कुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनां ॥ शीतलां कंदुलां पांडुं पिच्छि-
लां तद्विधमृतिं ॥ सा व्यापच्छैष्मिकि वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः
॥ सदाहकाश्रयैवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ पित्तलाया नृसंवा-
से क्षवधूद्गारधारणात् ॥ पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥
शूना स्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ॥ बस्तिकुक्षिगुरुत्वानि-
सारारोचककारिणी ॥ श्रोणिवंक्षणरुक्तोदज्वरकृत् सा परिप्लुता ॥
वातश्लेष्मामयव्यासा श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ उपप्लुता स्मृता यो-
निर्विप्लुताख्या त्वधावनात् ॥ संजातजंतुः कंडूला कंड्वा चातिरति-
प्रिया ॥ अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ॥ कर्णिकां ज-
नयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं ॥ सा कर्णिनी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाश-
याश्रितैः ॥ यथास्त्रोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ इति योनि-
गदा नारी यैः शुक्रं न प्रयच्छति ॥ ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चा-
प्नोति दारुणान् ॥ असृग्दराशोऽगुल्मादीर्नावाधांश्चानिलादिभिः ॥
इति गुह्यरोगविज्ञानीयो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ उपदेशेषूपन्नमात्रे-
षु पाकपरिहारार्थं मेढ्रमध्ये सिरां व्यधेत् ॥ जलौकसो वा योजये-
त् ॥ उभयतश्चास्य विधिवद्दोषानपहरेद्विशेषतो विरेचनेन ॥ तदयो-
ग्यस्य त्वत्युच्छ्रितानास्थापनेन ॥ यथायोगं च लेपसेकादीनविरतं वि-
दध्यात् ॥ एवं सद्य एव रुक्शोफरागसंश्रमा निवर्त्तते ॥ पक्षेषु तु शस्त्र-
मवचारयेत् ॥ सधृतक्षौद्रेण च तिलकल्केन वा लेपयेत् ॥ अपिच ॥ जंब्वा

अमुमनोनीपश्वेतकांबोजिकांकुरान् ॥ शलकीबदरीबिल्वपलाशति-
 निशोद्धवाः ॥ त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ॥ स काथः
 क्षालनं तेन पकं तैलं च रोपणं ॥ गोजीविडुंगमधुकसर्वगंधैश्च पे-
 षितैः ॥ तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोऽब्हालरसांजनैः ॥ हरेणुपुष्पकासी-
 ससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ॥ लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशवणापहः ॥
 दावीत्वक्सेव्यताक्षर्योत्थलाक्षागोक्षुरविडूसैः ॥ सक्षौद्रतैलसर्पिर्भिल्लै-
 पः श्रेष्ठो व्रणे तथा ॥ लाक्षाद्राक्षाऽतसीक्षौद्रैः क्षौद्रशैलेयताक्षर्यजैः
 ॥ कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणी परं ॥ सामान्यं साधनमि-
 दं वातिकं तु प्रलेपयेत् ॥ अपकं कुष्ठयष्ट्याब्हसुरदारुपुनर्नवैः ॥ क्षि-
 ग्धोष्णैर्लोध्रसरलराम्नापुंड्राब्हसंयुतैः ॥ अथवा निचुलैरंडवीजगोधू-
 मचिकसैः ॥ गैरिकांजनमंजिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः ॥ सचंदनोत्प-
 लैः शीतैर्घृताढ्यैः पित्तसंभवं ॥ पद्मोत्पलमृणालैर्वा ससर्जार्जुनवेतसैः ॥
 सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करैश्चुमधूदकैः ॥ धवशालाश्वकर्णाजकर्णत्वग्भिः
 कफोत्थितं ॥ सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ रजन्य-
 तिविषामुस्तसरलामरदारुभिः ॥ सपर्णपाठापत्तुरैरथवा श्लेष्मसंभवं ॥
 न च याति यथा पाकं प्रयनेत तथा भृशं ॥ पकैः स्नायुसिरामांसैः
 प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ उपदंशद्वये शिष्टे प्रत्याख्यायाचरेत्कियां
 ॥ अशीसि च यथायोगं शुद्धदेहस्य शस्त्रक्षारादिभिः साधयेत् ॥ उ-
 पदंशोक्ताश्चात्र रसकियालेपाः ॥ सर्पपिकां विलिख्य कषायैरवचू-
 र्णयेत् ॥ तैरेव तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् ॥ अवमंथे जलैकसो योज-
 येत् ॥ पक्वमिच्छं धवतिंदुकशलकीपत्तंगसर्जकतेन तैलेनारोपयेत्
 ॥ तद्वत् कुंभीकामुपाचरेत् ॥ रोध्रतिंदुकत्रिफलाकृतस्तु लेपस्तैलं
 च रोपणं ॥ अलर्जीं सुतरक्तां कषायैरवचूर्णयेत् ॥ तेष्वेव च तैलं
 व्रणरोपणार्थं कुर्वीत ॥ उत्तमपिटिकां शस्त्रेण छित्वा कषायचूर्णप्रदे-
 हैर्मधुमद्भिरुपाचरेत् ॥ पुष्करिकासंब्यूहस्पर्शहानित्वक्पाकेषु पित्त-

विसर्पोक्तो विधिः ॥ मृदितं कोष्णेन बलातैलेन सेचयेत् ॥ मधुरद्र-
व्यकल्कैः सुखोष्णैर्घृतसिकैरुपनाहयेत् ॥ अधीलिकां जलौकोभि-
र्ग्राहयेत् ॥ तथाऽनुपशमे श्लेष्मग्रंथिमिव शस्त्रेणोद्धरेत् ॥ निवृत्तं
सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयेत् ॥ स्त्रिन्नमुपनाहयेत् त्रिरात्रं पंचरात्रं वा
साल्वणेन ततो भूयः स्वेदयित्वा घृतेनाभ्यज्य शनैः शनैश्चर्मसमा-
नयन्मणिमवपीडयेत् ॥ पीडयित्वा च पुनरुपनाहयेत् ॥ स्निग्धो-
ष्णं चान्नपानं ॥ अवपाटिकायामप्ययं विधिः ॥ निरुद्धमणेः सु-
वर्णादिकृतां दारुजां वा जतुसृतां नाडीमुभयतो द्वारां स्नेहाभ्यक्तां
स्रोतसि प्रणिधाय शूकरशिशुमारयोर्वसद्या मज्जा वा परिषेचयेत् ॥ च-
क्रतैलेन वा वातहरसिद्धेन वा त्रिवृतेन वा ॥ तृतीये तृतीयेऽहनि नाडीं
पीनतरां विदध्यात् ॥ एवमस्य स्रोतोद्वारं विवर्द्धयेत् स्निग्धं चाहारं
भोजयेत् ॥ एवमनुपशांतौ शस्त्रेण सेवनीं परिहृत्य दारयित्वा सद्यः
क्षतवदुपाचरेत् ॥ ग्रथितं नाडीस्वेदेन स्वेदयित्वा स्निग्धोष्णैरुपना-
हयेत् ॥ शतपोनकं लिखित्वा कषायचूर्णैः सक्षौद्रैर्लेपयेत् ॥ वि-
दार्यादिसिद्धेन तैलेन रोपयेत् ॥ रक्तार्बुदे रक्तविद्रथिवत्साधनं ॥ सर्वेषु
च यथास्वमंतःशुद्धिं कषायलेपघृततैलरसक्रियाचूर्णान् शोधनरोपणा-
न्विदध्यात् ॥ योनिव्यापदि तु वातिक्यां लवणतैलाकां योनिं
पिंडनाडीकुंभप्रभृतिभिः स्वेदयेत् ॥ ततः सुखोष्णांबुपरिषिक्तस-
र्वगात्रां जांगलरसैर्भोजयेत् ॥ बलाद्रोणहृद्यनिर्यूहे पयस्याशालि-
पर्णीमागधिकाशतावरीकाकनासाश्रावणीशर्कराजीवनीयमहाकषाय-
गर्भं क्षीरचतुर्गुणं घृततैलाढकं साधयेत् ॥ तत्पानान् सर्वान् वा-
तपित्तविकारानपोहति गर्भजननं च ॥ शतावरीत्रिफलागुडूची-
काश्मर्यमृद्धीकाकसेरुकपरुषकहरिद्राहृयसहचरशुकनासापुनर्नवैः का-
र्षिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धो वातजान् योनिरोगानपहरति गर्भजननश्च ॥

सैधववचोपकुंचिकापिप्पलीवृषकयवक्षाराजमोदाजाजीसितोपलाचि-
त्रकचूर्णो मदिराकुलितः सर्पिषा संघावीकृत्य भक्षितो योनिपा-
श्वैर्वस्तिवेदनाशोऽगुल्महृद्रोगहरः ॥ शूले वृषकरास्त्रागोक्षुरक-
शृतं पयः पिबेत् ॥ वृषकमानुलुंगमूलमदयंतिकासैधवपिप्पलीकृ-
ष्णजीरककल्कं वा मद्येन ॥ तेनैव चार्जकमूलं बिल्वयुतं पि-
प्पलीयुक्तं सौवर्णलोपकुंचिकापिप्पलीयुक्तं वा मद्येनावंतिसोमेन वा
॥ दंतीत्रिफलागुडूचीकाथः सुखोष्णो योनेः परिपेकः ॥ कुष्ठतगरदे-
वदारुवार्ताकिनीसैधवैः साधितं तैलं पिचुना धारयेत् ॥ रात्रामालती-
छिन्नरुहामधुकवलाव्याघ्रीदेवदारुचित्रकयूथिकामूलैः कार्पिकैस्तैल-
प्रस्थो वाजिमूत्रे द्विगुणपयसा विपकः पिचुना प्रणीतोऽनिलार्तिह-
रः ॥ बस्तिकर्माभीक्षणं स्वेदं च प्रयोजयेत् ॥ विशेषतो वानह्रैः सु-
कुमारकबलातैलशिरीषतैलैः सशतपाकसहस्रपाकैश्चानुवासनमुत्तरव-
स्तिश्च ॥ एष क्रमो विशेषेण योनेर्वेदनाकार्कश्यस्तभसंस्पर्शहानि-
घ्नः ॥ अतिचरणादिषु सर्वास्वनिलजास्त्रयमेव क्रमः ॥ धारयेच्चाति-
चरणायां यवगोधूमकिण्वकुष्ठशतपुष्पाश्यामाहाप्रियंगुबलाखुपर्णीक
लकरुतामुत्कारिकां ॥ प्राक्चरणाशुष्काविप्लुताकर्णिनीषु तैलमुत्त-
रवस्तिं दद्यात् ॥ धारयेच्च विप्लुतायां गोमत्स्थान्यतरपित्तेनैकविंशकृ-
त्वो भावितान् क्षौमनक्तकान्किण्वचूर्णमाक्षिकमेवं युक्तमस्याः स्रो-
तांसि विशुद्ध्यन्ति कंडुक्केदशोफाश्च निवर्त्तते ॥ कार्णिन्यां कुष्ठार्कप-
ल्लवपिप्पलीसैधवैर्वस्तमूत्रपिष्टैर्वर्ति कृत्वा धारयेत् ॥ श्लेष्महरं च स-
र्वं कर्म ॥ उपाटतायाभानूपमांसरसाः क्षीरं स्वेदो दशमूलत्रिष्टताका-
थकल्कसिद्धश्च श्लेहः पानानुवासनोत्तरवस्तिषु ॥ योनिसंसे च महा-
योनिप्रभृतिष्वेष एव विधिः ॥ जातघ्न्रीरक्तयोनिरक्तक्षयासु कुटज-
काश्मर्यकाथसिद्धं सर्पिरुत्तरवस्तौ दद्यात् ॥ अथवा मृगाजाविवरा-

हरुधिराम्लदधिमधुघृतानीति ॥ भवति चात्र ॥ स्नेहस्वेदनवस्स्या-
 दि वातलास्रनिलापहं ॥ कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तक्रियामु च ॥
 श्लेष्मलासु च रुक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथायथं ॥ सन्निपाते विमिश्रं
 तु संसृष्टासु तु कारयेत् ॥ स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुस्थितां स्था-
 पयेत्समां ॥ पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां संवृतां व्यधयेत् पुनः ॥ प्रवेश-
 येन्निःसृतां तु विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्य-
 भूता स्त्रियो मता ॥ सर्वा व्यापन्नयोनिं च कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ मृ-
 दुभिः पंचभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नामुपाचरेत् ॥ सर्वतः सुविशुद्धा-
 याः शेषं कर्म विधीयते ॥ वस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणं ॥
 हिंसाकल्कं समीरात्तौ कोष्ठमभ्यज्य धारयेत् ॥ पंचवल्कस्य पित्ता-
 र्थ्या श्यामादीनां कफानुरा ॥ वामिन्याप्लुनयोश्चैव स्वेदयित्वा प्रयोज-
 येत् ॥ तर्पणं स्नेहपिचुभिर्भोजनं चानिलापहं ॥ शल्यकीर्जिगणीजंबू-
 धवत्वकूपंचवल्कलैः ॥ कपायैः साधितास्त्रेहात् पर्युपप्लुनयोः पिचुं ॥
 कुलीरसूकरवसासर्पिर्भिर्मधुरैः शृतैः ॥ पूरयित्वा महायोनिं बधीया-
 त्क्षौमनक्तकैः ॥ प्रशस्तां सर्पिपाऽभ्यज्य क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ॥ व-
 धीयाद्देसवारस्य पिंडं मूत्रेण कल्कितं ॥ यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं
 तच्च कारयेत् ॥ सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोण्यां विशेषतः ॥ न हि
 वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ॥ अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दो-
 षस्य भेषजं ॥ पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रियाः ॥ शी-
 ताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ शतावरीमूलतुलाचतु-
 ष्कात्क्षुण्णपीडितात् ॥ रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकं ॥ जीव-
 नीयैः शतावर्या मृद्रीकाभिः परुषकैः ॥ पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधु-
 कार्द्धपलान्वितैः ॥ सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकं ॥ श-
 र्कराया दशपलं क्षिपेल्लिह्यात् पिचुं ततः ॥ योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृ-
 ष्यं पुंसवनं परं ॥ क्षतक्षयममृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकं ॥ काम-

लां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहं ॥ अपस्मारार्दितायाममदोन्मादां-
 श्च नाशयेत् ॥ एवमेव घृतं क्षीरं जीवनीयोपसाधितं ॥ गर्भदं पित्त-
 जानां च रोगाणां परमं हितं ॥ रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुब्रंधमवेक्ष्य च
 ॥ यथादोषोदयं युंज्याद्रक्तस्थापनमौषधं ॥ तिलचूर्णं दधिघृतं फा-
 णितं शौकरी वसा ॥ क्षौद्रयुक्तं जयेत्पीतं वातोत्तरमसृग्दरं ॥ वराह-
 स्य रसो मेध्यः सकौलत्थश्च तद्गुणः ॥ पत्रकल्को घृते भृष्टो राजादन-
 कपित्थयोः ॥ शर्कराक्षौद्रयष्ट्याहनागरैश्च युतं दधि ॥ पयस्योत्पल-
 शालूकविसकालीयवारिजं ॥ सपयःशर्कराक्षौद्रं रक्तपित्तोत्तरे पिबेत्
 ॥ तंदुलीयकमूलं वा सक्षौद्रं तंदुलांभसा ॥ सताक्ष्यशैलां लाक्षां वा
 छागेन पयसा पिबेत् ॥ वासाघृतं तिक्तघृतं रक्तपित्ते हितं च यत् ॥
 मधुकं त्रिफलां रोध्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ॥ मद्यैर्निवगुडूच्यौ च क-
 फजेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ पाठां जंब्वाभ्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसांजनं ॥
 अंबष्टां शालमलीपिच्छां समंगां वत्सकत्वचं ॥ बाल्हीकबिल्वातिवि-
 पारोधतोयदगैरिकं ॥ शुंठीमधुकमाचीकारक्तचंदनकट्फलं ॥ कटुंग-
 वत्सकानंताधातकीमधुकार्जुनं ॥ पुण्ये गृहीत्वा संचूर्ण्य सक्षौद्रं
 तंदुलांभसा ॥ पियेदर्शःखतीसारे रक्तं या चोपवेश्यते ॥ दोषा जं-
 तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥ योनिदोषं रजोदोषं
 श्यावश्वेदारुणासितं ॥ चूर्णं पुण्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितं ॥
 सर्वेषु गर्भस्त्रावोक्तं प्रदरेषु प्रशस्यते ॥ रक्तक्षयायां क्षीरं च जी-
 वनीयशृतं पिबेत् ॥ योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्त्तिः संशोधने हिता ॥
 वाराहं बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥ भावितं पयसाऽर्कस्य
 माषचूर्णं समैधवं ॥ वर्त्तिः कृता क्षणं धार्या सेक्तव्याऽनुसुखांबुना ॥
 पिप्पलीमाषमरिचशताह्वाकुष्ठसैधवैः ॥ प्रदेशिन्यंगुलीतुल्या वर्त्तिर्यो-
 निविशोधिनी ॥ उदुंबरशलादूनां द्रोणं द्रोणैऽभसः क्षिपेत् ॥ सपंच-

१ पयःसर्पिरिति पाठः ॥ पयःसर्पिः क्षीरोत्थं घृतं ॥ २ गजादनकपित्थयोरिति पाठः

बल्कतिलकमालतीनिबपद्मैः ॥ निशास्थिते जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं
विपाचयेत् ॥ पलाशशाल्मलीलाक्षाधवनिर्यासबल्कलैः ॥ पिष्टैर्युक्तं
च तस्त्रेहपिचुं योनौ निधापयेत् ॥ सराकरैः कपायैश्च शीतैः कुर्वीत
सेचनं ॥ पिच्छिला विवृता योनिश्चिरदुष्टा तु दारुणा ॥ सप्ताहा-
च्छुष्यति क्षिप्रमपत्यं च समश्रुते ॥ उदुंबरस्य दुग्धेन पट्टकत्वो भा-
वितांस्तिलान् ॥ तैलं काथेन तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ॥ धा-
तुक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ॥ जंब्वाभ्रसारकासीसरोध-
कटफलतिंदुकैः ॥ सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुंबरशलाटुभिः ॥ अक्ष-
मात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ तैलप्रस्थं तदभ्यंगपिचुवस्ति-
पु योजयेत् ॥ शूनोत्तानोन्नता मुष्ठा पिच्छिला स्वाविणी तथा ॥
विष्णुतोपद्रुता योनिः सित्थ्येत्सस्फोटशूलिनी ॥ अर्कनिवाभ्रकोशाभ्र-
बिल्वपूगधवोद्भवैः ॥ करंजजिगिणीजंबूकरंजारुंनशिग्रुजैः ॥ प-
लाशमधुकोत्थैश्च कपायैर्धावनं परं ॥ मुक्तसीधुमधून्मिश्रैर्योन्याः
स्नावनिवारणं ॥ कुर्यात् सतक्रगोधूमयुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ॥ यवा-
न्नमभयारिष्टसीधुतैलं च शीलयेत् ॥ पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च
समाक्षिकान् ॥ रोहीतकजटाकल्कं पांडुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ धात्रीमद्दोऽ
थवा कल्कं सिनामाक्षिकसंयुतं ॥ मधुनाऽऽमलकीचूर्णं रसं वा प्रा-
शयेत् सिते ॥ सरोधकल्केन वटत्वक्कपायेण सेचयेत् ॥ आस्त्रावे क्षौ-
मपट्टान्वा भावितांस्तेन धारयेत् ॥ प्लक्षत्वक्चूर्णार्पिडं वा धारयेन्मधु-
नोक्षितं ॥ योन्यां श्लेहाक्तया रोध्रप्रियंगुमधुकस्य च ॥ धार्यां म-
धुघृता वर्तिः कपायाणां च भूरिशः ॥ स्त्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपये-
द्वा घृतद्रुतैः ॥ सरलागुग्गुलुयवैः सतैलैः कटुमत्स्यकैः ॥ कासीसं त्रि-
फला कांक्षी साम्रजंब्वस्थिधातकी ॥ पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तधूर्णो-
वैशद्यकारकः ॥ पलाशधातुकीजंबुसमंगामोचसर्जजः ॥ दुर्गधे पिच्छि-

लोक्लेदे स्तंभनशूर्ण इष्यते आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परि-
 पेचनं ॥ स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकं ॥ धारणं
 वेसवारस्य कशरापायसस्य च ॥ दुर्गंधानां कषायः स्यात्तैलं वा
 कल्क एव वा ॥ चूर्णो वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ श्ले-
 ष्मजानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ॥ पित्ते समधुक-
 क्षीरा वाते तैलाः स्तम्भसंयुताः ॥ सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हि-
 तं ॥ एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विंदन्ति योषितः ॥ अदुष्टे प्राकृते-
 बीजे जीवोपक्रमणे सति ॥ पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेंद्रियं
 ॥ परीक्ष्य वर्णैर्दीपाणां दुष्टं तद्गैरुपाचरेत् ॥ मंजिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफ-
 लाशर्करावचाः ॥ द्वे निरो मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥ प-
 यस्या हिंगुकाकोली वाजिगंधा शतावरी ॥ पिष्ट्वाऽक्षाशैर्घृतप्रस्थं प
 चेत्क्षीरचतुर्गुणं ॥ योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ॥ आयुष्यं
 पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परं ॥ फलसर्पिरितिख्यातं पुष्पे पीतं
 फलाय तत् ॥ अत्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितं ॥ एतत्परं च
 बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनं ॥ इति गुह्यरोगप्रतिषेधो नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

इति शल्यतंत्रं नाम पंचममंगं समाप्तं ॥ ५ ॥

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ पुरा खल्वमृतार्थं सुरा-
 सुरैः सलिलनिधेर्विमथ्यमानात्क्रोधइव रूपवान्सत्त्वं समुद्भूव रुष्णं ह-
 रितर्नयनमूर्ध्वप्रदीप्तकेशं दंष्ट्राकरालं भैरवारावरूपं ॥ तद्दर्शनादेव य-
 तो देवदानवा विषण्णास्तस्माद्विषसंज्ञामवाप ॥ तत्र सहसैव सर्वभूता-
 नि निर्दग्धुक्कामउपयोगविशेषैर्विषममृततां नयमानो ब्रह्मा ऽनुनीयौ-

१ पुष्पे आर्तवकाले पीतं फलाय भवति

पधिषु न्यस्तवान् ॥ ततश्च स्थावरासु मूर्तिष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते ॥ जंगमं पुनः पृथिव्याभारावतारार्थमुखादिरूपेण विष्णुनिर्ममे ॥ तयोः स्थावरं मूलपत्रपुष्पफलत्वक्सारनिर्यासक्षीरधातुकंदभेदाद्दशाधिष्ठानं ॥ तत्र मूलविषाणि क्लीतनकाश्वमारकगुंजामुग्धकगर्गरककरघाटकादीनि ॥ पत्रविषं कालपत्रकालंबरवरदकरंभार्कादीनां ॥ पुष्पविषं वल्लीजरेणुककरंभमहाकरंभादीनां ॥ फलं कुमुद्वृत्तिरेणुकाकरंभमहाकरंभनंदनकतुवरकादीनां ॥ त्वक्सारनिर्यासाः करककरघाटककरंभमहाकरंभनाराचकादीनां ॥ क्षीरं कुमुद्वृत्तिदंतीस्रुद्यकजालिनीव्यालादीनां ॥ धातवो हरितालफेनाश्मभस्परक्तप्रभृतयः ॥ कंदजानि तु हालाहलकालकूटवत्सनाभशृंगीसर्पपवालककर्मकवैराटकमुस्तकसाक्तुकक्रौंचकबलाहलकमहाविषपुंडरीकगालवमूलकमर्कटकककरवीरकेंद्रापुधसांकोचकलांगलकतैल्पपकुशमुस्तकेंद्रमुष्ककरोहिषाजनाभकादीनि ॥ तत्र मूलविषैरुपयुक्तैरुद्देष्टनप्रलापमोहाः प्रजायन्ते ॥ पत्रविषैर्जृभोद्देष्टनश्वासाः ॥ पुष्पविषैश्छर्द्याध्मानमोहाः ॥ फलविषैर्दाहमुष्कशोफौ ॥ निर्यासविषैः प्रसेकास्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोवेदनाः ॥ क्षीरविषैर्जिह्वागौरवं शरुद्भेदश्च ॥ धातुविषैस्तालुदाहमूर्च्छाहृदयपीडाः ॥ सर्वमेव च स्थावरं ज्वरहिष्मातं द्रादंतहर्षहनुस्तंभगलग्रहफेनवमनाऽरुचिश्वासमूर्च्छाः करोति विशेषेण कंदजं ॥ तत्पतिनीक्षणत्वादाशुकारितरं ॥ इतरं तु प्रायः कालांतरप्राहरणं ॥ सर्वमपि चैतन्मूलमित्युच्यते मूलाश्रयत्वात्पत्रादीनां ॥ जंगमस्य त्वाश्रयाः षोडश ॥ दृष्टिनिःश्वासस्पर्शदंष्ट्रामुखनखास्थिरमूत्रपुरीषशुक्लार्त्तबलालाशूकपित्तशोणितशवानि ॥ तानि पुनः सर्पकीटकणभाद्याश्रितानि ॥ तत्कृतानां यथास्वमामयानां साधनं चोत्तरत्र वक्ष्यते ॥ सर्वं च प्रायशो जंगमं निद्रातंद्राक्लमदाहरोमहर्षशोफपाकातिसारात्करोति ॥ द्विविधमपि चैतद्विषं तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदसूक्ष्मव्यवा-

व्याशुकारिविकाशिलच्चव्यक्तरसैर्देशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च ॥ तत्र तै-
 क्ष्योष्ण्यात् पित्तं रक्तं च प्रकोपयति रौक्ष्याद्वायुं वैशद्यादसक्तवेगं
 प्रसरति सौक्ष्म्याद्वायित्वाच्च दोषधानुमलादीन्समंताच्छरीरावयवा-
 ननु प्रविशत्याशुकारित्वादाशु व्यापादयति विक्राशित्वान्मर्मच्छेदेन
 मर्ति व्यामोहयति लाघवाद्गुर्निर्हरमव्यक्तरसत्वाच्छ्लेष्मप्रकोपमन्तरसां
 श्च सर्वाननुवर्त्तते ॥ अत एव च प्रयत्नेनात्रानि विषतो रक्षेदित्युक्तं ॥
 अपाकित्वाज्जरां नो याति तेनाभ्यवहृतमवश्यं मारयति मंत्रौषध-
 बलेन चोपशमितमपि प्रत्ययमासाद्य प्रकुप्यतीति ॥ भवति चा-
 त्र ॥ स्थावरं जंगमं चेति विषं प्रोक्तमरुत्रिमं ॥ रुत्रिमं गरसंज्ञं तु
 क्रियते विविधौषधैः ॥ हन्ति योगवेशनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥
 शोफपांडूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति वा ॥ अपि चैतद्विषं सर्वं ती-
 क्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितं ॥
 विषं हि देहं संप्राप्य प्राग्दूषयति शोणितं ॥ कफपित्तानिलांश्चा-
 नु समं दोषान् सहाशयान् ॥ ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय क-
 ल्यते ॥ शरीरं दूषिते रक्ते सर्वं चिमिचिमायते ॥ कोठः समंडलः स्वे-
 दो रोमहर्षश्च जायते ॥ क्षुद्रकीटा इवांगे मे विसर्पतीति मन्यते ॥
 विनामयति गात्राणि जृम्भते शिशिरप्रियः ॥ व्यापिनस्तस्य दुष्टस्य
 रक्तस्य विषतेजसः ॥ वातादयो वशं यांति बलिनोऽप्यबला इव ॥
 विषं यद्दोषभूयिष्ठं तं दोषं प्राक् प्रपद्यते ॥ आश्रये यस्य यस्यैव त-
 तस्तदवतिष्ठते ॥ तज्जान् विकारांन्कुरुते घान्सर्पेषूपदेक्ष्यते ॥ वा-
 ताशयस्थं कुरुते तथा श्लेष्मामयानपि ॥ पित्तश्लेष्माशयगतं तद्द-
 त्पित्तकफोद्भवान् ॥ तत्रापि चोत्तमांगस्थे सकोठं शूयते शिरः ॥
 विशेषादक्षिकूटौष्ठनासास्थं हृष्टदंतता ॥ तालुशोषो रुजा मूर्ध्नि व-
 क्त्रे चिमिचिमायनं ॥ अर्थेषु चक्षुरादीनामप्रवृत्तिर्हनुग्रहः ॥ इत्य-
 न्यत्रापि च विषं स्थितमंगेऽभिलक्षयेत् ॥ व्याप्यैव सकलं देहमुपरु-

ध्य च वाहिनीं ॥ विषं विषमिव क्षिप्रं प्राणानस्य निरस्यति ॥ पीतं
मृतस्य हृदयं जग्धदिग्धाभिविद्धयोः ॥ दंशे तिष्ठति भूयिष्ठं सर्वतः
पिंडितं विषं ॥ नाद्यादतो विशेषेण तेषां मांसं तदाश्रयं ॥ यथा-
स्वं भक्षिते पीडा यथास्वं च क्रियाक्रमः ॥ सप्त वेगान्विषस्याद्दुरष्टा-
विति पुनर्वसुः ॥ दुष्यति प्रथमे वेगे रसश्छर्दिप्रसेककृत् ॥ द्विती-
येऽस्त्रं चिमचिमाजृंभावेपथुकारि तत् ॥ तृतीये पिशितं कंदूकोठमंड-
लशोफदं॥दोषाश्रतुर्थे तेषु स्युर्यथायथमुपद्रवाः॥पंचमे दर्शने भ्रान्तिः
षष्ठे हिध्मासमुद्भवः॥सप्तमे स्कंधभग्नस्य जायते मृत्युरष्टमे ॥ दुष्यति
प्रथमे रक्तं द्वितीये श्वयथूदयः ॥ तृतीयेऽग्रे चिमिचिमा चतुर्थे ज्वरंमू-
र्च्छना॥ पंचमे पांडुजिह्वाऽऽस्यशोफः षष्ठे हृदि व्यथा ॥ सप्तमे मरणं
वेग इति नम्रजितो मतं॥मूर्च्छा हृदि परं पीडा शिरोरुगपतंत्रकः॥हि-
ध्मा च दारुणो मर्मच्छेदो जीवितसंक्षयः॥सप्तमे वेगा मूर्च्छाद्या विदे
हपतिना स्मृताः॥रक्तमांसवसास्त्रायु तथाऽस्थ्याद्यास्त्रयःक्रमात्॥आ-
श्रयाः सप्त सप्तानामित्यालंबायनोऽब्रवीत् ॥ वेगान्धन्वंतरिस्तद्वत्सर्प-
दष्टस्य मन्यते ॥ स्थानवर्जं समस्थाने दोषानिच्छति कोष्ठगान् ॥
धान्वंतरेषु याः सप्त कलाः पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥ अतीत्य तासामैकैकां
वेगं प्रकुरुते विषं ॥ तत्कालकल्पं कालेन कलामभ्येति यावता ॥ ऊ-
ह्यमानं समीरेण तावद्देगांतरं स्मृतं ॥ मुनिना येन यत्रोक्तं तत्सर्वमि-
ति दर्शितं ॥ जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवाताक्षपशोषितं
वा ॥ स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं दूषीविषास्त्रं विषमभ्युपैति ॥
वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफाहतं वर्षगणानुबंधि ॥ तेनादितो भि-
न्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ मूर्च्छन्वमन् गद्गदवाक्प्रमु-
ह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिंगजुष्टः ॥ आमाशयस्थे कफवातरोगी पित्ता-
शयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः

१ वाहिनीरितिपाठः २ स्वभावतो वा गुणविग्रहीतमिति सौश्रुते पाठः

स यथा विहंगः ॥ स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान्करोति धातुप्रभवान्विकारान् ॥ प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वमाहिताशनैः ॥ दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविपं स्मृतं ॥ स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ॥ जिह्वायाः श्यावता स्तंभो मूर्च्छा त्रासः क्रमो वमिः ॥ द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कंठे च वेदना ॥ विपं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनां ॥ तालुशोपस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशं ॥ दुर्बले हरिते शूने जायते चास्य लोचने ॥ पकाशयगते तोदहिष्माकासांत्रकूजनं ॥ चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवं ॥ कफप्रसेको वैवर्ण्यपर्वभेदश्च पंचमे ॥ सर्वदोषप्रकोपश्च पकाधाने च वेदना ॥ षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च स भृशं चातिसार्यते ॥ स्कंधपृष्ठकटीभंगो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ प्रथमे विपवेगे तु वातं शीतांबु सेचितं ॥ सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद्दुतं ॥ द्वितीये पूर्ववद्वातं विरिक्तं चानु पाययेत् ॥ तृतीयेऽगदपानं च हितं नस्यं ततोऽजनं ॥ चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ॥ पंचमे मधुकक्काथमाक्षिकाभ्यां युतं हितं ॥ षष्ठेऽतीसारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ॥ मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ कोशातक्यमिकः पाठा सूर्यवल्पमृताभयाः ॥ शेलुः शिरीषः किण्णिही हरिद्रे क्षौद्रसाब्ध्या ॥ पुनर्नवे त्रिकटुकं बहत्यौ सारिबे बले ॥ एषां यवागूं निर्यूहे शीतां सघृतमाक्षिकां ॥ युंज्याद्देगांतरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ॥ तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचंदनैः ॥ अगदान्वक्ष्यते चातः सिद्धान् पूर्वापिनिर्मितान् ॥ सर्वेषु सर्वावस्थेषु ये विषेषु परं हिताः ॥ चंदनं कुंकुमं कुष्ठं कांक्षी लाक्षा प्रियंगवः ॥ मुस्तस्थौणेयशैलेयरोचनामदनप्लवं ॥ श्रीवेष्टकविडंगैलाविशालाऽलमनःशिलाः ॥ सुरसप्रसंवस्पृकारजनीह्वयवालकं ॥ हिंगु सिद्धार्थकाः पद्मचारिणी पद्मकेसरं ॥ जात्याः पुष्पं प्रवालत्वक् पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥ हिरोध-

बहतीकौंतीमधुकं गंधनाकुली ॥ मुद्गपर्णी कणा श्यामा ध्यामकं न-
 लदं नतं ॥ सिंधुवारितशामाकं देवदारु मयूरकं ॥ पुष्ये समाहृतैः पि-
 षैर्यौज्यस्तैरगदोत्तमः ॥ संजीवनः प्रागमृताद्विहितोऽयं स्वयंभुवा ॥
 पाननस्यांजनघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥ जीवानां विषसुमानां राजद्वारे
 जयावहः ॥ धन्यो धान्यधनायुःश्रीक्षेमपुष्टिसुखप्रदः ॥ गृहे स्थितो वि-
 षालक्ष्मीमंत्रज्वरग्रहान् ॥ कृत्याकामर्णकष्टादिव्यालजंतुसरीसृपान् ॥
 स्वमोषघातदुःस्वभतोयाग्निनृपतस्करान् ॥ निहंत्यकालमरणं मरका
 शनिविग्रहान् ॥ चंदनं बालकं मुस्तां ध्यामकं कटुका नतं ॥ दा-
 डिमं कुंकुमं शुंठी कपित्थं वत्सकात्त्रचं ॥ करंजबीजं मरिचं दलभौ-
 त्यलकामलं ॥ नलमूलमपामार्गकरवीरकमंजनं ॥ द्राक्षामालत्यहि-
 च्छत्रनागपुष्पाम्लवेतसं ॥ विशाला रोचना श्यामा शंखपुष्पी प्रियं-
 गुकः ॥ अजाजीसारिवाकुष्ठमजमोदकुरंदकं ॥ वयस्थसिंधुवारैला
 कायस्था चारटी वचा ॥ कर्कटी पूतना केशी श्वेता च गिरिकर्णि-
 का ॥ गोलोमी सिंहलोमी च वर्षाभू गजपिप्पली ॥ अगदो याप-
 नाख्योऽयं पूर्वेण सदृशो गुणैः ॥ अंजनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशि-
 ला ॥ फलिनी त्रिकटु स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरं ॥ हरेणुमधुकं मां-
 सी रोचना कोमलाक्षिका ॥ श्रीविष्टकं सर्जरसः शताब्दा कुंकुमं ब-
 ला ॥ तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरनिशाद्वयं ॥ कन्योपवासिनी स्नात्वा
 शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्ये कल्पयेदगदोत्तमं ॥
 वैद्यश्चात्र सदा मंत्रं प्रयत्नात्मा पठेदिमं ॥ नमः पुरुषसिंहाय नमो
 नारायणाय च ॥ यथाऽसौ नाभिजानाति रणे कृष्णः पराजयं ॥ ए-
 तेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्ध्यतु ॥ नमो वैदूर्यमाने हरै हर र-
 क्ष मां सर्वविषेभ्यः गौरी गांधारी चांडाली मातंगी स्वहा ॥ पिष्टे

१ वत्सकात्फलमितिपाठः २ काकमालिकेत्यष्टांगद्वये पाठः ३ हरहरेत्यत्र हुलु
 हुलित्वेत्यष्टांगद्वये पाठः

च द्वितीयो मंत्रः ॥ ॐ हरिमयि स्वाहा ॥ अशेषविपवेतालग्रहकर्म-
 णपाप्मसु ॥ मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशानिभयेषु च ॥ पाननस्यांज-
 नालेपमणिबंधादियोजितः ॥ एष चंद्रोदयो नाम शांतिः स्वस्त्ययनं
 परं ॥ वासवो वृत्रमवधीत् समालिप्तोऽमुना किल ॥ श्रीवष्टकं हरि-
 द्रे द्वे कौविदारं मनःशिलां ॥ पिप्पलीं पाटलां श्वेतां श्वेतां च गिरि-
 कर्णिकां ॥ मंजिष्ठां बृहतीं शक्रयष्टीमधुककेसरं ॥ फलिनीं किणि-
 हीं चेति गवां पित्तेन पेपयेत् ॥ सूर्योदयो हंति विषं तमः सूर्योदयो
 यथा ॥ निंबकाष्ठं गृहाद्धूमं फाणितं बृहतीद्वयं ॥ गोपित्तयुक्तमग-
 दः परमं मृतजीवनः ॥ गोपित्तकुष्ठसुरसमधुकद्विनिशं तथा ॥ वि-
 शालरजनीकुष्ठश्वपित्तव्योपतुंबुरु ॥ वचाशिरीषपंचांगो मृतसंजीवनो
 ऽगदः ॥ पंचांगानि शिरीषस्य श्वपित्तं च परोऽगदः ॥ प्रियंगु तगरं
 लाक्षा मंजिष्ठा मधुकं मधु ॥ हरिद्रा चेत्ययं श्रेष्ठः कौटिल्यदयितो
 ऽगदः ॥ विसंज्ञानां विषैर्घोरैः प्रहारैर्नष्टचेतसां ॥ उद्वंथानां जलौघे-
 न मृतानां चेतनावहः ॥ शिरीषफलकाकांडसुरसायपुनर्नवैः ॥ कक्षावा-
 पसिसंयुक्तैरगदः पूर्ववद्गुणैः ॥ कटुकालाबुमूलानि गवां पित्तेन कल्क-
 येत् ॥ ब्राह्मो धार्योऽयमगदः सर्वकर्मसु पूजितः ॥ आगारधूमस्त्रिदृ-
 ता गोपित्तं व्यूपणं वचा ॥ प्राजापत्योऽयमगदः सर्वरक्षोविषापहः ॥
 श्वेतपुष्करतुल्यांशं जीवंत्याः कुसुमं घृतं ॥ रुक्मगर्भो मणिर्धार्यश्चा-
 णक्येष्टो विषापहः ॥ मांसीत्वक्पत्रसुरसमनोव्हाशीतकुंकुमं ॥ निशा
 व्याघ्रनखं शुंठी दशांगोऽयं विषापहः ॥ उत्पातगह्वपिटिकादि-
 ग्धविद्धविषापहः ॥ उदुंबरत्वग्जंब्वस्थिमधुकोत्पलगौरिकैः ॥ चं-
 दनोशीरनलदनागकेसरपद्मकैः ॥ विशेषाद्विषविस्फोटवीसर्पज्वरदा-
 हहा ॥ शिरीषोदुंबरस्रक्ष्ण्यप्रोधाश्वत्थवल्कलैः ॥ सघृतो दाह-
 तृष्णास्रविषवीसर्पपित्तहा ॥ गजापिप्पलिकासीसक्षारयष्टीमधूरकं
 ॥ रक्ता नतं वचां देती शिवः शिवकृतो गणः ॥ सुराला

पावकी सोमभोगवत्यमृता नतं ॥ आढकी किणिही सोमराजी
 चौशनसोऽगदः ॥ श्लेष्मातकोऽर्ककुसुमं तंदुलीयो मयूरकः ॥
 सुरसामंजरी काकमाची पाने ऽगदो वरः ॥ दध्याज्यक्षौद्रलवणं
 पीतं मूलविषापहं ॥ हरिद्रासैधवक्षौद्रघृतं संसृज्य पाययेत् ॥ आ-
 तान्मूलविषैर्धैरैर्दिग्धविद्धान्विशेषतः ॥ हरिद्राऽतर्बहिः शस्ता विष-
 दोपातुरे परं ॥ निशाऽश्वमारसुरसकरंजव्योपदारुभिः ॥ अंजनं व-
 स्तमूत्रेण पिष्टैर्नेत्रोपरोधजित् ॥ कर्णाक्षिनासिकाकंठजिह्वारोगेषु ना-
 वनं ॥ बीजपूरोऽथ बृहतीफलं ज्योतिष्मतीकृतं ॥ श्वेता वचा हिंश्व-
 मृता सुगंधा कुष्ठसैधवं ॥ शिरीषपुष्पद्विनिशाव्योषटुंडुकसर्षपाः ॥ क-
 पित्थमध्यं लशुनं करंजो वंशलेखनं ॥ पिष्ट्वा गोवस्तमूत्रेण तत्पित्तै-
 व भावयेत् ॥ दिनानि सप्त विधिना विनिहंति ततोऽजनात् ॥ विषं
 शिरस्थं मूर्द्धान्तिज्वराजीर्णविमूचिकाः ॥ अपस्मारगदोन्मादपांडुमेह-
 मदात्ययान् ॥ शुष्कनेत्रामयशिरोरोगपैल्लगलावृद्धान् ॥ काचांधका-
 र्पटलकंडूदौर्बल्यपक्ष्मणः ॥ लेपात्पीतमथालीढं दुष्टदिग्धं विषं जये-
 त् ॥ श्वित्रं रुच्छ्राणि कुष्ठानि दुष्टनाडीमहावणान् ॥ आनाहार्शो गु-
 दे लेपाल्लटाटे दुष्टपीनसं ॥ योनिलेपेन नारीणां मूढगर्भानुलोमनः ॥
 उन्मूलयत्येष विषं गदो हस्तीव काननं ॥ विडंगपाठात्रिफलाऽजमोद-
 हिंश्वग्निवकं लवणस्य वर्गः ॥ व्योपान्वितं स्थावरजंगमानां जेता वि-
 षाणामगदोऽजिताख्यः ॥ मनोव्हारोचनाचंडात्वगेलामितसर्षपैः ॥
 स्पृक्काहिंगुलकाश्मीरकांतादिः कल्कितोऽगदः ॥ विषघ्नो बाल-
 सूर्योऽयं श्रीरक्षाविषयोगदः ॥ अश्वगंधा सगोमूत्रा गृहधूमः सगु-
 ग्गुलुः ॥ एष माहेश्वरो योगो न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥ विषदिग्धेन
 विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ विवर्णभावं भजते विषधं त्वांशु ग-
 च्छति ॥ कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ श्रोणिपृ-

घृशिरस्कंधसंधयः स्युः सवेदनाः ॥ रुष्णदुष्टास्रविखावी तृणमूर्च्छाज्व-
 रदाहवान् ॥ दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ॥ आरक्त-
 पीतपर्यंतः श्यावमध्योऽतिरुग्त्रणः ॥ शूयते पच्यते सद्यो गत्वा मां-
 सं च रुष्णतां ॥ प्रक्लिन्नं जीर्यते ऽभीक्षणं सपिच्छिलपरिस्रवं ॥
 कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं ॥ शल्यमारुण्य तमेन लोहेना-
 नु दहेद्रुणं ॥ अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताम्रवलितः ॥ शिरी-
 पाद्गुध्ननव्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्री-
 मूलैश्च लेपयेत् ॥ कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथाहृतः ॥ व्र-
 णे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ॥ सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे
 राज्ञे वाऽऽरातिचोदिताः ॥ गरमाहारसंयुक्तं यच्छंत्यासन्नवर्तितः ॥
 नानाप्राण्यंगशमलविरुद्धौषधिभस्मनां ॥ विषाणां मंदवीर्याणां यो-
 गो गर इति स्मृतः ॥ तेन पांडुः रुशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥
 वायुना प्रतिलोमेन स्वभचिंतापरायणः ॥ मेहोदरयकृत्सीही दीनवाग्दुर्ब-
 लोऽलसः ॥ शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ॥ स्वप्ने गो-
 मायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पति
 जलाशयान् ॥ मन्यते रुष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ विकर्ण-
 नासानयनं पश्येत्तद्विहर्तेन्द्रियः ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्र-
 वैः ॥ गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ॥ गरार्तो वांतिमान्
 भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनं ॥ शुद्धहृच्छीलयेद्वेम सूत्रस्थानैविधेः
 स्मरन् ॥ शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ लेहः प्रशमयत्युग्रं
 सर्वयोगकृतं विषं ॥ मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ वचामुस्त-
 विडंगानि तक्करोष्णांबुमस्तुभिः ॥ पिबेद्रसेन चांम्लेन गरोपहतपावकः

१ शमलपूरीषं २ पूर्वोक्तं पानभोजनं ३ विधेः स्मरन्वित्यत्राधिगर्थस्यादिना
 विधिशब्दात्कर्मणिषष्ठीत्यष्टांगद्वयेऽरुणदत्तः ॥ विधिमित्यपि पाठः ४ बीजपूरादिरसेन

॥ पारावतामिषशतीपुष्कराव्हृतं हिमं ॥ गरतृष्णारुजाकासश्वासहि
 ध्माज्वरापहं ॥ वायसी श्वासकासघ्नी भृष्टाऽथ त्रिफालारसे ॥ भा-
 र्द्दीनागरनिर्यूहः शिशिरश्च समाक्षिकः ॥ हरेणुचंदनश्यामानलदं श्ल
 क्षणपेपितं ॥ विलेपनं प्रयोक्तव्यं गरेणोपहतत्वचः ॥ मंजिष्ठाकिणि-
 हीनिंबरजन्यश्वत्थचंदनैः ॥ प्रघर्षणं कृशानां तु गरेण क्षपितौजसां ॥
 पथ्यं परममुद्दिष्टं शीलनं क्षीरसर्पिषोः ॥ वृषनिंबपटोलीनां काथेन
 विपचेद्वृतं ॥ अभयार्गभिणं श्रेष्ठं तद्गरस्य निबर्हणं ॥ हरिद्रे नाकुली
 जार्तां पृथक् पिष्ट्वा विपाचयेत् ॥ घृतत्रयं विषार्तानामेतदारोग्यदं
 परं ॥ तंडुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ॥ क्षीरेण च घृतं सिद्धं स
 मस्तविपरोगजित् ॥ नागदंतीत्रिवृदंतीद्रवंतीसुकूपयःफलैः ॥ सा-
 धितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितं ॥ सर्पकीटविषार्तानां गरार्ता-
 नां च शान्तये ॥ मधुकं तगरं कुष्ठमद्रदारुहरेणवः ॥ मंजिष्ठैलैलवालू-
 नि नागपुष्पोत्पलं पुत्रं ॥ विडंगं चंदनं पत्रं प्रियंगु ध्यामकं बला ॥
 अंशुमत्स्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्यौ सारिवाहयं ॥ एषां कल्कैर्घृतं सिद्धम-
 जेयं नाम विश्रुतं ॥ विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितं ॥ श्वे
 तैकमाता बीजानि प्रत्यक्पुष्पीशिरीषयोः ॥ गोमूत्रपिष्टैस्तैः सर्पिः
 सिद्धं विषहरं परं ॥ अमृतं नाम विख्यातमपि संजीवयेन्मृतं ॥ शि
 रीषत्वक्त्रिकटुकं विदारी चंदनोत्पलं ॥ द्वे बले सारिवास्फोतसुरभी-
 निंबर्षहवाः ॥ बंधुजीवाढकीमूर्वावासासुरसवत्सकाः ॥ पाठांकोटाश्व-
 गंधार्कमूलयष्टघ्नाव्हपद्मकं ॥ विशाला बृहती द्राक्षा कोविदारी शता-
 वरी ॥ कटभी दंत्यपामार्गपृष्टिपर्णीरसांजनं ॥ श्वेतौ बाणाश्वखुर-
 कौ कुष्ठदारुप्रियंगुकाः ॥ विदारी मधुकं सारं करंजस्य फलं वचा ॥
 रजन्यौ रोध्रमक्षांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकं ॥ तुलांबु छागगोमूत्रत्र्या-
 ढके तद्विषापहं ॥ अपस्मारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरान् ॥ पांडुरोग-

कृमिप्रीहगुल्मोरुस्तंभकामलाः ॥ हनुस्तंभग्रहादींश्च पानाभ्यंजनना
 वनैः ॥ हंति संजीवयति च विषोद्धमृताक्षरान् ॥ भक्षिते हरिता-
 ले तु हृदि दाहो रसाग्रहः ॥ आनाहोऽस्लस्य वमनं पीतहारिद्र-
 विद्रुतिः ॥ तथा मंडलिसर्पोक्तविकारास्तत्र भेषजं ॥ विभज्य
 योजयेद्धूर्ध्वमधः संशोधितं हितं ॥ अंकोहजालिनीबीजशुक-
 नासाप्रियंगुकाः ॥ रोध्रध्यामकनालीसनतयष्ट्यावहगुग्गुलु ॥ ऋ-
 बेरं भद्रकाष्ठं च लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ दद्यान्नकूलगोपित्तयुतान्न-
 स्यांजने च तान् ॥ धत्तूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीतकं ॥ कंपला-
 लामदच्छर्दिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः ॥ तं वामयेत मधुरैः पाययेद्वा सि-
 तापयः ॥ कोरदृषैर्मदनकैः प्रायो धत्तूरवद्गदाः ॥ उन्मादोऽक्षिविनाशश्च
 तत्रापि वमनं हितं ॥ कूष्मांडकं च सगुडं बहुशस्तत्र भक्षयेत् ॥ ना-
 नाप्रकारैः संयोगैः कोद्रवा मदहेतवः ॥ तान्विभज्य यथायोगं चिकि-
 त्सेदविरोधिभिः ॥ दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितं ॥ दूषी-
 विषारिमगदं लेहयेन्मधुनाऽऽप्लुतं ॥ पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेलां
 सुवर्चिका ॥ कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टीचंदनगैरिकं ॥ दूषीविषारिर्नाम्ना-
 ऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ॥ हरीतकी सलवणा मागधी मरिचानि च
 ॥ एतदूषीविषार्तानां काश्यपोक्तं विरेचनं ॥ युंज्याच्च विषरोगेषु रेकं
 व्योषाधिकं भिषक् ॥ तरुणस्य पलाशस्य शृतं क्षारोदकं पिबेत् ॥ काथे-
 नात्र प्रतीवापं प्रक्षिपेच्छुष्णचूर्णितं ॥ व्योषं शिरीषकुसुमं मधुकं सा-
 र्विभे मिसी ॥ कुष्ठं वेहनिशं लाक्षायुक्तां सुरसमंजरीं ॥ सिंधूत्थरक्त-
 त्वङ्ग्रांसीरेणुकाहिगुवाल्हिकं ॥ दूर्वीप्रलेपि तज्जातं गोविषाणे निधा-
 पयेत् ॥ क्षारं गुल्मोदराशांसि मेहमंदाग्रिताज्वरान् ॥ त्वग्दोषकासा-
 पस्मारग्रहोन्मादभगंदरान् ॥ पांडुं कंठोरसोरोगान् स्त्रीहानं श्वयथुं कृ-
 मीन् ॥ कोलमात्रमतः खादन् जयेत्सर्वविषाणि च ॥ विषं तेजोमयं
 मंत्रैः सत्यब्रह्मतपोधनैः ॥ यथा निवार्यते शीघ्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥

न तु सर्वमनुष्याणां संति भेषजसंपदः ॥ अज्ञातरोगसद्भावे योग्यता
 चातिदुर्लभा ॥ प्रकुप्यति विषं भूयः केवलैश्रौषधैर्जितं ॥ अवासौ
 सिद्धमंत्राणां यतेतातश्चिकित्सकः ॥ नापि ते ब्रतहीनस्य हीना वा
 स्वरवर्णतः ॥ यस्माच्च सिद्धिमायांति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः ॥ विष-
 प्रकृतिकालाच्चदोषदृष्यादिसंगमे ॥ विषसंकटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जी-
 वति ॥ क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ॥ अजीर्णवर्चाद्रवता-
 पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ तिलपुष्पफलाग्राणभृवाष्पघनगर्जितैः ॥ ह-
 स्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसंकटैः ॥ पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते
 विषं ॥ वर्षासु चांबुयोनित्वात्संक्लेदं गुडवद्गतं ॥ विसर्पति घनापाये
 तदगस्त्यो हिनस्ति च ॥ प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्माद्दनात्यये ॥
 इति प्रकृतिसात्म्यर्तुस्थानवेगबलावलं ॥ आलोच्य निपुणं ब्रुव्या
 कर्मानंतरमारभेत् ॥ श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ॥ कषाय-
 कटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषं ॥ पैत्तिकं खंसनैः सेकप्रदेहैर्भूरिशी-
 तलैः ॥ कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ वातात्मकं जयेत्स्वादु
 स्निग्धाम्ललवणान्वितैः ॥ सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ नाघृ-
 तं खंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधं ॥ सर्वेषु सर्वावस्थामु विषेषु न घृ-
 तोपमं ॥ विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात्प्रबलेऽनिले ॥ रक्तजे स्यावये-
 द्रक्तं पित्तवच्च क्रियाक्रमः ॥ दूषीविषे पुनः खस्थे पंचकर्माणि चाचरेत् ॥
 गंडूषैः कवलैः प्राशैस्तीक्ष्णैः प्रथमनाजनैः ॥ शिरोगतं प्रशमयेद्वि-
 षसंकमणैस्तथा ॥ विषदुष्टकफस्रोतोरुद्धवायुर्मृतोपमः ॥ यः स्या-
 दसाध्यलिगैश्च रहितस्तस्य योजयेत् ॥ मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा कल्कं
 चर्मकषोद्भवं ॥ ध्मापनं चास्य कटभीजालिनीकटुकैर्हितं ॥ आ-

१ विषप्रकृत्यादियोगे सति विषसंकटं कथितं ॥ अस्मिंश्च विषसंकटे विषार्तः शत-
 मध्ये एको जीवति ॥ तत्र विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः कालो वर्षा विषान्नं सर्षपादि विषदो-
 षः पित्तं दूष्यं रक्तं आदिशब्देन सात्म्यादीनां ग्रहणं २ विरेचनैः

शये यस्य दोषस्य विषं तिष्ठति तं पुरः ॥ आश्रयाश्रयिणोर्विद्वान-
नविरोधेन साधयेत् ॥ क्षारागदैः कफस्थाने स्थिते स्वेदसिराव्यधैः ॥
पित्ते क्षौद्रपयोऽभ्यज्य पानसैकावगाहनं ॥ स्वेदो वाताशये दध्ना
पानं च नतकुष्ठयोः ॥ क्षीरेण गुडगर्भेण मदनस्य फलेन च ॥ आ-
स्थापनं प्रयुंजीत वाताशयगते विषे ॥ पचेद्यष्टीमधुकाथे तैलं क्षी-
रचतुर्गुणं ॥ त्रिफलासर्पवेतालीशतपुष्पेन्दुराजिभिः ॥ अनंतया च
तत्पानंनावनाभ्यंगवस्तिषु ॥ भोजने च प्रणिहितं हंति वाताशया-
द्विषं ॥ बलया सोमराज्या वा पचेत्पाटल्याऽथवा ॥ घृतमंडसमं
तैलमनुवासनिकं परं ॥ विषोपद्रवपथ्यं च वीक्ष्य युंज्याद्यथायथं ॥
अयत्नाच्छेष्मगं साध्यं यत्नात्पित्ताशयाश्रितं ॥ सुदुःसाध्यमसाध्यं
वा वाताशयगतं विषं ॥ इति विषप्रतिपेधो नाम चत्वारिंशो-
ऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातः सर्पविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दिव्यभौ-
मविभागेन द्विविधाः पन्नगाः स्मृताः ॥ वासुकिस्तक्षकोऽनंतः सागरः
सागरालयः ॥ तथोपनंदनंदाद्याः समिद्धाग्निमप्रभाः ॥ दिव्या गर्जति
वर्षति द्योतंते द्योतर्यंति च ॥ धारयंति जगत्सर्वं कुर्युः क्रुद्धाश्च भ-
स्मसात् ॥ दृड्भिश्वासैर्नमस्तेभ्यो न तेष्वस्ति चिकित्सितं ॥ दर्वी-
करा मंडलिनो राजीमंतश्च पन्नगाः ॥ त्रिधा समासतो भौमा विद्यंते
ते त्वनेकधा ॥ व्यासतो योनिभेदेन नोच्यंतेऽनुपयोगतः ॥ विशेषा-
द्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादुशीतलं ॥ विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वाता-
दिकोपनं ॥ तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिवातातपेषु च ॥ विषोत्वणा
भवत्येते व्यंतरा ऋतुसंधिषु ॥ रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुशधा-
रिणः ॥ फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ॥ ज्ञेया मंड-

१ दर्वीरूपः फणएवै करो हस्तो येषां ते दर्वीकराः फणावंत इतिब्रह्मदेवव्याख्या ॥
२ व्यंतराः विजातयः ॥

लिनो भोगे विविधैर्मंडलैश्चिताः ॥ प्रांशवो ऽमंदगमना राजीमंतस्तु
 राजिभिः ॥ म्लिग्धाभिश्चित्रवर्णाभिस्तिर्यग्ध्वं च चित्रिताः ॥ गो-
 धामुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ॥ चतुष्पाञ्चंतरान्विद्यादेतेपामेव
 संकरात् ॥ व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ॥ दिव्यको
 ऽजगरः सर्पः प्रतापो वृक्षशायिकः ॥ शकली पुष्पकः क्षीरी लसिनी
 सारसाहिकः ॥ वर्षाहिको ज्योतिरथः शुकपत्रो बलाहकः ॥ गजभ-
 क्षः प्लवोद्वाही निर्विषाः षोडशाहयः ॥ प्रायेणर्तुमती मासं ज्येष्ठं तिष्ठ-
 ति पञ्चमी ॥ आपादे सर्पसंयोगादंडानां मासि कार्तिके ॥ द्वे शते विं-
 शती द्वे च सा सूते तत्र जायते ॥ कर्केतनसवर्णेऽडे समुद्भिन्ने भुजं-
 गमः ॥ दीर्घलोहितराजीभिश्चित्रे योषिन्नपुंसकं ॥ शिरीषपु-
 ष्पसदृशे दंष्ट्राः सर्पस्य सममे ॥ चतस्रः संभवन्त्यन्दि विषं तामु
 चतुर्दशे ॥ वामाधोऽस्यसितापीतातदूर्ध्वादक्षिणात्वधः ॥ रक्ता
 श्यावोत्तरैकद्वित्रिचतुर्विषत्रिदुकाः ॥ ताः क्रमान्मुद्गमात्राऽनुबिदु-
 रेखा तु भोगिनां ॥ व्यधकल्पेन चान्येषां विद्यादंष्ट्रास्तथाऽपराः ॥
 चत्वारिंशद्भुजंगस्य निर्विषाश्चतुरुत्तराः ॥ आयुर्वर्षशतं विंशं पंचवर्ष-
 शतायुषः ॥ गोनसो धर्मतमानां ते गवां नाशकोद्भवाः ॥ तत्रोर्ध्व-
 दृङ्गहाकायनेत्रजिहाशिरः स्वरः ॥ व्यक्तभोगः पुमान्धीरः स्त्री स्या-
 त्स्माद्विपर्यये ॥ आयता चपला क्लीबः सुकुमारो जडाकृतिः ॥
 मंदवेगस्वनक्रोधः स्तब्धांगस्तिर्यशीर्षकः ॥ दिनत्रियामासंध्यासु प्र-
 बलास्ते यथाक्रमं ॥ तदैव चापराध्यंति सर्वदैव च पञ्चमी ॥ ब्राह्म-
 णाः क्रोधना नीलकपिलाः श्वेतलोहिताः ॥ रक्तास्याः पिंशयना
 मध्यदेशविचारिणः ॥ भोगे यज्ञोपवीतानि द्विजचिन्होपचिन्हिताः
 ॥ बिल्वपुष्पहिमोशीरपद्मगुग्गुलुगंधयः ॥ क्षत्रिया मानिनो धीरा र-
 क्ताक्षा भृशकोपनाः ॥ पक्वजांबवखर्जूरद्राक्षाभिन्नांजनप्रभाः ॥
 ॥ भोगेऽर्द्धचंद्रश्रीवत्सशंखचक्रहलांकिताः ॥ जातीचंपकपुन्नागप-

न्नजोगकगंधयः ॥ वैश्या पारावताभासा वज्रगोमेदसप्रभाः ॥ वि-
 दुमंडलचित्रांगा धूमपाटललोहिताः ॥ बस्तकुष्टाविकक्षीरसर्पिषां गं-
 धतः समाः ॥ शूद्राः सवर्णा गोधूममाहिपद्विपकर्दमैः ॥ विदुरेखाचि-
 ता रूक्षाः सुराशोणितगंधयः ॥ पूर्वमध्यापराण्हेषु चरन्ति ब्राह्मणा-
 दयः ॥ अस्तंगते रवौ शूद्रा दशन्ति ब्राह्मणाः पुनः ॥ संस्थिता दक्षि-
 णे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विशः ॥ शूद्रास्तु पृष्ठतो विप्रास्त्रीनप्यनि-
 लपूर्वकान् ॥ कोपयन्ति क्रमाद्दोषांस्त्रीस्त्रयः क्षत्रियादयः ॥ दंशा-
 अप्यंगगंधेन ज्ञेयास्तेषां यथायथं ॥ वायुमूपकमंडूकसर्वभक्षाः क्र-
 मेण तु ॥ आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषा क्रुधः ॥ पापवृत्तितया
 वैराद्देवर्षियमनोदनात् ॥ दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरं ॥
 आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथं ॥ व्यंतरः पापशीलत्वा-
 न्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रेषु दृश्यते ॥
 न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुंडाहतमादिशेत् ॥ एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्याली
 ढाल्यमशोणितं ॥ दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुसं त्रीणि तानि च ॥ मां-
 सच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकं ॥ दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्द्वै-
 ष्टानिपीडितं ॥ निर्विषं ह्यमप्याद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ॥ विषं ना-
 हेद्यमप्राप्य रक्तं दूषयेत् वपुः ॥ रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमं-
 बुवत् ॥ भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनिलः ॥ कदाचित्कुरु-
 ते शोफं सर्पाग्निहतं हि तत् ॥ दुर्गाधिकारे विद्वस्य केन चिद्वृष्ट-
 शंकर्या ॥ विषोद्रेको ज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥ ग्लानि-
 र्मोहोऽतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ दंशस्तु सविषः सर्वः सशो-
 फो वेदनान्वितः ॥ तुद्यते ग्रथितः किञ्चित्कंडूमान् दद्यते भृशं ॥ नि-
 र्विषो विपरीतोऽस्मात्तत्र दंशः फणावतः ॥ कूर्मपृष्ठोन्नतो रूक्षः सूक्ष्म

१ दष्टकमिव ॥ २ दष्टनिपीडिताख्यं ॥ ३ सर्पजं विषं न शोणितममाप्य शरीरं वृष-
 यतेअपितु प्राप्य किंतु रक्तं स्तोत्रमपि प्राप्य विषं वर्द्धते यथा तैलं जलं प्राप्य प्रसरति ॥

दंष्ट्रापदोऽसितः ॥ विकारः श्यावता वक्रनखमूत्राक्षिविट्त्वचां ॥ शी-
 तज्वरः संधिरुजा निद्रानाशो विजृम्भता ॥ मन्यास्तंभः सिराध्मानं
 पृष्ठकटग्रस्थिवाग्रहः ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिः कासश्वासौ हनुग्रहः
 ॥ शूलमुद्वेष्टनं कोष्ठे शोपरोधौ मलाशये ॥ संदिग्धवाक्त्वं नैश्वे-
 ष्ठ्यं मृतस्यैव विसंज्ञता ॥ फेनलालोद्वमो हिध्मा कंठ खुरखुरायनं
 ॥ शुष्कोद्गारो मुहुश्चैते वातजाश्चापरे गदाः ॥ दंशो मंडलिनां
 सोष्मा सशोफः पीतलोहितः ॥ पृथुवीसर्पदाहोपाक्लेदः कोथोऽ-
 ति शीर्यते ॥ विकारा दंतवक्रादिपीतता तृट् श्रमो श्रमः ॥ दा-
 हो मूर्च्छा ज्वरस्तित्तवक्रत्वं पीतदर्शनं ॥ रक्तागमनमूर्ध्वाधः शी-
 तेच्छा धूपनं मदः ॥ आशु सर्वांगविकृतिर्गदास्वेते च पित्तजाः ॥
 दंशो राजीमतां स्निग्धः स्थिरः पिच्छिलशोफवान् ॥ सांद्रः सुशि-
 शिरः पांडुस्तद्विकाराः शिरोव्यथा ॥ अरुश्चिश्छर्दिरालास्यं दृह्यासो म-
 धुरास्यता ॥ कंठः खुरखुरः कोठः कंडूरूक्षाहिमो ज्वरः ॥ कृच्छ्रा-
 दुच्छ्वसनं निद्रा कासः श्वेतनखादिता ॥ स्तंभो गुरुत्वं चांगानां ना-
 सिकाक्षिमुखस्रुतिः ॥ रोमहर्षस्तनुश्वासो रोगाश्वान्ये कफोद्भवाः ॥
 व्यंतरे मिश्रलिंगत्वं दष्टः पुंसोर्ध्वमीक्षते ॥ उत्क्षिपेदक्षिणं पादं पूर्व-
 कायसमुद्यतः ॥ धीरोऽल्पवेगः शर्वर्यां विपरीतस्तु योषिता ॥ हीन-
 खरोऽतिसारार्तः कंपते त्रस्यते ज्वरी ॥ नपुंसकेन तिर्यक्त्वं धीरस्तु
 प्रियमैथुनः ॥ बहुवादी च दृडेन चिरान्मंदा च वेदना ॥ बालेन शी-
 भ्रं तीव्राश्च कुमारेणाक्षिण दक्षिणे ॥ रागः कुमार्यां वामे तु गर्भिण्या
 कृष्णजिह्वदृक् ॥ जृम्भा क्रोधोपजिह्वार्तः सशूनोष्ठः सिताननः ॥ गु-
 रुदरः शिरोरोगी सूतादष्टस्तु मेहति ॥ शोणितं कुक्षिशूलार्तः सूची-
 भिरिव भिद्यते ॥ वेगानां रक्तमांसाद्याः समोक्ताः पूर्वमाश्रयाः ॥ पूर्वं
 दर्शकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ॥ श्यावता तेन वक्रादौ सर्पतीव
 च कीटकाः ॥ द्वितीये ग्रंथयो वेगे तृतीये मूर्द्धगौरवं ॥ दृग्रोधो दंश-

विक्लेदश्चतुर्थे घृविनं वमिः ॥ संधिविश्लेषणं तद्रा पंचमे पर्वमेदनं ॥
दाहो हिष्मा च पष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवं ॥ मूर्च्छा विपाकोऽती-
सारः प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ॥ स्कंधपृष्ठकटीभंगः सर्वचेष्टानिवर्तनं ॥
अथ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यमृक् ॥ तेन पीतांगता दाहो द्वि-
तीये श्वपथूद्भवः ॥ तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ॥ च-
तुर्थे ज्वर्यते दाहः पंचमे सर्वगात्रगः ॥ दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पांडुतां
याति.शोणितं ॥ पांडुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ तृ-
तीये दंशविक्लेदनासिकाक्षिमुखस्रवं ॥ चतुर्थे गरिमा मूर्ध्ना मन्यास्तं-
भश्च पंचमे ॥ गात्रभंगो ज्वरः शीतः शोष्योः पूर्ववद्देत् ॥ कुर्यात्पंच-
सु वेगेषु चिकित्सां न तैतः परं ॥ जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुल-
निर्जिताः ॥ शीनवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ तूर्णं देशांत-
रायाता विमुक्तविपकंचुकाः ॥ कुशौषधीकंठकवद्ये चरन्ति च काननं
॥ देशं च दिव्याध्युपितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ॥ श्मशानचैत्यव-
ल्मीकयज्ञाश्रमसुरालये ॥ चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्याने तु कोटरे
॥ क्षीरिद्रुमे निवतरौ निर्झरे गिरिगह्वरे ॥ चक्रवर्त्तगदाकुंतत्रिशूलांक-
जटाधराः ॥ रक्तास्यनयना ये च ते स्युराशीविषोपमाः ॥ न तेषां का-
लनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः ॥ मंत्रतंत्रबलाच्चापि प्रसह्य विनिवर्त्तनं ॥
उपहारनमस्कारजपशांतिपरायणः ॥ कश्चिज्जीवति तैर्दष्टो विरूपो वि-
कलोऽपि वा ॥ श्मशानचित्तिचैत्यादौ पंचमीपक्षसंधिषु ॥ अष्टमीनवमी-
संध्यमध्यरात्रिदिनेषु च ॥ याम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनेर्कते ॥
नेर्कतारव्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ॥ दष्टमात्रः सितास्याक्षः
शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ स्तब्धजीह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जी-

१. पञ्चममयोर्लक्षणं पूर्ववद्द्वीकरवद्देत् ॥ २. असाध्यात्वात् ॥ ३. याम्यं भरणी
॥ ४. आग्नेयं कृत्तिका ॥ ५. नेर्कतं मूलं ६. नेर्कतारव्यो मुहूर्तः संध्योदय एव ॥

वति ॥ हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ जायते
 युगपद्यस्य सद्दच्छूली न जीवति ॥ वेपथुर्वेदनास्तीवा ग्रीवाभंगा-
 क्षिरक्तताः ॥ मूर्च्छा गलग्रहश्छर्दिः प्रेतराजस्य किंकराः ॥ जांबवप्र-
 तिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः ॥ रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो वर्त्तते न तु
 दंशतः ॥ रोमहर्षो न शिशिरैः श्वयथुर्लोहितासितः ॥ दृष्टमेहनता
 वक्रवक्रत्वं यस्य तं त्यजेत् ॥ फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकरा-
 ननः ॥ नासावसादो भंगोऽग्रे विद्धेदः श्लथसंधिता ॥ विषपीतस्य द-
 ष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ भवंत्येतानि रूपाणि संप्राप्ते जीवित-
 क्षये ॥ न नस्यैश्वेतना तीक्ष्णैर्न क्षताक्षतजागमः ॥ दंडाहतस्य नो
 राजिः प्रयातस्य यमांतिकं ॥ अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारवं-
 द्धिषक् ॥ रक्षन्कंठगतान्प्राणान्विषमाशु शमं नयेत् ॥ इति सर्पवि-
 षविज्ञानीयो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशतं विषं स्थि-
 त्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन्प्रदूषयेत् ॥
 एतस्मिन्नंतरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकं ॥ कुर्याच्छीघ्रं तथा देहे
 विषवल्ली न रोहति ॥ दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशनं ॥ लोष्टं
 महीं वा दशनैश्छित्त्वा चानु ससंभ्रमं ॥ निष्ठीवेन समालिपेदंशं कर्ण-
 मलेन वा ॥ दंशस्योपरि वक्षीयादरिष्टां चतुरंगुले ॥ क्षौमादिभिर्वैणि-
 कया सिद्धैर्मंत्रैश्च मंत्रवित् ॥ बंधो देशानुसारेण नातिगाढश्लथो हि-
 तः ॥ दंशपूतित्वशोफादीन्कुरुते ह्यनिपीडितः ॥ अशक्तः शिथिलो रोहुं
 विषं देशान्तरं व्रजेत् ॥ अंबुवत्सेतुबंधेन बंधेन स्तभ्यते विषं ॥ न वहं
 ति सिराश्चास्य विषं बंधाभिपीडिताः ॥ निष्पीड्य चोद्धरेदंशं मर्मसं-
 ध्यगतं तथा ॥ न जायते विषावेगो बीजनाशादिवांकुरः ॥ मर्मगे
 प्रामुथान्मृत्युं संधिस्थे विकलांगतां ॥ दंशं मंडिलिनां मुक्त्वा पित्त-

लत्वात्तथा परं ॥ प्रतमैर्हर्मलोहाद्यैर्दहेदाशूलमुकेन वा ॥ करोति
 भस्मसात् सद्यो बन्धिः किञ्चाम तु क्षतं ॥ आचूषेत्पूर्णवक्रो वा मृद्भ-
 स्मगदगोमयैः ॥ प्रच्छायांतररिष्टाया मांसलं तु विशेषतः ॥ अंगं स-
 हैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुद्गुः ॥ चंदनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत्
 ॥ विषे प्रविष्टते विध्येत्सिरां सा परमा क्रिया ॥ रक्ते निर्हीयमाणे
 हि कृत्स्नं निर्हीयते विषं ॥ दुष्टे तु व्याभुवत्यंगं ध्रुवं मृत्युर्भवत्युत
 ॥ सिराव्यधोदितैरस्त्रमप्रवृत्तं प्रवर्त्तयेत् ॥ स्तंभयेदतिवृत्तं तु तैरेव
 प्राणरक्षया ॥ दुर्गंधं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ यथादोषं वि-
 शुद्धं च पूर्ववत्क्षयेदसृक् ॥ सिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृंगज-
 लौकसः ॥ शोणितं स्तुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ॥ लेपसकैः
 सुवद्गुशः स्तंभयेद्भृशशीतलैः ॥ अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायम-
 ददृद्रवाः ॥ भवंति तान् जयेच्छीतैर्वीजेच्चारोमहर्षतः ॥ स्क-
 न्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ॥ विषं कर्षति तीक्ष्ण-
 त्वात् दृढयं तस्य गुप्तये ॥ विषेहृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतं ॥
 मज्जानं गोमयरसं भस्मांभः कृष्णमृज्जलं ॥ ऐकध्यं पंचगव्यं वा-
 दधिगैरिकसारिवाः ॥ स्वादेद्वा कोविदारार्केशिरीषकटभीच्छदान् ॥
 छागमेषवराहासृक् शिशुस्थविर्योपितः ॥ पिबेयुर्गाभिणी शीतमधुरान्
 पयसाऽगदान् ॥ तथा मूर्च्छादयो न स्युर्विषं चाभ्येति नानिलं ॥
 दृढयावरणे चास्य श्लेष्मा दृद्युपचीयते ॥ प्रवृत्तगौरवोक्लेशदृष्टासं
 वामयेत्ततः ॥ द्रवैः कांजिककौलत्थतैलमद्यादिर्वाजितैः ॥ वमनैर्विष-
 द्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्दुः ॥ भुजंगदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेष-
 तः ॥ सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां चाचरेत्क्रियां ॥ सिंदुवारितमूला
 नि रसेन स्वेन पेपयेत् ॥ मधुयुक्तोऽयमगदः पानं दर्वीकृतां विषे

१ अरिष्टामध्ये मृच्छाय प्रच्छानं कृत्वा आचूषयेत् २ शोफादिना अनुपलभ्यमा
 नासु सिरासु ३ तत्र विषं ॥

॥ सिंदुवारिनमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ पानं दर्वीकरैर्दष्टे न-
 स्यं मधु सर्पाकलं ॥ कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिपेदंशं हतेऽसृजि ॥ चा-
 र्दीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ॥ पानं च क्षौद्रमंजिष्ठागृ-
 ह्धूमयुतं घृतं ॥ तंदुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ॥ मातु-
 लुंगी सिता सेलुः पाननस्यांजनैर्हिताः ॥ अमदः फणिनां घोरे विषे
 राजीमतामपि ॥ समाः सुगंधा मृद्दीका श्वेताख्या गजमृत्तिका ॥
 अर्द्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं बिल्वदाडिमं ॥ सक्षौद्रो मंडलिविषे वि-
 शेषादगदो हितः ॥ पंचवल्कवराघृष्टीनागपुष्पैलवालुकं ॥ जीवक-
 र्षभकौ शीतं सितापद्मकमुत्पलं ॥ सक्षौद्रो हिमवाचाम हंति मंड-
 लिनां विषं ॥ लेपाच्छुयधुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ काश्मर्यं व-
 दशुंगानि जीवकर्षभकौ सिता ॥ मंजिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मंडलि-
 ना पिबेत् ॥ वंशत्वग्बीजकटुकापाटलीबीजनागरं ॥ शिरीषबीजा-
 तिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ पिष्टो गोवारिणा ऽष्टांगो हंति गोन-
 सजं विषं ॥ कटुकातिविषे कुष्ठगृह्धूमहरेणुकाः ॥ सक्षौद्रव्योपतग-
 रा घ्नति राजीमतां विषं ॥ निखनेत्कांडचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि
 ॥ उद्धृत्य प्रच्छितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥ पिबेत्पुराणं च घृ-
 तं वराचूर्णावचूर्णितं ॥ जीर्णं विरिक्तो भुंजीत यवाञ्च सूपसंस्कृतं ॥
 करवीरार्ककुसुममूललांगलिकाकणाः ॥ कल्कयेदारनालेन पाठामरि-
 चसंयुताः ॥ एष व्यंतरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ शिरीषपुष्प-
 खरसे सप्ताहं मरिचं सितं ॥ भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानांजने हि-
 तं ॥ द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलं ॥ अपि तक्षकदष्टानां
 पानमेतत्सुखप्रदं ॥ गृह्धूमं हरिद्रे द्वे समूलं तंदुलीयकं ॥ अपि वा

१ कुष्ठसहितमाक्षिकं ॥ २ शिरीषपुष्पलवटश्लेखेतसानां त्वक् पंचवल्कलमिति
 सर्वांगसुंदरायां ३ कांडचित्रायाः सर्पविषेषस्य दंशं यामद्वयं भुवि निखनेत् ॥ ततउद्धृत्य
 प्रच्छितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥ धान्यस्य मृद्धान्यमृत् ॥

सुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताप्लुतं ॥ रक्तं मांसं तु गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितं ॥ विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतं ॥ सेलुत्वङ्मूलपत्राणि बादरोदुंबराणि च ॥ कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते मांसगते पुनः ॥ सक्षौद्रं खादिरारिष्टं कौटजं मूलमंभसा ॥ सर्वेष्वपि बलाघुग्मं मधुकं मदनं नतं ॥ शिरोगते विषे मूलं नस्यकर्मणि योजयेत् ॥ बंधुजीवस्य भार्या तु सुरसस्यासितस्य वा ॥ अथवा पिप्पली हिंगु वृश्चिकाली मनःशिला ॥ शिरीषबीजापामार्गलवणं चेतनाकरं ॥ कल्कश्रृणोऽथवा रुष्णाक्षवकातिविषोपणात् ॥ पिप्पलीमरिचक्षारवचासैधवशिषुकात् ॥ पिष्टो रोहितपित्तेन हंत्यक्षिगतमंजनात् ॥ चंदनं मधुकं मांसी पिप्पली मरिचोत्पलं ॥ सैधवं चांजनं श्रेष्ठं गवां पित्तेन कल्कितं ॥ नक्तमालफलं व्योषं बिल्वमूलं निशाहयं ॥ पुष्पं च सौरसं पिष्टमंजनं वस्तवारिणा ॥ भोजवैतरणोद्विष्टं विषसुप्तप्रबोधनं ॥ वाजिगंधाफलोशीरं नेत्रयोर्विषसुप्तयोः ॥ अंजनं वारिणा पिष्टं गारुडं गरुडोपमं ॥ समुद्रफेनमरिचकणासौवीरकांजनं ॥ चूर्णांजनं सर्पिधूतं विषोपहतचक्षुषां ॥ कपित्थमांसं ससितक्षौद्रं कंठगते विषे ॥ लिह्यादामाशयगते ताप्यचूर्णं फलं नतात् ॥ पिबेत्पकाशयगते मंजिष्ठारजनीद्वयं ॥ पिप्पलीच समं पिष्ट्वा मत्स्यपित्तेन पाययेत् ॥ पिप्पलीनागरं क्षीरं नवनीतेन मूर्च्छितं ॥ प्रवृद्धे कंठगे दद्याच्छेषाणि प्रतिसारयेत् ॥ जयेत्संक्रामणैश्चाशु विषं शिरसि संश्रितं ॥ दद्यादधस्तदृष्टस्य मूर्ध्नि काकपदे कृते ॥ काकपक्षशिखिच्छागव्यमाहिषकौकुटं ॥ बिल्वप्रमाणं मांसासृङ्मूर्ध्नि दष्टस्य पादयोः ॥ विषं संक्रमते तत्र निहन्याच्छीघ्रमन्यथा ॥ तीक्ष्णनस्यांजनांते च भूरिमात्रं पिबेदृतं ॥ विषं हि नेत्रं रूक्षस्यं तीक्ष्णैर्हति समीरितं ॥ वामयेत तत्रश्चैनं विषशोपोपशांतये ॥ श्लेष्मलं श्लेष्मलैर्दष्टं नाभेरूर्ध्वं विशेषतः ॥ धामार्गवः शक्रयवाः सर्षपा मदनं मधु ॥ सैधवं वमनं कोष्णं विषे श्लेष्माशयाश्रिते ॥ सुरसं

सर्पवेतालीमीश्वरी गौरसर्पपं ॥ पटोलनिंबपत्रं च पिबेत्सक्षौद्रसैधवं ॥
 शुक्राब्दा जालिनी दंती मदनेक्ष्वाकुकोटजं ॥ काला लांगलिका तिका
 वमनं तंदुलांबुना ॥ पैत्तिकं पैत्तिकैर्दष्टमधो नाभेर्विशेषतः ॥ विषे पित्ता-
 शयगते पाययेत विरेचनं ॥ सनीलिनीफलां दंतीं पयसा मस्तुनाऽथ-
 वा ॥ श्लक्ष्णचूर्णीकृतं कुंभं काथेन त्रैफलेन वा ॥ क्षारेण च त्रिवृ-
 च्छ्यामामुसानीलिनीरजः ॥ पिंडीतकफलं व्योषं त्रिवृद्देहं हरीत-
 कीं ॥ विरेचनं कफप्राये लवणं मूत्रसंयुतं ॥ घृताप्लुतं सलवणं त्राह-
 ने नीलिनीफलं ॥ शयानः शयने छिद्रे विरेच्यो विषपीडितः ॥ मुद्गरु-
 त्तिष्ठते यस्य विषं दृपयतेऽनिलं ॥ पिबेद्दांतो विरिक्तो वा यवागूं वि-
 षनाशिनीं ॥ विषे वाताशयगते सर्पिणा पानमिष्यते ॥ आद्यपश्चिम-
 योर्ध्वं प्रोक्तं विपनिषेधयोः ॥ अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वं विस्त्राय शो-
 णितं ॥ अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ द्वितीये वमनं
 कृत्वा तद्देवागदं पिबेत् ॥ विषापहे प्रयुंजीत तृतीयेऽजननावने ॥
 पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ॥ पष्ठपंचमयोः शीतैर्दिग्धं सि-
 क्तमभीक्षणशः ॥ पाययेद्दमनं तीक्ष्णं यवागूं च यथोदितां ॥ अगदं
 सममे तीक्ष्णं युंज्यादंजननस्ययोः ॥ कृत्वाऽवगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं
 तनः ॥ मांसं सरुधिरं तत्र चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ तृतीये वमितः पेयां वे-
 गे मंडलिनां पिबेत् ॥ अतीक्ष्णमगदं पष्ठे गणं वा पद्मकादिकं ॥ आद्येऽ-
 वगाढं प्रच्छाय वेगे दष्टस्य राजिलैः ॥ अलांबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं
 पिबेत् ॥ पष्ठेऽजनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ॥ अनुक्तेषु च वेगेषु
 क्रियां दर्वीकरोदितां ॥ गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्येत्सिरां न च ॥
 त्वङ्मनोवह्निशो वैकं रसः शार्दूलजो नखः ॥ तमालः केसरं शीतं
 पीतं तंदुलवारिणा ॥ हंति सर्वविषाप्येतद्वच्चिवञ्चमिवासुरान् ॥ प्रपौ-

१ अभीक्ष्णमिति पाठः २ गर्भिण्यादिषु मृदुक्रियां योजयेत् ॥ सिरां च न व्यथयेत् ॥
 ३ वैकं तगरं

डरीकं कटुका देवदारु सुवर्चिका ॥ कालानुसारी स्थौणेयशैलेयवन-
 पद्मकं ॥ कुटञ्जटैलापुन्नागनतकुष्ठप्रियंगुकं ॥ रोधगुग्गुलुतालीस-
 पिप्पलीस्वर्णगैरिकं ॥ सिंदुवारसिताशुंठीध्यामकं लवणोत्तमं ॥ सू-
 क्ष्मचूर्णीकृतं शृंगे निदध्यान्माक्षिकान्वितं ॥ ताक्ष्यस्ताक्षर्योपमः पा-
 ननावनाभ्यंजनाजनैः ॥ अगदस्तक्षकस्यापि विपवेगं निवर्तयेत् ॥
 रोधं शिरीषपुष्पाणि समंगा सहरणुका ॥ कणोपणालनेपालीवचाय-
 ष्ठीमधुत्पलं ॥ सिंदुवारीतमंदारमूलं बीजं करंजजं ॥ ज्योतिष्मती
 नतं कुष्ठं श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ चूर्णितः कन्यया क्षौद्रगोपित्ता-
 भ्यां च वर्तितः ॥ अगदो हंति सर्पाखुकणभुक्श्वशृगालजं ॥ बि-
 ङालकांडचित्रोत्थं विषं भूतज्वरं ग्रहं ॥ अपस्मारगदोन्मादगुल्माजी-
 र्णविसूचिकाः ॥ शिरोक्षिकर्णशूलं च राजद्वारे च शस्यते ॥ बि-
 ल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करंजस्य नतं सुराहं ॥ फलत्रिकं
 व्योपनिशाह्यं च वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टं ॥ भुजंगलूतौंदुरुह-
 श्रिकाद्यैर्विसूचिकाऽजीर्णगरज्वरैश्च ॥ आर्त्तान्नरान्भूतविधापितांश्च
 स्वस्थीकरोत्यंजनपाननस्यैः ॥ त्रिवृद्धिशल्या मधुकं निशे लवणपंच-
 कं ॥ मंजिष्ठा त्र्यूषणं तद्वत्कल्कयेत्स महागदः ॥ मांसीहरेणुत्रि-
 फलासुरंगीमधुयष्टिका ॥ पद्मकाशोकपुन्नागकुष्ठतालीसचंदनं ॥ सु-
 गंधकैला किणिही त्वक्पटोली मृगादनी ॥ भाङ्गी विडंगं पालिंदी
 पाठा क्रोष्टुकमेखला ॥ पुष्पमारुष्करं पत्रं सौरसं कटुकं नतं ॥
 पित्तं नकुलमार्जारगोधाशल्यकसूकरात् ॥ पृषताच्चित्रपत्राच्च गोशृं-
 गे पूर्ववत्स्थितं ॥ यत्र गेहे न तत्राहिकीटादिभ्यो भयोद्भवः ॥ ए-
 तेन भेरीपटहाः पताकाश्च प्रलेपिताः ॥ आर्षभेण विषं घ्नति स्पर्श-
 श्रवणदर्शनैः ॥ प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषं ॥ भूयो वे-

१ हिगुरणुकैतिपाठः २ आर्षभनाम्नाऽगदेन ३ दंशादपि किं पुनः कायात्सर्वं
 विषमुद्धरेत् ॥

गाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ विषापायेऽनिलं कुट्टं स्नेहादि-
भिरुपाचरेत् ॥ तैलमद्यकुलत्थाम्लवज्रैः पवननाशनैः ॥ पित्तं
पित्तज्वरहरैः कपायस्त्रेहवस्तिभिः ॥ समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्व-
धादिना ॥ सिता वैगंधिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ॥ पानं समं-
त्रपूतानुप्रोक्षणं सांत्वहर्षणं ॥ सर्पांगाभिहते युंज्यात्तथा शंकाविषा-
दिते ॥ पूतनाप्रेतकूष्मांडपिशाचाद्या नरद्विपः ॥ निहंत्यापधिवी-
र्याणि रक्षाकर्माण्यथाचरेत् ॥ तस्माद्रक्षां प्रयुंजीत रक्षोगणनिघ्नारि-
णां ॥ गोमयेन मुसंमृष्टे धूपागुरुमुधूपिते ॥ गंधमाल्योपहाराद्यैर्गुरुपूजि-
तदेवते ॥ सूत्रकारान्समभ्यर्च्य शंकरास्तिककश्यपान् ॥ संतर्प्य हव्यंक-
व्याभ्यां समिद्धाननलद्विजान् ॥ प्राङ्मुखायोपविष्टाय विषात्तार्थं चि-
कित्सकः ॥ उत्तराभिमुखो युंज्यात्सिद्धमंत्रादि शेषजं ॥ समप्रमाणैर्हरितै-
र्दूर्धैः प्रागभिमंत्रितैः ॥ अच्छिन्नाग्रैः समूलैश्च कुर्यात्तस्यापमार्जनं ॥ ब्र-
ह्माद्यैरगदैरेन नित्यमेवानुलेपयेत् ॥ संजीवनादीन् पानादौ दंशलेपे
च योजयेत् ॥ पूर्णकुंभं सकुसुमं सर्पपांश्च गले सितान् ॥ शस्तं दूर्वामधु-
घृतं कुर्याद्दृष्टस्य मूर्द्धतः ॥ एवं शाम्यति सप्ताहाद्विषमात्मवतां सदा
॥ कर्कतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकं ॥ वैदूर्यं गर्दभमणिं पिचुकं
विषमूषिकां ॥ हिमवद्विरिसंभूतां सोमराजां पुनर्नवां ॥ तथा द्रो-
णां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिं ॥ विषाणि विषशांत्यर्थं वीर्यवं-
ति च धारयेत् ॥ छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ॥ तच्छा-
याशब्दविब्रस्ताः प्रणश्यंति भुजंगमाः ॥ इति सर्पविषप्रतिपेधो नाम
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अथातः कीटविषविज्ञानप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्पाणामेव वि-
षमूत्रशुक्रांडशवकोथजाः ॥ दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्वि-

१ विषापगमेसति २ तयोश्छत्रझर्झरयोः यथासंख्यं छायाशब्दाभ्यां विब्रस्ताः सर्पाः
प्रणश्यंति

धाः ॥ कुंभीनसस्तुंडिकेरी शृंगी शतकुलीरकः ॥ उच्चिटिंगोऽग्निना-
 माच चिंचिटांगो मयूरकः ॥ अहिजोरभ्रकावर्त्तसारिकामुखवैदलाः
 ॥ शरावकुर्दो परुपश्चित्रशीर्षोऽहिजारिकः ॥ अष्टादशैते वायव्या
 कीटा वायुप्रकोपनाः ॥ कौडिन्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥ वि-
 नामिका ब्राह्मणिका विदुलो भ्रमरस्तथा ॥ बाह्यकः पिच्चकः कुंभी
 वर्चःकीटो ऽरिभेदकः ॥ दुंदुभः पद्मकीटश्च मकरः शतपादकः ॥ पं-
 चालः पाकमत्स्यश्च सूक्ष्मतुंडोऽथ गर्दभिः ॥ क्लृप्तः रुमिसरावी च य
 श्वाप्युत्कृशकः स्मृतः ॥ चतुर्विंशतिराग्नेयाः कीटाः पित्तविकारदाः ॥
 विश्वभरः पंचशुक्लः पंचरुष्णोऽथ पौंडकः ॥ शीर्यकः प्रचलाकश्च व
 टभाः किटिभो जटी ॥ सूचीमुखः रुष्णगोधा दभ्रः कापायवासिकः
 ॥ त्रयोदशैते निर्दिष्टाः कीटाः श्लेष्मप्रकोपनाः ॥ भृंगीलसो बलि-
 भकः शूलको वाहकस्तथा ॥ कोष्ठकारी रुमिकरो यश्च मंडलपुष्प-
 कः ॥ तुंडनाभः सर्षपको सर्षपी शंबुकस्तथा ॥ अग्निकीटश्च संकी
 र्णा द्वादश प्राणनाशनाः ॥ दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दशस्तोदरुजोल्बणः
 ॥ आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्षवान् ॥ पक्षपीलुफलप्रख्यः खर्जु
 रसदृशोऽथवा ॥ कफाधिकैर्मदरुजः पक्षोदुंबरसन्निभः ॥ स्रावाढ्यः
 र्त्रिलिंगस्तु दंशः स्यात्सान्निपातिकैः ॥ वेगाश्च सर्षवच्छोफो वार्द्धि-
 ण्णुर्विस्रक्तता ॥ शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ॥
 सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कंडूरोचकः ॥ वातिकः पक्षधातेन स्प-
 शाद्दशति पैत्तिकः ॥ मुखेन श्लैष्मिकः कीटः सर्वथा सान्निपाति-
 कः ॥ दष्टस्य कण्ठैः शोफो विसर्षो बमथुर्ज्वरः ॥ दंशश्च कर्णि-
 काकारः श्यावरक्तो विशीर्यते ॥ त्रिकंडकैस्तु दष्टस्य नानावर्णोऽ-
 थवाऽसितः ॥ दंशो ज्वेच्छ्रयथुमान्मोहो भेदश्च वर्षसः ॥ काक-

१ विष्वर्च्यः सान्निपातिकैरिति पाठः

लासोऽर्द्धचंद्राभः श्याववान् भृशलोहितः ॥ दंशो रक्तैश्चितैः
स्फोटैः सशूनैः कमलोद्भवः ॥ एकदंष्ट्रार्पितः पीतः कंडूमान् दर्दु-
रः सरुक् ॥ दंशो दष्टः सतृप्तिद्रो मूर्च्छावान् हरितं वमेत् ॥
मात्स्यो दंशः सरुग्दाहः प्रागेवोक्तो जलौकसां ॥ विश्वंभरकृतो दंशः
शोफकंडूरुजान्वितः ॥ फेनोद्गममतीसारं कुरुते कोठजन्म च ॥ पी-
तः शतपदीदंशः स्वेदरुग्रागशोफवान् ॥ अतसीपुष्पवर्णो वा पिट्टि-
कावान् भ्रमप्रदः ॥ गृहगोधिकाया स्वेदतोदश्वयथुदाहवान् ॥ क्लेदी-
च दंशो दष्टस्य हृत्पीडा ग्रंथिसंभवः ॥ कंडूमान्मापकैरीषच्छुयथुर्म
देवेदनः ॥ असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतं ॥ प्रायेण मक्षिकाः
क्षेत्रे दशंति श्वयथूल्वणः ॥ तदंशो दाहकंडूमांस्तासां तु स्थगिकां
त्यजेत् ॥ तदृष्टे पिडिका श्यावा स्राविणी भूर्युपद्रवा ॥ रुग्वान्पि-
पीलिकादंशो बन्धिनेवच दहते ॥ कालविंदुनिभैः स्फोटैर्दाहकंडूरु-
जान्वितैः ॥ यद्वात्रमाचितं सोष्म तद्विद्यादवमूत्रितं ॥ वृश्चिकस्य वि-
षं तीक्ष्णमादौ दहति बन्धिवत् ॥ ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्
तिष्ठति ॥ दंशः सद्यो ऽतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ते
गवादिशरुक्कोथादिग्धदष्टादिकोथतः ॥ सर्पकोथाच्च संभूता मंदम-
ध्यमहाविषाः ॥ मंदाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ रो-
मशा बहुपर्वाणो रोहिता पांडुरोदराः ॥ धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्या-
स्तु कपिलारुणाः ॥ पिशंगाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा महाविषाः
॥ अग्न्याभा द्योक्पर्वाणो रक्तासितसितोदराः ॥ तैर्दष्टः शूनरसनः स्त
ब्धगात्रो ज्वरार्दितः ॥ खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिंद्रियार्थानसंविदन् ॥
स्विद्यन्मूर्च्छन्विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः ॥ विशीर्यमाणमां-
सश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ उच्चिर्दिगस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्य-

१ ते गवादिशरुक्कोथात् विषदिग्धदष्टादिकोथात् सर्पकोथाच्च संभूता यथासंख्यं
मंदविषा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः २ तैः महाविषैः

थः ॥ साध्यतो वृश्चिकास्तंभं शेषसो दृष्टरोमतां ॥ करोति सेक-
 मंगानां देशः शीतांबुनेव च ॥ उष्ट्रवर्णतया चोक्तः स एव द्युष्ट्रधू-
 मकः ॥ रात्रिको रात्रिचाराच्च पृथक्त्वं कणभादिषु ॥ विकारसा-
 धनाभेदान्नेदाः संतोऽपि नादिताः ॥ वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लै-
 ष्मिकाः कणभोंदुराः ॥ प्रायो वातोल्वणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥
 यस्य यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं प्रतर्कयेत् ॥ तस्यतस्यौषधैः कु-
 र्याद्विपरीतगुणैः क्रियां ॥ हृसीडोर्ध्वानिलस्तंभः सिरायामोऽस्थिपर्व-
 रुक् ॥ घूर्णनोद्द्वेषनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ संज्ञानाशोष्णनिः-
 श्वासो दृष्टाहः कटुकास्यता ॥ मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पै-
 त्तिके ॥ छर्द्यरोचकहृत्तासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ॥ सशैत्यमुखमाधुर्यै-
 विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषं ॥ पिण्याकेन व्रणे लेपस्तैलाभ्यंगश्च वाति-
 के ॥ स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृहणश्च विधिर्हितः ॥ पैत्तिकं स्तंभयेत्
 सैकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ॥ लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जये-
 त् ॥ कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन क्रिया हिता ॥ स्वेदालेपनसे-
 कांस्तु कोष्णान्प्रायोऽवचारयेत् ॥ अन्यत्र मूर्च्छितादंशपाकतः कोथ-
 तोऽपि वा ॥ नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनं ॥ विषदंशस्य
 सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ॥ विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि
 च ॥ साधयेत्सर्षपवद्दृष्टान्विषोऽग्रेः कीटवृश्चिकैः ॥ तंदुलीयकतुल्यांशां त्रि-
 वृतां सर्षिषा पिबेत् ॥ याति कीटविषैः कंठं न कैलास इवानिलैः ॥ क्षी-
 रिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ मुक्तालपो वरः शोफतोददाहज्व-
 रप्रणुत् ॥ वचा हिंशु विडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ पाठा प्रतिविषा व्यो-
 षं काश्यपेन विनिर्भितं ॥ दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ मै-
 षज्यं कीटवत्पीतं महास्त्रेहपयो मधु ॥ शिखिकुकुटजैः पिच्छैः सतै-
 ल्लवणोत्तमैः ॥ धूपो हंति क्रुनः शीघ्रं कीटवृश्चिकजं विषं ॥ विषे
 कणभजे कुर्यादंद्रोक्तमुपक्रमं ॥ शिरीषबीजं मंडूके लेपः सुक्क्षीर-

कल्कितः ॥ मधु त्रिकटुकं श्वेता सिंढामूलं च मत्स्यजे ॥ वचां
 वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमंजरीं ॥ द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रज-
 नीद्वयं ॥ गुहामतिगुहां श्वेतामजगंधां शिलाजतु ॥ कदंतृणं कट-
 भीक्षारं गृहधूमं मनःशिलां ॥ रोहीतकस्य पित्तेन कल्कयेत्स परो
 ऽगदः ॥ विश्वंभरादिष्वालेपनावनांजनपानतः ॥ स्वर्जिकाजशङ्क-
 त्क्षारः सुरसः साक्षिपीडकः ॥ मदिरामंडसंयुक्तो हितः शतपदीविषे
 ॥ कपित्थसिक्थार्पिंडार्कक्षीरं त्रिकटुकान्वितं ॥ करंजं द्वे हरिद्रे च
 गृहगोधीविषापहः ॥ काकांडयुक्तः सर्वेषां विषाणां तंदुलीयकः ॥
 प्रशस्तो बर्हिणांऽङ्गेन तद्दहायसपीलुकः ॥ तगरं नागरं नागकेसरं
 मरिचानि च ॥ प्रयुक्तं पाननस्याभ्यां मक्षिकाविषनाशनं ॥ सिता-
 सिते च लवणे मरिचं च सनागरं ॥ फणिज्जकरसोपेतं वरटीनां वि-
 षापहं ॥ सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ॥ विदारिगंधासि-
 ङ्गेन कषोष्णेनेतरेण वा ॥ लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनःपुनः ॥
 सिंचेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ उपनाहो घृते भृष्टः कल्को
 ऽजाज्याः ससैधवः ॥ आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥
 रजनीसैधवव्योषशिरोषफलपुष्पजैः ॥ मातुलुंगाभ्लगोमूत्रपिष्टं च सुर-
 सायजं ॥ लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ॥ पाने
 सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करं ॥ गुडोदकं वा सुहिमं चतुर्जातकवा-
 सितं ॥ पलाशबीजसंयुक्तो लेपोऽर्कक्षीरभाबितः ॥ पारावतशकृत्पध्या-
 तगरं विश्वभेषजं ॥ बीजपूररसोन्मिश्रं परमो वृश्चिकागदः ॥ मनो-
 व्हा सैधवं हिंगु मालतीपल्लवानि च ॥ गोशकृद्रसपिष्टेयं गुलिका वृ-
 श्चिकार्दिते ॥ लशुनो मरिचं हिंगु सुरसं विश्वभेषजं ॥ अर्कक्षीरि-
 ण गुलिका वृश्चिकार्दितशंकरी ॥ सैधवोद्घ्रदंष्ट्रा च हंति वृश्चिक-
 जं विषं ॥ हिंगुना हरितालेन मातुलुंगरसेन च ॥ लेपांजनाभ्यां गु-

लिकाः परमं वृश्चिकापहाः ॥ करंजार्जुनशेलूनां कटभ्याः कुटजस्य
 च ॥ शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनं ॥ पिप्पलीं मरिचं
 यर्षीं श्वेतां मुरसमंजरीं ॥ सहदेवीमपामार्गीं तंदुलीयं च कल्कयेत् ॥
 कुंतलक्षारतोयेन लेपोऽलिविषनाशनः ॥ यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रल-
 पत्युग्रवेदनः ॥ तस्य पथ्यानिशारुष्णामंजिष्ठातिविषोषणं ॥ सा-
 लाबुद्धंतं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनं ॥ आदंशं यस्य कंडूः स्यात्कोथः कु-
 ष्ठं च दारुणं ॥ तस्यालेपस्त्रिकदुकं यवक्षारोऽक्षिपीडकः ॥ पारावत-
 शकृत्कांतास्वर्जिकाग्निहरेणवः ॥ रसेन मातुलुंगस्य क्षीरेणार्कस्य च
 द्रुतः ॥ हृदयं पीडयते यस्य मूर्च्छां त्रिमिचिमायनं ॥ दंतौष्ठदं-
 शो रोम्णां संहर्षस्तस्य निवर्त्तते ॥ वेगो विषस्य पंचाहात्रैव वा
 क्रिययां विना ॥ तत्र कुर्वीत दंशस्य लेपनं मस्तुकल्कितैः ॥ श्वे-
 तपाटल्यतिविषाहरिद्राहरिणीनतैः ॥ बिल्वमूलयवक्षारकुष्ठमागधिका-
 युतैः ॥ उद्धृत्यतइवादंशः शूनः क्लिप्तो हतच्छविः ॥ जंबूफल-
 मिवारक्तः कूजन्वमति चेष्टते ॥ इंद्रियार्थान्न जानाति प्र-
 त्विद्यति च यो मुहुः ॥ स्वर्जिकाकुष्ठतगरनाकुलीपीलुपिप्पलीः ॥
 वृहतीं चाच्छसुरया तस्य पिष्ट्वा प्रलेपनं ॥ सर्वत्र चोग्रालिविषे पा-
 ययेद्दधिसर्पिणी ॥ विध्येत्सिरां विदध्याच्च वमनांजननावनं ॥ उष्ण-
 स्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहं ॥ नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपू-
 रकरसैर्हरितालं ॥ सैधवं च विनिहंत्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विष-
 माशु ॥ अंते वृश्चिकदद्यानां समुदीर्णे भृशं विषे ॥ विषेण लेपयेदंशं
 स्थांबरेण यथोदितं ॥ क्रियेयमुच्चिर्दिगेऽपि प्रतिलोमं च पांशुभिः ॥
 उद्धर्तनं सुखाम्लोष्णैस्तथा वाऽऽच्छादनं घनैः ॥ कुटजस्य फलं कुष्ठं
 मालतीं जालिनीं नतं ॥ तिक्तेक्ष्वाकुश्च पिष्टानि पानप्रथमनादिभिः ॥
 वृश्चिकोदुरुलूतानां सर्पाणां च विषापहं ॥ समानममृतेनेदं गराजीर्णं
 च नाशयेत् ॥ अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिर्मावितं पिप्पलिचूर्ण-

मिश्रं ॥ एषो ऽगदो हंति विषाणि कीटभुजंगलूतौदुरुष्टशिकानां ॥
शरीरपुष्पं सकरंजबीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिले च ॥ एषोऽगदो
रात्रिकष्टशिकानां संक्रांतिकारी कथितो जिनेन ॥ इति कीटविषवि-
ज्ञानप्रतिषेधो नाम त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अथानो लूताविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ विश्वामित्राय
रुष्टस्य वसिष्ठस्य ललाटजाः ॥ स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतिता-
स्तृणे ॥ स्वांडवे दह्यमानानाममुराणां शरीरतः ॥ याः स्फुलिंगा त्रिनि-
श्वेरुस्ता लूता इति केचन ॥ अन्ये वदन्ति भुक्तस्य दुष्टस्यान्नस्य
भोजनात् ॥ संभवन्ति विषस्फोटा ये लूताः कीटलक्षणाः ॥ यथास्वं धा-
रयन्तस्ते लूताः कीटाश्च संज्ञिताः ॥ तत्र घोरतरा लूता भिद्यन्ते ता
अपि त्रिधा ॥ तीक्ष्णमध्यावरत्वेन ग्रन्थि चाश्वचिकित्सिताः ॥ सप्ता-
हेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ कपिलाऽग्निमुखीपीता पद्मा मू-
त्रा सिता ऽसिता ॥ आग्नेयाः स्वेदजाः सप्त लूताः पित्तविकारदाः ॥
रक्तपादाभृंगनीलापिंगलाभ्रात्रिमंडलाः ॥ पूनिगंधाभिधा लूता लू-
ताश्च चिरमंडलाः ॥ लूता वीरांडजाः सप्त सौम्याः श्लेष्मविकारदाः ॥
कुमुदाऽलविषारक्ताश्रित्रासंतानिमेचकाः ॥ कसना चोद्भिदाः सप्त
वायव्या वायुरोगदाः ॥ काकांडयेणपदी लाजा वैदेही जालिनी तथा
॥ मालागुणा सवर्णा च मिश्राः सप्तोपपादुकाः ॥ व्यामुवंत्याशु गा-
त्राणि ज्वलत्पावकसन्निभाः ॥ सन्निपातकृताऽसाध्याः साध्याः कृच्छ्रेण
चेतराः ॥ ता दशन्ति सिते पक्षे ऽसिते संधौ सदैव च ॥ दशः सामा-
न्यतस्तासां दद्रुमंडलसन्निभः ॥ सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा
मृदुरुन्नतः ॥ मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावपर्यंतो जालकावृतः ॥ विसर्प-
वान् शोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणा-
न्वितः ॥ क्लेदेन यत्स्पृशत्यंगं तत्रापि कुरुते व्रणं ॥ श्वासदंष्ट्रा-

शरुन्मूत्रशुक्लालानखार्त्तवैः ॥ अष्टाभिरुद्गमंत्येता विषं वक्रौर्वि-
 शेषतः ॥ श्वासेन दंशः सहसा शूयते ज्वरदाहवान् ॥ दंष्ट्राक-
 तस्तूप्रतरो विवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ गंभीरशोफवांस्तोदवेदनादा-
 हसंयुतः ॥ दुर्गन्धः शरुता दाहकंडूचिमिचिमान्वितः ॥ पच्यते चाशु
 पक्वश्च पांडुः पीलुफलोपमः ॥ मूत्रेण रक्तपर्यंतो मध्ये रुष्णो विशीर्यते ॥
 आवर्त्तसंदृशः शूनः पूतिः सर्पति दह्यते ॥ शुक्लेण ग्रंथिसंस्थानः क-
 ठिनस्तीव्रवेदनः ॥ अल्पमूलोऽल्परुक्कोचो लालया कंडुरो मृदुः ॥
 नखेन चोपः कुलकः कंडूधूमायनान्वितः ॥ किंशुकोदरवर्णस्तु रजसा
 चंचुमालवान् ॥ लूता नाभेर्दशंत्यूर्ध्वमूर्ध्वं चाधश्च कीटकाः ॥ तदृषि-
 तं च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ॥ दिनार्द्धं लक्ष्यते नैवं दंशो लूता-
 विषोद्भवः ॥ सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ अव्य-
 क्तवर्णः प्रचलः किंचित्कंडूरुजान्वितः ॥ द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्तेषु पि-
 टिकैरिव चाचितः ॥ व्यक्तवर्णो ततो मध्ये कंडूमान् ग्रंथिसन्निभः ॥
 तृतीये सज्वरो रोमहर्षरुद्रक्तमंडलः ॥ शारावरूपस्तोदाढ्यो रोमकू-
 पेषु सास्त्रवः ॥ महान्श्रतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ विकाराङ्कु-
 रुते तांस्तान् पंचमे विषकोपजान् ॥ षष्ठे व्याप्नोति रोमाणि सप्तमे
 हंति जीवितं ॥ इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः ॥ वि-
 षं शाम्यति सर्वांसामेकविंशतिरात्रितः ॥ दंशः पित्तात्मको दाहतृ-
 स्फोटज्वरमोहवान् ॥ सशोफः कठिनः पांडुः कंडूमान् श्लैष्मिकोऽ-
 ल्परुक् ॥ वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदातिरुक्करः ॥ सर्पज्ञानोदितै-
 र्लिगैर्दोषोद्रेकं च लक्षयेत् ॥ त्रिदोषाः प्रायशो लूताः सर्वाः पित्तक-
 फाधिकाः ॥ प्राणांतिकीषु हृन्मोहश्वासहिष्माशिरोग्रहाः ॥ श्वे-
 ताः पीताः सिताः रक्ताः पिटिकाः श्वयथुद्भवः ॥ वेपथुर्वमथुर्दाहतृ-
 ङ्गं वक्रनासता ॥ श्यावौष्ठवक्रदंतत्वं पृष्ठग्रीवावभंजनं ॥ पक्व-
 जंबूसवर्णं च दंशात् स्रवति शोणितं ॥ अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रे-

णादंशमुद्धरेत् ॥ दहेच्च जांबवौष्ठाद्यैर्नतु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ कर्क-
 शं भिन्नरोमाणं मर्मसंध्यादिसंश्रितं ॥ प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिं-
 दीत दहेन्न च ॥ लेपयेद्गन्धमगदैर्मधुसैंधवसंयुतैः ॥ सुशीतैः सेचये-
 च्चानु कषायैः क्षीरिदृक्षजैः ॥ सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृंगाद्यैः सिरया ऽपि
 वा ॥ स्नुते रक्ते परीषेकः स्मृतः क्षीरादिभिर्द्रुतः ॥ प्रपौंडरीकरुहिविर-
 साखिशरीरजीवकाः ॥ रोधचंदनजीवंतीमंजिष्ठासर्जवंजुलाः ॥ मृ-
 णालबिसशैवालकुमुदोत्पलैरिकाः ॥ न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थनिचुल्लक्ष-
 वेतसाः ॥ समंगापाटलीगुंद्राकाकोलीसितपर्षिकाः ॥ शिरीषधातकी
 मूर्वाविदारीपद्मकं कुशाः ॥ शृंगाटकं कोशवतीवायसीसोमराजयः ॥
 मधुकांशुमतीदूर्वा यथालाभं समाहृतं ॥ शस्तः पर्युषितो लेपः सधृ-
 तः पैत्तिके विषे ॥ श्यामाद्वयनिशामुस्तानखरास्त्रामहासहाः ॥ वा-
 सापत्तंगसुवहानाकुलीगिरिकर्णिकाः ॥ सर्पगंधायवफलानिर्गुडघशं-
 तकस्थिराः ॥ शुकाख्यामहिषक्रांतकुष्ठेंद्रयवकुंकुमं ॥ करवीरागुरुनतं
 मुगंधं सिंधुवारितं ॥ आस्कोतगुंद्री च हितः प्रलेपः श्लैष्मिके विषे
 ॥ विंबीविटुलंबंधूककोविदारयवासकाः ॥ सुवहारिष्ठकब्राह्मीगुडूची-
 बिल्वसैर्यकाः ॥ सिद्धार्थकादेवदारुविडंगानींद्रवारुणी ॥ शतावरी-
 लांगलकीराजदृक्षपुनर्नवाः ॥ जीवंतीवायसीभाईकतकेंद्रयवार्जुनं
 ॥ निशे व्याघ्रपदी सिंहपुष्पी मंडलपर्णिका ॥ श्वदंष्ट्राकोलदृहतीरे-
 धतीश्वेतपुष्पिकाः ॥ प्रपुञ्जाटः कुरुबकः प्रलेपो वातिके विषे ॥ स-
 र्वत्रैव च शस्यते बोधिश्लेष्मातकाक्षकाः ॥ उदीर्णदोषान्बलिनो वि-
 षे महति वामयेत् ॥ कांकांडकीकोशवतीरोधेंद्रयवसैंधवैः ॥ पटोलीपत्रंम-
 रिचकरघाटप्रियंगुभिः ॥ रुष्णाशुकनखानीपनिंबसमाह्वयष्टिभिः ॥
 विरेचयेच्च त्रिफलात्रिवृत्रिकदुसैंधवैः ॥ मदंतीपुगमृद्दीकाविडंगैरथ-
 वा पचेत् ॥ एभिः पलांशुकैः प्रस्थं समं ब्राह्मीरसं घृतात् ॥ पंचमूल-
 शृतं क्षीरं तोयं वा शोधनौषधैः ॥ यथास्वं कल्कितैर्युक्तं पृथग्दद्यादि-

शोधनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलशुंठीद्रवसैधवैः ॥ पाठाऽजमोदाय-
 ष्टधान्हमुस्तासर्पपदारुभिः ॥ लघुना पंचमूलेन लवणेन सुसाधिता ॥
 पेया संसर्जने योज्या सघृता विषनाशिनी ॥ आध्मानहिध्माश्वासेषु
 पृष्ठग्रीवादिभंजने ॥ संकोचस्तंभकंपेषु शूलेष्वर्द्धावभेदके ॥ वात-
 रोगेषु चाप्येषु पर्वभेदादिदितादिषु ॥ एरंडबिल्वसरलचिरबिल्वार्कपाट
 लीः ॥ शिग्रुपाठाकुशविषं विदुलं च जले पचेत् ॥ कनीयः पंचमूलं
 च तस्मिन्मंदं पचेद्वृतं ॥ द्विगुणे तुल्यगोक्षीरे पिष्टैर्यष्टीनिशानतैः ॥
 सुराव्हेल्लसरलशतान्धारोध्मैरिकैः ॥ पयस्याकुष्ठगाथेयीरुष्णामदन-
 कैः समैः ॥ बस्तौ प्रत्यागतेऽश्रीयात् पंचमूलान्वितैरसैः ॥ नावनं
 गौरवे शोफे लालास्रावे हनुग्रहे ॥ गिरिकर्णीफलरसो बंधूकं किणिही
 सिता ॥ पट्टंथालशुनव्योषवृहतीविल्लसैधवैः ॥ अपामार्गफलं भाङ्गी-
 नाकुली सर्पगंधिका ॥ संज्ञानाशे प्रथमनं भाङ्गीयुक्तैः प्रशस्यते ॥ ति
 क्तालानुफलव्योषवृहतीजालिनीफलैः ॥ श्यामा यवफला बीजं फणि-
 ज्जकशिरीषयोः ॥ वार्ताकरसपिष्टानि नस्यं विषहरं परं ॥ विरिक्त-
 शिरसश्चास्य सर्पिर्मंडोऽनुवासनं ॥ नेत्रोपरोधश्वयथुकंडूनिद्रासमाग-
 मे ॥ वचामनोव्हात्रिकटुत्रिफलारोध्मैरिकाः ॥ शंखो नीलोत्पलं ता
 म्रं मुक्ताहेमप्रवालकं ॥ जीवंती लशुनं कुष्ठं कतकं मार्कवं नतं ॥
 प्रपौडरीकं मधुकं करंजफलसैधवं ॥ निशे फणिज्जकं तुत्थं स्रोतोऽज-
 नरसांजने ॥ मेषशृंग्याश्च कुसुमं पिष्टं गोवारिणांऽजनं ॥ सुरसप्रस-
 वव्योषबिल्वमूलसुराव्हयं ॥ हरिद्रा छागलीमूत्रं लूताकीटघ्नमंजनं ॥
 शिरीषपद्मकोशीरपाटलीसिंदुवारितं ॥ क्षीरशृंगीनतोदीच्यसारिवाकु-
 ष्टचंदनं ॥ सेलुस्वरसपिष्टोऽयमगदो नावनांजने ॥ पाने प्रलेपे सेके
 च लूतासु परमं हितं ॥ पयस्यामधुमृद्धीकाश्वदंष्ट्राक्षीरमोरटाः ॥ गो
 जीविदारीयष्टधान्हामधुकानि च तट्टणाः ॥ तथा शिरीषकुसुमं च-

द्रलेखोद्भवं फलं ॥ मुराला कटभी जातिः श्वेता च गिरिकर्णिका
 ॥ तद्वच्च गुंजातगरकुष्ठनागबलाबलाः ॥ हरिद्रायुगुलं नागदंतीरोधं
 च शाबरं ॥ शिरीषपुष्पं तगरं सहदेवी शतावरी ॥ पुनर्नवा नागबला
 सर्पगंधा कुटन्नटं ॥ गवादनी दंतशठसोमवल्केदुराजयः ॥ विषेषु स
 र्वेष्वगदः सक्षौद्रः सर्वकर्मकृत् ॥ सर्पाक्षी चंदनं चकं मृगाक्षी गंधना-
 कुली ॥ एला महासुगंधा च वस्तमूत्रेण कल्किताः ॥ लेपे पाने च
 लूतासु नानेन सदृशोऽगदः ॥ कटभीमूलतगरसमंगादेवदाहृभिः ॥ बृ-
 हतीद्वयगाग्नेयीरोचनाचंदनैर्घृतं ॥ सिद्धं चतुर्गुणे क्षीरे पानाभ्यंज-
 नयोर्हितं ॥ लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ॥ निवृत्ते दाहशो-
 फादौ कर्णिकां पातयेद्गणात् ॥ कुमुभपुष्पं गोदंतः स्वर्णक्षीरी कपोतवि
 द् ॥ त्रिवृता सैधवं दंती कर्णिकापातनं तथा ॥ हरिद्रा गुग्गुलुः
 क्णिवं वंशलेखः कपोतविद् ॥ तद्वच्च सैधवं कुष्ठं दंती कदुकदौ
 ग्धिकं ॥ राजकोशातकीमूलं क्णिवो वा मथितोद्भवः ॥ कर्णि-
 कापातसमये बृंहयेत्तं विषापहैः ॥ ऋतुकालेषु लूतानां यावंतः
 शुक्रविंदवः ॥ देहे पतन्ति तावंत्यो जायन्ते कर्णिकाः समं ॥ गोदंतदं-
 ती त्रिवृता हरिद्रे सैधवं तिलाः ॥ मधुकं निवपत्राणि घृतं च व्रणशो-
 धनं ॥ कांताविडंगखदिरनिवकंपिल्लकांबुदैः ॥ सर्जैलाधातकीलोहैः
 सिद्धं सर्पिर्वणापहं ॥ शिरीषकटभीसेलुक्षीरिवृक्षार्जुनत्वचः ॥ कल्क-
 चूर्णपरीषेकैः कीटलूताव्रणापहाः ॥ शताब्हारोधकासीसदावीजंब्व-
 स्थिरोचनाः ॥ हरीतकी पूगफलं चूर्णोऽयं व्रणरोपणः ॥ लाक्षारज-
 न्यौ मंजिष्ठा हरितालं मनःशिला ॥ सर्पिर्मधुप्रलेपोऽयं त्वग्निशुद्धि-
 करः परं ॥ रोमसंजननं कुर्याद्यदुक्तं व्रणशोधने ॥ स्नेहकार्यमशेषं च
 सर्पिषैव समाचरेत् ॥ विषस्य दृढये तैलमग्नेरिव तृणोलुपं ॥ इति
 लूताविषविज्ञानप्रतिषेधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

अथातः प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ आदंशे पिटिका

ताम्रा भवेत्कपिलया स्थिरा ॥ लसीका रोमकूपेषु दाहोऽक्ष्णोर्मूर्ध्नि गौरवं ॥ पाननस्यांजनालेपसेकांश्चात्र प्रयोजयेत् ॥ निशापद्मककुष्ठैलाकरंजककुभत्वचः ॥ स्थिरार्कपर्ण्यपामार्गब्राह्मीशाहलनाकुलीः ॥ अथवा कुष्ठपत्तंगनखजोंगककुंकुमं ॥ अग्निमुख्या ऽतिरुक् स्फोटः संभवत्यग्निदग्धवत् ॥ अग्निज्वालासमानेन प्रस्विद्यति विषोष्मणा ॥ तृद्दाहकंपमूर्च्छाश्च पित्तास्रमतिसार्यते ॥ योजयेत् पूर्ववत्तत्र प्रत्याख्याय त्वरान्वितः ॥ कुष्ठलामज्जकोशीरमधुकं मधुकं मधु ॥ लाभतः शीतवीर्याणि तालीसं गोपकन्यकां ॥ पीतया पीतविष्णुमूत्रदंशक्लेदाक्षिदर्शनः मूर्च्छाछर्दिशिरोदुःखज्वरारोचकशूलवान् ॥ तत्रेष्टाः करभोशीरमंजुवंजुलपद्मकाः ॥ वंशत्वर्जुनकुशाः शिरीषकिणिहीत्वचः ॥ अथवा बन्दिबाल्हीककुष्ठकेसरजोंगकं ॥ पद्माभः पद्मया स्फोटो भिन्नो भिन्नः पुनर्भवेत् ॥ क्लिद्यत्याशु स्रवत्युष्णं क्लेदं क्लेशोऽतिरुज्वरः ॥ तत्र पद्मोत्पललताहिमवेनसवंजुलाः ॥ समृणालाः सकुसुमाः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥ पूतिर्मूत्रविषादंशो विसर्पी रुष्णशोणितः ॥ श्वासकासज्वरच्छर्दिमूर्च्छादाहभ्रमान्वितः ॥ मनःशिलालमधुकमधुकोत्पलचंदनं ॥ कुष्ठैलामधुकोशीरपद्मकं तत्र भेषजं ॥ आदंशे श्वेतया श्वेता पिटिका पीतकंदुरा ॥ दाहमूर्च्छाज्वररुजाविसर्पक्लेदकारिणी ॥ श्वेतायां शीतलालेपा हरेणुनलवंजुलाः ॥ कुष्ठमांसीनलोशीरकांताध्यामकपद्मकाः ॥ आदंशः रुष्णया रुष्णो विद्धंधिः क्लेशोफवान् ॥ उत्थाप्यते रुष्णमसृग्दुष्टं तत्र भिषग्जितं ॥ महासुगंधासर्पाक्षीवकैलार्गंधनाकुलीः ॥ शूनः पांडुरया दंशः शोफो वंक्रस्य गौरवं ॥ ज्वरो विघूर्णनं जृम्भा शिरोरुक् तत्र भेषजं ॥ मूलं बारुणपुष्पाया रोचनागोशरुद्रसः ॥ आपांडुः पिटिकादंशः शोफवान् रक्तपादया ॥ अश्रुस्त्रावो-

१ वंशकाशार्जुनकुशा इति पाठः २ कुष्ठलामज्जकोशीरपद्मकमिति पाठः ३ पांडुरासंज्ञकलतादंशलक्षणं चिकित्सितं चाधिकं भाति

ऽत्र नलदसेव्योदीच्यहिमं मधु ॥ भृंगाभो भृंगया दंशः पिटिका दाह-
रुक्करी ॥ कोटैश्च चीयते गात्रं तत्र शस्तं भिषग्जितं ॥ अंकोलसारः
फलिनी गवां पित्तं मिशिर्गदः ॥ पिंगया वन्दिदग्धाभो दंशे स्फोटो बहु-
द्युतिः ॥ तीव्रशोफज्वररुजाहृत्पीडादाहृतृद्युतः ॥ तत्रागदः सितागुंद्राम
ल्लिकामधुकोत्पलं ॥ जीवकः क्षीरिणां शुंगा द्विनिशा नागकेसरं ॥ त्रि-
मंडलाया बहुलो दंशः कृष्णं स्रवत्यसृक् ॥ अरुचिर्नेत्रयोर्दाहः कंठु-
षस्तुतिदृष्टिता ॥ विविधैर्मंडलैश्चास्य शरीरमुपचीयते ॥ तत्रार्कमूल-
द्विनिशासुरालापृश्निपर्णिकाः ॥ दधित्यनाकुलीब्राह्मीज्योतिष्मत्यो
हितोऽगदः ॥ आदंशः पूतिगंधाया विसर्पक्लेददाहवान् ॥ अलज्जी-
सन्निभो रुग्वाग्निर्गंधः पिटिकान्वितः ॥ भाङ्गीनिदिग्धिकानिब्रपटो-
लीसिंदुवारितं ॥ मूर्वा हरिद्रे वासा च पूतिगंधाविषापहः ॥ चिरमं-
डलया दंशः पिटिकाजालकाहतः ॥ वीराया भूर्द्धरुक्शीतज्वरान्न-
द्देषसंयुतः ॥ हरिद्रे नलदं कुष्ठमेला सुरसमंजरी ॥ तगरं च श्वपि-
त्तेन पिष्टं वीराविषापहं ॥ दंशः कुमुदया दाहस्फोटस्फुरणतोदवा-
न् ॥ पिच्छिलः क्लेदविस्त्रावी सश्वासः सगलग्रहः ॥ प्रत्याख्यायात्र
कुर्वीत सामान्योक्तं क्रियाक्रमं ॥ भवंत्यलविषादंशे पीता लोहित-
मंडलाः ॥ पिटिकाः सर्षपप्रख्यास्तालुशोषो रुजा ज्वरः ॥ छर्दिर्दाहः
शिरःकंपस्तत्र सेव्याः समाक्षिकाः ॥ सकांतामिशिन्हीवेराः सपि-
प्पलिवटांकुराः ॥ रक्तांतो रक्तया दंशः सपांडुपिटिकोद्भवः ॥ श्वे-
तोऽतिसारः श्वसनं दाहः क्लेदः सशोणितः ॥ विसर्पश्चात्र ङ्हीवेरचं-
दनोशीरपद्मकं ॥ शस्तं शैल्वर्जुनाघ्रातात्त्वड्बूलं सिंदुवारतः ॥ अदंशे
चित्रया रक्ता पिटिका विस्तृता स्थिरा ॥ पर्वभेदशिरस्तापज्वरशोफवि-
सर्पिणी ॥ भिन्ना कृष्णत्वमभ्येति पीतास्त्रावा महात्रणा ॥ तत्रेष्टाः
कुष्ठनलदशिश्रीषनतरेणुकाः ॥ दंशेऽति संतानिकया शूलमाकुलता

श्रुतेः ॥ प्रसुप्त्याक्षेपकौ तत्र केसरं क्षीरिणां त्वचः ॥ आघ्रस्य सिं-
दुवारस्य मूलमशंभंतकत्वचः ॥ पिटिका मेचकादंशे मध्ये जनुकणो-
पमा ॥ ज्वरः शोफोऽत्र वारुण्या रोचना रजनीद्वयं ॥ राजिमान्क-
सनादंशो ज्वररुक्श्वासकासवान् ॥ शीतपिच्छिलरक्तमुद्रंक्तोक्तं तत्र-
भेषजं ॥ पांडुरक्तोऽतिरुग्दंशः काकांड्याः स्मृतिमोहकृत् ॥ हिध्मा-
श्वंसनतृणमूर्च्छानिद्राऽऽक्षेपकद्वद्गदाः ॥ रक्तांतस्त्वेणपादाया दंशः क-
ष्णतिलाकृतिः ॥ दाहमोहाग्निवीसर्पतृद्वमिश्वासकासवान् ॥ पूति-
ध्यामोऽतिकासासृगादंशो लाजवर्णया ॥ शीतज्वरसमुत्थानो दाहमू-
च्छातिसारवान् ॥ अग्निदग्धनिभो दंशो वैदेह्या भृशवेदनः ॥ गंभी-
रः सज्वरतृष्णामोहो हृदयपीडनं ॥ ऊर्ध्वराजीचितो दंशो जालि-
न्यास्तीव्रशोफरुक् ॥ उदीर्णतृद्भ्रमः श्वासः स्तंभमोहौ विदीर्णता ॥
रक्तो मालागुणादंशो धूमगंधिः सतीव्ररुक् ॥ दीर्यते पार्श्वतस्ताम्रैः सं-
रब्धैर्मंडलैर्युतः ॥ अंतर्दाहो बहिः शैत्यं साध्मानं कृच्छ्रमूत्रता ॥ मू-
च्छाप्रलापातीसारज्वराः प्राणांतकारिणः ॥ ध्मातः सौवर्णिकादंशः
स्पंदते मत्स्यगंधिकः ॥ शिरोऽक्षिरुक्करः कासस्तृष्णा फेनोद्गमो
भ्रमः ॥ असाध्यानामपि हितं प्रत्याख्यायाशु योजयेत् ॥ दोषो-
च्छ्रये विशेषेण छेददाहादिवर्जितं ॥ कपिला तत्र नासायामग्निर्द-
शति जत्रुणि॥पीतिका गल्लयोः पद्मा दक्षिणासैऽथ कक्षयोः ॥ लूता
मूत्रविषा श्वेता चिबुके तालुके ऽक्षिणि ॥ असिता दक्षिणे स्कंधे
कराभ्यां रक्तपादिका ॥ वामपार्श्वे दशेद्दंशां वामागे पिंगला दशेत् ॥
त्रिमंडलोदरे पूतिः पृष्ठे वीरां तु दक्षिणे ॥ बाहौ नाभ्यां कुमुदिका
वामस्कंधेऽलसंज्ञिता ॥ कंठे रक्ता ललाटे तु चित्रा संतानिकोष्ठयोः
॥ मेचका मूर्ध्नि कसना हस्तयोः कुक्षिमूलयोः ॥ काकांड्येणी तु हृ-
दये लाजवर्णा स्तनांतरे ॥ बाहुसंधिषु वैदेही लूताऽपगितु जालि-

नी ॥ मालागुणाख्या ग्रीवायां सौवर्णा कर्णमूलयोः ॥ इति क्षेत्राणि
नियतानीत्युदीर्णविषाः पुनः ॥ परक्षेत्रेऽपि वर्त्तते राजानोऽतिबला इ-
वा ॥ इति प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधो नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अथातो मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ लाल-
नश्चपलः पुत्रो हसिरश्चक्रिरोऽजिरः ॥ कषायदंतः कुलकः कोकिलः
कपिलोऽसितः ॥ अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोदुरः ॥ छुच्छुं-
दरो रलासाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ यस्मिन्नंगे पतत्येषां शुक्रं
मंगैः स्पृशंति वा ॥ यच्छुक्रदिग्धैस्तत्रास्त्रे दृषिते पांडुतां गते ॥ ग्रं-
थयः श्वयथुः कोठो मंडलानि भ्रमोऽरुचिः ॥ शीतज्वरोऽतिरुक्सा-
दो वेपथुः पर्वभेदनं ॥ रोमहर्षः स्तुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबंधनं ॥
श्लेष्मानुबद्धब्रह्माखुपोतकच्छर्दनं सतृट् ॥ व्यवध्याखुविषं रुच्छं
भूयो भूयश्च कुप्यति ॥ मूर्च्छाऽगशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यलक्षणं ॥ शूनवस्ति विवर्णोष्ठमा-
खुभिर्ग्रथिभिश्चितं ॥ छुच्छुंदरसंगंधं च वर्जयेदाखुदूषितं ॥ शुनः श्ले-
ष्मोत्वणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाः श्रिताः ॥ मृष्णतः कुर्वते क्षोभं
धातूनामतिदारुणं ॥ लालावानंधवधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ स-
स्तपुच्छहनुस्कंधः शिरोदुःखी नताननः ॥ दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः
रुष्णं क्षरत्यसृक् ॥ तृच्छिरोरुक्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनुच ॥
अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्राप्रहारिणः ॥ शृगालाश्वतराश्वर्क्ष
हीपिव्याघ्रवृकादयः ॥ कंडूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ॥ वि-
दाहरागरुक्पाकशोफभ्रंथिविकुंचनं ॥ दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका
मंडलानि च ॥ सर्वत्र सविषं लिंगं विपरीतं तु निर्विषे ॥ दष्टो येन
तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन्विनश्यति ॥ पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिला
दिषु ॥ जलदर्शनसंस्पर्शशब्देभ्यो यश्च संवसेत् ॥ अदष्टमपि तं ज-

ह्याज्जलसंत्रासरोणिं ॥ आखुना दष्टमात्रस्य दंशं कांठेन दाहयेत् ॥
 ॥ दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकाऽन्यथा ॥ दग्ध्वा विश्वावये-
 हंशं प्रच्छितं च प्रलेपयेत् ॥ शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवलिभिः ॥
 आगारधूममंजिष्टारजनीलवणोत्तमैः ॥ लेपो जयत्याखुविषं कर्णि-
 कायाश्च पातनः ॥ ततोऽम्लैः क्षालयित्वा तु तोषैरनु च लेपयेत् ॥
 पालिंदीश्वेतकठभीविल्वमूलगुडूचिभिः ॥ अन्यैश्च विषशोफघ्नैः सि-
 रां वा मोक्षयेद्द्रुतं ॥ छर्दनं नीलिनीकाथैः शुकाख्यांकोल्लयोरपि ॥
 कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ॥ मदनस्य च सं-
 चूर्ण्य दग्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ वचामदनजीमूतकुण्डं वा मूत्रपे-
 पितं ॥ पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोदुरविषापहं ॥ निष्पावकदलीमू-
 लं बंधुजीवफलानि च ॥ सुवर्चलारामठकं सर्जिकातिविषाद्वयं ॥
 श्यामाद्विकर्णिकामूलमर्द्धेन वमनत्रयं ॥ वांतस्य शुद्धहृदये शुष्का
 हिध्माऽरुचिर्भ्रमः ॥ शुष्कोद्गारानुबंधो वा स्याच्च तत्र तदौषधं ॥
 जीरकं त्र्यूपणं कुण्डं तुगाख्या नागकेसरं ॥ रजन्यौ सैधवं सेव्यं यष्टी
 मधुसुवर्चलं ॥ मधुरं लवणं पिष्ट्वा बीजपूरकपित्थयोः ॥ रसेन खांडवं
 कुर्यान्मधुमत्स्यंडिकान्वितं ॥ गंधवर्णरसोपेतं स पीतो विषदोषजित् ॥
 द्विपिप्पलीद्व्यंशुमतीकाथः पेया च तद्गुणा ॥ विरेचने त्रिवृत्त्रिली-
 त्रिफलाकल्क इष्यते ॥ शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ॥
 अंजने गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ कपित्थगोमयरसो मधुना
 चाबलेहने ॥ तंदुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतं ॥ द्विनिशाक-
 टमीरक्तायष्ट्यावैर्वाऽमृतान्वितैः ॥ आस्फोटमूलसिद्धं वा पंचकापि-
 त्थमेव वा ॥ अधोभागे विशुद्धस्तु शूलं नाभ्यां भवेद्यदि ॥ पुरीषं ना-
 विवध्येत गुदे वास्याद्विकर्त्तिका ॥ तत्र पेयां पिबेच्छीतां शर्करामधु-

१ अथवा पंचकापित्थसिद्धं सर्षपः पाने हितं ॥ कपित्थस्येमानि कापित्थानि
 मूलत्वक्पत्रपुष्पफलान्तिपंच

योजितां ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलसारिवाकच्छुराद्वयैः ॥ शृतैः सिद्धं
 सह बलासमंगाविश्वभेषजैः ॥ नलदध्यामकव्योपरोधचित्रकदीप्यकं ॥
 कुंतलक्षारतोयेन पिष्टं माक्षिकसर्पिषा ॥ दध्ना वा प्राशयेत् क्षौद्रयव-
 क्षारपयोदधि ॥ फाणितं तैलमाज्यं च विपन्नं पीतमेकतः ॥ सिंदुवा-
 रनतं शिशुबिल्वमूलपुनर्नवं ॥ वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां काथं समाक्षि-
 कं ॥ पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुंजानो मूषिकार्दितः ॥ तत्रेण शरपुंखा-
 या बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् ॥ अंकोलमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण क-
 लिकतः ॥ पानलेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविपनाशनः ॥ किराततिक्तममृ-
 तां समंगां ककुभत्वचं ॥ बाणं पलाशं काश्मर्यं पयस्यां तंदुलीयकं ॥
 आखुविन्नां महानिंबं सप्तपर्णी मधूलिकां ॥ कपित्थं राजवृक्षं वा पि-
 बेदन्यतमं गैरी ॥ स्थिरे मंदरुजे प्रच्छेत्कर्णिकां पातयेत् वा ॥ श्यामा
 लांगलकी दंती किणिही गिरिकर्णिका ॥ आखुविन्ना महावृक्षस्त्रिवृदं-
 जनकी झुही ॥ कर्णिकापातनं द्रव्यमेकैकं तिलकल्कवत् ॥ क्षीरिषवा-
 लमंजिष्ठाबलादावीं हथाव्हयाः ॥ रोपण्यः कल्कितस्तैलं घृतं वा सा-
 धितं तथा ॥ द्विनिशातिलयष्ट्यावहनगरोशीरपद्मकैः ॥ सामान्येनेति नि-
 र्दिष्टा क्रियाऽऽखुनां विशेषतः ॥ लालनेन वमिर्मूर्च्छां लालास्त्रावश्च
 जायते ॥ लिह्यात्समाक्षिकं तत्र चूर्णितं तंदुलीयकं ॥ चपलेन व-
 मिर्मूर्च्छां तृड्वा तत्रावलेहयेत् ॥ सदारुमुस्तां त्रिफलां पुत्रकेण तु पां-
 दुता ॥ सादोऽंगे सर्वतश्चाखुसदृशग्रंथिसंभवः ॥ शिरीषबीजं कुष्ठं च
 मधुना तत्र लेहयेत् ॥ हसिरेणान्नविद्वेषो जृम्भणं रोमहर्षणं ॥ आरग्व-
 धादिनिर्घृहं सुवातं तत्र पाययेत् ॥ चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिष्मा
 वमिर्भ्रमः ॥ वांतोऽत्र जालिनीक्वाथैः सारमंकोलजं पिबेत् ॥ अजि-
 रेणाशु कृष्णत्वमूर्च्छाच्छर्दनहृद्गदाः ॥ मधुना तत्र मंजिष्ठां लिह्या-
 त् सुकृक्षीरकल्कितां ॥ निद्रा कषायदनेन हृच्छोषः कृशताऽति च ॥

शिरीषसारत्वग्बीजं तत्र क्षौद्रेण लेहयेत् ॥ कुलकेन रुजा स्रावो राजयो
दंशमडले ॥ ससिंदुवारिते तत्र सहे लिह्यान्मधुप्लुते ॥ ग्रंथयः कोकिले
नोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ॥ नीलीपुनर्नवाकाथसिद्धं तत्र पिबेहृतं ॥ क-
पिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रंथयुद्गमः सतृद् ॥ लेहयेन्मधुना श्वेतां श्वेतां
चात्र पुनर्नवां ॥ रक्तं कृष्णेन वमति विशेषाहुर्दिने पिबेत् ॥ तत्र किंशुक-
मस्मांबु शिरीषफलवालकं ॥ अरुणाद्याः पृथग्दोषसन्निपातास्रसंभ-
वान् ॥ जनयन्ति क्रमाद्रोगान्सर्वे ऽत्र ग्रंथिकर्णिकाः ॥ करंजार-
ग्बध्व्योपबृहत्स्यंशुमतीहयात् ॥ काथं दधिपयः सर्पिः पृथक् प्रस्थो-
न्मिर्तं पिबेत् ॥ कपिस्थदाडिमच्छहीविशालाहिमुगंधिकाः ॥ त्रि-
हृतावृत्तिकावक्रगुडूचीश्चात्र कल्कनाः ॥ क्षिपेत्तदरुणादीनां पंचा-
नां विषनाशनाः ॥ काकादनीकाकमाचीस्वरसेन घृतं शृतं ॥ क्ल-
मश्छुच्छुंदरेणोग्रो ग्रीवास्तंभो विसूचिका ॥ यवनालर्षभीक्षीरं बृह-
त्यौ चात्र पाययेत् ॥ ग्रीवास्तंभो रलासेन वेदना दंशमडले ॥ लि-
ह्यान्महागदं तत्र घृतमाक्षिकसंयुतं ॥ सशेषं मृषिकविषं प्रकुप्य-
त्यभ्रदर्शने ॥ यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ तत्र सर्वं
यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरूपक्रमाः ॥ यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दू-
षीविषापहाः ॥ दंशं त्वलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ॥ प्रदिह्यादग-
दैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ व्रणस्योपरिनिष्पीड्य प्रत्यक्पुष्पी-
रसोऽथवा ॥ तिलगुग्गुलुदूर्वाणां दाडिमस्य गुडस्य च ॥ कल्को मुहु
मुहुर्लेप्यः श्वदंष्ट्राविषजित् परं ॥ नलमूलं जले पिष्टं पानलेपनयोर्हि-
तं ॥ मातुलुंगच्छदैर्दंशं बध्नीयादंतचूर्णितैः ॥ अर्कक्षीरयुतं चास्य
योज्यमाशु विरेचनं ॥ पिबेत् पुनर्नवां श्वेतां धतूरकफलान्वितां ॥
फलं धतूरकान्मूलं काकोदुंबरिकोद्भवं ॥ सीधुना श्वविषं हंति पी-
तं वा तंदुलांबुना ॥ ऐकध्यं पललं तैलं रूपिकायाः पयो गुडः ॥

निहति विषमालर्कं घनघृदमिवामिलः ॥ लशुनोषणवैदेहीवचा गो-
पित्तकल्किताः ॥ पाननस्यांजनालेपैः श्वदघ्टस्यौषधं परं ॥ जलबे-
तसपत्रत्वङ्मूलं क्षुण्णं पचेज्जले ॥ स काथः शीतलः पीतः परं श्व-
विषभेषजं ॥ तत्तिद्धं च घृतं पाननस्याभ्यंजनलेपने ॥ जलत्रासे
समस्ते च विषे तद्गुणोपमं ॥ यवमाषकुलस्थानां पंचमूलस्य चां-
भसि ॥ क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छुष्णकल्कितैः ॥ अश्वगं-
धावचाकुष्ठहृतीरजनीद्वयैः ॥ विदारीकंदकद्वंगपयस्यासिंदुवारितैः ॥
सर्पगंधानखाभीरुशर्करारक्तचंदनैः ॥ श्वदंष्ट्रोपद्रवान् सर्वान् पाना-
भ्यंगैर्निहन्ति तत् ॥ हृदि दाहे प्रसेके च विरेकवमनैर्भृशं ॥ विष-
दोषहरो योज्यः शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमव-
श्यं विषनाशनं ॥ अशुद्धरूढेऽपि व्रणे प्रकुप्यति च तद्विषं ॥ सर-
त्तबीजौषधिभिः कुंभैः शीतांबुपूरितैः ॥ अष्टोत्तरशतं धारान्तिद्ध-
मंत्राभिमंत्रितैः ॥ अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुण्ठितैः ॥ गो-
चर्ममात्रके लिप्ते ज्वलिताम्रौ कुशास्तृते ॥ स्थंडिले सरितस्तीरे स्ना-
नवान् स्याच्चतुष्पथे ॥ अंलर्काधिपते यक्षसारमेय गणाधिपा ॥ अलर्कजुष्ट
मेतन्मे निर्विषं कुरु मा चिरात् ॥ स्वाहेतिमंत्रोऽलर्कार्ते सर्वकर्मसु शस्यते
॥ चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदंतपरिक्षते ॥ शूयते पच्यते रागज्वरस्त्राव-
रुजान्वितं ॥ सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिव्हा हंसपादिका ॥ रजन्यौ
गैरिकं लेपो नखदंतविषापहः ॥ इति मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषे-
धो नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अथातो विषोपद्रवप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ज्वरकासवमिश्वास-
हिध्मानृष्णातिमूर्च्छनं ॥ व्रणदाहानिसाराश्च विशेषाद्वस्तिमूर्द्धरुक् ॥
श्वयथुः पूतिगंधत्वं रक्तसावोऽग्निमंदता ॥ इति षोडश निर्दिष्टा विषा-
तानामुपद्रवाः ॥ गच्छंत्सुपेक्षिता नाशं यैर्जुष्टा विषरोगिणः ॥ राज-

१ चतुष्पाद्भिर्हस्त्यश्वप्रभृतिभिः द्विपाद्भिर्मनुष्यमत्सरकुक्कुटादिभिः ॥

वृक्षफलोशीरकाश्मर्यधनपद्मकात् ॥ काथः सशर्करक्षौद्रो विषज्वरहरः
 परः ॥ पीता तंदुलतोयेन कटुका ससितोपला ॥ विषज्वरहरा ऽजाजी-
 जीवकर्षभकोत्पलं ॥ कोलमज्जासिताधान्यभाङ्गीयष्टद्यान्हकेसरं ॥
 विषज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिवर्हणं ॥ त्रिफलारग्वधव्याघ्रीकाथो
 ज्वरविबंधजित् ॥ बालबिल्ववचामुस्तकपायः सपुनर्बः ॥ ज्वरा-
 भिसादश्वयथूच्छिहति विषसंभवान् ॥ वैदेहिकारामठककपित्थरससै-
 धवं ॥ ससितामाक्षिकं लीढं श्वासकासज्वरापहं ॥ द्राक्षाक्षं तगरं कृ-
 ष्णामथवा सवराचनं ॥ लीढाऽऽज्यमधुना कासान्मुच्यते विषसंभवात्
 ॥ सपाठांजनमंजिष्ठादिनिशामधुकं तथा ॥ यष्ट्याहं चांभसा पीत्वा
 मरिचैरवचूर्णितं ॥ विषवम्यां पिबेत् काथं बिल्वमूलाद्रसोऽथवा ॥ ब्रा-
 ह्मीपरूषकद्राक्षामधुकं पयसा द्रुतं ॥ सेलुलाजघनोशीर्यष्टथैलाकण-
 केसरं ॥ लिह्यान्मरिचकुंभं वा घृतपुष्परसद्रुतं ॥ क्षीरिदृक्षांकुरक्षौद्र-
 सितास्तृद्धमधुच्छिदः ॥ जीर्णं शाल्योदनं क्षौद्रं क्षीरं चंदनसाधितं
 ॥ शीतांभोऽनुपिबन् भुक्त्वा विषच्छर्दिमपोहति ॥ तैलगोविदूसक्षौ-
 द्रैर्लिह्यात्कृष्णापियंगुके ॥ श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाशृंगीमागधिकासि-
 ताः ॥ गुडनागरवैदेहीविजयामलकानि च ॥ हिध्मायां शंखकनककटु-
 कास्वर्णगैरिकं ॥ बेलशुंठीकणोशीररजनीद्वितयानि वा ॥ लिह्याद्वा
 क्षीरमृद्धीकां बीजपूररसेन वा ॥ सक्षौद्रं बालकरजः काथं वा सगुहं
 पिबेत् ॥ विश्वभेषजगायत्रीहरिद्रामरदारुजं ॥ दंतीद्रवारुणीहीपीक-
 ल्वं सौवीरकेण वा ॥ तृणमूर्च्छार्येऽगशिरसोर्लेपसेका हिमा हिताः ॥
 अंभोजनालकुमुदचंदनोशीरमौक्तिकैः ॥ वैहायसंसितायोयक्षीराढ्ये-
 क्षुरसाङ्गुतैः ॥ व्यजनं तालवृतेन शीते सिकतिले स्थितिः ॥ क्रमलोत्पल-
 किंजल्कपाटलाश्रितवारिपु ॥ विषतृद्धदाहमूर्च्छाघ्नं सरसीष्ववगाहनं
 ॥ विषवेगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणं ॥ शर्करादाद्विमक्षौद्रं सलि-
 ल्हापितं पिबेत् ॥ बटवेतसजंब्वाभसेव्यतोयं च शीतलं ॥ भूर्निबमु-

स्तकटुकात्रायतींद्रयवान् समान् ॥ द्वौ भागौ चित्रकादृष्टौ कुटजाद्वा-
रिणा पिबेत् ॥ विषातिसारोदावर्त्तकासश्वासज्वरापहः ॥ रोध्रमोचरसां-
बष्ठाधातकीस्तंदुलांबुना ॥ समाक्षिकाः पिबेत्तद्वन्नागरातिविषाऽभयाः ॥
सधातकीः सकुटजाः सांजनाः श्लक्ष्णचूर्णिताः ॥ पाठानागरचूर्णं
वा दध्ना युक्तं समाक्षिकं ॥ बस्तिरुग्वर्त्तदाहेषु फलवर्तिं प्रयोजयेत् ॥
सारगवधां समधुकां सोपकुल्यां हरीतकीं ॥ पिबेद्दूतेन सक्षौद्रां ब-
स्तिशूलादिनाशिनीं ॥ गृहधूमनतश्यामानीलिनीतंदुलीयकैः ॥
सिद्धं चाज्यं तथा सिंदुवारात्काथे त्रिवृद्युतं ॥ काकोलीक्षीरवृक्षत्व-
क्द्राक्षायष्ट्याब्धशर्कराः ॥ नस्यं विषशिरोरुग्घ्नं संयोज्यं शीतवारि-
णा ॥ श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं स्मृतं ॥ विश्वभेषजैव
देहीकटुकादेवदारुभिः ॥ सुरसामूलकल्कैर्वा छागं वा पिप्यलीशृतं ॥
त्रिफलायाः कषायेण त्रिफला भाविता त्र्यहं ॥ आलोड्य सर्पिषा
पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥ मधुवेह्वराव्योषसुराब्धोशीरपद्मकैः ॥
विषश्वयथुजिल्लेपस्तथास्वादुकषायकैः ॥ शिरीषपुष्पाहिशिरोनतकु-
ष्टं घृतान्वितं ॥ धूपोऽगदः श्वयथुहृत् समस्तविषनाशनः ॥ अल्पे
नाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्रुते ॥ प्रायो न सहते तीक्ष्णमुष्णं वा
भेषजं विषं ॥ मधुरस्निग्धशीतानि युंज्यात्तस्माद्विषत्रणे ॥ संकाले
पाश्च सक्षीरैः कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ न्यग्रोधशृंगमधुकतिलसर्पप-
सैधवं ॥ साभयानिवमध्वाज्यं दंशपूतित्वनाशनं ॥ कर्णिकापातनं
श्रेष्ठं विषत्रणविशोधनं ॥ रक्ते स्रवत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ॥
तंदुलीयकमूलेन सितया च समन्वितं ॥ दंशं प्रलेपयेच्चास्य दान्या
सुश्लक्ष्णपिष्टया ॥ सितोपलाक्षौद्रघृतच्छागदुग्धादिनावने ॥ शमी-
कल्कं पिबेच्छ्लक्ष्णमंगं लिपेद्विशालया ॥ भावयेद्देमशुक्लांच ततः
शाम्यति शोणितं ॥ कृशस्यातिस्रुते रक्ते रूक्षैरत्यर्थसेवितैः ॥ वि-
पस्य च प्रभावेन मातरिश्वा प्रकुप्यति ॥ उन्मादाक्षेपकमनोभ्रंशाप

स्मृतयस्ततः ॥ तत्रेष्टं श्लेहनं वस्तिनस्यप्रथमनांजनं ॥ नागदंत्यभ-
याकुष्ठं पिप्पलीदृषकटफलं ॥ भङ्गातकास्थिकटुकाबिल्वप्रतिविषा-
भिकाः ॥ सक्षीरं तैर्घृतं सिद्धं विषवातविकारजित् ॥ पिबेदैरंडतैलं
वा छागमांसरसान्वितं ॥ ऐकध्यं घृततैलं वा मेध्यमांसरसाशनः ॥
कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नलदं नलं ॥ पिप्पलीं स्वर्जिकां कुष्ठं ज-
लेनालोड्यं पाययेत् ॥ उन्मत्तं विषवातेन तथाऽपस्मारिणं नरं ॥ वचां
हंसपर्द्धीं व्योषं दधित्थं हस्तिपिप्पलीं ॥ देवदारुबलाबिल्वरुमिजित्कु-
ष्ठपुंढुकं ॥ रोध्रात्कृपण्यतिविषं क्षीरं सर्पिश्च पाचयेत् ॥ निहंति पा-
नाभ्यंगाभ्यां घृतं सर्वविषाणि तत् ॥ प्रतिकुर्याद्यथास्त्वं च रोगेष्वेव
परेषु च ॥ दोषानुबंधमालोच्य विषतंत्राविरोधतः ॥ दृश्यशब्दागदै-
रस्य विषशेषं निवर्त्तयेत् ॥ अल्पमप्यवशिष्टं हि व्याधये मरणाय
वा ॥ धवाश्वकर्णातिनिशकरहाटकपीतनं ॥ पलाशाभ्रातककुभपा-
रिभद्रकतिल्वकान् ॥ कपित्थकुटजांकोलप्रग्रहामलकैंबुकं ॥ शमी-
श्लेष्मातकाशमंतगोजीमलयुकंदकान् ॥ चिरबिल्वार्ककटुगान्सशाक-
मधुशिग्रुकान् ॥ गोपघोंटाहिमारौ च भस्मीकृत्यांभसा गवां ॥ क्षा-
रकल्पेन विस्त्राव्य पचेत्क्षिप्त्वा ऽवचूर्णितं ॥ पिप्पलीद्वयकुंभाग्रसप्त
पर्णैलवालुकं ॥ वरांगचोचमंजिष्ठाकुष्ठवंजुलटिंदुकान् ॥ विडंगाति-
विषाऽनेंतासर्षपातंदुलीयकान् ॥ सुराब्दसरलप्लक्षगृहधूमकरंजिकाः ॥
नागदंतीसुरश्रेणीनिचुलं वरुणं वचा ॥ वर्द्धमानपयोबिल्वं क्षार-
वत्याकमागतं ॥ तल्लोहकुंभे निहितं कार्यं सञ्चिहितं सदा ॥
तेन दुंदुभिमालिप्य पताकास्तरणानि च ॥ दर्शनश्रवणस्पर्शैर्नि-
र्विषं तानि कुर्वते ॥ पानक्षारागदश्चैवं विषं स्थावरजंगमं ॥ शू-
लगुल्मोदराजीर्णश्वासकासाशमशर्कराः ॥ शोफार्शोगृहणीदोषान-
रुचिं विनियच्छति ॥ अपि तक्षकतुल्यानां सर्पाणां दर्पनाशनं ॥ श्री-
वेष्टकमनीष्हालं ससर्जरसवालकं ॥ कर्षीशं नागपुष्पस्य प्रकुंचस्तु-

टिबिंशकं ॥ हरेणवश्चतुः षष्टिः कुटन्मटचतुष्टयं ॥ शतान्हापोडशै-
 माणि पुष्ये संभृत्य पेषयेत् ॥ आश्लेषासु गवां मध्ये सिद्धमंत्राभि-
 रक्षितं ॥ कुमारी स्नातया तत्र मंत्रोऽयं विष्णुनिर्मितः ॥ माता
 मे विजया नाम जयो नाम पिता मम ॥ अहं जयस्य पुत्रोऽसौ वि-
 जये च जयामि वः ॥ सुगंधाख्योऽयमगदो नित्यं देहविलेपनात् ॥
 अर्भगकरणो युद्धे विवादे च जयावहः ॥ अमुना लेपिताश्छत्रदु-
 दुभिध्वजतोरणाः ॥ दृष्टस्पृष्टश्रुता व्रंति विषं स्थावरजंगमं ॥ भूत-
 बालग्रहोन्मादान् गेहस्थोऽपि निवारयेत् ॥ प्रपौंडरीकसरलदेवदारु-
 कुटन्मटं ॥ जटा शतान्हा ऽतिविषा तिलपर्णी सुगंधिका ॥ नीली
 यवफला भाई मधुयष्टशेलवालुर्कं ॥ तोयतोयदकालीयतगरध्या-
 मकत्वचः ॥ नखपद्मकपुत्रागपत्रकालानुसारिवाः ॥ तालीसपत्र-
 मूर्खजोंगर्कं चंदनद्वयं ॥ झोलाद्विसेव्यद्विश्वेतादिनिशानलद्वयं ॥
 लाक्षाशीतशिवश्लोषफलनीधान्यगैरिकं ॥ शैलेयकशिलापुष्पग्रंथि-
 तालोचनाभयाः ॥ अर्कस्थौणेयष्टश्रीकाकटुकाचंद्रराजयः ॥ कलिं-
 गकः सर्जरसः कुष्ठं लवणपंचकं ॥ श्रीपर्णीकाशमरीसेलुशिशिपासिं-
 दुवारजाः ॥ चंपकाशोकमुरसमुमनस्तिलकोद्भवाः ॥ पाटल्यास्तृ-
 णशूल्याश्च प्रसवाः कुमुदोत्पलं ॥ तिनिशार्जुनशम्याकधवपुष्यं सपं-
 कजं ॥ पंचाशीतिरितभूर्णी समूत्रघृतभाक्षिकं ॥ निधापयेद्गवां शृं-
 ने मनुष्यं तेन जीवयेत् ॥ अग्रस्कंधं विवृत्ताक्षं मृत्योर्दंष्ट्रांतरं गतं ॥
 महासुगंधो नामायमतिवीर्योऽतितेजसा ॥ वारयत्यतिदुर्वारं विषा-
 पिं वासुकेरपि ॥ नृपोऽनेनानुलिप्तांगो भवेत् सर्वजनप्रियः ॥ ते-
 जस्वितां च लभते राजकस्यापि मध्यगः ॥ शीतमेव च कुर्वीत वि-
 धानं विषरोगिणां ॥ मुक्त्वा कीटविषं तद्वि शीतेनातिप्रबद्धं ॥
 शालयः षष्टिका जीर्णाः कोरदूषाः प्रियंगवः ॥ मुद्गो हरेणुस्तुवरी प-
 ढोलं वेधपल्लवाः ॥ तंदुलीयकजीवन्तीवार्ताकं सुनिषण्णकः ॥ जा-

गलं दाडिमं धात्री कपित्थं सैधवं सिता ॥ अविदाहि घदप्यन्नवि-
 ज्ञानीये स्वरूपतः ॥ तत्तद्दद्याद्विपार्तेभ्यः कार्या व्यंजनसंस्कृतिः ॥
 कषायैर्विषहर्तृणां घृतैः कल्याणकादिभिः ॥ दिव्यसारसकूपोत्थमन्य-
 द्वा शृतशीतलं ॥ मध्वामलकपुक्तं वा विपार्तः सलिलं पिबेत् ॥ न-
 दीतद्भागजं त्याज्यं विशेषेण घनागमे ॥ शुक्लवस्त्रोदरायाताः सुकृताः
 सक्तबो यंवाः ॥ तन्त्रेण सघृताः पीताः परमं विपनाशनाः ॥ तिल-
 मद्यकुलत्थक्षुत्तृद्मयायासमैथुनं ॥ वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्त्रमं
 विशेषतः ॥ प्रशांतदोषप्रकृतिं सुधानुमाहारकामं सममूत्रविट्कं ॥
 प्रसन्नचित्तेन्द्रियचेष्टितं च वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यं ॥ इति विषोप-
 द्रवप्रतिषेधो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अथातो विषोपयोगीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विषे प्रतिवि-
 षं योज्यं मंत्रतंत्रैरसिध्यति ॥ अतीते पंचमे वेगे सप्तमस्यानतिक्र-
 मे ॥ प्रभोर्निवेद्य प्रयतेन्नैव व्याख्याय कस्यचित् ॥ सिद्धमं-
 त्रधरः कृत्वा धरणीबंधमादितः ॥ नहि मंत्रसाहाय्यस्य विषं या-
 त्यविधेयतां ॥ श्लेष्मतुल्यगुणं प्रायः स्थिरमूर्ध्वगमं विषं ॥
 प्रायः पित्तगुणैर्युक्तं मध्यगामि च जंगमं ॥ गुणैरेभिर्विपर्यस्तैर्निह-
 तस्ते परस्परं ॥ युंज्यान्मूलविषं तस्माद्दृष्टानां पानलेपयोः ॥ वि-
 षपीतं च कुशलो दंशयेत्पवनाशिभिः ॥ न विषप्रतिमं किञ्चिन्निर्वि-
 षीकरणं विषे ॥ चतुर्भिः पद्भिरष्टाभिर्हीनमध्योत्तमां यवैः ॥ मात्रां
 विषस्य मौलस्य प्रयुंजीत यथायथं ॥ दष्टस्य द्वौ घबौ कीटैस्ति-
 मात्रं तु हृश्चिकैः ॥ नैव त्वसृक्स्थे पाने च लूतादष्टस्य नक्षपते ॥
 प्रच्छाय लेपयेद्दंशं तस्य ज्ञात्वा सुनिश्चितं ॥ सविषे युक्तममृतं वि-
 षमे वा विषे विषं ॥ अबले चातिबलवद्व्यापन्नं चाप्रयोगतः ॥ सवि-
 षाविषशंकापामगदानपि योजयेत् ॥ अविरुद्धान्प्रयुक्तो हि निर्वि-
 षस्य गदोऽगदः ॥ तद्वच्च सविषस्यापि क्रियाकालातिपाततः ॥ जा-

नीयाद्विषसद्भावं विषक् तस्मात्प्रयत्नतः ॥ सात्कुंकं मुस्तकं शृंगी वा
लकं सर्षपाब्दयं ॥ वत्सनाभं च कर्माणं विषं स्निग्धं घनं गुरु ॥ न-
जात्वन्यत्प्रयोक्तव्यं कालकूटं विशेषतः ॥ विषोऽवचारिते तीक्ष्णे पे-
यं घृतमनंतरं ॥ सभाङ्गीदधिमंडोत्थसारिवातंदुलीयकं ॥ आगारधूम
मंजिष्ठापृष्ठावैर्वा समन्वितं ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्यां चूर्णितामर्जु-
नत्वचं ॥ क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं पीतं हंति विषं विषं ॥ ससिंदुवारतगरं
मृतसंजीवनं विषं ॥ शिरीषकुसुमं वक्रं विषमाशु विषापहं ॥ देवदा-
रुतं मांसीदाडिमीवाकुचीविषं ॥ कुष्ठं च पानलेपाभ्यां समं सविष-
नाशनं ॥ मनःशिलालालैलासिंदुवारामराब्दयं ॥ सरक्ताकुंकुंमवि-
षं ध्मातं निःसंज्ञबोधनं ॥ देहे विषोद्भवे लेपः सक्तुक्षीरघृतैर्हितः ॥
यस्तु संरोपितो भोगी धूमं वक्राद्विमुंचति ॥ दंडाग्रे पिशितं बध्वा
बहुशस्तेन दंशयेत् ॥ अशक्तमगदैन्यैर्विषपीतं चिकित्सकः ॥ पाय-
येन्मांसचूर्णं तं ज्ञात्वा विषबलाबलं ॥ अन्येष्वपि च वेगेषु शेषोपा-
यपरिक्षये ॥ विषं युंजीत नित्यं च रसायनगवेषिणः ॥ घृतोपस्कृत-
देहस्य विशुद्धस्य हिताशिनः ॥ सात्विकस्योदिते भानौ योज्यं शी-
तवसंतयोः ॥ ग्रीष्मे चात्ययिके व्याधौ न च वर्षासु दुर्दिने ॥ न
क्रोधने न पित्तार्ते न क्लीबे राजनि द्विजे ॥ क्षुत्तृष्णाश्रमघर्माध्व-
व्याध्यंतरनिपीडिते ॥ गर्भिणीबालवृद्धेषु न रूक्षेषु न मर्मसु ॥ स्व-
भ्यस्तेऽपि विषे यस्माद्दर्जनीयान्विवर्जयेत् ॥ कटुम्लतैललवणदि-
वास्त्रप्रातपानलान् ॥ रूक्षमन्नं विशेषेण भयं वाऽजीर्णतः सदा ॥
दृग्विभ्रमं कर्णरुजामन्यांश्चानिलजान् गदान् ॥ विषं रूक्षाशिनः कु-
र्यान्मृत्युमेव त्वजीर्णतः ॥ अलं गोमूत्रसंयुक्तमातपे शोषयेन्न्यहं ॥
विषं बृंहणमेतद्धि विषस्यादौ प्रशस्यते ॥ तत्पिबेन्मस्तुना वातज्वरे
क्षीरेण पैत्तिके ॥ युक्तं मूत्रेण कफजे सर्वजे त्रिफलांभसा ॥ रो-
ध्रचंदनषड्भुथाशर्कराघृतमाक्षिकैः ॥ क्षीरेण च घतं युक्तं जीर्णज्व-

रहरं परं ॥ निकुम्भकुम्भत्रिफलासर्पिर्मधुविषैः कृतः ॥ निहन्ति मोद-
 को ऽजीर्णज्वरमेहत्वगामयान् ॥ शिखिकर्करसोपेतं विषमज्वरजिद्विषं
 ॥ विषं यष्ट्याब्धयं रास्त्रासेव्यमुत्पलकंदकः ॥ तंदुलोदकपीतानि-
 रक्तपित्तस्य भ्रेषजं ॥ विषं रसांजनं भाङ्गी वृश्चिकाली महासहा ॥
 सवेदने सपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनं ॥ सिताविषक्षीरस्तरुप्रवाला
 मधुना द्रुताः ॥ श्वासहिध्मापहा लीढाश्छर्दिघ्नास्तु विषान्विताः ॥
 क्षौद्रोक्षीरमधुक्षाररजनीकुटजत्वचः ॥ विजयापिप्पलीमूलपिप्पली-
 द्वयचित्रकैः ॥ पुष्कराब्धवरीद्राक्षायवानीक्षीरदीप्यकैः ॥ सितायष्टी-
 द्विवहनीसैधवैः पालिकैः पचेत् ॥ सविषार्द्धपलैः प्रस्थं घृतात्तज्जीर्ण-
 भुक् पिबेत् ॥ दुर्नाममेहगुल्मार्मतिमिररुमिपांडुताः ॥ गलग्रहप्रहो-
 न्मादकुष्ठानि च नियच्छति ॥ रुच्छग्रं विषपथ्याग्निदंतीद्राक्षानिशा-
 विषं ॥ शिलाजतुविषं मूत्रमुदावर्त्ताश्मरीहरं ॥ गोमूत्रक्षारसिंधूथविषं
 पाषाणभेदकं ॥ वज्रवदारयत्येतदातंकं पीतमश्मरीं ॥ समूलपिप्पली-
 मूत्रं विषं शूलहरं तथा ॥ विषद्रवंतीमधुकद्राक्षारास्त्राशठीकणाः ॥
 ऐरंडतैलं त्रिफलागोमूत्रं चित्रको विषं ॥ सर्पिषा सहितं पीतं वातां-
 डत्वमपोहति ॥ त्रिफला स्वर्जिकाक्षारो विषं गुल्मप्रभेदनं ॥ विषवेह-
 मिशिक्षीरं गुल्मप्लीहनिवर्हणं ॥ प्लीहोदरघ्नं पयसा शताब्दाकमिजिद्वि-
 षं ॥ वायसीमूलनिःकाथपीतं कुष्ठहरं विषं ॥ पयसा राजरक्षत्वग्गा-
 यत्रीबाकुचीफलात् ॥ लीढं स्नेहकणाभ्यां च विषं काथेन कुष्ठजित् ॥
 अवृत्तगुजैडगजयोर्बीजं क्षारद्वयं विषं ॥ लेपः ससैधवः पिष्टो वारिणा
 कुष्ठनाशनः ॥ चित्रकार्कजटाहस्तिपिप्पलीबाकुचीविषैः ॥ गोमूत्रपि-
 ष्टैरन्योऽन्यो मनोव्हास्युक्पयोविषैः ॥ सचंद्ररेवैडगजकरंजफलसैधवैः
 ॥ सव्योषस्वर्जिकाक्षारपवक्षारनिशाह्वयैः ॥ आगारधूमसहितैर्बस्तमूत्रे-
 ण कल्कितैः ॥ भस्मातकाग्निशम्याकविषैर्गोमूत्रपोषितैः ॥ लेपो विच-

चिकादद्रुंरकसाकिटिभापहः ॥ शम्याकपत्रत्वङ्मूलं विषं तक्रं च तद्गु-
 णं ॥ विषभलातकद्दीपिगुंजानिंबफलैर्जयेत् ॥ लेपोऽम्लपिष्टैः श्वित्रा-
 णि पुंडरीकं च दारुणं ॥ वक्रकुष्ठरसद्दीपिसृक्कापत्रैलवालुकं ॥ पिष्टं
 खदिरतोयेन त्रिरात्रमुषितं पिबेत् ॥ श्वित्रा विषेण संसृष्टं ततः स्फो-
 टान्किलासजान् ॥ कंटकेन विभज्यानु लेपैर्लिपेत कौष्ठिकैः ॥ अथवा
 करवीरार्कमूलवाकुचिकाविषैः ॥ वस्तांबुपिष्टैः सद्दीपिद्विपिप्पल्यरु-
 ष्करैः ॥ लाक्षासुराह्मंजिष्ठाकुष्ठपद्मकसारिवाः ॥ गुंजाफलं कुर-
 बको लांगलीवक्रकंदकः ॥ वाराहीकंदजास्फोतासमाहृगिरिकर्णि-
 काः ॥ अर्काश्वमारयोर्मूलं नागपुष्पननं निशे ॥ दंतीविषं हंति विषं
 पिप्पलीमरिचानि च ॥ तैस्तैलं कटुतैलं च श्वित्रस्याभ्यंजनं पचेत्
 ॥ सवर्णीकरणं श्रेष्ठमास्तिकस्य वचो यथा ॥ वीरालांगलकीदंतीवि-
 षपाषाणभेदकैः ॥ प्रयोज्यो मूढगर्भाणां प्रलेपो गर्भमोचनः ॥ स्वर-
 सं बीजपूरस्य वचाब्राह्मीरसं घृतं ॥ बंध्या पिबंती सविषं सुपुत्रैः प-
 रिवार्यते ॥ नष्टशुक्रः पयोद्राक्षाकपिकच्छूवचाविषं ॥ विषं सर्पिः
 सिताक्षौद्रं तिमिरापहमंजनं ॥ विषं चैकमजाक्षीरकल्कतं विषधू-
 पितं ॥ विषं धात्रीफलरसैरसकृत्परिभावितं ॥ अंजनं शंखसहितं
 प्रगाढतिमिरप्रणुत् ॥ विषमिंद्रायुधं स्तन्ये घृष्टं काचछिदंजनं ॥ बी-
 जपूरसे घृष्टं विषं तद्वा सितायुतं ॥ विषं मागधिका द्वे च निशे का-
 चघ्नमंजनं ॥ शुक्रार्मजिद्विषं लुष्णायुक्तं गोमूत्रभावितं ॥ समुद्रफे-
 नस्फटिककुरुर्विदमुधांजनं ॥ कूर्मपृष्ठं च तुल्यानि तेभ्योऽर्द्धांशा
 मनःशिला ॥ अर्द्धहीनानि मरिचसैधवायोरजांसि च ॥ अतो य-
 थोत्तरं दद्यादयसा च समं विषं ॥ रसक्रियेयं मधुना शुक्रपिला-
 र्मकाचजित् ॥ असीक्षणं शीततोयेन सिंचेत्त्रे विषांजिते ॥
 रसोनकंदमरिचविषसर्षपसैधवैः ॥ पिल्लेऽक्षि लिखितं पूर्वं सुरसार-

सपेषितैः ॥ पूरयेत् सर्पिषा चानु सर्पिरेव च पाययेत् ॥ मधूक-
सारमधुकविषक्षीरजलैर्घृतं ॥ पक्वं संतर्पणं श्रेष्ठं रात्र्यंधत्वे चिरोत्थिते ॥
नस्यं शिरीरुक्शमनं प्रत्यक्पुष्पीसिताविषं ॥ अथवा घृतयष्ट्याद्दश
कैरा विषसंयुताः ॥ शुंठी पथ्या विषं पाका द्रवती पूतिनासजित् ॥ क-
दुतैलं विषं नस्यं पलिताहंषिकापहं ॥ स्वर्जिकाक्षारसिंधूत्थशुक्तयु-
क्तं विषं परं ॥ कर्णयोः पूरणं तीव्रकर्णशूलनिवर्हणं ॥ प्रपौंडरीकमं-
जिष्ठविषसिंधुसमुद्भवैः ॥ निहंति साधितं तैलं गंडूषेण मुखामयान् ॥
देवदारुविषं सर्पिर्गौमूत्रं कंटकारिका ॥ वाचःस्खलनतां हंति पीत-
मित्याह काश्यपः ॥ शत्रुप्रयुक्ताद्विषतो गराद्वा भूतान्द्रुजंगारखुगणा
ज्जरायाः ॥ अकालमृत्योर्ग्रहपाप्मतो वा विषाशिनो नास्ति भयं
नरस्य ॥ इति विषोपयोगीयो नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
इति विषतंत्रं नाम षष्ठमं संपूर्णं ॥ ६ ॥

अथानो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दीर्घमायुः स्मृतिं मे-
धामारोग्यं तरुणं वयः ॥ प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहद्रियबलोदयं ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कांतिमवामोति रसायनात् ॥ लाभोपायो हि स-
प्तानां रसादीनां रसायनं ॥ पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जिता-
त्मनः ॥ स्निग्धस्य स्तुरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ अविशुद्धे
शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ॥ न भाति मलसंक्लिष्टे वस्त्रे रंगइ-
वार्षितः ॥ युक्तं संस्कारहीनस्य सम्यगप्यप्रमादिनः ॥ यथैव पौ-
रुषं तद्वन्न सिध्यति रसायनं ॥ सर्वे च दोषा भवंति प्राज्यादाहा-
रादम्ललवणकटुकक्षारविरुद्धासात्म्यरूक्षाभिर्गर्भदिक्किञ्चगुरुपूतिपर्यु-
षितनवधान्यशुष्कशाकमांसतिलकुलत्थदधिशुक्तकांजिकपिष्टान्नवि-
रुद्धनिषेविणां दिवास्वप्नमद्यस्त्रीनित्यानां विषमातिमात्रव्यापामसं-
क्षोभितवपुषां क्रोधलोभभयशोकायासबहुलानां पापकर्मणामसं-

जसाहारव्याहारनीहारनिरतानां ॥ अतो निमित्तं ह्यविशुद्धः सं-
जायते रसो विदह्यते रक्तं शिथिलीभवन्ति मांसानि विष्यंदते मेदो
दूष्यन्ते दोषाः विमुच्यन्ते संधयो न संधायन्तेऽस्थिषु मज्जानो नाप्या-
यते शुक्रं नौजो न बलं न वीर्यं ॥ तत एवंभूतो ग्लायति सीदति
निद्रातंद्रालस्यसमन्वितः खिद्यते निर्विद्यते निरुत्साहोऽसमर्थः शा-
रीरमानसानां विशिष्टानां भ्रष्टच्छायो नष्टस्मृतिरल्पबुद्धिरसंपाद्यमा-
नाभिलषितार्थोऽहर्निशमनिशमनिशं निःश्वसन्नधिष्ठानभूतो रोगा-
णां नोपात्तमपि सर्वमायुरवाप्नोति ॥ तस्माद्बुद्धिमानपास्य यथो-
क्ताहारादिदोषान्निर्वाह्य च पूर्वोपचितान् रसायनं विधिसहितभुपसे-
वेत ॥ तत्तु द्विविधं कुटीप्रावेशिकं वातातपिकं च ॥ तत्र वीर्यप्र-
भावप्रयोगपरिहारगुरुत्वात्कुटीप्रावेशिकं महाफलतरं ॥ तस्य विधिः
॥ क्षेमसुभिक्षधार्मिकश्रद्धानजननृपतिवैद्यविप्रे सुलभमहौषधिषृ-
तक्षीरपथ्यभोजनोपकरणे ग्रामे नगरे वा पूर्वोत्तरस्थां दिशि प्रागुदक्-
प्रवणे सुविभक्तविहारोद्देशे देशे दृढघनसुमृष्टभित्तिमुत्सेधविस्ता-
रसंपन्नां सूक्ष्मलोचनां त्रिगर्भाभृतुसुखां निवातां प्रवातैकदेशां प्रा-
ग्द्वारासुदग्द्वारां वा शमीविल्वक्षीरिद्वक्षपरिगृहीतामनिर्घ्रैन्द्रियार्थवाता-
तपरजोधूमस्वेदक्लेददंशमशकसरोसृपव्यालबालस्त्रीदासांतावसायिना-
मगम्यां सन्निहितवैद्यपरिचारकोपकरणां कुटीं कारयेत् ॥ तस्यां रसा-
यनार्थी शरदि वसन्ते शुक्लपक्षे प्रशस्ते ऽहनि पूजयित्वा यथार्थं देवगु-
रुद्वन्द्वान्प्रणम्य दक्षाश्विप्रभृतीन् परिमृज्य सुवर्णघृतमधुसिद्धार्थक-
प्रियंगुरोचनाः प्रदक्षिणीकृत्य गोब्राह्मणमनुप्रविशेत् ॥ तत्र संशो-
धनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्धानो
जितेन्द्रियः ॥ दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ देवतानुस्मृति-
युतो युक्तस्वप्नप्रजागरः ॥ प्रियौषधः पेशलवागारभेत रसायनं ॥
हरीतकीमामलकं सैधवं नागरं वचां ॥ हरिद्रां पिप्पलीं बेलं गुडं

कोष्णांबुना पिबेत् ॥ स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते
 ॥ ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ता-
 हं वा घृतान्वितं ॥ दद्याद्यवकमाशुद्धेः पुराणशक्तोऽथवा ॥ इ-
 त्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाचरेत् ॥ यस्य यद्योगिकं पश्येत्सर्व-
 मालोच्य सात्म्यवित् ॥ हरणात्सर्वरोगणां याऽसावृक्ता हरीतकी ॥ प-
 ध्यत्वात् सर्वधातूनां पथ्या शिवतया शिवा ॥ यस्माद्भिजयते व्याधी-
 न् सप्तघान् विजया ततः ॥ अभयं सर्वरोगेभ्यो भवत्यायुश्च शाश्वतं
 ॥ यतः शीलयतामेनां तेनेयमभया स्मृता ॥ नवा वृत्ता घना स्नि-
 ग्धा गुर्वी मज्जति चाप्सु या ॥ बालस्य सा प्रयोक्तव्या नवनीतसम-
 न्विता ॥ वाते ससर्पिलवणा पित्ते सगुडशर्करा ॥ कफे सपिप्पलीक्षौद्रा
 सर्वदा सा प्रशस्यते ॥ अथ हरीतकीनां हिमवच्छैलसंभवानां का-
 लजानामापूर्णासवीर्याणां निरामयानां द्विशस्त्रिशो वा शकलिताना-
 माढकं चतुर्गुणेन पयसा संस्वेद्य मृदुभूतमवतार्य शीतं सर्पिर्मध्वाढका-
 भ्यां संसृज्य सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ततस्त्रिरात्रादूर्ध्वमाहारानुपरोधिनीं
 मात्रां प्रत्यहमुपयुंजीत ॥ जीर्णं शालिषष्टिकं पयसा भुंजीत ॥ प्रयो-
 गते च तावंतमेव कालं ॥ अस्थ प्रयोगाद्दर्पशतमजरो निर्वलीखलति-
 पलितामयः श्रुतिस्मृतिसंपन्नः समिद्धानलश्च पुरुषो भवति ॥ बृह-
 च्छरीरं गिरिसारसारं त्वरो घनौषस्तनितानुकारी ॥ भवत्यपत्यं
 विपुलं स्थिरं च समभ्रतो योगमिमं प्रयत्नात् ॥ पथ्यासहस्रं त्रि-
 गुणधात्रीफलसमन्वितं ॥ पंचानां पंचमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयं ॥
 जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ॥ आपांध्य कृत्वा व्यस्थीनि
 विजयामलकान्यथ ॥ विनीथ तस्मिन्निर्यूहे योजयेत् कुट्वांशकं ॥
 त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचंदनं ॥ मंडूकपर्णीकनकशंखपुष्पीव-
 चाप्लवं ॥ यष्ट्याग्ह्न्यं विडंगं च चूर्णितं तुलयाऽधिकं ॥ सितोष-
 लाद्धमारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ॥ द्वे च तैलात्पचेत्सर्वं तदग्नौ

लेहतां गतं ॥ अवतीर्णं हिमं युंज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ॥ ततः
 खजेन मथितं निदध्याहृतभाजने ॥ एतद्रसायनं ब्राह्मं समं पूर्वेण
 सर्वथा ॥ वैखानसा वालखिल्याः प्राश्य प्राप्ता नवं वयः ॥ आरो-
 ग्यममितं चायुर्वीततंद्राश्रमकृमाः ॥ अभयामलकविभीतकपंचात्म-
 कपंचमूलनिर्यूहे ॥ वल्लीपलाशकरसे क्षीरेऽष्टगुणे च विपचेत् ॥
 घृतस्य कुंभं मधुकं मधूकं काकोलियुग्मं च बलां सुगुप्तां ॥
 सक्षीरशुक्लामृषभं सुजीवं सुखांबुपस्तच्च पिबेद्गुणाढ्यं ॥ आ-
 मलकसहस्रं पिष्टस्वेदनविधानेन क्षीरोष्मणा सुस्विन्नमनातपशु-
 ष्कमनस्थि चूर्णयेत् ॥ तदामलकसाहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिराजीवंती-
 पुनर्नवानागबलामंडूकपर्णी ब्रह्मसुवर्चलाभी रुशंखपुष्पी वचा पिप्पली
 विडंगस्वयंगुप्ताऽमृताऽगुरुचंदनमधुकमधूकपुष्पपद्मोत्पलनवमालिका-
 युवतीयूथिकाचूर्णाष्टभागसंपृक्तं पुनर्नागबलापलसहस्रस्वरसपरिपीतं
 छायोपशोषितं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रेण क्षुद्रगुडारुतिं कृत्वा घृतभा-
 जनस्थं भस्मराशेरधःस्थापयेदंतर्भूमौ पक्षमथर्ववेदविदा कृतरक्षं प-
 क्षात्यये चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवालकालायश्चूर्णाष्टभागसंपृक्तम-
 र्द्धकर्षाभिष्टध्या यथाग्निं प्रातः प्रयोजयेदिति समानं पूर्वेण ॥ आमल-
 कसहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां बाष्पमनुद्दमंत्यामारण्यगोम-
 याग्निभिरुपस्वेदयेत् ॥ तानि सुस्विन्नशीतानि चोद्धृत्य निष्कुलीकृता-
 न्यापोध्य पिप्पलीविडंगतंदुलानां पृथगाढकेनाध्यर्द्धेन शर्करायाः षड्वि-
 र्मधुघृततैलानां संयोज्य घृतकुंभे स्थापयेद्विंशतिरात्रं ॥ परं चोपयोजये-
 दिति समानं पूर्वेण ॥ आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंपृक्तं तरुणपला-
 शक्षारोदकेनाप्लाव्य शुचौ भांडे स्थापयेत् ॥ ततोनुगतक्षारमनातपशुष्क-
 मस्थिरहितं चूर्णयित्वा सितोत्पलापादेन चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्यां च
 संयोज्य घृतभाजने षण्मासानंतर्भूमेः स्थापयित्वा परतो यथाग्निबल-

मुपयुंजीतेति समानं पूर्वेण ॥ आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमाम-
लकस्वरसभावितं मधुयुतं घृताढकाभ्यां पिप्पलीचूर्णाष्टभागेन शर्करा-
राचतुर्भागेन संसृष्टं घृतभाजनस्थं प्राट्टपि तद्भस्मराशाविति समानं
पूर्वेण ॥ अभयामलकविभीतकानां द्विशस्त्रिशो वा संयोजितानां प-
लाशत्वगन्नद्वानां मृदावलिप्तानां कुकूलस्त्रिचानां निरस्थीकृतानां
पलसंहस्रमुलूखले संक्षुद्य दधिमधुघृततैलपललशर्करासंपृक्तं भक्षये-
दनन्नभुक् ॥ प्रयोगति द्विगुणं कालं यवागूषक्षीरघृतपष्टिकात्रमा-
हारोऽभ्यंजनं सर्पिरुद्धर्तनं यवचूर्णमिति समानं पूर्वेणाभ्यधिकफलं
वा ॥ विडंगतंदुलानामाढकमाढकं पिप्पलीतंदुलानामध्यर्द्धं सितोप-
लाया मधुघृततैलाढकैः पट्टिरेकीकृतं प्राट्टपि भस्मराशाविति समानं
पूर्वेण ॥ दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलं ॥ पर्णिन्यौ पिप्पली शं-
गी मेदा तामलकी त्रुटिः ॥ जीवती जोंगकं द्राक्षा पौष्करं चंदनं श-
ठी ॥ पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासामृताब्हयं ॥ विदारीविषमूलं च त-
दैकध्यं पलांन्मितं ॥ जलद्रोणे पचेत्पंचधात्रीफलशतानि च॥पादशेषं
रसं तस्माद्बस्थीन्यामलकानि च ॥ गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्वादशभिः
पलैः ॥ मत्स्यंडिकातुलाद्धैन युक्तं तलेहवत् पचेत् ॥ छेहाद्धं मधु सि-
द्धे च तवक्षीर्याश्चतुष्पलं ॥ पिप्पल्या द्वे पले दद्याच्चतुर्जातं कर्णाद्धि-
तं ॥ अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ इत्येष च्यवनप्रा-
शो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ॥ जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननं-
दकः ॥ कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितं ॥ मूत्रशुक्राशया-
न् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ॥ बालवृद्धक्षतक्षीणकशानामंगवर्द्ध-
नं ॥ मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यं ॥ स्त्री-
षु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामश्रेष्ठं कुर्याद्विधितोपयुक्तः॥मधुकेन तवक्षीर्या
पिप्पल्या सिंधुजन्मना ॥ पृथग्लोहैः सुवर्णेन बचया मधुसर्पिषा ॥

सितधा वा समा युक्ता समायुक्ता रसायनं ॥ त्रिफला सर्वरोगघ्नी-
मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ त्रिफलेनाथर्सी पार्श्वी कल्केनालेपयेन्नवां ॥
तमहौरात्रिकं लेपं पिबेत्क्षौद्रोदकाप्लुतं ॥ प्रभूतस्त्रेहमशनं जीर्णं तत्र
प्रशस्यते ॥ जीवत्यरुद्धरस्तस्य समाभ्यासात्समाः शतं ॥ वर्षं खा
देत्प्राणदां प्रातरेकामश्रन्नात्पूर्वमक्षद्वयं च ॥ साज्यक्षौद्रं भो-
जनांते चतुष्कं शृंगीकानां तद्वयःस्थापनेऽलं ॥ अथायसानि चतुरं-
गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधानि पत्राणि कारयेत् ॥ तान्यभ्रिवर्णानि कृ-
त्वा ऽऽमलकस्वरसे निर्वापयेदेकविंशतिं कृत्वा तेषां तादृशानां पल-
शतमायस्यां स्थाल्यां प्रक्षिप्यामलकशतोत्तरं कृत्वा सुविहितं भस्म
राशौ निखनेत् ॥ मासि मासि चोद्धृत्यायसेन दंडेन घट्टयेत् ॥ एवं
तानि लोहपत्राणि संवत्सराद्वीभवंति ॥ ततश्चोत्तरकालमकृत्वावम-
नविरेचनं वा स्निग्धतनुरेव केवलं समंततोऽगुष्ठपर्वमात्रमुखेनायसेन
स्रुवेणायस एव भाजेन तस्मात्कल्कीकृतात्स्रुचमेकं गृहीत्वा मधुघृ-
ताभ्यां पृथक् स्रुचेन संयोज्य प्राश्रीयात् ॥ जीर्णं क्षीरस्यूषाणा
मन्यतमेन सर्पिर्मिश्रं नवं षष्टिकौदनमश्रीयात् ॥ अनेन विधिना व
र्षमुपयुज्य वर्षमेव चान्यदप्युद्दिष्टाहारो यंत्रितात्मा कुटीमावसेत् ॥
ततः सर्वोपतापान् जित्वा व्याधिजरामरणशस्त्राभितोयविषाणामग-
म्यः सर्वभावेष्वर्तीन्द्रियो वर्षसहस्रद्वयं जीवति ॥ वाजिवेगो गजप्रा-
णो भवेत्तु स्मृतिबुद्धिमान् ॥ वाङ्मयी वृषः श्रुतधरो महाभोगो म-
हाधनः ॥ ताप्यरूप्यसुवर्णानामयमेव पृथग्विधिः ॥ द्विगुणं तु गु-
णोत्कर्षं जानीयादुत्तरोत्तरं ॥ हेमधात्रीफलक्षौद्रं गायत्रीधरिमन्त्रि-
तं ॥ लिहन्ननुपिबन् क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥ सुवर्णं पद्मबीजा-
नि मधु लाजाः प्रियंगवः ॥ क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मीविनिवारणं ॥
सपद्मबीजामलकाभयाक्षं सर्पिर्मधुभ्यां कनकं लिहंतः ॥ दीर्घायु-

पो मंदजरोपतापाः सरीसृपाणां च भवन्त्यगम्याः ॥ मधुमागधिका-
विडंगसारत्रिफलाहेमघृतं सितां च खादन् ॥ जरसा ऽनवलीढदे-
हकांतिः समधातुश्च समाः शतं स जीवित् ॥ हेमबिल्वं वचासर्पि-
रैकध्यमुपघोजितं ॥ मेध्यमायुष्यमारोग्यकांतिसौभाग्यपुष्टिदं ॥ शता-
वरीघृतं लीढं समुवर्णं समाक्षिकं ॥ करोति चिरजीवित्वं राजानं च
वशानुगं ॥ आयुष्कामः शंखपुष्प्या समेतं मेधाकामः कांचनं सोम-
गंधं ॥ लक्ष्मीकामः पद्मकिंजल्कयुक्तं खादेःकामं कामकामो विदा-
र्या ॥ मंडूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्नि क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णं ॥ र-
सं गुडूच्याः सहमूलपुष्प्याः कल्कं प्रयुंजीत च शंखपुष्प्याः ॥ आयुः
प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वखर्द्वनानि ॥ मेध्यानि चैतानि
रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी ॥ नलदं कटुरोहिणी प-
यस्या मधुकं चंदनसारिवोगंधाः ॥ त्रिफलाकटुकत्रयं हरिद्रे सपटो-
लं लवणं च तैः सुषिष्टैः ॥ त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं
घृतनल्वणं विपक्वं ॥ उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभा-
नवानरोगः ॥ ब्राह्मीवचासैधवशंखपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलैर्द्रव्यः
॥ वैदेहिका च त्रियवाः पृथक्स्युर्यवौ सुवर्णस्य तिलो विपस्य ॥ स-
र्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यं ॥ भोजनं समधु
वत्सरमेवं शीलपन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ अतिक्रांतजराव्याधितंद्रा-
लस्यश्रमकृमः ॥ जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकांतिदीप्तिमान् ॥ वि-
शेषतः कुष्ठकिल्बिसगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि ॥ अथर्वमंत्रादिकृ-
ताश्च कृत्याः शाम्भ्यंत्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ यथोक्तगुणायां भूमौ-
जाताम्बालाम्जीर्णां शीर्णपुराणपर्णामसंजातान्यपर्णां तपसि तपस्ये

१ तपसि माघे ॥ तपस्ये फाल्गुने ॥ तथा माघेऽथफाल्गुने ॥ स्यात्तपस्यः फा-
ल्गुनिक इत्यमरः ॥

वा मासे यथोक्तेन विधिना पुण्ययुक्ते चंद्रमसि तुमुहूर्ते नागबलां-
समूलामुद्धारयेत् ॥ तस्या मूलानां त्वक् पिंडमात्रमक्षमात्रं वा श्ल-
क्ष्णपिष्टं वा चूर्णितं पयसा पिबेत् ॥ मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् ॥ जी-
र्णं क्षीरवृत्तिरेव स्यात् ॥ क्षीरेणैव वा सप्तर्षिष्कं शालिषष्टिकमश्रीया-
त् ॥ एवं संवत्सरं प्रयोगाद्दर्पशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेणाबलाऽति-
बलाचंदनागुरुधवतिनिशखदिरकदरशाकशिंशिपाऽसनसुरसा. पुनर्न-
वांताश्च वयःस्थापनोक्ता दशौषधयः सविदारीश्वदंष्ट्राश्वगंधावाराहीश-
तावर्यौ नागबलया व्याख्याताः ॥ तत्र सारवृक्षाणां सर्वेषां स्वरसा-
र्थी कुष्ठचिकित्सिते खदिरकल्पमीक्षेत ॥ आर्द्रवृक्षासंभवे तु सारश-
कलानि द्व्यंगुलत्र्यंगुलानि तनूनि चतुर्गुणांभसाऽऽष्टान्यातपे त्रिरात्रं
स्थापयेत् ॥ ततस्तान्पुद्गृत्यान्यानि तत्र प्रक्षिपेत् ॥ त्रिरात्राच्च पुनर-
न्यानि ॥ एवं नवरात्रेण त्रिःप्रक्षेपेणोद्धारेण च स्वरसः परिकल्पि-
तो भवति ॥ फलानां पुनर्वीरुदोषधीनां च यंत्रेणोलूखलेन वा नि-
ष्पीडय स्वरसं गृह्णीयात् ॥ परिशुष्काणां तु चूर्णीकृतानामाढकमा-
ढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं विमृदितपूतं स्वरसवत्प्रयोज्यं ॥ तुवरक-
मल्लतकादीनां पुनः पृथगेवोपदेशः ॥ वृक्षास्तुवरकानाम पश्चिमार्ण-
वतीरजाः ॥ वीचीतरंगविक्षोभमारुतोद्भूतपल्लवाः ॥ तेभ्यः फलान्या-
ददीत सुपकान्यंबुदागमे ॥ मज्जः फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण-
येत् ॥ तिलवत्पीडयेद्द्रोण्यां काथयेद्वा कुसुंभवत् ॥ तत्तैलं संभृतं भू-
यः पचेदासलिलक्षयात् ॥ अवतार्य करीषेषु पक्षमात्रं निधापयेत् ॥
स्निग्धस्त्रिन्नो हृतमलः पक्षादुद्भृत्य तं ततः ॥ चतुर्थभक्तांतरितः प्रा-
तः पाणितलं पिबेत् ॥ मंत्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ म-
ज्जासार महावीर्यं सर्वान्धानून्विशोधय ॥ शंखचक्रगदापाणिस्त्वामा-

१ अमृता पथ्या घात्री जीवती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ अंडुकैपर्णतिरसा स्था-
पयति पुनर्नवा च वय इति महाकषायसंग्रहोक्ताः ॥

ज्ञापयतेऽच्युतः ॥ तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यांति सरुत्ततः ॥
 सायमस्त्रेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ पंचाहानि पिबेत्तैलमित्थं
 वर्ज्यान्विवर्जयेत् ॥ पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ तदेव-
 खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितं ॥ निहंति पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मांस-
 सुयंत्रितः ॥ तेनाभ्यक्तशरीरस्तु कुर्वन्नाहारमीरितं ॥ भिन्नस्वरं रक्त-
 नेत्रं शीर्णांगं कृमिभक्षितं ॥ अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरं ॥
 सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना ॥ पक्षं मांसरसाहारं करोति द्वि-
 शतायुषं ॥ तदेव नस्ये पंचाशद्विसानुपयोजितं ॥ वलीपलितनि-
 मुक्तं स्थिरस्मृतिकचद्विजं ॥ वपुष्मंतं श्रुतिधरं करोति त्रिशतायु-
 षं ॥ अंतर्धूमं तस्य मज्जा सुदग्धः क्षिप्तस्त्रैले सैधवं चाग्निवर्णं ॥
 तुल्यं हन्यादर्मनक्तांध्यकाचात्नीलीरोगं तैमिरं चांजनेन ॥ एकां-
 तरं तौवरकं च तैलं पिबेद्विंशतिं नियमेन मांसं ॥ प्रभिन्नकुष्ठो
 गलितांगदेशस्त्वचं त्यजेत्सर्पइवाशु जीर्णां ॥ साधयेत्पोडशगुणे स-
 लिले तुवराढकं ॥ अष्टांशशेषे विस्त्राव्य संक्षुद्योदूखले ततः ॥
 शुष्कार्गवधकल्कपादरजसा व्यामिश्रितं कल्कितं तस्य काथजलै-
 रुदुंबरसमान् छायाविशुष्कान् गुडान् ॥ कुर्यादेकमतश्च सार्द्धमथवा
 गोवारिणाऽऽलोडितं कुष्ठी तद्विवसं स्थितो निरशनः सूर्ये गतेऽस्तं पि-
 बेत् ॥ तावदेव च तथैव च भूयः पाययेत्तमरुणोदयकाले ॥ अप्य-
 जीर्णमविचिंत्य वर्मि वा भेषजं पुरुषदोषवलङ्गः ॥ मध्यान्हेऽद्याद्भूरि-
 निष्पावतैलं कंडूकारं शिष्टुकंदोपदंशं ॥ दद्या युक्तं स्वल्पसिंधूत्थचूर्णं
 गव्येनानु स्तोक्तकक्रानुपायी ॥ तैलाक्तगात्रो दिवसांतरं च कंठविष्टि-
 काचूर्णकृतप्रघर्षः ॥ स्नायात्सुखांभोभिरमद्यमांसस्त्रीसंगतिः स्यात्त्रिगु-
 णं च योगात् ॥ उपयुज्य योगमखिलं प्रतिदिनमेव द्विकालमभियुक्तः
 ॥ कुष्ठीकुष्ठमपोहति विशीर्णकर्णौष्ठनासमपि ॥ अथ जलानकान्यनुप-

हतान्यनामयान्यापूर्णरसप्रमाणवीर्याणि पक्वजांबवप्रकाशानि शुके-
 शुचौ वा मासे संगृह्य यवपले माषपले वा निधापयेत् ॥ तानि चतुर्मा-
 सस्थितानि संहसि सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारभेत ॥ शीतस्निग्धम-
 धुरोपस्कृतशरीरः पूर्वं दशभल्लातकान्यापोथ्याष्टगुणेनांभसा साधयेत्
 ॥ तेषां रसमष्टभागावशिष्टमनुष्णं सपयस्कं सर्पिर्गंडूषाभ्यक्तोष्ठतालु-
 जिह्वः प्रातः प्रातः पिबेत् ॥ एवमेतानि दश भल्लातकान्येकैकोत्क-
 र्पापकर्षणात्रिंशत्प्रयोज्यानि ॥ विधिनाऽनेन साहस्रं प्रयोगस्त्रिगुणश्च
 कालो घृतक्षीराभ्यां शालिषष्टिकमशनमेवं विशेषाद्विगतकुष्ठदुर्नामक-
 कृमिप्रमेहमेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ पूर्वेव च भ-
 ल्लातककाथं सपयस्कं पिबेदकैकं च भल्लातकमभिवर्द्धयेत् ॥ यावत्सं-
 च ॥ ततः पंचपंच वर्द्धयेद्यावत्सतिः ॥ प्राप्य च सप्ततिमपकर्षये-
 त् ॥ भूयः पंचपंचयावत्संचपंचभ्यश्चैकैकं विधिनाऽनेन सहस्रं प्रयोग
 इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ सप्ततिवच्च शतमुपयुंजीत ॥ तथा च सहस्र-
 द्वयं प्रयोग इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ द्विगुणस्त्वायुषः कालः ॥ भल्ला-
 तकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा भूमावाकंठनिखातस्य
 स्नेहभावितस्य दृढस्योपरि कुंभस्यारोप्योडुपेनापिधाय रुष्णमृदवलिप्तं
 गोमयाग्निनोपस्वेदयेत् ॥ तेषां यः स्वेदरसः कुंभं प्रपद्येत तमष्टभाग-
 मंधुसंप्रयुक्तं द्विगुणितघृतमद्यात् ॥ त्रिगुणश्च कालो घृतक्षीराभ्यामि-
 त्यादि समानं पूर्वेण ॥ अनेनैव विधिना भल्लातकस्वरसं गृहीत्वा केव-
 लमेव मासमेकं प्रयुंजीत त्रिगुणः कालइत्यादि समानं पूर्वेण ॥ मस-
 सि मासि वर्षशतमायुषोऽपि वृद्धिः ॥ एवं दशमासानुपयुज्य वर्षसह-
 स्रमायुर्भवति ॥ भल्लातकनैलपात्रं सपयस्कं मधुकाक्षपात्रेण शतपा-

१ शुके ज्येष्ठे ॥ शुचौ आषाढे ॥ ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वर्थ ॥ आषाढे इत्यमरः
 ॥ २ सहसि मार्गशीर्षे ॥ सहस्ये पौषे ॥ मार्गशीर्षे सहा मार्गआद्यहायणिकश्च सः ॥ पौषे-
 तैषसहस्यौ द्वावित्यमरः ३ पिष्टं शालिचूर्णं स्विद्यतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं भांडमित्यरुणदत्तः

कमुपयुंजीत ॥ त्रिगुणश्च काल इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ भङ्गातकलै-
लं कृष्णतिलैलं सर्पिरामलकरसोऽसनादिसारकषाय इत्येषां द्रो-
णं द्रोणं त्रिफलात्रिकटुकविडंगसारचित्रकहरिद्राहयत्रिचूडंताद्रिय-
वयष्टीमधुविपातिविषारसांजनप्रियंगूनां पालिका भागास्तदैकध्यं
श्लेहपाकविधिना विपाच्यावतार्य परिपूर्य चानुगुप्तं निदध्यात् ॥ तत
उपस्कृतशरीरः प्रातः प्रातः पाणिशुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंयोज्योप-
युंजीत् ॥ जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन सर्पिष्मता खदिरोदकसिद्धं
मृदुमोदनमश्रीयात् ॥ खदिरोदकेनोदककार्यकर इत्येवमतोद्रोणमुप-
युज्य विगतकुष्ठदुर्नामेत्यादि समानं पूर्वेण ॥ पुष्टानि पाकेन परिच्यु-
तानि भङ्गातकान्याढकसंमितानि ॥ घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षा-
ल्य संशोष्य च माहृतेन ॥ जर्जराणि विपचेत्कल्शोऽपां पादशेषधृ-
तगालितशीतं ॥ तद्रसं पुनरपि श्रपयेच्च क्षीरकुंभसहितं चरणस्थे ॥
सर्पिः पकं तेन तुल्यप्रमाणं युंज्यात्प्रस्थं शर्कराया रजोभिः ॥ एकी-
भूतं तत्त्वजक्षोभणेन स्थाप्यं धान्ये समरात्रं सुगुप्तं ॥ तममृतरस-
पाकं यः प्रगे प्राश्यमश्रन्ननुपिबति यथेष्टं वारि दुग्धं रसं वा ॥ स्मृ-
तिमतिबलमेधासत्वसारैरुपेतः कनकनिकषगौरः सोऽश्रुते दीर्घमा-
युः ॥ सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा गुडेन पयसा घृतेन
यवसक्तुभिर्वा सह ॥ तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा वपुष्करम-
रुष्करं परममेध्यमायुष्करं ॥ भङ्गातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमा-
नि च ॥ भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ कफजो न स
रोगोऽस्ति न विबंधोऽस्ति कश्चन ॥ यन्न भङ्गातकं हन्याच्छीघ्रमग्नि-
बलप्रदं ॥ वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ॥ कुलत्थद-
धिशुक्तानि तैलाभ्यंगाग्निसेवनं ॥ पंचाष्टौ सप्त दश वा पिप्पली-
र्मधुसर्पिषा ॥ रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ तिस्रस्ति-

सस्तु पूर्वाह्ने भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ॥ पिप्पल्यः किंशुकक्षार-
 भाविता घृतभाजिताः ॥ प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ॥
 दश वृत्त्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनं ॥ वर्द्धयेत्ययस्य सार्द्धं त-
 थैवापनयेत्पुनः ॥ जीर्णौषधश्च भुंजीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ पि-
 प्पलीनां प्रयोगोऽयं सहस्रस्य रसायनं ॥ पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः
 श्रुता मध्यबलैर्नरैः ॥ शीतीकृता मध्यबलैर्वीक्ष्य दोषान्प्रयोजयेत् ॥
 तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥ एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः
 कासश्वासगलग्रहान् ॥ यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शाः पांडुत्वविषमज्वरान् ॥
 ग्रंथि शोफं वर्मि हिष्मां स्त्रीहानं वातशोणितं ॥ विडंगचूर्णं यष्टी-
 मधुकचूर्णयुक्तं शीततोयेन मासमुपयुंजीत ॥ जीर्णं मुद्गरूषेणाल-
 वणेन सघृतमोदनमश्नीयात् ॥ तेन विशेषाद्विगतकृमिदुर्नामकुष्ठप्र-
 मेह मेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ विडंगचूर्णं क्षौ-
 द्रभह्नातककाथाभ्यां मध्वामलकरसाभ्यां गुडूचीकाथेन ॥ एतांश्च-
 तुरो योगान्मासमुपयुंजीतेति समानं पूर्वेण ॥ सर्वेषु च मासि मासि
 वर्षशतं वर्षशतमायुषो वृद्धिः ॥ अलंबुषां स्वेन रसेन भावितां पृथक्
 पृथक् क्षीरमधूष्णवारिभिः ॥ पिबेत्तथा कांजिकनकमस्तुभिर्भगंदरोरु
 ग्रहकासवाञ्जरः ॥ उष्णा विपाके कटुका कषायमधुरा रसे ॥ अत्यर्थं दी-
 पनी मेध्या वातश्लेष्महरा च सा ॥ वर्षोपयोगात् कुरुते नरं वर्षशतायुषं ॥
 दृढेन्द्रियानलबलं निर्वलीपलितामयं ॥ श्वेतावल्गुजफलान्यातपशुष्का-
 णि चूर्णयित्वा तत्तुल्यगुडेन संक्षुद्य घृतकुंभे धान्यराशौ ससरात्रं निद-
 ध्यात् ॥ ततोऽनुदिते भास्वति यथाबलमात्रं सुखोदकानुपानमुपयोज-
 येत् ॥ जीर्णं शीतांबुपरिषिक्तः शालिषष्टिकौदनं सशर्करेण पयसाऽश्री-
 यात् ॥ तस्य मासप्रयोगाद्विशेषेण विगतकुष्ठो ग्रहणधारणवान् वर्षशतं म-
 जर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ प्रयोगाच्चोर्ध्वं द्विगुणपरिहारः ॥ बाकुत्ति-

काकर्षचूर्णं सुखांबुना पिबेत् ॥ पीत्वा चातपे निर्वातोष्णेन वा गर्भ-
 गृहे तिष्ठेदपराणहे तद्देव स्नानमशनं यूपरसाभ्यां वा तस्य त्रिःसप्त-
 रात्रोपयोगाद्विगतकुष्ठइत्यादि समानं पूर्वेण ॥ त्वग्रोमकेशदशन-
 खांस्तुमुक्त्वा पुनर्नवोत्सृजते ॥ स्वरवर्णबलोत्साहं नवंवयो नष्टपलितं
 च ॥ पल्लानि दश बाकुच्या दशैव च फलत्रयात् ॥ सप्त कृमिग्राह-
 यसस्त्रीणि द्वे गिरिसंभवात् ॥ पुरपुष्करमूलाभ्यामाहरेत पलं पलं ॥
 सूक्ष्मैलाद्धपलं व्योषघनकेसरकुंकुमं ॥ रोध्रत्वक्पत्रयष्ट्याह्वचित्र-
 कं कार्षिकं पृथक् ॥ भस्मताकानां च शतं सर्वं खंडसमांशकं ॥
 चूर्णयेदथ तन्मात्रा भक्षयेत्पालिकां परां ॥ यथेष्टचेष्टो लभते वर्षा-
 द्रासायनान् गुणान् ॥ सर्वान् रोगान्विजयते त्वग्विकारान्विशेषतः
 ॥ अशोभगंदरश्वासकासपार्श्वामयकृमीन् ॥ गुल्मघ्नीहाशमरीवधर्मप्र-
 मेहारुचिपीनसान् ॥ मंदानलत्वं कृशतां शोफग्रंथ्यर्बुदानपि ॥ बा-
 कुचिकाफलानि गोभूत्रे सप्तरात्रं वासयेत् ॥ ततो निस्तुषीकृत्य
 छायायां शोषयित्वा सुमूक्ष्मं च संचूर्ण्य त्र्यहं त्र्यहं क्रमशो भावये-
 त्त्रिफलाक्वाथेन कारवेल्लीवासाब्राह्मीगुडूचीभृंगराजस्वरसैः पृथक् पृथ-
 क् खदिरासनराजवृक्षपिचुमंदक्वाथैः ॥ तस्य पीतः प्रतिदिनं धात्रीफल-
 रसाप्लुतः ॥ कर्षः सर्वाभयान्हन्ति त्वग्विकारं विशेषतः ॥ असनखदिर-
 यूपैर्भावितां सोमराजीं मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेतां ॥ शरदम-
 वलिहानः पारिणामान्विकारांस्त्यजति मितहिताशी तद्ददाहारजाता-
 न् ॥ तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ॥ संवत्स-
 रं कृष्णातिलद्वितीयां ससोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ये सोमराज्या वितु-
 षीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ॥ उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति
 तक्रं तदेवानु पिबन्ति चांते ॥ कुष्ठिनः शौर्यमाणांगास्ते जातांगुलिना
 सिकाः ॥ भ्रांति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ खदिरांससा पिबेद्वा
 रविसेवी तथा यवागूं वा ॥ गायत्रीजलसिद्धां कुष्ठी न तोयकार्यकरः

गजलिङ्गक्षारयुता तत्क्षारस्त्रायिनो विलेपिभुजः ॥ श्वित्राणि सोमरा-
जी प्रसह्य हन्यात्प्रलेपाच्च ॥ गोमूत्रे सप्तरात्रं शशिशकलमयोवासितं
पेषयित्वा कुर्याच्छायाविशुष्कं पृथगिति च पलं प्रापुनाटं च शुष्कं ॥
अंशस्ताभ्यां तथाऽशः कृमिरिपुदहनस्फोटकृद्भ्यः स चूर्णो गोमूत्रेणो-
पयुक्तः प्रमितहितभुजः श्वित्रमाश्वेव हन्ति ॥ इक्षुरगोक्षुरासिंहीव्याघ्री-
पंचांगुलांबुना पीता ॥ उपलेपनं घनं वा रसाशिनां हन्ति बाकुचिका ॥
उष्णोदकेन पिष्ट्वा पीता घृतमिश्रिता जयेद्दुल्मं ॥ लघुपंचमूलसिद्धां
पेयामुपयोजयेज्जीर्णे ॥ कद्वंगकुटजयूपैरशींसि अगंदरं च नाशयति
॥ मेहान्मद्यैर्निगदैर्निषेविता बाकुची प्रबलान् ॥ विष्किररसेन पी-
ता दशमूलरसेन वा गुडूच्या वा ॥ अपतंत्रकं निहन्यादायामं वा
रसाक्षभुजः ॥ जठरे प्रपिबेन्मूत्रैर्जलोदरे त्रैवृतेन यूपेण ॥ शो-
फे पांडुव्याधावबलगुर्जं सीध्वरिष्ठसंयुक्तं ॥ इक्षुरकादिकाथैर्वर्ध्मनि
मूत्रेण वा गवां शस्ता ॥ धारोष्णेन तु पयसा युक्ता शोफज्वरौ हन्ति ॥
उष्णांबुना प्रयोज्या लूताकीटाखुसर्पदष्टेषु ॥ कृमिहरचतुंगुलयोः
क्वाथैः कोष्णैः कृमिणकोष्ठे ॥ लेखाग्निदोः सघृतां सुखांबुना पुत्रि-
णी भवति पीत्वा ॥ पुष्पोदये ऽश्वगंधाशृतेन पयसा च भुंजाना ॥
बंध्याऽपि सप्ताहमिमं प्रयोगं करोति या हर्षवती सुगंधी ॥ प्रियंव-
दा च व्रतशौचयुक्ता सूते सुतान् सः नियमाद्गुणाढयान् ॥ स्नि-
ग्धैरुष्णैर्मधुरैर्हरति गदान्वातजान् युता पैत्तान् ॥ तिक्तमधुरकषायैः
कफजांस्त्रिफलारसमधुभ्यां ॥ इति शमनी धन्धेयं विषधरभूतोपस-
र्गपाप्मघ्नी ॥ गेहे स्थिताऽपि रेखा चांद्रमसी किमुत कोष्ठस्था ॥ म-
नुष्यमप्यागतमृत्युशासनं प्रनष्टबुद्धीन्द्रियमल्पचेतसं ॥ अबलगुजा
मोक्षयते महाभयाच्छिष्यं च मेधां च ददाति पुष्कलां ॥ हैमवत्या
वचायाः पिंड्यामलकमात्रं पयसाऽऽलोढ्यं पिबेत् ॥ जीर्णे पयःस-
र्पिरोदनइत्याहारः ॥ एवं सप्तरात्रेण मेधावी भवति ॥ सप्ततिसप्तरात्रैः

श्रुतधरो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां
यथाबलमवलियाज्जीर्णे पय इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ वचाकल्कश-
तपाकं घृतद्रोणमुपयुज्य विशेषाद्ब्रह्मोन्मादापस्मारगल्गण्डगंडमाला-
श्लेष्मिपदस्वरभेदविमुक्तः सर्वार्थेषु सिद्धिमान् पंचवर्षशतायुर्भवति ॥ शी-
तवर्षहिमदिग्धतनूनां स्तब्धभ्रुकुटिलव्यथितास्थां ॥ भेषजस्य प-
वनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ राहोरच्युतचक्रेण लूना-
द्ये पतिता गलात् ॥ अमृतस्य कणा भूमौ ते रसान्त्वमागताः ॥
द्विजा नाश्रंति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवं ॥ साक्षादमृतसंभूतेरब्धा-
भ्रैः स रसायनं ॥ शीलयेत्लशुनं शीते वसेते च कफोत्वणः ॥ घनो-
दयेऽपि वार्ततः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ मासः परोऽस्य रसकल्क-
निषेवणाय स्वच्छंदमप्युपदिशंति विमर्दकैस्तु ॥ षण्मासमन्नविधि-
नातमुशस्तमाहुः पक्षप्रयोगमपिसाधुतरंसोने ॥ स्निग्धशुद्धतनुः शीतम-
धुरोपस्कृताशयः ॥ तदुत्तंसावतंसाभ्यां चार्चितानुचराजिरः ॥ तस्य
कंदान्वसंतंति हिमवच्छकदेशजात् ॥ अपनीतत्वचो रात्रौ तिमैथे-
न्मदिरादिभिः ॥ तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितांतवपीडितं ॥ मदिरा-
याः मुरुढायास्त्रिभागेन समन्वितं ॥ मद्यस्थान्यस्य तैलस्य मस्तुना
कांजिकस्य वा ॥ तत्कालएव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ तै-
लसर्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ॥ काथेन वा यथाव्याधि रसं के-
वलमेव वा ॥ पिवेद्रंद्रूपमात्रं प्राक्कंठनाडीविशुद्धये ॥ प्रततं स्वेदनं चा-
नु वैदनायां प्रशस्यते ॥ शीतांबुसेकः सहसा वमिमूर्च्छाययोर्मुखे ॥
शेषं पिवेत्क्लृमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ विदाहपरिहाराय परं
शीतानुलेपनः ॥ धारयेत्सांबुकणिकामुक्ताकर्पूरमालिकाः ॥ सहिमस-

१ राहोरमृतचौर्येणेत्यष्टांगद्वये पाठः २ साक्षादमृतसंभूतेरभिप्रायः स रसायनमि-
त्यष्टांगद्वये पाठः ३ तिमयेत् क्लृदयेत्

लिलगर्भाचंद्रशुभ्रामृणाली कुवलयदलमाला हारयष्टीश्च लोलाः ॥
 स्तनतटविनिविष्टाश्चारुगात्र्यो दधानास्तनुसरसविलिप्ता गाढमेनं स्व-
 जेरन् ॥ नलिनीदलतालद्वंद्ववतैः प्रगलहारिलवैर्जलाद्र्या वा ॥ दयिताः
 करपलवैश्च शीतैर्लशुनस्वेदकृतं क्लृप्तं हरेयुः ॥ कुडवोऽस्य परं मात्रा तद-
 र्द्धं केवलस्य तु ॥ पलं पिष्टस्य तन्मज्जः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥
 रसोनकल्पो मृदुनौजसा हि संयुज्यमानः सहसा हि तस्य ॥ दाहाति-
 सारारतिचित्तनाशान्कुर्यादतस्तं त्वरितो न युंज्यात् ॥ जीर्णशाल्म्यौदनं
 जीर्णं शंखकुंदेंदुपांडुरं ॥ भुंजीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणां ॥
 दीप्ताग्निर्मंडकान् खादेत्सर्पिर्मंडोपसेवनान् ॥ अखंडमंडलैर्द्वाभानि-
 डरीखंडमंडितान् ॥ राजिकामुक्तसंपर्कविनिर्वर्तितगौरवैः ॥ पिष्टि-
 काचूर्णधवलैर्वधैः सौकरकैर्युतान् ॥ मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृदप्रबंधे
 जलान्वितं ॥ गंधमत्तकणदलि प्रियावर्केन्दुचोषितं ॥ अमद्यपो म-
 स्तुफलाम्लतक्रमवंतिसोमं च सुगंधिशीतं ॥ सौवीरकं जांगलजं रसं
 वा कूपोदकं वा परिसिद्धिकं वा ॥ तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे ख-
 जाहनं ॥ स्थितं दशाहादश्रीयात्तद्दहा वसया समं ॥ सद्यः पिष्टं सर्पिषा
 संयुतं वा निर्यासेन स्वेन युक्तं निकामं ॥ युंजीतैनं पूर्वकैरेव पानैः को-
 ष्णांभोभिर्वैष कल्पोऽतिवीर्यः ॥ रसोनकल्कः सदृशाजसर्पिः प-
 ण्मासमुड्यामुषितो निहंति ॥ अभ्यंगपानांजननस्ययुक्तो नाना-
 विकारान्विषमज्वरं च ॥ समतैलं समुक्तं वा यवराशौ समास्थितं
 ॥ वातरोगान् जघेत्स्वादन् घृतमांसोत्तराशनः ॥ तैलसर्पिर्गुडसिताः
 पृथक्कुर्यात्पलोन्मिताः ॥ द्वे पले लशुनाच्छुद्धान्यूपणात् कुडवत्रयं
 ॥ पलं त्वचश्च तच्छुद्धं निहितं घृतभाजने ॥ द्वे समे यवमध्य-
 स्थं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥ क्षुण्णां पिबेत्कंदतुलां तक्रस्य पलविं-
 शतिः ॥ गते तु सप्तरात्रे तु तुलार्द्धमसितात्तिलात् ॥ धौतक्षुण्णात्
 पृथक्क्षौद्रगुडशुंठीचतुष्पलं ॥ अजाजीचव्यधान्यानि द्विकृष्णादी-

प्यग्रंथिकान् ॥ पलोन्मितांश्चतुर्जातात्पलमेकं सुचूर्णितं ॥ पृथक्
 पलायकं तैलाहृतात् क्षुण्णाच्च सर्षपात् ॥ पटूनि पंच क्षारौ द्वौ द-
 घात्तत्राक्षमानतः ॥ एकादशाहं तद्धान्ये स्थितमश्रन्प्रगे प्रगे ॥
 गुणान् रासायनान्सर्वान् संप्राप्नोति निरामयः ॥ द्विपंचमूलनिका-
 थे नल्वणे लशुनाढकं ॥ पिष्टं पर्युषितं वर्षं हन्ति वातकफामया-
 न् ॥ तत्कंदकल्कस्वरसे घृततैलं पृथक् पचेत् ॥ शीलयेच्च यथा-
 सात्प्यं दारुणानिलपीडितः ॥ नवनीनसमांशं वा खादेत्तत्कल्कमर्दिते ॥
 विकंचुकप्राज्यरसोनगर्भान्सशूल्यमांसान्विविधोपदंशान् ॥ विमर्दका-
 न्वा घृतमुक्तयुक्तान्प्रकाममद्यालघु तुच्छमश्रन् ॥ कुस्तुंबरीजीर-
 कभृष्टमुद्गसौवर्चलश्लक्ष्णरजोवकीर्णान् ॥ रसोनकंदांकुरपत्रचित्रैः
 सव्यंजनैर्नैकरसानुपानैः ॥ तत्कंदसिद्धान् कमशो यूषक्षीररसान्
 पिबेत् ॥ कफपित्तानिलाशंकी यथास्वौषधसंस्कृतान् ॥ कशोऽश्व-
 गंधोद्भवचूर्णकीर्णं सन्नस्वरो यष्टिमधूपधानं ॥ तैलेन गुल्मी खदि-
 रेण कुष्ठौ खादेत् कृमिघ्नैः कृमिमान् रसोनं ॥ मांसादमांसैर्यक्ष्माण-
 मशींसि कुटजत्वचा ॥ हन्ति स श्रेष्ठया मेहकासश्वासविलंबिकाः ॥
 अन्नस्वरूपविज्ञानात् स्वरूपमुपलभ्य च ॥ यथायथं प्रयोगोऽस्य
 कार्यस्तं तं गदं प्रति ॥ लशुनस्वरसप्रस्थान्द्वात्रिंशत्तिलतैलतः ॥
 हावपेतमलात्किण्वादद्यौ पिष्टाच्च षड्यवात् ॥ मेवश्रृंगीभवात्काथा-
 द्योणयुग्मं च शीतलात् ॥ स्नेहपात्रे तदैकघ्यं निदध्याच्चशुचौ दृढे ॥
 ऋमात्तत्र पुनर्दग्धात्पिष्टात्पात्रचतुष्टयं ॥ पक्षात्परमियं पेया सुरा
 वातविकारिभिः ॥ त्रिरात्रमुषितं क्षुण्णं लशुनं खादयेत्ततः ॥
 क्षीरदध्याज्यमथिलं ब्राह्मणस्यापि शस्यते ॥ पित्तरक्तविनिर्मुक्ते स-
 मस्तावरणावृते ॥ शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परं ॥ सुखा
 त्पनां विशेषेण प्रयोज्यो लशुनोद्भवः ॥ नारदेनोद्भवस्यैव वातभ्रमस्य

कल्पितः ॥ आमांबुपानेक्षुविकारमत्स्ययानाध्ववातातपभाष्यचिंताः
 ॥ स्वप्नं दिवा जागरणं निशासु पिष्टं व्यवायं दधि चात्र नेच्छेत् ॥ स्ने-
 हकल्कविधानेन स्नेहपुक्तं प्रयोजयेत् ॥ लशुनं स्नेहसंयोगाद्गरीधान् जा-
 यते हि सः ॥ पित्तकोपभयादेते युंज्यान्मृदु विरेचनं ॥ रसायनगुणा-
 नेवं परिपूर्णान्समश्नुते ॥ प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ॥
 अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदे ध्रुवं ॥ पांडूदरोरक्षतशोफतृष्णा-
 पानात्ययच्छर्दिषिषवणेषु ॥ पैत्ते विकारेऽक्षिगदेऽतिसारे क्षामे शरी-
 रे च स वर्जनीयः ॥ शीलितएव करोति दुरापं वन्दिशरीरबलं सममेव ॥
 वाङ्मतिरूपगुणाढ्यमुनेशं स्त्रीपुरुषस्य च बीजविशुद्धिं ॥ अमृतकण-
 समुत्थं यो रसोनं रसोनं विधियुतमिति खादेच्छीतकाले सदैव ॥ स न-
 यति शतजीवी स्त्रीसहायो जरांतं कनकरुचिसवर्णो नीरुजस्तुष्टपुष्टः ॥
 लशुनानंतरं वायोः पलांडुः परमौषधं ॥ साक्षादिव स्थितं यत्र शका-
 धिपतिजीवितम् ॥ यस्योपयोगेन शकांगनानां लावण्यसारादिव नि-
 र्मितानां ॥ कपोलकांत्या विजितः शशांको रसातलं गच्छति निर्वि-
 देव ॥ स्निग्धांगत्वं गौरता कांतिमत्ता वन्हेदीर्घसिर्वर्ष्मपुष्टिर्षुष्यत्वं ॥ सं-
 प्राप्यते यंत्रणोद्वेगमुक्तैर्यस्याभ्यासाद्दीर्घमायुः सुखं च ॥ अव्याहारे
 शीलितो दीर्घरात्रं बल्यश्चक्षुस्तर्पणः स्थैर्यकारी ॥ तैस्तैर्यैर्गैर्योजितो-
 ऽयं पलांडुस्तानातं कान्देहिनामुच्छिनत्ति ॥ रसं रसोनवत्तस्य पीत्वाऽश्री-
 यात्तथैव च ॥ सत्रीजपूरस्वरसं मदिरामधुसीधुपः ॥ मरकतमणिनीलं
 नालमस्याति हृद्यं परिणतशशिगौरं यच्च बीजं सुपिष्टं ॥ समुरससुमु-
 खाभ्यां प्राश्य मांसं सशुक्तं मृदुधवलमुष्टतैर्मंडकैराद्रमूर्तिः ॥ ब्रह्मशः
 शोभितं शुभ्रैः शशांकशकलोपमैः ॥ धारिकेंडरिकावहैः क्षीरोदावय-
 वैरिव ॥ यवमुद्गमापगोधुमबहुविधविकारकल्पितान् भक्ष्यान् ॥ कां-
 बलिकरागपांडवसदृकखलकान्सफलसारां ॥ पटुसुरभिमधुसंधान्ब-
 लाक्षकधवलबहुलरसान् ॥ खर्जूरदाडिमसिताद्राक्षापानानुपोऽभ्यसेज्जि-

त्यं ॥ लभते बलवर्णौ जीवीर्यस्वरसौमनस्यतेजांसि ॥ क्षीणशकृद्गुधिर-
 ऽपि च रसोनवत्तद्रसं पीत्वा ॥ सुरासुरैः क्षीरसमुद्रमंथनोद्भवास्तदा ये
 ऽमृतविदवः पुरा ॥ बभूव तेभ्यः किलकुक्कुटी यथा व्रजन्ति देवत्वमि-
 बाद्य मानुषाः ॥ कुक्कुटांडनिभैः कंदैः किञ्चित्कटुकपिच्छिलैः ॥ स्नि-
 ग्धैर्मरकतच्छायैः स्वर्जूरसदृशच्छंदैः ॥ निखिलरोगहराऽपि विशे-
 पतो जयति दारुणमप्यनिलामयं ॥ गुदजगुल्मतमोविषनाशिनी
 जनयति स्थिरतां वपुषः पुरा ॥ कुटीं प्रविश्य तत्कंदान् भक्षयेद्दृढभ-
 जितात् ॥ पयोऽनुपाने धारोष्णं तत्रेष्टमसनांबु वा ॥ तन्मात्रदृ-
 त्तिस्तु भवेद्देशाहं विशत्यहं स्वादुभुगप्रमादी ॥ जत्रूर्ध्वकोष्ठत्रिकसं-
 धिवातं पार्श्वामथार्शस्तिमिराणि जित्वा ॥ बलीपलितनिर्मुक्तः
 स्थिरकेशद्विजश्रुतिः ॥ मेघामतिस्मृतियुतो जीवेद्दृषशतद्वयं ॥
 आपूर्यमाणचंद्रप्रतिपदमारभ्य वर्द्धयेत्कंदं ॥ एकैकं घृतभृष्टं प्राक्भु-
 क्तं पथ्यभुक्त्वादेत् ॥ भुंजीताल्पतरं दिना^{*}घनमृषिपक्षक्षयेद्भक्षय-
 न्क्षीरं बीजकवारि तक्रमथवा पीत्वा स्थितिं कल्पयेत् ॥ मासं प्रा-
 श्य तथा नखद्विजकचैः शीर्णोत्थितैः कांतिमान् जीवत्यब्दशतत्रयं
 धृतिमतिस्मृत्यादिभिर्भूषितः ॥ क्षीरेण कंदचूर्णं पिबन्ववागूं च प-
 रिणते मासं ॥ लवणस्नेहविहीनां दृढदृग्जीवेद्द्वितीयशर्ति ॥ निमिरं
 क्षौद्रघृताभ्यां पथ्यभुजस्तद्रसो जयेन्मासात् ॥ कंदत्रयं च भृष्टं घृ-
 तेन वा भक्षितं वातात् ॥ तत्कंदसूक्ष्मरजसा त्रिभागगोधूमचूर्णमि-
 श्रेण ॥ पयसा पक्त्वा खादेद्दृढतपूरानंत्रद्विहरान् ॥ त्रीन् कंद-
 कांश्च निशि भक्षयिताज्यभृष्टान् धात्रीफलांबु संसितच्छगलीपयो-
 वा ॥ पेयं दृगामयजयाय निषेवितव्या कामं च रोगशमनाय फला-
 धिभिः सा ॥ क्षीरान्विता कंचुकिमूलकंदा समाष्टपत्रा सितरक्तकां-
 दा ॥ विभर्ति या पल्लवशब्दशब्दान् सा कंचुकी श्वेतवपुर्वरेण्या ॥ आ-
 पादे कार्तिके वाऽपि तत्कंदः शीतले स्थितः ॥ अंगुष्ठपर्वद्वयसंपिष्टः

क्षीरपलाष्टके ॥ कुटीप्रावेशिकं पीत्वा क्षीरमेव पिबेदनु ॥ क्षीरमेव
 च जीर्णोऽपि पेयां वा स्नेहभर्जितां ॥ किञ्चिदुष्णाम्ललवणां स्पृशे-
 दुष्णांबुनोदितं ॥ एकेन सप्तरात्रेण कुष्ठान्येवं नियच्छन्ति ॥ सर्व-
 व्याधीन् द्वितीयेन तृतीयेन तु सर्पवत् ॥ त्यक्त्वा त्वचं ततो जीर्णो के
 शदंतनखानपि ॥ मेधावी रूपवान् जीवेत्यंचवर्षशतानि वा ॥ कंचु
 कीकंदचूर्णं वा स्नेन क्षीरेण भावितं ॥ गोक्षीरकुडवे न्यस्तं सर्वं त्वं
 ढप्लान्वितं ॥ पीतं सर्वाभयान् हन्ति नखकेशस्थितानपि ॥ पीतं
 तत् स्वरसं चूर्णं तस्या मधुसमन्वितं ॥ खादन् हिताशी सप्ताहं त्व-
 ग्दोषं तिमिरं जयेत् ॥ विडंगताप्यत्रिफलालोहकांचुकिकं रजः ॥
 सप्तरात्रत्रयं लिङ्गाज्जितात्मा ससितामधु ॥ क्षीरेण भोजनं जीर्णं शा-
 लैर्लावसेन वा ॥ तथाऽस्य काचतिमिरं सरुच्छ्राः शिरसो गदाः ॥
 मेधाविनः प्रणश्यन्ति गात्रं सुप्तं च बुध्यते ॥ एष सप्तामृतभूर्णः स-
 र्वव्याधिषु पूजितः ॥ पलं चूर्णस्य कांचुक्याः क्षीरप्रस्थं समावपेत्
 ॥ स्नेहजग्धं ततो लिङ्गाज्जितात्मा ससितं मधु ॥ शालेरन्नं पयःपा-
 नं मासमेवं प्रयोजयेत् ॥ चतुर्गुणपरीहारः षोडशाब्दसमद्युतिः ॥ श-
 तानि पंचवर्षाणि जीवेद्देवद्वोर्जितः ॥ पचेत्पलानि द्रोणेऽपां कांचु-
 क्याः पलांशतिः ॥ अष्टांशशिष्टे तु घृतात्प्रस्थं क्षीरसमं पिबेत् ॥
 शंखपुष्पीवचाकुष्ठत्रिरुतामरदारुभिः ॥ वरायष्टीसिताद्राक्षामहिषा-
 क्षैः पलांशकैः ॥ युक्तैः कमलकिंजल्कत्रैफलेन हिमेन च ॥ क्षौद्रा-
 च्चतुष्पलं दद्यात्तद्द्वयं मृताह्वयं ॥ चक्षुष्यं बृंहणं मेध्यं बल्यं वर्ष-
 शतत्रयं ॥ अष्टौ पलानि कंचुक्यास्त्रीणि लोहात् सुचूर्णितान् ॥ प-
 लाशबीजाञ्चत्वारि दश द्वे च पलत्रयं ॥ अष्टादशशतावर्षा बीजक-
 स्थैकविंशतिः ॥ जीवंत्याः षोडशैकध्यं पौर्णिमास्यां विपाचयेत् ॥
 बहेऽपां पादशेषेण पृथगर्द्धाढकेऽपि च ॥ पचेत्कांजिकमस्तुभ्यां घृ-
 तप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ शतान्द्वारुष्करवचाकुष्ठैलाबिडहिं गुप्तिः ॥ सौव-

चरान्वितैः पद्मकेसराच्च त्रिभिः पलैः ॥ पंचभिः पद्मबीजानां पद्मद्वाद-
 शकेन च ॥ एतत्सोमामृतं पीत्वा यत्सोमोऽद्यापि राजते ॥ इदमुपयुज्य
 सर्पिरतिवीर्यमुदारगुणं भवति सुवाक् सुधीः सदृढवाक् सुबलः सुभगः
 ॥ ग्रहगरकोपसर्पविषभीभिरधृष्यवपुर्विजितजराज्वरो नयति वर्षशत-
 द्वितयं ॥ दानवेंद्रविजितान् पुरा सुरान् भ्रष्टकांतिधृतिधैर्यतेजसः ॥
 वीक्ष्य विष्णुरमृतं किलासृजद्गुगुलं बलवपुर्जयप्रदं ॥ अद्याप्यतः
 सुरगणाः किल धूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुनुरुष्कहिमेंदुदर्पान् ॥ निर्द-
 ह्यमानवपुषोऽपि शिखां पिबंतो गंधेन तस्य मुदिता दधति प्रसादं ॥
 संयोगवाही स शिवः सशर्वः सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीयः ॥ हंता ज-
 रापाप्ममलामयानां कर्ताऽग्निमेधास्मृतिपाटवानां ॥ गंधोःकटः स दाहे
 स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः ॥ महिषाख्यः पुष्परागस्फटिकसि-
 तनीरजच्छायः ॥ यः पद्मरागरागो यः कनकच्छेदपाटलो यो वा ॥
 जयतींद्रनीलममलं भग्नेप्यतिकांतिमत्वेन ॥ ज्येष्ठः प्रयोगोऽस्य तु-
 ला पलात्रैवाधिकं पिबेत् ॥ आत्रेयमुनिगीतश्च मंत्रोऽयं सर्वकर्म
 क्तृ ॥ भगवान् पुंडरीकाक्षो देवाश्च सपुरंदराः ॥ आज्ञापयंति स-
 म्यक् त्वां प्रभावं चादिशंति ते ॥ जरामरणदुःखेभ्यो यथा तेऽ-
 भ्युत्थिताः सुराः ॥ उपयोक्तुस्तथैवास्य भव त्वं हि महाबल इति ॥
 पंचमूलस्य महतः काथेन हिमभोजनात् ॥ गुग्गुलुः शीलितो हंति सर्वा-
 न्वातकफामयान् ॥ लघीयसोऽपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा ॥ मस्तु-
 धान्याम्लमद्यैर्वा वचादेः सलिलेन वा ॥ वरणादेस्तु बाधिर्यं दंतकर्ण-
 शिरोरुजः ॥ स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मांतर्गुल्मविद्रधीन् ॥ वातपित्ताक्षरो-
 गेषु बृंहणार्थीनि चेष्यते ॥ काथेन त्राजिगंधाया जीवनीयगणस्य वा ॥
 काथेनोत्पलमृद्दीकारक्तचंदनजन्मना ॥ वातपित्तं निहंत्येष पद्मकादिग-
 णस्य वा ॥ चव्यकुष्ठविट्गानां यवान्या नागरस्य वा ॥ प्रसारण्याश्च तोयेन
 गुग्गुलुः कंफवातलित् ॥ त्र्यूषणाभिघनबेह्वराभिर्भक्षयन् समघृतं म-

हिषाक्षं॥आशु हंति कफमारुतमेवोदोषजान्बलवतोऽपि विकारान् ॥
 पटोलनिंबत्रिफलागुडूचीगायत्रिरात्रिद्वयबीजकानां ॥ काथैः पृथक्
 पथ्यरसस्य हंति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान्॥विशेषाच्छोषबीसर्प-
 दुष्टव्रणभगंदरान् ॥ शुकार्तवमनोदोषप्रमेहश्वित्रपांडुताः ॥ पटोला-
 रिष्टनिर्घृहपिष्टस्तुल्यरसांजनः ॥ गलरोगापचीव्यंगप्रथिस्थौल्यकृमि-
 प्रणुत् ॥ शिलाजनुसमः पीतः पयसा वातशोणितं ॥ निवर्त्तयत्यति-
 बलं क्षीरमांसघृताशिनः ॥ रसेन पयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः ॥
 ब्राह्मीमंडूकिशंखानां पृथङ्ग्रेधादिकृद्रसैः ॥ मागधिकाग्निक्लिङ्गविटं-
 गैर्बिल्वधृतैः सवचापलषड्कैः ॥ गुग्गुलुना सहशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः
 सकलामयनाशः ॥ पिबेत्पलशतं योऽस्य विधिना नियतो यतिः ॥
 नाकालमृत्युर्न व्याधिर्न तस्य जरसो भयं ॥ कल्पयेदोषधैः स्वैः स्वै-
 र्व्याधिष्वाभयनाशनैः ॥ शिलाजनुविधानं तु गुग्गुलौ सर्वमिष्यते ॥ गु-
 णनिधिरपि कुर्यात्सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिस्वदनशोषक्लीबताकाशर्यमे-
 हान् ॥ शमलशिथिलभावं देहरौक्ष्यं च तस्माद्रजनिचरनिषेवी स्था-
 च्च रोगेष्वमीषु ॥ ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरगो जतुतुल्यं वमंति यत् ॥ हेमा-
 दिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ सर्वदोषप्रशमनं सर्वरोगविना-
 शनं ॥ शिलाभ्यो यच्च यज्जातं धातोस्तत्तद्गुणं वदेत् ॥सर्वं च तिक्तक-
 टुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ॥ छेदनं तु विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥
 गोमूत्रगंधि कृष्णं गुग्गुल्वामं विशर्करं मृत्क्षं ॥ स्निग्धमनम्लकषायं
 मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठं ॥ रास्त्रादशमूलबलापुनर्नवैरंडशुंठिमधुका-
 नां ॥ काथेन भावितं तद्विशेषतो वातरोगघ्नम् ॥ द्राक्षाभीरुपटोली-
 त्त्रायंतिगुडूचिजीवनीयानां ॥ निर्घृहेण सुभिन्नं शस्तं पित्तामये
 सुतरां ॥ कृमिजिह्वाफलत्रयकरंजघनमुख्यपंचमूलानां ॥ सह
 पंचकोलकानां काथेन कफामये भाव्यं ॥ लघुपंचमूलशुंठीद्राक्षा-

काश्मर्यवाजिगंधानां ॥ सगुडूचिशरबलानां रसेन पित्तानिलगदेषु ॥
 धनकुष्ठवचात्रिफलासुरदारुविडंगपंचकोलानां ॥ रजनीमरिचातिवि-
 पासहितानां वातकफजेषु ॥ पाठापटोलनिंबत्रिफलाधनकुटजसप्त-
 पर्णानां ॥ त्रायंत्यमृतातिविपासहितानां पित्तकफजेषु ॥ निच-
 येऽपि दोषबलतो योगानेनान्विकल्प्य युंजीत ॥ विविधगणसंग्रहोक्तै-
 स्तैस्तैश्च गणैर्गिरैः सारं ॥ व्याधिव्याधितसात्म्यं समनुसरन् भावयेदयः
 पात्रे ॥ प्राक्केवलजलधौतं शुष्कं काथैस्ततो भाव्यं ॥ समगिरिज-
 मष्टगुणिते निःकाथ्यं भावनौषधं तोये ॥ तन्निर्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे
 प्रक्षिपेद्गिरिजं ॥ तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ॥
 स्वैः स्वैरेवं काथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य
 घृतं निक्तकसाधितं ॥ त्र्यहं युंजीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहं ॥
 फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ॥ योगयोग्यं ततस्तस्य का-
 लापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकं ॥ गु-
 णान् समग्रान्कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्ष-
 मर्द्धपलं पलं ॥ हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ सं-
 स्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजावह्यं ॥ युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा
 ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छ्रीघ्रं रासायनं फलं
 ॥ हन्याद्रोगानशेषांश्च जीर्णे हितमिताशिनः ॥ व्यायामातपमारुतचे-
 तःसंतापगुरुविदास्यादि ॥ उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जये-
 त्कालं ॥ कुलत्थान्काकमार्ची च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ पि-
 बेन्माहेंद्रमुदकं कौपं प्रास्रवणांबु वा ॥ ज्वरी ज्वरघ्नांबुदपर्पटादि-
 काथेन रक्ती मधुयष्टिकायाः ॥ शोषी रसैः क्वथ्यभुगामिषोत्थैर्मा-
 यूरमासैः पयसा च कार्श्ये ॥ मध्वंबुना मेदसि संवृष्टे क्षीरेण प-

र्याकुलबुद्धिसत्वः ॥ पांड्वामघार्ताबुदरे सशोफे पिबेच्छिलाजं महि-
 षीजलेन ॥ अश्म वीरतराद्येन कुष्ठं खदिरवारिणा ॥ विषं विष-
 द्वैरगदैर्हृत्पेवं तद्यथामयं ॥ शैलजत्रिकटुक्षौद्रक्षौद्रधातून्निषेवते ॥
 क्षीरौदनाशी यो जीर्णो यक्ष्मणा स न बाध्यते ॥ सुभावितां सारज-
 लैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ सारांबुनैव भुंजानः शालिं जांगल-
 जैरसैः ॥ व्यपोह्य मधुमेहाख्यमंतकं रोगसंकरं ॥ वपुर्वर्णबलोपेतः
 शतं जीवत्यनामयः ॥ शिलाब्हात्पोडशपलं त्रिखिरेकत्र भावयेत् ॥
 वराया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कटस्य च ॥ बलाया मधुयष्ट्याश्च
 रसे गव्ये च वारिणि ॥ क्षीरे सकृत्क्रमेणैवं सप्तकृत्वस्तथा पुनः ॥
 काकोलियुग्मघनपुष्करवन्हिरास्त्रामेदायुर्गर्द्धिचविकागजपिप्पलीनां ॥
 पाठाद्विजीवकनिकुंभविदारियुग्मवीरावरीमधुफलांशुमतीद्वयानां ॥ प-
 लिकानां तु द्रोणे सिद्धानां पादशेषिते काथे ॥ भावितमित्थं
 गिरिजं द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युज्यात् ॥ कर्कटशृंगीधात्रीव्योषैस्तालीसकुड-
 वेन ॥ चूर्णपलेन विदार्याः क्षीरविदार्याश्च कर्षयुग्मेन ॥ द्विपलेन च-
 तुर्जातात्तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ॥ द्विपलाभिर्द्विगुणाभिः कुर्या-
 द्गुलिकास्ततोऽक्षसमाः ॥ ताः शुष्के नवकुंभे जातीपुष्पाधिवा-
 सिते स्थाप्याः ॥ तासामेकां खादेत्प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टं ॥ क्षी-
 रसदाडिमांभोमार्दीकमुरासवान्यतमं ॥ जीर्णोऽन्नं लघु भोज्यं यूप-
 पयःपिशितनिर्यूहैः ॥ सप्ताहमात्रमेवं सर्वांन्नीनः क्रमाद्भवेत् परतः
 ॥ भुक्तस्याति प्राग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा ॥ निरपाया भूरि-
 फलाऽपरिहारमुखोपयोजिता जयति ॥ प्रबलमपि वातशोणितमू-
 रुस्तंभं ज्वरं दीर्घं ॥ भगमूत्रशुक्रदोषप्लीहयकृतपांडुहृद्द्रोगान् ॥ व-
 र्ध्वमिगुल्मपीनसहिष्माकासारुचिश्वासान् ॥ विद्रधिमुदरं कुष्ठं श्वे-
 त्रं पांडुर्यं क्षयं मदं मूच्छीं ॥ उन्मादमपस्मारं मुखनेत्रशिरोगदांस्तां
 स्तान् ॥ आनाहमतीसारं हलीमककामलाग्रहृणिसान् ॥ ग्रंथ्यर्बु-

दान् सपिटिकान् भगदंरं गंडमालां च ॥ अतिकार्ष्यमतिस्थौल्यं स्वे
 दमपि श्लीपदं गुदकीलान् ॥ दंष्ट्राविषं समूलं गरप्रयोगांस्तु घोरांश्च
 ॥ अभिचारमरातिकृतं दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधां ॥ पाप्मालक्ष्मीं
 चैयं गुलिका शमयेच्छिवा नाम ॥ वृष्याऽऽयुष्या धन्या कांतियशः
 श्रीविबोधिनी मेध्या ॥ कुरुते नृपवल्लभतां जयं विवादे च वक्रस्था ॥
 विजितंखलतिवलिपलिता जीवयति सुखं शतद्वयं शरदां ॥ वर्षद्व-
 यं प्रयोगाद्द्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥ नसोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो
 जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ॥ तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य
 चोर्जा विपुलां दधाति ॥ अमरमंदिरमंदरसंभवाद्दशपलं गिरिजादुप-
 योजय ॥ यदिजरामयदुःखविवर्जितां सुचिरमिच्छसि जीवितसंत-
 तिं ॥ दशगुणमुपयुक्तं यः शतं शैलजाताल्लघुहितमितभोजी वर्जय-
 न्वर्जनीयान् ॥ सततसमनुषक्तान्वर्जितान्वैद्यद्वंदैर्विधमति स गदौघा
 न्नेक्षते चायुषोऽंतं ॥ समुद्रभूवामृतमंथनोत्थः स्वेदः शिलाभ्योऽमृतव
 द्विरैः प्राक् ॥ यो मंदरस्यात्मभुवा हिताय न्यस्तः स शैलेषु शिला
 जरूपी ॥ सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना कांचनो रसः ॥ तापीकिरातची
 नेषु यवनेषु च निर्मितः ॥ ताप्यां सूर्याशुसंतप्तो माधवे मासि दृश्य
 ते ॥ मधुरः कांचनाभासः साम्लो रजतसन्निभः ॥ किंचित्कषाय-
 उभयः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥ शिलानिर्घासवच्चात्र कुलथादीन् प-
 रित्यजेत् ॥ न तन्निपेवी जरसाऽभिभूयते न पन्नगैर्नापि गैरेर्न वृश्चि
 कैः ॥ न पांडुमेहज्वरशोफयक्ष्मभिर्न कंठनेत्रश्रवणत्वगामयैः ॥ स्वा
 दुस्तिक्तो माक्षिकधातुः सघृतो वा सक्षौद्रो वा क्षौद्रसिताभ्यां सहि-
 तो वा ॥ सांभस्को वा तैलयुतो वा विनिहंता त्वग्दोषाणां सर्ववि-
 षाणां सगराणां ॥ अक्षद्राक्षाऽद्योमलमुस्तामलकानां सव्योषाणां प-
 र्वतनिर्घासयुतानां ॥ दत्त्वा तुल्यं माक्षिकधातुं मधुमिश्रं लिह्यात्पां-
 हुव्याध्यभिभूतं शिवमिच्छन् ॥ अंशः शुंठ्या लोहमलांशो बदरांशः

पिप्पल्यंशो माक्षिकधातुर्द्विगुणांशः ॥ क्षौद्रिकांशः कृष्णतिलानामपि
 चांशः श्रेष्ठा पिंडी पांडुविकारश्वयथुघ्नी ॥ सायशूर्णी माक्षिक-
 धातुं मधुमिश्रं व्योषोपेतं पर्वतनिर्याससमेतं ॥ क्षीराहारश्चाव-
 लिहानः प्रयतात्मा मृत्युद्वारं शोषमपोहत्यचिरेण ॥ लोहं सर्पि-
 र्माक्षिकधातुं मधुमिश्रं धात्रीचूर्णं केसरमंबुप्रभवानां ॥ योगः कु-
 र्याच्चैप सिताभागविमिश्रश्चक्षुर्घ्राणश्रोत्ररसज्ञानवबोधं ॥ कृत्वैकस्थं मा-
 क्षिकधातुं त्रिफलां च भ्राष्ट्रे पक्त्वाऽऽज्यैः सह पिष्टं विलिहति ॥ प-
 थ्यादास्तान्वार्धकदोषा न भजंते मानुर्दोषास्तन्यनिवृत्तानिव बाला-
 न् ॥ समश्रतो माक्षिकधातुचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारजश्च ॥ शनैः
 शनैर्याति जरा विनाशं प्रत्यंतवासादिव लोकयात्रा ॥ त्रिकोणकांडा-
 सुबहुप्रताना फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता ॥ पत्रैः सुदिग्धैर्मृदुरोमवद्धि-
 स्तांबूलयुक्तैर्धनकंदमूला ॥ पवनविवस्वदंशुवनितादिभिरामजरावि-
 विधमनःशरीरगददृष्टनिवृत्तकरी ॥ भुवि परमौषधीमहिषवह्निरितिप्र-
 थिता क्वचिदपि वृद्धदारक इयं त्वपि वेल्हरिका ॥ वसंते संगृहीतानां शो-
 षितानामनातपे ॥ वृद्धदारकमूलानां तुलां संचूर्ण्य सर्पिषा ॥ आग्रा-
 न्य घृतपात्रस्थां धान्ये पक्षमुपेक्षितां ॥ लिह्यादनु विवेरक्षीरं जीर्णै
 क्षीरघृताशनः ॥ तत्प्रयोगाज्जराजीर्णौ वृद्धो दारकतामियात् ॥ भग्ना-
 स्थिर्गह्वरः पंगुः श्यावो ह्रस्वोऽन्यरूपतां ॥ निरस्ताशेषदोषोत्थनख-
 भेदाद्युपद्रवः ॥ अपस्मारगरोन्मादपाप्मालक्ष्मीविवर्जितः ॥ दीप्ताग्नि-
 र्बलवान्वाग्मी जीवेद्वर्षशतानि षट् ॥ चूर्णितैरश्वगंधायाः संयुतं त्रिं-
 शता पलैः ॥ तत्तुल्यं दारकं प्राश्य पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ जीर्णै पू-
 र्ववदश्रीयाद्यो जीवेत्स समाः शतं ॥ वाजिवेगो गजप्राणः सुरूपो भा-
 स्करद्युतिः ॥ अश्वगंधेन संयोज्यौ वरीगोक्षुरकौ पृथक् ॥ यो लिह्या-
 त्सर्पिषा चूर्णं वृद्धदारकमूलजं ॥ सप्ताहं यूपभक्ताशी स्यात्स किञ्च-
 रतुल्यवाक् ॥ स्वरसेन शतावर्याः सप्ताहं भावितं च तत् ॥ लिहानः

पूर्ववन्मासं शतं जीवेन्महामतिः ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्यां धात्रीस्वर-
 सभावितं ॥ क्षीरेण वा पिवन्मासं शतं जीवेदरुक् सुरवी ॥ वृद्धादार-
 कमूलानां रसं क्षीरेण यः पिबेत् ॥ तत्कल्कसिद्धं सर्पिर्वा स जीवेन्नी-
 रुजः शतं ॥ पीतं वेहरिकामूलं गोमूत्रेण सहोषितं ॥ कुष्ठगुल्मोदरग-
 रश्रीपदशोपचीर्जयेत् ॥ पिप्पलीत्रिफलादावीमहौषधपुनर्नवाः ॥ पृ-
 थग्दशपलाः सर्वतुल्यांशो वृद्धदारकः ॥ धान्याम्लपीतस्तच्चूर्णो जीर्णे
 स्वच्छंदभोजनः ॥ स दुष्टवातान् हंत्याशु गुल्मोदरगरादिकान् ॥ शौं-
 डीविश्ववराहपिबेह्लमुस्ताः समांशकाः ॥ तुल्यवेहरिकामूलाः साज्य-
 क्षौद्रांस्तथागुणाः ॥ तत्पलं स्वरसात्कर्पं लिहंस्तुल्याज्यमाक्षिकं ॥ ग-
 व्यं पिबेदनुपयो माहिषं वा यथेष्टभुक् ॥ पंचाहेन जयेत्कासान्सप्ता-
 हेन त्वगामयान् ॥ महाकुष्ठानि भासेन भवेन्मासद्वयेन तु ॥ पंचवर्ष-
 शतायुष्को धीमेधाबलवर्णवान् ॥ वेहरीफलमूलाभ्यां पिप्पल्याश्च स-
 मं रजः ॥ वेहरीफलमूलोत्थस्वरसेनैव भावयेत् ॥ अमृताया रसेनानु-
 ततः शुष्कं घृताघृतं ॥ निखनेदृतकुंभस्थं करीषे बहुसंचये ॥ मासा-
 दुदृत्य तं लेहं यो वर्षमुपयोजयेत् ॥ सहस्रायुः स जरसा सह-
 सा नाभिभूयते ॥ कृष्णाचूर्णतुलां क्षौद्रो घृतं च द्वितयान्वितं ॥
 धान्यराशौ दिनशतं निहितामुपयोजयेत् ॥ सुसंधिकायो दृक्श्रो-
 त्रस्वरवर्णो ऽप्यर्तीन्द्रियः ॥ गतव्याधिजरो जीवेत्सप्तवर्षशतानि च ॥
 कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ॥ अतोऽन्यथा तु ये ते-
 षां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ वातातपसहा योगा वक्ष्यते ऽतो विशो-
 षतः ॥ सुखोपचारा अंशोऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ शीतोद-
 कं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ॥ त्रिशः समस्तमथवा प्राक्-
 पीतं स्थापयेद्वयः ॥ हरीतकीमागधिकाक्षधात्रीश्रूर्णीकृता लोहरजो-
 विमिश्राः ॥ सर्पिर्मधुभ्यामदतः शरीरं कालाग्रदूती न जरा दु-
 नोति ॥ हरीतकीमागधिकाविडंगशशांकलेखामलकच्छवीनां ॥ सि-

तोपलातैलघृतान्वितानां गदा न लेढारमभिद्रवन्ति ॥ त्रिफलामसनो-
 दकेन पिष्टां रजनीपर्युषितामयःकपाले ॥ मधुना मधुरां लिहन्निहं-
 ति स्थविमानं जरसं गदांश्च सर्वान् ॥ खदिरासनधूपभाविताया-
 स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ॥ नियमेन नरा निषेवितारो यदि
 जीवंत्यरुजः किमत्र चित्रं ॥ असनस्वरसेन भावितानागभयानां
 सविडंगतंदुलानां ॥ मधुलोहरजोघृतप्लुतानां न हि लेढारमभिद्रवन्ति
 रोगाः ॥ बीजकस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ॥
 शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता स्वागताऽपि विनिवर्त्ततएव ॥ दर्वीप्रलेप-
 स्त्रिफलाकषायः सितोपलातैलमधुप्रगाढः ॥ सपिप्पलीनागरलोहरे-
 णुस्तनोः सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥ फलत्रयं, त्र्यूषणचूर्णयुक्तं द्राक्षां
 सर्पिर्मधुशर्करांच ॥ क्षीरानुपानां पुरुषा लिहन्तो जीवंति निर्धूत-
 जराविकाराः ॥ हरीतकीं सर्पिषि संप्रताप्य समश्रतस्तत्पिबतो
 घृतं च ॥ भवेच्चिरस्थाधि बलं शरीरे सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥
 आसंधितानां कलशं पुराणं धात्रीफलानां मधुनश्च चूर्णं ॥ संवत्स-
 राद्धं निहितं यवेषु निषेवमाणो जरसं निहन्ति ॥ धात्रीकमिघ्नास-
 नसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ॥ निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य ता-
 रुण्यलावण्यमविप्रनष्टं ॥ नवामलकशुक्तयो मधुघृतं रजश्चायसं
 चतुष्टयमयोघटस्थमतिचूर्णितं वत्सरं ॥ क्रमेण लिहतः पयोऽनुपि-
 बतश्च पथ्याशिनश्चिरं भवति जीवितं क्षयमुपैति पृथ्वी जरा ॥ चू-
 र्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्सर्पिर्मधुभागयुक्तं ॥ वृषः स्थिरः
 शांतविकारदुःखः संमाशतं जीवति रुष्णकेशः ॥ विडंगमल्लानक-
 नागराणि येऽश्रन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ॥ जरानदीं रोगतरंगिणीं ते
 लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ विडंगकल्कं स्वरसेन धात्र्याः क्षौ-
 द्रेण युक्तं च पिबन्नरो यः ॥ द्राक्षारसक्षौद्रपरिष्कृतं वा विजित्य
 रोगान् स भवेच्छतायुः ॥ चूर्णं समं मागधिकाकंशानां विडंगचूर्णेन

सचित्रकेण ॥ निषेवमाणो मधुनैलमिश्रं वयःपरीणामजलेन मज्जेत्
 ॥ पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिवेद्यः पयसाऽर्द्धमासं ॥ मासद्व-
 यं तत्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ मूर्वाह-
 हृत्यंशुमतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणां ॥ कालानुसार्यागुरुचं-
 दनानां वदंति पौनर्नवमेव कल्पं ॥ शतावरीकल्ककषायमिद्धं ये
 सर्पिरश्रंति सिताद्वितीयं ॥ तान् जीविताध्वानमपि प्रपन्नान् विप्र-
 लुंपंति विकारचौराः॥पीता ऽश्वगंधा पयसाऽर्द्धमासं घृतेन तैलेन घृतां
 बुना वा॥कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथाऽबुद्धिः
 ॥दिने दिने कृष्णतिलप्रकुचं समश्रतां शीतजलानुपानं ॥ पोषः शरी-
 रस्य भवत्यनल्पो दृढीभवत्यामरणाच्च देताः ॥ शिलाजतुक्षौद्रविडं-
 गसर्पिलौहाभयापारदताप्यभक्षः ॥ आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंचरा-
 त्रेण यथा शशांकः ॥ मधुमधुरसालज्जाभाङ्गीमधूकशतावरीकमलकु-
 सुमत्वक्क्षीरिभिः समं जतु पार्वतं ॥ प्रचुरह्वविषा लेहं लीढा सम-
 द्धसितोपलं शिथिलजरसो मंदातंका भवति चिरायुषः ॥ गायत्री-
 शिखिशिशिपासनशिववेलाक्षकारुष्करान् पिष्ट्वा ऽष्टादशसंगुणोऽभ-
 सि घृतान् खंडैः सहायोमयैः ॥ पात्रे लोहकले त्र्यहं रविकैरालोड-
 यन् पाचयेदग्नौ चानु मृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् ॥ पूत-
 स्यांशः क्षीरतोऽशस्तथांशौ भाङ्गीनिर्यासाद्वौ वरायास्त्रयोऽशाः ॥
 अंशाश्रत्वारश्रेह हृद्यंगवीनादेकीकृत्यैतत्साथयेत् कृष्णलौहे ॥ वि-
 म्लया सितया मधुनाऽथवा घृतमयुक्तमिदं यदि वा घृतं ॥ स्वरुचि
 भोजनपानविचेष्टितो भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ श्रीमान्नि-
 र्धूतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिरांगः कैशैर्भृगांगनीलैर्मधुसु-
 रभिमुखो त्रैकयोषिन्निषेवी ॥ बाङ्ग्रेधाधीसमृद्धः सुपटुद्रुतवहो मास
 मात्रोपयोगात्पचेत्सौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराभं ॥ ह-
 विरिदमतिप्रभावं स्वमिववपुर्निर्मितं नृसिंहेन ॥ नश्यति यतो भीता-

व्याध्यादिजरासुरा दूरात् ॥ भृंगप्रवालानमुनैव भृष्टान्धृतेन यः खाद
 ति यंत्रितात्मा ॥ विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धं दुग्धानुपस्तत्कृतभो-
 जनार्थः ॥ मासोपयोगात्स सुखी जीवत्यब्दशतत्रयं ॥ गृह्णाति स-
 कृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ अनेनैव च कल्पेन यस्तेलमुपयोज
 येत् ॥ तानेवाप्नोति स गुणान्कृष्णकेशश्च जायते ॥ काश्मर्याणां तु-
 लां मासं स्थितां मधुघृतोषितां ॥ उपयुज्य पयोन्नाशी चिरंजीवति
 कांतिमान् ॥ उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपणि रसाय
 नानि ॥ महानुशंसान्यपि चापराणि प्रास्यादिकष्टानि न कीर्तितानि
 ॥ अमानुषाणामपि विस्मयानां तत्कर्मणां यद्यपि तानि हेतुः ॥
 समूलकापं तु कर्षति देहं भ्रंशाद्विधेस्तानि विवर्जितानि ॥ युगप्रभा-
 वाद्यदि चौषधीनां क्रियासु शक्तिः परिकल्प्यतेऽस्या ॥ आयुर्वला
 दिष्वपि सा तथेति यत्नान्निषेव्याणि रसायनानि ॥ न चौषधीनाम
 पि सर्वथैव प्रभावहानिः परिशंकनीया ॥ फलं प्रयात्पूर्ध्वमधास्त्रिदत्तु
 प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥ अदेशकालोपहितान्यसात्म्यान्यत्यु-
 ष्णतीक्षणानि यथौषधानि ॥ नाशं नयते सहसैव देहं सम्यक्-
 प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिं ॥ जित्वा तस्मादिन्द्रियादीन्सुदुष्टान्कालो-
 पेनः श्रद्धधानो यथावत् ॥ आयुःप्रज्ञातेजसां यच्च वृद्धौ वीर्यो-
 पेनं शीलयेदौषधं तत् ॥ उत्साहधीरैरपि सर्वकालं नरैरगम्यानि
 तपोदरिद्रैः ॥ महाकथानामपि दुस्तराणां पाराण्यपाराणि रसाय
 नानां ॥ रसायनानामुपयोगसंपदां कृतप्रसादैः समदोषधानुभिः ॥
 स्थिरं शरीरं क्षिपते शरीरिणां कुलं यथा सत्पुरुषैरधिष्ठितं ॥
 दांतेन्द्रियेण शास्त्रार्थं यथावदनुतिष्ठता ॥ कियद्वा दीर्घजीवित्वं
 नेद्रत्वमपि दुर्लभं ॥ रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ॥
 यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनं ॥ अत्याकांता येऽम्लप-
 दुक्षारकटूष्णैर्द्रव्यैस्तीक्ष्णैः सन्निहिता तेषु जरता ॥ रांधुक्षयोऽग्निसै-

रूपजाते च विवर्जायोगास्तेऽग्नौ धातुसमृद्धेः स हि मूलं ॥ आयुर्द्यौ-
गाः साध्वपि युक्ता मृदुबन्धौ नैरर्थक्यं यांति कृतघ्नेऽप्युपकाराः ॥ दी-
प्ते बन्धौ ते च गुणौघैरपि तुच्छा विस्तीर्यते पात्रविसृष्टा इव भोगाः ॥
सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियं ॥ शांतं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नि-
त्यरसायनं ॥ गवां मृदुत्वेन कृतानुकारैरनन्यवागाशयदेहचेष्टैः ॥ स्थि-
रेंद्रियायुर्ज्वलनैः सुशीलैः सुदृढगोपैः समधिष्ठितेषु ॥ प्राज्याज्यदु-
ग्धौघधिपादपेषु हंभारखैर्वल्गिततर्णकेषु ॥ भठप्रवेशेन विनापि सि-
द्धिं व्रजंति गोष्ठेषु रसायनानि ॥ इति रसायनविधिर्नामैकोनपंचाश-
त्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

इतिसप्तमं रसायनाख्यमंगं संपूर्णं ॥ ७ ॥

अथातो वाजीकरणमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाजीकरणमन्वि-
च्छन् सततं विषयी पुमान् ॥ तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितं ॥
अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणं ॥ वाजीवातिबलो येन यात्यप्र-
तिहतोऽगनाः ॥ भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ॥ तद्वाजी-
करणं तद्वि देहस्यौजस्करं परं ॥ सारो हि जीवलोकस्य स्त्री स्त्रीगुण-
समन्विता ॥ स्त्रियः साधु प्रसवते नरान् गुणमयानिह ॥ गोत्रवृद्धिक-
रा ह्येता गृहिण्यो गृहदेवताः ॥ गृहं हि हीनमेताभिर्न श्रीमदपि शोभते
॥ न तु ता अपि शोभन्ते जरसानुगता इव ॥ पुंयोगेन विना स्त्रीणां न
हि संवन्नं परं ॥ वाजीकरणनित्यस्य कामं कामं सिषेविषोः ॥ न श-
रीरमवाप्नोति न वा रतिरतिः क्षयं ॥ अच्छायः पूतिकुमुमः फलेन र-
हितो द्रुमः ॥ यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा पुमान् ॥ अदृष्टपुत्र-
पौत्रस्य कुलतंतवनुवर्तिनः ॥ संसारसुखबाह्यस्य कीदृशं नाम जीवितं
॥ असंबन्धो ह्यपुत्रस्य नित्यमेव परापरः ॥ सीदत्यस्यावसाने च गृहं

१ वाजीव येन . समर्थः क्रियते तद्वाजीकरणं ॥ २ वशीक्रियासंवननमित्यमरः ॥

मुस्थेऽप्यनायकं ॥ अतो वाजीकरा योगा निषेव्याः शुक्रवर्द्धनाः ॥
 कल्यस्योदप्रवयसो वाजीकरणसेविनः ॥ सर्वेष्वतुष्वहरहर्व्यवायो न नि-
 वार्यते ॥ चिंताजराभ्यां शुक्रं तु व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ॥ क्षयं ग-
 च्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ शुक्रक्षयाद्भयाच्छोकादवि-
 श्रंभादिसेवनात् ॥ अतिहर्षादतिस्थौल्यान्मलोपचयतः श्रमात् ॥ स्त्री
 णामकौशलाद्दोषदर्शनादभिचारतः ॥ मेंढ्रामयात्तु महतः क्रोधतो मर्म-
 कर्तनात् ॥ दृष्टस्यापि स्त्रियो गंतुं न शक्तिरुपजायते ॥ बृहच्छरीरां
 बलिनः केचिन्मारीषु दुर्बलाः ॥ संति चाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवंतो ब-
 द्दुप्रजाः ॥ नराश्रटकवत्केचिद्ब्रजंति बहुशः स्त्रियं ॥ गजवत्तु
 प्रसीदंति केचिन्न बहुगामिनः ॥ केचित्प्रयत्नैर्बोधयन्ते वृषाः के-
 चित्स्वभावतः ॥ तस्मात्प्रयोगान्वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ॥
 मुखोपयोगान्बलिनो भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ अथ स्निग्धविशुद्धानां
 निरूहान्सानुवासनान् ॥ घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ यो
 गविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनां ॥ ततो वाजीकरान् योगां-
 ऋक्षुक्तापत्यबलप्रदान् ॥ शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥
 मूलानि कंटकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलां ॥ मेदे द्वे द्वे च काको-
 ल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीं ॥ अश्वगंधामतिबलात्मात्मगुप्तां पुनर्नवां ॥
 वीरां पयस्यां जीवंतीमृद्धिं रास्नां त्रिकंटकं ॥ मधुकं शाल्पिणीं च
 भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ॥ माषाणामाढकं चैतद्द्विद्रोणे साधयेद-
 पां ॥ रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकं ॥ दत्त्वा विदारीधात्रीक्षु-
 रसानामाढकाढकं ॥ घृताञ्चतुर्गुणं क्षीरं पेव्याणीमानि चावपेत् ॥
 वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीं ॥ द्राक्षां विदारीं
 खर्जूरं मधुकानि शतावरीं ॥ तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन
 योजयेत् ॥ शर्करायास्तुगाधास्तु पिप्पल्याः कुडवेन च ॥ मरिच-

स्य प्रकुंचेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ॥ त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्रा-
 द्विकुडवेन च ॥ पलमात्रं ततः खादेत्प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ ते-
 नारोहति वाजीव कुलिंग इव हृष्यति ॥ माषात्मगुप्तावीजानामा-
 ढकं प्रसृतोन्मितं ॥ मेदाश्वगंधाद्विवरीवीरायष्टीद्विजीरकं ॥ शूर्पेऽपां
 विपचेत्तेन पादशेषेण पाचयेत् ॥ विदारीक्षुरसप्रस्थद्वयेन सदृशेन
 च ॥ सर्वैः क्षीरेण हविषो नवात्प्रस्थं शृतेन च ॥ सिताक्षौद्रगुण-
 स्थानां पृथग्दंष्ट्राच्चतुष्पलं ॥ पलं कणा पुरोमुक्तं लिहंस्तत्पलपूर्-
 वकं ॥ तरुणीष्वतितृप्तासु प्रसभं रासभापते ॥ मेदादिभिश्च कर्षाशैः
 शृतं वाष्कयणं पयः ॥ सशर्कराक्षौद्रघृतं शुक्रद्विकरं परं ॥ प-
 यसा पायसस्तेन माषकंदूकरीफलैः ॥ वृष्यो वेगकरः सिद्धः स-
 घृतक्षौद्रशर्करः ॥ श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ घृता-
 ढ्यः साधितो वृष्यो माषपष्टिकपायसः ॥ समूलिका माषपर्णी सि-
 ता शृंगाटकं यवाः ॥ स्वगुप्तामूलघृष्ट्यान्हविदारीक्षुरकाः समाः ॥
 सपियालाः कृताशूर्णं पृथङ्गन्ध्वाज्यपद्गुणाः ॥ पादाभ्यामस्पृशेद्भूमिं
 लिहन्कोलमितः पित्तं ॥ लभते बलमुत्साहं स्त्रीश्चायाति कुलिंग-
 वत् ॥ स्वगुप्ताक्षीरकाकोलीविदारीजीवकद्वयं ॥ तिलान् सुलुंचि-
 तान् भृष्टा शर्कराज्यमधुसृतं ॥ तच्चूर्णं प्रसृतं लीढा गच्छति प्र-
 मदाशतं ॥ प्रसृतं माषचूर्णस्य धात्रीस्वरसभावितं ॥ विदारीरज-
 सो वाऽपि लिहन्मधुघृतद्रुतं ॥ क्षीरानुपश्वटकवद्दशरुत्वो व्रजेत्स्वि-
 यं ॥ चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितं ॥ क्षौद्रसर्पिर्धृतं ली-
 ढ्वा प्रमदा दश गच्छति ॥ कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेनैव भावितं
 ॥ शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ सं नरो ऽशीतिवर्षो
 ऽपि युषेव परिहृष्यति ॥ कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितं ॥ पयो-
 नुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः सदा भवेत् ॥ कुलीरशृंग्या यः कल्कमालो-
 ढ्य पयसा पिबेत् ॥ सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥ धातुमांस-

रसक्षीरं क्षौद्रमिक्षुरसो घृतं ॥ द्विमेदाजीवकयुगकाथश्वैकत्र योजितः ॥
 पीतः करोति पुरुषं प्रमदाशतगामिनं ॥ भल्लातकैश्वतुर्भिश्च दुग्धस्या
 द्वादिकं शृतं ॥ पीतं करोति वृषतां सुजीर्णस्वापि देहिनः ॥ स्वयंगु-
 सेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करं ॥ धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभा-
 यते ॥ उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ शूर्पपर्णीद्विका-
 कोलीजीवकर्षभकशृतं ॥ लघुना पंचमूलेन द्विकाकोलीयुतेन च ॥
 पयोऽतिवृष्यमभ्यस्य वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ क्षीरिणी च श्वदंष्ट्रां
 च फाणितं शर्करा मधु ॥ गृष्टिक्षीरं नवं सर्पिरेतत् पुंसवनं परं ॥ अ-
 श्वत्थपत्रमूलत्वक्तुर्गुसासिद्धं पयो नरः ॥ पीत्वा सशर्करं शीतं कुलिंगं
 इव वृष्यति ॥ पयः पयस्यया सिद्धं शुक्रकृत्साज्यमाक्षिकं ॥ शता-
 वरीकल्करसे पयोदशगुणं धृतं ॥ घृतं सपिप्पलीक्षौद्रशर्करं वृष्यमु-
 त्तमं ॥ शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयं ॥ प्रस्थं घृतस्य शुक्लां च
 द्राक्षामांसीपरूषकं ॥ जीवकर्षभयष्ट्याब्जबलामेदाकसेरुकं ॥ प्रिया-
 लबीजकाकोलीयुग्मं चैकत्र पाचयेत् ॥ पक्वपूने क्षिपेच्चास्मिन् कुड-
 वांशां सितोपलां ॥ गृष्टिक्षीरानुपः प्राश्य स नारीषु वृषायते ॥ वि-
 जयेत च वातास्रं पित्तास्रोरक्षतक्षयान् ॥ जीवकक्षीरकाकोली-
 स्थिराहंसपदीघनैः ॥ शठीक्षुगंडिकायष्टीमृणालैः कार्पिकैः पिबेत् ॥
 घृतप्रस्थं दशगुणे क्षीरे तट्टूलपुष्टिकत् ॥ बंध्यानां पुत्रजननं शुक्रव-
 र्द्धनशोधनं ॥ जलाढके स्वयंगुसामूलात्पंचपलं पचेत् ॥ पादशेषे तु-
 संचूर्ण्य कुडवांशाः पृथक् क्षिपेत् ॥ स्वगुसामूलगोधूममापेक्षुरकपि-
 प्पलीः ॥ सपियाँलरसैः क्षौद्रात्प्रस्थाद्धं नवसर्पिषः ॥ सितोपलातु-
 लापादं कुर्यात्तान्मोदकांस्तनः ॥ मोदकं भक्षयित्वाकं षष्टिं व्रजति
 योषितां ॥ पलाशवृहतीव्याधीपृश्निपर्णीत्रिकटकान् ॥ द्वाहकेनां-
 भसा पक्त्वा पादशेषे रसे स्थिते ॥ पलानि क्षीरकाकोल्याः पंच मा-

गधिकापलं ॥ स्वगुप्ताफलमूलाभ्यां माषाणामिक्षुरस्य च ॥ विदार्या
मधुनश्चात्र कुडवं कुडवं क्षिपेत् ॥ पृथग्द्वौ मुद्गतिलयोर्धृते शष्कुलि-
कास्ततः ॥ पचेदेकांततः प्राश्य शतं व्रजति योषितां ॥ स्वगुप्ताढक
चूर्णेन पुत्रेण पयसा कृताः ॥ घृते सशर्कराक्षौद्रा भक्ष्या वेगशतप्रदाः
॥ माषात्मगुप्तागोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकान् ॥ शर्कराया विदार्याश्च
चूर्णानीक्षुरकस्य च ॥ संयोज्य क्षीरसर्पिभ्यां घृते पूपलिकाः पचेत्
॥ पयोनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वति वृषतां नरं ॥ चूर्णं माषात्तिलाच्छा
लेर्विदार्याश्च समंधवं ॥ रसेन पुंड्रकासेक्षोः पुत्रं वाराहमेदसि ॥ प-
कां शष्कुलिकां खादन्नारोहेत्वष्टिमंगनाः ॥ मुखप्रियाणां स्निग्धानां
फलानां मधुरात्मनां ॥ फलानामात्मगुप्तायाः शालेर्माषात्तिलाहृतात् ॥
मुद्गाद्रोधूमतश्च स्यात्कुडवं कुडवं पृथक् ॥ चूर्णितैर्निस्तुपैस्तैस्तु क्षी-
रेणालोड्य मर्दितैः ॥ पकां पूपलिकां खादन्ककवाकुरसानुपः ॥ माधूरं
तैत्तिरं हांसमेवमेव रसं पिबेत् ॥ अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिंगं समर्पये-
त् ॥ पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैधवं ॥ कोलवद्दुलिकाः कृत्वा
तसे पयसि वर्त्तयेत् ॥ वर्त्तनस्तंभितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ॥
घृताढ्ये गंधपिशुने दधिदाडिमसारके ॥ प्रक्षिप्य साधयेद्युक्तं धान्य-
जीरकनागैः ॥ पीतो युक्तश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयं ॥ हंसवर्हिण-
दक्षांडान् भृष्टांस्तप्तेन सर्पिषा ॥ सुरानुपानान् यः खादेत्स तृप्तस्तर्पये-
त्त्रियः ॥ आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीर्वा सुभर्जिताः ॥ तसे सर्पि-
षि यः खादेत्स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयं ॥ घृतभृष्टान्न्यसेच्छागे रोहिता-
न्फलसारके ॥ अनु पीतरसान् सिद्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ घृतं मां-
सात्सवस्तांडात् फलाभ्ले माहिषे रसे ॥ मेदो वा साधयेत्पूतं तद्रसं भर्ज-
येद्दृते ॥ ईषल्लवणितं युक्तं धान्यजीरकनागैः ॥ पीतः स वृष्यो ब-
ल्यश्च बृंहणश्च परं रसः ॥ चटकांस्तैत्तिरे 'तद्वत्तित्तिरीन् कौकुटे रसे ॥
कल्पयेच्छिखिन्त्रो हांसे हंसान्वा शिखिजे रसे ॥ तृप्तिं चटकमांसानां

गत्वा योऽनु पिबेत्पयः ॥ प्रभूतकालसंरुद्धाः संतर्पयति योषितः ॥
 घृताक्तं कुक्कुटं शूल्यं शीतं खादेत्समाक्षिकं ॥ पिबेच्चानंतरं क्षीरं य
 इच्छेच्छुक्रमक्षयं ॥ पिप्पलीलवणैर्युक्तौ वस्तांडौ क्षीरसर्पिषा ॥ सा-
 धितौ मक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतं ॥ वस्तांडसिद्धे दुग्धे तु भावि-
 तानसकृत्तिलान् ॥ यः खादेत् ससितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥
 मुक्त्वा यो माषसूपेन घृताढ्यं पाष्टिकौदनं ॥ पयः पिबति जागति
 कृत्स्नां रात्रिं स वेगवान् ॥ आत्मगुप्ताफलं माषान् खजूराणि शतावरीं
 ॥ शृंगाटकानि मृद्दीकां पचेत्तत्प्रसृतोन्मितान् ॥ क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थ-
 मेतत्क्षीरावशेषितं ॥ शुचिना वाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥
 शर्करायास्तवक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ॥ तत्पिबेत्क्षौद्रसंयुक्तं भुं-
 जानः षष्टिकौदनं ॥ तथा जरापरीतोऽपि पुत्रैः संपस्वार्यते ॥ द्रा-
 क्षाखजूरखजूरीमस्तकान्युच्चटाफलं ॥ पयस्यामीरुमाषांश्च मधुकानि
 च साधयेत् ॥ तोयाढके पलांशानि पादशेषेण तेन च ॥ क्षीरप्रस्थं प-
 चेत्क्षीरशेषेणाद्याहृतान्वितं ॥ षष्टिकान्नं सितान्ज्येन योगोयं शुक्रक-
 स्परं ॥ जीवकर्षभकौ मेदा जीवन्ती श्रावणीद्वयं ॥ खजूरं मधुकं द्रा-
 क्षा विदारी विश्वभेषजं ॥ शृंगाटकानि चपला नवं सर्पिः पयो जलं
 ॥ घृतावशेषं सिद्धं च शर्करामाक्षिकान्वितं ॥ षष्टिकौदनसंयुक्तमुप-
 योज्यं यथायथं ॥ तद्दृष्यं बलकृद्दृष्यं कंठ्यं देहस्य बृंहणं ॥ गृष्टिर्ब-
 ष्कयणी नीरुगूर्ध्वशुंगी चतुःस्तनी ॥ सांद्रखादुबद्दुक्षीरा रूपशीलसम-
 न्विता ॥ इक्षुभिर्माषपर्णेन वा सुतृसाऽर्जुनेन वा ॥ तत्क्षीरं ससिता-
 क्षौद्रघृतं पुत्ररतिप्रदं ॥ शुक्रलैर्जीवनीयाख्यैर्बृंहणैर्बलवर्द्धनैः ॥ वयःसंस्था
 पनैश्चैतत्पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥ युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्क-
 रं ॥ पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयं ॥ मेदां पयस्यां जीवन्तीं
 विदारीं कंदकारिकां ॥ माषान् श्वदंष्ट्रां क्षीरीकां गोधूमान् शालिषष्टि-

कान् ॥ तत्क्षीराद्धौदके सिद्धान्कार्षिकानाढकोन्मिते ॥ विवर्जयेत् पयः
सिद्धं तत्पूतं क्षौद्रसर्पिषा ॥ सितया च युतं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
मंडलैर्जातरूपस्य मुनसैस्तत्पयःशृतं ॥ सिद्धं पुंसवनं वृध्यं ससि-
ताघृतमाक्षिकं ॥ रूप्यायस्ताम्रसीसानामयमेव पृथग्विधिः ॥ चू-
र्णिताः पिप्पलीस्त्रिंशत्प्रकुंचैस्तैलसर्पिषोः ॥ भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः
क्षीरेणालोडिताः पिबन् ॥ अश्रंश्च षष्टिकं क्षीरसर्पिर्भ्यां वाजिवद्धवेत् ॥
चंद्रांशुशुभ्रं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनं ॥ शर्करामधुसंयुक्तं भुञ्जानो
ना वृषायते ॥ दध्नःसरेण सघृतो भक्षितः षष्टिकौदनः ॥ सैला-
तुगोषणक्षौद्रशर्कराढ्येन शुक्रकृत् ॥ अर्ध्यामार्षर्षो चैव स्वयंगुप्ता-
फलानि च ॥ सिद्धश्चरणलेपोयं भुवं पद्भ्यां न तु स्पृशेत् ॥ घृतक्षीराशनो
निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ॥ संकल्पप्रबलो नित्यं नरः स्त्रीषु प्रजा-
यते ॥ आत्मगुप्ताफलं माषा गोधूमः शालिषष्टिकं ॥ इक्षुरिः क्षु-
रिकः क्षीरं क्षौद्रं द्राक्षा सितोपला ॥ उच्चटाशरमूलानि विदारी स-
शतावरी ॥ जीवनीयानि खर्जूरं भोचचोचफलानि च ॥ एभिर्भक्ष्या-
णि पेयानि लेह्यानि च घृतानि च ॥ नित्यमासेव्यमानस्य स्त्रीषु
हर्षो विवर्द्धते ॥ जीवनीयघृतक्षीरमधुतैलसितारसैः ॥ रसक्षीरा-
शिनः क्षिप्रं वृषं कुर्वति बस्तयः ॥ सिद्धवस्तिविकल्पोक्तान् बल-
शुक्रमुत्तप्रदान् ॥ युंजीत बस्तीन् पुत्रार्थी पुत्रकामोदितं च यत् ॥
यत्किंचिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनं ॥ मनसो हर्षणं यच्च तत्स-
र्वं वृष्यमुच्यते ॥ द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ॥ आ-
त्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ इष्टा श्येकैकशोऽप्यर्था ह-
र्षप्रीतिकराः परं ॥ किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः ॥
रुचिभेदेन लोकस्य दैवयोगाच्च घोषितां ॥ तं तं प्राप्य विवर्द्धते
नरं रूपादयो गुणाः ॥ तस्माद्या यस्य हृदयं विशतीव वरांगना ॥

तुल्यस्वभावा या हारीमृजारूपगुणान्विता ॥ पाशभूतैर्विहृत्यंगैर्ला-
वण्यमिव मूर्तिमत् ॥ आलपंत्यमृतेनैव या गात्राणि निर्पिचति ॥
पिबंतीव च पश्यंती स्पृशंती लिपतीव या ॥ नित्यमुत्सवभूता या
या समानमनःशया ॥ नयत्युत्सुकतां चेतो नित्यं सन्निहिता च
या ॥ यथा विमुक्तो निःस्त्रीकमरतेर्मन्यते जगत् ॥ प्रगल्भा रतिसंग्रामे
स्वस्था लज्जामयी च या ॥ बहुशोऽपि च यां गत्वा तत्पूर्वमिव ग-
च्छति ॥ चरितैर्निर्विकारा या चरितैरिव निर्मिता ॥ कांतानुवृत्तिपर-
मा सा स्त्री वृषतमा मता ॥ अभ्यंजनोद्धर्तनसेकगंधसूक्ष्मचित्रवस्त्रा-
भरणप्रकाराः ॥ सुगंधिपुष्पोत्तरेणुकीर्णा मृदुर्मनोज्ञा विपुला च-
शय्या ॥ प्राज्ञा कलाज्ञा वशगा विनीता प्रियंवदा प्रीतिपरा व-
यस्या ॥ विश्रंभसत्वप्रकृतिक्रियैकया शरीरमात्रेण पृथक् च भूता ॥
कांता वनांताः परपुष्टुष्टा रम्याः स्वंत्यः सततं स्वंत्यः ॥ मद्यं
यदामोदकरं विशेषाद्भृत्याः प्रसन्नाः सुरभिः प्रसन्नाः॥वरांगनागंडतला-
भिपांडु तांबूलपत्रं परिवारशोभिः॥प्रसाधनं स्त्रीमुखपंकजानां यदायु-
धं मूर्तिमिवात्मजस्या॥मंथाचलोद्भूतितदुग्धसिंधुसमुद्भवत्फेनचयावदा-
तं॥सौधं सुधाशुभ्रतराः कराश्च चंद्रस्य कुर्वति परं वृषत्वं॥ वंधेन पूर्वा
पहितेन पुंसः खिन्नस्य वृत्तिःकरणांतरेण ॥ संवाहनं स्पर्शमुखं क-
रैश्च करोत्यपूर्वमिव मन्मथेच्छां ॥ सांयोगिकाधिकरणोदितचित्रचे-
ष्टासंशीलनोद्भवदनव्यरसार्द्रचित्तः ॥ वृष्योपभोगपरिवृंहितदेहधातु-
नारीमनांसि वशमानयति प्रसह्य ॥ तस्मान्नित्यं स्त्रीषु वांछन्प्रियत्वं
वृष्यैर्योगैर्जातकामोऽपि कामी ॥ सत्वं सान्म्यं देशकालौ च बुध्वा
चानुःपष्टे चेष्टिते व्याप्रियेत ॥ बलयस्वनसंकुलमुष्टिरवद्विगुणीकृतमे-
खलिकानिनदः ॥ चलनूपुरशब्दयुतोऽपि मुहुः शममावहते न रता-
तिशयः ॥ सर्वार्थसिद्धिः प्रथमो ऽनुरागः शृंगारगंधर्वकथाविशेषाः ॥
सीत्कारगर्भं हसितं सहावं छिन्नाक्षरं विश्रमवच्च गीतं ॥ सन्याजसं-

दर्शितचारुगात्रं वृत्तं प्रियाणामवलोकितं च ॥ चूतांकुरं पुष्पफलं य
 थर्तुविद्युत्तदुद्योतितगर्जितानि ॥ विहंगमाला स्तनितानुयातं स्त्रीकू
 जितं भूषणसिंजितानि ॥ काले यथास्त्रं वपुषश्च शुद्धिः संकल्पयो-
 नेधुरमुद्दहन्ति ॥ स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे वृष्यं यदाद्यं मितमत्ति
 काले ॥ वृषायते तेन परं मनुष्यस्तद्ग्रहणं देहबलप्रदं च ॥ उपदिष्टे
 विचित्रेऽस्मिन्वक्तव्यार्थानुरोधतः ॥ कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणाबाधेऽ-
 पि नेतरत् ॥ एतत्स्वरूपं शास्त्रस्य यद्वापित्वेन वर्णयते ॥ स्पृशति
 न्यूनता दोषो महानव्यापिनि ध्रुवं ॥ वीर्यहीनैरसंकीर्णैः प्रयोगैरविभू-
 पितं ॥ अर्थानुतंत्रं यत्तंत्रं तंत्रतामामुपात्कथं ॥ हंसवर्हिणदक्षांडा
 यद्यप्यत्यर्थशुक्लाः ॥ मुनयः सदया ब्रूयुस्तांस्तथैवान्यथा कथं ॥
 कथं च सर्व एवैते योगा रागाग्निदीपनाः ॥ क्लिष्टसंकल्पजननाः प्रो
 क्ताः संसारवर्द्धनाः ॥ त्रिकालदर्शिभिर्दिव्यैः सत्वदोषविर्वाजितैः ॥
 पूर्वाचार्यैः कृतं वर्त्म को लंघयितुमर्हति ॥ प्रकृते सर्वथा सर्वमुक्तं भ
 वति सूदितं ॥ न हि लेशाभिधानेन लभ्यः सर्वार्थसंग्रहः ॥ तथा च
 गर्दभीक्षीरं मांसमश्वश्वहस्तिनां ॥ सहसागरतोषं च प्रोक्तं निरूपयो
 गिकं ॥ आद्यत्वेन विशेषेण भूरितंत्रार्थसंग्रहात् ॥ संग्रहाद्यन्न बु-
 ध्येत तद्ज्ञानमतिदुर्लभं ॥ यथाप्रतिज्ञातमिति क्रमेण वेदोऽयमष्टां
 गनिधेर्निबद्धः ॥ अभ्यस्यतो मार्गमिवाथसत्यं संजायते स्वार्थपरा-
 र्थसिद्धिः ॥ पितामहमुखोदीर्णमित्यायुर्वेदवाङ्मयं ॥ जीवितारोग्य-
 धर्मार्थमुखगौरवकीर्तिकृत् ॥ अलं कृतं युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव कांचनं
 ॥ षट्त्रिंशतार्थदुर्भेषु सिपजां संक्रमैरिव ॥ तत्राधिकरणं योगो हेत्व-
 र्थाऽर्थः पदस्य च ॥ प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनं ॥ उपदेशाप

१ यदा ना मितमत्ति कालेइतिचरकपाठः २ संक्रमः क्रमणे पुंसि न स्त्री स्याद्
 र्गसंचरइतिमिदिनी ॥

देशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥ प्रसंगैकांतनैकांताः सापवर्गो विपर्ययः ॥
 पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ अतीतानागतापेक्षास्त्रसंज्ञो-
 ह्यसमुच्चयाः ॥ निदर्शनं निर्वचनमभियोगो विकल्पनं ॥ प्रत्युत्सारस्तथो
 द्वारः संभवस्तंत्रयुक्तयः ॥ सरसः सुप्तपद्मस्य रविदीधितयो यथा ॥
 वाक्यार्थयोजनादेतायुक्तयस्त्वष्टसिद्धिदाः ॥ असहादिप्रयुक्तानां
 वाक्यानां प्रतिषेधकाः ॥ लीनव्यत्यासलेशोक्तिगदितानां प्रकाशकाः
 ॥ वादयन्यायविधेः सारं गृहीत्वैक्यं व्यवस्थिताः ॥ एतदागमसिद्ध-
 त्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ॥ प्रयोज्यं मंत्रवत्तंत्रं तंत्रज्ञानविशारदैः ॥ पि-
 तामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययं ॥ अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं
 वर्म निर्मितं ॥ सुज्ञानमेतदमृतं स्वस्थास्वस्थसुखास्पदं ॥ यथेप्सित-
 फलाशेषपुरुषार्थप्रसाधनं ॥ इदं शास्त्रमदृष्टीनामेवमालोककार्यपि ॥
 मंडलं भास्करस्येव न प्रकाशाय जायते ॥ ध्रुवं वैद्येषु कल्याणमायु-
 र्वेदानुसारिषु ॥ इतरेष्वितरच्छस्त्रविषज्वलनकर्मकृत् ॥ कुर्यात्प्रयुक्त-
 शस्त्रादिसशेषमपि रोगिणां ॥ मत्वेति भेषजं मोहादनालोचितयोजितं
 ॥ सदा महौषधादीनां वीक्ष्य द्वादशतत्त्वतः ॥ कुर्याच्चिकित्सितं प्रा-
 जो न योगैरेव केवलं ॥ मात्रादिसम्यग्ज्ञात्वा यदृच्छाप्रतिपादितः ॥
 हिनस्ति व्याधितं योगो घृतमाक्षिकयोरिव ॥ दृष्ट्वा ह्यमृतनां क्षौद्र-
 घृतादौ मारणात्मतां ॥ शास्त्रतत्वमविज्ञाय न दुरात्मा चिकित्सतु ॥
 सुगीतश्चैप कस्यापि महाश्लोको महात्मनः ॥ वैद्या ह्यश्रुतशास्त्रार्था
 भृत्याश्च प्रभविष्णवः ॥ अकालमृत्यवो ह्येते विचरन्ति महीतले ॥ लो-
 भयंत्यातुरं वैद्या ये चित्रैः कर्मकौशलैः ॥ तेभ्यो रक्षेत् सदाऽऽत्मान-
 मात्मा यस्मात्सुदुर्लभः ॥ ते घुणाक्षरवत्कंचिदुत्तार्यं नियतायुषं ॥ घ्नं-
 ति वैद्याभिमानेन शतानि नियतायुषां ॥ रोगार्त्तस्य विषण्णस्य य-
 त्तलभ्यसुखायुषः ॥ अवैद्यो निर्वृणः क्रूरो यः करोति भिषग्जितं ॥
 पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ॥ नरो नरकपाती स्यात्तस्य

संभाषणादपि ॥ अतंत्रीकृततंत्रार्थः शास्त्रमात्रोपजीवनः ॥ राज्ञां प्र-
 मादाद्राष्ट्राणि चरन्ति व्याधिदृत्तयः ॥ तान्कालपाशसदृशान्वर्जयेच्छा
 स्वधर्षणान् ॥ सेवेत शमविज्ञानज्ञानपूर्वान् भिषकृतमान् ॥ अन्नपानानि
 पथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधं ॥ रसायनानि वृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्य-
 संश्रयात् ॥ अराजका यथा देशाः भर्तृहीना यथा गृहाः ॥ आतुरा-
 द्यास्तथा पादाः शोच्या वैद्यानधिष्ठिताः ॥ प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्द-
 यालुं विजितैर्द्रियं ॥ अश्विनाविवदेवेन्द्रः पूजयेदादृतस्तदा ॥ यज्ञस्य
 हि शिरश्छिन्नमश्विभ्यां संधितं पुनः ॥ पातिता दशनाः पूष्णो भग-
 स्य च विलोचने ॥ राजयक्ष्मार्दितश्रंद्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
 सोमातिपिबतो वञ्ची भुजस्तंभे च दारुणे ॥ भार्गवश्ववनः का-
 भी वृद्धः सन्विकर्ति गतः ॥ वीर्यवर्णबलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुन-
 र्युवा ॥ एभिश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ॥ बभूवतुर्भृशं पू-
 ज्याविद्रादीनां महात्मनां ॥ अश्विभ्यां सहितः सोमं प्रातः पिबति वास-
 वः ॥ सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ अश्विनोः कल्प्यते
 भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ॥ अजरैरमरैर्नित्यं सुखितैरेवमादृतैः ॥ व्या-
 धिमृत्युजरात्रस्तैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ॥ किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः
 पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजातिर्वेद-
 पारगः ॥ प्राणिभिः पितृवत्पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥ वि-
 द्यासमाप्तौ भिषजां द्वितीयाजातिरुच्यते ॥ न वैद्यो वैद्यशब्दं हि
 लभते पूर्वजन्मना ॥ विद्यासमाप्तावत्यर्थं ब्राह्मं वा भिषजां ध्रुवं ॥
 सत्वमाविशति ज्ञानात्तेन वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥ नाभिध्यायेन्न चाक्रो-
 शेदहितैर्न समाचरेत् ॥ प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनीश्वरं ॥
 भिषगप्यातुरान् सर्वान्स्वसृतानिव सत्ववान् ॥ अवाधेभ्योऽपि सं-
 रक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमं ॥ कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयं
 ॥ ते हित्वा कर्त्तव्यं राशिं भस्मराशिमुपासते ॥ रोगाख्यान् दारुणा-

न् पाशानंतकांतिककर्षिणः ॥ यश्छित्वा यच्छति प्राणान् दाता
 नास्त्येव तत्समः ॥ न जीवितप्रदानाद्धिं दानमन्यद्दिशिष्यते ॥ त-
 स्मादुपाचरेत्स्वेन स्वेन निःस्वतपस्विनः ॥ स्वत्वार्थमीहमानस्य वैद्यस्यैव
 महात्मनः ॥ वक्तै सन्निधानेन नियतं सिद्धदेवताः ॥ क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मि-
 त्तं क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः ॥ कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति
 निष्फला ॥ नित्यमादरवान्वैद्यस्तस्मादार्त्तानुपाचरेत् ॥ प्राणान्त-
 हात्मनः कीर्त्या निहंत्येषामनादरात् ॥ सर्वत्रमैत्री करुणाऽऽतुरेषु
 निरामदेहेषु नृषु प्रमोदः ॥ मनस्युपेक्षा प्रकृतिं व्रजत्सु वैद्यस्य स-
 हृत्तमलं तनोति ॥ सामिपेणापिचित्तेन जीवितोच्छेदकारिणः ॥
 यो निहंत्यामयान्वैद्यः सोऽपि केनोपमीयतां ॥ किमुत निरामिपेण
 मनसा करुणामृदुना कृपणविशिष्टयोः सदृशमुद्वहता ॥ अतिगुर-
 वोऽधिकसत्वचरितं सततं विदधच्छमयति रोगजालमपि योऽतिविरो-
 धिमिथः ॥ दाहः शूलं तृडाध्मानं क्षुत्क्षामत्वमरोचकं ॥ कः प्राकृतो
 जयेद्रोगान्त्रित्यमन्योन्यरोधिनः ॥ मारुतामग्रहोन्मादमदान्सुसदृशा-
 कृतीन् ॥ को जानीयाच्चिकित्सेद्वा दूरभिन्नक्रियाक्रमान् ॥ पर्वभे-
 दोऽगमर्दस्तृदकासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ एतान्यलंघिते लिंगान्येता-
 न्येवातिलंघिते ॥ प्राणाचार्यं वेदपारं प्रघातं बुध्या युक्तं पूजयेन्नित्य-
 मस्मात् ॥ यस्मिन् ह्यस्य प्राणयात्रा निवद्धा तस्मै यत्नं को धना-
 नां धनायेत् ॥ आयुर्वेदं श्लोकलक्षेण पूर्वं ब्राह्मं त्वासीदग्निवेशादय-
 स्तु ॥ कृच्छ्राद्भेदान्प्राप्तपारान्मुतंत्रांस्तस्यैकैकं नैकधाऽगानि तेनुः ॥
 भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्याः ॥ सुतो भव-
 त्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधुषु लब्धजन्मा ॥ समधिगम्य गुरोरवलो-
 किताद्गुरुतराच्च पितुः प्रतिभामयं ॥ सुबहुभेषजशास्त्रविलोकनात्सुचरि-
 तांगविभागमुनिश्रितः ॥ पूर्वोक्तमेव वदता किमिबोदितं स्याच्छ्रद्धालु-
 नुष्टिजननं न भवत्यपूर्वं ॥ संक्षिप्तसंशयितविस्तृतसंप्रकीर्णं कृत्स्नार्थ

राशिरिति साधु स एव दृष्टः ॥ आयुर्वेदोदधेः पारमपारस्य प्रयाति
 कः ॥ विश्वव्याध्यौषधिज्ञानसारस्त्वेषः समर्थितः ॥ स्मृत्वेदमुदितं
 पूर्वं श्रुत्वेदानीं द्वयोः पुनः ॥ स्मर्तुः श्रोतुश्च सुतरां श्रद्धातुं कस्य यु-
 ज्यते ॥ अथवा भूतमप्येनं स्मर्तुरेव क्रमागतं ॥ अभिधातृविशेषेण किं
 तत्कऽपि प्रयोजनं ॥ ऊर्ध्वमेति मदनं त्रिवृताऽधो वस्तुमात्रक इति
 पाद्ये ॥ मद्दिधो यदिवेदेदथवाऽत्रिः कथ्यतां कइव कर्मणि भेदः ॥ सा
 ध्वसाध्विति विवेकवियुक्तो लोकपंक्तिरुतभक्तिविशेषः ॥ बालि-
 शो भवति नो खलु विद्वान् सूक्तएव रमते मतिरस्य ॥ अभिनिवेशव-
 शादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ॥ पठतु यत्परः पुरु-
 षायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा च-
 रकसुश्रुतौ ॥ भेदाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद्वाह्यं सुभाषितं ॥ इति सु-
 निवचनानां जीवितोपाश्रयाणामभिलषितसमूहौ कल्पवृक्षोपमानां
 ॥ यदुदितमिह पुण्यं कुर्वतो मेऽनुवादं भवतु विगतरोगो निर्वृतस्तेन
 लोकः ॥ इतिवाजीकरणयोगो नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

इत्यष्टमं वाजीकरणमगं संपूर्णं ॥ ८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्य विरचितेऽष्टांगसंग्रहे षष्ठमुत्तर-
 स्थानं संपूर्णं ॥ ६ ॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः ॥ ॥ श्रीरुष्णार्पणमस्तु ॥

अष्टांगसंग्रहस्य

शुद्धिपत्रम्

पूर्वभागस्य

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	यासं	पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	यासं
८	१७	भवयु	भवेयु	१७५	८	तीर्यक्	तिर्यक्
१०	२०	गज	गजं	१७६	२३	सभंताद्वयंगुले	सभंताद्वयंगुले
१२	१	वृत्त्य	वृत्त्य	१७७	१०	त्रिकटुक	त्रिकटुक
१४	२०	भवति	भवति	१७९	१६	अंगुष्ठेनापरुध्य	अंगुष्ठेनोपरुध्य
१५	२४	ककुभो	ककुभो	१८२	१०	यथामार्गं	यथामार्गं ॥
३२	२२	कठिना	कठिना	११	११	हरं ॥ अन्यतो	हरमन्यतो
३८	२४	त्वरं	त्वरं	१७	१७	कशाभिर्बध्वा	कशाभिर्बध्वा
४६	२२	स्नाप	स्नाप	१८३	२३	उष्मणा	उष्मणा
४९	६	सापधान	सापधान	१८६	९	सक्तुभिर्घृताक्तैः	सक्तुभिर्घृताक्तैः
५३	२२	चूर्णं	चूर्णं	१२	१२	वात	वात
५५	१९	विरुद्ध	विरुद्ध	१८९	१८	नृणां	नृणां
६९	१७	सुखानुवृत्तिः	सुखानुवृत्तिः	१९२	४	सारवाद्भिः	सारवाद्भिः
७१	११	कषायं	कषायं	१९६	२५	प्रनातुपलब्धिः	प्रवृत्तातुपलब्धिः
७९	४	पित्तफापहे	पित्तकफापहे	२०७	९	प्रयोजयेत्	प्रयोजयेत्
८५	२४	सेवाल	सेवाल	२०७	२१	स्वादु	स्वादु
८९	२१	राजहं	राजाहं	२२१	१	क्रोधा	क्रोधो
९३	१	विवक्ति	विविक्त	२२४	२४	भ्रुवोः	भ्रुवोः
१०१	१४	प्रायैर्भेदः	प्रायैर्भेदः	२३१	२	स्रोतोभ्यश्च	स्रोतोभ्यश्च
१०४	२०	भवेत्	भवेत्	२३८	२३	संसर्गकृतिः	संसर्गप्रकृतिः
१०८	९	दौर्गन्ध्यं	दौर्गन्ध्यं	२४७	९	पुष्पाणि	पुष्पाणि
११७	२२	पारवारा	परिवारा	२५०	१३	अनाधिगच्छन्तं	अनाधिगच्छन्तं
११९	२३	परस्परण	परस्परण	२६२	१९	खरा	खरा
१४७	२५	विमर्दिन	विमर्दिन	२७२	९	कषायतिक्रमधुरं	कषायतिक्रमधुरं
१४८	१	आत्ययित्वात्	आत्ययिकत्वात्	२७४	२०	जायते	जायते
१६८	२५	कर्णादि	कर्णादि				क्रमधुरं
१७१	१६	कुशपत्रारामुखे	कुशपत्रारामुखे				जायते
१७२	१७	आसुरी	आसुरी				

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
२७५	१०	संन्यासा	संन्यासा
"	२४	संन्यासो	संन्यासो
२७६	४	संन्यासे	संन्यासे
२९२	३	रुचिः	रुचिः
२९८	४	श्यावारुणाः	श्यावारुणा

उत्तरभागस्य

२७	२४	खर्जुराणि	खर्जुराणि
२८	१९	वर्ण्यं	वर्ण्यं
४४	२०	तस्मात्	तस्मात्
४७	२२	पिवेत्	पिवेत्
४८	२२	दीपनाद्यैः	दीपनाद्यैः
५७	२३	मुनिना	मुनिना
५८	३	त्रिरात्रं	त्रिरात्रं
७५	२	पक्षवार्ताककुडवं	पक्षवार्ताक- कुडवं
८७	१३	ईक्षते	ईक्षते
९९	१६	अम्लमुतं	अम्लमुतं
९९	२५	अभःसुतं	अभःसुतं
१०५	२१	हलीमकी	हलीमकी
१०६	१४	पंचपलप्रकर्षं	पंचपलप्रकर्षं
१०७	४	चूर्णं	चूर्णं
१०९	२५	वातरलेष्मणि	वातरलेष्मणि
११८	१८	कपिलकः	कपिलकः
११९	२४	विलयति	विलयति
१२०	२१	शुद्धिः	शुद्धिः
१२५	२३	मूत्रेण	मूत्रेण
१२६	८	निखन्यात्	निखन्यात्
१३३	२५	कपित्थमपधु	कपित्थमपधु
१४५	७	गुल्फ	गुल्फ
१५४	९	सुखान्	सुखान्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
१६१	२	मृदुकोष्ठे	मृदुकोष्ठे
१६२	१९	अन्योन्यसंसर्गे	अन्योन्यसंसर्गे
१६६	४	निरूहित	निरूहितं
१६६	१०	निरूहवस्ते	निरूहवस्तेः
१७१	१०	निष्ठूयादित्यत्रनिष्पुनिय्यादि	तिचरके पाठः
१७७	५	आध्यान	आध्यान
१७९	१७	उत्पत्तः	उत्पत्तिः
२००	१५	मधुकन्धीवेर	मधुकन्धीवेर
२००	१६	सुरामेषमूत्र	सुरामेषमूत्रपिष्टैः
२१५	२१	वीतशस्त्राश्मजने	वीतशस्त्राश्मजने
२२१	६	वर्मात-	वर्मातः
२२४	१	वमनेःयापयेत्	वमनेर्वापयेत्
२२८	२	पिष्टकघ्न	पिष्टकघ्नम्
२२८	१७	ईक्षमाणस्य	ईक्षमाणस्य
२३०	५	शिरोवक्रं	शिरोवक्रं
२३१	१	शुद्धशुक्रं	शुद्धशुक्रं
२३७	२४	शीलाल०	शीलाल०
२४२	१७	पोटल्या	पोटल्या
२४५	७	दावीतूथ०	दावीतूथ०
२५३	२१	हेतुः	हेतुः
२८८	१९	मुहुः	मुहुः
२८८	२४	पांडु०	पांडु०
२९३	१९	प्रयुज्जीत	प्रयुज्जीत
२९८	२४	आचरामो	२ आचरामोच्छ्वासात् च्छ्वासात्
३१९	१	प्रपौडरीमधुक	प्रपौडरीमधुक
३३०	२०	माणहरं	माणहरं
३३६	२५	असिक्त्रः	असिक्त्रः
३७१	२१	सिताद्योय	सिताद्योय
३८०	१६	माग्द्वाराम्	माग्द्वाराम्

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं	पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
३९०	२३	वर्षशतम्	वर्षशतम्	४०९	१९	संवैतनम्	संवैतनम्
३९५	२४	लशुनोद्भवः	लशुनोद्भवः	४१५	७	षष्टिकौदनः	षष्टिकौदनं
३९७	११	मेघा	मेघा	४२१	६	पाद्ये	प्रतिपाद्ये
४०५	२	सुरवी	सुखी				

अष्टांगसंग्रहग्रंथास आश्रयदात्यांचीं नावें.

नावें	पती	वसिस	पत्ता
१ श्रीमन्महाराजावखतसिंगजी संस्थान लुणा वाडा	१५	५०	लुणावाडा
२ सर दिनशाजी माणकजी पेटिट	५	५०	मुंबई
३ मेहरबान नबाबसाहेब बाहादुरखानजी संस्थान जुनागढ	१०		जुनागढ
४ श्रीमंत पंतसचिव निसबत श्रीधर विनाय- कशास्त्री भोरकर	४		भोर
५ शेठ चतुर्भुज मोरारजी	१०	५०	मुंबई
६ रावसाहेबविश्वनाथ नारायण मंडलिक वकील सी. आय. ई-	१		मुंबई
७ रावबाहादुर लालशंकर उमयाशंकर फर्स्ट क्लास सर्वाडिनेट जडज नासिक	२	५	नासिक
८ रावबाहादुर विष्णुमोरीश्वर भिडे	३	२०	पुणे
९ श्रीमंत संस्थान मिरजमळा कारभारी	३		मिरज
१० रावबाहादुर महादेव गोविंद रानडे सी. आय. ई-	२		पुणे
११ रावसाहेब गोपाळ मोरीश्वर साठे रिपोर्टर अॅनधि नेटिव मेस	१	२	मुंबई
१२ रावबाहादुर गोपाळराव हरिदेशमुख	१		मुंबई
१३ रावबाहादुर रामचंद्र गोपाळदेशमुख	१		कडीप्रांत
१४ डाक्टर मोरीश्वर गोपाळ देशमुख एम.डी	५		मुंबई
१५ डाक्टर भालचंद्रकृष्ण भाटवंडकर	२		मुंबई
१६ शेठ हरकिसनदास नरोत्तमदास	१		मुंबई
१७ डाक्टर रामकृष्णगोपाळ भांडारकर मोफेसर	१		पुणे
१८ राजमान्यराजश्री मनोहर गणेशदेव	१	२	नासिक

आश्रयदात्यांची नावे

नावे	पती	बक्षिस	पत्ता
१९ श्रीमंत रा० रा० गणपतराव दामोदर चांदवडकर	१	१५	नासिक
२० राजमान्यराजश्री गणेश रघुनाथ मुठे	२	२	नासिक
२१ राजमान्यराजश्री पुरुषोत्तम उमाशंकर	१	१०	नासिक
२२ रावबाहादुर नारायण आपाजी वाड वकील	२		नासिक
२३ श्रीमंत श्रीबाई साहेब मलेक श्रीबापजी मियानीसौभाग्यवती दिकरी	२		विरमगाम जिल्हा अमदाबाद
२४ शेट हाकुरजी मुळजी सन्स	२	१०	मुंबई
२५ शेट धनजी मावजी	२		मुंबई
२६ राजमान्यराजश्री मनसुखरामसूर्यरामत्रिपाठी	२		मुंबई
२७ शेट धरमशी मुरारजी गोकुळदास	२		मुंबई
२८ श्रीमंत राजश्री येळापाबाळाराम	२		मुंबई
२९ श्रीमन् महाराजाकेसरीसिंगजी के.सौ. एस आइ संस्थान इंडर	२		इंडर
३० रा०रा० जयराम आबाजी वकील	१	५	नासिक
३१ रावसाहेब गंगारधर नृसिंह केतकर वकील	१	५	नासिक
३२ रावसाहेब गणेश पांडुरंग वैद्य वकील	१	५	नासिक
३३ रावसाहेब नरहर पुरुषोत्तम टिळक हे० इन्स्पेक्टर	१	५	सोलापूर
३४ रावबाहादुर मर्निड वामनश्रीत्रिघ	१		पुणे
३५ मलेक श्रीहायातखानजी लाखाजीसाहेब वणोद दरबार	१		वणोदताबे वडवाण
३६ रावबाहादुर धोंडेशामरावगुरुड सालिसिटर	१		मुंबई
३७ राजमान्यराजश्री हरि महादेव पराजपे नेटिवओपिनियनचे मालक	१		मुंबई
३८ राजमान्यराजश्री सिताराम दामोदर भोंडे	१	२	नासिक
३९ रावसाहेब बाळाजी दाजी धमाळ	१	२	नासिक

आश्रयदात्यांची नावे

३

नावे	पती	वसिस	पत्ता
४०. श्री०.रा.लक्ष्मणराव रामराव सुकेणकर जा०	१	२	नासिक
४१. रावसाहेब पुरुषोत्तम सदासिव वकील	१	२	नासिक
४२. राजमान्यराजश्री रामचंद्र विश्वनाथ पटवर्धन वकील	१	२	नासिक
४३. रावसाहेब दाजी विष्णु केतकर वकील	१	२	नासिक
४४. राजमान्यराजश्री माधवराव जनार्दन पळ- निटकर वकील	१	२	नासिक
४५. रावसाहेब शंकर कृष्ण देवभानकर	१	२	धुळे
४६. वेदशास्त्रसंपन्न जटाशंकर विठ्ठलजी वैद्य	२		मुंबई
४७. शेट वृंदावनदास पुरुषोत्तमदास	२		मुंबई
४८. शेट ठक्कर मुळजी जेठा	२		मुंबई
४९. वेदशास्त्रसंपन्न परभुराम जीवनराम वैद्य	२		मुंबई
५०. रावबाहादुर यशवंतराव अथर्वक भिरीकर जाहागीरदार	१		नेवास
५१. वेदशास्त्रसंपन्न रामचैतन्यचुदा ब्रह्मचारी	१	१	मुंबई
५२. रावसाहेब वासुदेवराव बालकृष्ण टाकळ- कर जाहागीरदार	१	१	नासिक
५३. रावसाहेब कचरदास भयाराम शेट	१	१	नासिक
५४. वेदशास्त्रसंपन्न वैजनाथ लक्ष्मणशास्त्री दत्ते वैद्य	१		नासिक
५५. राजमान्यराजश्री गोपाळरावजी चांदवडकर कार्टिंगएजंट	१		नासिक
५६. वेदशास्त्रसंपन्न हरिधोंडेदेव भाटवडेकर	१		पुणेपेठबुध०
५७. रावसाहेब द्वारकानाथ राघोबा तरखडकर हेडमास्तर हायस्कूल नगर	१		नगर
५८. राजमान्यराजश्री मोहनलाल हिरालाल वकील	१		नगर
५९. रावसाहेब केशवराव विश्वनाथ पटवर्धन वकील	१		नगर

आश्रयदात्यांची नावे

नावे	पती	बसिस	पत्ता
६० रावबाहादुर निळकंठराव भगवंत मुळे डिस्ट्रिक्ट क्लेप्टिकलेक्टर	१		नगर
६१ रावबाहादुर नारोमहादेव ठोसर फस्टक्लास स०जज	१		नगर
६२ रावसाहेब प्रभाकरलक्ष्मण नागपुरकरवकील	१		सोलापुर
६३ राजमान्यराजश्री नारायणमल्हार वकील कॅंटेनशेवगांव जिल्हा अहमदनगर	१		शेवगांव
६४ राजमान्यराजश्री भगवंतराव धोंडदेव	१		शेवगांव
६५ सौभाग्यवती वज्रचुडेमण्डित काशीबाई कानिटकर	१		नेवासें जि० नगर
६६ राजमान्यराजश्री श्रीधर दाजी नेवासो बुद्रुख	१		नेवासें
६७ मेहेरबान जाहागीरदार उस्थल	१		नेवासें
६८ रावसाहेब भगवंत बळवंत प्रधान मामलेदार नेवासें	१		नेवासें
६९ राजमान्यरा० दामोदररुण करंदिकर	१		मुंबई
७० रावबाहादुर महादेव वासुदेव बर्वे माजी कारभारि कोल्हापुर	१		रत्नागिरी
७१ राजमान्यराजश्री दामोदर जनार्दन गोखले	१		पुणे
७२ राजमान्यराजश्री महादेव चिमणाजी आपटे वकील हायकोर्ट	१		मुंबई
७३ राजमान्यरा० रामचंद्र दाजी नगरकर यांचेहस्ते देवरुख येथील लायब्ररी करितां	१		देवरुख
७४ वेदशास्त्रसंपन्न भीपाळ रामचंद्र विवलकर वैद्य	१		नासिक
७५ रावसाहेब गणेश वेंकटेशजोशी संस्कृत-मास्तर हायस्कूल	१		मुंबई
७६ राजमान्यराजश्री शामराव विठल वकील	१		मुंबई

आश्रयदात्यांची नावे

नावे	पति	वक्षिस	पत्ता
७७ राजमान्यराजश्री जनार्दन दामोदर कोल्हटकर	१		मुंबई
७८ राजमान्यराजश्रीदत्ताराम पुरुषोत्तम इयाटे	१		मालवण
७९ राजमान्यराजश्री रामचंद्र वळवंत पाठक	१		मुंबई
८० डाक्टर गोविंद बाळाजी खेर	१		मुंबई
८१ वेदशास्त्रसंपन्न हरि बापु जोशी (काकावैद्य)	१		वसई
८२ रावसाहेब बाळकृष्णबापुजी खत्री	१		मुंबई
८३ रावबाहादुर रघुनाथ रामचंद्र इंजनीयर	१		नासिक
८४ वेदशास्त्रसंपन्न मोरेश्वर काशीनाथ पाटणकर वैद्य	१		मुंबई
८५ रावसाहेब लक्ष्मण रामचंद्र वैद्य	१		मुंबई
८६ डाक्टर कृष्णाजी काशीनाथ गोखले	१		नागपुर
८७ वेदशास्त्रसंपन्न राघवानंद बुवा ब्रह्मचारी	१		मुंबई
८८ रावसाहेब सखाराम पंत जोशी मुनसफ मुक्काममाठे	१		माठे
८९ रावबाहादुर माधवराव पांडुरंग बर्वे	१		मुंबई
९० राजमान्यरा०शेषगिरिराव विठ्ठल कारवार	१		कारवार
९१ शेट विजभूखण दास आत्माराम	१		मुंबई
९२ राजमान्यराजश्री गणेश पांडुरंग पराजपे व०	१		नासिक
९३ राजमान्यराजश्री रामचंद्रमोरेश्वर वैशंपायन वकील	१		नासिक
९४ शेट रामदिन गंगाराम	१		नासिक
९५ शेट आमलक केवळचंद	१		नासिक
९६ शेट गोपाळ पानाचंद	१		नासिक
९७ विद्वहर्ष राजमान्यराजश्री विष्णुशामजीराम-डे (बंडनाना)	५		पुणे
९८ रावसाहेब आपाजी ऊर्फ रंगनाथबाळकृष्ण देशपांडे जालनापुरकर सबरजिष्टार	१	२	नासिक
९९ राजमान्यराजश्रीकृष्णराव गंगाधरप्रभुमा-लेगांधकर अबकारी क्लार्क	१	१	नासिक
१०० रावबाहादुर अबालाल साकरलाल इच्छको-टेज्ज बंडोदा	१		बुडोदा